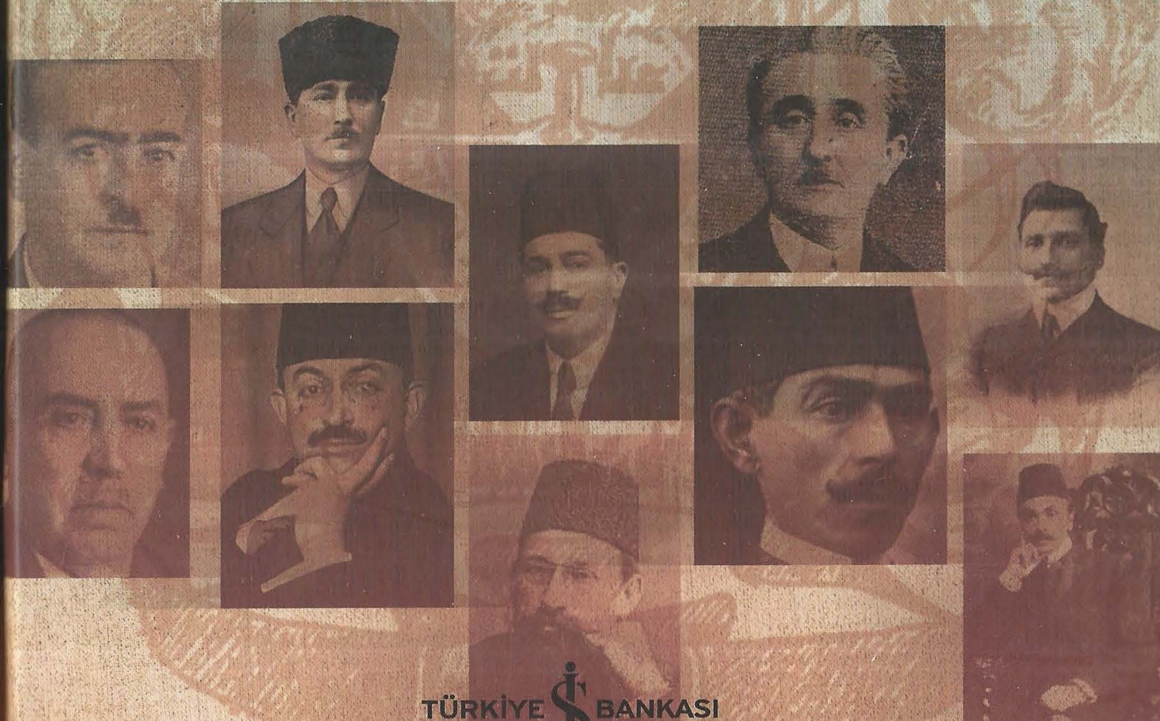
III

EROL ŞADİ ERDİNÇ

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI

Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

EROL ŞADİ ERDİNÇ
OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ
CEMİYETİ YARGILAMALARI

Ankara İstiklâl Mahkemesi
ve Siyasî Yargılama

Genel Yayın: 4177

YAKIN TARİHTEN TEMEL KAYNAKLAR VE BELGELER

EROL ŞADİ ERDİNÇ

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI III

ANKARA İSTİKLÂL MAHKEMESİ VE SİYASÎ YARGILAMA

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

YAYINA HAZIRLAYAN
MUSTAFA YENİ

DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: NİSAN 2018, İSTANBUL

TAKIM NO 978-605-295-439-3
ISBN 978-605-295-442-3

BASKI
VİZYON BASIMEVİ KAĞITÇILIK MATBAACILIK VE YAYINCILIK
SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
BEYLİKDÜZÜ ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ MAH. ORKİDE CAD. NO:1/Z
BEYLİKDÜZÜ İSTANBUL
Tel: (0212) 671 61 51 Faks: (0212) 671 61 52
Sertifika No: 28640

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Erol Şadi Erdinç

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI
III

Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama

İÇİNDEKİLER

Giriş

Yargılamaların ikincisi, bizim çalışmalarımız içinde kaynakların üçüncüsü olan *Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama*, İzmir'de ortaya çıkarılan suikast girişimi ile ilgili olarak çalışmalarına başlayan ve sürdüren Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde, yargılamanın 6 Temmuz 1926 tarihli dokuzuncu oturumunun ikinci celsesinde, ana yargılamadan ayrılarak Ankara'da yapılmasına karar verilen *Siyasî Yargılama*'dır.[1] Ankara İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılamalar 2 Ağustos 1926'da başlamış ve 26 Ağustos günü kararın açıklanması ile sonuçlanmıştır.[2]

Bu yargılamaların genel görünümüne bakılırsa, eski Maliye nâzırı Cavid Bey'in evindeki toplantılara katılan Terakkiperver Cum-

---

1 Savcının iddianamesinden: "Mukaddema memleketin mukadderâtını ölüm ve harabiyete sevk eden mefsûh İttihad ve Terakki Cemiyeti rüesasından bazılarının da alakadâr bulunduğu ve ancak maznûn sıfatıyla taht-ı tevkife alınmış olan bu eşhasın vaziyet-i cürmiyelerinin sû-i kasd meselesiyle irtibat ve alakaları görülmekle beraber daha vasi ve şamil faaliyet-i siyasiyede bulundukları mahsûs olmuş olduğundan başlı başına bir mevzu teşkîl eden bu dâvânın ayrıca rüyed ve intac edilmesi hakkında makam-ı acizînin vâki olan talebi heyet-i celilelerince muvafık-ı hâl ve maslahat görülerek dokuzuncu muhakemenin ikinci celsesinde 6 Temmuz 926 karar ile işbu dâvânın dâvâ-yı esasîden tefrikiyle Ankara'da hâl ve intacı karargîr olmuşdu." (*Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1821, 3 Ağustos 1926).

2 Tutanaklar *Hâkimiyet-i Milliye*'de "Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyân eden sû-i kasd ve taklib-i hükûmet dâvâsına ait resmî zabıtlar" başlığı altında yargılama sırasını izleyerek 3 Ağustos 1926'da başlamış ve 10 Teşrin-i evvel 1926 tarihine kadar sürmüştür. Duruşma tutanakları, *Hâkimiyet-i Milliye*'de doğal olarak bir gün sonra yer almışlardır. Biz, tarihleri gazetede yayınlandığı şekilde verdik.

huriyet Fırkası'nın üyeleri ile uzantıları sayılan ve ticarî olmaktan çok siyasî amaca yönelik kuruluşların [Kara Kemâl şirketleri] yöneticilerinin gizli heyet ile yakınlıkları ya da ilgileri araştırılmıştır. Bu süre içinde Savcı'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin [Fırkası] bütün "*Siyâsî faâliyet ve mesûliyetini tesbît eden iddianâmesini*" okumasından sonra ilk olarak, varlığına son vermiş Cemiyet'in genel merkez üyesi **Küçük Talat** Bey'in yargılamasına geçilmiş (2 Ağustos), sırasıyla İttihad ve Terakki genel kâtibi Midhat **Şükrü** [Bleda] ve İstanbul polis müdürü Azmi beyler (3 Ağustos), İttihad ve Terakki İstanbul merkez heyeti üyesi ve Kara Kemâl'in İaşe teşkilatında Tahniye [öğütme işleri, değirmencilik] müdürü **Ali İhsan** Bey (4 Ağustos), Hariciye nâzırı **Ahmed Nesimi**, Müderris **Hüseyinzâde Ali** [Ali Turan] ve genel merkez üyelerinden Eskişehir mebusu Eyüb **Sabri** beyler (5 Ağustos), genel merkez ve Men-i İhtikâr Komisyonu üyesi **Rusuhi** Bey'le İstanbul merkez heyeti üyesi ve Bağdat mebusu **Hamdi** Bey [Beybaba] yargılanmış; ayrıca Hamdi Bey ile Hüseyinzade Ali Bey yüzleştirilmiş (7 Ağustos), genel kâtip ve genel merkez üyesi Nâzım Bey yargılanmış (8 Ağustos); 9 Ağustos 1926 günü, İstiklâl Mahkemesi'nde yargılama yapılmamış ancak Fatih sorumlu kâtibi Vehbi Bey sorgulanmıştır. Yargılamalar ile ilgili önemli belgeler de bu tarihde açıklanmıştır.[3]

Maliye nâzırı Cavid Bey'in yargılaması yapılmış (10 Ağustos), İttihad ve Terakki'nin sözcüsü durumundaki *Tanin* gazetesi sahip ve başyazarı **Hüseyin Cahid** [Yalçın] ile İstanbul mebusu **Salah** Cimcoz beyler (11 Ağustos), Kara Kemâl'in yakınları olarak Fatih sorumlu kâtibi **Vehbi** ve Beyoğlu sorumlu kâtibi **Hüsnü** beylerin yargılanması yapılmış ve Hüsnü Bey ile Ali İhsan Bey ve Millî Mahsulat Şirketi muhasebecisi Said Bey yüzleştirilmiş (12 Ağustos); Kara Kemâl'in mektubu *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayınlanmıştır (13 Ağustos). Trabzon sorumlu kâtibi ve Teşkilat-ı Mahsusa yöneticilerinden **Nail** Bey, İttihad ve Terakki'nin İstanbul murahhaslığında ve Siirt mebusluğunda bulunan Düyûn-ı Umûmiye müfettişlerinden

3 Bunlar: 1. Halil Bey'in Nâzım Bey'e gönderdiği mektup; 2. Enver Paşa'nın "Ali" imzasıyla Nâzım Beye'e yazdığı mektup; 3. Doktor Nâzım Bey'in Şükrü Bey'e yazdığı mektup; 4. Dokuz maddelik program ile ek olarak eski polis genel müdürü Azmi Bey'in Küçük Talat Bey'e göndermiş olduğu mektuptur (Bkz. "Belgeler", s. 987).

Nâzım Bey [Küçük Nâzım] sorgulanmış ve yargılanmışlar; Azmi Bey'in ikinci yargılanmasında mektubu için Ardahan mebusu **Tahsin Bey** ve İstanbul mebusu **Kâzım Karabekir** Paşa'nın tanıklıklarına başvurulmuştur (14 Ağustos). Ardahan mebusu **Hilmi Bey**, Bakırköy sorumlu kâtibi **İbrahim Edhem** ve eski sorumlu kâtiplerden ve Hamallar Cemiyeti genel kâtibi **Hamal Ferid** beylerin sorgulaması ve yargılanması yapılmış, İbrahim Edhem Bey ile Said Bey yüzleştirilmişlerdir (15 Ağustos). Ordu ve Donanma Pazarı ile Şark Eşya Pazarı'nın müdürü **Naim Cevad Bey**'in sorgulanması yapılmış, Nail Bey'in ikinci kez yargılanmasından sonra erkân-ı harb kaymakamlığından [kurmay yarbay] emekli **Rıza**, Millî Mahsulat Şirketi müdürü **Gözlüklü Midhat** ve odacı **Hasib** bey ve efendilerin sorgulanması sonucunda Rıza Bey'le Hasib'in salıverilmesine karar verilmiştir (16 Ağustos). Millî Ticaret Şirketi'nden **Hasan Fehmi**, Millî Ticaret Şirketi İzmit mümessili **İhsan**, Millî İktisad Bankası başveznedarı **Ali Rıza**, Millî Ticaret Şirketi müdürü **Saadeddin Rıza**, Millî Kantariye Şirketi sorumlusu **Bekir Sıdkı** ve Millî İktisad Bankası müdür vekili **Mehmed Ali** beyler sorgulanmış ve yargılanmışlardır (17 Ağustos). Sorguları yapılan eski Posta ve Telgraf müdürü **Hilmi, Komiser Cavid,** Millî Ticaret Şirketi Adana mümessili ve Ekmekciler Şirketi sorumlusu **İzzet**, Yakub Cemil'in kardeşi **Seyyid Mehmed** beyler ile Hamallar kahyâsı **Salih** ve Sandalcı Cemiyeti reisi **Ali Osman** kahyâların Kara Kemâl teşkilatı ve Terakkiperver Fırka ile ilişkileri ve bunun suikast girişimine ulaşan hazırlıkları araştırıldığı gibi (18 Ağustos), Çolak **Salahaddin**, Sivas mebusu **Kara Vasıf** ve Erzurum mebusu **Hüseyin Avni** beyler yargılanmış (19 Ağustos), Ergani mebusu **İhsan**, Bakırköy sorumlu kâtibi **Muhtar** ve Üsküdar belediye reisi **Rifat** beyler sorgulanmış; **Velid ve Ahmed Emin** beylerin tanıklıklarına başvurulmuştur [Bu oturumda Velid Bey'in Rauf Bey'e yazdığı mektup da okunmuştur]. Muhtar ve Rifat beylerin salıverilmesine karar verilmiştir (21 Ağustos). Savcı Necip Ali Bey, sanıklar hakkındaki ceza istemini okumuş; sonra da Rauf Bey'in eniştesi **Aziz Bey**'in yargılanmasına geçilmiştir. Bu yargılamadan sonra Hüseyin Cahid, Cavid ve Ali İhsan beyler yüzleştirilmişlerdir. [23 Ağustos; iddianame 24 Ağustos 1926 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Akşam* gazetelerinde ya-

yınlanmıştır.] İstiklâl Mahkemesi'nde sanıkların savunmaları dinlenmiştir. Birinci oturumda, Cavid Bey, bir buçuk saat süren bir savunma yapmış; cezalandırılmaları istenilen diğer sanıkların da savunmaları okunmuştur. Aklanmaları istenilenler de birkaç cümle ile yargıçlar heyetinin kararını beklediklerini bildirmişlerdir (25 Ağustos). Bir sonraki gün İstiklâl Mahkemesi kararını açıklamıştır. Bu kararda **Cavid, Doktor Nâzım, Hilmi** ve **Nail** beyler ölüm cezası ile cezalandırılmışlar ve hüküm gece on birde Umûmî Hapishane önünde yerine getirilmiştir (26 Ağustos 1926). Sanıklardan bir kısmı da geçici sürelerle hapis ve sürgün cezalarına mahkûm olmuşlar, bir kısmı da aklanmışlardır.

Rauf [Orbay], **Rahmi** [Arslan] ve **Adnan** [Adıvar] beyler, yurtdışında olmaları ve yargının emrine uymadıkları sebebiyle yargılamada yokturlar. İddianameye göre, ortaya çıkarılan suçlara katıldıkları, diğer sanıkların sorgulama ve yargılamalarındaki anlatımları ile elde edilen belgeler yoluyla tespit edildiğinden ele geçtiklerinde yeniden yargılanmaları yapılmak üzere Rauf ve Rahmi beyler on yıl hapse mahkûm olmuşlar, Adnan Bey ise aklanmıştır.

Bu yargılamalara bir ek de yurtdışına çıkarken ele geçirilen ve yokluğunda verilen karar bozularak yargılaması yenilenen eski Ankara vâlîsi **Abdülkadir Bey**'in mahkeme önüne çıkarılmasıdır. Yargılama 27-30 Ağustos 1926 günleri yapılmış, son günün gecesi, verilen ölüm cezası yerine getirilmiştir.

*

Sonuç olarak, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin üç kez yargı organları karşısına çıkarılmalarında, birtakım özellikler dikkat çekicidir. İlk olarak, Dîvân-ı Âli'ye [Yüce Divan] sevk yönünden hazırlığı gerektiren, savaşa girmiş ve savaşı yönetmiş hükûmetlerin başkan ve üyelerine, Meclis-i Mebûsân'da, takririn okunmasından sonra çekilen kura ile görevlendirilen Beşinci Şube'ce takrirdeki on madde/on soru ayrı ayrı sorulmuştur. Cevaplarda eksik kalan noktalar da yeni sorular ile giderilmeye çalışılmıştır. Ne var ki, konu günceldir; soranlar ile cevap verenler arasında olaylar ortak yaşanmıştır ve soruşturmayı yapanlar ile sorulara cevaplar verenlerin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üyelikleri, ortak noktalarıdır; Meclis-i Mebûsân ya da Â'yân üyeliği gibi eşit durumları

da vardır. Beşinci Şube soruşturmaları tamamlamış, ancak, Sultan Vahdeddin'in zorunlu siyasal sebebleri gerekçe gösteren irâdesi[4] ile Meclis-i Mebûsân'ı kapatması, Dîvân-ı Âli işlemini yarım/sonuçsuz bıraktırmıştır.

Meclis-i Mebûsân soruşturması ayrı tutulacak olursa, diğer iki yargılamadan birincisi, 8 Mart 1335/1919 tarihli kararname ile oluşturulan Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin İttihad ve Terakki ve İttihadcılar yönünden, tehcir ve taktil olayları ve iddiaları esas alınarak, geçmişin siyasal düşünce ve eylemlerinin konu edinilmesi ve hesabının sorulması, bir yargılama haline dönüştürülerek yargılanmasıdır. Ancak, burada, Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin, Mütareke ortamını kapsayan İttihadcı düşmanlığı ile bir yargılamadan çok bir intikam duygusunun varlığı ile görev yaptığı gözlemlenmektedir.

İkinci ve son yargılama olarak Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde, sanıklar [İttihadcılar ya da Meşrutiyetçiler] ile yargıçlar [Cumhuriyetçiler] arasındaki sorular ve cevapların ortak konusu İttihad ve Terakki'nin tarihî geçmişi ile buna dayanan sonraki gizli çalışmaları, muhalefeti ya da iktidara el koyma yolundaki çabaları olarak kabul edilen yurtiçi ve yurtdışı çalışmalarını açığa çıkarmak, böylece İttihad ve Terakki'nin siyasal varlığını tasfiye işlemine gerekçe hazırlamaktır; kararları ile de bu amacını gerçekleştirmiştir.

4 21 Kanûn-ı evvel 1334/1918 tarihli irâde-i seniyye sûretinden: "Esbâb-ı zarûriyye-i siyasiyeden nâşî Meclis-i Mebûsân'ın feshi iktizâ etmesine," "meclis-i mezkûrun bugünden itibaren feshine irâde eyledim."

Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen
SÛ-İ KASD VE TAKLÎB-İ HÜKÛMET
dâvâsına ait
Hâkimiyet-i Milliye'de yayınlanan
resmî zabıtlar

Muhterem İstiklâl Mahkememiz Sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet maznûnlarının Muhâkemesine başladı

I

Müddeî-i Umûmî'nin İddianâmesi*

Öteden beri en ince nikat ve teferruâtına kadar tasavvur ve tasmîm edilerek ve bu husûsda Ankara ve Bursa'da bazı tecrübeler yapıldıkdan sonra, nihâyet Reis-i Cumhûr Hazretleri'nin İzmir seyâhatleri esnâsında tatbîk edilmeğe karar verilen sû-i kasd meselesinin Ziya Hurşid ve hempâsı tarafından Müşârün-ileyh Hazretleri'ne her hangi bir kin ve garazın tevlîd etdiği agrâz-ı nefsâniyeden ziyâde, merkumların taklîb-i hükûmet gaye-i menfûresiyle teşekkül etmiş bir cemiyet-i hafiye-i mahsûsa tarafından tahrîk ve teşvîk edildikleri, bu kanlı cemiyetde Terakkiperver Fırka'ya mensûb olup mücremiyetleri tahakkuk eden birçok eşhâsdan mâadâ, mukaddemâ memleketin mukadderâtını ölüm ve harâbiyete sevk eden mefsûh İttihad ve Terakki Cemiyeti rüesâsından bazılarının da alâkadâr bulunduğu ve ancak maznûn sıfatıyla taht-ı tevkife alınmış olan bu eşhâsın vaziyet-i cürmiyelerinin sû-i kasd meselesiyle irtibât ve alâkaları görülmekle beraber daha vâsi ve şâmil faâliyet-i siyâsiyede bulundukları mahsûs olmuş olduğundan, başlı başına bir mev-

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1821, 3 Ağustos 1926, s. 1, 3. İddiânameyi okuyan Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey'dir.

zû teşkîl eden bu dâvânın ayrıca rüyet ve intâc edilmesi hakkında makam-ı âcizînin vâki olan talebi heyet-i celîlelerince muvâfık-ı hâl ve maslahat görülerek dokuzuncu muhâkemenin ikinci celsesinde 6 Temmuz 926 karar ile işbu dâvânın dâvâ-yı esâsîden tefrîkiyle Ankara'da hâl ve intâcı karargîr olmuşdu.

Bil-cümle evrâk-ı dâvânın serâpâ tedkikinden ve bu bâbda cereyân eden tahkikatdan istihsâl kılınan netîceye nazaran işbu cemiyet-i hafiyenin reisi ve bânîsi bulunan Kara Kemâl'in bidâyetden beri îfâ etdiği rol ile cemiyet-i hafiyenin mâhiyetini tamâmıyla tenvîre medâr olmak üzere ne sûretle taazzî ve teşekkül ve ne gibi safahât ve eşkâle inkılâb etdiğini maznûnların ifâdesine ve elde edilen delâile nazaran ber-vech-i âtî arz eylerim:

Mülga Kanûn-ı Esâsî'nin gösterdiği şekil ve usûl hilâfında ve tamâmen keyfî bir karar ile Türk Milleti'ni Cihan Harbi'nin alevleri içine atanlar milletin gösterdiği harikulâde esâtîrî kahramanlıklara rağmen maalesef talih-i harbin bütün dehşet ve fecâatıyla aleyhimizde inkişâf etdiğini artık anlamağa başlamışlardı.

Talat Paşa'nın ısrâr ve ibrâmiyle nihâyet iktidâr mevkiinden çekilen Kabine'nin sukutu, Cavid Bey'in ifâdât-ı mazbûtasında pek güzel itirâf etdiği vechle başka ve müstesnâ bir mâhiyeti hâizdi. Kabine ile birlikde merkez-i umûmî ve nihâyet İttihad ve Terakki de son yapdığı kongre ile infisâh etmekde idi.

O zaman merkez-i umûmîde a'zâ sıfatıyla bulunup da bu dâvâ münâsebetiyle taht-ı tevkife alınmış olan zevâtın aled-derecât ifâdelerine göre, Kabine'nin sukutunu takib eden günlerdeki merkez-i umûmî ictimâında Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa gibi Fırka liderlerinin hemân memleketi terk eylemeleri husûsunda en ziyâde İstanbul kâtib-i mesûlü ve sâbık İâşe nâzırı Kara Kemâl Bey'in ısrârı üzerine, bunlar Enver Paşa'nın tedârik eylediği ve Almanlar emrinde bulunan torpido ile firâr etmişlerdir.

Kara Kemâl Bey'in maksad ve gaye-i esâsiyesi kendisinin başka bir nâm altında çalışdıkdan, ahvâl ve vaziyetin inkişâfından sonra harb mesûliyeti ile alâkadâr bulunan liderleri tekrar mevki-i iktidâra getirebilmek endişesinden ibâretdi. İşte kongre kararıyla infisâh eden Fırka'yı ihyâ etmek için Kara Kemâl Bey'in ilk teşebbüsü buradan başlamış ve tabancayı dimâğına tevcîh etdiği dakikaya kadar

gayesine vâsıl olmak için menfî ve karanlık yollardan giderek bir an âmâlînden ferâgat etmemişdir.

Rus torpidosu ile Karadeniz'in korkunç emvâhı arasında mechûl ufuklara doğru giden liderler en ziyâde mütesânid bulunmaları îcâb eden bir ân ve zamanda dahi maalesef işbu tesânüdü muhâfaza edemeyerek Enver Paşa Kırım şîb-i ceziresine, ve diğerleri de Sivastopol'a çıkmışlardır. Enver Paşa Kafkas istikametine, diğerleri de Berlin'e gitmişlerdi.

Esâsen memleketden çıkmak istemeyen ve nihâyete kadar harbin idâmesinde musirr kalan Enver Paşa, Azerbaycan ve Kafkasya ahâlîsine terhîs edilmiş ordudan teşkîl edeceği bir kolla Kars havâlîsinde teşkîl edeceği bir hükûmet-i muvakkatenin riyâsetinde bulunmak istiyordu.

Enver Paşa bu emniyye altında sağa ve sola çarpmış ve fakat ahvâl ve vaziyetin ve bilhâssa talihin kendisine makûs hükmü ümîdini kırarak Moskova'ya doğru tebdîl ve tevcîh-i istikamet eylemişdi.

Evrâk-ı tahkikiyede mevcûd ifâdât-ı mufassaladan müstebân buyurulacağı vechle, bir müddet Moskova ve Berlin'de hayli maceralar geçirdikden ve Şark-İslâm milletlerinin de iştirâk etdikleri Üçüncü Enternasyonal'de isbât-ı vücûd etdikden sonra Anadolu'ya girmek ve öteden beri dimâğında bir hayâl şeklinde dolaşan âmâlî tahakkuk etdirebilmek için rûhunda her zamankinden ziyâde derin bir iştiyâk uyanmışdı. Memleketde emperyalist milletlere ve ecnebî boyunduruğuna zelîlâne mutâvaat gösteren sultanlar hükûmetine Türk Milleti Gazi Paşa'nın riyâsetinde ilân-ı ihtilâl eylediği hâlde, her nasılsa Enver Paşa ve rüfekâsı Bakû'de İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı nâmıyla bir fırka tesîsini ve badehû Moskova'da bulunduğu zaman Halk Şûrâlar Fırkası nâmıyla bir fırka teşkîl etmiş ve bunu İttihad ve Terakki Fırkası'na kalbeylemek istemişdir.

Batum'da dört kişinin yapdığı bir meşvereye muazzam bir kongre süsü vererek mukarrerâtının propagandasını Anadolu'ya kadar teşmîl etmek üzere husûsî adamla istiklâl mihrâbı olan Ankara'ya kadar tevsî eylemiş oldukları indel-tahkik anlaşılmakdadır.

Anadolu'nun bu esnâdaki manzarası, Papulas taarruzu ile ordumuzun Altıntaş, Eskişehir ve Afyon hattını terk etdiği ve Türk Milleti'nin talih ve mukadderâtına çizeceği en hayâtî ve çetin mücâ-

deleye hâzırlandığı heyecânlı günlere tesâdüf eder. Türk Milleti'nin en hayâtî bir mücâdele ile meşgul bulunduğu bir zamanda büyük bir ihtirâs ve sırf mevki-i iktidâra gelmek için yapılan bu macera Enver Paşa tarihçesinin Sarıkamış hezîmetinden daha çok çirkin ve hazin bir manzarası olduğu maznûnların da ikrârlarıyla sâbitdir.

Memleketden gelen mukavemet karşısında ricate mecbûr kalan Enver Paşa, tafsîlâtı evrâk-ı tahkikiyede mevcûd ve münderic, daha bazı harekâtda bulunduktan sonra rûh-ı âteşin ve harîsini Türkistan steplerinden ebediyen istirâhâte tevdî eylediği hâricden dâhil-i memlekete nüfûz sûretiyle vâki olan faâliyetin bu sûretle hitâma erdiği tebeyyün etmekdedir.

Liderleri Moda sâhillerinde uğurlayan Kara Kemâl evvelce çizdiği faâliyet sâhasına geçmek istemiş ise de vaziyetin pek buhrânlı ve müşevveş olması ve teşkîl edilen Teceddüd Fırkası'nın çalışmasına imkân ve zaman bulamaması ve bilâhire İstanbul işgal-i meşûmiyle Malta'ya İngilizler tarafından nefy ve tagrîb edilen birçok zevât ile beraber bulunması dolayısıyla Kara Kemâl ilk fikirlerini tatbîke muvaffak olamamışdı.

Malta'dan 19 refîkiyle birlikde firâr eden Kara Kemâl bir müddet Berlin ve Almanya'nın bazı memleketlerini dolaşdıktan sonra henüz düşman işgali mürtefi bulunmadan İstanbul'a gelmiş olduğu ve vaktiyle İâşe İdâre-i Mahsûsa'sında bulunduğu zamanda zahîre mevâddının bey' ve fürûhtunda bir kısmı bir hîle-i şeriyye ve bir muvâzaa-i vakfiyeye tevfîkan vakfedip o mebâliğ ile teşkîl etdiği Millî Mahsûlât, Millî Kantâriye, Millî Ekmekciler ve İktisâd Bankası'nın servet-i mecmuu Harb-i Umûmî'nin devâm etdiği zamanlarda bir milyon dört yüz bin liraya kadar terfi etdiği ve Ferid Paşa Kabinesi mevki-i iktidârda bulunduğu zaman yapılan bir kanûn-ı muvakkat ile bu şirketlere hükûmet vaz-ı yed ederek sermâyesinin mühim bir kısmını Hürriyet ve İtilâf nâmı altında firâr eden eşhâsa tevzî eylediği işbu müessesâtın heyet-i umûmiyesinin sermâyesi 120 bin liraya kadar tenezzül etdiği bir zamanda kanûnun devâm-ı müddetinin münkazî olmasından ve Millî Mücâdele'de yeni kuvvet ve muvaffakıyetinden bil-istifâde Kara Kemâl'in mezkûr müessesâtın başına geçmiş olduğu ve bu iktisâdî müesseselere fevkalâde atf-ı ehemmiyet etmesi gaye-i siyâsiyesine vâsıl olabilmek için eski

avanesini etrâfına toplamak fikrinden münbais bulunduğu meşhûd ve mahsûs olmakdadır.

Yine Mücâdele-i Milliye'nin ilk âsâr-ı muvaffakıyâtından olmak üzere kurtulan eşhâs mevki-i iktidâra avdet etmek emeliyle faâliyete başladıkları ve sûret-i Hakk'dan memleketin halâskâr ve müncisinin bayrağı altında çalışmağı taahhüd etdikleri ve Meclis'deki iki grubu füzyon yapmak ve bu sûretle mülga İttihad ve Terakki'ye mensûb bazı efrâdın Gazi Paşa Hazretleri'yle teşrîk-i mesâî etmek için mürâcaat eyledikleri ve Gazi Paşa'nın cevâb-ı muvâfakat verdiğini, fakat Ardahan Mebûsu Hilmi'nin saçma ve bî-mânâ teklîflerinden müteessir olarak başka bir zamanda Gazi Paşa'ya af ricâsında bulunmaya karar verip ve bu meselenin bu sûretle akîm kaldığı Ali İhsan Bey'in cümle-i ifâdâtındandır.

Badehû Reis-i Cumhûr Hazretleri'nin İzmit'i ziyâretleri esnâsında Kara Kemâl Bey kendisiyle hâl-i temâsa geldiği, Kara Kemâl'in intihâbâta dâir müzâkere açmak istediği zaman Gazi Paşa Kara Kemâl'e, eğer bir zümre nâmına kendisiyle temâsa geliyorsa kendisiyle müzâkereye girişemeyeceğini ve eğer bir ferd-i vatan sıfatıyla konuşuyorsa kendisiyle müdâvele-i efkârda bulunabileceğini beyân buyurması üzerine Kara Kemâl bir ferd sıfatıyla konuşduğunu söylemiş ve Gazi Paşa Hazretleri bu sûretle Kara Kemâl'in ifâdâtını istimâ etmiş olduğu, Kara Kemâl İstanbul'a avdet etdiği zaman Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid Bey'in Şişli'deki hânesinde Cavid Bey'in riyâsetinde Kara Kemâl, İsmail Canbolat, Şükrü, İzmir vâlî-yi sâbıkı Rahmi, Hüseyinzâde Ali, Doktor Nâzım, Ahmed Nesimi, eski kâtib-i mesûllerden Vehbi, Ethem, Nail beyler ve sâireden mürekkeb olarak ictimâlar yapıldığı ve bu ictimâların dört, beş defa tekrar etdiği ve nihâyet İzmir'de Doktor Nâzım'ın hânesinde elde edilen programın bu ictimâlar esnâsında tesbît edildiği Cavid Bey'in zümre-i itirâfâtındandır.

İşbu ictimâlarda yalnız intihâbât meselesi mevzû olduğu ve başka husûsâta mütedâir mesâilin müzâkere edilmediği ve nihâyet zümre itibârıyla intihâbâta iştirâkin kendi ifâdeleri vechle memleketin halâskârına karşı kadr-nâ-şinâs olacağı, ancak kuvve-i intihâbiyeleri olduğu ve hayât-ı siyâsiyeye atılmak isteyen bulunduğu takdîrde Müdâfaa-i Hukuk Zümresi meyânında ferden nâmzed-

liklerinin vazı münâsib olacağı husûsâtının müzâkere edildiğini ictimâda hâzır bulunan maznûnlar beyân ve ifâde etmişlerse de mâhiyeti itibârıyla bu kadar basît bir meselenin gece ictimâları da dâhil olmak şartıyla dört ictimâa hâcet hissetmeyeceği en basît bir muhâkeme ile anlaşılmakla beraber, Cavid Bey'in Nâzım Bey'de bulunan programın mevâddının yegân yegân müzâkere ve hemân ittifâk-ı ârâ ile kabûl edildiğine dâir ifâdesi bu ictimâda yalnız intihâb meselesi müzâkere edilmeyip husûsât-ı sâirenin konuşulduğu vâzıhan tebeyyün etmekdedir.

Bir sûreti elde edilen programın ihtivâ etdiği mevâdd mâhiyet-i kanûniyesi itibârıyla her ferd-i vatanîye bahşedilen serbestî-i tefekkür ve hürriyet-i vicdân nokta-i nazarından bir cürm-i kanûnî teşkîl etmeyeceği bedîhî ise de programda tesbît edilen esâsâtı fikir hâlinden hakikate inkılâb etdirebilmek için hafî faâliyetlere başlanması, Hüseyin Cahid Bey'in gazetesiyle, Doktor Nâzım Bey'in halk arasında kendi efkâr-ı zâtiyeleri mahsûlü imiş gibi muayyen bir sistem dâhilinde propaganda etmeleri ve nihâyet daha amelî ve kat'î yoldan yürümek isteyen Kara Kemâl Bey'in sû-i kasdler tertîbi ile gayelerine vâsıl olmak istemesi kanûn nazarında elbet bir cürmdür.

Fil-hakika işbu ictimâları müteâkıb Kara Kemâl Bey'in esrâr ile âlûde hayâtı faâliyete geçmesinin, Şükrü, Cavid ve Cahid beylerin teşvîk ve igvâsıyla vâki olduğu İzmir'deki mahkeme ile de tebeyyün etdiği vechle bütün faâliyet mekanizmasının rüesâ-yı esâsiyesinden biri bulunan Kara Kemâl Bey'in, Ali İhsan Bey'in bir gün odacı Hasib'in içeride Efendi'nin meşgul bulunduğu, Ziya Hurşid ve Hafız Mehmed beylerle birkaç Şark mebûsu bulunduğu ve gayet hafî esâsât üzerinde müzâkerede bulundukları cihetle içeriye girmesinin mümkün olamayacağını ifâde etmiş olması ve sû-i kasd âmilleri arasında Ziya Hurşid ve Hafız Mehmed bulunduğu tebeyyün etmesi üzerine, konuşulan ve müzâkere edilen mevâdd ve husûsâtın doğrudan doğruya sû-i kasd meselesi olduğu muhakkak ve bedîhîdir.

Binâenaleyh Talat Paşa'nın istifâsı, İttihad ve Terakki Fırkası'nın infisâhıyla başlayan günlerden itibâren bir müddet başka nâm altında çalışdıkdan sonra tekrar mevki-i iktidâra gelmek için tesbît edilen fikir bâlâda ber-tafsîl arz edilen birtakım safahât ve edvârı geçirdikden sonra nihâyet sû-i kasd irtikâb etmek ve itiyâd etmiş ol-

dukları tarzda bir Bâbıâlî Hâdisesi vücûde getirmek sûretiyle iktidâr mevkiine gelmek noktasında karar kılmış olduğu anlaşılmakdadır.

Kara Kemâl Bey tamâmen hafî ve siyah faâliyetine geçmezden evvel Terakkiperver Fırka teşkîlinde âmil-i mühim olduğu ve Terakkiperver Fırka teşekkül etmezden evvel Rauf Bey delâletiyle Çolak Salahaddin Bey, Kara Vasıf Bey gibi zevâtla hâl-i temâsa gelerek temîn-i faâliyet etmiş olduğu ve program müzâkere ve münâkaşasında Kara Kemâl Bey ile hayli müdâvele-i efkârda bulundukları ve Fırka'nın teşekkülünde Kara Kemâl'in en kuvvetli âmil olduğu hâlde Fırka'ya girdiği takdîrde manevî zamîrini izhâr etmiş, Terakkiperver Fırka'nın mefsûh İttihad ve Terakki'nin bir şekl-i istihâlesi olduğu tebeyyün edeceği ve bu husûsda şahsiyet-i malûme mütenezzel olacağını tefekkür ve teemmül ile resmen Fırka'ya dâhil olmayarak perde altında çalışmayı münâsib gördüğünü ve fakat Terakkiperver Fırka'nın programında irâe eylediği sâhadan gayrı gayr-i meşrû faâliyetlerde bulunduğu bil-muhâkeme sâbit olmuş olduğuna ve Fırka'nın mahkeme kararıyla seddi üzerine işbu hafî heyet-i fesâdiye faâliyetine ziyâde germi vermiş olduğu anlaşılmakdadır.

Dâvânın umûmî manzarasına göre gerek Cavid Bey'in hânesinde ictimâda bulunan ve gerek öteden beri aynı faâliyete iştirâk ve aynı emellerle Terakkiperver Fırka'yı teşkîl eden ve maksad-ı ticârîden ziyâde siyâsî gayeye vâsıl olmak için çalışan müessesât-ı ticâriyesindeki müdîrânın işbu heyet-i hafiye ile aled-derecât nisbet ve alâkaları görülmüş bulunduğundan, mûmâ-ileyhimin Doktor Nâzım, Cavid, Kör Ali İhsan, Ardahan mebûs-ı sâbıkı Hilmi, Küçük Talat, polis müdîr-i esbâkı Azmi, Ergani mebûsu İhsan, Sivas mebûs-ı sâbıkı Kara Vasıf, Erzurum mebûs-ı sâbıkı Hüseyin Avni, Mersin mebûs-ı sâbıkı Salahaddin ve Nail, Tanîn gazetesi sâhib ve muharriri olup başka bir maddeden dolayı müebbeden nefye mahkûm olan Hüseyin Cahid Bey'le İttihad ve Terakki kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü Bey, kendilerine alel-usûl teblîgat icrâ edildiği hâlde davet-i vâkıaya henüz icâbet etmeyen Rauf, Adnan ve Rahmi beylerin sübût-ı cürmleri takdîrinde gerek tarih-i îka-yı cürmde gerek yeni Cezâ Kanûnu'nda bunu tadîl eden 171'inci maddenin ihtivâ etdiği ahkâm-ı cezâiyenin daha ağır olmasına ve muhaffef cezâ olması itibârıyla yeni Kanûn-ı Cezâ'nın mâ-kabline şümûlü olmayacağı

derkâr bulunmasına binâen eski Kanûn-ı Cezâ'nın 55'inci maddesi delâletiyle 58'inci maddesine tevfîkan cezâ tayîn ve tehdîdine Doktor Hüseyinzâde Ali, Hamdi Baba nâmıyla meşhûr Hamdi Bey, Posta ve Telgraf müdîr-i sâbıkı Hilmi, sâbık Fatih kâtib-i mesûlü Vehbi, Bakırköy kâtib-i mesûlü İbrahim Edhem, Cemal Ferid Bey, sâbık merkez-i umûmî a'zâlarından Eyüb Sabri, Doktor Rusuhi, Hâriciye nâzır-ı esbâkı Ahmed Nesimi, Salah Cimcoz, erkân-ı harb mütekaidi Rıza, İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinden Hüsnü, Ordu ve Donanma pazarı müdîri Naim Cevad, Tırnakcı Salim, Yakub Cemil'in birâderi Seyyid, Ali Osman Kâhya, Salih Reis, Komiser Cavid, Düyûn-ı Umûmiye müfettişlerinden Nâzım, kaim-makam mütekaidi Çerkes Aziz Bey, Ekmekciler Şirketi müdîri İzzet, sâbık Üsküdar Belediye reisi Rifat, Kara Kemâl'in hidmetçisi Hasib, Bakırköy kâtib-i mesûlü Ahmed Muhtar, esbâk Bakırköy kaim-makamı Neşet, gözlüklü Büyük Midhat, İktisâd Bankası müdîri Mehmed Ali, serveznedâr Rıza, Saadeddin Rıza, Kantâriye müdîri Bekir Sıtkı, Yeni Ticâret İzmit mümessili İhsan, Millî Mahsûlât'dan Hüseyin Fehmi beylerin kezâ sübût-ı cürmleri takdîrinde 58'inci madde delâletiyle 45'inci maddenin fıkra-i mahsûsasına tevfîkan temdîd-i cezâları talebiyle evrâk-ı dâvâ riyâset-i celîleye takdîm olunur.

[İddiânâme'yi müteâkıb birinci celseye nihâyet verilmişdir.

İddianâme'nin kırâati bitince Müddeî-i Umûmî Bey makam-ı riyâsete hitâben şu sözleri söyledi:]

— Efendim, maznûnlar arasında isimleri İddiânâme'de mevcûd olan bazı eşhâs henüz muvâsalat etmemişlerdir. Vürûdlarında haklarında vâki olan iddianâmem teblîg edilecekdir.

II

Küçük Talat Bey'in Muhâkemesi*

Birinci Celse

— Talat Bey, siz esâsen askerdiniz değil mi?
— Evet.
— İlân-ı Meşrûtiyet'de asker bulunuyordunuz?
— Evet.
— Ne vakit istifâ etdiniz?
— 326'da istifâ etdim, Jandarma Heyet-i Teftîşiyesi reis-i sânîsi idim. Selânik'de o vakit istifâ etdim.
— İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz idi?
— İnkılâb'dan evvel.
— Jandarmaya nakletdikden sonra mı istifâ etdiniz?
— Evet.
— Ondan sonra İttihad ve Terakki'nin vazîfesini deruhde etdiniz?
— Ondan sonra Aydın müfettişi oldum. Orada teşkîlâta memûr oldum.
— O tarihden merkez-i umûmîye a'zâ olduğunuz tarihe kadar İttihad ve Terakki'deki faâliyetinizi söyler misiniz?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1821, 3 Ağustos 1926, s. 3-4.

— O zaman şimdiki gibi beş vilâyetden ibâret değildi. Gitdiğim zaman zâten bir tezebzüb içinde idi. Hizib meseleleri meydana gelmiş, o vakit birçok kesif Rum kitlesi de vardı. Bu beş vilâyetde çalışdım. Teşkîlât vücûde getirdim, zâten tesîs etmiş idi. Ben de onları tanzîm etdim.

— Yani İttihad ve Terakki tarafından teşkîlâta mı memûr oldunuz?

— Evet.

— Merkez-i umûmînin kararıyla mı gitdiniz?

— Merkez-i umûmînin kararıyla. Tabîî oradaki alelâde faâliyetim bir politikacılıkdan ibâret değildi. Rumluk'la yakından mücâdele edilecek bir sâha idi. Tabîî oraya gitdiğim vakit en kıymetli gençleri topladım. Bugün onlar Halk Fırkası'nın erkânından, kuvvesinden bulunuyorlar. Bunlarla mümkün olduğu kadar Türkçülük fikrinin orada inkişâfına çalışdım. Anadolu gazetesini tesîs etdim. Şimdi İzmir'de mevcûd olan Millî Kütübhâne'nin esâslarını vaz etdim, tabîî bütün intihâbâtda Rumların, Hürriyet ve İtilâfcıların müttehiden hareketlerine karşı her vakit galebe çaldık. Faâliyetim hemân bu sûretle telhîs edilebilir.

— Orada esâs vazîfeniz ne idi?

— Bu beş vilâyetin teşkîlâtını idâre etmek idi.

— Bir nizâmnâme var mı idi?

— Doğrudan doğruya İttihad ve Terakki'nin nizâmnâmesi.

— Siz ne nâmla gitdiniz?

— Müfettiş nâmıyla; fakat vaziyetim bir murahhas vaziyeti idi. Ben istisnâî bir vaziyet ihdâs etdim. Doğrudan doğruya yerlilerden, sâhib-i nâmûs ve iffet olan kimselerden her sancakdan ikişer kişiyi murahhas yaparak o işin başına geçirdim. Yalnız ben orada onları tanzîm ve idâre vazîfesiyle meşgul oldum.

— Ondan sonra?

— İzmir'den 1328'de İstanbul'a aldırdılar. O vakit Halk gazetesini idâre ediyordum. Doğrudan doğruya başka hiçbir vazîfem yokdur.

— Kendi nâmınıza mı? Yoksa merkez-i umûmî nâmına mı?

— Merkez-i umûmî de muâvenet ediyordu. Fakat Halk gazetesini doğrudan doğruya bendeniz idâre ediyordum.

— O vakit İttihad ve Terakki ile ilişiğinizi kesdiniz mi?

— Hayır, münâsebetim mevcûd idi. Fakat siyâsî bir vaziyet yok. Doğrudan doğruya gazeteyi idâre ve gençleri o gazetenin etrâfında toplayarak bir mefkûrenin inkişâfına hidmet etmek idi. Hamdullah Suphi Bey, Köprülüzâde Fuad Bey gibi kıymetli zevât yazı yazıyorlardı.

— Yani İzmir'deki vazîfeni îfâ etdikden sonra İttihad ve Terakki'ye hidmetinden bir fâsıla veriyorsun?

— Evet efendim.

— Sonra?

— Sonra, "Halâskâr" meselesinden dolayı bendenizi tekrar İzmir'e gönderdiler. Tabîî o vakit İttihad ve Terakki sukut etmişdi. İzmir'de yapılacak hiçbir iş yokdu. O sûretle kaldı. 329 Kongresi'nde kongre beni merkez-i umûmîye a'zâ intihâb etdi.

— Merkez-i umûmînin, elimizde İttihad ve Terakki Nizâmnâmesi yokdur, vezâifinin hutût-ı esâsiyesi hakkında îzâhât veriniz!

— Efendim! Merkez-i umûmî belli başlı teşkîlât ile iştigal ederdi. Merkez-i umûmîde bir teşkîlât yapdılar. Bendenizle Ziya Gökalp Bey neşriyât işlerine bakardık. Midhat Şükrü Bey'le Rusuhi Bey büro işlerine bakarlardı. Hilmi Bey'le Ziya Bey de doğrudan doğruya teşkîlât işlerine bakarlardı. Doktor Nâzım Bey'le Baha[eddin] Şakir Bey merhûm da fakülte ve sâir ecnebî müesseselerle münâsebetdâr bulunmak itibârıyla vazîfelerini îfâ ederlerdi.

— Hükûmet'e karşı vazîfe ve vaziyetiniz nasıldı?

— Hükûmet'e karşı vaziyetimiz; meclis-i umûmî hâlinde ictimâ etdiğimiz zaman Hükûmet'i alâkadâr eden meseleler Talat Paşa tarafından getirilir ve orada mevzû-i bahsolurdu.

— Meclis-i umûmîyi îzâh ediniz, hüviyet-i siyâsiyesi ne idi?

— Meclis-i umûmî merkez-i umûmî ile kabine a'zâlarından ve bir de Meclis-i Â'yân ile Meclis-i Mebûsân'dan intihâb edilen a'zâlardan ibâretdi.

— Onları kim intihâb eder?

— Kongre.

— A'zâsı kaç kişiden mürekkebdi?

— Bidâyeten 1329 senesinde fazla idi, sonra 1332 Kongresi'nde adedi tahdîd edildi; çünkü muntazam ictimâlar yapılamıyordu. Zannederim ki Â'yân ve Mebûsân'dan beş yâhûd yedi a'zâ vardı.

— Meclis-i umûmînin reis-i tabîîsi kim idi?

— Kabine reisi.

— Demek meclis-i umûmînin teşekkülü 1329'dan itibârendir?

— Evet, meclis-i umûmînin teşekkülü 1329'dan itibâren kabûl edildi. Zâten bendeniz de o zaman meclis-i umûmîye a'zâ intihâb olundum.

— Kongre ondan sonra bir daha 1332'de mi toplandı?

— Evet, ondan sonra da toplanmadı zannederim.

— Merkez-i umûmîde a'zâ bulunduğun müddetce, yani 1329'dan itibâren Harb-i Umûmî ve Harb-i Umûmî'nin netîcesinde Talat Paşa'nın istifâsına kadar olan hayât-ı siyâsiyenizi ve merkez-i umûmîde deruhde etdiğiniz vazîfeye göre söyleyiniz?

— Bendeniz merkez-i umûmîde şübhesiz a'zâ bulunmakla beraber şahsım itibârıyla vazîfem Ziya Gökalp Bey ile neşriyât işlerine bakmak ile ve bilhâssa bendeniz Yeni Mecmûa ile çok meşgul olurdum. İctimâa gitmediğim de vâki olurdu. Daha ziyâde asıl vazîfem, merkez-i umûmînin husûsât-ı rûzmerresiyle meşgul olmakdan ziyâde neşriyât işleriyle meşgul olmakdı.

— Bu umûmî vazîfenizden bir husûsiyet ifâde eder. Umûmiyet itibârıyla olmak üzere ne gibi şeyler yapdınız?

— Zâten merkez-i umûmî seferberlikle beraber vazîfesini tahdîd etmişdir. Daha ziyâde neşriyât işleriyle meşguldü –ki o zaman kâtib-i mesûllerimiz vardı; şimdi mebûslardır– daha ziyâde iktisâdî mesâil ile meşgul olması nazar-ı itibâra alınmışdır.

— Merkez-i umûmî mi iktisâdî mesâil ile meşgul oluyordu?

— Çünkü doğrudan doğruya Talat Paşa tarafından merkez-i umûmîye bir nokta-i nazar sürülmüşdü ki, o da harb devâm etdikce teşkîlâtın hiç siyâsetle iştigal etmemesi ve siyâsî bir faâliyetde bulunmaması, hükûmet işlerine müdâhale etmemesi lâzım geldiğini bir kararla bize kabûl etdirmişlerdi.

Çünkü taşrada birçok teşkîlâtımızın aksâmı, Hükûmet'in işleri tedâhül ediyordu. Bunun kısmen önüne geçmek ve teşkîlâtımızla da Hükûmet'e lâzım gelen şeylerde yardım etmek ve halkın inkişâfına da iktisâdî mesâilde hidmet etmek idi.

— Halkın inkişâfına, iktisâdî mesâilde hidmet etmek sûretindeki ifâdenizi iâşeye müdâhaleniz ve iâşe üzerinde faâliyetiniz sûretinde telâkki ediyorum?

— Katiyyen; bendeniz esâs itibârıyla merkez-i umûmînin hareketinden üzerime düşecek mesûliyeti kabûl ediyorum. Çünkü aksini iddiâ hakikati ve kendini inkâr etmek demekdir. Fakat gerek bendeniz gerek merhûm Ziya Gökalp iâşe işlerinin İttihad ve Terakki ile aslâ alâkası olmasına şiddetle aleyhdâr idik.

— Olmasına mı?

— Yani Kara Kemâl'in, İstanbul merkezine mensûb olan zevâtın bu işlerle meşgul olmamasına şiddetle tarafdâr idik.

— Onlar sizin merkez-i umûmînize merbût değiller mi idi?

— Öyle olmağla beraber öyle bir vaziyet tahaddüs etmişdi ki merkez-i umûmî ile İstanbul heyet-i merkeziyesi iki başlı bir şey demekdi. Çünkü Kemâl Bey kendi arkadaşlarına istedikleri tarzda hareket edebiliyorlardı.

— Kongrenin sizin üzerinizde maddî ve manevî bir vazîfesi vardı, buna karşı vaziyetiniz ne oluyordu?

— Tabîî kontrol etmek, zâten bu birkaç defa mevzû-i bahsolmuşdur.

— Şu hâlde evvel emirde bu iâşe meselesini anlayalım. Bu iâşe meselesi nedir ve nasıl safahât geçirdi? Sonra ihtikâr komisyonları meselesi vardır. Evvelâ iâşe meselesini anlatınız.

— Efendim, iâşe meselesi Balkan Harbi'nden sonra İstanbul heyet-i merkeziyesi tarafından, İstanbul'da muhtelif kooperatifler, küçük esnâf cemiyetlerini takviye etmek için bir faâliyet başlamışdır. Esâsen programda küçük sanat erbâbını, küçük esnâfı himâye etmek mevzû-i bahs idi. Tabîî İstanbul heyet-i merkeziyesi daha iyi bildiği için ve o heyet-i merkeziye a'zâsı arasında bizimle beraber maznûnen burada bulunanlar mevcûd olduğundan onlar bu husûsda daha fazla îzâhât verebilirler. Bunlar bu tarzda daha ziyâde faâliyete başladılar. Seferberlik olunca bunlar Ekmekciler, Fırıncılar gibi muhtelif esnâf cemiyetleri ile alâkadâr oldukları için bu tarzda işe başlamış bulundular. Tabîî harb de ilân edilince ekmek ve iâşe buhrânı başgösterdi. O zaman Kemâl Bey İstanbul teşkîlâtı ile beraber mümkün olduğu kadar yardım edebilmek için faâliyete başladı. Tabîî o faâliyetler esnâsında bazı temâslar hâsıl olmağa başladı. Hâlbuki bu doğrudan doğruya rekabet-i ticâriyeye mâni olmak demek olduğu için, çünkü Hükûmet'in nüfûzunu da muhtelif sâhalarda

istimâl etdiklerinden birçok dedikoduları mûcib oldu. Mebûslar da aleyhde idi.

İş merkez-i umûmîye geldi. Merkez-i umûmî de Kemâl Bey'e katiyyen bu gibi iâşe işleriyle İstanbul teşkîlâtının ve kâtib-i mesûllerinin meşgul olmamasını ihtâr etdi. Kemâl Bey de îzâhât verdi ve dedi ki, "katiyyen İstanbul teşkîlâtı bu gibi işlerle meşgul değildir. Doğrudan doğruya esnâf teşkîlâtına âid ve esnâf teşkîlâtının mümessilleri tarafından bu iş idâre ediliyor, benim vazîfem bunları idâre ve tedvîr etmekden ibâretdir" dedi. Yoksa katiyyen İttihad ve Terakki'nin bu teşkîlât ile hiçbir alâkası olamaz.

— İâşenin netîcesi bırakılabilir mi idi, yani bundan İstanbul heyet-i merkeziyesinin iâşe üzerine âid teşkîlâtdan kendinize hiç mesûl görmüyor musunuz?

— Efendim tabîatıyla mesûl görüyorum, vicdânen çok muztarib oldum.

— Yani bunun hüviyet-i siyâsiye ve hakikiyesi ne ise ifâde etmeniz lâzım gelir?

— Biliyorsunuz ki İstanbul heyet-i merkeziyesi ile merkez-i umûmî iki başlı bir vücûd hâline gelmişdi.

— Bu rolde ya siz varsınız ya onlar vardır, her ikiniz varsa birinizin diğerine tâbi olması lâzım gelirdi, yani bu tarz-ı hareketde bir meşrûiyet ve bir makuliyet var mı idi?

— Bu gayr-i makuliyeti ref etmek için en nihâyet Talat Paşa Şehremini İsmet Bey'in zaafı dolayısıyla onun yerine doğrudan doğruya Kemâl Bey'i getirmek ve bu mâhiyetde bu işi idâre etmek için çok ısrâr etmişdir. Hattâ Ziya Gökalp merhûm evine akşam bizi davet etdiği zaman Talat Paşa'yı da davet etmişdi. O akşam ictimâında Kemâl Bey'in Şehremini olmaya kabûl etdiği hâlde, üç gün sonra merkez-i umûmîden bir heyet gelerek Kemâl Bey'in katiyyen Şehremini olmasının doğru olmayacağını ve îcâb ederse Kemâl Bey'in İâşe Nezâreti veyâhûd sâir bir kanalla idâre edilmesini mevzû-i bahsetdi. Şurası bir hakikatdir ki, İstanbul heyet-i merkeziyesi üzerinde merkez-i umûmî katiyyen nâfiz değildi. Çünkü kendilerine göre fikirleri vardı. Kendilerine göre hatt-ı hareketleri vardı. Bendeniz dâimâ ve muntazamen merkez-i umûmîye devâm etdiği için, devâm etdiğim müddetce ıttılâ hâsıl etdiği hakikat bundan ibâretdir.

— Şimdi hâsıl olan netîce şundan ibâretdir: Bir İttihad ve Terakki hükûmeti var. Meclis-i Â'yân 'ı ve Meclis-i Mebûsân'ı var. İstanbul'da Şehremâneti var. Şu hâlde daha o tarihlerden itibâren memleket dâhilinde bir anarşi, bir keyfî hareket ve bir komite hayâtının yaşamakda olduğu kabûl etmek lâzım gelir. Yani İstanbul teşkîlâtı, Kara Kemâl teşkîlâtı başlı başına bir kuvvet olursa ve bunu başka bir kuvvetin idâre etmesi mümkün olamazsa bu netîce çıkar, netîce-i muntafiyesi budur!

— Esnâf teşkîlâtı bu tarzda inkişâf etdirilmek, mâlî şirketler meydana getirmek, aynı zamanda İstanbul iktisâdiyâtına hâkim olmak ve kendi teşkîlâtıyla etrâflarındaki kâtib-i mesûllerle halkın iâşesi için mümkün olduğu kadar fâideli olarak sarf-ı mesâî etdiklerine kani idiler. Israrları da bundan idi.

— Devlet teşkîlâtında ve devlet rejimlerinde böyle bir husûsî vaziyetin fâideli olabileceğine sizin kanâatiniz var mı idi?

— Hayır.

— Harb-i Umûmî'de memleketin hayât ve memâtı mevzû olurken bunların bu hareketlerinden iyi bir netîce hâsıl olacağına kanâatiniz var mı idi?

— Esâsen Kemâl Bey ve teşkîlâtının böyle işlerle meşgul olmasının şiddetle aleyhdârı olan bir adem idi.

— Dediniz ki ilk iâşe faâliyetlerinden hâsıl olan bir parayı kongrede mevzû-i bahsetdiler ve 700 bin lira kadar bir parayı ki altın olacakdır.

— Hayır banknotdur.

— Zâten o zaman altın ile banknot arasında az fark vardı. Bu parayı vakfetmek ve bu vakıf teşkîlâtını da Kara Kemâl ve arkadaşları nâmına yapmak, böyle değil mi?

— Evet, evet kongrede buna karar verildi.

— Bunda nasıl bir meşrûiyet görürsünüz, bu doğru mudur, merkez-i umûmî bunu nasıl hazmetmişdir?

— Merkez-i umûmînin bir nokta-i nazarı yokdur. Kongrenin umûmî nokta-i nazarı olarak bu yapılmışdır. Esâsen bugün teferruâtını sorsanız bendeniz arz-ı malûmât edemem. Hatırımda kalmamışdır.

— Vakf muâmelesi yapıldıkdan sonra kongreyi icbâr mı etmişlerdir, yoksa?

— Buna kongrede karar verildi, kongre işe vaz-ı yed etmişdir. Kemâl Bey'den îzâhât aldılar. Sonra kongre bir komisyon yapdı. Şerî işlere aklı eren âdemler toplandılar, bu tarzda bir sûret-i tesviye çıkdı.

— Yani fazla iâşeden kalan bu parayı, komisyonun bir hîle-i şeriyye ile devretmek vazîfesini deruhde etdiğini anlaşılıyor?

— Bendeniz şurada bir hakikatden bahsetmek isterim, sûret-i katiyede bu para ile ve o teşkîlât ile merkez-i umûmînin aslen ve katiyyen alâkası olmamışdır. Hiç de olmaması mevzû-i bahsolmamışdır.*

— Mevkiiniz itibârıyla bu meselelerde bir alâka-i maneviyeniz yok mudur? Kendinizi mesûl vaziyetde görmüyor musunuz?

— Bugün belki bu hareketi gayet çirkin bulurum. Fakat o ân içinde...

— Men-i İhtikâr Komisyonu ne sûretle teşekkül etmişdir?

— Talat Paşa tarafından teşkîl edilmişdir. Harb dolayısıyla havâyic-i zarûriyeye vâki zammiyât ihtikâr derecesini bulduğundan Talat Paşa Hükûmeti nâmına merkez-i umûmîden ricâda bulunarak nâmûslu üç arkadaşın intihâb edilmesi ve bir komisyon teşkîlini teklîf etdi. Merkez-i umûmî Cahid, Doktor Nâzım ve Rusuhi beyleri buraya memûr etdi. Bilmiyorum ne kadar çalışdılar.

— Demek o Komisyon'un vazîfesini iyice bilmiyorsunuz?

— Hayır bilmiyorum.

— İâşe meselesini bırakıyorum. Harb-i Umûmî'ye girerken Almanlar ve Avusturyalılarla itilâf zemîni nasıl hâzırlanmışdı ve bu meselede merkez-i umûmînin temâyülâtı ne idi?

— Almanlar ve Avusturyalılarla temâsa gelen hükûmet ve onun muayyen ricâliydi. Talat Paşa ve Enver Paşa muâhedenin esâsları hâzırlanmış ve hutût-ı esâsiyesi tamâmen onlar tarafından tesbît ve

---

* *Hakimiyet-i Milliye* Notu: "Dünkü Tarihî Muhâkeme ilk isticvâba dâir sütunlarımıza derc etdiğimiz tafsîlât bir kelimesiyle eksik olmamak üzere aynen zabtedilmişdir. Hâkimiyet-i Milliye Tarihî Muhakeme devam etdiği müddetçe bu tafsîlâtı zabıt halinde aynen neşretmek sûretiyle vazifesini yapacakdır.
Dünkü mahkemeye âid zabtın aynen bugünkü nüshamıza dercine hacmimiz müsaid olmadığından karîlerimizi tatmin için isticvâbın bu noktadan itibaren mütebâkî kısmını dün esnâ-yı muhâkemede tutmuş olduğumuz mufassal notlarımızla neşrediyoruz.
Yarınki nüshamızda Tarihî Muhâkeme'nin zabtını bugün bırakdığımız noktadan itibaren aynen derce devam edeceğiz."

kabûl edildikden sonra merkez-i umûmîye getirilmişdir. Şu veya bu zemînde bir ittifâk akdi merkez-i umûmîde mevzû-i bahsolmamışdır. Emr-i vâkidir.

— Siz ne vakit haberdâr oldunuz?

— Merkez-i umûmî, en son Karadeniz'de donanmaların çarpışmasından sonra haberdâr edilmişdir. O gece Said Halim Paşa'nın konağında meclis-i umûmî ictimâ etmiş ve böyle bir emr-i vâkıa devletin harbe sürüklenmesi tenkid edilerek itirâz edilmişdir. Bunun üzerine Said Halim Paşa Cavid Bey'le Cemal Paşa'yı birisini İngiliz, diğerini Rus sefârethânelerine göndererek işin içinden çıkmak için tarz-ı hâl bulmağa çalışmışdır.

— Kanûn-ı Esâsî'de ittifâk akdetmek, harb etmek hakkı kime âiddir?

— Meclis-i Mebûsân'a âiddir.

— Tarz-ı ifâdenizden böyle bir usûl takib edilmediği anlaşılıyor. İki üç nâzırın, iki üç şahsın kafâsından doğmuş bir karar fiil sâhasına îsâl edilmişdir, böyle anlaşılıyor?

Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey — Eski Kanûn-ı Esâsî'de harb ilân etmek, ittifâk akdetmek hakkı hukuk-ı pâdişâhîden bulunmakdadır. Yalnız bir teâmül vardır ki bunların be-heme-hâl Meclis-i Mebûsân'ın tasdîkine iktirân etmesi lâzımdır.

Reis — Harb-i Umûmî'ye nasıl girildiği ve harbin nasıl geçirildiği herkesin bildiği bir şeydir. Harbin netîcesini söyleyiniz, neden Talat Paşa istifâ etdi?

— Talat Paşa'nın harb cephelerinde gediklerin açılması, bilhâssa Suriye cephesinin yarılması kuvve-i maneviyesini sarsmışdı. Bunun üzerine meclis-i umûmîde yeni bir kabine teşkîli mevzû-i bahsolmuşdur. Talat Paşa da yeni bir kabinenin teşekkülü cihetini iltizâm etmişdi. Almanlar da o esnâda Wilson Prensibleri dâhilinde bir sulh akdetmek arzusunu izhâr etmişlerdi. Düşmanlarla daha iyi bir sulh yapabilecek bir kabinenin re's-i kâra gelmesi fikri merkez-i umûmîye hâkim olmuşdur.

— Talat Paşa niçin bu lüzûmu hissetmişdi?

— Talat Paşa harbin idâmesine imkân bulunmadığı kanâatinde idi. Münferiden harbi idâme memleketi bir kerre daha harâbiye sevk edeceği kanâatinde idi.

— Umûmî söylüyorsunuz. Biz sizden hakikî sebebi soruyoruz?

— Talat Paşa harekâtın cereyânından esâsen muztarib bir vaziyetde bulunuyordu. Harbin fenâ idâre edildiğine müteessirdi. Son zamanlarda gayr-i mahsûs da olsa Enver Paşa'ya karşı bir infiâli mevcûd olduğu anlaşılıyordu. Suriye cephesi yarılıncaya kadar mümkün olduğu kadar vaziyeti idâme ederek iyi bir sulh yapmak arzusunda idi.

— Talat Paşa'nın bir Avrupa seyâhati vardır?

— Evet, Trakya meselesi hakkında Berlin'e kadar bir seyâhat icrâ etmiş ve Almanlardan azamî yardım temîn etmişdi.

— Talat Paşa'nın bu seyâhati merkez-i umûmîde mevzû-i bahs olmadı mı?

— Bendeniz arz etdim. Birçok ictimâlarda bulunmuyordum.

— Talat Paşa Heyet-i Vükelâ'daki tesânüdün bozulması üzerine husûsî bir sulh akdi için müttefikleri yoklamak üzere gitmişdi.

— Talat Paşa bu kombinezonla harbin idâmesine tarafdâr değildi. İhtimâl ki merkez-i umûmî a'zâları arasında sempatisi bulunan bazı zevâtla bu meseleler üzerinde görüşmüşdür. Meclis-i umûmî hâlinde müzâkere edilmemişdir.

— Talat Paşa'nın istifâsı mevzû-i bahsolmuş mudur?

— Evet.

— Meclis-i Mebûsân hâl-i ictimâda mı idi?

— Evet, esâsen son zamanlarda dâimâ hâl-i ictimâda idi. Temdîd-i müddet ediyordu.

— İstifânın mevzû-i bahsolduğu meclis-i umûmîde siz bulundunuz mu, ne söylendi?

— Bulundum. Talat Paşa Almanlarla Avusturyalıların vaziyetlerine itimâdı olmadığını, Suriye cephesinin yarılmış olduğunu ve ordunun sevk ve idâresinden memnûn olmadığını söyleyerek, "Bu işi başarmak imkânı yokdur" dedi.

— Bütün nâzırlar bu ictimâya iştirâk etmişler mi idi?

— Evet.

— Enver Paşa ne diyordu?

— O buna karşı mücâdelenin devâmını istiyordu. Bu fikirlerine Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, Hilmi beyler gibi tarafdârları da vardı. Fakat ekseriyet bunun kabil olmadığını kabûl etdi.

— İstifâ ve yeni kabine teşkîli meselesi nasıl tasavvur ediliyordu?

— O zaman Mebûsân'da yeni bir zümre vardı. Hükûmet'i son zamanlarda ileri geri muâheze ediyordu. Hüseyin Kadri, Sudi beyler gibi.

— Öyle bir harbe girmişdik ki bütün kuvvetlerimizi ortaya atmış bulunuyorduk. Müttefiklerimizin sarsılması dolayısıyla böyle bir istifâdan hâsıl olacak netîceyi nasıl tasavvur ediyordunuz?

— Harb Kabinesi'nin düşman ile iyi sulh yapmasına imkân yokdu. Harb hâlinde meydana çıkmamış ve şahsî husûmet celbetmemiş ricâl tarafından yeni bir kabine teşkîlinin daha hayırlı olacağı düşünüldü.

— Sizin dediğiniz gibi Hüseyin Kadri ve Sudi beyler gibi kimselerden teşekkül edecek bir hükûmet mi buna muvaffak olacakdı?

— Yeni kabinenin Meclis'deki zümreleri birleşdirecek bir kabine olabilmesi tasavvur ediliyordu.

— Böyle bir kabine nasıl bir kabine olurdu?

— Tabîî Talat Paşa'nın teşkîl edeceği bir kabine.

— Anladığım memleketin âtî-i mukadderâtı için ne olursa olsun denilmiş ve bu işin içinden sıyrılmak istenilmişdir!

— İzzet Paşa tarafından teşkîl edilecek bir kabinenin iyi bir sulh yapabileceği ümîdi vardı.

— Talat Paşa doğrudan doğruya husûsî temâslarda bulunmuşdur. İzzet Paşa Kabinesi ancak meydana geldikden sonra Talat Paşa meclis-i umûmîde mevzû-i bahsedilmişdir.

— İstifâ meselesiyle beraber mi mevzû-i bahsoldu?

— Talat Paşa'nın hulâsaten anlatdığı şudur: Vahdeddin, Tevfik Paşa'nın kabine teşkîlini arzu etmiş ve Talat Paşa da Meclis-i Mebûsân'da itimâd kazanamayacağını ileri sürerek Kabine'yi İzzet Paşa'nın teşkîl etmesi için ısrâr etmişdi.

— Vahdeddin'in İttihad ve Terakki çekildikden sonra alacağı vaziyet hakkında ne düşünülüyordu?

— Vahdeddin'e itimâdımız yokdu, saray hakkında Bahaeddin Şakir'in kuvvetli malûmâtı vardı.

— Enver ne diyordu?

— Ne diyebilirdi, bir sultanla münâsebetdârdı.

— İttihad ve Terakki ne oldu?

— Kongre feshetdi, Teceddüd nâmını aldı.

— Teceddüd Fırkası'nın programı aynı değildir değil mi?

— Kongre yeni bir program tanzîm etdi, bendeniz kongrede bulunmadım. Teceddüd Fırkası İttihad ve Terakki'nin vazül-yedi oldu.

— İttihad ve Terakki'nin o kongre ile tamâmen dağılmış ve hüviyeti kalmamış olduğunu şahsen kabûl ediyor musunuz?

— Tabîî.

— Şu sûretle bundan sonra İttihad ve Terakki nâm ve hesâbına yapılacak hareketin gayr-i meşrûiyetini kabûl etmiş oluyorsunuz demekdir.

— Evet.

— Ondan sonra liderlerin vaziyetini anlatınız.

— Kongreden üç gün evvel beni de telgrafla merkez-i umûmîye davet etdiler. O zaman Kara Kemâl Bey bazı zevâtın Memleket'den çıkmalarını ileri sürmüş, Cemal, Enver, Talat paşalarla Cahid ve Halil beylere mürâcaat ederek hârice gitmelerini söylemiş, Cahid ve Halil beyler muvâfakat etmemişlerdi.

— Yani Kara Kemâl şahsî olarak mı mürâcaat etmişdir?

— Evet.

— Îzâh ediniz?

— Vaziyet gayet çirkindir, teşekkül edecek hükûmet gayr-i meşrû bir sûretde zâlimâne bir muhâkeme ile sizi heder edebilir. Yeni bir zamâna intizâren hârice çıkınız, hem şahsınızı kurtarmış olursunuz ve hem de burada kalacak birkaç zavallıyı kurtarırsınız, demiş.

— Şu hâlde memleketin marûz kaldığı âkıbetden ziyâde şahsî hissiyât meselesi nazar-ı itibâra alınmış?

— Talat Paşa gitmek istemiyordu. Enver Paşa Anadolu'ya geçerek bir tarafda ihtifâ arzusunda idi. Aynı zamanda Baha[eddin] Şakir, Doktor Nâzım'ın da husûmetler toplamış olmaları dolayısıyla gitmeleri mevzû-i bahsolmuşdu. Bana da teklîf edilmişdi. Nâzım memleket hâricine gitmek fikrinde değildi.

— Niçin gidiyorsunuz, kim cebrediyor?

— ...

— Daha samîmî olarak ifâde ediniz. Yapdığınız seyyiât karşısında milletden korkuyorduk deyiniz?

— Mümkündür.
— Milletin sizi parçalayacağından korkuyordunuz?
— Bendeniz çekilmedim.
— Ne ile gidilecekdi?
— Torpido ile.
— Mondros Mütârekenâmesi'nin akdi günü değil mi, mütârekenin akdinden haberdâr oldukdan sonra artık Memleket'den, milletden hayır kalmadı diye çekildiniz?
— Zannetmem.
— İttihad ve Terakki'nin infisâhından sonra merkez-i umûmînin parası ne oldu?
— Teceddüd Fırkası'na devredildi.
— Kimin vâsıtasıyla?
— Veznedâr Nihad Bey.
— Devir muâmelesi merkez-i umûmî muvâcehesinde mi oldu?
— Hayır, heyet-i umûmiyesiyle devrolunan para yüz yirmi bin lira kadardır. Bunun bir kısmının hârice gidecek arkadaşlara, diğerlerinin dâhilde kalacak muhtâc-ı muâvenet kâtib-i mesûllere ve diğer arkadaşlara tevzî edilmesi ve bir kısmının Teceddüd Fırkası'na verilmesi teklîf edilmişdi. Talat Paşa kemâl-i şiddetle itirâz ederek, paranın olduğu gibi Teceddüd Fırkası'na devrinin en doğru bir hareket olduğunu söyledi. Merkez-i umûmî a'zâları ikişer bin liralık birer senelik tahsîsâtlarını ve kâtib-i mesûller de birer senelik paralarını aldılar.
— Hepsi nakit mi?
— Esham ve mücevherât da vardı.
— Yalnız ikişer bin lira mı aldılar?
— Evet, ikişer bin lira aldık. Yalnız Talat, Cemal, Enver paşalar almamışdır.
— Âilelerine bir şey verdiniz mi?
— Hayır.
— Siz neden gitmekden sarf-ı nazar etdiniz?
— Torpidoya kadar gitmişken ağır geldi, döndüm.
— Sonra ne oldu?
— Tevkif edildim. Sonra habshâneden kaçırdılar, Anadolu'ya geçdik.

— Bu firâr meselesi nasıl oldu?

— Halil Paşa ile birlikde kaçdık. İstanbul Mebûsu Ali Rıza Bey bendenize geldi. Firâr teklîf etdi. Halil Paşa âilesi itibârıyla müteredddid bulunuyordu. İknâ etdim. Diğer tarafdan Seyfi ve Mustafa Abdülhalik beylere de firâr teklîf edilmişdi. Âilelerinin vaziyeti dolayısıyla iştirâk edemediler. Tavşancıl'a gitdik, Kara Vasıf Bey geldi. Teblîgatda bulundu, "Azerbaycan'da çalışacaksınız" dedi. Ankara'ya geldik, oradan Sivas'a gitdik. Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşdük, tasvîb etdiler, gitdik.

— Neden İzmir cephesine gelmediniz?

— Gitmek isterdik ve bu maksadla Bursa'da fırka kumandanı olan Bekir Sami Bey'e tahrîren mürâcaat etdik. Hattâ İzmir tarafından da bir iki zât gelmekliğimizi bildirmişlerdi. Bekir Sami Bey muvâfakat etmedi.

— Kafkasya'ya nasıl geçdiniz?

— Erzurum'a gitdik. Bir müddet Kâzım Karabekir Paşa'nın karargâhında kaldık, sonra Kafkasya'ya geçdik. Azerbaycan'dan nakdî muâvenet temîn edecekdik. Fakat o vakit re's-i kârda Müsâvât Hükûmeti bulunuyor ve Azerbaycan Anadolu harekâtına hiçbir kıymet vermiyor ve bunu maceraperestlikden ibâret görüyordu. Şuna şâhid oldum ki asıl münevver Azerbaycan gençliği bile Anadolu mücâdelesinin müsmir bir netîceye varacağından emîn değildiler. Bilâhire İstanbul'da şehîd edilen Cevanşir Behbud Hân ile görüşürken vaziyeti îzâh etdim. Bu hareketin doğru olmadığını söyledim. Ve Müsâvât Hükûmeti'nin reisi bulunan Yusuf Bekhof'un nezdinde mûmâ-ileyhin teşebbüsü de fâide vermedi. Bu esnâda Nuri Paşa Dağıstan'da Bolşeviklerle hâl-i mücâdelede idi. Azerbaycan'da fırkalar arasında bir vahdet temîn etmek istedik, orada bulunan Türkler satılık bir mâhiyet kespetmişdi. Her fırka Azerbaycan halkının Türk Milleti'ne karşı derin merbûtiyetinden istifâde etmek için bu zevâtı kendi aralarına almak için çalışıyorlardı. Ve bu sûretle hâiz-i itibâr olmak istiyorlardı. Enver Paşa'yı çağırtdık. Çünkü onun mücâdelede devâm etmesi arzu edilmiyordu. O esnâda Bayezid'de bulunan fırka kumandanı Cavid Bey'den bir mektûb aldım. Muâvenet istiyordu. Müsâvât Hükûmeti o kadar aykırı bir hareket takib ediyordu ki Sevr Muâhedesi'nin Ermenilere

verdiği hudûdu kabûle kadar ileri gidiyor ve bir nâzır gazetecilere bu hudûda Rize'nin, Trabzon'un da idhâl edilmesini söylüyordu. İstanbul'daki sefîrleri Vezirof Azerbaycan'a gelecek Türklere müşkilât gösteriyordu. Bu vaziyet karşısında Azerbaycan'ın bir şey yapamayacağını görerek Müsâvât Fırkası'nın sollarıyla diğer fırkalar rüesâsını topladık. Onlara Anadolu'nun vaziyetini îzâh etdik. Bu esnâda İran'dan bir heyet gelmiş ve Azerbaycan'ı İran'ın kucağına atmak ve iki memleketi birleşdirmek için propaganda yapıyordu.

Bunda sarîh bir İngiliz siyâseti vardı. Bu sûretle Rusya ile Türkiye arasında bir perde hattı çekilmek isteniyordu. Vaziyeti îzâh etdik. Bilâhire Azerbaycan'ın Ankara sefîri olan İbrahim Abilof "İnkılâb yaparız, hükûmeti deviririz, Anadolu'ya yardım ederiz" dedi. Ben o vakit amelî bir nokta-i nazar söylemiştim ki o da şudur: Siz doğrudan doğruya Müsâvât hâricî fırkalarla birleşmek sûretiyle Nasib Bey Hükûmeti'ni devirebilirsiniz. Buna da yanaşmadılar. Zâten yapamazlardı da sarâhaten Bolşeviklerle temâs temîni lâzımdır, diyorlardı. O esnâda Bolşevikler de Dağıstan'a kadar gelmişlerdi. Azerbaycan'ın bir hâzırlığı yokdu. Azerbaycan Bolşevik Fırkası ile temâsa geldik. Bu fırka liderlerinden Mîrzâ Davud, Lenin zât kendileri re's-i kâra geldikleri zaman muâvenetde bulunacaklarını söyledi. Bunlarla dostâne münâsebât tesîs etdik.

— Siz oraya muâvenet temîni için gitmişdiniz. Hâlbuki o memleketin siyâsetiyle herc ü merc oluyorsunuz?

— Kâzım Karabekir Paşa yardım temîn ediniz demişdi.

— Muâvenet ne olabilirdi?

— Silâh, cephâne, para.

— Erbâb-ı hayra mürâcaat etmek sûretiyle bunu temîn edemez mi idiniz?

— Azerbaycan'ın siyâsetine esâslı bir sûretde bir müdâhalede bulunmadık. Bolşevik Fırkası'yla temâsda bulunduk. Bu bir hatâ olabilir. Fakat bunu yapdık. Sonra Halil Paşa Karabağ'a geldi. Beraberdik. O esnâda Ermeni çeteleriyle Azerbaycan arasında kuvvetli bir mücâdele başlamışdı. Bendeniz Şebki'ye geldim. Orada iki Azerbaycan Hükûmeti sukut ederek yerine Bolşevik idâresi tesîs etdi. Bakû'ye geldiğim zaman Halil Paşa Moskova'ya gitmiş bulunuyordu.

Bu vaziyet karşısında Bakû'de kaldım. Bolşevikler vaziyete hâkim olmuşlardı. Bu esnâda Hilmi, Mustafa Suphi gibi birtakım esaretden avdet etmiş ve oralarda kalmış Türklerden ve Türkistan Türkleriyle Tatarlardan mürekkeb bir Türk Komünist Partisi teşekkül etmişdi. Bu parti Anadolu'ya geçecek, küçük Kızıl Ordu'nun nüvesini kuracakdı. İstanbul'dan Azerbaycan mektebleri ve dârül-fünûnu için gelmiş olan muallimlerin bir kısmı küçük propaganda risâleleri neşretmekle meşguldüler. Bunların bu tarzda halkı ızrâr edecek mesâîden sarf-ı nazar ederek ilmî eserler yazmalarını temîn için çalışdım. Yine bu esnâda Bakû'de Bolşevikler tarafından büyük bir Şark Kongresi ictimâa davet edildi. Buraya muhtelif yerlerden murahhaslar geldi. Ve Üçüncü Enternasyonal a'zâlarıyla Şark cephesinden Kâzım Karabekir Paşa tarafından gönderilmiş bir Türk misyonu da iştirâk etdi. Kongrede doğrudan doğruya emperyalistlerle mücâdele meselesi tetkik olundu. Halil, Enver paşalarla Baha[eddin] Şakir, Azmi beyler de kongreye gelmişlerdi. Enver Paşa Radek ile Berlin'de tanışmış, Talat Paşa Berlin'de Enver ve muhtelif mahallerden gelen mültecilerle bir İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı vücûde getirmiş ve Enver Paşa da bu İttihad nâmına kongreye iştirâk etmişdi. Bahaeddin Şakir, bendeniz Trabzon Esnâf Cemiyetleri nâmına kongreye iştirâk etdik.

— Nail Bey murahhas olarak iştirâk etdi?

— Nail öteden beri Bakû'de bulunuyordu. Biz gitdiğimiz zaman onu orada bulduk.

— Hafız Mehmed?

— Murahhaslar meyânında geldi.

— Kongrede başka neler müzâkere edildi?

— Kongrede Bolşeviklik nokta-i nazarından bazı mukarrerât ittihâz edilmişdir. Kongre esâsen iki kısım olarak ictimâ etdi. Birinci kısım hakikî komünistlerden ibâretdi. Fırka hâricî teşkîlâtlar bunların mukarrerâtına iştirâk etdirilmedi. Bunlar için ayrıca bir ictimâ akdedildi ve fikirleri, temâyülleri öğrenildi. Alınan mühim kararlar yokdu.

Heyet-i umûmiyesi itibârıyla bu kongre bir nümâyişden başka bir şey değildi. Kongrede Zinovyef'in irâd etdiği nutkun mühim bir kısmı ile kongrenin mukarrerâtı hakkında Gazi Paşa o zaman Erzurum'a gelerek Rüşdü Paşa vâsıtasıyla arz-ı malûmât etmişdim.

— Kongre bitdikden sonra ne oldu?

— Bir müddet Enver bizimle birlikde kaldı. Bu esnâda Berlin'de teşkîl etdikleri ihtilâl cemiyetinin maksadı etrâfında malûmât verdi. Buna nazaran maksadları umûmî bir savaş esnâsında Avrupa'nın zebûn vaziyetinden istifâde ederek Şark milletlerini harekete getirmek ve bu vâsıta ile Türkiye'ye hidmet temîn etmekdi. Bu esnâda Türkiye Komünist Partisi'nin de teşekkülü kongresi akdedildi. Ve bu kongrede Komünist Partisi'nin nizâmnâmesi tanzîm edildi. Buna karşı biz de aramızda bu teşekküle karşı durmak ve onun tervîc etdiği fikrin memlekete girmesine mâni olacak sûretde çalışmağa karar verdik.

— Demek siz de bir şey yapmak istiyordunuz?

— Evet, aşağı yukarı öyle. Bahaeddin Şakir böyle bir teşekkül vücûd bulacaksa bunun İttihad ve Terakki unvânı tahtında olmasını ileri sürüyordu.

— Yani İttihad ve Terakki enkazını ihyâ.

— Bendeniz şahsen aleyhdârdım. Bunu isteyen Bahaeddin Şakir'di. Maksad memlekete her hangi bir şekilde olursa olsun Bolşevikliğin girmesine mâni olmak, Anadolu mücâdelesinin idâmesini temîn eylemek, hâricde Türkiye'nin lehinde çalışmakdı. Bahaeddin Şakir bu yardımcı kuvvetin ismi İttihad ve Terakki olsun diyordu.

— İttihad ve Terakki ne yapmak istiyordu?

— Bu bir İttihad ve Terakki teşkîlâtı olacakdı. Isrâr karşısında nokta-i nazarımıza iştirâk mecbûriyetinde kaldı ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Türkiye Şubesi unvânı kabûl edildi. Enver Paşa Radek ve Zinovyef'le Moskova'ya gitdi. Bahaeddin Şakir Bakû'de kaldı. Bendeniz ve Nail Bey Türkiye içinde çalışmağı deruhde etdik.

— Erzurum'dan itibâren faâliyetinizi anlatınız.

— Tamâmıyla propaganda mâhiyetindedir.

— Bakû Kongresi'ni yapdınız, ihtilâl fırkasının Türkiye şubesini teşkîl etdiniz Trabzon'da da Müdâfaa-i Hukuk'a giriyorsunuz?

— Bakû'deki esâslar dâhilinde bir program tanzîm etdim, Nail Bey'e verdim. Nail Bey de Gazi Paşa Hazretleri'ne arz etmişdir.

— Nail Bey Fırka'nın bir şubesini açmak için Ankara'ya gelmişdir. Ve acı bir tesâdüfdür ki, Şükrü ve Abdülkadir'in faâliyetleri o zamandan başlar. Bu mertebe-i sübûta varmışdır.

— ...

— Harekâtınız buradaki cidâlin lehine değil, aleyhinedir. İşte vesâik.

[*Talat Bey'in İsmail Bey'e hitâben yazdığı mektûb okundu. Talat Bey bu mektûbunda Arif Bey nâmına program ve nizâmnâme gönderildiğini bildirmekdedir.*]

— Trabzon'a Hacı Sami'nin gelişini anlat bakalım!

— Hacı Sami Trabzon'a geldi. Uzun bir zaman kendisiyle görüşmemişdim. Birçok eşhâs ile temâs etdi. Ben bu temâslarından şübhe ediyordum.

— Müdâfaa-i Hukuk'da kimlerle çalışıyordunuz?

— Yahya, Fethi, Gavur İmam ve diğer muhtelif zevâtla.

— Hafız Mehmed de beraber mi idi?

— O zaman Ankara'da idi, Adliye vekîli bulunuyordu. Nail Bey'le birlikde gitmişlerdi. Giderken Nail Bey programları da beraber götürmüşdü.

— Niçin götürmüşdü?

— Tafra-fürûşluk için, yoksa kendisine bir vazîfe verilmemişdi.

— Kaç kişi tahlîf etdin?

— On, on iki kişiyi geçmez.

— Hacı Sami ile temâsını anlat?

— Hacı Sami geldi. Bir müddet menfî çalışdı ve kalkdı gitdi.

— Açık söyleyin, ne yapmak istiyordu? Mücâdele-i Milliye aleyhinde çalışmak için mi gelmişdi?

— Belki, mümkündür.

— Belki ne demek? Sözlerinizden bu anlaşılmıyor mu?

— Enver Paşa'nın Trabzon'da arzu etdikleri gibi çalışmadığımı görünce Hacı Sami'yi gönderdiğini zannederim.

— O hâlde!

— Sonra Halil Paşa geldi, çok kalamadı. Enver Paşa ve Halil Paşa'nın memlekete sokulmaması hakkında bir tamîm vardı. Halil Paşa'ya teblîgatda bulundular. Hastalığından dolayı kalmak istedi, bir müddet kaldı ve sonra çıkdı, Tuapse'ye gitdi. Bilâhire bendenizi de çıkartdılar, İstanbul'a gitdim. İstanbul'da iken Hacı Sami vâsıtasıyla Enver ve Halil paşalarla Doktor Nâzım Bey'den bir mektûb aldım. Beni Batum'a çağırıyorlardı. Hacı Sami ile birlikde hareket

etdim. Trabzon'da Vehbi ve Yahya Kahyâ ve Gavur İmam vapura geldiler. Görüşdüm. Tam vapur hareket ederken Hacı Sami evvelce ineceğini bana söylemediği hâlde Gavur İmam'la birlikde Trabzon'a çıkdı. Ben Batum'a gitdim, Halil Paşa'nın evine indim. Akşam Enver Paşa geldi. Orada bir ictimâ akdetdik. Enver Paşa "Düşman ordumuzu Eskişehir'den geriye atmışdır. İttihâz-ı mukarrerât edeceğiz" dedi. Enver Paşa son zamanlarda tuhaf bir itiyâd edinmişdi. Böyle dört, beş kişinin bir araya gelmesiyle kongre teşkîl ediyor ve onlara muhtelif isimler veriyordu. Sonra Anadolu'ya geçmek mevzû-i bahsoldu. Doktor Nâzım şiddetle itirâz etdi; "Memlekete avdetimiz nifâkı mûcib olur. Bu çetin mücâdele esnâsında Anadolu'ya geçmekliğimiz doğru değildir" dedi. Enver Paşa Anadolu'ya geçmesine mümânaat etdiğimizi görünce Doktor Nâzım'ı Türkistan'a gönderdi ve yine üzerinde müessir olmayacağımızı düşünerek yanında bırakdı ve bu meseleyi tekrar mevzû-i bahsetdi. Biz tekrar mâni olduk. Moskova'da iken Bedri, Nâzım beylerle Enver ve Halil Paşa toplanmışlar. Bedri Bey tarafından bir Halk Şûrâlar Programı hâzırlamışlar ve bir beyânnâme tanzîm etmişler. Ben de imzâ etdim ve Moskova'dan gelirken Rusya'daki vaziyet dolayısıyla Türkiye'de şûrâlar idâresine karşı hâsıl olan adem-i hoşnûdîden dolayı, bu fırkanın ismini İttihad ve Terakki'ye tebdîl etmişler. Biz bunun üzerinde münâkaşa etdik. Ben Bedri Bey'in şûrâlar esâsına göre hâzırladığı programa verdiği ismin muvâfık olduğunu, İttihad ve Terakki tesmiye edilmemesini ileri sürdüm.

— Siz bu hareketi Anadolu'da müsâid bir vaziyet bulunca girmek için yapdınız?

— Batum'da öyle bir vaziyetde idik ki bizim için hiçbir şey yapmak imkân hâricinde idi. Enver Paşa'nın müfrit hareketleri ve fikirleri bizi bu işe girdiğimizden dolayı pişman etdi.

— Halil Paşa ile faâliyetinizden bahsediniz.

— Enver Paşa'nın Batum'dan avdetinden sonra Halil Paşa da Moskova'ya gitdi. Âileleri İstanbul'a gönderdik. İbrahim Talî Bey gelmişdi. Olanı biteni kendisine anlatdım. İstanbul'a avdet etdim.

— Düşmanla başa çıkamayacağımızı ve Rusya'da tecrübe edilen usûllerin memleketimizde tatbîki iyi olacağı hakkında yazdığınız mektûb bu işte samîmiyetle çalışdığınızı gösteriyor. İtiraf ediniz!

[*Burada Azmi Bey'in Cengiz Yalnız imzâsıyla Talat Bey'in Şadi adresine gönderdiği mektûb okundu.*]

— Sonra Anadolu'ya gelmek istedik muvaffak olamadık. Dediğim gibi Halil Paşa Moskova'ya gitdi, ben de İstanbul'a.

— Benim anladığım: Siz Rus Hükûmeti'nin tazyîkiyle kaçdınız...

— Hayır, vaziyetimiz elimdi.

— İzmir'e hangi tarihde geldiniz?

— İstihlâs senesinin Kânûn-ı sânîsinde.

— İntihâbât başlamış mı idi?

— Biraz sonra başladı.

— İstihlâsdan sonra faâliyet-i siyâsiyede bulundunuz mu?

— Hayır.

— Niçin çekildin?

— Gönüllü bir şuûr rızâsıyla. Çünkü kendi vaziyetimi çirkin gördüm.

— İzmir'de?

— İşimle meşgul oldum.

İkinci Celse*

[Resmî zabıtlar I]**

Küçük Talat Bey İttihad ve Terakki Fırkası'nın ne sûretle infisâh etdiğini ve rüesâsının nasıl kaçmağa karar verdiklerini anlatıyor.

Men-i İhtikâr Komisyonu – Sadrazam'ın Berlin seyâhati – Talat Paşa harbe devâm etmekden vazgeçiyor – Enver Paşa harbi temdîd etmek ısrârında – Harbiye nâzırı ekalliyetde kalıyor – Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsı – Merkez-i umûmîde istifâ aleyhinde olanlar – Yeni kabineyi kim teşkîl etmeli? – Vahdeddin Tevfik Paşa'nın sadârete getirilmesini istiyor – Enver saray hakkında bir şey söylemiyor. Çünkü... – İttihad rüesâsı saraya ve sultanlara emniyet edemiyorlar – İttihad ve Terakki Fırkası'nın umûmî kongresi – Teceddüdperver Fırkası'nın teşekkülü – Teceddüdperver Fırkası İttihad ve Terakki'den başka bir şey değildi –İttihad ve Terakki liderleri İstanbul'dan kaçmağa karar verdiler – Enver Anadolu'da ihtifâ etmek istiyormuş – Merkez-i umûmînin hesâbâtı ve parası – Nakit, esham ve mücevherât –Bir senelik tahsîsât alanlar – Habshâneden nasıl kaçmışlar? – Azerbaycan'daki faâliyetleri.

Reis — Vakıfnâme elimizdedir. Orada da zannederim merkez-i umûmîden kimse yokdur. İstanbul'un heyet-i merkeziyesi a'zâları vardır. Fakat mevkiiniz –merkez-i umûmî itibârıyla– bu işte bir alâka-i maneviyeniz yok mudur? Yani kendinizi manen mesûl vaziyetde görmüyor musunuz?

Talat — Bugün o hareketin çirkin olduğunu söyleyebilirim. Fakat o gün için bir şey söylemek imkânını göremedim.

— Pekâlâ Men-i İhtikâr Komisyonu nasıl teşekkül etdi?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1821, 3 Ağustos 1926. *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan Küçük Talat Bey'in duruşma tutanaklarının bir bölümü aynen verilmiş –yer darlığı nedeni ile– son bölümü de özetlenmiştir.
4 Ağustos 1926 tarihli (sayı: 1823) *Hâkimiyet-i Milliye*'de ise "Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden sû-i kasd ve taklib-i hükûmet dâvâsına âid resmî zabıtlar" başlığı ile yayımına başlanan bu tutanakların birincisinde ise 3 Ağustos 1926 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de verilen duruşma tutanağındaki özetlenen bölüm yeniden ve aynen aktarılmaktadır.

** *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1822, 4 Ağustos 1926, s. 3.

— Bu Komisyon doğrudan doğruya Talat Paşa tarafından teşkîl edildi. Ne sûretle ne mesâî takib etdiklerini bilmiyorum. Yalnız hevaic-i zarûrîyeye birtakım fazla fiyatlar vaz etmek dolayısıyla halkın büyük bir sıkıntıya dûçâr olması üzerine bunu menetmek için Talat Paşa bir gün geldi ve ben nâmûsuna itimâd etdiğim birkaç arkadaşı bu işin başına getireceğim ve kendilerinden Hükûmet nâmına ricâ edeceğim, dedi. O zaman Hüseyin Cahid, Doktor Nâzım ve Doktor Rusuhi beyleri Men-i İhtikâr Komisyonu'na memûr etdiler. Onlar da günde birkaç saat çalışıyorlar idi.

— Doktor Rusuhi merkez-i umûmîde mi idi?

— Evet, çünkü onların esâs itibârıyla işi olmadığı için onları oraya tayîn etdi.

— Yani bu İhtikâr Komisyonu'nun hüviyetini iyi bilmiyorsunuz demek?

— Hayır bilmiyorum.

— Şimdi iâşe meselesini bırakıyorum. Harb-i Umûmî'ye girerken Alman ve Avusturyalılarla itilâfın zemîni nasıl hâzırlanmışdır ve Harb-i Umûmî'ye girmek için nasıl itilâf hâsıl olmuşdur?

— Alman ve Avusturyalılarla doğrudan doğruya müzâkereye ve temâsa giren Hükûmet'dir. Ve Hükûmet'in muayyen olan ricâlidir. Talat ve Enver paşalar temâsa gelmişlerdir. Muâhedenin esâslarını da bunlar ve Halil Bey ihzâr etmişdir. Yani bu muhârebeye âid olan muâhedenin hutût-ı esâsiyesi onlar tarafından tesbît edilmiş ve merkez-i umûmîye getirilmişdir. Binâenaleyh merkez-i umûmîde Almanlarla şu tarzda bir ittifâk akdedelim veyâhûd Avusturyalılar ile bir ittifâka girelim diye aslâ bir şey vâki olmamışdır. Yani katiyyen mevzû-i bahsolmamış, ancak bir emr-i vâki yapılmışdır.

— Merkez-i umûmî harbe girildiğinden ne vakit haberdâr edilmişdir?

— Merkez-i umûmî en son denizde donanmaların çarpışmaları sûretiyle o gece Said Halim Paşa'nın evinde ictimâ etmişdir. Merkez-i umûmîyi Said Halim Paşa toplamışdır. Bunu mevzû-i bahsetmişdir ve gayet münfail olmuşdur. Çünkü onların nokta-i nazarına göre böyle nâ-gühanî bir sûretde harbe girişmeği münâsib görmemekde idiler. Hattâ Cemal Paşa ile Cavid Bey'i, birisini İngiliz sefîrine, birini de Rus sefîrine mülâkat etmek üzere bu meseleyi

mevzû-i bahsederek bu işin içinden hüsn-i sûretle çıkılmak üzere göndermişdir.

— Demek husûsî safahâtından bahsetmeyeceksiniz? İttifâkın böyle lâalet-tayîn nâzırlar vâsıtasıyla anlaşılmış olması müstebaddır.

— Merkez-i umûmîde harb meselesi mevzû-i bahsolmuşdur. Fakat hiçbir vakitde ittifâk meseleleri ve mesûliyeti Hükûmet'e teveccüh eden hiçbir hareketle meşgul olmamışdır. Bendeniz nâmûsumla temîn ederim ki bunu ancak bu şekilde biliyorum.

— Şerâit-i ittifâkdan merkez-i umûmîde bahsedildi mi?

— Talat Paşa sadrazam olduğu zaman Cahid Bey'i Kabine'ye almak istiyordu. Cahid Bey ise o zaman muâhedeyi şiddetle reddetmişdir. Muâheze ve tenkid etmişdir. Hattâ Halil Bey ile arasında bir infiâl olmuşdur.

— Hangi nezârete gelecekdi?

— Fakat o, Latin hurûfâtına tarafdâr idi. Eğer fikri kabûl edilirse Kabine'ye gireceğini söylemişdir. Sonra Cahid Bey Almanlarla bağlanmamız hakkındaki şerâit hafif olduğunu, azamî menâfi temîn etmediğimizi tamâmen ve her zaman söylerdi.

— Kanûn-ı Esâsî'de harb ilân etmek, ittifâk yapmak hakkı kime âid idi?

— Hükûmet'e âid idi. Tabîî eski Kanûn-ı Esâsî'de Meclis-i Mebûsân'la beraber Hükûmet yapacakdı.

— Fakat tarz-ı ifâdenize Hükûmet'in de usûlüyle bir ittifâka girmediği anlaşılıyor. Binâenaleyh şu tarz-ı hareket doğrudan doğruya bir komite faâliyetidir. Yani merkez-i umûmînin ve diğer nâzırların haberi olmadan doğrudan doğruya iki üç kişinin kafâsından doğmuş bir fikir fiiliyât sâhasına geçmişdir. Bundan da bunu anlıyoruz.

— Hükûmet Meclis-i Mebûsân'a tabîî lâzım gelen îzâhâtı vermişdir. Mebûs olmadığım için bilmiyorum, bazı teferruâta veya esâsa âid olan şeylerden bir kısmını unutmuş olabilirim.

Müddeî-i Umûmî — Efendim! Eski Kanûn-ı Esâsî'de harb ilân etmek, sulh ilân etmek hakkı hukuk-ı pâdişâhîdendir. Zannederim 34'üncü madde olacak. Fakat bir teâmül vardır ki, o da Meclis-i Mebûsân be-heme-hâl tasdîk edecek. Talat Bey'in ifâdesine nazaran Hükûmet bu emr-i vâkii ihdâs etmiş, sonra Meclis-i Mebûsân'a

bildirmiş. Hâlbuki be-heme-hâl Meclis-i Mebûsân'ın tasdîkinden geçmesi lâzım gelirdi. Eski Kanûn-ı Esâsî bu vechledir.

— Harb-i Umûmî'ye girmek ve harb senelerini geçirmek nesl-i hâzırın az çok malûmudur. Yani bir Kara Kemâl'in fikriyle iâşe işlerinin ve bir İsmail Hakkı Paşa'nın keyfî hareketiyle ne olduğu ve milletin ne kadar ezildiğini herkes bilir. Şimdi harbin netîcesini söyleyiniz. Talat Paşa filân nasıl istifâ etdiler? Ve niçin istifâ etdi?

— Talat Paşa tabîî böyle muhtelif cephelerde gedikler açıldıkdan sonra kuvve-i maneviyesini sarsılmış buldu. Suriye cephesinin yarılması ve Avusturyalıların inhizâmı üzerine, bilhâssa Şark ve Suriye cephesinin yarılması üzerine istifâ ederek yeni bir kabinenin iş başına gelmesi cihetini iltizâm etmiş, Heyet-i Vükelâ'da bunu uzun uzadıya mevzû-i bahsetmişler, meclis-i umûmîyi Talat Paşa ictimâa davet etdi. Bu meseleyi mevzû-i bahsetdi. O zamanlar Almanya da Wilson Prensibleri dâhilinde sulhe tarafdâr olunca, bu işin içinden istifâ edip sulhu daha iyi şerâit dâhilinde yapabilecek bir kabine meydana gelmesini teklîf etdi. Ve ekseriyet tamâmıyla bu fikre iştirâk etdi. Onun üzerine Talat Paşa istifâ etdi.

— Yani Wilson Prensibleri'ne istinâd ederek sulhe vâsıl olmak mı, yoksa Memleket'de kuvve-i müdâfaa kalmadığından İttihad ve Terakki'nin iş başından çekilmesi fikriyle mi, yani İttihad ve Terakki Hükûmeti'nin, Talat Paşa Hükûmeti'nin iş başından çekilmesi fikriyle mi?

— Artık bu vaziyet karşısında bu hükûmetin idâmesine imkân olmadığına kaniydi.

— Ne cihetden?

— Almanlar da sulhe tarafdâr oldukdan sonra memleketi harbe devâm etdirmek memleketi bir derece daha felâkete sürüklemek kanâatiyle.

— Siz umûmî şeklini söylüyorsunuz. O herkesin malûmudur. İttihad ve Terakkicilik nokta-i nazarından sizden işin içyüzünü istiyorum. Bunu evvelâ nasıl düşündünüz ve nasıl işi buraya doğru sevk etmek istediniz? Bunu anlamak istiyorum Talat Bey!

— Esâsen Talat Paşa muztarib bir vaziyetde idi. Çünkü harbin sevk ve idâresi perîşân bir vaziyetde idi. Enver Paşa kendisine Suriye cephesinin hiçbir sûretle yarılmayacağını temîn etdiği hâlde bir hafta sonra yarıldığını görüyordu.

Tabîî nâ-gühanî sûretde Bulgarlar da kötü vaziyete düşünce harbin de fenâ idâre edildiğine kaniydi. Son zamanlarda Enver Paşa'ya karşı kalbinde gayr-i mahsûs dahi olsa bir infiâl mevcûd olduğu anlaşılıyordu; tabîî bu şekilde harbin idâre ve idâmesine imkân olmayacağına kaniydi. Suriye cephesi yarılıncaya kadar Talat Paşa harbi mümkün olduğu kadar idâme etmek ve bu sûretle sulh yapmak cihetini iltizâm etdi.

— Suriye cephesinin yarılması üzerine mi o kanâat geldi?

— Evet, çünkü birbirini velyetdi.

— Ondan evvel Talat Paşa'nın bir Avrupa seyâhati vardır. O ne içindi?

— Merkez-i umûmîde böyle teferruâtına kadar mevzû-i bahsetmek olmazdı. Bilmiyorum, yalnız Talat Paşa'nın Berlin'e seyâhati vardır. O seyâhatde daha ziyâde Trakya meselesini Almanlarla mevzû-i bahsetmişdir. Aynı zamanda Almanlardan azamî bir yardım temîn etmek cihetini iltizâm etmişdir. Bu husûsda daha vâzıh malûmât arzu buyurulursa o zaman Kabine'yi teşkîl eden zevât çağırılırsa onlar daha iyi teşrîh ederler zannındayım. Evvelce de arz etdiğim gibi ictimâlarda dâimî olarak bulunmadığım için esâslı malûmât sâhibi değilim.

— Kabine'de böyle devlet meselelerini Talat Paşa, İbrahim Bey ve Haşim Bey'le filân müzâkere ederdi öyle mi?

— Şekl-i zâhirî itibârıyla.

— Fakat şekl-i husûsî itibârıyla?

— Efendim! Talat Paşa'nın merkez-i umûmîye gelip de bu meseleleri mevzû-i bahsetdiği pek enderdir.

— Hâlbuki Talat Paşa daha evvel vükelâ arasındaki emniyetsizlik eserinden dolayı Avrupa'ya gitmiş ve müttefikleri yoklamışdır. Bunları yoklamasından maksadı da sulhe vâsıl olmak istemesindendir. Yoksa sizin dediğiniz gibi Suriye cephesi bozulduğu zaman sulhe tâlib olmamışdır. İstifâ etmek cihetine gitmemişdir.

— Evet efendim.

— Biliyorsunuz ki kendisi Sofya'ya geldiği zaman Bulgar cephesi bozulmuşdu.

— Evet efendim.

— Şu hâlde size şunu söylemek istiyorum ki bir merkez-i umûmî rûhu, bir Hükûmet rûhu arasında bir devlet, bir millet bâzîçe ol-

muşdur. Ve bin-netîce Talat Paşa memleketde tamâmen müdâfaa kabiliyeti olmadığından dolayı istifâya gitmemişdir.

— Katiyyen efendim! Bendeniz merkez-i umûmîde Talat Paşa'yı kuvve-i maneviyesinin tamâmen sarsılmış bir vaziyetde olduğunu gördüm. Harbin o şerâit altında ve o kombinezonla devâm edeceği kanâati kendisinde yokdu. Aynı zamanda şu husûsu da arz etmek isterim ki Hükûmet'e âid mesâil sûret-i katiyede merkez-i umûmîde mevzû-i bahsolmamışdır. Hattâ merkez-i umûmîden kendi sempatisi dâhilindeki bazı a'zâlarla husûsî sûretde görüşmüş olabilir. Fakat tekrar olarak arz edeyim ki bu gibi mühim meseleler sûret-i katiyede mevzû-i bahsolmamışdır. Ancak kendi aralarında Hükûmet'i şiddetle alâkadâr eden rûznâme-i müzâkerâtı kendi aralarında ne sûretle tanzîm ederlerse onu mevzû-i bahsederlerdi.

— Meclis-i umûmîde istifâ meselesi mevzû-i bahsoldu mu?

— Evet.

— Şerâit-i lâzımesi dâhilinde meclis-i umûmî ictimâ edebildi mi?

— Tamâmıyla efendim.

— O vakit meclis hâl-i ictimâda mı idi?

— Evet.

— Tahkikatımızdan meclisin hâl-i ictimâda olmadığı anlaşılmışdır.

— Hayır efendim, zâten meclis son zamanda hiç tatîl edilmemişdir.

— Meclis ne vakit ictimâ etdi?

— Son zamanlarda dâimâ hâl-i ictimâda idi.

— Pekâlâ öyle kabûl edelim. İstifâ meselesini ne sûretle mevzû-i bahsetdiler?

— O ictimâda bulundum. Bu meseleleri mevzû-i bahsederek Avusturya'nın, Bulgaristan'ın vaziyetini ileriye sürmüşdür. Almanların artık harbi idâme etmesine kanâati olmadığını söyledi. Suriye cephesi yıkıldı. Ordunun sevk ve idâresinden de memnûn olmadığını söylemiş ve artık bu işi bizim başarabilmemize imkân yokdur, demiş ve istifâ etmişdir.

— Kabine'deki nâzırların hepsi var mı idi?

— Evet.

— Bu vaziyet karşısında Harbiye nâzırı ne dedi?

— Enver Paşa harbin katiyyen mücâdelenin devâmına tarafdâr olmuşdur. Çünkü bu mücâdele ile daha iyi şartlı bir sulh temîn edileceğine kaniydi. Sonra işbaşından çekilmekle başka bir kabinenin, yani zaîf bir kabinenin mevki-i iktidâra geleceği ve büsbütün bu işin içinden çıkılmaz bir hâle geleceğini serdetdi. Fakat ekalliyetde kaldığı için bit-tabîî sözleri mesmû olmadı. Bu vaziyet karşısında kalınca, mâdâmki istifâ ediyoruz kuvvetli bir hükûmet teşkîl edilmelidir, demişdir. Hattâ artık kendisi ölmüşdür. Fakat bir hakikatdir. Son söz olarak da orduyu Gazi Paşa Hazretleri'nden başka sevk ve idâre edecek kimse yokdur, demiş ve gitmişdir.

— Demek o ictimâda istifâ kararı verildi?

— Evet.

— Burada ifâde-i evveliyenizde merkez-i umûmî a'zâlarından bazılarının istifâya tarafdâr olmadıklarını ve daha müsâid bir sulh yapılması imkân dâhilinde olduğu mütâlaasında bulunanlar olduğunu söylüyorsunuz, merkez-i umûmî a'zâsından kimler bu sûretle ifâdede bulunmuşlardır ve ne mütâlaa serdetmişlerdir?

— İstifâya tarafdâr olmayanlar Enver Paşa, Baha[eddin] Şakir, Hilmi Bey, Doktor Nâzım beyler idi. Bilhâssa Baha Şakir Bey merhûm ısrâr etdi.

— İstifâ etmek esâsı kabûl edilince kuvvetli bir kabinenin teşkîl edilebileceğini nasıl tasavvur ediyorsunuz? Yani bu imkânı nasıl buluyorsunuz?

— Talat Paşa merhûm bir tarz-ı tesviye meydana getirmekle iktifâ etdi. Çünkü o zaman Meclis-i Mebûsân'da yeni bir zümre hâsıl oluyordu. Onlar da dâimâ Hükûmet'i muâheze ediyorlardı. Bunların ileri gelen kısımları vardı. Talat Paşa bir gün bunları söylemişdir.

Talat Paşa Rusuhi ve Hüseyin Kadri beylerle temâs etmiş, bir tarafdan istifâsını Pâdişâh'a verince Pâdişâh Tevfik Paşa'nın bir kabine teşkîl etmesini mevzû-i bahsetmiş, tabîî onda ısrâr ediyor. Sonra İzzet Paşa'ya gidiyoruz, İzzet Paşa'nın nâmûsuna itimâdı olduğu için...

— Benim anlamak istediğim bu değildir. Öyle bir harbe girişmişiz ki memleketin bütün kudret-i maddiye ve maneviyesini İttihad ve Terakki Hükûmeti ve Fırkası ortaya atmışdır. İttihad ve Terakki

Hükûmeti ve Fırkası cephelerin ve müttefiklerinin vaziyeti bozulması dolayısıyla istifâ etmek istiyor. Lideri de başda olmak üzere hâsıl olacak netîceyi nasıl tasavvur ediyor ve ne gibi şeyler hatırınıza geliyordu? Bunu anlamak istiyorum.

— Harb Kabinesi düşmanlarla iyi bir sulh yapmak imkânı yokdur. Düşmanlara karşı hiç harb hâline gelmemiş zevât mevki-i iktidâra gelsin imkânı yok deniyordu. Tabîî daha düşmanlara karşı hiç harb hâline gelmemiş olan; şübhesiz onlardan iyi şerâit dâhilinde düşmanların şahsen husûmetini kazanmamış olmak itibârıyla ve sâire dolayısıyla yeniden bir vahdet hâsıl etmek sûretiyle bu ve buna mümâsil fikirlerle yeni bir kabinenin teşekkülü daha münâsib olacağını...

— İşte ben onu anlamak istiyorum. Nerelerde nasıl teşekkül edecek, kimler olabilirdi onu söyle?

— Talat Paşa'nın Kabinesi olabilirdi.

— İstinâd edeceği bir kuvvet var mı idi?

— Tabîî Meclis'de bir kuvvet mevcûd idi.

— Hepsi İttihad ve Terakki mi idi?

— Tabîî.

— Yani senin dediğin Sudi ve Hüseyin Kadri beylerden teşekkül edecek bir kabine mi?

— Hayır hayır. Zâten Meclis-i Mebûsân'da reis tamâmıyla ihtilâf hâsıl olmuşdu. Mebûsların bir kısmı Fahri Bey'in Meclis-i Mebûsân reisi olmasını istiyordu. Bir kısmı da Halil Bey'in nâmzedliğini mevzû-i bahsetdiler. Tabîî arada birçok ihtilâf vücûde geldi. Doğrudan doğruya Halil Bey'in nâmzedliğini mevzû-i bahsetdi. Bu sûretle epey arada bir ihtilâf olmuşdur.

Son zamanlarda Hüseyin Kadri, Sudi gibi diğer rüfekânın yeni bir zümre husûle getirmesi mevzû-i bahs idi. Bu sûretle yeni bir kabine teşkîl etmekle birbirlerinden ayrı olan zümreyi birleşdirmek idi.

— Birleşince ne olacak?

— Tabîî bir nokta-i istinâd.

— Her hangi bir sûretle kabine vücûde gelecek ve bu mebûslarla sulh yapacak öyle mi?

— Talat Paşa öyle yapdı ve öyle oldu. Tabîî çürük bir kabine hâsıl oldu.

— Anladığım şudur: Memleketin âtî-i mukadderâtı için ne olursa olsun denilmişdir veya hiçbir şey düşünülmemişdir. Bütün dünyaya karşı silâh atmışız, cephe teşkîl etmişiz, dâhildeki vaziyetimiz de malûm olduğu hâlde şu sûretle sulhe vâsıl olacağız gibi işin içinden sıyrılıp çıkmakdan başka bir mânâsı olamaz bu hareketin.

— İzzet Paşa o zamâna kadar tanınmışdı; ordu kumandanlığı yapmış, bu sûretle onun tarafından bir kabine teşkîl edilecek olursa daha iyi şerâitle sulh akdedileceği ve daha iyi bir kabine teşkîl edeceğini de düşünmüşlerdir.

— Pekâlâ İzzet Paşa'nın kabine teşkîl etmesini nasıl düşündünüz, ne gibi zemînler hâzırlandı?

— Talat Paşa Meclis'de bazı zevât ile husûsî sûretde mevzû-i bahsetdi, hattâ bu istifâyı söylediği zaman merkez-i umûmîde mevzû-i bahs dahi olmamışdır.

— Meclis-i umûmîde İttihad ve Terakki Fırkası'nın meclis [ve] merkez-i umûmîsinin alabileceği şekiller mevzû-i bahsolmadı mı?

— Hayır.

— İzzet Paşa Kabinesi'nde, arkadaşlar ne sûretle, nasıl tedârik edildi?

— Bendenizin malûmâtım yokdur.

— Talat Paşa Vahdeddin ile bu husûsda müzâkereye girişdi mi, yoksa doğrudan doğruya çekildi mi?

— Talat Paşa'nın hulâsa sûretiyle bize vermiş olduğu îzâhât şu idi: İstifânâmesini mevzû-i bahsetdiği zaman, Vahdeddin Tevfik Paşa'nın kabine teşkîl etmesinde musirren ısrâr etmiş. Onun üzerine Vahdeddin çâr-nâ-çâr İzzet Paşa'nın kabine teşkîl etmesini arzu etmişdir.

— Arkadaşları?

— İzzet Paşa ile Talat Paşa arasında mevzû-i bahsolmuşdur. Sizi tekrar be-tekrar temîn ediyorum İzzet Paşa Kabinesi'nin hangi zevâtdan teşekkül edeceği merkez-i umûmîde aslâ mevzû-i bahsolmamışdır.

— Vahdeddin'in İttihad ve Terakki'den çekildikden sonra vaziyeti mevzû-i münâkaşa olmuş mu idi?

— Hiçbir vakit de Vahdeddin'e inanan kimse yokdu. Çünkü saray hakkında paşaların fazla malûmâtı olduğu için dâimâ mevzû-i

bahsederdi. Ve bunlara hiçbir vakit emniyet ve itimâd edilemeyeceğini söylerdi. Talat Paşa'nın da katiyyen itimâdı yokdu.

— Enver Paşa'nın?

— O böyle şeyleri mevzû-i bahsetmezdi, çünkü bir sultan ile münâsebetde idi.

— İzzet Paşa Kabinesi teşekkül etdi. Ondan sonra hâsıl olan vaziyeti merkez-i umûmî nokta-i nazarından ve şahsınız nokta-i nazarından îzâh ediniz.

— İzzet Paşa kabineyi teşkîl etdi, bir kongre akdetdi. O zaman, kongre akdetdi ve ne meclis-i umûmî istifâ etmiş bulundu, yalnız ona takaddüm eden birkaç gün zarfında...

— Yalnız meclis-i umûmîlik mi yoksa İttihad ve Terakki'nin mi dağılması sûretinde idi?

— Hayır, merkez-i umûmî. Meclis-i umûmî hâlinde iş mevzû-i bahsoldu. Nitekim birkaç gün zarfında kongre kendisine bir Teceddüd Fırkası nâmını alarak işe devâm etmek istedi.

— İttihad ve Terakki ne oldu?

— Kongre onu feshetdi ve Teceddüd nâmını aldı.

— Program?

— O kongrede birçok tadîlât yapdılar. Yeni program yapdılar, yani İttihad ve Terakki'nin programında birçok tadîlât icrâ etdiler.

— İttihad ve Terakki'nin son hayâtı olmak üzere o kongrenin mevcûdiyet-i siyâsiyesine nihâyet vermiş oldular, öyle mi?

— Bendeniz kongrede bulunmadım efendim.

— Meclis-i umûmî, merkez-i umûmî dağılırsa başka bir şekil ve hüviyeti kalır mı? Teceddüd Fırkası İttihad ve Terakki'nin vazül-yedi oldu ve diğer hüviyet-i siyâsiye de nâ-bedîd oldu, bunu kabûl ediyor musun?

— Teceddüd Fırkası İttihad ve Terakki'den başka bir şey değildi. Nitekim Hürriyet ve İtilâf Teceddüd Fırkası'nı seddetdi, ilga etdi.

— Ben İttihad ve Terakki isim ve hüviyetini ve nâm ve hesâbını soruyorum. İttihad ve Terakki hüviyeti o kongrenin kararıyla tamâmıyla dağılmış, mevcûdiyeti kalmamış olduğunu siz şahsen kabûl ediyor musunuz?

— Tabîî, kongre kendisine Teceddüd Fırkası unvânını vermişdir. Yani Teceddüd Fırkası İttihad ve Terakki'nin vârisi olmuşdur.

— Şu hâlde bunu kabûl etdikden sonra, İttihad ve Terakki nâm ve hesâbına her hangi bir hareketin gayr-i meşrûiyetini kabûl etmiş oluyorsunuz?

— Tabîî efendim.

— Ondan sonra İttihad ve Terakki'nin erkânının liderlerinin âkıbetini söyleyin. Yani İstanbul'dan çıkıncaya kadar olan vaziyetlerini ve neye karar verdiğinizi söyleyin?

— Efendim kongreden üç gün evvel arkadaşlar merkez-i umûmîde toplanmışlar. Hattâ bendeniz yokdum. Bana da telgraf çekdiler. Merkez-i umûmîye davet etdiler, o zaman Kemâl Bey bazı zevâtın memleketden çıkmasına tarafdâr olmuş ve onları iknâ etmişdir.

— Bu merkez-i umûmîde mi görüşülüyor?

— Evet.

— Merkez-i umûmîde kimler mevcûd idi?

— Merkez-i umûmîde bütün a'zâ mevcûd idi. Yalnız merkez-i umûmîde bir karar verilmeden Kemâl Bey Talat Paşa'yı, Enver Paşa'yı iknâ etmiş, Cemal Paşa ile görüşmüş, Cahid Bey ile görüşmüş, o da kabûl etmemiş, bunu şerefsizlik addetmiş, Halil Bey'e mürâcaat etmiş, Halil Bey de kabûl etmemişdir.

— Yani bu Kemâl Bey'in şahsî nokta-i nazarı olmak üzere teklîf ediliyor değil mi?

— Evet.

— Kemâl Bey ne diyor?

— Vaziyet gayet çirkindir. Bit-tabi teşekkül eden hükûmet ne dereceye kadar vaziyeti muhâfaza edeceği mechûldür. Düşmanlar gelir, gayr-i meşrû bir sûretde zâlimâne muhâkeme edilmek imkânı vardır. Heder olabilirsiniz. Her hâlde iyi bir zamana intizâren memleketin hâricine çekiliniz. Sizin hârice çekilmeniz dolayısıyla birçok zavallıları da kurtarabilirsiniz, diye bunları iknâ etmiş. O zaman vaziyet mechûl olduğu için indel-iktizâ memleketden çıkmak için onlarla uzun uzadıya konuşmuşdur. Yalnız bendeniz telgrafı alınca merkez-i umûmîye geldim.

— Telgraf kimden?

— Midhat Şükrü'den bu, merkez-i umûmîde mevzû-i bahsoldu. Sonra Bahaeddin Şakir Bey'le Doktor Nâzım Bey'in de husûmet toplamış oldukları için onların da gitmesi lâzım gelir, denilmişdir. Hattâ bendeniz de mevzû-i bahsolmuşumdur. Bendeniz gitmedim.

— Bu aranızda mevzû-i bahsoluyor değil mi?

— Evet.

— Başka kimler vardı? Merkez-i umûmî a'zâları diyorsunuz?

— Evet merkez-i umûmî a'zâları vardı. Cahid Bey de vardı.

— Cavid Bey var mı idi?

— Yokdu. Esâsen biz merkez-i umûmî ictimâı hâlinde toplanmakdan ziyâde, bir arkadaş mâhiyetinde toplanma oldu.

— Tamâm. Şu hâlde memleketin marûz kalabileceği âkıbetden ziyâde kendi hayâtlarının heder olmaması için bir tedbîr mevzû-i bahsolmuşdur.

— O zaman memleket ne olursa olsun kendi hayâtınızı kurtarınız şeklinde bir mesele mevzû-i bahsolmadı. Hattâ Enver Paşa çok ısrâr ediyordu. Memleketden dışarı gitmek istemiyordu. Enver Paşa Anadolu'da bir tarafda ihtifâ etmek istiyordu.

— Sonra merkez-i umûmîde karar verildi. Ne karar verildi?

— Evet, karar verildi, gidecek kimseler taayyün etdi ve gitdiler.

— O ictimâda Enver, Cemal paşalar yok mu idi?

— Yokdu.

— Şu hâlde merkez-i umûmîde başda Talat Paşa olmak üzere nâzırlar vardı?

— Evet.

— Doktor Nâzım orada mı idi?

— Evet.

— Doktor Nâzım'ın çekilmesinde diğerlerinin elinde ne vardı?

— Öyle bir vaziyet vardı ki, vicdânen söylemek lâzım gelirse Doktor Nâzım'ın memleket hâricine gidilmesi tarafdârı değildi.

— Peki niçin gidiyordunuz ve nereye gitmek istiyordunuz?

— ...

— Daha samîmî itirâf edelim: Millete karşı yüzünüz kalmamışdır. Milletden korkduğunuz için yapdığınız seyyiât ve hâsıl olan netîceye göre en nâmûskârâne hareket çekilip gitmekdir dediniz.

— Fakat bendeniz çekilmedim.

— Evet. Çekilmek hareketi nasıl vâki oldu?

— Kongrenin akşamı ve aynı zamanda Mondros Mütârekesi'nin imzâ edildiği şâyiasının ikinci günü.

— İki sebeb vardır. İki sebebden birisi budur. Yani Mondros Mütârekenâmesi'nin akdinden evvel mütâreke ahkâmı gazeteler-

de daha evvel gayr-i resmî sûretde yazılmışdır. Netîce anlaşılmışdır. Millete karşı yüzleri kalmadıkları için belki milletden bir şey beklemiyorlardı. Bu iş bitdi diyordunuz. Mondros Mütârekenâmesi'nin ahkâmı meydandadır. O ahkâma dâir malûmât aldılar mı?

— Hayır efendim.

— Yalnız gazetelerin ifâdelerine istinâd ediyordunuz?

— Evet.

— Merkez-i umûmînin hesâbâtı, parası, emvâli ne oldu?

— Hepsi Teceddüd Fırkası'na devredildi.

— Kimin vâsıtasıyla devredildi?

— Veznedâr Nihad Bey vâsıtasıyla.

— Merkez-i umûmînin muvâcehesiyle mi?

— Hayır.

— Siz evvel ve âhir aranızda bir hesâb yapmadınız mı?

— Merkez-i umûmîde mevcûd olan paralar heyet-i umûmiyesi itibârıyla Teceddüd Fırkası'na devredildi. Bidâyeten iş şu tarzda mevzû-i bahsolmuşdur. Yüz yirmi bin lira kadar bir para vardı.

— Bu paranın heyet-i umûmiyesi nakit mi idi?

— İyi bilmiyorum. Belki sehim de vardı. Midhat Şükrü Bey hesâblara daha ziyâde vâkıf olduğu için teferruâtıyla lâzım gelen îzâhâtı verebilir. Bit-tabîî bu paranın bir kısmı hârice gidecek ve bir kısmı da dâhilde kalacak. Dâhilde kalacak kısmı İstanbul'da muhtâc-ı muâvenet kâtib-i mesûllere ve birçok arkadaşlardan zarûrete dûçâr olanların ihtiyâclarını tehvîn etmek, hâricde muhtac olanlara muâvenet etmek ve orada propaganda ve sâir sûretiyle faâliyetlerini teshîl edecek; ellerinde bir meblağ olmak için bir tarz-ı tesviye kabûl etdikden sonra Talat Paşa ve Kemâl Bey buna şiddetle muârız olmuşlardır. Bunu aynen bir santimine dokunulmamak şartıyla Kongre'ye Teceddüd Fırkası'na devredilmesinin en nâmûskârâne hareket olacağı ileri sürülmüş ve bu tarzda yapılmışdır. Yalnız merkez-i umûmî a'zâları birer senelik tahsîsâtı olan ikişer bin lira ve bir de kâtib-i mesûllerin birer senelik tahsîsâtlarının itâsına karar verildi.

[Resmî Zabıtlar II]*

Küçük Talat Bey İttihad ve Terakki rüesâsının kaçdıkdan sonra Rusya'da ve Almanya'da ne gibi siyâsî sergüzeştler peşinde koşduklarını îzâh ediyor.

Ermeni komiteleriyle muhârebe başlamış – Müsâvât Hükûmeti sukut ediyor – Halil Paşa Azerbaycan'da – Türk Komünist Partisi – Büyük Şark Kongresi'nin ictimâında – İslâm İhtilâl Cemiyetleri ve maksadları – Türkiye'de yapılan propagandalar – Şükrü ve Abdülkadir ne vakit işe başlıyorlar? – Yapılan tahlîfler nedir? – Doktor Salahaddin Bey de tahlîf edilmiş –Hacı Sami Enver'in yanından Trabzon'a geliyor – Maslûb Gavur İmam da işin içinde – Tahlîf edilenlerin mikdârı nedir? – Trabzon'da Ankara'ya karşı bir teşkîlât – Enver Paşa Anadolu'ya gelmek fikrinde imiş.

— İkişer bin lira. Bir de birer senelik tahsîsât itâsı öyle mi?

— Hayır efendim. Bir senelik tahsîsâtı olan ikişer bin lira. Yani merkez-i umûmî a'zâlarının birer senelik tahsîsâtı olan ikişer bin lira veriliyor ve bir de kâtib-i mesûllerin birer senelik maâşları tevzî edilmişdir. Üst tarafı tamâmen Teceddüd Fırkası'na devredilmişdir.

— Ne kadar devredildi?

— Zannederim yüz yirmi bin lira.

— Bunun hepsi nakit miydi?

— Zannetmem, esham da vardı.

— Mücevherât da var mı idi?

— Zannederim Midhat Şükrü Bey bunların hepsini bilir.

— Bu gideceklere ayrıca bir para verdiniz mi?

— Talat, Enver ve Cemal paşalar almamışdır. Diğerleri ikişer bin lira aldı.

— Kimler aldı?

— Tekmîl merkez-i umûmî a'zâları aldı. Bendeniz de, Ziya Gökalp de hepimiz, gidenler de, kalanlar da almışlardır.

— Bedri Bey, Azmi Bey aldı mı?

— Hayır, onların hiçbir alâkası yokdur.

— Doktor Nâzım aldı mı?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1823, 5 Ağustos 1926, s. 4-5.

— Tabîî.
— Bunların âilelerine bir şey verildi mi?
— Hayır.
— Siz gitmek kararını verdiğiniz hâlde niçin döndünüz?
— Yolda döndüm. Vicdânıma çok ağır geldi. Avdet etdim.
— Motora kadar gitdiniz mi?
— Gitdim.
— Motordan avdet etdiniz değil mi?
— Evet.
— Doktor Nâzım'ın evinden kimler bindi?
— Paşalar, Rusuhi Bey ve bendeniz.
— Diğerleri, Azmi ve Bedri beyler nereden bindiler?
— Onlar Cemal Paşa ile beraber bindiler.
— [*Müddeî-i Umûmî Bey'e hitaben*] Buraya kadar olan isticvâblara dâir soracağınız bir şey var mı?
Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey — Hayır efendim.
Reis — On dakika istirâhât.

Üçüncü Celse

— Talat Bey siz geri kaldınız, onlarla beraber memleketi terk etmediniz, sonra ne oldu?
— Tevkif edildim.
— Sonra, habshâneden sizi firâr etdirdiler. Yani Anadolu'da millî hareket başladığı vakit sizin vücûdunuzdan istifâde edileceğini söyleyerek firâr etdirdiler.
— Evet.
— O firâr kiminle oldu?
— Halil Paşa ile beraber. Evvel emirde İstanbul Mebûsu Ali Rıza Bey geldi. Kabûl etdim. Halil Paşa âilesi itibârıyla biraz mütereddid idi. Kendisine habshânede kalmanın muvâfık olmadığını söyledim. Bana iknâ etmelerini söylemişlerdi. O da muvâfakat etdi. Bundan mâadâ Seyfi Bey'le Mustafa Abdülhalik Bey de iştirâk etdirilmek istendi. Fakat onlar âile sebebleri dolayısıyla iştirâk etmediler. Biz firâr etdik ve Tavşancıl'a geldik.
— Firâr etdirmeleri ne esâs üzerine idi? Yani sizin çalışacağınızı mı kabûl ediyorlar?

— Evet, hattâ daha çalışabilecek ne kadar kâtib-i mesûller varsa onları da kaçırabilmek mümkündür, dediler.

— Bekirağa Bölüğü'nden mi kaçdınız?

— Evet.

— İngilizlerin elinde mi idiniz?

— Evet. Kaçdık efendim. Sonra Tavşancıl'a geldik. Oraya geldiğimiz vakit Kara Vasıf Bey bize teblîgatda bulundu. "Doğruca Kafkasya'ya gideceksiniz. Azerbaycan'da çalışacaksınız" dedi. Çünkü doğrudan doğruya onlar bizi firâr etdirdikleri için kendilerinin düşünceleri ve nokta-i nazarları öyle idi. Tavşancıl'dan Ankara'ya ve Ankara'dan da Sivas'a gitdik. Gazi Paşa Hazretleri de bu kararı tensîb buyurdular ve Azerbaycan'a gönderdiler.

— Niçin İzmir cephesine gelmediniz?

— Biz İzmir cephesine gelmek için ısrâr etdik. Hattâ Kolordu kumandanı Bekir Sami Bey'e bir kâğıd gönderdik. Hattâ bizim orada kalmaklığımızı bir iki zât münâsib gördü.

— Sivas'a geldiniz, Gazi Paşa ile görüşdünüz, Kafkasya'ya geçmekliğinizi münâsib gördüler. Pekâlâ, nasıl geçdiğinizi anlatınız?

— Erzurum'a geldik. Kâzım Karabekir Paşa ile görüşdük. Karargâhda yedi sekiz gün misâfir olduk. Sonra Azerbaycan'a geçdik. Bize tevdî edilen vazîfe Azerbaycan'dan nakdî muâvenet temîn etmekdi. Hâlbuki Azerbaycan'a geldiğimiz zaman Müsâvât Hükûmeti mevki-i iktidârda idi. Hükûmet reisi olan Yusuf Bekhof Anadolu mücâdelesine katiyyen bir kıymet vermiyordu. Onu bir sergüzeştden ibâret addediyordu.

Azerbaycan'a geldiğimiz zaman müteaddid fırkaları mücâdele vaziyetinde bulduk. Bunların aralarını bulmak ve bu sûretle hükûmetin doğrudan doğruya yardımını temîn etmek istedik. O zaman şuna şâhid olmuşduk ki; bazı münevverân içinde Anadolu mücâdelesinin müsmir bir netîce vereceğine kani bulunanlar yokdu. Bir akşam Bekir Bepuvaiçiş –ki Ermeniler öldürmüşlerdir– ona gitdim. Vaziyeti tamâmıyla îzâh etdim. Bunun doğru bir şey olmadığını, sırf nânkörlükden başka bir şey olmadığını söyledim. Tabîî onu da ekarte etmişlerdi. Yusuf Bekhof nezdinde bir türlü müessir olunmamışdır. Hâlbuki Halil ve Nuri paşalar daha evvel gelmişlerdi. Dağıstan da mücâdil bir vaziyetde idi. Müsâdemeler oluyordu. Sonra fırkalar arasında bir vahdet temîn etmek istedik. Hâlbuki bendeniz,

esaretden dönmüş veyâhûd orada kalmış küçük zâbitân ve efrâddan olanlar satılık bir mâhiyetden çıkmışdı. Türklere karşı halkın bir muhabbeti olduğu için, halkı kendi fırkalarına celbederek hâiz-i itibâr olmak ve bu sûretle hükûmete karşı müessir olmak istiyorlardı. Nuri Paşa'yı çağırıyorlardı. Kâzım Karabekir Paşa'nın Halil Paşa'ya müteaddid mektûbları vardı.

Halil Paşa Şuşa'da idi. Ermenilere karşı millî bir teşkîlât yapıyordu. Karabağ vâlî-yi umûmîsi Sultan Beg'di. Cavid Bey gayet acı bir mektûb yazmışdı. Ne şekilde olursa olsun muâvenet temîn edilmesini taleb ediyordu.

Hâlbuki Müsâvât Hükûmeti gayet aykırı bir nokta-i nazar takib ediyordu. Hattâ şehbenderleri, mümessilleri bulunan Faris ismindeki bir zât Sevr Muâhedesi'nin Vilâyât-ı Şarkiye'ye, Ermenilere âid mevâddına tarafdâr ve Rize havâlîsinin de doğrudan doğruya Ermenilere âid olacağını hiç ictinâb etmeden sarâhaten gazetecilere söylediler. Vezirof da hiçbir Türkün Azerbaycan'a gelmemesini söylüyordu. Bu vaziyet karşısında Azerbaycan'ın hiçbir şey yapamayacağını nazar-ı itibâra aldığımız için bütün Müsâvât Hükûmeti'nin usûlleri ile beraber diğer rüesâsını da davet etdik.

Anadolu'nun vaziyetini îzâh etdik. Çünkü İngilizler yeni bir kombinezon yapmak istiyorlardı. O zaman İran'dan yeni bir heyet geldi. Onlar da Azerbaycan'ı İran'ın kucağına atmak istiyorlardı. Türkistan, Ermenistan, İran Azerbaycan'dan ibâret olmak üzere Rusya ile Türkiye arasında bir perde hattı kurmak istiyorlardı. Çünkü İngilizler fevkalâde faâliyetde bulunuyorlardı. Bunlara vaziyeti îzâh etdik. Hattâ bir tanesi buraya sefîr olarak gelmişdi ki; bilâhire vefât etdi. Onlar ihtilâl yaparız, iş başına geldiğimiz zaman gerek Rusya'ya gerek Türkiye'ye lâzım gelen yardımı yaparız diye fazla fazla atıyorlardı. Ben de bir nokta-i nazar söylemiş ve demişdim ki: Bu gibi şeylere ve Azerbaycan'ın sarsılmağa kudreti müsâid değildir. Bir tarafdan Ermenilerle boğuşuyorlardı. Diğer tarafdan Gürcülerle mücâdele ediyorlardı. Bir fırkanız birleşmek sûretiyle bir ekseriyet vücûde getirip Meclis'de Nasib Bey Hükûmeti'ni ıskat ederek bir koalisyon vücûde getirirsiniz ve bu sûretle Anadolu'ya bir yardımda bulunmak sizin için münâsib olur demişdim. Fakat yapamazlardı. Halil Paşa ile görüşdük. Zâten Kâzım Karabekir

Paşa da sarâhaten yazıyordu. Bolşeviklerle her ne sûretle olursa olsun temâs îcâb etdiğini yazıyordu.

Zâten bu şekilde Azerbaycan ordusunun devâm etmesinin imkânı yokdu. Çünkü Denikin ordusu parçalanmışdı. Bolşevikler işgallerine devâm ediyorlardı. Hâlbuki Azerbaycan'ın hiç hâzırlığı yokdu. Onun üzerine Bolşevik Fırkası ile temâsa geldik. Esâsen onlar tamâmen Halil ve Nuri paşalarla temâs etmek cihetini iltizâm etdiler. Hâriciye komiseri olan Mîrzâ Davud denilen zâta bilâhire Halil Paşa ile gitdik. Her hâlde kendilerinin iş başına geldikleri takdîrde Anadolu'ya yardım etmenin mümkün olacağını söylediler. Lâzım gelen yardımı temîn etmelerini konuşduk. Onlarla münâsebet ve dostluk temîn etmiş olduk.

— Muâvenet temîn etmek için Kafkasya'ya geçdiğinizi söylediniz. Hâlbuki siz oranın siyâsetiyle herc ü merc olmuşsunuz. Bununla ne yapmak istiyordunuz?

— Efendim bize Kâzım Karabekir Paşa müteaddid defalar yazmışdır. Her ne şekilde olursa olsun temâsı temîn ediniz, demişdir; hattâ Doktor Fuad Bey isminde bir zâtı da oraya murahhas göndermişdir.

— Ne muâvenet temîn ederdiniz?

— Para ile.

— Belki biraz cephâne, silâh, gönüllü asker gibi?

— Hayır efendim. Gönüllü bulmak mevzû-i bahs değildi.

— Erbâb-ı hayra hulûl ederek para tedârik edemez mi idiniz?

— Azerbaycan'ın siyâsetine karışmış değiliz. Bunlar görülmüş olmağla beraber Azerbaycan'ın vaziyetini sarsacak hiçbir vaziyete girmedik ve böyle hiçbir vaziyete ictisâr etmiş değiliz. Yalnız Bolşevik Fırkası'yla temâs etdik, belki bu bir hatâ olabilirdi. Fakat biz bunu yapdık.

— Bolşevik Fırkası'yla temâsınız ne gibi bir netîce verdi?

— Halil Paşa tekrar Karabağ'a geldi. Beraber geldik. O sırada Ermeni komiteleriyle Azerbaycan arasında bir müsâdeme başladı. Hattâ bir muhârebe şeklinde idi. Oradan kalkdık, Şuşa'ya geldik. Sultan Bey çok dostumuz olduğu için onun yanında kaldık. Avdetde bendeniz Şeke'ye geldim. Şeke'de iken Azerbaycan Bolşevikler tarafından işgal edildi. Ve Müsâvât Hükûmeti sukut etdi. Bunun üzerine sekiz gün kaldım. Çünkü yollar tamâmen kapanmışdı.

Badehû Bakû'ye avdet etdim. Bakû'ye geldiğim zaman Halil Paşa Moskova'ya gitmişdi. Bolşevikler tarafından Bakû işgal edildi ve bit-tabi Müsâvât Hükûmeti sukut etdi. Sonra Halil Paşa Dağıstan'a gitmiş zannederim. Mîrzâ bir oynaklık yapmış. Galibâ gönüllü bir ordu teşkîl etmiş, emir ve kumandası da size tevdî ediliyor diye Dağıstan'a göndermişler. Vaziyete muttali olunca Moskova'ya geliyor. Oradan avdet edince biraz altın ve sâire temîn etmiş.

— Ankara Hükûmeti nâmına mı?

— Evet efendim.

— Bunları tabîî vermediler, vermeği vaad etdiler?

— Evet.

— Halil Paşa geldi, sonra ne oldu?

— Sonra tabîî bu vaziyetde Bakû'de kaldık; vaziyete tamâmıyla Bolşevikler hâkim olmuşlardı. Türkistan'da çalışan bir heyet geldi. Onlar bir Türk partisi vücûde getirmek için çalışıyorlardı. Esaretden gelen geçen askerleri çeviriyorlardı.

— Ne diye?

— Türkiye'ye geldikleri zaman ve Bolşevik ihtilâlini yapdıkları zaman tamâmıyla bu Kızıl Ordu'nun esâsını teşkîl etdirmek istiyorlardı. Bunlar bir Türk Komünist Partisi nâmına teşkîl ediliyordu.

— Bunlar kimlerdi?

— Abid Alikof, Hilmi, Mustafa Suphi ve daha birçok kimseler vardı. Bunlar uzun zaman Rusya'da kalmışlar, bir kısmı Rusya'da bunlara iltihâk etmiş ve bir parti teşkîl etmişler.

— Bunlar kendi nâmına mı yoksa Rusya nâmına mı böyle bir parti teşkîl etmişler? Kimin nâmına hareket ediyorlardı?

— Türkler nâmına yapsalar da tabîî Moskova'ya merbût idi. Kendi nâmlarına da yapsalar Üçüncü Enternasyonal'e merbût idiler. Biz orada kaldığı zaman Dârül-muallimîne Müsâvât Hükûmeti zamanında İstanbul'dan birtakım genç muallimler gelmişlerdi. Onları topladım, propagandaya memûr etdim. Risâleler neşretmek sûretiyle işe başladılar. Hattâ o zaman yanımda bulunan Asım Bey ki, Sanayi Bankası'nın kâtib-i umûmîsidir. Bu sûretle bir mesâî takib etdik, sonra Şark Kongresi'nin delegeleri geldi. Büyük bir Şark Kongresi yapdılar.

— Şark Kongresi mi?

— Evet, Bolşevikler tarafından büyük bir kongre akdedildi.

Hindistan'dan, Afganistan'dan, Türkistan'dan, İran'dan ve Rusya'nın muhtelif yerlerinden murahhas davet edildiği gibi, Üçüncü Enternasyonallere de iştirâk etmişlerdi. Ermeniler, Gürcüler de iştirâk etmişlerdi. Bu meyânda Kâzım Paşa tarafından gönderilmiş bir Türk misyonu da mevcûd idi.

— Davet üzerine mi?

— Davet edildiğini bilmiyorum. Doğrudan doğruya Şark Cephesi Kumandanlığı tarafından gönderilmişdi. Tabîî, umûmî bir kongre yapdılar. O kongrede Emperyalistlerle mücâdeleyi ve doğrudan doğruya ictimâî inkılâbın milletler arasında ne sûretle meydana geleceğini...

— Enver Paşa da orada idi değil mi?

— Müsâade buyurunuz, hepsini arz edeceğim. Aynı zamanda Enver Paşa, Bahaeddin Şakir Bey ve Azmi Bey de kongreye gelmişlerdi.

— Siz de varsınız?

— Evet.

— Halil Paşa da vardı?

— Evet efendim.

— Başka var mı idi?

— Hayır efendim.

— Bunlar ne nâmına iştirâk ediyorlardı?

— Enver Paşa Radek'le Berlin'de tanışmışlar. Fakat ne nâmla iştirâk etdiklerini bilmiyordum, yalnız bir İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı meydana getirmişler.

— Bu cemiyet Berlin'de mi olmuş?

— Evet efendim.

— Bundan sizin ne kadar malûmâtınız oldu?

— Malûmâtımız bundan ibâret.

— Bu İslâm İhtilâl Cemiyeti nâmına gelenler kimlerdir?

— Enver Paşa, Bahaeddin Şakir. Bahaeddin Şakir Bey bu cemiyet nâmına gelmiş değildir. Doğrudan doğruya Trabzon'dan gelmişdir. Hattâ geldikleri zaman birçokları da esnâf heyetleri mührü ile de boş kâğıd getirmişlerdir. Hattâ bendeniz de Trabzon Esnâf Heyeti nâmına iştirâk etdim. Bolşevikler bu gibi esnâf cemiyetleri nâmına olmazsa kongreye kabûl etmiyorlardı.

— Siz giderken bu taraflara uğradınız mı idi?

— Hayır efendim.
— Peki size bunu kim gönderiyor?
— Esâsen birçok kâğıdlar getirmişler.
— Türkiye'den gelen kimler idi?
— Birçok kimseler vardı.
— Şark Kumandanlığı'nın gönderdiği başka. Hafız Mehmed ile Nail kim tarafından? Nail Bey o zaman nereden gelmişdi?
— O çok zamandan beri Kafkasya'da idi.
— Hafız Mehmed?
— Hafız Mehmed murahhaslar meyânında değildi.
— Böyle siyâsî sîmâlardan başka kimler vardı?
— Başka tanımıyorum. Yalnız Arif Bey isminde bir zâbitle Erzurumlu birisi vardı. Zâbit sivil olarak Karabekir Paşa tarafından gönderilmişdi. Başkalarını bilmiyorum.
— Azmi Bey neyi temsîl ediyordu?
— O da iştirâk etdi. Fakat neyi temsîl etdiğini bilmiyorum.
— Baha Bey de Trabzon Esnâf Heyeti'ni temsîl ediyordu değil mi?
— Evet efendim. Bahaeddin Şakir'le ben Trabzon Esnâf Cemiyetleri'ni temsîl ediyorduk.
— Sonra kongreyi akdetdiniz, ne oldu?
— Hayır, kongre akdedilmişdi. Biz iştirâk etdik. Bolşeviklik nokta-i nazarından umûmî kararlar ittihâz edilmişdi.
— Enver Paşa da dâhil mi?
— Evet.
— Sonra?
— Esâsen kongre iki unsurdan teşekkül ediyordu. Birisi doğrudan doğruya Komünistlerden. Muhtelif memleketlerden gelen ve gayr-i fırka, yani fırka hâricî dedikleri diğer teşkîlâtları katiyyen o kararlara iştirâk etdirmiyorlardı. Aynı zamanda Türkistan'dan, Türkiye'den şuradan buradan kongreye iştirâk edenleri de ayrıca bir ictimâa iştirâk etdirmiş oldular. Çünkü onların da nokta-i nazarını anlamak istiyorlardı. Esâsen bu kongrede müsbet olarak alınan bir netîce yokdur. Kongrenin mukarrerâtının bir kısmını hattâ Zinovyef'in nutkunun bir kısmını Erzurum'a geldiğim zaman Gazi Paşa Hazretleri'ne uzun bir telgrafla arz etmişdim. Tabîî o telgrafı çekecek param olmadığı için o zaman kumandan olan Rüşdü Paşa'ya telgrafı vermişdim.

— Sonra?

— Kongre bitdi. Enver Paşa bizim evimizde kalıyordu. Bu İslâm İhtilâller Cemiyeti İttihadı mevzû-i bahsetdi. İslâm İhtilâller Cemiyetleri'nin maksadı da şu: Kendi verdikleri îzâhâta göre düşündükleri umûmî bir savaş arasında muhtelif Müslümân memleketlerini de Avrupa'nın zebûn bir vaktinde harekete getirmek ve bu sûretle hem onların kısmen halâsını hem de Türkiye'nin yeniden canlanmasını temîn etmek meselesi idi. Doğru veya eğri bunu bu tarzda düşünmüşlerdi. Enver Paşa da bunu böyle düşünmüş ve mevzû-i bahsetmişdi. Ve Türkiye'de doğrudan doğruya bununla alâkadâr olmak ve umûmî bir tesânüd meydana getirmek cihetini iltizâm etdi. Bilhâssa Bolşeviklerin Azerbaycan'daki hareketi acı bir sûretde görülmüş olduğu için ve bütün Vilâyât-ı Şarkiye'den gelen murahhaslar da Bolşevikliğe meyyâl fikirler dermiyân etdikleri için aynı zamanda bu fikirlerle de mücâdele etmek üzere...

— Hangi Şark'dan gelenler?

— Bizim Vilâyât-ı Şarkiye'den gelenler.

— Yani Bolşevik olmağa tarafdâr olarak mı?

— Evet efendim, çünkü içlerinde biz Bolşevik olmadıkdan sonra bizim için halâs imkânı yokdur, şeklinde fikir dermiyân eden kimseler vardı. Aynı zamanda Türkiye Bolşevik Fırkası da bu kongreyi müteâkıb bir kongre akdetdiler.

— Yani anlamadım. Onlar kongreye iştirâk etdiler mi?

— Onlar doğrudan doğruya komünist olarak iştirâk etdiler. Sonra bir de Komünist Partisi'nin resmen Türkiye Komitesi teşekkül etmiş oldu ki: Onun adı Üçüncü Enternasyonal Türkiye Komünist Partisi idi. Onun Anadolu'da ne sûretle çalışacaklar, teşkîlâtlarını ne sûretle yapacaklar, bunlardan bahsetdiler.

— Kimler bahsediyordu?

— Bolşevikler.

— Türkiye Komünist Partisi mi?

— Türkiye Komünist Partisi teşekkül etmekle beraber her komünist partisi Üçüncü Enternasyonal'e tâbidir.

— Anladım: Bu Parti kimlerden teşekkül ediyordu? Ve ne gibi bir hak ve salâhiyeti hâiz idi? Onu anlamak istiyorum.

— Türklerden esaret sûretiyle Rusya'da kalmış olan veyâhûd...

— Mustafa Suphi'ler mi?

— Evet efendim, onlar ve avanesi.

— Evvelce söylediniz ki onlar kendi hesâbına çalışıyorlardı?

— Evet.

— O hâlde Türkiye nâmına, kendi kendilerine mevhûm bir partiden ibâret oluyorlar?

— Efendim isimden bahsediyorum. Türk Komünist Partisi unvânı altında teşekkül ediyorlar dedim.

— Anladım. Fakat iltibâsa mahall kalmamak üzere tavzîhi istedim. Devâm ediniz?

— Onlar da Türkiye'de âheng-dâr bir sûretde bir mesâî sarfetmelerini söylüyorlardı. Nitekim Pavloviç sizin için çalışmak doğruca Boğazlar'dadır. Tam bir komünist gibi hiçbir şey düşünmeyerek açık bir fikirle îrâd-ı hitâbet ediyorlardı. Bütün rüesâ –Nerimanof dahi dâhil olmak üzere– bunu da mevzû-i bahsediyorlardı. Tabîî bu gibi hareketlerin de kendi husûsî ictimâlarımıza tesîri olmuşdur. Bir tarafdan doğrudan doğruya emperyalistlere karşı mücâdeleyi genişletebilmek, diğer tarafdan da memlekete Bolşevik propagandasının girmesine mâni olmak sûretiyle çalışmamızı mevzû-i bahsetdik.

— Sizin evde mi?

— Evet.

— Başka kimler vardı?

— Enver Paşa, Bahaeddin Şakir Bey, Hafız Mehmed Efendi, Azmi, Nail beyler.

— Doktor Nâzım Bey?

— Nâzım Bey yokdu. Sonra İsmail Bey ve söylediğim Arif Bey ve daha birçok zevât.

— Ne mevzû-i bahsetdiniz?

— Mevzû-i bahsetdiğimiz doğrudan doğruya Türkiye'de Bolşeviklik.

— Yani Komünist Partisi nâmına hareket etmek isteyenlerin tesîrâtına mâni olmak için siz de bir harekete karar veriyorsunuz değil mi?

— Aşağı yukarı böyle.

— Sonra neye karar verdiniz?

— Sonra tabîî bir teşkîlât mevzû-i bahsolunca –Bahaeddin Şakir Bey'in eski hastalığıdır– İttihad ve Terakki'yi benimsediği için İtti-

had ve Terakki'yi ortaya atdı. Bunu mevzû-i bahsedince bendeniz şiddetle itirâz etdim.

— Yani Bahaeddin Şakir Bey, İttihad ve Terakki faâliyete geçsin, buna mâni mi olsun diyordu?

— Hayır efendim. Yapılabilecek bir teşkîlât mutasavver ise bunu İttihad ve Terakki tevsîm edelim diyordu, yani bu unvân ile yapılmasını mevzû-i bahsetmek cihetini iltizâm ediyorlardı.

— Yani mevcûd İttihad ve Terakki'nin enkazını harekete getirmek?

— Hayır, bu katiyyen hiçbir sûretle mevzû-i bahsolmamışdır. Bunlar İttihad ve Terakki'yi mevzû-i bahsetdikleri zaman ben şiddetle aleyhdâr oldum. Nail Bey de orada idi.

— Ben anlamak istiyorum ki, Bahaeddin Şakir Bey İttihad ve Terakki nâmıyla ne yapmak istiyordu? Ne yapılmasını mümkün görüyordu? Onun nokta-i nazarını îzâh ediniz?

— Onların nokta-i nazarı, hangi şekilde olursa olsun Bolşeviklik memlekete girmesin ve Mücâdele-i Milliye nihâyetine kadar muvaffakıyetle devâm edebilsin ve mümkün olduğu kadar hâricdeki vesâitle Türkiye'nin lehine çalışmalı, deniyordu.

— Sol elinle sağ kulağını kaşıyorsun. İttihad ve Terakki'den bahsetdik, olamaz dedik, itirâz etdik, dedik. Bahaeddin Şakir Bey İttihad ve Terakki'yi ne sûretle istimâl etmek istiyordu?

— Efendim memleketde Bolşeviklik mevzû-i bahsolduğu vakit bir fikrin meydana gelmesi lâzımdı. Bunu düşündükleri için bu fikir mâdâmki bir teşkîlâtı temsîl edebilir, şu hâlde bu tarzda yapılabilecek yardımcı kuvvetin, teşkîlâtın ismi İttihad ve Terakki olsun diyorlardı ve bu nokta-i nazarı iltizâm ediyorlardı.

— İsmi İttihad ve Terakki olsun dedi, diyorsunuz; yani İttihad ve Terakki'nin eski anâsırıyla faâliyete geçmesini mi istiyor? Ne olsun, ne olacak, burası muhtâc-ı îzâhdır. Bahaeddin Şakir İttihad ve Terakki olsun diyor. Nasıl olsun diyor? Sâbık İttihad ve Terakki teşkîlâtı mı oluyor?

— Efendim, esâsen bendeniz orada fazla söz söylemeğe mahall bırakmadım.

— Ben sana söylüyorum. Beyhûde yorulma. Asıl mâhiyet-i dâvâ ile alâkan tahakkuk etmezse bunlardan dolayı seni mesûl etmeyiz.

Korkma, açık söyle. Sizin bizzât İttihad ve Terakki nâmına çalışdığınıza kanâat-i tâmmemiz vardır. Onun için açık söyle.

— Size mukaddesâtım nâmına yemîn ederim ki ben o vakit İttihad ve Terakki nâmına çalışmadım. Ve mevzû-i bahsetmedim.

— Ne vakit çalışdığınızı ve ne vakit bahsetdiğinizi ben sana isbât edeceğim. Sırası geldiği zaman söyleyeceğim. İttihad ve Terakki nâmına Bahaeddin Şakir ne yapmak istiyordu, onu söyle.

— Bahaeddin Şakir'in İttihad ve Terakki nâmına yapmak istediği nihâyet bir İttihad ve Terakki teşkîlâtı olabilirdi.

— Ha şöyle açık söyle. Şimdi bu cihet ve bu teklîf ne sûretle münâkaşa edildi?

— Bolşeviklik aleyhine prensibler mevzû-i bahsoldu.

— Yani bu işi becerebilirse ve Bolşevikliğe karşı muvaffak olursa İttihad ve Terakki teşkîlâtını mı getirecekdi?

— Yine kemâl-i nâmûsla söylüyorum ki kendisi ölmekle beraber Bahaeddin Şakir Bey Gazi Paşa'nın muvaffak olacağını bîmehâbâ söylemişdir.

— Söylemiş olsa da hâdisât seyr-i tabîîsini yapıyor. Ehemmiyeti yok, sonra?

— Sonra tabîî Şark Kongresi bitdiği için onlar döndüler.

— Durunuz, benim anlamak istediğim cihet, İttihad ve Terakki teşkîlâtının bu propagandaya mâni olabilmesi meselesidir. Bahaeddin Şakir Bey bir fikir ortaya atdı. Buna mukabil cereyân eden münâkaşaları anlamak istiyorum.

— Münâkaşalar prensib üzerine idi. İşte Bolşevikliğe mukabil şu tarzda çalışmak lâzımdır. Biz doğrudan doğruya millîciyiz. Milliyet prensiblerinin hâricine çıkmamalıyız. Fakat dünyanın sola doğru akın ve fikir cereyânlarına karşı durmak da mümkün değildir. Her hâlde mümkün olduğu kadar demokrasiye esâs bir sûretde gitmek lâzımdır, şeklinde mübâheseler oldu. Ve not edildi.

— Bin-netîce neye karar verdiniz?

— O zaman Enver Paşa kalkdı, gitdi.

— Bir şeye karar vermediniz mi?

— İşte bu tarzdadır.

— Bir program, bir teşkîlât, bir isim?

— Bir program, bir teşkîlât ve isim mevzû-i bahs değildir. Doğrudan doğruya isim: İslâm İhtilâller Cemiyeti İttihadı Türkiye Şubesi.

— Bir program kabûl ediyorsunuz?

— Evet.

— Sonra?

— Enver Paşa Radek ile, Zinovyef ile beraber Moskova'ya hareket etdi. Bahaeddin Şakir de Bakû'de kaldı. Türkistanlılarla temâs temîn edecekdi.

— Enver Paşa Moskova'ya niçin gidiyordu?

— Berlin'e gitmek üzere gitdi.

— Niçin Berlin'e gidiyordu?

— Âilesi ve Talat Paşa orada idi. Kongre mukarrerâtını Talat Paşa'ya söyleyecek idi. Esâsen nâ-gühânî bir sûretde gitdi. Türkiye için Nail Bey'le bendeniz avdet edeceğiz ve bunların inkişâfına çalışacağız. Biz de kalkdık, doğrudan doğruya Türkiye'ye geldik. Erzurum'a geldiğim zaman Gazi Paşa Hazretleri'ne o telgrafnâmeyi arz etdim. Aynı zamanda Zinovyef'in nokta-i nazarını meâlen olmak üzere bir uzun telgrafı yazdım ve Trabzon'dan geldim. Trabzon'dan geldiğim zaman hemşîremle buluşdum. Hemşîremin kızı Nemlizâdeler'in gelini olduğu için orada kaldım. Belki Ankara'ya gelip gitmek ihtimâlim vardı. Bir müddet sonra Nail Bey'in vesâtetiyle Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti beni aldı. Onlarla beraber çalışdım, kanâatimi de gayet açık söyleyeyim: Hiçbir sûretle Türkiye'de bu tarzda bir teşkîlâtın yapılmasına kani değilim.

— Yani şu şube teşkîlâtının, İslâm İhtilâl Cemiyetleri Türkiye Şubesi?

— Evet, onun hakkında îzâhât vereceğim.

— Fakat Erzurum'dan itibâren faâliyetiniz vardır.

— Evet, fakat tamâmıyla propaganda mâhiyetinden ibâret kalmışdır.

— Sonra geldin. Bu vazîfe ile geliyorsun, Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ne a'zâ oluyorsun?

— Evet. Tabîî Trabzon'a geldiğim vakit hiçbir vakit teşkîlât işiyle meşgul olmuş değilim, bir müddet sonra Hacı Sami Trabzon'a geldi.

— Şimdi bakınız yapdığınız harekete: Bakû Kongresi'ni yapdınız, sonra husûsî bir sûretde Enver Paşa'nın etrâfında ve sizin önünüzde İslâm İhtilâl Cemiyetleri Türkiye Şubesi diye bir cemiyet

yapdınız, Trabzon'a geldiniz, bir program çizdiniz, Müdâfaa-i Hukuk'a girdiniz, beri tarafda da Zinovyef'in fikirlerinden bahsederek beyân-ı malûmât etdim diyorsunuz. Bu şube, Türkiye Şubesi hakkında, husûsî teşkîlâtınız hakkında kimseye bir şey söylediniz mi?

— Nerede efendim?

— Türkiye'ye girdikden sonra Türkiye'yi kurtarmağa azmetmiş insanlara...

— Bendenizin yazdığım telgraf nihâyetinde teşkîlât meselesi de mevzû-i bahsdir.

— Hangi teşkîlât?

— Yapılması lâzım gelen teşkîlât, maa-mâfih şurasını arz edeyim: Bendeniz Trabzon'a geldiğim zaman Bakû'de tesbît edilen esâslardan bir program yapdım. Bu programın aşağı yukarı bir edebiyâtdan başka bir şeyi olamaz. Çünkü Nail Bey Ankara'ya gelirken ona vermişdim. Nail Bey de bizzât Gazi Paşa'ya takdîm etmişdir.

— Onu bir kitâb hâlinde tab etdirdiniz?

— Evet efendim.

— Hattâ size teessüfle bahsedeyim ki tahkikatla mertebe-i sübûta vâsıl olmuşdur, Şükrü Bey'le Abdülkadir'in faâliyeti o zamandan itibâren başlamışdır. Yani doğrudan doğruya hafî bir cemiyet hâlinde faâliyete geçdiniz, Nail Bey'in ve sizin hareketiniz bundan başka bir şey değildir. Tahlîf etdiğiniz efrâda dâir kendi mektûbunuz vardır, sonra Müdâfaa-i Hukuk'a girdiniz...

— Efendim, Müdâfaa-i Hukuk'daki mesâîmi Müdâfaa-i Hukuk tamâmıyla bilir. Hiçbir vakit mugayir-i şeref bir hareketde bulunmadım, bilakis dâimâ fâideli oldum. Çünkü dâimâ orada Hükûmet'in işlerine müdâhale ediyorlardı. Ben esâsen Trabzon'da hiçbir şey yapmadım demiyorum: Trabzon'a Hacı Sami geldi. Hacı Sami gelinceye kadar...

— Dur! Oraya geçme, buraya kadar olan doğrudan doğruya bir komite hissiyâtıdır. Ve buradaki cidâlin lehine değil aleyhinedir. Efâl ve harekâtlar meydandadır.

— Katiyyen!...

— Oradaki kararı tatbîk etmek için efâliniz meydanda! Burada umûmî bir kıyâm var. Vatan cidâli var, siz orada Bolşeviklik geli-

yormuş, bilmem ne oluyormuş diye husûsî bir program yapdık, bir karar yapdık, onun için geldik diyorsun, teşkîlât yapıyorsun, işte mektûblar! Ber-tavsiye İsmail'e hitâb ediyor. O İsmail'e ki Bolşevikliği istiyor dedin.

— Evet.

— İşte Bolşevikliği istiyor dediğin adama bunu yazıyorsun, aksi vazîfe ile mükellef olduğunu söylediğin hâlde bu mektûbu İsmail'e yazıyorsun.

— Efendim! Bunun kuvve-i maneviyesi o kadar sarsılmış idi ki...

— O adamı aksine olarak Bolşeviklikden menedecek yerde onunla tevhîd-i mesâî ediyorsun. Mektûbunda sarâhaten göreceksin.

[*Küçük Talat'ın İsmail'e yazdığı mektûb okundu.*]

— Halis Bey kimdir?

— Akrabâlarımızdan, siyâsetle filân iştigali yokdur. Trabzon'dadır.

[*Mektûbun kırâatine devâm edildi.*]

— Gördünüz mü?

— Efendim! Bendeniz ifâde-i evveliyemde bunları bahsetdim.

— Evet, fakat bulduğunuz adamları tahlîf ediyorsunuz.

— Arz edeyim efendim. Bendeniz Trabzon'da bulunduğum müddetce, Hacı Sami de geldikden sonra 3-4 kişiden başka bir heyet olmadığı gibi sûret-i katiyede Erzurum'da bu adamlardan başka hiçbir yerde teşkîlât nâmına kimse ile muhâbere etmemişimdir.

— Elbetde; herkesi büdalâ mı zannediyorsun, bu milletin fazîleti ölmüş müdür? Senin elyazı mektûbunu okuyoruz, ister çalış, çalışma...

— Alelâde bir yemînden ibâretdir. Bolşevik olmayacağına dâir. Müfettiş Doktor Salahaddin Bey'e de yemîn etdirmişimdir. Şimdi İzmir müfettişidir, kendisine sorabilirsiniz. Fırka nâmına kendisine hiçbir şey söylememişimdir. Çünkü Sadreddin Bey çok soğuk düşünüyordu. Bolşevikliğe karşı bir incizâbı vardı. Çok temiz bir zâtdır, kendisiyle uzun uzadıya münâkaşalar yapmışımdır. Netîcede kendisi de bu fikirde olmayacağına dâir yemîn etmişdir. Merâsimle veya bir fırka nâmına veyâhûd Mücâdele-i Milliye aleyhinde hiç kimseye yemîn etdirmemişimdir.

— Bu vatanın bir evlâdı sıfatıyla soruyorum; ne hak ve salâhiyetle yemîn etdiriyorsun?

— Onu itirâf ediyorum.

— Belki ona o sûretle söyledik, diğerine ne sûretle söylediğini kim bilir? Bunu ne ile temîn edersin?

— ...

[*Mektûbun kırâatine devâm edildi.*]

— Trabzon'a geldik. Bu böyle. Bütün hareketin ve buradaki faâliyetin hepsine ne dereceye kadar muvâfık olduğu mechûl olan bir hareketdir. Şimdi Hacı Sami Trabzon'a geldi. Onu anlat!

— Hacı Sami Türkistan'da esîr imiş, Moskova'ya geçmiş, oradan Trabzon'a geldi.

— İfâde-i evveliyende İstanbul'dan geldiğini söyledin?

— Hayır efendim, o sonra. İstanbul'dan katiyyen gelmedi. Trabzon'a geldi. Kendisini tanırım, uzun zaman görüşmemişdim, Trabzon'da uzun müddet kaldı, fakat Trabzon'da kaldığı müddetce husûsî sûretde şununla bununla temâs etmek cihetini iltizâm etdi. Tabîî bunun iltizâm etdiği adamlar...

— Dur! Hacı Sami Enver Paşa'nın yanından mı geliyordu?

— Evet.

— Siz Trabzon'da nerede oturdunuz?

— Trabzon'da husûsî bir evim vardı.

— Müdâfaa-i Hukuk'da Kahyâ başda idi, onlarla beraber çalışıyordun! Daha Müdâfaa-i Hukuk'dan kimler vardı?

— Müdâfaa-i Hukuk'da Yahya Kahyâ, Ömer Efendi, birâderi, Hacıalizâde Hakkı Bey vardı. Barutçuzâde Ahmed Efendi. Bir de Ahmed Efendi mi, Tahir Efendi mi, ismini hatırlayamıyorum sarıklı bir zât vardı. Kâtib olarak da Hüsnü Bey vardı.

— Siz bunlarla yeni teşkîlâtınızı görüşdünüz mü?

— Hayır efendim.

— Hafız Mehmed nerede?

— O sonra Ankara'ya geldi. Mebûs ve vekîl oldu.

— Onlar bir teşkîlât yapmakla bir şey yapmış oldular mı?

— Hayır efendim.

— Fırka nizâmnâmesini niçin getirdiler?

— Efendim! Bu onun tafrafürûşluğudur, başka hiçbir şey değildir. Kendisine tevdî edilmiş hiçbir vazîfe yokdur, eğer Nail Bey burada bir teşkîlât yapmış ise onun benim ile hiçbir alâkası yokdur.

— Siz bu Kahyâ'yı filân teşkîlâtınıza aldınız mı?

— Evet.

— Kaç kişi?

— Yahya Fethi Bey ki Urfa'da Terakkiperver Fırka kâtibi idi.

— O sizin içinize nereden karışdı?

— Efendim; o Şark'da idi, ticâret için Bakû'ye gelmiş, bir müddet sonra Tiflis'e geçmiş, Tiflis'den Batum'a gelmiş, birtakım maceralar geçirmiş, ondan sonra sefîl ve perîşân bir vaziyetde Trabzon'a geldi.

— Sizden ayrı mı geldi?

— Evet, çok sonra.

— Fethi Bey'den başka kim vardı?

— Bir de İmam denilen biri vardı.

— Burada idâm etdiğimiz Gâvur İmam?

— Evet efendim.

— Sonra?

— Bolşeviklik konsolosu bunlarla sıkı münâsebetde bulunduğu için ben bunlardan biraz çekilmek istiyordum, kabâhat hangi şekilde olursa olsun.

— Pekâlâ Hacı Ali, Hafızzâde Ömer Efendi?

— Hayır efendim.

— Demek İmam ve sâire de vardı?

— Evet.

— İfâde-i evveliyenizde on, on iki kişiden bahsetdiniz?

— Hayır efendim, katiyyen tahlîf etdiğim 10-12 kişiyi geçmez, tahkik buyurulabilir. Trabzon'da bunlardan hâric teşkîlât varsa anlaşılır.

— Sonra Hacı Sami ile olan vaziyetiniz nedir?

— Hacı Sami geldi, bunlarla konuşmağa başladı. Ondan sonra İslâm İhtilâl Cemiyetleri Türkiye Şubesi nâmı altında onları topladım.

— Hacı Sami mi?

— Hayır efendim, bendeniz topladım.

— Açık olarak mı?

— Evet, çünkü Hacı Sami mütemâdiyen bu İmam'ı, öteye beriye koşdurmak tarafını iltizâm ederdi. Ben önlerine geçmek, onları daha ziyâde kendi muhîti içine muzırr bir hâle getirmek...

— Açık söyle, ben zâten maksadını anlıyorum.

— Efendim benim anladığım şudur: Enver Paşa ve Hacı Sami gibileri benim Trabzon'da bulunmaklığım tatmîn etmiş değildir ve bu işlerle meşgul olmam da onları tatmîn etmiş değildir ve hiçbir zaman beni ihtimâl harekete getirmeyeceklerini anladıkları için Hacı Sami Bey gelmiş ve doğrudan doğruya benim gıyâbımda bir teşkîlât yapmak cihetini de iltizâm etmiş olabilir.

— Yani Ankara Hükûmeti'ne karşı orada bir teşkîlât vücûde getirerek harekete geçmek?

— Belki bu da mümkündür.

— Başka ne anlayalım?

— Efendim, bendenizin alâkadâr olduğum bir meseleyi vicdânıma söyledikden sonra ve sû-i kasd meselesi ile alâkam olmadığı tebeyyün ederse berâet edeceğimi açık bir sûretde söyledikden sonra sizden bu husûsâtı niçin saklayayım?

— Pekâlâ.

— Enver Paşa'yı o teşkîlât ile davet edebilirdi. Çünkü arz etdiğim vechle onu îmâ ediyordu. Kendisi tabîî Batum'da kısmen mâni oldu.

— Sonra?

— Hacı Sami geldikden sonra Halil Paşa geldi.

— Hacı Sami ne kadar kaldı?

— On, on beş gün kadar.

— Sonra?

— Halil Paşa geldi.

— Ne kadar sonra geldi?

— Bir müddet sonra; arasında çok zaman yokdur. Halil Paşa'ya Hükûmet teblîgatda bulundu. Esâsen Halil Paşa gelmeden evvel bendeniz de haberdâr olmuşdum ki Halil Paşa, Enver Paşa ve rüfekâsının memlekete girmemelerine dâir bir tamîm gelmişdi. Halil Paşa'ya gelince kendisine teblîgatda bulundular, "Katiyyen çıkacaksın" dediler, fakat Halil Paşa hastalığını bahâne etdi, hakikaten de hasta idi, tedâvî olunuyordu. Âilesi de çocukları ile beraber orada bulunuyordu. Bir müddet kaldı. Ankara'ya telgraf verdi, muvâfık cevâb alamadı. Onun üzerine tabîatıyla çıkmağa mecbûr kaldı. Maa-mâfih çıkmazdan evvel Halil Paşa'ya Bolşevik telsizi vâsıtasıyla bir telsiz geldi.

[Resmî Zabıtlar III]*

Küçük Talat Bey; memleketi uçuruma sürükleyen İttihad ve Terakki rüesâsının ecnebî memleketlerdeki sergüzeştlerini hikâye ediyor.

Enver Paşa'nın telsizle verdiği emir – İtalya vapuruyla seyâhat – Hacı Sami'nin faâliyetleri – Enver Paşa Anadolu'ya geçmek istiyor – Rusya'dan Almanya'ya, Almanya'dan tekrar Rusya'ya yapılan seyâhatler – Enver Paşa'nın kongre hastalığı – Dostlara yazılan müteaddid mektûblar – Halk Şûrâlar Fırkası İttihad ve Terakki oluyor – Denize atılan mühürler – Türkistan'da faâliyet başlıyor – Enver Paşa'nın teşkîl edeceği ordu.

İhtimâl ki o telgrafı kendisine Enver Paşa veriyordu ve zannederim meâli de şu idi. O telgraf meâlinden benim anladığım şu idi: "Seni çıkarmak isterlerse çıkma." Hâlbuki Halil Paşa doğrudan doğruya mutâvaat etmiş ve Trabzon'dan çıkmışdır. Tabîî aynı zamanda bu meseleden evvel bana da gerek fırka kumandanı gerek Müdâfaa-i Hukuk reisi, Halil Paşa ile görüşme diye teblîgatda bulundular. Ve bu senin için müfîd olur, dediler. O zaman İbrahim Talî Bey de gelmişlerdi. Kendisiyle temâs etdim ve hepsini anlatdım. Esâsen Moskova'da elime geçen küçük bir defterde İbrahim Talî Bey'in de imzâsını görmüşdüm.

— Ne imzâsı?

— Enver Paşa filân toplandıkları vakit İbrahim Talî Bey'in de orada imzâsını görmüşdüm. O deftere vaz-ı imzâ etmişler.

— Bir karar mı imzâ edilmiş?

— Hayır efendim, bir para meselesi, fakat pekiyi aklımda kalmamış. İbrahim Talî Bey'i arz etmekden maksadım, Bakû'de kendisiyle uzun zaman temâs etmiş olmaklığım itibârıyla vaziyeti kendisine îzâh etdim. O sıralarda artık Halil Paşa gitmişdi. Bana bir vazîfe kabûl etmekliğimi teklîf etdiler. Ben de bunu kemâl-i memnûniyetle kabûl edebileceğimi çünkü vaziyetimin çok çirkin bir hâle geldiğini idrâk etmişdim. Bu sırada yeni bir vâlî gelmişdi. Vâlî eskiden tanıdığım bir arkadaş olmak itibârıyla geldi, görüşdük. Meseleyi

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1824, 6 Ağustos 1926, s. 3.

mevzû-i bahsetdi. Ben de bana verilecek vazîfeyi kabûle âmâdeyim, dedim. Tam o sırada Halil Paşa da gitmişdi. Bendenize o sırada bir emir teblîg etdiler. İstanbul'a geldim.

— İstanbul'a nasıl girdin?

— Bir İtalyan vapuruna binmişdim ve Yahya'nın delâletiyle vapura bindim. Süvârîye o söyledi. Çünkü bu teşkîlât onların elinde idi. Sebebi ise onları Yahya boykotaj ile tehdîd ediyordu. Aynı zamanda oranın konsolos kâtibinden bana bir tavsiye de aldı. Bu tavsiyeyi başım sıkışdığı zaman gösterecek idim. Tavsiyede Talat Bey İstanbul'a gidiyor, kendisine teshîlât gösteriniz, diyordu. Bu tavsiye bit-tabi İtalyanca yazılı idi. İstanbul'a geldiğimizde vapur Kızkulesi açıklarında iken vapurun süvârîsi ile çarkçısı bir ip indirdiler, esâsen oradan gelirken hemşîremin çocuğu da yanımda idi, bu sûretle bir kayığa binerek vapura geçdik. Oradan Beşiktaş'a çıkdım. Ve evime geldim.

— İstanbul'a niçin geldin?

— Başka nereye gidebilirdim?

— İstanbul'a gelmekle o vazîfeyi ve arkadaşlarınla olan faâliyeti terk etmiş oluyorsun?

— Tamâmıyla efendim. İstanbul'a geldiğim vakit melce ancak babamın evi olabilirdi. Bu sûretle İstanbul'a geldim.

— Sonra?

— Üç ay sonra Enver Paşa ve Doktor Nâzım imzâlı müşterek bir mektûb aldım. Hacı Sami de Berlin'den İstanbul'a gelmiş.

— Şu hâlde siz Trabzon'dan İstanbul'a hareketinizde onlarla irtibâtınızı kesmemiş oluyorsunuz, yani bütün irtibâtınızı kesmediğiniz anlaşılıyor?

— Hayır efendim.

— Peki Hacı Sami sizi nereden biliyor?

— Kendileriyle hiç muhâbere etmedim.

— İyi fakat Hacı Sami sizin adresinizi nereden biliyor?

— Evvelden evimi ve adresimi biliyor efendim.

— Hacı Sami o vakit nerede idi?

— Belki İstanbul'da idi; o mektûbu bana getirdiği zaman Sakarya Harbi daha başlamamışdı. Ve mektûbun bazı mühim meseleler...

— Mektûbda kimlerin imzâsı var demişdiniz?

— Enver Paşa ile Doktor Nâzım'ın imzâsı vardı. "Halil Paşa da buradadır. İsterseniz geliniz, bazı mühim meseleler görüşmek istiyoruz. Geliniz, arzu ederseniz tekrar dönersiniz" diyorlardı. Sonra bana üç yüz lira para da göndermişlerdi ki o parayı katiyyen almadım. O parayı sonra evime bırakmışlar. Batum'a gelirken Hacı Sami Trabzon'da idi.

— Hacı Sami ile beraber mi gidiyorsunuz?

— Evet.

— Hacı Sami sizin hareketinizden ne sûretle haberdâr oluyor?

— Mektûbu zâten evvelce de arz etdiğim gibi Hacı Sami getirdi.

— Elden mi?

— Evet.

— Sizin İstanbul'da olduğunuzu nereden biliyor?

— Tabîî Halil Paşa doğrudan doğruya Buda-Peşte'ye geçdi. Oraya gitdi. Enver Paşa haberdâr olmuşdur. Onların heyet-i umûmiyesi itibârıyla yani Doktor Nâzım, Halil Paşa, Enver Paşa Batum'a gelmişler.

— Bu mektûb Batum'dan mı yazılıyor?

— Evet.

— Hacı Sami ile giderken hangi vapura bindiniz?

— Yine İtalyan vapuruna. Trabzon'a geldiğimizde yine Yahya'yı gördük. Vapur iskeleye gelince esâsen hep oraya hergün geliyorlardı. Çünkü yük tahmîl ediyorlar.

— Sonra?

— Onların böyle toplanmasının muvâfık olmayacağını söyledim.

— Siz mi tenbîhâtda bulundunuz?

— Evet.

— Hacı Sami'nin çıkdığını söylüyordunuz?

— Arz edeceğim efendim. Teklîf vâki olursa kabûl etmemesini de ve Anadolu'ya gelmesinin muvâfık olmayacağını da. Yahya da Gazi Paşa Hazretleri tarafından kendisine hüsn-i teveccüh gösterilmiş olmak sûretiyle vermiş oldukları telgrafnâmeyi gösterdi. Ondan fevkalâde mütehassis olmuşdu. Vapur kalkacağından az evvel doğrudan doğruya Gâvur İmam tarafından bir sandala irkâb edilerek Trabzon'a götürüldü. Sizi temîn ederim ki ifâde-i evveliyemde de arz etdiğim vechle Hacı Sami Trabzon'a ineceğini benden saklamışdır. Bendeniz sonra Batum'a geldim.

— Hacı Sami orada mı kaldı?
— Evet.
— Yahya geldi. Hacı Sami ile görüşdü mü?
— Evet.
— Yanınızda mı?
— Evet.
— Ne görüşdüler?
— Benim yanımda umûmî görüşüldü.
— Gâvur İmam'ın kayıkla gelmesi neyi ifâde eder?
— Gâvur İmam esâsen vapurda idi. Bizim yanımızdan ayrıldı, gitdi onunla görüşdü. Hattâ o vakit A. P. teşkîlâtının reisi olan İzzet Bey'le de mâ-âile dost olduğumuz için o da gelmişdi. Yahya ile otururken İzzet Bey de yanımızda idi.
— Sonra?
— Oraya vardık. Halil Paşa'nın evine gitdik. Akşama doğru Enver Paşa ile Doktor Nâzım geldiler, meseleyi şu sûretle mevzû-i bahsetdiler. Düşman ordumuzu Eskişehir'den köylere atmışdır. Maâz-allah memleketde bir felâket olursa bizim için de yardım etmek düşer. Ve bu bir vazîfe-i vataniyedir. Onun için buraya gelmedik: İttihâz-ı mukarrerât edelim diye Enver Paşa teklîfde bulundu. Hattâ ilâveten şurasını da arz edeyim ki: Enver Paşa son zamanlarda öyle bir vaziyet aldı ki üç dört kişi bir araya gelince kongre nâmını veriyordu. Ve onun için o vakit âdetâ bir hastalık gibi bir şeydi. Ve Enver Paşa'nın kendisine yakışmaz bir vaziyet idi. Sonra Anadolu'ya geçmek meselesi mevzû-i bahsoldu. Doktor Nâzım buna şiddetle mâni oldu. Bizim Anadolu'ya geçmekliğimiz memleket için muzırrdır. Tehlikeli olur. Ve doğru bir şey değildir. Ve esâsen de Anadolu'ya böyle çetin bir mücâdele ile uğraşırken oraya girmekliğimiz hem mümkün değil ve hem de doğru değildir dedi.
— Anadolu'ya geçmeği Enver Paşa nasıl mümkün görüyordu ve nasıl kabil-i tatbîk buluyordu?
— Kendisi Trabzon'a kadar gelecek, vaziyeti oradan tedkik edecek idi. Daha ileriye geçmeyecek idi. Kendisinin fikri bu idi. Zannederim Hacı Sami'nin oraya gönderilmesi de bu işte alâkadâr olduğunu gösteriyordu. Fakat bit-tabiî bizim muhâlefetimiz ile bu iş geri kaldı. Aynı zamanda vaziyet de müsâid olmadı. Sonra bir gün

Yahya ile Fethi tarafından mektûb geldi. Bu mektûbda Halk Fırkası Şûrâlar unvânını almış. Bu katiyyen doğru değildir, diye bir mektûb yazıyorlar ve protesto ediyorlardı. Aynı zamanda Esad Bey nâmında bir zâta âid Enver Paşa tarafından yazılan mektûbun tutulduğunu ve böyle memleketde başkumandanlık etmiş bir zâtın âilesine böyle mektûb yazmasının doğru olmadığını serdediyorlardı. Halil Paşa'nın evinde toplandığımız zaman ki esâsen başka oturulacak yer yokdu, orada gerek Esad Bey ve gerekse Yahya tarafından gönderilen mektûbları alenen okudum. Enver Paşa bundan fevkalâde muztarib oldu. Bundan evvel de Enver Paşa bizim kendisinin Anadolu'ya geçmesine muârız olduğumuzu görünce, Moskova'dan da hareket etmiş bulununca artık sarf-ı nazar ederek İran hudûdunda Cemal Paşa ile muhâbereleşmiş ve bundan sonra bil-vesîle Doktor Nâzım'ı Türkistan'a gönderdi. Tabîî bunu Türkistan'a gönderince benim ile Halil Paşa'yı daha zaîf bulabilir. Ve istediği gibi hareket edebilir fikrinde bulunamadık. Bu cihet mevzû-i bahsedildi. O zaman gerek Halil Paşa gerek bendeniz sûret-i katiyede itirâz etmekle beraber, kendilerine siz hareketinizde serbestsiniz, biz hiçbir vakit millet ve tarih nazarında melûn olmayız dedik. Sonra Enver Paşa'yı biraz daha memnûn edebilmek için tabîî bu mücâdelemiz onun üzerinde kısmen müessir olmuşdur. Sonra mahûd beyânnâmeyi Batum'da gûyâ bir tesîr yapıyormuş gibi tertîb vermesi Halk Şûrâlar Fırkası, diğeri de İttihad ve Terakki'yi tevsîm eder şekilde tertîb etdiler. Birisi de İslâm İhtilâl Şûrâlar Cemiyeti Türkiye Şubesi'dir; bundan birisi Türkiye Büyük Millet Meclisi reisi nâmına gönderilmiş birisi de Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderildi. Daha doğrusu bunu herkesin bilmemesi şeklini kabûl ederek Halil Paşa ile görüşdüm. Yazılmasına muvâfakat etdik, bu da Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesine bir muvâzaa idi. Hulâsa tarz-ı telâkki ve hissiyâtımız bundan ibâret idi.

— Uzun süren sözlerinizden bir şey anlamadım. Halk Şûrâlar Fırkası vaziyetini anlamadım. Şimdi siz Batum'a geldiğinizde onlar bunu teşkîl etmişler mi idi?

— Efendim, Moskova'da bulunan Bedri Bey, Enver Paşa, Doktor Nâzım, Halil Paşa toplanmışlar, Bedri Bey böyle bir program kaleme almış ve bu sûretle bu unvânı almış. Bendeniz Batum'a geldiğim zaman bunu teşekkül etmiş bir vaziyetde buldum. Ve bu te-

şekkül üzerinde Enver Paşa'yı biraz tatmîn etmeğe müsâid buldum. Çünkü Anadolu'ya geçmesine mâni olmak için iyi bir teşekkül idi. Bu programı bu nokta-i nazardan, yani Enver Paşa'yı Anadolu'ya geçmesinden sarf-ı nazar etdirmeğe muvaffak olabilirim ümîdiyle salâhiyetim dahi olmadığı hâlde imzâladım.

Halil Paşa, Enver Paşa da imzâladı. Doktor Nâzım Bey Türkistan'da idi. Fakat bu teşekkülde bulunduğu için kendisi olmadığı hâlde imzâlanmasında bir beis yokdur, denildi.

— Benim anladığım şu: Sizin yapmak istediğiniz muvâzaa şeklinde olan bu fırka Türkiye dâhilinde bir vaziyet almak ve belki zaman müsâade ederse Anadolu'ya girebiliriz şeklinde bir düşünce idi, değil mi?

— Efendim biz Batum'da öyle bir vaziyetde idik ki: Artık hiçbir şey mevzû-i bahsetmenin imkânı yokdu. Çünkü Enver Paşa'nın müfritâne hareketi karşısında kendimizin nasıl bir yola sürüklendiğimizi gayet elîm ve acı bir sûretde idrâk etmiş idik. Halil Paşa'ya da vaziyeti sorabilirsiniz.

— Şimdi Halk Şûrâlar Fırkası'nın İttihad ve Terakki'ye kalbini söyleyiniz.

— Efendim, Moskova'dan gelirken İttihad ve Terakki nâmını almışlar.

— Gelenler kim?

— Enver Paşa, Halil Paşa, Doktor Nâzım, bir de Muhiddin Bey.

— Yani Halk Şûrâlar Fırkası ismini kaldıralım, doğrudan doğruya İttihad ve Terakki diyelim demişler?

— Evet, hattâ bendeniz Batum'a gitdiğim zaman münâkaşalar yapdım. Bu doğru bir şey değildir, dedim. Halil Paşa ile bunun üzerinde muhtelif sûretde münâkaşalarım vardır. Mâdâmki Bedri Bey şöyle bir program yapmışdır ve bu programa göre ancak bu isim uyabilir. Çünkü uzun uzadıya şûrâlardan filân bahsediliyordu. Hattâ biz yazdığımız zaman Halil Paşa ile beraber İttihad ve Terakki'nin yanına bizim kendi şeyimizle Halk Şûrâlar Fırkası, diye kenarına yazdık. Hattâ birtakım mühürler ki, nerelerde yapdırdıklarını bilmiyorum, Enver Paşa'nın elinde bir alay mühür vardı, onu da Doktor Raif vâsıtasıyla evimizin ilerisindeki denize dökdürdüm.

— Mühürler İttihad ve Terakki Cemiyeti nâmına mı idi?

— Cemiyet mi, Fırka mı bilmiyorum. Yalnız İttihad ve Terakki mevcûd idi. Hattâ mühürler o tarzda idi ki; yani Enver Paşa o şekilde yapdırmışdı ki, Harb-i Umûmî zamanında teşkîlât mevcûd olmayan, meselâ Dersim filân gibi yerlere âid mühürler vardı. Bunların hepsini Batum'da denize atdırdım.

— Şimdi İttihad ve Terakki mührüyle ve nâmıyla bu fırka hesâbına sizin ve Halil Paşa'nın faâliyetini söyleyiniz.

— Bizim Halil Paşa ile faâliyetimiz hemân yok gibidir. Ancak belki biz bir iki yere mektûb ya yazmışızdır ya yazmamışızdır. Hattâ Enver Paşa Kars'a gönderdiği mektûba dahi cevâb almamışdır. Biz Batum'da iken Berlin'den Doktor Rusuhi Bey tarafından bir mektûb gelmişdir. Enver Paşa'nın katiyyen Batum'dan Berlin'e gelmesi, Batum'da bulunduğu müddetce Anadolu üzerine sû-i tesîr icrâ ediyor, kendi bu şerefini de inhilâl edebilir diye gayet nesâyihkârâne bir mektûb yazıyor. Eyüb Sabri Bey de Ankara'dan hemân hemân bunun aynı olmak üzere bir mektûb göndermişdir.

— Eyüb Sabri Bey'in yazdığı cevâbî mektûb mudur?

— Hayır efendim, resen yazılıyor.

— Kimin vâsıtasıyla ve ne sûretle gönderilmişdir?

— Efendim Denkof denilen bir müsteşâr vardı. Moskova'ya geçerken mektûbu o götürmüş idi.

— Sizin bir iki yere yazdığınızı söylediğiniz mektûblar kimlere idi?

— Aklımda yok, fakat şübhesiz siz bileceksiniz.

— Bir defa benim bildiğim budur. İttihad ve Terakki Cemiyeti senin ve Halil Paşa'nın imzâsını yani Şadi Cengiz meâlinde aynen hatırımdadır.

— Halil Paşa'nın da hissiyâtına mürâcaat edebilirsiniz, emrederseniz söyler; son vaziyetde Enver Paşa gitdikden sonra bizim bu işden keff-i yed ederek kendi hâlimizde kalmamızı uzun boylu düşünmüşüzdür. Hattâ Enver Paşa Türkistan'dan bize bir mektûb da göndermişdir. Gûyâ Enver Paşa bir ordu teşkîl edecek, bir teşkîlât yapacak, Türkiye'ye gideceğiz, ona yardım edeceğiz diye mektûblar da göndermişdir.

— Siz doğrudan doğruya bu mektûbunuzda ve cümle ifâdesinde memleket dâhilinde mücâdele edeceğinizi ve millî idârenin düşmanı çıkarmağa muvaffak olamayacağını, Bolşeviklerin düşünmüş oldukları tedbîrlerin, usûllerin Türkiye dâhilinde tatbîk edilmesi

daha iyi olacağını ve memlekete girdikden sonra yine düşmanla mücâdele edeceğinizi söylüyorsunuz. Ve filân filân birtakım arkadaşlarınızın nerede olduğunu soruyorsunuz. Kendisine mektûb yazdığınız efendi buradadır. İsterseniz mektûbu getirtelim. Fakat şimdilik mektûb uzak yerdedir. Talat Bey! Siz ne kadar tevîl etseniz hakikat meydandadır. O mektûbu gözümle gördüm. Şimdilik iş tahakkuk etmişdir. Artık ondan sarf-ı nazar ediyorum. Sizin bu husûsda tamâmen çalışdığınıza kanâat-i tâmmem vardır.

— Tamâmen çalışmadım Reis Bey! Malta'dan geldik. Ereğli'ye çıkdık.

— Gönderdiğiniz efendi mektûbu getirdi, bana teslîm etdi. Gözümle okudum. Ve mührü gördüm. Benim o mektûbu okumaklığım, memleket mukadderâtına olmak üzere memleket için çok fâideli olmuşdur. Bu böyledir, bunu itirâf ediniz.

— Fakat...

— Böyle faâliyetinizin tamâmen İttihad ve Terakki sâhasında olduğunuza dâir delâil vardır. Sizin nâm-ı müsteârınız olan Şadi nâmına Azmi Bey'in elyazısı ile mektûbu var. Mektûb buradadır. Şûrâlar ve sâire birçok mesâil hakkındadır. Azmi Bey'in muhâkemesinde okuyacağız.

[*Mektûb okundu.*]

Moskova merkezince okundukdan sonra Şadi Bey'e gönderilmesi diyor. Burada daha bazı şeyler var, onu Azmi Bey'in muhâkemesinde okuyacağız. Bak Azmi Bey ne diyor:

[*Azmi Bey'in mektûbu okundu.*]

— Bendeniz bu mektûbu almış mıyım, okumuş muyum efendim?

— Senin nâmına gelen bir mektûb.

— Arz etdiğim gibi aynı zamanda Azmi Bey ikilikden bahsediyor ve siz kim oluyorsunuz ki Halk Şûrâlar Fırkası'nı mevzû-i bahsediyorsunuz, diyor.

— Aranızda gelmiş geçmiş birtakım vakayi. Bunu söyleyin, Azmi Bey güzel bir şey söylemiyor. Elbetde bir sebeb var. Senin zâten ifâden de Azmi Bey'in söylediğinden büsbütün aykırı bir şey değildir. Moskova'dan gelirken İttihad ve Terakki nâmına kalbedildiğini söylediğiniz, sonra siz yine şimdi söylediniz: Halk Fırkalar

Şûrâsı'nı idâre ediyorum dediniz. İhtimâl ki Azmi Bey bunu gördü. Size bunu ihtâr ediyor. Bu mektûbunuzla Anadolu'ya muârız vaziyet aldığınızı da Azmi Bey ifâde etmekdedir. Sonra oradan mâbad-ı hayâtınızı söyleyiniz.

— Oradan İstanbul'a geldim. Daha evvelden Çorum'dan geçip Anadolu'ya girmek ve Şark cephesine doğrudan doğruya gelmek cihetini iltizâm etdik. Çünkü Enver Paşa Türkistan'da o hareketi yapınca bizim hareketimiz fenâ bir harekete marûz kaldı. Abazaların ihânetine uğradım, Kars'a gelemedik. Sonra İbrahim Talî Bey geldi. Ceneral konsul olarak bendeniz de temâs etdim. Kendisine olanı biteni anlatdım. Ve bu işden ferâgat etdiğimi de kendisine sarâhaten söyledim. Bunun üzerine Halil Paşa Moskova'ya gitdi. Bendeniz İstanbul'a geldim.

— Zannederim Rusya Hükûmeti'nin takibâtına marûz kaldınız? O o tarafa kaçdı siz böyle geldiniz?

— Zâten vaziyetimiz de çok elîm idi.

— Şimdi bir hakikat tecellî ediyor: Siz evvelce bir şey kalmadığı hâlde Trabzon'dan kalkıp İstanbul'a geliyorsunuz, bir mektûb geliyor. Sana gel, diyor. Sen de kalkıp Batum'a gidiyorsun. Orada faâliyete geçiyorsun, binâenaleyh İstanbul'a gidişinde bir şey mi vardı?

— Hayır efendim, son ilticâgâhımdı. Nereye gidebilirdim? Bakınız bugün öyle bir vaziyet ki vicdânımda yaşadığım bir şeyi söylediğim zaman size çok garîb gelecek fakat, benim Batum'a gitmekliğim benim için bir fedâkârlıkdı. Bu gidişim Enver Paşa'nın harekâtına mâni olmakdı.

— Hayır, maksadınız Enver Paşa'nın harekâtına mâni olmak değil, onunla bil-fiil çalışdığınızı size tekrar söylerim; sonra istihlâsa kadar İstanbul'da kaldınız değil mi?

— Evet efendim. İstanbul'a geldikden sonra Gazi Paşa Hazretleri'ne bir arîza takdîm etdim. Çünkü gazeteler lüzûmlu lüzûmsuz benden bahsediyorlardı. Akşam gazetesine bir mektûb gönderdim, derc etdiler. Sonra Tevhîd-i Efkâr gazetesine bir fıkra gönderdim. "Küçük Talat Roma'da Grand Oteli'nde İsmail Hakkı Paşa'ya mülâkî olmuşdur" diyor. Bunun üzerine bir tekzîbnâme gönderdim. Velid Bey bu tekzîbnâmeyi gazetesine derc etmezden evvel benim evime geldi. Kendisiyle görüşdüm. Ferâgatimden memnûn

oldu. Mektûbumu derc etmekle beraber altına da uzun bir fıkra yazdı. Onu da gazeteden keserek yine bir arîza ile Gazi Paşa'ya takdîm etdim. Sonra istihlâsı müteâkıb Gazi Paşa Hazretleri'ne de, Fethi Bey'e de birer mektûb gönderdim. Arkasından İzmir'e geldim. Husûsî işlerle meşgul olmağa başladım.

— İzmir'e geleli ne kadar oldu?

— Dört sene evveldi.

— Ne vakit?

— İstihlâsın Kânûn-ı sânîsinde.

— 39 intihâbâtı başlamış mı idi?

— Bir müddet sonra başladı.

— Şimdi asıl bu ciheti ehemmiyetle anlamamız lâzım. Buna göre cevâb veriniz. Sizin evvelden beri çalışdığınız ve hayât-ı siyâsiyede bulunduğunuz Kara Kemâl, Rahmi Bey, Şükrü ve Canbolat beyler, Nâzım, Rusuhi beylerle bir anlaşmanız var.

— Katiyyen efendim. Beni tekmîl İzmir halkı bilir. İzmir'de bulunduğum müddetce diğer arkadaşlarımla bile sıkı bir temâsım yokdur.

— İzmir'de demiyorum, millî idâre İstanbul'da teessüs etdiği zamanlar orada idiniz. Bunlar da geldiler bit-tabîî temâs etdiniz?

— Katiyyen efendim, Ömer Abdülkadir temiz bir şâhidimdir.

— İstanbul'da filân?

— Hayır, katiyyen efendim.

— Halil Paşa ile görüşdün mü?

— İstanbul'da görüşdüm. Ben kardeşimin yanına gidiyordum. Kendime bir iş bulacağım. Sen kendi evinizi satarak bir çiftlik yaparsın, siyâsî hayâtından çekilir, kendi mesâîni takib edersin, dedim.

— Yani istihlâsdan sonra siyâsî hayâta karışmazdınız?

— Evet.

— Neden?

— Gönüllü bir şuûrun rızâsı dolayısıyla; çünkü kendimi bu hâlimle tüfeylî görüyordum. Yapdığımız zararlar artık kâfîdir, dedim.

— Şu hâlde o efendilerin faâliyeti hakkında şahsen temâs etmiyordun. Bunların İttihad ve Terakki nâmına İstanbul'da kongreler akdetdiklerini, bilhâssa Tanîn gazetesinin üst üste makaleler yazdığını bilirsiniz. Bunların mukarrerât ve müzâkerâtından bize malûmât verici şekiller hâdis olmadı mı?

— Katiyyen efendim. Çünkü artık sarîh bir vaziyet almışdım. Meselâ Midhat Şükrü Bey'le İzmir'de üç sene bulunduğumuz hâlde –kendisine sorabilirsiniz– belki bu müddet zarfında üç defa görüşmüşümdür ve kendi işimden başka hiçbir şey takib etmedim.

— Merhabâyı da kesmedin ya?

— Tabîî efendim. Doktor Nâzım Karşıyaka'da oturuyor, ben de Karşıyaka'da oturuyorum. Kendisine siyâsî hayâta tekrar avdet edeceğim hakkında bir söz söylememişimdir. Ve o adam da bana yine bir şey söylememişdir. Ben Ankara'ya takib edilmesi lâzım gelen işler için gelir giderdim.

— Pekâlâ; eski İttihad ve Terakki enkazı böyle birbirlerini buldukları ve buluşdukları hâlde sana –velev ki siz kabûl etmeyiniz– hiç başvurmadılar mı?

— Efendim arz etdiğim gibi ben siyâsetden alâkamı tamâmen kesdim.

— Anladım ama siyâsetden alâkanı kesdiğini bunlara da söyledin mi? Selâmlaşdıkça hiçbir şey konuşmadınız mı?

— Hayır efendim. Kimse artık bana siyâsî faâliyetinden bahsetmemiş. Ben de kimseyi faâliyete teşvîk etmemişimdir. Hattâ Doktor Nâzım Bey bu hayâtımı miskîn bile bulmuşdur.

— İstanbul'da bulunduğunuz zaman Kara Kemâl Bey'le görüşmediniz mi?

— İzmir'e gelmezden evvel kendisi Ankara'dan avdet etmişdi. Baha Şakir Bey'in damadının yanında bulunuyordum. Baha Şakir Bey'in kardeşi Ahmed Ramiz Bey'e bir skandalla karşılaşmak imkânı var mıdır, demiş ve İzmir'e gideceğimden haberdâr olmuş; bunun üzerine gitdim ve kendisiyle görüşdüm. Kemâl Bey dedi ki Fethi Bey'le görüşdüm. Senin hakkında biraz nâhoş idâre-i kelâm etdi. Eğer haber vermeden kalkar İzmir'e gidersek belki tuhaf bir vaziyete düşersin, dedi. Bunun üzerine ben de Gazi Paşa ile Fethi Bey'e mektûb yazdım ve İzmir'e kalkdım.

— Demek çalışmak için hiçbir mürâcaat vâki olmadı?

— Katiyyen efendim.

— İfâde-i evveliyenizde söylediğiniz bir iki nokta burada eksik kalmışdır. Enver Paşa'nın İpsiz Receb'e mektûb yazdığından bahsediyorsun, bu nedir?

— Evet, Enver Paşa İpsiz Receb'e mektûb yazmış, bu mektûbu yanlışlıkla benim mektûbum içine koymuşlar. Fakat ne şekilde koyduklarını bilmiyorum. Mektûbu gördüğüm zaman...

— Bu mektûb elden mi gelmiş?

— Evet, bunun üzerine bu mektûbu yırtdım atdım. Ve Enver Paşa'nın kendisine mektûb yazdım.

— Ne vakit?

— Evvelce.

— Mektûbda ne diyordu?

— Hatır soruyor, muhabbetini söylüyor. Mücâdele-i Milliye'ye iştirâk etdiğini haber aldım, memnûn oldum, diyordu. Başkumandanlık yapmış bir zâtın böyle İpsiz Receb'e mektûb yazmasını küçük buldum ve yırtdım, atdım.

— Kendisine söyledin mi?

— Mektûb yazdım ve söyledim.

— Sonra Trabzonlulara da oraya geleceğine dâir bir mektûb yazdığından bahsediyorsunuz?

— Efendim, bendenize Talat Paşa merhûm bir mektûb yazdı. Öldükden, yani şehîd oldukdan üç ay sonra mektûbu aldım. Mektûbun Sivastopol'a muvâsalatından sonra Enver Paşa ile olan hareketi ve arasındaki münâsebetden bahsediyordu. Ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi cihetini iltizâm etdiğini ve Talat Paşa buna katiyyen tarafdâr olmadığından bahsediyor; bendenize bu tarzda Talat Paşa bir mektûb gönderdi.

— İfâdenizde şöyle bir şey var. Enver Paşa Trabzon'a bir mektûb göndermiş, oraya geleceğini söylemiş?

[*İfâdesinden bir kısmı okundu.*]

— Bunda biz yokuz, bunu doğrudan doğruya Enver Paşa göndermişdir.

— Kime?

— Ya Hacı Sami'ye veya Yahya'ya göndermiş ki; evvelce arz etdiğim gibi Fethi Bey ile Yahya Bey Enver Paşa'ya muârız bir mektûb yazmışlar, demişdim.

— Bir de Cafer Efendi'ye mektûb yazıldığını söylüyorsun?

— Arz edeyim. Erzurumlu Cafer Efendi cevâb vermemişdir.

— Ne yazıyor?

— Enver Paşa çalışdığını yazıyor ve eski arkadaşı olduğundan beraber çalışmak arzu etdiğini yazıyor. Cafer Efendi buna cevâb vermemişdir.

— Hafız Mehmed'in İslâm İhtilâlleri Cemiyeti İttihadı'na o sırada dâhil olduğunu söylediniz?

— Evet.

— Naim Cevad'dan bahsetmiyorsun. Naim Cevad'la münâsebetiniz var mı?

— Yokdur.

— Oralarda faâliyetde bulunmuş mudur?

— Bidâyeten Halil Paşa ile Bakû'ye geldiler. Sonra avdet etdiler.

— Nereye gitdiler?

— Bilmiyorum.

— O İslâm İhtilâller Cemiyeti reisi Enver Paşa'nın ve reis-i sânîsi de Naim Cevad olduğuna dâir vesâik vardır.

— Size kemâl-i ciddiyetle arz ederim ki bilmiyorum.

— Burada kendi kendine vazîfe yapmak olabilir. Dediğiniz Nail Bey'in Enver Paşa ile muhâbereleri hakkındaki malûmâtınız nedir?

— Bilmiyorum. Belki o Ankara'ya gitdi. Bir kerre o Ankara'ya giderken görüşmüşdüm.

— Ondan sonra görüşmediniz mi?

— Hayır efendim. Lehime olduğu için arz edeceğim: Nail Bey sâbık mebûs Enver Bey'e bendeniz tabîî buraya dâimâ gelip gidiyor ve işlerimi takib ediyorum. Bu nokta-i nazardan beni tenkid etmek istemiş. Sonra Enver Bey de kendisine cevâben sûret-i katiyede bunun bu işlerle alâkası kalmadığını, samîmiyetle ve hayr-hâhlıkla kendi işleriyle ve kendi hayâtını düşünmekden başka bir iş yapmadığını söylemişdi.

— Yani siyâsetle iştigal etmiyor demek mi istemiş?

— Buraya geliyorum. Birçok zevâtı ziyâret ediyorum. Bu hareketimi tabîî başka sûretle telâkki edebilir.

[*Reis Bey Müddeî-i Umûmî Bey'e hitâben*] — Bir mütâlaanız var mı?

— Yok efendim.

— Şimdilik soracak bir şeyimiz yok, îcâb ederse bilâhire soracağız, bugünkü muhâkeme bu kadardır.

III

Midhat Şükrü Bey'in Muhâkemesi

[Resmî Zabıtlar IV]*

İttihad ve Terakki'nin son kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü Bey Fırka hakkında îzâhât veriyor.

İttihad ve Terakki'den çok evvel Edirne'de teşekkül eden "Hilâl" Cemiyeti – Selânik faâliyetleri – Doktor Nâzım Selânik'e geliyor – Yapılan tebdîl-i kıyâfetler – Meşrûtiyet'in ilânından sonra – Kanûnsuz muâmelelerin temâdîsi – Keyfî muâmelelerle memleketi idâre – Kara Kemâl'e verilen sermâye – İâşe işlerinden hâsıl olan temettu – Vakıf ne sûretle yapıldı?

— İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ne vakit intisâb etdiniz?
— Eski İttihad ve Terakki mi yoksa sonraki mi efendim?
— Meşrûtiyet sırasında ve evvel.
— Tıbbiye Mektebi'nde İshak Sukûti'ler filânlar teşkîl etmişlerdi. 308, 309 senelerinde bendeniz mektebde iken bir cemiyet teşekkül etmişdi. Hattâ o zaman ismi İttihad ve Terakki değildi. Sonra İttihad ve Terakki'ye inkılâb etdi.
— İttihad ve Terakki Cemiyeti ile 324'de faâliyetde bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti arasında fâsıla vardır. Maksadım 324

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1824, 6 Ağustos 1926, s. 5.

senesinde Meşrûtiyet'i ilân eden İttihad ve Terakki'nin faâliyetine ne vakit dâhil oldunuz?

— Hemân Meşrûtiyet'den iki sene evvel.

— Ne vakit, yirmi iki senelerinde mi?

— Yirmi iki mi, yirmi yedi mi pek tahattur edemiyorum.

— Ne sûretle söyleyiniz.

— Talat Bey Edirne'den Selânik'e nefyolunduğu zaman kendisiyle görüşüyorduk. Bendeniz de mekteb-i ibtidâîyede muallim idim.

— Edirne'de mi?

— Evet, Edirne'de muallim iken.

— Talat Bey de beraberken mi?

— Talat Bey de postahânede başkâtibdi. Uzun müddet görüşdük. Bir cemiyet teşkîl edelim, istibdâdı yıkalım. Meşrûtiyet ilân edilsin diye düşünüldü. Hilâl nâmında bir cemiyet teşekkül etdi. Bilâhire; Doktor Nâzım Bey, Ahmed Rıza Bey de Paris'de bulunuyordu. Bahaeddin Şakir Bey de Paris'de bulunuyordu. Uzun uzadıya bazı risâleler vardı. Onları celb ve tevzî ediyorduk. Sonra Doktor Nâzım Bey gizli olarak Selânik'e gelmek istiyordu. Muhâbere edildi ve Yunan tarîkiyle Selânik'e geldi.

— Yunanistan tarîkiyle nasıl geldi?

— Yunanistan'a geldi, oradan hudûdu geçdi. Makedonya'ya geldi. Makedonya'dan da tebdîl-i kıyâfetle Selânik'e geldi.

— Kendisi mi geldi?

— Hayır, Talat Paşa'nın Rumlardan bildiği vardı, onlar vâsıtasıyla geldi.

— Kendisini nereden aldılar?

— Hudûddan aldılar. Ve hudûd içerisine girdiler. Sonra içerilerden, çiftliklerden ve sâireden geçerek Selânik'e geldi.

— Yenice Vardar gölünde kaldığı vâki değil demek?

— İhtimâl orada kalmışdır. Hudûdu geçdikden sonra Selânik'e geldiler, Selânik'de uzun müddet muhtefî 5-6 ay kadar. Hilâl Cemiyeti'nin birçok efrâdı vardı. Sonra Hilâl Cemiyeti'nin İttihad ve Terakki'ye kalbini arzu etdik. Efrâdın uzun uzadıya reyini aldık.

— Biz çerçevesini istiyoruz.

— Anladım efendim, ondan sonra İttihad ve Terakki'ye inkılâb etdi. Ve Meşrûtiyet'e kadar bu sûretle İttihad ve Terakki ismini aldı.

— Siz o vakte kadar İttihad ve Terakki Fırkası'nın efrâdından ve faâliyetde bulunan a'zâsından bulunuyorsunuz.

— Evet.

— Merkez-i umûmîye ne vakit intisâb ederek kâtib-i umûmî oldunuz?

— Balkan Harbi'nden sonra 329'da. Yani Fethi Bey'den sonra. Fethi Bey kâtib-i umûmî idi. Ondan sonra kâtib-i umûmî oldum. Çünkü merkez-i umûmî Selânik'de idi. Hâlbuki bendeniz Serez mebûsu idim. İstanbul'da bulunuyordum.

— İstanbul'da bulunduğunuz sırada mı kâtib-i umûmî oldunuz?

— Evet.

— Kâtib-i umûmî olmakla neyi teslîm etdiniz; ve ne vazîfeler gördünüz ve kâtib-i umûmîliği kimden tesellüm etdiniz?

— Kâtib-i umûmîliği Fethi Bey'den tesellüm etdim.

— Fethi Bey'den neler tesellüm etdiniz?

— Tesellüm edecek bir şey yok. Nizâmnâmesi, kâtibleri var, hepsi mevcûddu.

— O tarihden itibâren nihâyete kadar kâtib-i umûmî kaldınız?

— Evet.

— Şu hâlde Fırka'nın bütün maddî ve manevî vaziyetlerine alâkadâr bulunuyorsunuz?

— Şübhesiz.

— Zamanınızda en ziyâde hâiz-i ehemmiyet olan hâdise Harb-i Umûmî'ye dâhil olmakdır.

— Evet.

— Harb-i Umûmî'ye dâhil olmak için Almanlar ve Avusturyalılarla ittifâk nasıl vâki oldu? Bilâhire Bulgarlarla ittifâkımız nasıl oldu? Bunları îzâh ediniz.

— Teferruâtıyla bilemeyeceğim çünkü merkez-i umûmî ile istişâre edilmezdi. Yalnız husûsî olarak bazı malûmât verilirdi. Esâsen bu gibi muâmelât merkez-i umûmîde müzâkere edilmezdi. Yani ittifâk yapmak gibi, harb yapmak gibi şeyler müzâkere edilmezdi; belki cereyân eden müzâkerâtın malûmât kabîlinden hârice verilebilmelerini Talat Paşa reis-i umûmî sıfatıyla söylemişdir.

— Bu cihetden sizi muhâkeme edecek olsak bu sözlerinizin hiç kıymet-i kanûnîyesi yokdur. Bu husûsda noktası noktasına îzâhât veriniz. Gûyâ Talat Paşa'ya gökden ilâhî mi iniyordu? Üçünüz be-

şiniz bir araya geliyordunuz. İstediğiniz gibi konuşuyordunuz ve istediğinizi empoze ediyordunuz. İstediğinizi yapıyordunuz. Bu bir hakikatdir, bunları bütün nesl-i hâzır bilir. Yani öyle şuraya kadar getiren tarih sizi az çok bu memleketin nâmûslu efrâdı arasında, bildiklerinizi itirâf etmeniz, söylemeniz lâzım gelir.

— Fakat emîn olunuz ki biz ittifâkı müzâkere cereyân etdikden sonra aldık.

— Anlat bakalım, ittifâk nasıl hâzırlandı?

— Mahmud Şevket Paşa'nın zamanında –yine Talat Paşa'nın bize malûmât verdiği gibi– Hükûmet münferid bir vaziyetde kalmışdı. Yani hiçbir müttefiki yok. Tamâmıyla yalnızdı. Mahmud Şevket Paşa kabineyi teşkîl etdikden sonra zümre-i düveliyeden birine intisâb etmeğe çalışdı; en ziyâde Almanlarla, Avusturyalılarla müzâkere etdi fakat bir şey yapmağa muvaffak olamadı. Bundan sonra Mahmud Şevket Paşa'nın şehâdeti vâki oldu. Yerine gelen Said Halim Paşa müzâkereye devâm etdi. Bir müddet sonra...

— Yani Harb-i Umûmî meselesi mevzû-i bahsolmadan evvel bir ittifâk teşebbüsüne gidildiğini demek istiyorsunuz?

— Evet efendim, Mahmud Şevket Paşa çok çalışdı. Hattâ Avusturya sefîriyle pek çok mülâkatda bulunmuş, epeyce vaadler da kendisinden almış ise de meseleyi netîceye erişdiremedi. Hattâ Avusturya sefîri yalnız İngilizlerle Fransızları gücendirmeyin, biz size dâimî müttefikiz demiş. Bunu da sonradan haber aldık, kabineye geçince, yani Mahmud Şevket Paşa'nın bırakmış olduğu âkıbet-i netîcede ittifâk vaadleri verildi. Ve bize de malûmât verildi ki, ittifâk oluyor ve bu sûretle Alman ve Avusturyalılarla ittifâk yapıldığı anlaşıldı. Ve bu sûretle Almanlarla ittifâknâme hâzırlandı ve müzâkere edildi. Tabîî Said Halim Paşa alenî olarak müzâkere etdi. Emîn olduğu arkadaşlarına ve zannederim Sultan Mehmed tarafından malûmât verilmişdi. Ve bu sûretle devâm ediyorlardı ve sonra ittifâk hâsıl oldu.

— Yani ittifâk işleri doğrudan doğruya nâzırlar tarafından yapılıyordu.

— Hayır efendim, Said Halim Paşa tarafından yapılıyordu. Hattâ, Talat Paşa bile müdâhale etmiyormuş. Doğrudan doğruya Said Halim Paşa müzâkere ediyormuş.

— Allah rahmet eylesin, kendisini Büyükdere, Yeniköy belediye reisliğinden getirdiniz, sadrazam yapdınız. Onun yapdığını da bugün inandırmak istersiniz?

— Kendi kendine yapmıyor Beyefendi! Nâzırların malûmâtı var fakat temâsı doğrudan doğruya Said Halim Paşa yapıyordu. Bunda yalan söyleyecek bir mesele yok ki efendim.

— Yeniköy belediye reisliğinden onu oraya getirdiğinizi kabûl ediyorsunuz değil mi?

— Tabîî efendim, belediye reisliğinden şübhesiz.

— Ne esâs üzerine onu oraya getiriyorsunuz?

— ...

— Pekâlâ, harb devâm etdi. Harbin devâmı müddetince memleketde bir iâşe meselesi, bir Men-i İhtikâr Komisyonu meselesi çıkdı. Bu iâşe meselesini söyleyiniz; iâşeye İttihad ve Terakki İstanbul heyet-i merkeziyesi veyâhûd merkez-i umûmîsi ne sûretle ve ne için vaz-ı yed etmişdir ve ne hak ve salâhiyetle bu vaz-ı yed muâmelesini yapmışdır? Bunun hakkındaki malûmâtınızı söyleyiniz.

— Efendim, iâşe meselesi İsmail Hakkı Paşa tarafından çok fenâ idâre ediliyordu. Ekmek ve sâire Hakkı Paşa tarafından idâre ediliyordu. Birçok adamların erzâkını, ufak tefek yumurtalarını ve sâirelerini alıyorlardı.

Talat Paşa bundan pek çok bîzâr oldu ve en ziyâde Kemâl Bey İstanbul halkıyla fazla temâsda bulunduğu için o şikâyet ediyordu; bu işler fenâ oluyor, şöyle oluyor, diyordu.

Kemâl Bey'e teklîf etdi. Bu vazîfeyi sen deruhde et, dedi. O da kabûl ederim fakat müstakil kalmak şartıyla ve bana hiçbir tarafdan müdâhale olmayarak serbest bırakırsanız ben bu işi kabûl ederim, dedi. Ve Kemâl Bey bu vazîfeyi kabûl etdi. Merkez-i umûmî bu işle katiyyen alâkadâr olmadı. Çünkü Kemâl Bey hiçbir müdâhale kabûl etmiyordu. Hattâ bir şikâyet olursa bırakır giderim, diyordu.

— Fırka'nın lideri, kabinenin a'zâsı olan Talat Paşa, merkez-i umûmî kâtib-i umûmîsi olan zât bir Kara Kemâl'in yapacağı işe hiç müdâhale etmemek vaziyetinde bulunurlar ve Kara Kemâl'e nâ-mütenâhî salâhiyet veriyorlar?

— Efendim, hakikaten öyledir. Nâ-mütenâhî salâhiyet verildi; bir müdâhale olursa terk ederim, diyordu.

— Bunu ne hak ve salâhiyetle veriyorsunuz? Memleketin bir Kanûn-ı Esâsîsi, bir Teşkîlât-ı Esâsiye'si, bir Şehremâneti teşkîlâtı, hulâsa bir devlet mekanizması var, bunun içinde Kara Kemâl yokdur. Salâhiyeti nereden veriyorsunuz?

— Biz vermiyoruz efendim, kabinede bulunan Dâhiliye nâzırı kendi çağırıyor ve teblîg ediyor. Farz ediniz ki âher bir adam gelse bu vazîfeyi ona verse, kabûl eder. Kara Kemâl Bey'e de bu vazîfeyi böyle veriyordu.

— Nereden, hangi salâhiyetle veriyordu? Bir devlet mekanizması varken nasıl olur?

— Talat Bey Dâhiliye nâzırı sıfatıyla çağırıyor. Sana emniyetim var. Bu işi sen yapacaksın, diyordu.

— Buna işte komitacılık derler, anarşi derler, keyfî hareket derler. Şehremâneti teşkîlâtı var mı idi?

— Mevcûd.

— Heyet-i Vükelâ var mıydı?

— O da mevcûd.

— Kabine vardı, harb devâm ediyordu. Merkez-i umûmî vardı. Bir teşkîlât vardı. Kara Kemâl'e ne hak ve salâhiyetle bu işi veriyordunuz? Sen de kâtib-i umûmî olmak itibârıyla ne hak ve salâhiyetle buna bu vazîfeyi vermeye müsâmaha ediyorsunuz?

— Bendeniz nasıl mâni olabilirim Beyefendi? Dâhiliye nâzırı, İsmail Hakkı Paşa bu işi sû-i istimâl ediyor, yapmıyor ve ben bunu ehliyetli görüyorum, diyor.

— Resmen emir ve kumandası altında mıdır, yoksa onun mâiyetinde midir?

— Hayır efendim, teklîf ediyor, kendisine bu vazîfeyi sen yap, diyor; o da kabûl ederim fakat müdâhale kabûl etmem, diyor. Kendi teşkîlâtımla bu vazîfeyi yapacağım ve memnûn olmadığınız takdîrde çekilirim, dedi.

— Siz bunu şahsen usûl ve kanûna ve teâmüle ve bir devlet idâresi sistemine muvâfık görüyor musunuz?

— Görmüyorum, bir buhrân var...

— Buhrân değil, bunu böyle düşündün, o gün için böyle yapdık demekdir. Böyle keyfimiz istedi, böyle yapdık demekdir. Bu böyledir. Minel-esbâb böyle yapdık demekdir; Şehremâneti'ni ıslâh ede idiniz. Şehremâneti varsa Şehremini İsmet Bey lâ-yetezelzel bir mevkide, vaziyetde mi idi?

— Hayır.

— Niçin böyle doğru dürüst muâmele yapmıyorsunuz da bir Kara Kemâl'in idâresine bırakıyorsunuz?

— Bilâhire o şekle de girdi.

— Efendim?

— Buyurduğunuz esbâbdan dolayı bu vaziyet doğru değildir, dedik, onun üzerine İâşe Nezâreti teşekkül etdi. Kara Kemâl'i de İâşe nâzırı yapdılar.

— İşler de oldu. İstediğiniz kadar para, kırk tane vagon elinize aldınız, İstanbul'un iâşesi nâmına istediğinizi yapdınız, ondan sonra ona şekil verdiniz ve iş oldu dediniz. Hakikat budur, resmî tahkikat evrâkı elimizdedir. Pekâlâ, bu böyle devâm etdi. Temettu nâmına meydana atılan para ne kadardır? Kara Kemâl'e verilen sermâye nereden verilmişdi?

— Vallahi mikdârını bilmiyorum. Katiyyen bendeniz bu işlerle meşgul olmadım.

— Kara Kemâl'e verilen sermâye nereden verilmişdi?

— Cihet-i askeriyeye erzâk ve malzeme satdı. Kendisi ondan hâsıl olan farkdır, diyor.

— İlk sermâyeyi Kara Kemâl'in eline nereden verdiler diyorum?

— İlk sermâyeyi hükûmet vermiş olacak.

— Hangi makam, hangi idâre?

— Vallahi bilmiyorum. Cihet-i askeriyeden olacak zannederim. Çünkü onlar alınır, fırıncılara verilirdi, fırıncılar parasını verirlerdi.

— Talat Paşa'nın bu parayı tahsîsât-ı mestûreden verdiğini arkadaşlarınız ifâde etmiş ve edecekdir. Siz de pekâlâ bilirsiniz.

— Katiyyen bilmiyorum.

— Söyleyecek arkadaşlarınız var.

— Söylerler. Fakat ben esâsen bu iâşe işleriyle meşgul olmadım. Zâten kâtib-i umûmî bu işlerle meşgul olmazdı, muhâberâtla meşgul olurdu. Bundan hâric olan şeyler tamâmen istişârî mâhiyetdedir.

— Vazîfeden bahsetme, vazîfesizlik üzerinde münâkaşa ediyoruz. Bir senelik iâşe faâliyetinden hâsıl olan temettuu ne yapdınız?

— Bendeniz meşgul olmadım efendim. Hattâ beş parasını bile görmedim.

— Kongre yapmadınız mı?

— Yapdık.

— Kongrede mevzû-i bahsetmediniz mi?

— Hayır efendim, ne yapdı dediğim, yani bendeniz sermâyeyi Kemâl Bey ve teşkîlâtla beraber Millî Mahsûlât Şirketi, Kantâriye Şirketi, Ekmekciler Şirketi ve sâir birtakım şirketler yapdı. O parayı oraya sarfetdi.

— Nasıl yapdı, şeklini soruyoruz, ne oldu? Ve ne kadar temettu hâsıl olmuş?

— Yüz bin lira mı, iki yüz bin lira mı, üç yüz bin lira mı yekûnunu iyi bilmiyorum.

— Bilmiyorum efendim, bundan dolayı sizi mahkûm etmeğe millî idâre tenezzül etmez, merâk etmeyin fakat bu kadar da tecâhülden gelmeyiniz.

— Hayır, arz edeyim: Vallah billâh bu işlerle meşgul olmadım.

— Adetden, rakamdan bahsetmiyorum. Ne kadar para hâsıl oldu?

— Mikdâr-ı hakikîsini bilmiyorum. Beyefendi şimdi bir mikdâr söylersem yalan söylemiş olurum. Beş yüz bin lira mı bir milyon lira mı ne söyleyeyim bilmiyorum.

— Kongrede bulunmadınız mı?

— Bulundum efendim, biliyorum yalnız...

— Kime vakfedildi yani ne muâmele sebketdi?

— Yani bu para kimsenin olmayacak, Türk ticâretinin teâlîsi için sarfedilecek bankalardan filân olduğunu bilmiyorum. Vakfedildiğini biliyorum.

— Ne gibi kimsenin mâlı olmayacak?

— Yani bu para kimsenin olmayacak, bu para banka sermâyesi olacak ve millî şirketlerden sermâye olacak.

— Vakıf muâmelesi kimin üzerine yapıldı?

— Vakıf muâmelesi birtakım vakıflar üzerine yapıldı.

— O vakıflar kimdir?

— İsimlerini der-hatır edemem. Hüsnü ve Vehbi beyler vardı. Kemâl Bey'in arkadaşlarından birkaç kişi vâkıf oldular. Ve aralarında şerâit-i vakf ayrıca tesbît edildi. Eğer o vakıfnâme celbedilecek olursa orada vardır. Hâfızam zaîfdir. Onun için tamâmıyla der-hatır edemiyorum. Ve bunları açık söylemek isterim, çünkü cümle âlem bunları biliyor. Tenvîr için emrediniz, hatırımda olan şeyleri söyleyeyim.

[Resmî Zabıtlar V]*

Kara Kemâl'in son İttihad ve Terakki Kongresi'nin Teceddüd Fırkası'na inkılâb husûsundaki kararına itirâz ederek o zamandan beri mefsûh Fırka'yı hafî bir teşkîlât hâlinde yaşatmağa karar verdiği Fırka kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü Bey'in ifâdelerinden anlaşıldı.

Talat Paşa'nın istifâsından evvel mütâreke teklîf edildi mi? – Talat Paşa'nın esbâb-ı istifâsı – Teceddüd Fırkası nasıl doğdu? – İzzet Paşa Kabinesi kime istinâd edecekmiş? – Enver Paşa'nın iddiâsı – İzzet Paşa Kabinesi nasıl teşekkül etdi? – İttihad ve Terakki'nin son kongresinde – Teceddüd Fırkası ve Kara Kemâl – Talat Paşa ve arkadaşlarının firârı – Giderayak tevzîât – İttihad ve Terakki'nin evrâkı – Müddeî-i Umûmî Bey'in bir tavzîhi – Almanlarla ittifâka dâir – Malta'dan döndükden sonra – Kara Kemâl'in bir daveti.

— Vakıf muâmelesi doğru mudur, vakıf nâmına temettu Kara Kemâl'in kafâsından doğan bir şekildir. Bunu bir de şerî şekle sokup da onun daha başka sûretlerde istimâl edilmeğe kalkması doğru mudur?

— İhtimâl ki doğru değil fakat o zaman Kongre öyle karar verdi.

— Bu parayı Kara Kemâl ve arkadaşlarına yine Kara Kemâl ve arkadaşları vakfediyorlar öyle mi?

— Evet.

— Ve bunun adına da mülk ve milletin teâlî-i iktisâdîsi ve sâiresi için diyorsunuz?

— Evet, deniyordu ki bu sûretle ticâret için Hıristiyanlara bankalar yardım ediyor. Bizde yardım edecek bankalar yokdur.

— Yani Midhat Şükrü Bey kâtib-i umûmî sıfatıyla size söylüyorum ki bir İttihad ve Terakki nâmını elinize aldınız ve milletin samîmül-kalbinden doğmuş olan vatan tehlikesi karşısında doğmuş olan bir cemiyeti, bir fırkayı her türlü rezâlete âlet etdiniz. Bunu tamîk etmekden maksadım dîni dahi keyfinize âlet etdiniz. Onu dînî bir şekle sokarsınız, vakıf yaparsınız. Böyle bir muâmele olur mu?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1825, 7 Ağustos 1926, s. 4-5.

— Birçok adamlar öyle düşündüler ve öyle yapdılar belki bu bir hatâdır.

— Bilerek yapdınız!

—...

— Böyle devâm etdi, tabîî devâm edemeyecekdi. Bu bin-netîce Harb-i Umûmî'nin netîcesi anlaşıldı. Talat Paşa Kabinesi istifâya doğru gitdi. Talat Paşa Kabinesi niçin ve ne vakit istifâ etdi? Nasıl istifâ etdi?

— Talat Paşa Kabinesi mütâreke teklîfinde bulundular.

— Kim?

— Talat Paşa Kabinesi.

— Kime bulundu?

— Düvel-i Muhâsama'ya karşı teklîfde bulundular. İtilâf devletlerine karşı mütâreke teklîfine muztarr kaldılar. Almanya, Avusturya mütâreke teklîf edecekdi.

— Yani bu istifâ meselesi mevzû-i bahsolmazdan evvel mi?

— Evet, düşündüler ki harbe devâm etmenin imkânı yok. Şerâit-i mütâreke müzâkere edilirken Fransız ve İngilizlere hasım olan bir kabinenin yerine İngilizlere daha sempatik bir kabine vücûde gelecek olursa şerâit-i mütâreke daha iyi müzâkere edilir dediler.

— Anlayamadım. Talat Paşa istifâya teşebbüs etmezden evvel mütâreke teklîfinde, teşebbüsünde mi bulundu?

— Tabîî, Almanya, Avusturya mütârekeye tâlib olunca Türkler tek başına muhârebeye devâm edecek değil ya! O da mütârekeye tâlib olacak. Fransızlar ve İngilizlere mütâreke teklîfinde bulundular. Aynı zamanda Türkiye de mütâreke teklîfinde bulunacakdı fakat bu teklîfin Fransız ve İngilizlere daha sempatik bir kabine tarafından vâki olmasını daha muvâfık bularak istifâya karar verdiler. Kabine arasında ihtilâf da vâki olmuş. Bir kısmı istifâ etmek istememiş. Nihâyet istifâ etmek isteyen kısmı ekseriyetde olduğu için nihâyetde kabine istifâya mecbûr olmuş.

— Hakikaten bu hâdisenin hakikatini bilerek mi söylüyorsun? Yani şöyle hatırında kalabilen şekilde mi söylüyorsun?

— O sırada hatırımda ne kaldı ise onu söylüyorum.

— Böyle değildir, mesele nasıl oldu, bir daha anlatınız. Müttefikler mütâreke teklîf etmişler diyorsunuz...

— Mütâreke teklîfine karar vermişler. Anlamışlar ki Almanya ile Avusturya mütârekeye tâlib olacakdır. Bunlar tâlib olunca tabîî Türkiye yalnız başına harb edemeyecek ve o da tâlib olacak.

— Demek bunun üzerine istifâ etdiler?

— Şimdi mütârekeye tâlib olacak kabine daha sempatik kabine olmak lâzımdır, dendi. Bunun üzerine karar vererek istifâ etdiler.

— Nerede?

— Meclis-i Vükelâ'da toplandılar, karar verdiler.

— Komitece hiç konuşma filân olmadı mı?

— Gayr-i resmî sûretde bize haber verdiler. Biz istifâ ediyoruz, müttefiklerimiz mütârekeye tâlib olacaklar, biz tek başımıza muhârebe edemeyiz, evvelâ Bulgarlar zaaf göstermişlerdi. Mütârekeye tâlib olmuşlardı. Bulgarlardan sonra Almanlar, Avusturyalılar da iltihâk etdiler. Bunun üzerine Türkler de onlarla beraber mütârekeye tâlib oldular.

— Nasıl karar verildi, onu anlat.

— Arz etdiğim gibi.

— Siz o müzâkerede bulundunuz mu?

— Bulunmadım.

— Meclis-i umûmînin müzâkeresinde bulundunuz mu?

— Meclis-i umûmîde bulundum.

— Talat Paşa meclis-i umûmîde esbâb-ı istifâ olarak ne söyledi?

— Arz etdiğim gibi: Mütârekeyi diğer bir kabine yapacak olursa belki sulhu daha iyi bir şekilde yapar. Onun için biz çekilelim. Düşmanlara daha sempatik olacak bir kabine gelsin dendi.

— Müttefiklerin mütâreke teklîfine karar verdikleri nereden, ne sûretle malûm olmuşdu?

— Kendilerinin sefîri, Almanya'nın İstanbul'daki sefîrinden.

— Talat Paşa o sırada seyâhatde idi, seyâhate ne için çıkmışdı?

— Berlin'de vaziyeti anlamağa gitmişdi.

— Niçin gitdiğini söylemiş mi idi? Niçin gitdiğini evvelâ merkez-i umûmîde görüşdünüz mü?

— Kendisi husûsî olarak meclis-i umûmîde söyledi.

— Sonra istifâ etdiler, bu istifâ ile beraber İttihad ve Terakki'nin ne şekil alacağı ve âkıbetin ne olacağı aranızda tezekkür edildi mi?

— Evet, dedi ki bu yeni bir safhaya giriyor, onun için bir kongre toplansın ne şekil alacak ise ona karar verilsin.

— Ne şekil verileceğini evvelâ tezekkür etdiniz mi?

— Hayır. Hattâ böyle Teceddüd Fırkası filân olacağı hatırımıza gelmemişdi.

— Ya...

— Sonra kongre müzâkeresinde a'zâdan bir kısmı ismin değişdirilerek Teceddüd Fırkası'na tahvîline karar verdi. Ve bu az bir ekseriyetle takarrür etdi.

— Size ağır bir mesûliyet-i tarihiye tertîb etmek üzere bulunuyoruz. O teşebbüsünüzle beraber yani Talat Paşa Kabinesi istifâ edecek, sebebi de sizin ifâdenize göre müttefiklere karşı mütâreke talebinde bulunmak üzere memleketin vaziyeti yeni bir şekil almak üzeredir. Mukadderât yeni bir şekil peydâ etmek üzeredir. Yani ne netîce hâsıl olacağı belli değildir. Ne sûretle ve ne şerâitle mütâreke akdedilebilecekdir ve memleketin âkıbetinin ne olacağı daha evvel İttihad ve Terakki'nin liderleri olacak efendiler aranızda görüşmediniz mi?

— Görüşdük, konuşduk.

— Memleket mütârekeye teşebbüs etdikden sonra ne olacakdır?

— Memleket diğer bir kabineye, İzzet Paşa Kabinesi'ne verilecekdi. İzzet Paşa ağır başlı bir kumandan olarak tanınıyordu. Ve etrâfına da Cavid Bey'i, Fethi Bey'i alarak iş yapacakdı ve bu sûretle...

— Siz de aklınız sıra perde arkasında bulunacaksınız ve İzzet Paşa'yı o sûretle tahrîk edecekdiniz?

— Bendenizin aklıma gelmedi, ötekilerin geldiyse bilmem.

— İzzet Paşa hangi kuvvete, hangi fırkaya, neye istinâd edecekdi?

— İzzet Paşa Teceddüd Fırkası'na istinâd edecekdi, Meclis-i Mebûsân vardı, Â'yân vardı.

— İzzet Paşa Kabinesi teşekkül ediyor. İzzet Paşa meşrûtî bir hükûmet olmak itibârıyla neye istinâd ediyordu, yani Talat Paşa çekilmekle İzzet Paşa gelince Fırka ve Meclis hâl-i sâbıkında mı kalacak zannediyordunuz?

— Öyle farz ediliyordu, Meclis'de bir ekseriyet fırkası mevcûd idi. Ve kendisine itimâd beyân etdi.

— Ne gibi şerâitle sulh yapılacağını tahmîn ediyordunuz?

— Anlamadım efendim.

— Harbden sonra gayr-i müsâid bir vaziyetde sulhe doğru gidiyorsunuz, ne netîce hâsıl olacağını tahmîn ediyordunuz?

— Wilson Prensibleri üzerine mütâreke teklîf edilecekdi.

— Yani demek Anadolu'da birkaç vilâyetimizin kalması filân, onların nokta-i nazarı ne ise onu mu kabûl edelim diyordunuz?

— Tabîî Hükûmet, ne istihsâl etmek mümkünse ona çalışacakdı.

— Demek bunun böyle hâsıl olacağını düşünüyordunuz öyle mi? Yani Wilson Prensibleri'yle sulh akdedersek kâfî demek istiyordunuz, öyle mi?

— O zamanki vaziyetimize göre ne yapmak lâzımsa yapılacakdı.

— Müttefiklerin dediğiniz gibi –ki öyle değildir– mütâreke talebinden sonra memleketin müdâfaasına imkân görmüyor mu idiniz?

— Enver Paşa öyle bir iddiâda bulunuyordu, o birtakım teşkîlât yapmak ve orduyu orada tahşîd etmeği düşünüyordu, fakat imkânı olmadığını, daha ziyâde memleketin harâbiye uğrayacağı düşünüldü.

— İzzet Paşa Kabinesi'ni teşkîl etdirebilmek için Fırka'nın merkez-i umûmî ile ne teşebbüsâtı olmuşdur?

— Merkez-i umûmînin hiçbir teşebbüsü olmamışdır.

— Merkez-i umûmînin bir mesned olacağını söylemişdiniz, sonra onu kendi başına mı bırakdınız?

— Kendisine ekseriyet fırkasının itimâd edeceğini ve zâhir olacağını Talat Paşa İzzet Paşa ile görüşdüğü vakit söyledi, arkadaşları da İzzet Paşa ile müzâkere etdiler, Cavid Bey'i alırsanız daha iyidir, zîrâ kendisi Fransız ve İngilizlere karşı bir harbin aleyhinde idi dendi, sonra Fethi Bey'i de alarak iş yapacaklardı. Ve İzzet Paşa muvâfakat ederek üzerine mesûliyeti aldı.

— Pekâlâ kabine buhrânı niçin bir hafta on gün devâm etdi?

— Birdenbire bir kabine teşkîl edemediler. Nâzırlarla ayrı ayrı müzâkere etdiler.

— İstifâ tahrîrî olarak mı verildi?

— Tahrîrî mi, şifâhî mi bilmiyorum.

— İzzet Paşa Kabinesi teşekkül etdikden sonra sulh için veyâhûd mütâreke için nasıl teşebbüs edildi?

— Bendeniz ondan sonra meşgul olmadım, esâsen Talat Paşa memleketi terk etdiler, bendeniz alelâde bir mebûs olarak kaldım. Sonra Teceddüd Fırkası teşekkül etdi, orada a'zâ değildim, münâsebetim yokdur.

— Kongreyi söyleyin, nasıl teşekkül etdi?

— Kongre, İstanbul'da bulunan murahhaslarla, Meclis-i Mebûsân a'zâları, Fırka'dan olan Â'yân, sonra hâricden gelemeyen murahhaslar yerine İstanbul'dan intihâb edilenlerden terekküb etdi.

— Neler müzâkere edildi?

— Harb-i Umûmî ve Mütâreke hakkında birçok suâller soruldu, Talat Paşa reis-i umûmî sıfatıyla îzâhât verdi. Netîce itibârıyla İttihad ve Terakki'nin devâmı doğru değildir; mâdâmki bu muhârebeyi yapdı, kaybetdi, artık bu nâm altında devâm etmenin imkânı yokdur. Bunu Teceddüd Fırkası'na tahvîl etmek daha doğru olur, denildi ve ekseriyet-i ârâ ile Teceddüd Fırkası'na tahvîl edildi.

— Teceddüd Fırkası'nın hâricinde kalanlar için kayd ve şart tesbît edildi mi?

— Herkes girebilecekdi. İttihad ve Terakki'den de arzu edenler Teceddüd Fırkası'nda kalabilecekdi. Hattâ eski kâtib-i mesûller Teceddüd Fırkası kâtib-i mesûlü olarak devâm edecekdi. Merkez-i umûmî a'zâları bir vazîfe kabûl etmeyecekdi.

— Niçin?

— Çünkü vazîfelerini hüsn-i istimâl etmediler ve harb mesûlü idiler.

— Kara Kemâl?

— Hiçbiri, bunlardan hiçbirinin vazîfe deruhde etmeyeceklerine karar verildi.

— Bu kongrenin ictimâı usûl ve nizâmına muvâfık mı idi?

— Bendenizce muvâfıkdı. Fakat bazı arkadaşlar, bu kongre usûl ve nizâmına muvâfık bir kongre değildir, iddiâsında bulundular. Ve hattâ İstanbul merkezi ve Kemâl Bey, ben bu kongreyi kabûl etmem, dedi.

— O sırada mı?

— O sırada bir şey söylemedi. Kongre bitdikden sonra ekseriyet Teceddüd Fırkası'nda karar kılınca bu kongre usûlüne muvâfık olarak ictimâ etmiş değildir, binâenaleyh mukarrerâtı mamûl olamaz, iddiâsında bulundu.

— Kemâl Bey mi söylüyor?

— Evet.

— Başka?

— En ziyâde Kemâl Bey idi.

— Kendisi kongrede bulundu mu?

— Bulundu.

— Müdâfaa etdi mi?

— Tahattur edemiyorum, fakat zannetmem. Yalnız rey verirken o tarafa rey verdi.

— Sizin nokta-i nazarınıza göre kongre usûli dâiresinde teşekkül etmiş ve kongrenin ictimâı muvâfık mıdır?

— Evet.

— Bu tarz-ı ifâdeyi o sırada nasıl telâkki etdiniz?

— Başka bizce yapacak bir iş yokdu. Kendi fikir ve ictihâdı diye telâkki etdik.

— Kemâl Bey'le hem-fikir daha kimler vardı?

— Hüsnü Bey, Hilmi Bey vardı, daha birçok kimseler.

— Şu hâlde Kemâl Bey'in hareketi bu tarihden ve bu hâdiseden itibâren başlar. Öyle kabûl etmek lâzım gelir?

— Olabilir efendim.

— Kemâl Bey'le arkadaşları kimlerdi?

— Kendi isim vermiyordu, yalnız arkadaşlarım diyordu. Hattâ bendeniz doğrusunu söyleyeyim, Kemâl Bey'in arkadaşlarını şahsen görsem tanırım da isimlerini bilmem.

— Kongreyi kim açdı?

— Talat Paşa.

— Müzâkereyi kim idâre etdi?

— Reis-i sânî Canbolat Bey idâre etdi.

— Kaç gün devâm etdi?

— İki üç gün devâm etdi.

— Pekâlâ, arkadaşınızın, yani kabine a'zâsının ve merkez-i umûmînin âkıbetleri mevzû-i bahsoldu mu? Yani Teceddüd Fırkası'na girmeyecekleri esâs kabûl edildikden sonra bir şey?

— Teceddüd Fırkası'na girmeyecek değil, fakat vazîfe almayacak.

— Anladım, başka sûretde bunların memleketde kalması, kalmaması mevzû-i bahsoldu mu?

— Kongrede mevzû-i bahsolmadı.

— Talat Paşa ve arkadaşlarının memleketi terk etmeleri, nerede ve ne sûretle mevzû-i bahsoldu?

— Husûsî olarak efendim. Bahaeddin Şakir Bey, Kemâl Bey dediler ki: Sizin burada kalmanız doğru değildir. Yarın İngiliz ve Fransızlar gelirse sizi tahkir ederler, bâ-husûs Rumlar ve Ermeniler evlerinizi taşlar ve sizi tahkir ederler. Binâenaleyh memleketi terk etmeniz daha münâsib olur.

— Husûsî vaziyetde nerede görüşdünüz?

— Merkez-i umûmîde görüşdük. Talat Paşa daha gitmemişdi. Kongre bitmemişdi. Talat Paşa gitdi, ertesi günü kongre de bitdi.

— Tamâm kongreyi açdı, bir gün iki gün bulundu, kongre de ertesi günü kapandı, Mondros Mütârekesi'nde bir tarafdan imzâ edilmiş bulunuyordu.

— İhtimâl tahattur edemiyorum.

— Yani kongrenin açılması ve müzâkereye başlanması devâm ederken ikinci ve üçüncü günü çekilip gitmesinden o anlaşılır. İkinci veya üçüncü günü çekilip giderken –zannederim– Mondros Mütârekesi daha imzâ edilmeyecek farz ediyorlardı. İmzâ edilince hemân gitmeyi muvâfık buldular.

— İhtimâl efendim.

— Peki, Talat Paşa ile Kemâl Bey'in İttihad ve Terakki'nin Teceddüd Fırkası'na kalbedilmesinde fikirleri muvâfık mı idi, değil mi idi?

— Talat Paşa kongrenin kararını muvâfık buldu.

— Peki bilâhire memleketi terk edip gitmelerini Bahaeddin Şakir Bey'le nasıl teklîf ediyorlardı?

— Alelâde söylüyorlardı. Siz burada bulunursanız hakaret göreceksiniz, İngilizler sizi habsederler, Rumlar, Ermeniler tehcîr meselesinden dolayı gelip sizi tahkir ederler. Evlerinizi taşlarlar, ya gizlenmeli, yâhûd memleketi terk etmelisiniz, dediler. Gizlenmeyi Talat Paşa muvâfık bulmuyordu. Kemâl Bey, ben gizlenirim, fakat siz gizlenemezsiniz. Onun için gitmeniz daha muvâfık olur, dedi.

— Enver Paşa ve Cemal Paşa da bu müzâkerede var mı idi?

— Cemal Paşa daha evvel kendi kendine karar vermiş, Talat Paşa'ya teklîf etmiş, Talat Paşa bize Cemal Paşa'nın teklîfinden sonra söylemişdi, Talat Paşa burada durmak arz etdiğim esbâbdan dolayı doğru değildir, diyor ve sâir arkadaşlar da bilhâssa Bahaeddin Şakir Bey de Ermeni meselesinden dolayı gidilmesini muvâfık buluyordu.

— Hâlbuki sizinle beraber müzâkerede bulunan Küçük Talat Bey, dünkü muhâkemesinde bunların çekilip gitmesi için başka bir nokta-i nazar ortaya atdı. Sizin hayâtınız lâzımdır, bir gün yine siz memlekete geleceksiniz, zimâm-ı idâreyi elinize alacaksınız. Onun için sizin kanınız heder olmasın, denildi ve bu da muvâfık görüldü dedi.

— Olabilir, öyle bir söz de cereyân etmişdir.

— Şu hâlde kongrenin akdi ve kongrede bazı mesâilin mevzû-i bahsolması, bir muvâzaadan ibâret olduğunu anlıyoruz. Kemâl Bey kongrenin dağılmasında temerrüd ediyor, beri tarafda yine Talat Paşa ve arkadaşlarıyla görüşüyor. Onların da bir zaman için memleketden çıkmalarını teklîf ediyor. Bunu böyle kabûl edelim mi?

— O zamanki hâlet-i rûhiyeyi düşünürseniz bu ağır bir şeydir. Kendilerini teşcî etmek, yani siz kaçarsanız ileride tekrar gelirsiniz diye teşcî ederek bir mazeret-i meşrûa olarak kabûl etdirmişlerdir. Bendeniz öyle telâkki ederim. Eğer o sırada böyle sözler geçmiş ise onları teşcî için söylenmiş sözlerdir.

— Peki bunların memleketin tam hayâtı mevzû-i bahsolduğu bir sırada bu sûretle memleketi terk etmelerini nasıl buldunuz?

— Bendeniz gitmeyi kendim için ağır buldum. Fakat kimseye de gitme demedim. Yarın başlarına bir kazâ gelirse sen sebeb oldun dememeleri için bir şey söylemedim.

— Peki bunların gitmelerinin sebebini nasıl kabûl ediyorsunuz?

— Hakikî sebeb İngilizlerin işgali geçinceye kadar muhtefî bir hâlde bulunmak.

— Fakat memleketin hâli ne olacak, onu nasıl tasavvur ediyorsunuz?

— Memlekete zâten ne yapılabilirdi, bunlar esâsen bir şey yapacak vaziyetde değildiler, memleket bu hâle gelmiş, harâb olmuş.

— Kendilerinde bir korku, tedehhüş var mı idi?

— Fakat bunu izhâr etmiyorlardı, belki içlerinde vardı.

— Merkez-i umûmîde sizin de gitmekliğiniz mevzû-i bahsoldu mu?

— Kongrede olmadı, merkez-i umûmîde oldu.

— Gidecekler meyânında daha kimler vardı?

— Talat Paşa, Rusuhi Bey, Baha[eddin] Şakir Bey vardılar. Sonra bendenizi yazdılar, fakat bendeniz gitmedim.

— O firâra dâhil olmadın da mı gitmedin?

— Bendeniz ses çıkarmadım. Israr etsem, illâ gitsem desem, Talat Paşa, Bahaeddin Şakir Bey, Nâzım ısrâr edecek, onun için son zamanda vazgeçdim, onlar gitdiler, bendeniz gitmedim.

— Bunlara para verildi mi?

— Verildi efendim, merkez-i umûmînin beher a'zâsına ikişer bin lira verildi.

— Memleketi terk edenlere?

— Evet Talat Paşa'ya değil, merkez-i umûmî a'zâlarına.

— Yani Rusuhi'ye, Doktor Nâzım'a, Bahaeddin Şakir'e...

— Evet.

— Âilelerine?

— Verilmedi.

— Merkez-i umûmînin metrûkâtını ne yapdınız?

— Teceddüd Fırkası'na verdik.

— Ne teslîm etdiniz?

— Yüz yirmi bin liralık istikrâz-ı dâhilî evrâkı, yirmi beş, otuz bin liralık kadar da mücevherât vardı, eskiden kalmış.

— 31 Mart'dan?

— Hayır, Meşrûtiyet'in ilânını müteâkıb bir pazar yapmışlardı, o pazarda bazıları ihâlelerde bulunmuşlardı. Ondan sonra Merkez'e hediye etmişlerdi, onları sayısı ve kıymetleriyle beraber Teceddüd Fırkası'na teslîm etdik.

— Kimler teslîm etdi?

— Merkez-i umûmî a'zâsı müştereken.

— Makbûz aldınız mı?

— Birçok kişilerin ve a'zâların içinde verildiği için makbûz almadık, hattâ Teceddüd Fırkası içinde bir Ermeni bir a'zâ da mevcûddu. Hattâ Paşa Reis, a'zâları Canbolat Bey ikinci reisleri idi, sonra arasında Saruhan mebûsu Sabri, Sivas mebûsu Rahmi beyler vardı, daha birkaç kişi vardı, o heyet huzûrunda bunlar teslîm edildi.

— Bunlar sizin malûmât ve nezâretiniz altında mı teslîm edildi, böyle midir?

— Böyledir.

— Onlardan makbûz aldınız mı?

— Hayır. Almadık.

— Sizde İttihad ve Terakki'nin evrâkı filân kaldı mı?

— Bir kısım evrâk vardı, bavul içine koyduk, onlara Bahaeddin Şakir Bey merâklı idi. Bütün evrâkı alarak evine gönderdi.

— Evine mi gönderdi?

— Evet.

— Evrâk-ı hesâbiyeniz nerede kaldı?

— Hepsi orada, evinde...

— Şimdi nerede?

— Şimdi ne olduğunu bilmiyorum.

— Bilâhire aramadınız mı?

— Kimden arayacağız?

— Bahaeddin Şakir Bey'in evinden, âilesinden filân sormadınız mı?

— Sorduk. Damadına vermiş, İngilizler evini aramak mı istemiş, ne olmuş, o da korkmuş evrâkı saklamış, yok etmiş.

— Saklamış mı?

— Saklamış mı? Başka yere mi kaldırmış bilmem.

— Kimden haber aldınız?

— Bahaeddin Şakir Bey'in damadı dâvâ vekîlidir. İsmini hatırlayamadım.

Müddeî-i Umûmî Bey — Ahmed Ramiz.

— Evet, Ahmed Ramiz Bey efendim.

— Demek ondan aldın?

— Evet.

Müddeî-i Umûmî Bey — Efendim! Yalnız Midhat Şükrü Bey'in ya hâfızası zaîfdir veyâhûd da bir hakikat-i tarihiyeyi gizlemek istiyorlar.

— Katiyyen böyle bir şey hatırımıza gelmez.

Müddeî-i Umûmî Bey — Kendilerinden heyet-i celîlenizin sorduğu mühim suâllere mübhem cevâblar vermişlerdir. Heyet-i celîleniz tarafından kendisine tevcîh edilen suâller bir hakikat-i tarihiyenin inkişâfı içindi. Fakat arz etdiğim gibi mübhem cevâblar verdiler. Evvel emirde Kabine'nin istifâsını doğrudan doğruya İngiliz ve Fransızlara daha sempatik bir kabinenin teşkîli maksad ve emeliyle istifâ etdiklerini söylüyor. Hâlbuki diğer maznûnların ifâdesi bilhâssa ibtidâ Kabine sukut etmezden evvel Haşim ve Adliye nâzırı İbrahim

beyler istifâ etmek istemişler ve istifâlarını vererek Kabine'de duramayacaklarını söylemişler. Kabine'de böyle iki gedik açılınca esâsen Talat Paşa da mütereddid imiş. O da bu sûretle istifâsını vermişdir. Binâenaleyh Kabine'nin istifâsı, öteden beri omuzlarına almış oldukları ağır ve derin mesûliyetlerin altında duramayacaklarını anlamış olduklarından neşet etmişdir. Ve istihdâf etdiği gaye budur. Sonra, Mütâreke'yi Alman ve Avusturyalılarla beraber yapdıklarını ve esâsen onların mütâreke yapmak üzere bulunduklarından Hükûmet'in de mütârekeye mütemâyil bulunduğunu söylemişlerdir. Bu cihetden diğer maznûnların ifâdeleriyle bir değildir. Diğer maznûnlar ifâdelerinde son vaziyete kadar bilhâssa Avusturya ve Alman sefîrleri mukavemet imkânı olduğunu söylediğini bahsetmişlerdir ve bu sûretle Hükûmet'i mütâreke fikrinden vazgeçirtmek istemişlerdir. Bu hakikat-i tarihiyenin tenvîri için bu ciheti zikrediyorum.

— Olabilir Reis Beyefendi, bendeniz hatırlayamıyorum.

— Harb-i Umûmî'ye girmek için ittifâk zemîninin nasıl hâzırlandığını sorduğumuz zaman verdiğiniz cevâbda, Doktor Nâzım, Süleyman Askerî ve Fethi beylerin bir ittifâk zemîni hâzırladıklarını ve sizin vazîfeniz de Cemal Paşa'yı, Talat ve Enver paşaların nokta-i nazarına doğru imâle etmek olduğunu söylemişdiniz.

— Efendim ittifâk vâki olmuş ve söz kesilmişdi. Bize de malûmât verdiler. Said Halim Paşa, söz kesilmişdir, dedi ve saraya da bu sûretle malûmât verdi. Ancak Cemal Paşa son zamanda Fransa'ya ziyârete gitmişdi. Kendisinin Fransızlara mütemâyil olduğu ve bu sırada a'zâlardan bazılarının istifâ edeceği filân şâyi olmuşdu. İttifâk imzâ edildiği vakit Cemal Paşa'yı kaçırmak istemeyiz. Çok ricâ ederiz. Bize yardım ediniz, kendisi hamiyetli bir arkadaşdır, demişdi.

— Kim?

— Talat Paşa merhûm.

— Talat Paşa, Enver Paşa, Said Halim Paşa bir tarafda, siz, Canbolat Bey, Doktor Nâzım ve Süleyman Askerî bir tarafda birleşiyorsunuz?

— Evet, Cemal Paşa'yı istifâdan vazgeçirmek için istişârî mâhiyetde beraber gidiyoruz. Çünkü Cemal Paşa Kabine'den çıksa nasıl olsa başka birisini alacaklar, fakat arz etdiğim gibi bunların ısrârı üzerine biz de ictimâ etdik.

— Muâhedenin ahkâmına dâir sizin malûmâtınız var mı idi?

— Bendeniz muâhedeyi görmedim. Yalnız tedâfüî bir ittifâk olduğunu biliyorum. Fakat metnini görmedim.

— Sonra siz kaldınız, mebûs idiniz, Malta'ya nefy edildiniz, orada kaldınız, badehû geldiniz, Malta'dan geldikden sonraki hayât-ı siyâsiyenizi söyleyiniz?

— Malta'dan avdetde İstanbul'a geldim. Çocuğum Berlin'de tahsîlde idi. Refîkam da onun yanında idi. Gitdim, onları getirdim. Oradan İstanbul'a avdetden sonra ticâretle iştigale başlamak istedim. Fakat İzmir'de oturmayı tercîh etdim ve oraya giderek ticâretle iştigale başladım. İzmir'e gelmekden maksadım da artık İstanbul'da kalmayı arzu etmiyordum. Çünkü Malta'dan avdetden sonra artık siyâsetle iştigal etmemeğe sûret-i katiyede karar verdim. Eğer İstanbul'da kalırsam tekrar arkadaşlar gelecekler, gidecekler, bunu hiç arzu etmiyordum. Bu sûretle müsâlahadan evvel İzmir'e geldim.

— İstanbul'a millî ordu girdiği zaman orada mı idiniz?

— Evet efendim. Refet Paşa geldiği zaman orada idim.

— Arkadaşlarınıza siyâsetle iştigal etmeyeceğinizi izhâr etdiniz mi?

— Çok defalar.

— Kimlere izhâr etdiniz?

— Kim sordu ise. Bugün birer birer isimlerini tafsîl edemem.

— Meselâ Kemâl Bey'e?

— Evet, hattâ bir iki defa çağırdı gitmedim. İstanbul'a gitdiğimde kendilerini görmüşdüm.

— Gitmek sûretiyle mi hayâtınızı izhâr etmiş oluyorsunuz?

— Gitmedim, ben, bundan sonra ticâretle iştigal edeceğim dedim.

— Görüşdüğün zaman mı söyledin?

— Evet.

— Cavid Bey'le görüşdünüz mü?

— Malta'dan avdetden sonra yalnız bir defa görüşdüm. O da Düyûn-ı Umûmî'de.

— Rahmi Bey'le?

— İzmir'de görüşdüm.

— Rahmi Bey'e de izhâr etdiniz mi?

— Evet, bütün arkadaşlara söz açıldığı vakit siyâsetden bahseden olursa sözünü keserdim.

— Rahmi Bey'le dâimâ görüşüyor mu idiniz? 1339 senesi Cavid Bey'in evinde yâhûd Kemâl Bey'in yazıhânesinde birkaç ictimâ olmuşdur. Bu ictimâda İttihad ve Terakki'nin vaziyeti mevzû-i bahsolmuşdur. Millî idâre ile nasıl yürüyeceklerini ve ne gibi vaziyet alacaklarını konuşmuşlardır. Bunun hakkındaki malûmâtınızı söyleyin.

— Malûmâtım yokdur. Yalnız istihbâr etdiğime göre intihâbâtda Kemâl Bey hiçbir rol oynamayacak imiş. Bunu haber aldım.

— Kimden istihbâr etdin?

— İstanbul'dan gelenler söylüyorlardı.

— O intihâb zamanında İstanbul'a geçdiniz mi?

— Hayır efendim, hep İzmir'de idim. Hattâ sulhden evvel İzmir'de idim, hiç meşgul olmadım.

— Ali İhsan Bey'in ifâdesinde sizin bir iki ictimâda bulunduğunuz zikredilmekdedir.

— Hangi ictimâ efendim? İctimâ olmamalı. Sûret-i husûsiyede ziyâret için giderdim. Fakat ictimâ bilmiyorum. Yani Cavid Bey'in evinde hiçbir ictimâ hatırlamıyorum.

— Ali İhsan Bey'in ifâdesine ne dersin?

— Ne diyeyim, hangi tarihde imiş efendim?

— 1339'da.

— Neye dâir olan ictimâ efendim?

— Siz ictimâda bulundunuz ise şu tarihde bulundum dersiniz.

— Efendim, iki sene var ki bendeniz Kemâl Bey'in yüzünü görmedim. Evvelce Kemâl Bey'in yazıhânesine ziyâret sıfatıyla giderdim. İhtimâl gitdiğim vakit orada birkaç arkadaş bulunmuş ise ve bir şey konuşuldu ise ondan ibâretdir. Bendeniz böyle bir şey konuşulmuş ve karar verilmiş şeklini bilmiyorum. Yalnız harbden, sulhden ve buna âid umûmî musâhabeler olmuş ise belki.

— Bunlar değil efendim, İttihad ve Terakki hakkında?

— Arz etdiğim gibi siyâsetle meşgul olmamağa karar vermişdim.

— Ali Bey'in bahsetdiği ictimâlar tesâdüfî ictimâlar değil, mukarrer ictimâlar şeklindedir. Yani Cahid, Cavid, Şükrü ve Canbolat beylerin bulunduğu ictimâlar.

— Katiyyen bu zevâtla ictimâda bulunmadım.

— Şu hâlde Kara Kemâl ve iki üç arkadaşla bulunduğunuz ictimâ?

— Hayır efendim. Davet ve ictimâ şeklinde hiçbir sûretle bulunmadım. Arz etdiğim gibi Kara Kemâl'in yazıhânesine üç dört sene evvel ara sıra giderdim. Fakat davet şeklinde değil. Gitdiğimde ara sıra kâtib-i mesûller de bulunurdular. Fakat arz etdiğim gibi ziyâret şeklinde.

— Pekâlâ o ciheti Ali Bey'den tekrar sorarız. İcâb ederse yüzleşdiririz; şimdi sizin siyâsetle iştigal etmemekliğinizin sâiki nedir?

— Esâsen siyâsetden hoşlanmam. Çünkü genç yaşımdan beri siyâsetle meşgulüm, çok yoruldum. Bu yüzden âilem de çok sefâlet çekdi. Malta'lar, habsler, nefyler, mahkeme-i fevkalâdeler bendenizi yıpratdırdı, usandırdı. İstanbul'u terk etmekliğimin yegâne sebebi de budur. Son zamanımda asûde bir hayât geçirmek istiyordum. Artık esâsen memleket de kurtulmuşdu. Hattâ mübâdele meselesi bitdikden sonra ticâretle de meşgul olmayacakdım. Bir köşeye çekilip zirâatle iştigal edecekdim.

— İzmir'de bulunduğunuza göre, İzmir'de bulunan Rahmi ve Doktor Nâzım Bey'in faâliyet-i siyâsiyeleri ne idi?

— Doktor Nâzım'ın faâliyet-i siyâsiyesini bilmiyorum. Yalnız ara sıra icrâât-ı Hükûmeti tenkid ederdi. Yani Hükûmet'in yapdığı işlerin bazılarını fenâ görürdü. Sonra teşkîlât-ı husûsiyede filân bir şey yapdıklarını bilmiyorum.

— Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmak için size bir teklîf vâki olmadı mı?

— Oldu.

— Kim tarafından?

— Şükrü Bey tarafından. Fakat bendeniz siyâsetle meşgul olmayacağım. Eğer siyâsetle meşgul olsa idim Halk Fırkası'na girer, orada mebûs olmağa çalışırdım; nitekim diğer arkadaşların olduğu gibi, dedim. Ve ilâveten artık siyâsetden elimi çekdim. Bundan sonra bîtaraf vaziyetde kalacağım, dedim.

— Rahmi Bey'in vaziyeti?

— O da bir faâliyet-i siyâsiyede bulunmadı.

— Yâ mebûs nâmzedliği meselesi?

— O mesele Şükrü Bey geldiği zaman mevzû-i bahsoldu. Kendisine teklîf etdiler.

— Onun üzerinde çalışdı?

— Çalışmadı efendim. Teklîf vâki oldu. Ben istemem filân diye biraz nâzlandı.

— Doktor Nâzım'ın sözlerini bir tenkid mâhiyetindedir diyorsunuz fakat bunu böyle bir dedikodudan ibâret olduğunu söylemekle beraber yapılacak muhâlefetin vatan için çok tehlikeli olacağı merkezindedir. Buna ne dersiniz?

— Hayret ederim. Hiç doğru bulmam.

— Hayret ederim demekle doğru bir cevâb vermiş olmazsınız; siz Midhat Şükrü Bey ki, İttihad ve Terakki'nin kâtib-i umûmîliğini yapmış bir adamsınız. Onun için bu adamların bu hareketlerine bîgâne kalamazsınız. Bunların bu hareketleri nedir?

— Bendeniz tamâmıyla bîgâneyim.

— Bunların bu hareketlerine ne dersiniz?

— Takbîh ederim.

— Faâliyetlerine ne dersin?

— Malûmâtım yok. Kendileriyle hiçbir müzâkerede bulunmadım ki malûmâtım olsun.

— Fakat Doktor Nâzım'ın mektûbu?

— Hayret ederim. Çünkü İttihad ve Terakki nâmı altında kim toplanacak ve bir fırka yapacak?

— Demek İzmir'de Rahmi, Sarı Efe Edib, Doktor Nâzım'ın faâliyetleri hakkında malûmâtdâr değilim diyorsunuz, öyle mi?

— Evet. Edib Efe ile görüşdüğüm bile yokdur. Senede bir defa sokakda râst gelirsem bir selâmdan ibâret.

— Ziya Hurşid'in İzmir'e gelip Edib Efe ile birleşerek Şükrü Bey tarafından vâki olan tavsiyeler etrâfında sû-i kasde teşebbüs etmesini nasıl telâkki edersiniz?

— Dünyanın en büyük hıyâneti telâkki ederim.

— Bu cihetden değil, faâliyet-i hafiye tarafından nasıl telâkki edersiniz?

— İzmir'de, Doktor Nâzım Bey ile Rahmi Bey var idi. Fakat bunların bu gibi işte faâliyetde bulunacaklarına katiyyen ihtimâl vermedim.

— Şükrü Bey'in sizi Terakkiperver Fırka'ya davet etmesi lâalet-tayîn, efrâd-ı ahâlîden birisini davet eder şekilde değildi. Şükrü Bey'in bu husûsda size karşı teklîf ve idâreleri ne idi?

— Şükrü Bey, icrâât-ı Hükûmeti murâkabe için muhâlif bir fırka yapmak lâzım geliyor. Meclis'de epeyce arkadaşlar peydâ etdik. Fakat hâricde teşkîlât yapmak lâzım. Siz de burada bulunursunuz. Beraber çalışalım. Fırka'nın bir şubesini İzmir'de açalım, diyordu.

— Şükrü Bey bunu size İzmir'e geldiği vakit mi söyledi?

— Evet.

— Ne yapmak istiyorlar?

— Muhâlif bir fırka.

— Tabîî bunu da görüşmüşsünüzdür?

— Hayır.

— Bu sûretle eski kadroyu, kuvveti ve saltanatı ele almak istiyorlardı, değil mi?

— Belki de istiyorlardı. Tabîî muhâlif fırka yapmak, hükûmeti ele almak, kabineyi ele almak ister. Buna ne şübhe?

— Devlet idâresi ve prensib olarak ne düşünüyorlar?

— Bendenize bir program verdi, hattâ Şükrü Bey gitdikden sonra maal-kasem söylerim ki okumadım ve yırtdım. Çünkü siyâsetle iştigale nihâyet vermişdim.

— Şükrü Bey'le nerede konuşdunuz?

— Yazıhânede. Oraya geldi.

— Hangi yazıhâneye?

— İnkişâf yazıhânesine geldi. Bir gece de Buca'ya geldi. Bir gece bizde yatdı.

— Şu hâlde çok derin konuşdunuz?

— Esâsen misâfirim de var idi. Komşuları çağırmışdım.

— Kimler var idi?

— Bedri Bey var idi.

— Mehmedçe Bey var mı idi?

— Yokdu.

— Doğru söyle, daha kimler vardı?

— Billâh tahattur etmiyorum. Fakat Bedri Bey'den başka kimse yokdu.

— Ne konuşdunuz?

— Malta'dan filân bahsetdik. Eski şeylerden açıldı. Bedri Bey de siyâsetle meşgul olmadığı için siyâsetden görüşmeyelim, dedi.

— Siz mi davet etdiniz?

— Efendim, Malta'dan gelmiş bir arkadaş fakat esâs itibârıyla Şükrü Bey'le aramız iyi değildi. Çünkü Şükrü Bey Maârif Nezâreti'nden istifâ etdiği zaman bana muğberdi. Bendeniz Meclis'de mebûs olduğum zaman Şükrü Bey'in haksız olduğunu ve istifâsının îcâb etdiğini söylediğimi haber almış. Bundan muğberdi. Fakat Malta'da uzun müddet bulunduk. Gurbet arkadaşlığı etdik. Tabîî iğbirâr kalmadı.

— Davetde Rahmi Bey de var mı idi?

— Davet değildi Beyefendi. Alelâde bir geliş.

— Rahmi Bey tabîî dâimâ gelir gider, çünkü akrabânız...

— Akrabâmız. Fakat o da nâdiren altı ayda bir defa gelir.

— Şükrü Bey evinizde yatdığına nazaran çok şeyler görüşmüş olmaklığınızı kabûl ediyoruz ve bu zarûret vardır.

— Görüşmüş olsam söylerim Beyefendi, hattâ kendisine nasîhat etdim. Herkesi kendi işine bırak. Herkes iş ve güçle meşgul olmakdadır. Ortaya bir iş çıkarmayın, dedim. Cevâben, siz bilirsiniz ihtiyâc vardır, dedi. Pekiyi ihtiyâc var ise çalışınız fakat benden size hayır yok, dedim.

— Sorulacak bir şey daha var, Tanîn matbaası kimindir?

— Bendenizin.

— Ne vakitden beri?

— Sekiz seneden beri.

— Yani kâtib-i umûmî olduğunuz sırada?

— Kâtib-i umûmî olmuşdum.

— Bunu kimden ve ne sûretle aldınız?

— Bir hissesini Hüseyin Kâzım Bey'den, bir hisse de Hüseyin Cahid Bey'den aldım. Malta'dan avdetde de Tevfik Fikret Bey'in veresesini aldım.

— Şimdi matbaa tamâmen sizin midir?

— Evet.

— Şahsen mi aldınız?

— Evet.

— Bilmem. Fakat bu biraz...

— Hattâ refîkamın parasıyla aldım. Yani şahsen bendeniz almadım, refîkam aldı. Kayın vâlidemin refîkama verdiği para ile satın aldı.

— Şimdi matbaa refîkanız nâmına mıdır?

— Evet. Çünkü parayı veren odur. Hattâ Tevfik Fikret Bey'in hissesini pey-der-pey tediye etmek sûretiyle heyet-i umûmiyesini kendimize mâl edebildik.

— İttihad ve Terakki'nin evvelce başka matbaası filân var mı idi?

— Hayır. Yalnız Şûrâ-yı Ümmet matbaası vardı. Fakat îcârla tutuluyordu.

— Bu matbaayı İttihad ve Terakki nâmına aldınız. Ve Tanîn gazetesini çıkardınız.

— Hiç de doğru bir şey değil.

— Kimden aldınız?

— Cahid Bey'le Hüseyin Kâzım'dan aldım.

— Ya Tanîn gazetesini?

— Evet, o gazete İttihad ve Terakki nâmına çıkıyordu.

— Demek matbaa sizin?

— Efendim! Matbaa gayet istifâdeli şeydir. Gazetenin iki senelik vâridâtı tamâmıyla masrafını çıkardı. O zaman yevmiye 16-17 bin nüsha çıkıyor ve satılıyordu.

— Fakat bu matbaanın İttihad ve Terakki'nin nâmına aldığına ve sizin üzerinize mâl edildiğine dâir birçok malûmât vardır.

— Hiç doğru değil efendim.

— Esâs kıymeti nedir?

— Esâs kıymeti yokdur. Gazetenin isminin kıymeti vardır. Tanîn'in abonesi çokdu.

— Kaça aldınız?

— 7-8 bin altın liraya fakat hepsini birden vermedik. Bir kısmını verdik, bir kısmını da Tanîn'in abonelerinden tesviye etdik.

— Bugünlük muhâkemeniz kâfîdir.

IV

Azmi Bey'in Muhâkemesi

[Resmî Zabıtlar VI]*

Azmi Bey muhâkemesinde sâbık İttihad ve Terakki rüesâsının Berlin ve Rusya'da faâliyetleri etrâfında şâyân-ı dikkat malûmât vermişdir.

Azmi Bey İttihad ve Terakki'ye ne zaman intisâb etmiş? – İstanbul'dan firâra sebeb – Merkez-i umûmîden para almak ne demekdir? – Azmi arkadaşlarının neden firâr etdiklerini bilmiyor – Firârdan sonra Almanya'daki hissiyâtları – İlk defa Anadolu'ya girmek teşebbüsü – Azmi'nin avdetinden arkadaşları da haberdâr – Azmi Bey Anadolu'ya nasıl gelmek istiyordu? – Bakû'de hâzırlanan program – İttihad ve Terakki mi, Halk Şûrâlar Fırkası mı? – Bakû Kongresi'nde neyi temsîl etmişler? – Azmi Şark'dan nasıl çıkarıldı? – Ne demek istiyor? – Tekrar Berlin'e avdet.

— Zât-ı âlîniz aslen nerelisiniz?
— İstanbulluyum.
— Tahsîliniz?
— İdâdî-i askerîde, sonra Harbiye'ye geçdim. Malûl olarak çıkdım. Daha sonra hukuk tahsîl etdim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1825, 7 Ağustos 1926, s. 3.

— Mektebinizi bitirdiniz mi idi?

— Hayır efendim.

— Sonra ne oldunuz?

— Adliyeci müddeî-i umûmîlik yapdım efendim.

— Hangi senelerde?

— 315'de.

— Nerelerde?

— Mânastır ve Selânik'de, Cezaîr-i Bahr-i Sefîd'de. Son memûriyetim de Drama müddeî-i umûmîliği idi.

— Hangi sene?

— 323-324 efendim. Sonra Selânik'e polis müdîri oldum. 31 [Mart] Hâdisesi'nde İstanbul polis müdîri oldum. Bilâhire Trablus-Şam mutasarrıfı oldum. Siroz'a nakledildim.

— Hangi senede?

— Şükrü Bey'den sonra.

— Şükrü Bey'in yerine tayîn edildiniz? Hüseyin Kâzım Bey'den sonra mı?

— Evet.

— O hâlde 328 olacak, sonra?

— Sonra azledildim. İstanbul'a geldim.

— Niçin azledildiniz?

— İtilâf hükûmeti gelmişdi. İstanbul'a gelince ikinci defa polis müdîr-i umûmîsi oldum. Tekrar azledildim. Seferberlikde Konya'ya vâlî oldum. Oradan Beyrut'a nakletdim. Beyrut'da Mütâreke'den iki ay evvele kadar bulundum. Oradan da azledildim.

— Mütâreke'de İstanbul'da mı idiniz?

— On gün evveline kadar İstanbul'da idim.

— Mütâreke'den evvel Talat Paşa Kabinesi istifâ etmişdi, o vakit İstanbul'da mı idiniz?

— Evet.

— İttihad ve Terakki'ye ne vakit dâhil olmuşdunuz?

— Meşrûtiyet'den 2-3 sene evvel.

— Nerede idiniz?

— Drama müddeî-i umûmîsi idim.

— Demek adliye ve polis mesleğinde bulunduğunuz hâlde İttihad ve Terakki'ye intisâb etdiniz?

— Evet efendim.

— Tamâm. Mütâreke esnâsında bir defa firâra teşebbüs etdiniz, niçin?

— Vahdeddin'den ürküyordum.

— Niçin?

— Çünkü polis müdîr-i umûmîliğim zamanında kendisini tevkif etmişdim. Bundan husûmeti vardı ve beni takib etdirdi.

— Siz şahsen mi tevkif etdiniz?

— Dâhiliye nâzırının reyini aldım.

— Kaç gün mevkuf kaldı?

— On, on beş gün kadar kaldı.

— Şu hâlde Mütâreke ile beraber Vahdeddin'in hâkim olacağını...

— Hayır efendim, daha evvel zannetmişdim, o zaman pâdişâh olmuşdu.

— Fakat sizin kuvvetiniz onlardan fazla idi, o vakit siz hâkim idiniz. Fakat sonra onun hâkim olacağını düşündünüz öyle mi?

— Evet.

— Firâr edeceğinizi diğerleriyle nasıl kararlaşdırdınız?

— Hiç kimse ile. Kendi kararım üzerine giderken vapurdan çıkardılar. İsmet Paşa Hazretleri Harbiye Nezâreti'nde müsteşâr idiler. Kendilerinden ricâ etdim. Beni tekrar vapura koydular, Büyükdere'de tekrar vapuru tevkif etdiler. Yine beni çıkardılar.

— İsmet Paşa müsteşâr değildi.

— Müsteşârdı efendim. Huzûr-ı âlînizde yalan söylenmez.

— Müsteşârlığı yokdur. Bizim bildiğimiz o vakit müsteşâr Ahmed Feyzi Paşa müsteşârdı.

— Hayır efendim. İsmet Paşa müsteşârdı: Ricâ etdim, beni tekrar vapura koydular. Hattâ yanlarında Seyfi Bey de vardı. Beraber konuşdular, bendenizi vapura tekrar koydular. Rıhtımda yine çıkardılar.

— Kim?

— İnzibât memûrları. Bendeniz vapurdan çıkdıkdan sonra İsmet Paşa Hazretleri'nden istirhâmda bulundum. Müsâade buyurunuz vapurla gideyim. Çünkü hâl malûmdur dedim. Onun üzerine İsmet Paşa Hazretleri tekrar emir buyurdular. Vapura bindim. Bü-

yükdere'de tevkif ederek çıkardılar. Sonra Cemal Paşa bendenizi haberdâr etdi. Bunun üzerine çıkdık.

— Merkez-i umûmîden siz de para aldınız mı?

— Katiyyen, katiyyen, katiyyen.

— Katiyyen, katiyyen diye tekrar etmekle ne demek istiyorsunuz? Yani yapılmaz bir şey mi?

— Yapılır. Fakat benim için yapılmaz bir şeydir.

— Niçin?

— Ağır bir şeydir efendim.

— Şu hâlde yapanları nefret ve lânetle yâd etmek lâzımdır öyle mi?

— Bendeniz almadım.

— Merkez-i umûmîden para almayı ağır gördüğünüz için kendinizi tenzîh etmek istiyorsunuz öyle mi?

— Para bir hak mukabili alınır. Bendenizin merkez-i umûmîye bir hidmetim sebk etmemişdir ki para alayım.

— Pekâlâ. Türkiye'den çıkdınız. Arkadaşlarınla nerede birleşdiniz?

— Sarayburnu'nda istimbotda.

— Demek evvelâ Cemal Paşa ile anlaşdınız?

— Evet.

— Kimlerin gideceğini biliyor mu idin?

— Hayır, fakat orada gördüm.

— Ötekiler niçin firâr ediyorlardı? Siz Vahdeddin'den korkdunuz. Onlar?

— Bilmiyorum.

— Bu da öteki sözünüz kadar kuvvetlidir?

— Sözlerim gayet kuvvetlidir Beyefendi.

— Mütefekkir bir dimâğ bunu bilmiyor öyle mi?

— Ne demek istediğinizi anlayamadım.

— Bir memleket felâketi olmuş. Bu felâket karşısında birleşiyor, firâr ediyorsunuz ve arkadaşlarının niçin kaçdığını bilmiyorsunuz...

— Bunlar elbetde memleketde duramayacak bir hâle geldiler ki gidiyorlar.

— Ne olmuş, nereye gidiyorlar?

— Memleketde bir harb oldu. Felâket başgösterdi. Kendi prensibleri suya düşdü. Tabîî duramazlar.

— Şekl-i umûmîyi soruyorum, gidişin mâhiyetini soruyorum. Fırka felâket arkadaşı olmak itibârıyla beraber gidiyorsunuz. Memleketi terk etmelerinin sebeb-i hakikîsini soruyorum.

— Efendim merkez-i umûmînin kararına vâkıf değilim. Fakat Enver Paşa yolda, Berlin'de işimiz yokdur, Kafkasya'ya gidelim, diyordu. Ötekiler de talih bizden çevrilmişdir. Bizler kozumuzu kaybetdik. Diğer evlâdlar memleket için çalışacakdır. Buna emînim artık biz memleketi terk etmeliyiz ve bir de Talat Paşa söylüyordu. Bahçesaray'da ayrıldı gitdi. Biz Berlin'e gitdik. Berlin'de sosyalist hükûmeti var idi. Bizi tevkif edip iâde etmek istediler. Bunun üzerine birbirimizden ayrılarak herkes kendine bir ihtifâgâh aramaya başladı. İki üç ay birbirimizden haberdâr olmadık.

— Memlekete avdet edinceye kadarki hayâtınızı birer birer anlatınız.

— Binâenaleyh Almanya'da pasaport almadan oturmanın imkânı yokdu. Ne bir ev alabiliyor, ne de bir oda tutabiliyorduk. Bu sırada Bosnalı Necib İrfan nâmıyla bir Avusturya pasaportu edindim. Berlin'de duramayacağımı anladığım için Hollanda'ya gitdim. Lahey'de bir iki ay kaldım. Lahey'de memleketin artık son derecede felâkete marûz kaldığını ecnebî gazetelerde öğreniyordum. Lahey çok kalabalıkdı. Orada oturamayacakdım çünkü çok pahalı idi. Yaşamak imkânı yokdu. Bu sebeble Berlin'e dönmek mecbûriyeti vardı. Berlin'de bir müddet kaldım. O sırada memleketde bazı hareketler kendini göstermeğe başladı ve şunu arz edeyim ki memleketle muhâbere etmek imkânı kalmamışdı. Artık Anadolu üzerinde Vahdeddin'in tesîri kalmayıp, Anadolu İstanbul ile alâkasını kesince memlekete dönmek istedim.

— Şu hâlde sözünüzden, nefs-i azîzimi kurtarayım da diğerleri ne olursa olsun mânâsı çıkıyor.

— Hayır efendim.

— Vahdeddin'den kaçıyorsan ne için Anadolu'ya geçmiyor da hârice kaçıyorsun? Memleketde bir hareket vücûde geldiğine göre o hareketi vücûde getiren sizin gibi memleketin evlâdları değil mi

idi? Sizin gibi bu memleketin memûriyetlerinde, vazîfelerinde bulunmuş insanlar değiller mi idi?

— Evet ama, onların Vahdeddin'le böyle, yani böyle bu şekilde vaziyetleri yokdu.

— Memleketi yalnız siz mi idâre ediyordunuz? Niçin gidiyorsun ve niçin gelmek istiyorsun?

— Esbâbını arz edeyim efendim. Ben giderken Vahdeddin daha Anadolu'ya hâkim idi, sonra olamadı.

— İşte cevâbını verdin ya. Sonra ne yapdın?

— Geldim, Antalya'ya geçdim.

— Hangi tarîkle geldin?

— İtalya tarîkiyle geldim.

— İtalya tarîkiyle geçerken, Kont Sforza'ya mürâcaat etdiğini söylüyorsun. Niçin mürâcaat etdin ve ne konuşdun?

— İtalya'da pasaportumu vize etdirmek istedim, epeyce uğraşdım, kabil olmadı. Orada Selânikli Metr [Üstad] Salem'e tesâdüf etdim. Kendisini Selânik'den tanırım. Pasaportumun vize edilmediğini anlatdım. Kont Sforza dostu idi, görüşdü. Nihâyet Kont Sforza benimle görüşmek arzusunu izhâr etmiş, bendeniz de gitdim görüşdüm, pasaportumu vize etmiyorlar memlekete gitmek istiyorum, dedim. Siyâsî işlerdir bunlar olur, müteessir olmayınız, vize etdiririz, dedi; hattâ o sırada, Anadolu niçin bizimle münâsebet tesîs etmeyi arzu etmiyor, dedi ben de; diplomat değilim, idâreciyim, ince işlere aklım ermez. Maa-mâfih siz Anadolu ile temâs etmek istiyor musunuz, dedim; evet, dedi. O hâlde ben gidiyorum söylerim dedim, pasaportumu vize etdiler.

— Kont Sforza neyi anlamak istiyordu?

— Yani bizden muâvenet istemezler mi demek istiyordu. Sonra pasaportumu aldım, hareket ederek Antalya'ya geldim. Refet Paşa'nın Konya'da olduğunu haber aldım. Kendilerine telgraf çekdim. Dedim ki, sizi veya Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ni nerede görebilirim. Bendenize verdiği cevâbda Mustafa Kemâl Paşa'yı görmek isterseniz Sivas'a, beni görmek isterseniz Dinar'a geliniz, dedi. Bendeniz Antalya'dan hareketle Burdur'a ve oradan Dinar'a geldim. Dinar'a geldiğim zaman Refet Paşa'nın hareket etdiğini işitdim. Orada kaim-makam veya mîralây Baha Bey vardı. Baha

Bey'le beraber gelmişler. Refet Bey gitmişdi, Baha Bey'e Refet Bey'le görüşmek için geldiğimi söyledim. Bana bir şey söylemedi, dedi; bendeniz vaziyetde istiskal olduğunu anladım. Burdur'a geldim. Orada ne yapayım diye düşünüyordum. Bir gece sabâha karşı beni uyandırdılar. Refet Bey geldi, seninle görüşmek istiyor, dediler. Gitdim görüşdüm, İtalya'da bu gördüğüm şeyi söyledim. Bendenize Refet Bey, sizin dönmeniz doğru değildi. Daha evvel haberim olsa idi sizi Azerbaycan'a geçirirdim. Şimdi avdetiniz fenâ tesîr yapar, dedi. Bendeniz döndüm, Antalya'ya geldim. Antalya'dan Rodos'a ve oradan İtalya'ya gitdim.

— Burada duralım. Sizin Berlin'den ayrılıp İtalya'ya geleceğinize arkadaşlarınızdan kimin haberi vardı?

— Zannederim hepsinin malûmâtı vardı.

— Onların malûmâtı tahtında mı geliyordunuz?

— Hayır, onların izni, direktifi tahtında değil, malûmâtı tahtında.

— Kendileriyle görüşdünüz mü?

— Gidiyorum, dedim.

— Onların her hangi bir nokta-i nazarını, fikrini, teşebbüsünü hâmil bulunuyor mu idiniz?

— Cemal Paşa'nın mektûbunu hâmildim.

— Nerede yazdı?

— İsviçre'de.

— Ne dedi?

— Bunu Refet Bey'e veriniz, dedi.

— Tabîî biraz konuşmuşsunuzdur?

— Evet, Anadolu'ya gidiyorum. Benim için burada yaşamak imkânı kalmamışdır. Çünkü sürünüyoruz, dedim.

— Pekâlâ, Antalya'ya geldiniz. Mustafa Kemâl Paşa'yı ne için görmek istiyordunuz? Eğer memlekete bir vatandaş ve bir ferd-i millet gibi girmek istiyorsanız usûlü dâiresinde gelirdiniz ve oranın memûru sizi usûlü dâiresinde kabûl ederdi veyâhûd ne yapacağınızı size söylerdi. Siz girer girmez doğrudan doğruya Mustafa Kemâl Paşa'yı görmek istiyorsunuz. Ve Refet Bey'i görmek istiyorsunuz, bunlardan maksadınız ne idi?

— Hiçbir maksadım yokdu.

— Pekiyi tarz-ı hareketleri ne sûretle mütâlaa edelim?

— Efendim, Refet Bey benim üç senelik arkadaşımdır. Avrupa'dan gelmişim. Cebimde beş param yok. İnsan bir arkadaşıyla görüşmez mi efendim, bendeniz onlardan başka kimi tanırım.

— Demek gelişi güzel mürâcaat ediyorsunuz. Öyle mi kabûl edelim?

— Gayet tabîî.

— Ben şöyle anlıyorum: Ben geliyorum. Sâbık İttihad erkân ve ricâlinden Azmi Bey geliyor, diyorsun. Memleketin hâlinden müteessir olarak anavatana avdet ediyorsan nâdim olmuş ve memlekete dehâlet eder bir şekilde geliyorsan, mütevâzı ve vatana hidmet etmek istiyorsan, böyle mürâcaat etmezdin.

— Nasıl gelinirdi söyleyiniz Reis Bey, ben başka türlü gelmedim.

— Döner, dolaşır en nihâyet buraya kadar gelirsin.

— Ne yapalım mukadderât.

— Söyleyiniz. Döndünüz, gitdiniz ve Berlin'e vardınız, sonra?

— Berlin'de bir müddet oturdum. Cemal Paşa Berlin'e gelmişdi. Bendeniz, yalnız bendeniz değil, Cemal Azmi Bey, Bedri Bey ve bendeniz. Bir programdan bahsetdi. İslâm İhtilâlciler İttihadı Cemiyeti nâmıyla bir program verdi. Bunu Enver, Cemal ve Talat paşalar yapmışlar, fenâ değil idi. Memleketin hâricindeki ihtilâl kuvvetinden istifâde etmek ve memlekete hücûm eden düşmanı hâricde de biraz meşgul etmek gayesine matûfdu. Muvaffak olsalardı fenâ değildi.

— Ne yapacaklarmış?

— Anadolu hâricindeki ihtilâl teşkîlâtını tanzîm ederek bize hücûm eden düşmanları oralarda tevkif etmekdi. Bunun sâha-i tatbîki düşünüldü. Berlin'de bu tatbîk edilemezdi. Çünkü Berlin'de emîn ve râhat değildik. Rusya'ya gitmek lâzım gelir, dendi. Bunun sâha-i tatbîki Rusya olabilir. Bu fikir etrâfında ancak Rusya'da çalışılabilir, dediler. Bu bendenizin fikrine muvâfık değildi. Çünkü o zaman Almanya ile Rusya arasında bir nokta-i iltisâk yokdu. Polonya'dan geçmek imkânı olmamakla beraber şimâlden bahren de gitmek imkânı yokdu.

— Şu hâlde İslâm İhtilâlciler İttihadı Cemiyeti'ni siz de kabûl etmiş oldunuz?

— Evet.

— Rusya'ya kimlerle gidecekdiniz?

— Enver Paşa gidecekdi. Cemal Paşa Bedri Bey'le beraber üserâ meyânında gönderildi. Bendeniz gidemedim. Enver Paşa tayyâre ile gitmek istedi, kabil olamadı. Bendeniz yine İtalya tarîkiyle gitmeyi düşündüm. Gitdim Kont Sforza'ya mürâcaat etdim, ricâmı kabûl etdi. Sardunya'dan Rusya'ya gönderilecek Rus üserâsı meyânında beni Odessa'ya gönderdi. Odessa'dan Harkof'a gönderdiler. Harkof'dan Moskova'ya gitdim.

— Pasaportunuz yine Necib İrfan nâmına mı idi?

— Evet efendim.

— Hangi milletden oluyor?

— Bosnalı, Moskova'ya geldiğim zaman bendenizi Rusların misâfir etdikleri yerde Anadolu'nun Rusya'ya gönderdiği murahhasları gördüm. Bekir Sami Bey, Yusuf Kemâl Bey, Seyfi Bey, İbrahim Talî Bey varlardı. Harkof'da bulunduğum zaman Enver Paşa'nın Estonya'da habsedildiğini, Cemal Paşa'nın Bedri Bey'le beraber Afganistan'a gitdiklerini öğrendim. Bendeniz mütereddid idim. Enver Paşa mevkuf, Cemal Paşa gitmiş, bârî ben de Afganistan'a gideyim dedim. Rus Hâriciyesi'ne mürâcaat ederek Afganistan'a gönderilmekliğimi ricâ etdim. Çünkü hükûmet delâlet etmez ise oradan seyâhat etmenin imkânı yokdu. Ondan sonra Moskova'ya Enver Paşa geldi. Estonya'da habsolmuş ve firâr etmiş, Almanya'ya gitmiş, Almanya ile Polonyalılar arasındaki iltisâkdan istifâde ederek geçmiş.

— Yalnız mı?

— Yanında Hayri isminde birisi vardı. Daha bir kişi vardı. Fakat kâtib idiler. Enver Paşa ile görüşdüm. Bu programın tatbîki meselesini müzâkere etdik. Bu müzâkerede heyet-i murahhasadan Seyfi, İbrahim Talî ve Yusuf Kemâl beyler de dâhildi. Program Almanya'da tanzîm edilmişdi. Fakat Rusya'nın hâlet-i rûhiyesine uymazdı. Bazı tabîrleri değişdirmek lâzım geliyordu. Meselâ kapitalist gibi bazı tadîlât yapmak lâzım geliyordu.

— Programdaki tadîlâtı kimlerle yapıyordunuz?

— Seyfi Bey, Talî Bey, Enver Paşa ve bendeniz. Yusuf Kemâl Bey'le Bekir Sami Bey de vardı zannederim. Zaman geçdi unutmuş olabilirim, affınızı istirhâm ederim, programın esnâ-yı tadîlinde Seyfi Bey teklîfde bulundu, o teklîfi gayet hüsn-i niyetle yapmışdır. Diyordu ki, Anadolu'nun alâkadâr olmadığı hiçbir şeye girmem, ne diyorduk, Anadolu hâricdir onu karışdırmayacağız, Anadolu kendi işleriyle meşgul oluyor, hâricdir Anadolu'ya yardım etmenin imkânını düşünüyoruz.

Seyfi Bey, hayır, dedi. Başda Anadolu olmazsa ben bu işe girmem diye ısrâr etdi. Onun ısrârı üzerine Anadolu başda olmak üzere tabîri kondu. Programda bir merkez-i umûmî vardır. Merkez-i umûmî bir program mıntakaları ayırıyor. Türkistan bir mıntaka, Hindistan bir mıntaka, yine şimdi Anadolu başda, dedik. Hâlbuki Anadolu da bir mıntaka addedildiği için merkez-i umûmiye tâbi olması lâzım gelirdi. Binâenaleyh bu da olmaz, dedik. Hayır, Anadolu'nun dâhil olmadığı bir işde biz bulunmayız, dediler. Bu hâlde kaldı. O sırada heyet-i murahhasaya bir telgraf geldi. Türküm, mevkufum, askerim, esîrim, beni kurtarın, diyordu. Nereden çekildiğini hatırlamıyorum, kurtarıldı. Telgrafın altında Sami diye bir imzâ vardı. Evvelâ heyet-i murahhasa bunu anlayamadı. Nihâyet bir Türkdür, dedik, heyet-i murahhasanın delâletiyle kurtarıldı. Sonra anladık ki Çerkes Sami imiş.

— Bu telgraf nereden çekiliyor?

— Rusya dâhilinde bir istasyondan, fakat neresi olduğunu hatırlamıyorum. Sami Türkistan-ı Çinî'ye gitmiş, orada tedkikat yapmış, Hindistan'da İngilizleri izâc mümkündür. Binâenaleyh orada teşkîlât yapmak muvâfık olur, dedi. Türkistan-ı Çinî hakkında bize îzâhât verdi. Nihâyet oradan geçmeğe karar verildi. Fakat Afganistan hudûdundan Afganistan'ın reyini almak lüzûmunu görüyorduk. Bendeniz Afganistan'a gitdim. Cemal Paşa'dan evvel gitmişdi. Orada Emir Hazretleri'yle görüşdük, muvâfakat etdiler ve bizim için mahzûr yokdur, dediler. Bendeniz iki, üç ay sonra döndüm. Yalnız şunu arz edeyim ki Afganistan hudûdundan Kabil'e kadar yazın olursa 35-40 gün, kış olursa 57 gündür; bendenizin bu gidiş gelişim sekiz ay imtidâd etdi; avdetimde Rusya hu-

dûduna geldiğim zaman Anadolu'dan gönderilen mümessil ismini hatırlamıyorum.

— Memduh Şevket Bey mi?

— Hayır Afganistan. Kendisi Afganlı idi.

— Abdurrahman Bey mi?

— Evet. Ona Rusya hudûduna yakın bir mesafede tesâdüf etdim. Kendisiyle oturduk konuşduk. Ruslar bizim Türkistan-ı Çinî'de çalışmamıza muvâfakat göstermişlerdi. Sonra bundan rücû etmişler, Enver Paşa'nın da Rusya'da kalmasına o kadar mümâşât etmiyorlarmış. Bendeniz mütehayyir idim. Sonra Taşkent'e geldim. Orada Moskova'ya gitmek imkânı olmadığını anladım çünkü Enver gitmişdir. Sonra benden de şübhe edeceklerdi. Belki tazyîk altında kalacakdım. Rusya'nın vaziyeti çok müşkil idi. Memlekete dönmeğe karar verdim, Bakû'ye geldim. Orada Anadolu'nun gönderdiği heyet-i murahhasaya râst geldim. Yusuf Kemâl Bey riyâsetinde Rıza Nur Bey, Seyfi Bey, İbrahim Talî Bey vardı. İbrahim Talî ve Seyfi beylerle Kars'a geldim, orada Kâzım Karabekir Paşa'ya tesâdüf etdim.

— Bakû'de başka kimseye tesâdüf etmediniz mi? Enver Paşa orada değil mi idi?

— Cavid Bey'e tesâdüf etdim. Memduh Şevket Bey'den Enver Paşa'nın Rusya'da olduğunu öğrendim. Artık bendeniz memlekete gelmeğe karar vermişdim çünkü Moskova'da çalışmak imkânı kalmamışdı. Enver Paşa'nın bazı eşyâları vardı. Emir Paşa'dan kendisine hediye edilmişdi. Onları Kars'dan Bakû'ye gönderdim. Seyfi Bey'le beraber Kars'a geldim.

— Orada Küçük Talat Bey'e râst gelmedin mi?

— O daha evvel, bendeniz Afganistan'a gitmezden evvel Ruslar bana haber gönderdiler, dediler ki Bakû'de bir Şark İslâm Kongresi yapıyoruz. Sizin de orada bulunmaklığınız lâzımdır. Enver Paşa muvâfakat etdi. Zinovyef ve Radek onlarla beraberdi. İbrahim Talî Bey'le üçümüz Bakû'ye gitdik. Bakû'de bizi bir yere misâfir etdiler. Enver Paşa zannederim Nail Bey'in evinde misâfir kaldı. Orada Küçük Talat Bey'e râst geldik. Küçük Talat Bey biz gitdikden sonra Anadolu'ya geçmiş. Halil Paşa da beraber, Anadolu da kendilerini Azerbaycan'a çıkarmış ve orada o zamandan beri

kalmışdır. Hattâ bendeniz Talat'ı fikirlerinde ve faâliyetlerinde biraz mütereddid gördüm. Çünkü Bolşeviklerle çok düşmüş kalkmış. Bir gün Enver Paşa'nın yanında oturmakda iken bir şeyler yazıyordu. Kendisinin bir program yazmakda olduğunu gördüm. Nedir dedim? Halk Şûrâlar Fırkası Programı'nı yazıyorum, dedi. Enver Paşa da orada idi. Enver Paşa, bu Halk Şûrâlar Fırkası değil İttihad ve Terakki olur, dedi. Böylece mübâhase ederken bendeniz bırakdım gitdim.

— Daha kimler vardı?

— Bilmiyorum.

— Bu da bir kongre mi?

— Hayır efendim.

— Bahaeddin Şakir, Hafız Mehmed, siz, Enver Paşa, Nail hep oradasınız. Erzurum'dan gelen İsmail gibi bazıları da orada, şimdi konuşun bakalım.

— Hafız Mehmed'in orada olduğunu iyice hatırlayamadım. Seneler geçmişdir. Notlarım vardır. Takdîm ederim. Hepsi oradadır.

— Sonra?

— Enver Paşa İttihad ve Terakki nâmı olsun, Şûrâlar Fırkası nâmı olmasın, dedi. İşte bu kadar Reis Beyefendi!

— Kongre değil midir?

— Kongre hâlinde değildir. Bundan emîn olunuz Reis Beyefendi! Müzâkere hâlinde değildi. Zannederim ki bunu İbrahim Talî Bey hatırlar.

— Siz de Bakû'deki Üçüncü Enternasyonal Kongresi'ne iştirâk etdiniz mi?

— Evet, oraya gidenler bir menfaatle iştirâk etmez efendim. Bir kâğıdı olan gider. Orada oturur.

— A'zâ olarak mı?

— Efendim, Ruslar bir kâğıd verirlerdi. Bendeniz orada ne beyân-ı rey etdim, ne de bir şey söyledim. Hiçbir şeyim yokdu. Bilmiyorum.

— Sizin oraya iştirâkinizi şöyle telâkki ediyoruz. Enver Paşa, Azmi Bey, Bahaeddin Şakir Bey İslâm İhtilâlcileri Cemiyeti İttihadı murahhasları diye kabûl ediyoruz.

— Evet, o şekilde konuşulmuş.

— Evet, şimdi bir yeni evde toplandınız, konuşuyorsunuz, onu itmâm edin. Yani Halk Şûrâlar Fırkası Programı'nı Talat Bey yaparken Enver Paşa İttihad ve Terakki olsun dedi?
— Evet.
— Yani yeni İttihad ve Terakki mi?
— Eski veya yeni bilmiyorum. İttihad ve Terakki demişdi.
— O ictimâda iki cümle mi konuşdunuz?
— İctimâ değil Beyefendi. Orada bir program konuşulmadı.
— Sonra?
— Biz Moskova'ya döndük.
— Demek orada bir karar tesbît etmediniz?
— Hayır. Onlar etdi ise haberdâr değilim.
— Halk Şûrâlar Fırkası'nı kabûl etdin mi?
— Katiyyen. Nasıl ederim?
— Sonra?
— Sonra Rusya'ya geldim. Arz etdiğim gibi Afganistan'a gitdim. Oradan memlekete geldim, Kâzım Karabekir Paşa'yı gördüm. Ertesi günü Sarıkamış'a geldim. O zaman hasta idim. Kâzım Karabekir Paşa yanıma geldi, dedi ki, ricâl-i sâbıkanın memlekete girmemesi hakkında Hükûmet'in bir kararı vardır. Bu kararda siz de dâhil misiniz, değil misiniz diye sordum, dedi. Üç gün sonra haber aldım ki ben de ricâl-i sâbıka arasına dâhilmişim. Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne telgraf yazdım. İstirhâm etdim. Dedim ki: Çok uzak yerden geldim. Hâlim perîşân, sıhhatim muhtell, mâlî vaziyetim de müsâid değil, oraya gelmekliğime itimâd buyurulmazsa Sarıkamış'da otururum, dedim. Memleketin siyâset-i dâhiliye ve hâriciyesi henüz avdetinize müsâid değildir diye cevâb aldım. Bil-mecbûriye gitmek lâzım geldi. Rusya'ya dönüyordum.
— Niçin?
— Çünkü kimse yokdu. Rusların evvelâ Türkistan ve Çin hakkında müsâade edip de badehû muhâlefet etmelerine göre Ruslar bizden ürküyorlardı ve orada yaşamak imkânı da yokdu.
— Halil Paşa ve Küçük Talat nerede idiler?
— Küçük Talat Bakû'de idi. Fakat Halil Paşa'yı bilmiyorum. Karabağ'da imiş, ne imiş. Halil Paşa'yı Bakû'den avdetde Moskova'da gördüm.

— Oradan doğru Moskova'ya mı gitdin?

— Evet.

— Enver Paşa ile Bakû'de birleşiyorsunuz, İslâm İhtilâller Cemiyeti İttihadı nâmına murahhas olarak kongreye gidiyorsunuz. Onun arkasında Halk Şûrâlar Fırkası diye Küçük Talat'ın bir şeyler yazdığını görüyorsun. Öteden gûyâ Enver Paşa diyor ki, buna İttihad ve Terakki diyelim. Ondan sonra da Şark'a geliyor ve memlekete girmek istiyorsun. İfâden budur yani hiçbir şeyle alâkan yok. İfâden bu mudur?

— Ne diyeyim Reis Beyefendi?

— Buna böyle inanmak ve bunu böyle kabûl etmek olur mu?

— Kabûl etmeyecek ne var Reis Bey?

— Kabûl etmek için çok sâf ve büdalâ olmak lâzım gelir.

— Estağfirullah.

— Siz niçin onlardan ayrılıyorsunuz, onu söyleyin.

— Esâsen biz Talat Bey'in orada olduğunu bilmiyorduk. Nasıl gitdiğimizi arz etdim. Rus Hükûmeti Enver Paşa'ya şöyle bir haber göndermişdir. Bakû'de kongre yapıyoruz. Sizin bulunmanız da lâzım. İbrahim Talî Bey ve ben de beraber olduğum hâlde Enver Paşa ile geliyorum.

— Hâlbuki Enver Paşa sizinle beraber gelirken bir torba da İttihad ve Terakki mühürleri getirmişdir.

— Haberdâr değilim.

— Küçük Talat'ın söyleyeceği bu söze ne dersin?

— Haberdâr değilim, şimdi işidiyorum.

— Bunu tamâmen bildiğinizi ve tamâmen bir maksad-ı siyâsî ile hareket etdiğinizi kendi yazınız ve kendi mektûbunuzla izhâr ediyorsunuz.

— Mektûbu biliyorum. Fakat zât-ı âlînize Enver Paşa'nın bir torba mühür getirdiğini bilmiyorum, dedim.

[Resmî Zabıtlar VII]*

İttihadcıların polis müdîr-i umûmîsi Azmi Bey mütemâdiyen ve musirren Anadolu'ya girmek için çalışmasının sebebini bir türlü îzâh edemiyor.

Batum'da akdolunan kongre – Cemal Paşa'nın kani olmak istediği bir teşebbüs – Halk Şûrâlar Fırkası mı, İttihad ve Terakki mi? Azmi Bey mektûbunu îzâh ediyor – Vrangel ordusundan istifâdeyi düşünmüşler – Şeref-i millî noktasından kapatılan bir safha – Tavzîh edilmesi lâzım gelen bir nokta – Talat Bey'in faâliyetine dâir neler duymuş? – Azmi Batum'dan döndüğünde nasıl yaşamış? – Tevâzün-i kuvâ bahsi – Bir Birinci ve İkinci grubları birleşdirmek tasavvuru – Sâbık Ardahan mebûsu Hilmi'nin teşebbüsâtı – Bir mektûb meselesi – Azmi kimlerle temâs edermiş?

— Mektûbunuzdaki ifâdeleriniz nedir?

— Arz edeceğim. Trabzon'a geldim. Oradan vapurla Avrupa'ya gitdim.

— Hangi tarîkle?

— İstanbul tarîkiyle.

— İstanbul'da kaldınız mı?

— Gizli geçiyorum efendim.

— Hangi vapura bindiniz?

— İtalyan vapuru idi, Berlin'e geldim. Daha Trabzon'da iken Talat Bey'in geldiğini ve orada bir teşkîlât yapmak istediğini, sonra orada tevkif edilerek memleket hâricine çıkarıldığını işitdim. Bakû'de Enver Paşa ile görüşdüğüm bu fâsıla dokuz aydır. Çünkü arada Afganistan seyâhati fâsılası vardır. Müteâkıben bir program geliyor. Bir kongre yapılıyor, Batum'da bir kongre yapdık, Halk Şûrâlar Fırkası nâmıyla bir program da tanzîm etdik. Binâenaleyh bunu gönderiyoruz, diyorlar.

— Talat Bey bunu kime diyor?

— Berlin'e diyor. Berlin de İslâm İhtilâlciler Cemiyeti İttihadı'nın bir merkezi idi. Ben bunu görür görmez...

— Demek Batum'da sizin söylediğiniz Halk Şûrâlar Fırkası'ndan başka olarak –Enver Paşa da dâhil olduğu hâlde– bir kongre

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1826, 8 Ağustos 1926, s. 4-5.

yapıyorlar. Ve bunun programını sizin merkeze veyâhûd şubeye teblîg ediyorlar. Bu kongre tabîî İttihad ve Terakki nâmına.

— Ne nâmına olduğunu bilmiyorum. Onu kendilerinden sorunuz.

— Mektûbda bahsetmiyor mu?

— Efendim, orada Berlin'de bulunan Doktor Rusuhi Bey vardır. O da zâten İslâm İhtilâlciler Cemiyeti merkezinde a'zâdır. O hatırlar. Bendeniz hâfızamda muhâfaza edemiyorum. Müteâkıben Enver Paşa'dan bir mektûb aldım.

— Nereden?

— Daha evveldir, Talat Bey'den mektûb almazdan evvel Moskova'dan Enver Paşa'dan bir mektûb aldım.

— Küçük Talat'dan aldığınız mektûbda size ne söylüyor ve ne demek istiyor?

— Bir program tanzîm etdik. Trabzon'da teşkîlât yapdım, diyor. Bir de kongre mukarrerâtı gönderiyor. Ve onun sûreti burada da vardır. Buraya göndermiş. Bendeniz Berlin'e gitdiğim vakit Enver Paşa'dan mektûb aldım. Moskova'yı terk ediyorum. Cenûba gidiyorum. Bu da memlekete yakın olmak içindir. Binâenaleyh İslâm İhtilâlciler Cemiyeti merkez-i umûmîsi burada mülgadır. Berlin'deki merkez bu işi görecekdir, diyordu. Hattâ numara ile idi. Ordu emri gibi idi, o zaman Cemal Paşa da Afganistan'dan dönmüş, henüz Berlin'e gelmişdi. Çok cânımız sıkıldı. Yakın gidiyorum demesine müteessir olduk, bunun üzerine Cemal Paşa'nın mâiyetinde bulunan bir Afganî zâbit vardı.

Cemal Paşa katiyyen gitme, gel diye Enver Paşa'ya onunla bir mektûb gönderdi. Bir müddet sonra Talat'ın mektûbunu kongre mukarrerâtıyla beraber aldık. Enver Paşa bu mektûbdan sonra Batum'a gidiyor. Orada Talat, Doktor Nâzım, Enver Paşa, Halil Paşa birleşiyorlar. Bu arz etdiğim kongreyi akdediyorlar ve kongrenin mukarrerâtını bize gönderdiklerini mektûbla bize yazıyor. Tabîî bundan müteessir oluyoruz, ben ona bir mektûb yazıyorum.

— Demek bu mektûb onun üzerine yazılıyor?

— Evet.

— Fakat mektûbun meâlinden Anadolu'ya geçip Anadolu'da vaziyeti ve cidâl-i millîyi sevk ve idâre edenlerle mücâdele etmek

ve devirmek istedikleri anlaşılmakdadır, yani sizin bunlardan malûmâtınız muntazamdır.

— Malûmâtım yokdur.

— Bu mektûb senin kendi elyazınla değil mi?

— Altı sene evvel elimle yazılmış bir mektûbdur.

— Mektûbda Şadi Bey kardeşim diyorsun, Şadi Bey kimdir?

— Küçük Talat Bey.

— Niçin böyle yazıyorsun?

— Bilmem, onu Bakû'de gördüğüm zaman nâm-ı müsteârının Şadi olduğunu öğrendim.

— Sonra Moskova merkezinde okundukdan sonra Şadi Bey'e gönderilmesi ricâ olunur, diyorsunuz. Onu Moskova merkezinde kim okuyacak?

— Orada Şekib Arslan, Mehmed Başhanbağ, Abdülaziz Çaviş var idi. Bu teşkîlâtı Enver Paşa yapmışdı. Orası merkez-i umûmî idi, ben de a'zâ idim.

— Bunlar Moskova'da merkez-i umûmîyi mi teşkîl ediyorlar?

— Evet, bendeniz de orada a'zâ idim.

— Yani Moskova'daki İslâm İhtilâlciler Cemiyeti İttihadı'nda a'zâ idiniz?

— Evet. Yalnız bendeniz a'zâ değildim. Enver Paşa, İbrahim Talî Bey, Seyfi Bey a'zâ idi.

[*Azmi Bey'in mektûbu okundu.*]

— Batum'da hâl-i faâliyetde bulunduğunu haber alarak mütehassis oldum, diyorsun. Hâlbuki siz aksine olarak müteessir olduğunuzu söylüyorsunuz?

— Arz edeceğim efendim.

— Şimdi bir defa orada Halk Şûrâlar Fırkası'nı Küçük Talat telaffuz etdi. İttihad ve Terakki cümlesini de Enver Paşa telaffuz etdi diyorduk. Küçük Talat'ın ifâdesi daha ziyâde bunun Bahaeddin Şakir tarafından ileri sürüldüğü merkezindedir. Şu mektûbdan anlaşılıyor ki, siz de İttihad ve Terakki nâmına kalbedildiğini ve Halk Şûrâlar kelimelerinin artık İttihad ve Terakki'ye karışdırılmamasını ihtâr ediyorsunuz.

— Evet.

— Şu hâlde orada İttihad ve Terakki nâm ve hesâbına bir karar ittihâz edildiğini ve sizin de bulunduğunuzu anlıyoruz!

— Hayır efendim.

— Bu mektûbu tabîî zabta geçiriyoruz. Gazeteler de yazacak. İfâdenize göre anladığımız böyledir. Şimdi soruyorum, ordusunu terk etmiş bir kumandan vaziyetinde milleti kendi mukadderâtına terk ederek firâr etdiniz.

— Bendeniz değilim.

— Firârınız Abdullah Zafir'in firârından başka bir mânâ ifâde etmez. Gitdiniz. Millet kendi fıtratı ve fazîlet-i asliyesi itibârıyla kendini müdâfaa etmeğe kıyâm etdi. Mahkûmiyet muâmelesini kabûl etmemeğe doğru isyân etdi. Bir Mustafa Kemâl çıkdı. Bu milletin müteferrik kıyâm ve müdâfaalarını topladı. Büyük bir vahdet ve tesânüd vücûde getirdi. Bir cihân-ı husûmete karşı müdâfaa etdi. Siz de Mustafa Kemâl Paşa'ya mashara diyorsunuz. Siz mi masharasınız, Mustafa Kemâl Paşa'nın hareketi mi masharalık?

— Reis Beyefendi! Memleketden uzak düşmüş bir adamı her gün adım adım ölüm takib ederse o adam daha başka bir şekilde yazabilir mi idi?

— Dinle! Eğer sizin hareketiniz bir vatan endişesiyle ise, vatanınızın menfaati için hareket ediyorsanız, her şeye katlanırdınız. Bütün hareketiniz masharalıkdır. Bütün cihân-ı İslâmiyet'i ayaklar altında çiğnetdirmek için kongre akdediyorsunuz. Ne sıfatınız, ne mevkiiniz, ne kudretiniz vardı?

— Bendeniz kongre akdetmedim.

— Üçünüzün İslâm İhtilâller Cemiyeti İttihadı Kongresi akdetdiğinizi söylediniz ya, onun üzerine söylüyorum.

— Eğer Bakû'de Bahaeddin Şakir, Enver Paşa kongre yapmışlarsa bilmiyorum.

— Anladım bütün masharalık sizdedir.

— Ne diyeyim, mahkûm bir vaziyetdeyim.

— Yapdıklarınızı bütün kâinât bilsin. Sonra cephe açmak, memleket için tehlikeli diyorsun; demekle sen her hangi iblîsâne bir maksadla cephe açılmasına tarafdâr değilsen, onlar ne cephe açacaklardı, evvelâ ona cevâb ver.

— Arz etdiğim gibi, Talat Bey'in teşkîlât yapmakda olduğunu öğrendim. Memleketde en ufak siyâsî hareket memleketde ikilik yapar, ikilik ise memleket için fenâdır diye yazdım.

— Yeni idâre nâmına Anadolu'da gördüğün mezâlim nedir?

— Efeler devresi.

— Siz firâr etdiğiniz vakit efeler ilk defa silâhı eline almış çıkmışdır. Aslı bozuk, südü bozuk, Türk olmayan insanlar vatanı terk etmişdir. Binâenaleyh onları tenzîh ederim.

— Hepsi için söylemedim Reis Bey!

— Memleketi anarşiye terk etdiniz. Elbetde bahtsız vatanın felâketli gününde fedâkârlık yaparak memleketde bulunmak lâzım iken vaktiyle o felâketi hâzırlayan yani siz başdakiler firâr ederse ondan sonrakileri tasavvur ediniz. Ne gibi bir vaziyet geçirmişlerdir.

— Bu suâl bendenize tevcîh edilemez. Ben Harb-i Umûmî'nin ilânından itibâren tâ Mütâreke'ye kadar dâhilde, hâricde vazîfemi yapdım. Bana tevdî edilen vazîfeyi bütün mevcûdiyetimle îfâ etdim. Nâmûsun en büyük hissiyle çalışdım.

— Mektûbunda bî-amân hasım olduğunu yazıyorsun, nedir?

— Reis Bey! İki defa memleketden kovulan bir adam bu buhrân içinde ne yazabilirdi? Gitdiği yerlerde kendisini adım adım ölüm takib ederse ve şu benim vaziyetimde bir başkası olsa idi, ne yazardı?

— Az muâmele imiş. Size yapılan muâmelenin az olduğunu şimdi anladım. Darağacına sizi o vakit çekmeli idi.

— Reis Bey, bendeniz döndükden sonra memleketde hafî birçok ictimâlar oldu. Siyâsetler oldu, buhrânlar oldu, beni bunların hangisinde gördünüz? Bunlar altı sene evvel yazılmış mektûblardır.

— Bahaeddin Şakir'in malûm olan mesâîsi nedir?

— Öğrendiğime nazaran Bahaeddin Şakir'in Vrangel ordusunu Yunanlılar aleyhine sevk ve tahrîk edebileceği şekli konuşulmuş ve göndermişler. Nâzım Bey daha iyi bilir. Bunu ondan sorunuz.

— Malûm olan bir şeyden bahsediyor ve malûm olduğunu ifâde ediyorsun. Niçin başkasından soralım?

— Arz etdim, kendisinin Vrangel ordusundan istifâde etmesini arzu ediyorlardı. Vrangel ordusunu bir kuvvet zannediyorlardı. Ondan istifâde etmek mümkün müdür, değil midir bu cihetin öğrenilmesi için gönderilmiş. Bahaeddin Şakir Bey döndüğü zaman kendisinden öğrendim. Onlar baldırı çıplak birtakım aç insanlarmış!

— Bu mudur?

— Evet.

— Berlin'de birtakım ecnebî mahâfil ile temâsınız hatırınıza gelmedi mi?

— Bendenizin temâsım yokdur efendim.

— Sizin değil, başkalarını soruyorum.

— Bilmiyorum efendim.

— Bunu bu kadar bırakıyorum. Siz çok şeylere başvurdunuz, şeref-i millî nokta-i nazarından bunu kesiyorum.

— Ben vurmadım, bilmiyorum.

— Sonra, anlat ve netîceyi bağla. Halk Şûrâlar Fırkası kelimesini terk edin, İttihad ve Terakki sözü kâfîdir diyorsun?

— Evet, memlekete mazarrat vereceğini anladığım bir adama karşı yazdığım şu mektûb çok vatanîdir. Memleketi ihtilâfa düşürmekten çekininiz, diyorum. Tamâmen kendisine memlekete zarar verecek hareketlerden tevakki etmesini söyledim.

— İttihad ve Terakki Fırkası nâmına faâliyet yapılmasını istiyordunuz?

— Hayır, çünkü memleket birçok şeylerle meşguldü. Bir tarafdan memlekete karşı yapılacak şey muzırrdır derken, diğer tarafdan nasıl olur da faâliyet yapılmasını isterim?

— Mektûbdaki tarz-ı ifâdeyi nasıl tasvîr edelim?

— Reis Beyefendi, bütün samîmiyetimle ifâde etdim. Notlarım buradadır. Eğer zerre kadar bir şeyim varsa, o zaman söyleyiniz. Ricâ ediyorum. Bu kadar siyâsî ummân arasında bendenizin ufak bir hareketimi söyleyin; memlekete avdetden sonra hiçbir şeyle meşgul olmadım.

— Hepinizi de öyle zannediyorduk.

— Benim için hiçbir şey bulamazsınız. Ve bana bu husûsda tevcîh edilecek hiçbir suâl yokdur. Kemâl-i iftihârla söylüyorum katiyyen bir şeyim yokdur. Yalnız bir mektûbum var. Şimdi hicâb hissediyorum.

— Şarlatanlık yapıyorsun!

— Hayır yapmıyorum.

— Sana o suâlleri sorduğumuz zaman cevâb verirsin. Şimdi şu mektûb etrâfındaki muhâkemeyi yapıyoruz. Onları da birer birer soracağız.

Reşid Galib Bey — Efendim mektûbun son fıkralarından birinde buyuruyorlar ki, bu mektûbumla atılmış adımı geri alacağımı

düşünmüş değilim. Şu hâlde gayet vatanperverâne olarak müdâfaa etdikleri mektûbda vatan aleyhinde telâkki etdikleri bir harekete mutâvaat etmekde olduğunu söylüyor demekdir. Yani Küçük Talat'ın Trabzon'a yerleşmekle kendisinin vatanın aleyhinde ikilikle vatanı felâkete sürükleyecek bir tarz-ı harekete tevessül etdiğini söylemekle beraber aynı zamanda diyor ki:

Bu mütâlaâtım ile adımımızı geri alacağımı düşünemiyorum, diyor. Bununla onlarla beraber teşrîk-i mesâî etmekde devâm ediyor. Şu hâlde mektûbun bidâyetinden nihâyetine kadar vatanperverâne olduğunu iddiâ etdikleri mülâhazalarının hiçbir kıymeti yokdur.

— Şimdi memleketden firâr ile başlayan hâdise –Bey'in ifâdesine zamîmeten söylüyorum– şu fikir ve mülâhaza ve zihinde olan Azmi Bey'in mâbadî-i hareketini kendisi tathîr etmesi lâzım gelir. Sana ifâde-i evveliyende de o sûretle sordum. Binâenaleyh mâbad-ı hayâtınızı siyâsetle iştigal etmediğinizi ve bir şeye karışmadığınızı isbât edebilmekliğiniz mülahazât-ı vâkıa üzerine size düşer. Nasıl isbât edersiniz?

— Müsâade buyurulursa Beyefendi'nin sözlerine cevâb vereyim. Bir kongre yapılmış, karar verilmiş, kâğıdları yazılmış ve bunlar Ankara'ya gönderilmiş. Ankara'ya gönderilen mektûbları geri toplatmak kabil midir? Bu kararlar, mektûblar birçok zevâta gönderiliyor. Geri almak kabil değildir demekdeki maksadım da budur.

— O başka, onu senden tekrar soracağız.

Reşid Galib Bey — Mektûbunuzun hulâsası şudur: "Küçük Talat Bey'e ifâde ediyor ki, Meşrûtiyet aleyhinde çalışıyorsunuz hareket ediyorsunuz, fakat ben sizinle beraberim" diyorlar, bunun başka mânâsı yokdur.

— Atılmış adım geri alınmaz, bundan bu mânâ çıkar.

— Mânâsı bendenizin arz etdiğimdir. Yukarıda yapdığı şeylerin kemâl-i şiddetle aleyhinde bulunan bir adam aşağıda bu şekilde nasıl hareket eder? Yukarıda onu menetmek isteyen bir adam aşağıda ona iştirâk eder mi?

— Bunu bu kadar bırakıyoruz. Demin söylediğin İslâm İhtilâlciler İttihadı Cemiyeti'nin merkezinin Moskova'da olduğunu ve nizâmnâmesinin paşalar tarafından Berlin'de yapıldığını söylüyorsunuz?

— Evet.

— Siz de merkez-i umûmî a'zâsı olduğunuzu söylediniz. Küçük Talat böyle bir vazîfe ile Türkiye'ye girdi. Türkiye dâhilinde bir hareket ve faâliyete geçmek, nasıl bir harekete geçdiniz?

— Türkiye'ye karışmak esâsen prensibim hilâfında.

— Küçük Talat'ın getirdiğini bahsetdiğin bu nizâmnâmeleri getirmeğe ve Türkiye Şubesi nâmına teşkîlât yapmağa kimi memûr etdiniz?

— Talat Bey daha meydanda yokdu. Biz Bakû'ye gitdikden sonra Küçük Talat Bey'i gördük.

— Küçük Talat'ın böyle bir vazîfe ile Türkiye'ye girdiğini ve Trabzon'dan itibâren teşkîlât yapmağa başladığını biliyor musunuz?

— Talat Bey'in Trabzon'da teşkîlât yapdığını öğrendim. Talat Bey'in o programı Anadolu'ya getirmek veya göndermek istediği husûsunu kendilerinden işitdim. Program ki Bakû'de görüşülen programdır. Bu Ankara'ya getirilip gösterilecekdi; o programı ya Talat Bey getirecekdi veyâhûd Nail Bey getirecekdi. Talat Bey'in Trabzon'da teşkîlât yapdığını fırka kumandanı beyden, vâlîden ve polis müdîrinden öğrendim.

— Talat Bey'in böyle zâhiren bir şey yapdığını veyâhûd Nail Bey'i Ankara'ya göndererek bazı zâhirî safhalarını gösterdiği olabilir. Fakat Küçük Talat'ın Erzurum'dan itibâren tahlîf yaparak bu fırkaya dâhil etdiğine dâir dünkü muhâkemede sarîh olarak kendisinin ifâdesi vardır!

— Programın esâsı sûret-i katiyede Anadolu ile meşgul olmayacak idi.

— Siz Küçük Talat'ın orada faâliyetini kimden öğrendiniz?

— Vâlîden, polis müdîrinden.

— Orada tahlîf etdiği adamlardan Yahya'ya, Hafız Mehmed'e tesâdüf etdiniz mi?

— Hayır katiyyen, fırkada misâfir idim.

— Küçük Talat'ın ifâdesi ile de sâbit olmuşdur ki, oradaki hareketler buradaki faâliyetin, cidâl-i millînin aleyhinde yapılmış olan hareketdir. Arkada Yunan, Şark'da siz bu kuvveti parçalamak istiyordunuz.

— Bunu sûret-i katiyede şahsen kabûl etmiyorum.

— Maalesef diyeceğim, hâdisât bunu böyle kabûl etdirmişdir. Bunun için tarihe karşı ve efkâr-ı umûmiye-i millete karşı açık olarak söylüyoruz!

— Ben de efkâr-ı umûmiye-i millete ve zât-ı âlîlerine söylüyorum ki, benim bu gibi şeylerle alâka ve âidiyetim yokdur. Vatanıma merbûtiyetim vardır. Çünkü mektûbum buna delîldir.

— Biz buraya kadar efâlinizi söylüyoruz.

— Bir adam ki arkadaşına senin hareketin fenâdır, diyor, bu adam nasıl olur da yine memleket işlerine karışır? Sonra notlarımı okuyunuz. Bu notlarda bunun aleyhinde birçok ifâdelerim vardır. Bunları okuyunuz.

— Bunu burada bu kadar bırakıyorum. Şimdi Batum'dan dönüp gitdikden sonraki hayâtınızı söyleyiniz?

— Onu arz etdim.

— Ondan sonra ne yapdınız?

— Kaçdık efendim.

— Nereye?

— Almanya'nın bir köyünden öbür köyüne çünkü arkamızdan adam takib ediyordu. Ermeniler takib ediyorlardı. Ben Nuri, Halil paşalarla beraber kaçdım. Berlin'den üçümüz çıkdık. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi öldürüldükden sonra köylerde dolaşdık.

— Türkiye'ye ne vakit geldiniz?

— Bakdık ki orada kalırsak öleceğiz. Nihâyet ne yaparlarsa yapsınlar Türkiye'ye geleceğim diye karar verdim ve geldim. İsterlerse beni habsetsinler, dedim. Çünkü artık Avrupa'da ne yaşamak imkânı vardı, ne de orada durmanın imkânı vardı. Bendeniz Pire'ye geldiğim zaman Karahisar taarruzunu işitdim. Vapurlar o vakit İzmir'e uğruyor, ondan sonra Rodos'a gidiyordu. Vapurum İtalyan vapuru idi. İzmir'e geldiğim zaman ordunun kemâl-i muvaffakıyetle ilerlediğini öğrendim. Rodos'a geldiğim zaman İzmir'in istirdâd edildiğini öğrendim. Bir müddet sonra kalkdım, İzmir'e geldim. Bir müddet oturdum. Âilemi getirtdim. İstanbul bizim tarafımızdan işgal edildikden sonra kalkdım, İstanbul'a geldim. İzmir'den bir aralık Avrupa'ya gitdim. Avrupa'da bazı dostlarım vardı. Orada İkoinestin teşkîlâtı gibi ki bunlar (Hogostines)'in adamlarıdır.

(Hogostines) teşkîlâtını İstanbul'a getirerek iktisâden memlekete hidmet etmek idi.

— Siz memlekete girdikden sonra Gazi Paşa Hazretleri'ne mürâcaatlarınız var. Bunlar ne idi? Siyâsî mürâcaatlarınızı soruyorum.

— Gizli bir şey değil arz edeceğim, İzmir'de arz-ı hürmete gitdiğim zaman meşgul idi. Görüşemedim. Kendilerine arz-ı tazîmât için buraya geldim. Evvelâ kendilerine istirhâm etdim. Paşa Hazretleri size karşı cüretkârlığım vardır, beni affediniz, size karşı minnet ve tazîmden başka bir şey kalmamışdır. Siz benim halâskârımsınız, beni affediniz, dedim. Çünkü ikinci defa giderken Napoli'den kendilerine bir mektûb yazmışdım. Onun üzerine iltifât buyurdular. Birçok meseleler üzerinde konuşduk. Avrupa seyâhatimize dâir birçok tafsîlât verdim.

— Bunlar cihet-i husûsiyesi. Sarâhaten bir görüşmeniz vardır, bizim arkadaşlar sizinle görüşmek ister fakat bazı şerâitle dediniz?

— Efendim, Paşa Hazretleri'yle görüşdüğüm zaman dedim ki bir ferdim, bir grub nâmına gelmiyorum. Paşa Hazretleri hiçbir kimse ile görüşmeden zâtınıza geldim. Zât-ı âlînize hürmet-i mahsûsam vardır. Evvelâ benim istirhâmım, beni affetmenizdir. Memleketi kurtardınız. Fakat memleketin huzûr ü sükûna ihtiyâcı vardır. Görüyorum ki memleketde iki grub var, dedim. Paşa Hazretleri de cevâben ben kendilerine bunu söylüyorum. Bunlar şahsî şeylerdir, dedim. Fakat olmadı. Onun için ben de teşebbüs etdim. Olmadı, dediler. Bunlar söz anlamıyordular. Ben de sonra Tahsin Bey'le beraber kendilerine gitdim, görüşdüm ve anladım ki birleşmek kabil olamayacak. Sizin prensibiniz vardır, bizim de prensibimiz vardır. Bu prensibler üzerinde anlaşalım tarzında mürâcaat etmiş idik.

— Prensibleriniz nedir?

— Arz etdiğim şudur. Yalnız Gazi Paşa'ya değil, diğer arkadaşlara da arz etdim. Ankara'ya geldiğim zaman bendenizin fikrim tevâzün-i kuvâdır. Ve tevâzün-i kuvâyı hemân kimse kabil-i itirâz görmüyor idi.

— Tevâzün-i kuvâ ile ne kasdediyorsun?

— Tevâzün-i kuvâ nedir? Bununla ne demek istiyorsun diye bana sordular. Teşrîî bir kuvvet, icrâî bir hükûmet ve başında bir cumhûriyet dedim. Arz etdiğim şey budur.

— Bunu ikinci defa geldiğinizde mi söylediniz?

— Memleketin istihlâsından sonra.

— Bu söylediğiniz ifâde Cavid Bey'in evinde İttihad ve Terakki'nin müstakbel faâliyeti hakkında tesbît etdiğiniz dokuz maddeden biridir.

— Tesâdüf etmiş olabilir Reis Beyefendi.

— Af talebinde bulunursunuz. Bilmem siyâsetle iştigal etmeyeceğinizi söylersiniz, fakat bütün harekâtınız siyâsetdir. Siz Gazi Paşa ile görüşmek için, belki zâhirî olsun bir menfaat izhârı için gelmişsiniz. Fakat öbür tarafda vaziyet alırsınız, prensiblerden bahsedersiniz.

— Lâkırdı arasında açılmışdır.

— Hayır, teklîf mâhiyetinde söylüyorsunuz. Sûret-i mahsûsada geldiniz ve teklîf mâhiyetinde söylediniz.

— Bir ferd teklîf mâhiyetinde nasıl yapabilir efendim?

— Peki ondan sonra ne yapdınız?

— Ondan sonra çekildim. Kendi işimle meşgul oldum. Hiçbir şey yapmadım. Hattâ husûsî hayâtımı bile tahdîd etdim.

— Memleketde sükûnet lâzım olduğundan dolayı bir İkinci Grub var, bunları birleşdirmek için mütâlaa ve teklîfde bulundum, diyorsunuz. Bunu ne mülâhaza ile söylüyorsunuz?

— Memleketin geçirmiş olduğu felâketler üzerine artık sükûn-ı mutlakaya ihtiyâcı olduğu için söyledim.

— Yarın Ali İhsan Bey'in muhâkemesinde göreceksin, Cavid Bey'in evindeki ictimâlarda konuşulan esâslar da bunlardır.

— Müsâade buyurursanız arz edeyim; belki tesâdüfdür. Herkesin, memleketini seven nâmûslu bir insanın düşüneceği budur. Memleketde sükûn-ı mutlaka ihtiyâc vardır. Bu herkesin düşüneceği bir şeydir. Bu yalnız Ahmed'in, Mehmed'in fikri olamaz ki, vatanını seven her ferdin böyle düşünmesi lâzım gelir.

— Ali İhsan'ın ifâdesi şimdi burada olsa idi okuturdum. Kendisine bu İkinci Grub'u Birinci Grub'la birleşdirmekden maksadınız nedir diye sorduğumuz zaman, Mustafa Kemâl Paşa'nın kuvvetleri arasına girerek parçalamak olduğunu söylemişdir. Memleketin sükûna ihtiyâcı vardır, dediğin hâlde kuvvetleri parçalamak isteyişinizin ne kadar iblîsâne olduğu yarın tezâhür eder.

— Bu cinâyetdir. Bunda benim kanâatim yok. İhsan Bey'le de bir münâsebetim yokdur.

— Pekâlâ sizin hareketinizin ve hıyânetinizin bu arkadaşlarınızdan ayrı olarak devâm etmeğe karar verdiğinizi ne ile isbât edebilirsin?

— Reis Beyefendi Hazretleri, bendeniz niçin siyâsî hareketlere iştirâk etdim diye muâheze edilebilirim. Fakat iştirâk etmediğimi ne ile isbât edebilirim?

— Şu hâlde siyâsetle iştigal etmiyorum şeklindeki ifâdenizi maat-teessüf kabûl edemiyoruz.

— Etmeniz lâzımdır.

— Bütün bu teşebbüsleriniz bir ictimâda tesbît edilmiş kararlardan ibâretdir.

— Bu kararlardan hiç malûmâtım yokdur. Bunu Müddeî-i Umûmî Bey'in iddianâmesinden öğrendim.

— Bir tarafdan Ardahan mebûsu Hilmi, Kör Ali İhsan ile gelirler, aynı teklîfleri onlar Gazi Paşa'ya teklîf ederler. Siz de gelir, teklîf edersiniz, sûret-i Hakk'dan bu maddeleri mevzû-i bahsedersiniz, bu da kör bir tesâdüfdür?

— Beyefendi, herkesin bunu böyle düşünmek lâzım geleceğini zât-ı âlîlerine arz etdim. Bu bir düşüncedir. Bunu herkes böyle düşünmelidir.

— Fakat onların bu düşünceleri nihâyet bir sû-i kasdle netîcelenmek istenmişdir.

— Ondan çok müteessirim.

— Ben de senin teessürlerine inandım. Okuduğumuz bu mektûb sizin evinizde bulunmuşdur, ne için sizin evinizde bulunmuşdur?

— Arz etdiğim gibi Tahsin Bey bendenize iâde etdi.

— Ardahan mebûsu Tahsin Bey mi?

— Evet.

— Tahsin Bey bu mektûbu sana böyle mi getirdi?

— Evet, dedi ki senin Ankara'da bir mektûbun varmış, bendedir; ver dedim, unutdum şimdi yanımda değil, evdedir; sonra veririm, dedi. Evine gitdiğim zaman hatırlatdım ve bu mektûbu verdi.

— Böylece açık mı idi?

— Evet, üzerinde kırmızı kalemle bazı yazılar yazılmışdı.

— Tahsin Bey bu mektûbu verdiği zaman siz açıp okudunuz mu?

— Okumadım. Yalnız bakdım, Talat Bey'e yazdığım mektûbdur.

— Demek sen mazrûfu açdın, bakdın, Talat Bey'e yazdığın mektûb olduğunu hatırladın. Azamî bir buçuk sene evvel değil mi?

— Hatırımda kalmadı.

— Peki böyle hayât-ı sâbıka-i siyâsiyenize âid bir mektûbun böyle Tahsin Bey'in eline nereden geçdiğini ve kim verdiğini sormadın mı?

— Sormadım.

— Niçin sormadın?

— Gördüm ki bu mektûb Hükûmet'in eline geçmiş ve lüzûmsuz evrâk gibi iâde edilmiş; üç-üç buçuk sene evvel Hükûmet'in elinde kalmış, muhâfaza edilmiş. Şimdi elime geçiyor, onun için ehemmiyet vermedim. Ve evde, işte o kadar.

— Tahsin Bey'in ifâdesini dinleyiniz.

[*Tahsin Bey'in ifâdesi okundu.*]

— Tahsin Bey şimdi başka bir zarfla vâlî-yi sâbık Azmi Bey'e diye yazılı bir zarfda olduğunu söylüyor. Bir defa Tahsin Bey'in size bu mektûbu verdiği doğru değil, şimdi bir de Kâzım Karabekir Paşa'nın mektûbunu da okuyalım. Kâzım Karabekir Paşa böyle bir mektûb göndermedim diyor. Tahsin Bey'in bu ifâdesine ne dersiniz?

— Tahsin Bey çok nâmûslu bir zâtdır. Tahsin Bey hakikati söylemişdir, mektûbun açık verildiğini görüyorum. Tahsin Bey okumamışdır. Çünkü başkasına âid olan mektûbu Tahsin Bey okumaz. Belki biraz müddet meselesidir, yakılıyorlar. Ben de biraz yakılıyorum.

— Kâzım Karabekir Paşa böyle bir mektûb vermedim, diyor, buna ne dersin?

— Reis Beyefendi Hazretleri! Bir kerre bu mektûbun buraya geldiğinden bendenizin haberim yok. Çaldırmış isem imhâ etmekliğim lâzım gelir, altı sene evvel yazılmış bir mektûb.

— Mektûbu Tahsin Bey getirdikden sonra açıp okumadığını söylüyorsun. Hiç alâkadâr olmamış olur musunuz?

— Bakdım, Talat Bey'e yazdığım mektûb, aldım ve cebime koydum.

— Kâzım Karabekir Paşa'nın ifâdesini dinle.

[*Kâzım Karabekir Paşa'nın ifâdesi okundu.*]

— Başkası vâsıtasıyla da bir şey göndermedim, diyor.

— Kâzım Karabekir Paşa ile bir muârefem yok. Esâsen kendisiyle selâmlaşmam.

— Onu Kâzım Karabekir Paşa da söylüyor, muârefem yokdur, diyor.

— Öyle efendim.

— İfâde-i evveliyenizde şu son sözlerinize muhâlif olarak Kâzım Karabekir Paşa ile Erzurum'dan Sarıkamış'a geldiğinizi ve sizi alıkoymak üzere Hükûmet'e birkaç defa yazdığını ve kabûl edilmediğinizi söylemişdiniz.

— Evet efendim, tanışmam, dedim. Selâmlaşmadım, dedim. Sarıkamış'dan bendenizi gönderirken doğru işler yapmamışlar, kendisini memlekete döndükden sonra hiç selâmlamadım.

— Şimdi İttihad ve Terakki'den sâbık arkadaşlarınızla olan münâsebâtınızı söyleyin, Kara Kemâl Bey'le nasıldınız?

— Onunla ahbâb idim.

— Faâliyet-i siyâsiyesi hakkında malûmâtınız var mı idi?

— Hiç malûmâtım yok.

— Dostunuz olan bir Kara Kemâl böyle derin bir faâliyet-i siyâsiyeye girer de size bahsetmez olur mu?

— Bu benim kabâhatim değil Reis Bey. Dâimâ Tahsin Bey'le düşdüm, kalkdım ve dâimâ sizlerle temâs etdim. Bunlarla az temâs etdim.

— Kara Kemâl'in yazıhânesine giden pek çok arkadaşlarınızı bilirsiniz.

— Bendeniz de giderdim.

— Diğer arkadaşlarınızla yani Hüseyin Cahid ve Cavid beylerle konuşur musunuz?

— Evet.

— Onlar hiçbir faâliyet-i siyâsiye teklîfinde bulunmadılar mı?

— Katiyyen.

— Maslûb İzmit mebûsu Şükrü Bey'le nasıldınız?

— Çok az.

— İsmail Canbolat Bey'le?

— Çok az.

— Rauf Bey'le nasıldınız?

— Hattâ ahbâb bile değiliz diyebilirim, râst geldiğim yerde görüşebilirdik.

— Bunlar böyle zâhirde bir Terakkiperver Fırka yaparak bir faâliyet-i siyâsiyede bulunuyorlar. Size teklîf etmediler mi?

— Katiyyen efendim.

— Niçin?

— Bilmem.

— Herkesi birer sûretle çekmek istedikleri hâlde sizi ne için istemediler acabâ?

— Çünkü ben her yerde görüşdüğüm insanlar arasında memleketin dedikoduya tahammülü yokdur, sükûnete ihtiyâcı vardır, derdim, bu kanâati herkese izhâr ederdim.

— Bu olabilir, fakat teklîf de ederler.

— Bana teklîf vâki olmamışdır, bu kabâhat benim mi?

— Son zamanlarda Kara Kemâl'in yazıhânesine gider gelir mi idiniz?

— Nâdiren giderdim.

— Telefonunun numarası da defterinizde, telefonla ne konuşurdunuz?

— Hiç efendim.

— Fakat defterinizde telefon numarası var?

— Herkesin telefon numarası var efendim.

— Telefonla ne konuşabilirsiniz?

— Nasılsınız, iyi misiniz filân diye konuşurduk.

— Cavid Bey'in evinde, Kara Kemâl'in yazıhânesinde yapılan ictimâlara sizi davet etdiler mi?

— Hayır efendim.

— Niçin?

— Kendilerinden sorunuz.

— Bütün bu menfî cevâblarınızın bir hakikati vardır ki siz bütün bu işlerin içindesiniz. Sizinle temâs ederler de siz reddedersiniz, bunu kabûl ederim. Çünkü bu biraz makul tarz-ı müdâfaa olur. Fakat siz hiçbir teklîf karşısında kalmazsınız. Bu kadar beraber siyâsî hayât geçirdiğiniz adamların size bir şey teklîf etmediklerini söylerseniz burada biraz durmak lâzımdır.

— Bunlarla ne siyâsî hayât geçirdim? Bendeniz seferberlik ilânından tâ Mütâreke'ye kadar hayâtım hâricde geçmişdir. Bunlarla temâsım yokdur. Bilakis Cavid Bey'le aramızda aşâr meselesinden dolayı ihtilâfımız vardır. Bu azlime sebeb olmuşdur. Derdest-i hareketim muâheze olunuyor. Hiç kimse ile temâs etmemişim. Dâimâ sizinle temâs etmişim. İhtimâl ki sizlerle temâs etdiğim için bir şey teklîf etmekden çekindiler.

— Ya! Doğru, belki bizimle olduğunuzu, Hükûmet'le beraber olduğunuzu zannederler. Hâlbuki sizin söylediğiniz adamların hepsiyle biz de görüşürdük, fakat onların yolu başka imiş, bizim yolumuz başka imiş. Biz sâf adamlarmışız. Arkadaş diye el uzatıyormuşuz. Elden geldiği kadar da kendilerine arkadaşımız, vatandaşımız diye maîşetleri için çalışıyormuşuz ve hatâ ediyormuşuz. Bunu anladık.

— Bendeniz o adamlardan değilim efendim.

— Tahsin Bey'le daha muhâbereleriniz var mıdır?

— Vardır.

— Tahsin Bey'le muhâberelerinize âid ayrıca bir tahkikat yapılacakdır. Ondan sonra îcâb ederse tekrar muhâkeme edileceksiniz.

Reis — [*Müddeî-i Umûmî Bey'e hitâben*] Buraya kadar olan isticvâbda bir diyeceğiniz var mıdır?

Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey — Hayır yokdur efendim.

Reis — Muhâkemeniz bugünlük yokdur, buyurunuz.

V

Ali İhsan Bey'in Muhâkemesi

Birinci Celse

[Resmî Zabıtlar VIII]*

Kara Kemâl'in İâşe Teşkîlâtı'nda Tahniye müdîri Kör Ali İhsan Bey iâşe işlerinin içyüzünü anlatıyor.

İâşe meselesi nedir? – Teşekkül etmiş olan Heyet-i Hesâbiye – Harb zamanındaki vagon spekülasyonu – Anadolu Demiryolları'nın kabiliyet-i nakliyesi – İâşe için serbest kalan vagon mikdârı – Ekmek otuz beş paradan itibâren yükselmeğe başlamış – Değirmenlerde takyîdât lüzûmu – Spekülasyon Anadolu'da da başlamış – Şehremâneti'nin bu işlerle uğraşacak bir heyeti yokmuş – Merkez-i umûmî iş başında – Kara Kemâl'in faâliyeti – Değirmen sâhibi Rumlarla yapılan mukaveleler – Resmî ve mesûl bir makam varken gayr-i mesûl eller.

— [*Maznûn Ali İhsan Bey'e hitâben*] Siz İttihad ve Terakki Fırkası'na ne vakit intisâb etdiniz?
— İki defa intisâbım var efendim, kablel-Meşrûtiyet ve badel-Meşrûtiyet.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1827, 9 Ağustos 1926, s. 3.

— Badel-Meşrûtiyet?

— Badel-Meşrûtiyet ilk zamanlarda Fatin Efendi'nin delâletiyle on kişi beraber iltihâk etdik.

— İstanbul'da ne gibi vazîfelerde bulundunuz?

— İstanbul'da son zamanlarda bulundum. Daha evvel Diyâr-ı Bekr ve Haleb'de bulundum, İstanbul'da heyet-i merkeziye a'zâsı sıfatıyla bulundum. Sonra İâşe'de birtakım vazîfeler aldım.

— İstanbul'dan evvel nerelerde bulundunuz?

— Diyâr-ı Bekr ve Haleb'de İttihad ve Terakki müfettişi olarak bulundum.

— İstanbul heyet-i merkeziyesinde hangi senelerde bulundunuz?

— 331'den sonra.

— Harb senelerinde?

— Evet.

— 336'da heyet-i merkeziyeye intihâb edildiniz öyle mi?

— Evet.

— Arkadaşlarınız kimlerdi?

— Arkadaşlarım Ahmed Nesimi Bey; Memduh Bey, Hamdi Bey ki Silistreli Hamdi Beybaba derler, sonra Memduh Şevket Bey, bazân Haşim Bey, bazân Doktor Rusuhi Bey, Mühendis Salim Bey, Kara Kemâl ki murahhas sıfatıyla bulunuyordu. Bendeniz, bir de Avukat Salih İhsan Bey vardı.

— Siz 331'de intihâb edildiniz değil mi?

— Evet.

— Şu hâlde siz İstanbul heyet-i merkeziyesinin iâşe işlerine karışdığı zamanlara tesâdüf ediyorsunuz, değil mi?

— Tabîî efendim.

— Tamâm. Şu hâlde sen iâşe meselesinde daha ziyâde salâhiyetdâr insanlar sırasında sizden anlamak zamanı gelmişdir. Onun için İstanbul heyet-i merkeziyesi başında Kara Kemâl olmak üzere iâşe işlerine nasıl karışdınız? Sırasıyla mevzûhen söyleyiniz.

— Efendim, bendeniz arz etdiğim gibi Harb-i Umûmî'nin infilâkinden altı yedi ay sonra İstanbul'a geldim. Tarihi tamâmıyla mazbûtum değil. Daha evvel Haleb'de bulunduğum zaman seferberlik ilân edilmiş ve harb başlamışdı. İstanbul'a geldiğim zaman, İstanbul heyet-i merkeziyesinde murahhas olan Kemâl Bey'i iâşe

işleriyle meşgul buldum; o vakit İzzet Bey'in mâiyetinde bir heyet-i hesâbiye teşekkül etmiş ve iâşe işleriyle meşgul olmağa başlamış.

— İzzet Bey kim?

— Ekmekciler Cemiyeti kâtibi İzzet Bey.

— Onun riyâsetinde ne teşekkül etmiş?

— Bir heyet-i mahsûsa-i hesâbiye teşkîl etmişler. Sırasıyla arz edeceğim efendim. Seferberlik ilân edilince İstanbul'un iâşesi Anadolu nakliyâtına inhisâr etmiş, bilhâssa ekmek husûsunda, Anadolu Demiryolları'nın 65-70 vagon kabiliyet-i nakliyesi var. Bunun kısm-ı ekserisini cihet-i askeriye istimâl ediyormuş. 35-40 vagon da serbest kalıyormuş. Bu serbest vagonlar üzerine spekülasyon başlamış, herkes vagon tutuyor, fakat sevk edecek zahîreleri yok. Zahîreleri mevcûd olmadığı için bir nevî vagon ticâreti başlıyor. Buğdayın okkası 35 para iken bu vagon ticâreti yüzünden İstanbul'da ekmeğin yevmen fe yevmen müzdâd olmasına sebeb oluyor ve bu bâis-i telâş oluyordu. Diğer cihetden Devlet'in harbe dâhil olmak imkânı var. Bu da İstanbul'da değirmenler üzerinde bazı takayyüdâtda bulunmak lüzûmunu âmir. Çünkü bütün değirmenler Rumların elinde denebilir. Bu cihetden esâs itibârıyla bir istihzâr var, yani bir iâşe meselesine başlamak lüzûmu hâsıl oluyor. Bidâyet-i emirde, zannederim Ticâret Odası vâsıtasıyla, bu vagonlar tüccâra tevzî olunmağa başlıyormuş. Bu spekülasyonlara mâni olmağa çalışılıyormuş. Konya, Ankara vilâyetleri, Eskişehir velhâsıl İstanbul'a zahîre sevk eden tüccârın eline tevzî olunuyormuş. Bu da spekülasyonu kaldıramamış. Spekülasyon İstanbul'dan oralara intikal etmiş. O vakit Şehremâneti'nin zahîre işleriyle meşgul olmak için bir heyet-i mahsûsa yok. İstanbul'da zahîre işleri ekseriyetle Rum tüccârın elinde. Bunun üzerine Talat Paşa ve diğer zevât lüzûm görmüşler. Kemâl aynı zamanda merkez-i umûmî a'zâsı idi. Orada bir karar ittihâz ederler. Bu karar netîcesi olmak üzere Şehremâneti nâmına yevmî 23 vagon tahsîsi kabûl edilir. Bu vagonlara tahmîl olunacak zahîreyi mübâyaada Kemâl'i memûr ederler. Kemâl bidâyetde Hacı Lütfi vâsıtasıyla bir seyâhat yapar. Gider, Ankara ve Konya'dan zahîre toplar, mukavelât heyet-i mahsûsa-i hesâbiye nâmına yapılır ve zannederim kontratoları İzzet Bey imzâlıyormuş, aynı zamanda İstanbul'da şeker ve gaz fiyatlanmağa

başlamış. Seferberliği müteâkıb yollar insidât edince tabîî bu da yükselmeğe başlamış. Bendeniz geldiğim zaman vaziyet bu idi. Şükrü de idâre ile, ucuz fiyatla ve nisbet dâiresinde halka tevzî etmeğe başlamışdır.

— Siz geldiğiniz zaman bu vaziyetde buluyorsunuz?

— Bu vaziyetde buldum; değirmenleri taht-ı işgale almışlar ve bu taht-ı işgale aldıkları değirmenlere birer memûr-ı mahsûs vaz etmişler. Henüz değirmenlerle kontrato yapılıp teâtî edilmiş değil. Fakat değirmen sâhibleri Rumlarla husûsî bir mukavele ile bunlardan yüz kilo buğdaya mukabil on kuruş kırma ücreti verilerek 82 randıman, 52 litre buğdaydan un tahn etdiriliyor ve bu un fırınlarda 60 para fiyatla halka satdırılıyor. İşbu tarzda iken bendeniz Haleb'den geldim.

— Buraya kadar bir tahlîl edelim. Evvel emirde Kemâl Bey'in bu vazîfesinin mâhiyeti nedir?

— Bendenize îrâd-ı suâl mi buyuruyorsunuz?

— Tabîî suâl soruyorum.

— Kemâl'in bu vazîfesi doğrudan doğruya bir vazîfe-i resmiye değildir. Bu, nihâyet Şehremâneti'ne âid bir vazîfeyi taklîdden ibâretdir.

— Yani gayr-i resmî ve husûsî mâhiyetde resmî Şehremâneti'nin bir vazîfesini Kemâl Bey üzerine almış bulunuyor?

— Evet.

— Buna neden bu sûretle lüzûm görülmüşdür? Resmî memleket müessesesi olan Şehremâneti'nin vazîfesini Kemâl Bey ve arkadaşlarından mürekkeb olan bir heyet-i siyâsiyeye niçin vermişlerdir?

— Burada heyet-i siyâsiye siyâsî vazîfesini bırakarak memleketin iktisâdî vezâifinden birisini deruhde etmiş oluyor. Bunun için eğer müsâade buyurursanız bilâhire ittihâz olunan kararı...

— Şimdi öyle oluyor, ben de anlıyorum. Fakat benim demek istediğim şudur. Bir resmî Şehremâneti dâiresi var, bir de Hükûmet var. Bir de siyâsî İttihad ve Terakki Fırkası'nın bir İstanbul heyet-i merkeziyesi var. İstanbul heyet-i merkeziyesi hangi hak ve salâhiyetle bu vazîfeyi deruhde ediyor?

— Efendim, hak nâmına bir şey mevcûd değildir. Bu vazîfeyi deruhde etmek için bir hak yokdur. Ancak Hükûmet'ce takarrür

etmiş bir meseledir. İhtimâl ki bu zarûreti hissetdiler, o zaman İstanbul zahîresi kâmilen Rumların elinde bulunmasından dolayı bir heyet-i mütemmine teşkîl etdiler. Emânet'in böyle bir uzv-ı mahsûsu yokdur, bu işi idâre için bu Emânet'in kabûlü ve o zamanki hükûmetin kararı üzerine yapılmış bir şeydir. Fakat hak nâmına bir şey yokdur.

— Emânet'in kararıyla mı yapılmışdır?

— Emânet Hükûmet'in mülhakıdır.

— Tahkikat-ı resmiye bunun aksini gösteriyor, tahkikat-ı resmiye Emânet'in bir kararı olmadığı merkezindedir. Emânet'den maksad tabîî Şehremâneti'nin yapabileceği bir iş değil, Cemiyet-i Belediye'nin bir kararı olmak lâzımdır. O da yokdur.

— Bunun için temînât yokdur efendim. Bu o vaktin hükûmetinin bir kanâatidir. Malûm-ı ihsânınız bu bâbda bir temînât olamaz.

— Yani şu hareket doğrudan doğruya İttihad ve Terakki İstanbul heyet-i merkeziyesinin şu ve bu sûretle çıkıp üzerine aldığı yağlı bir vazîfedir. Tabîîdir ki bu âtî itibârıyla birçok güft ü gûlara, dedikodulara sebeb olabilir bir vazîfedir.

— İştibâhları bâis olabilir bir vazîfe-i müşekkeledir. Bu böyledir efendim.

— Tamâm, şimdi bir fırka kendi hükûmetinin deruhde etdiği icrâ vazîfesini emniyet ve selâmetle millete karşı îfâ etmekle mükellefdir. Siz Şehremâneti'ni îkâz ederek bu işi yapdırdınız; bu yapılmamış ve Şehremâneti'ne âid bir vazîfeyi üzerinize almışsınızdır. Bu bir, şimdi Kemâl Bey işe başlarken ibtidâ-yı sermâyeyi ne sûretle temîn etmişdir?

— Bilmiyorum. İbtidâ-yı sermâye olarak para var mı, bu ciheti bilmiyorum.

— Şehremâneti'nden ne kadar para aldınız?

— Şehremâneti'nden alınan pararnın mikdârına vâkıf değilim.

— Şehremâneti'nden farz sûretiyle yüz bin lira aldığınız?

— Yüz bin lira! Katiyyen zannetmem.

— Sizin ifâde-i evveliyenizde sekiz bin lira altın para verildiğine dâir bir kayd var.

— Bendeniz meselenin bidâyetinde yokdum. Ve sekiz bin lira altın para verildiğinin fârıki değilim.

— Tahsîsât-ı mestûreden sekiz bin lira bir paranın Talat Paşa tarafından Kemâl Bey'e verildiğine dâir?

— Bendenizin ifâdem olmasa gerek Beyefendi.

— Bu tesbît edilmişdir. Kimin söylediğini bulacağız. Sizin malûmâtınız hangi paradan?

— İhtimâl efendim diğer isticvâb olunanlar böyle bir söz söylemişdir. Bendeniz bu husûsda hiçbir malûmâtım yokdur.

— Bir heyet-i mahsûsaya yirmi üç vagonun yevm-i istimâli salâhiyeti verilecek olursa o da on para masraf etmeksizin bu zahîreyi İstanbul'a mükemmel getirebiliyorlar.

— Zahîreyi yükletenim ve bir ay sonra parasını ödeyeceğim demekle zahîreyi İstanbul'a getirmek kabildir.

— Sizin emir ve idârenize kaç vagon vermişlerdi?

— Bendeniz hatırımda kalan Emânet nâmına İstanbul'un zahîresini idâre edecek kadar vagondur. Ve aded hatırımda değildir. 23 vagon olsa gerekdir. Üç kişiye bir okka ekmek verilmek için.

— Kırk vagon almışsınızdır. Bunlardan yirmisi zahîre, yirmisi de husûsât-ı zâtiye içindir!

— Zannetmiyorum.

— Tahkikat böyledir?

— Hayır katiyyen.

— Ya kaç tane idi?

— Yirmi üç vagon. 17-18 vagon getirilse dört kişiye bir kilo ekmek veriliyor. Ancak vagon meselesi o kadar müşkildi ki fazlasına imkân yokdu efendim. Buna tüccâr rakib olduğu gibi cihet-i askeriye de çok müşkilât gösteriyordu. Binâenaleyh 23 vagon lâyıkı vechle muntazaman alınmamışdır. Bu Haydarpaşa istasyonunda cetveller tedkik olunursa orada (Aryuvaj) mikdârına bakılırsa belli olur. Emânet nâmına ne kadar vagon geldiyse be-heme-hâl bu heyet-i mahsûsanın eline geçmişdir. Bu vagonların adedi kaçdır, kimin tarafından tahmîl olunmuşdur? Ve kimin nâmına gelmiş, bunlar Haydarpaşa istasyonunda çok kolay kabil-i tahkikdir efendim.

— Şimdi bulduk işte. İttihad ve Terakki umûmî kongresinin İstanbul'un bir sene üç aylık iâşesi hakkında takdîm olunan îzâhâtnâme ve İstanbul heyet-i merkeziyesinde Kemâl Bey'in bizzât söylediği sözler.

— Belki efendim, belki sekiz bin lira verilmişdir.

— Siz de tekrar ediyorsunuz? Bidâyet-i emirde (40) ve bilâhire elliye iblâğ edilen vagon mikdârının ancak 20-25'i müteahhidlerle îfâ edilip mütebâkisi beynel-îcâr taksîm edilmek üzere makam-ı Emânet'le Ticâret Odası ve az bir müddet sonra vâlî ve mutasarrıflar tarafından tevzî edilmiş.

— Evet, bu arz etdiğim spekülasyon vagonların satılması zamanıdır.

— İstanbul iâşesi için bidâyet-i emirde kırk vagon tahsîs edilmişdir.

— Hayır efendim. Yalnız bu Kemâl Bey'in kongreye verdiği îzâhnâmesidir.

— Anladım. O zaman Kemâl Bey vazül-yed değil mi idi?

— Değil. Çünkü Ticâret Odası tevzî ediyor. Kemâl'in ne müdâhalesi var?

— Kemâl'in asıl sözü ondan sonra başlamak lâzımdır ki bunları ben bir heyet-i mahsûsa-i ticâriye nâmına almaya başladım diye; bir kerre esâs ihtiyâc o sûretle tesbît edildikden sonra, tabîatıyla sizin üzerinize devredilmesi îcâb eder. Fakat olmamışdır.

— Hayır efendim. Bidâyet-i emirde verilen kırk vagonun katiyyen sizi temîn ederim ki fârıki değilim.

— Şimdi vagonun kaç aded olduğu matlûb değildir. Sermâye olarak ne aldığınızı söyleyiniz.

— Beyefendi meselede eğer bir sû-i istimâl mevzû-i bahsolursa Emânet nâmına bir vazîfenin deruhde edilmesi noktasında olabilir. Yoksa sermâye meselesinde katiyyen mevzû-i bahsolamaz.

— Sermâye almadınız mı?

— Müsâade buyurun sermâye, meselenin bidâyetinde almış ise o vakit bendeniz vazül-yed değilim. Yevmî sekiz bin lira İstanbul'un zahîresi için buyurduğunuz gibi bidâyet-i emirde kırk vagon değil, elli vagon da kâfî değildi.

— Durunuz. 340 senesinde Adliye'de yapılmakda olan tahkikata müstenid şu istinâbe evrâkından meselenin esâsının ne olduğu anlaşılmakdadır. Daha birçok vesâik vardır. Adliye'de olan evrâkınızı da aldık. Şimdi bunları okuyacağız. Bir malûmâtdır.

[*Dosyada mahfûz tahkikat-ı Adliye evrâkı okundu.*]

Biz bu dâvâyı öyle teferruâtına kadar rüyet etmiyoruz, iâşe meselesinin bizim dâvâmıza bir cihetden taalluku dolayısıyla sizden an-

lamak istedik. Buna âid elde mevcûd evrâk büyük bir dosya hâlindedir. Onu uzun boylu tedkik etmeğe bizim şeyimiz yokdur. Sizden istediğimiz cihet-i iâşeye temâs etdiğiniz günlerde siz hiçbir sermâye olamayacağından bahsediyorsunuz. Hâlbuki bu imkân dâhilinde değildir. Çünkü böyle bir heyet-i resmiye hâlinde olmayan insanların uzun ve büyük mikdârda alışverişe girişmesi mümkün değildir. Her hâlde elinizde büyük bir para olacakdır. Ve zannediyorum ki ifâdeniz de vardır. Ve belki bunu sana sormamışızdır.

— Müsâade ederseniz arz edeyim.

— Tatvîl-i kelâma lüzûm yokdur. Sizin ne için müdâfaa edeceğinizi biliyorum.

— Arz-ı hakikat etmekden başka garazım yokdur. Müsâade ederseniz iki kelime arz edeyim efendim. Bu İhsan Bey'in raporudur. Bu Vahdeddin'in en büyük şâyân-ı itimâd adamlarından biridir.

— Sana bunu mu soruyorum? İâşe işinde sen var mı idin?

— İâşe işine bir heyet girişmiş idi. Ben de bulundum.

— Tamâm, istediğimiz bu idi. Bir sene üç ay çalışdınız. Bu müddet zarfındaki temettuâtınız söyleyiniz!

— İki yüz on üç bin lira.

— Matbû îzâhnâmenizde 273 bin liradır.

— Hatırımda iki yüz on üç bin kalmış.

— Bu parayı ne sûretle ve ne için kongreye vaz etmek mecbûriyetinde bulundunuz?

— O vakit bunu bir sene müddetle heyet idâre etdikden sonra Hükûmet bu işin Şehremâneti'ne devri daha münâsib olacağına karar veriyor.

— Bu ifâdeniz de mecrûhdur. Evvelki gün mahkemede Küçük Talat'ın ifâdesi de öteden beriden vuku bulan şikâyetler üzerinde, Talat Paşa'nın riyâseti altında, Ziya Gökalp Bey'in evinde ictimâ etdik. Böyle Fırka arkadaşlarının iâşe işleriyle meşgul olması doğru olmadığı kanâatini tesbît etdik. Başka bir şekilde devretmeğe mecbûr kaldık, demişdir ki, en doğru ifâde de budur. Sen ise bunu başka bir şekilde, gûyâ sûret-i hakdan devretmek istiyorsunuz.

— Hayır efendim. Biz bundan istifâ ediyor ve bu işi yapmıyoruz, demiyorum.

— Talat Paşa'nın riyâseti altında Ziya Gökalp Bey'in evinde ictimâ edildi mi?

— Bendeniz bu ictimâda hâzır değildim.

— İşitdin mi?

— İşitmedim. Bendeniz burada arz-ı hakikat edeceğim. Ondan iştibâh buyurmayınız. Bendeniz Fırka müzâkeresi, heyet-i merkeziye veya merkez-i umûmî ictimâında bu işin devri hakkında bir karara muttali değilim. Yalnız bildiğim şudur: İhtimâl Hükûmet fırkasıyla badel-müzâkere bademâ salâhiyetdâr olan Şehremâneti tarafından tedvîrini daha muvâfık bulmuş. Bu ihtimâl ki birtakım şikâyetlere binâendir. Bendeniz bunu olmaz demiyorum. İhtimâldir. Bendeniz burada bir nokta müdâfaa etmiyorum. Sırasıyla arz-ı hakikat ediyorum. Ondan sonra bu mesele Emânet tarafından rüyete başlandı. Tabîî bu heyet artık elini çekdi. Hatırımda kaldığına göre de iki yüz on üç bin lira bir para da elde kaldı. Bu elde kalan para Emânet nâmına değildi. Heyet-i mahsûsa nâmına idi. Bu paranın ne olacağını mevzû-i bahsetdiler ve kongre yapdılar. Dediler ki mâl kâsiblerindir.

— Hani ya siz İstanbul'un menfaatine olarak bu işe giriyordunuz?

— Müsâade buyurun Beyefendi. Bendeniz o zaman ittihâz olunan kararı arz ediyorum. O kararın doğru olup olmamasını münâkaşa etmiyorum. O karara nereden girildiğini arz ediyorum. Tarihi arz ediyorum. Bu mâl kâsibindir. Menâfi magsûb ile maznûn değildir, dediler. Kemâl ile rüfekâsı da hayır, biz bu işi milletin menfaati için tutduk, biz para istemeyiz, dediler. Badel-müzâkere bu paranın umûr-ı hayra vakf ve tahsîsi karargîr oldu. Bendenizin bildiğim budur.

— Hangi vakfa?

— Bir vakıf efendim. Bu vakfa da vâkıf Kemâl Bey oluyor. Bu parayı Kemâl Bey bizzât almıyor. Bu parayı sizin ve kendimizin nâmına vakfedeceğim, dedi. Bunun üzerine bir vakıfnâme tanzîm ve tescîl olunuyor. Ve bu para vakfolunuyor.

— Kime vakfediyorsunuz? Kimin parasını kime vakfediyorsunuz?

— Efendim, o vakit Hükûmet bu muâmelenin meşrûiyetine hükmediyor.

— Kime vakfediyorsunuz?

— Vakıfnâmede muharrerdir.

— Yani kimlere?

— Kâsiblere değildir. Bu para işletilecek ve hâsıl olacak temettu emr-i hayra sarfedilecekdir. Kongre marifetiyle bir karar veriliyor. Hükûmet âciz değildi. Bu parayı alıp hazîneye îrâd kaydedeceğim, derdi. Fakat temettu hayra masrûf olmak üzere bu şekilde yapılıyor.

— Tabîî ona öyle bir nâm veriyorsunuz. Parayı kazanan siz, vâkıf da siz oluyorsunuz. Buna da bir şekl-i şerî veriyorsunuz.

— O zamanın hükûmeti yapıyor.

— Hayır girişdiğiniz iâşe muâmelesinden hâsıl olan bu parayı temîn-i pâydârî için, heder olmaması için bir şekl-i şerî veriyorsunuz. Vâkıflar kim?

— Memduh Şevket Bey.

— Ne kadar vakfediliyor?

— İyice hatırlamıyorum. 13-14 bin lira kadar.

— Kemâl Bey'e?

— Aled-derecât hatırlamıyorum.

— Yapılan sû-i istimâlât ve rezâleti insâl-i âtiyeye bir ibret-i müessir olmak üzere vakıfnâmeyi okutduracağım. Aynen tarihe mâl edilecekdir. Ne yapmışsınız, nasıl yapmışsınız?

[*Vakıfnâme okundu.*]

— Yani bu para babanızın mâlı mı idi ki müstakilen mâlik olarak yazdırıyorsunuz?

— Bu paraya hiçbir zaman para olarak vaz-ı yed edilmemişdir. Mâl kâsiblerin dedikden sonra, kâsibler bunu kabûl etmeyiz, diyorlardı. Bunu vech-i evfak üzere vaktin nezâreti altında tenmiye etmek mevzû-i bahsoluyor.

— Bunlar ifâde-i evveliyenizde var. Şurasına cevâb veriniz. Vakıfnâmede müstakilen sâhib olduğu deniliyor. Nasıl olur?

— Sorunuz Mustafa Fevzi Efendi'ye.

— Mustafa Fevzi Efendi değil, Evkaf kadısı Mustafa Rıza Efendi.

— Mustafa Fevzi Efendi bu hükmü vermişdir. Bu vakfın sıhhatini ifâdeye kadîrdir. Mustafa Fevzi Efendi'nin huzûrunda vakıfnâme yapılmışdır. Kendisi bugün Büyük Millet Meclisi a'zâ-yı kirâmındandır. Bunu ne sûretle kabûl ederek yazmış olduğunu îzâh edebilir.

— Onu çağırdık ve sorduk, maalesef ondan öyle yayılmışdır. Ve Kemâl Bey'in yanına Talat Paşa göndermişdir. Orada görüşdük, ifâdesinde bulunmuşdur. Şeyh Said Haşim de berabermiş. Fakat sizin bahsetdiğiniz Evkaf kadısı Mustafa Rıza Efendi'dir. Onu tahkik etdik!

— Bendeniz bu muâmelenin Mustafa Fevzi Efendi huzûrunda yapıldığını görmüşümdür.

— Pekâlâ. Belki senin söylediğin doğru olabilir. Fakat şuna cevâb ver. Bu para müstakilen mâlik olduğunuz para değildir.

— Efendim, bendeniz cevâb veriyorum. Verdiğim cevâb şudur: O zaman bu mâlın kâsiblere âid olduğuna dâir bir karar vardır ve bunu o zamanki hükûmet teyîd ediyor.

— Benim söylediğimi anlamadın. Diyorum ki: Bu para kendi mâlınız ve kendi paranız mıdır? Bunu sarâhaten ağzından işitmek istiyoruz. Babanızdan kalan bir mâlın bedeli olan müstakil bir mâlın parası mıdır?

— Hayır, babamdan filân kalan müstakil bir para değildir.

— Şu hâlde sizin nâmınıza da yirmi yedi bin lira vakfedilmiş.

— Hayır efendim, on dört bin liradır. Üç yüz bin liralık bir vakıf vardır. Bendenizin ismim o vakıfdadır. Çünkü iki tane vakıfdır. Benim ismim diğerindedir.

— Pekâlâ bu paranın vakfedilmesini siz şahsen nasıl tasavvur ediyorsunuz?

— Mesele burada şahsen nakil ve bir mâla tasarruf değildir. Ortada hâsıl olan parayı umûr-ı hayriyede istimâldir. Umûr-ı hayr dâimâ kabil-i tecvîzdir. O vaktin kanâatince bendeniz kabil-i tecvîz görüyorum.

— İfâde-i evveliyenizde şâyân-ı dikkat bir şekil vardır. Suâli okuyacağız, dinle ve cevâb veriniz.

[*İfâde-i evveliyesinde vakıf hakkındaki ifâdesi okundu.*]

— Burasını anlamak istiyorum. Muâmele ve muvâzaadan ibâret olup asıl vâkıf Kemâl Bey'dir, diyorsunuz, bundan ne demek istiyorsunuz?

— Demek istiyorum ki: Asıl kâsib odur. Biz ecîr idik, aylıkcı idik.

— Yani esâsını bir muvâzaa şeklinde kabûl ediyorsunuz?

— Arz edeyim: Bendeniz aylıkcıyım. Bu itibârla kâr bendenize teveccüh etmez. Asıl kâsib, kazanan Kemâl Bey'dir.

— Ya sizin üzerinize muâmele yapılması ciheti?

— Bendenizin üzerime muâmele yapılması ciheti, o zamanın fikir ve kanâatince bendenizi taltîfdir. Bu paranın on beş bin lirasını nâmıma zikrederek Evkaf sicilinde bulundurmak o zaman için mûcib-i fahr idi. Bunu bu sûretle bendenize hibe etmişler. Bendeniz de kabûl ediyorum. Bu muâmelenin şu tarz ve cereyânına muvâzaa derler. Bunun başka ifâdesi yokdur.

— Pekâlâ buna muvâzaa deniyor, kabûl etdik. Fakat sizin söylediğiniz gibi iki üç yüz bin lira değil, altı yüz bin küsûr lira kadar bir paradır.

— Bendeniz ne söylüyorsam tamâmen emniyet buyurunuz.

— Pekâlâ yedi yüz bin lira kadar bir para nasıl oluyor?

— İki yüz on üç bin lira nakden mevcûd değildir. Bu para mâla yatırılmışdır. İsticvâbâtımda arz etdim, ihrâcât emtiası yapağı ve yün fiyatları düşüyordu. Anadolu tüccârları bunları çok dûn fiyatla satıyorlardı. Bu parayı götürdüler, Anadolu tüccârlarına tevzî etdiler. Anadolu tüccârı şu sûretle sarrâflara borcunu ödediler ve bu mâlları Alman, Avusturyalılara satdılar. O zaman yegâne müşteriler Alman, Avusturyalılardı. Ve onun için fiyatları kırıyorlardı. Bu sûretle bu para mâlda kullanılarak tezâyüd etdi. Diğer tarafdan o zaman hükûmet birtakım kavâim ihrâc etdi. Bu kavâim-i nakdiye eşyâ üzerine dağıldığı için eşyâ kıymeti yükseldi. Eşyâ kıymeti yükselince –para ki mâla yatırılmışdır– çoğaldı demekdir. Mâl pahalılaşdı, yün on iki kuruşa çıkdı. Tekmîl eşyâ arasında bulunan bir münâsebet ve bir mübâdele kıymeti para gibi çok aşağı yukarı düşmez ve nisbeti dâimâ mahfûz kalır. O nisbet dâiresinde para oldu. Tarihlerini tedkik buyurunuz, üç sene vardır. Bu üç sene arasında bu para yedi yüz bin küsûr liraya bâliğ oluyor. Bunlardan biri üç yüz bin, diğeri dört yüz bin lira olarak iki vakıf yapılıyor.

— Demek siz ondan sonra muâmeleye devâm etdiniz. Yani bir kâr ve temettu elde edebilmek için devâm etdiniz.

— Bu parayı şirketlere hisse olarak tefrîk etdiler. Şirketlerin tesîsi bu zamâna tesâdüf eder. Ondan sonra bendeniz şirketlerde çalışmadım.

— Şirketleri nasıl tesîs etdiniz?

— Arz edeceğim. Bu para şirketlerin tesîsinde sermâye olarak kullanıldı. Bidâyet-i emirde Millî Mahsûlât Şirketi teşkîl olundu. Bu şirketin tesîsinde iki yüz bin lira sermâye vaz edildi. Bunun mahsûlâtıyla Kantâriye Şirketi teşkîl edildi. Bunlar zaman ile yekdiğerini velyederek para kazanıldıkca tesîs olunmuşlardır. Bu vezâif-i ticâriyede bendenizin rolüm yokdur.

— İktisâd Bankası'na ne kadar sermâye koydunuz?

— Dört yüz küsûr bin liradır.

— Şu hâlde vakfedilen parayı birkaç şirkete ve İktisâd Bankası'na sermâye olarak koyuyorsunuz öyle mi? Demek bu şirketlerin İktisâd Bankası'nın faâliyetinden hâsıl olacak temettu, kâr ilk sermâyeye râci olması lâzım gelir. Yani Kemâl Bey'in şu ve bu sûretle sermâye olarak ortaya koyduğu –demin söylediğiniz gibi– Dâhiliye Nezâreti'nin sekiz bin ve Şehremâneti'nin yüz bin lirası.

— Katiyyen yüz bin lira değildir.

— Yüz bin lirasının mahsûlü olarak kabûl etmek lâzımdır.

— Katiyyen yüz bin lira yokdur. Zannederim bu İhsan Bey'in tasnîinden ibâretdir. İhtimâl ki alınmışdır. Bu karzen alınmış paradır. Karzen alınmış parayı müstekriz kendi umûrunda istimâl ederse bunun nemâsı...

— Vagonları da mı karzen aldı idiniz?

— Vagonları karzen almadık.

— Şirketlerin tesîsini söyleyiniz?

— Şirketlerin teşekkülü meselesini bendenizden ziyâde müessisler daha iyi îzâh ederler. Malûm-ı âlîniz şirketler birer müessesedir. Bunların usûlen teşkîli için Ticâret Nezâreti'ne mürâcaat edilir. Mürâcaat eden müessisler vardır. Ondan sonra bu şirketlerin idârelerini deruhde eden zevât vardır. Sermâyeleri anonim şirket sermâyesi hâlinde ve hisselere münkasemdir. Ahâlîye hisse senedâtı satılmışdır. Ahâlî bunun nısfına müşterekdir. Bu sûretle bu şirketler teşkîl olunmuşdur. Nısfı da vakfa âiddir.

— Bu şirketlerin başında bulunan müdîrleri, meclis-i idâre a'zâları, reis ve veznedâr filân yine kendi arkadaşlarınızdır?

— Kendi arkadaşlarımızdan da vardır. Son zamanda İktisâd Bankası'nın müdîri bir Macardı.

[Resmî zabıtlar IX]*

Kör Ali İhsan Bey tarihî muhâkemede İstanbul'daki müteaddid ictimâları mefsûh İttihad ve Terakki erkânının haberdâr olduğu sergüzeştlerini anlatıyor.

Efkâr-ı umûmiye mâzîde yapılan fenâlıkları öğrenmelidir – Teşkîl edilen mahûd şirketler – Ferid Paşa hükûmeti şirketlere vaz-ı yed ediyor – Ferid Paşa aleyhine dâvâ ikame edilmiş – Bir milyon dört yüz bin lira sermâye – Biz cüretimizi kaybetmemişdik – Harb-i Umûmî zamanında muhâlif bir fırka yapacaklarmış – Haleb'deki hâdisât nedir? – Temsîl-i Meslekî etrâfında konferans – Talat Paşa'nın istifâsı etrâfında – İttihadcılar fırkalarının infisâhını kabûl ediyorlar.

— Olabilir. Şimdi bankanın ve şirketlerin geçirdiği safahâtı söyleyiniz. Harb-i Umûmî esnâsında ve ibtidâlarında bu sûretle teşkîl etdiğiniz şirketler varken, Kemâl Bey İâşe nâzırı oluyor. Nâzır olunca bu banka ve şirketlerdeki vazîfesi devâm ediyor mu idi?

— Efendim, Kemâl o banka ve şirketlerde başlı başına, doğrudan doğruya bir rol deruhde etmiyor. Yalnız şirketlerin iâşe işlerinde bendenizin bildiğim yalnız galibâ Kantâriye nâmına zannediyorum. İki bin vagon mukaveleye rabtolunuyor. Bu iki bin vagon şekerden bir vagon teslîm ediliyor. 1999 vagon cihet-i askeriyeye devredilmiş bulunuyor. Kezâlik en müsâid şerâitle Millî Mahsûlât, müteahhidler gibi iâşe idâre-i resmiyesine veriyor. Verdiği paradan temettu etmiyor. Bunlar hesâben sâbitdir.

— Bunların tahkikatı cihet-i Adliye'de devâm etmiş ve buna âid evrâk gelmişdir. İki bin vagon şeker kontrat etmişsiniz. Bir kısmını getirmişsiniz. Bir kısmı da gelmemiş. Gelenleri de cihet-i askeriyeye devretmişsiniz. Birçok muâmele vardır. Ben bunları sormuyorum.

— Müsâade buyurun, bu tarihî bir muhâkemedir. Arz edeyim. İlk gelen ve bendenizin hatırımda olan 334 vagondur.

— Şeker okkası üç yüze çıkdığı vakit iki bin vagon şeker gelmişdir.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1828, 10 Ağustos 1926, s. 3-5.

— İâşe işi Kara Kemâl'in eli altında bulunduğu vakit İstanbul'a gelen şekerin vagonunun mikdârı 334'dür. Bu 334 vagondan yalnız 324 vagonu İstanbul'a ve hârice sevk olunmuşdur. Ve ahâlîye tesbît dâiresinde tevzî olunmuşdur. Nisbeti bugün hatırımda değildir. Elde mevcûd hesâb defterleri ile bu hesâb verilebilir. Bunlar kayden sâbitdir. Bunun fiyatı on kuruşdan başlamış, nihâyetül-emr bir mecidiyeye yükselmişdir.

— Harbde hangi senelerde şekeri on kuruşa yedirdiniz?

— İlk senelerde on kuruşdur. Ondan sonra acyoye [aggio] göre, kuronla bizim paramızın arasındaki farka göre nihâyet şeker bir mecidiyeye satılmışdır. On vagon piyasaya serbest satılmışdır. Bu serbest satılan şeker 70-80 kuruşa verilmişdir. Bu para ile kırk tane âile mutfağı yapılmışdır. Ve bunlarda tabağı kırk paradan fukarâ-yı nâsa tevzî edilmişdir. Sonra İsmail Paşa istihlâf ederek çıkmışdır. On vagon şekerin bakiye-i hâsılatı ile İstanbul'da iki lokanta yapılmışdır. Memûrîn için de bir lokanta yapılmışdır.

— Bu bahsetdiğiniz şeker muâmelesi üzerine siz mi memûr idiniz?

— Bendeniz bu işle meşgul oldum. Bize geçdiği zaman Mösyö Bayr'ın riyâseti altında, bugün şimendöfer meclis-i idâresi a'zâsından Haşim Bey'in dâhil bulunduğu bir komisyon vardı ve kanûnen teşekkül etmişdi. Bendeniz de vardım.

— Kanûn-ı muvakkatle mi teşkîl edilmişdi?

— Kanûn-ı muvakkatdir.

— Öyle ya, istediğiniz zaman çıkardınız. Kemâl beyler filân...

— Bu kanûnu Kemâl Bey çıkardı ise benim ne dahlim var?

— Sâbık hükûmetlerin yapdığı işleri kabûl etmek çok iyidir. Bu pâydârîyi temîn eder.

— Bendeniz burada ya mahkûm olacağım, ya berâet edeceğim. Fakat ortada bir nâmûs meselesi vardır. Bendeniz bu mesâilde ne cihetden muâteb olduğumu bilmeliyim.

— Beyefendi! Çok ricâ ederim, bu meseleyi araşdırmaya lüzûm yokdur. Çünkü o içinden çıkamayacak kadar karışık ve çirkindir.

— Bu mesele etrâfında tedkikat yapılmış mahkemece karar lâhik olmuş, Şehremâneti'ne gitmişdir. Demin okuduğunuz evrâk üzerine tedkikat-ı Adliye cereyân etmiş ve hüküm verilmişdir. Bu

meseleden kimse muâteb tutulamaz denilmiş ve Şehremâneti'ne havâle olunmuşdur.

— Evet, fakat Şehremâneti nizâmnâmesince tecziye edilmeniz lâzımdır, şeklinde havâle ediliyor ve Şehremâneti de bu bir cürm-i âdlîdir, ona göre tedkik ve muhâkeme edilsin diyor.

Yine bunlar hep sizlerin teşebbüsüdür. Fırıldaklar çevirilmek için öyle yapılmış, temyîze gitsin denilmiş, filân. Bu dâvâ 339'dadır, sürüklene sürüklene 340'a kadar gelmiş, en nihâyet bugün sürüklene sürüklene şimdi evrâk bizim elimize geçmişdir. Yani hükme iktirân etmemişdir?

— Efendim! Hükûmet'in adliyesine ve mahkemesine karşı bizim ne tesîrimiz olabilir? Bendeniz de ne adamım ki mahkeme üzerinde tesîrim olabilsin, bir defa mahkemeye gitmiş değilim.

— Sen belki değil, fakat arkadaşlarınız?

— Onu bilmem.

Müddeî-i Umûmî — Efendim müsâade buyurulur mu? Bir cihet arz edeceğim:

Kendileri bu tarzda mütâlaada bulunur, ister hüküm sâdır olsun, ister elân daha mehâkim-i Adliye'de bulunmuş olsun zât-ı âlîniz kendisine bidâyet-i isticvâbında bu meselelerden dolayı hakkında tahkikat yapılmadığını söylediniz. Şurasını kendisine îzâh etmek isterim ki biz burada ihtikâr dâvâsı yapmıyoruz, yalnız bugün mevki-i iktidâra gelmek isteyen adamların mâzîde ne gibi şâibe ile âlûde olduklarını efkâr-ı umûmiyeye ve Türk tarihine o sûretle bildirmek ve geçirmek için muhâkeme ediyor, dâvâyı tamîk ediyoruz. Burasını kendisinin iyice bilmesi lâzımdır.

— Şimdi bu şirketleri teşkîl etdiniz, Kara Kemâl 335 felâketiyle beraber şirketlerden çekildikden sonra aradan zaman geçiyor, tekrar şirketlerin başına geçiyor, yerli yerine yerleşiyor ve eski anâsırı etrâfına topluyor. Bu nasıl oldu anlat bakalım?

— Bendeniz o zaman Ankara'da bulunuyorum, şirketlerin Ferid Paşa Hükûmeti tarafından gasb olunması gayr-i kanûnî bir mesele idi ve burada arz etdiğim sermâye tedâhül ederek bir milyon dört yüz bin liraya bâliğ olmuşdur. Bu bir milyon dört yüz bin liraya bâliğ olan meblağa İtilâf Hükûmeti gayr-i kanûnî bir sûretde, hiçbir karara iktirân etmeden hücûm ediyorlar.

— Hangi idâreler?

— Hangi idâreler olduğunu bilmiyorum. Necati Bey'in idâresinde olan Evkaf idâresi geliyor, şirketlere vaz-ı yed ediyorlar, o kadar ki orada bulunan adamlar paltolarını esvâblarını alamıyorlar, onları da çıkarıyorlar ve bu sûretle bu paraya vaz-ı yed ediyorlar. Bunun üzerine Millî Mahsûlât Şirketi müdîri Said Bey ticâret mahkemesine mürâcaat ediyor. Oradan bu gasbın izâlesi için bir ilâm istihsâl ediyor, bu ilâmı mevki-i icrâya vaz etdi. O vakit Ferid Paşa Hükûmeti bakıyor ki bunları geriye vermek lâzımdır, onun için bir kanûn-ı muvakkat tertîb ediyorlar. Bu kanûnla bu şirketlerin iki sene müddetle Adliye ve Ticâret nezâretlerinden mensûb bir heyet tarafından idâresini tazammun ediyorlar, o kanûn-ı muvakkatin müddeti münkazî olduğu vakit, Raşid Bey'in Evkaf müdîriyeti zamanında şirketleri Kemâl'e, asıl müdîrlerine veriyor, Evkaf da asıl müdîrlerine iâde ediyor. Yani ictimâ-ı umûmî heyeti tarafından mensûb bulunan Raşid Bey heyetleri idâre ediyor, ondan sonra şirketler eski heyet-i idârenin eline geçmiş oluyor.

— Kemâl Bey ne yapıyor?

— Kemâl Bey eski rolüne devâm ediyor. Şirketler heyet-i idâreleriyle istişâreye girişerek muâmele yapıyor.

— Eski rolü ne idi, devâm etdiği rol nasıldır?

— Efendim! Devâm etdiği rol şudur: Düşünüyorlar ki memleket için bir banka lâzımdır. Bu bankanın etrâfında şirketler olması lâzımdır. Bu şirketler idhâlât ve ihrâcât ile iştigal etmelidir. Millî Kantâriye, ihrâcât, millî idhâlât ve idhâlât ile iştigal edecekdi. Bunlar bir grub olacaklar, müdîrânı en ziyâde hangi işler hayırlı ise bu hayırlı işlerde bu paraları kullanacaklardır ve müşterek işlerde nizâmnâmelerinin müsâid olduğu şeyleri yapacaklardır.

— Ben sana ne sordum?

— Rollerini sordunuz. Müdîrânın ictimâı ile ticâretin tarz-ı icrâsı hakkında karar ittihâz olunur.

— Sana sorduğumuz suâllerden birine verdiğin cevâb ifâde-i evveliyenden okunacakdır.

[*İfâde-i evveliyesinden bir suâl ve bir cevâb okundu.*]

— Böyle mi?

— Gayet tabîî, aynı ifâdeyi teyîd ederim.

— Yani bu ifâdeden bir kaçamak yapmak istedin de onu söyledim!

— Hâşâ efendim.

— Kara Kemâl İzzet Paşa Kabinesi zamanında gitdi, Raşid Bey'le anlaşdı, şirketleri eline aldı.

— Şirketleri bizzât eline almadı, eski müdîrânına, heyetlere iâde etdirdi.

— Hâl-i aslîsine ircâ etdi?

— Beyefendimiz, malûm-ı âlîniz bunun bir şekl-i resmîsi vardır, şekl-i resmîsi salâhiyetdâr olan eski heyetlerin idâreyi eline almasıdır ama bunun arkasında Kemâl Bey'in nüfûzu vardır ve Kemâl bunların sermâyesinin sûret-i istimâlinde müdîrân üzerinde nâfiz olur, ifâde-i evveliyemi tekrar arz ediyorum, aynen huzûr-ı âlînizde teyîd ediyorum, yani sözlerimde katiyyen hilâf-ı hakikat bir şey yokdur.

— Şunu açık söyle, bu şirketlerde şekil itibârıyla başlarında bulunan ve konulmuş birtakım müdîr ve veznedârların hakikaten bir istiklâlleri var mıdır, yoksa Kara Kemâl'in âmir-i mücbiriyeti var mı idi, nüfûzu var mıydı?

— Vallahi korkarak söylüyorum, Kemâl'in bir âmir-i mücber vaziyeti yokdur, bu bir hatır ve nüfûz-ı şahsîdir.

— Yani tâbi ve metbû vaziyeti vardır?

— Hatır ve nüfûz-ı şahsî ile bendeniz ifâde ediyorum efendim.

— Celseyi teneffüs için on dakika tatîl ediyorum.

İkinci Celse

— Size isticvâbınızda bir suâl sormuşduk: İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden sonra Cemiyet'in hayâtı hakkında, husûsî umûmî bildiklerinize dâir, malûmâtınızı vâzıhan söyleyin demişdik, bu suâli tekrar ediyorum.

— Aynen tafsîlâtı tekrar edeyim mi efendim?

— Evet.

— Efendim Mütâreke'den sonra tabîî vazîfesine hitâm vermek zarûretinde kaldı ve Teceddüd Fırkası'na kalboldu, o da bir müddet sonra kendi kendine infisâh etdi. Mütâreke'den sonra İttihad ve Terakki rüesâsı Avrupa'ya gidiyorlar ve gitmezden evvel Teceddüd Fırkası'nı teşkîl ediyorlar ve zannediyorum, Zirâat vekîli Sabri Bey'i

riyâsete intihâb ediyorlar. Bundan sonra İttihad ve Terakki'nin İttihad ve Terakki nâmına tam bir faâliyetini bilmiyorum. Bendenizin bildiğim, bundan sonra İstanbul heyet-i merkeziyesi nâmına bir ictimâ yapıyoruz, bu ictimâada bendeniz...

— Kimin riyâsetinde?

— Vallahi bilmiyorum, tahattur edemiyorum.

— Bu ictimâ nerede?

— Posta Telgraf sicil müdîri Hamdi Bey'in evinde.

— Kaç kişi kadardınız?

— Arz edeceğim, bu ictimâ eden zevât; bendeniz, Memduh Şevket Bey, İstanbul mebûsu Muhtar Bey, Ayıntablı Muhtar Bey ve arkadaşlardan Edhem, Hüsnü'den mürekkeb bir heyet; bu heyet İstanbul heyet-i merkeziyesi nâmına bir program tanzîm ediyor. Bendeniz teklîf etmişdim, o program Temsîl-i Meslekî'ye nâzır bir programdı. O programı –âtî itibârıyla politika yapacak olursak– istihzârât-ı evveliye olmak üzere hâzırlıyoruz ve bendeniz Temsîl-i Meslekî fikrini müdâfaa ediyorum, arkadaşlarım kabûl ediyorlar. Bu arz etdiğim zevâtdan mâadâ Hüseyinzâde Ali Bey de vardı.

— Yalnız anlamak istiyorum, İttihad ve Terakki inhilâl ediyor, Mütâreke akdedilmek üzere?

— Akdediliyor.

— Siz de o sırada Temsîl-i Meslekî'ye müstenid bir fırka teşkîli için bir program yapıyorsunuz. Bu program ne vakit tatbîk edilecek, kim yapacak? Ne vakit faâliyetde bulunulacak?

— Müsâade edin arz edeyim, o zamâna kadar vâki olan tecrübelerim bendenize ilhâm ediyor ki bir memleketde Temsîl-i Meslekî'ye müstenid umûmî ve nazarî bir fikir müdâfaa edilmezse bu memleketde huzûra imkân yokdur, biz esnâf cemiyetleri ile meşguldük.

— Benim anlamak istediğim bir cihet var; cevâb veremediniz; İttihad ve Terakki inhilâl ediyor, Mondros Mütârekenâmesi imzâ ediliyor, memlekete ecnebî devletler geliyor, memleketin birçok aksâmını işgal ediyorlar, bir fırka programı hâzırlıyorsunuz. Fırka yapabilmek, bunun mânâsını anlamıyorum; ne düşünüyordunuz?

— Arz edeyim: Biz cüretimizi kaybetmiyoruz, memleketi müdâfaa lâzımdır ve her şey itmâm olunmuş değildir, diyoruz, zâten biz bidâyet-i emirde, Harb-i Umûmî zamanlarında merkez-i umûmî-

den ayrılmak ve bir parti teşkîl etmek fikrinde idik ve bir program yapacak idik ve bir nizâmnâme yapdık.

— Merkez-i umûmîden ayrılmak ne demek? Harb-i Umûmî esnâsında mı bunu tasavvur ediyorsunuz?

— Evet.

— Başınızda Kemâl Bey mi bulunacakdı?

— Kemâl Bey de bulunacak.

— Ya? O da Temsîl-i Meslekî fikrinde sizinle beraber mi?

— Temsîl-i Meslekî fikrini ömründe kabûl etmemişdir.

— Ya nasıl olacakdı?

— Arz edeceğim: Sırf parlamentarist demokratik bir program yapıyorduk; o programın mebâdîsini müsvedde hâlinde ihzâr etdik, o programla biz merkez-i umûmîden ayrılmak istiyorduk, o zamanın İttihad ve Terakki Hükûmeti'ni kendi aklımızca beğenmemeğe başlamışdık, o vakit Hükûmet'de âdetâ anarşi vardı, muhtelif yerlerde muhtelif paşalar çok müstakil hareket ediyorlardı ve memleket biraz Harb-i Umûmî'nin tazyîki altında olduğu, hattâ parçalanmak istidâdını gösteriyordu.

— İstanbul heyet-i merkeziyesi ile merkez-i umûmî nasıl gidiyordu?

— Aralarında dâimâ bir rekabet mevcûd idi.

— Aynı zamanda birbirini tanımamak?

— Evet, bir rekabet vardı.

— Ne gibi esâslarda?

— Memleketin siyâset-i umûmiyesinde biz ahâlîye çok hak verildiğini görmüyorduk. Bu bizim muhtelif tecrübelerimizle sâbitdi. Bendeniz Haleb'de bulunduğum zaman garîb bir meseleye şâhid oldum, müsâade buyurursanız arz edeyim.

— Sadedden çıkmayalım.

— Siz bendenizden İttihad ve Terakki'nin tarihini sordunuz.

— Memleket en acı bir hâlde bulunuyor, inhilâl etmek üzeredir, Boğazlar açılmış, düşmanlar memleketi istîlâ etmişler, sevkül-ceyş dedikleri noktalarda askerler çıkarıyorlar. Ordunun topu tüfengi terk edilmiş, memleketde hiçbir şey kalmamış, buna rağmen siz bir fırka yapmak istiyorsunuz, bu nedir, dedim, siz başka şeyden bahsediyorsunuz.

— Yani bendeniz diyorum ki bu vukuât müteselsildir. Tamâmen efendimize bu teselsülü anlatabilmek için mebdeinden muhtasaran anlatmak lâzımdır, o itibârla söylüyorum.

— Söyle.

— Bendeniz Haleb'de bulunduğum zaman sırf Türklerden mürekkeb bir heyet-i merkeziyeye tesâdüf etdim. Cümlesi Türkdü ve hükûmet memûrlarıydı. Yalnız bir tane Arab vardı. Aynı zamanda bunlar İttihad ve Terakki'nin kuvvetini topluyorlar ve kullanıyorlar. Makam-ı vilâyetde bulunan Celal Bey'in de mevkii sarsılıyordu, bu hiçbir zamanda bir fırka hükûmetinin teşekkülü olamazdık. Bizim vazîfemiz intihâbât beniyesini temsîl etmekdi.

— Sizin İstanbul'daki iâşe vaziyetinizi misâl getirsek daha doğru değil midir?

— Müsâade buyurunuz, bendeniz muhtasaran tarih arz ediyorum. Bizimle merkez-i umûmî arasındaki nokta-i nazar ihtilâfını tavzîh için bir dakika marûzâtıma müsâade buyurursanız arz edeyim.

— Peki dinleyelim, söyle!

— Merkez-i umûmîye yazdım, burada çok sunî bir heyet vardır, burası Arab memleketidir. Arabları da iltizâm etmekliğiniz lâzımdır, dedim. Kezâlik bu heyet de: Şimdi intihâbât zamanıdır, sizinle çalışmak zarûretim var, fakat esâs itibârıyla sunî bir heyet olmaz, ben nihâyet burada halkın vaziyetini tanzîme geldim. Halkdan mürekkeb, Arablardan mürekkeb bir heyet-i merkeziye olması lâzım gelir, dedim. Merkez-i umûmî o vakit bu nokta-i nazarı kabûl etdi. Bendeniz intihâbât ile meşgul olacağım sırada o heyet-i merkeziye istifâ etdi. Ben Arablardan ibâret bir heyet-i merkeziye teşkîl etdim. Ve intihâbâtı onlar vâsıtasıyla idâre etdim. Ben dâimâ görüyordum ki Hükûmet'e merâm anlatmak çok zordur. Ahâlîye vekâlet etmek ve onların haklarını istimâle alıştırmak lâzım gelir.

Bu lüzûm halkın terbiye-i siyâsiyesini iktisâb etmesine kadar yani bir müddet-i muvakkate için devâm eder. Yoksa ahâlînin kendi kendisini müdâfaa ve kendi hukukunu müdâfaa nokta-i nazarından olan teşebbüsler çok akamete uğrardı. Kanûnlar iyi tatbîk olunmaz. Bendeniz Haleb'de bulunduğum zaman çulhalardan vergi almak lâzım gelmez, ahâlî el destgâhları kullandıkları için vergi alınırdı ve oktorova tatbîk edilmek istenirdi ve Celal Bey hadd-i

azamî tarîfe tatbîk etdiriyordu, hadd-i azamî tarîfeye halkın tahammülü yokdu. Birçok böyle münâsebetsiz muâmelât görüyordum, sonra esnâf cemiyetleri ile meşgul olduğu zaman esnâfların, esnâfa âid hukukunu Hükûmet'e karşı, Şehremâneti'ne karşı müdâfaa etmek kezâlik imkânı yokdu. Bendeniz düşündüm ki hükûmetler dâimâ Türkiye'de politikacıların elinde bulunuyor, bu politikacıların hâricinde dâimâ bir hayât vardır, bu hayât, hayât-ı hakikadır ve ictimâî, iktisâdî hayâtdır, bu ictimâî, iktisâdî hayâtı taksîm-i amâl ayırmış, halkın her birisi bir sınıfa, bir ticârete sulûk etmiş, bunlar kabil-i tanzîm-i anâsırdır ve bunlar tanzîm edilse ve bugünkü coğrafî hudûd üzerinde icrâ olunan intihâbât tarzında değil, kendi düzenleri etrâfında, kendi vekîllerini millet meclisine verseler, ister ikinci bir meclis olsun...

— Efendim! Sen Temsîl-i Meslekî konferansı veriyorsun, biz Temsîl-i Meslekî konferansı istemiyoruz, sana ne sordum, sen maznûnsun, muhâkeme ediliyorsun, Temsîl-i Meslekî nedir onu sormuyorum. Ben sana sordum ki Mütâreke ile beraber İttihad ve Terakki'nin şekli ne idi ne oldu, onu söyle! Arkadaşlarınız toplandınız, Temsîl-i Meslekî üzerinde program yapdınız, ondan sonra ne oldu?

— Ondan sonra İstanbul'da bir intihâbât devresi hulûl etdi. İntihâbât devresi hulûl etdiği zaman bendenizi Esad Paşa çağırdı. Esad Paşa o zaman intihâbât için...

— Oraya geçme! Ben sana ne sordum, sıra ile sorayım, sen de cevâb ver!

— Buyurun efendim.

— İttihad ve Terakki Kabinesi olan Talat Paşa Kabinesi istifâ ediyor, istifâ ile beraber hâsıl olan vaziyeti ve şekli sizden sordum. Teceddüd Fırkası teşekkül etdi, Sabri Bey reis oldu diyorsunuz, bunu îzâh ediniz.

— Sabri Bey'in teşkîl etdiği ve riyâset etdiği Teceddüd Fırkası'na bendeniz katiyyen ayak basmış değilim.

— Niçin?

— Gitmedim.

— Şu Talat Paşa'nın istifâsını îzâh etdiği meclis-i umûmîde bulundunuz mu?

— Hayır.

— Zâten orada dâhil değilsin?
— Değilim efendim.
— Kongrede bulundun mu?
— Bulunmadım.
— Kemâl Bey meclis-i umûmîde bulundu mu?
— Vukufum yok efendim.
— Kongrede bulundu mu?
— Bulundu.
— Kemâl Bey ve arkadaşları Teceddüd Fırkası'na istihâle eden, intikal eden İttihad ve Terakki'yi infisâh etmiş, inhilâl etmiş olarak kabûl etdiler mi, etmediler mi?
— O zaman İttihad ve Terakki'yi infisâh etmiş olarak kabûl etdiler.
— Kemâl Bey de kabûl etdi değil mi?
— Kemâl Bey'in maneviyâtını bilmem, fakat zâhiren infisâh etmiş şekilde kabûl ediyordu.
— Daha sonra?
— Kemâl Bey bundan sonra Malta'ya gidiyor, ondan sonra İttihad ve Terakki nâmına bir faâliyet olmuyor, tâ ki intihâbât zamanına kadar.
— Yine atladın, siz 335 intihâbını söylemek istiyorsunuz. Benim aradığım Teceddüd Fırkası teşekkül etdiği sırada yâhûd teşekkül edip de söndüğü sıralarda Kemâl Bey'in vaziyetini bana söyleyiniz. Kemâl Bey İttihad ve Terakki Fırkası'nın inhilâlini kabûl etdi mi? Aynı zamanda Teceddüd Fırkası'na kalbî hakkında akdedilen kongreyi de kabûl etdi mi?
— Kemâl Bey kabûl etdi efendim.
— İyi biliyor musun?
— Efendim, zâhiren kabûl etmiş gibi görünüyordu, hattâ bu husûsu Sabri Bey'le dâimâ konuşurlardı.
— Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünü meşrû olarak ve kongresinin de usûl ve nizâmı dâhilinde ictimâ etmiş olduğunu kabûl etdi mi? Yani bir kongrenin kararı olarak kabûl etdi mi?
— Bendenizin gördüğüm ve bildiğim zâhirde kabûl etdi şeklinde idi. Fakat bâtınî bilmem.
— Ondan sonra?

— Şirketlerle meşgul oldu ve Malta'ya gidinceye kadar böyle kaldı. Ondan sonra da İstanbul'da hiçbir faâliyet-i siyâsiyede bulunmadı.

— Merkez-i umûmînin ve meclis-i umûmînin vazîfelerinin hitâm bulduğu ifâde edildiği vakit, İstanbul heyet-i merkeziyesi de infisâh etdi mi?

— Tabîî efendim.

— Peki, bunlara âid eşyâ ne oldu?

— Nasıl efendim?

— İstanbul heyet-i merkeziyesinin elinde bulunan muâmelât, nukud ve eşyâ ne oldu?

— O nukud ve eşyâ, İstanbul heyet-i merkeziyesinin elinde değildi; o nukud ve eşyâ, resmen teşekkül etmiş olan şirketlerde idi, bu şirketlerde kaldı.

— Demek İstanbul heyet-i merkeziyesi âdetâ şirketler hâline inkılâb etdi?

— Hayır efendim. Heyet-i merkeziyeden tek bir ferd şirketlere dâhil değildi.

— O hâlde şirketler, İstanbul heyet-i merkeziyesinde idi.

— Hâşâ!

— Öyle söyledin, şirketlerde idi diyorsun!

— Efendim, eğer mevzû-i bahs buyurduğunuz şey evvelce vakfolunan paralarsa, onlar şirketlerin heyet-i resmiyelerinin elinde idi. İttihad ve Terakki'nin Teceddüd Fırkası'na inkılâbından sonra, heyet-i merkeziyenin elinde on para kalmadı. O paranın mikdârını Mühendis Salim Bey –şimdi şimendöferler meclis-i idâre a'zâsındandır– hesâb etdi ve kesdi. O paradan dörder yüz lira, tahsîsât-ı mestûre olarak vereceklerdi. Zannederim o parayı da vermediler. O şekilde tatîl-i faâliyet edildi.

— Pekâlâ! Talat Paşa ve arkadaşlarının İstanbul'u terk etmesi ne sûretle oldu?

— Efendim, onlar karar vermişler ve merkez-i umûmîden benâm olan zevât, be-heme-hâl İstanbul'da kalırlarsa düşmanlar tarafından yakalanır, tevkif edilir, denilmiş ve bunların memleketden bir müddet tebâüdü lâzımdır, denilmiş ve bir ecnebî gemisiyle bunlar çıkmışlar.

— Kemâl Bey ne için çıkmadı?

— Anlamadım efendim.

— Kemâl Bey'in çıkması mevzû-i bahsoldu mu?

— Efendim; Kemâl bendenize, Memduh Şevket'e teklîfde bulundu ve dedi ki, siz iâşe meselesinden dolayı çok dûçâr-ı tazyîk olacaksınız. Memleketden çıkınız, dedi. Biz de, birtakım adamların başını derde sokduk ki, şimdi o adamları bu vaziyetde bırakıp da çıkmak doğru değildir. Çıkıp da nereye gideceğiz, dedik ve çıkmadık.

— Diğer maznûnen muhâkeme edilen beylerden bazılarının ifâdelerine nazaran Kemâl Bey, Talat Paşa ve diğer a'zâlara, paşalara, merkez-i umûmî a'zâlarından bazılarına teklîf etmişdir. Siz bir ân evvel memleketi terk ediniz, sizin vücûdunuz lâzımdır, demiş ve mesûliyeti üzerinize çekmeğe çalışınız; bilâhire memlekete gelirsiniz, demiş.

— Bunu bilmiyorum.

— Peki, onların memleketi terk etmeleri ne sûretle tesbît edilir? Senin bu husûsdaki malûmâtın nedir?

— Bendeniz onu bilmiyorum. Bendeniz İstanbul heyet-i merkeziyesindenim. O karar merkez-i umûmînin verdiği karardır.

— Siz Mütâreke'den sonra bir zamanlar İstanbul'da kaldınız. Badehû Ankara'ya geldiniz, değil mi?

— Evet.

— Ondan sonra siyâsetle meşgul oldunuz mu?

— Hayır. Yalnız bir program neşretdim. Ve bu program, bir fikir idi.

— Hangi program?

— Temsîl-i Meslekî'ye âid program.

— Hangi tarihde neşretdiniz?

— Vallahi efendim, bendenizin en ziyâde hatırımda kalmayan mesele, tarih meselesidir. Bunu (Yeni Gün) ve (Öğüd) gazetelerinde neşretdim. Bunun etrâfında propaganda yapmış değilim.

— Batum'da inikad etmiş olan bir kongreden, yani İttihad ve Terakki veya başka bir nâmla yapılmış olan faâliyetin Ankara'da, Anadolu'da tatbîki için bir programla Ankara'ya gelmiş olan Nail Bey'in faâliyet-i siyâsiyesinden bahsediyorsunuz ve bir programdan bahsediyorsunuz. Bu nedir?

— Nail Bey bir program getirdi.

— Batum'dan mı?

— Hayır, Trabzon'dan.

— Sonra?

— Bu program, kıymetdâr bir program değildi. Bu programı, Şükrü ve Abdülkadir beylerin getirdiğini zannediyorum. Fakat burada iştibâh etdiğim bir cihet var. Bunu bir defa Nail Bey yalnız olarak mı getirdi, yoksa Şükrü Bey'le beraber mi geldiler veyâhûd nasıl oldu, bilmiyorum, bu husûs için bana iki defa geldiler. Fakat birincisinde kim, ikincisinde kimler vardı, bunu katiyyetle tahattur edemiyorum.

— Abdülkadir, diyorsunuz. Ankara vâlîsi olan Abdülkadir mi?

— Evet.

— Sonra?

— Emîn olunuz, bunu ketm ve ihfâda mânâ yok, aynen arz ediyorum. Bendenize iki defa teklîf vâki olduğunu zannediyorum.

— Faâliyet-i siyâsiye için?

— Evet. Bunun birinde Nail Bey dâhildir. Naim Cevad'ın ve Abdülkadir'in evinde ictimâlar yapdık. Bu ictimâlarda bendeniz, Abdülkadir, Naim Cevad, Şükrü ve Nail beyler mevcûddu. Yalnız Nail Bey program geldiği zamanki ictimâda dâhildi. Yalnız bir teklîf var ki Şükrü Bey'indir; onu bilmiyorum. Evvelce arz etdiğim gibi Nail Bey mevcûd, fakat Şükrü Bey var mı, yani ikisi de aynı zamanda mı bulundu, yoksa Şükrü Bey varken Nail Bey yok muydu, bunu hâfızam iyi hıfz etmemiş.

— Ne programı ve ne teklîfi?

— Bir program etrâfında toplanıp tekrar bir fırka teşkîl etmek için.

— Hangi tarihde?

— Şükrü Bey bir defa İzmit'den gelmişdi. O zaman zannediyorum ki, bu teklîf ikinci teklîfdir.

— Pekâlâ ne müzâkere etdiniz?

— Bir fırka teşkîl edelim, diyorlardı. Bendeniz Anadolu'da ikinci bir merkez teşkîlinin aleyhinde idim ve bu fikrim hiç tebdîl etmemişdir; elân da mevcûddur. Binâenaleyh ne programla ve ne de teklîfle harekete geçmeğe muvâfakat etmedim. Gördüğüm prog-

ramlar da ancak bir defa gördüğümle kaldı ve bu program üzerinde hiç teşebbüsât olmadı. Bir ikinci ictimâdan sonra, bu mesele de akîm kaldı ve hiçbir propaganda yapılmadı.

— Şu hâlde o tarihden itibâren Nail, Şükrü, Abdülkadir, Naim Cevad beyler arasında bir fikr-i siyâsiyenin mukarenet-i anarşi olduğunu kabûl etmek lâzım gelir.

— Ondan sonra bunların arasında mukarenet-i fikriye olduğuna dâir efendimiz bir delâile mazharlar ise o başka.

— Ben demek istiyorum ki burada mücâdele devâm ediyor. Millet elbirliğiyle tesânüde geçmiş ve bir ân evvel, düşmanı memleketden atmak için bütün mevcûdiyetiyle çalışıyor, fedâkârlık yapıyor. Sonra bir Büyük Millet Meclisi var; onun başında Gazi Mustafa Kemâl Paşa var. Bu sûretle bir faâliyet-i milliye devâm ederken 1337 senesinde bu efendiler, bir fırka yapmağa doğru bir müzâkere kapısı açıyorlar. Şimdi şundan istidlâl ediyorum ki bu efendiler arasında daha o zamandan itibâren bir yakınlık var ve böyle bir fırka yapmağa doğru mütemâyil bulunuyorlar. Şimdi bunu böyle kabûl etmek lâzım değil mi?

— Efendim, bendenizin Nail ile temâsım vardır. Benim söylediğim, Nail o tarihden sonra bu işi terk etdi, fakat ötekilerin devâmını bilmiyorum. Fakat Nail sûret-i katiyede terk etmişdir ve fırka teşkîli için teşebbüsü yokdur.

— Terakkiperver Fırka nâmına faâliyetde bulunduğunu kulübde kendisi ifâde ederse ne dersiniz? Çalışdığını biliyorsunuz, siz de o vaziyete düşersiniz.

— Hâşâ, efendim. Bendeniz kendisinin İkinci Grub'a mütemâyil olduğunu biliyorum. Fakat Terakkiperverlerin çalışdığını bilmiyorum. Çünkü, biliyorsunuz ki, uzun zaman İstanbul'da kalmadım. Arzım doğrudur, hilâf yokdur. Arz ediyorum ki bendeniz o vakit bu sûretle Nail'in bir defa teklîfine marûz kaldım. Bir defa da Şükrü Bey'in; Nail'in İkinci Grub'a temâyülü mahsûsumdur. Bunu gördüm. Kara Vasıf'la temâsı ziyâdedir; fakat Terakkiperverlerle çalışdığını bilmiyorum. Kendisi ifâde etmiş ise ne diyeyim?

— Biz de bilmiyorduk; fakat kendisi ifâde etmişdir.

— Pekâlâ, o hâlde kendisinde dâimâ bir ayrılık fikri câygîr olmuş deniliyor.

— Bu programda bir tahlîf-i esâsî var mı idi?

— Tahattur etmiyorum.

— Nail Bey'in sizi davet etdiği programı nerede ve nasıl yapılmış?

— Zannediyorum o program Batum'dan gelmişdir. Yoksa Trabzon'dan mı gelmişdir, katiyyetle bilmiyorum. Galibâ Küçük Talat Bey getirmiş, Nail Bey de Küçük Talat Bey'le mi gelmiş yoksa ayrı mı gelmiş, bu cihet tafsîlen malûmum değildir. Yalnız Nail Bey bu programı hâmilen Ankara'ya gelmişdir.

— Tekrar soruyorum; düşününüz, bu programda tahlîf esâsı var mıydı?

— Tahlîf esâsını tahattur etmiyorum. Ve âh Beyefendi katiyyen bilmiyorum. Çünkü o program, benim cebimde bir gün bile misâfir olmuş bir program değildir. Yalnız o programda gördüm ki demokrasiye ve parlamentarizme muvâfık bir program yokdu. O programda memleketin kabûl etdiği bir program gibiydi. Mâdâmki bu programın aynı memleketde tatbîk olunuyor, artık aynıyla ikinci bir fırka yapmak ve buna teşebbüse girişmek şahsî rekabet olur. Altında birkaç mevâdd vardı. Bendeniz böyle birtakım programlar gördüm. O da öyle mânâsız idi; hiçbir şey ifâde etmiyordu.

— Efendim, burada zabıt tutuyorlar. Her kelimeyi harfi harfine yazıyorlar. O kadar fazla söylemeyiniz. Esâsen saded hâricî.

— Peki efendim.

— Siz, ifâde-i evveliyenizi sırasıyla ifâde edemiyorsunuz. İfâdenizi okuyalım, tavzîh edecek cihet olursa tavzîh edersin.

— En iyisi budur efendim.

[*Dosyada mevcûd Kör Ali İhsan Bey'in ifâdesi okundu.*]

— Talat Paşa'dan birkaç mektûb aldığını söylüyorsun. Hangi tarihlerde ve ne vâsıta ile aldınız? Tabîî Ankara'da iken aldınız.

— Hayır efendim. İstanbul'da iken aldım.

— Kimin vâsıtasıyla?

— Naim Abdurrahman'ın birâderi vardı. İsmi hatırıma gelmedi. Onun vâsıtasıyla aldım. Kendisi polisdedir.

— Naim Abdurrahman kimdir?

— Yenişehirli Avukat Şehri Efendi'nin oğlu Naim Abdurrahman; onun oğlu vâsıtasıyla bir mektûb aldım. Diğerini galibâ Cavid Bey'in birâderi vâsıtasıyla aldım.

— Başka?

— Talat Paşa'nın şahâdetinden sonra da bir mektûb aldım. Vukuu şahâdetinden evvel yazmış imiş. O mektûbu burada aldım.

— O mektûbu kim getirdi?

— Hatırlayamadım.

— Onda ne vardı?

— Bunların meâlini arz etdim. Bunların ikisi komünizme âiddi ve buna tarafdâr olduğunu bildiriyordu.

— Üçüncüsünde ne vardı?

— Aynı meâlde idi. Kendisinin her üç mektûbunda da, İttihad ve Terakki nâmına bir faâliyet tavsiyesinde bulunmuyordu.

— Siz bu mektûblara cevâb yazdınız mı?

— İstanbul'da iken yazmışdım.

[*İfâde okunmağa devâm olundu.*]

— Bunların Anadolu'ya kimin arzusunu söylediklerini nereden istidlâl etdiniz?

— Efendim, polis müdîri Azmi Bey gelmek istemiş. Fakat kabûl edilmemiş. Kendisini Antalya'dan geri çevirmişler diye işitdim.

— Talat Paşa da Anadolu'ya gelmek istiyor muydu? Mektûbunda buna âid bir şey var mı?

— Efendim, Talat Paşa'nın mektûblarında buna âid bir şey yokdu. Fakat Enver Paşa Batum'a geliyor; onda memlekete girmek için bir fikir var.

— Bunu nereden istidlâl ediyorsun?

— Mahsûsum, Beyefendi.

— Bunların Trabzon taraflarına geleceklerini nereden işitdin?

— Nail Bey'den filân işitdim.

— Hâlbuki Nail Bey ve arkadaşlarının yapdığı ve yapmak istedikleri teşkîlât, hafî bir teşkîlâtdır. Onun muhâkemesi geçmişdir ve kendi itirâfâtıyla sâbit olmuşdur.

— Ben onları müdâfaa etmiyorum, Beyefendi.

— Fakat Şükrü, Abdülkadir ve Nail beylerle beraber müzâkeresini mevzû-i bahsetdiğiniz mesele, hafî fırkanın teşekkülü etrâfındadır ve bunu ihtivâ etmekdedir.

— Belki, fakat bir şey daha sâbit olmuşdur ki o da benim muvâfakat etmemekliğimdir.

— Ne gibi?

— Bendeniz burada hâinlik vasfının bulunduğunu bilmiyorum. Fakat hafî ve celî bir teşekküle bu adamlarını ircâ etmek istedilerse elbet benim buna razı olmayıp hâricde kaldığım sâbit olmuşdur.

— Hafî zannedebildiğin var mıydı?

— Beyefendi, programda hafî cihetini hiç zannetmiyorum veyâhûd da hatırlamıyorum. Olsa idi söylemekde hiçbir beis yokdur.

[*İfâdesi okunmağa devâm olundu.*]

— Bendeniz ve arkadaşlarım bunu reddetdik diyorsun. Başka arkadaşlarınız kimlerdir?

— Bunu Vehbi de biliyor.

— Yani ticâret müdîri olan Vehbi?

— Hayır efendim. Elyevm zeytin yağı işi yapan Vehbi.

— Başka?

— Hüseyin de duymuşdur. Fakat Hüseyin'in kulağında kalmamışdır. Bendenizin arz etdiğim burada değildir. Eğer Malta'dan geldikden sonra ise...

— Ben sana söyleyeyim; Eyüb Sabri Bey, Ardahan Hilmi Bey, tabîî bunu biliyorlar, sizin bahsetdiğiniz malûmâtı daha ziyâde onlara Enver Paşa tarafından gelen malûmâtla bildirmişlerdir.

— Câizdir Beyim. Eyüb Sabri Bey bendenize hafî ve celî bir fırka teşkîli için hiçbir teklîfde bulunmadı.

— Hayır, Nail Bey filân eski bir arkadaş sıfatıyla onları da davet etmiş olabilir.

— Bendeniz şunu arz etmek istiyorum ki eğer bu teşebbüs Malta'dakilerin avdetinden sonra ise, Ferid burada idi, işitmişdir. Bunu, Malta'da bulunan üserâ henüz çıkmamışsa, Ferid Malta'da idi, işitmemişdir. Bana açılmış bir şeyi, mutlaka Ferid'e açardım. Çünkü beraber yaşıyorduk.

— Şükrü Bey burada olduğuna nazaran Malta'dan onların avdetinden sonra olduğunu kabûl etmek lâzım.

— Fakat mesele ikidir. Birisi program üzerinde Nail'in teşebbüsü var, bir de Şükrü Bey'in programsız olarak teşebbüsü var.

— Şükrü Bey'in programsız olarak teklîf etdiği fırka ayrı mı?

— Bir fırka teşkîl edelim sadedinde idi.

— Cânım Ali Bey! Şunu biraz daha açık söyleyiver. Dilinin altında çok şeyler var, fakat söylemek istemiyorsun.

— Hayır efendim! İsticvâbât-ı evveliyemde arz etdim zannediyorum. Teklîf galibâ ikidir, dedim. Bendeniz isticvâb olunduğum zaman, uzun müddet habs-i münferid kaldım. Sonra şeker hastalığım var; hâfızam kesb-i zaaf etdi. Hasta bir hâlde iken isticvâb edildim ve isticvâbımda bir teklîf gibi geldi, öyle söyledim.

— Şimdi ben size söyleyeyim. Bir kerre Nail Bey'in programla mürâcaatı var. Abdülkadir, Şükrü filân program üzerinde görüşdünüz, bir de programsız diyorsun. O da şu olmak lâzım gelir: Batum'da İttihad ve Terakki nâmına bir faâliyet başlamışdır ve Küçük Talat, Halil Paşa, Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, İttihad ve Terakki nâmına kongre yapıp faâliyete geçdiklerini hiç işitmedin mi?

— İşitmedim.

— Memleket dâhilinde birtakım arkadaşlarına mektûb yazmağa başlamışlardı. Burada şu veya bu sûretle müzâkere etdik, dediğiniz arkadaşlarınıza o mektûblardan gelmişdir.

— Belki efendim.

— Biraz düşün.

— Efendim, üç kişiden ibâret bir heyet, bir beyânnâme tanzîm ediyorlar. Nâzım Bey'i çağırın, yüzüne söyleyeyim. Burada bir hükûmet-i kaviye var, sizin teşebbüsünüzü garîb bulurum, o hükûmet-i kaviye ki işini tanzîm ediyor, çalışıyor. Ondan sonra da bilmem nerede ricâl-i sâbıkadan üç kişi bir araya gelip Büyük Millet Meclisi'ne bu beyânnâmeden gönderiyorlar. Benim işitdiğim budur. Hâlbuki İttihad ve Terakki kendi kendisini feshetmişdir. Bunu Meclis'e göndermek kadar mânâsız şey olamaz. Bu ne demekdir? Bendeniz elân bunun idrâkinden âcizim. Eğer Eyüb Sabri Bey'le mektûb gelmiş ise Sabri Bey çok ketûmdur, bana böyle bir şey açmadı. Bu mesele bunların rûhlarında tecessüd etmiş. Bunların bedenlerinde tecessüd etmiş gibi hareket etmişler. Arz etdiğim gibi, işitdiğim bunlardan ibâretdir.

— Fakat arkadaş idi o vakit söylemedi ise şimdi söylemekdedir.

— Olabilir, efendim.

— Demek vaziyeti bu kadar biliyorsunuz?

— Evet.

[*İfâdesi okunmağa devâm olundu.*]

— Demek Şükrü Bey o vakit fırka yapmayı tasmîm etmişdir?

— Evet, Şükrü Bey muhâlefetden bir ân geri kalmamışdır. Onu bu hûyundan dolayı seciyesizlikle muâheze etmekdeyim. Hattâ o vakit bile harekâtında bir seciyesizlik bulunduğunu orada söylemişdim.

[*İfâdesi okunmağa devâm olundu.*]

— Şimdi. Durunuz, burasını biraz îzâh ediniz. Kara Kemâl, Cavid, Şükrü ve Canbolat gibi ricâlin taht-ı tesîrinde kaldı, diyorsunuz. Bu nedir?

— Efendim, Berlin'de bulunduğu zaman serbestdi. Berlin'de bulunduğu zaman kendisine yazdığım mektûbu keşke saklasa idim.

— Bir daha îzâh et.

— Berlin'de bulunduğu zaman yazdığı mektûbu keşke muhâfaza ede idim. Arkadaşlarımızın Hükûmet'e tamâmen münkad olması lâzımdır, diye yazıyordu. Yani Hükûmet her hangi bir şey verirse yapın, vermezse oturun, diyordu, meâli bu idi. İstanbul'a geldikden sonra Cavid Bey, Şükrü Bey ve sâire...

— Ve sâire kimdir?

— Meselâ Ahmed Nesimi Bey, kabinelerde bulunmuş zevât var, birtakım eski tanıdıkları eski ricâl var, birtakım eski adamlar var. Bu adamlarla temâsda bulunduğu zaman kendisinde hareket-i fikrî daha fazla oluyor. Kendisine Hükûmet tarafından bir teklîf vâki olursa arkadaşlarıyla girmesi doğru olur. Râhat dursaydı daha çok hürmeti olurdu. Sonra bir zamanlar tutmuş kendisi, bu İkinci Grub'un ishâlesi olan Terakkiperverlere müzâheret ve iltihâk etmek fikrinde bulunmuş. Bu kezâlik yine iyi bir şey değildir. Âkıbet mutlaka bir ikilik çıkarmak olur. Binâenaleyh Berlin'de bulunduğu zamanki selâmet fikri muhâfaza etse idi daha iyi idi. Fakat İstanbul'a geldikden sonra bunu yapmadı. Bazân bulunmadı, onun muhtelif derdleri var. Bunu arz etdim.

— Yani Şükrü ve Cavid beylerin telkinât ve tesîrâtı tahtında harekete gelmek kabiliyeti kendisinde hâsıl oldu demek istiyorsunuz?

— Evet.

— Tamâm.

[*İfâdesinin okunmasına devâm edildi.*]

— Şu hâlde burada bir şey nazar-ı dikkati celbeder. Şükrü Bey Terakkiperverlere girdi ve belki de elebaşlarından idi. O hâlde Ca-

vid Bey'in de Terakkiperverlerden olması ve fırkanın teşekkülü üzerinde çalışdığını kabûl etmek lâzım gelir.

— Efendim, bu programın mâlî mevâddını Cavid Bey'in yazmış olması lâzım gelir. Fakat Cavid Bey bu programı Şükrü Bey'le ne sûretle konuşmuş bilmiyorum. Bendeniz bu programı Şükrü ve Canbolat beylerin elinde gördüm. O vakit bu program tamâm idi. İşte Terakkiperverlerin hemân teşekkülleri zamanında teşekküllerine takaddüm eden beş on gün içinde gördüm. O zaman program tamâmdı. Yani programın madde madde bir celsede müzâkeresinde hâzır değilim, bilakis bu Şükrü Bey ve rüfekâsı tarafından hâzırlanmışdır ve bunlar tarafından hâzırlandıkdan sonra kemâle gelmişdir. Burası kat'îdir yani bu kemâle tam olarak gelmişdir.

— Şu hâlde bunun mâlî aksâmını Cavid Bey'in yazdığını zannediyorsunuz? Maddeleri Cavid Bey tarafından yazıldığı lâzım gelir kanâatini izhâr ediyorsunuz?

[*İfâdesi okunmağa devâm olundu.*]

— O ictimâda siz de bulundunuz?

— Evet.

— Onu hikâye ediyorsunuz?

— Evet.

[*İfâdesi okunmağa devâm olundu.*]

— Bu ictimâda İstanbul'un makarr-ı hükûmet olması mevzû-i bahsoldu mu, olmadı mı?

— Vallahi Beyefendi, o ictimâlar bir defa değildir. Zannederim birkaç ictimâdır.

— Sizin bulunduğunuz ictimâ hangi saatdi, ne vakitdi, sabâh mı, gece mi?

— Gece yemekden sonra...

— Yemeği orada mı yediniz?

— Hayır, yemeği yedikden sonra gitdik.

— İctimâ ne kadar devâm etdi?

— İki üç saat.

— Şişli'deki evinde mi toplandınız?

— Evet.

— Demek sizin bulunduğunuz ictimâda okunan husûsât mevzû-i bahsoldu diyorsunuz?

— Program mevzû-i bahsolmamışdır.

— Cavid Bey programın bu ictimâlarda yapıldığını itirâf etmekdedir.

— Bu program bendenizin ya geç geldiğim zamanda vuku bulmuşdur, yani beni buraya sevke bâis olan bir ictimâda karar alınmış değildir. Ayrı bir ictimâ varsa onu bilmiyorum.

— Bir de sabâhdan akşama kadar devâm eden ictimâ var demişdiniz?

— Beyefendi! Bu ictimâlar esâs itibârıyla ikidir. Birisi arz etdiğim gibi eski ricâlin İstanbul intihâbâtının icrâsından ya biraz evvel, ya biraz sonra Cavid Bey'in evinde yapdıkları ictimâdır. Bu ictimâlar müteaddiddir. Yani bir iki defadır. Adedi aklımda yokdur. Bu ictimâlarda program mevzû-i bahsolmamışdır. Gazi Paşa Hazretleri'ne sûret-i iltihâk mevzû-i bahsolmuşdur. En karakterist söz Rahmi Bey'indir, diğeri Terakkiperver Fırka'nın programına âid ictimâlardır.

— Yine Cavid Bey'in evinde mi?

— En ziyâde Kemâl'in yanında, bir iki defa da Cavid Bey'in evinde toplandık.

— İşte evinde Terakkiperverlerin programı mevzû-i bahsolmuşdur...

— Terakkiperver Fırka'nın programını Kemâl'in Mesadet Hanı'ndaki odasında gördüm. İfâdelerimde bunları ber-tafsîl arz etdim.

— Terakkiperver Fırka üzerinde müzâkere olması meselesini biraz îzâh edin, o ictimâda kimler vardır?

— Terakkiperver Fırka'nın programını ibtidâ Mesadet'e getiren Canbolat Bey'le Şükrü Bey'dir. O vakit Canbolat Bey'le Şükrü Bey ve bendenizden başka kimse yokdu. Mesadet Hanı'nda oluyor.

— Cavid Bey'in evindekini söyleyiniz.

— Daha toplu idik, bendeniz, Memduh Şevket, kâtibler bulunuyorlardı.

— Kimler?

— Vehbi, Hüsnü, Cavid, ben, Kemâl, Ahmed Nesimi, Memduh Şevket bulunuyorduk.

— Kâtibler kim?

— Edhem'le Hüsnü ve Vehbi bulunuyordu.

— Başka. Cavid Bey, sen, Kemâl?

— Evet, ben, Kemâl, Ahmed Nesimi de bulunuyordu.

— Ahmed Nesimi Bey bulunuyor mu idi?

— Bazân bulunuyordu. Cahid Bey zannederim bunların bir ikisine iltihâk etdi.

— İsmail Canbolat Bey ile Şükrü Bey var mı idi?

— Şükrü Bey zannederim birisinde vardı.

— Cavid Bey'in evindekini soruyorum?

— Evet, o vakit mevzû-i bahsolan program da Terakkiperverlerin programıdır.

— Evinde ne konuşuldu?

— Bendeniz esâs itibârıyla hareketden ziyâde fikir adamı idim. İlk iş program olarak...

— Şimdi bir senin vaziyetin var, bir de orada bulunanların vaziyeti var. Onu anlamak istiyoruz.

— Arz edeceğim. Bunlar bir fırka yapmak istiyorlar. Bunun kabil-i inkâr ciheti yok. Mevzû-i bahsolan program da Terakkiperver Fırka'nın programı. Bu programın muhtelif mevâddı konuşuluyor. Bendeniz iki noktadan itirâz ediyorum, birisi esâs fırkaya itirâz ediyorum. Diyorum, Temsîl-i Meslekî'ye âid bir fikir koyalım; hattâ bir gün Kemâl Bey'in yanına Cavid Bey geldi, bir madde yazmışdım ki Temsîl-i Meslekî'ye âid idi. Kemâl Bey bunu kabûl etmiş, orada mevzû-i bahsolan Terakkiperver programıdır. Üçüncü bir itirâzım da bendenizin kerâmet gibi irticâî doğuran maddedir.

— Bu Cavid Bey'in evinde mevzû-i bahsolan husûsâtdır değil mi, onu söylüyorsunuz?

— Evet.

— Ne vakit ictimâ etdiniz?

— Gündüz.

— Gece?

— Hayır hiç gece ictimâ edilmedi gündüzdür.

— Bahsetdiğin arkadaşlar da dâhil olduğu hâlde?

— Evet gündüzdür ve bu gündüzün vâki olan ictimâalar, Terakkiperver programının müzâkeresine âiddir. İltihâk fikrine âid olan ictimâalar yine Cavid Bey'in evindedir. Cavid Bey'in evinde olan ictimâalar gece olmuşdur. Terakkiperver Fırka'nın müzâkeresi bir iki

defa Cavid Bey'in evinde oldu hattâ öğle yemeği yedik. Mütebâkisi bundan mukaddemdir. Tarihen daha evvel Mesadet Hanı'nda oldu, alt tarafı Cavid Bey'in evinde oldu.

— Şimdi Ali Bey karışdırmayalım, Terakkiperver Fırka programının Cavid Bey'in evinde müzâkere edilmesi hangi tarihlere tesâdüf eder?

— En ziyâde zaafım buradadır. Zannederim zât-ı âlînizin Rasih Bey'le beraber İstanbul intihâbâtı için geldiğiniz zaman olacak. Hayır, hayır yanlış, bu Terakkiperver Fırka'nın resmen teşekkülünden bir ay evvele âiddir.

— Tamâm, sonra Mesadet Hanı'ndaki?

— Mesadet Hanı'ndaki evveldir. Bakınız arz edeyim. Terakkiperver Fırka'nın programına âid beş defa ictimâ vuku bulduğunu farz ediniz. Bunun üçü Mesadet Hanı'ndadır. Ve ikisi Cavid Bey'in evinde ve yekdiğerini mütevâlidir.

— Şu hâlde bunlar bu Terakkiperver Fırka nâmını alan her hangi bir muhâlif fırka teşkîl etmeğe karar vermişler?

— Evet.

— Rauf Bey, paşaların o müzâkereleri yapdığınız zamanda derece-i alâkaları ne idi?

— Hiç yokdu.

— Şu hâlde bu fırka başda Kemâl, Cavid ve Şükrü beyler olduğu hâlde bunlar mı vücûde getirdiler diyorsun?

— Hayır. Bu ictimâlardan belki daha evvel veya sonra paşalarla anlaşdılar, paşalar bu ictimâlarla katiyyen hâzır bulunmadılar. Bu meseleye inzimâm-ı rey ve fikirleri bu celselerde mevzû-i bahsolmuş değildir. Belki bunu daha evvel yapdılar da bu program ondan sonra çıkdı.

— Şu hâlde bu arkadaşlarınıza senin ifâde etdiğin vechle biraz muârız olmakla beraber bir muhâlif fırka teşkîl etmek fikri nereden doğdu?

— Bu fikir mutlak be mutlak Canbolat ve Şükrü beylerden doğmuşdur. Çünkü ibtidâ bu programı onun ellerinde gördüm. Ankara'da bulunduğum sırada Canbolat Bey muhtelif kanûn-ı esâsîleri okumakda olduğunu bana ifâde etmişdir.

— Fakat o gün beraber bulunmuş olan Cavid ve Kemâl beylerin o gün için hem-fikir olduğunu kabûl etmek lâzım, öyle mi?

— Yok, Kemâl ile daha müzâkeredeler, yani Kemâl tam kabûl etmiş değil.

— Hâlbuki Kemâl Bey daha evvel Temmuz, belki Haziran aylarında İkinci Grub'dan Kara Vasıf Bey'in delâletiyle İkinci Grub'la temâs etmişlerdir. Birkaç defa ictimâ etmişlerdir. Hattâ Çolak Salahaddin Bey'in evinde ictimâ etmişlerdir. Şu hâlde bir tarafdan onlarla müzâkereye girişmiş oldukları gibi, diğer tarafdan da programı tamâmıyla tesbît edebilmek için sizin eski İttihad ve Terakki arkadaşınızla temâs etmiş olabilirler?

— Olabilir.

[*İfâdesi okunmağa devâm olundu.*]

— Ali Bey! Midhat Şükrü Bey'in vaziyetini iyi tesbît etmek istiyoruz ve Midhat Şükrü Bey bu ictimâların hangisinde bulundu?

— Paşa'ya iltihâk için olan ictimâlarda bulundu.

— İstanbul'da mı ikamet ediyordu?

— İstanbul'dan mı, İzmir'den mi geldi, bilmiyorum.

— Yani intihâb devrelerinde değil mi?

— Evet.

— Biz kendisine soruyoruz. Bulunmadım diye ısrâr ediyor. Bunu kuvvetle söyleyebilir misin?

— Beyefendi, ben Midhat Şükrü Bey'i doğru bir adam tanırım. Talat Paşa'nın gölgesi gibi adamdı. Talat Paşa vefât etdikden sonra kendisini siyâsete heveskâr görmemişdi. Belki bendeniz hatâ ediyorum. Yokdu. Bu diğerlerinin sözleriyle meydana çıkar. Eğer kendisi sıkı olarak ısrâr ediyorsa o hâlde hâfızamda yanlış olarak kalmışdır.

— Rahmi Bey bulundu mu?

— Bulundu.

— Rusuhi Bey bulundu mu?

— Bulundu.

— Zirâat vekîli Sabri Bey bulundu mu?

— Zannederim bulundu.

— Hâriciye nâzır-ı esbâkı Halil Bey bulundu mu?

— Hayır, bulunmadı.

— Ali Bey! Terakkiperver Fırka teşekkül etdikden sonra Kara Kemâl Bey'in faâliyeti ne dereceye kadar devâm etdi?

— Vallahi Beyim, bu faâliyeti mahdûd dâirede kaldığını zannediyorum, Terakkiperver Fırka'ya giremedi ve buna çok müteessirdi.

[Resmî zabıtlar X]*

Kör Ali İhsan Bey Cavid'in evindeki ictimâları îzâh ediyor.

Dokuz maddelik program – Kara Kemâl program yazmak sevdâsında – Kara Kemâl son günlerde çok düşünceli – Vilâyât-ı Şarkiye mebûsları Kara Kemâl'in yazıhânesinde – Kör Ali İhsan'ın mektûbları – Temsîl-i Meslekî Programı – Mektûbdaki rumûzât nedir?

— Neye müteessirdi?

— Yani kızmışdı bize. Kendisine tâm tebaiyyet etmediğimize kızmışdı. Ondan sonra artık yanlarındaki bulunan kendi adamlarını ayırmak fikrine düşdü.

— Kimlerdi?

— Meselâ Vehbi'yi filân sermâye vererek istikbâllerini temîn etdirmek ve bu sûretle yanlarından uzaklaşdırmak istiyordu. Bu hâl bendenizin terk etdiğim vakitlerde idi.

— Hâlbuki bizim tesbît etdiğimize göre, sizin müzâkere etdiğinizi ifâde etdiğiniz Terakkiperver Fırka'nın teşkîli ile ictimâada takarrür eden dokuz maddelik nizâmnâmenin tahakkuku için mütemâdiyen faâliyetde bulunduklarını kabûl etmek zarûretindeyiz.

— Kimlerin?

— Kemâl Bey ve arkadaşlarının!

— Hayır efendim, katiyyen.

— Ya nasıl?

— Bendeniz bu dokuz maddelik programı dokuz madde olarak görmemişim. İki üç maddesini görmüşüm. Tahattur ediyorum ki Terakkiperver Fırka programı seviye düşdükden, bu fırkayı harekete Kemâl tamâmen kadîr olamadıkdan sonra, tekrar bir program yazmak sevdâsına düşdü.

— İttihad ve Terakki nâmına mı?

— Bir fırka nâmına, yani bir fırka teşkîl etmek istiyordu. Bundan tamâmen zâil olmadı. Birkaç günler tekrar bir program yapmak sevdâsına düşdü. Ve birtakım maddeler yazdı. Bu maddelerin

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1829, 11 Ağustos 1926, s. 4.

dokuzunu gördüm. Zât-ı âlîniz irâe etmişdiniz. Bir ikisini hatırlıyorum. Memduh Şevket de bilir.

— Hangi maddeler?

— İstanbul'un merkez-i hükûmet olmasını, tevzîn-i kuvâyı tahattur ediyorum. Bazılarını da tahattur etmiyorum. Vehbi'nin, Ethem'in malûmâtı lâhik olmuş, bir şey bilmiyorum. Bunu hattâ olanları bile hiç bilmez.

— Pekâlâ Cavid Bey'in, bizim evde yapdık şeklindeki ifâdesine ne dersin?

— Eğer yapmışlarsa iyidir, ben yokum.

— Şimdi gerek Terakkiperver Fırka teşkîlinde esâs arkadaş olan İsmail Canbolat ve Şükrü beyleri ve gerek Terakkiperver Fırkası'nı faâliyete getirmek husûsunda az çok mütemâyil olan bu arkadaşlarınız Terakkiperver Fırka'nın hâricî teşkîlâtından sonra sû-i kasde doğru olan faâliyeti hakkında ne malûmâtın var?

— Beyefendi! Allah şâhid; bunun hakkında hiçbir istişmâmım yokdur. Bunlardan bana âid hiçbir lâkırdı duymuş değilim.

— Kara Kemâl'in hâl-i hareketinde buna delâlet edecek bir hâl gördünüz mü?

— Kara Kemâl'i çok düşünceli olarak gördüm ve Kara Kemâl'i bilirim. Yani eski arkadaşımdır. Bir sabâh, son İstanbul'a gitdiğim vakit, orada bir ictimâına tesâdüf etdim, o ictimâ akdolunmuş. Kemâl'in Mesadet Hanı'nda büyük bir odası vardı. O odada kapalı bir heyet vardı. Bendenizin o odaya girmekliğime Hasib mâni oldu ve bu ictimâda Vilâyât-ı Şarkiye mebûsları da var, diye ilâve etdi. Verdiği isimler Hafız Mehmed'le Ziya Hurşid'in isimleridir. Bendeniz bu ictimâa girmedim.

— Vilâyât-ı Şarkiye mebûslarının hepsi mi?

— Yani Vilâyât-ı Şarkiye mebûslarından Hafız Mehmed ve Ziya Hurşid'in olduğunu söyledi. Bendeniz şübheli bir adamım. Bunu gördükden sonra orada çok durmadım ve esâs itibârıyla bu ictimâ nedir ve neden kimseyi içeriye sokmuyorlar diye düşündüm. Bu sû-i kasd aklıma geldi. Bunu istiknâh etdim.

— Sonra ne yapdınız?

— Kendi muhîti etrâfında dolaşdım. Bunu öğrenmek istedim.

— Nasıl?

— Bir iki gün dolaşdım. Evinde muhtelif sûretlerle hükûmeti tenkid etdim. Her hâlde bir hareketde bulunmak lâzımdır, dedim. Hattâ sû-i kasd yapılmalıdır, dedim, odada soba vardı. Kemâl önümde dolaşıyordu. Cevâb vermedi. Kemâl'in çok yakınında idim, katiyyen ve katebeden kendisinden olur veya olmaz fikri gibi bir şey kendisinden sâdır olmadı. Bendenizin bilâhire hâsıl olan kanâatim; bana vâhime geldi, ben tevehhüm etdim. Bunlar belki başka bir şey için gelmişlerdir, fikrini besledim.

— Şimdi kapıcı Hasib, Ziya Hurşid'le Hafız Mehmed'in ve Şark mebûslarından bazılarının bulunduğunu söyledi, dediniz. Bu kapıcı Hafız Mehmed'le Ziya Hurşid'i tanır mı?

— Ziya Hurşid'i tanımadığını zannederim. Ziya Hurşid her hâlde ismini vermiş ve odaya girmişdir. Öyle tahmîn ediyorum.

— Şimdi asıl şâyân-ı dikkat olan cihet, Hafız Mehmed ve Ziya Hurşid'in ve Şark mebûslarının orada bulunmasıyla sû-i kasd fikri nasıl oluyor da hatırınıza geliyor?

— Çok tabîî efendim.

— Ne gibi bir karîne ile?

— Arz edeyim efendim. Bu, hafî bir celsedir. Fırka teşebbüsü fikri suya düşmüşdür. Ziya Hurşid İkinci Grub'un bakayâsından ve şiddetlilerindendir. Hafız Mehmed muhâliflerdendir. Bunların yapdığı hafî celsede ne mevzû-i bahsolur? Umûmî bir isyân fikri mevzû-i bahsolamaz. Bu mümkün değil, olsa olsa bir (kuru) bir sû-i kasd olabilir. Bundan başka bir netîce hâsıl olamaz ve hatıra tebâdür edecek başka bir şey yokdur.

— Yani komitece bir muhâkeme yapdık, bu netîceye vardık?

— Evet.

— Orada bulunan arkadaşlarınızdan başkasıyla bu husûsda teâtî-i muhâkeme etdiniz mi?

— Der-akab Hüsnü'nün odasına gitdim. Hüsnü'ye aynı suâli şiddetle sordum. Hüsnü yüzüme bakdı. Şakk-ı şefe etmedi. Bendeniz orada meşgul idim. İstanbul'da babam yeni ölmüşdü.

— Bu hangi tarihde?

— Bu arz etdiğim vaka, babamın öldüğü tarih olduğu için hatırlıyorum, 27 Teşrîn-i sânî ile 17 Kanûn-ı evvel'in arasıdır. 341 senesidir. Çünkü bendeniz İstanbul'da o kadar kaldım. Kanûn-ı evvel'in nısf-ı evveline tesâdüf eder.

— Kara Kemâl o sırada sizi İstanbul'a davet etdi mi?
— Hayır, davet etmedi.
— Biz buna yakın malûmât aldık.
— Katiyyen efendim.
— Arkadaşlarınızdan birisinin ifâdesinde mazbûtdur.
— Fakat efendim, babam ölüm hastası idi. Davete ne lüzûm vardı? Ben gitdiğimin ertesi günü babam öldü.
— Pekâlâ bunu da bırakıyoruz. Bir mektûbunuz var. İsticvâbınızda da söylemişdim. Gazi Ayıntab'a yazdığınız mektûb. Kara Kemâl hesâbına burada mübhem ifâdeleriniz var; bunu kısaca îzâh et.
— Efendim, şimdi mektûbun meâlini tahattur etdim. Aynen cümle cümle hatırlıyorum.
— Söyle bakalım.
— Bendeniz Muhtar'dan bir mektûb alıyorum. Muhtar bendenizi bîvefâlıkla ithâm ediyor. Muhtar İstanbul'un işgalinden sonra bizden ayrıldı, Ayıntab'a gitdi. O vakit Artin Cemal Konya vâlîsi idi, Muhtar kendisini vurmuş. Bana bir telgraf çekiyor. Ben de Kara Vasıf Bey'e ricâ etdim, kendisine muâvenet için telgraf çekdirdim. O vakit Sivas Kongresi'nden mümessil olarak Kara Vasıf İstanbul'a gelmişdi. Tarihi de Mersinli Cemal Paşa'nın Harbiye Nezâreti'nde bulunduğu zamandır.
— Mektûbun tarihini mi söylüyorsunuz?
— Hayır vakanın. Mektûbun zannederim. İkinci cümlesinde diyorum ki: Biz politikadan vazgeçdik. Dört arkadaş oturuyoruz. Yalnız kooperatiflerle, kooperasyonlarla meşgul olacağız. Sonra bendenizden programı istiyor. Bunun için zemîn ve zaman müsâid değildir, diyorum.
— Hangi programı?
— Temsîl-i Meslekî programı.
— Temsîl-i Meslekî programını mı, yok Halk Şûrâlar programını mı istiyor?
— Temsîl-i Meslekî programını istiyor.
— Nail Bey'in getirdiği programı istiyor zannederim?
— Hayır efendim, ne münâsebet.
— Bu mektûbu okuyalım da ondan sonra meseleyi halledelim.
[*Ali İhsan'ın Muhtar'a yazdığı mektûb okundu.*]

— Kara Kemâl İâşe nâzırı olduğu zaman, Harb-i Umûmî'de Kara Vasıf onun müsteşârı mı idi?

— Evet.

— Siz de bir şube reisi idiniz zannederim?

— Ben de ticâret şubesi şefi idim.

— Sen de itirâf edersin ki Gazi Ayıntab Gazi nâmıyla yâd edilmişdir ve çok çalışmışdır. Müdâfaa etmişlerdir ve tarihe intikal etmişdir. Mektûblara yanlış yazmışsın.

— Bunu arz edeyim efendim, mücâdele eden esnâf ve demokrat halkdır, eşrâf değildir, Kurdtepe kahramanları ile beraber kalmışsın, diyorum. Yani maksadım eşrâfı kasdetmek değil, halkın müdâfaa etdiğini kasdetmekdir.

— Mektûbda tâm îmânlı İttihadcı diyorsun! Demek akidenizi bırakmıyorsunuz?

— Milliyetperver demek istedim.

— Bu mektûbda hangi programdan bahsediyorsun?

— Çok emîn olunuz ki arz etdiğim Temsîl-i Meslekî Programı'dır.

— Peki o kadar büyük mü idi ki o programı gönderemem diyorsun.

— Efendim, belki gönderirim de bir faâliyet-i siyâsiyede bulunursun derler, onun için endişe etmişimdir.

— Sonra Berlin'den Kara Kemâl'den evâmir teblîg edeceğini söylüyorsun, asıl bunu îzâh etmek lâzım.

— Bu lâtifeden ibâretdir.

— Lâtife olur mu?

— Efendim, İstanbul'da muhtelif semtlerde grub kâtibleri vardır. Kemâl'in en samîmî adamlarıdır. Kemâl bunlara muhtelif semtlere âid talîmât verir ve onları yazar ve numaralar. Kemâl'in işi çok şedîddir. Sertdir, anûd bir adamdır. İstediği işleri çabuk ister ve birçok vezâif tahmîl eder. O gitdikden sonra, biz şu herif gitdi diye lâtife ederdik, şimdi bendeniz ona mektûbda yazıyorum ki Kemâl Berlin'e gelmiş. Artık numaralar tahtında emirler çıkmağa başlar, huzûrumuz da kaçar, bundan sana bir hisse çıkar, işte dediğim budur.

— Bu mektûbun yazıldığı tarihlerde Terzi imzâsıyla yazılmış evrâkınız meyânında bulunmuş birtakım mektûblar da elimize geçmişdir.

[*Terzi imzâlı dosyada mahfûz mektûb okundu.*]

— Beyefendi bu yazı benim mi?

— Sana gelmiş bir mektûb.

— Vallahi tahattur edemiyorum kim yazmış.

— İâşecilerden bir Terzi Ziya var o olmasın?

— Belki. Bilmiyorum efendim. Bendenizin hiç evrâkım yokdur. Bu nereden bulunmuşdur?

— Evrâkı iyi mi sakladın yoksa?

— Hayır efendim, bendenize âid değildir.

— Ankara vâlîsi dün göndermiş, evinizde bulunmuş, yeni elimize geçdi.

— Bendenizin evimde böyle bir kâğıdın kalmış olduğunu hatırlayamıyorum.

— Belki Hüseyin Bey'e âiddir, beraber oturduğunuz evde bulunmuşdur.

— Belki, belki de bendenize gelmiş olabilir.

— Şimdi, deminki mektûbdaki ifâde şaka olarak yazılmış bir ifâde değildir. Size de bir hisse çıkacak, diyorsun, biz bundan mâlî bir husûsdaki faâliyetinize intikal etmek istiyoruz.

— Hükûmet-i hâzıra bizi tekrar iâşeye mi memûr edecek efendim?

— Biliyorsunuz ve ümîdleniyorsunuz ki onu kurtaracaksınız; bu bahsetdiğin ihbâ-yı sâbıka nedir, şirketdeki ihbâ-yı sâbıkanız kimlerdir?

— Bendenizin bildiğim Halil Paşa'dır.

— Başka?

— Ondan başkasını bilmiyorum. Enver Paşa o tarihde orada değildi.

— Cânım bunu neden tersine ifâde edersin? Doktor Nâzım da orada, Bahaeddin Şakir orada, Küçük Talat orada, Azmi orada, Enver Paşa orada, niçin yalnız Halil Paşa orada diyorsun?

— Efendim, bundan ne çıkar? Belki heyet-i umûmiyesini kasdetmişimdir.

— Fakat ihbâ-yı sâbıka diyorsun, cem olunarak söylüyorsun?

— Efendim, bendeniz 37 senesinin 11'inci ayında bu mektûbu yazmışdım. Bu mektûbun bu zaman tahlîl olunacağını nereden bilirdim Beyefendi?

— Pekâlâ! Efendi dediğin Kara Kemâl Malta'dan da 16 zâtı kaçırmak sûretiyle yine işgüzârlığını yapdı demek istiyorsun öyle mi?

— Evet efendim.

— Şimdi yalnız mektûbda rumûzât kaldı. Onu o gün de gösterdin, söyle.

— Arz edeyim efendim. Düşüne düşüne nihâyet buldum. Fakat bunu bulmak için çok sıkıntı çekdim: Bendeniz sabâhleyin el pusulası tutarım, şu işi bu işi yapacağım diye bir liste yaparım. Yapdığım işlerin üzerine mukabillerine müsbet veya menfî diye (+) veya (-) işâretlerini koyarım. Oraya mektûb bendi cümlesinin ilk ve son harflerini koymuşum; bunu koydukdan sonra düşündüm ki bunun mânâsı menfîdir. Yani mânâsı menfî ile yazdım. Bunun üstüne de bir (+) koymuşumdur ve el kâğıdının üstüne bir (+) işâreti koymuşumdur.

— Bunun mânâsı yokdur, Ali İhsan imzâsını koymuşsun.

— Bendenizin Haydar Sarım diye nâm-ı müsteârım vardır. Ayıntablı Muhtar'ı öldürseniz bu (m. y.)* işâretini anlamaz. Bendeniz bunu buluncaya kadar epey sıkıntı çekdim.

— Şimdi bir şey soracağım. Hafız Mehmed'le, Kara Kemâl'e gidip görüşdüğün ve şübhe etdiğin devrede Hafız Mehmed'e tesâdüf etmediniz mi?

— Hafız Mehmed'i birkaç defa Kemâl'in yanında gördüm.

— Hafız Mehmed de senin yakın arkadaşındır.

— Hafız Mehmed bendenizi tutar ve bendenize mültefitdir.

— Hafız Mehmed Kemâl'in yanında ve Ziya Hurşid'le beraber size bir sû-i kasd şübhesi verdiği hâlde, Hafız Mehmed'den bu ciheti anlamak istemedin mi?

— Hayır efendim. O benim buhrânlı zamanım idi. Hatırıma gelmedi.

— Hâlbuki ben zannediyorum intihâb zamanında İttihad ve Terakki nâmına en ziyâde Hafız Mehmed de dâhil olduğu hâlde faâliyet göstermek istiyordunuz? Tabîî hatırlarsınız?

— Hafız Mehmed'le İttihad ve Terakki nâmına çalışmaklığım vâki değildir.

— Evet bin-netîce öyle oldu ama?

---

* Mim ve y harfleri.

— Tahattur buyurursanız böyledir. O zaman faâliyetim yokdu. Oraya muvâsalatımdan ya bir veya iki gün sonra akşam üzeri zât-ı âlînize tesâdüf etdim, ertesi sabâh için gelmekliğimi bendenize emir buyurdunuz ve bir otelde bulunuyordunuz. Makam-ı âlînize geldim. Ondan sonra intihâb faâliyetinden sarf-ı nazar etdim.

— Fakat Hafız Mehmed ve arkadaşlarınızın İttihad ve Terakki nâmına intihâbât yapmak için çalışdıkları vâkidir. Siz de pekâlâ biliyorsunuz. Bir husûsda birçok neşriyât olmuşdur. O sırada hattâ resimlerini gazeteye koymuşlardı.

— İttihad ve Terakki için niçin faâliyetden sarf-ı nazar etsinler? Bakınız Beyefendi, o vakit İttihad ve Terakki İstanbul'da o sıralarda mevcûd idi. Yeniden yapmağa lüzûm yokdu. Teşrîf-i âlînizden sonra onlar birer ikişer hepsi Halk Fırkası'na dâhil oldular. Yani o zaman Kemâl'in İzmit seyâhatıyla intihâbâtının, doğrudan doğruya Halk Fırkası tarafından deruhde edildiği zaman arasındaki vakitde bulunmadım. Ben geldiğim vakit tamâmıyla işi terk etmişlerdi.

— Demek sû-i kasd meselesinden hiç haberin yok?

— Katiyyen malûmâtım yokdur.

— Kemâl Bey'in şübheli vaziyetinden başka vaziyete tesâdüf etmedin mi?

— Hayır efendim.

— Canbolat Bey'e tesâdüf etmedin mi?

— Ne zaman?

— O zaman gidişinde?

— Bendeniz Canbolat Bey'i, geçen sene köşk tutmak için bir kerre geldi, o vakit gördüm; Şükrü Bey'i iki seneden beri görmedim, Bey rûhen bendenizden hoşlanmaz. Pekâlâ biliyorsunuz.

— Kâfî çıkınız.

VI

Nesimi Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar XI]*

İttihadcıların Hâriciye nâzırı Nesimi Bey Mahkeme'ye îzâhât veriyor.

Nesimi Bey'in İttihad ve Terakki'deki vezâifi – Wilson Prensibleri'ni kim teklîf etmiş? – Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsı sebebleri – Enver Paşa Kabine a'zâsını iğfâl ediyormuş – Kabine a'zâsı arasında tesânüd yok – Cavid Bey'in evindeki ictimâlar.

— Ahmed Nesimi Bey, tahsîliniz hangi mekteblerdedir?

— Efendim! Girid, Hanya'da mekteb-i ibtidâîyi bitirdikden sonra Paris'e gitdim, Hukuk Fakültesi doktorasını bitirdikden sonra Ulûm-ı Siyâsiye Mektebi'ne devâm etdim, oradan da mezûnum.

— Hangi senede?

— 1901 senesinde bitirdim.

— Hangi memûriyetlerde bulundunuz?

— İstanbul'a avdet etdikden sonra Sadrazam Hakkı Paşa'nın idâresinde, İstişâre Odası riyâset muâvinliğinde Meşrûtiyet'e kadar

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1829, 11 Ağustos 1926, s. 4-5.

bulundum. Meşrûtiyet geldikden sonra İstanbul mebûsluğuna intihâb edildim ve ondan sonra İstanbul mebûsu olarak Mütâreke'ye kadar kaldım. Tabîî arada birtakım fâsılalar var efendim.

— İttihad ve Terakki'nin ne gibi vazîfelerinde bulundunuz?

— Evvelâ İstanbul mebûsluğu, ondan sonra İstanbul heyet-i merkeziyesi murahhaslığında, ondan sonra da heyet-i idâresinde a'zâ bulundum.

— İstanbul heyet-i merkeziyesinde ne vakit bulundunuz?

— Meşrûtiyet'in bidâyetinde, yani mebûs intihâb olundukdan az bir müddet sonra murahhas olarak bulundum.

— Kemâl Bey'den yâhûd Nâzım Bey'den evvel mi?

— Hatırlayamıyorum, o vakit Nâzım Bey vardı, lâkin Nâzım Bey Selânik tarafından tayîn edilmişdi.

— Kemâl Bey sizden sonra oldu?

— Evet efendim.

— Ne vakit merkez-i umûmî a'zâsı oldunuz?

— Merkez-i umûmî a'zâlığına, Balkan Harbi, yani meclis-i umûmî lağvedildikden sonra bir kongre ictimâ etmiş idi. İşte o kongrede merkez-i umûmî a'zâlığına intihâb edildim. Lâkin merkez-i umûmî ictimâ etmemişdi, çünkü a'zâlarından bir kısmı Selânik'e gitmişdi, bendeniz de o vakit Avrupa'ya gitmiş idim ve o merkez-i umûmînin reisi Fethi Bey idi.

— Harb-i Umûmî senesinde Balkan Harbi'nden sonra?

— Balkan Harbi'nden evvel efendim, ondan sonra bir fâsıla oldu, Selânik'e gidildi, oradan geldikden sonra Fethi Bey riyâsete intihâb edildi. Bendeniz de o vakit pek az merkez-i umûmî a'zâlığında bulundum.

— İttihad ve Terakki Kabinesi'ne ne vakit girdiniz?

— İlân-ı harbden sonra.

— Hangi nezâretlerde bulundunuz?

— Evvelâ Zirâat ve Ticâret Nezâreti'nde, ondan sonra Hâriciye Nezâreti'nde bulundum.

— Hâriciye Nezâreti'nde hangi senelerde bulundunuz?

— Talat Paşa Kabinesi teşekkül etdiği zaman efendimiz.

— Yani Mütâreke'ye kadar.

— Evet efendim.

— Talat Paşa Kabinesi istifâya neden mecbûr oldu, esbâb-ı dâhiliye ve hâriciyesini vazîfedâr olduğunuz için tabîî daha iyi bilmeniz îcâb eder. Söyleyiniz.

— Efendim, Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsı buyurduğunuz gibi esbâb-ı dâhiliye ve hâriciyeden neşet etmişdir. Esbâb-ı hâriciyesi: Bulgarlar bozuldukdan sonra Wilson Prensibleri de Alman ve Avusturya devletleri tarafından teklîf edilmişdik. O prensibler samîmiyeti ile tatbîk edildiği hâlde bütün mağlûbiyetimize rağmen az bir zararla çıkacağımızı ümîd etmişdik. O prensiblerin bize taalluk eden kısımlarında kapitülasyonlara ve bizimle beraber kalmak isteyecek milletlerin yine bizimle beraber kalmasında müttefiklerimizin de bizimle beraber aynı sûretde iştirâk edecekleri kayd ve şartıyla, biz de Wilson Prensibleri'ni kabûl edeceğimizi müttefiklerimize bildirmiş idik. Demek bu sûretle sulhun açılması önünde birleşiyorduk; şimdi İtilâf devletleriyle sulh başlayacağı sırada onlarla beraber harb etmiş olanlara âsâr-ı husûmet göstermiş olan bir kabinenin yine re's-i kârda kalması muvâfık mütâlaa olunmamışdı, onun için gerek mütâreke şerâiti mümkün mertebe tehvîn etmek, gerekse Wilson Prensibleri'nden de mümkün mertebe istifâde edebilmek için Kabine riyâsetini başka bir zâta terk etmeği münâsib mütâlaa eylemişdik, memleketin menâfii de buna muvâfık görülmüşdü. Esbâb-ı hâriciyesi budur efendim.

— Bulgar cephesi bozulmadan evvel Wilson Prensibleri üzerine müttefiklerinizle beraber tarafdâr olduğunuza dâir muhâbereniz var mıdır, teşebbüsünüz var mıdır?

— ...

— Yoksa buyurduğunuz gibi Bulgar cephesi bozuldukdan sonra Wilson Prensibleri üzerine sulh edebilmek imkânını müttefiklerinize sordunuz mu?

— Reis Beyefendi, o sırada idi zannederim, iyi tahattur etmiyorum, evrâk ve vesâik de vardır. Her hâlde Wilson Prensibleri üzerine muhâbere cereyân etdi ve bu arz etdiğim noktalarda biz ısrâr etdik ve mutâbık kaldık, tarihi evvel midir, sonra mıdır tayîn edemeyeceğim.

— Meclis-i Mebûsân'daki ifâdenizde, "Memleket dâhilinde hâsıl olan vaziyet ve ordunun vaziyeti itibârıyla harbi daha ziyâ-

de müşkil görüyorduk ve müttefiklerimizden ayrı ayrı sulhe olan temâyüllerini anlamak üzere Talat Paşa'yı göndermişdik" diyorsunuz, öyle mi?

— Evet efendim, bu husûsda marûzâtda bulunayım mı?

— Hayır, esbâb-ı dâhiliyeyi söyleyiniz.

— Esbâb-ı dâhiliye, muhârebenin uzun müddet imtidâdından dolayı Kabine a'zâsı arasında mütekabil bir emniyet ve itimâd kalkmışdı, bir kabinede mevcûd olması lâzım gelen tesânüd maat-teessüf kalmamışdı.

— Maddî, manevî tesânüdü ihlâl eden esbâbı basît olarak söyleyin.

— Efendim, arz ediyorum ki evvelâ a'zâ arasında mütekabil bir itimâd kalmamışdı. Suriye cephesinde Enver Paşa bir seneden beri oradaki ordularımızı taazzî ve takviye etdiklerini ve düşmanlara tecazi* Ağustos ayında yapacağını Meclis'e kerrâren vaad ve temîn eylemişdi.

— Kabine'ye?

— Evet. Bunu tekrar eylediği bir gün bendeniz sûret-i husûsiyede almış olduğum bazı malûmât üzerine oradaki kuvve-i askeriye temînâtı kâfî olmayacağı tarzında pek az adem-i itimâd âsârını Enver Paşa'ya karşı izhâr eylemişdim. Onun üzerine Enver Paşa çantasından bütün tecemmü noktalarını hâvî cetveli ve haritayı çıkararak noktası noktasına bütün kuvâ-yı askeriyemizin düşmana karşı kifâyeti hakkında arîz ve amîk tafsîlât vererek isbât eylemişdi. Tabîî mütehassıs olmadığım için verdikleri îzâhât üzerine sükût etmeğe mecbûr kaldım. Biraz zaman sonra Ağustos ayı hulûl etdi. Tecâvüze de geçilmeyince tabîî esbâbını suâl eyledim. Düşman tarafından o cepheye külliyetli asker sevk edildi, binâenaleyh tecâvüze geçmemiz, hâlbuki oradaki kuvve-i muâvene derece-i nihâiyede mükemmeldir, bütün mevcûdiyetimle sizi temîn edebilirim, dedi. Bu vâki olabilir, dedim, yine beklenildi, hâlbuki netîce ber akis çıkınca bendenizin evvelce aldığım o malûmât-ı askeriyenin isâbetine hükmedildi. Fakat harb zamanında bir kabinede en ziyâde hâiz-i nüfûz olan a'zânın birisi ve Başkumandanlık makamını da hâiz olan bir a'zâdan diğer rüfekâsının emniyeti tamâmıyla seyrilmişdi.

---

* "Tecâzî" şeklinde yazılmıştır. Doğrusu "tecâvüzî" olmalıdır.

— Yani Enver Paşa'nın Kabine arasında vaziyetini söylemek istiyorsunuz, anladım. Fakat başka bozukluklar yok mu idi? Sû-i istimâl, ihtikâr, ihtilâs sû-i tesîr yapmıyor muydu?

— Evet efendim. Harb-i Umûmî devâm etdikce hakikaten, bâhusûs Suriye mağlûbiyeti meydana gelince ve Almanların ricatleri buna inzimâm edince, gerek iâşe gerekse idâre-i umûmiye noktasından mevcûd olan tezebzüb birkaç defa artmışdı. Bu da Kabine üzerinde fevkalâde sû-i tesîr yapıyordu. Hattâ şunu da arz etmek istiyorum ki Kabine a'zâsının bir kısmı istifâya bile hâzırlanmışlardı, bazıları da istifânâmelerini dahi yazmışlardı ve eğer Bulgar hezîmeti vâki olmamış olsa idi Talat Paşa Kabinesi kalırdı, fakat başka bir hâle inkılâb ederek kalırdı.

— Pekâlâ, istifâyı Kabine'de mi kararlaşdırdınız?

— Evet.

— Merkez-i umûmîde müzâkere edilmedi mi?

— O zaman merkez-i umûmînin zî-nüfûz a'zâları kabine a'zâsı olarak Kabine'de mevcûddu.

— Meselâ kimler?

— Kemâl Bey vardı, İâşe nâzırı, Nâzım Bey vardı Maârif nâzırı, sonra Enver Paşa, Cemal Paşa hep o Kabine'de idi.

— Demek meclis-i umûmîyi davete lüzûm görülmedi. Şimdi anlamak istiyorum. Talat Paşa istifâ etmekle yerine gelecek kabine Meclis'de hangi kuvvete, neye istinâd edecekdi?

— Belki yine Talat Paşa Kabinesi gelirdi, fakat başka a'zâ ile.

— Buyurdunuz ki: Harb Kabinesi sulhe doğru yürümenin müşkil olduğunu anladı ve onun için çekildi.

— Hayır efendim. Bendeniz zannetdim ki şâyed hezîmet olmadan Kabine istifâ etmiş olsa idi Talat Paşa ne sûretle kabine teşkîl edecekdi?

— Anladım, fakat maddî manevî sebeblerle harbin devâmı imkânını görmediniz. Wilson Prensibleri'ne istinâden sulh istihsâl edebilmek üzere istifâ etdiniz; onun yerine gelecek kabine ve dediğiniz gibi Wilson Prensibleri tatbîk edilirse tamâmen iyi bir sulh temîn edebileceğini ümîd ediyor mu idiniz?

— Her hâlde eski Kabine'den ziyâde, çünkü eski Kabine'nin vaziyeti ve her hâlde İtilâf devletlerinin bize nazaran galibiyeti malûm

idi, onlara karşı izhâr-ı husûmet etmiş olan bir kabine olacağı yerde, onlara hiç izhâr-ı husûmet etmemiş mutedil bir kabinenin gelmesi menâfi-i memleket için daha muvâfık mütâlaa olunmuşdu.

— Sizi istihlâf eden kabine nasıl teşekkül etdi?

— Efendim, bu esbâbı Talat Paşa Vahdeddin'e îzâh eylemişdi. Binâenaleyh Vahdeddin de Tevfik Paşa'yı kabine teşkîline memûr eylemişdi. Tevfik Paşa uzun müddet rüfekâsını aradı, en nihâyet arkadaşlarını bulamadı ve kabine teşkîline muvaffak olamadı, bunun üzerine zannederim İzzet Paşa birkaç saat zarfında kendi kabinesini teşkîl eyledi. Ve bu sûretle mütâreke müzâkerâtına da girişdiler.

— Arkadaşlarınızın bir kısmının gerek kabine a'zâsından gerek kabine hâricinden memleketi terk etmeleri nasıl tasavvur, tertîb edildi? Yâhûd karar verildi?

— Tertîblerinden haberdâr değilim. Fakat her hâlde, Talat Paşa ile Mütâreke'den evvel ve istifâdan sonra mükalememiz esnâsında, İngilizlere teslîm olmamak için firâr etmek tasavvurunda ve hattâ azm-i katîsinde olduğunu söylemişdi. Diğer a'zâ ile münâsebetim Talat Paşa gibi değildi. Onların firâr edeceklerinden malûmâtım yokdu. Lâkin hissediyordum. Talat Paşa bir gün –bendeniz o vakit fart-ı meyûsiyetden evden dışarı çıkmıyordum Beyefendi ve Talat Paşa'nın riyâsetinde olan kongrede hâzır bulunmadım– telefonla öğleden sonra beni aradı ve kendisiyle beraber firâr etmekliğimi söyledi, bendenizin şahsen buna razı olmadığımı ve âilemin de buna razı olmadığını ilâve etdim ve bu karakter işidir, tabiî sizin işinize ve tasavvurâtınıza karışmam, lâkin ben burada kalırım, îcâb ederse hesâb veririm. Mâbadını da hükm-i kadre terk ederim, dedim. Düşünmüyor musun ki İngilizlerle Hürriyet İtilâfcılara teslîm oluyorsun, dedi. Ben de hükm-i kadre terk ederim, dedim. Öyle ise bâ-husûs Ermeni meseleleri de var, ben giderim, bade gelir hesâbını veririm, diye söyledi, telefonla vedâ etdik. Firâr hakkında bildiğim bu kadar Beyefendi. Ne sûretle firâr etdiklerini de bilâhire haber aldım.

— Siz demek kongrede bulunmadınız?

— Bulunmadım efendim.

— İttihad ve Terakki Fırkası'nın tamâmen infisâh ve inhilâl etdiğini duydunuz mu?

— Kongre netîcesinde Teceddüd Fırkası'na inkılâb eylediğini sonradan öğrendim. Gazeteler yazmışlardı efendim. Her hâlde infisâh etmiş olduğunu biliyorum.

— O günlerde Kemâl Bey'le ayrıca görüşdünüz mü?

— Hayır efendim.

— Onun nokta-i nazarı hakkında bir malûmât aldınız mı?

— Hayır efendim.

— Sonra onlar gitdiler, siz kaldınız, İngilizler Malta'ya sevk etdiler.

— Evet efendim.

— O zaman Men-i İhtikâr Komisyonu'nda da a'zâ bulundunuz zannediyorum.

— Katiyyen.

— Men-i İhtikâr Komisyonu'nda yok mu idiniz?

— Katiyyen alâkam yok.

— Bunun hakkında bir dâvâ var. Sizin ifâdenizi almak için Adliye'ye çağırmadılar mı? Malta'dan geldikden sonra?

— Hayır efendim.

Müddeî-i Umûmî — Men-i İhtikâr meselesi dolayısıyla Ahmed Nesimi Beyefendi de alâkadârdır. Ancak Zirâat ve Ticâret nâzırı olmasından dolayı mıdır?

— Zirâat ve Ticâret nâzırı olmanızdan dolayı Men-i İhtikâr Komisyonu a'zâsı sırasında sizin hakkınızda da bir dâvâ var. Bundan haberiniz yok mu?

— Hayır efendim. Bundan hiç haberim yokdur. Bendeniz Zirâat ve Ticâret nâzırı iken böyle bir teşkîlât yokdu. Men-i İhtikâr Komisyonu teşekkül etdiği zaman bendeniz Hâriciye Nezâreti'nde idim.

Müddeî-i Umûmî — Dâvâ elân mevcûddur. Meclis Memûrîn Muhâkemât Encümeni'nden gelmişdir. Heyet-i celîlelerine takdîm etdim.

— Men-i İhtikâr en sonraları oldu.

— Pekâlâ Malta'dan geldikden sonra nerelerde, nasıl vakit geçirdiniz?

— Efendim, Malta'dan geldikden sonra, uzun bir habsden sonra tezelzüle uğrayan sıhhatim üzerimde iyi tesîr yapmış idi, pek zaîf düşmüşdüm, Malta'dan Roma'ya gitdim, orada biraz tedâvî olun-

dum, sağ böbreğimde büyük bir taş mevcûd olduğu için büyük bir ameliyeye ihtiyâc hâsıl olacağını oradaki doktorlar söylediler, yalnız bu ameliyeyi yapmadan evvel bir parça betiyemi takviye etmekliğimi, bunun için de Tirol taraflarına gitmekliğimi tavsiye etdiler ve oraya geçdim. Tirol taraflarında bir müddet ikamet etmek mecbûriyetinde kaldım. Ondan sonra Münih'e gitdim. Orada büyük ameliyâtı yapdırdım; müddet-i ikamet uzun sürdüğü için onun netîcesi olarak mesânemde teşekkül eden [Perisdoorifinal...] yüzünden iki sene mütemâdiyen pek ıztırâblı, derece-i nihâiyede ıztırâblı bir tedâvî altında kaldım. Oradan Prokinal kaplıcalarına gitdim. Oradan Berlin'e geldim. Orada Profesör Levy'nin tedâvîsinde bir sene kaldıkdan sonra ki; 1922 senesi evâhirinde İstanbul'a geldim, ıztırâblı ve acılı burada da tedâviye bir seneden ziyâde devâm etdim. Diyebilirim ki Reis Beyefendi, sondalarla ve sâirelerle ve morfin sâyesinde idâme-i hayât edebiliyordum.

— Sonra İstanbul'a geldiniz?

— İstanbul'a geldim ve bu sûretle tedâviye devâm etdim.

— Avrupa'da bulunduğunuz sırada arkadaşlarınızla, meselâ Cavid, Cahid beylerle hiç beraber bulunduğunuz oldu mu?

— Hayır Cavid Bey'le görüşmedim. Halil Bey'le Meran'da beraber bulundum.

— İstihlâsdan sonra millî idâre İstanbul'da tatbîk edildiğini müteâkıb eski arkadaşlarınız, eski İttihad ve Terakkici geçinen birtakımları sizi bir ictimâa davet etdiler mi?

— Evet efendim, işte bu hasta olduğum ve evden çıkmadığım bir sırada idi ki günün birinde Kara Kemâl'den bir tezkere aldım ve Gazi Paşa hazretleri ile olan mülâkatları üzerine bazı beyânâtda bulunacağını söyleyerek Cavid Bey'in evine gitmekliğimi ricâ ediyordu.

— Tezkerede?

— Evet, tezkerede bu beyânâtı ki bizi Malta'dan yegâne kurtaran Gazi Paşa Hazretleri'nin beyânâtını dinlemek üzere tabîî Cavid Bey'in hânesine şitâb eyledim ve orada birkaç kimseler daha vardı.

— Kimler vardı?

— Hepsini tahattur edemeyeceğim, aradan üç buçuk sene geçdiği için mazûr görülmekliğimi ricâ edeceğim.

— Kaç kişi vardı?

— Her hâlde efendim benim orada bulunduğum zamanda bir on kişi vardı.

— Hangi saatlerde, gece mi gündüz mü?

— Gündüz efendim, öğleden yemekden çok sonra efendim.

— Kimler vardı?

— Canbolat Bey, Cavid Bey vardı. Kemâl Bey henüz gelmemişdi. Hüseyinzâde Ali Bey, Hamdi Baba vardı.

— Şükrü Bey?

— Onu tahattur etmiyorum.

— Cahid Bey?

— Onu da tahattur etmiyorum.

— Ardahan mebûsu Hilmi Bey var mıydı?

— Vardı efendim.

— Rahmi Bey?

— Rahmi Bey'i tahattur etmiyorum.

— Midhat Şükrü Bey?

— Onu tahattur etmiyorum. Yalnız kâtib-i mesûllerden Hüsnü Bey, Vehbi Bey vardı.

— Nail Bey var mıydı?

— Vallahi Beyim, iyi hatırlamıyorum.

— Kara Kemâl gelmemişdi. Ne oldu, anlatınız?

— Evet efendim; Kemâl Bey gelmemişdi, Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu daha yapılmamışdı, intihâbât başlamak üzere idi. Muhtelif hükûmet sistemleri üzerine bahs açıldı. Bendeniz bu muhtelif hükûmet sistemleri üzerine umûmî ve nazarî bir sûretde malûmât beyân eyledim, îzâhât verdim.

— Muntazam müzâkere hâlinde mi? Müzâkereyi kim idâre ediyordu?

— Müzâkere muntazam değildi ve kimse idâre etmiyordu. Bir mübâhese idi. Bendeniz de bu mübâheseye karışdım.

— Şimdi bu müzâkereyi îcâb etdiren esâslar nedir ve muhtelif hükûmet sistemleri hakkında konuşmak neden ileri geliyordu?

— Efendim, o zaman intihâbât başlıyordu ve Teşkîlât-ı Esâsiye de mevzûlardan biri idi. Binâenaleyh o sûretle açıldı ve konuşuldu. Zâten Kemâl Bey geldikden sonra anladığıma göre Gazi Paşa Haz-

retleri beyânâtlarında kendilerine mahsûs olan teşkîlâtdan mâadâ bir teşkîlât kabûl etmemek üzere sâbık İttihad ve Terakki'de bulunan ricâlden de dâimâ hidmet beklemekde olduğunu da söylemişlerdi. Binâenaleyh bundan anlıyorum ki mübâhese bu hidmet çığırından açılmışdı.

— Orasını bir daha söyleyin.

— Gazi Paşa Hazretleri'nin sâbık ricâlden de hidmet beklemekde olduklarını, fakat ayrıca bir teşkîlât kabûl etmediklerini, Kemâl Bey geldikden sonra bendenize söylemişdi.

— Sizi bu sûretle toplayışın mânâsı nedir? Sizi eski İttihad ve Terakki arkadaşı sıfatıyla toplamasının mânâsı nedir? Farz edelim ki Kara Kemâl Efendi'ye Gazi Paşa böyle söylemiş. Yâhûd size uydurmuş ve sizi empoze etmek istemiş. Fakat bunun mânâsı ne olabilir? Yani siz bir mevcûdiyet, resmî teşkîlât mısınız, nesiniz?

— Hayır, katiyyen; yani orada Kemâl Bey'in davet etdiği adamlar arasında bir insicâm ve bir münâsebet göremiyordum. Aralarında hidmet edecek olanlar da var, hiç hidmet edemeyecek, Hamdi Baba gibi sinnini geçirmiş adamlar da vardır. Bendeniz Kemâl Bey'in bu teşkîlâtından bir şey anlayamadım.

— Gazi Paşa bunların ne gibi hidmet etmesini isteyebilir?

— Herkes kendi ihtisâsı dâiresinde, tabîî bir hidmet.

— Ne gibi bir hidmet olabilir, söyleyin?

— İlminden, ihtisâsından, başka neden olacak?

— Rapor, mapor, lâyiha filân tertîb etdiniz mi, orada ne yapdınız?

— Efendim, bu fikir verildikden sonra, bu sistemler hakkında en ziyâde nazariyâtın mütemâyil bulunduğu tevzîn-i kuvâ sistemi Kemâl Bey tarafından Paşa Hazretleri'ne arz edilirse, menâfi-i memlekete muvâfık olur diye söylendi. Yani orada bulunanların ihtimâl ki Kemâl Bey'in, birtakım tasavvurât-ı muzmerresi, hafiyesi olabilir fakat benim orada bulunduğum zamanda, buna dâir hiçbir şey hissetmedim ve sırf Paşa Hazretleri'ne olan hiss-i minnet ve şükrândan mütevellid bir gayretkeşlikden başka hiçbir his ile mütehassis olmadım ve o sûretle sistemler hakkında fikrimi söyledim ve Paşa Hazretleri'ne arz edileceği söylendiği zaman o sûretle mütehassis oldum.

— Efendim, iyi söylüyorsunuz. Fakat sizi bir tezkere ile bir ictimâa davet ediyorlar. Mevzû olarak Gazi Paşa Hazretleri bir şey teklîf etmiş. Sizin ictimâanızın mânâsı var mıdır? Ne için toplanıp bir mütâlaa serdediyorsunuz? Ne yapıyorsunuz diye bir defa sorup anlamak yok mu?

— Bir gayretkeşlik.

— Daha ne vakte kadar Kara Kemâl'in arkasından gidecekdiniz? Ne için Kara Kemâl'in tezkeresiyle oraya gitdiniz? Oraya gitdiğin vakit ona ne için sormuyorsun, ne istiyorsun diye? Ortada terk etdikleri, fakat kurtarılmış bir hâle gelmiş memleket var. Size, artık biraz sıkılıp da utanmak ve duâ etmek düşer demek lâzımdır. Bırakıp gitdiğiniz vatanın artık Hükûmet'i var, her şeyi var, siz kendi kendinize hidmet etmek için toplandık diyorsunuz, bunun mânâsı olabilir mi?

— Beyefendi hazretleri. Beyânât olmasa idi katiyyen ayağımı atmazdım.

— İctimâın sonuna kadar bulundunuz mu?

— Hayır bulunmadım. Evcâım iştidâd etdiğinden Kemâl Bey'in beyânâtını dinledim ve gitdim.

— Zabıt filân tutuluyor muydu?

— Hayır efendim, benim bulunduğum zaman tutulmuyordu.

— Ondan sonra bir ictimâınız oldu mu?

— Hiç hatırlamıyorum.

— Filân yere gelin, toplanıyoruz diye teklîf vâki oldu mu?

— Hayır.

— Üç dört defa daha toplanılmışdır. Sizin haberiniz oldu mu?

— Olmadı. Bir daha toplandığımızı tahattur edemiyorum.

— Pekâlâ bu bir devir. Bunlar belki sizin bulunduğunuz ictimâadan başlamak üzere İttihad ve Terakki nâmına bir program yapmak istemişler. Bunu Cavid Bey, ifâde-i evveliyesinde itirâf etmekdedir. Belki sizin bulunduğunuzu da söyleyecekdir, yani muvâcehe edildiğinizde mahcûb kalmayınız. Madde madde tevâzün-i kuvâ meselesi mevzû-i bahsolduğu hâlde İstanbul'un makarr-ı hükûmet olması ve hâkimiyet milletin olması gibi birtakım maddeler tesbît edilmişdi.

— İttihad ve Terakki programı olmak üzere mi?

— Evet.

— Katiyyen.

— Buna dâir iyi düşününüz. Cavid bu evimizde tesbît edilmişdir, diyor.

— Katiyyen.

— Pekâlâ, siz ictimâada bulundunuz. Belki o ictimâada olmamış olabilir. Siz ondan sonra, yani böyle bir İttihad ve Terakki programı yapdıkdan sonra, 340 senesi evâsıtında Kara Kemâl ve yine arkadaşlarınızdan birtakımları Terakkiperver Fırka nâmı verilen bir fırka programı hâzırlamışlardır. Bunun hakkında ne malûmâtınız vardır?

— Efendim, bir gün Kemâl Bey'in yazıhânesine uğramışdım. Orada Canbolat Bey, Şükrü Bey ve Kemâl beyler vardı.

— O Fırka resmen teşekkül etmezden evvel mi?

— Evvel efendim. Meclis'in açılmasına pek yakın idi. Orada oturdukdan sonra memleketde iki fırkanın mevcûdiyet ve fevâidinden ḅahsederek, şâyed Meclis'de yeni ve muntazam bir fırka teşekkül edecek olursa sen girer misin veyâhûd kâtib-i umûmîliğini kabûl eder misin, dedi. Elbetde kabûl etmem ve böyle bir vazîfeyi hiçbir vakit kabûl etmem, dedim. Çünkü tâ Malta'dan beri, hayât-ı siyâsiyeye girmemek için verdiğim ahddır. Bundan beni çevirecek hiçbir kuvvet olmadığını söyledim ve reddetdim. Bu reddim o kadar katî idi ki onlar daha ileri gitmediler ve mesele orada kaldı. Her hâlde bir fırka teşkîli etrâfında bir faâliyet, tamâmen his ve keşf eyledim.

— Programını, nizâmnâmesini size gösterdiler mi?

— Katiyyen.

— İsmini söylediler mi?

— Hayır.

— Demek henüz muhâlif bir fırka yapıyorlar. İsmini söylememişler.

— Meclis'de yeni ve muntazam bir fırka bulunacak, dediler.

[Resmî zabıtlar XI/a]*

Nesimi Bey'in muhâkemesi.

— Şu hâlde demek ki Terakkiperver Fırka ismini alan fırkayı, sizin bu arkadaşlarınızın bizzât tertîb etdiklerini kabûl etmek lâzım. Bunu bil-fiil ve bizzât gördük, işitdik.

— Bunlar teklîf etdiler. Ne nizâmnâme ve ne de program göstermediler. Şâyed böyle şey teşekkül ederse sen girer misin, diye teklîf etdiler.

— Şimdi fırka teşekkül ediyor ve size yeniden bir teklîf vâki oluyor.

— Fırka resmen teşekkül etdikden sonra yine onun heyet-i idâresi tarafından bana bir mektûbla mürâcaat ediliyor ve bu sûretle beni bir emr-i vâki hâlinde bulundurmak istiyorlar. Kâtib-i umûmîlik de teklîf ediliyor.

— Sizin kâtib-i umûmîlik İstanbul için mi?

— Evet, bunu reddetmekde tereddüd etmedim, tabîî fiiliyât ile de sâbit.

— Hayır Kemâl, İsmail Canbolat, Şükrü'nün teklîf etdikleri İstanbul için mi?

— Evet, İstanbul için.

— Şimdi ayrıca Ali Fuad Paşa tarafından teklîf ediliyor.

— Evet efendim, heyet-i idâresi tarafından teklîf edildi.

[*Ali Fuad Paşa'nın mektûbu okundu.*]

— Bu mektûbu size Şükrü Bey mi getirdi?

— Vallahi bilmiyorum.

— Şükrü Bey geldi, sizinle görüşdü mü?

— Hatırlayamıyorum. Cevâb-ı katiye-i reddiyeyi aldıkdan sonra ne Şükrü Bey, ne de başkası gelemez.

— Şimdi o sizin sözünüzdür. Şükrü Bey, Canbolat, Kara Kemâl size teklîf ediyorlar, ifâdenize göre reddediyorsunuz. Ondan sonra Şükrü Bey sizinle görüşmek üzere bu mektûb size yazılıyor. Demek ki Şükrü Bey'le Ali Fuad Paşa hasbihâl etmişlerdir. Evvelce kabûl

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1830, 12 Ağustos 1926, s. 5.

etmediğinizi söylemişlerdir. Sonradan tekrar görüşmesini niçin mektûba yazsın?

— Efendim, demin arz etdiğim gibi bir emr-i vâki karşısında bırakmak istediler.

— Bu mektûbdan sonra seninle kim görüşdü? İhtimâl ki Şükrü Bey de getirmişdir.

— Ne kadar gayret etsem iyice hatırıma getiremiyorum. İhtimâl Şükrü Bey getirmişdir. Mâdâmki öyle yazıyor beni bir emr-i vâki önünde bulundurmak istiyorlar; lâkin cevâb-ı reddimi tekrar aldılar; katiyyetle sâbitdir ki: Ben bunu hiçbir vakit kabûl etmedim ve kabûl etmezdim.

— Pekâlâ. Kemâl Bey ilk defa Meclis açılmazdan evvel sizi böyle bir fırkaya davet ediyor ve kendisi de bir faâliyetde bulunuyor; öyle olduğu hâlde kendisi niçin bir vazîfe almadı, yoksa onun perde arkasında kalması mukarrer mi idi?

— Orasını bilmiyorum Beyefendi, çünkü bendeniz o faâliyeti gördükden sonra gözümün hastalığı başlamışdı ve eve kapanarak hiç kimse ile temâs etmiyordum ve bunu fiilen ve maddeten isbât ederim ki: İki seneden beri ne Kemâl Bey'le, ne Terakkiperverlerle görüşmemek şartıyla münzeviyâne, merdümgirîzâne bir hayât geçirdim.

— Cavid ve Cahid beylerle görüşdünüz mü?

— Bir iki sene zarfında görüşmedim.

— Tabîî siz görüşmemiş olmakla beraber, birbirinizi ziyâret edersiniz?

— Hiç ziyâret vâki olmadı, kimse ile temâs etmiyordum.

— Görüşmüyor muydunuz?

— Katiyyen; darb-ı mesel olacak derecede bir inzivâ geçirdim Beyefendi, zâten gözlerim de râhatsızdır Beyefendi, zorlukla görüyorum. Öyle kalabalık bir yere gitmedim.

— [*Müddeî-i Umûmî Bey'e hitâben*] Zât-ı âlînizin soracağı bir şey var mı?

Müddeî-i Umûmî Bey — Hayır efendim.

— Muhâkememiz şimdilik bu kadar.

VII

Hüseyinzâde Ali Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar XII]*

Müderris Hüseyinzâde Ali Bey İstiklâl Mahkemesi'nde icrâ edilen tarihî muhâkemesinde ictimâlar hakkında îzâhât veriyor.

Talat Paşa'nın teklîfi – Merkez-i umûmî a'zâlığı – Harb-i Umûmî mesûlleri – Meclis-i umûmî harb aleyhdârı – Meclis-i umûmîyi dağıtıyorlar – Mahûd iâşe meselesi – Şeker, yağ filân – Kara Kemâl'in yazıhânesini ziyâretler – Kara Kemâl'in bankası – Tanîn gazetesinin harb lehindeki makaleleri – Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsı – Teceddüd Fırkası doğuyor – Cavid'in evindeki mahûd ictimâlar – İttihad ve Terakki nâmına yapılan yemîn.

— Siz Türkiye'ye hangi tarihlerde geldiniz?
— İlk defa 1889 senesinde geldim.
— Ne sûretle geldiniz?
— Mekteb-i Tıbbiye'de tahsîl için geldim.
— Diploma aldınız mı?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1830, 12 Ağustos 1926, s. 4-5.

— Orada Petersburg, yani Leningrad'da diploma aldım. Ondan sonra Tıbbiye'ye geldim.

— Demek Leningrad'dan diploma aldıkdan sonra Türkiye'ye geldiniz. Sonra Türkiye'de ikmâl-i tahsîl etdiniz, çıkdınız?

— Evet.

— Sivil mi, zâbit mi?

— Zâbit olarak.

— Hangi senede neşet etdiniz?

— 311'de.

— Demek o tarihden beri Türkiye dâhilinde bulunuyorsunuz?

— Evet, sonra bir aralık Kafkasya'ya gitdim 5-6 sene, tekrar ikinci gelişim 31 Mart Hâdisesi'nden sonradır.

— Orada kimler vardı, neyiniz vardır? Esâsen nerelisiniz?

— Bendeniz esâsen Salyanlıyım; fakat bir yaşında Tiflis'e geçmişim, Tiflis lisesini ikmâl etdim.

— İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

— Tıbbiye'ye girdikden sonra talebe iken, o sırada İttihad ve Terakki teşekkül etdi, yani bir iki sene sonra.

— İlân-ı Meşrûtiyet'den sonra İttihad ve Terakki'nin ne gibi vazîfelerinde bulundunuz?

— Bendeniz Kafkasya'dan ikinci defa avdetimde Dârül-fünûn'un Tıp Fakültesi'nde müderris muâvini sıfatıyla muallim oldum.

— Nereye?

— Dârül-fünûn Tıp Fakültesi'nde. O sene Talat Paşa bendenize merkez-i umûmîye girmemi teklîf etdi. Bendeniz de kabûl etdim. Demek ki ondan sonra merkez-i umûmîye a'zâ oldum.

— 324'de mi oluyor?

— İkinci gelişim 31 Mart Hâdisesi'nden sonra olduğuna bakılırsa, bir sene ondan sonradır.

— 325'de o vakit merkez-i umûmî var mı idi?

— Var idi. Hattâ 328 senesine kadar İttihad ve Terakki muntazam bir teşkîlât vaziyetini alamamışlardır. Buyurduğunuz sırada merkez-i umûmî Selânik'de idi. Bendeniz müderris muâvini iken fakülteden ayrıldım, Selânik'e gitdim.

— Merkez-i umûmî a'zâsı sıfatıyla mı?

— Evet.

— Olabilir, pekâlâ sonra?

— Arz edeyim, sonra İstanbul'a geldikden sonra tekrar intihâb oldu. O a'zâlığım bir iki sene sürdü, sonra bendeniz a'zâ değildim, meclis-i umûmîsinde a'zâ bulundum.

— Hangi tarihde?

— İki sene a'zâlıkdan sonra merkez-i umûmîden (tarihleri hatırımda değil, müddet itibârıyla hatırlıyorum) meclis-i umûmiye a'zâ oldum, merkez-i umûmîde a'zâ değildim.

— 328'e doğru mu?

— Evet, şunu da arz edeyim ki meclis-i umûmîde de a'zâlığım harb arefesinde bitdi.

Müddeî-i **Umûmî** — Beyefendi buyurdular ki ilân-ı Harb-i Umûmî mesûliyetine iştirâk etmişdir.

— Evet, arz edeyim, bendeniz iştirâk edenlerden değildim. Çünkü meclis-i umûmî kalabalık olduğu için belki, çünkü ekseriyet meclis-i umûmîde aleyhinde idi.

— Neyin aleyhinde idi?

— Harbe iştirâk aleyhine idi. Bunun için merkez-i umûmîyi kaldırmak lâzım geldi. Meclis-i umûmîyi lağvetdiler. Sonra ayrı bir merkez-i umûmî teşekkül etdi ki, bendeniz o meclis-i umûmîde yokdum. Eğer Harb-i Umûmî mesûliyetine iştirâk etmiş olanlar olmuş ise sırf o merkez-i umûmîde, o sırada artık meclis-i umûmî yokdu.

— Bir şey söylediniz: Ekseriyet Harb-i Umûmî'ye iştirâkin aleyhinde idi, diyorsunuz. Ne demek ekseriyet?

— Meclis-i umûmînin.

— Hangi meclis-i umûmî onu anlayamadım?

— İttihad ve Terakki bir merkez-i umûmî, bir de meclis-i umûmîden ibâret idi. Merkez-i umûmîsi hiçbir vakit on iki kişiyi tecâvüz etmemişdir. Belki son zamanda yedi kişiye bile inmişdir. Fakat meclis-i umûmî kırk kişi kadardı.

— Şu hâlde meclis-i umûmîde Harb-i Umûmî'ye girmek meselesini müzâkere etdiniz?

— Hayır, müzâkere etdirmediler, dağıtdılar. Sonra ayrı bir merkez-i umûmî teşekkül etdi. O merkez-i umûmî olsa olsa iştirâk etmişdir. Talat Paşa'nın, Cemal Paşa'nın, Enver Paşa'nın kararlarına iştirâk etmişdir. Bendeniz o merkez-i umûmîde yokdum.

— Siz İstanbul meclis-i umûmîsinde a'zâ idiniz?

— Evet, bir aralık öyle idi. Heyet-i merkeziyesi, o müdâhale etmiyordu. Mesele merkez-i umûmî ile meclis-i umûmîde müzâkere edilirdi. İstanbul merkezi, şehirler merkezi gibi bu meselelere müdâhale etmiyordu. Karışmıyordu. Yalnız İttihad ve Terakki'nin mühim meseleleri merkez-i umûmîde kararlaşdırılır ve meclis-i umûmîde müzâkere edilirdi.

— Siz başka bir hidmet yapdınız, iâşe işini deruhde etdiniz, onu anlatınız.

— Hayır, deruhde etmedim.

— Kara Kemâl sizin bulunduğunuz sırada İstanbul murahhası değil mi idi?

— Evet.

— Siz de onun heyet-i merkeziyesinde a'zâ idiniz?

— Fakat bendeniz iâşe meselesiyle meşgul olmadım, iştirâk etmedim.

— Bu iâşe meselesi nasıl oldu? Şöyle teferruâtından bahsetmek istediğiniz merkez-i umûmî işleri gibi bir de bunu anlatınız.

— O mesele ile iştigal etmediğim için âgâh değilim.

— Oraya gelince durursun...

— Arkadaşlar iştigal ediyorlardı. Ve bendeniz de arasıra müteneffi oluyordum. Sahaveti (?) esnâsında bana da bir şeyler gönderirlerdi.

— Sana ne gönderirlerdi?

— Şeker, yağ, filân gönderirlerdi. İâşe meselesine katiyyen iştirâk etmedim.

— Onun için Kara Kemâl'in yakasını bir türlü bırakmadın. Nihâyet kendisini mezâra kadar, sizi de buraya kadar getirdi.

— Efendim, şimdi o meseleler de ayrı meselelerdir.

— Kara Kemâl ile ne vakitden beri tanışırsınız?

— Merkez-i umûmîye a'zâ olduğumdan beri.

— Böyle ne vakitden karîn olmağa başladınız?

— Bendeniz karîni olmadım.

— Tamâmen karînsiniz. En kafâdârsınız.

— Arz edeyim. Bendeniz bu son seneler Malta'dan arkadaşların avdetinden sonra eğer Kara Kemâl ile temâsda bulundu isem

sırf ayrı bir mesele için temâsda bulundum: Bendeniz ile Ağaoğlu Ahmed Bey Telîf ve Tercüme'den bir kitâb tercümesini deruhde etdik. Elân tercüme ediyoruz. Bu kitâbın tercümesi kaybolmasın, iki nüsha olsun diye onun birini Kara Kemâl'in kâtibine tebyîz etdirirdim.

— Bu vazîfeyi ne mukabilinde yapıyordunuz?

— Telîf ve Tercüme'den almışdık. Adam Smith'in Servet-i Milel isminde bir kitâbıdır.

— Onun kâtibi kimdir?

— Saadeddin Bey nâmında bir genç çocukdur.

— Bunu size Telîf Tercüme mi yoksa Kara Kemâl mi tebyîz etdiriyordu?

— Hayır efendim, Ahmed Bey'le beraber Telîf Tercüme Heyeti'nden aldık. İşte bu vesîle ile bendeniz ara sıra gidiyordum.

— Şirketlerdeki alâkanızı söyleyiniz.

— Millî İktisâd Bankası'nda heyet-i idâre a'zâsı idim.

— Yani Kara Kemâl'in bankasında!

— Kara Kemâl'in bankası olduğunu bilmiyorum.

— Bu banka hangi sermâye ile teşekkül etdi? Bilmediğin bir bankanın meclis-i idâresinde nasıl bulunursun?

— Onun müessisleri vaktiyle bazı zevât olmuş. Kara Kemâl de onun içinde bulunmuşdur. Fakat banka tamâmıyla bunların elinden halâs olmağa çalışıyordu.

— Kimlerin?

— Kara Kemâl ve arkadaşlarının.

— Bankada başka arkadaşlarınız kimlerdi?

— Evvelden beri aynı zevâtdır. Meclis-i idâre reisi, Ticâret Odası'ndan Hamdi Bey'dir. Eskiden beri vardır. Sonra Tantavîzâde İzzet Bey, Midhat Bey vardır.

— Hangi Midhat?

— Küçük Midhat. Sonra İsmail Cabbarî vardı. Çekildi, onun yerine Hüsnü Bey geldi.

— Muhâsebeci kim?

— Banka müdîri Mehmed Ali Bey'dir. Fakat evvelki muhâsebeci yine muhâsebecidir.

— Kara Kemâl veyâhûd Kara Kemâl adamlarının hepsi.

— Vallahi bilmiyorum. Hattâ aralarında bir tane de Ermeni vardır. İsmi de Şahinyan olacak.

— İâşede vazîfeniz var mıydı?

— İâşede hiçbir vazîfe almadım.

— Diğer şirketlerde?

— Yalnız bir şirkete beni reis seçiyorlardı, ben müderris olduğumdan bulunmam, dedim. Reddetdim. Sonra beni a'zâ sıfatıyla yazmışlar. Onu da reddetdim. Bir a'zâ buluncaya kadar siz de orada bulunursunuz. Binâenaleyh hiç ictimâ etmemişlerdir ve ben orada bulunduğum müddetce hiç de ictimâ vâki olmadı. Yalnız bir iki imzâm vardır, katiyyen ictimâa da gitmedim.

— Demek merkez-i umûmî dağılıncaya kadar merkez-i umûmîde de a'zâ olarak kaldılar.

— Harb arefesinde son meclis-i umûmîde a'zâ idim, merkez-i umûmîde a'zâ değildim. Harb arefesinde ilân-ı harb edebilmek için meclis-i umûmîyi lağvetdiler. Oranın da a'zâlığı bitmiş oldu.

— Hâlbuki biz sizi merkez-i umûmî a'zâsı olarak biliyoruz. Küçük Talat Bey de ifâdesinde sarâhaten söylemişdir.

— Evvelce a'zâsı idim. Fakat harb devâm etdiği müddetce a'zâlığım katiyyen yokdur.

— Talat Bey sizin deruhde etdiğiniz vazîfeyi dahi söyledi, dedi ki: Biz bir iki kişi neşriyâtla iştigal ediyorduk, bir iki kişi ocaklarla, gençlerle iştigal ediyor ve Avrupa'ya talebe sevk ediyorduk, diye bu sûretle taksîm-i vezâifden de bahsetdi.

— Kat'î sûretde arz ediyorum ki merkez-i umûmîdeki a'zâlığım harb arefesinde bitmişdi. Harb ilânı için meclis-i umûmî lağvedildi ve bu da Cahid Bey'in ısrârıyla lağvedildi. Cahid Bey harbe iştirâk tarafdârı idi. Matbûâtda da bu fikrini müdâfaa ediyordu. Hattâ bir meclisde dedi ki: İngiltere'de harb dolayısıyla kabine küçültülmüşdür. Onun için biz de kalabalık olmamalıyız, dedi ve ondan sonra meclis-i umûmî lağvedildi ve o vakit bendeniz yalnız meclis-i umûmîde a'zâ idim. Merkez-i umûmîde a'zâ değildim. Merkez-i umûmîde a'zâ değildim. O da ilân-ı harbden bir iki hafta evvel lağvedilmişdi.

— Cahid Bey harbin aleyhinde bulunduğundan dolayı teklîf edilen Maârif Nezâreti'ni kabûl etmemişdir, diye burada arkadaş-

larınızdan birisi söyledi. Şimdi siz de böyle söylüyorsunuz; hangisi doğru?

— Efendim, Tanîn gazetesi meydandadır. Bir ân evvel harbe iştirâk etmeliyiz diye makale yazmışdır. Hâlbuki bendeniz Almanlarla teşrîk-i mesâînin tehlikeli olacağını yazmışdım.

— Talat Paşa'nın istifâsı meselesi meclis-i umûmîde müzâkere edildi mi ve müzâkerede bulundunuz mu?

— Hatırlayamıyorum, yalnız Sadrazam Said Paşa meselesini hatırlıyorum.

— Harb-i Umûmî içindeki vaziyetden bahsediyoruz. Harb Kabinesi olan ve İttihad ve Terakki'ye mensûb bulunan Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsının meclis-i umûmîde müzâkere edildiğine dâir arkadaşlarınızın ifâdesi vardır. Siz o ictimâlarda bulundunuz mu?

— Hatırlamıyorum. Çünkü merkez-i umûmîde a'zâ değildim. Meclis-i umûmîde a'zâ idim ve arz etdiğim gibi meclis-i umûmî 1-2 hafta evvel lağvedilmişdi.

— İttihad ve Terakki'nin Teceddüd Fırkası'na kalbi hakkındaki kongrede bulundunuz mu?

— Onda bulunmadım, o sırada başka arkadaşlar mücâdelât ile meşgul oluyorlardı. Bendeniz o kongrede bulunmadım.

— Nasıl bulunmadınız?

— Bulunmadım efendim.

— Teceddüd Fırkası'na intisâb etdiniz mi?

— Etmedim.

— İttihad ve Terakkici mi kaldınız?

— Evet.

— Elân öyle misiniz?

— Hayır, arkadaşlar Malta'dan avdet etdikden sonra, Avrupa'dakiler de döndükden sonra yani Anadolu'daki mücâdelât sâyesinde ve Kuvâ-yı Milliye'nin İstanbul'a girmesinden sonra Cavid Bey dostlarına bir çay ziyâfeti yapdı.

— Nerede yapdı?

— Nişantaşı'nda yapdı. Hükûmet, İttihad ve Terakki Fırkası yokdur, diye ilân etmişdi.

— Hangi hükûmet?

— Hükûmet-i Cumhûriye İttihad ve Terakki'nin münfesih olduğunu ilân etdi.

— İstanbul'a millî idâre girdikden sonra mı?

— Evet.

— Ne münâsebetle onu ilân etmeğe mecbûr oldu?

— Bir Halk Fırkası teşekkül etmişdir. Artık başka fırkaya lüzûm yokdur, denildi. İşte o sırada Cavid Bey'in çay ziyâfeti oluyor, orada toplandık.

— Hangi saatlerde?

— Akşama doğru.

— Kimler toplandınız?

— Cahid Bey, Kara Kemâl vardı.

— İzmit mebûsu Şükrü Bey var mıydı?

— Hatırlamıyorum.

— Canbolat?

— Onu da hatırlamıyorum.

— İfâde-i evveliyende Canbolat Bey vardı diyorsun?

— Belki vardı.

— Sabri Bey var mıydı?

— Vallahi hatırlamıyorum.

— Eyüb Sabri Bey var mıydı?

— Yokdu.

— Hamdi Baba var mıydı?

— Hamdi Baba o sırada hasta idi. O çay ziyâfeti asılsız idi. Ondan sonrakini arz edeyim.

— Ben sana soracağım; çay ziyâfetine sizi kim çağırdı?

— Bankaya haber bırakmışlardı.

— Kim bırakmış?

— İyi hatırımda değil. Çünkü olmuş geçmiş bir mesele.

— Başka defa Cavid Bey'in evine gider mi idin?

— Hayır.

— İlk defa mı gidiyorsun?

— Evet.

— Kaç kişi kadar oldunuz?

— Küçük bir odanın her tarafı dolu idi.

— 20 kişi var mıydı?

— 15 kişi kadar vardı.

— Hiç olmazsa bunlardan on tanesinin ismini söyle.

— Vallahi hatırlamıyorum. Ben müderrisim, önümde her gün yüzlerce talebe ve hasta vardır. Zihnimden siliniyor. O meclisin o kadar ehemmiyeti yokdur. İkincisini söyleyeyim.

— Dur, şimdi birincide ne oldu? Demek gazeteler yâhûd Ankara Hükûmeti İttihad ve Terakki münfesihdir demiş?

— Evet.

— Siz ne yapdınız?

— Biz de bunu ne sûretle telâkki edeceğimizi müzâkere etdik.

— Anlat bakalım, kim ne söyledi ve ne müzâkere etdiniz?

— Efendim, esâsen orada ehemmiyetli bir şey söylemedi. Çünkü bir çay ziyâfeti idi. Arkadaşların çoğu eksikdir. Binâenaleyh Mesadet Hanı'nda toplanalım ve katiyyen kararlaşdıralım, denildi.

— O çay ziyâfetinde Ahmed Nesimi Bey var mıydı?

— Vallahi hatırlamıyorum. Bulunmak ihtimâli vardı.

— Artık saklayacak bir şeyiniz kalmadı. Tarihe ve kâinâta rezîl oldunuz. Kara Kemâl'in ocağı da söndü. Ondan artık şirketde a'zâlık filân vermesini beklemeyin. O günkü ictimâada kimler olduğunu pekâlâ bilirsin. Fakat söylemek istemiyorsun.

— Efendim, bulunmak ihtimâlleri vardır. Bendeniz hakikaten söylüyorum ki iyi hatırlamıyorum.

— On beş kişiyi insan şöyle bir düşünüverir.

— İki ay evvelisi olsa idi söyleyiverirdim. Fakat iki sene evvelki mesele olduğundan zihnimden silinmişdir.

— Peki Mesadet Hanı'nda toplandığınızı anlat, orada kaç kişi idiniz?

— Yirmi, yirmi beş kişi kadar toplandık.

— Ne müzâkere edildi?

— Orada infisâh lehinde birçok sözler söylendikden sonra bir tek itirâz eden oldu, o da ihtiyâr Hamdi Baba tarafından vâki oldu. Onu iyi hatırlıyorum, Hamdi Baba dedi ki: Peki bunların hepsini kabûl etdik, fakat bizim bir de yemînimiz vardı –malûm-ı âlîniz İttihad ve Terakki a'zâsı yemîn ile kabûl edilirdi– yemîn ne olacak, dedi.

— Yani şu vatanı batırıncaya kadar başında durmalıyız demek istedi, öyle mi?

— Hamdi Baba birçok delâil kabûl etdi, fakat yemîn meselesi zihnini kurcaladı. Dedi ki yemînimiz vardı. Onu ne yapacağız?

Onun üzerine bendeniz söz istedim. Dedim ki müsâade ediniz Hamdi Baba'ya cevâb vereyim. Ve bendeniz iki tarafın inkılâbâtına vâkıf olduğum için, Rusya'da Çar Hükûmeti'nden sonra gelen İnkılâb Hükûmeti zamanında askerler demişdi ki: Biz Çar'a sadâkata yemînliyiz. Bir inkılâbı kabûl ediyoruz. Fakat bu yemîn ne olacak, demişler. Onun üzerine İnkılâb Hükûmeti askeri meydanda topluyor ve papaslar vâsıtasıyla âyin-i rûhanî icrâ etdirerek yemîni üzerlerinden ref etdiriyorlar. Dedim ki şimdi biz de acabâ hocaları çağıracağız da özümüzden bu yemîni ref mi edin diyeceğiz, dedim. Ve ilâveten, bereket versin artık bu gülünç vaziyete lüzûm yok, dedim. Biz terakkiye yemîn etdik, hattâ Fransızca bir tabîr de kullandım, bu statik değil dinamik bir şeydir, dedim.

Biz donmuş bir şeye yani puta yemîn etmedik. Canlı bir şeye, terakkiye ilerleyen bir şeye yemîn etdik, dedim. Hattâ arkadaşlar sizin bir kısmınız, Malta'da diğer kısmınız Avrupa'da iken Anadolu'da İttihad ve Terakki'nin rüyâsında görmediği işler yapılmışdır. Terakkiyât vardır; biz bu terakkiyâta yemîn etmişiz.

Şimdi İttihad ve Terakki ki tarihî vazîfesini bitirmişdir. Artık bundan sonra ne yapsa irticâîdir. Binâenaleyh biz bu sûretle kalmalıyız ve kalacağız, artık Cumhûriyet Halk Fırkası'na inkılâb edeceğiz, yemîni ref etmeğe de ihtiyâc yokdur, dedim. Onun üzerine Kara Kemâl Bey ki –o kadar Fransızca bilmez, benim statik ve dinamik tabîrlerimi kullanarak– Ali Bey haklıdır, dedi. Yalnız yüzünü Hamdi Baba'ya çevirerek, sen buna ne dersin Hamdi Bey, dedi. Hamdi Baba da Hüseyin Bey haklıdır, dedi. O hâlde bu kâfî bir mantıkdır. Bunu kabûl etmek lâzımdır, denildi.

Bu cemiyeti her hangi bir Sultan Hamid idâresi de lağvedebilirdi. Yani o idâreye giden bir hükûmet de lağvedebilirdi. Ferid Hükûmeti de lağvedebilirdi. Fakat biz böyle bir vaziyet karşısında bir komite olarak kalacakdık ve yine yaşayacakdık. Fakat irticâa karşı yaşayacakdık. Şimdi ise Anadolu'da realize edilmiş teşekküle karşı artık Halk Fırkası'na münkalib olmağa mecbûruz. Ona karşı bizim yemînimiz artık hiç mesâbesindedir, dedim ve ondan sonra da kendimi artık dâimâ Halk Fırkası'ndan bilirim ve intihâbât esnâsında da müntehib-i sânî sıfatıyla reyimi Halk Fırkası'na verdim. Bunu da Halk Fırkası müfettişi İsmail Refik Bey biliyorlar.

— O ciheti bırakınız, siz her kalıba girersiniz. Belki de Hürriyet İtilâf'a da girdiniz?

— Katiyyen Beyefendi, ricâ ederim.

— Sizin mesleğinizde olan adamların hayâtı budur. İctimâı noksân söylüyorsunuz, daha başka ne kararlar verildi?

— Verilen karar bu idi. Yani İttihad ve Terakki yokdur. Cemiyet mefsûhdur, kararı verildi.

— O ictimâda başka söz alanlar var mı ve kimlerdir?

— Kara Kemâl söz söyledi.

— Ne söyledi?

— Benim ifâdemi tasdîk etdi.

— Müzâkere ne kadar devâm etdi?

— Bir buçuk saat kadar.

— Ne zaman oldu?

— Öğleden sonra.

— Bu ictimâda kimler vardı?

— İfâde-i evveliyemde vardır. Hatırlayabildiklerimi arz etdim. Ondan fazla bir şey bilmiyorum.

— Pekâlâ, Talat Paşa'nın istifâsıyla İttihad ve Terakki'nin inhilâl etdiğini ve yeniden Teceddüd Fırkası'na kalbedilmesi hakkındaki kongrenin kararından hiç bahsetmediniz mi?

— Bendeniz hatırlamıyorum, belki geç gitmişimdir çünkü Teceddüd Fırkası'yla katiyyen alâkadâr değilim.

— Kemâl Bey'in yazıhânesinde kırk kişi kadar toplandığınızı söylüyorsun. Şimdi ben sordum. Yirmi kişi dedin.

— Ben yirmi beş dedim, Vâlî Bey fazla yazmışdır.

— Esâs itibârıyla burada toplananlar kimlerdi?

— Efendim, bendeniz kolay bir şey söyleyeyim de kimler bulunduğu tahakkuk etsin. Malta'dan gelip de Anadolu'ya geçenlerden mâadâ cümlesi emînim ki orada idi. Bir de hasta olanlar yokdu. Yani ekseriyet orada idi. Fakat Anadolu'ya geçenlerden, meselâ Yunus Nadi Bey yokdu!

— Ağaoğlu Ahmed Bey meclis-i umûmîde a'zâ mı idi?

— Evet.

— Verdiğiniz karar bu mudur?

— Bendeniz prensib itibârıyla meseleye ehemmiyet vermişdim.

— Hâlbuki sizin sözünüz hilâfına olarak İttihad ve Terakki için yeni bir program çizilmişdir.

— Ondan katiyyen haberdâr değilim. Eğer öyle yapmışlar veyl onlara. Çünkü kabâhat işlemişlerdir.

— O tarihde, yani 339'da Cemiyet-i Belediye intihâbâtı oldu. Bu ictimâlarınız ondan evvel midir? Sonra mıdır?

— Tarihleri hatırlayamıyorum.

— Biraz düşün?

— Hatırlayamadım.

— Kara Kemâl kendi kuvvetini temsîl etmek üzere bu intihâbât esnâsında Hamdi Baba ile seni göstermişdir. Bundan ne dereceye kadar malûmâtınız var?

— Haberim yok, çünkü belediye işleriyle meşgul değilim.

— Seni oraya bir vazîfeye koyacağını, bu intihâb meseleleri için bir heyet teşkîl edeceğini ve seninle Hamdi Baba'nın a'zâ olacağınızı bilmiyor musun?

— Hayır.

— Hâlbuki en birinci tâbi sırasında seninle Hamdi Baba'yı göstermişdir. İkinci derecede de Vehbi ile Hüsnü'yü göstermişdir.

— O gösterebilir, fakat benim haberim yok.

— Niçin onlar sırasında seni de gösteriyor?

— Müsâade buyurursanız bir söz söyleyeyim. Yunus Nadi Bey bir makalesinin sonunda diyor ki: "Kara Kemâl'in fenâ yol üzerinde yürüdüğünü anladım ve kaydetdim. Fakat o bunun bu kadar menhûs ve menfûr netîcelere varacağını ve bu kadar hıyânete dayanacağını eser-i zekâ göstermeyerek müteessifim" diyor.

— Yani 339'daki hareketinizden dolayı mı?

— Hayır, bu son sû-i kasd meselesinden dolayı; bu makaleyi tevkifimden bir gün evvel okudum. O makale çünkü sende bu husûsda Yunus Nadi Bey müteselli olabiliyorlar, bu husûsda kendisinden daha az eser-i zekâ gösterenler oldu. Bendeniz de Kara Kemâl'in fenâ yol üzerinde yürüdüğünü sezebilirdim. Fakat bu derece habîs yollar üzerinde yürüdüğünü ve bu netîceye varacağını bilmezdim.

— Burada Yunus Nadi Bey'den niçin bahsediyorsun?

— Vaktiyle onunla beraberdi. Fakat sonradan ayrıldı. Ve makalesinde diyor ki...

— Onu bırakınız efendim. Siz de biliyorsunuz ki bu memleketde birkaç kişi vardır ki ilim yerine nifâk ve şikak saçmışlardır. Yunus Nadi Bey lehde ve aleyhde yazılarını açık yazar.

— Bir misâl olarak arz etdim efendim.

— Kara Kemâl'in bilâhire Terakkiperver Fırka nâmını alan bir fırka teşkîli hakkındaki malûmâtın ne derecede ise onu söyleyiniz?

— Hiçbir malûmâtım yokdur.

— Olur mu?

— Efendim, İttihad ve Terakki'nin münfesih olduğunu kabûl etmişim ve çekilmişim. Beni nasıl olur da bu gibi şeylere çağırırlar? Bunun imkânı yok.

— Demek çağırmadılar?

— Hayır, çünkü çağıramazlar.

— Niçin?

— O meclisdeki beyânâtımdan sonra çağıramazlar.

— Hangi evrâkı karışdırsak Kara Kemâl'in başındasınız?

— O kitâb meselesinden dolayı efendim.

— Kitâbın bu işlerde ne alâkası olabilir? Başka bir efendi bulup da yazdıramadın mı? Kara Kemâl'in odasında yazdırıyorsun, bunların mânâsı var mı?

— Şimdi anlıyorum ki mânâsı yokmuş, fakat nasılsa bir hatâ oldu.

— İşte tesbît edilen dokuz maddelik program. Bu yazı kimin yazısıdır?

— Tanımıyorum efendim. Bu maddeler benim alâkadâr olmadığım şeylerdir.

— Program ne vakit tertîb edilmişdir?

— Bilmiyorum.

— Cavid Bey o ictimâada bunları madde madde tesbît etdiğinizi gelir de söylerse ne dersiniz?

— Gelsin söylesin. Bendeniz bulunmadım.

— Bu programı arkadaşlarınızdan birinin elinde gördünüz mü?

— Hayır efendim.

— İşitdiniz mi?

— Katiyyen.

— Demek Kara Kemâl'in Terakkiperver Fırka teşkîli etrâfında Şükrü, Canbolat beylerle ve İkinci Grub'la temâsa geldiğini bilmiyorsun?

— Hayır.

— İşitdin mi?

— Hayır.

— Hafız Mehmed'le görüşür müsün?

— Tanımıyorum.

— Eski Ankara vâlîsi Abdülkadir'i tanıyor musun?

— Tanımıyorum.

— Hafız Mehmed'i tanımıyorum, diyorsun. Meclis-i Mebûsân'da bu kadar arkadaşlık etdiniz?

— Bendeniz mebûs olmadım ki.

— Hafız Mehmed de Kara Kemâl'in muhîtinde idi.

— Tanımıyorum efendim.

— Verdiğiniz cevâblar çok menfîdir. Bunun mânâsı çok müsbet olur. Çok şey biliyorsunuz, fakat söylemiyorsunuz.

— Müsbet şeyleri de söyleyeyim. Bendeniz Gazi Paşa Hazretleri'ne hürmet ve muhabbet etmiş bir adamım; en son defa Türkiyat Kongresi'ne gitdim. Son defa da bir kitâb neşretdim. Bu kitâb Gazi Paşa Hazretleri'nin menâkıbını muhtevîdir. Bu sûretle kendi vatandaşlarıma ve orada yetişdirdiğim gençlere telkinâtda bulunmak için bunu tab ve neşretdim. Bu eser Gazi Paşa Hazretleri'nin yüksek sîmâsının verdiği ilhâmdan doğan bir eserdir. Bu kitâbın bir nüshasını Ağaoğlu Ahmed Bey arkadaşıma gösterdim. Sonra daha çok evvel Ziya Gökalp merhûm Çanakkale mecmûasını neşrediyordu. O mecmûada Gazi Paşa'nın bir resmi vardı. Onun altına bendeniz bir şiir yazmışımdır. O onun altına koymuşdur. Ve yüksek sîmâsını tasvîr etmişimdir. Sonra, sû-i kasd vakasından iki hafta evvel, İstanbul'dan Bursa'ya Millî İktisâd Bankası nâmına Hamdi Bey'le birlikde, arz-ı tazîmâta gitdim. Ben ne kadar riyâkâr olmalıyım ki kalkıp böyle işler yapayım. Son vakanın akabinden üç gün sonra Dârül-fünûn mitingine iştirâk ediyorum. Şâir Mehmed Emin, Yusuf Akçura ve Dârül-fünûn emîni Nureddin Bey'le lânet-huvvân olanların yanında ahz-ı mevki ediyorum. Hattâ ben de bazı şeyler söylemek istemişdim. Söylenecek sözler ve söyleyecekler program-

da mevcûd olduğundan Dârül-fünûn emîni söyletmedi. Yusuf Akçura Bey, mebûs olmak sıfatıyla, ısrâr etdi.

— Ne söylemek istiyorsun?

— Demek istiyorum ki lânet-huvvân olanlar sırasında bulundum, eğer diğerleriyle cüzi bir alâkam olsa bit-tabîî onlarla bulunurdum. Hem öyle olsa nasıl arz-ı tazîmâta giderdim, ricâ ederim.

— Sû-i kasd vakasından ne kadar evvel Kara Kemâl'in yanına gitmiş bulunuyordun?

— Bendeniz Bakû'den avdetimden sonra yalnız iki defa gitmişimdir. Birincisinde yazdığım müsveddeyi bırakmak üzere; ikincisinde, ikinci cüzü bırakmak için gitdim.

— Sû-i kasd vakasına nisbetle gün tayîn ediniz.

— İki üç hafta evvel.

— O yazı nerede tebyîz ediliyordu?

— Kemâl Bey'in odasının yanında Saadeddin'in odası vardır.

— Saadeddin'e her gitdiğin vakit Kemâl'e de uğruyor muydun?

— Bir kerre tesâdüf etdim. Görüşdüm, bendeniz Bakû'de Kemâl Paşa'nın menâkıbını neşrederken ve zihnim onunla meşgul iken, onlar burada sû-i kasd ile meşgul oluyorlar, bu ne kadar tezâd teşkîl ediyor? Beni bu gibi maksadlarından haberdâr edemezler. Cüzi bir şey sezsem derhâl kendileriyle tanışdığım, muhâbere etdiğim arkadaşları haberdâr ederdim.

— Hiç mukni cevâb vermedin, hâlâ inandırmağa çalışıyorsun; o Kara Kemâl'in kâtibi Saadeddin'in yanında müsvedde filân kalmış mıdır?

— Tebyîz edilmiş bir cüzü orada kalmışdır. Elân da kalıyordu.

— Şimdiye kadar kaç cüz yazdın?

— Üç yüz sahîfe kadar yazdım. Kitâb bin iki yüz sahîfelikdir. Onda bir cüz orada kalmışdır.

— Bu Saadeddin'i nerede buldun da yazdırıyordun?

— Saadeddin bana "Ben iktisâdla meşgul oldum, şunu yazarsam iktisâdiyât öğrenirim" dedi.

— Saadeddin'e ücret veriyor muydun?

— Hayır.

— Hangi aylardan beri yazıyor?

— İki seneden beri yazıyor.

Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey — Efendim, Hüseyinzâde Ali Bey, Cavid Bey'in evindeki ictimâda, kendi tezini müdâfaa ederken ve müdâfaa etdiğinden bahsederken mühim bir noktaya temâs etmişdir: İttihad ve Terakki âmâl ve prensibleri tatbîk edilmediği vakit komite olacakdık, fakat hâlen bizim hayâl ve hatırımıza gelen hutuvât-ı medeniye gördüğümüz için artık buna lüzûm görmüyoruz, demişdir; demek kendilerinin öteden beri bir kararları vardır. Mevki-i iktidârda bulunmadıkları zaman bir komite olacakdık, dediler. Bu zabıtdadır, vardır. Çok mühim bir noktadır. İttihad ve Terakki Fırkası mevki-i iktidârdan düşdüğü zaman –makam-ı âcizî öyle anlamışdır ki– komite olacakdır. Ağzından komite olacakdır, sözü çıkmışdır.

— Bendeniz başka mantık kullanamadım. Hükûmet, bir irticâ hükûmeti olsa idi, Cemiyet hükûmetin emrine itâat etmezdi, demek istedim. Hükûmet mâdâmki lağvetmişdir, artık münfesihdir.

— Bu şekilde Hamdi Baba da bir şey söylemedi mi? Eğer prensiblerimiz tatbîk edilmezse komite oluruz, demedi mi?

— O zaman Hamdi Baba'ya "Ali Bey'in sözüne ne dersin" dediler. O da, "Bir diyeceğim yok, hatırıma bu gelmemişdi, binâenaleyh mesele halledilmişdir" dedi.

— Başka söyleyen olmadı mı?

— Söyleniyordu; fakat netîce buraya bağlanıyordu.

— Kim söyledi?

— İki sene evvelki bir vakadır. Kimlerin söyledikleri hatırımda kalmamışdır.

— [*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*] Bir diyeceğiniz var mıdır?

Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey — Mâdâmki bu tarzda tefsîr etdiler, bir diyeceğim yokdur.

Maznûn — Efendim, eğer mahkemeye geleceğimi bile idim, hatırımda tutardım fakat aradan iki sene geçmişdir. Ondan sonra bendeniz birçok şeylerle meşgul oldum.

Bir hatıra, diğer hatırayı siliyor. İlim adamı, dâimâ mütâlaa ile meşgul bulunur. O kadar bir şey hatırda kalamaz.

— Beş dakika teneffüs etmek üzere celseyi tatîl ediyorum.

VIII

Eyüb Sabri Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar XIII]*

Eyüb Sabri Bey İttihad ve Terakki rüesâsının faâliyetlerini îzâh ediyor.

Enver Paşa'nın gönderdiği mektûblar – Eyüb Sabri Bey'in İttihadcılara vesâyâsı – Osmanlı İmparatorluğu Başkumandan vekîlinin mürâcaatları – İstanbul'daki mahûd ictimâlar – İlk sözü söyleyen Kara Kemâl'dir – Eyüb Sabri Bey'in tahliye kararı.

— Siz, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde a'zâ bulundunuz, değil mi?
— Evet.
— Daha evvel İttihad ve Terakki Fırkası'nda idiniz.
— Evet.
— Merkez-i umûmîde a'zâ idiniz.
— Evet.
— Harb-i Umûmî senelerinde İstanbul'da mı idiniz?
— Hayır efendim. Malta'da esîrdim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*. sayı: 1831, 13 Ağustos 1926, s. 3.

— Balkan Harbi dolayısıyla Arnavudluk'a gidiyordunuz.

— Hayır, seferberlik dolayısıyla Arnavudluk'a gidiyordum. Fransızlar yakaladılar, Malta'ya gönderdiler. Dört sene kaldım.

— Malta'dan geldikden sonra Ankara'ya geldiniz mi?

— Evet.

— Eski arkadaşlarınızdan kimlerle muhâbere etdiniz? Yani, Birinci Büyük Millet Meclisi a'zâsı bulunduğunuz sırada merkez-i umûmî a'zâsından, Kabine'den bazıları firâr etmişlerdi. Şark'da bulunuyorlardı, bir kısmı da İstanbul'da bulunuyorlardı.

— Evet.

— Mesâil-i siyâsiye üzerine, İttihad ve Terakki nâmına bir muhâberede bulundun mu?

— Hayır. Mesâil-i siyâsiye hakkında, İttihad ve Terakki nâmına bir muhâberede bulunmadım. Mektûb almışım, cevâb vermişim; fakat siyâsî meselelere dâir değil.

— Enver Paşa'dan aldığınız mektûbu söylemek istiyorsunuz?

— Evet.

— Hangi tarihde aldınız?

— Bilmiyorum.

— 337'de değil mi?

— Evet efendim.

— Batum'dan mı aldınız?

— Zannederim.

— Başka?

— Başka yok.

— Ne istiyordu?

— Gazi Mustafa Kemâl Paşa'nın emri altında çalışın, filân diye bir iki tavsiyede bulunuyordu. Başka bir şey yazmamışdır. O mektûbu da galibâ Gazi Paşa Hazretleri'ne göstermişdim.

— Anadolu'ya girmek için, filân bir şey yazmıyor muydu?

— Hayır efendim.

— Trabzon'dan Anadolu'ya girmek için size bir şey yazmadı mı?

— Hayır.

— Fakat arkadaşlarınızdan Küçük Talat'ın, veyâhûd Halil Paşa'nın veya Doktor Nâzım'ın ifâdelerinde kendilerine buradan vesâyâda bulunduğunuzu söylüyorlar.

— Yani bizim burada ne sûretle çalışdığımızı ve Müdâfaa-i Hukuk nâmı altında çalışdığımızı, başka bir maksad takib etmediğimizi ve Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'nin emirleri tahtında çalışdığımızı yazmışımdır. Başka bir şey yazmadım.

— Fakat böyle bir vaziyetde, yani Enver Paşa'nın bilhâssa Anadolu'ya girerek bir mücâdele yapmak istediğine dâir birçok malûmâtımız vardır. Size böyle bir şeyden bahsetmesi biraz vâriddir.

— Hatırlamıyorum. Zaman geçmişdir.

— Batum'da bir kongre olmuşdur. Evvelâ Halk Şûrâlar Fırkası nâmını vermişlerdir. Daha evvel İslâm İhtilâller Cemiyet-i İttihadı diye bir teşekkül yapmışlardır. Sonra İttihad ve Terakki nâmına bir kongre yapmışlardır. Buradaki arkadaşlarınız üzerinde bazı tesîrler yapmak istemişdir. Buna dâir malûmâtınızı söyleyiniz.

— Zannederim buna dâir Enver Paşa bir mektûb yazmışdı. Fakat bendeniz katiyyen böyle bir şey yapmayacağımızı ve burada böyle şeylerle iştigal etmediğimizi kendisine arz etmişdim.

— İttihad ve Terakki nâmına çalışmanızı mı istiyordu?

— Ne nâmına olduğunu hatırlamıyorum. Fakat zannetmem.

— Nail Bey'in buraya, bahsetdiğiniz fırka programlarını tatbîk etmek için geldiğine dâir tahakkuk etmiş bir safha vardır ve Nail Bey'in burada Ali İhsan, İzmit mebûsu Şükrü, Abdülkadir, Naim Cevad gibi birtakım arkadaşlarına bunu tatbîk edip etmemek hakkında da müzâkereler yapdığını söylüyorlar. Ali İhsan bunu ifâde etmekdedir. Bunu size açmadılar mı?

— Hayır.

— Aynı fikir, Enver Paşa'dan teşaub ederek buraya gelmekdedir. Enver Paşa, aynı zamanda, Nail'i buraya göndermişdir. Trabzon tarafında bulunmak üzere de Hafız Mehmed'i tavzîf etmişlerdi. Bu arkadaşlarınız bu mesele etrâfında az çok malûmât veya haber vermek zarûretinde bulunuyorlar zannediyorum?

— Nail Bey'le o kadar husûsiyetimiz olmadığı için ihtimâl açmamışlardır.

— Pekâlâ! Birinci Büyük Millet Meclisi dağıldıkdan sonra siz İstanbul'da bulundunuz?

— Evet.

— Müdâfaa-i Hukuk teşkîlâtı ve sonra Büyük Millet Meclisi intihâbı başladı. Bu sırada İttihad ve Terakki'nin İstanbul'da bir teşkîlât yapmağa teşebbüs etdiğine dâir gazetelerde birçok malûmât vardı. Şimdi bu muhâkemeden anlıyoruz ki kendilerini İttihad ve Terakki müdîrânından addeden birtakım adamlar, birkaç ictimâ akdetmişlerdir bu ictimâada sizin bulunduğunuzu da ifâde eden kimseler vardır. Hangilerinde bulundunuz ve ne gibi şeyler müzâkere edildi?

— Bir defa Cavid Bey'in evinde ictimâ oldu, bendeniz bulundum. Burada Meclis dağıldıkdan sonra İstanbul'a gitdim. Bir gün lokantada yemek yiyordum, ya ben lokantadan çıkarken Kemâl Bey giriyordu. Yâhûd o çıkarken ben giriyordum, râst geldim, "Ben İzmit'den geldim, bazı şeyler söyleyeceğim, yarın Cavid Bey'in evine geliniz" dedi. "Peki gelirim" dedim. Hattâ "Celal Bey'i görürsen ona da haber ver" dedi. "Peki! Peki" dedim, Celal Bey'i görmedim.

— İş Bankası müdîri Celal Bey mi?

— Evet.

— Celal Bey İstanbul'da mı idi?

— Bilmiyorum, nihâyet gitdim, Kemâl Bey ile İzmit'de Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşdüğünü söyledi ve intihâbât hakkında ne sûretle hareket edeceğimizi ilâve etdi. Ben dedim ki: Fırka nâmına bir şey yapacak değiliz. Vaktiyle İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb idik. Fakat İttihad ve Terakki'nin yapdığı bir kongre kararıyla...

— Müzâkere cihetine gitdiğinizi tesbît etmezden evvel vaktini tesbît edelim. Siz oraya ne zaman gitdiniz?

— Sabâhleyin.

— Yalnız mı gitdiniz?

— Evet.

— Şişli'deki evine mi?

— Evet.

— O ictimâada kimler vardı?

— Cavid Bey, Kemâl Bey, Nail, Vehbi, Hüseyin Cahid, İsmail Canbolat, Doktor Nâzım beyler orada idiler. Ardahan mebûs-ı sâbıkı Hilmi Bey de orada idi.

— Hüseyinzâde Ali Bey?

— Hatırlamıyorum.

— Hamdi Baba?
— Hatırlamıyorum. Daha birtakımları vardı ama hatırlamıyorum.
— Ahmed Nesimi Bey?
— Onu da hatırlamıyorum, zaman geçmişdir.
— İzmit mebûsu Şükrü Bey?
— O yokdu.
— Müzâkere kaç saat devâm etdi?
— Bir, iki saat kadar.
— Yemeği orada mı yediniz?
— Hayır.
— Belki bazıları kaldılar?
— Bilmem.
— Müzâkereyi kim idâre etdi?
— Zannederim Cavid Bey.
— Zabıt tutuldu mu?
— Hayır.
— İlk evvel kim söz aldı?
— Kemâl.
— Ne söyledi?
— İzmit'de Gazi Paşa ile görüşdüğünü, intihâbâtda ne sûretle hareket edeceğimizi sordu. Bendeniz "İttihad ve Terakki mevcûd değildir. O, kendi kendini feshetmişdir. Binâenaleyh o nâma hareket edecek değiliz, çünkü Teceddüd'e inkılâb etdi. Bilâhire onu da Hükûmet-i Feridiye feshetdi. Artık bir fırka nâmına hareket edecek değiliz. Ben Meclis'de bulunduğum müddet zarfında dâimâ Hükûmet grubuyla, Müdâfaa-i Hukuk Grubu'yla hareket etdim. Yine müntehib-i sânî olur veyâhûd müntehib-i sânî olduğum vakit rey verileceği zaman, Hükûmet göstereceği nâmzede rey vereceğim; hepinizden de bunu temennî ederim" dedim.
— Bunlar neyi araşdırıyorlardı?
— "İttihad ve Terakki nâmına çalışalım? Yoksa ne yapalım?" dediler. Bu yolda bir şey geçdi.
— Aksine söz söyleyen oldu mu?
— Hatırlamıyorum.
— Birinci defa söz söyleyen Kemâl Bey'di, diyorsunuz. İkinci defa söz söyleyen kimdi?

— İsmail Canbolat Bey.

— Bizim anlamak istediğimiz şudur: Ahmed Nesimi Bey bir ictimâada bulunmuşdur. O kimin söz aldığını ve ne söylediğini söylemişdir. Hüseyinzâde Ali Bey bir şeyden, Cavid Bey birtakım şeylerden, Ali İhsan Bey filân söylemişler, orada konuşulan şey dağılmışdır, toplayamıyoruz. Sonra muhakkak olan bir şey varsa –Cavid Bey kendi el yazısıyla ifâde-i evveliyesinde itirâf etmişdir– İttihad ve Terakki nâmına dokuz maddelik bir program yapılmışdır. "Bu program da bizim evde yapılmışdır" dedi. Bu husûsda kim söz aldı ve kim ne söyledi? Bunu söyleyiniz, Cavid Bey'den sonra kim söz aldı?

— Bendeniz.

— Daha sonra?

— Hatırlamıyorum, hatırlasam söylerim.

— Bin-netîce tesbît edilen şey nedir?

— Müdâfaa-i Hukuk nâmına rey verilecek, isteyen serbest kalacak, denildi.

— Tevzîn-i kuvâya dâir bir şey söylenildi mi?

— Hayır efendim.

— Gazi Paşa ile temâs edilmesini?

— Bu da olmadı.

— Sonra kim daha evvel çıkdı ve nasıl dağıldınız?

— Ben daha evvel çıkdım.

— Aynı zamanda Cavid Bey ifâdesinde tahrîrî olarak müzâkerenin tesbît edildiğini söylemekdedir.

— Bilmiyorum.

— [*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*] Soracağınız bir şey var mı?

Müddeî-i Umûmî Bey — Hayır, efendim.

— Şimdi İttihad ve Terakki teşkîlâtına devâm ediliyor. Gazetelerde Eyüb Sabri Bey, filân filân da faâliyetdedir diye neşriyât olmuşdu ve hattâ zannederim ki resminizi de yapdılar.

— Zannetmiyorum.

— Yani gazetelerin böyle neşriyâtda bulunduklarını hatırlamıyor musun?

— Hayır efendim.

— Hafız Mehmed ve sâire... Neşriyâtı hatırlamıyor musun?

— Hayır.

— O sırada İttihad ve Terakki nâmına bir teşkîlât yapmak isteyen oldu mu? Yani müzâkere hâlinde değil müşâvere hâlinde?

— Hayır efendim. Belki olmuşdur; fakat benim yanımda böyle bir şey olmamışdır. Bana da böyle bir teklîf yapılmamışdır.

— Bu arkadaşlarının böyle bir ictimâ yapmasını ve sizi de davet etmelerini nasıl karşıladınız? Sizi ne için topluyorlar?

— Belki eski arkadaşı olduğumuz için.

— Yoksa İttihad ve Terakki nokta-i nazarından mevcûdiyet ifâde etmek için mi?

— Mevcûdiyet ifâde edecek başka bir şey yokdur.

— Bu arkadaşlardan bazıları, meselâ Şükrü Bey'le Canbolat Bey mebûs oldular. Bir sene geçdikden sonra yine Şükrü ve Canbolat ve Kemâl beyler başda olduğu hâlde bir program tertîb etdiler, yani bir fırka programı hâzırlamışlardır. Bilâhire o program, Terakkiperver Fırka nâmını almışdır. Bunların teşebbüsleri hakkındaki fikir ve malûmâtınız neden ibâretdir?

— Katiyyen yokdur. Esâsen bendeniz muhâlefetin aleyhinde bulunduğum için de bir teklîf de yapmamışlardır.

— Fırka teşekkül etmeden evvel sizi davet etmediler mi?

— Hayır. Yalnız resm-i küşâdda bir davetiye aldım; beyân-ı itizâr etdim.

— Fırka teşekkül etdikden sonra duhûlünüz için bir teklîf vâki oldu mu?

— Burada bulunduğumuz zaman bazı arkadaşlar girmek için söylüyorlardı; kabûl etmedim. Belki lâtife tarzıyla söylüyorlardı. İkinci Grub nâmıyla bir grub vardı ya! O vakit bendeniz bunlara dâimâ muhâlefet etdiğim için böyle bir şey açmadılar.

— Pekâlâ! Bunların, işi sû-i kasde kadar vardırdıklarına dâir hiçbir istişmâmınız yok mu?

— Hayır, katiyyen efendim, mebûslukdan çekildikden sonra katiyyen siyâsî işlerle iştigal etmiyorum; hattâ nâdiren gazete okurum. Terakkiperver Fırka davetiye tezkeresi gönderdiği zaman "Siyâsetle iştigalden kendimi tecerrüd etdim, gelemeyeceğim, beyân-ı itizâr ederim" dedim.

— Cavid Bey'in evindeki ictimâadan iki üç gün sonra Mesadet Hanı'nda bir ictimâ daha yapılmışdır. Orada bulundunuz mu?

— Hayır efendim.

— Orada kalabalık bir ictimâ olmuşdur.

— İhtimâl, efendim.

— Haber de mi almadınız?

— Haber de almadım.

— [*Müddeî-i Umûmî Bey'e hitâben*] Soracağınız var mı?

Müddeî-i Umûmî Bey — Soracak bir şeyim yok. Fakat Eyüb Sabri Bey ilk ictimâada bulunmuş, diğer ictimâalarda bulunmamışdır. Cereyân eden tahkikatın almış olduğu şekle nazaran asıl Mesadet Hanı'nda ve Cavid Bey'in hânesindeki ve daha başka ictimâalarda mühim mukarrerâtın ittihâz edildiğine kaniim. Bilhâssa Ahmed Nesimi Bey'le Eyüb Sabri Bey'in komitecilik meselelerine temâs etdiklerine dâir vaziyet-i hâzıralarında bir şey görülememekdedir. Tabîî muhâkemenin netîcesinde burada bulunmaları zarûrî olduğunu ve fakat muhâkemelerinin gayr-i mevkuf olarak devâmını istirhâm ederim. Bilhâssa Ahmed Nesimi Bey hasta ve muztaribdir.

— Ahmed Nesimi Bey'le Eyüb Sabri Bey'in gayr-i mevkuf olarak muhâkemelerine karar verilmişdir. Hitâm-ı muhâkemeye kadar Ankara'da bulunacaksınız.

IX

Rusuhi Bey'in Muhâkemesi

Birinci Celse

[Resmî zabıtlar XIV]*

Men-i İhtikâr Komisyonu a'zâsından Rusuhi Bey mahkeme huzûrunda.

Balkan Harbi'nden sonra – Mahûd iâşe işleri – İsmail Hakkı Paşa her şeye vaz-ı yed ediyor – Enver Paşa Levâzım müdîr-i umûmîsinin hâmîsi – Kara Kemâl İâşe nâzırı – Hudûd ve salâhiyetleri – Men-i İhtikâr Komisyonu a'zâları.

— Rusuhi Bey siz aslen nerelisiniz?
— İstanbulluyum.
— Tevellüdünüz kaç?
— 84.
— İstanbul'un neresinde oturuyorsun?
— Paşabahçesi'nde otururum.
— Eskiden beri orada mı oturursun?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1831, 13 Ağustos 1926, s. 3.

— Hemân yirmi seneden beri oradayım.

— İttihad ve Terakki'nin vazîfelerine veyâhûd İttihad ve Terakki'ye ne vakit karışdınız?

— İnkılâb'dan sonra.

— Hangi tarihlerde?

— 324 senesinden sonra, yani İnkılâb Temmuz'undan sonra. Kanûn içlerinde dâhil oldum.

— O vakit ne vazîfede bulunuyordunuz?

— Askerî doktor idim.

— Rütbeniz ne idi?

— Kaim-makamdı.

— Tekaüd oldunuz muydu?

— Sonra oldum, yirmi altı senesinde.

— Nerenin doktoru idiniz? Hangi kıtada?

— Beyoğlu Kışlası'nda, Dokuzuncu Numûne Alayı'nda.

— Daha evvel?

— Daha evvel orada idim efendim. Epey zamandır Topçu Numûne Alayı'ndayım efendim.

— Abdülhamid zamanında İstanbul'da mı idiniz?

— Evet.

— O vakit nerede idiniz?

— Yine Topçu Numûne Alayı'nda idim.

— O vakit Numûne Alayı var mı idi?

— Vardı.

— İttihad ve Terakki'ye İlân-ı Meşrûtiyet'den sonra intisâb etdiniz, vazîfe ne vakit aldınız, ne gibi vazîfe aldınız?

— Vazîfe filân almadım. Diğer efrâdın vazîfesi ne idiyse bendenizin de o idi. Husûsî bir vazîfem yokdu.

— Heyet-i merkeziyeye ne vakit intihâb olundunuz?

— 26 senesinde.

— Pekâlâ, o vakit ilk intihâb olunduğunuzda arkadaşlarınız kimdi?

— Merkez arkadaşlarımız Kemâl Bey, Baha Şakir Bey, bir de Doktor Reşid Bey vardı. Sonra intihâr etdi. Sonra Ferid Bey isminde birisi vardı ki o vakit Berlin'de filân bulunmuş, zannederim şehbenderlik filân etmiş. Halil Paşa, Mâlik Bey vardı.

— Yani İstanbul merkez idâresi a'zâlarından bahsediyorsunuz?

— Evet efendim, İstanbul heyet-i merkeziyesinden bahsediyorum. Daha birkaç kişi vardı.

— Bu heyet-i merkeziye a'zâlığınız ne vakte kadar devâm etdi?

— Heyet-i merkeziye a'zâlığım Balkan Harbi'ne kadar devâm etdi. Balkan Harbi olduğu vakit diğer tekaüdler gibi bendenizi de orduya aldılar, harbe gönderdiler.

— Sonra?

— Muhârebe bitdi, Selânik teslîm oldu. İstanbul'a avdet etdik. O zaman bir karar vardı ki tekaüd doktorlar semtlerine civâr yerlerde istihdâm edilecekdi.

— Selânik'e Doktor Nâzım'la mı gitdiniz?

— Hayır, Nâzım o vakit Hilâl-i Ahmer hastahânesinde filân idi. Bendeniz Nablic (?) fırkasında idim.

— Anladım, sonra?

— İstanbul'a geldim. Arz etdiğim karar mûcibince semtime civâr bir hastahâne vardı. Oraya tayîn olundum. Orada bir sene kadar kaldım. O zaman Sıhhiye reisi olan İsmail Besim Paşa bir gün bendenizi çağırtmış, dedi ki vâkıa size teklîfâtımız yokdur, ancak sizin çalışacağınızı bilirim. Beşiktaş Ortaköy arasında bir hastahâne varmış. Bunlara iyi bakılmıyormuş, buraya herkes gelip gidiyor. Binâenaleyh sana teklîf edilecekmiş, reddetme, buraya git, dedi, pekâlâ dedim, oraya gitdim, orada beş altı ay kadar hidmetde bulundum, harb bitdi, sulh oldu, tekrar bu muhdes hastahâneleri lağvetdiler. O da muhdes bir hastahâne idi.

— Bırak onları.

— Ondan sonra askerden çıkdım, 328 senesinde kongre intihâb etmiş, merkez-i umûmîye a'zâ oldum.

— Demek ki harb senelerinde merkez-i umûmî a'zâsı idin?

— Evet.

— Merkez-i umûmî a'zâsı Harb-i Umûmî esnâsında ne gibi vazîfe deruhde etdiler, bilhâssa siz şahsen ne vazîfe deruhde etdiniz?

— Bendenizin şahsen vazîfem, kâtib-i umûmî Midhat Şükrü Bey'le beraber vilâyetlerden gelecek kâğıdlara, ikimizin halledeceği şeylere birlikde cevâb vermek, veremeyeceğimiz şeyleri merkez-i umûmîye arz için ayırmakdan ibâretdi.

— Heyet-i umûmiye dediğiniz şey merkez-i umûmî mi?

— Hayır efendim, Meclis'in heyet-i umûmiyesidir.

— Yani taksîm-i vezâif yapdınız?

— Evet.

— İâşe meselesi husûsundaki merkez-i umûmînin alâkası ne idi?

— İâşe meselesiyle bendenizin bir alâkam yok efendim. Yalnız merkez-i umûmînin vazîfesi iâşe sıkıntısı mevzû-i bahsolurdu. Talat Paşa gelir söylerdi. Şöyle olacak, böyle olacak. Bir tarafdan da İsmail Hakkı Paşa'nın her şeye vaz-ı yed etdiği, bu hâli tevlîd etdiği söyleniyordu. Merkez-i umûmî tabîî bir şey değil, tabîî meclis-i umûmî hâlinde bu şikâyetler heyet-i umûmiyeye arz edilirdi. Onlar da birkaç kerre Enver Paşa'ya söyledilerse de o da İsmail Paşa'ya benim emniyetim vardır. Bunsuz ben bu işleri tedvîr edemem. Harekât-ı harbiye esnâsında da levâzım işlerini sekteye uğradmak pek büyük bir felâket tevlîd edebilir. Ben bu husûsda bir iş yapamam, der ve dâimâ önüne sed çekerdi. İâşe işine bir aralık şey yapılmışdı. Bir aralık Şehremâneti ile beraber Kemâl Bey'in teşkîlâtı mahallelerde ekmek tevzîine filân bakıyorlardı. Bu nev-ummâ gayr-i resmî bir sûretde karışmak oluyordu.

Talat Paşa sen iâşe işlerini resmen üzerinize al, resmen üzerine alacak olursan o zaman belki sözün daha ziyâde İsmail Hakkı Paşa'ya ve Enver Paşa'ya müessir olur. Bu türlü yapmadan başka çâre yokdur, filân, dedi. Biraz istemem vaziyetinde bulundum, dedi ise de, hayır dedik. Ya bu işe karışmazsın veyâhûd resmî sûretde bu işi yaparsın. Hepimiz de dedik ki bu doğrudur. Ya bunlara karışılmamalı, karışılırsa resmî bir sûretde karışılmalıdır, dedik. Onun üzerine İâşe Nezâreti'ni çıkardılar ve Kemâl Bey'i de oraya İâşe nâzırı yapdılar. Ondan sonra da zannediyorum nâzır olduğu hâlde de İsmail Hakkı Paşa'ya sözünü geçiremezdi. Çünkü İsmail Hakkı Paşa Nâzır ne derse yapıyordu. Önüne gelen her şeyi üstüne alıyordu. Yapıyordu, ama bu fâideli mi olacakdı, yoksa netîcesiz mi olacakdı? Ondan sonra da sulh oldu, bitdi.

— Arada en ziyâde memleket ve Harb-i Umûmî için hâiz-i ehemmiyet olan iâşe meselesini şöyle bir süngerle geçdik gitdik. Kara Kemâl teşkîlâtı Şehremâneti ile biraz bir şey yapdı, dedik geçdik. Ne için orada biraz durup da îzâh etmiyorsun? Ne yapdılar?

— Tafsîlâtına vâkıf değilim Beyefendi. Cidden arz ediyorum ki vâkıf değilim.

— Tafsîlâtına niçin vâkıf değilsin? Kara Kemâl sizin merkez-i umûmînize merbût değil mi idi? Onun bir hudûd ve salâhiyeti yok mu idi?

— Vardı. Fakat o İstanbul merkezi nâmına yapıyordu.

— İstanbul merkezinin merkez-i umûmîyle alâkası yok mu idi?

— Vardır.

— Peki, alâ, ne yapdılar? Nasıl yapdılar? Merkez-i umûmî ne dereceye kadar haberdâr oldu, ne yapdı?

— Merkez-i umûmî o salâhiyeti Kemâl Bey'e vermişdi.

— İyi ya anlatsana, ne gibi salâhiyet verdiniz?

— Anlatdım efendim. İşte mahallelerde birtakım fırınlar filân açdırmışlar...

— Efendim, Kemâl Bey bu vazîfeyi nasıl üzerine almışdı, onları anlat.

— Arz etdim.

— Vagon işleri var, şeker işleri var?

— Onlarla hiç bizim alâkamız yok, merkez-i umûmînin alâkası yok.

— Demek hiç alâkan yok. Merkez-i umûmî a'zâsından olan Rusuhi Bey'e hitâb ediyorum.

— Bendenizim efendim.

— Söylesene, alâka-i esâsiyen olmamış olsa bile ne olduğunu anlatsana.

— İşte anlatdım efendim.

— Nasıl olmuşsa onu anlat.

— Vagon işleriyle bendenizin alâkam yok.

— İâşeye nasıl vaz-ı yed etdiniz?

— İşte bu sûretle girişdiler. Şehremâneti adamlarıyla birlikde ekmek tevzîâtına dikkat etmek, bir adama fazla verdirmemek, herkese nüfûsu mikdârında taksîm ve tevzîâtda bulunmak. Bunlara karışıyorlardı.

— Sonra?

— Sonra bu şekilde devâmın doğru olmadığını Talat Paşa merhûm söyledi.

— Sermâyeyi nereden artırdılar?

— Ekmek satdılar.

— Ekmekler gökden mi indi? Nasıl alışveriş oldu onu söyle.

— Efendim, ekmekleri satdıklarında okka başına iki buçuk para...

— O teşekkül, ekmeklerin sermâyesi, ekmek almak satmak, unu öğütmek, onlar nasıl oldu, işte bunları anlatsana?

— Bunları Şehremâneti ile birlikde yapıyorlardı.

— Nasıl yapıyorlardı, söyle!

— Bilmiyorum Beyefendi, üzerime almadığım şeyi nasıl söyleyeyim?

— Senin bildiğini soralım: Men-i İhtikâr Komisyonu nasıl teşekkül etdi? Orada bulundun mu?

— Bulundum.

— Söyle bakalım!

— Men-i İhtikâr Komisyonu'nun teşekkülüne sebeb, malûm-ı âlîniz o zamanlar meclis-i umûmî kabûl edilmiş ve yirmi otuz kişiden mürekkeb bir heyet teşekkül etmiş idi. Bu meclis-i umûmîde dâimâ ihtikârdan filân bahsediliyor. Bir gün ayakkabı ve patiska gibi şeylerin birden bire iki üç misli fırladığı yine duyulmuşdu. O akşam toplandık, bunları görüşdük.

— Bu hangi senede oluyor, otuz birde mi otuz ikide mi?

— Hangi sene hatırımda değildir.

— Meclis-i umûmîde böyle yapıldı, sonra?

— Evet, meclis-i umûmîde böyle lâkırdı oldu, sonra böyle bir komisyon yapalım, Cahid Bey de meclis-i umûmîde a'zâ idi. Cahid Bey reis olsun, Doktor Nâzım ile sen de a'zâ bulun, bir nizâmnâme yapalım, o nizâmnâme mûcibince mümkün olduğu kadar bunun menine çalışın, dediler.

— Ne olmuş da şimdi siz a'zâ oluyorsunuz? Men-i İhtikâr Komisyonu ne için teşkîl edilmiş?

— Men-i İhtikâr'ın tesîsine sebeb olan şey, patiska, ayakkabı gibi şeylerin bir gün içinde fevkalâde fırlamasıdır. Böyle bir şey, yani bu, yeniden Men-i İhtikâr meselesini mevzû-i bahsetmeğe vesîle oldu.

— Pekâlâ, anladık ama, bu sizin vazîfe-i asliyenizden mi? Böyle bir şey deruhde etmek?

— Bizim değil, heyet-i umûmiyenin verdiği vazîfedir.

— Heyet-i umûmiyenin salâhiyetinden mi?

— Efendim, heyet-i umûmiyenin içinde Hükûmet de vardır, Hükûmet yapıyor.

— Nasıl?

— Hükûmet kanûnla yapıyor.

— Böyle bir ihtikâr filân olursa buna bakmak hangi dâirenin vezâif-i mahsûsasından olmak îcâb eder?

— Şehremâneti'nin.

— Pekâlâ merci-i âidi yok mu idi?

— Vardı fakat...

— Doktor Nâzım, sen, Hüseyin Cahid bu işi halletmeğe memûr oldunuz.

— Bir kanûn-ı mahsûs efendim. Sonra Hükûmet kanûn yapdı. Dört beş maddelik bir şey. Bunun esâsı da oradaki mâllar elden ele geçmiş, zincirleme tarîkiyle altı yedi mislini bulmuşdu.

— Anladık cânım! Siz neci oluyorsunuz? Sen bir doktorsun, öteki bir doktor, öteki bir gazeteci, Men-i İhtikâr'la ne münâsebetiniz var?

— Öyle dediler, hattâ ben itizâr etdim. Benim mesleğim ve sanatım değildir, bunlardan bir şey anlamam, dedim. Dediler ki sen de şikâyet ediyorsun. Doğru bir adamsın, sen de bulun.

[*Merkez-i umûmînin 331'de yapılan nizâmnâmesinin 9'uncu maddesi okundu.*]

— Şimdi size merkez-i umûmînin vazîfesi nokta-i nazarından Kara Kemâl heyetinin vazîfesini sorduk, bilmiyorum, dediniz. Men-i İhtikâr Komisyonu'na ne hak ve salâhiyetle girdiniz, dedim. Bunu da meclis-i umûmî yapdı, dediniz; ben size tekrar soruyorum: Siz tüccâr mı idiniz, idâreden anlar adamlar mı idiniz, ne idiniz de üç kişiden mürekkeb Men-i İhtikâr Komisyonu'na dâhil oldunuz?

— Bu iş muvakkat bir zaman içindi. Bunun için fevkalâde ihtisâsa lüzûm hâsıl olmuyordu.

[Resmî zabıtlar XV]*

İttihad ve Terakki merkez-i umûmi a'zâsından Doktor Rusuhi Bey İttihadcıların ecnebî memleketlerindeki faâliyetlerini îzâh ediyor.

İttihad ve Terakki'nin infisâhı – Son akdedilen kongre – Teceddüd Fırkası – Daha evvel taksîm edilen paralar – İttihad ricâli firâr ediyorlar – Firârîleri götüren torpido – Birbirlerinden ayrılıyorlar – Berlin'deki faâliyetler – İtalyanlarla ve İngilizlerle vâki temâslar – İslâm İhtilâlleri Cemiyeti – Vehib Paşa da işin içine giriyor – Enver Paşa'nın Asya'daki sergüzeştleri – Vehib Paşa'nın tavsiyeleri – İstanbul'daki mahûd ictimâlar – Kara Kemâl'in verdiği söz.

— Hakkınızda bin tane dâvâ vardır. Evrâk elimizdedir.

— Dâvâların hiçbirisi haklı sûretde netîce veremedi ve bunların cevâbını Reis Hüseyin Cahid Bey Meclis'de mebûs sıfatıyla tamâmen verdi.

— Kim verdi?

— Cahid Bey (Reis), sonra dâvâ meavâya düşdü. Onlardan da sıyrıldı, hiçbir töhmet altında kalmadı.

— Siz o köhne pis siyâsetinizle, oradan oraya parmak vurarak şimdiye kadar sürüklendirdiniz. Netîcede bize geldi. Şimdi artık inşâallah halledilecek, merâk etme!

— İnşâallah.

— Vakıf meselesi nasıl oldu? Ekmekden, ondan bundan artırdığınız paraları ne yapdınız?

— O da kongrede hallolundu efendim. Artdırılan paraların yekûnunu kongrede söylediler. Bunlarla birkaç şirket teşkîl ve bu şirkete, bankaya sermâye koymuşlar ve bunların hepsi vakıfların üzerinde olarak...

— Kimmiş o vakıflar? Vakfa mâl edilmiş.

— Vallahi bilmiyorum efendim, Kemâl Bey'in arkadaşları imiş. Beş altı yâhûd on kişi imiş. Bunların doğrudan doğruya kendilerine nâfi olmayacakdı, kongrede tekmîl mebûsân ve â'yân hâzırdı, takrîr etdiler ve alkışladılar. Ve iyi bir şey yapılmışdır dediler, teferruâtını onun içinde bulunan adamlar iyi bilirler.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1832, 14 Ağustos 1926, s. 3-4.

— Ne kadar bulundunuz?

— Bendeniz fiilen hiçbir işlerinde bulunmadım.

— Men-i İhtikâr Komisyonu'nda ne kadar bulundunuz?

— Beş altı ay bulunduk.

— Sonra ne oldu?

— Bizler de beraber çıkdık. Muhiddin Bey isminde bir mebûs vardı. Hükûmet bunlara devretmiş.

— Gazeteci mi?

— Evet. Nere mebûsu olduğunu bilmiyorum.

— Ne âidât alıyordunuz?

— Hiçbir şey almıyorduk.

— Hasbeten lillah mı?

— Evet.

— Mâ-şâ-allah.

— Böyle idi efendim. Hiçbir gün elimize para geçmemişdir.

— Merkez-i umûmînin size tevdî etdiği vazîfenin bir defa vazîfeniz olmadığını şimdi anladınız ya?

— Merkez-i umûmînin değil, meclis-i umûmînin, Hükûmet'in tevdî etdiği bir vazîfedir. Fahrîdir.

— Pekâlâ Harb-i Umûmî'yi geçirdiniz. Harb-i Umûmî'nin netîcesi ne oldu?

— Bildiğimiz şekilde felâkete müncerr oldu.

— Ne oldu, siz ne yapdınız, istifâ nasıl vuku buldu?

— Bulgaristan bozulmuşdu. Bunun üzerine pek hayırlı bir netîce vermeyeceği anlaşılmış, o aralık Almanya da haber göndermiş gûyâ Hükûmet adamlarına ki münâsebetli bir sulh teklîf edilecek olursa siz de bu sulhu yapabilirsiniz. Yani bizden ayrılabilirsiniz. Bunu haber verdiler. Bu meclis-i umûmîde mevzû-i bahsoldu. Dediler ki bu kabine böyle bir sulh yapmak lâzım gelirse doğru değildir. Çünkü yapılacak olursa...

— Anladık, İzzet Paşa Kabinesi'ne devretdiniz. Bir kongre yapdınız, kongrede İttihad ve Terakki'nin âkıbeti hakkında bir karar verdiniz mi?

— Biz vermedik efendim. Yalnız biz kongrede istifâ etdik.

— Kongrede bulunmadınız mı?

— Bulundum.

— Ne gibi istifâ etdiniz?

— Yani kongre açıldığı zaman heyet-i umûmiyemiz sâmiîn sıfatıyla bulunduk.

— Pekâlâ kongre İttihad ve Terakki'nin âkıbeti hakkında ne karar verdi?

— Onu sonra vermiş efendim.

— Ne şekilde?

— Artık İttihad ve Terakki idâme-i mevcûdiyet edemez. İttihad ve Terakki bitmişdir, yeniden bir teceddüd fırkası yapacağız, yeni nizâm, başka prensiblerle yapacağız, dediler. Ve bu sûretle karar verdiler.

— Kongrenin nihâyetine kadar bulunmadınız mı?

— Sonuna kadar bulunmadım.

— Niçin?

— Bizim artık alâkamız kalmadı efendim. Çünkü o teceddüd...

— Nerede, ne vakit, kongre bitdikden sonra mı?

— Hayır efendim, kongre daha bitmemişdi, kongre daha akşama kadar devâm ediyordu; bitmeden evvel biz çıkdık, yani öğleden evvel bulunduk ama, ictimâın netîcesine kadar bulunmadık.

— İyi ya, niçin bulunmadınız?

— Zâten o gün İstanbul'dan çıkacakdık.

— Nereye çıkıyordunuz?

— Almanya'ya.

— Kim kim gidiyordunuz?

— Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Baha Şakir, bendeniz, Doktor Nâzım.

— Sen nereye gidiyorsun?

— Ben de Almanya'ya gideceğim.

— Niçin?

— Biraz râhatsızdım efendim. Onun için beraber gideyim, dedim. Talat Paşa da beraber gel, dedi. Onun için beraber gideyim, dedim, gitdim.

— Onlar niçin gidiyor, sen niçin gidiyorsun?

— İstifâ meselesi filân mevzû-i bahsolunca bir gün Talat Paşa merkez-i umûmîye gelmişdi. Orada lâkırdısı oldu. Dediler ki Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa burada kalacak olursa burayı da

Mütâreke'den sonra –çünkü Mütâreke lâkırdısı çıkmışdı– ecnebîler gelecek, nüfûzu altına alacak. İhtimâl ki İstanbul'u istîlâ altına almak için bunlara bir hücûm yapdırırlar. Bir ihtilâl çıkartırlar. Bu sûretle bunların yüzünden İstanbul işgal altına, Anadolu içine gidecek olurlarsa, oralardan getirtmek için aynı şey oraya da yapar. Binâenaleyh hârice gitmesi daha doğru görüldü.

— Demek ki Anadolu'nun içine kadar gelirler ve her yerden sizi alırlar diye hatırınıza geldi?

— Alabilirler değil, almayı bahâne ederek Anadolu'ya da adım atabilirler.

— Yani bunlar burada bulundukca, memlekete girmek, memleketde bulunmak doğru değildir, diyorsunuz? Fakat bu sözünüz, bu işinizin sâhte olduğunu yine sen söyleyeceksin. Yine milletde hissiyât-ı mücâdele başladığı vakit tekrar gelmek için uğraşacakdınız?

— Yani millet memlekete hâkim olursa, o milleti idâre edenlerin muvâfakatıyla memlekete gelmek istiyorduk.

— Onları soracağız. Pekâlâ onlar öyle gidiyor, Doktor Nâzım niçin gidiyor?

— Doktor Nâzım da bu sûretle tanınmış.

— Nasıl tanınmış?

— İşte böyle Cemiyet işlerinde şurada, burada bulunmuş, tanınmış bir adamdır. Ona da gitsin, dediler.

— Sen niçin gitdiniz?

— Talat Paşa bendenize sen de gel, dedi.

— Pekâlâ içlerinde en uslu, en bîgünâh melek gibi bir adam sen varsın!

— Bilmiyorum efendim. Kendimi öyle zannediyorum. Zâten ben de biraz râhatsızdım, kendime bakdırayım, dedim.

— Seyâhat yapayım dedin aklınca! Dünya alt üst olduğu zamanda râhatsız olduğun için oraya mı gitmek lâzım?

— Ne yapayım, burada bulunup da bir şey yapacak kudretde değilim ki...

— Pekâlâ, giderken ne kadar para aldınız?

— Talat Paşa Küçükçekmece civârında...

— Seni soruyorum?

— Benim yüz elli kâğıdım vardı. 150 yüzlük kâğıddır.

— Merkez-i umûmîden, Fırka'dan ne aldın, onu soruyorum.

— Fırka parasından ben ve arkadaşlarım bir şey almadık, bilmiyorum.

— Sen iki bin lira almadın mı?

— Hayır efendim, beş altı yüz lira bir şey verdiler, onu da çocuklara bırakdım.

— Başka almadın mı?

— Başka bir şey almadım.

— Almadığını kim bilir, Küçük Talat, Doktor Nâzım bilir mi?

— Bilmeleri lâzım gelir.

— Hepiniz merkez-i umûmî a'zâsından ve arkadaşsınız, nasıl olur da bilmezsiniz? Böyle şey olur mu? Sana parayı kim verdi?

— Vallahi Beyim, hatırımda kalmadı ki.

— Hakikaten sizi birer birer seçmişler, bu millet maalesef sizden çok çekmiş, insan birisinden para alır da kimden olduğunu bilmez olur mu? Kimden aldınız?

— Bilmiyorum.

— Para kimden alınır? Merkez-i umûmînin kasasından, veznedârından alınır. Yok, eğer hırsızlık alıyorsan o başka, o zaman izini kaybetmek için böyle dersin. Nâmûskârâne bir hakka mukabil aldıysanız böyle aldım, şöyle aldım, dersin.

— Altı aylığımızı verdiler.

— Kaç lira?

— Altı yüz lira.

— Pekâlâ merkez-i umûmî a'zâsından Talat Bey, hepimiz ikişer bin lira aldık, diyor; merkez-i umûmî a'zâsından o mu yalancı, sen mi?

— Bilmiyorum.

— Nereden para aldığını bilmiyorsun, hatırlamıyor musun?

— Ya veznedâr, ya kâtib-i umûmî verdi.

— Senin ağzından çıkmayan bir sözün mânâsını anladım. İçinizde esrâr hâlinde gasb edilmiş, sû-i istimâl edilmiş para vardır. Siz o paradan aldınız ve acabâ o parayı mı soracak diye izini kaybetmek istiyorsun.

— Bilmiyorum Beyefendi.

— Bilemezsin ya! Bilemezsiniz. Bilmezsiniz. Küçük Talat Bey'in söylediği ikişer bin lira aldığınızı ve Midhat Şükrü Bey'in de söylediklerini inkâr ediyor musun?

— Vallahi hatırıma gelmiyor Beyefendi.

— Sûret-i katiyede iki bin lira almadım der misin?

— Almadım derim. Çünkü hatırımda değil.

— O hâlde onların yalan dediğini kabûl eder misin?

— Onların yalan söylediklerini bilemem. İhtimâl ben unutmuşumdur.

— Diğer arkadaşlarınıza, kime ne kadar para verdiler, biliyor musun?

— Kâtibler vardı, onlara birer senelik aylıklarını verdiler.

— Şöyle kâtibler vardı, diyorsunuz, neredesiniz ve ne vaziyetdesiniz?

— Etrâfda diğer kâtibler vardı demek istiyorum.

— Nerede?

— İstanbul'da ve hâricde.

— Anlıyorum. Fakat bu merkez-i umûmîde mi oluyor, ne vaziyetdesiniz de şöyle diyorsun?

— Merkez-i umûmîde.

— Kimler vardınız?

— Merkez-i umûmî a'zâları vardı.

— Hepsi?

— Evet. Merkez-i umûmî heyeti dediler ki merkez-i umûmî a'zâlarına altı aylık paralarını verelim, kâtiblere de birer senelik ücretlerini verelim, çünkü kâtibler...

— Niçin bu tarzda hareketi kabûl etdiniz? Paraları dağıtıyorsunuz.

— Öyle dediler, çünkü düşmanlar gelecek, her yer darma dağınık olacak, bunlar aç kalacaklar.

— Ya milleti ne yapacaksınız? Kendi hesâbınızı görüyorsunuz, bir senelik, altışar aylık alıp gidiyorsunuz, ya millet ne olacak, İttihadcı idi, şöyle idi, böyle idi dediğiniz adamlara küçük bir haber vermeden nereye kaçıyorsunuz, nasıl böyle dağıtırsınız?

— Merkez-i umûmî kararıyla.

— Bâkisini ne yapdınız?

— Bâkisini Teceddüd Fırkası almış efendim.

— Ne kadar?

— Arz edeyim: O gün kongrenin sabâh ictimâında dediler ki mâdâm ki heyet-i merkeziye ictimâ etmişdir ve İttihad ve Terakki de başka bir şekle girecekdir, bunun hesâbını hemân görelim. Beş altı kişi, hattâ bir de Ermeni mebûsu vardı.

— Adları ne idi?

— Bilmiyorum.

— Ne vakit yapdılar bunu?

— Kongrenin sabâhında, öğleden evvelki ictimâında; o heyet öğle tatîli zamanı merkez-i umûmînin iktisâdî işleriyle meşgul olan heyetden Cemiyet'in para hesâbını alsın, dediler. Öğleden sonra oraya geldiğimiz zaman o heyet geldi. Heyet-i umûmiye muvâcehesinde hesâbı devr ve teslîm etdiğini...

— Kongre hangi binâda oldu?

— Kırmızı binâda. Böyle biz hesâbını yapdık, bir yolsuzluk bulmadık ve teslîm etdik, dediler. Ondan sonra işi Teceddüd Fırkası'na devretdiler.

— Firâr edecekler nasıl tesbît edildi? Kimler vardı?

— Firâr edecekler bizler efendim. Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Nâzım Bey, Baha Şakir Bey, bendeniz.

— Yani bunların firâr etmesi merkez-i umûmîce nasıl tesbît edildi, kimler vardı? Onu soruyorum?

— Heyet-i umûmiye muvâcehesinde konuşuldu. Ve kabûl edildikden sonra arz etdiğim gibi...

— Heyet-i umûmiye muvâcehesinde dediniz, merkez-i umûmîde mi?

— Evet, merkez-i umûmîde.

— Demek Cemal Paşa da vardı?

— Hayır, Cemal Paşa yokdu, yalnız Talat Paşa ve merkez-i umûmî arkadaşları vardı. Enver Paşa, Cemal Paşa yokdu. Doktor Nâzım, bendeniz, Midhat Bey, Kemâl Bey vardı.

— Kara Kemâl?

— Evet.

— Bu arkadaşlarınız gitsin diye kararlaşdırdınız. Bunların çoluk çocukları ne olacak diye bir şey konuşuldu mu?

— Parayı alanlar aldıkları parayı evlerine bırakacaklardı ve parayı da gitdiğimiz gün almadık.

— Kara Kemâl'in elinde iâşeden daha birçok paralar vardı, onlardan filân bir hisse ayrılmadı mı?

— Hayır, vallahi bilmiyorum efendim.

— Romanya'da Basri'de paralar vardı?

— Onu Berlin'de duyduk.

— Nasıl?

— Ley mi, leva mı bir şey imiş.

— Kaç milyon?

— Bilmiyorum.

— Ne gibi?

— Efendim, Basri Bey'de bir para varmış, bu paraları Romanya'daki mümessile teslîm etsin de memleket için lâzım olan öteberi bir şey alınsın, dendi. Anadolu'dan emir geldi. Paşa derhâl Basri'ye bir şey yazdı. Diyor ki aldığın emir üzerine bu paraları Romanya'daki mümessile teslîm et. O da benim elimde değildir. Ferid Paşa zamanında adamlar buraya geldi. Hesâbâtını gördüler...

— Nereye, Romanya'ya mı gelmişler?

— Romanya'ya. Hesâbâtını görmüşler, onlara devretdim, dedi.

— Şimdi Basri'nin elindeki, Romanya'daki paralar nedir?

— Ne gibi?

— Şimdi Basri'nin Romanya'da olduğunu bilmiyor musun?

— Romanya'da, oradaki servetden haberim yok.

— Basri'nin 37'de İtalya'ya geldiğini biliyor musun?

— Basri bir kerre Berlin'den İtalya'ya geçdi görüşdük.

— Para meselesini tekrar görüşdünüz mü?

— Basri'nin İtalya'ya geçdiği zaman para meselesi hallolunmuşdu efendim. Hem ben ne bilirim, Basri'nin parasına ne karışırım efendim?

— Basri'nin değil, sizin de değil, asıl para memleketindir. Gasb etdiğiniz paralar, elân da elinizde istediğiniz gibi hıyânete sevk etmekdesiniz ya!..

— Bendenizin ne elimde bir para vardır, ne de hıyânete sevk ediyorum.

— Basri'nin Romanya'da olduğunu nereden biliyorsun?

— İstanbul'da iken birkaç sene evvel duymuşdum.

— Basri Kemâl'le irtibâtı muhâfaza ediyordu değil mi?

— Bilmiyorum. İhtimâl ki ediyordu. Bendeniz o işlerle hiç alâkadâr değilim, siyâsetle hiç meşgul değilim.

— İstanbul'dan firâr etdiğiniz esnâda kimlere ne sûretle para tevzî etdiğinize dâir Talat Bey'in ifâdesi vardır, okunsun!

[*Talat Bey'in ifâde-i evveliyesinden bir kısım okundu.*]

— Anladın mı? İşte bak, ikişer bin lira aldık, diyor. Ne kadar doğru söylüyorsun!

— Arz etdim Reis Beyefendi, aklımdan çıkmış olabilir, dedim.

— Böyle şey akıldan çıkar mı? Bizim acıdığımız bir şey varsa: O da zavallı vatanın mukadderâtı nasıl senelerce sizin elinizde kalmış, budur. Yediğiniz içtiğiniz paralar dizine, gözüne dursun. Millet de kurtuldu, vatan da kurtuldu, sizin gibi adamların elinde bu vatan nasıl kaldı? Ona acıyorum, işte meydandaki sebeb, sivri bir hakikati inkâr ediyorsun.

— Ben yemedim efendim.

— Bunlar yalan mı söylüyor?

— Hayır efendim, aklımdan çıkmış olabilir.

— İâşeyi bilmezsin, şunu bilmezsin, ikişer bin lira aldığın parayı da unutursun...

— Bir alâkamı isbât ediniz, sonra ne isterseniz yapınız, iâşe ile katiyyen alâkam yokdur. Hattâ tamâmıyla esâsından gayrısını vallahi bilmem.

— Kâfî, zâten bunların dâvâ ile alâkası yokdur. Yalnız nasıl rûhda ve nasıl seciyede insanlar olduğunuzu millet bir kerre daha görsün. Milletin mukadderâtı nasıl felâketli zamanlarda elinizde kaldığı görülsün, onun için bunu teşrîh ediyorum. Şimdi anlat, İstanbul'dan nasıl çıkıyorsunuz?

— İstanbul'dan torpido ile çıkdık. Hâlbuki İstanbul'dan çıkacakların yalnız bu saydığım adamlar olduğunu zannediyordum. Sonra Azmi Bey'le Bedri Bey geldi. Bunlardan haberimiz yokdu, Enver Paşa bunları ben getirdim, dedi. Tabîî bir şey söylemeğe hak ve salâhiyetimiz olmadığı için bir şey söylemedik. Sivastopol'a çıkdık, şimendöferle Almanya'ya gidecekdik ve Kırım'a gitdik.

— Şimdi bunu bırak, o ayrıldı gitdi Berlin'e, siz ne yapıyorsunuz?

— Paşa orada mümkün olduğu kadar gerek ricâl-i siyâsiyeden tanıdıklarıyla gerek gazetecilerle filân memleket hakkında hiç ol-

mazsa Almanya dâhilinde olsun iyi bir cereyân hâsıl etdirmeğe uğraşdı. Çalışdı, çabaladı, sonra bir aralık Hollanda'da Sosyalist Kongresi oluyormuş, Talat Paşa oraya gitdi.

— Sen nerede kaldın?

— Ben Berlin'de kaldım. Potsdam karibinde bir sanatoryumda Paşa ile beraber oturuyordum; diğerlerinden kimi İsviçre'de, kimi Münih'e gitmişdi. Cemal Paşa İsviçre'ye gitmişdi. Talat Paşa kalkdı gitdi, mebûs Nesim Mazliyah varmış, mebûs Nesim Mazliyah Efendi var, o Hollanda'da kongre reisini tanıyormuş, kongre reisine Talat Paşa size geldi, Ermeni meselesi hakkında malûmât vermek istiyor diye söylemiş. Çünkü o vakitler bu Ermeni meselesini vesîle ederek Türkler aleyhinde ve propaganda yapılıyordu. O da isterse gelsin anlatsın, demiş; bunun üzerine Talat Paşa oraya gitdi ve bu kongre reisine Ermeni meselesini tamâmıyla söylemiş ve cihet-i askeriyeden nasıl lüzûm görüldüğünü ve tehcîr edildiğini anlatmış ve nihâyet o kongrede Ermenilerin tezvîr yapmasına mâni olmuş.

— Lüzûmsuz olan şeyleri bize anlatma. O sırada devâm eden memleket buhrânı ve cidâl-i millî nokta-i nazarından orada siyâsî olarak ve bura ile alâkası olmak üzere ne gibi şeylerle iştigal etdiniz? Onları anlamak istiyorum.

— Burayı alâkadâr eden bir işle iştigal etmedik. Yalnız buraya gelen Kütahya mebûsu Nuri Bey'le Talat Paşa'nın orada ne sûretle çalışdığını Reis Paşa Hazretleri'ne arz etdik, sonra ayrıca bir kâğıd da yazdı gönderdi. Ve biz burada meh-mâ-emken çalışıyoruz, dedi.

— Ne teşkîlâtı yapdınız? Kongreler filân yapdınız mı?

— Kongre filân olmadı.

— İslâm İhtilâlleri Cemiyeti?

— O Enver Paşa'nın çıkardığı bir meseledir.

— Nasıl oldu?

— Efendim! Esâsen orada Talat Paşa Hindlilerle, İrlandalılarla, Mısırlılarla ve daha sâir İslâm memleketlerinden ve diğer mazlûm addedilen, yani emperyalistlerin zulmü altında inleyen memleketlerin adamlarıyla temâs ediyor, görüşüyor, konuşuyor, hattâ bunların İsviçre'de bulunan adamlarından birini de gördü. Bir de Mısırlı ile görüşdü.

— Mısırlı Abdülaziz Çaviş mi?

— Hayır efendim, o değil. Onlar zâten Berlin'de sürünüp duruyorlardı. Onlar başka. Bu arz etdiğim oranın nüfûzlu adamlarındandır, bununla görüşdü ve ona, siz de memleketinizde gazeteleriniz vâsıtasıyla neşriyâtda bulununuz ve bunların başını ağrıtacak ne gibi şeyler lâzımsa yapınız, demiş. Maksad da bizimle uğraşmağa imkânları kalmasın. Mümkün mertebe başları gaileli olsun. Bunları Talat Paşa yapıyordu. Sonra Enver Paşa geldiği sırada ekserî bize gelir giderdi. Dedi ki: Ben bir şey düşündüm; Müslümân Cemiyeti, memleket dâhilinde olmamak üzere Türkiye hâricinde böyle bir vazîfeler alalım ve memleket üzerinden düşmanların hücûmunu refe çalışalım. Talat Paşa dedi ki, bunu ben zâten yapıyorum. Temâs ediyorum ve ayrı ayrı adamlarla görüşüyorum, ayrıca bir şekle sokmağa lüzûm yokdur, dedi. Enver Paşa da ben bir nizâmnâme yapdım, bu nizâmnâme mûcibince sırf Müslümânlardan mürekkeb olmak üzere yapılacak olursa bir elden daha iyi idâre edilecek, dedi. Nizâmnâme okundu. Onda istenilen yerlerde merkezler teşkîl edilecek ve Enver Paşa riyâseti alacak ve merkezlerin teşkîli Enver Paşa'ya kalacak.

— Merkez-i umûmî kimlerden teşekkül edecek?

— Reis: Enver Paşa; a'zâ: Bendeniz, Talat Paşa, Nâzım Bey, Baha Bey, sonra Bedri Bey geldi, Cemal Azmi Bey.

— Hâricdekilerden Şekib Aslan var mıydı?

— Evet, onu arz edeceğim: Onları Enver vaktiyle yapmışdı, bizim haberimiz yokdu.

— Fakat bu sûretle sizi de idhâl etdiler?

— Evet, bizi de idhâl etdiler.

— Sonra hâricden kimler vardı?

— Abdülaziz Çaviş de a'zâ. Bir de Doktor Fuad isminde bir Mısırlı vardı.

— Sonra hârice dağılıyorsunuz, öyle mi?

— İtalya'da da bir merkez yapmışlar, orada kimin olduğunu bilmiyorum. Yalnız Vehib Paşa'nın olduğunu biliyorum.

— Başka kimler vardı?

— Onların isimlerini bilmiyorum. Zâten Rusya'nın içinde teşkîlât olmayacak, eğer olursa Ruslar kuşkulanırlar, Türkleri ezerler diye düşündük.

— Sonra Moskova ve Bakû'ye olan seyâhatlerinizi söyleyiniz!

— Bakû'ye Enver Paşa ile Baha Şakir Bey gitmiş, orada enternasyonal bir kongre varmış. Orada bunlar a'zâ sıfatıyla değil, samiîn sıfatıyla bulunmuşlar.

— Siz?

— Ben yokdum, ben Berlin'den hiç çıkmadım.

— Siz o teşkîlâtın tedvîri için mi Berlin'de kaldınız?

— Hayır efendim, ben Talat Paşa ile beraber kaldım.

— Siz Berlin merkezinde kalmış oluyorsunuz?

— Berlin'de idik, zâten bunların içinde bulunuyorduk.

— Peki siz Berlin'de iken, bu enternasyonal kongreden başka bir de husûsî bir kongre yapdılar.

— Batum'da bir kongre yapmışlar. Yalnız bu İslâm İhtilâlleri Cemiyeti meselesini arz edeyim: Bu İslâm İhtilâlleri Cemiyeti meselesinden Hükûmet-i Milliyemizin de haberi vardır. Nizâmnâme ve talîmâtnâmelerini buraya gönderdiler.

— Pekâlâ, şimdi Batum'dakini anlat.

— Enver Paşa Doktor Nâzım'ı aldı gitdi. Bunlar Rusya içinde bulunacaklar ve sonra memleketin ahvâline de bakacaklar ve Allah muhtâc etmesin, şâyed memleketde bir sıkıntı ve müdâfaada bir zaaf olursa o da gidecek memleketde bir tarafda çalışacak, bize böyle tenbîh ederek gitdi. Bu son çıkışından evvel Enver Paşa'nın bir daha çıkışı var.

— Anlat!

— Bir gün Enver Paşa Talat Paşa'yı çağırtmış. Ben Rusya'ya gideceğim, görüşelim, demiş. Bu Talat Paşa'nın şehâdetinden bir ay kadar evvel oluyor.

— Kim kim vardı?

— Bendeniz, Talat Paşa, Enver Paşa, Mustafa Şeref Bey –şimdi mebûsdur zannederim– zâten Enver Paşa ara sıra Anadolu'ya geçip yardım etmek fikrini ileri sürerdi. Talat Paşa da onların müsâadesi olmadıkca girmek câiz değildir; çünkü oraya biz girsek bunlara baş ağrısı oluruz. Bak, yine eski İttihadcılar geldi, filân diye başlarlar. Bunun için câiz değildir. Meğerki kendileri emrederlerse gideriz. Ben Mustafa Şeref Bey'i Gazi Paşa Hazretleri'ne göndereceğim. Diyeceğim ki burada propaganda yapmanın filân ehemmiyeti kal-

madı. İşte sulh konferansları gürültüleri filân da oluyor. Diyeceğim ki: Müsâade ederseniz geleceğiz ve göstereceğiniz her hangi bir işi bir nefer gibi îfâya uğraşacağım. Buna razı olursanız, emrederseniz geleceğiz, diyeceğim ve bunu Mustafa Şeref Bey'le göndereceğim. Ve bu sûretle muvâfakatleri istihsâl edilirse gidip orada çalışacağım ve eğer muvâfakatleri olmazsa ben kendi kendime oraya ve arkadaşlarımın da oraya gitmesine imkân yokdur. Enver Paşa dedi ki: Pekâlâ! Siz böyle kabûl ediyorsunuz. Fakat ben böyle bir taahhüd altına giremem. Ben oraya gireceğim ve orada göreceğim lüzûm üzerine, hissedeceğim vaziyetine göre harekâtımı tanzîm edeceğim. Binâenaleyh size söz veremem, dedi. Talat Paşa da nasıl istersen öyle yap, dedi. Evvelce böyle bir şey cereyân etmişdi. Bundan sonra Mustafa Şeref Bey'in hareketinden üç hafta geçdi. Mustafa Şeref Bey Antalya'ya vâsıl olduğu zaman, Talat Paşa merhûmun vuku-i vefâtı oldu. Artık bilmem, Mustafa Şeref Bey o kâğıdları takdîm etdi mi? Talat Paşa'nın vefâtından sonra Enver Paşa ilk evvel bize bir taziyet mektûbu yazdı, ondan sonra kendisi geldi, bir müddet durdu. Bu sefer arz etdiğim şekilde: Ben memleket menfaatine gideceğim ve oralarda Allah saklasın müdâfaa nokta-i nazarından bir zaaf olursa ben de çalışacağım, derdi. Fakat gider gitmez Anadolu'ya geçeceğim lâkırdısı olmadı. Enver Paşa gitdikden sonra da Sakarya muzafferiyetini işitdik. Tabîî hepimiz memnûn olduk. Artık Enver Paşa'nın oraya geçmek meselesi de hükümsüz kalmışdır. Ondan sonra bunlar Batum'da bir kongre yapmışlar. Kongrede bulunanlar; Doktor Nâzım, Küçük Talat, Halil Paşa bunların kongre yapdıklarını ve Hükûmet-i Milliye'ye kongre mukarrerâtı diye bir kâğıd gönderdiklerini haber aldık. Haber aldığımız zaman dedik ki: Sizin İttihad ve Terakki nâmına hareket etmeğe ne hak ve ne salâhiyetiniz vardır? Vâkıa bizim de İttihad ve Terakki nâmına size, niçin böyle yapıyorsunuz demeğe hakkımız yok ise de sizin de buna hakkınız yok.

— Bunu Berlin'den mi yazıyorsunuz?

— Berlin'den bunlara cevâb yazıyoruz.

— Kimler?

— Cemal Azmi Bey, bendeniz, Baha Şakir Bey, zannederim diğer Azmi Bey de vardı, o dedi ki: Bu münâsebetsiz bir şeydir. Şimdi

Anadolu'yu da tacîz etmek doğru değildir. Memleketin menâfiine mugayirdir, denildi.

— Siz onların kararını mektûbla mı haber aldınız?

— Evet; diyorlar ki İttihad ve Terakki nâmına kongre yapdık.

— Yani faâliyete geçdik?

— Hayır, faâliyet yok. Kongre mukarrerâtının Anadolu'ya da gönderildiğini haber alarak bunun üzerine kendilerine bu cevâbı yazdık. Bunun münâsebetsiz olduğunu ve artık İttihad ve Terakki nâmına bir şey yapılması mânâsız olduğu, bunu yapmağa hiç kimsede hak ve salâhiyet olmadığını yazdık ve infiâlimizi ketmetmedik; ondan sonra oradan Cemal Paşa'ya Enver Paşa bir telgraf yazmış; böyle böyle sizinle görüşmek isterim. Hudûdda ayın yirmisinde buluşalım, demiş, bu kongre bitdiği sıralarda bu daha oralarda kalacak imiş, fakat Nâzım Bey demiş ki: Haydi sen git. Evvelâ Cemal Paşa ile buluş, ben de oraya gelirim. Enver Paşa Cemal Paşa'yı niçin istemiş, ne konuşacakmış, onu söylememiş. Nâzım Bey oraya gitmiş, Cemal Paşa'yı bulmuş, Enver Paşa gelmemiş, bir müddet beklemişler. Bakmışlar ki bundan ses sadâ yok, kalkmışlar Moskova'ya gelmişler. Oraya gelince bakmışlar ki; Moskova'da bir acâiblik var..

— O hikâyeyi bırak. Enver Paşa'nın Türkistan'a gitmesini anlat. Hacı Sami Berlin'e geldi mi ve sizinle görüşdü mü?

— Görüşdük, bir iş için filân değil.

— O gidişde Enver Paşa ile beraber mi gitdi?

— Onunla görüşdü. Fakat beraber mi gitdi, ayrı mı gitdi, bilmiyorum.

— Pekâlâ! İttihad ve Terakki nâmına hareket etmekde Baha Şakir'in fikri ne idi?

— İttihad ve Terakki nâmına hareket etmeğe kimsenin hakkı yokdur, derdi.

— Şekib Arslan Bey niçin istifâ etdi, merkezden ayrıldı?

— Hiç istifâ etmedi.

— Abdülaziz Çaviş?

— Beyefendi! Onların çekilmelerinin sebebi, bunları Enver Paşa Rusya'ya göndermek istedi.

— Olabilir, fakat aranızda İttihad ve Terakki teşkîl edilebilir edilemez diye aranızda bir münâkaşa olmadı mı?

— Hayır efendim.

— Bilakis tamâmen münâkaşa olduğu ve siz de birlikde İttihad ve Terakki teşkîlâtını yapmağa tarafdâr olduğunuz için sizden ayrılmışlardır.

— Katiyyen efendim. Katiyyen yalan söylemişlerdir.

— Demek böyle?

— İyi hatırımda kalmışdır ve böyledir.

— Bahaeddin Şakir Bey niçin istemiyordu?

— Kimsenin hakkı yokdur, derdi.

— Doktor Nâzım Bey?

— O İttihad ve Terakki nâmına hareketde bulunmuş, kongrede bulunmuş, fakat ben imzâ etmedim, dedi. Buna rağmen imzâsı var, mâdâmki imzâsı vardır, kabûl etmişdir.

— Talat Paşa merhûm böyle siyâsî husûsât için mahrem olarak memleket dâhilinde kimlerle muhâbere etdi?

— Bilmiyorum.

— Bilmiyorum olur mu? Kimlerle muhâbere etdi?

— Gazi Paşa Hazretleri'ne arîza takdîm etdi ve cevâb aldı.

— Onu biliyoruz efendim. Başka?

— Bazân kâğıd alırdı, fakat kimlerden bilmiyorum.

— Bilmiyorum olur mu? Meselâ kimlerden aldı?

— Bir kâğıd Ali İhsan Bey'den geldi.

— Başka?

— Bir de Memduh Şevket Bey'den aldı ama kendisi İtalya'da idi.

— Ali İhsan Bey'den gelen kâğıd neye müteallik idi?

— Temsîl-i nisbî mi idi ne idi, onun bir programı var, onu gönderiyor.

— İttihad ve Terakki nâmına mı yapmak istiyorlar?

— Hayır, hayır, ben böyle bir program düşünüyorum. Sen ne dersin, dedi.

— İttihad ve Terakki nâmına mı?

— Hayır efendim.

— Başka?

— Bir de Küçük Talat Bey'den bir kâğıd geldi.

— Onda ne vardı?

— Halk Şûrâları diye bir program.

— O programı mı gönderiyor?
— Evet, Enver Paşa da buna tarafdâr idi.
— Faâliyete geçeceklerini yazıyor mu idi?
— Hayır efendim.
— Memleket dâhiline girdim, sonra çıkardılar, filân diye bir şey yazıyor mu idi?
— Hayır efendim.
— Ankara'dan daha başka kimlerle muhâbere ediyordu?
— Bilmiyorum.
— Nail Bey yazdı mı?
— Zannederim, ondan da bir iki kerre geldi. Fakat selâm ve duâdan ibâret mektûbdu.
— İttihad nâmına olan mühürleri Enver Paşa Berlin'de mi tedârik etdi?
— Bilmiyorum, haberim yok ki efendim.
— Şimdi size en mühim bir şey soracağım. Talat Paşa'nın İngilizlerle temâsı nasıl olmuşdur?
— Efendim, Talat Paşa bir defa da İtalya'ya gitdi. Orada Kont Sforza ile görüşdüler. Onu kendisi tanırmış ve öteden beri bu adam Türkiye'ye muhib imiş. O sıralarda parça parça konferanslar oluyor. Bu da Sevr Muâhedesi'nin çürümek devresi zamanına tesâdüf ediyor. Hulâsa Kont Sforza diyor ki ben size mümkün olduğu kadar yardım edeceğim, diyor.
— Talat Paşa bunu kendi kendine mi yapıyor?
— Evet. Hattâ şunu da ilâveten arz edeyim ki, Talat Paşa arkadaşlara beni ne zannediyorsunuz, ben Talat Paşa, başka bir şey değilim, derdi. Prensibi bu idi.
— Yani ne demek istiyor?
— Ben İttihad ve Terakki nâmına filân hareket etmem. Memleketimin selâmetini düşünüyorum, derdi.
— İngilizlerin muâmelesini anlat.
— Efendim, Berlin'de bir İngiliz memûru vardı.
— Kim?
— İsmini bilmiyorum. Kendisi sefârethânede yatardı. O da bir kerre Talat Paşa ile görüşmüş.
— O mu görüşmek istemiş?

— Evet; hattâ bir kerre de Talat Paşa'nın evine geldi. Bir kerre de bir İngiliz memûru Enver Paşa ile görüşdü.

— Onu sonra soracağım, sen evvelkini söyle.

— Peki efendim; sonra Talat Paşa Hobry Ebert [Aubrey Herbert] isminde bir İngiliz daha var ki bu dâimâ Türk muhibbi olmakla tanınmış bir adam; Talat Paşa ona bir kâğıd yazmış ve demiş ki, Türkiye'yi niçin bu kadar tazyîk ediyorsunuz ve ezmek istiyorsunuz? Bu ayıpdır, günâhdır. Türkler ezilmez ve ezilemezler. Çünkü görüyorsunuz ki kendi haklarını müdâfaa için ne sûretle çalışıyorlar, diyor. Onun üzerine o adam cevâb yazmış ve gelip sizinle görüşeceğim, demiş. Hatırımdan çıkan bir noktayı daha ilâve edeyim. Talat Paşa yine bu adama yazdığı aynı mektûbda Türklerle anlaşmak cihetini ihtiyâr edeceğiz, demiş ve bunun üzerine evvelce arz etdiğim gibi o adam da cevâbî mektûbunda gelip sizinle görüşeceğim, demiş. Nihâyet Kolonya'ya [Köln] gelmiş, Talat Paşa da oraya gitmiş, görüşmüşler.

— Kaç gün?

— İki gün kadar.

— Ne görüşmüşler?

— Yani harbe nasıl ve niçin girildi filân gibi şeyler konuşuyorlar. Hattâ onun üzerine o herif demiş ki, muhârib devletler içinde sizin kadar harbe haklı sûretde iştirâk eden yokdur. Siz mevcûdiyetinizi kurtarmak için Harb-i Umûmî'ye girdiniz ve pekâlâ etdiniz, demiş. Ondan sonra da bir çâresini bulup...

— Bunları kim söylüyor?

— Talat Paşa ile görüşen adam.

— Sonra?

— Ondan sonra da bir çâresini bulup sulh yapmak.

— Karışdırıyorsunuz, kim söylüyor?

— Efendim, o İngiliz Talat Paşa'ya demiş ki acabâ ne gibi şerâitle sulh kabûl ediyorlar, diyor; o da diyor ki, ortada bir hudûd-ı millî var. Bunları kabûl ederseniz, kapitülasyonları kaldırırsanız, memleketin bihakkın tamâmiyet-i mülkiyesini kabûl ederseniz, o zaman sulh yapmağa mâni kalmaz. Bunları kabûl ederseniz oraya mürâcaat edilir, onlar da zannederim kabûl ederler, demiş. Bir de Malta'da bigayr-i hakkın bu kadar adam yatırıyorsunuz ve âleme de rezîl oluyorsunuz, dedim, onun üzerine İngiltere'de bu şâyia bu

Malta meselesi İngilizler için bir lekedir, demiş ve bunun için çalışacağım, diyor. Ondan sonra Paşa'yı Berlin'de vurdular.

— Buradaki mücâdelenin aleyhinde bir mücâdele yapabilmek üzere teklîfât vâki olmuş mu?

— Hayır.

— Peki! Talat Paşa kendisinde sulh yapabilmek hak ve salâhiyetini nasıl ve nereden görüyordu?

— Hiç de görmüyordu Beyefendi! Hattâ her görüşdüğü adama "Anadolu ile istîzân vâki oldukdan sonra" kaydını ileri sürerdi.

— Enver Paşa'nın İngilizlerle vâki olan temâsını söyleyiniz.

— Enver Paşa ile bir İngiliz binbaşısı görüşmek istemiş.

— Bu da başka mı?

— Evet. Başka bir binbaşı. Kendisini İsviçre'de mi ne bilmiyorum, nerede görmüş. Efendim, Enver Paşa'nın gayet acâib bir hâli vardı. İstediğini söyler, istemediğini söylemezdi. Talat Paşa merhûm gibi değildi. Onun için bu adamla görüşdüğüne âid şeylerden bize söylediği şey, gitdim kendisiyle görüşdüm, sulh ne sûretle yapılabilir diye sordu. Ben de kapitülasyonları kaldırırsanız, Mısırlılara daha fazla serbestî verirseniz, bu şerâit dâhilinde Anadolu Hükûmeti'nin sulh yapacağını zannederim, dedim; dedi, aradan zaman geçdi; o adamlardan ne cevâb geldi ne de bir haber.

— Siz bunu nereden haber alıyorsunuz?

— Enver Paşa'nın kendisinden işitdim.

— Başka?

— Başka yok efendim.

— Hânedân tarafından her hangi bir anlaşmak meselesi oldu mu?

— Hayır efendim.

— Hiç anlaşmak isteyen olmadı mı?

— Hayır efendim.

— Enver Paşa'nın İstanbul'a yazdığı bir mektûb meselesi vârid, o nedir?

— Hiç işitmedim.

— Hiç?

— Evet, şimdi işidiyorum.

— Siz ondan sonra ne yapdınız?

— Ondan sonra memlekete geldim.

— Dur! Şimdi bir mesele daha var, bundan evveldir. Cemal Paşa geldi, Paris'e gitdi?

— Efendim! Cemal Paşa geldi, Paris'e gitdi. Orada görüşmüş konuşmuş, tekrar Rusya'ya döndü, yani Afganistan'a geçmek üzere Moskova'ya geçdi, oradan kendisinden bize bir kâğıd geldi. Diyor ki Rusları fenâ hâlde muğber gördüm. Enver Paşa'nın mahûd hareketinden dolayı Afganlılar hudûda asker mi göndermişler, ne yapmışlar, yani Afganlılar muhâsım bir vaziyete geçmişler. Bundan dolayı Ruslar muğberdir, diyordu ve ilâveten öyle zannediyorum ki Türkistan yolundan beni Afgan'a geçirmeyecekler. Ben Afgan'dan biraz asker ve zâbit alacağım. Bunlar için evvelce yâverim İsmet Bey'e yazdım. Kendisiyle hudûdda birleşip o adamları alarak İran hudûdundan Afganistan'a geçeceğim, diyordu. Bu da gitdi, iki ay sonra Tiflis'den şehâdeti haberini aldık. Daha evvel Bahaeddin Şakir Bey'le Cemal Azmi Bey'in şehâdetleri vâki olmuşdu. Paşa'nın şehâdetinden bir ay sonraya kadar bendeniz orada kaldım. Azmi Bey geldi. Sonra orada Nuri Bey, Saffet Bey, Sabri Bey, Celal beyler de gelmiş ve orada bulunuyorlardı. O sıralarda Hükûmet-i Milliye de memâlik-i ecnebiyede bulunan ricâlin içeriye girebilmeleri hakkında bir tamîm yapmışdı. Müsâade ediyordu. Arz etdiğim bu zevât bana, sen ne duruyorsun, dediler. Ben de kalkdım. Bulgaristan tarîkiyle İstanbul'a geldim.

— Ne vakit geldin?

— Ağustos'un 22'nci günü geldim. Buraya geldikden sonra niyetim Anadolu'ya geçip elimden geldiği kadar hidmet etmekdi. Geldiğimden 10-15 gün sonra fütûhât başladı. Düşman denize döküldü. Bu sûretle artık yerleşdim.

— Azmi Bey bir defa Afgan'a doğru gitdi. Sonra Bakû'ye geldi, yine gitdi. Antalya'ya geldi. Tekrar gitdi. Sonra Bakû'ye geldi. Yani memlekete bir tarafdan girdi çıkdı?

— Evet efendim.

— Şimdi bunun bu gidip gelişi İttihad ve Terakki teşkîlâtıyla ne dereceye kadar alâkadârdır?

— Alâkadâr değildir. Alâkadâr olmadığı gibi bu gibi hareketlere kızanlardandı.

— Bunu Berlin'de anlıyorsunuz değil mi?

— Evet.

— Berlin'den Küçük Talat'a yazdığı bir mektûb vardır. Ondan haberin var mı? Sana bahsetdi mi?

— Hayır efendim.

— Biraz cân alacak noktanıza dokununca saklarsınız.

— Vallahi billâhi bilmiyorum Beyefendi. Olmuş bitmiş şey, niçin saklayayım?

— Azmi Bey'i İttihad ve Terakki'nin aleyhindedir, diyorsun. Hâlbuki İttihad ve Terakki'nin faâliyetini tervîc etdiğine dâir mektûbu vardır ve Berlin'den yazmışdır.

— Benim yanımda iken hiç böyle bir şey yazmamışdır.

— Berlin'den yazmışdır.

— O hâlde benim haberim yok efendim.

— Senin sözünün hilâfına olarak İttihad ve Terakki'nin faâliyetinin tervîci için mektûb yazmandır.

— Efendim! Berlin'e Bedri, Bahaeddin Şakir ve bendenizle beraber yapılan şu kongrenin ne kadar mânâsız ve münâsebetsiz olduğuna dâir yazılan kâğıda bu zâtın imzâsını atmışdır.

— Kim?

— Azmi Bey. Fakat arz edeyim ki, imzâsını katiyyetle hatırlayamıyorum. Fakat ağzından çıkan sözleri katiyyetle hatırlıyorum ki, İttihad ve Terakki'nin aleyhine idi.

— Yazıldığını bahsetdiğiniz bu mektûbu kime yazdınız?

— Talat'a filân, yani Batum'dakilere.

— Kim ile gönderdiniz?

— O vakit Cemal Paşa filân vardı. Onların adamları vardı. Onun vâsıtasıyla gönderildi.

— Filân tarihde şu adam vâsıtasıyla gönderdik deyiniz.

— Adam vâsıtasıyla değil, posta ile.

— Nereden?

— Berlin'den.

— Hangi tarîkle?

— Zannedersem İtalya tarîkiyle.

— Nereye gidiyor?

— Karadeniz'den Batum'a gidiyor.

— Küçük Talat'ın adresi ne idi?

— Hatırlamıyorum, orada bir adres vermişlerdi.

— Uydurmakla olmaz. Böyle olur mu?

— Uydurmak değil Beyefendi, hakikatden bahsediyorum.

— Böyle bir şey yazdığınızı ne ile isbât edersiniz?

— Kendi sözümle.

— Ben bunun aksini isbât edeceğim. Azmi'nin mektûbuyla isbât edeceğim. Bu mektûbda Azmi Bey Berlin'dekilerin nokta-i nazarını söylemekdedir.

— Belki benim haberim yok. Fakat zannetmiyorum. Çünkü bunların hareketini hiç doğru görmüyorduk.

— Kim?

— Cemal Azmi Bey, Baha Şakir Bey, Azmi Bey ve bendeniz; esâsen kala kala biz kaldık.

— Azmi Bey'in el yazısını bilir misin?

— Birkaç defa gördüm, bilirim.

— Azmi Bey'in Ankara Hükûmeti hakkındaki nokta-i nazarı ne idi?

— İlk geldiği vakit kabûl edilmediği için muğber idi, müteessir idi. Beni hâin-i vatan gibi atdılar. Hâlbuki ben hâlimce çalışacakdım, diyordu.

— Senin dediğin gibi mektûblar posta ile gelmiyor. Elden geliyor, Azmi Bey'in mektûbuna bak!

[*Maznûn Azmi Bey'in mektûbunu okudu.*]

— Ne dersin?

— Onun yazısıdır. Ve fenâ fikir derim efendim.

— Ya diyor idin ki iyi idi.

— Böyle söylüyordu Beyefendi. Ben ne bilirim onun içyüzünü.

— Hiç olmazsa şahsen ve memleket ve millet itibârıyla görüp geçirdiğiniz felâketlerden nedâmet göstermek lâzım gelir.

— Ben gösteriyorum.

— Maalesef bu da yok sizde. Elân fırıldak çevirmek için uyduruyorsun!

— Benim imzâm var mı efendim?

— Ne için onun lehine şehâdet ediyorsun?

— Lehine değil, ben bildiğimi söylüyorum. Yanlışlıkla bir felâket yapmayayım diye; benim imzâm yok ya...

— Beri tarafda ondan tedehhüş edersin, diğer tarafda memleketin varlığına karşı her cürmü yaparsın.

— Milletin varlığına karşı kendi hesâbıma cürm yapıyorsam Allah belâmı versin.

— Akide-i maneviyeye istinâd etmezsen Allah belâmı versin der ve her şeyi dersin.

— Elhamdülillâh akide-i maneviyem vardır.

— Yalanını tutarız.

— Yalan değil yanlış.

Reis — [*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*] Buraya kadar olan isticvâbda Zât-ı âlînizin soracağınız var mıdır?

Müddeî-i Umûmî — Yalnız bir cihet var. Şimdi Talat Paşa'nın İngilizlerle filân olan temâsından bahsetdi. Talat Paşa'nın bir temâsı daha vardır. Yunanistan'da Kral Kostantin mevki-i iktidâra geldiği zaman, yâver-i harbini Talat Paşa'ya göndermişdir. Ve Talat Paşa'nın Kral Kostantin'in yâveri ile bir müzâkeresi vardır. Buna dâir malûmâtı var mıdır?

Reis — Kostantin'in yâveri ile Talat Paşa'nın temâsını biliyor musunuz?

— Bilmiyorum efendim. Belki dışarılarda iken olduysa bilmiyorum. Fakat ehemmiyetli bir şey olsa idi Talat Paşa bendenize söylerdi.

— Beş dakika teneffüs.

İkinci Celse

— Deminki isticvâbât arasında şâyân-ı dikkat bir şey kalmışdır. İfâdenizde diyorsunuz ki sonradan, yani Batum'dan sonra Doktor Nâzım Berlin'e gelmişdir. Ve Berlin'e böyle bir meseleyi mevzû-i bahsetmek için geldi ve demişdir ki böyle bir şey olmuşdur. Ben de bulundum. Fakat imzâ etmedim, ancak benim nâmıma imzâ atmışlar. Maa-mâfîh bunu mahrem tutunuz dedi, diyorsun, öyle mi?

— Evet efendim.

— Demek buna sonradan vâkıf oldum maa-mâfîh bunu mahrem tutunuz, saklayınız, demiş, öyle mi?

— Evet, benim izzet-i nefsime dokunur, benim nâmıma imzâ etmişler. Mâdâmki orada bulundum, ben de bir şey demedim, kabûl etdim, dedi. Çünkü o kâğıd takdîm edildiği zaman çıkmışdı.

— Kim çıkdı?

— Cemal Paşa çıkmış imiş.

— Sonra şu ifâdenizde Batum Kongresi'nin mukarrerâtına taraf-dâr olanlardan sayıyorsun, o meyânda Enver Paşa ile Bedri Bey'de bu fikir mevcûddu diyorsun?

— Memlekete ne olursa olsun gelmek fikrinde bulundular.

— Vehib Paşa'yı da karışdırıyorsun?

— Vehib Paşa zannederim Enver Paşa'yı çok iknâa çalışıyordu.

— Memlekete gelmek için mi?

— Memlekete girilmesinde fâide vardır. Gitmeli, bir tarafında biz yardım etmeliyiz diye onu sevk ederdi. Çünkü biz Enver Paşa'ya bunu bir iki kerre söyledik.

— Peki memlekete geldiniz ve memleket kurtuldu.

— Elhamdülillâh.

— İttihad ve Terakki nâmına ne gibi faâliyetlerde bulundun veyâhûd ne gibi faâliyetlere tesâdüm etdin?

— Ne bulundum ne de tesâdüm etdim. İstanbul'a avdetimden itibâren katiyyen siyâsetle meşgul olmamağa samîmî olarak kanâat vermişdim efendim.

— Pekâlâ Cavid Bey'in evinde ve Mesadet Hanı'ndaki ictimâalarda bulunduğunuza ne diyelim?

— Efendim, bendeniz İstanbul'a geldikden sonra asker bulunuyordum. Esâsen askerî bir doktorum. Bir kabine filân yokdu. Tekaüd olduğum sıralarda da tabâbetle meşgul olamazdım. Mühmel bırakdım. Doktorluk yapamadım. Terakkiyât-ı fenniyeden lüzûmu kadar malûmât alamadım. Binâenaleyh hekimlik ile temîn-i maîşet etmek güçdü. Kemâl Bey geldikden sonra ona gitdim ve bana bir iş bulunuz, dedim. Kemâl Bey'in Anadolu Hükûmeti'yle arası iyi olduğunu da zannediyordum. Bana bir iş bulunuz ve ben fazla paraya da bakmam, dedim. Geçinecek kadar bir şey olsun ve mümkün mertebe ihtiyâr vücûdumla yapabilecek bir şekilde olsun, dedim; peki çâresine bakarım, dedi. Bir kerre gitdiğimde yine bundan bahsetdim. Dedim ki; Cavid Bey'in de bildikleri vardır. Belki tüccâr

yanında filân bir iş bulurum, dedim. Ve çokdan beri kendisini de görmedim. Gidip görmek isterim, yeri neresi ve ne zaman bulunur, dedim. Evinde görürsün, ben de zâten bugün gideceğim, öğleden sonra oraya gel, dedi. Dedim ki belki bir işiniz filân vardır. Ben sizinle gidersem sizin konuşmak istediğiniz birçok şeyler olur, onun için ben başka bir gün gelsem iyi olur, dedim. Zararı yok, bir çay içersin, gel, dedi. Üç buçukda gitdim. Esâsen evini bilmiyordum, polisden sordum. Gitdim oturduk, çay içerken Kemâl Bey de geldi.

— Siz girdiğiniz vakit içeride kim vardı?

— Ben girdiğim vakit İsmail Canbolat Bey, Cahid Bey, Ahmed Nesimi Bey vardı ve Hamdi Baba, Hüseyinzâde Ali Bey ve Ali İhsan Bey'in de olduğunu zannediyorum. Ama kat'î olarak bilmiyorum. Ondan sonra Kemâl Bey'in kâtiblerinden bir iki kâtib vardı.

— Eyüb Sabri Bey var mıydı?

— Yokdu.

— Rahmi Bey var mıydı?

— Yokdu.

— Midhat Şükrü Bey var mıydı?

— Zannetmiyorum, hayır yokdu. Benden sonra geldilerse onu bilmiyorum.

— Sonra?

— Ben toplanışa bir mânâ veremedim. Dedim ki bunlar her hâlde bir şey konuşacaklar. Kemâl Bey geldikden sonra anladım ki, Kemâl Bey Gazi Paşa Hazretleri'ne mürâcaat etmiş, onu haber almışlar, gelmişler. Gazi Paşa hazretleri buyurmuşlar ki böyle zümre hâlindeki mürâcaatınız doğru değildir ve şâyân-ı kabûl değildir. Yok, ferden mürâcaat edip de bir hidmet, bir vazîfe almak isterseniz çâresine bakılabilir, buyurmuşlar. Kemâl Bey bunu söyledi. Onun üzerine çay da içilmişdi. Müsâadenizle ben gidiyorum, dedim, ayrıldım ve beş vapuru ile evime gitdim. Evden çıkıp da iskeleye varıncaya kadar şübhesiz yarım saat geçdi. Hulâsa gidip gelişim bir saate yakın bir zaman oldu.

— Zümre şeklinde Gazi Paşa'nın mürâcaatı kabûl etmediğini kim söylüyordu?

— Kemâl Bey söylüyordu. Kemâl Bey Gazi Paşa'ya mürâcaat etmiş de, Gazi Paşa da bu zümre hâlinde mürâcaatı kabûl etmemiş.

— Kemâl Bey Gazi Paşa'ya zümre nâmına mı mürâcaat etmiş?

— Bilmem. Zümre şeklinde mürâcaatı Gazi Paşa Hazretleri kabûl etmiyorlar, ferden mürâcaat edilirse kabûl ederim, demiş.

— Ona mukabil kim söz söyledi?

— Ondan sonra öteki beriki doğrudur, filân dediler; benim bulunduğum vakit müzâkere şeklinde değildi. Ondan sonraki aksini kim isbât ederse her şeye razıyım. Cavid Bey'in yüzünü görmedim. Bu da arz etdiğim gibi o vakit tesâdüf kabîlinden oldu. Zâten Kemâl Bey çay içer kalkar gidersin, demişdi. Ondan sonra Kemâl Bey'e birkaç defa işimi sordum. Ha! Filân filân söyledi, hiçbir şey yapmadı.

— Demek böyle bir ictimâı hiç bilmiyordun?

— Hayır, hiç bilmiyordum.

— Peki bu ictimâada ne gibi şey gördün de tevehhüş* ediyorsun?

— Tevehhüş** değil hakikati söylüyorum. Hattâ neyin nesi diye sormadım bile, çünkü siyâsetden çekilmişdim.

— Niçin?

— Zâten bende siyâsetle iştigal edecek kudret ve istidâd yok.

— Bundan sonra başka ictimâlarda bulundun mu?

— Ondan sonra Kemâl Bey'i bir daha kalabalık içinde görmedim.

— Nerede gördün?

— Meserret mi Mesadet mi nedir, o handa gördüm. Bunun sebebi de intihâbât vardı. Gazeteciler tutdurmuşlardı. Kemâl Bey de başda olduğu hâlde eski İttihadcılar Hükûmet'e muhâlefet yapıyorlar, şöyle yapıyorlar, böyle ediyorlarsa yazıyorlardı. Kemâl Bey'e yazsınlar, bunun bana taalluku yok, fakat eski İttihadcılar diye hepimizi birden dâhil ediyorlar. Biz de leke altına gidiyoruz. İşte bu hücûmlar esnâsında Kemâl Bey'e gitdim.

— Kapıda kimse var mıydı?

— Hidmetci vardı. Ve dedi ki içeride arkadaşları vardır.

— Kapı kapalı mı idi?

— Hatırlamıyorum. İsmini bilmiyorum fakat her vakit oradadır. Ona Kemâl Bey'e söyle, bir şey söyleyip gidecekmiş dersin, dedim; pekâlâ gelsin demiş, girdim, dedim ki hayrola gazeteler böyle böyle yazıyorlar.

---

* Doğrusu "tevehhüs" olmalıdır.

** Doğrusu "tevehhüs" olmalıdır.

— Onu söylemek için mi gitdi idin?

— Evet, bunun için gitdim.

— Hani siyâsetle iştigal etmiyordun? Siyâsetle iştigal etmiyordun da niçin oraya gidiyorsun?

— Zâten İstanbul'a inmişdim.

— Anladım, fakat mâdâmki siyâsetden çekildin, niçin gazetelerin bu hücûmundan sen de alâkadâr oluyorsun?

— Efendim, bizleri de karışdırıyorlar, gitdim Kemâl Bey'e serzeniş etdim.

— Kemâl Bey mi muhâlefet ediyor?

— Evet, Kemâl Bey başda olduğu hâlde eski İttihadcılar muhâlefet ediyor diye hücûm ediyorlar.

— Demek karışıyordu?

— Ne bileyim gazeteler hücûm ediyordu, sonra gitdim kendisine böyle bizleri de karışdırıyorlar bu nedir, dedim; dedi ki vallahi birkaç kerre söyledim, dinlemiyorlar; yanındakileri göstererek işte buradakilerine de anlatıyorum. Ben Gazi Paşa Hazretleri'ne söz verdim ve sözümde duracağım, siyâsetle meşgul olmayacağım, sırf iktisâdî işlerle meşgul olacağım. Arkadaşlarına bundan sonra devlet siyâset işlerine girip muhâlif bir vaziyet almayın ve ben de fîmâbad siyâsetle meşgul olmayacağım ve hiçbir şeye karışmayacağım, bunu bunlara söylediğim gibi gazetecilere de söyledim dedim. İnşâallah tesîri olur da onlar da böyle yazmakdan vazgeçerler, dedi.

— Orada kimler vardı?

— Zannedersem Hüsnü Bey, Vehbi vardı; Ali İhsan Bey var mıydı yok mu idi, onu bilmiyorum ama bana vardı gibi geliyor; sonra Hamdi Baba vardı, daha birçok kişi vardı hatırlayamıyorum.

— Onları da söyle.

— Aklımda değil. Fakat yabancı adamlar değil, hep kendi adamları idi. Kemâl Bey'i bir daha yanında iki üç kişi ile beraber görmedim.

— Demek kendi kendine otururdu?

— Ben görmedim, müctemian bulundukları zaman ben bulunmadım, diyorum.

— Ama sen yine gidiyordun yanına?

— Ara sıra gidiyordum, beş aydır yüzünü görmedim.

— Niçin?

— Çünkü gitmedim.

— Niçin gitmiyordun?

— Mürâcaatlarım semeresiz kaldı. Bakdım ki iş bulmuyor, artık gitmedim.

— Para filân veriyor mu idi?

— Hayır, ne parası verecek?

— Bir yerden, şirketlerden filân sana 50-100 lira bir şey göndermedi mi?

— Hayır.

— Şirketlerde filân hiçbir vazîfe almadın mı?

— Hayır, katiyyen hiçbir vazîfe almadım.

— Demek tahmînen aradan üç buçuk sene geçmişdir. Üç buçuk sene bomboş devâm etdin?

— Efendim, İstanbul'a indiğim zaman bazân kendisine uğrardım, bazân vapur vakti filân olursa oturacak yer yokdu, oraya uğrardım. Fakat her gidişimde kendisini görmezdim.

— Nerede otururdun?

— Yanda bir odası vardı, orada otururdum.

— Hüsnü Bey'in odası mı?

— Evet.

— Demek beş aydır görmedin?

— Zannederim en son görüşüm Mart'dır.

— O zamâna kadar Kemâl Bey ne gibi siyâsî faâliyetlerde bulunuyordu?

— Hiç siyâsî faâliyetde bulunduğunu bilmiyorum. Ve arz etdiğim gibi dâimâ siyâsetle meşgul olmuyorum, diye de söylerdi. Bendeniz Kemâl Bey'in bu son hüküm sâdır oluncaya kadar aklı başında, memleketi seven bir adam zannederdim.

— Öyle bilirsin. Kemâl Bey Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmuş mudur?

— Bilmiyorum.

— Sen?

— Ne münâsebet.

— Teklîf vâki oldu mu?

— Hiç olmadı.

— Onlara vâki oldu mu?

[Resmî zabıtlar XVI]*

Doktor Rusuhi Bey İstiklâl Mahkemesi'ne îzâhât veriyor.

Kara Kemâl'in yazıhânesinde – Kaynayan kazan – Ziya Hurşid ve Hafız Mehmed Mesadet Hanı'nda – Doktor Nâzım'ın mektûbu – Dört sene evvel - Rusuhi Bey vaziyetden haberdâr değilmiş – Mesadet Hanı'nda hiçbir şey hissetmemiş.

— Bilmiyorum, Terakkiperverlerin üçünü burada gördüm.

— Ne vakit, kimler onlar?

— Burada hüviyetleri tayîn edilirken gördüm, eski mebûslarmış.

— Başka da bilmiyordun?

— Bilmiyordum, bir Ali Fuad Paşa'yı biliyordum. Vapurda tesâdüf etdim. O da ne beni bilir ve ne de ben onu bilirim. Hattâ selâmlaşmadık bile.

— O bulunduğunuz ictimâalarda Şükrü, Canbolat beyler de bulundu.

— Şükrü Bey'i bilmiyorum fakat Canbolat Bey vardı.

— Sonra Canbolat Bey mebûs oldu!

— Evet.

— Sonra birleşdiler, Terakkiperver Fırkası teşkîl etdiler. Meselâ o Kadıköy Belediye reisi Rifat'ı aldılar, Nafiz'i aldılar, İsmail Hakkı'yı aldılar. Sen bunların etrâfında bir şey işitmiyorsun öyle mi?

— Gazetelerde yazılan şeyleri okurdum.

— Bunlar da Kemâl Bey'in adamı, bilmez olur musun?

— Efendim, arz etdim ki artık siyâsetden sûret-i katiyede çekildim. Onun için alâkadâr değildim.

— Hiç bunlardan bir lâkırdı işitdin mi?

— Onlara tesâdüf etmedim. İsmail Hakkı Bey'i filân tanırım.

— Tamâm?

— Yani o İsmail Hakkı Bey'i tanırım. Lâkin beriki, asıl fırkayı teşkîl edenleri tanımam.

— İfâdende Cavid Bey'in evinde toplandığınızdan bahsederken "O günden beri Cavid Bey'le görüşmediğim gibi yüzünü de bura-

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1833, 15 Ağustos 1926, s. 3.

da mahkemede gördüm" diyorsun, sonra da "Bir müddet sonra Kemâl Bey'i gördüğümde böyle eski İttihadcıların toplanmaları görüşmeleri münâsib olur mu, dedim" diyorsun; bunu neden dediniz?

— Çünkü ben de orada bulundum. Başımız derde girmesin diye söyledim. Hükûmet'in malûmâtı tahtında bir şeydir, ehemmiyeti yokdur, dedi.

— Sonra diyorsun ki bunlara da, fîmâbad siyâsetle meşgul olmayacağıma dâir Gazi Paşa Hazretleri'ne söz verdim ve sözümde duracağım, sizler de katiyyen muhâlefet yolunda yürümeyiniz ve müctemian toplanıp da şübheyi davet etmeyiniz dedi, diyorsun?

— Evet, Kemâl Bey böyle söyledi.

— Demek ki o vakte kadar bütün hareketleri toplu ve şübheyi davet edecek şekilde idi?

— Onu bilmiyorum efendim.

— Bu suâl, cevâb ve münâkaşa nereden gelir?

— Bunlara da bu lâkırdılardan dolayı söyledim, tenbîh etdim, ve böyle müctemian bir şey yapmasınlar, dedim. İnanmazsan kendilerine sor, dedi. Muhâlefetde bulunmasınlar ve beni de böyle bilsinler, dedi.

— Niçin diyor?

— Benim bu sözüm üzerine söylüyor.

— Kemâl Bey bir Terakkiperver Fırka ismini alan bir fırkanın programını yapar da sizin gibi eski ocak arkadaşlarına haber vermez olur mu?

— Olur. Çünkü ben Kemâl Bey'e geldiğim zaman siyâsetle katiyyen iştigal etmeyeceğimi söylemişdim.

— Pekâlâ, ara sıra Kemâl Bey'e giderdin değil mi?

— Bendeniz ara sıra Kemâl Bey'e uğrardım. Uğradığım zaman ki, iki-üç ayda bir uğrardım, kendisinin yüzünü bile görmezdim.

— Niçin görmezdin?

— Gelen giden oluyor. Sonra ticâretle filân meşgul, kapıcıya bir selâm bırakır, dönerdim.

— Pekâlâ Doktor Nâzım'la nasılsınız?

— İyiyiz.

— Onunla görüşürsünüz değil mi?

— Geldikden sonra iki üç kerre görüşdüm.

— Bu fırka ve muhâlefet meseleleri üzerinde hiç görüşmedin mi?

— Hayır.

— Niçin?

— İki seneden beri Doktor Nâzım'ı görmedim.

— Nasıl olur; kendisi çarşıda, pazarda atar, tutar ve herkesle görüşür, durmaz.

— Beni nerede görecek, görmedi ki.

— Görüşdüğünüz zamanlarda?

— Görüşmedik, yalnız bana bir mektûbu var.

— Yalnız bir mektûbu mu var?

— Evet.

— Onun size yazdığı mektûb yok mu?

— Benim yazdığım mektûba cevâb veriyor; kendisinin kardeşi ölmüşdü, bir ay sonra haber almışdım, taziye mektûbu yazdım. Ve o mektûba cevâb veriyor.

— Mektûbunda dâimâ sizi aradığından bahsediyor, niçin?

— Evet efendim, bir iki defa geldim. Aradım bulamadım, dedi. Bir mektûbunda Midhat Bey'e yazmışdım, onun da kardeşi vefât etmişdi. Ona da bir mektûb yazdım, ondan cevâb gelmedi.

— Seni Doktor Nâzım bir tezkere ile yanına çağırıyordu, bu imzâyı oku, kimdir?

[*Maznûn tezkeredeki imzâyı okudu.*]

— Saib Mollazâde Osman Bey vardı. Doktor Nâzım, Paşabahçesi'ne bunlara misâfir gelmiş, Osman Bey diyor ki Nâzım Bey buradadır. İstersen sen de gel, diyor.

— Dört sene evvel mi?

— Evet.

— Osman Bey mi?

— Saib Mollazâde Osman Bey.

— Bu imzâ kimindir?

— Asimzâde Reşid Bey vardı. Adliye mütekaidîndendir. Evinde menzûl yatıyormuş, bu mektûbla beraber bunu gönderiyor.

— O İttihadcı mı idi?

— Şimdi değil.

— Ne demek istiyor?

— Ne diyor efendim?

— Sonra İttihadcılık aleyhine?..

— Pek muhtâc-ı muâvenet acınır bir hâlde bulunuyor.

— Ne demek istiyor? Sonra İttihadcılık aleyhinde bulunanlar meyânına girdin mi? Bir gün gel de hasbihâl edelim diyor.

— Farkında değilim, orasını okumadım. Baksanıza; kâğıd bile bulamamış da sigara kutusunun üzerine yazmış.

— Siz cemiyet-i belediyede a'zâ mı idiniz?

— Hayır, meclis-i umûmîde a'zâ idim. O zaman intihâb etdiler.

— Kimin nâmzedi idiniz?

— Tabîî fırkanın efendim.

— Kemâl'in mi?

— Kemâl Bey'in o zaman şeysi yokdu.

— İstanbul'da bir fırka vardı. Yalancının mumu yatsıya kadar yanar. Gider zelîlâne etrâfında dolaşırsınız. Şuraya buraya meclis-i umûmî a'zâsı olursunuz.

— Böyle şey yapmam Beyefendi, meclis-i umûmî a'zâlığı nedir ki?

— 340 senesinde sana Doktor Nâzım otomobil kazâsından bahsediyor. Sonra nihâyetinde, meşguliyetim Ankara'daki gazeteleri okumak ve Ankara'daki gürültülere gülmek. Bakalım bu gürültülerden ne doğacakdır, diyor. Sonra bir mektûb daha var, diyor. Bu nedir?

— Hatırımdan çıkmış Beyefendi.

— Terakkiperver Fırka'nın doğacağı günkü mektûb?

— Bir kazâ olmuşdu. Onun üzerine yazıyor. Bu mektûbların bendenizce ehemmiyeti olsa idi bir tarafa yırtıp atardım. Bunların bir kıymeti yok.

— Demek bunların ehemmiyeti yok?

— Yok ya; ne ehemmiyeti var? Diğer gelen mektûblarla biraradа duruyordu.

— Sizin evrâkınız arasında şöyle bir mektûb da çıkıyor.

— Bakayım Beyefendi. Efendim! Meâlini okumadığım için bilmiyorum. Bu mektûb Asım Bey'dendir. Bu Asım Bey ki; vaktiyle Paşa, Gazi Paşa Hazretleri'yle temâs etmeğe göndermişdi.

— Nereye?

— Gazi Paşa Hazretleri'ne.

— Bu mektûb senin eline nereden geçdi?

— Bana değil mi?

— Okumadın mı?

— Bilmiyorum.

— Ya nereden biliyorsun?

— Şimdi imzâsını okudum. Kime hitâb ediyor?

— Adrese bak. Balıkpazarı'nda Nâfıa Hanı'nda 19 numarada Paşazâde Emin Bey vâsıtasıyla Doktor Tevfik Bey'e.

— Banadır efendim. Bendenizin diğer ismim Rusuhi Tevfik'dir.

— Pekâlâ. Bir risâleden bahsediyor. Bu hangi risâledir?

— Acabâ gazete olmasın? Çünkü bir gazete çıkıyordu.

— Ne ise bırak. Burada bir cümle vardır. İstanbul idâresinin ilân-ı iflâsı üzerine, bir eski binânın yakınında olan bir binâya taşındık, diyor. Hangi binâ?

— Paris'deki efendim.

— Birâderi Ankara'ya gelmiş?

— Ali İhsan.

— İstanbul'da arkadaşlar ne âlemdedirler? Kemâl Beyefendi'ye mektûb yazmak istiyorum; fakat müsbet bir şey yazmak lâzım. Sonra muhâberedeki emniyetsizlik de beni korkutuyor. İstanbul intihâbât işleriyle pek meşgul. Yirmi mebûs çıkacakmış diyor. Nedir?

— Bendeniz Berlin'de iken bana yazıyor.

— Berlin'e mi yazıyor?

— Evet.

— Zarfın üzerinde İstanbul'a yazıyor ya?

— Onun vâsıtasıyla gönderiyor.

— Bu adamın ne münâsebeti var?

— Kâtib efendim.

— Siyâsî arkadaşlık cihetinden?

— Arkadaşımız.

— Kemâl Bey'e yazdığı şeyler nedir ki korkuyor?

— Kemâl Bey o zaman İstanbul'da idi.

— Şu hâlde intihâbâtla filân uğraşdığınızı şu mektûb isbât ediyor.

— Berlin'deki adam İstanbul'daki intihâbât işi ile nasıl uğraşır?

— Mektûb dokuz Nisan'da geliyor, Nisan'ın on beşinde mi intihâbât başlıyor?

— Bendeniz o senenin Ağustos'unda İstanbul'a geldim.

— Ziya Emin isminde Hâriciye umûr-ı şehbenderiyesinde birisinden bahsediyor, kimdir?

— Sefâret kâtibi.

— Tekrar edeyim. Demin okuduğumuz mektûbu Berlin'de almadık, İstanbul'da almışsındır. İstanbul'da Kemâl Bey'in faâliyeti ve intihâbât işlerine nazar-ı dikkati celbederek muhâbere edemediğinden bahsediyor. Şu hâlde demin söylediğin sözlerin bir mânâsı kalmamışdır. Siz de Kemâl Bey'le birlikde intihâbât işleriyle meşgul oldunuz?

— Bendeniz Halk Fırkası'na reyimi verdim. Gerek belediye intihâbında, gerek diğer intihâblarda, fırkaya rey verdim. Bunu oranın şubesinden sorunuz.

— Kemâl Bey de müntehib-i sânî olarak rey verdi.

— Bendeniz müntehib-i sânî olmadım.

— Umûr-ı şehbenderiyedeki efendi kimdir?

— Berlin'de sefâret kâtibi idi. Sonra İstanbul'a geldi. Bir iş bulmak için Ankara'ya geldi. Burada mürâcaat etmiş, işini yürütememiş. Bana diyor ki oradan bir tavsiye al da...

— Kemâl Bey'den mi?

— Evet, Kemâl Bey'den istiyor. Burada şâyân-ı dikkat olan, eski vâlîlerden Tahsin Bey'i araya sokun, diyor.

— O kimdir?

— Tahsin Bey de Berlin'de idi. Kemâl Bey vâsıtasıyla Doktor Rüşdü Bey'e bir tesîr yap, diyor.

— Demek Doktor Rüşdü Bey'e bir tesîr yapın demekden maksadı bu mu imiş?

— Evet; Kemâl Bey vâsıtasıyla bizzât tavsiye alarak şu küçük arzumuzun yapılmasına hâdim olunuz, diyor.

— Teşebbüs etdin mi?

— Hayır.

— Bu efendi nerede?

— Pederi Almanya'ya gitdiğini söylüyor.

— Niçin gidiyor?

— İş bulmak için.

— Memûriyetden ayrıldı mı?

— Burada alamamış.

— Sen tavsiye yazdın mı?

— Hayır.

— Vâlî Tahsin Bey'i bilir misin?

— Tanışırım.
— Bundan kendisine bahsetdin mi?
— Tahsin Bey'i üç dört senedir görmedim.
— Galib Kemâli Bey'le görüşür müsün?
— Akrabâmdır.
— Tabîî görüşürsün?
— İstanbul'da bir kerre gitdim gördüm.
— Bakırköy'de oturuyor değil mi?
— Evet.
— Tam intihâbâtın harâretli zamanında size mektûb yazıyor ve intihâbâta iştirâkiniz için mütâlaanızı alıyor. Ne dediniz?
— Bu gibi işlere karışmam ve karışmıyorum, dedim.
— Siz İstanbul'da bulunuyorsunuz, nasıl olur?
— Bunlar eski İttihadcıdır, tanıdıkları vardır, karışır, zannederek yazmışdır.
— Peki onun iştirâk etmesi hakkında ne mütâlaada bulundun?
— Doğrudan doğruya Halk Fırkası merkezine mürâcaat edin dedim.
— Siz Kara Kemâl'in yanına devâm edersiniz. Orada kazan kaynar, Terakkiperver Fırkası teşkîl ederler, Ziya Hurşid gelir, Hafız Mehmed gelir, sû-i kasd etrâfında görüşürler.
— İkisini de tanımam.
— Dinleyiniz. Orada kazan kaynar her şey olur, sonra sen de hiçbir şeyden haberdâr olmazsın!
— Zerre kadar bilmiyorum Beyefendi.
— Onlar sû-i kasd için mütemâdiyen çalışmışlardır. Bunun etrâfında –belki şahsen iştirâk etmedin– fakat mahsûsâtın ne ise onu söyle.
— Sizi ne üzerine ve ne türlü isterseniz temîn ederim ve her türlü mukaddesât üzerine yemîn ederim ki buyurduğunuz şeylerden katiyyen haberdâr değilim.
— Arkadaşlarınızdan filân işitmedin mi?
— Katiyyen efendim.
— [*Müddeî-i Umûmî Bey'e hitâben*] Bir mütâlaanız var mı?
Müddeî-i Umûmî — Hayır efendim, yokdur.
— Çıkınız.

X

Hamdi Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar XVII]*

İttihadcıların Beybabası Hamdi Beybaba tarihî muhâkeme huzûrunda.

İâşe meselesi – Beybaba İâşe'nin aleyhinde imiş – Millî Mahsûlât Şirketi'ndeki hisseler – İstanbul'daki mahûd ictimâlar – İhtiyârlığına hürmet – İttihad için yapılan yemîn – İttihad ve Terakki'nin türbedârı.

— Ne vakit İttihad ve Terakki'ye intisâb etdiniz?

— Jön Türkler zamanında intisâb etdim. O vakit Terakki, İttihad idi. Sonra İttihad ve Terakki oldu.

— Tahsîlin var mı?

— Bir parça.

— Nerede?

— Mekteb-i ibtidâîde.

— Sen esâsen nerelisin?

— Silistreli'yim. Rûmeli'de, Silistre'de okudum.

— Ne vakit geldin?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1833, 15 Ağustos 1926, s. 3.

— 93'de.
— Mebûs da oldun?
— Evet.
— Nerenin?
— Bağdad'ın.
— Hangi senelerde?
— Son muhârebe senesinde.
— Harb-i Umûmî mi?
— Evet.
— Yani 334'de mi?
— Senesini bilmiyorum.
— Sonra?
— Heyet-i merkeziyede bulundum.
— İâşe'de bulundunuz mu?
— Katiyyen, İâşe'nin en muhâlifiyim.
— Niçin?
— Çünkü İttihad ve Terakki'nin, merkezde Cemiyet'in bu işe karışdığı için, Sabri Bey de bilir, belki Zât-ı âlîniz de işitmişsinizdir.
— Kara Kemâl?
— O İâşe'de idi. Ben İâşe ile heyet a'zâlarının meşgul olması aleyhinde idim.
— Şirketlerin hangisine girdin?
— Millî Mahsûlât Şirketi'nde elli hissem vardır. Beni oraya a'zâ tayîn etmişlerdi. Ferid Paşa Hükûmeti ref etdi.
— Onun sermâyesi nerelerdendir?
— Yüz bin liraya kadar Evkaf'dandır.
— Yani Kara Kemâl'in evkafından?
— Evet; sonra herkes beşer lira verdiler, hisse aldılar.
— Demek iki yüz elli lira da sen verdin?
— Evet.
— O parayı sen mi verdin, Kemâl Bey mi verdi?
— Ben a'zâ olduğum vakit bana ödünç verdiler.
— Kasadan mı?
— Nereden verdiklerini bilmiyorum.
— Ocağın kasasından mı, şirketin mi?

— Bilmiyorum.
— Ya; iâşe işlerine karışmışsın?
— Karışmadım Beyefendi.
— Peki sonra?
— Sonra Ferid Paşa Hükûmeti geldi. Ref etdi.
— Cidâl-i Millî esnâsında İstanbul'da mı kaldın?
— Evet ve elimden geldiği kadar yardım etdim. Damadım Şevket Turgud da burada.
— Sonradan mı geldi?
— İlk seferinde geldi. Çocuğum İbrahim de burada idi.
— Şimdi oğlun nerede?
— İstanbul'da.
— Erzurum'da bankada bir oğlun var mı?
— Var, Muhiddin.
— Onu Osmanlı Bankası'na kim koydu?
— Cavid Bey'e haber gönderdim. Bank-ı Osmanî'ye veya şirketlerden birine delâlet etmesini ricâ etdim. Delâlet etmiş, çocuk imtihân oldu, ondan sonra Erzurum'a gitdi.
— Demek Cavid Bey'le de görüşürsün?
— Görüşürüm.
— Memleket kurtuldukdan sonra bu İttihad ve Terakkici geçinen adamlarla bir araya hiç geldiniz mi?
— Hayır. Yalnız bir defa Cavid Bey'in evinde, bir de Kara Kemâl'in yazıhânesinde toplandık. Fakat hangisi evvel, hangisi sonra bilmiyorum.
— Cavid Bey'in evinde toplanmak için sana kim söyledi?
— Ethem söyledi.
— İâşeci Ethem mi?
— Evet.
— Sana ne söyledi, orada ne varmış?
— Söylemedi. Biz oraya gitdik.
— Gece mi, gündüz mü?
— Gündüz.
— Saat kaçda?
— Öğleden sonra.

— Yemekden sonra mı?

— Evet.

— Orada kimler vardı?

— Ahmed Nesimi, İsmail Canbolat. Hüseyin Cahid yokdu.

— Şükrü Bey?

— Hayır. Doktor Nâzım vardı.

— Hüseyinzâde Ali Bey var mı idi?

— Yokdu.

— Cavid Bey'in evini söylüyorsun?

— Evet ama, ben Üsküdar'ın altı vapuruna yetişmek için onları orada bırakdım, ben sondasız bir dirhem idrâr edemem. Ben kalkdım gitdim. Ondan sonra geldilerse bilmem.

— Ne söylendi?

— Bilmem. Kemâl ayakda idi, o söyledi, Ali Bey söyledi.

— Ne söyledi?

— Gazi Paşa'nın Anadolu'ya etmiş olduğu hidmeti ayakda gezinerek söyledi. Hep Anadolu'dan bahsediliyor, müzâheret edelim, diyorlardı.

— Anadolu'nun nesine müzâheret edilecek?

— Anadolu'ya değil, Paşa'ya dehâlet edilecek.

— Ne gibi müzâheret edilecek?

— Gazi Paşa Kemâl'i İzmit'e çağırmış, Kemâl oraya gidecek, Paşa ile görüşecekmiş.

— Görüşmüş mü?

— Bilmem.

— Evvelâ söze kim başladı?

— Kemâl Bey.

— Orada bulunduğun zaman senin anladığın nedir?

— Benim anladığım, Kemâl Bey İzmit'e gidecek. Gazi Paşa Hazretleri'ne dehâlet edecek, Paşa ile beraber çalışacak. Benim zamanımda bunlar konuşuldu. Çok oturmadım.

— Sonra dağıldılar mı?

— Dağıldıklarını bilmem.

— Niçin toplandınız orada?

— Toplanmak memnû değil ya.

— İttihadcı olduğunuz için mi?

— O vakit yasak değildi ki.

— Anladık. Fakat şuradan buradan lâalet-tayîn toplanılmış değil ki?

— Beni ihtiyârlığıma hürmeten çağırmışlardır. Yoksa aklımdan, fikrimden istifâde için değil. İttihad ve Terakki'ye eskiden hidmetim sebk etdiği içindir.

— Oraya gelenler sâhib-i salâhiyet adamlar mı idi?

— Hayır efendim.

— Nasıl oldu da bir araya toplandınız? Niçin toplanıyorlar?

— İzmit'e gidip Paşa ile görüşmek için.

— Ne nâm ile orada toplanıyorlar?

— Nâm yok. Paşa'ya gidilecek. Hepimiz Paşa ile beraber çalışacak imişiz, nâmını filân bilmem.

— Anlatamıyorum. Sen de anlamıyorsun.

— Anlıyorum.

— Anlıyorsan bir kısım İttihadcı, İâşeci arkadaşlar bir araya gelip bir şeyler görüşmüşsünüzdür, ne nâm iledir?

— Anlatdım Beyim, Paşa'ya gidip görüşülecek.

— Paşa ne için çağırmış?

— Onu bilmiyorum.

— Pekâlâ ikinci defasında ne görüşdünüz ve nerede görüşdünüz?

— Kemâl'in yazıhânesinde.

— O vakit kimler vardı?

— On, on beş kişi vardı.

— Burada ne konuşdunuz?

— Yine Paşa maddesi. Yine Kemâl orada söz söyledi. Orada da ben idrârım dolayısıyla oturamadım.

— Ne kadar oturdun?

— Farkında değilim.

— Hâlbuki Hüseyinzâde Ali Bey'in de orada bulunduğu sırada İttihad ve Terakki dağılmış mıdır, var mıdır, yok mudur, demişsin. Biz yemîn etdik, İttihad ve Terakkiciyiz, dedi, ben de ona cevâb verdim, diyor.

— Ben onu her vakit söylerim. Ben İttihadcıyım. Yemîn etmişim. Başka cemiyetlere girmem. Ben gümrükcüyüm. Kâmil Paşa Hükûmeti emir verdi. Herkes cemiyetlerden çıkacak, dedi. O vakit İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi herkesi çağırdılar. Sen de sened vereceksin, dediler. Çünkü Kâmil Paşa Hükûmeti gümrüklere de emir vermişdi. Herkes Cemiyet'den çıkacak ve sened verecekler diye. Bana merkez-i umûmîde sen de sened vereceksin, dediler. Ben de siz Allah değilsiniz, merkez-i umûmînin emrini dinlemem. Yemîn etdim. Bu yemînimde ilel-ebed kaldım. Bana memûriyetden çıkdıkdan yani saat beşden sonra kimse karışmaz, dedim. Eğer müddet-i memûriyetimde başka bir cemiyete girersem mesûl tutarsınız, dedim.

— Orada da söyledin mi?

— Bunu dâimâ söylerim.

— Sen habs olalı kaç gün oldu?

— İki aydan fazla.

— Bu hükûmet; Ferid Hükûmeti, Kâmil Hükûmeti değil. Onlar bu efendilerini darağacına çekivermişlerdir. Anladın mı? Öyle sâhte yemînlerle milleti aldatmakla, soymakla ben İttihadcıyım denilemez.

— Ben soymadım.

— Sen Müslümân isen niçin buradaki Müslümânların yapdığı mücâdelenin mânâsını anlamıyorsun?

— Anlamadım değil, sizin Harbiye nâzırınız Fevzi Paşa vardı.

— Bu sizin yapdıklarınızın hep şeytanet olduğunu isbât etdin.

— Ben milletime ihânet etmedim.

— Bir de burada daha propaganda yapıyorsun.

— Yapmıyorum Beyim.

— Kâmil Paşa Hükûmeti'nde ne olmuş diyorsun?

— Cemiyet'den çıksın diye emir vermişdi.

— Memleketde senin gibi başka İttihadcı yok mu idi?

— Vardı. Fakat ben başka cemiyete girmem, İttihadcı kalacağım ve mutlaka size de İttihadcılık edeceğim, dedim. Başka yere artık yemîn etmem, dedim.

— Sana ne yemîni etdirdiler?

— Vatana ve millete hidmet etmek için.

— Peki vatana hidmet edenlere karşı ben yemînimde sâbitim dersen o yemînin mânâsı ne olur?

— Ben vatanıma milletime hidmet etmeğe yemîn etdim. Hıyânet etmedim. Buna Allah da şâhiddir, Peygamber de şâhiddir.

— Kâğıd mı imzâ etdiriyorlardı?

— Evet.

— Bakınız, ağzından çıkan sözler vatana hıyânetdir. İsbât edeceğim, o Kâmil Paşa Hükûmeti İngilizlerle birleşmişdir. Yunanlılarla birleşmişdir. Senin ağzından çıkan sözler hiçbir Müslümânın ağzından çıkmaz. Senin arkalarında yürüdüğün beyler, paşalar hep memleketi terk ederek firâr etmişlerdir. Vatanı, milleti bırakıp gitmişlerdir. Bu millet düşmanın ayakları altında kalmışdır.

— Allah da onların cezâsını vermişdir. Ben Talat Paşa'nın bir fincan kahvesini bile içmedim. Harbiye nâzırı Enver'in evine gitmedim.

— Ama Kara Kemâl'in yazıhânesinden ayrılmadın?

— On dört senedir oraya giderdim.

— Maîşetini ne sûretle temîn edersin diye sana soruyorlar. İfâde-i evveliyende diyorsun ki; bazı tanıdıklar muâvenet eder. Kara Kemâl Bey'den de bazân yirmi, bazân otuz lira alırım.

[*Hamdi Baba'nın ifâde-i evveliyesi okundu.*]

— Son hastalığımdan sonradır, bunu inkâr edecek değilim. Muâvenet etdi.

— Hüseyinzâde Ali Bey'i getiriniz.

[*Hüseyinzâde Ali Bey getirildi.*]

Reis — [*Hüseyinzâde Ali Bey'e hitâben*] Siz dünkü ifâdenizde Cavid Bey'in evinde toplandığınız vakit İttihad ve Terakki'nin infisâhı hakkında söz söyledim, dediniz. Kara Kemâl'in yazıhânesinde mi, Cavid Bey'in evinde mi?

— Mesadet Hanı'nda.

— Bahsetdiğin Hamdi Baba bu mudur?

— Evet.

— İttihad ve Terakki'ye yemîn etdik. Biz İttihadcıyız vazgeçmeyiz, İttihadcı kalacağız diye söyleyen adam bu mudur?

— Evet.

— Nasıl oldu?

— Efendim; mesele bitmişdi. O sırada Hamdi Baba dedi ki: Bir de bizim yemînimiz vardır. Yemîn ne olacak? Bunun üzerine bendeniz söz aldım. Rusya'yı misâl getirdim. Orada askerlerin yemînini bir âyin-i rûhanî ile ref etmişlerdi. Hâlbuki bizim öyle bir şeyimiz yokdur. Çünkü biz terakkiye yemîn etdik. Hâlbuki Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye, mücâhidler büyük bir terakkiyât elde etmişlerdir. Binâenaleyh biz bunu kabûl edeceğiz, dedim. Hamdi Bey de bu kadarı aklıma gelmedi, mesele halloldu, bir diyeceğim yok, dedi.

— Hüseyinzâde Ali Bey'in sözüne cevâb veriniz Hamdi Bey?

— Eğer hatırımda kalmış ise yemîn-i billâh ederim. Bilmiyorum. Eğer zihnimde kalmış ise lânet olsun bana.

Hüseyinzâde Ali Bey — Müsâade ederseniz bir sözünü daha hatırlatayım. Tarihe geçecek sözleri vardır. Meclisden sonra demişdir ki, İttihad ve Terakki artık ölmüşdür. Benim dostlarımdan bir ricâm var, İttihad ve Terakki'ye beni türbedâr yapsınlar! Bu, kendilerinin sözüdür. İhtimâl ki hatırlarlar.

— Hamdi Baba ne dersin?

— İhtimâl ki söylemişimdir.

— İttihad ve Terakki'ye türbedâr olup da ne yapacakdınız?

— Ölmüşdür, beni türbedâr yapın, dedim.

[Resmî zabıtlar XVII/a]*

Hamdi Baba'nın muhâkemesi.

— Yani mütevellîsi mi olacaksın?

— Hayır efendim, şirketlerine, kongrelerine bir defa iştirâk etmedim. Merkez-i umûmîsinin kapısından girmedim.

— [*Hüseyinzâde Ali Bey Reis Bey'e hitâben*] Müsâade buyurur musunuz?

— Buyurunuz.

— Bendeniz, zât-ı âlîleriniz de şâhidsinizdir ki o iki sene zarfında uzun müddet Ankara'da bulundum. Mehmed Ali Bey ve Tantavîzâde İzzet Bey de şâhidlerimdir ki, müsveddelerimi bankadan hademe vâsıtasıyla gönderirdim. Evvelen Mesadet Hanı'nın hademeleri ve Saadeddin de şahâdet ederler ki müsveddeleri ya Saadeddin'e vermişim, bulamadığım zaman bırakmışımdır. Binâenaleyh benim bu iki sene zarfında temâsım hadd-i asgariye inmiş olacakdır. Sâniyen meslek itibârıyla ben Kara Kemâl'den ayrıyım. Bendeniz yine zât-ı âlînizin bizzât üç ay evvel takdîrnâmenize mazhar olmuş bir adamım, bendeniz Türkçüyüm. Kara Kemâl ihtimâl ki sonuna kadar Osmanlı rûhu taşıyordu. Bunu da kaydetmenizi ricâ ederim.

— Millî idâre ilim adamlarını tebcîl eder. Fakat seciye esâsdır. Milliyetperverlikde en ziyâde ehemmiyetle görebileceğimiz bir şey varsa seciyedir. Bizim en ziyâde sizin üzerinize hücûm etdiğimiz, Kara Kemâl'in hüviyet-i şahsiyesini, zelâletini takdîr etdiğiniz hâlde onun arkasından hâlâ yürümenizdir. En büyük kusûrunuz budur.

— Efendim, bu olabilir. Nitekim Meclis'de de intihâbât yüzünden hiç münâsebeti olmayan zevât bulunabilir ve Zât-ı âlînizle temâs ederler.

— Şimdi şurada muvâcehe etdiğimiz adam câhil ve ibtidâî tahsîli görmüşdür. Ve siz de Dârül-fünûn müderrisi bulunuyorsunuz. İşin dehşetine bakınız, size bir ders olsun. Onun için heyet-i hâkime sizi daha fazla bekletmeyi muvâfık bulmadı. Bunu milletin şânına da muvâfık görmedi. Onun için sizi gayr-i mevkuf olarak muhâkeme edeceğiz. Muhâkemenize devâm edilecekdir. Ankara'da bulunacaksınız. [Alkışlar] Bugün muhâkeme yokdur.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1834, 16 Ağustos 1926, s. 3.

XI

Doktor Nâzım Bey'in Muhâkemesi

Birinci Celse

[Resmî zabıtlar XVIII]*

İttihad ve Terakki'nin en faâl ve en sâdık adamı olan Doktor Nâzım Bey tarihî muhâkeme huzûrunda îzâhât veriyor.

İttihad ve Terakki'nin ilk teşekkülü – Selânik'deki faâliyetler – İttihad ve Terakki'ye verilen iâneler – Mücevherât hediye ediyorlar – Almanya'ya gönderilen kıymetdâr taş – Balkan Muhârebesi'nden sonra – Merkez-i umûmî a'zâlığı – Avrupa'ya talebe göndermek – Neşriyât kimin uhdesinde – İttihad ve Terakki'nin kongreleri ve vezâifi – Para işine karışmamış – Men-i İhtikâr Komisyonu – İsmail Hakkı Paşa vaz-ı yed ediyor.

— İlân-ı Meşrûtiyet'den itibâren İttihad ve Terakki Cemiyeti veya Fırkası'nda ne gibi vazîfelerde bulunduysanız sırasıyla söyleyin.

— İlân-ı Meşrûtiyet'den bir sene sonra kâtib-i umûmî oldum. Ondan sonra merkez-i umûmî a'zâsı oldum. Ve Mütâreke zamanına kadar merkez-i umûmî a'zâsı olarak kaldım. Mütâreke'den

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1834, 16 Ağustos 1926, s. 3.

iki ay evvel Maârif nâzırı oldum. Bu sûretle iki ay kadar da nâzır olarak kaldım.

— İlân-ı Meşrûtiyet'in akabinde mi kâtib-i umûmî oldun?

— Evet efendim. Bendenizi Bosna-Hersek meselesi için Avrupa'ya göndermişlerdi; o vakit teşekkül eden heyet beni kâtib-i umûmî yapmış.

— O vakit merkez-i umûmî Selânik'de idi, değil mi?

— Evet, Selânik'de idi.

— Arkadaşlarınız kimlerdi?

— Merhûm Ömer Naci Bey, Abdülkerim Paşa, başka hatırıma gelmiyor. Zâten iki, üç kişiden ibâretdi.

— Demek merkez-i umûmî o vakit iki üç kişiden ibâretdi?

— Evet, hattâ vazîfesi de bilhâssa Maârif'le uğraşmakdı. O vakit İttihad ve Terakki'nin Meclis-i Mebûsân'da mebûsları vardı. Onun için merkez-i umûmî Maârif'e hasr-ı vakit etsin, dediler. Benim kâtib-i umûmî olduğum zaman merkez-i umûmînin bütün meşgalesi bilhâssa Maârif'di.

— 31 Mart Hâdisesi'nde İstanbul'da bulundunuz mu?

— 31 Mart Hâdisesi'nde İstanbul'da bulundum.

— Selânik'de bulunduğunuz zaman merkez-i umûmînin mâlî teşkîlât ve nakdî var mıydı?

— Vardı. Ne kadar olduğu pek hatırımda değil, fakat Meşrûtiyet ilân olunur olunmaz Selânik'de, İstanbul'da, İzmir'de iâne toplandı. Bendeniz İzmir'de iâne topladım. 30 bin lira topladığımı biliyorum. Selânik'de de 4 bin lira kadar bir para toplanmışdı. İstanbul'dan da para ve mücevherât hediye olarak gelmişdi.

— Bunları siz Selânik'de mi teslîm etdiniz, yoksa sizin zamanınızda mı oldu?

— Bendeniz para işine hiç karışmadım. O iş ile hiç meşgul olduğum yokdur.

— Mücevherâtı kimler verdi?

— Birçok kişiler vermiş. Bilhâssa şehzadelerden ve diğer zevâtdan mücevherât verilmiş. Bendenizin İstanbul'da toplanan iânelerle alâkam yokdur.

— Mücevherâtın bir müessese-i siyâsiyeye verilmesi doğru olur mu?

— Tarla bile verirlerdi. Bendeniz İzmir'de iâne toplarken Cemiyet için tarlamı da veriyorum, diyorlardı.

— Tarla belki münâsebet alır. Fakat mücevherât garîb değil mi?

— Vallahi bilmiyorum. Bendeniz İstanbul'a hiç uğramadım bile.

— Siz bir sene mi kâtib-i umûmîlik yapdınız?

— Sekiz ay kadar, çünkü bir kısmını Avrupa'da geçirdim.

— Ne tesellüm etdiniz ve kimden tesellüm etdiniz?

— Oranın bir heyeti vardı. Fakat isimleri hatırımda değil.

— Tesellüm etdiğiniz nakit, eşyâ ve emvâl nelerdi?

— Arz etdiğim şeyler.

— Ne kadar para teslîm aldınız?

— Zannederim 60-70 bin altın kadar vardı.

— Mücevherât?

— Mücevherâtın kıymetini bilmiyorum. Mücevherâtla meşgul olmadım.

— Yani sizin malûmâtınız, nezâretiniz altında değil mi idi?

— Kongre tarafından tayîn edilmiş, onlar bakıyorlardı.

— Onlara kim bakardı?

— Kongre bakardı.

— Sizin de kâtib-i umûmî salâhiyetiyle alâkadâr olmanız îcâb eder.

— Kilidli bankada duruyordu. Yâhûd sandıkda kilidli idi.

— Kaydı filân olması lâzım gelir.

— Tabîî vardır.

— Mücevherât ne vardı?

— Birtakım yüzükler vardı. Şamdanlar vardı.

— Bunların ne kadar kıymeti vardı?

— 7, 8, 9 biṇ lira kadar. Bunu kimse tayîn edemez.

— İfâde-i evveliyenizde de geçmişdir. Berlin'e büyük bir taş gönderdiğiniz vâkidir, değil mi?

— Bendenizin zamanımda değildi.

— Sizin zamanınızda Enver Bey Selânik'den Almanya'ya giderken göndermiş.

— Olabilir.

— Sizin malûmâtınız yok mu?

— Hiç hatırımda değil. İlk ifâdemde de Zât-ı âlînize arz etdim.

— Benim bildiğim öyledir. Tahmînen dört yüz bin liralık bir taşdır.

— Yok efendim. Bütün mücevherâtı 8-9 bin lira tahmîn ediyorlardı.

— Peki, hakikati siz söyleyin.

— Bilmiyorum efendim. Bendeniz merkez-i umûmîde iken bütün seyâhatde idim. Ekser vaktimi seyâhatde geçiriyordum.

— Bahsetdiğin mücevherâtın kıymet-i muhamminesini de söylemez misiniz?

— Arz etdim. 8-9 bin lira tahmîn etdiklerini işitdim.

— Kâtib-i umûmîlikden sonra ne vazîfe deruhde etdiniz?

— Merkez-i umûmî a'zâsı oldum.

— Merkez-i umûmî İstanbul'a nakletdiği vakit mi?

— Merkez-i umûmî zannederim İstanbul'a Balkan Harbi'nden sonra nakletdi.

— Balkan Harbi'nde nerede idiniz?

— Balkan Harbi'nde değil, ondan biraz evvel zannederim.

— İtalyan Harbi'nde nerede idiniz?

— Selânik'de idim.

— Demek Harb-i Umûmî'den evvel İstanbul'da bulunuyordunuz?

— Evet.

— Harb-i Umûmî'ye girebilmek için hangi devletlerle ve ne sûretle itilâf esâslarını hâzırladınız?

— Bendeniz itilâf istihzârâtına karışmadım, yalnız bildiğim Almanya ile ittifâk oldu. İttifâk olduğu gün veya ertesi gün lider bulunan Talat Paşa bizi haberdâr etdi. Size bir tebşîrde bulunacağım. Böyle bir ittifâk yapdık, dedi. İttifâkın olduğunu da imzâ edildiği gün veya bir gün sonra işitdik. Ondan evvel hiçbir malûmâtımız yokdu. Zâten Kabine a'zâsının bir kısmından da saklamışdır.

— Kimlerin haberi vardı?

— Said Paşa, Talat Paşa, Enver Paşa, üçünün de haberi vardır. Almanlar böyle istemişler.

— Devlet mefhûmu itibârıyla üç nâzır tarafından, Enver Paşa ve Talat Paşa merhûmlar tarafından böyle bir ittifâk yapmak husûsunda bunların hak ve salâhiyeti var mıdır?

— Bunu mebûs beylere sorunuz. Bu şeylerde merkez-i umûmînin Hükûmet'i mesûl tutmak için bir salâhiyeti yokdu. Merkez-i umûmînin salâhiyeti bir teşkîlâtla uğraşacak, İttihad ve Terakki

Fırkası'nın dâhilinde bulunan teşkîlâtının tanzîmiyle meşgul olacak. Bir de kongrelere Fırka'nın nizâmnâmelerini ve yapılacak tadîlâtı hâzırlamakla meşguldü.

— Demek siz yalnız bu gibi şeylerle meşgul olurdunuz?

— Tabîî, salâhiyetimiz dâhilinde ne varsa onunla meşgul olurduk.

— Peki, bir ferd-i millet sıfatıyla söyleyiniz. Böyle üç nâzırın bir itilâfa girmesi, bir harb ilânına karar vermesi doğru mudur?

— Harb ilânına karar verilmek zannederim Heyet-i Vekîle kararıyla olmuşdur. Harb ilânını bilmiyorum. Fakat Kanûn-ı Esâsî'de bir hudûd vardır. Kabinede mevcûd a'zâdan eğer bir kısmı, Kanûn-ı Esâsî'ye muhâlif hareket etdi ise onlara âid bir mesele veya Meclis-i Mebûsân'daki mebûslara âid bir mesele idi. Bir istizâh yaparlar ve kabineyi sukut etdirirlerdi. Ve o ittifâkı keen-lem-yekün addederler. Merkez-i umûmînin bununla ne alâkası olabilir?

— Bu üç nâzırın itilâfa girişdiklerini kimden işitdiniz?

— Bunu Talat Paşa'dan işitdik. Fakat sonra işitdik.

— Meclis-i umûmîde, kongrelerde böyle Devlet'in hayât ve mevcûdiyetine taalluk eden meseleleri mevzû-i bahsetmek salâhiyetiniz yok mu idi?

— Yokdu. 15 kongre yapdık. O kongrelerin müzâkerâtı –ki 200-250 kişi içinde oluyordu– açıkdı. Oradaki müzâkerâtı buldurursanız göreceksiniz ki kongreler Fırka nokta-i nazarından yapılacak ıslâhât ve programlarla meşgul idi. Bilhâssa en son yapılan kongre zannederim harbin içinde olmuşdu; bilhâssa mahkeme-i şeriyelerin Meşîhat'dan ayrılarak Adliye'ye tâbi olması için uğraşıldı. Başka bir şeyle uğraşmadık. Zannediyorum ki dünyanın her kongresi de böyledir; yani Beyefendi şunu arz edeyim ki bu merkez-i umûmînin harbe girmek meselesi veya ittifâk hakkındaki mesûliyeti o zamanki mebûsların mesûliyetinden çok azdır. Hem kanûnen, hem vicdânen.

— Fırka'nın siyâset-i dâhiliye ve hâriciyesinin istikameti ne sûretle ve kimler tarafından tesbît edilirdi?

— Efendim, Meclis-i Mebûsân'da Hükûmet'in istinâd etdiği Fırka'nın bir heyet-i idâresi vardı. O heyet-i idâre bu işlerle meşgul olurdu. Merkez-i umûmînin vazîfesi mahdûd idi.

— Heyet-i idâre kaç kişiden mürekkeb idi?

— Zannederim bir kerre otuz kişi kadar olmuşdu. Sonra ayrıca Fırka'nın reisi vardı. Meselâ Seyyid Bey merhûm Fırka'nın reisi idi. Fırka'nın siyâset-i dâhiliye ve hâriciyesine asıl bunlar direksiyon veriyor idiler.

— Kim?

— Meclis-i Mebûsân'da İttihad ve Terakki Fırkası'nın heyet-i idâresi uğraşıyordu. Merkez-i umûmînin vazîfesi teşkîlât ve kongrelere program hâzırlamakdı.

— Meclis-i umûmî kimlerden teşekkül eder?

— Meclis-i umûmî sonraları harb zamanında oldu. Evvelce meclis-i umûmî yokdu. Biz programımızı bilhâssa İngilizlerin fırka teşkîlâtından istinbât etmek istediğimiz için o zaman Avrupa'da tahsîlde bulunan Yusuf Kemâl ve Haşim beylerden ricâ etdik. O zaman onlar İngiliz fırka teşkîlâtını tedkik etdiler. Raporla bize bildirdiler, biz onları kongreye arz etdik.

— Ne vakit, harb senelerinde mi?

— Harb seneleri ibtidâlarında efendim. Zâten her sene İttihad ve Terakki Fırkası'nın programında tadîlât icrâ ediliyordu. Fakat en son tadîlâtda meclis-i umûmî usûlü vaz edildi ki o vakit meclis-i umûmî, İttihad ve Terakki'nin iki kuvve-i teşrîiyesi, yani hem Meclis-i Mebûsân'da, hem de Meclis-i Â'yân'da bulunan a'zâlardan – beşer mi, altışar mı iyi bilmiyorum, hatırımda değil– bir de onlardan mürekkeb olmak üzere bir merkez-i umûmî teşkîline karar verildi.

— Ne vakit?

— Harb senelerinden bahsediyorum.

— Şimdi ben sana harbden evvel 329 senesine âid nizâmnâmeyi okutduracağım, dinleyiniz.

[*329 senesine âid meclis-i umûmî nizâmnâmesi okundu.*]

— Bakınız! Bunun Meclis-i Mebûsân'da ve Meclis-i Mebûsân hâricindeki cereyânları, vazîfeleri meclis-i umûmî tesbît eder, diyorsunuz?

— Tabîî değil mi?

— Bir kerre meclis-i umûmî a'zâlarını ekarte ediyorsunuz. Hiçbir mesûliyetleri yokdur, diyorsunuz, hâlbuki onlar meclis-i umûmînin a'zâ-yı asliyesindendir ve hâricî, dâhilî Devlet siyâsetine âid tamâmen malûmât alır ve müzâkere eder, mütâlaasını dermiyân eder ve istikamet verir. Bunun için teşekkül etmişdir. İfâde sarîhdir.

— Orada fırkasında bulunan a'zâlarına kongrede kabûl edilen şeyleri tatbîk etdirmek için teşebbüsâtda bulunur. Meselâ kongrede mehâkim-i şeriyenin Meşîhat'dan ayrılmasına karar verildiği vakit Hükûmet bunu kabûl etmiş sayılmadı. O vakit, merkez-i umûmî verilen kararı kabûl etdirmek için Meclis-i Mebûsân'daki mebûsları vâsıtasıyla Hükûmet üzerinde icrâ-yı tesîr etdirmeğe mecbûrdu. Çünkü kongreden aldığı salâhiyetleri...

— Anladık. Sözlerinizin mânâsı yokdur. Harb-i Umûmî senelerindeki vazîfelerinizden bahsediniz.

— Harb-i Umûmî senelerindeki vazîfelerim: Birçok husûsî komisyonlar vardı. Ez-cümle Avrupa'ya talebe göndermek cemiyeti, âsâr-ı atîkanın muhâfazası cemiyeti, ondan sonra memleketin iktisâden yükselmesi için bir bilgi cemiyeti vardı. Bendeniz bunların üçünde de a'zâ idim.

— Şahsen mi a'zâ idiniz yoksa, merkez-i umûmî nâmına mı bulundunuz?

— Şahsen a'zâ idim.

— Merkez-i umûmîdeki vazîfelerinizi söyleyiniz.

— Nizâmnâmenin çizdiği hudûd dâhilinde vazîfem vardı. Yani teşkîlâtına bakmak, sonra kongre için yeni birtakım lâyihalar yapılacaksa onları düşünmek ve hâzırlamak. Fakat ekseriyâ vazîfeler merkez-i umûmîde taksîm olunuyordu. Bazı arkadaşlarımız matbûât ve neşriyâtla meşgul olurdu. Meselâ Küçük Talat Bey, Ziya Gökalp Bey Yeni Mecmûa'yı çıkarırlardı, bendenizin de meşguliyetim, bilhâssa talebe ile idi.

— Talebeyi ne yapıyordunuz?

— Avrupa'ya talebe gönderiyorduk.

— Tahsîsâtını nereden alırdınız?

— Talebe kendi parasını verirdi.

— Siz ne yapardınız?

— Biz şerâit-i lâzımeyi hâiz talebeyi intihâb ederek ve bunların Avrupa'ya gitmesi için Hükûmet nezdinde lâzım gelen teşebbüsâtı yapardık. Meselâ gidecek talebe sinn-i askeriye dâhil olabilirdi. Biz bunların tahsîl edebilmesi için delâlet ediyorduk.

— Yani Maârif Nezâreti'ne delâlet ediyordunuz?

— Hayır, bu husûsî bir iş idi.

— Âsâr-ı atîkadaki vazîfeniz ne idi?

— Müze müdîri Halil Bey'in riyâseti altında İstanbul'da ve Türkiye'de bulunan âsâr-ı atîkanın ziyâından muhâfazası için bir komisyon teşkîl etmişdik. O komisyon vâsıtasıyla İstanbul'da ne kadar âsâr varsa –gerek Bizans gerek Türk âsârından olsun– onların tarihçesini yazdırırdık. Kaydederdik. Ve bunları harâbîden kurtarmak için Hükûmet nezdinde lâzım gelen teşebbüsâtda bulunurduk.

— Bilgi Cemiyeti'ndeki vazîfeniz ne idi?

— Memleketde Türk iktisâdını yükseltmek için ilmî bir sûretde ne yapılmak lâzımsa onları düşünürdük ve bunları bendeniz merkez-i umûmîde olmaklığım dolayısıyla, Cemiyet'de alabildiğim fikirleri merkez-i umûmînin kongresinde iktisâd nokta-i nazarından programda yapılacak tadîlâtda serdederdim.

— Başka?

— Başka bir şey yok. Başlıca meşgalem bu idi. Sonra bendeniz çok gezerdim. Mütemâdiyen seyâhat ederdim.

— Merkez-i umûmîye de devâm eder mi idiniz?

— İstanbul'da bulundukca devâm ederdim.

— Başka bir vazîfeniz yok mu?

— Hayır efendim.

— Men-i İhtikâr Komisyonu'nda a'zâlığın yok mu?

— 2-3 ay kadar a'zâlığım vardır.

— Bunu söylemek istemedin değil mi? İfâde-i evveliyende de söylemedin.

— Dört sene içinde iki üç ay devâm etdim onun için...

— Söyle bakalım, Men-i İhtikâr Komisyonu'nda vazîfeniz ne idi?

— İstanbul'da pahalılık başlamışdı.

— Evvelâ ne için ve ne sûretle sizi intihâb ediyorlar?

— Bilmiyorum, Talat Paşa öyle intihâb etmiş.

— O öyle isteyebilir. Fakat insan ne için intihâb edildiğini bilmez mi?

— Men-i İhtikâr'ın vazîfesini anlatayım. Niçin intihâb edildiğim anlaşılır. İstanbul ablûka altında idi. Mâl giremiyordu. Hıristiyanlar seyâhat edemiyorlardı. Hâlbuki ticâret kâmilen Hıristiyanların elinde olduğu için Avrupa ile ticâretde bulunamamak, seyâhat edememek yüzünden hâsıl olan tesîrler, bir mâlın yedi, sekiz elden geçmesi dolayısıyla mütemâdiyen 7-8 defa fiyatına zam edilmiş oluyordu. Ve bu sûretle Hıristiyanlar istifâde ediyorlardı. Beş kuruşa

alınan bir mâl 20-25 kuruşa çıkmışdı. Men-i İhtikâr Komisyonu'na girmekden maksadımız da zincirleme usûlüyle bu fiyatları eski hâline indirmek idi.

— Bir teşkîlâtınız var mıydı?

— Üç kişiden ibâret idik. Hüseyin Cahid, bendeniz, Rusuhi Bey. Hüseyin Cahid Bey reis idi. Bizler a'zâ bulunuyorduk. Bu sûretle 5-6 misli yüksek fiyatları aşağı indirdik. Fakat maat-teessüf.

— Anladık. Siz muâmele-i ticâriyeden anlar mısınız?

— Anlamam.

— Arkadaşınız Rusuhi Bey anlar mı?

— Hayır, o da anlamaz.

— Cahid Bey anlar mı?

— Bilmiyorum.

— Bir teşkîlâtınız dahi yok.

— Fakat efendim, mesele doğruluk meselesi idi. Söylemeğe teeddüb ederim. Fakat mecbûr oldum. Ticârî himâye filân gibi şeyler olmasın diye bendenizi oraya koydular.

— Kayıd tutmaz mı idiniz?

— Ne gibi kayıd efendim?

— Bir büronuz, teşkîlâtınız var mı idi?

— Vardı. Hüseyin Cahid Bey'in bir yazıhânesi, kâtibi, filânı vardı. Muâmelât kayıd da edilirdi.

— Kim vardı, kaç kişi vardı?

— Bir kâtibi vardı. Polis müdîriyetinden bir de komiseri vardı.

— Tahsîsâtınız var mıydı?

— Hayır.

— Maâşınız var mıydı?

— Hayır, fahriyen yapıyorduk.

— Demek onu da hasbeten-lillah yapıyordunuz? Memleketde iki tüccâr bulamadınız mı?

— Zâten Hüseyin Cahid Bey tüccârların reylerini istişârî sûretde alırdı. Almadan bir şey yapmazdı.

— Pekâlâ. Reşid Ayaz Bey'e bir kredi açdırdınız mı?

— Bendeniz bilmiyorum efendim. O vakit çekilmişdim.

— Hangi bankalarla muâmele yapıyordunuz?

— Bendeniz arz etdim. Ya iki veya üç ay bulundum.

— Avrupa'dan mâl getiriyor muydunuz?

— Getirtirdik.

— Ne getirtirdiniz?

— Patiska ve memlekete en ziyâde lâzım olan şeyleri getirtirdik. Men-i İhtikâr Komisyonu teşekkül etdiği zaman.

— İhtikâr Komisyonu!

— Bendeniz Men-i İhtikâr biliyorum efendim. Bu fiyatlar eski fiyatına sukut edince Levâzım reisi İsmail Hakkı Paşa bütün mâllar üzerine vaz-ı yed etdi. Beni kurtardınız, dedi. Biz bununla çok mücâdele etdik. Çünkü Men-i İhtikâr Komisyonu'ndan maksad, halka patiska ve sâir şeyleri ucuz satabilmek idi. Bu kadar emek sarfetdik, fiyatı eski hâline rücû etdirdiğimiz zaman karşımıza İsmail Hakkı Paşa çıkdı. Ne kadar büyük depolarımız varsa onların önüne kamyonlarını gönderir, tüccârla kendisi itilâf yapar ve mâlları alırdı. Bizim bütün emeklerimiz hebâya gidiyordu. Biz fiyatı indiriyorduk. İsmail Hakkı Paşa asker için alıyordu. Onun için halka dağıtmak üzere elimizde bulunan patiska, kundura fevkalâde azaldı. Yani arzu etdiğimiz hidmeti maalesef îfâ edemedik. İsmail Hakkı Paşa'nın büyük tüccârla anlaşıp doğrudan doğruya mâlları alması buna sebeb oldu. İsmail Hakkı Paşa önümüze çıkmasa idi İstanbul halkı cidden sıkıntı çekmeden birçok mâl alacakdı. Vaziyet bu hâli alınca Hüseyin Cahid Bey, Harbiye Nezâreti'ne şikâyet etdi. Bazı teshîlât aldı. Ve bu sûretle biraz mâl getirtebildi. Ahâlîye de satabildi. Ve zannediyorum ki o zamanki Meclis-i Mebûsân'a hesâbını verdi.

— Yanlız anlamak istediğim –evrâkı bizdedir. Sözlerinizin de ne kadar hakikat ifâde edeceği malûm. Tahkikat-ı resmiye var. Oradan anlaşılır– sizin Men-i İhtikâr Komisyonu ile münâsebetiniz nedir? Onu anlamıyorum. Hüseyin Cahid Bey Dâinler vekîli, Tanîn gazetesinin başmuharriri, zannediyorum daha başka birkaç yerde a'zâ, sonra Men-i İhtikâr Komisyonu reisi; Doktor Nâzım Bey şimdiye kadar böyle işlerde bulunmamış, Rusuhi Bey de kezâ ve merkez-i umûmî a'zâsı, Men-i İhtikâr Komisyonu ile münâsebetiniz ne?

— Efendim, söylemeğe teeddüb ederim. Talat Paşa dedi ki: Ben orada nâmûsundan zerre kadar şübhe edilmeyen adam isterim. Şimdiye kadar Doktor Nâzım'ın ticâretle, para işiyle uğraşmadığını bilirim, onu isterim. Rusuhi Bey de kezâ onu da isterim ve bundan dolayı bendenizi oraya getirdi. Hiçbir tüccârı iltizâm etmezler diye bizi a'zâ yapdı.

— Ben de diyorum ki: Böyle harb senelerinde Devlet teşkîlâtını şu ve bu sûretle üç şahsın iktidârına, istikametine terk ediyoruz dese de bunda bir hakikat yokdur. Devlet idâresi nokta-i nazarından bir hakikat ifâde etmez.

— O hâlde Talat Paşa ve o vakitki Hükûmet mesûldür.

— Sen niçin kabûl etdin?

— Bir vazîfe-i milliye veriyorlar, niçin kabûl etmeyeyim?

— Bir defa böyle mühim para, eşyâ, mâl işini deruhde edebilmek için tecrübe, ihtisâs lâzımdır. Kendi ifâdenizle söylüyorsunuz ki benim ticâretde behrem yokdur.

— Fakat iltimâs etmemekde behrem vardır.

— Hatâ yapmak ihtimâliniz çokdu. Dâimâ söz olmuşdur. Harb-i Umûmî'nin büyük bir şâibesi olarak kalmışdır.

— Bendeniz Harb-i Umûmî'den gayet açık alınla çıkmışımdır.

— Sen öyle zannedersin. Küll itibârıyla bu, böyledir. Burası bu kadar yetişir. Bu safhaya gelmezden evvel Düvel-i Merkeziye ile itilâf husûsâtının esâsâtının ihzâr edilmesi husûsunu sormuşdum. Sizin Alman sefârethânesine temâsınız hakkında bir mütâlaanız var. O nasıl oldu? Onu anlatınız.

— Efendim, Goeben İstanbul'a geldiği zaman İstanbul'da Zât-ı âlîniz de hatırlarsınız, Taşkışla'da yangın olmuşdu. Bu yangını söndürmek için birtakım Alman neferleri Goeben'den çıkmışdı. Bu neferlerden bir kısmı yaralanmış veya ölmüşdü. Talat Paşa Alman sefîrine gidip taziye etmek için bendenizi memûr etmişdi. Zâten bazı mesâilde böyle sefâretlere beni gönderirdi. Gitdim, taziye ederken Alman sefîri bir şeyler söyledi. Anlayamadım. Ne buyurdunuz Sefîr Efendi, dedim. Siz Fransız dostu, Alman düşmanı imişsiniz, dedi. Bendeniz nezâketle tevâfuk etmeyen böyle bir hareketden müteessir oldum ve dedim ki ben ne Alman dostu, ne Fransız dostu ve ne de Alman ve Fransız düşmanıyım. Ben Türküm ve Türkün dostuyum, dedim. Ve merkez-i umûmîye çıkdım gitdim. Terbiyesiz bir adam...

— Yani?

— İşte bu kadar.

— Hâlbuki bilâhire Alman Dostluğu Cemiyeti'nin teşekkülünde de vazîfeniz vardır?

— Var. Çünkü Talebe Cemiyeti ondan doğmuşdur.

— Fakat Almanlarla iyi olmadığınızı da söylemişdiniz.

— Ben söylemedim. Sefîr söyledi.

— Bundan dolayı da zannederim Almanya İmparatoru tarafından size bir vazo hediye edildi.

— Onu da arz edeyim: Müze müdîri Halil Bey'in riyâseti altında İsmail Cenani, Mimar Kemâl Bey ve bendeniz Almanya'ya gitdik. Çünkü bu Türk Muhâdenet Cemiyeti bizim talebemiz için o kadar yardım ediyordu ki milyonlar toplandı. Hattâ biz bunu Türk talebesine sarfetmek istemedik. Esbâbı ise Almanlar tarafından toplanan paranın Türk talebesine sarfı Türk'ün haysiyeti ile tevâfuk etmediği fikrini ileriye sürdük. Ve kendilerine bu parayı oradaki Türk talebesinin teftîşine sarfediniz. Biz buradan gidecek olan talebeyi kendi parasıyla göndeririz, dedik.

Bunu derhâl kabûl etdiler ve bu para ile İstanbul'da bir binâ ve bir kütübhâne yapmak istediler. Ve Türkler ile Almanlar arasında talebe ve hoca mübâdelesini istediler. Yani Türk hocaları oraya gidecek ve Alman hocaları da buraya gelecek, bir müddet tedkikatda bulunacaklar ve oradan gelecek olan talebe, yapılacak olan o binâda oturacaklar ve Türkiye hakkında tedkikatda bulunacaklardı. Nitekim bu mesele bütün dünyada teâmül hâlini almışdır. İşte bu sûretle bizi Avrupa'ya çağırdılar. Çok iltifât etdiler. Bendeniz hissetdim ki nişân vermek istiyorlar. O zaman orada profesör Mösyö Şemit* vardı. Kendisi Türk-Alman Dostu Cemiyeti'nde a'zâ idi. Kendisine, Mösyö Şemit, ben şimdiye kadar hiçbir nişân almadım. Hattâ Hilâl-i Ahmer'den on bir ay habs çekdim, Hilâl-i Ahmer'den bile bir nişân istemedim. Ben nişân takamam. Bana nişân verilirse reddederim. Bu ise bir terbiyesizlik olur. Onun için siz İmparator Hazretleri'ni îkâz ediniz. Bana nişân vermesin, dedim. Bendenize oradan ayrılırken sosyoloji üzerine bir büyük sandık kitâb verdiler. Ha pardon! Bundan evvel İmparator mutlaka sana bir şey vermek istiyor, dedi. Ben de mâdâmki bir şey vermek istiyorsa resmini versin ve altına imzâ atsın, dedim. Sonra Hâriciye Nezâreti'ndeki dostlarım bana bir kütübhâne verdiler, bu kütübhâne amele ve iktisâdiyât hakkında idi.

---

* Metinde "Şemit" şeklinde yazılmıştır. Doğrusu "Schmit" olmalıdır.

[Resmî zabıtlar XIX]*

Doktor Nâzım Bey İstiklâl Mahkemesi huzûrunda İttihad ve Terakki'nin Harb-i Umûmî'deki faâliyetlerini îzâh ediyor.

Alman İmparatoru'nun verdiği hediye – Doktor Maârif nâzırı oluyor – Cavid Bey'le maslûb Şükrü'nün arası niçin açılmış? – Harb-i Umûmî'de mağlûbiyet – Wilson Prensibleri etrâfında – İttihadcıların son kongresi – Tevzî edilen yeni kabine ne gibi esâslara istinâd edecekdi? – İttihadcılar niçin kaçacaklarmış? – Firâr tertîbâtı yapılıyor – Herkes firâr edebilirmiş – Ne sûretle kaçıyorlar?

Onu getirdim, doğrudan doğruya Zirâat Nezâreti'ne verdim ve Nâzır Şeref Bey'e bu kütübhâneden lâzım gelen şeyleri iktibâs etsinler, dedim. Aradan bir müddet geçdikden sonra merkez-i umûmîde iken bendenize bir mektûbla bir sandık geldi. Evvelce arz etdiğim gibi nişân istemem, bir resim verilirse kabûl ederim, demişdim ya, İmparator mezkûr sandığa bir vazonun üstüne kendi resmini yerleştirterek bendenize göndermiş. Bendeniz de kabûl etdim. İşte vazo meselesi de budur.

— Peki Maârif nâzırı nasıl oldunuz?

— Bendeniz Maârif nâzırı olmak istemiyordum. Meşrûtiyet'in bidâyetinden bilâ-itibâr hayâtımda memûriyet kabûl etmemeği kararlaşdırdım. Nitekim ne memûr, ne mebûs, ne â'yân ve ne de hiçbir şey kabûl etmedim. Çünkü prensibim hâricinde olan şeylerdi. Nitekim de olmadım. Maârif Nezâreti'ne gelince, bu makam altı ay kadar münhall kaldı. Bendenize çok ısrâr etdiler, o vakit Talat Paşa'ya dedim ki, "Siz böyle keyfe mettefak bir adamı alıp oraya nâzır yaparsanız çok kaybedersiniz. Eğer beni nâzır yapmak istiyorsanız Avrupa usûlünü takib ediniz. Evvelâ beni mebûs intihâb ediniz. Evvelâ Meclis'in Maârif Nezâreti'nin raportörü olayım. Projeleri tedkik edeyim. Edükasyon hakkında tedkikat yaparım. O vakit hem ben mahcûb olmam, hem de size hidmet etmiş olurum" dedim. Bunun üzerine geldiğim zaman zorla aldılar. Nezâret'e gö-

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1835, 17 Ağustos 1926, s.3.

türdüler. Nezâret'e girer girmez bütün memûrîni topladım. Orada memûrîne söylediğim sözler de bundan ibâretdir.

— Pekâlâ! Beş ay nasıl oldu da Maârif Nezâreti münhall kaldı?

— Onu kabineye sorunuz efendim. O zaman Ali Münif Bey idi.

— Evvelce Maârif nâzırı kim idi?

— Şükrü Bey'di.

— Niçin çekildi?

— Talat Paşa ile araları açılmış.

— Talat Paşa ile mi Cavid Bey'le mi?

— Bilmiyorum. Belki Cavid Bey'ledir. Çünkü Cavid Bey onun istediği parayı vermiyordu. Kendisi aynı zamanda Eytâmlar Mektebi'nin müdîr-i umûmîsi idi. Büdceye konulan para ise eytâmın maîşetini temîn edecek derecede kâfî olmadığı için, bu iki nâzırın arası açılmış.

— Merkez-i umûmîde iki nâzırın arasını telîf etmek ciheti konuşulmadı mı?

— Hatırıma gelmiyor.

— Yani Şükrü Bey'le Cavid Bey'in arası açık mı idi?

— Açık idi.

— Ben de öyle zannediyorum, hem çok açıkdı ve son zamâna kadar görüşmüyorlardı. Yani Cavid Bey'in evinde toplandığınız zamâna kadar açıkdı zannederim.

— Bendeniz memleketden dört beş sene uzak kaldığım için bilmiyorum.

— Nihâyet Talat Paşa Kabinesi istifâya karar veriyor. Bu istifânın esbâb-ı dâhiliye ve hâriciyesi ne idi?

— Mağlûbiyet.

— Ne gibi?

— Harbde mağlûb olunca sulh devresi geliyordu. O zaman harb mesûliyeti üzerinde olan kabinenin İtilâf hükûmetleriyle müzâkereye girişmesi muvâfık görülmedi. Kabine istifâ etdi ve Talat Paşa kabûl etdi.

— Harbe devâm edebilmek ve edememek ve mütârekeye teşebbüsde bulunmak meselesi istifâya teşebbüsden evvel aranızda mevzû-i bahsolmuş mu idi?

— Böyle bir şey hatırıma gelmiyor. Onu Hâriciye nâzırına sorunuz.

— Siz de kabinede bulunuyorsunuz ve mesûliyet-i müşterekeniz var.

— Var efendim. Fakat bizim orada bulunduğumuz zaman biz mağlûb olduk.

— Ne meselesi oldu da mağlûb olduk?

— Bulgaristan mağlûb oldu. Mağlûb olunca Makedonya'daki kuvvetin İstanbul'a gelmesi ihtimâli vardı. Onun için Almanlara soruldu. Almanlar, biz harbe devâm edebilecek bir hâlde değiliz...

— Almanlara ne soruldu?

— Harbe devâm edebilecek bir hâlde misiniz, değil misiniz diye soruldu.

— Sonra?

— Almanlar Enver Paşa'ya: Biz harbe devâm edebilecek vaziyetde değiliz. Sulh yapmak mecbûriyetindeyiz. Ortada Wilson Prensibleri vardır. Fakat siz sulh yapmak istemeyip mutlaka harbe devâm etmek isterseniz, o da sizin bileceğiniz bir şeydir diye cevâb gelmişdi.

— Onun üzerine siz ne yapdınız?

— Onun üzerine mâdâmki Wilson Prensibleri üzerine sulh yapılacakdır. O hâlde İtilâf şerâitini hâzırlayacak ve İtilâf hükûmetleriyle müzâkereye girebilecek ve harb mesûlü olmayacak bir kabine mevki-i iktidâra gelsin, denildi. Zannedersem sarayda da Talat Paşa'yı tazyîk etdiler. Onun üzerine Heyet-i Vükelâ'da müzâkere oldu. İstifâya karar verdik. Talat Paşa istifâsını saraya götürdü. Ve bu sûretle çekildik.

— Demek Bulgaristan cephesinin bozulması üzerine Almanlara ve Avusturyalılara soruyorsunuz. Onlar da biz sulhe tarafdârız. Siz de sulh yapın diyorlar, öyle mi?

— Efendim, Enver Paşa Almanlardan kuvvet istedi. Evvelce Almanlar kuvvet göndermeğe başladılar. Zannederim bir iki fırka göndermişlerdi. Sonra onların cephesi de zaafa dûçâr olduğu için harbe devâm edemeyeceğiz, sulh yapacağız, dediler. İlaveten size de onu tavsiye ederiz. Fakat isterseniz harbe devâm ediniz, dediler.

— Pekâlâ. Meselenin şekl-i zâhirî böyle, şimdi müttefiklerin vaziyeti var. Ondan sonra sulhe doğru gidiyorsunuz. Fakat bu sûretle başka bir kabine teşkîl etmek ve sulhe doğru gitmekde memleket için ne gibi netîce hâsıl olacağını tezekkür etdiniz mi?

— Ne gibi netîce efendim?

— Talat Paşa Kabinesi'nin istifâ etmesi demek, İttihad ve Terakki'nin infisâhı ve bütün mevcûdiyetine vedâ etmesi demekdir. O mânâyı ifâde eder. Çünkü memleketin kudret-i maneviye ve maddiyesini Harb-i Umûmî uğrunda istimâl etmişlerdir. Şimdi siz sulhe tâlib oluyorsunuz. Sulhe tâlib olmakla memleket için ne gibi bir netîce hâsıl olacağını tezekkür etmek lâzımdır. Bu husûsu tezekkür etdiniz mi?

— Bu netîceyi yeni gelecek kabine edecek. Bu, sulh şerâitine bağlıdır.

— Sulh şerâitini nasıl temîn edecekdiniz? Ne yapacakdınız?

— O vakit Wilson Prensibleri üzerine teklîfât vâki oldu. Dediler ki: Her millet kendi mukadderâtına hâkimdir ve kendi hudûdu dâhilinde müstakil olarak kalacakdır, deniyordu. O vakit düşündük. Avrupa dediğini tutarsa ve Amerika Reis-i Cumhûru'nun nazariyelerinde samîmî iseler, Türkiye Türk hudûdu dâhilinde kalacakdır ve zarar mahdûd kalacakdır. Fakat bunun temîni için de nâmûslu bir kabinenin mevki-i iktidâra gelmesi lâzımdır, dedik. Bu husûsdan Talat Paşa memnûn görünüyordu. Ve İzzet Paşa'nın riyâseti altında Fethi Bey, Cavid Bey, Seyyid Bey ve daha bazı zevâtdan müteşekkil bir kabine teşekkül etsin. Bunlar nâmûslu zevâtdır, deniyordu ve bu sûretle eğer Avrupa da hakikaten vaadini tutacak olursa Türkiye kendi hudûdu dâiresinde müstakil olarak kalırdı. Zâten Harb-i Umûmî'ye girmenin başlıca sebebi de, kapitülasyonlardan kurtulmak, istiklâlimizi kazanmak için idi. Onun için zarar bile olsa mahdûd bir zarardır deniliyordu. Hulâsa arazi cihetinden kaybetdiğimizi istiklâl nokta-i nazarından telâfî edeceğiz diye müteselli oluyorduk. Elverir ki mevki-i iktidâra gelecek olan kabine memleket mukadderâtına hâkim olsun ve memleketin menfaatini müdâfaa edebilsin. Buna da Talat Paşa elinden geldiği kadar çalışdı ve defaâtle saraya da bunun için gitmiş idi.

— Yeni kabine neye istinâd edecekdi?

— Bunu bilmiyorum. Kuvvet nokta-i nazarından mı, maneviyât nokta-i nazarından mı?

— Meşrûtiyet hayâtında bir kabinenin bir kuvvete, bir fırkaya istinâd etmesi lâzımdır. Talat Paşa Kabinesi İttihad ve Terakki

Kabinesi idi. O istifâ edince İttihad ve Terakki kalmamışdır. Şimdi onun istifâsıyla yerine gelecek olan İzzet Paşa Kabinesi'nin hangi kuvvete istinâd edeceğini soruyorum.

— Efendim, Talat Paşa Meclis-i Mebûsân'daki arkadaşlara icrâ-yı tesîr etdi ve dedi ki bunlar gayet nâmûslu adamlardır. Siz bunları tutunuz, dedi ve muvaffakıyetlerine yardım edin, dedi. Ve bunun üzerine Meclis'in heyet-i umûmiyesi yeni gelen kabineye mesned oldu.

— Kabinenin istifâsı Fırka meclis-i umûmîsinde mevzû-i bahsoldu mu?

— Vallahi efendim, ahvâl o kadar süratle cereyân ediyordu ki o sırada meclis-i umûmî toplandı da bu ciheti konuşdu mu, konuşmadı mı bilmiyorum.

— Evvelâ onu söyleyiniz. Meclis-i umûmî berdevâm mı idi, değil mi idi?

— Meclis-i umûmî berdevâm idi.

— Hâlbuki Hüseyinzâde Ali Bey diyor ki: "Meclis-i umûmî harb senelerinde ictimâ etmiyordu."

— Zannedersem meclis-i umûmîde Hüseyinzâde Ali Bey yokdu.

— Meclis-i umûmîde kimler vardı?

— Â'yân, mebûsân, bir de merkez-i umûmî hâricden kimse yokdu.

— Pekâlâ İzzet Paşa Kabinesi teşekkül etdi. Sonra İttihad ve Terakki ne oldu?

— Harb kaybedildiği için İttihad ve Terakki halk nazarında sukut etdi. Memleketi teşkîlâtsız bırakmamak için dediler ki, bir kongre yaparız. Bu kongrede a'zâ, İttihad ve Terakki'nin devâmını arzu ederlerse o şekilde, feshine karar verirlerse diğer şekilde başka bir fırka tesîs edilir. Fakat her hâlde memleket teşkîlâtsız kalmasın, denildi. Onun üzerine alelacele bir kongre akdolundu. Hattâ her yerden bir murahhas gelemedi. Vekîl gönderdiler. Fakat Meclis-i Mebûsân ve Â'yân a'zâsı orada bulunduğu için tabîatıyla onlar kongrenin a'zâ-yı tabîiyesinden idiler. Bu sûretle bir kongre akdedildi. Bendeniz sonradan gitmişdim. Orada İttihad ve Terakki'yi Teceddüd Fırkası'na kalb ile hâricde de eski İttihad ve Terakki teşkîlâtını Teceddüd Fırkası nâmı altında çalışmağa sevk etdiklerini işitdim.

— Kongrede siz bulundunuz mu?

— Bulundum. Fakat baş tarafında bulundum. Son kararlarında bulunmadım.

— Kongrenin kararı nizâmına muvâfık mı idi?

— Tabîî.

— Bütün merkez-i umûmî arkadaşlarınız bu kongrenin kararını kabûl etdiler mi?

— Kabûl etmeleri lâzım gelir. Bendeniz kabûl etdim.

— İstanbul heyet-i merkeziyesi bunu ne sûretle telâkki etmişdir?

— Bendeniz İstanbul'u terk etdim. Onun için heyet-i merkeziyenin ne sûretle telâkki etdiğini bilmiyorum.

— Teceddüd Fırkası'na kalbi mevzû-i bahsolmuşdur. Tabîî ilk zamanlarda hepiniz bulundunuz?

— Efendim, birinci günü heyet-i idâre teşekkül etdi. Merkez-i umûmî a'zâları istifâ etdi. Talat Paşa lider olmak sıfatıyla îzâhât verdi. O gün bütün îzâhât ile vakit geçdi.

— Teceddüd Fırkası heyet-i idâresini teşkîl etdiler değil mi?

— Evet.

— Merkez-i umûmî artık madûm addedildi. Meclis-i umûmî de kalkdı. Kabine de istifâ etdi. Teceddüd Fırkası'nın heyet-i idâresi teşekkül etdi. İttihad ve Terakki nihâyet buldu. Yani mevcûdiyeti selbedilmiş oldu değil mi?

— Muvakkat bir heyet-i idâre teşekkül etdi. Bendeniz o vakit idârede idim.

— Niçin?

— Kongreyi devâm etdirmek için bendenizin bulunduğum gün Talat Paşa yalnız harb hesâbını verdi. Biz şu maksadla harbe girdik, şu netîce hâsıl oldu. Şu yolda mağlûb olduk, dedi. A'zâlar da birer birer söz alıp Paşa merhûmu tenkid etdiler. Ondan sonra kongreyi idâre edecek bir heyet-i idâre teşekkül etdi. Ondan sonra da biz çekildik.

— Merkez-i umûmînin uhdesinde olan para, eşyâ, sâire devredildi mi?

— Bizden sonra devretmişler.

— Kimler?

— Malûm-ı âlîniz bir mâlî encümen teşekkül eder. O mâlî encümene kâtib-i umûmî hesâb verir. Kongre a'zâsı da o hesâbı alır. Bütün kongrelerde böyledir.

— Merkez-i umûmînin uhdesinde neler var idi?

— Hesâb işlerine karışmıyordum efendim, bilmiyorum.

— Merkez-i umûmî a'zâsı sıfatıyla?

— Bilmiyorum efendim. Onu Midhat Şükrü Bey'e sorarsınız.

— Ona da sorduk. Siz de söyleyiniz.

— Değil yalnız o vakit, ondan evvelki şeyleri de bilmiyorum. Kongre oldu mu bir heyet toplanır. O heyet hâricden gelen murahhaslardan olurdu. Kendileri idâre ederlerdi. Bu heyetde 3-4 kişi bulunurdu. Ondan sonra bunlar müşterek bir mazbata yaparlar ve hulâsasını kongreye bildirirlerdi.

— Bir para almak ve vermek meselesi olursa siz imzâ etmez misiniz?

— Hayır.

— Ya kim alıp verirdi?

— Kâtib-i umûmî.

— Heyetinizin mâlî husûsâta hiç müdâhalesi yok mu?

— Hiç yokdur efendim.

— Demek yokdu?

— Her hâlde ben hiçbir mâlî husûsâta karışmamışımdır.

— Merkez-i umûmînin vezâifine müteallik olan husûsâtı nizâmnâmeden okuyoruz, dinleyiniz.

[*Merkez-i umûmînin vezâifi okundu.*]

— Gördünüz mü?

— Fakat vazîfeler taksîm olunur efendim.

— Ben size söyledim, mesûliyetiniz vardır.

— Fakat emniyet var efendim.

— Ne olursa olsun heyet bir şahsiyet-i hükmiye mâhiyetinde mesûliyeti deruhde etmişdir.

— Fakat arz etdiğim gibi vazîfe taksîm edilmişdir. Sonra bir de emniyet-i mütekabile vardı.

— Vezâifi husûsî cihetden taksîm edebilirsiniz. Fakat umûmî sûretde müşterek mesûliyet altındasınız.

— Elbetde efendim. Eğer fenâ bir muâmele yapılmışsa benim de müşterek mesûliyetim vardır.

— O hâlde parayı kimin aldığını ve sizden aldığını bilmem demek olur mu?

— Bilmiyorum efendim.

— Bilmiyorum demek mânâsızdır.

— Bilmiyorum efendim. Çünkü bir de mütekabil emniyet vardı.

— Veznedârınız kimdi?

— Nihad Bey idi.

— Muhâsebeciniz kimdi?

— Yine Nihad Bey.

— Demek hem veznedâr, hem muhâsebeci mi?

— Evet efendim.

— Merkez-i umûmî ve kabine ve meclis-i umûmî müstafi vaziyetine geldikden sonra memleketden savuşmak fikri nereden doğdu?

— Merkez-i umûmîde doğdu. Meclis-i umûmî a'zâlarından bazı zevât da gelmişdi. Orada denildi ki: Bu harb birtakım mesûliyetler tevlîd etmişdir. Halkın bilhâssa Hıristiyanların bize karşı buğzu vardır.

— Bunu kongreden evvel mi düşünüyorsunuz, sonra mı?

— Kongreye karar verdiğimiz gün.

— Sonra?

— Talat Paşa, Enver Paşa, Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım memleketi terk etmelidirler. Ve kendilerinin hâricde olduklarını göstermelidirler çünkü bilhâssa Hıristiyanların bunlara karşı büyük düşmanlığı vardır.

— Kimlerin?

— Rumlarla Ermenilerin efendim.

— Sonra?

— Bunlar bu sûretle dâhilde kalacak olurlarsa memleketde iğtişâş çıkarmak için vesîle ararlar, onun için bu zevâtın memleketden çıkmaları memleketin menâfii nâmına doğrudur, dediler ve çıkacaksınız, dediler.

— Bu kongreden bir iki gün sonra diyorsunuz?

— Kongrede nasıl olur efendim? Kongrede bir defa bulundum. Ondan sonra İstanbul'dan ayrıldım.

— Söylediğiniz şekil kongreden iki üç gün sonra mı?

— Bir iki gün sonra bulunmadım ki ondan sonra hemân hareket etdik. Bendeniz kongrede bir gün bulundum.

— Yani kongreden evvel diyorsunuz?

— Evvel.

— O hâlde ifâdeniz yanlış.

[*İfâde-i evveliyesi okundu.*]

— Efendim, bu mesele kongreden evveldir.

— Peki evvel olsun, sonra?

— Hareket edeceğimizi sabâhleyin bize bildirdiler. Bir istimbot gönderdiler, onunla akşam bir torpidoya bindik ve oradan Sivastopol'a gitdik.

— O kararı ittihâz etdiğiniz vakit meclis-i umûmîden kimler bulunuyordu?

— Zannederim Cahid Bey bulunuyordu. Belki başka da vardı.

— Demek bu kararı ittihâz etdikden sonra kongrede bir veya iki defa bulundunuz?

— Bir defa ictimâda bulundum efendim.

— Çekileceğinizden kimler haberdâr oldu?

— Orada bulunan arkadaşlarımız haberdâr oldu.

— Orada kimler vardı?

— Merkez-i umûmî a'zâlarının hepsi orada idi zannederim.

— Enver Paşa orada mı idi?

— Hayır.

— Cemal Paşa?

— Hayır efendim.

— Cemal Paşa'nın çekilmesi mevzû-i bahsoldu mu?

— Cemal Paşa mevzû-i bahsolmadı, fakat Enver Paşa mevzû-i bahsoldu.

[Resmî zabıtlar XX]*

Doktor Nâzım Bey tarihî muhâkeme huzûrunda İttihadcıların firârlarından sonra Almanya'da ve Rusya'daki faâliyetlerini anlatıyor.

Mondros Mütârekenâmesi'nin imzâsı – İttihadcılar firâr ediyorlar – Memlekete bir teşkîlât bırakmışlar – Doktor Nâzım "Kaçdık" diyor – Enver Paşa'nın fikri ne imiş? – Firârîler Berlin'de – Yeni faâliyetler başlıyor – İslâm İhtilâl Cemiyetleri – Merkez-i umûmî Berlin'de imiş – İslâm memleketleri murahhasları – Ruslarla yapılan mukavele – Merkez-i umûmî Moskova'ya naklediyor – Rusya'daki faâliyetler nedir?

— Doktor Rusuhi'yi niçin almak istiyordunuz?

— Efendim, bu dört kişi be-heme-hâl gidecek, dediler.

— Kim, kim?

— Enver Paşa, Talat Paşa, Baha Şakir, Doktor Nâzım harb mesûlü sıfatıyla be-heme-hâl gidecek, dediler, çünkü Hıristiyanların bunların üzerinde büyük husûmeti vardır, denildi.

— Kim söylüyor, esâsen kendi kendinizesiniz?

— Efendim, merkez-i umûmîden olan dokuz kişi orada vardı: Eyüb Sabri Bey, Ziya Gökalp Bey, Midhat Şükrü Bey, Baha Şakir Bey, bendeniz vardım.

— Toplandık karar verdik, dediğin Hilmi Bey'in, Ziya Gökalp Bey'in kararı mı?

— Evet, Hüseyin Cahid Bey filân da vardı. Her hâlde orada on on iki kişi kadar mevcûddu.

— Giderken veya hâricde bulunduğunuzda idârede para meselesi ne sûretle mevzû-i bahsoldu?

— Bendeniz ifâde-i evveliyemde de söyledim efendim. Çıkarken yanımda on sekiz lira para vardı. Merkez-i umûmî bize dört veya beş aylık para vermişdi. Onu âileme bırakmışdım, yanımda yalnız on sekiz liram vardı. Giderken Talat Paşa ben otomobili satdım, bir çiftlik kiralamışdım, inek satdım. Yanımda zannederim sekiz dokuz bin lira kadar para götürüyor demesinler diye hesâbını da

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1836, 18 Ağustos 1926, s. 4.

verdim, zâten Avrupa'da üç dört ay kadar kalacağız –bilmiyordum ki bu Mütâreke üç dört sene devâm edip de biz de o kadar kalacağız– onun için bu para hepimize yetişir, dedi. Bendeniz de para için hiçbir şey söylemedim. Sonra Talat Paşa Almanya'da bize biraz para verdi.

— Diğer arkadaşlarınız para aldı mı?

— Gelmedi ki, bilmiyorum efendim.

— Gelmesi mukarrer değil mi idi?

— İsteyen gelebilirdi.

— Doktor Rusuhi aldı mı?

— Aldı zannederim.

— Ne kadar verildi?

— On beş bin mark kadar. Bahaeddin Şakir'e de, bendenize de verdi.

— Ne verdi?

— On beş, yirmi bin mark kadar verdi, o zaman tanesi iki kuruş ederdi.

— Mark mı aldınız, bizim para mı?

— Bizim parayı bozdurdu, mark verdi.

— Talat Paşa'nın verdiği parayı sormuyorum; memleketden çıkarken merkez-i umûmîden kongre yapıp ne aldınız?

— Bendeniz üç-dört yüz lira âileme bırakdım. Birkaç aylık vermişlerdi.

— Kaç kuruş?

— Her hâlde nizâmnâmemizde musarrah olduğu kadar.

— Murahhaslara ve kâtib-i umûmîlere para verildi mi?

— Verildi.

— Ne kadar?

— Nizâmnâmemizde şart ne ise o kadar verildi. Dört aylık mı beş aylık mı, tazmînât verdiler.

— Küçük Talat Bey ifâdesinde ikişer bin lira aldığınızı söylüyor.

— Ben iki bin lira almadım. Küçük Talat Bey orada kaldığı için belki almışdır.

— Fakat o da motora kadar Abdülkadir Bey'le geldi ve döndü?

— Evet, motora kadar geldi.

— O sizin dediğiniz gibi bunlar gitsin diye bir karar verilmiş değil, herkes kendi mülâhazasıyla isterse gitsin şeklinde idi, dedi.

— Bendeniz kendi kanâatimle.

— Veya arkadaşlarınız ve bunun için de ikişer bin lira aldık, diyor.

— Belki orada kaldığı için o almışdır.

— Bunun için fazla ısrâr etmeyiniz. Almadınız mı? Bunda söylemeyecek bir şey yok.

— Bendeniz almadım.

— Arkadaşlarınız?

— Onlar da almadı. Belki sonradan âilelerimize vermişlerdir. Fakat bendeniz giderken biliyorum. 300 lira aldım. Yanımda on sekiz lira para vardı.

— Bu gitmek meselesinde Kara Kemâl var mıydı?

— Vardı.

— İlk mütâlaası ne idi?

— Zâten en ziyâde o ısrâr ediyordu.

— O ne hakla aranızda bulunuyordu?

— Merkez-i umûmî a'zâsı idi.

— İstanbul heyet-i merkeziyesinde değil mi?

— Oraya da nezâret ederdi.

— Merkez-i umûmîde a'zâ idi. İstanbul ile alâkadâr olduğu ve İstanbul heyet-i merkeziyesinde bulunduğu için diyordu ki Hıristiyanların bunlara karşı büyük bir gayzı vardır ve bunlara hücûm ile büyük kargaşalıklar çıkaracaklar ve maâz-allah İstanbul'u işgal edecekler.

— Kendisini nasıl tasavvur ediyor, kendi niçin çıkmıyor?

— Ne bileyim efendim?

— "Bilmiyorum" kelimelerini hep kendi aleyhinizde olan yerlerde kesiyorsun.

— Hayır efendim, bilmiyorum. Hattâ bendeniz tahkikat-ı evveliyemde de söyledim, Rûmeli'de, Selânik'de birtakım yörükler vardı. Ecdâdım oradadır, Kılkış köyleri derler. Onların arasına geçip Anadolu'ya geçmek istiyordum. Hattâ kırmızı kuşağımı hâzırlamışdım...

— Onu öyle söylesen kimse inanmaz.

— İnanmayınız efendim, ısrâr etdiler de bendeniz onun üzerine gitdim.

— Hareket edeceğiniz günlerde Mondros Mütârekesi imzâ edildi mi?

— İmzâ edildiğini Tevfik Rüşdü Bey'den işitdim.

— Peki Mütârekenâme ne gibi ahkâmı ihtivâ ediyormuş?

— Bilmiyorum. Tevfik Rüşdü Bey ümîdimizin fevkinde bir mütâreke akdedildi şeklinde bendenize söyledi.

— Ümîdin fevkinde mi dedi?

— Evet, tebşîr ederim diye söylemişdi bendenize.

— Hâlbuki memleketin ne gibi felâketlere doğru gitmekde olduğunu birkaç gün evvelki gazeteler yazıyordu. Siz tamâmen fırtına kopacak bir vaziyetde gidiyorsunuz.

— Kalıp da ne yapacakdım?

— Kalanları nereye bırakıyordunuz?

— Bir teşkîlât bırakdık.

— En yakın arkadaşlarınıza Allah'a ısmarladık demeden nereye gidiyorsunuz?

— Merkez-i umûmîdeki arkadaşlarım gitmeme karar verdi. Ben de onun üzerine...

— Hangi merkez-i umûmîdeki arkadaşların? Ben sana saydım. Hilmi, Ziya Gökalp Bey, Kemâl, Bahaeddin Şakir ve daha bir iki kişi.

— Efendim! O vakit ben mütereddid idim. Hükûmet'de vazîfem yokdu, bir kumandan değildim.

— Kaçdık deyiniz!

— ...

— Deyiniz!

— Evet, kaçdık.

— Cân-ı azîzinizi kurtarmak için.

— Hiç de o fikirde değildim.

— Geçen gün de geçdi bunun bir mânâsı vardır. Milletin sizi parçalamasından korkdunuz. Çünkü Anadolu'ya geçmek, hepinizin yed-i iktidârında idi.

— Dört defa geçmek istedim. İki defa Almanya'da iken, iki defa Rusya'da iken gelmek istedim, hattâ bu tabîri kullandım. Bir hastaya su dahi veremez miyim, dedim.

— Öyle. Milleti bu hâlde bırakır gidersiniz de ondan sonra da milleti eline almış olan ve vaziyeti ıslâh etmiş olan ve Harb-i Umûmî'yi nasıl idâre etdiğinizi bilen adamlar sizi alırlar mı idi?

— Ben harb mesûlü mü idim efendim?

— Pekâlâ memleketden çıkdınız, nereye gitdiniz bakalım ve ne yapacağınızı aranızda tesbît etdiniz mi?

— Hayır, dışarıya çıkacaksınız. Orada düşünürsünüz, dediler.

— Cânım "dediler" tabîrini bırak, "dedik" idi?

— Kırım'a gitdik ve Almanya'ya gitmek üzere trene bindik. O gece Enver Paşa, Talat Paşa ile görüşür.

Enver Paşa'nın evvelden beri bir projesi vardır. Daha istifâ etmeden evvel Kafkasya'da iki Türk fırkası vardı. Ruslardan aldığı silâhlarla, sekiz bin lira o Türk fırkasına göndermiş, Azerbaycan hidmetinde bulunan zâbitâna da iki sene izin almış. Onun maksadı, oradaki fırkaları oradaki ahâlî-yi İslâmiye ile kuvvetlendirdikden sonra Ermenistan'ı ezip, Kars'da bir hükûmet-i muvakkate teşkîl etmek idi. Hattâ akrabâsından bulunan Halil Paşa'yı da daha çıkmazdan evvel oraya göndermek üzere vapura bindirmiş, fakat İzzet Paşa Enver Paşa'nın bu planını anlamış, bir torpido ile Halil Paşa'yı Zonguldak'dan çevirmiş. Ve ben İngilizlerden korkarım, Enver Paşa'nın maksadını da bilirim. Enver Paşa Kırım'a gitdiğimiz vakit bu programını mevki-i fiile koymak için ben burada ineceğim ve Azerbaycan'a gideceğim ve o eski fırkanın başına gideceğim, siz de Almanya'ya gidersiniz, Almanya İmparatoru seni çok sever, orada onun teveccühü sâyesinde memlekete hidmet edersin, demiş ve gece yarısı Kırım'ın merkezi olan Bahçesaray'da trenden indi ve biz de Almanya'ya, Berlin'e gitdik. Almanya'da ihtilâl kopmuşdu, sarayı topa tutmuşlardı. Sokaklarda muhârebe-mücâdele oluyordu. Biz orada evvelâ kenar mahallelerden birisinde bir otelde bulunduk. Oteli de dâimâ bombardıman ediyorlardı, kurşunlar...

— O cihetlere dâir tafsîlât vermeyiniz, hareket ve faâliyet-i siyâsiyeniz hakkında söyle!

— Berlin'e gitdik; bir müddet talebenin bir kısmıyla bizim aleyhimize nümâyiş yapacaklarını işitdiğimiz için bir sanatoryuma gitdik. Orada saklanmak îcâb etdi. Sanatoryumda on beş gün kadar oturdukdan sonra, Bahaeddin Şakir'le bendeniz Bavyera'ya gitdik, bir müddet sonra toplandık ve burada boş durmayalım, dedik. Ve o zaman İslâm İhtilâlleri Cemiyeti'ni yapmağa karar verdik.

— Kim kim?

— Baha Şakir, bendeniz, Talat Paşa, Rusuhi Bey toplandık, sonra Cemal Paşa'yı da çağırdık. Enver Paşa'dan da haber bekliyordum. Hâlbuki Enver Paşa Kırım'dan Azerbaycan'a geçmek için bir hafta denizde çalkanıyor, düşüyor, hasta oluyor, sonra karadan gitmeğe teşebbüs ediyor, muvaffak olamıyor, Varşova'ya gidiyor, sonra gelen Almanlar vâsıtasıyla haber aldık ve onu da çağırdık ve İslâm İhtilâlleri Cemiyeti'nin orada esâsını vaz etdik, maksadımız...

— Demek cemiyetler üç beş kişinin toplanmasıyla hâsıl olur.

— Arz edeceğim efendim.

— Evvelâ gayesini söyle!

— Gayesi; İtilâf hükûmetleri Mütâreke şartları meydana çıkınca her millet kendi mukadderâtına hâkim olacakdır, nazariyesini ortaya atmışlardı. Tabîî bu herkesin kulağına tanîn-endâz olmuşdur. Bütün müstemlekelerde yaşayan halk, harb bitdikden sonra her millet, kendi mukadderâtına hâkim olacak, istiklâline nâil olacakdı. Memleketimizin üstünde olan yükü tahfîf etmek için bu müstemlekeler ki –en ziyâde Fransız ve İngilizlerin elinde idi– ahâlî-yi İslâmiye üzerinde çalışırız. Birtakım münevverleri, o vakit Almanya'da pek çok vardı, bunlarla temâs ederiz, bunları teşvîk ve tahrîk ederiz ve tabi olduğu hükûmetleri meşgul ederiz, dedik. Onun üzerine Hindlilerle temâs etdik.

— Teşkîlâtın mâhiyeti nedir?

— Mâhiyeti her millet kendi kudretine istinâd ederek...

— Heyetler itibârıyla söyle! Nerelerde, ne şubeler vardı?

— Daha bidâyetdeyiz. Arz edeceğim. Almanya'da pek çok Müslümân vardı. Çünkü Almanlar harb zamanında orada birçok Hindli, Cezayirli, Mısırlı bulunduruyorlardı. Esâsen maârif yeri olduğu için binlerce talebe vardı. Bunları da topladık, en ziyâde işe yarayanları aldık, sonra Hindistan'dan Avrupa'ya birtakım komis-

yonlar geliyordu. Talat Paşa İsviçre'ye gitdi ve bunlarla temâsda bulundu. Ve temâslarımız sâyesinde İslâm İhtilâller Cemiyeti'nin esâsâtını, ki iki idi: Birisi her millet kendi mukadderâtına hâkim olacak, ikincisi de her millet kendi kuvvetinden başka bir yerden muâvenet beklemeyecekdi.

— A'zâ kimlerden olacakdı?

— Her milletden birer murahhas bulunacakdı.

— Nerede?

— Berlin'de bulunacakdı.

— Merkez-i umûmî Berlin'de mi idi?

— O zaman orada idi.

— A'zâ kaydetmek usûlünüz var mı?

— Biz a'zâ kaydetmiyorduk, yalnız her memleket kendinden bir murahhas gönderecek, o murahhas merkez-i umûmî a'zâsından olacak, biz nasıl orada müessis olmak itibârıyla a'zâ bulunuyorsak, ondan sonra Mısır'dan, Hindistan'dan, Mezopotamya'dan, Suriye'den, Irak'dan, Cezayir'den, hattâ Fransızlara karşı isyân eden Marok'dan [Fas] temâs temîn etmiş idik. Onlardan birer murahhas gelecek ve bu heyet-i murahhasa bütün müstemleke hâlinde idâre edilen ahâlî-yi İslâmiye'yi kendi hükûmetleri aleyhine tahrîk etmek sûretiyle, galip olan hükûmetleri işgal edecek ve bu sûretle biz kendi memleketimize hidmet etmiş olacağız. Onun için bu işe teşebbüs etdik.

— Yani onların isyânı dolayısıyla memleket fâide görecek?

— Tabîî efendim; Hindistan'ı biz âteşe verirsek ve İngilizler burada meşgul olurlarsa elbet de memleketimiz istifâde eder, düşündüğümüz bu idi.

— Yani İslâm muhîti olan yerleri kıyâm etdirmek istiyordunuz?

— Evet, gayemiz bu idi. Onların gençlerini Wilson Prensibleri mûcibince her millet kendi mukadderâtına hâkim olmak için onları tenmiye etmek ve Türkiye'ye düşman olan memleketlerdeki hükûmetleri meşgul etmek...

— Meselâ size bir suâl vârid olsa: Siz ne maksad ve salâhiyetle geldiniz de bizi davet ediyorsunuz diye sorsalardı, ne derdiniz?

— Onlar hâzırdı efendim; hemân muvâfakat etdiler ve iştirâk etdiler.

— Ne yapdılar?

— Murahhas gönderdiler, yani bu fikri memleketlerinde temîn etmek sûretiyle teşebbüsâtda bulunacaklarını vaad etdiler.

— Para çekiyor muydunuz?

— Hayır.

— O hâlde sizde para vardı?

— Hayır.

— Merkez-i umûmînin ihtiyâcâtını nereden temîn edecekdiniz?

— Talat Paşa'nın bize verdiği para bizi bir iki sene idâre ederdi. Almanya ucuz bir memleket idi. Onlardan beş para dahi almadık.

— Sonra?

— Bu teşebbüsâtımızda, bilhâssa Hindistan halkıyla olan teşebbüsâtımızda Ruslarla anlaşmak lüzûmunu hissetdik. O sırada Rusların en kıymetli rüknünden birisi rehîne olmak üzere Berlin'de bulunuyordu. Talat Paşa bu zâtla temâs etdi ve bu zâtla bir mukavele yapdı. Ve bu mukaveleyi telsiz telgrafla Moskova kabûl etdiğini bildirdi.

— Muâhede mi, mukavele mi?

— Mukavele efendim.

[Resmî zabıtlar XXI]*

Doktor Nâzım Bey İttihadcıların Almanya ve Rusya'daki faâliyetlerini, niçin Anadolu'ya geçmek istediklerini tarihî muhâkeme huzûrunda îzâh ediyor.

Talat Paşa'nın şahâdeti – Enver Paşa'nın davet telgrafı – Anadolu'ya niçin gelmek istiyorlar? – Üç firârî doktor – Anadolu'da pansuman yapacaklarmış – Siyâsî faâliyetleri – İstiklâl Mahkemesi huzûrunda – Doktor "İsticvâb ediniz efendim" diyor – İttihad ve Terakki'nin mevcûdiyeti etrâfında – Merkez-i umûmî lağvedildikden sonra – Gayr-i meşrû faâliyetler – Müessirler kimlerdir? – Moskova'daki faâliyetler – Enver Paşa'nın fikri.

— Nasıl?

— Efendim, bizim Irak'da, İran'da, Hindistan'da çıkaracağımız meselelerde kendilerinden insan ve silâh itibârıyla bir muâvenetimiz olursa Ruslar bunu vereceklerdi. Mukavele bu idi ve nitekim sonra faâliyete geçmek için...

— Rusya dâhilindeki bulunan Müslümânları istihlâs edilmiş mi zannediyorsunuz?

— Rusya'da bulunan Müslümânlar için yalnız Azerbaycan'ın istiklâlini tanıyacaklardı. Başka türlü bir şartları yokdu. Yani Talat Paşa'nın bendenize anlatdığı bu idi. Rusya dâhilindeki Müslümânları tahrîk etmeyeceğimiz hakkında ve oradaki Müslümânlar için hiçbir teşebbüsde bulunmamak için taahhüdâta girişdik. Yalnız Rusya muâvenet edecek ve onlar da gönüllü yazılabilecek, silâh verilecek, îcâb ederse nakden yardım dahi edecek çünkü bizim asıl hedefimiz, arzumuz, Irak, İran, bir de Hindistan idi. Nitekim Cemal Paşa'nın Afganistan'a gitmesi bu esâsâtdan birisi idi. Bu mukaveleyi yapdıkdan sonra, Rusya'ya gidip fiilî teşebbüsâta girişmek cihetini düşündük fakat Rusya o vakit ablûka altına alındığı için tayyâre ile gitmek noktası hatırımıza geldi. Başka bir vâsıta yokdu. Üç kısım hatırımıza geldi. Birinci kısmın Enver Paşa ile Baha Şakir

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1837, 19 Ağustos 1926, s. 3.

Bey tayyâre ile gidecekdi. İkinci kısımda Cemal Paşa ile Bedri Bey, üçüncü kısımda Talat Paşa, bendeniz gidecekdim.

— Nereye?

— Moskova'ya, düşündüklerimizi mevki-i fiile koyabilmek maksadıyla Moskova'ya gidecekdik. Nihâyet Enver Paşa ile Bahaeddin Şakir altı defa tayyâre ile gitmeğe teşebbüs etdiler. Altı defasında da muvaffak olamadılar. Birincisinde...

— Moskova'ya merkezi mi naklediyorsunuz?

— Evet, bilhâssa Hindistan'la Afganistan'a yapılacak muâveneti tesbît etmek için oraya gitmek îcâb ediyordu. Onun için Moskova'ya gidecekdik. Altı tayyâre teşebbüsünde de düşdüler. Esîr oldular. Orada bir Alman tayyâresinin yardımıyla her gün Baha Şakir ile Enver Paşa gezmeğe çıkıyorlarmış. O sırada...

— Bunları geçiniz. Moskova'ya gitdiniz?

— Moskova'ya gitmezden evvel daha çok şeyler var. Çünkü biz Berlin'de büro da teşkîl etdik. Türkiye lehinde propaganda yapmak için bu büroyu tesîs etdik.

— Moskova'ya kimler geçdi?

— Enver Paşa, Baha Şakir, Bedri Bey, Cemal Paşa geçdiler. Cemal Paşa Bedri Bey'le beraber Afgan'a gitdi. Enver Paşa da Moskova'da kaldı. O sırada Enver Paşa hepimizin Moskova'ya gitmemiz fâideli olamayacağını, bizim Berlin'de çalışmamızdan daha fazla fâide hâsıl olacağını yine bir defa Berlin'e geldiği zaman söyledi, biz de o vakit Berlin'de boş durmamak için bir büro teşkîl etdik ve orada propaganda yapacakdık. Ve büronun başına Talat Paşa bendenizi koydu. O kongrede Şnayder isminde Fransızca-İngilizce bilir gayet âlim bir zât vardı. Onun vâsıtasıyla biz Avrupa'nın muhtelif kabinelerine makale yazardık. Sonra Moskova'ya gelmezden evvel Mustafa Kemâl Paşa'dan bir mektûb aldık. Orada Ankara heyet-i vekîle kararıyla, sizinle teşrîk-i mesâî ediyor. Yalnız siz hâricde çalışınız, biz de içeride çalışacağız ve dışarıda çalışdığınız takdîrde mühim bir mesele olursa bize haber vermeden bir şey yapmayın, diye bize bir kâğıd geldi. Ondan sonra biz o büroda çalışıyorduk. Talat Paşa mütemâdiyen İsviçre, İtalya ve Holanda'ya seyâhat ederek, oradaki bazı mühim zevât ile görüşerek,

Avrupa'nın Anadolu hakkındaki düşündüklerini raporla Mustafa Kemâl Paşa'ya bildiriyorduk.

Bizim orada birtakım teşebbüslerimiz daha vardı. Mağlûb milletlerin nasyonalistleri İtilâf hükûmetlerinin tazyîki üzerine galeyâna gelmeğe başlamışlardı. Böyle bir hareket vardı. Mağlûb olan milletler yavaş yavaş birleşip Anadolu'da olduğu gibi bir hareket-i isyâniye çıkarmağı düşünüyorlardı. Hattâ bunların içinde gayet nasyonalist olduğu hâlde Moskova'yı iltizâm etmek isteyenler vardı. Biz de bunları teşvîkden hâli kalmadık, hattâ o sırada İrlandalılar isyân hâlinde idiler. Gayr-i müslim olan Hindlilerin teşvîkiyle dediler ki: Bu İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni siz bütün Mazlûm Milletler İttihadı Cemiyeti'ne kalbediniz.

— Kim dedi?

— Moskova ile anlaşmak isteyen gayr-i müslim olan Hindliler söylediler. İrlandalılar da İngilizlerle muhârebe ediyorlar, dediler. İrlandalıların reis-i sânîsi bunun için geldi, bizimle bir buçuk iki ay kadar temâsda bulundu. Yalnız merkez-i umûmîyi intihâb meselesine gelince, onlar Moskova'ya gitmek istemiyorlardı, çünkü milyonlar çekiyorlardı, bu parayı Hollanda'da sarfedeceğinize Hindistan'da sarfedecek olursanız İrlanda bundan daha ziyâde müstefîd olur. Çünkü İngilizlerin cân alacak noktası Hindistan'dır. Orada bu parayı sarfedeceğinize Hindistan'da sarfetmeniz daha iyi olur, diye teşvîke çalışdık. Bunlarla iyi temâs etdik. Biliyoruz ki İrlanda İngilizlere karşı isyân hâlinde bulunuyordu. Fakat merkez-i umûmî meselesinden dolayı onlar müzâkerât ve teşrîk-i mesâîsini kabûl etmediler.

O sırada zannederim nîm-resmî İngiliz heyetleri Talat Paşa'ya gelmeğe başlamışdı. Nitekim Talat Paşa bunları mufassal raporlarla Mustafa Kemâl Paşa'ya gönderiyordu. Nihâyet Talat Paşa'nın bu temâslarından artık bizim Avrupa'da bir şey yapamayacağımız anlaşıldıkdan sonra, Şeref Bey'le Paşa Hazretleri'ne bir arîza gönderdi. Şeref Bey'le içeriye girmek üzere Talat Paşa, Baha Şakir, bendeniz hâzırlanıyorduk. Şeref Bey uzun müddet Antalya'da kaldı. Mektûbu göndermedi veyâhûd gönderemedi.

İşte o sırada idi ki Talat Paşa şehîd oldu. Talat Paşa şehîd oldukdan sonra bendeniz Enver Paşa'dan bir telgraf aldım, beni Moskova'ya çağırıyordu. Hâlbuki biz Ankara'ya gitmek arzu etdiğimiz için bir arîza daha gönderdik. Talat Paşa zamanında içeriye girmek için teşebbüsâtda bulunduk, dedik.

— Şimdi biraz burada durunuz. Buradan çıkarken, yani memleketi terk edeceğiniz sırada düşündüğünüz birtakım şeylerin artık ber-taraf olduğuna mı kani oldunuz da gelmek istiyorsunuz? Maksadınız nedir, neye geliyorsunuz?

— Anadolu'da bir mücâdele başlamışdı, biz üçümüz de doktorduk, hiç olmazsa bir yaralının pansumanını yapsak bu da bir hidmetdir. Böyle bir hidmet için gelmek istiyorduk. Avrupa'da kaldığımız müddetce boş durmadık ki.

— Şimdi memleket dâhilinde birçok isyânlar olduğunu biliyorsunuz. Vaktiyle de memleketin üzerinde bir teşekkül-i siyâsî, bir kuvvet hâlinde hükûmeti idâre etdiniz ve iflâs etdiniz. Böyle bir vaziyetde gelip de memleketin içinde bulunmanız acabâ fâide mi olur, mazarrat mı olurdu?

— Efendim, bizim bütün arkadaşlarımız...

— Siz kendinizi şahsen bırakınız. İyi veyâhûd fenâ adamsınız, başka. Size şahsen bir şey isnâd etmek istemeyelim. Fakat siyâset nokta-i nazarından memleket içinde böyle çetin bir mücâdele devâm ederken, alel-husûs düşman memleketin en temiz yerlerini işgal etmiş iken, siz gelirseniz iyi mi olurdu?

— Bütün merkez-i umûmî buraya gelmişdi. Kâtib-i mesûllerimiz Anadolu'ya iştirâk etmişdi.

— Fakat firâr edenler başka, bir Talat Paşa, bir Enver Paşa sizin dediğiniz gibi bir doktor, bir vâlî gelir de bir vâlî olarak oturur mu idi?

— Oturanlar vardı.

— Şimdi işte bu mahkeme sizin oturmayacağınızın en kuvvetli delîli olmak üzere seni maznûn mevkiinde bulunduruyor.

— İsticvâb ediniz efendim.

— O günden başlayan hareketiniz o günden beri bugüne kadar devâm etmiş ve sizi buraya kadar getirmişdir.

— Efendim isticvâb ediniz, ben Ankara'nın aleyhinde mi bulundum, lehinde mi bulundum görürsünüz.

— Bu en mühim bir noktadır. Buraya çıkarken İttihad ve Terakki'nin tamâmen infisâh etdiğini ve madûm olduğunu kabûl etmiş mi idiniz? Etmemiş mi idiniz?

— Bendeniz çıkdıkdan sonra kongre yapılmış, bendenizin kararıyla değil ki ben merkez-i umûmîden istifâ etmiş bir hâlde idim.

— Pekâlâ Hükûmet istifâ etdi, kabine istifâ etdi, meclis-i umûmî istifâ etdikden sonra İttihad ve Terakki'nin mevcûdiyeti ve mânâsı kalır mı idi?

— Kalmazdı.

— İttihad ve Terakki'nin yok olduğunu sen şahsen kabûl etdin mi?

— Teceddüd Fırkası oldu. Ve İttihad ve Terakki'yi Teceddüd Fırkası olarak kabûl etdim.

— Kongrenin kararını tamâmen kabûl etdiğinizi evvelce söylemediniz mi?

— Kongrede bulunmadım ki.

— Söyle efendim, kabûl etmedim yâhûd anlamadım de. Bir şey söyle.

— Söylüyorum, tabîî İttihad ve Terakki infisâh etmişdir.

— Bütün hareketiniz İttihad ve Terakki'nin gayr-i meşrû ve vatanın aleyhine olduğunu kabûl ediyor musunuz?

— Ben başkasından mesûl değilim.

— Başkası için seni mesûl edemeyiz ki; biz onu yapmayız. İmkân-ı kanûnî yokdur. Fakat biz şahsen mesûliyeti arıyoruz. Onu o sûretle kabûl ediyor musun?

— Ediyorum.

— Moskova'ya naklinize geliyoruz. Burada bir fâsıla verelim.

Üçüncü Celse

Reis — Devâm...

— Talat Paşa şehîd oldukdan sonra, Enver Paşa Moskova'da bulunuyordu. Bendenize bir telgraf çekdi ve gel burada çalışalım, dedi. Bendeniz cevâb-ı muvâfakat vermedim. Arkasından kendisi

Berlin'e geldi. Berlin'de muhtelif Memâlik-i İslâmiye murahhaslarından yedi sekiz kişi toplamışdı. O vakit yine ısrâr etdim. Biz dedik, dâhile girmek istiyoruz, çünkü Talat Paşa'nın kararı da böyle idi ve bunu Enver Paşa'ya bildirmişdik. Enver Paşa'ya demişdik ki siz İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni Cemal Paşa ile siz idâre ediniz, ben arkadaşları alıp dâhile gideceğim, dedi ve ben Gazi Mustafa Kemâl Paşa'ya yazdım, oraya gideceğiz, dâhilde çalışacağız, ne hidmet verirlerse kabûl edeceğiz, dedi. Onun için bendeniz de Enver Paşa'nın bu arzusuna muhâlefet etmek istemedim. Fakat bazı arkadaşlarım dediler ki –Bahaeddin Şakir Bey'le Rusuhi Bey– Enver Paşa pek yalnız kalıyor, başına birtakım adamlar toplanır, yanlış bir yola sevk ederler. Onun için siz de beraber bulunun, dediler. Ben de onun üzerine kalkdım, Moskova'ya beraber gitdik. Enver Paşa'nın yanında on, on iki kişi kadar muhtelif Memâlik-i İslâmiye'den, Arnavudluk'dan, Suriye'den, Irak'dan, Fas'dan, Tunus'dan, Trablus'dan, Hindistan'dan, Mısır'dan adamlar vardı. Bunların her birinin faâliyeti meczederek Moskova Hükûmeti'ne karşı teşebbüsde bulunmakla beraber aynı zamanda sefârete mürâcaat etdim; Fuad Paşa'yı eskiden tanıdığım için dedim ki: Enver Paşa hakkında Ankara'nın sû-i zannı vardır. Enver Paşa'yı muğber görüyorum. Bu ise bizim prensibimize katiyyen muhâlifdir. Çünkü biz dâhilde çalışmak istemiyoruz, biz hâricde çalışıyoruz, hâricde çalışmakdan maksadımız da Ankara'daki yükü biraz tahfîf etmek ve memleketimize yardım etmekdir. Onun için bizim Ankara'ya karşı hiçbir teşebbüsümüz yokdur, zâten Talat Paşa derdi ki Meşrûtiyet bize bir Enver yaratdı. Bugünkü Kuvâ-yı Milliye bir Mustafa Kemâl Paşa bahşetmişdir. Biz onun fikri hâricine çıkamayız, Fuad Paşa'ya bu sözü de söyledim. Onun için ne yapıp yapıp Enver Paşa'ya Mustafa Kemâl Paşa'ya hitâben ihtirâmkârâne bir mektûb yazdıralım, dedim. Aman Doktor çok iyi olur, dedi. Onun üzerine Enver Paşa'ya bir mektûb yazdırdım. Onu beğenmedi, daha ihtirâmkârâne olsun, dedi, bir mektûb yazdı. O vakit Ankara Rusların Bakû'de yapdıkları kongreye muâdil bir İslâm Kongresi yapmak istemişdi. O vakit dedim ki:

Propaganda bürosunu idâre etdiğim zaman elime birçok risâleler geçmişdir. Anadolu'nun milliyet nâmı altında mücâdeleye

girişmesi Avrupa'nın birçok münevver vicdânlı adamlarının muhabbetini celbetmişdir. Eğer bu fikir prensib hâline inkılâb edecek olursa, bundan Ankara kaybeder, çok ricâ ederim. Bu fikir Ankara'ya girmiş olursa sizin aleyhinize olur, bundan tevakki buyurun, dedim. Sempatik bir muhîti kendi aleyhinize çevirmiş olursunuz diye bendeniz bir mektûb yazdım. Bu mektûblar gitdi.

— Dur! Sözlerinizin delâlet etdiği bir cihet var ki Enver Paşa'nın sizin gibi, Cemal Paşa gibi düşünmediğidir.

— Muğberdi efendim.

— Memlekete karşı bir hareket yapmak mı istiyor?

— Arz edeyim. Enver Paşa Moskova'da bulunduğu zaman Vrangel ordusu İstanbul ve Boğazlar'da bulunurdu. Bu orduyu Yunanlılar bizim aleyhimize yürütmek istiyorlardı. Çünkü İtilâf devletleri bu orduya bir müddet vermişdi. Ve demişdi ki şu zamâna kadar sizi besleyeceğiz. Bu zamandan sonra sizi beslemeyeceğiz. Onun için başınızın çâresine bakın, demiş. Enver Paşa bunu haber almış. Bilmem nereden işitdi. Bu orduyu kendi hidmetine alıp Türkiye aleyhine hareket etdirmek istediklerini duymuş. Diğer tarafdan Moskova'da bulunduğu zaman bu Vrangel ordusu, Enver Paşa'nın anlatdığına göre, yirmi sekiz bin kadar bir kuvvet imiş. Beş bin kadar İslâm var imiş, hattâ bunların başındaki general Enver Paşa'ya mürâcaat etmiş, demiş ki: Bu orduyu Yunanlılara kaptıracağımıza bunları siz almış olsanız ve bunlarla Trakya'da bir belâ çıkarsanız fenâ olmaz. Diğer tarafdan Yunanlıların birkaç fırkasını işgal etmiş olursunuz, diğer tarafdan Komünistler de Bolşevikler de bütün elde etmek istiyormuş. Onun üzerine Enver Paşa sefârete mürâcaat ederek, ben yanımdaki zâbitlerden birisini İstanbul'a göndereceğim, demiş.

— Hangi sefârete?

— Türk sefâretine, Fuad Paşa'ya...

— Sonra?

— Bu zâbiti ben de İstanbul'a göndereceğim. Görüşecek. Eğer hakikaten bu orduyu Anadolu hesâbına kazanmak ihtimâli olursa, o vakit İstanbul'daki adamlarınız kimse o adamlarınızı söyleyecek, o gönderdiğimiz zâbit o generalle yapacağı mukaveleyi ona devret-

sin ve ondan sonra sizin İstanbul'da bulunacak vekîlleriniz bu ordu kumandanıyla temâs etsin, diyor. Enver Paşa'nın fikri bu orduyu Trakya'da isyân etdirebilmekdi.

Bu sûretle İslâmlara yardım edecek olurlarsa, o vakit Yunanistan'ın başına bir büyük belâ çıkabilirdi. Ve nitekim diğer tarafdan da Bolşeviklerden silâh istiyordu. Arnavudluk'dan Ekrem Bey nâmında bir murahhas gelmişdi ki eski erkân-ı harb binbaşılarından biridir, belki tanırsınız. O da muâvenet istiyordu ki Yanya taraflarında bir hareket yaparak bu sûretle Yunanlıların başına bir gaile çıkarmak istiyordu. Enver Paşa bunu Fuad Paşa'ya söyle, ricâ ederim Ankara'ya yaz, dedi. Enver Paşa bu fikirle Baha Şakir'i Bulgaristan'a, Trakya'ya göndermişdi ki orada teşkîlât yapıp İslâmları hâzırlayarak, eğer bu Vrangel ordusu Anadolu hesâbına kazanılacak olursa, oradaki Müslümânlarla tevhîd-i hareket edip Yunanlılara müşkilât çıkarsın. Enver Paşa bütün bu harekâtını Fuad Paşa'ya anlatır ve bunu Ankara'ya yazmasını söyler ve göndereceği zâbitin ismini de söyler, der ki Naim Cevad ismindeki zâbiti göndereceğim ve bunun hareketinden sizleri haberdâr edeceğim, der, bu sonra sizin adamınızla münâsebete girer ve netîce-i müzâkereyi bildirirdi. Bolşevikler de bunu istiyor ve haberdârdırlar. Naim Cevad Bey Karadeniz'e geliyor.

— Enver Paşa'nın rivâyetine göre –bindiği motorun benzini bitmiş, motorun kaptanı demiş ki– ismi hatırımda idi unutdum. Anadolu'nun bir sâhiline uğrayıp oradan benzin almak ihtiyâcı var. Sâhile uğramışlar, Naim Cevad Bey bir hafta kadar sâhile çıkmamış. Maksad benzin almak, fakat bunun için Ankara'nın müsâadesini almak lâzım geldiği için motor orada bir hafta kadar kalmış. Sonra Naim Cevad Bey'i Enver Paşa hesâbına propaganda yapar diye alıp habsetmişler. Enver Paşa bundan dolayı muğberdir.

— Dur! Enver Paşa bu kadar mı anlatdı?

— Halk Şûrâlar Programı'nı hasta hasta Anadolu'ya getirip dağıtmak istediğini söylemedi mi?

— Hayır efendim, bendenize söylediği budur.

— Böyle değil, hattâ o zamanın İstiklâl Mahkemesi'nde tesbît edilmişdir. Evrâkı da getirtdik.

— Onu bilmiyorum efendim. Hattâ bundan dolayı Enver Paşa Fuad Paşa'ya sitem etdi, dedi: Birâder ben sana Naim Cevad'ı gönderirken bunları yazmağı söylemedim mi, dedi. O da ne yapalım, telgraflar geç gitdi. Filân oldu, diye cevâb verdi. O vakit iğbirârı bundan neşet etmişdi.

— Şimdi mi anladınız, o vakit bilmiyor muydunuz?

— Evet.

— Öyle, Naim Cevad Şûrâlar Fırkası'nın programını dağıtmağa memûr olmuşdu. O sûretle yakalanmışdı.

— Bendeniz bilmiyorum efendim. Bana anlatdıkları budur. Ve Fuad Paşa ile münâkaşa olduğu zaman böyle idi.

— Hattâ elyazısının onun yazısı olduğu tahakkuk etmişdir.

— Bilmiyorum efendim, Enver Paşa'nın anlatdığı bu idi. Israr üzerine Enver Paşa bu mektûbu yazdı ve gönderdi.

— Enver Paşa yazdığı mektûbla memlekete gelmek mi istiyor?

— Hayır, bizim de size karşı katiyyen bir sû-i niyetimiz yokdur, biz hâricde çalışacağız. Zâten maksadımız Hindistan'a gitmekdir. Hindistan'a gitmeği yazmadı. Prensibimiz hâricde çalışmakdır, falan demişdi. Mektûbu elbetde Gazi Paşa'dadır. Sorabilirsiniz, okuyabilirsiniz.

— Sonra?

— Biz Moskova'ya Haziran sonunda gitmişdik. Ve Ağustos ibtidâlarına kadar kaldık. Maksadımız, oraya gelen İslâm murahhaslarının Moskova'dan istedikleri şeyi Ruslara yapdırmakdı. Enver Paşa Kamarad Çiçerin'i tazyîk ediyordu. Enver Paşa o vakit Çiçerin'e anlatdı. Dedi ki: Cephe gayet uzundur. Süvâri kuvveti olmazsa Mustafa Kemâl Paşa'nın düşmanı memleketden çıkarması güç olur. Sizin elinizde de Başkırd Fırkası vardır ki bunlar Türk fırkasıdır. 18-20 bin kişi imiş. Bunları Anadolu'ya zâbitsiz olarak gönderirseniz, Mustafa Kemâl Paşa'nın zâbiti vardır. Bunlar Anadolu'nun yardımına tesîr eder. Bunu defaâtle söylemişdi. Hattâ bir defasında Kamarad Çiçerin güldü.

— Bu salâhiyeti Enver Paşa kimler nâmına yapıyordu? O zaman Başkırdlar gelecek de Anadolu'ya kabûl edileceğini nereden biliyor?

— Afgan'da Cemal Paşa için söylediği vakitde bu ayın sonunda Ankara'ya bir yardım olmak için Çiçerin'in hatırına getirtmişdi. Hattâ Fuad Paşa'ya da söylemişdi.

— Orada Anadolu'nun murahhası Fuad Paşa var. Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelecek Başkırdlar hakkında pazarlık etmesinin ne lüzûmu var?

— Ne lüzûmu var bilmiyorum. Temcîd pilavı gibi her gitdiği yerde bunu söylediği için dedi ki, tuhaf siz Ankara için ne düşünüyorsunuz, Ankara sizin için ne düşünüyor, diye ortaya bir söz atdı. Bendeniz bunun mânâsını anladım, Kamarad Çiçerin'e dedim ki: Ankara bizim için ne düşünürse düşünsün. Emperyalistliğe karşı mücâdele için bizden yardımdan başka bir söz işitmeyeceksiniz, dedim.

— Fakat zannederim, Mösyö Çiçerin'in maksadı nezâketle şu, hüsn-i niyetle hareket etmiyorsunuz, demek istemiş.

— Hayır efendim, bendeniz olduğu gibi anlatıyorum.

— Öyle ama onun mânâsı budur.

— Peki efendim, öyle anlayabilir, bendeniz böyle anladım, belki de öyle söylemişdir.

— Sonra?

— Biz orada bulunduğumuz zaman Enver Paşa'ya bir fikir geldi. Daha doğrusu Trablusgarblıların fikri, Enver Paşa'yı Trablusgarb'a veya Bingazi'ye getirmekdi. Mısırlıların maksadı da Bingazi'yi bir silâh deposu hâline koymakdı. Hakikaten o vakit Mısırlıların İngilizlere karşı husûmeti vardı. Onun için istiyorlardı ki silâhla mücehhez olsunlar; bunu istedikleri vakit Enver Paşa'yı da oraya getirmek istiyorlardı. Enver Paşa da bir müddet oraya gitmek için düşündü.

— Siz de muvâfık buldunuz?

— Bendenize sormadı ki muvâfık bulayım.

— Bunu Moskova'da iken mi söylüyor?

— Evet, orada teklîf vâki oldu. Fakat gidip gitmemeği düşünüyordu. Kendisi Afgan'a gitmek istedi efendim.

— Dur! Talat Paşa'nın da bir tarafdan Kont Sforza ile müzâkere etdiğini bilirsin, değil mi?

— Evet efendim.

— Talat Paşa muâvenetlerini temîn etmek üzere gûyâ Kont Sforza ile görüşüyor. Beri tarafda Enver Paşa'nın Trablusgarb'a gideceğini söylüyorsun.

— Efendim, bendeniz Mısırlılarla Trablusgarblıların efkârını söylüyorum.

— Anlıyorum, harekâtınızda, efkârınızda insicâm yok. Orada şöyle yapıyor, diğeri böyle yapıyor, Bahaeddin Şakir geliyor, Trakya'yı kaldıracağım, diyor. Beri tarafda birisi Vrangel ordusundan istifâde etmeği düşünüyor, diğer tarafdan Mısır'a geçeceğim, Trablus'a geçeceğim, diyor.

— Efendim, ben Enver Paşa'ya vâki olan teklîfden bahsediyorum! Enver Paşa o fikri kabûl etmedi. Bilhâssa Hindistan hudûdu şimâlinde bulunan kabâil arasına gitmeği düşündü ve oraya gitmek için de bir müddet dedi ki Bolşevikler bizim Şark hudûduna gitmemize muvâfakat eder mi, dedi. Ve zannederim Ruslar bizi bırakmayacak, dedi.

Sonra benim hatırıma bir şey geliyordu. O da Cemal Paşa'yı hudûda çağırırız, kendisiyle görüşmek vesîlesiyle hudûda varınca hudûddan atlarız. Ve Rusya'dan dışarı çıkarız, dedi. Ondan sonra tekrar biz Hâriciye Nezâreti'ne gitdik. Cemal Paşa ile görüşmek için bir telgraf yazmasını ricâ etdik, dedi ki: Cemal Paşa ile görüşmek istiyoruz, hudûda gelsin, dedik. O vakit Çiçerin dedi ki oradan gelecek cevâb biraz uzun olur, çünkü telgraf yokdur, telsiz telgraf ile çekeceğiz. Bir iki ay sürer, dedi. Beis yok, dedik, ondan sonra Hâriciye Nezâreti'nden ayrıldık ve İslâm teşkîlâtı için lâzım gelen muâmelelerle meşgul oluyorduk; bu sûretle Moskova'da bulunduğumuz müddetce çalışıyorduk. Bir gün Enver Paşa kendi oturduğu eve bendenizi davet etdi.

— Nerede?

— Moskova'da efendim. Dedi ki: Anadolu'dan buraya fenâ haberler geliyor. Yunanlılar taarruza geçmişler. Eskişehir-Kütahya hattını düşürmüşler, dedi. Ve Anadolu'ya yakın bir yere gidelim, dedi, zâbitler de peki, dediler, ben itirâz etdim. Dedim ki hudûda gitmek tarafını katiyyen iltizâm etmem Paşam, bunun da sebebi siz Batum'a inelim, diyorsunuz. Batum'dan hudûd yakındır, ben hudûdu tanırım. Harb-i Umûmî zamanında gitmişdim. Onun için siz

hudûdu görünce dayanamazsınız, zıplar atlarsınız, dedim. Bizim dâhile girmek projemiz dâhilinde değildir. Tâ ki Mustafa Kemâl Paşa'nın rızâsı oluncaya kadar içeriye girmek doğru değildir. Nitekim Talat Paşa'nın riyâseti altında konuşduğumuz vakit de buna karar vermişdik. Onun için ben gidemem, dedim. Bunun üzerine sen asker değilsin, bilmezsin, dedi. Eskişehir-Kütahya hattının pek ehemmiyeti vardır. Ben vatanım böyle tehlikeye düşmüş iken, gidip Hindular için kan dökeceğime gider de memleketimde kan dökerim, dedi. Paşam, dedim. Ben bir şartla Batum'a giderim. O da Mustafa Kemâl Paşa'nın riyâset etdiği hükûmetin ordu ve ahâlî üzerinde hiçbir nüfûzu kalmadığından memleketin tamâmıyla anarşi içinde kaldığını görürsem, o vakit gitmeğe razıyım, dedim; fakat nüfûz bâki oldukca hudûddan geçmeyeceğinize söz veriniz, dedim ve bu şartımı kabûl ederseniz giderim, dedim. Onun üzerine kabûl ederim, dedi. Ve kalkdık on beş gün sonra Batum'a indik. Batum'da gizli oturduk, bir müddet vagonda oturduk, gayet sıcakdı; bir aralık Enver Paşa vagondan çekildi, bir odaya gitdi, oradaki Komünist komiseri kendisine bir oda verdi, oraya çekildi. Üç hafta kadar orada kaldı, bu üç hafta zarfında Cemal Paşa'dan bir telgraf geldi. Eylül evâsıtına doğru Afganistan hudûdunda bulunacağım, geliniz, diyordu.

Enver Paşa da, nasıl olacak, biz Cemal Paşa'yı çağırdık, o da geliyor, biz de buraya geldik, dedi. Onun üzerine bendenizin gitmemi teklîf etdi ve ben de memnûniyetle kabûl etdim. Yanıma bir çavuş ile bir zâbit alarak Batum'dan ayrıldım. Maksadım da Cemal Paşa'ya gidip, onunla beraber Afgan'a geçmek.

— Niçin ayrıldınız?

— Cemal Paşa'ya gidip onunla beraber Afgan'a geçmek.

— Oraya gidip çalışmanızı açık mı ifâde ediyorsunuz?

— Hayır, Cemal Paşa'nın yanına gidecek, dedim.

— Batum'da kimleri buldunuz?

— Halil Paşa vardı, Muhiddin vardı. Küçük Talat vardı, sonra bir iki tane mülâzım vardı.

— On beş gün içerisinde onlarla ne görüşdünüz, ne yapdınız?

— Enver Paşa nefer hâlinde gönüllü olmak üzere dâhile girmek istiyordu.

— Durunuz! Dâhilî vaziyet hakkında Küçük Talat'ın, Halil Paşa'nın Anadolu'ya gelip, dönmesi hakkında ne malûmâtınız vardır? Halil Paşa ile Küçük Talat Bey bir defa geldiler ve döndüler, değil mi?

— Evet, döndüler.

— Onlarla da görüşdün. Niçin Anadolu'ya gelmişler?

— Bilmiyorum. Talat Bey Müdâfaa-i Hukuk reisi sıfatıyla Trabzon'da çalışıyormuş. Halil Paşa'nın ne için geldiğini bilmiyorum.

— Talat Bey Müdâfaa-i Milliye ile çalışıyormuş, öyle mi?

— Evet, Müdâfaa-i Milliye reisi sıfatıyla çalışıyormuş, sonra Anadolu Hükûmeti şübhelenmiş, İstanbul'a gitmiş.

— Küçük Talat'ı İstanbul'dan kim çağırmış?

— Enver Paşa çağırmış.

— Senin de imzân olan bir mektûbla çağırıyorsunuz.

— Olabilir efendim. Benim imzâm olduğunu bilmiyorum Beyefendi, sonra Enver Paşa benim yanımdan ayrıldı.

— Hâcet yok, Halil Paşa'nın ifâdesini aldık. Doktor Rusuhi'nin ifâdesini aldık, hepsini aldık, merâk etme.

— Peki.

— Niçin Küçük Talat'ı çağırdınız?

— Bendeniz Berlin'de idim, bu tafsîlâtı bilmem. Enver Paşa ile beraber değildim. Enver Paşa ile iki ay beraber bulundum.

— Efendim, İstanbul'da bir işgal var, İstanbul ile Anadolu'nun bir mücâdelesi var. Küçük Talat oraya gitmiş gelmiş, Enver Paşa ile görüşmüş, siz de Moskova'dan geliyorsunuz, teâtî-i malûmât edeceksiniz, bunların fikirleri ne imiş?

— Bilmiyorum efendim. Yalnız Halil Paşa'nın anlatdıklarını biliyorum. Ötekilerini bilmiyorum. Halil Paşa hasta imiş. Sıcak memleketlere göndermek lâzım gelir, demişler, o vakit âilesi ile beraber veyâhûd yalnız Trabzon'a gitmiş, bendeniz Halil Paşa'nın, Talat Bey'in Türkiye'ye gitdiğinde bulunmadım, Enver Paşa'nın neler yapdığından haberim yok.

[Resmî zabıtlar XXII]*

Doktor Nâzım Bey Şişli ictimâları hakkında tarihî muhâkemeye îzâhât verirken bazı mesâilde adem-i malûmât beyân ediyor.

Rusya'daki seyâhatler – Firârîlerin temâdî eden faâliyetleri – Sakarya muzafferiyetinin firârîler üzerindeki tesîri – Enver Paşa ne yapmak istiyormuş? – Doktor inkılâb arkadaşından bahsediyor – Moskova'da akdedilen kongre – Doktor'un haberi olmadan imzâsı atılıyor – Enver Paşa'nın gönderdiği mektûb – Anavatana avdet edenler – Tekrar faâliyet başlıyor – Kara Kemâl'in daveti – Şişli ictimâları – Cumhûriyet Halk Fırkası'nın umdeleri – Kara Kemâl'in ve tarafdârlarının mahûd 9 maddelik programı.

— Hacı Sami sizin yanınıza ne vakit takıldı?

— Bendeniz Hacı Sami'yi hiç görmedim.

— Moskova'dan beraber gelmediniz mi?

— Hayır.

— Batum'da Hacı Sami ile birleşmediniz mi?

— Hayır. Bendeniz çok evvel Batum'u terketdim. Halil Paşa'ya sorabilirsiniz efendim. Halil Paşa da, Talat Bey de orada idi. Sorabilirsiniz, Sami'yi görmedim.

— Küçük Talat'ın vaziyetini bilmiyorum diyorsun, niçin bilmiyorsun?

— Nereden bileyim efendim; biz Berlin'de büro ile filân meşguldük.

— Batum'da birleşdiğinizde ne anladınız?

— Biz Batum'da birleşdiğimiz vakit de bunları konuşacak vakit yokdu. Biz Batum'da birleşdiğimiz vakit öyle bir vaziyetde idik ki gizli bir vagonda oturuyorduk.

— Bunun imkânı yokdur. İnsanın kudret-i akliyesi ve irâdesi itibârıyla bunları çevirmenin imkânı yokdur. Öteki bir türlü söyleyecek, beriki bir türlü söyleyecek, hakikat meydana çıkacakdır. Dâvâ inkişâf etmekdedir ve etmişdir. Yani Halil Paşa'yı bilirim de Talat Bey'i bilmem demenin imkânı yokdur.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1838, 20 Ağustos 1926, s. 3.

— Efendim, Halil Paşa ile Moskova'da beş altı ay oturdum. Bendeniz Talat Bey geldikden üç dört gün sonra Batum'u terk etdim. Sonra ben Batum'da gizli olarak oturuyordum.

— Siz İslâm İhtilâlciler Cemiyeti İttihadı merkez-i umûmîsi a'zâsı sıfatıyla bu Moskova'daki arkadaşlarınıza vazîfe verdiniz. Batum'daki arkadaşlarınıza da vazîfe verdiniz mi?

— Buna biz karışmadık. Bunlara Enver Paşa bakıyordu.

— Anadolu içinde bir vazîfe verdiniz mi?

— Efendim arz edemedim, bunlara Enver Paşa bakıyordu.

— Anadolu için bir şube teşkîl edilmesi meselesi mevzû-i bahsoldu mu?

— Hayır. Berlin'de müzâkere edildiği vakit Talat Paşa dedi ki: Anadolu işleriyle Gazi Paşa'nın ki –o vakit Gazi olmamışlardı– Mustafa Kemâl Paşa'nın meşgul olduğunu söyledi. Biz hâricde çalışacağız, onlar dâhilde çalışacak, dedi. Kararımız bu idi.

— Şimdi Batum'daki on beş günlük hayâtınızı bir kerre anlatın. Orada siyâsî olarak ne konuşdunuz?

— Enver Paşa'nın gönüllü olarak Anadolu'ya girmesine muhâlefetden başka bir şey yapmadık. Batum'a ne şartla geldiğimizi arz etmiş idim. Arz etdiğim gibi şartım bu idi. Birkaç isim de saydım, sorabilirsiniz. Enver Paşa muğberdi. Niçin muğber olduğunu da arz edeyim. Enver Paşa son zamanda ayrı bir odaya çıkdıkdan sonra, Trabzon'dan ve sâir yerlerden gelen birtakım Lazlarla filân temâsda bulunuyordu. Görüyordum ki Enver Paşa'da bir telâş vardı. O vakit Anadolu-i Şarkî'de ordunun çıkardığı gazeteler, Enver Paşa'nın aleyhinde şiddetli makaleler yazıyorlardı. Bundan çok muğber oluyordu zannederim. İki gün evvel idi ki zannederim, dedi ki içime öyle geliyor ki asker kaçaklarının arasına gireyim. Gidin, Mustafa Kemâl Paşa'nın bayrağı altında çalışın, diye teşvîk edeyim, diyordu. Yani Enver Paşa'da o vakit bir hiddet vardı ki o aldığı gazetelerden dolayı muğber oluyor ve soğukkanlılığını kaybediyordu.

— Siyâsî teşkîlât hakkında konuşmadınız mı? Meselâ Halk Şûrâlar Fırkası hakkında.

— Benim onunla hiç alâkam yokdur. Halk Şûrâları'yla bendenizin hiçbir temâsım yokdur.

— İttihad ve Terakki faâliyeti hakkında görüşmediniz mi?

— Bilmiyorum. Belki İstanbul'da bulunan eski arkadaşlarımız çalışmış ise onu bilmiyorum.

— O arkadaşlarınız kimdir?

— Orada kalmış olanlar.

— İşgal altında kalıp da Anadolu'ya geçmemiş olanları mı söylüyorsun?

— Evet, onlar intihâbâtı kazanmışlardı. Faâliyet gösteriyorlardı.

— Ben Batum'u soruyorum.

— Batum'da bir şey yokdu. Benden sonra belki vardı. Fakat zâten bendenizin kaldığım zaman mahdûd bir zamandı.

— Peki on beş gün sonra Batum'dan ayrılıyorsunuz. Afganistan hudûduna gidiyor, oradan Moskova'ya gidiyorsunuz, değil mi?

— Hayır.

— Enver Paşa'nın nâm-ı müsteârı Ali değil mi?

— Evet.

— Sizin nâm-ı müsteârınız Rüstem midir?

— Evet.

— Ali imzâsıyla Enver Paşa'nın size yazdığı mektûbu dinleyiniz.

Batum, 17 Eylül 1921

[*Arkadaşım Rüstem!*

Dün Moskova'dan posta geldi. Fevzi Bey belki resmîdir diye hep husûsî mektûbları da açmış. Seninkiler de böyle geldi. Leffen gönderiyorum. Senden Tiflis'den bir haber almadık. Acabâ yazdın da göndermediler mi? Ne ise arızasız yoluna devâm ediyorsun ve böylece de Moskova'ya gelir, bu kâğıdımı alırsın. Biz hâlâ Batum'dayız, maa-mâfih Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hâcet yok. Böylece bu kış da muhârebe var. Harb devâm edecek, bakalım Allah ne gösterecek?

Gözlerinden öper, sabırsızlıkla bekleriz. Oraya Bedri gelmiş ise hemân Moskova merkezini ona terkle gel veya diğer bir arkadaş kalsın, fakat malûm ya! Çiçerin ve sâire ile görüşebilecek olmalı.

Ali

Nihad'ın mektûbundan mâadâsını havâdis var diye okudum.]

— Tarihi sizin Afganistan'dan dönüp Moskova'da bulunduğunuz zamâna tesâdüf ediyor değil mi?

— Evet efendim.

— Mektûbda Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hâcet yokdur, diyor, şu hâlde Anadolu'ya girebilmek için ordunun Sakarya'ya çekilmesini bahâne ederek Anadolu'ya harben ve cebren girmekde müttehidsiniz?

— Katiyyen ve ketebeden.

— Bu ifâde niçindir?

— Bilmiyorum efendim. O gönüllü olarak hudûd dâhiline girmek istiyordu.

— Gönüllü olmak için değil, arkadan vurmak için?

— Katiyyen Beyefendi, benim bundan haberim yok. Şartımı söylemişdim, hudûdda bulunmasına vicdânım razı değildir.

— Mesele vicdânının razı olmaması meselesi değil, bir hakikat-i tarihiye meselesi.

— Enver Paşa hatâsı yüzünden vefât etmiş bir arkadaşımdır ve bir şehîddir. Eski bir inkılâb arkadaşımdır. Onun rûhunu tazîb etmek istemiyorum, fakat Ankara en sâdık bir adamını Enver Paşa'nın yanına refâkat etdirse idi Ankara'nın nâmûsunu Enver Paşa benden ziyâde müdâfaa ederdi. Bunu bütün nâmûsumla söylüyorum. Ondan sonra Moskova'daki harekâtımı sayacağım, göreceksiniz ki Ankara'ya alınmadığından dolayı benim de kalbimde bir iğbirâr vardı. Fakat hiçbir vakit hissiyâtıma mağlûb olmadım. Nitekim bunu hâdisât ile isbât edeceğim.

— Lüzûmu yok.

— Belki Enver Paşa beni başından savdığı için memnûn olmuşdur.

— Mektûbun Batum'a gitdiğinden bahsediyor, gitdiniz mi?

— Batum'a gitmedim efendim.

— Ne için gitmediniz?

— Gitmedim, çünkü Afgan'a geçmek için Cemal Paşa'yı bekliyordum.

[*Küçük Talat Bey'in ifâdesi okundu.*]

— Talat Bey'in bu sözüne ne dersin?

— Bilmiyorum. Belki yazmışımdır. Enver Paşa yazardı ve benim imzâmı atardı. Hattâ bir gün kongre yapmışlar, benim imzâmı atmış.

— Ne kongresi?

— Bilmiyorum.

— İttihad ve Terakki nâmına mı?

— Bilmiyorum. İttihad ve Terakki nâmına mı yapmışlar, ne nâmına yapmışlar bilmiyorum. Benim imzâmı atmışlar.

— Dur bakalım, hemân bilmiyorum deyip geçiyorsun. İmzânı atmışlar, yanlış ise yanlış cihetini anlayalım. İttihad ve Terakki nâmına mı imzânı atmışlar?

— İctimâ ise ictimâ nâmına, İttihad ve Terakki ise İttihad ve Terakki nâmına imzâmı atmışlardır.

— Hattâ Moskova'dan gelirken bir torba mühürle geldiğinize dâir yine arkadaşlarınızın ifâdesi vardır. Hattâ bu mühürleri nihâyet arkadaşlarınız gûyâ denize dökmüşlerdir ve bu mühürler de görülmüşdür.

— Beyefendi, bendeniz ne şekilde olduğunu da anlatdım. Ben Enver Paşa'ya söylediğim vakit yanımda şâhidlerim vardır. Yüzbaşı Feyzi Bey vardı.

— Biz size siyâsî arkadaşlarınızın ifâdesini okuyoruz.

— Bendenizin haberim yok efendim.

— Telâş etmeyiniz. Yarın muvâcehe ederiz.

— Pek münâsib efendim.

— Küçük Talat muhâkemesinde İslâm İhtilâlleri Cemiyetleri İttihadı nâmına Anadolu'ya girip teşkîlât yapmağa memûr edildiğini ve tahlîf ederek Erzurum'dan itibâren arkadaşlarına vazîfe verdiklerini ve Trabzon'da da on iki kişiyi tahlîf etdiğini ve Gâvur İmam'da Enver Paşa nâmına bir fırka hâzırladıkları ve bu sûretle Anadolu'ya geçeceklerini ifâde etmişdir. Sen niye bilmezsin?

— Bunların bana taalluku yok efendim.

[*Talat Bey'in ifâdesinin okunmasına devâm edildi.*]

— Netîce yine sizin tarafınızdan?

— Benim tarafımdan değil efendim.

— Talat Bey'in ifâdesine nazaran Anadolu hakkında Moskova'da yine bir kongre yapmışsınız?

— Ne kongresi efendim?

— O hâlde yalan söylüyorlar. Kader sizi böyle yalancı arkadaşlarla yolcu yapmış.

[*Talat Bey'in ifâdesi okunmağa devâm edildi.*]

— Bu mühürleri görmedim diyorsun?

— Nâmûsum üzerine söylüyorum ki Beyefendi bundan katiyyen haberim yokdur. Ben tafsîlâtıyla anlatdım. Hindistan'a gidiyorum. Hindistan'da benim İttihad ve Terakki ile ne iş ve münâsebetim var?

— Şimdi Moskova'da bu sûretle İttihad ve Terakki nâmına bir kongre yapmadınız mı?

— Hayır, katiyyen ve ketebeden efendim.

— Tekrar döndüğünüzde Moskova'da kimleri buldunuz?

— Moskova'ya Cemal Paşa ile gitdim. Kimseyi bulmadım. Feyzi'yi bırakmışdık; Feyzi orada bir münâsebetsizlik yapmış, benim geleceğimi işidince bırakıp Avrupa'ya gitmiş.

— Yani Küçük Talat'ın söylediği bu kadar değildir. Doğru olmadığı muhâkemede arîz ve amîk tahakkuk etmişdir ve kendileri de Anadolu İttihad ve Terakki nâmına faâliyete geçmek için birtakım adamlara mektûb yazmışlardır.

— Yazabilir. Enver Paşa sabâhdan akşama kadar mektûb yazardı.

— Kongre mukarrerâtını mı?

— Hayır efendim, bendeniz iki günde bir fikir değişdirir bir adam değilim. Talat Paşa'nın riyâsetinde verdiğimiz karar ne ise şimdiye kadar o kararımı değişdirmemişimdir.

— Halil Paşa'nın ifâdesini okuyacağız dinle!

[*Halil Paşa'nın dosyada mazbût ifâdesi okundu.*]

— Efendim, bendeniz Sakarya Harbi'ni Buhara'da işitdim. Bendeniz Sakarya Harbi zamanında orada değildim.

— Doktor Rusuhi'nin ifâdesi de bunu aynıyla müeyyeddir.

— İfâdesinde görüyorsunuz ki Enver Paşa'nın içeriye girmemesi için bütün kuvvetimle çalışmışımdır. Sonra Halil Paşa'nın burada bir hatâsı var.

Müddeî-i Umûmî — Efendim, Halil Paşa ifâde verirken şifâhen meseleyi daha ziyâde tavzîh etmişdir. Moskova'da müzâkere etdik-

leri zaman İslâm İhtilâlleri Cemiyeti olamayacağından bahsetdiği esnâda, en çok İttihad ve Terakki tezini muhâfaza eden Doktor Nâzım Bey olmuşdur, demişdir. Maa-mâfih arzu edildiği zaman Halil Paşa'ya da bu cihet bir daha îzâh etdirilebilir?

— Reis Beyefendi müsâade eder misiniz? Bendeniz Halil Paşa'yı Moskova'da görmedim. Moskova'da Halil Paşa'yı Enver Paşa şehîd oldukdan sonra gördüm. Evvelce Enver Paşa gitmişdir. Halil Paşa'da bir yanlışlık olacakdır.

— Enver Paşa ile beraber Batum'a geldiniz?

— Evet.

— Halil Paşa ile Moskova'da bulunduğunuz zaman?

— Fakat ondan evvel Halil Paşa'yı ben Moskova'da görmedim.

— Hayır, yanlış anladınız. Moskova'da bulunduğunuz zaman kongre yaparak İttihad ve Terakki hakkında karar verdiğinizi söylüyor.

— Kongrede bulunmadım ki müdâfaa edeyim.

— Kongrede neler yapdığınızı anladık. Bırak, bir türlü kabınıza sığamıyorsunuz, maceraperest insanlarsınız.

[*Doktor Rusuhi Bey'in ifâdesi okundu.*]

— Sizin nâmınıza imzâ atıldığını söylediniz.

— İstediğini yazar ve imzâ eder.

— İfâde-i evveliyenizde de söylemişsinizdir.

— Ama bulunmadım efendim.

— Olan bir meselenin de nasıl olduğunu da söylemiyorsun. Ne imiş kongre?

— Efendim, toplanmışlar orada, Moskova'ya bana kâğıd geldi. Hattâ Cemal Paşa'ya gösterdim ve dedim ki ben olmadığım hâlde ben nâmıma imzâ atmışlar, hayret etdim, dedim.

— Onlar İttihad ve Terakki nâmına bir karar yapmışlar mı?

— Bilmiyorum efendim.

— Mesele tavazzuh etmişdir. Kendinizi beyhûde üzmeyiniz.

— Ben Ağustos nihâyetinde Batum'u terk etdim.

— Bırak onları, memlekete istihlâsdan sonra avdet etdiniz. Avdetinizde İstanbul'da idiniz değil mi?

— İstanbul'da değil, İzmir'de idim. Refîkamı almak için İstanbul'a gitdim.

— İstanbul'da İttihad ve Terakki'nin vaziyeti hakkında birkaç ictimâ olmuşdur, bunların hangisinde bulundunuz?

— Bundan evvel Ankara'nın lehinde bendenizin gazetelerle beyânâtım vardır. Vicdânınızı tenvîr etmek için bunlar hakkında îzâhât vermeye mecbûrum. O da benim Batum'dan ayrıldıkdan sonra Ankara hakkındaki hissiyâtımı pek güzel tasvîr eder. Bendeniz Cemal Paşa ile Buhara'dan Moskova'ya avdet etdikden sonra Times gazetesinin Kemâlist-Enverist diye bir makalesi vardır. O makaleyi görür görmez, Fuad Paşa'ya telefonla mürâcaat etdim. Bana bir İngiliz muhâbiri göndermesini ricâ etdim. Bana Lloyd George'un nâşir-i efkârı olan Trust gazetesinin muhâbiri geldi. Ve muhâbire aynen şunları söyledim: Enver Paşa'nın en ziyâde yanında bulunan benim. Enver Paşa o vakit Batum'da veyâhûd Buhara'da idi. Size şunu söylüyorum ki –ne arkadaşlarım ve ne de ben Mustafa Kemâl Paşa'nın emrinden çıkmayız– dedim. Eğer Times gazetesi bunları yazmakla ki İngilizleri cesâretlendirmek için Türkleri ikiye ayrılmış diye yazıyordu. Türkleri ikiye ayrılmış zannediyorsa beyhûde halkı aldatıyor, diye birtakım tafsîlât verdim. Teşrîn-i evvel'in sonunda olan bu gazeteyi sefâretiniz vâsıtasıyla pek kolay bulabilirsiniz. Bu benim Batum'dan Buhara'ya avdetim esnâsında olmuş bir vakadır. Ondan sonra yine Ankara'nın lehine olmak üzere, ilk evvel Fuad Paşa'ya Enver Paşa'nın hareketini haber veren bendeniz oldum.

Enver Paşa'nın memlekete muzırr olabileceğini, bunun için tedbîr yapmak lâzım geldiğini bütün tafsîlâtıyla ve ne kadar malûmât alırsam hepsini Ankara'ya arz etmesi için Fuad Paşa'ya bildirdim. Bunu arz etmekden maksadım, Avrupa'da bulunduğum müddetce Ankara'nın hareketine tevâfuk etmeyecek hiçbir hâlde bulunmadım. Az çok Ankara'ya hidmet etmek istedim. Enver Paşa'nın hareketini anlamak için Moskova'ya geldim. O vakit ki seyâhat buradan İstanbul'a gitmek gibi değildir. Buhara'dan Moskova'ya kırk iki günde gelinir. Biz husûsî trenle geldiğimiz hâlde on iki günde geldik. O vakit derece-i harâret tahtel-sıfır on derece idi. Bit dolu, kolera çok, her tarafda hastalık. Ben hâl böyle iken Enver Paşa'nın bir zarar vermemesi için iki defa Moskova'ya mürâcaat etdim ve

bunu da düşündüğüm vakit emîn olunuz ki Ankara'nın müdâfaasından başka bir şey düşünmedim.

— Şimdi İstanbul'a avdetinizi söyleyiniz.

— Ben doğru İzmir'e avdet etdim.

— Hangi ictimâlarda bulundunuz?

— Bir tek ictimâda.

— Hangi tarihde?

— İstanbul'da intihâbât olacağı zaman.

— Nerede?

— Şişli'de bir evde. Ya Cavid Bey'in, ya Cahid Bey'in evinde olacak. Fakat Müddeî-i Umûmî Bey'in iddianâmesinden Cavid Bey'in evi olduğunu öğrendim.

— Cavid ve Cahid Bey'in evine başka vakit gitmediniz mi?

— Gitdim. Fakat hatırlayamadım.

— Gitdiğin bir evin hangisi olduğunu bilmez misin? Hangisine gitdiğini söyle.

— Cavid Bey'in evi olacak.

— Gündüz mü, gece mi?

— Gündüz saat dört buçuk, beş râddelerinde; bendeniz her hâlde bir veya iki ictimâda bulundum.

— Demek başka ictimâlar da olmuş?

— Başka ictimâ olmuş mu, olmamış mı bilmiyorum. Fakat ben her hâlde kararda orada bulundum.

— Orada kimler bulundu?

— Kemâl Bey...

— Kara Kemâl?

— Evet, ifâdemde söyledim. Okunursa orada vardır.

— Sen bir daha söyle!

— Cavid Bey, Rahmi Bey, Şükrü Bey, Ali İhsan Bey, Nesimi Bey vardı. Hatırıma gelen bunlardır.

— İsmail Canbolat?

— Vardı.

— Eyüb Sabri?

— Yokdu.

— Doktor Rusuhi?

— O da yokdu.

— Kâtib-i mesûllerden, filân kimler vardı?

— Bir kişi vardı. Fakat ismini bilmiyorum. Şahsen görsem tanırım.

— Yani kâtib-i mesûlleri eskiden tanımıyor mu idiniz?

— Evet birtakım kâtib-i mesûller var ki tanımam.

— Hamdi Baba?

— Bilmiyorum.

— Şu hâlde, öteden beri İttihad ve Terakki'nin başında bulunduğun ve birçok tanımadığın murahhas ve kâtib-i mesûller olduğu hâlde, Cavid Bey'in evinde toplanıyorsunuz?

— Tanımadığım bir kâtib-i mesûl vardı. Şahsen görsem tanırım. Fakat ismi hatırıma gelmiyor.

— Yani Cavid Bey'in evinde birkaç defa toplandınız ve üç ve dördüncü derece addetdiğin kâtib-i mesûllerle beraber bulundun?

— Evet.

— Davet kimin tarafından oldu?

— Kemâl Bey tarafından. Bendenize hulâsaten Kemâl Bey dedi ki: Gazi Paşa beni İzmit'e çağırdı. İntihâbât meselesi etrâfında görüşdük. Bu görüşdüğümü arkadaşlarıma anlatabilir miyim, dedim. Gazi Paşa da peki, dedi. Ben de bu sûretle sizi topladım. Size şunları söyleyeceğim.

— Arkadaşlarınızın malûmâtı var mı?

— Hayır. Bendeniz İzmir'de idim, İstanbul'a yeni gitmişdim. Onun için belki evvelce ictimâ olmuşdur, ben bulunamadım.

— İlk defa Kemâl Bey'le teâtî etdiğin fikirleri nerede söyledi?

— Evinde, hatırlayamıyorum. İhtimâl ki kendisini ziyârete gitdiğim zaman söyledi. İhtimâl haber gönderdi.

— Sonra?

— Sonra oraya gitdik. İntihâbâta girmek için umdeler vardır. Bu umdeleri tedkik edeceksiniz, dediler. Yani Kemâl Bey'in bize orada söylediği ifâdeye göre, bizim oradaki kararımızı Gazi Paşa'ya arz edecek ve bizi o sûretle oraya toplamışdı. O evde bulunduğumuz zaman yalnız, bir tevhîd-i kuvâ meselesi nazar-ı dikkatimizi celbet-

di, bu muvâfık değildir, fakat mâdâmki Gazi Paşa memlekete bu kadar hidmet etmişdir, bir de intihâbât yapıyor, onun için bu meseleden dolayı itirâz etmek doğru bir hareket olamaz. Kim intihâbâta iştirâk etmek isterse Gazi Paşa Hazretleri'nin umdelerine dâhil olsun, dedi, bu sûretle ayrıldık. Ondan sonra Kemâl Bey bu ictimâın netîcesini Gazi Paşa'ya arz edeceğim, dedi.

— İttihad ve Terakki'nin lehinde ve aleyhinde mefsûh olup olmadığına dâir münâkaşa geçdi mi?

— Münâkaşa geçmedi. Hattâ İttihad ve Terakki'yi meydana çıkarmak gibi fikirleri kimse kabûl etmedi. Yani bunu orada münâkaşa etmedik. O vakit ki hâlet-i rûhiye Gazi Paşa'nın umdeleri etrâfında toplanmak isteyenler varsa toplanacakdır, merkezinde idi ve bu sûretle netîcelendi.

— Demek İttihad ve Terakki'nin mefsûh olup olmadığına dâir bir müzâkere geçmediğini katiyyetle söylüyorsunuz.

— Bendeniz öyle zannediyorum, evvelce arz etmişdim. Bendenizin hâfızam o kadar kuvvetli değildir. O ictimâda İttihad ve Terakki nâmına bir hareketde bulunmamağa karar verilmiş olacakdır.

— Fakat vakt-i merhûnuna kadar...

— Hayır efendim, böyle bir şey yok.

— Bir ictimâda İttihad ve Terakki'nin mevcûd, gayr-i mevcûd olması mevzû-i bahsolmuş ve Hamdi Baba İttihad ve Terakki mevcûd olduğu lehinde söz söylemişdir ve ona mukabil Hüseyinzâde Ali Bey de cevâb vermiş, buna karşı ne dersiniz?

— Olabilir efendim, fakat hatırıma gelmiyor.

— Kararınızın netîcesi?

— Tevzîn-i kuvâ hakkında her hangi bir fikri bir tarafa atarak kim Gazi Paşa'nın itimâdını kazanmış ise, bu dokuz umde etrâfında intihâbâta iştirâk edebilir, dedi.

— Bu kararınızı Ankara'ya haber vermek esâsını görüşdünüz mü?

— Bunu Kemâl Bey deruhde etmiş idi. İctimâa davet eden kendisi olduğu için Gazi Paşa'ya haber vereceğim, dedi.

— Haber vermek zarûreti var mıdır?

— Efendim; Kemâl Bey Gazi Paşa'ya arkadaşlarımla görüşebilir miyim, demiş, Paşa da görüşebileceğini söylemiş, onun üzerine netî-

ceyi arz ederim demiş, kendi ifâdesi böyledir ve kararı da arz etmek için mesûliyeti üzerine aldı.

— Sizin evinizde İttihad ve Terakki nâmına dokuz maddelik bir program bulduk. Biliyorsun değil mi? Bu nedir?

— Efendim, Terakkiperverler çıkdığı zaman Kemâl Bey'e mürâcaat etmişler ve İzmir'deki eski arkadaşlarına haber vermek üzere Şükrü Bey geleceğini söylemiş.

— Mâzî-i nakli kullanıyorsun, kim söylemiş?

— O vakit Kemâl Bey.

— Size bu program mektûbla mı geldi?

— Evet.

— Sonra?

— Kemâl Bey bana mektûbla benim programım budur, bu programla çalışılırsa ben onlarla teşrîk-i mesâî ederim, dedi.

— Nerede söyledi?

— Mektûbla yazıyor, bu programı da gönderiyor. Ondan evvelki hissiyâtımı anlatayım. Bendeniz Terakkiperver Fırkası meydana çıkdıkdan sonra gazetelerde...

— Dur! Bu meseleyi halledelim. Terakkiperver Fırka teşekkül etdikden sonra mı oldu?

— Efendim! Ya teşkîli mevzû-i bahs idi, yâhûd teşekkül etmişdi.

— Buna cevâb verdiniz mi?

— Hayır efendim, sebebini arz edeyim. Çünkü bendeniz o vakit gazetelerde rüesâ-yı Hükûmetimizin beyânâtını okudum. O beyânâtdan anladığıma göre, biz memleketde büyük bir inkılâb-ı ictimâî yapıyoruz, size büyük bir hürriyet-i ictimâî veriyoruz. Bu hürriyet, bir hürriyet-i ictimâî mukabilinde hukuk-ı siyâsiyenizden bir kısmını da tahdîd ediyoruz. Yani biz bu yapacağımız inkılâb-ı ictimâînin fırka mücâdeleleriyle sekteye uğramasını istemiyoruz. Ey millet! Sizi kurûn-ı vustâî bir hayâtdan modern bir hayâta sevk ediyoruz. Bu hayâtı hazmedinceye kadar, fırka gürültülerine müsâade edemeyiz, benim anladığım budur. Hattâ bu programı aldığım zaman okudum. Fakat tasdîk etmedim. Dedim ki: Kemâl Bey işin farkına varmamış, bu programı aldım, bir daha güneş yüzü görmemişdir.

Müddeî-i Umûmî — Efendim, kendisinin sözlerini hukuk-ı umûmiyeyi müdâfaaya memûr bir şahıs sıfatıyla tamâmen reddederim. Milletin hukuk-ı siyâsiyesini tenkis etmek ciheti bir ân bile hatıra gelmemişdir. Yalan ve yanlış söylemişdir. Takrîr-i Sükûn Kanûnu Şark'da zuhûr eden ihtilâlden ve müthiş vaziyetden sonra vücûde getirilmişdir. Ricâl-i Devlet hiçbir zaman hukuk-ı siyâsiyeyi tenkis etmek cihetini düşünmemişdir. Kendisi de burada propaganda yapmak cihetini iltizâm etmekdedir. Katiyyen reddederim.

— Bir kerre bu mektûbun tarihini isbât etmeniz lâzım. Ben aksini iddiâ edeceğim, bir defa bunu halledelim.

— Beyefendi, müsâade buyurunuz da Müddeî-i Umûmî Bey'e cevâb vereyim. Bu işde magdûr olan benim.

— Söyle bakalım.

— Gazi Paşa Hazretleri'nin nutuklarını okuduğum zaman, ben bir fırka tanıyorum diye bu memleketde prestişkâr bir mevki kazanmış olan Gazi Paşa Hazretleri söyledikden sonra...

— Gazi bir fırka tanıyorum diye hiçbir zaman söylememişdir. Ancak bir fırka tarafındayım demişdir!

— Bendeniz öyle anladım. Çünkü Gazi Paşa Fransız Reis-i Cumhûru mevkiinde değildir. Mevkiini ve memleketdeki prestişlerini düşündüğüm zaman dedim ki: Bu memleketde fırka hayâtı yokdur. Ondan sonra bendeniz fırka hayâtına vedâ etdim. Bu, ihtimâl o zamanda, ihtimâl bir ay evvel gelmiş olsun, bendenizce ehemmiyeti kalmamışdır.

— Siz bu Terakkiperver Fırka çıkdığı zaman Kemâl Bey göndermişdir dediniz.

— Ağleb-i ihtimâldir. O tarihde göndermiş zannederim.

— Evvel-i emirde bunu okuyalım. Zabta ve tarihe geçsin.

[*Dokuz Umde*]

1 – İttihad ve Terakki bütün hürriyetlere tarafdâr, radikal bir fırka-i siyâsiyedir. Hukuk-ı esâsiye-i efrâda tasaddî eden ahkâm ve kavânîn bu gayeye göre tadîl ve ıslâh olunacakdır.

2 – Hâkimiyet ve saltanat münhasıran milletindir.

3 – Kuvâ-yı Hükûmet'in tevhîdine değil, tefrîk ve tevzînine tarafdârız.

4 – Kuvâ-yı teşrîiye milletce müntahab iki meclisden terekküb etmelidir. Mebûsân intihâbâtı rey-i âmm ile olmalıdır.

5 – Kuvve-i teşrîiyenin terekküb edeceği iki heyet badel-sulh bir meclis-i müessisân hâlinde ictimâ ederek memleketin teşkîlât-ı esâsiyesini tanzîm maksadıyla bir kanûn-ı esâsî yapmalıdır.

6 – Merkez-i Hükûmet İstanbul şehridir.

7 – İttihad ve Terakki Fırkası düşman-ı hâricî karşısında bütün vatandaşlar arasında kat'î bir İttihad-ı tâmm temînini bir vazîfe-i vataniye bilir. Sulh meselesinde memleketin mâlî, iktisâdî, siyâsî ve idârî istiklâlini temînden başka bir emel yokdur.

8 – İttihad ve Terakki Fırkası her şeyden evvel memleketde muntazam ve asrî bir Devlet mekanizması vücûde getirmek lüzûmuna kani bulunduğu cihetle nazariyât ve hayâlât peşinde dolaşmayarak muntazam bir iş hükûmeti yapmak, teşettüt-i efkâra meydan verecek mücâdelât-ı siyâsiyeden ictinâb etmek, memleketin bütün sunûf-ı efrâdı arasında vifâk ve muhâdenet hislerinin fiilen tesîsine, itirâz ve ihtirâsâtın teskînine çalışmak azmindedir.

9 – Bu devre-i teşrîiyede İttihad ve Terakki bir tarafdan memleketde muntazam bir idâre teşkîline sarf-ı gayret edeceği gibi vilâyât-ı müstahlisenin imârı ile melcesiz kalmış ahâlînin iskânını da akdem-i vezâif bilecek ve bu uğurda hiçbir fedâkârlıkdan geri kalmayacakdır.

[Resmî zabıtlar XXIII]*

Doktor Nâzım Bey İstiklâl Mahkemesi'nde mefsûh İttihad ve Terakki mensûblarından bazılarının son seneler içindeki faâliyetlerini îzâh ediyor.

Dokuz maddelik program Doktor'un evinde – Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü – Doktor'a yapılan teklîf – Kara Kemâl'in mektûbuna cevâb vermemiş – Maslûb Şükrü'nün mektûbu – Rahmi Bey'in nâmzedliği etrâfında – Doktor Nâzım Bey'in maslûb Şükrü'ye yazdığı mektûb – Esbâk Hâriciye nâzırı Halil Bey'in mektûbu – Rauf Bey'le olan alâkası – Doktor'un sözleri gayr-i samîmidir – İfâdelerinde âşikâr tezâdlar var.

— Şimdi bu siyâsî nizâmnâme veyâhûd umdeler tertîb etdiğiniz ictimâlarda mevzû-i bahsolmuş mudur?

— Hayır.

— Katiyyetle söyleyebilir misin?

— Zannederim efendim.

— Artık bunda da zann kalır mı?

— Katiyyetle söylüyorum, bendeniz bu programı beğenmedim.

— Senin evinde bulduk.

— Gönderebilirler efendim. Bendenizde Temsîl-i Meslekî'nin programı da var. Terakkiperver Fırka'nın programı da var.

— Bu program dokuz maddedir. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin intihâbâta başladığı zaman neşretdiği umdeler de dokuz maddelikdir. Bu ifâdeden anlaşılıyor ki siz kablel-sulh veya Lozan Konferansı devâm ediyorken, Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin intihâbâta başlaması dolayısıyla gazetelerde neşretdiği umdelere mütekabilen yazdığınız programdır.

— Bendenize göndermişler. Bana Ahmed de bir program gönderebilir. Eğer siz benim bir programı bir başkasına gösterdiğimi veya teşebbüsde bulunduğumu isbât edebilirseniz, o başka. Ben siyâsetle uğraşmış bir adamım. On tane program gönderebilirler, yarın birisi sosyalizm hakkında bir program yapar gönderir. Ben de bunu kâğıdlarımın arasına atarım. Bu sûretle kalır, bundan ne çıkar?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1839, 21 Ağustos 1926, s. 3.

— Bir mutâbakat vardır. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (9) maddelik umdesine nazîre yapmak üzere siz de dokuz maddeye sıkışdırmışsınız. Sonra vilâyât-ı müstahlisenin imârı ile melcesiz kalmış ahâlînin iskânını da akdem-i vezâif bilerek bu uğurda hiçbir fedâkârlıkdan geri kalınmayacakdır, diyorsunuz. Bunu resmen tahakkuk etdirebilmek için veya tatbîk edebilmek için böyle bir madde de sıkışdırmışsınız. Binâenaleyh bu program sizin İstanbul'da yapmış olduğunuz ictimâlarda ihzâr edilmişdir.

— O ictimâda yapılmamışdır efendim.

— Bunu müeyyed olmak üzere, Tanîn gazetesinin bizim umdelerin neşrinden on iki gün sonra İttihad ve Terakki rüesâsının ictimâ ederek kongre yapdığı hakkında bir makalesi vardır. Müdâfaa-i Hukuk umdelerinin o sırada neşredilmesi, o makalenin de yine o sırada neşredilmesinden anlaşılıyor ki siz bu umdeleri o zaman yapdınız ve bunun tahakkuku için birtakım hafî yollardan, hafî bir sûretde yürüyeceğinizi kabûl etmek zarûreti vardır. Bir komite hâlinde tesbît etdiğinizi kabûl etmek zarûreti vardır.

— Hayır efendim. Hem bunu bana mektûbla gönderdiler; benim bulunamadığım bir ictimâda yapdılarsa bilmem. Bulunduğum ictimâlardaki kararımız da meydandadır. Bu kararımızı da Gazi Paşa'ya tamâmen haber verdiler.

— İtimâd etdiğin arkadaşından birisi, Doktor Nâzım da bulunduğu hâlde bu maddeleri tesbît etdik, derse ne dersiniz?

— Ne diyeyim efendim?

— Kabûl etmeklik zarûrîdir.

— Neden efendim?

— İnkâr ediyorsun değil mi?

— Hayır efendim. Toplanıp böyle bir karar versek bile kanûnen bize bir şey gelmez ki.

— Sû-i kasd gelir. Onun için kanûn sizin yakanızdan tutar, böyle yapar. İttihadcı geçinen arkadaşlarınızın Terakkiperver Fırka nâmını vererek ihzâr etdikleri program hakkında ne malûmâtınız vardır?

— Bendeniz İzmir'de idim, bu program Ankara'da hâzırlanmışdır. Bendenizin bildiğim böyledir, yâhûd İstanbul'da hâzırlanmışdır.

— Arkadaşlarınızın ne dereceye kadar malûmâtı vardır?

— Ne bileyim efendim, tabiî siyâsetle uğraşmış adamlar. Gazetelerde gördükleri bir şey üzerine enterese olurlar. Bendeniz de enterese oldum. Takib etdim, programları okudum.

— Arkadaşlarınızla bu husûsda görüşüp konuşmadınız mı? İstanbul'da başka isimde bir fırka yapıp da Meclis'de her hangi sûretle bir vaz-ı muhâlefet alacaklarına dâir görüşmediniz mi?

— Arkadaşlarımızdan belki yapanlar olmuşdur. Benim malûmâtım yok.

— Bir fırka teşkîl etmeğe doğru faâliyetlerine dâir ne gibi malûmâtın var?

— Bendeniz İzmir'de idim.

— Yani İstanbul'da bunun üzerinde bir anlaşma ve görüşme olmadı mı?

— Olmadı, ihtimâl ki çalışıyorlardı.

— Kemâl, Cahid, Cavid, Şükrü, Canbolat çalışmıyorlar mıydı?

— İhtimâl ki çalışıyorlardı, bunlar siyâsî adamlardır.

— Sana da söylemeleri îcâb eder.

— Hayır efendim. Eğer sorsalardı ihtimâl ki ben de bir fikir söylerdim.

— Bakınız! Biz Büyük Millet Meclisi'nin hakk-ı kazâsını hâiz ve milletin kanâat-i vicdâniyesine istinâd ederiz. Bize kanâat geldiği vakit sana –inkâr tarîkine böyle dâimâ saparsan– lâyık olduğun cezâyı veririz. Doğru söyle! Bilir miyim, bilmez miyim olur mu?

— Beyefendi! Meşrû bir sûretde Hükûmet'in müsâadesi istihsâl edilerek Meclis'de teşekkül eden bir fırka kanûna, nizâma, vicdâna muhâlif bir hareket değildir ki ben bunu saklamış olayım. Bendenize gelip sorsalardı –Müddeî-i Umûmî Bey beni yalancılıkla ithâm etdiler– onlara fikrimi söylerdim. Bendeniz, bu memleketde fırkacılığa müsâade etmiyorlar, fikrini anladım. Fırka gürültülerini muzırr görüyorlar zannetdim.

— Sen fırkacılık yapmıyor, komitecilik yapıyorsun, bunu isbât edeceğiz.

— Ben komiteci değilim.

— Söylediğin doğrudur. Herkes serbestdir, kalkar bir program yaparlar. Fakat meselenin içyüzü öyle değildir. Demek Terakkiperver Fırka'nın sûret-i teşekkülü hakkındaki arkadaşlarınızın malûmâtını söylemeyeceksin.

— Bilmiyorum. Bir fırka teşekkül etdiğini işitdim. Hattâ memleket için hayırlı olur ümîdiyle sevindim. Fakat girmem.

— Bırakalım bu safhayı, size Terakkiperver Fırka'ya girmek için kim teklîf yapdı?

— Şükrü Bey'le Canbolat Bey.

— Nerede teklîf etdiler?

— Midhat Şükrü Bey'in yazıhânesinde; orada Şükrü Bey, ben, Canbolat, Midhat Şükrü Bey vardık.

— Ne dediler? Bunun üzerine tabîî teâtî-i efkâr etmişsinizdir?

— Etmedik. Yalnız bunlar böyle bir fırka teşkîl etdiklerini ve memleketin menâfiine çalışacaklarını söylediler. Memnûniyet beyân etdiler. Bu fırkaya giriniz, yardım ediniz, dediler.

— Bunların yürüyecekleri başka yol, başka program üzerinde siyâsî arkadaşlarınız olmak itibârıyla teâtî-i efkâr etmişsindir?

— Hayır etmedik. Bu fırkaya giriniz, intihâbât dolayısıyla yardım ediniz, dediler.

— Hangi intihâbât?

— Müteferrik intihâblar vardı ya...

— İstanbul'da mı görüşdünüz?

— Hayır, İzmir'de görüşdük. Terakkiperver Fırka teşekkül etdikden sonra, geldiler, bendenize teklîf etdiler. Fakat bendeniz girmedim. Fırka mücâdelesine zemînin katiyyen müsâid olmadığına kani bulunduğum için fırkaya girmemeğe katiyyen karar verdim.

— Muâvenet vaad etdiniz mi?

— Hayır efendim.

— Bunu da geçiyoruz. Kara Kemâl'in gönderdiği programa âid mektûba cevâb vermediğinizi söylediniz.

— Evet vermedim.

— Başka arkadaşlarla muhâbereniz var mı?

— Hayır efendim. Bir buçuk seneden beri İstanbul'dan kardeşlerimin çocuklarından başkasından mektûb geldiğini zannetmem.

— İsmail Canbolat Bey'le muhâbereniz var mı idi?

— Hayır.

— Şükrü Bey'le?

— Şükrü Bey'le bir defa, o Ankara'da iken Terakkiperver Fırka teşekkül etdiği zaman Rahmi Bey'in nâmzedliği hakkında bana bir mektûb yazdı.

— Ne yazıyorlar?

— Rahmi Bey'in Terakkiperverler nâmına nâmzedliğini çıkarmak istiyorlardı.

— Kim?

— Şükrü Bey, hâlbuki Rahmi Bey kabûl etmiyordu.

— Kabûl etmediğine dâir cevâb verdiniz mi?

— Verdim.

— Hani siyâsetle iştigal etmiyordunuz?

— Fırka işleriyle uğraşmayacağım dedim.

— Şükrü Bey sizi ne cihetden alâkadâr görerek yazıyor?

— Benim fırkaya gireceğimi zannediyordu.

— Fakat Şükrü Bey'e verdiğin cevâba bakılırsa, Terakkiperver Fırka'nın rûhuna çalışdığın tezâhür eder. Bir de onu okuyalım.

— İntihâbâtın niçin kazanılmadığını söyledim. Yazdıkları mektûba cevâb verdim. Fakat Fırka'ya girmem, dedim.

— Bunlar böyle zabta geçecek. Gazeteler de bunu alacak. Millet okuyacak.

— Okusun efendim.

— En elîm ciheti mektûbundaki cümlelerdir.

[*Mektûb okundu.*]

Azîzim Şükrü Bey!

6 Kânûn-ı sânî 341 tarihli uhuvvetnâmenizi aldım. Rahmi Bey'in mağlûbiyeti ile netîcelenen intihâb hepimizi müteessir etdi. Esbâb-ı mağlûbiyeti ber-tafsîl Sabit Beyefendi'ye yazdım. Bundan ders alarak istikbâl için ittihâzı elzem tedbîrler vardır. Bunların birincisini teşkîlât, ikincisini de intihâb-ı kanûnda yapılması elzem tadîlât teşkîl eder. Bu İntihâb Kanûnu kaldıkca Hükûmet nâmzedlerine karşı galebe çalmak çok güç olacakdır. Karşımızdaki adamlar içinde İttihad ve Terakki teşkîlâtında bulunmuş, tecrübe görmüş çok zevât vardır. Senelerce Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemâl'e karşı beslenen hiss-i minnetdârînin henüz tamâmıyla zâil olmamış tesîrleri vardır. Sonra bir de bu tevhîd-i kuvâ ve tevzîn-i kuvâ meseleleri vardır. Bu mesele gibi bir de İttihad ve Terakkicilik meselesi vardır. Hâlen birçok tanıdığım zevât İttihad ve Terakki nâmına meydana atılmayan bir taazzûva iştirâk etmemekde muzırr.

Milaslı Halil Bey birâderimiz tam intihâb zamanında Terakkiperverlerin programını gazetelerle tenkidde imsâk göstermedi. Halil Bey'in Milas'dan çekdiği telgrafda itirâz etdiği nokta şübhesiz tevhîd-i kuvâ fikri idi. Bence Mayıs'da inikad edecek kongrenizin kat'î kararları anlaşılınca netîce esâslı bir teşkîlât yapmak, kıymetli insanları teşkîlâtınıza rabtetmek kolay olmayacakdır. Rahmi Bey'in eski hevesi kalmadı. Sehilüt-tesîr olan bu zâtda intihâbdan sonra küskünlük görüyorum.

Bakalım tahrîren vuku bulacak teklîfinize ne cevâb verecekdir. Rahmi Bey bu işe hevesle ve dört elle sarılmazsa maddî husûsâtda da müşkilât çekilecekdir. Fuad Paşa olsun, Rauf Bey olsun Rahmi Bey'in yakasını bırakmamalıdırlar. Ben de elimden geldiği kadar Rahmi Bey'i teşvîkde tekâsül göstermeyeceğim. Lâkin senin gibi benim de bu intihâb netîcesi üzerine Rahmi Bey nezdinde büyük kredimiz kalmadı. Zaman şübhesiz Rahmi Bey'in tesîrini ve metânet ve cesâretini iâde edecekdir. Gözlerinden öperim azîzim.

Nâzım

— Senelerce Yunan çizmesi altında çiğnenen, ezilmiş olan insanlarda Mustafa Kemâl'e karşı beslenen hiss-i minnetdârînin henüz zâil olmamış tesîrleri vardır, diye milletin fazâil-i ahlâk ve fazâil-i milliyesini, ulüvv-i cenâbını dahi kıskan. En elîm ciheti budur. Bakınız şu elîm cümleye, "çizmeler altında kalmış", demek bunu da lâyık görüyorsunuz. Çünkü öyle bir tarz-ı ifâde ile cevâb veriyorsunuz. Eğer bundan başka mânâ çıkarsa kabûl edelim.

— Onlar niçin muvaffak olunmadığını soruyorlar, cevâb veriyorum.

— Yazıklar olsun. Hani Terakkiperverlerden değildin?

— Değilim efendim. Sorabilirsiniz. Fakat bana sorulan bir şeye cevâb verdim.

— Halil Bey'e de mektûbların var. Yazdınız mı?

— İki sene evvel intihâbât esnâsında yazdım.

— Ne yazdın?

— Mebûs olmak istiyordu. Kendisi tevhîd-i kuvânın şiddetle aleyhinde idi. Mebûs olma, dedim. Çünkü program muvâfık değildir, dedim.

— Hangi program? Halk Fırkası'nın umdelerini mi?

— Evet.

— Demek Halk Fırkası nâmzedi olmamasını yazdınız.

— Efendim, bu mesele uzundur. Bunun için İzmir'de birçok dedikodular olmuşdur. Halil Bey bazı mebûslara yalvarmış. Bir gün Halil Bey bana bir mektûb yazmış, kendisinin mebûs olması için muvâfakat vâki olduğunu yazıyordu. Ona cevâb olmak üzere mektûb yazdım.

[*Mektûb okundu.*]

27 Kanûn-ı evvel 340

Azîzim Nâzım Bey!

Mektûbunu dikkatle okudum. Salahaddin de avdet edince vaziyete dâir daha ziyâde tenevvür etdim. Kim sebebiyet verirse versin şu sırada inkılâbcılar arasında ikiliği muzırr bulurum. Çok kat'î bir inkılâb yapıldı. Birçok insanların hayâtında, fikrinde, itikadât ve menâfiinde tahrîbât yapıldı. Hükümdârlık efrâdın rekabetine arz edilerek en şedîd ihtirâsât körüklendi. Hülyâperver olmayalım. Bunun buhrânı daha çok zaman devâm edecekdir. İnkılâbları öldüren en büyük tehlike, henüz buhrânı devâm ederken inkılâbcılar arasına sokulacak "Faksiyodî" ihtirâsıdır.

Fransa'da ilk cumhûriyeti öldüren budur. Tarihde daha pek çok emsâl faciası vardır. Fransa'da cumhûriyet öldü, fakat Fransa bâki kaldı. Çok korkarım ki bizde cumhûriyet –maâz-allah– ölür ise vatan da beraber elden gider. Meşrûtiyet'den sonra dâhilî ve hâricî sû-i kasdlere karşı memleketi ve hürriyeti tesânüdle ayakda tutabildiğimizi unutmamalıyız. Ne demek istediğimi zannederim ki kâfî derecede îzâh edebildim. İzmir mebûsu Osmanzâde Hamdi Bey'in Kaim-makam Avni Bey'e benim İzmir'den mebûs intihâb edilmekliğim için yazdıklarını evvelce bildirmişdim zannediyorum. Bu zât cevâb istedi.

İlk teklîfe karşı verdiğim cevâbda umdelerin bazılarına karşı tereddüd gösteriyorum zehâbında bulunmuşlar. Bunların neden ibâret olduğunu ve elân ısrâr edip etmediğimi istizâh ediyordu. Ben de

şu yolda cevâb verdim: "Evvelâ tahrîrî taahhüd talebini haysiyet-şikenâne bulmuşdum. Böyle bir teklîf karşısında kalırsam yine reddederim. Sâniyen eski teşkîlât-ı esâsiye sisteminin pâydâr bir devlet tarzı olamayacağına kani idim. Bunun da umdelerde mevcûd olup olmadığını sormuşdum, teşkîlât-ı esâsiyenin de bir umde olduğu bildirilmişdi. Şimdi mâdâmki parlamenter cumhûriyet ihtiyâr edilmişdir; artık esâsâtda bir ihtilâf kalmamışdır. Aradan bir buçuk ay geçdikden sonra geçen gün Ankara'dan yine Hamdi Bey'den bir telgraf aldım, işte telgraf! Milas'da esbâk Mebûsân reisi Halil Bey'e "Fırka nâmına İzmir mebûsluğuna nâmzedliğinizi vaz eylediğinize dâir Halk Cumhûriyet Fırkası kâtib-i umûmîliğine mürâcaatda bulunmanızı ricâ ederim." Ben de cevâb verdim, Ankara'da İzmir mebûsu Osmanzâde Hamdi Bey'e: Telgrafınızı aldım. Halk Cumhûriyet Fırkası'nın İzmir mebûs nâmzedliğini kabûl ediyorum. Fırka kâtib-i umûmîliğine lûtfen teblîgini ricâ ederim." Şimdi bilmem ne oluyor. Fakat zannediyorum ki cevâbım gitmemişdir. Şükrü Bey'in telgrafından elbetde haberdârsınızdır. Hakikaten şu sırada Milas'ı terk etmekliğim mümkün değildi. Evimin tamîrâtı bitmedi. Refîkam ve oğlumun yanında evde bana bakan ihtiyâr bir hanım firâr etdi. Zavallı bir aydır hasta. Muvâfık cevâb vermediğimden müteessifim. Fakat ne yapayım. Refik Beyefendi'ye hürmetlerimin teblîgini diğer arkadaşlara da selâm.

Halil.

— Salahaddin Bey kimdir?

— Onun evlâdlığıdır.

— Ona îzâhât mı verdin?

— Bilmiyorum efendim.

— Mektûbda ne yazdı idiniz?

— Bir iki mektûb yazdım, bilmiyorum. O vakit Halil Bey'in mebûs çıkacağını söylediler.

— Hangi fırkadan?

— Bit-tabi Halk Fırkası'ndan.

— Pekâlâ. Muhâlefete geçmenin Cumhûriyet için bin-netîce muzırr olacağını niçin ifâde ediyor? Siz bir şey mi yazmışdınız? Birçok derin inkılâblar yapıldı, ilâh birtakım şeyler söylüyor. Fransa İnkılâbı'ndan bahsediyor. Tarihde birçok emsâli vardır diyor.

— Eğer o mektûb Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü zamanına tesâdüf ediyorsa belki ona dâir bir îmâdır.

— Tarih 340 ve 27 Kânûn olduğuna göre umdeler mevzû-i bahsoluyordu.

— Evet efendim, fakat bu umdeleri kabûl etmiyordu. İki sene evvel ne yazdığımı hatırlayamıyorum. Ben kardeşimin çocuklarının isimlerini unutuyorum.

[*Halil Bey'in ifâdesi okundu.*]

— Siz Halil Bey'i Terakkiperver Fırka'nın gayesine doğru imâle etmeğe çalışmışsınız?

— Böyle bir fırka teşekkül ediyor, diye fikrini sordum. Halil Bey'in samîmiyetine, zekâsına itimâdım vardır.

— Hani ya hiçbir sûretle Terakkiperver Fırka teşkîlâtına dâhil olmamışdınız? Hattâ Şükrü ve Canbolat beylerle münâkaşaya bile girmediğinizi söylemişdiniz?

— Efendim, teşkîlâtına dâhil olmadım. Böyle bir fırka teşekkül etdi, ne dersin, diye sordum.

— Aşağı yukarı savuruversin.

— Halil Bey arz etdiğim gibi zekâsına, samîmiyetine itimâd etdiğim bir arkadaşdır.

Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey — Müsâade buyururlar mı?

Reis — Buyurunuz.

Müddeî-i Umûmî — Terakkiperver Fırka'nın teşkîlâtına herkes gibi mensûb olsa idi yine mensûb birçok vatandaşlar gibi bu parmaklığın içinde bulunmazdı. İşte resmen iştirâk etmeyip de kahvede, vapurda, tramvayda, şurada burada mütemâdiyen Hükûmet ve Cumhûriyet aleyhinde propaganda yapması ve böyle bir hareket iltizâm etmesidir ki kendisini böyle vaziyete düşürmüşdür. Bu tam bir komitecilikdir.

— Efendim, bendeniz münâkaşayı severim ve tenevvür etmek isterim. Memleketime âid mesâilde zekâsına ve hamiyetine itimâd etdiğim arkadaşlarla münâkaşa ederim. Ve zannederim ki Cumhûriyet kanûnları bendenize münâkaşa-i fikriyeye müsâade etmişdir. Nitekim Müddeî-i Umûmî Bey İzmir'deki iddianâmelerinde demokrasi-i esâsiye olan Cumhûriyet'te münâkaşa-i fikriyeye müsâade vardır, demişlerdir. Müddeî-i Umûmî Bey kahvelerde filân diyor-

lar. Bendeniz kahveye gitmem. Hayât-ı husûsiyemi tedkik ederseniz göreceksiniz ki ayda bir defa kahveye gitmem. Bendeniz hayâtımın kısm-ı azamını evimde, bahçemde geçiririm.

Propaganda yapmak için insan kendisine muhît arar. Ben münâkaşa etmiş isem, ya Halk Fırkası'nın müntahab ve gözde olan mebûsları ve vekîlleri ile ve müfettiş ve mutemedleri ile münâkaşa etmişim ve bazı ahvâlde kendilerine şikâyet etmişimdir. İttihad ve Terakki zamanında bu yapdıklarımın on, yirmi misli yapardım. Talat ve Enver paşalar benden illallah demişlerdi. O kadar şikâyet ederdim ki, kendisi: Doktor Nâzım söylerken bağırsaklarım bıçakla kesiliyor zannediyorum, dermiş. Beni o vakit de münâkaşa-i fikriyeye sevkeden propagandacılık mı idi? Komitecilik mi idi? Kendi fırkam idi. Bendeniz hassâs bir adamım. Bir fenâlık gördüğüm zaman ondan müteessir olurum. Propagandacılık yapmadığıma en büyük delîl, fırkanızla alâkadâr olan zevâtla münâkaşa ve şikâyet edişimdir.

— Lüzûmundan fazla cevâb verdin. Fakat medâr-ı müdâfaa değildir. Tesbît edilmiş cürmler vardır, ona cevâb vermedin, omuzlarını kaldırdın.

— Bu memleketde bir fırka teşekkül etmiş, bendeniz o fırkaya dâhil olmadığım hâlde erkânından bir dostum mektûb yazmış...

— Rusuhi Bey'le muhâberen var mı?

— Hayır, belki düşdüğüm zaman bana bir taziye yazmış ve belki bir cevâb vermişimdir. Ondan başka muhâberem yokdur.

— Şükrü, İsmail Canbolat beyler İzmir'e geldiği vakit bir yerde beraber kaldınız mı?

— Gideceği akşam Canbolat Bey bize geldi. Bendeniz Karşıyaka'da oturduğum için o geceyi bendenizde geçirdi. Çünkü Karşıyaka'dan trene binecekdi. Çünkü gideceği gece fırtınalı bir gece idi. Evim de trene yakındır. Sabâhleyin saat beşte tren kalkıyor. Onun için o geceyi beraber geçirdik.

— Ne gibi şeyler görüşdünüz?

— O gece ziyâfete çağırdılar, kalkdık gitdik.

— Ziyâfetde kimler vardı?

— Âilem.

— Şükrü Bey'in kaldığı gece?

— Kimse yokdu.
— Edib Efe ile görüşür müsün?
— Hayır efendim, tanırım. Fakat hiç görüşmedim.
— Midhat Şükrü Bey'in evinde İsmail Canbolat'ın kaldığı gece ziyâfetde bulundunuz mu?
— Hayır bulunmadım.
— Şükrü Bey'in bulunduğu gece bulundun mu?
— Hayır efendim.
— Efe ile görüşüyor musun?
— Alâkam yokdur. Yalnız selâm verir geçerdi. Kendisini Siroz'dan tanırdım, fakat münâsebetim yokdur.
— Ziya Hurşid'in İzmir'e geldiğini ne vakit işitdiniz?
— Ziya Hurşid nâmında bir adamın Türkiye'de yaşadığını bilmiyordum.
— Abidin Bey'le görüşür mü idiniz?
— Seyrek görüşürdük. Kendisi İtilâfcı olarak tanınmışdı.
— Küçük Talat'la?
— Merkez-i umûmî arkadaşımdır.
— O ziyâfetlerde o da bulundu mu?
— Hayır efendim.
— Terakkiperver Fırka'ya onu da davet etdiler mi?
— Hayır. Bizden hiç kimse o fırkaya dâhil olmamışdır. Çünkü Talat Bey'in pek yakınımda fabrikası vardır. Yakın olduğu hâlde seyrek görüşürdük.
— Rahmi Bey'e nâmzedliği nasıl kabûl etdirdiniz?
— Terakkiperver Fırka nâmzedliğini kabûl etmedi efendim.
— Mâdâmki kabûl etmedi niçin çalışdınız?
— Müstakil çıkmak istiyordu.
— Peki Şükrü Bey'e yazdığın mütâlaa nedir?
— Bendenize mektûb yazdılar. Dediler ki: Niçin Rahmi Bey mebûs çıkmadı? Niçin muvaffak olamadı? Bendeniz de onun üzerine cevâb verdim.
— Şâyân-ı dikkat bir nokta daha var! Terakkiperver Fırka nâmını verdiniz demek istiyorsun.
— İttihad ve Terakki nâmı altında olmayan bir şeyle alâkadâr olmak istemiyordu. Ve mektûbumda fikrimi îzâh etdim.

— Rauf Bey'le muhâbereniz var mıdır?

— Katiyyen.

— İzmir'e geldiği sıralarda?

— Bir iki defa görüşdüm. Çünkü Karşıyaka'da oturuyorlardı. Bir defa evime geldi, görüşdük, ondan sonra gezerken bir iki defa görüşdüm.

— Bir de onun eniştesi Aziz vardır. Onunla nasılsınız?

— Aziz'i bu istirdâddan sonra tanıdım. Ondan evvel tanımazdım.

— Size gelmez mi?

— Belki bayram münâsebetiyle filân gelmişdir. Hukukum yokdur.

Reis — [*Müddeî-i Umûmî Bey'e*] Bir mütâlaanız var mı?

Müddeî-i Umûmî — Kendisine soracak suâlim yokdur. Fakat şurasını heyet-i celîlenize arz etmek isterim ki: Sözleri katiyyen samîmî değildir. En bâriz hutûtu dahi inkâr etmekde berdevâmdır. Meselâ: Çok alâkadâr olmamakla beraber Zât-ı âlîniz bir suâl tevcîh etdiler. Enver Paşa ile Moskova'dan Batum'a geldikleri hâlde mühür torbalarından haberi yokmuş. Sonra bütün eski vakayi hakkında birtakım tezâdlar, teâruzlar vardır. Onları söylemek isterim. Kendisi mütemâdiyen münâkaşât-ı fikriyede bulunduğunu söylediler. Münâkaşât-ı fikriyeyi elbetde hüsn-i telâkki ederiz. Makam-ı âcizî İzmir'deki muhâkemede efkâr-ı umûmiye muvâcehesinde bunu açık bir lisânla söylemişdir. Fakat kendisi münâkaşa-i fikriye yapmamışlardır. Halkın Gazi Paşa Hazretleri'ne tamâmen bir tek buldukları ve lâyık görerek verdikleri Gazi unvânını ele alarak ve tamâmen tahrîf ederek, ötede beride Gazoz Paşa sûretiyle telaffuz etmişlerdir. İşte bunu telaffuz eden bu zâtdır. Propagandası gayet âmiyâne esâsa müsteniddir.

— Eğer söyledi isem nâmûssuzum.

— Muhâkeme kâfîdir.

XII

Cavid Bey'in Muhâkemesi

Birinci Celse

[Resmî zabıtlar XXIV]*

Cavid Bey mahkeme huzûrunda hayât-ı siyâsiyesi ve evindeki ictimâlar hakkında îzâhât veriyor.

Mütâreke'den sonra – Tevfik Paşa Kabinesi zamanındaki tevkifât – Habshâneyi ziyâret – Damad Ferid Kabinesi – Yeni tevkifât şâyiaları – Cavid Bey Hürriyet ve İtilâf reisinin evinde – Maçka yangını – Mücâdele-i Milliye başlamışdır – Fransız vapuruyla firâr – Cemal Paşa civâr dağlarda – Berlin seyâhati – Enver Paşa ile görüşememiş – Avrupa'daki hayâtı – Siyâsî faâliyetler.

— İzzet Paşa Kabinesi'nde Mâliye nâzırı olarak bulundunuz ve İzzet Paşa Kabinesi istifâ etdikden sonra dağıldınız. Yani Tevfik Paşa Kabinesi yeniden teşekkül etdi, siz de tamâmen –Fırka vaziyeti de kalmadığı için– kendi kendinize kaldınız. Ondan sonraki hayâtınızı anlatınız. Îcâb ederse daha evvelden de sorarız!

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1840, 22 Ağustos 1926, s. 3.

— İzzet Paşa Kabinesi istifâ etdikden sonra malûm-ı âlîniz Tevfik Paşa kabineyi teşkîl etdi ve ondan sonra da İstanbul'da tevkifât başladı. Fakat Tevfik Paşa o tevkifâtı o zaman müttefiklerin ısrârlarına rağmen Heyet-i Vükelâ'da bulunmuş olanlara kadar teşmîl etmeğe razı olmadı. Yalnız merkez-i umûmî a'zâlarını ve diğer daha belli başlı kimseleri tevkifle kaldı. Vükelâ'yı tevkif etmedi. Damad Ferid Paşa kabineyi teşkîl edinceye kadar bu hâl devâm etdi, bendeniz de bu müddet zarfında İstanbul'da bulundum. Bazân Meclis-i Mebûsân'a gitdim, bazân gitmedim, evde kaldım, hayâtım bundan ibâretdir. Damad Ferid 5 Mart'da Kabine'yi teşkîl etdi. 9 Mart'da tekrar tevkifâta başlayacağı şâyi oldu. Bendeniz o akşam hapshâneye arkadaşları ziyârete gitmişdim. Onlar da istihzârâtı gösterdiler ve bunlar sizin içindir, dediler. Sonra bu akşam tevkifât yapılacak, İttihad ve Terakki Kabinesi'nde bulunanların ve muhârebe zamanında nâzırlık edenlerin kâffesi tevkif edilecek, diye bir haber şâyi oldu. Bendeniz de bu haber üzerine saklı kaldım. Ve 175 gün kadar saklı kaldıkdan sonra Avrupa'ya firâr etdim.

— Ne vâsıta ile Avrupa'ya firâr etdiniz?

— Bir Fransız vapuruyla.

— 335 senesinde mi?

— Evet, 335 senesi Ağustos'unun otuzuncu günü [30 Ağustos 1919] firâr etdim.

— Nereye gitdiniz?

— İsviçre'ye gitdim. Ve ufak fâsılalardan sarf-ı nazar edilirse hemân dâimâ İsviçre'de kaldım.

— 335 tarihinde olduğuna göre memleketde millî cidâl başlamış bulunuyordu ve Anavatanda herkes vazîfe-i milliyesini îfâ etmekle mükellef bir vaziyetde bulunuyordu. Siz ise Avrupa'ya gidiyorsunuz.

— Bendenizin hiçbir şeyden haberim yokdu çünkü saklı idim.

— Hâlbuki cidâl-i millînin başladığına dâir İstanbul gazetelerinde dahi birçok îzâhât vardı.

— Evet. Fakat nasıl kaçılabilir, nasıl girilebilir hiçbir şeyden haberim yokdu.

— Herkes gibi Anadolu'ya iltihâk edebilirdiniz. Demek ki etmediniz, kendi hesâbınız ve kendi nokta-i nazarınızdan Anadolu'ya gelmek istemezsiniz.

— Hayır Reis Beyefendi o mânâyı veremezsiniz.

— Fakat aksine mânâ vermek için de sebeb yokdur. Sizin buyurduğunuz tarihlerde İstanbul'dan her tabaka insanlardan Anadolu'ya iltihâk edenler vardı. Ve çok iyi bilirsiniz ki o sıralarda Salih Paşa'lar da Amasya'ya kadar gelmişlerdi.

— Beyefendi, o bir sene sonradır.

— Belki sonra olabilir. Fakat her hâlde her tarafda millî cidâl başlamış bulunuyordu, İzmir cephesinde, Adana'da, Gazi Ayıntab'da cidâl başlamışdı.

— Fakat İstanbul'dan henüz kimsenin gitdiğine dâir bir haber yokdu.

— Bunları sizi ithâm etmek için sormuyorum. Fakat millî bir vazîfe göz önünde tecellî etmiş bulunuyordu.

— Reis Beyefendi, 160 gün bir yerde kapalı kaldıkdan sonra yalnız gazetelerde görülen bir havâdisle, hiç kimse ile temâs etmeksizin nasıl vâsıta bulunur, nasıl kaçılabilir?

— Bu ifâdeniz şâyân-ı kabûl değildir. Sizi kaçırmış olan Fransızlar pekâlâ bilirlerdi ki Anadolu'da cidâl başlamışdı. Ve onu da belki size söylemişlerdir. Sonra İstanbul'da bir ecnebî evinde saklı bulundunuz.

— Hayır efendim, katiyyen.

— Kimde idiniz?

— Hürriyet ve İtilâf reisi Nuri Paşa'nın bir Türk doktor tarafından tutulan evinin selâmlığında idim. Ve Kurban bayramının ikinci günü yangın oldu. Bütün Maçka mahallesi yandı. O bayram günü oradan çıkdım. Diğer bir Türk arkadaşımın evine gitdim. İki ay da orada kaldım.

— Şu hâlde Millî Mücâdele'yi hiç anlamadığınız hâlde şahsen kurtulmak için Avrupa'ya gidiyorsunuz?

— Damad Ferid'in eline geçip Malta'ya gitmekde bir fâide var mıydı?

— Hangi tarîkle İsviçre'ye gitdiniz?

— Şimendöferle.

— Evvelâ nereye çıkdınız?

— Vapurla Marsilya'ya çıkdım. Oradan şimendöferle İsviçre'ye gitdim.

— Tabîî sizin Cavid Bey olduğunuzu Fransızlar biliyorlardı?

— Yalnız gitmeme vesâtet eden adam biliyordu. Başkası bilmiyordu.

— Şimdi Avrupa'da geçirdiğiniz hayâtı söyleyiniz.

— 335 senesi Eylül'ünde İsviçre'ye gitdim. Lozan'da ihtiyâr-ı ikamet eyledim. Bütün kış Lozan'da kaldım. Ve orada hiç kimse ile görüşmedim. Cemal Paşa'nın orada dağlarda olduğunu haber aldım, fakat kendisini görmedim. İsmail Hakkı Paşa orada idi. Onu bir defa gördüm.

— Nerede gördün?

— Lozan'a geldi, orada gördüm. Cemal Paşa'nın dağlarda olduğunu haber aldım. Kendisi de bir mektûb yazdı, ben filân yerdeyim, dedi. Fakat uzak olduğu için gitmedim. Ve kendisini de görmedim. İsmail Hakkı Paşa bendenizin geldiğimi haber almış, bilhâssa görmek üzere kalkdı ve geldi. Kendisiyle Lozan'da görüşdüm. Sonra Talat Paşa Berlin'de idi. Benim İsviçre'ye geldiğimi gazetelerde görmüş ve bendenize bir mektûb yazıp Berlin'deki adresini haber verdi, sonra mektûblaşdık ve bir defa da kendisi kalkıp tebdîl-i nâm ile İsviçre'ye bendenizi ve diğer arkadaşları görmeğe geldi.

— Hangi tarihde?

— 35 nihâyetleri ve 36 ibtidâları.

— Başka?

— Enver Paşa'yı katiyyen görmedim. Hattâ Berlin'e de bir defa gitdim. Fakat orada da görmedim. Kendisini bir defa İsviçre'ye gitmiş diye haber aldım. Orada da görmedim.

— Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir ve Doktor Rusuhi'yi?

— Hiçbirini görmedim. Yalnız bir aralık 10-20 gün Berlin'de kaldım. Ve zannederim bir kerre Berlin'de Doktor Nâzım ve Rusuhi'yi gördüm.

— 336'da mı?

— Evet.

— Azmi'yi?

— Azmi'yi hiç görmedim.

— Ondan sonra 337 tarihlerinde?

— 336'da arz etdiğim gibi Berlin'e gitdim. Ve Berlin'de biraz müddet kaldım, tekrar İsviçre'ye geldim. Ve 336 senesini tekrar

İsviçre'de geçirdim. Yalnız bir defa İsviçre'de bulunduğumuz zaman Şerif Paşa ile görüşdüm, 337'de yine kimseyi görmedim, yalnız 337'de Malta'dan çıkanlar vardı, onları gördüm.

— Kimler?

— Bendeniz bir defa Roma'da idim. Bir akşam iki kişi gördüm, Malta'dan kaçmışlardı, biri Cevdet Bey, galibâ diğer arkadaşı da Kırzâde. Onlardan Cevdet Bey'i otelde uzakdan gördüm, onlardan sonra bir kafile daha kaçmış, ondan da yalnız Canbolat Bey'i gördüm. Âilesiyle bize geldiler, misâfir kaldılar. Onu gördüm.

— Cahid Bey?

— Cahid Bey'i tabîî gördüm.

— Canbolat, Hüseyin Cahid Bey ve siz nerede birleşdiniz?

— Efendim, Hüseyin Cahid Bey'le beraber oturdum. Hüseyin Cahid Bey Malta'dan çıkdığı vakit İsviçre'de idim. Hudûda kadar gitdim. Kendisini hudûddan istikbâl etdim. Bern şehrine gitdik. Orada bir, bir buçuk ay kadar beraber oturduk. Ondan sonra Fransa'nın cenûbunda geçirdik. Yine birlikde âilece beraber oturduk ve biz orada bulunduğumuz zaman Canbolat Bey âilesiyle bize geldi ve bir müddet misâfir kaldı.

— Cahid Bey, Canbolat Bey ve siz birarada?

— Geldi efendim. Ne yapayım? Ondan sonra Cemal Paşa geldi. Sonra Talat Paşa ile –arz etdiğim gibi– Berlin'de görüşdük, Berlin'den sonra İsviçre'ye geldi. İsviçre'de beraber görüşdük. Demin Şerif Paşa'yı söylemekden maksadım, Talat Paşa'yı söylemekdi. O zaman Kürd meseleleri vardı. Şerif Paşa'yı bu meselelerden keyfiyet etdirmek için kendisiyle görüşdük ve bizimle görüşdüğü dakikadan itibâren artık Şerif Paşa bu mesâil ile iştigal etmedi.

— İtalya'da, Roma'da kimlerle bulundunuz?

— Bendeniz İtalya'da Palas Oteli'nde oturdum. Arkadaşım İzmit mebûs-ı sâbıkı Ziya Bey idi.

— Başka?

— Başka kimse yokdu.

— Enver Paşa'nın geldiğinde?

— Bendeniz görmedim. Enver Paşa'nın Roma'ya geldiğini işitdim. Fakat görmedim.

— Hacı Sami ile görüşdünüz mü?

— Katiyyen. Yalnız Talat Paşa Roma'ya geldi. İki gün kaldı. Onu da orada gördüm.

— Talat Paşa niçin geldi?

— Orada Kont Sforza ile görüşdü.

— Ne görüşdü?

— Belki memleket ahvâline dâir görüşmüşdür.

— Siz onun görüşdüğüne lâ-kayd mı kaldınız?

— Hayır. Sforza ile memleketin ahvâlinden görüşdüm. Kendisinin muâvenetini ricâ etdim. Vaad etdi, dedi, başka bir şey söylemedi.

— Ne salâhiyetle görüşüyor?

— Kendisini evvelce tanıyormuş. İstanbul'da başkâtib olarak bulunmuş idi. O zamandan tanışıyorlarmış ve o sûretle görüşmüşdü.

— Siz görüşmediniz mi?

— Hayır.

— Ne gibi muâvenet için görüşmüş?

— Tabîî o zaman konferanslar toplanıyordu. Büyük ricâl-i siyâsî bize muâvenet edebilirdi. Dâvâmızın muvaffakıyete iktirân etmesi için bize yardım edebilirlerdi.

— Siz büyük siyâsî adamlarla görüşdünüz mü? Talat Paşa'nın görüşdüğünden çekindiğinize nazaran görüşmemişsiniz, öyle mi?

— Çekinmiyorum efendim.

— İngilizlerle sizin ve Cahid Bey'in temâsınız var mı?

— Katiyyen hiçbir İngiliz görmedim. Bekir Sami Bey'le Londra'ya gitdiğimiz dakikaya kadar hiçbir İngiliz görmedim.

— Talat Paşa?

— Onu bilmiyorum. Yalnız bir defa –kendisini ondan sonra görmedim. Çünkü vuruldu– biz Bekir Sami Bey'le Londra'ya gitmezden evvel, Amsterdam'da mı, Lahey'de mi bir İngilizle görüşdüğünü işitdim. Fakat kendisinden hiç haber almadım.

— Görüşdüğünü kimden işitdiniz?

— İngiltere'de vefât etmiş bir mebûs vardır. İsmi hatırıma gelmiyor. O zât söyledi.

— Talat Paşa'nın en yakın arkadaşısınız. Siz işitmezseniz, size söylemez, siz gider, bir İngiliz mebûsundan işidirsiniz.

— O mebûsun çok büyük mevkii vardı ve Lloyd George'un dostu idi. İhtimâl ki Talat Paşa'nın görüşdüğü adam da bu mebûsun tanıdığı adamlardan biri idi.

— Mebûs İngiliz mi idi?

— Evet.

— Siz onunla tanışır mı idiniz?

— Hayır efendim. Londra'ya Bekir Sami Bey'le gitdiğimiz vakit görüşdüm, bize ziyâfet verdi.

— Enver Paşa'nın İngilizlerle görüşmesi vâki midir?

— Enver Paşa'nın Berlin'de bir İngiliz ataşemiliteri ile görüşdüğünü işitdim. Hattâ ziyâfet de verilmiş. Fakat Berlin'de kendisinin mi ataşemilitere, ataşemiliterin mi kendisine ziyâfet verdiğini bilmiyorum.

— Tabîî siyâsî görüşmüşdür?

— Elbet de siyâsî görüşmüşdür.

— Demek siz İstanbul'dan çekildiniz, gitdiniz siyâsî faâliyetlerde bulunmadınız.

— Hayır, hiçbir siyâsî faâliyetde bulunmadım.

— Arkadaşlarınızdan birtakımının Şark'daki faâliyetlerine dâir ne işitdiniz?

— İşitdiklerim gayet zaîfdir. Bazân Talat Paşa mektûb yazardı. Zâten ondan başka hiçbirisi ile muhâberem de yokdu. Cemal Paşa'dan filân bahsederdi.

— Ne gibi şeyler yapmışlar?

— Cemal Paşa Afganistan'a gitmiş. Afganlıların terbiye-i askeriyesine itinâ edecekmiş. Afganlıların efkârını bizim lehimize imâle edecekmiş. Enver Paşa da Şark akvâmını uyandırmağa çalışıyormuş.

— Bir cemiyet filân teşkîl etmişler mi?

— Bakû'de mi, Batum'da mı, kongre yapmışlar!

— Ne kongresi imiş?

— Müddeî-i Umûmî Beyefendi iddianâmelerinde bahsediyorlar. O zaman işitdim. Fakat işitdiğim ondan ibâretdir.

— Ne işitdiniz?

— Şark akvâmını kurtarmak için uğraşıyorlarmış, diye işitdim.

— İttihad ve Terakki'nin faâliyetine dâir işitdiklerinizi söyleyiniz?

— İttihad ve Terakki'nin o zaman hiçbir faâliyeti yokdu Reis Bey.

— Berlin'de bir büro teşkîl etdiklerini biliyor musunuz?

— Berlin'e gitdiğim zaman işitdim ve ondan evvel bilmiyorum.

— Kimler varmış?

— Berlin'de kimler varsa onlar bulunmuş. Talat Paşa, Doktor Nâzım Bey, daha İttihad ve Terakki a'zâsından Berlin'de kim varsa onlar bulunmuşlar.

— Ne yapıyorlarmış?

— Gazete çıkarmak istemişler, çıkaramamışlar, sonra öteden beriden elde etdikleri havâdisi gazetelere vermekle meşgul olmuşlar.

— Kongre yapdıklarını?

— İşitmedim ve bulunmadım.

— Hiç ellerinde bir nizâmnâme görmedin mi? Bunlar büroda mı çalışıyorlarmış?

— Evet, büroda çalışıyorlarmış.

— İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni işitmedin mi?

— Onu da işitdim efendim. Demin arz etdim, Akvâm-ı İslâmiye'yi kurtarmak için uğraşıyorlarmış.

— Batum'da Halk Şûrâları Fırkası nâmıyla bir fırka teşkîl etdiklerini işitdin mi?

— İşitdim.

— Bu meyânda İttihad ve Terakki'nin faâliyete geçmesi hakkında bir kongre yapdıklarını işitdin mi?

— İşitmedim.

— Diğerlerini işidiyorsunuz da, bunu nasıl işitmiyorsunuz?

— Yazmamışlardır.

— Sizin için maat-teessüf diyeceğim. Bazı arkadaşlarınız bunu aşağı yukarı itirâf etmişlerdir. Sizin de tamâmen bildiğinizi ve işitdiğinizi kabûl etmek lâzım.

— Olamaz Beyefendi. Nasıl olur, İttihad ve Terakki Kongresi diye toplansalar beni de çağırırlardı, hâlbuki çağırmadılar.

— Öyle değil. O noktada değildi. Vaka dâhilinde bulunabilenlerini toplamışlar ve faâliyete geçmişlerdir. Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmek hakkındaki fikri etrâfında ne işitdiniz?

— Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini zannedersem Talat Paşa yazmışdı ve kendisi de aynı sûretde bu fikri takbîh ediyordu. Mücâdele-i Milliye devâm ederken, yeni teşekkül etmiş bir ordu düşmanla çarpışırken dâhile girmenin, fitne, fesâd ve nifâk husûlüne meydan vermesi itibârıyla katiyyen doğru olmadığını Talat Paşa yazdı.

— Demek Enver Paşa'nın hareketini fitne, fesâd ve nifâk olarak kabûl ediyorsunuz?

— Ne olursa olsun mâdâmki memlekete cidâl-i millînin bidâyetinde dâhil olmayan bir adam giriyor. Memleketde bir ikilik vücûde gelecek demekdir. Her ikilikden de fitne, fesâd ve nifâk her türlü fenâlık çıkabilir.

— Ne sûretle gireceklerine dâir îzâhât aldınız mı?

— Hayır, katiyyen ne sûretle gireceklerine dâir hiçbir îzâhât almadım. Talat Paşa'nın yazdığı mektûb da çok şiddetli idi, diyordu ki ben Enver Paşa ile katiyyen kat'-ı münâsebet edeceğim ve bu fikirdeyim. Yapdığı bir münâsebetsizlikden dolayı.

— Doktor Nâzım'la Berlin'de görüşdünüz mü?

— Görüşdüm efendim.

— Onunla bu meseleye dâir hiç görüşmedin mi?

— Ben Berlin'de görüşdüm, 335 senesinin ibtidâsında.

— Bahaeddin Şakir'le görüşdünüz mü?

— Hayır, 335 senesi ibtidâsında Berlin'de idim.

— Nis'de [Nice] Hüseyin Cahid Bey, Canbolat beraber bulundunuz değil mi?

— Nis'de değil Manton'da [Menton] bulunduk.

— Orada İngilizlerle temâsınıza dâir malûmât vardır.

— Katiyyen yalan.

— Olabilir ki teklîf ederler. Siz reddeder ve görüşmezsiniz?

— Hayır efendim! Ne bir İngiliz ile görüşmüşdür ne de bir teklîf vâki olmuşdur. Hattâ bir gün Osmanlı Bankası müdîr-i umûmî-i sâbıkı Mösyö Niyas'ı gördüm onu bile görmemezlikden geldim, başımı çevirdim geçdim.

— Niçin bu kadar çekiniyordunuz?

— İstemedim. Meşgul olmuyordum.

— Yani kendi vaziyetinizi mi emîn görmüyor idiniz, yoksa kendinizi vazîfedâr mı görmüyordunuz?

— Evvelen vazîfedâr değildim. Sâniyen ne görüşecek idim, niçin görüşecekdim?

— Pekâlâ, 335 Ağustos'unda çekilip gitdiniz, vatana ne vakit avdet etdiniz?

— 338 senesi Temmuz'unun ikinci günü geldim.

— İstanbul'da ne ile meşgul oldunuz?

— Düyûn-ı Umûmiye ile meşgul oldum. Başka bir şeyle meşgul olmadım. Yazı yazmakla ve mütâlaa ile meşguldüm.

— Firârınızda, Avrupa'ya çekildiğinizde, Düyûn-ı Umûmiye'deki vazîfeniz üzerinizde bâki kaldı mı?

— Hayır, üzerimde o vakit vazîfe yokdu.

— Demek sonradan oldunuz?

— Evet, bendeniz Avrupa'da iken intihâb edildim.

— Ne vakit?

— 338 senesi Mart'ında.

— İstanbul'a geldikden sonra Düyûn-ı Umûmiye'de çalışmağa başladınız?

— Evet efendim.

— Eski İttihad ve Terakki arkadaşlarınızla temâsa başladınız mı?

— Eski İttihad ve Terakki arkadaşlarımdan burada yalnız Kemâl Bey, Cahid Bey vardı. Tabîî onunla her zaman temâsda idim. Başka kimse yokdu.

— Ne vakit temâsa başladınız?

— Gelir gelmez safa geldine geldiler.

— Yani diğer arkadaşlarınızla temâs başladı. Asıl ictimâlar sonradan mı oldu?

— Arz etdiğim adamlarla gelir gelmez görüşdüm. Kemâl Bey'i, Cahid Bey'i, Canbolat Bey'i gördüm, fakat bunları İttihad ve Terakki arkadaşı diye değil kendi arkadaşlarım diye gördüm.

— Pekâlâ! 339 senesi ikinci devre-i intihâbiyenin intihâbâtı başlayacağı sıralarda daha evvel İstanbul Cemiyet-i Belediye, meclis-i idâre a'zâlıkları intihâbâtı başlamışdır; İttihad ve Terakki arkadaşı

dediğiniz efendilerin bir faâliyeti başlamışdı. Siz ne dereceye kadar bu faâliyet ile alâkadâr oldunuz?

— Katiyyen efendim. Ne Meclis-i Belediye intihâbına ne de mecâlis-i umûmî intihâbâtına...

— Onlar size küçük gelir!

— Hayır efendim. Sözümü bitireceğim. Ne de mebûsân intihâbâtına dâir hiçbir faâliyetde bulunmadım.

— 339 senesi evinizdeki ictimâlar nasıl vâki oldu onu anlatınız!

— 339 senesi ibtidâlarında idi. Birinci Lozan Konferansı'ndan sonra idi öyle zannediyorum.

— Sulhun akdinden evvel.

— Evet sulhun akdinden evvel, Birinci Lozan Konferansı esnâsında Kemâl Bey İzmit'e geçmiş, orada Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle görüşmüş, sonra biz de Lozan Konferansı'ndan avdet etdiğimiz vakit Kemâl Bey dedi ki ben İzmit'de Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle görüşdüm.

Kendileri, İttihad ve Terakki efrâdı veya rüesâsı ne yapacaklar, diye sordular. Ben de cevâben, ben ancak kendi fikrimi söylerim. Arkadaşlarımın ne yapacakları hakkında hiçbir şey söyleyemem. Bir zümre, bir fırka nâmına söz söylemeğe salâhiyetdâr değilim. Meğerki ibtidâ kendileriyle görüşeyim ve vaziyetlerini anlayayım, vaziyeti anladıkdan sonra Zât-ı âlînize arz ederim.

[Resmî zabıtlar XXV]*

Cavid Bey İstiklâl Mahkemesi huzûrunda Şişli'deki evinde yapılan ictimâları ve mahûd dokuz maddelik program meselesini îzâh etmişdir.

Şişli'de yapılan ictimâlar – Kara Kemâl'in Cavid Bey'e teklîfleri – İttihad ve Terakki rüesâsına davetiyeler gönderiliyor – Doktor Nâzım ve Rahmi beyler İzmir'den kalkıp geliyorlar – İctimâlara iştirâk etmeyenler – Cavid Bey'in riyâseti – Tanımadığı adamlar – Müzâkere esnâsında Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu karşılarında – Mahûd dokuz maddelik program tesbît ediliyor – Cavid Bey maddeleri îzâh ediyor – Merkez-i hükûmet niçin İstanbul olmalı imiş?

Sonra da bunun üzerine bize böylece naklediyor. Ve Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne vuku bulan bu vaadim üzerine bir ictimâ lâzım, dedi. Kimlerle, dedim. İttihad ve Terakki'nin rüesâsından İstanbul'da kimler varsa ve İstanbul'da bulunmayanlara da davetnâme göndeririz, dedi. Rahmi Bey, Doktor Nâzım Bey İzmir'de idi. Davet etdi. Geldiler. Midhat Şükrü Bey de İzmir'de idi, davet etdi, geldi. Zannederim Halil Bey Menteşe'de idi, davet etdi, gelmedi. Hulâsa gelenlerin kimler olduğunu biliyorsunuz, bunlar geldiler ve ictimâ etdiler.

— Bu ictimâ nerede oldu?

— Bendenizin hânesinde iki gün devâm etdi ve Kemâl Bey meseleyi mevzû-i bahsetdi.

— Siz de ictimâda bulunanları isimleriyle sıra ile söyleyin de tesbît edeyim.

— Cahid Bey.

— İki gün ictimâ devâm etdiğine göre birinci günkü ictimâda bulunanları evvelâ söyleyin.

— Birinci gün kim bulunmuş, ikincide kim bulunmuş zannedersem iki gün mevkufiyetden sonra hatırda kalmaz, mümkün değil efendim.

— Birinci gün saat kaçda ictimâ etdiniz?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1841, 23 Ağustos 1926, s. 3.

— Zannedersem öğleden evvel ama saati tahattur edemiyorum. Birinci gün öğleden evvel ve sonra ictimâ etdik, bu muhakkakdır.

— Yemeği nerede yediniz?

— Bendenizde yediler.

— Yemekden sonra ne vakte kadar devâm etdiniz?

— Beşe altıya kadar devâm edildi.

— Şu hâlde öğleden evvel iki saat, öğleden sonra üç saat, yani beş altı saat müzâkere yapdınız. Her iki ictimâda bulunanları şöyle hatırınıza geldiği gibi söyleyin?

— Müddeî-i Umûmî Bey'in iddianâmesindeki şahıslardan bir ikisi hatırıma geliyor. Meselâ Hüseyinzâde Ali Bey'in hâlâ bulunduğunu tahattur edemiyorum. İddiânâmede Nail Bey'in bulunduğu söyleniyor, hâlâ tahattur edemiyorum. Diğerlerinin bulunduklarını tahattur ediyorum.

— Kâtib-i mesûllerden kimler vardı?

— Vehbi Bey.

— Onu evvelden tanıyor musunuz?

— Pek az. Bendeniz Fırka'nın dâhilî mekanizmalarıyla meşgul olmadığım için kâtib-i mesûllerden çok az tanırım.

— Edhem'i?

— Hiç.

— Nail'i?

— Tanımam.

— Hasan Ferid var mıydı?

— Yokdu.

— Kâtib-i mesûllerden başka kimler vardı?

— Hayır yokdu.

— Hamdi Baba'yı tanır mısınız?

— Tanırım. Bir iki defa görüşmüşümdür.

— Tabîî, Hamdi Baba bulundu?

— Hamdi Baba da bulundu. Bir çeyrek saat kadar durdu. Sonra Allah'a ısmarladık efendiler, ben ihtiyâr bir adamım, dedi gitdi.

— O, bir saat kadar diyor. Sen bir çeyrek diyorsun, az çok müzâkereye karışmış.

— Pek bilmiyorum.

— Hamdi Baba senin evine başka defa geldi mi?

— Hayır.

— Hüsnü?

— Hayır.

— Vehbi?

— Hayır.

— Bunlardan başka kâtib-i mesûller var mıydı?

— Hayır yokdu.

— Diğer arkadaşlarınız?

— Cahid Bey, İsmail Canbolat Bey, Rahmi Bey, Şükrü Bey, Doktor Nâzım Bey, Ali İhsan Bey.

— Hafız Mehmed var mıydı? Azmi Bey, Halil Paşa?

— Hayır.

— Doktor Rusuhi Bey?

— Onun da bulunduğunu katiyyen tahattur edemiyorum.

— Bulunmuşdur. Kendi ifâdesiyle anlaşılmışdır.

— Müddeî-i Umûmî Bey'in söylediği üç kişiyi Rusuhi, Hüseyinzâde Ali ve Nail beyleri tahattur edemiyorum.

— Doktor Rusuhi başka defa size gelmiş mi idi?

— Hayır.

— Şu hâlde ekseriyeti sizin evinize hiç ayak basmamış olan ve şöyle oturup da konuşmadığınız birtakım kâtib-i mesûller geldi diyorsunuz?

— Kâtib-i mesûller ve birtakım arkadaşlarım.

— Bunları evinize topluyorsunuz, öğle yemeğini de yediğinize göre bir öğleden evvel bir de öğleden sonra ictimâınız var. Hâlbuki bu arkadaşlarınızın bazılarının ifâdesi öğleden sonra ictimâ edip saat dört, beşde çay ziyâfeti olarak toplandık gibidir. Bu iki ictimâdan başka çay içmek için toplandığınız vâki midir?

— Hayır. Fakat öğle yemeğini yiyenler tabîî çay da içmişlerdir efendim. İhtimâl ki bazısı yemekde bulunmamışdır. Sonradan iltihâk etmiş olabilir.

— Bir de gece ictimâı yapdık diyenler olursa ne diyeceksiniz?

— Ne diyeyim Beyefendi? Bunları saklamakda bir mahzûr göremem. Sabâh ictimâ etdik dedikden sonra, gece ictimâ etmedik demekde bir mânâ mutasavver değildir.

— Bizce mânâsı vardır.

— Sabâh ve öğle olduğu gibi gece de olması ihtimâli vardır.

— Şimdi ictimâda görüşdüklerinizi söyleyiniz.

— İctimâda Kemâl Bey meseleyi mevzû-i bahsetdi.

— İctimâa muntazam bir müzâkere hâlinde mi başladınız?

— Evvelâ karmakarışık idi, sonra böyle karışık olursa uzun süreceği anlaşıldığından muntazam olsun, dediler ve ev sâhibi olmak dolayısıyla bendenize riyâset verdiler. Bendeniz de söz vermek sûretiyle müzâkereyi idâre etdim.

— Zabıt tutdunuz mu?

— Hayır tutmadık.

— Hiçbir şey yazmak lüzûmu hâsıl olmadı mı?

— Hayır.

— Peki devâm?

— Kemâl Bey meseleyi anlatdı. Birinci mevzû intihâbât meselesi idi. İbtidâ bu mesele üzerinde uzun müddet konuşuldu.

— İntihâbât meselesinin nesi konuşuluyor?

— Mâdâmki Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri arkadaşlarınızın vaziyeti ne olacak diye sormuşlar, Kemâl Bey de bu suâli heyete îrâd etdi. Herkes fikrini beyân etdi. Kimisi siyâsetle meşgul olmayacağını, kimisi siyâsetle meşgul olacağını ve eğer kendisinin nâmzedliği vaz edilmesi mevzû-i bahsolursa Müdâfaa-i Hukuk nâmına nâmzedliğinin vaz edileceği söylendi. Konuşuldu. Netîcede karar verildi ki İttihad ve Terakki nâmıyla bir zümre olarak Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne şöyle yapacağız, diye söylemek doğru değildir. Bugün Mücâdele-i Milliye'de muvaffak olanlar ve o mücâdelenin başında bulunan zât ne arzu ederse o olacakdır. İçimizden kime emniyeti varsa, kime itimâdı varsa, kiminle birlikde çalışmak istiyorsa, kimden memnûn değilse, kimden şübhesi varsa, kiminle beraber çalışmak istemezse onlar aykırı kalır, dendi. Netîcede bu takarrür etdi.

— Zümre olarak bulunmasını ileri sürenlerin maksadı ne idi?

— Böyle bir şey kimse ileri sürmedi.

— Yani İttihad ve Terakki zümresi olarak Mustafa Kemâl Paşa'nın fırkası dâhilinde bulunmak mı?

— Hayır efendim. Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne karşı İttihad ve Terakki zümresi dâhilinde teklîfâtda bulunmak, yâhûd İttihad ve Terakki nâmına bir teklîfâtda bulunmak, yâhûd İttihad ve Terakki bakayâsı fırkası nâmına bir teklîfde bulunmak doğru değildir, diye karar verildi.

— Bu birincisi sonra?

— Bu mesele bu sûretle takarrür etdi.

— Demek zümre olarak bir teklîfde bulunulmayacakdır?

— Evet efendim. Kendileriyle bile görüşmeğe gidecek adam kendilerine bu sûretle tahakkuk edecek.

— Yani bu sûretle arz etmesi meselesi nedir?

— Bizim bildiğimiz bu; Reis Beyefendi, biz biliyoruz ki Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle Kemâl Bey konuşmuş ve Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri Kemâl Bey'den bu cevâbı bekliyor. Diyecek ki İttihad ve Terakki zümresi diye bir zümre mevcûd değildir. Eski İttihad rüesâsından siyâsetle iştigal etmek isteyenler varsa ve bunlarla birlikde çalışmak arzu ediyorsanız, onlar emrinize müheyyâdır.

— Kimleri tefrîk etdiniz?

— Hiç kimse tefrîk edilmedi. O da bir küstâhlık olacakdı.

— Peki bu kararı söylemeğe kim memûr olacakdı?

— Kemâl Bey görüşdüğü için o söyleyecekdi. Veyâhûd Kemâl Bey bil-vâsıta haber gönderecekdi.

— Sonra başka ne görüşdünüz?

— Sonra mahûd program meselesi, geçen gün gösterdiğiniz vesîka meselesi görüşüldü.

— Konuşduğunuz program budur değil mi?

— Evet efendim.

— Evvel-i emirde İzmir'deki alenî muhâkemenizde bunu başdan nihâyete kadar inkâr etdiniz.

— İnkâr etmedim. Fakat katiyyen tahattur edemedim. Ve hattâ geçen gün bu vesîkayı bendenize gösterdiğiniz zamâna kadar hatırlayamadım. Siz buyurdunuz ki İzmir muhâkemesinde dokuz madde üzerinde müzâkere etdiğiniz program tesbît edilmişdir. Sizi temîn ederim ki, on beş gün amâl-i zihin etdiğim hâlde bu dokuz maddenin ne olduğunu tahattur edemedim.

— Tahattur etmediğinizi bu vesîkanın elimizde olmamasını zannederek söylediniz. Fakat bu vesîka elimize geçmişdir. İnkâr etmek imkânı kalmadı. Ve söylemek mecbûriyetinde kaldınız.

— Efendim, geçen gün söylemek istemese idim, ben bilmiyorum, diyebilirdim.

— O vakit aleyhinize olmak üzere isâbet olurdu.

— Hatırıma geleni söyledim.

— Program meselesini mevzû-i bahsetdiniz, söyleyiniz nasıl oldu?

— Bu program meselesi İttihad ve Terakki Fırkası teşkîl etmek için görüşülmedi. Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle görüşecek olan zât kim ise, yine orada görüşecek adam orada toplananların ve sâireden müstahsil bir zübde-i efkâr-ı siyâsiyesi olmak üzere bunları arz edecekdik. Görüşecek zât bunu arz edecekdir. Yoksa ayrıca bir umde olarak değil. O vakit birinci karar ile ikinci karar arasında bir mantık kalmaz. Birinci karar Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle bir zümre hâlinde birleşmeyeceğiz. İçimizden üç kişiyi, beş kişiyi intihâb edip mebûs yapacağız. Sonra bir fırka hâlinde o iki, üç, beş kişi nasıl çalışırlar anlamıyorum.

— Şimdi programı nasıl müzâkere etdiniz, nasıl tertîb etdiniz? Ve müzâkerenin netîcesinde nasıl karar verdiniz? Evvelâ bunu tesbît edelim.

— Program nasıl yapılır, ne yapılacak, diye konuşuldu. O zaman bir Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu vardı. Tabîî matmah-ı nazar o idi. Tabîî ona nazaran bir tadîlât yapılmak lâzım mı, değil mi, bu tadîlât ne gibi şeylerden ibâret olabilir, diye görüşdük. Ve ondan sonra şu 7-8 nokta tebellür etdi.

— Birinci maddenin formülünü kim tertîb etdi?

— Katiyyen bilmiyorum. Her bir maddenin formülünü kim tertîb etdi bilmem, katiyyen tahattur etmiyorum.

— Demek birinci madde şu ve bu arkadaşlarınız tarafından teklîf edildi mi?

— Bu sûretle teklîf edildi ve yazıldı efendim. Evvelâ müzâkere oldu. Müzâkerenin netîcesinde bu maddeler tebellür etdi. Ve bunlar yazıldı. Mutlaka evvelce yazılması lâzım gelmez.

[*Birinci madde okundu.*]

— Bu formülü nasıl, ne sûretle, kim yazdı?

— Bilemem ki kim yazdı. Her fıkrayı belki bir başkası yazdı.

— Nasıl olur bir programı ayrı ayrı yazarlar?

— Her maddeyi bir başkası yazmışdır. Birisi kâğıda yazar, teklîf eder. Belki ben yazdım, belki başkası yazdı bilmem ki...

— Birinci madde bu okuduğum yere kadar ekseriyete iktirân etmiş midir?

— Hepsi etmiş olacak.

— Etmiş olacak değil, etdi mi?

— Ekseriyete iktirân etmese idi yazılmış olmazdı.

— Etdi mi?

— Etmese idi yazılır mı idi? Etmiş olması lâzım gelir.

[*İkinci fıkra okundu.*]

— Bu formülü kim yapdı?

— Onu da bilmiyorum.

— Önünüzde Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu var mıdır?

— Elbetde olacak.

— Onu da okuyor muydunuz?

— Okunuyordu belki.

— İttihad ve Terakki bütün hürriyetlere tarafdâr radikal bir fırka-i siyâsiyedir, esâsını kabûl etmişsiniz zannediyorum! Eski İttihad ve Terakki Fırkası'nın programında radikal bir fırka-i siyâsiye olmadığı merkezinde idi.

— O kadar radikal değildi, biraz karışıkdı.

— Bunu ne esâs üzerine, ne gibi mütâlaât ve müzâkereler üzerine tesbît etdiniz?

— Zaman tebdîl etmiş, eski hatâlar anlaşılmış, onun üzerine tabîî mutlak sûretde hür bir fırka esâsı vaz edilmek daha muvâfık olur, denmiş.

— Hukuk-ı esâsiye-i efrâda taaddî eden ahkâm diyorsunuz, bunlar ne gibi şeylerdir?

— Hürriyeti takyîd eden şeyler olabilir, matbûâtı takyîd eden şeyler olabilir.

— Bunların üzerinde müzâkere cereyân etdi?

— Yok, bu birinci kaziyenin netîce-i tabîiyesidir.

— Taaddî eden ahkâmın ne gibi şeyler olduğunu anlamak istiyoruz?

— Varsa ne bileyim? Hürriyet-i efkâr, hürriyet-i matbûât takyîd edilebilir. Türlü türlü takyîdât olabilir.

— Demek bu esâsı kabûl ediyorsunuz?

— Evet.

— Hâkimiyet-i saltanat münhasıran milletindir formülü nasıl kabûl edilmişdir?

— Tabîî, hâkimiyet milletindir. Bütün memleketin Mücâdele-i Milliye'den itibâren kabûl etdiği en ulvî bir formül.

— Münhasıran kaydı ile neyi kasdediyorsunuz?

— Hiçbir mânâsı yok. Tabîî münhasıran kaydı daha fazla bir mutlakıyet vermek içindir. Bir mânâ-yı husûsiyesi yokdur.

— Hükümdâr, Reis-i Cumhûr nüfûzunun, kudretinin millete münhasıran kalmasını mı kasdediyorsunuz?

— Hayır, halka âid olan halka, hükümdâr veyâhûd reis...

— Hâkimiyet-i Milliye'nin milletin şahsiyet-i maneviyesinde kalmamasını mı istiyorsunuz?

— Hayır efendim. Halka âid olan halka, hükümdâra veyâhûd Reis-i Cumhûr'a âid.

— Hükümdârı kabûl ediyor musunuz?

— Hayır efendim. Katiyyen hükümdâr yokdu, gitmişdi.

[*Üçüncü madde okundu.*]

— Bu ne idi?

— Mahûd tevâzün-i kuvâ meselesi İttihad ve Terakki'nin tâ Meşrûtiyet'in ibtidâsından beri birçok gürültülerle patırdılarla takib etdiği tevâzün-i kuvâ meselesi, Mebûsân olacak, Â'yân olacak, hükümdârın veyâhûd Reis-i Cumhûr'un Meclis-i Mebûsân'ı feshetmeğe salâhiyeti olacak.

— Yani bu esâsı kabûl ediyorsunuz? Yani bir hükümdâr olsun?

— Hayır efendim, Reis-i devlet.

— Reis-i devlet, Â'yân ve Mebûsân olur. Bunun üzerine müzâkere yapdınız?

— Evet.

[*Dördüncü madde okundu.*]

— Bunu da böyle kabûl ediyor musunuz?

— Evet.

[*Beşinci madde okundu.*]

— Bunu îzâh ediniz!

— Tabîî sulh akdedildikden sonra sükûn husûle gelecek intizâm ve âsâyiş takarrür edecek ve memleketin hayât-ı umûmiye-i siyâsiyesini tanzîm etmek lâzım gelecek; nasıl ki eski Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu yeni hayâta muvâfık gelmediği görüldü ve tadîl edildi, yeni yapılacak kanûnun â'yân ve mebûsân'dan mürekkeb bir meclis-i müessisân tarafından yapılmasından ibâretdir.

— Şu hâlde şekl-i devleti tesbît etmesi esâsını kabûl ediyorsunuz?

— Nasıl ki şekl-i devleti tesbît eden Büyük Millet Meclisi değil midir? Bu da aynıyla bir millet meclisi olacakdır.

— Demek ki Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu mûcibince yani o ânda mer'î olan Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu mûcibince Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu'nu kabûl etmiyordunuz?

— Kabûl ediyoruz. Fakat onun tadîline lüzûm görüldüğü vakit bu noktalar nazar-ı dikkate alınsın, diyoruz. Yoksa onu kabûl etmiyoruz diye bir mânâ çıkamaz.

[*Altıncı madde okundu.*]

— Altıncı maddede merkez-i hükûmet İstanbul şehridir deniyor?

— Ekseriyet o fikirde bulundu.

— Siz ne fikirde idiniz?

— Bendeniz de o fikirde idim.

— İstinâd etdiğiniz esâs ne idi?

— İstinâd etdiğim esâs şu idi ki: İstanbul'da devlet mekanizması daha iyi yürüyebilir ve İstanbul'da daha iyi memûrlar bulunabilir. Kendi hesâbıma istinâd etdiğim esâs budur.

— En büyük bir şey vardır ki, milletin şart-ı esâsiyesi lâzımdır ki orada olamaz. Sizin idâre, sizin açdığınız Boğazlar bu hâlde iken hiçbir vakit İstanbul'da olamaz.

Reşid Galib Bey — Ve belki tehlike hâlinde daha kolay kaçılabilir cihetini düşündünüz? Yani Avrupa yolları daha yakındır.

— Hiç öyle bir şey düşünmedik, öyle bir şey bile hatırımızdan geçmedi.

[*Yedinci madde okundu.*]

— Yani sulh müzâkeresi devâm etdiğine göre de bu esâsları tanzîm ediyorsunuz?

— Evet efendim.

[*Son zeyl ve dokuzuncu madde okundu.*]

— Şu hâlde dokuzuncu maddede İttihad ve Terakki Fırkası'nın devre-i teşrîiyede ne yapacağını göstermekdedir. Bu nedir?

— Şimdi arz edeyim. İttihad ve Terakki Fırkası diye orada söylenenler fuzûlî lâkırdılar. İttihad ve Terakki Fırkası kim oluyor? Orada toplanan beş, on kişidir.

— Bunu bana şimdi söyleyeceğine o vakit arkadaşlarınıza söylese idiniz...

— Bu beş, on kişinin zübde-i efkârı demekdir, İttihad ve Terakki Fırkası nasıl olabilir? Bir kongre toplanmadan, İttihad ve Terakki'nin programı yapılmadan nasıl olur da kim kime o vazîfeyi veriyor?

— Bunun muhâtabı biz mi olacağız? Bırak onu, biz şimdi yapdığınız müzâkereyi ve programı söylüyoruz. Şimdi yok diyorsun, nasıl müzâkere ediyorsun?

— Doktor Nâzım Bey orada toplanan on kişiyi söyleyeceğine İttihad ve Terakki Fırkası, İttihad ve Terakki Fırkası demiş. Bundan ibâretdir.

— Siz bu maddelerin orada birer birer tesbît edildiğinde var mısınız?

— Öyle hatırlıyorum efendim. Hatırımda kalan, bu maddelerin orada tesbît edildiğidir.

— Bu kimin yazısı?

— Bu güzel bir yazı, fakat kimin olduğunu bilmiyorum.

— Doktor Nâzım Bey on kişiye bir İttihad ve Terakki nâmı koymuşdur, diyorsun. Ne demek istiyorsunuz?

— Hayır efendim. Öyle demiyorum. Orada bulunan on kişi bunlara karar verdi, diyeceği yerde İttihad ve Terakki Fırkası'nı, İttihad ve Terakki Fırkası diye yazmış.

— O mu yazdı?

— Kimde bulduysanız o yazmışdır.

— Doktor Nâzım Bey mi yazdı?

— Bilmiyorum.

— Bu vesîkayı Doktor Nâzım Bey'den aldım diyorsunuz da onun için?

— O tesbît edildi, inkâr etmiyorum.

— Bu bir sûretdir, aslı nerede?

— Aslını siz bilirsiniz, bana ne soruyorsunuz? Aslının nerede olduğunu bilmiyorum. Bendenizin bildiğim, orada iki mesele mevzû-i bahsoldu. Biri intihâbât. Bu meselelerden gaye İttihad ve Terakki Fırkası teşkîl etmek değildir. İttihad ve Terakki Fırkası katiyyen teşkîl edilmemişdir. Ve bu kâğıd o günden sonra bir daha ele alınmamışdır. Bundan maksad, intihâbât esnâsında Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne arz....

— Dokuzuncu maddede tesbît etdiğiniz formül son derece şâyân-ı dikkatdir. Bir devre-i teşrîiyede neler üzerinde çalışacağı-

nızı, ne yapacağınızı o madde üzerinde tesbît ediyorsunuz. Demek ki tamâmen tasavvur edilmiş, tertîb edilmiş ve karar verilmiş, bunu ifâde eder.

— Orada bulunan zevâtdan mebûs olacaklar varsa, onlar bu nokta-i nazarı arkadaşlarına arz edecekler. Ve hangi bir fırka-i siyâsiye teşekkül edecekse Müdâfaa-i Hukuk'dan sonra, bu noktaların nazar-ı dikkate alınmasını derpîş edeceklerdir. Fırka-i siyâsiye teşekkül etdiği vakit, Halk Fırkası veyâhûd hangi fırka teşekkül edecekse, onlar bu noktaları müdâfaa edeceklerdir.

— Şimdi bunun aksine olarak İsmail Canbolat'ın mebûs olduğunun ertesi günü, daha Meclis'e gelmeden evvel pâyitaht neresi olacakdır diye sorulduğu zaman, uzun boylu beyânâtı vardı.

— Hatırlıyorum.

— Sonra bu maddeleri efkâr-ı umûmiyeyi empoze edebilmek üzere Hüseyin Cahid Bey'in maksad ve makaleleri vardır. Şu hâlde sizin söylediğiniz gibi, bunlar orada şöyle böyle konuşulmuş, karar verilmiş mesele değildir. Ve tarz-ı ifâde ve tarz-ı tertîb, formüller bunun hakikî program olarak tertîb edildiğini ve fakat ne sûretle ve nasıl takib edileceği üzerinde meydana bir şey konulmadığını görmekdeyiz. Eğer sizin dediğiniz gibi bir hareket olsa idi, yani orada konuşmadan ibâret olsa idi, arkadaşınız Hüseyin Cahid Bey İttihad ve Terakki Fırkası'nın müdîrânının toplandığı üzerinde yazdığı makalelerle bunu da oraya atardık. Fakat sistem dâhilinde bir zehir gibi tedrîcen îsâle etmeğe çalışılmışdır.

— Reis Beyefendi! Mâdâmki konuşulmuş ekseriyete iktirân etmiş, mâdâmki mebûs olacak olanlar dâhil olacakları fırka-i siyâsiyede bu fikirleri müdâfaa edecekler ve arkadaşlarını buraya imâle edilmeğe çalışılması konuşulmuş. Bunların Gazi Paşa Hazretleri'ne arz edilmesi de konuşulmuş.

— Bunlar da mı arz edilecek?

— Evet, bunlar da arz edilecekdi.

— Şimdi bir defa oraya gelelim. Kemâl Bey'in Gazi Paşa ile böyle bir şey konuşduğu katiyyen vârid değildir. Ve sizin de Kemâl Bey'le böyle bir şey konuşdum, gelin arkadaşlar, bunu müzâkere edelim, şeklinde değildir. Bu sizin kavl-i mücerredinizdir?

— Benim kavl-i mücerredim değil, kime sorarsanız böyle söyleyecek.

— Hiçbiriniz böyle bir müzâkere yapdığınızı ve böyle formülleri tesbît etdiğinizi söylememişdir. Her birilerinin ifâdeleri başka başkadır. Fakat bunların heyet-i mecmûasından anlaşılan şudur: Hakikaten bunları elinize alıp indel-iktizâ bir fırka hayâtına doğru sevk edebilmeniz için ve belki hiç tanımadığın, evine ayak basmadığın derbeder murahhasları da oraya toplayıp bunların hulâsa-i efkârını da aldıkdan sonra aranızda dört beş kişi bir program yapdınız. Ve ondan sonra için için bir komite rûhiyle ve bir komite faâliyetiyle harekete geçdiniz.

— Katiyyen Beyefendi; evvelâ o adamları ben toplamadım. Numara bir.

— Ben size daha evvel sordum ki bu adamlar bir daha evinize geldi mi? Gelmedi dediniz ve tanır mısınız, dedim. Oturup konuşmadığınızı söylediniz.

— Evet; fakat bunları Kemâl Bey çağırdı. Bendenizin evimden münâsib bir yer yokdu. Bizim evde toplandılar. Benim evimde toplanmak bundan ibâretdir. Davet edilen geceleri ben davet etmedim. Kemâl Bey kimleri lüzûm görmüşse, onları davet etdi. Ve onlara davetnâme gönderdi. Ve bunlar üç dört kişi tarafından tesbît edilmiş değildir. Orada tesbît edilmişdir.

— Bunu bütün arkadaşlara ayrı ayrı sorduk, hiçbirisi ifâde etmedi, size birer birer göstereyim.

— Şu hâlde ya onların hâfızası yanlış ya bendenizinki yanlış. Fakat bendeniz orada tesbît edildiğine kaniim.

— Bunun tesbît edilmesi böyle olmuşdur. Size söylediğim gibidir. Arkadaşlarınızın söylediği mâbad-ı hayâtınız, faâliyetiniz bunu böyle isbât edecekdir.

— Katiyyen efendim. Bu maddeler orada tesbît edilmişdir. Onun hâricinde üç kişi, beş kişi oturup tesbît etmemişdir.

— Şimdi bunun ne sûretle tesbît edildiğine dâir bir de Hüseyin Cahid Bey'in fikrini okutalım.

[*Tanîn gazetesinin başmakalesi okundu.*]

— Şimdi tahlîl edelim. Siz Kemâl Bey'in böyle malûmâtına istinâd ederek toplandığınızı söylüyorsunuz. İttihad ve Terakki müdîrânı olarak toplandığınızı ileri sürüyorsunuz.

— Evet efendim.

— İfâde-i evveliyenizde İttihad ve Terakki Fırkası'nın Teceddüd'e kalbedildiğini ve İttihad ve Terakki'nin madûm olduğunu söylemekdesiniz. Şu hâlde evvel emirde siz nasıl oluyor da İttihad ve Terakki müdîrânı sıfatıyla toplanıyorsunuz? Ve işte sarâhaten alenen söylediğim vechle kongre için salâhiyetini de kendinizde nasıl görüyorsunuz?

— Onu arz etdim efendim.

— Cahid Bey de diyor ki İttihad ve Terakki umûmî nokta-i nazardan kimsenin İttihad ve Terakki nâmına söz söylemeğe hakkı yokdur ve söz söylemeğe kimse sâhib-i salâhiyetdâr değildir. Çünkü lideri yokdur, diyor, fakat aşağı yukarı ifâdesi de fırka mevcûddur, fakat lideri yokdur, diyor; bütün ifâdede İttihad ve Terakki vardır.

— Efendim, liderini kaybetdi ama Fırka ortada yok, diyor efendim.

— Fakat arkadaşın böyle söylüyor?

— Söylüyor, fakat İttihad ve Terakki Fırkası mevcûddur, diye bir şey söylemiyor. Yalnız müdâvele-i efkâr etmek için mebdein ne olduğunu söylüyor.

— Siz İttihad ve Terakki rüesâsı oluyorsunuz. Bakınız ifâdesinde öyle söylüyor. İnfisâh eden bir fırkanın nasıl oluyor da rüesâsı oluyorsunuz? Niçin bu tabîri kullanıyor?

— Sâbık rüesâsı demek lâzımdı.

— Şu hâlde Hüseyin Cahid Bey bunu burada maksad-ı mahsûs tahtında ifâde etmekdedir.

— Maksad-ı mahsûsu yokdur.

— Fakat mutlak sûretde zikretmiş.

— Fakat mevcûd olmayan bir fırkanın nasıl rüesâsı oluyoruz?

— Onu size biz soracağız, hâlbuki siz bize soruyorsunuz. Şimdi size biz soralım, nasıl oluyor da rüesâsı oluyorsunuz?

— Efendim, Hüseyin Cahid Bey mutlak olarak zikretmiş, sâbık lider, sâbık rüesâ demek lâzım geliyordu.

— Bundan mâadâ husûsî kongre mâhiyetinde toplandığınızı söylüyor!

— Bir ictimâdır. Kongre değildir. 18 kişi ile kongre olur mu?

— Şu hâlde kendi ifâdenizle bunun bir kongre olmadığını söylüyorsunuz?

— Evet, bir ictimâ-ı husûsî idi.

[Resmî zabıtlar XXVI]*

Sû-i kasdler ve darbe-i hükûmetler yapmak için teşekkül eden cemiyet-i hafiyenin rüesâsından Cavid Bey tarihî muhâkeme huzûrunda hesâb veriyor.

Şişli ictimâlarında neler görüşüldü? – İctimâlar kaç nevîdir? – İştirâk edenlerin bazılarının haberdâr olmadığı mukarrerât – Mahûd dokuz maddelik program ne vakit tanzîm edildi? – Cavid Bey bazı hakikatleri hatırlamaya başlıyor – Mantıksız tevîller kabûl edilemez – Kara Kemâl'in mühim faâliyetleri – Cavid Bey kelime oyunları yapıyor – Sû-i kasd için kim para veriyordu? – İttihadcıların Mâliye nâzırı zelîlâne inkâr ediyor.

— Şimdi Hüseyin Cahid Bey'in aynı makalesine mukabil diğer bir gazetenin mukabil başmakalesi ile Kemâl Bey'in Gazi Paşa ile görüşdüğüne dâir olan ifâdesine karşı Anadolu Ajansı'nın tekzîbini okuyacağız, dinleyiniz.

— Tarihi kaçdır efendim?

— 15 Nisan tarihli Vatan gazetesidir.

[*Dosyada mahfûz Vatan gazetesinin başmakalesi ile Anadolu Ajansı'nın tekzîbnâmesi okundu.*]

— İşitdiniz ya!

— Evet.

— Şimdi Cavid Bey, bir defa her ne olursa olsun İttihad ve Terakki nâmına şu programı yapdığınızı kabûl etmekliğimiz lâzım. Hâlbuki siz İttihad ve Terakki'nin yıkıldığını ve tarihe karışdığını ifâdenizle tesbît ediyorsunuz ve ona mukabil bir Teceddüd Fırkası'nın kabûl edildiğini ve onun da Tevfik Paşa Kabinesi'yle karşılaşdığını söylüyorsunuz, şimdi siz Teceddüd Fırkası'nı kabûl etmemiş mi bulunuyorsunuz?

— Tuhaf bir şey Beyefendi, evvelen şurada ayrılıyoruz. Zât-ı âlîniz bir İttihad ve Terakki Fırkası mebdeinden hareket buyuruyorsunuz. Bendeniz ise bu toplanan adamların İttihad ve Terakki Fırkası değil, İttihad ve Terakki'nin eski müdîrânından başka bir sıfatları olmadığını söylüyorum.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1843, 25 Ağustos 1926, s. 3.

— Ben de onu istiyorum ya. Teceddüd Fırkası'na kalbedildiniz mi edilmediniz mi?

— İttihad ve Terakki Fırkası Teceddüd Fırkası'na kalbedildi. Fakat kabûl etmeyenler de vardı.

— Orada bulunanların hepsi bu kararı kabûl etmemiş midir?

— Kabûl etmişlerdir. Fakat etmeyenler de olmuşdur. Bendeniz vâkıa Teceddüd Fırkası'na girmedim. Fakat İttihad ve Terakki'nin Teceddüd Fırkası'na kalbedildiğini kabûl etdim.

— Peki, niçin Teceddüd Fırkası nâmına toplanmıyorsunuz da İttihad ve Terakki nâmına toplanıyorsunuz?

— Beyefendi, burada bir sû-i tefehhüm var. Bu ciheti Kemâl Bey yanlış mı anlamış, ne olmuş bilmiyorum ki bendeniz tâ İzmir'den beri arz ediyorum ki Kemâl Bey bize bir vazîfe teklîf etmek üzere geldi. Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşmüş, görüşmemiş, yâhûd yanlış anlamış, anlamamış, orasını bendeniz bilmem; bize geldi ve dedi ki: İttihad ve Terakki rüesâsını toplayacağız, şu, şu ve şu meseleler etrâfında toplanacağız. Ve netîcesini Gazi Paşa Hazretleri'ne arz edeceğiz, dedi.

— Pekâlâ bu programı tesbîte ne lüzûm görüyorsunuz?

— Orada bulunanların zübde-i efkâr-ı siyâsiyesidir.

— Bir grub olarak mı kabûl ediliyor?

— Hayır efendim. Bunların içinden dördü beşi belki altısı mebûs olacak, bunlar mebûs oldukları zaman dâhil olacakları fırkada bu programı tatbîk edebilmek için çalışacaklar.

— Hamdi Baba oraya neden geldi?

— O da eski İttihadcı değil mi, onu getirmişler.

— Öteki murahhaslar?

— Onları Kemâl Bey getirdi.

— Hamdi Baba'nın zübde-i efkâr-ı siyâsiyesi ne idi?

— O oturamadı, bir çeyrek saat oturdu gitdi.

Reşid Galib Bey — Kendisi bir saat oturdum diyor?

— Bir sigara ve bir kahve içdi ve gitdi.

— Arkadaşlarınızın böyle bir program yapılmadığı hakkındaki ifâdelerine karşı son sözünüzü söyleyiniz.

— Son sözüm budur, bir program yapıldı.

— Sıra ile söyleyeyim: Doktor Rusuhi Bey o ictimâada bulunmuşdur. Fakat böyle bir şey konuşulmadığını ifâde etmekdedir. On-

dan sonra Vehbi ve Hüsnü beyler bir zümre üzerine hareket edip etmemek esâsı üzerinde müzâkere yapıldığını söylüyorlar. Sonra Hamdi Baba ile Hüseyinzâde Ali Bey, İttihad ve Terakki infisâh etmiş midir etmemiş midir esâsı üzerinde müzâkere cereyân etdiğini söylüyorlar. Hattâ Hamdi Baba'nın İttihad ve Terakki infisâh etmemişdir, demesine mukabil Hüseyinzâde Ali Bey de bir misâl ile bunun artık vârid olmadığını ve infisâh etmiş olduğunu söylüyor. Gûyâ Kemâl Bey, Ali Bey'in söylediği doğrudur diyor, o vakit de Hamdi Baba İttihad ve Terakki ölmüş ise ben de onun türbedârı olayım, diyor. Bunları muvâcehe etdik.

Hamdi Baba da böyle söylüyor, o hâlde bunların ifâdelerinin bir hulâsası, bir netîce-i tabîiyesi oluyor ki siz İttihad ve Terakki'nin mevcûdiyetini zümre olarak kabûl ediyorsunuz ve arkadaşlarınız intihâbâta girer de mebûs olurlarsa diğer sûretle programı takib etmeleri esâsı üzerine yapdığınızı da kabûl ediyor ve böyle söylüyorsunuz; bunun netîce-i mantıkiyesi ve hâdisâtın hulâsası bu olabilir?

— Yine kaçıncı olarak arz ediyorum ki bu maddeler orada bulunan 7-8-10 kişinin zübde-i efkâr-ı siyâsiyesidir. Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne diğer mesele arz edilebileceği gibi, bu meselelenin de ileride bir fırka-i siyâsiyenin teşekkülü nazar-ı dikkate alınır mülâhazasıyla konuşulmuşdur.

— Onların ifâdelerine ne dersin?

— Bendeniz fikrimi tebdîl etmem.

— Onların ifâdeleri başkadır.

— Hayır, bendenizce böyle konuşulmuşdur ve bugünkü gibi hatırımdadır.

— Efendim, bendeniz Cavid Beyefendi'nin ifâdelerinden Zât-ı âlînizin bu meseleye bütün mânâsıyla temâsınıza rağmen bir şeyi anlayamadım çünkü Cavid Bey diyorlar ki biz orada intihâb meselelerini konuşduk ve orada arkadaşların zübde-i efkâr-ı siyâsiyelerini Gazi Paşa Hazretleri'ne iblâğ için bu tarzda bir şey tesbît etdik, diyor ve ben de kendi ifâdelerine göre tesbît etdikleri şey ekseriyete iktirân etmişdir. Şimdi tesbît etdikleri programın birinci maddesini okuyalım.

Madde 1. İttihad ve Terakki bugün hürriyetlere tarafdâr radikal bir fırka-i siyâsiyedir. Hukuk-ı esâsiye-i efrâda taaddî eden ahkâm ve kavânîn bu gayeye göre tadîl ve ıslâh olunacakdır.

Binâenaleyh tesbît edilen bu şekil bir zübde-i efkâr-ı siyâsiyeyi ihtivâ etmez. Ancak teşkîl edilecek bir fırkanın umûmî umdelerinin birinci maddesini teşkîl eder. Binâenaleyh bu program öyle alelâde bir şekilde toplanılıp da yazılmış bir şey değildir. İbtidâ kendileri inkâr etdiler. Zâten İttihad ve Terakki filân yokdur, dediler. Hâlbuki kendi ifâdelerine göre ve ekseriyetle tesbît etdikleri şey, İttihad ve Terakki bütün hürriyetlere tarafdâr radikal bir fırka-i siyâsiyedir kelimesiyle ifâde ediliyor. Hulâsa bu şekil bir madde olarak ve bir şekil dâhilinde kabûl edilmişdir. Binâenaleyh bunun hiçbir sûretle tevîle, kaçamağa meydan verecek şıkkı yokdur ve bunda bir tevîl aklı ve mantığı mutasavver değildir. İkinci fikir olmak üzere Cavid Bey ifâde-i evveliyelerinde diyorlar ki "Memleket daha düşman işgali altında bulunurken ve İstanbul sularında düşman donanmaları dolaşmakda iken memleketi kurtaran bir Gazi'ye karşı muhâlif bir vaziyet alamazdık"; afvlarına mağrûren söyleyeyim ki Cavid Bey bu ifâdelerinde katiyyen samîmî değildirler. Ve bu sözleri doğru değildir. Çünkü Gazi Paşa'nın umdeleri o zaman intişâr etmişdi. Şimdi bir de onların orada tesbît etdikleri umdeye bakalım. Evvelen tevzîn-i kuvâ esâsâtını kabûl ediyorlar. Hâlbuki Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu'nda milletin nokta-i nazarını ihtivâ eden husûsât şu idi ki "Milletin hâkimiyeti tek idâreli bir meclisde temerküz etmişdir." Şimdi bunların fikirleri ile Mustafa Kemâl Paşa'nın fikri arasında dağlar kadar fark vardır ve bu fark hiçbir zaman kabil-i telîf ve tefsîr değildir. Sonra merkez-i hükûmetin Ankara olması suver-i muhtelife ile izhâr edildiği hâlde, bunlar programlarında merkez-i hükûmetin İstanbul olmasını tesbît ediyorlar. Bu da muhâlefetin katiyyetini teşkîl eder ve bin-netîce o ictimâın kongre olmadığını söylüyorlar. Makam-ı âcizî bunun kongre olduğunu kabûl etmek mecbûriyetindedir. Çünkü Cavid Bey ve rüfekâsı üç kişilik bir kongre akdetmesini de bilirler. Hattâ doğrudan doğruya harb ilân etmek hakkı Kanûn-ı Esâsî ile hukuk-ı hükümrânîden madûd ve Meclis-i Mebûsân'ın tasdîkinden geçmesi lâzım iken, bunlar beynlerinde koca bir devletin hayât ve memât ve mukadderâtı mevzû-i bahsolan bir ân ve zamanda bile üç kişi ile bir muâhede akdetmişlerdir. Binâenaleyh bunu doğrudan doğruya kongre mukarrerâtı olarak kabûl etmek zarûretindeyim.

— Reis Beyefendi, bu kelime meselesidir. Ve kelime üzerinde oynamakdır. Kongredir, ictimâdır, konferansdır, ne olursa olsun bir ic-

timâadır ki vâkidir. Kongrenin birtakım evsâfı vardır. O evsâf bunda bulunmadığı içindir ki kongre değildir dedim. Cemiyet'in eski programı mûcibince, yani nizâmnâme-i esâsîsi mûcibince kongre olmak için ictimâada mebûsân bulunmak lâzım gelir. Sâniyen Â'yân'daki a'zâsı bulunmak lâzım gelir. Sâlisen vilâyet kâtib-i mesûllerinin bulunması lâzım gelir. Râbian merkez-i umûmînin bulunması lâzım gelir. İlâh...

— Şu hâlde bu nedir?

— Bir ictimâadır.

— Komite ictimâıdır?

— Hayır efendim. Bir emr-i âlî üzerine teşekkül etmiş, vatanî bir ictimâdır.

— Hangi emr-i âlî? Devlet'in esâsâtı hakkında kendi arzularınıza göre maddeler tesbît ediyorsunuz.

— Onlar bir teklîfden ibâretdir. Onların tatbîki için bir şey yapılmamışdır. Düşünerek birtakım insanların efkâr-ı siyâsiyesi bir kâğıd üzerine tesbît edilmişdir. Kabûl edilir, edilmez, reddedilir, edilmez, bunlar ayrı bir meseledir.

— Bu hâdise ve hareketiniz sû-i kasde kadar dayanmasa idi söylediklerinizi kabûl edebilirdik, fakat maalesef bütün güzerân eden zaman zarfında ve birçok teşekküllerde bunu tahakkuk etdirebilmek için çalışmışsınızdır. Bu isbât edilmişdir. Şimdi onu konuşacağız.

— Fakat her hâlde bu programı ondan sonra ne bir daha yüzünü gördüm ve ne de bir şey. Sizi temîn ederim ki sizin gösterdiğiniz vesîkaya kadar o vakitden beri bunun yüzünü görmedim.

— İttihad ve Terakki nâmına bir şeyler yapıyorsunuz. Hayır, bu kongre değil, bir şey değil diyorsunuz. Ya nedir? Bir masharalıkdır değil mi? Fakat Kemâl Paşa'ya karşı Kara Kemâl'in sözüne istinâd ederek böyle bir şey yapıyorsunuz, esâsen bir teklîf vâki değil ki böyle bir şey yapıyorsunuz.

— Vâki değilse benim ne sun' ve taksîrim olabilir efendim? O vakit bütün gazeteler yazdılar. Herkes işitdi. O gün ictimâa davet edilenlerin hepsi bu şekilde haberdâr edildi. Şimdi yalan ise başkasının yalanından niçin biz mesûl olalım?

Reşid Galib Bey — Mustafa Kemâl Paşa Kara Kemâl Bey'e, gidiniz, toplanınız, bir İttihad ve Terakki programı yapınız, yapıveriniz demiş mi?

— Arkadaşlarınızla görüşünüz ve onların efkârını bana bildiriniz, demişdir.

— Şimdi size sorarım: İmkân ve ihtimâl var mıdır ki Mustafa Kemâl Paşa Kara Kemâl'i karşısına alsın da –bu kadar vakayi ve hâdisâtdan sonra– arkadaşlarınızla görüşünüz, onların fikri nedir, öğreniniz, desin; bunu siz muvâfık bulur musunuz ve zanneder misiniz? Bunun olamayacağını siz takdîr edemez misiniz?

— Ben Mustafa Kemâl Paşa olsam yapmam.

— Kara Kemâl'in bir sözü üzerine toplanıyorsunuz, bir komite nizâmnâmesi yapıyorsunuz. Soruyorum, hakikate doğru gelmiyorsunuz. Şimdi Cahid Bey'in o makalesinin yazılmasından beş altı gün evvel Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin umdeleri intişâr etmişdir. Bu da dokuz umdedir. Sizin dediğiniz gibi değil, sizin yapdığınız program bu dokuz umdeye tekabül etmek üzere yazılmışdır. Umdelerin birinci maddesinden itibâren dokuzuncu maddesine kadar neyi ihtivâ ediyorsa siz de onun meâlini dokuz maddede hulâsa ediyorsunuz.

— Hangisinin daha evvel yapıldığı ne malûm?

— Biz bunu böyle istidlâl ediyoruz.

— Nasıl olur Beyefendi?

— Öyle; şimdi size sorarım. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin umdelerini sizden mi aldık?

— Hayır efendim, ne münâsebet, ne biz ondan ne o bizden almışdır.

— Fakat bakınız, maddeleri karşılaşdırdık, tamâmen mutâbık gelmekdedir. Müdâfaa-i Hukuk'un birinci, ikinci umdelerini siz İttihad ve Terakki için kabûl etdiğiniz programın birinci maddesi ile hulâsa ediyorsunuz.

Reşid Galib Bey — Halk Fırkası yerine İttihad ve Terakki yazılmış, yani böyle yazmışsınız.

Reis — Görüyorsunuz ki umdeleri de okuduk. Sizin programın maddelerini de okuduk. Mânâ ve mefhûm itibârıyla hemân yekdiğerine yakındır. Sonra orada birtakım icrââta âid ahkâm vardır. Siz tamâmen devlet esâsına yaklaşmak için, yani daha ziyâde devlet esâsâtı için birtakım ahkâm koymuşsunuz. Yani meclis müessesâtı yani devlet şeklini yeniden tezekkür edecek şekli vereceğiz, demişsiniz. Ve mevcûd olan Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu'nu tanımamak istemişsiniz. Onun için müdâfaâtınız çürükdür. Siz bunu lâalet-tayîn

hiçbir vakit Kara Kemâl'in haberi üzerine müzâkere mevzûu yapmamışlardır. O zaman intihâbât meselesi çıkmışdır. Müdâfaa-i Hukuk'un dokuz umdesi neşredilmişdir ve ondan sonra toplanmışsınızdır. Karîne-i akliye bunu îcâb etdirir. Ondan sonra da bir tarafdan Hüseyin Cahid Bey o makalelerle kendi nokta-i nazarınızı ileri sürmeğe kalkmışdır.

— Bu umdelerin yâhûd bu programın umdelerden alındığı isbât edilemez. Çünkü umdeler mi evvel yapıldığı, program mı evvel yapıldığı malûm değildir. Zât-ı âlîniz buyuruyorsunuz ki umdeler mi sizden alınmışdır? Hayır, bizden alınmışdır, demiyorum. Çünkü bizimki ilân edilmemişdir.

— Umdelerden sonra Cahid Bey başmakale yazmışdır, toplandığınızı orada söylüyor. Bunu tesbît etdik. Başka nasıl isbât edilebilir?

— Cahid Bey'in makaleyi hemân ertesi günü yazdığı ne malûm? Belki on beş gün sonra yazmışdır.

— Cavid Beyefendi de bu kadar mantığın hakikatlerinden uzaklaşmış da böyle olmuş derse, o başka.

— Niçin? Sözümde bir mantıksızlık görmüyorum. Cahid Bey'in o makaleleri hemân ertesi günü yazdığını bilmiyorum. Belki on beş gün sonra yazmışdır. İctimâ'ın tarihini bilmiyorum, bilsem kemâl-i memnûniyetle arz ederim ve size demin Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu önümüzde idi dedim. Eğer umdeler önümüzde olsa idi, onu da hatırladım, derdim.

— Yani bunu size daha ziyâde isbât etmeğe ve sizin bunun aksini isbât etmeğe kalkmanızda o kadar fâide yokdur. Kendi evinizde tesbît edilmiş bir programın mâhiyeti ve aslı hakkında sizden îzâhât istedik. Cevâbınızı verdiniz. On dakika istirâhât etmek üzere celseyi tatîl ediyorum.

İkinci Celse

— Demin sizin evdeki ictimâalardan bahsetdik. Kara Kemâl yazıhânesindeki ictimâ vâki oldu mu?

— Hayır.

— Sizin de bulunduğunuz hâlde orada bir ictimâ vâki olduğunu söylemekdedirler.

— Hayır, katiyyen bulunmadım.

— Sizin evinizde ictimâı niçin kabûl etdiniz?

— Başka toplanacak yerleri yokdu, bize geldiler.

— Mesadet Hanı var. Orada toplanabilirlerdi.

— Mesadet Hanı'nda toplanmakdan evde toplanmak daha iyi.

— Niçin?

— Daha râhat, daha iyi.

— Daha gizli, daha hafî olur?

— Beyefendi bidâyetde arz etdim ki, bu ictimâ gizli değildir. Bu gayet alenî bir şeydir. Böyle bir ictimâ oluyor diye kimseye saklanmadı ki gizli buyuruyorsunuz.

— Bu arkadaşların sizin eve şimdiye kadar ayak basmadıkları hâlde ictimâalarda bulunmaları, birtakım maksad-ı mahsûs tahtında mülâhazalara binâen kabûl etmek zarûreti vardır. Arkadaşlarınızın birisi ifâdesinde umdelerin, Müdâfaa-i Hukuk umdelerinin ilân edilmesi üzerine toplandığınızı söylemekdedir. Buna ne dersiniz?

— Katiyyen.

— Pekâlâ bu konuşmaların netîcesi olarak bu programın tertîb edildiğini ve arkadaşlarınızla görüşdüğünüzü ifâde etdiğiniz gibi vâki ise Kara Kemâl'in Gazi Paşa'ya söylediğine dâir bir malûmâtınız var mıdır?

— Bendeniz o zaman Avrupa'ya gitdim ve sulh akdedildiği vakit avdet etdim. Ağustos nihâyetinde avdet etdim.

— Onun için bilmiyorsun.

— Bilmiyorum değil, arz edeceğim. Avdetimde sordum: Ne yapdınız, dedim. Görüşdük, dediler. Kemâl Bey mi Ali Bey mi Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşdü, dediler. Arkadaşlarımla görüşeyim, demiş; Gazi Paşa Hazretleri de konuşacak bir şey yokdur cevâbında bulunmuşlar.

— Bunun mânâsı yokdur. Yani sizin konuşacak şeyler olduğunu söylemekliğiniz ve onun da mukabeleten konuşacak şeyler yokdur demelerinin mânâsı yokdur.

— Netîce ne oldu diye sordunuz, ben de netîce budur diye arz etdim.

— Arkadaşlarınızdan kimsenin nâmzedliğini koyması mevzû-i bahsoldu mu?

— Hayır. Kendileri kimi arzu ederse ve o adam hayât-ı siyâsiyeye girmek istediği takdîrde nâmzedliğini vaz edecekler.

— Hâlbuki kimlerin nâmzedlikleri mevzû-i bahsolduğunu ve sizinle Cavid Bey'in bizim şimdilik nâmzedliğimizi koymaklığımız doğru değildir, dediğinizi bir arkadaşınız söylemekdedir.

— Bizim istemediğimiz doğrudur. Geçende şifâhen Zât-ı âlînize de arz etmişdim, mebûs olmak hatır ve hayâlimden geçmemişdir. Fakat orada filân mebûs olacak diye müzâkere olmadı.

— İsmail Canbolat ve Şükrü Bey'in nâmzedlikleri?

— Onun birisi ki Şükrü Bey, esâsen Müdâfaa-i Hukuk reisi idi. Canbolat Bey de Rauf Bey'in delâletiyle kendisinin nâmzedliği konulacağını biliyordu. Orada verilmiş bir karar değildir.

— Pekâlâ, siz böyle bir program yapmışsınız, İsmail Canbolat Müdâfaa-i Hukuk umdelerini kabûl etdikden sonra derhâl onun aleyhinde olmak üzere İstanbul şehrinin makarr-ı hükûmet olarak kalmasının doğru olacağını gazetelerde ilân etmesini ve beyânâtda bulunmasını doğru bulur musunuz?

— Tabîî doğru değildir. Mâdâmki bu umdelere yokdur; tabîî doğru değildir.

— Bugünkü vaziyete göre bunu şu ictimâınızın ve programınızın umde-i asliyesinden olarak görüyoruz. Bir defa mebûs olması için sûret-i mahsûsada teşebbüs edilmişdir. Ve Şükrü Bey'le 337'den itibâren bir sistem dâhilinde faâliyetde bulunduğu muhâkemeten sâbit olmakdadır. Şükrü Bey de sûret-i mahsûsada Müdâfaa-i Hukuk nâmzedi olarak ortaya çıkarılmışdır. Ve mebûsluğa geçmesiyle beraber bu programınızı takib etmeğe doğru birtakım teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ve bin-netîce Terakkiperver Fırkası'nın teşkîline doğru yürünmüşdür.

— 337'de bu program yokdu ki efendim, bu program 338'de yapılmışdır.

— Hayır, o tarihden itibâren hâricde faâliyetde bulunanlardan gelen bir program üzerine burada ictimâ etmişlerdir. Bu Ali Bey'in ifâdesidir.

— Bendenizin haberim yokdur efendim.

— Ali Bey'in bu ictimâalarda bulunduğuna ve sizin hakkınızda söyleyeceği sözlere ne dersiniz?

— Anlamadım efendim.

— Ali Bey ictimâlarınızda bulunmuşdur ve orada ittihâz etdiğiniz kararları söylemekdedir. Ve aynı zamanda sizin hakkınızda da bazı şeyler söylemekdedir, onu şimdi sırasıyla söyleyeceğiz. Bu arkadaşınız Müdâfaa-i Hukuk, bin-netîce Halk Fırkası oldukdan sonra niçin ve nasıl iftirâka doğru gitdiler, bundan malûmâtınız nedir?

— Malûmâtım herkesin bildiğinden başka bir şey değildir. Bunlar 339 ibtidâlarında zannederim. Bunlar çıkarılacaklar, koğulacaklar, ayrılacaklar, çıkarılacaklar diye gazeteler yazmışlardı. Ondan sonra fırka teşkîline doğru yürüdüler. Fırkanın programını yapıyorlar. Arkadaşlarını topluyorlar. Bunları işidiyordum.

— Kimden işidiyordunuz?

— Herkesden, hattâ Adnan Bey bir akşam bizde misâfirlerdi. Avrupa'dan âilesiyle gelmişdi. O akşam Adnan Bey'i de aldılar. İctimâ etmek üzere gitdiler.

— Nereye gitdiler?

— Refet Paşa'ya mı, Ali Fuad Paşa'ya mı? İyice bilmiyorum.

— Hangi tarihlerde?

— Meclis açılmazdan evvel.

— Siz bu programı nerede yapdıklarını zannediyorsunuz?

— Ankara'da yapmışlardır zannediyorum.

— Kimler yapmışlardır?

— Hep yapmışlardır. Bunlara ilk dâhil olan kim ise onlar yapmışlardır.

— Böyle muhâlif fırka bunlara neden mülhem oluyor? Tabîî bunlar arkadaşlarınızdır, bilirsiniz.

— Ne bileyim efendim? 28-29 kişi içerisinde tanıdığım beş kişiyi geçmez.

— Onlar kimdir?

— Refet Paşa, Muhtar Bey, Rauf Bey, Şükrü Bey, Canbolat Bey, Adnan Bey.

— Rauf Bey böyle bir fırka yapılması etrâfında size ne gibi şeyler söyledi?

— Hiçbir şey söylemedi.

— Hiçbir şey söylemedi mi, bunun üzerinde konuşmadı mı?

— Katiyyen.

— Nasıl olur, ya Refet Paşa ile görüşmedin mi?

— Hayır.

— Yeni bir fırka yapacaklarını işitdim diyordunuz.

— Canbolat Bey'den, Adnan Bey'den işitdim.

— Neden yeni bir fırka yapmak istiyorlardı?

— Bunu kendilerinden sorunuz. İhtimâl ki arkadaşlarıyla iyi geçinemiyorlardı. Veyâhûd diğer yeni prensib takib etmek istiyorlar. Bunun bendenize taalluku yokdur.

— Bu efendilerin, bu beylerin Halk Fırkası umdelerini kabûl etdiklerini biliyorsunuz.

— Evet.

— Böyle olduğu hâlde ne sûretle ayrılmağa doğru gidiyorlardı?

— Kendileri diyorlardı ki biz umdeleri kabûl etdik. Halk Fırkası'nın programını kabûl etmedik, diyorlardı.

— Onlar fırkanın nizâmnâmesini birlikde kabûl etdiklerini bilmiyorlar mı idi?

— Öyle söylüyorlar.

— Arada büyük bir fark mı var?

Reşid Galib Bey — Bir tezâd varsa o tezâda müteallik husûsâtı Fırka'da serdetmişler midir?

— Zât-ı âlîniz daha iyi bilirsiniz.

— Bizim bildiğimizde hiç makul sebeb yokdur. Yalnız kendilerinin muzmer olan fikirlerini tahakkuka doğru yürütmek için hareketleri vardır. Başka hiçbir sebeb yokdur. Ve bu tesbît etdiğiniz programın daha evvel sizin aranızda bir faâliyet-i siyâsiye olduğu ve bunun o sıralarda bizce mechûl olduğu fikri vardır. Siz birlikde çalışmak için, o arkadaşlarınızla böyle bir muhâlif fırka teşkîlinde birlikde çalışmak için davet olunmadınız mı?

— Hayır. Çünkü bendenizin politika ile meşgul olmadığımı biliyorlardı.

— Programın mâlî, iktisâdî husûsâtı hakkında sizin fikirlerinizden istiâne etmişlerdir.

— Onu evvelce de arz etdim. Meselâ Canbolat Bey bendenizin mâlî, iktisâdî fikirlerimi pek güzel biliyorlardı. Ve zâten onlar İttihad ve Terakki programında dâhildi.

— Sizden zamanın vaziyetine göre muvâfık bir program istemediler mi?

— İstemediler.

— Hâlbuki Ali İhsan Bey ictimâdan bir gün evvel Kara Kemâl'in yazıhânesinde siz, Kara Kemâl, Canbolat, zannederim Şükrü Bey var. Toplandığınızı ve bilâhire Terakkiperver ismini alan fırkanın programını tedkik etdiğinizi ve bu maddeler üzerinde münâkaşa yapdığınızı söylemekdedir.

— Katiyyen Kemâl Bey'in yazıhânesinde ictimâ etmedik.

— Başka yerde bu maddeler üzerinde konuşmadınız mı?

— Katiyyen, hiçbir yerde.

— Ali İhsan Bey'in bu ifâdesine ne dersin?

— Yanılıyor, derim.

— Yalan söylemez, yanılıyor, diyorsunuz öyle mi?

— Evet, yalan söylemez ve bana bir garazı olamaz.

Reşid Galib Bey — Kemâl Bey'i ziyâretiniz vâki değil midir?

— İstanbul'da bulunduğum dört sene zarfında Kemâl Bey'i ya iki veya üç defa ziyâret etmişimdir. Kendisini ziyâretim bunu tecâvüz etmez.

— Şimdi şâyân-ı dikkat ve hayretdir. Siz Kemâl Bey'in getirdiği bir malûmât üzerine evinizde fırka arkadaşlarınızı ve fırkanın üçüncü, beşinci derecede adamlarını topluyorsunuz, bir program hâzırlıyorsunuz ve alâkadâr oluyorsunuz ve ictimâın vukuunu teshîl ve temîn ediyorsunuz, sonra bu arkadaşlarınız yeni bir siyâset ile muhâlefete geçmek istiyorlar. Sonra hiçbiri de sizi davet etmiyor?

— Bize taalluku yokdur efendim. Biz o ictimâı eski İttihad ve Terakki'nin rüesâsının toplanması olarak yapdık. Ondan sonra fırka yapıp yapmadıklarının bize taalluku kalmadı.

— İşte İttihad ve Terakki rüesâsı addetdiğiniz ve Meclis'e gireceklerin hesâbına söylediğiniz arkadaşlardan bir kısmı yeni bir siyâset ve muhâlefete geçiyorlar?

— Evet geçiyorlar, fakat İttihad ve Terakki'ye mensûb olmayan adamlarla geçiyorlar.

— Onları da siz kendinizden addediyorsunuz. Cahid Bey'in makaleleri meydandadır. İkinci Grub'la olanları da siz kendinizden addediyorsunuz. Bu kadar aylarca Terakkiperver çıkmazdan evvel ictimâalar yapıyorlar. Faâliyetde bulunuyorlar, siz bunların hiçbirisiyle alâkadâr olmuyorsunuz?

— Katiyyen alâkadâr değilim ve kendi işlerimle, eserimle meşgulüm.

[*Ali İhsan Bey'in ifâdesi okundu.*]

— İhsan Bey'in söylediği dokuz maddelik programdır. Kendisi bunu inkâr ediyor.

— Reis Beyefendi, bu katiyyen doğru değildir. Bir defa Memduh Şevket Bey, diyor. Memduh Şevket Bey'i müddet-i ömrümde görmedim. Memduh Şevket Bey'in bir defa olsun benim evimde bulunduğu vâki değildir.

— Onun ifâdesi doğru olmasa bile, sizin söylediğiniz şekli akıl ve mantık da kabûl etmez. Şimdi Şükrü, Kemâl, İsmail Canbolat bir yol tutuyorlar. Siz bunlarla hiç alâkadâr olmuyorsunuz, haberdâr olmuyorsunuz?

— Haberdâr olduğumu arz etdim, fakat alâkadâr değilim.

— İdâm edilen ve sû-i kasdi yapmağa memûr edilenlerden Sarı Efe Edib'in ifâdesini dinleyiniz.

[*Sarı Efe Edib'in ifâdesi okundu.*]

— Bakınız. Mâlî cihetin sizden temîn edildiğini söylüyor. Buna ne dersin?

— Katiyyen yalan, derim. Belki Kemâl Bey mâlî müzâheret etmiş olabilir. Fakat Kemâl Bey bendenizden ne bir müzâheret-i mâliye istemişdir ve ne de müzâheret-i mâliyede bulunmuşdur.

— Peki size karşı ne mecbûriyeti var ki böyle bir ifâdede bulunuyor?

— Zannetmiş söylüyor. Benim zannıma göre böyledir, diyor.

— İsmail Canbolat ile dâimâ görüşüyordunuz?

— Evet.

— Şükrü Bey'le?

— Seyrek.

— Kemâl Bey'le?

— Çok görüşürüm.

— İfâde-i evveliyenizde Kemâl Bey'le sık sık, hemân haftada iki üç defa görüşürdük, diyorsunuz?

— Sık sık görüşürüm, fakat haftada iki üç defa olduğunu bilmiyorum. Fakat hemân her hafta görüşürdüm.

— Nerede görüşürsünüz?

— Bizim evimize âile misâfiri gibi gelir, refîkamla, misâfirlerimle beraber otururdu.

[Resmî zabıtlar XXVII]*

Cavid Bey İstiklâl Mahkemesi huzûrunda harekâtının hesâbını veriyor.

Hafî komite hâlinde çalışılıyordu – Gayr-i makul ve münâsebetsiz hareketler – İntihâbât etrâfındaki faâliyetler – Doktor Nâzım Bey'in faâliyetleri – İttihad ve Terakki'nin ihyâsı – Okunan mühim bir mektûb – Cavid Bey'in Ermeni dostları.

— Siyâsî hiçbir mesele görüşülmez mi idi?

— Umûmun yanında umûmî musâhabelerle vakit geçirirdik.

— Bu ifâdeleriniz maalesef zaîfdir. İstiklâl Mahkemeleri akıl ve mantık ve kanâat-i vicdâniyeye daha ziyâde ehemmiyet verir. Siz Adliye mahkemesinin gibi mutlaka gözle görülecek bir şey söylemek istemiyorsunuz. Hâlbuki kıymeti yokdur.

— Sizin telkinât-ı vicdâniyeniz başkadır, bendeniz hakikati söylüyorum.

— Sözlerinizin akıl ve mantık itibârıyla zerre kadar kıymeti yokdur. Bütün akıl ve fikrini siyâsete bağlamış olan Kara Kemâl ile sık sık görüşüyorsunuz da o da size bir şey açmaz?

— Efendim, bir siyâset-i hâliye vardır. Bundan herkes bahseder. Bunlara bendeniz karışmıyorum, diyorum.

— Sana soruyorum, Kemâl Bey Terakkiperver Fırka teşkîlâtı için çalışdı mı, diyorum, bilmiyorum, diyorsun.

— Beyefendi bana söylemezse ben ne bileyim efendim? Bendeniz her vakit Rauf Bey'den, Adnan Bey'den ve daha diğer arkadaşlarımdan Kemâl Bey'in hiç çalışmadığını ve kendilerine müzâheret etmediğinden dolayı şikâyet etdiklerini işidirdim.

— İşte faâliyetinizin rûhu oradadır. Bu programı ihtimâl ki onlar da bilmiyordu. Siz bütün İkinci Grub'u yâhûd el-sebeb mine-l-esbâb Terakkiperverlere geçmiş olan adamları sürüklediniz. Hakikat budur.

— Bendeniz katiyyen sürüklemedim ve kimse ile görüşmedim.

— Bu program şöyle böyle yapılmış ve bir tarafa atılmış öyle mi?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1843, 26 Ağustos 1926, s. 4.

— Yapılmış atılmış ve bir daha görülmemişdir.

— Pekâlâ size soruyorum. Şükrü Bey'in işi sû-i kasde kadar vardığını nasıl telâkki edersiniz?

— Elbetde fenâ telâkki ederim.

— Bu bir maksad-ı siyâsî üzerine tasavvur edilir ve iş ona doğru götürülür de Şükrü Bey bunu yalnız başına mı yapar?

— Bilmiyorum, belki arkadaşları var. Fırkasından veya hâricden başka arkadaşları vardır.

— Onlar birer birer bulundu ve siz de buraya geldiniz; ictimâalarınızda Rahmi Bey de bulunmuşdu değil mi? Rahmi Bey'in bir mektûbu vardı. Mahkemede okuduk. O mektûbu tekrar okumakda fâide vardır. O mektûbda Şükrü Bey'in İzmit'den mebûs olduğu, Cahid Bey'in, Salah Cimcoz'un da Manisa'dan mebûs çıkarılmasını temîn et, diyor, ne dersin?

— Orada arz etdiğim gibi yalnız bildiğim bir şey varsa, Cahid Bey'in mebûs olmak istememesidir. Cahid Bey'in malûmâtı olmadan nasıl tavsiye eder, bilmiyorum.

— Yani Rahmi Bey'in tarz-ı tahrîr ve tarz-ı ifâdesi ve Edib gibi bir komiteciye bir maksad-ı husûsî etrâfında ve hafî bir komite hâlinde çalışdığınızın bir delîlidir, diyorum.

— Niçin delîli olsun efendim?

— Bin-netîce Edib'i sû-i kasde sevk etmişlerdir.

— İhtimâl ki Gazi Paşa ile olan mesele ber-taraf oldukdan sonra Rahmi Bey belki kendisi mebûs olmak istemişdir. Veya arkadaşlarını mebûs yapmak istemişdir.

— Bu, müzâkerelerinizden ve programı tesbît etdikden sonradır. Şu hâlde bunu nasıl telâkki edelim?

— Ne bileyim? Gazi Paşa'dan ümîdi kesince bu sûretle mebûs olmağa çalışmış.

— Cahid Bey bir programla mebûs olmağa tâlib olmaz, yâhûd hiç istemezken Rahmi Bey'in onların hesâbına böyle bir talebde bulunmasını nasıl telâkki edersin?

— Gayr-i makul ve münâsebetsiz telâkki ederim.

— Bir maksad-ı mahsûs telâkki etmez misiniz?

— Hayır, birkaç arkadaşının mebûs olmasını temîn ve Meclis-i Mebûsân'a girmelerini istemiş demekdir.

— Rauf Bey'in Canbolat'ı, Rahmi Bey'in de Salah Cimcoz'u mebûs çıkarmak için çalışmalarına ne dersiniz?

— Salah Cimcoz boşda bir adamdır. Meclis-i Mebûsân'a idhâl etmek istemişdir.

— Bir tarafdan Edib'i alâkadâr ederek komitece iş yapdırmak istiyorsunuz.

— Reis Bey! Vâkıa Salah Cimcoz ve Cahid beylerin müdafii vaziyetinde değilim. Fakat kendilerinin bundan malûmâtları var mı?

— Bunların şahıslarından ziyâde, heyet-i umûmiyelerinden küll hâlinde bir hedefleri olduğunu söylemek istiyorum. Bu Feyzi imzâlı mektûb kimindir?

— Diyâr-ı Bekr mebûsu Feyzi Bey'dir. Çocuğum olduğu zaman tebrîk etmiş.

— Ondan başka görüşdünüz mü?

— Her İstanbul'a geldiğinde görüşürüz.

— Sûret-i mahsûsada görüşmek istiyorum, diyor, ne imiş?

— Alelâde dostâne görüşmekdir. Başka türlü ne olabilir? Hattâ kendi elyazısı da değil, kalem-i mahsûs müdîrine mi, kâtibine mi yazdırmış, imzâ etmiş.

— Pekâlâ, sûret-i mahsûsada görüşdünüz mü?

— Her zaman görüşürüm. Feyzi Bey'le görüşdüğüm bir ahbâblık, bir dostlukdan ibâretdir.

— Demek ahbâbsınız?

— 324 senesinden, ilk Meclis-i Mebûsân'dan beri dostumdur.

— Oskan Efendi ile müşterek dostunuz kimdir?

— Düyûn-ı Umûmiye'de kâtib-i umûmî Arslan Efendi Salzburg'da idi. Kendisine mektûb yazmış.

— Hangi milletdendir?

— Çekoslavakdır.

— Şimdi kendisi nerede?

— Düyûn-ı Umûmiye'dedir.

— Milliyet itibârıyla nedir?

— Zannederim Latindir.

— Diğer bir dostunuz daha vardır, o kimdir?

— Sason Efendi.

— Açık söyle! Bağdad'da muzırr bir adam vardır, onu söylemek istemiyorsunuz.

— Beyefendi, katiyyen Sason Efendi'dir, size ne olursa olsun söz vereyim. Oskan Efendi gayet tuhaf adamdır. Mektûblarında kimsenin ismini söylemek istemez, bu adam Irak Mâliye nâzırı Sason Efendi'dir. Sorunuz, tahkik ediniz.

— Diğer dostunuz Arslan Efendi Bağdad'a mı gitdi?

— Hayır efendim, mektûbunda bahsediyor. Otomobil ile giden mektûb çabuk gelir, diye ondan bahsediyor.

— Diğer mektûbda da yine dostumuz diye ifâde ediyor. Yani müşterek dostunuz?

— Beyefendi! Bağdad'da Sason Efendi ile Oskan Efendi'den mâadâ hiçbir milletden, hiçbir kavimden tanıdığım hiçbir kimse yokdur.

[Resmî zabıtlar XXVIII]*

Cavid, Kara Kemâl ve maslûb Şükrü ile münâsebetini îzâh ediyor.

General Tavshend'in [Townshend] hatıraları – Mondros Mütârekenâmesi – Kabinenin verdiği karar – Malta dönüşü – Kara Kemâl ile dostlukları – Maslûb Şükrü'ye eski hücûmları – Bilâhire nasıl barışıyor?

— Vehbi Bey kimdir?

— Sâbık İstanbul polis müdîr muâvini Vehbi Bey'dir. Ona bir tavsiye yazmışdım. Cevâb veriyor.

— Onunla münâsebetiniz ne derecededir?

— Husûsî bir münâsebetim yok. Birisi polis olmak istiyordu. Mektûb yazdım.

— Ali İhsan Bey'in ifâde-i evveliyesinde daha câlib-i dikkat bir nokta vardır. Okusunlar, dinleyin!

[*Ali İhsan Bey'in ifâdesi okundu.*]

— Dinlediniz mi?

— Dinledim.

— Kemâl Bey bütün harekâtının sâiki sizin ve Şükrü Bey'in olduğunu söylüyor.

— Hayâl ediyor. Hayâlin de en müthiş derecesidir. Müddeî-i Umûmî Bey iddianâmelerinde Kemâl Bey'i tasvîr etdiler ve dediler ki: Kemâl Bey'in birtakım âmâl ve makasid-i hâinânesi vardı. Ve bunu mebdeinden nihâyetine kadar götüren ve muzmer bir fikir besleyen bir adamdır, dedi. Şimdi bu iddiânın doğru olduğunu kabûl edersek, nasıl olur da bu gibi âmâl ve makasidi takib eden bir adam başkasının igvâ ve teşvîkine muhtâc olur?

Müddeî-i Umûmî — Makam-ı âcizînin heyet-i celîlelerine evrâk-ı dâvâ meyânında verdiğim iddianâme yalnız Kara Kemâl'in şahsına âid değildir. Bütün bir zümre ve bütün bir şahsiyet-i maneviyeye âid olan bir şeydir. Cavid Beyefendi acabâ burasına dikkat etmemiş midir?

— Efendim, en çok Kemâl Bey'den bahsediyorsunuz, sonra bendenizin de Talat Paşa'nın firârını teshîl etdiğimden bahsedili-

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1845, 27 Ağustos 1926, s. 4.

yor. Onu yapan ben değilim. Sonra Talat Paşa gitdikden sonra Teceddüd Fırkası'yla beraber çalışmış, dediniz. Onu yapan da ben değilim. Talat Paşa'nın kaçması ve Teceddüd Fırkası'nın teşekkül etmesi Zât-ı âlîniz de bilirsiniz ki bir cürm değildir.

Müddeî-i Umûmî — Kara Kemâl'in son zamanda faâliyete başlaması, bir zümre-i hafiye tarafından kendisine yapılan bir telkin netîcesini ve onlar tarafından alınmış manevî bir kuvvetin dimâğına vermiş olduğu tesîrin tahtında hareket etmişdir. O zümrenin içinde birçok şahsiyetler de vardır. Makam-ı âcizînin iddiâsı buraya masrûfdur ve bunu iddiâ etmekdedir.

Reis Bey — Doktor Nâzım'ın faâliyeti hakkında ne malûmâtınız vardır?

— Hiç haberim yokdur.

[*Doktor Nâzım Bey'in Şükrü Bey'e yazdığı ve dosyasında mahfûz mektûb tekrar okundu.*]

— Sizin gibi hiçbir şeyle alâkası olmadığını mütemâdiyen iddiâ eden Doktor Nâzım Bey de bu mektûbu okuduğumuz zaman durmuşdur.

— Doktor Nâzım Bey'i bilirsiniz. O dâimâ söyler.

— Söyler. Fakat İttihad ve Terakki teşkîlâtının harekete gelmesini istiyor. Mektûbun tarihine göre bakınız, hem hangi tarihde faâliyete teşvîk ediyor? Mustafa Kemâl Paşa'nın, milletin üzerinde bırakdığı hüsn-i hürmeti mâni gördüğünü de aynı zamanda ilâve ediyor.

— Zât-ı alîlerine isticvâb-ı tahrîrîmde de arz etmişdim ki bazı İttihadcılar, İttihad ve Terakki nâmına bir fırka vücûde gelmesini arzu ediyorlar. Doktor Nâzım da bu fikirde olabilir.

— Meselâ kimler?

— Kemâl Bey her zaman bir İttihad ve Terakki Fırkası'nın vücûd bulmasını isterdi. Doktor Nâzım Bey de bunlardan olabilir.

— Başka?

— Başka bilmiyorum.

[*Cavid Bey'in ifâde-i evveliyesi okundu.*]

— Yani demek istiyorsunuz ki: Her şeyi zamanında yapmak istiyorlar diye bir tasavvur ve tasmîm olduğunu da zımnen itirâf ediyorsunuz.

— Bir gün İttihad ve Terakki Fırkası'nın teşekkülünü arzu edenler vardır, diyorum.

— Bunu ne vakitden beri biliyorsun?

— Her vakit biliyorum. Kemâl Bey dâimâ söylerdi. Doktor Nâzım her zaman söylerdi.

— Şu hâlde böyle bir fikr-i sarîh sâhibi adamlarla evinizde İttihad ve Terakki programı yapmanızı o kadar basît mi görmek lâzımdır?

— Çünkü bendeniz bu fikirde değildim.

— İttihad ve Terakki programını, nizâmnâmesini yapmışsınız. Fakat tatbîkine vakit bulamamış, durmuşsunuz. Nihâyet bu programın tatbîki için başka yollardan yürümüşsünüz.

— Hayır.

— İfâde-i evveliyeniz vâzıhdır. Yani Harb-i Umûmî'nin netîcesindeki istifânız, İzzet Paşa Kabinesi'nin teşekkül etmesi filân...

— Mondros mütâreke olarak ilk şerâiti gönderdiler. Tercüme etdik. Birer birer müzâkere etdik. Her maddesine ayrı ayrı cevâb verdik. Tadîlât istedik, tayy istedik, tashîh istedik, tahfîf istedik. Her maddeye, gece sabâhlara kadar ayrı ayrı müzâkere edilerek cevâb verildi. Bunları, Bâbıâlî evrâkından bulabilirsiniz.

Bir iki madde istisnâ edilirse hiçbirisini aynen kabûl etmedik. Bunu bir ikinci telgraf takib etdi. Bu telgrafda, bizim istediklerimizin yüzde beşi bile kabûl edilmiyordu. Yine ısrâr etdik. Üçüncü defa, Amiral kendisiyle yapılacak mütârekenâmenin Devlet için en münâsib ve en ehven şerâitle yapıldığını ve eğer Fransızlarla yapılacak olursa daha ağır şerâitle yapılacağını ve kendisine de verilen harekât müddeti mukayyed olduğu için bunun hitâm bulmak üzere olduğunu bildirdi. Ve imzâ vazı için müsâade taleb olundu. Bunun üzerine Heyet-i Vekîle de imzâya müsâade verdi. Boğazların açılmasında, ordunun terhîs edilmesinde çok ısrâr etdik. Bin-netîce tesbît edilmiş olan ahkâm ekseriyetle kabûl edildi.

— Müttefikan mi, ekseriyetle mi?

— Müttefikan kabûl edildi. Hiç kimse itirâz etmedi.

— Mondros Mütârekesi bu sûretle tesbît edildiği zaman Talat Paşa filân İstanbul'dalar mı idi?

— Evet.

— Buna muttali oldular mı?

— Evet.

— Kim söyledi?

— Bendeniz söyledim.

— Hareketlerini ve memleketi terk edeceklerini konuşdular mı?

— Katiyyen. Gerek Talat Paşa bendenizden, gerek Cemal Paşa Fethi Bey'den memleketi terk edeceklerini sakladılar. Bu hareketlerini haklı buluyorum. Çünkü İzzet Paşa Kabinesi'nde bulunuyorduk. Ve sakladıkları da çok iyi oldu. Çünkü müşkil bir mevkide kalacakdık. Pekiyi hatırlıyorum ki mütâreke tam Meclis'de okunduğu vakit Talat Paşa orada idi. İzzet Paşa'ya gerek Talat Paşa, gerek Enver Paşa, gerek Cemal Paşa ayrı ayrı mektûblarla haber verdiler. O mektûblar okunduğu vakit İzzet Paşa'da hâsıl olan hayret bendenizde de ve Fethi Bey'de de hâsıl olmuşdur. İkimiz de katiyyen haberdâr değildik.

— Harb-i Umûmî'den evvel, ya Harb-i Umûmî'den sonra Kemâl Bey Zât-ı âlînizi ne sûretle ziyâret ederdi? Gerek makamınızda gerek evinizde? Yâhûd siz Kemâl Bey'i ne sûretle ziyâret ediyordunuz? Gerek evinizde gerek makamınızda veya siz onu ziyâret etmez mi idiniz?

— Bendeniz ona gitmezdim. Fakat o bana gelirdi. Onun yeri yurdu belli değildi, o bendenize ara sıra gelirdi.

— Her hafta muntazaman gelir mi?

— Ayda bir idârede işi olur gelirdi. Bazân Fırka'ya âid işleri olur yine gelirdi. Fakat şunu arz edeyim ki Harb-i Umûmî'den sonra eski görüşdüğümüz gibi görüşemezdik.

— Asıl sıkı dostluğunuz ne zaman başladı?

— Fırka dostluğu idi.

— Fakat birçok ifâdeler, her hafta ziyâretinize gelecek derecede şahsî dostluğunuzun olduğunu anlatmakdadır. Sık sık ziyâretinize gelmeyi îcâb etdirecek kadar dostluğunuz ne zaman başladı?

— Malta'dan geldikden sonra.

— Bil-münâsebe hâtıra geldi. İfâde-i evveliyenizde de sorduk, siz 341 senesi Terakkiperver Fırka'nın teşkîl edilebilmesi veyâhûd bir muhâlif fırkanın teşkîl edilmesi mevzû-i bahsolduğu sırada, Ada'daki sizin evinizde kaç ictimâanız vardı?

— Birkaç değil, bir ictimâ vardır.

— O ictimâada kimler vardır?

— Önden Kemâl Bey'le Şükrü Bey bize gelmişdi. Hattâ yalnız Kemâl Bey davetli idi. Onun da tarihçesini arz edeyim. Belki yine inanmak istemeyeceksiniz. Kemâl Bey elli yaşına geldiği hâlde Büyük Ada'ya gelmemiş. Bunu refîkamın yanında söylemişdi, o vakit refîkam kendisini bir gün öğle yemeğine davet etdi. O vakit Kemâl Bey Şükrü Bey'i alarak öğle yemeğine gelmiş.

— Şükrü Bey'le nasıl barışdınız?

— İsticvâbımda arz etdim. İsterseniz tekrar arz edeyim. İctimâ'ada barışmışdık.

— Biliyorum. Harb-i Umûmî esnâsında gerek gazetelerle ve gerek şahsî bazı hareketlerle Şükrü nâmesinin kabineniz tarafından nasıl kabûl edildiğini ve mevâddının nasıl tesbît edildiğini meskûtane geçiyorsunuz.

— Onu arz edebilmek için elimde mütâreke mevâddı yokdu. İzmir'de nasıl yazabilirdim? Bu cemiyet içinde zannetmem ki bir kimse çıksın da ezbere Mondros Mütârekenâmesi'ni madde be madde biliyorum, desin.

— Madde madde söylemesin, mevâdd-ı mahsûsası vardır. Meselâ: Boğazlar açılıyor. Ordu terk-i silâh ediyor. Yedinci madde ile istedikleri sevkül-ceyş noktaları kendilerine veriliyor. Bunlar üzerinde kabinenizin nasıl mutâbık kaldığını söyleyiniz.

— Reis Beyefendi! Mondros Mütârekesi'nin şerâit-i elime tahtında yapıldığı malûmdur.

— Oradan başlamayınız. İzzet Paşa Kabinesi teşekkül etdikden sonra, sulhe vâsıl olmak için ne gibi yollar aradınız? Kabineniz arasında, ne gibi esâslar üzerinde sulhe varabilmeyi kabûl etdiniz? Ondan sonra vâki olan teklîflere ne mütâlaada bulundunuz?

— Bunu tamâmıyla arz edeceğime kani değilim. Maa-mâfîh hâfızamda olanların hepsini arz edeyim. Kabine teşekkül etdi. Teşekkül edince ilk işi sulh akdetmek idi.

— Ne için?

— Çünkü Talat Paşa Kabinesi sulhu yapamazdı, onun için teşekkül etdi. Dört sene harb eden ve düşmanların her türlü gayz ve kinini celbeden hükûmet adamları, sulh yapamazdı. Nasıl ki Almanya'da sulh yapan heyet...

— Benim sormak istediğim o değil. Kabineniz teşekkül etdikden sonra derhâl sulh yapmak sûretiyle mi vazîfenizi düşündünüz?

— Evet. Kabinede, harbe devâm edileceği fikrinde olan kimse yokdu. Sulhe doğru gitmek zarûreti hissediliyordu; çünkü mukavemet imkânı görülmüyordu. İlk ictimâ etdiğimiz gün Harbiye Nezâreti'nden, Tevfik Paşa'nın oğlu davet edildi. Kendisi Hareket Şubesi'nde bulunuyordu. Harekât-ı umûmiye hakkında malûmât verdi. Onun üzerine müzâkere cereyân etdi ve bu müzâkerede, sulhun yapılması zarûreti katiyyen tahakkuk etdi. Heyet-i Vekîle'de hiçbir ferd bunun aleyhinde değildi. Heyet-i Vekîle'nin kimlerden mürekkeb olduğunu biliyorsunuz. Bir tarafdan İzzet Paşa, bir vâsıta bularak, Selânik'e General Franchet d'Esperey ile görüşmek için bir adam göndermişdi. İngiliz donanması kumandanı Amiral Calthorpe mürâcaat etmişdi. Kabine, doğrudan doğruya Rûmeli'ye adam göndermekle beraber, İngilizlerle müzâkereye girişmeyi muvâfık gördü. Heyet-i murahhasanın kimlerden teşekkül edeceği düşünüldü. İbtidâ Rauf Bey hatıra geldi, bilhâssa İngilizce bildiği için. Biz bu müzâkerede iken içeriye Damad Ferid geldi. Pâdişâh tarafından memûren geldiğini söyledi. Gerek pâdişâh gerek kendisi, kendisinin sulh müzâkerâtına murahhas olarak gönderilmesini muvâfık gördüğünü mevzû-i bahsetdi. Heyet-i Vekîle, bilâ istisnâ, Damad Ferid Paşa'nın oraya gönderilmesinin katiyyen doğru olmayacağını, çünkü orada Amiral Calthorpe'a pâdişâh nâmına gizli gizli müzâkere yapabileceğini mülâhaza etdi; bunu tensîb etmedi.

Damad Ferid Paşa'ya, "Siz gidiniz, Sadrazam Paşa gelip pâdişâha arz-ı keyfiyet edecekdir" dendi. Damad Ferid Paşa Bâbıâlî'yi terk edip çıkdı. Arkasından Sadrazam gitdi. Pâdişâha keyfiyeti arz etdi. Pâdişâh, çâr-nâ-çâr, Rauf Bey'in yanında müşâvir-i siyâsî olmak üzere de Reşad Hikmet Bey hareket etdi.

— Müzâkereye girişebilmek için heyet-i murahhasaya bir program verdiniz mi?

— Mümkün olduğu kadar istiklâlimizin muhâfazasından başka bir program vermedik.

— Tawshend, hatıratı arasında, Rauf Bey'in sulh şerâiti olmak üzere birtakım maddeleri dermiyân etdiğini yazıyor.

— Hatırımda yok. O vakit zannederim Tawshend yokdu. Amiral Calthorpe'la müzâkereye girişildiği vakit, zannederim Tawshend yokdu.

— Tawshend'le evvelâ Rauf Bey'in görüşdükden sonra gönderdiğinizi bilmiyor musunuz?

— Evet. Tawshend, lehimizde çalışmayı deruhde etdi ve bu sûretle İzzet Paşa onu İngiltere'ye gönderdi. O şerâitin nelerden ibâret olduğu hatırımda değildir.

— Ne salâhiyet verdiniz?

— Hiçbir salâhiyet-i katiye vermedik. Mutlaka merkez-i hükûmetden istîzân edeceklerdi.

— İngilizce bana çok hücûm etmişdiniz.

— Bendeniz mi?

— Arkadaşlarınız. Şükrü Bey Harb-i Umûmî esnâsında sizden tamâmen ayrılmış bir vaziyetde idi; işte o söylediğin tarihde bir maksad-ı siyâsî etrâfında toplanarak evinizde birleşmiş ve barışmışsınızdır. Bunu o kadar söyleyebilirim ki Şükrü Bey muhâlefete geçdiği zaman senin nâmûsuna taarruz eden adamlarla nasıl birleşiyorsun, demişimdir. O da cevâben barışdık, demişdir.

— Tafsîlâtıyla arz etdim. Evvelen o meseledir. Gücenmeyi îcâb etdirecek bir mesele varsa Şükrü Bey'dedir. Bendeniz vazîfemi yapdım. Harbiye Nezâreti gibi, Dârül-eytâmları da teftîş etdim. Şükrü Bey buna muhâlefet etdi. Mesele Heyet-i Vükelâ'da da mevzû-i bahsoldu.

— Onu bırakınız, Ada'da nasıl barışdınız?

— Ada'da barışmadık, Ada'dan bir sene evvel barışdık.

— Şükrü Bey o gün niçin geldi?

— Kemâl Bey'i getirmişdir.

— Kemâl Bey'i niçin getirmiş?

— Yemeğe geldi.

— On seneden beri görüşmediğiniz hâlde, nasıl oluyor da elli senedir Ada'yı görmeyen Kemâl Bey'le size geliyor?

— Uzun seneden beri değil. Bir sene evvel yine ictimâada görüşdük. Geldi, evde herkes gibi selâmün aleyküm, dedi, oturdu.

— Fırka yapabilmek için sûret-i mahsûsada toplandınız. Bu mesele o sırada muhîtinizde bulunanların nazar-ı dikkatini celbetmişdir.

— Hayır efendim, öğle yemeğini yedik. Saat üç buçukda kulübün bahçesine çıkdık, herkesin içinde oturduk. Nasıl fırka olur? Gece de vapura binip gitdiler. Bendeniz evimde kaldım. Herkes de orada gördü.

— Ondan sonra Şükrü Bey ve Rauf Bey geldiler mi?

— Hayır efendim.

— Canbolat Bey?

— Katiyyen.

— Hiç gelmediler mi?

— Geldiler efendim. Ayrı ayrı gelirlerdi, fakat toplanma hâlinde gelmediler. Rauf Bey, Refet Paşa, Canbolat Bey, bendeniz hiçbir yerde toplanmadık.

— Fakat birer ikişer geliyorlardı?

— Her vakit gelirler. Pazartesi günü bendenizin kabûl günümdür. Her vakit gelirlerdi.

— Bugünlük muhâkeme bu kadardır.

XIII

Hüseyin Cahid Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar XXIX]*

Hüseyin Cahid Bey İstiklâl Mahkemesi'nin tarihî celsesinde, Avrupa'daki hayâtı ve Şişli ictimâları hakkında îzâhât veriyor.

Malta'dan kurtuldukdan sonra – İsviçre ve Fransa'da – Avrupa'da başka kimler vardı? – Said Halim Paşa'yı öldürüyorlar – Cemal Paşa'nın misâfereti – Talat Paşa'nın Avrupa'daki faâliyetleri – İngilizlerle temâs edilmiş mi? – Enver Paşa tayyârede İngilizlerin mevkufu – İstanbul'a avdet – Tanîn intişâr ediyor – Kara Kemâl sahnede – Şişli ictimâları – Cavid Bey makam-ı riyâsetde – İctimâda kimler bulunuyordu? – Verilen kararlar nedir?

Reis (*Müddeî-i Umûmî Bey'e*) — İddianâmenizi serdedecek misiniz?

Müddeî-i Umûmî — Hüseyin Cahid Bey'e âid olan iddianâme esâsen diğerleri meyânında tab etdirilmiş ve verilmişdir. Kendisini ne sûretle ithâm etdiğim kendisince malûm olduğundan, tekrara lüzûm yokdur zannederim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1846, 28 Ağustos 1926, s. 4.

Reis (*Maznûn'a*) — Dâvânızı biliyorsunuz değil mi?

— Evet efendim biliyorum, iddianâmenin sûretini aldım.

— Malta'dan istihlâsınızdan sonra Avrupa'ya gitdiniz, değil mi?

— Evet efendim.

— Ne kadar kaldınız ve nerelerde kaldınız?

— İsviçre'de, Fransa'da bir sene iki ay kadar kaldım. Arada tedâvî için Karlsbad'a da gitdim.

— Orada arkadaşlarınızdan kimlerle beraber bulundunuz ve kimlerle görüşdünüz?

— Arkadaşlardan Cavid Bey'le beraber bulundum. Son zamanlarda Cemal Paşa Fransa'ya geldiği vakit –ki Afgan pasaportuyla gelmişdi ve âilesini de beraber getirmişdi– onunla da görüşdüm.

— Diğer İttihad ve Terakki liderlerinden birtakımları da Avrupa'da bulunuyorlardı.

— Kimse ile görüşmedim. Talat Paşa'yı biz Malta'da iken Almanya'da şehîd etmişlerdi. Said Halim Paşa'yı biz Fransa'da iken Roma'da öldürdüler. Diğer bazı zevât zannediyorum Berlin'de bulunuyorlardı. Onları görmedim.

— Doktor Nâzım'ı gördünüz mü?

— Hayır.

— Muhâbere etdiniz mi?

— Hayır.

— Bahaeddin Şakir'le görüşdünüz veya muhâbere etdiniz mi?

— Hayır.

— Malta'dan tahlîs edilmiş olanlardan daha birtakımları Avrupa'da bulunuyorlardı. Meselâ İsmail Canbolat vardı. Onunla birarada bulundunuz mu?

— Birarada bulunmadık. Gördüm. Onlar Roma'ya bizden birkaç gün sonra çıkdılar. Kendisini Roma'da ve Fransa'da gördüm.

— 10-15 gün kadar beraber kaldınız?

— Evet.

— Cavid Bey'le?

— Onunla devâmlı bulunduk.

— Sizin Avrupa'da bulunup görüşebildiğiniz tarihlere kadar bu arkadaşlarınızın faâliyet-i siyâsiyesine âid ne gibi şeyler mevcûd olduğunu anlatınız.

— Bu arkadaşlardan İsmail Canbolat Bey Malta'da idi. Binâenaleyh hiçbir faâliyet-i siyâsiyesi yokdu.

— Cavid Bey?

— Cavid Bey ise İsviçre'ye ilticâ etmiş. O sıralarda mülteciler hakkındaki ahkâm gayet sıkı olduğu için hiçbir şeye karışmayarak, hattâ kimse ile görüşmeyerek otelden çıkmadım, diyor. Sonra Cemal Paşa gelmişdi. O Afganistan'daki faâliyetinden, tasavvurâtından bahsetdi. Îzâhât verdi. Diğerlerinin faâliyet-i siyâsiyesine dâir bir şey söylemedi.

— Cemal Paşa Şark'da bulunuyordu. Daha Şark'da bulunan arkadaşlarınız var. Meselâ Enver Paşa, Halil Paşa, Bedri?

— Bedri kendisiyle beraber Afganistan'da idi.

— Bunların faâliyetleri hakkında ne dinlediniz?

— Merhûm, Enver Paşa'dan şikâyet etmişdi.

— Ne gibi?

— Afganistan'da Rusların şübhesini uyandırmadan, Ruslarla dost olarak çalışıyorduk ve bunlardan memleket için fâide ümîd ediyorduk. Hâlbuki Enver Paşa orada Basmacıların başına geçdi. Ruslara karşı bir hareket tertîb etdi. Bizim vaziyetimizi müşkilleşdirdi. Ben şimdi Afgan'a gidebilecek miyim, gidemeyecek miyim diye şikâyet ediyordu.

— Hâricdeki faâliyetlerinden, memlekete karşı faâliyet anlıyoruz?

— Cemal Paşa'nın memlekete karşı hiçbir faâliyeti yokdu. Bilakis hidmeti vardı. Ve hattâ Afganistan'a avdetde Kafkasya'ya gideceğim, Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'yle muhâbere edeceğim veyâhûd adam göndereceğim. Ondan talîmât alıp onun muvâfakatıyla gideceğim, diyordu. Onun için Cemal Paşa da sû-i niyet yokdu.

— Cemal Paşa vâsıtasıyla diğerlerinin faâliyetlerini anladınız mı demek istiyoruz.

— Cemal Paşa Enver Paşa'nın bu hareketi çıkardığından dolayı şikâyet etdi. Başka bir şey söylemedi.

— İslâm İhtilâlleri Cemiyeti İttihadı var?

— Onu Malta'da iken duymuşduk.

— Sonra Halk Şûrâları Fırkaları var?

— O da onun aynı değil mi? Malta'da iken işitmişdik.

— İttihad ve Terakki nâmına hareket etdiklerini işitdiniz mi?

— İttihad ve Terakki nâmına olduğunu işitdik de cânımız sıkıldı ya, çünkü 4-5 kişi nasıl olur da İttihad ve Terakki nâmını verir, dedik. Zîrâ İttihad ve Terakki mefsûhdu.

— Malta'da ne vâsıta ile işitdiniz?

— Belki bana mektûb geldi. Veya gazetelerde okudum.

— Kiminle muhâbere ediyordun?

— Yalnız âilemle muhâbere ediyordum. Sonra o da oraya geldi. Belki onlardan işitmişimdir. Her hâlde Malta'da duyduk.

— Yani İttihad ve Terakki nâmına bir harekete geçmek istediklerini sûret-i umûmiyede Malta'da işitdik, diyorsunuz?

— Evet efendim.

— Avrupa'da bulunduğunuz zaman bunu arkadaşlarınızdan biraz tamîk etdiniz mi?

— Arkadaşlardan bilen yokdu. Cemal Paşa da bizde 2-3 gün kaldı. Başka kimseyi görmedim. Canbolat da bilemezdi.

— İsmail Canbolat, Cavid Bey, siz birarada bulunduğunuz sırada İngilizlerle bir temâsınız oldu mu? Veyâhûd sizinle memleket hakkında şu ve bu sûretle görüşmek için teklîf vâki oldu mu?

— İstanbul'da iken mi?

— Hayır, Avrupa'da.

— Avrupa'da iken katiyyen olmadı.

— Talat Paşa filân görüşmüş mü?

— Talat Paşa görüşmüş zannederim. Fakat bunları bendenizden ziyâde Cavid'e sorunuz. Çünkü ben de ondan işitmiş olacağım. Onun hâfızası daha iyidir.

— Ne görüşmüşler?

— Memlekete dâir.

— Anladım. Fakat ne gibi esâs dâiresinde görüşdüklerini anlamak istiyorum.

— Bendenizin hatırında maalesef hiçbir şey kalmamışdır. Lâkin hâsıl olan intibâ, memleketin hayrına olacakdır. Hattâ Şerif Paşa ile de görüşmüş. Hayret etdim. Cavid Bey dedi ki Şerif Paşa, Kürdlük lehine çalışıyordu. Talat Paşa da: Bir de Kürdlük lehine çalışan adam, diye onu fikrinden vazgeçirdi. O da Kürdlük lehin-

deki faâliyetinden vazgeçerek Türk câmiası içinde çalışmağa başladı, dedi. İngilizlerle de zannederim bu yolda memleketin hayrına görüşmüşdür.

— Enver Paşa da İngilizlerle görüşmüş mü?

— Bilmiyorum. Yalnız Enver Paşa tayyâre ile kaçarken İngilizler yakalayıp habsetmişler gibi şeyler işitmişdim. İngilizler Enver Paşa'yı şiddetle aradıklarına nazaren görüşdüklerini zannetmem.

— İngilizlerle siz görüşmediniz mi?

— Hayır, katiyyen.

— Böyle bir haber de vardır.

— Katiyyen efendim.

— İttihad ve Terakki nâmına yapmak istedikleri faâliyetin kimler tarafından ve ne sûretle yapılmak istendiğini öğrenmişsinizdir, değil mi?

— Hayır. Efendim, İttihad ve Terakki nâmına Halk Şûrâlar Fırkası diye bir şey olmuş idi. O vakit bendeniz bunu Enver Paşa'nın başında bulunanların hepsi birden yapıyor zannediyordum. Sonra anladık ki: Enver Paşa bir tarafda, Talat Paşa Almanya'da kalmış, diğerlerinin bir kısmı Rusya'da, bir kısmı Almanya'da.

Bu hareketleri hepsinin müteffiken yapmadıklarını anladım, fakat ibtidâen zannediyordum ki bunları hep birden yapıyorlar.

— Berlin'de, Roma'da Azmi Bey'i görmediğinizde musirr mısınız?

— Aklıma gelmiyor, görmedim zannediyorum.

— Muhâbereniz?

— Muhâberem hiç yokdur.

— Bir sene sonra İstanbul'a avdet etdiniz.

— Evet.

— İstihlâs akabinde mi?

— Hayır, henüz İstanbul'a Kuvâ-yı Milliye girmemişdi. Fakat emniyet gelmişdi ki İngilizler bir şey yapamaz...

— İstihlâs oldu, Millî İdâre İstanbul'da tatbîk edilmeğe başlandı. Refet Paşa'dan sonra Adnan Bey murahhas olarak geldi, İstanbul'da Cemiyet-i Belediye ve meclis-i umûmî intihâbları oldu. O sıralarda ikinci devre-i ictimâiye intihâbâtı başlamış idi. O zamanlardaki faâliyetiniz hakkında malûmât veriniz, neler vâki olduysa söyleyiniz!

— İstanbul'a avdetden sonra en birinci düşüncem gazetemi ihyâ etmek idi. Tabîî bunda müşkilât vardı. Çünkü İstanbul'da düvel-i ecnebiye işgali vardı. Onun için başka bir gazete almak, onun ismini değişdirmek, başka bir imtiyâz gibi işlerle meşgul oldum ve gazetemi tesîs etdim; gazete çıkdıkdan zannedersem yirmi, yirmi beş gün sonra Birinci Lozan Konferansı oldu. Oraya gitdim. Oradan Nisan aylarında avdet etdik. Bendeniz münhasıran gazetemle meşguldüm; manzûrunuz olduysa görmüşsünüzdür ki gazetenin makalesini, romanını yazmakla, aynı zamanda âsâr-ı ilmiye ve edebiye yazmakla meşgul olan bir adamın başka bir şeyle hâricde uğraşmasına vakit sarfetmesi imkânı kalmaz. O sıralarda birgün, Cavid Bey: Yarın bize uğra, dedi. Hayrola, dedim. Kemâl Bey gelecek ve daha bazı arkadaşlar da gelecek, dedi. Tabîî kalkdım, gitdim. 5-10 kişi vardı. Kemâl Bey anlatdı: Gazi Paşa Hazretleri'yle İzmit'de görüşmüşler. –Bunlar daha bendenizin İstanbul'a avdetimden evvel olmuş.– O sırada Gazi Paşa Hazretleri başka gazetecileri de kabûl etmişler. Ankara'da da galibâ teşerrüf etmiş. O zaman İkinci Grub meselesi vardı. Bu fırkanın memlekete zararlı olduğundan ve memleket artık tam felâketlerden kurtulup da sükûn ve selâmeti tesîs etmek lâzım geldiği anlarda böyle uğraşmanın münâsib olmayacağından bahsetmişler. Kemâl Bey de bu fikirde bulunmuş. Paşa Hazretleri demişler ki: Sen bu fikirdesin, acabâ arkadaşların da senin ile hem-fikir midir? Kemâl Bey, bilmem, demiş.

— Kemâl Paşa ne söylüyormuş?

— Böyle tefrikanın muzırr olduğundan filân bahsetmişler de ondan sonra Paşa Hazretleri demiş ki: Sen böyle söylüyorsun, arkadaşların da bu fikirde midir? Tabîî bu lâkırdılar harfi harfine olamaz, meâl sûretiyle arz ediyorum. Sonra Kemâl Bey de: Bilmem. Arkadaşların hepsi bir tarafdadır. Müsâade ederseniz görüşeyim, arz ederim, demiş. Sebeb-i ictimâ budur diye söylenince, Kemâl Bey'e dedim ki bu lâkırdı ne vakit oldu? Anlaşıldı ki birkaç aylık meseledir. Zîrâ Kemâl Bey diyordu ki Ziya Gökalp'e Diyâr-ı Bekr'e mektûb yazdım, gelmedi. Onun için 1-2 aylık bir şey olacak.

— Ziya Gökalp'i de mi davet ediyormuş?

— Evet.

— Sonra?

— Onun üzerine bendeniz dedim ki, memleketde müzevvir çokdur. Bizim böyle toplandığımızı duyacak olurlarsa –ki tabîî duyacaklar ve bunun saklı olmasının imkânı yokdur– o zaman ne diyeceklerdir ve bu, sû-i tefehhümün ilk mukaddimesini teşkîl edecekdir, onun için bugünkü toplanmamız sizin emriniz üzerinedir. O işi anlamak ve görüşmek üzere Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne bir mektûb yazacaklardı. Hattâ ikinci ictimâda ilk işim, mektûbu yazdınız mı, demek oldu. Onun üzerine Kemâl Bey, evet, Ankara'da bilmem kime yazdım. Paşa Hazretleri'ne arz-ı malûmât edecekler, dedi.

— Demek ikinci ictimâda da bulundunuz?

— Bulundum.

— Sonra?

— Sonra efendim konuşurken ibtidâ biz neyiz lâkırdısı çıkdı. Çünkü İttihad ve Terakki mefsûh. Onun için kimin nâmına idâre-i kelâm edeceğiz? Biz demek için, biz kimiz ve neyiz, dedik. Buna ilk defa karar verildi. Hepimiz ayrı ayrı bir ferdiz. Az çok tanınmış birer ferd nâmına fikirlerimizi dermiyân edeceğiz, denildi. İlk prensib olarak bu konuşuldu. Eğer bir zümre nâmına olsa idi, ben derhâl çıkardım. Çünkü katiyyen Malta'dan sonra hayâtda müstakil kalmağa azmetmişdim. Sonra Paşa'nın etrâfında çalışmak meselesi mevzû-i bahsoldu. Buna da hiç kimsenin itirâzı olmadığı pekâlâdır. Çünkü bendenizin fikrimce İttihad ve Terakki evvelce mevki-i iktidârda idi. Malûm olan harb felâketiyle mesele bitdi. Artık İttihad ve Terakki'ye mensûb olanlar için yapılacak şey bir köşeye çekilmek ve memleketi kim kurtarmışsa idâreyi onların eline bırakıp memlekete duâcı olmak kalır. Memleketi kurtaranlar öteki kalanlar içerisinde bir kabiliyet, bir iktidâr görülürse çağırabilirdi. Bendenizin fikrim bu idi. Bu prensib kararlaşdı. Ondan sonra, ne mütâlaa edilecek, denildi. Gel derlerse gitmek, hidmet isterlerse yapmak. Bu prensib kararlaşdı. Bundan sonra, o hâlde Gazi Paşa Hazretleri'ne ne arz edileceği konuşuldu. O sırada malûm-ı âlîniz devlet Büyük Millet Meclisi şeklinde idi; bendeniz bu şeklin harb için fevkalâde işe yarar bir şekil de olsa, sulh zamanı için devâmı mümkün olamayacağı fikrinde idim. Bunu bildiniz ve bir nevî konvansiyon hâlinde devleti idâre etmekdense, bildiğimiz eşkâl-i hükûmetden birine göre

tadîl etmek, daha açık tabîriyle cumhûriyet yapmak fikrinde idim. Bu noktalarda konuşuldu. Ve tasvîb edildi. Ondan sonra Paşa Hazretleri'ne bu noktaların arz edilmesine karar verildi ve mesele de ondan sonra bitdi.

— Şimdi buraya kadar bir tahlîl yapalım. Bir defa iki ictimâ olduğunu söylediniz?

— Efendim, ya iki ya üç. Bendeniz ifâde-i evveliyemde ihtiyâten üç dedim.

— Şimdi birinci ictimâ ne vakit oldu ve kaç saat devâm etdi?

— Her hâlde öğleden sonra idi. Fakat kaç saat olduğunu tesbît edemem.

— Yemekden sonra mı?

— Öyle olacak ki bendeniz gazeteden çıkmış gitmişdim.

— Kimler vardı?

— Cavid Bey, İsmail Canbolat Bey, Şükrü Bey, Kemâl Bey, Vehbi Bey.

— Kâtib-i mesûl Vehbi Bey mi?

— Evet kâtib-i mesûl imiş. Sîmâsını sonradan gördüm. Hatırıma geldi. Nail Bey, Doktor Nâzım Bey, Nesimi Bey, Eyüb Sabri Bey, belki daha başkaları da var idi.

— Zirâat vekîli olan Sabri Bey var mı idi?

— Zannederim yokdu.

— Midhat Şükrü Bey?

— O yokdu.

— Hamdi Baba?

— Hayır, yokdu.

— Hüseyinzâde Doktor Ali Bey?

— Tahattur edemiyorum, belki vardı.

— Doktor Rusuhi Bey?

— Zannederim vardı, fakat Hamdi Baba hiç yokdu.

— O vardı. Ve sizin bulunduğunuzu da ifâde etmekdedir. Kâtib-i mesûllerden başka kim var idi?

— Kâtib-i mesûllerin hiçbirini tanımıyorum.

— Ardahan Mebûs-ı sâbıkı Hilmi Bey var mıydı?

— O vardı.

— Kemâl Bey tabîî vardı. Kâtib-i mesûllerden Hüsnü Edhem de var mıydı?

— İsimlerini bilmiyorum.

— Başka kimse var mı idi?

— Söylediklerim vardı.

— Hepsi kaç kişi idi?

— On on beş kişi vardı.

— Müzâkere usûlü dâiresinde mi cereyân etdi? Yani reis tarafından söz vermek, müzâkereyi idâre etmek vâki oldu mu?

— Beş on kişi lâkırdı söylerken karmakarışık olmaması için sıra ile söz söylendi.

— Müzâkereyi kim idâre etdi ve not tutuldu mu?

— Cavid Bey idâre etdi. Zabıt tutulmadı.

— İkinci ictimâınızda aynı zevât bulundu mu?

— Belki aşağı yukarı bulunmuşlardır. Belki gelmeyen de olmuşdur.

— İkinci ictimâınız hangi saatlerde?

— Kat'î söyleyemeyeceğim.

— Birinci ve ikinci ictimâların arasında kaç gün geçmişdir?

— Belki bir gün, belki iki gün bir şey geçdi aradan. İyi bilmiyorum. Fakat bendenizin saatleri tayîn edişim, Tanîn'den işimi bitirdikden sonra kendime göre öğleden sonra olması lâzımdır.

— Adnan Bey bulundu mu?

— Hayır, bulunmadı.

— Birisi telefonla davet etdiklerini söylüyor?

— Bilmiyorum.

— Öğle yemeğinde bulundunuz mu?

— Bendeniz Cavid Bey'in evinde yemeklerde çok bulunurum. Fakat bunlarda bulunduğumu bilmiyorum.

— Gece ictimâ oldu mu?

— Belki olmuşdur. Fakat geceleri bir yere çıkmam.

— Şimdi söylediğiniz gibi, mevzû-i müzâkere olan Kemâl Bey'in Gazi Paşa ile görüşmesi ve gûyâ Birinci Grub'la İkinci Grub sûretiyle ikilik olması da doğru değildir. Birlik olması için siz ne dersiniz, suâline karşı, arkadaşlarımla görüşeyim, demiş ve sizleri davet etmiş; sizler de toplanıyor ve şu ictimâları yapıyorsunuz. Şimdi Bi-

rinci, İkinci Grub'u birleşdirmek meselesi oldu mu? Yani buna dâir müzâkere cereyân etdi mi?

— Hayır efendim. Bendenizin meseleyi anlatışım kendi görüşüme göredir. Kemâl Bey hakikaten Paşa Hazretleri'yle görüşmüş mü, görüşmemiş mi? Arka tarafda arkadaşları var mı, yok mu, bilemem.

— Bu sefer böyle münâsebetsizlikler olduğunu anlayışınızı kabûl edemeyeceğiz. Çünkü akıl ve mantık vardır. Bunları birleşdirmek memleket için iyidir. Kemâl Bey böyle söylemiş. Siz arkadaşlarınızla görüşdünüz mü? Arkadaşlarınız bu fikirde mi, bunun mânâsı olmaz, bu hiçbir şeyi ifâde etmez ve böyle bir şey için de ictimâ etmiş olamazsınız.

— Arz edeyim efendim. Mevzû-i bahsolan Birinci ve İkinci Grub'u birleşdirmek değildir. Bizim vazîfemiz de bu değildir. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ne girip çalışmamız mevzû-i bahsdir. Yoksa Birinci Grub'un İkinci Grub'a girmesi ve barışması şekli değildir. Yani orada Kemâl Bey bir vekâlet-i fuzûliye kabûl etmiş oluyor.

— Bunu da siz kabûl ediyorsunuz. Kemâl Bey'in arkadaşları sırasında olan birtakım kimselerle toplanıyorsunuz. Kemâl Bey hakikaten bir kuvvet ifâde ediyor mu idi ki siz de Kemâl Bey'in şahsında temsîl eden kuvvetden madûd oluyorsunuz?

— Hiçbir zaman.

— Ya nasıl toplanabiliyordunuz?

— Bendeniz arz edeyim. Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'nin bir sözü söylenecek, denildi. Bunu zannedersem insanın hiç hidmeti olmazsa da merâkla gider dinler. Sonra gitmezse idim, ki olurdu. Nitekim sonradan cevâbı geldi. Gazi Paşa Hazretleri istemiş, çekilsinler bir tarafa otursunlar, diyor. Farz ediniz ki ben orda bulunmasa idim, bihakkın denemez mi idi ki, bak senden ufak bir hidmet memûl, o vakit tekebbür etdin gelmedin, bir tarafa çekildin gitdin, denirdi; ben o sözü anlamak için gitdim ve Paşa Hazretleri'ne arz edilmek üzere fikrimi söyledim. Başka sûretle bendenizin hiç dahlim yokdur.

— Birinci safhası, yani Gazi Paşa Hazretleri'yle çalışıp çalışmamak meselesi olduğunu buyuruyorsunuz, sonra şekl-i devleti konuşduk, diyorsunuz, bu neden mevzû-i bahsedildi?

— Çünkü Müdâfaa-i Hukuk Grubu'na kim girerse, tabîî gireceği fırkanın umdesini, fikrini biliyor. Haysiyetini bilen bir adam

gireceği fırkanın prensibini, siyâsetini öğrenmek ve kanâatleri tevâfuk etmek şartıyla girer. Hidmet başkadır. O sırada arz etdiğim gibi Büyük Millet Meclisi Hükûmeti vardı. O Hükûmet'in sulh zamanı için devâmını bendeniz muvâfık görmüyordum; işte cumhûriyet olsun şekli buradan çıkdı.

— Bunu müzâkere etdiniz mi?

— Evet.

— Tesbît etdiniz mi?

— Tabîî müzâkere edildi ve bu hakikat tabîî tesbît edilmiş olması lâzımdır ve zâten Gazi Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne arz edilecekdir.

— Başka?

— Bendeniz başka bilmiyorum.

— Yani tesbît etdiğiniz şekl-i hükûmeti cumhûriyet olsun mu dediniz?

— Cumhûriyet lâkırdısı açıkdan açığa olmadı. Zannederim tevzîn-i kuvâ şeklinde konuşuldu.

— Yani ne olacak?

— Yani bütün milletin nüfûz ve kudreti tek bir Büyük Millet Meclisi'nde toplanmayacak idi. Malûm-ı âlîniz Millet Meclisi heyet-i vekîleyi tayîn ederdi. Değişdirirdi. Müstakil bir heyet-i vekîle yokdu. Reis-i Cumhûr yokdu. Yalnız bir millet meclisi vardı ki hem de devlet reisi idi. Bunlar ayrılsın, her birinin ayrı ayrı mesûliyetleri olsun ve bu sûretle devlet bir şekl-i mer'î olsun şekli konuşuldu. Yani devlet sulh zamanı için ilel-ebed devâm edecek bir şekl-i mer'î olsun.

— Başka ne konuşdunuz?

— Başka bir şey konuşulmadı.

— İki ictimâ yapıyorsunuz. Öğleden sonra saat ikiden sonra başladı iseniz, saat beş altıya kadar devâm ediyor. Yani iki ictimâadâ asgarî beş altı saat çalışmış oluyorsunuz. Altı saatde bu iki şeyi mi tesbît etdiniz?

— Beyefendi, malûm-ı âlîniz beş kişi bile olsa, bu iki mühim mesele üzerinde herkes bir şey tutdurur, kimisi kısa söyler, kimi uzun söyler. Kimi de dört kelime ile îzâh edeceği şeyi uzun mukaddimelerden sonra anlatır.

— Yani bu iki mesele üzerinde saatlerce konuşdunuz?

— Öyle meselelerle saatlerce, hattâ aylarca görüşülebilir.

— Bunun üzerine İttihad ve Terakki ne yapıyor diye bir makale yazıyorsunuz.

— Mâdâmki yazıyorsunuz diyorsunuz, tabiî yazmışımdır.

— İfâdenizdeki şu sûretle toplanmanızla makaleniz arasında bir mutâbakat olması lâzım; acabâ bir mutâbakat var mı?

— Efendim, bahsetdiğiniz makalenin tarihini tabiî bilmiyorum. Fakat o zaman gazetelerde İttihad ve Terakki şöyle yapıyor, böyle oluyor ve yine İttihad ve Terakki siyâsete karışıyor, İttihad ve Terakki ihyâ edilmek isteniyor, diye gazetelerde birtakım münâkaşât olmuşdu; bu neşriyât üzerinedir ki bendeniz o makaleyi yazmış olacağımdır. Tabiî herkes her yazdığını hatırlayamaz. Bunun imkânı yokdur. Fakat İttihad ve Terakki ne yapıyor diye söylediğiniz makaleyi yalnız yazmışımdır. Her hâlde o makalede İttihad ve Terakki yokdur diye yazmışımdır. Çünkü prensibim budur. Bundan başka türlüsünü yazamam. İttihad ve Terakki mefsûhdur şeklini çokdan kabûl etmişim. Bundan sonra memleket işlerine fırkacılık hissini karışdırmamak lâzımdır. Bunları yapmamalıdır. Birleşmelidir, bu vatanın yaralarını el birliğiyle sarmalıdır. Bendenizin her yazdığım makale bu arz etdiğim prensiblerimin hâricinde olamaz zannederim.

— Bu müzâkereleriniz esnâsında Müdâfaa-i Hukuk'un umdelerini neşretdiniz mi? Ve bu müzâkereler esnâsında bu maddeler ve ûmdeler mevzû-i bahsolmuş mudur?

— Müzâkerelerimiz esnâsında neşredildi mi bilmiyorum. Zannederim o intihâbât esnâsında neşredilmişdi.

— Bu İttihad ve Terakki Ne Yapıyor makalesini ictimâalardan kaç gün sonra neşretdiğinizi tahmîn edersiniz?

— Makalenin tarihi nedir?

— 15 Nisan 339'dur.

[Resmî zabıtlar XXX]*

Hüseyin Cahid Bey İstiklâl Mahkemesi'nde Şişli ictimâlarını, son hâdise ile alâkadâr olanların faâliyetlerini îzâh ediyor.

Şişli ictimâlarındaki müzâkereler – Mahûd program – İctimâlarda kimler bulunuyordu? – Cahid Bey'in haberdâr olmadığı vaziyetler – Tanîn gazetesindeki neşriyât – İttihad ve Terakki yaşıyor mu? – Eski İttihadcılar ne fikirde? – Muhâlif fırka teşkîl edilmek üzere – Terakkiperverlere dâir şâyialar – Meclis'in küşâdından sonra – Terakkiperverlerin mebûs nâmzedleri – En iyi nâmzed kimdir? – Boş lâfları sevmiyor – Tanîn belâsı.

— O sıralarda olacak efendim.

— Şimdiki ifâdenize ve îzâhâtınıza muhâlif olarak, husûsî bir toplanış değil, bir kongre hâlinde toplandığınızı serdediyorsunuz.

— Bendeniz hiç öyle bir şey yazdığımı bilmiyorum. Eğer o makalede Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'nin ismini zikretmemiş isem edeb ve terbiye iktizâsıdır.

— Mesele edeb ve terbiye değil, cürmü tesbît ediyoruz. O makalenizde, resmen toplanmışdır, diyorsunuz. Bununla beraber makalenin akabinde, Kemâl Bey'in veyâhûd her hangi bir kimsenin Gazi Paşa ile İttihad ve Terakki nâmına ve diğer bir sûretde görüşmediğine dâir Gazi Paşa'nın Anadolu Ajansı'nda bir tekzîbi vardır. Fakat sizin makalenizden bir gün sonradır. Şimdi makaleyi bir defa okuyalım. Ve ifâdenizle mukayese edelim.

[*Hüseyin Cahid Bey'in dosyasında mahfûz 15 Nisan tarihli Tanîn gazetesindeki başmakalesi okundu.*]

— Hüseyin Cahid Bey, ben sana açık söyleyeyim, şu makaleniz kabil-i tefsîr değildir. Siz de görüyorsunuz ve yeniden dinlediniz, en doğrusu açık olarak îzâh etmekdir. Bu ictimâlarınız her biriniz tarafından ayrı ayrı ifâde ve tefsîr edilmişdir. Dün muhâkemesi yapılan en yakın arkadaşınız Cavid Bey dahi, burada sâmiîn muvâcehesinde bambaşka söylemişdir. Onun için size tavsiye ederim. Açık olarak söyleyiniz! Ne yapdınız, ne yapmak istiyordunuz?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1847, 29 Ağustos 1926, s. 4.

— Çok teşekkür ederim size Reis Beyefendi. Beni Meşrûtiyet'in bidâyetinden beri tanırsınız. Çünkü gazeteciyim. Bendenizin birçok kusûrlarım vardır. Fakat hiçbir kimse bana şimdiye kadar yalan söylüyorsun, sözünde durmuyorsun, samîmî davranmıyorsun, demedi. Bendeniz şimdiye kadar bir umde bilirim. Gizli bir şey yapmamak, itirâf edilmeyecek hareketde bulunmamak. Hayâtımı kurtarmak için müdâfaada bulunmuyorum. Değil burada adâlet huzûrunda yalan söylemek, her hangi bir yerde yalan söylemedim, hulûs niyetsiz ve hamiyetsiz hareket etmedim. İşte makalem buradadır. Ötekiler ne söylemişdir onu bilemem, bilmiyorum; bendeniz bu vakayı aradan üç sene geçdikden sonra hâdisâtın gözlerini silerek, hatırımda canlandırmağa gayret ederek burada anlatıyorum. İşte bu makale ki yazılmış, ne yapmak istediğimizi gösteriyor. O işlerin tam akabinde yazılmışdır. Binâenaleyh ne yapmak istediğimizi vâzıhan gösteriyor. Fakat herkesin kalbinin içerisinde değilim. Orada bu işe el ayak olmak isteyen Kemâl Bey'in rûhunu ve ne yapmak istediğini bilemem. Fakat bendeniz kalbim, vicdânım tamâmen bu makaledededir. Ne isterseniz îzâh edeyim.

— Ben size açık söylemenizi tavsiye etdim. Yalan söylüyorsunuz, demedim. Ben de size söylemem, cüretkârsınızdır. Kaleminizle çok iyi fikirlerinizi tasvîr edersiniz. Bir defa ifâdeniz şu makalenizi tutmamışdır. Şimdi ben îzâh edeyim: Birinci cümleden itibâren mevcûd bir İttihad ve Terakki üzerinde mütâlaa yürütüyorsunuz ve sûret-i mahsûsada intihâbât dolayısıyla ictimâ akdederek husûsî bir kongre yapdığınızı söylüyorsunuz. Îzâhâtınız bu değildi. Ondan sonra Birinci Grub'u Gazi Paşa'nın Grubu'na alıyorsunuz, onunla İttihad ve Terakki'nin evvel ve âhir hayâtı, siyâsî umdelerini îzâh ediyorsunuz. Hâkimiyet-i Milliye tarafdârı olduğunuzu, vatanperver, milliyetperver olduğunuzu münâsebet getirerek söylüyorsunuz. Hâlbuki netîcede münevver bir blok hâlinde Meclis'de bulunabileceğinizi...

— Birinci Grub'la birlikde.

— Münevver bir blok hâlinde yeni bir kuvvet, bir zümre ve mevcûdiyet olarak.

— Birinci Grub'la birlikdedir efendim.

— Yani ayrıca Birinci Grub içinde, ayrı blok olarak, bir kuvvet olarak bulunmak istiyorsunuz?

— Katiyyen efendim. Birinci Grub'la birlikde Meclis dâhilinde bir blok, çünkü daha o zaman fırka yokdu. Birinci Grub'la birlikde bir blok yapmakdır.

— Birinci Grub'la değil, makale meydanda.

— Hayır efendim, birlikdedir, bundan da bir fırka çıkar.

— Siz Birinci Grub dâhilinde ne oluyorsunuz?

— A'zâ, ferd, makalem meydandadır, okuyunuz, tekmîl her yerde aleyhinde bulunduğum mesele budur.

— Bak ne diyorsunuz, bundan dolayıdır ki [*Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne mürâcaat edilmiş ve Meclis'de hâkimiyet-i milliyeye tarafdâr, teceddüdperver, münevver bir blok teşkîl teşebbüsünde bulunulmuşdur*] şu hâlde ayrıca sizin nokta-i nazarınıza göre olmak üzere tevzîn-i kuvâ ile bazı husûsâtda sizin zümrenizle bir farkı olmak üzere, Birinci Grub dâhilinde hâkimiyet-i milliye esâslarında ve diğer esâslarda birlikde gideriz, demek istiyorsunuz.

— Efendim! Gazi Paşa Hazretleri'ne mürâcaat edilmekden maksad, grubu birlikde teşkîl etmek içindir; grub ayrı ayrı olacak da Gazi Paşa Hazretleri'ne mürâcaatın ne mânâsı olur?

— Biz bunu böyle anlamıyoruz. [*İttihad ve Terakki erkânı hiçbir zaman ekseriyet kazanarak intihâb edilmek fikrinde bulunmadılar*] diyorsun, şu hâlde İstanbul'da birleşiyorsunuz ve İttihad ve Terakki erkânı olarak birleşdiğinizi ifâde ediyorsunuz.

— Makalenin rûhu başdan aşağı, İttihad ve Terakki nâmında bir mevcûdiyet olmadığını ifâde eder. Söz arasında her vakit sâbık denilmez ya.

— Hiçbir yerde sâbık kelimesi yok.

— Olmasın efendim. Makale başdan aşağı İttihad ve Terakki'nin kalmadığını arz ediyor.

Reşid Galib Bey — Bilakis olmamışdır mânâsını anlıyoruz.

— Açıkdır efendim.

— Evvelki muhâkemenize döndürmeyiniz. Muhakkak bunu böyle anlıyorum, derseniz, yanlışdır. Matbûâtda yeniden neşretdireceğiz. Var olan İttihad ve Terakki üzerinde beyân-ı mütâlaa ediyorsunuz.

Reşid Galib Bey — İttihad ve Terakki ölmemişdir. İttihad ve Terakki bütün krokileriyle, teşkîlâtıyla yürümekdedir, İttihad ve Terakki henüz kararını vermemişdir, esâsı üzerinde yürüyorsunuz.

Reis — Diğer makalelerinizde bunu daha ziyâde tavzîh ediyorsunuz ve ifâdeniz açıkdır. Niçin toplandığınızı da burada sarâhaten zikretmekdesiniz. Şurada diyorsunuz ki, "İttihad ve Terakki'ye mensûb erkân memleketde sulh teessüs edinceye kadar fırka işlerini hâliyle bırakmak, sulhden sonra bir kongre yaparak kat'î karar vermek fikrinde idiler" diyorsunuz. Bu fikirde olanlar kimlerdi?

— Bendeniz kiminle görüşdüysem bu fikirde idi. Bir fırka vardı. Harb geldi bitdi, şimdi ne olacakdır? Çünkü fırka bir kongre ile değildi.

Reşid Galib Bey — Teceddüd Fırkası Kongresi Teceddüd Fırkası'nın dağılmasına karar vermedi. İttihad ve Terakki'nin dağılmasına karar verdi.

— Evet efendim. İttihad ve Terakki Fırkası'nın Teceddüd Fırkası'na inkılâbına karar verildi.

— Evet. O hâlde siz ne hak ve salâhiyetle İttihad ve Terakki'nin mevcûdiyetinden bahsediyorsunuz? İttihad ve Terakki bundan sonra nasıl çalışacak, yoksa ismini mi değişdireceğiz, yâhûd programı mı yapacağız filân diye uğraşıyorsunuz?

— Makalemde de İttihad ve Terakki nâmına kimsenin söz söylemeğe hakkı olmadığını söylüyorum.

— Teceddüd Fırkası'na İttihad ve Terakki'nin kalbi için bir kongre olmadı mı?

— Oldu.

— Şu hâlde Teceddüd Fırkası'na kalbini kabûl etmiyorsunuz demekdir.

— Nasıl kabûl etmem efendim?

— Hani ya, Teceddüd Fırkası'ndan hiç bahsetmiyorsunuz?

— Yazamaz ki. Zâten kongre olursa kim gelecek? Elbet de Teceddüd Fırkası a'zâları değil mi?

— Fakat Teceddüd Fırkası nâmındaki makalenin içinde bir kelime yokdur?

Reşid Galib Bey — İttihad ve Terakki'yi toplanan bir kongre ile kendiniz ilga ederek Teceddüd Fırkası'na kalbetdiniz. Bu kongrenin

kararını ele almıyor, onu kabûl etmiyor ve Ferid Paşa Hükûmeti'nin Teceddüd Fırkası'nı kapatmasını emr-i vâki telâkki ediyorsunuz. Teceddüd Fırkası'nın kapanması, İttihad ve Terakki'nin son kongresi ahkâmını ibtâl ediyor mu idi?

— İşte o kongre toplanıp, karar verecek efendim.

— Diğer bir makalenizde hedefinizi sarâhaten zikrediyorsunuz. Yani bir blok olarak girmek istediğinizi ve buna karar verdiğinizi sarâhaten yazıyorsunuz. Akşam ve Vatan size gizli bir komite yapıyorsunuz, diyorlar. Onu da okuyacağız.

[*Hüseyin Cahid Bey'in 16 Nisan tarihli dosyasında mahfûz ikinci makalesi okundu.*]

— Anladın mı? Doğrudan doğruya bir blok olarak giriyorsunuz. Onu tesbît etdik.

— Efendim, arz etdim ki, Müdâfaa-i Hukuk prensibi Büyük Millet Meclisi esâsâtı üzerine mürekkebdi. Teklîf edilen tadîlât cumhûriyet ve tevzîn-i kuvâ şeklidir. Bu teklîf bundan dolayı ileri geliyor.

— İttihad ve Terakki müdîrânı sıfatıyla kendilerinde o hak ve salâhiyeti görerek birtakım efendiler, beyler bir araya toplanmışsınız.

— Teklîf üzerine gelmişiz.

— Peki, Hamdi Baba sizin ayarınız mıdır? Hüsnü ile, Vehbi ile bir defa oturdun mu? Cavid Bey'in evine bunlar ayak basmış mıdır?

— Hayır.

— Ne teklîfi? Niçin orada toplanıyorsunuz?

— Ne bileyim efendim?

— Maddeyi ifâde etmekde sizin nokta-i nazarınız Kemâl Bey'in nokta-i nazarından daha vâsidir. Makaleniz ictimâınızın, hedefinizin ne olduğunu pek sarîh sûretde göstermekdedir ve açık olarak söylüyorsunuz. Şimdi arkadaşlarınıza gelelim. Arkadaşlarınız, o müzâkerede bulunanlardan bir kısmı, evvel-i emirde bir İttihad ve Terakki var mı yok mu diye müzâkere etdik, diyorlar, ne dersin?

— Arz etdim. İlk lâkırdımız biz neyiz, kimiz şekli idi.

— Bazı arkadaşlarınız da İttihad ve Terakki nâmına Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti arasında bulunmayı istemeğe doğru müzâkere açdığınızı söylüyorlar.

— Netîcede istememeğe karar verilmişdir. Müzâkerenin içinde tabîî bu fikirde olanlar da olmuşdu. Fakat netîce istememeğe doğru gitmişdir.

— Bazı arkadaşlarınız da 9 maddelik bir programı İttihad ve Terakki nâmına tesbît etdik, diyorlar. Okutalım da dinleyiniz.

[*Dosyasında mahfûz 9 maddelik program okundu.*]

— Ne diyorsunuz, bu program orada mı yapılmışdır?

— Yapılmışdır.

— Niçin şimdiye kadar söylemediniz?

— Arz etdiklerimin içinde hangisi eksikdir?

— Bize hâlisâne söylemeniz için bir tavsiyede bulunmağa kadar vaziyet müsâid gelmişdir. Sizse: Ben yalan söylememden başlamışsınızdır. Ve eski sözlerinizi de kendiniz tekzîb ederek, tertîb etdik diyorsunuz.

— Arz etdiğim sözler hep bunların içinde. Madde madde aklımda kalmaz. İttihad ve Terakki Fırkası mevzû-i bahsolduğu zaman bunun programı ne olabilir? Şimdi bu program Gazi Paşa Hazretleri'ne arz edilmek üzere tesbît edilmiş programdır; intihâbâta bir fırka hâlinde çıkılırsa ne esâsât üzerine çıkmalıdır, diye tesbît edilmiş maddelerdir. Fakat Paşa Hazretleri'nden: İstemem, kendileri hiçbir işe karışmasınlar, diye emir geldikden sonra –ister doğru ister yalan– ne program ne faâliyet hiçbir şey olmamışdır. Hattâ bendeniz de gazetemde mebûs olmayacağım, deyip Avrupa'ya gitmişimdir. Bu, intihâbâta karışmak, mücâdele-i siyâsiyeye girişmek îcâb etdiği takdîrde teklîfi lâzım gelen bir program idi. Hâlbuki bu program Gazi Paşa Hazretleri'nin emri üzerine icrâ edilmemişdir.

— Demin böyle mi söylüyordunuz?

— Aradaki tezâdı mahkeme-i âliyeniz takdîr eder.

— Bu maddeler orada mı tesbît edildi?

— Evet.

— Nasıl tesbît edildi? Kim ne söyledi? Evvelâ ihzâr edilmiş bir program var mı idi? Onun üzerine mi beyân-ı mütâlaa edildi yoksa orada mı ihzâr edildi?

— Efendim, Paşa Hazretleri'ne esâs üzerine fikir arz edileceği mevzûu açıldığı zaman, herkes düşünsün, fikrine ne gelirse onu söylesin, müzâkere edilsin ve mazbût bir şey dâhilinde arz edilsin,

denildi. İşte ikinci ictimâ bunun üzerine vâki oldu. Orada düşünüldü ve bu şekil meydana geldi.

— Fakat bu program İttihad ve Terakki Fırkası nâmına ihzâr edilmiş bir programdır.

— Evet, mücâdele-i siyâsiyeye girişmek fikri kabûl edildikden sonra bir fırka hâlinde ortaya çıkmağa karar verilirse, o vakit tatbîk edilmek üzere ihzâr edilmişdir.

— Bir fırka hâlinde ortaya çıkmak ne demek?

— Yani Paşa hazretleri, ayrı çalışsınlar derse ve bunu kabûl ederlerse...

— Şu hâlde İttihad ve Terakki'nin var olduğu esâsını kabûl etdiniz?

— Var olduğu esâsı kabûl edilmiş olsa, program yapılır mı efendim?

— İyi ya, makalede söylediğiniz gibi tadîlât yapıyorsunuz. Bir İttihad ve Terakki Fırkası programı kabûl ediyorsunuz. Meselâ eski programınızda radikaller esâsı yok iken, bu programda onu da kabûl ediyorsunuz. Bütün başka rey-i âmm usûlünü kabûl ediyorsunuz. İstanbul'un merkez-i hükûmet olmasını kabûl ediyorsunuz. Daha sonra meclis-i müessisân usûlünü kabûl ediyorsunuz ve daha daha birtakım tafsîlât tesbît ediyorsunuz.

— Efendim, fırka olacakdı. Yani kongresinde arz edilecek bir fırka programı olacak idi, fakat şartdır ki faâliyet-i siyâsiyeye girilmeğe karar verilse idi.

— Şu hâlde İttihad ve Terakki Fırkası nâmına toplandığınızı kabûl etmek zarûreti vardır.

— Efendim herhangi bir fırka teşkîl etmek istenilse, meselâ "M"* fırkasını, "N"** yapmak isteyen üç dört kişi toplanır, esâsı hâzırlar. Kongresi yapılır. Ve bu ihzâr edilen programı kongreye arz eder.

— Pekâlâ! Bunu her hangi bir zamanda meydana çıkacak olan İttihad ve Terakki nâmına mı söylemek istiyorsunuz?

— Efendim! Paşa Hazretleri'ne arz edilmek ve kabûl edildiği takdîrde bir fırka teşkîl etmeğe karar verilirse, o zaman teşekkül edecek olan fırkanın programı olmak üzere tesbît edilmişdir.

---

* "Mim" harfi olarak yazılmıştır.

** "Nun" harfi olarak yazılmıştır.

— Bu husûsları şimdi söylüyorsunuz. O vakit gazetenizde sarâhatle yazmadınız. Siz toplandınız ve kendinizi İttihad ve Terakki'nin sâhibi farz etdiniz. Sizin ihzâr ve tesbît etmiş olduğunuz şu program kendisini İttihad ve Terakki sâhibi farz eden kimselerin siyâsî ve hafî bir programıdır. Bunun başka şekli yokdur ve başka türlü tevîl edilmesine de imkân yokdur. Hakikat bu merkezdedir. Ve bu sistem dâhilinde makaleler yazarak zemîn hâzırlamağa çalışmışsınızdır ve ondan sonra da arkadaşlarınız yine aynı sistem dâhilinde muhâlif vaziyetler vücûde getirmeğe ve başka sûretle mevki-i iktidârı elde etmeğe çalışmışlardır ve nihâyetün-nihâye işi sû-i kasdle halletmeğe doğru yürümüşlerdir.

— Efendim, propaganda yapdı, buyuruyorsunuz. Gazete bir fikir gazetesidir. Tabîî bu fikre hidmet edecekdir. Bendenizin yapdığım propagandada Halk Fırkası'nın prensibleri aleyhinde ne vardır? Vâkıa Halk Fırkası'nın henüz resmî bir programı yoksa da bu programa mukabil yaldızlı birtakım sözlerden bin kat kıymetdâr icrââtı vardır.

Bunlara bakılacak olursa birincisi cumhûriyet, ikincisi hürriyet-i vicdân ve laiklik, üçüncüsü de maymun taklîdi şeklinde değil, ciddî sûretde rûhlu olarak Avrupalılaşmak meselesidir. Şimdi bendeniz, sizin bu prensiblerinizin hilâfına hangisini propaganda yapmışım? Hangini fikrî müdâfaa etmişim? Ve sizden nerede ayrılıyorum? Kabûl ve tatbîk edilen şu üç mühim esâs üzerinde sizinle beraber bütün mevcûdiyetimle uğraşmışımdır. Tekrar ederek arz ediyorum ki hangi esâs üzerinde sizden ayrılmışım? Ortada bir hakikat vardır.

— Sizin sözlerinizi çok samîmî olarak dinler ve yazılarınızı yine çok samîmî olarak kabûl ederiz. Fakat yalnız için için böyle bir komite rûhu olmasa. Maat-teessüf İttihad ve Terakki, bilerek bilmeyerek, isteyerek istemeyerek memlekete vermiş olduğu komitecilik rûhu dimâğlarından çıkmamışdır. Bunun en bâriz delîl ve şâhidi celbedilmiş olan arkadaşlarınızın âkıbetidir.

— Onları efkâr-ı umûmiye kadar, ben de tayîn ederim. Bendenizi pekâlâ bilirsiniz. Komiteciye benzer bir hâlim var mıdır?

Bendenizin hayâtımı, mâzîmi düşününüz. Bir adamın mâzîsi az çok istikbâlini de gösterir. Bendeniz Meşrûtiyet'den evvel bile İtti-

had ve Terakki'nin cemiyet-i hafiye şeklinde çalışmasına muteriz idim. Bu Cemiyet, cemiyet-i hafiye şeklinde iken bendenize teklîf vâki oldu. Girmedim. Kabûl etmedim. Çünkü hafî idi. Bundan dolayı da bazı muâhezâta marûz kaldım. Biliyorsunuz ki İttihad ve Terakki Cemiyeti Meşrûtiyet'den evvel bir cemiyet-i hafiye idi. Ve o hâli muhâfaza ediyordu. Onun bir fırka-i siyâsiye olması için az mı çalışdım? Az mı makale yazdım? Şimdi bir adamın rûhu cemiyet-i hafiye ile imtizâc etmez ve o cemiyet-i hafiyenin meydan-ı aleniyete münkalib olması için irşâdâtda bulunur ve boş kalan vakitlerini de âsâr-ı ilmiyeye hasrederse, o adamın üzerine hiçbir irfân kokusu bulaşmaz mı? Sorarım nasıl olur da bu adam komitecilik zihniyetiyle hareket eder?

— Arkadaşlarınız, sizden gayrı ve sizin ilim ve irfânınız derecesinden daha aşağı mı idi? Meselâ: Maârif Nezâreti'ne kadar irtika etdirdiğiniz Şükrü Bey o komitenin başında idi.

— Kendimden gayrı başkası için bir şey diyemem. Demeğe hak ve salâhiyetim yok.

Reşid Galib Bey — Ortada bir program doğuran bir hareket-i siyâsiye vâkidir. Buyurdunuz ki bilâhire bu programın tatbîkinden sarf-ı nazar edilmişdir. Yani sâha-i tatbîke koymakdan vazgeçdik, dediniz. Bu sarf-ı nazar kararını da vermek için aynı zevâtı yine Cavid Bey'in evinde veyâhûd daha başka bir yerde ekseriyetle toplandınız mı? Ve toplanarak bu sarf-ı nazar kararını verdiniz mi? Yoksa herkes kendi kendine mi karar vermişdir?

— Onu pek tayîn edemeyeceğim. Yalnız bendeniz netîceyi merâk etdim. Mesele ne oldu, dedim. Gazi Paşa hazretleri, "İstemem, dursun" demiş, denildi. Fakat bunu bir ictimâadâ mı söylediler, yoksa ayrıca mı söylendi, bunu tayîn edemiyorum.

Reşid Galib Bey — Bu programın tatbîkinden vazgeçelim şeklinde karar vermek için Zât-ı âlînizi Cavid Bey'in evine tekrar davet etdiler mi?

— Efendim, bu program mücâdele-i siyâsiyeye girişildiği zaman tatbîk edilecek bir program idi. Gazi Paşa Hazretleri'nden artık "İstemem vazgeçsinler" cevâbı gelince, tabîîdir ki bu program kendiliğinden sâkıt oldu. O da davet etdiler de orada mı söylediler, yoksa sokakda mı duydum, onu tayîn edemiyorum. Fakat bildiğim bir

şey varsa her hâlde netîce ne oldu diye sordum. Ve Gazi'den cevâb geldi, "Kalsın" buyurmuş, dediler. Mesele de bu sûretle kaldı.

Reşid Galib Bey — Dediler buyurduğunuza göre, birçok zevât arasında bu suâlinizi sormuş olacaksınız ki cem edâtını kullanıyorsunuz ve tekrar mevzû-i bahsolduğu anlaşılıyor.

— Zannederim Cavid'e sordum, yâhûd bunun için bir ictimâ olmuşdur. Katiyyetle kesdiremiyorum. Bunun için ihtiyâten üç ictimâ oldu dersem de çok çıkarsa, niçin yalan söylediniz, diye muâheze edilirim. Bu ihtimâle binâen kayd-ı ihtiyâtla üç ictimâ dedim.

— Sizin Cavid Bey'in bu mevzû üzerindeki ifâdelerine itimâdınız vardır, değil mi?

— Tabîî.

— Cavid Bey sizin gibi söylemiyor. "Biz bu programı yapdık. Herhangi bir arkadaşımız mebûs olursa, bu programı sûret-i husûsiyede tatbîke çalışacak idi" diyor. Onun üzerine kendisine sorduk. Dedi ki: Pekâlâ her hangi bir arkadaşınız Birinci Grub'un veyâhûd Müdâfaa-i Hukuk'un programını kabûl edip de mebûs oldukdan sonra, sizin ihzâr etdiğiniz bu programı tatbîk edebilir mi, dedik. Edemezdi, dedi. Sonra İsmail Canbolat'ın mebûs olmasını müteâkıb İstanbul gazetelerine İstanbul'un makarr-ı hükûmet olması hakkındaki vâki olan beyânâtına mukabil ne dersiniz, dedik. "Takbîh ederim" dedi. Binâenaleh ifâdeleriniz ve programa karşı verdiğiniz cevâblar sümmet-tedârikdir. Ve şimdi hatırınıza gelip de müdâfaâtda bulunmak için kullanabildiğiniz ifâdelerdir. Cavid Bey de bunu böyle söyleyince, bunun başka mânâsı yokdur ve olamaz.

— Beyefendi, bendeniz İstanbul'un merkez-i hükûmet olmasını gazetemde her vakit yazdım.

Kılıç Ali Bey — Fakat bu program tahtında.

— Hayır, programdan evvel de yazdım. Bendeniz İstanbulluyum, İstanbul'un makarr-ı hükûmet olmasını münâsib görüyorum.

— Hulâsa bu program İttihad ve Terakki nâmına yapılmış ve hafî bir cemiyetin programı olmak üzere kabûl etmekdeyiz; makalenizin birisinde bu mevzûlar üzerinde tedkikat yaparak şöyle bir ifâdede bulunuyorsunuz ki şâyân-ı dikkatdir. Yani Avusturya Reis-i Cumhûru'yla görüşdüğünüzden bahseden 18 Temmuz 340

tarihli gazetenizde şöyle diyorsunuz: "Mevkinizde, nufûz ve iktidârınızda hiç gözüm yokdur efendiler. Mevki-i iktidâra gelmek iki sûretde olur. Birisi gizli cemiyetler teşkîli, komplolar tertîbidir ki bu yol fesâd ve nifâk yoludur. Diğeri de ekseriyet tarîki, yani usûl ve kanûn tarîkidir." Yani çok iyi biliyorsunuz ki mevki-i iktidâr komplo ile de olabilir ve bu da vardır. Sonra "Ben bunların ikisine de tarafdâr değilim" demek istiyorsunuz. Hâlbuki maalesef bir komplo yapmışsınızdır. Ve tamâmen bunun husûlüne doğru yürümüşsünüzdür.

— Bendeniz hiç komplolara girmedim.

— Biliyoruz. Siz bomba kullanmazsınız ve kullanamazsınız fakat...

— Kullanmam ve kullandırmam da; çok ricâ ederim bu hakareti bana yapmayınız. İstediğinizi söyleyiniz, fakat böyle bir şey atf ve isnâd etmeyiniz. Bendeniz kendimi memleketin ilim ve irfânına hasretmiş bir adamım.

— Fakat mevki-i iktidârda olmak şartıyla. Mevki-i iktidârda olmayınca en ziyâde hazmedemediğiniz cihet bu oluyor ve çileden çıkıyorsunuz.

— Reis Beyefendi hazretleri! Müsâade buyurur musunuz arz edeyim. Mevki-i iktidâr buyurdunuz. Hakkı Paşa Kabinesi bendenize Maârif nâzırlığını teklîf etdi. İstemedim. Talat Paşa Kabinesi'nde Zirâat ve Nâfıa nâzırlığı teklîf edildi, kabûl etmedim. En şerefli bir mevki olan Meclis-i Mebûsân riyâsetine intihâb etmek istediler, kabûl etmedim, istemedim. Şu hâlde benim için bir mevki-i iktidâr mevzû-i bahsolabilir mi?

— Bunları münâkaşaya girersek mesele uzun sürer.

— Fakat vicdânınızı tenvîr için söyledim.

— Cahid Bey! Pekâlâ bilirsiniz ki bunların içyüzünü ben iyi îzâh edebilirim. Şimdi onu bırakınız da mâbadına gelelim. 340 senesinde bir muhâlif fırka vücûde getirmek için arkadaşlarınızda bir temâyül uyanmışdı. Bu temâyül onlara nereden doğmuşdur? Sizin bu husûsdaki intibâât ve ihtisâsâtınız nedir?

— Hiçbir fırkaya girmemeğe kararımı verdikden sonra artık böyle fırka işleriyle nazarî sûretde meşgul olmuşumdur. Bütün nazariyât kitâblarında olduğu gibi bendeniz de böyle muhâlif bir fır-

kanın tarafdârı idim. Tatbîkata uymuyor. Bu hatâlarını insan tecrübelerle anlıyor.

— Demek 340 senesi evâsıtında muhâlif bir fırka yapılmağa doğru vâki olan teşebbüsleri anlamadınız?

— Bendeniz yalnız gazete işiyle meşguldüm. Gazetelerde gördüğüm, okuduğum ve işitdiğim şeylerle böyle bir şeyin vücûd bulacağını anlıyordum.

— Fakat buna rağmen Cavid, Canbolat ve Kemâl beylerle dâimâ hâl-i temâsda idiniz?

— Cavid Bey'le dâimâ temâsda idim. Şükrü Bey'le Malta'daki felâket arkadaşım olmak itibârıyla selâmlaşırdım. Kendisiyle öteden beri temâsım yokdur. Kemâl Bey'le kezâ Canbolat Bey'le arasıra âilece temâs ederiz. Kendisi İstanbul'a gelip gitdikce mâ-âile uğrarsa uğrardı. Fakat arz etdiğim gibi Şükrü Bey'le öteden beri ahbâblığım yokdur.

— Demek arkadaşlarınızın böyle bir muhâlif fırka yapmak husûsundaki teşebbüslerine vâkıf değilsin?

— Bil-umûm gazeteciler gibi benim de kulağıma çalındığını bilirim. Husûsî sûretde duymuşluğum yokdur. Fırka teşekkül etdikden sonra işitdik. Fakat meydana çıkmadan evvel taallukum olamaz. Terakkiperver Fırka ile de hiçbir münâsebetim yokdur. Dahlim yokdur. Hattâ beyânnâmesini bendeniz yazmışım filân, diye bir dedikodu işitdim. Fakat katiyyen yalandır. İki sene evvel işitdim idi. Gûyâ fırkanın beyânnâmesini ben yapmışım. Katiyyen yalandır.

— Bunu sormuyorum. Bu arkadaşlarınızın böyle bir şey yapmak istemeleri hakkındaki husûsâta âid hiçbir şey duymadınız mı?

— Tahattur etmiyorum.

— Terakkiperver Fırka nâmıyla bir fırka yapıldığını ne vakit haber aldınız?

— Umûm gibi ben de haber aldım.

— Yani resmen teşekkülünden ne kadar zaman evvel?

— Gazetelerde intişâr etmişdi. Etrâfdan havâdis geliyordu. Belki bir hafta, belki on gün evvel.

— Kemâl Bey'in bu fırkayı yapması etrâfında İkinci Grub'la, bazı kimselerle görüşdüğüne dâir haberiniz var mıdır?

— Bendenizin haberim yokdur.

— Cavid Bey'in ondan Adnan Bey'in davetiyle toplanıp da konuşmaları hakkında?

— Adnan Bey'le ben bir araya gelmem, dargınım.

— Cavid Bey vâsıtasıyla?

— Öyle dahi olsa Adnan Bey'le görüşmem.

— Cavid Bey'den resmen teşekkül edinceye kadar hiçbir şey işitmediniz mi?

— Fırka'nın teşekkül tarihini bilmiyorum.

— Meclis'in ictimâında başladı.

— Fırkalar yapılıyor, diye ağızlarda dolaşıyordu. Tabîî ben de işitdim.

— Şahıslardan duymadın mı?

— Zevât üzerinde bilmiyorum. Adnan Bey, Kemâl Bey, Şükrü Bey benimle bir araya gelip görüşmemişlerdir.

— Cavid Bey'in evinde Hamdi Baba filân toplanırsınız, böyle bir program yaparsınız, ondan sonra yeniden fırka yapmak isterler de sizin bir haberiniz olmaz!

— Bu Terakkiperver Fırka'dan bir sene evveldir.

— Fakat yine aynı arkadaşlarınızın bir hareketi, bir yeni teşebbüsüdür. Bunun üzerinde program yapıyorsunuz...

— Bendeniz bunda yokum efendim. İttihad ve Terakki Programı buyurduğunuz bu program gelmiş geçmiş bir programdır. On ay, bir sene evvelki meseledir.

— Anladım, Cavid Bey'in evinde toplananlardan mühimleri yeni bir fırka-i siyâsiye yapmak istiyorlar. Ve birlikde tesbît edip mutâbık kaldığınız şu programdan ayrılıyorlar. Şimdi, bu efendilerin size böyle bir şeyden bahsetmemeleri mümkün midir?

— Çok mümkündür.

— Niçin?

[Resmî zabıtlar XXXI]*

Hüseyin Cahid, Salah Cimcoz ve kâtib-i mesûllerden Vehbi İstiklâl Mahkemesi huzûrunda.

Salah Cimcoz Bey vaziyetden haberdâr değil – Rauf Bey'in çevirdiği entrikalar – Vehbi Bey İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etmiş? – Kâtib-i mesûllerdeki hidmetler – Kâtib-i mesûller de işin içinde – Kara Kemâl'in faâliyeti – İâşe Nezâreti ihdâs ediliyor – Mütâreke'nin akdinden sonra – Yeni memûrlara vazîfeye başlamak kısmet olmadı.

— Çünkü boş lâkırdı dinlemediğimi, sevmediğimi, iş güç sâhibi olduğumu bilirler. Bu gibi ictimâlarda bendeniz katiyyen bulunmam.

— Sizi mebûs yapmak için kimler tarafından teklîf vâki olmuşdur?

— Sabit Bey'le Kemâl Bey tarafından vâki oldu. Çok memnûn oldum, mahkeme-i âliyeniz bunu tesbît etmiş. Çünkü bu meseleyi bendenizin masûmiyetime en birinci delîllerden biri addedeceksiniz.

— Ne gibi, söyleyin.

— Çünkü kendilerinden ayrı olduğumu isbât ediyor. Kendilerinin içinde olsam, yabancı bir adam gibi gelip de mebûs yapalım diye teklîf ederler mi?

— Bir kerre tesbît edelim! Terakkiperver Fırka nâmzedi olarak teklîflerini nerede yapdılar?

— Mesadet Hanı'nda.

— Ayrı olarak mı?

— Hayır ikisi birlikde, beraberdiler efendim.

— Siz demek Mesadet Hanı'na gidersiniz?

— Hayır yalnız bir davet yapıyorlar. Tanîn'den çıkarken akşam üzeri buraya uğrayınız diye davet ediyorlar.

— Oraya başka zaman gidiyor muydunuz?

— Hayır efendim.

— Orada kimler varmış?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1849, 31 Ağustos 1926, s. 4.

— Sabit Bey, Kemâl Bey vardı.

— Başka?

— Bilmiyorum pek tahattur edemiyorum, sorarsanız tabîî söylerler. Bunu kendime bir pâye vermek için söylemiyorum. Çünkü ciddî mi idi, şaka mı idi, pek tayîn edemem. Teklîf edip cevâb-ı red almak tabîî ağır gelir. Ben onun için "Tanîn evlâdıdır da hiçbir yere sığmaz" dedim ve Allah'a ısmarladık diyerek çıkdım gitdim.

— Peki bu şekil böyle kabûl edilir mi?

— Yani nasıl kabûl edilebilir?

— Sizi çağırıyorlar, ciddî, gayr-i ciddî olduğunu bilmiyorsunuz?

— Efendim arz edeyim: Vâkıa muhâlifdir, fakat müdâfaa için arz edeceğim: Terakkiperver Fırka benden iyi nâmzed bulabilir, maalesef ben Tanîn gazetesi sâhibiyim, bunu şahsım için söylemiyorum. Bir muhâlif fırka için az çok münteşir bir gazetenin ehemmiyetini takdîr buyurursunuz, hâzır böyle bir gazete de var, böyle bir adama teklîf ederlerse ve o da kabûl ederse tabîî bu bir kârdır. Muvaffak olmasa da –ki muvaffak olmasının imkânı yokdur– bir defa gazeteyi mimlemiş olur, kendisine meyletdirmiş olur. Eğer bendeniz nâmzedliği kabûl etmek gafletinde buluna idim, yok olurdum. Onun için bu kendi hesâblarına gayet iyi düşünülmüş, gayet iyi bir hareketdir.

— Pekâlâ hangi mebûsluk mevzû-i bahs idi?

— İstanbul mebûsluğu.

— Zannedersem Halk Fırkası'nın Hakkı Şinasi Paşa'yı nâmzed gösterdiği intihâb olacak?

— İstanbul'da çok intihâb olmadı zannederim. Odur.

— Odur. Kemâl Bey Terakkiperver Fırka'dan mı idi?

— Bendeniz onu şu sûretle anladım. Sabit Bey Ankara'dan gelmiş, oraya uğramış, kayıd sormak için görüşmüşdür. Kemâl Bey de eski bir İttihadcı olduğu için belki üzerimde nüfûzu vardır. Tavassut eder, filân demişdir. Onun için söylemiş olur. Fakat onların arasında var mıydı yok muydu, bilemiyorum.

— Kemâl Bey'in 340 senesi Haziran ve Temmuz aylarında, yani Terakkiperver Fırka'nın resmen teklîfinden çok evvel İkinci Grub'la müzâkereye girişdiğini, İkinci Grub müdîrânı addedilen kimseler tarafından Rauf Bey tarafından Kara Kemâl kuvvetleriyle birleş-

mek hakkında kendilerine söylendiğini biz burada muhâkemeten tesbît etdik. Kara Kemâl zâhiren Fırka'ya girmişdir. Demin Fırka resmen teşekkül etdiği vakit de meydana çıkmamışdır. Fakat bir eski İttihadcı olduğunuzdan dolayı, sizin üzerinizde tesîr yapabileceğinden dolayı, Sabit Bey ona mürâcaat etmişdir, diyorsunuz. Hâlbuki Kara Kemâl Terakkiperver Fırka'nın öteden beri başındadır. Ve müessisidir. Nizâmnâmesini de Canbolat, Şükrü, Kara Kemâl ve Ali İhsan yapmış. Hattâ bir iki müsveddesinin müzâkeresinde de Cavid Bey bulunmuşdur. Sizin de bir iki ictimâadâ bulunduğunuza dâir Ali İhsan'ın bir ifâdesi vardır.

— Bendenize bu hakikatları burada tesbît buyurdunuz. Kemâl Bey'in teşebbüslerini burada sizden işidiyorum.

— Yani böyle bir vakayı Kemâl Bey'in lehine olarak söylüyorsunuz?

— Estağfirullah efendim; ben burada kendimi düşünüyorum, Kemâl Bey neme lâzım?

— Sizin bu kadar mesleğiniz sarîh olduğu hâlde, birçok arkadaşınız o tarafda bulunuyor, nasıl oluyor da sizi mebûs nâmzedi olmak üzere göstermek istiyorlar?

— Arz etdim efendim. Başımdaki Tanîn'in belâsı. Ben başka bir şey olsa idim neye yarardım? Kuvve-i nutkiyem yok, bir şeyim yok. Mesele o gazeteyi Fırka'ya mâl etmekdir.

— Bütün hareketler; Doktor Nâzım'ın gazetelerle neşredilen mektûblar ile de sâbit olmuşdur ki, İttihad ve Terakki Fırkası'nı meydana çıkarmak ve onun programını tahakkuk etdirmeğe doğru vâki olmuşdur. Binâenaleyh şu ve bu hareketinizi nasıl tefsîr ederseniz ediniz, yalnız okuduğumuz programın üzerinde ve onun tahkikine doğru olmuşdur. Yani sizin mebûsluğu istemediğinizi sûret-i Hakk'dan kabûl edemeyiz, kazanamayacağınızı anladınız, bunun aynı İzmir'de de olmuşdur. Rahmi Bey'in ısrârına rağmen onlar nâmzed göstermişlerdir ve kazanamamışlardır. Tecrübe edilmişdir, bunun için ben istemem, demişsinizdir. En doğrusu da böyle olur. Esâsen kazanamazdınız.

— Zâten bu memleketde kuvvetli bir fırka-i siyâsiye teşkîlâtına istinâd etmeyen bir mebûsun sırf kendi kudretiyle mebûs olmak ihtimâli var mıdır?

— Evet. Yani kazanamayacağınız muhakkak. Onlar da belki eksik düşünmüşlerdir. Ve belki de reyleri parçalamak istemişlerdir?

— Bendenizin kabûl etmediğim, arz etdim ki siyâsetle alâkadâr olduğum içindir, ayrı olduğumu da isbât etmez mi? Bendeniz sizin vicdânınız için söylüyorum. Benim bu adamlarla beraber olmadığımı hiç olmazsa göstermez mi? Bu vicdânî bir meseledir. Zât-ı âlîniz başka bir sûretle bir hiss-i menfaatle olduğunu söylüyorsunuz. Ona diyeceğim yok. Vicdânıma nüfûz ediyorsunuz. O cihet takdîrinize kalmışdır. Fakat bu benim o adamlarla ayrı olduğumu göstermez mi? Bunu da isbât etmez mi? Bendeniz sizin vicdânınız için söylüyorum, başka bir şey için söylemiyorum.

— Şimdilik bu kadar. Muhâkemenize devâm edilecekdir. On dakika teneffüs için celseyi tatîl ediyorum.

XIV

Salah Cimcoz Bey'in Muhâkemesi*

— Salah Cimcoz Bey, siz İttihad ve Terakki Fırkası'na hangi tarihlerde intisâb etdiniz?

— Efendim, zannedersem Meşrûtiyet'in ilânını müteâkıb birinci ayda idi. Bendeniz hasta idim. Evde yatıyordum. Birisi geldi, Kadıköy'de bir kulüb açdık, oraya gelmenizi istiyoruz, dedi. Bendeniz de oraya gitdim. O günden beri İttihad ve Terakki a'zâsıyım.

— İttihad ve Terakki'nin ne gibi vazîfelerinde bulundunuz?

— Mebûslukdan başka hiçbir vazîfe-i resmiyesinde bulunmadım.

— İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsinde a'zâ oldunuz mu?

— Efendim, meclis-i umûmîde değil, Meclis'de Fırka'nın meclis-i idâresi diye bir kalem-i mahsûs yapılmışdı, orada bulunanlar meclis-i umûmîde bulunurdu zannederim. Meclis-i umûmînin bir veya iki ictimâına davet edildim.

— Teceddüd Fırkası'na nakletdiniz mi?

— Hayır efendim.

— İttihad ve Terakki'de mi kaldınız?

---

* Resmî zabıtlar XXXI'den devam.

— Hayır.

— Kongrede bulundunuz?

— Bulundum efendim, kongre oldu, eğer zabıtları varsa belli olur. Dedim ki: Şimdiye kadar yapılan inkılâbât-ı siyâsiyedir ki onsuz yaşamanın imkânı yokdur. İttihad ve Terakki hürriyeti ilân etmekle bir cemiyet yapdı ki muntazam değildir. İçinde liberal, mürteci var, Konservatör var, onun için bu bir sahâbetli adamların toplanmasından ibâretdir. Eğer inkılâbât, inkılâbât-ı ictimâiye olarak müsâvî gitmezse, paralel gitmezse yaşayamaz. Ve anladım ki şimdiden sonra siyâsiyât-ı ictimâiye olamayacak ve ancak bir boru oturur gibi...

— Teceddüd Fırkası'na geçmedin?

— Evet, geçmedim.

— Sizde bu kanâat o vakit mi hâsıl oldu?

— Öteden beri.

— Yani?

— Yani harbin içinde efendim.

— Kongrede müzâkerede bulundunuz mu?

— Bulundum efendim.

— Rey verdiniz mi?

— Yani İttihad ve Terakki'nin feshine rey verdim, ondan sonra Teceddüd diye bir parti yapdılar.

— Demek dâhil olmadınız?

— Hayır.

— Hâlbuki dâhil olmayan daha bazı arkadaşlarınız da olduğu anlaşılıyor, onları bilmiyor musunuz?

— Bilmiyorum.

— Meselâ Kara Kemâl ve onun arkadaşları, İstanbul murahhasları filân, onları bilmiyor musunuz?

— Hayır bilmiyorum, ondan sonra İttihad ve Terakki yokdur ki öyle bir şey olsun.

— Ondan sonra?

— Hiçbir şeyle meşgul olmadım.

— Sizi Malta'ya niçin göndermişlerdi?

— Efendim, onu bendeniz hâlâ bilmiyorum.

— Neye istinâden göndermişlerdi?

— Bendenize hiçbir şey isnâd etmediler.

— Fakat neden dolayı? Gitdiğiniz muhakkakdır!

— Muhakkakdır efendim, hiçbir şey ne sordular, ne söylediler!

— Malta'dan doğrudan doğruya memlekete mi gitdiniz, Avrupa'ya mı gitdiniz?

— Efendim biz kırk kişi idik, bizi İtalya'da ... çıkardılar. Roma'ya gitdim, orada bir müddet oturdum. İsviçre'de tahsîlde oğlum vardı, dört, beş senedir görüşmemişdim, çocuğumu yanıma getirtdim, onu bekledim. Onu aldıkdan sonra doğruca İstanbul'a gitdim.

— Eski arkadaşlarınızdan kimlerle görüşdünüz?

— Orada Rahmi Bey, Halil Bey, Nesimi Bey vardı, sonra Said Paşa geldi. Şükrü Bey orada idi. Said Halim Paşa vardı. Hacı Adil Bey orada idi.

— Evvelâ Avrupa'ya firâr edenlerden kimseyi gördün mü?

— Kimseyi görmedim.

— Azmi Bey'i filân görmedin mi?

— Hayır efendim. Kimseyi görmedim. Çünkü ben orada bir ay oturdum.

— İstanbul'da İttihad ve Terakki'nin ufak tefek faâliyeti olmuşdur. Bu faâliyetlerle ne dereceye kadar alâkadârsınız?

— Hiçbirini bilmem ve ne de alâkadârım.

— Cavid Bey'in evindeki ictimâ ve orada ittihâz olunan karar hakkında ne malûmât aldınız?

— Cavid Bey'in evine gitmediğim gibi ictimâadân tevkifimden iki üç gün evvel Cavid Bey hakkındaki iddianâmeden anladım. Cavid Bey'in evinde ictimâ olmuş, onu da bilmiyorum, ne gitmişim ne bulunmuşum.

— Bunlarla münâsebetinizi muhâfaza ediyorsunuz?

— Kiminle?

— Meselâ Kemâl Bey'le, Cavid Bey'le, Cahid Bey'le, Canbolat'la, Şükrü ile görüşürsünüz?

— Elbetde görüşürüm. Hele iki üç senedir hiçbiriyle görüşmem.

— Daha evvelki meselelerden bahsediyoruz?

— Efendim, Cavid Bey'i gördüm. Malta'dan avdetimden sonra belki üç defa görmüşümdür.

— Bu ictimâalar hakkında hiçbir mahsûsâtınız, malûmâtınız yok mudur?

— Hiçbir mahsûsâtım yokdur.

— Pekâlâ o sırada Müdâfaa-i Hukuk umdelerini neşretdi. Bazıları mebûsluğa tâlib oldu. Siz de tâlib oldunuz mu?

— Evet.

— Kime mürâcaat etdiniz?

— Gazi Paşa'ya.

— Kimin delâletiyle?

— Sabri Bey delâletiyle.

— Rauf Bey'le?

— Hayır katiyyen, hattâ birincisinde Sabri Bey bendenize mektûb yazıyor, diyor ki; böyle böyle sizi mebûs yapmak istiyoruz. Sen iyi bir adamsın. Cevâb verdim: Azîzim! Bir mebûslukdan öğrendik fakat yoruldum, teşekkür ederim, mazûr görünüz dedim. Onun üzerine ikinci bir telgraf daha geldi. Onda diyor ki arkadaşlar da tensîb etdiler, bütün arkadaşlarımca muvâfık görülmüşdür. Paşa Hazretleri'ne umdeleri kabûl etdiğinize dâir bir kâğıd yazınız. Bendeniz de doğrudan doğruya bir telgraf çekdim.

— Cevâb aldınız mı?

— Hayır efendim.

— Nâmzedliğiniz Müdâfaa-i Hukuk tarafından irâe edildi mi?

— Hayır efendim.

— Rauf Bey'in sizin nâmzedliğiniz hakkında bir teşebbüsü, tavassutu yok mu?

— Bilmiyorum, yalnız bildiğim bir şey varsa, Sabri Bey diyor ki bir heyet-i intihâbiye varmış. Orada bütün arkadaşlar senin mebûs olduğunu istiyor, dedi. O heyet-i intihâbiyede olduğu için belki haberi olabilir. Lâkin benden kendisine karşı, beni mebûs yapsın diye bir mürâcaat olmadığı gibi, kendisi de bana seni mebûs yapdık sûretinde ne şifâhî, ne tahrîrî hiçbir şey yokdur.

— Eski arkadaşlarınızdan sizin mebûsluğunuz için başka çalışanlar oldu mu?

— Vallahi efendim, hiç çalışanlar yokdur. Hattâ hayret etdim: Rahmi Bey bir kâğıd yazmış, bunu da bilmem nereden mebûs çıkar diye, Rahmi Bey'i zeki bir adam bilirdim. Beyefendi! Böyle Paşa Hazretleri'nin ki kudret ve şöhreti, atmosferik kuvveti vardır. Böyle bir kuvvete ben âciz birisinin delâletiyle mebûs çıkacağım,

bunu anlamaz mıyım? Ben, bendeniz pek zeki değilim fakat, aptal da değilim.

— Fakat bunların bir mânâsı vardır; bir maksad tahtında sizi de onlar herhangi sûretde mebûs çıkarmak istemişler.

— Zannetmiyorum, çünkü benden ne ümîd eder? Ben öyle faâl, kudretli bir adam değilim ki benden istifâde etsinler.

— Peki Rahmi Bey'in bu sûretle sizi tavsiye etmesine ne dersiniz, ne anlarsınız?

— Belki beni mebûs çıkarmakla sürpriz yapacakdı efendim. Bu bir akıl kârı değildir ve onu da sizi temîn ederim ki mahkemenin seyşinden haberdâr oldum.

— Bu ifâdenize rağmen, Rauf Bey ve diğer arkadaşlarınız İsmail Canbolat, Şükrü beyler Halk Fırkası arasına sokulması bir maksad-ı mahsûs tahtında yapılmış ise sizi de bu sûretle onlar sırasında mebûs yapmağa karar vermişler ve onun tatbîkine doğru yürümüşlerdir ve memleketde ona delâlet etmekdedir. Bu sizin hakkınızda Rauf Bey'in bir mektûbudur, dinleyiniz.

[*Dosyasında mahfûz mektûb okundu.*]

— Hâlbuki böyle bir muvâfakat olmadığını söylüyorsunuz?

— Bilemem, bu mektûb kime yazılıyor efendim?

— Sıhhiye vekîli Refik Bey o vakit intihâbâta memûrdu. Rauf Bey el altından bir entrika yapmak istemişdir.

— Bunda benim kabâhatim var mı Reis Bey? Yani benim vaziyetim ne kadar elîmdir.

— Sizi mebûs yapmak böyle bir desîse ile Rauf Bey temîn etmek istemişdir. Gazi Paşa sizin nâmzedliğinizi kabûl etmemişdir. Etmiş olsa idi nâmzedler listesinde isminiz bulunur ve bu sûretle çalışan teşkîlât dâhilinde siz de mebûs çıkardınız. Bu Rauf Bey'in bir desîsesidir. Bir de Rahmi bey tarafından yazılan mektûba bakınız, onu da okuyun.

[*Dosyasındaki mevcûd mektûb okundu.*]

— Reis Beyefendi! Şunu yazan kalemle işleyen dimâğa hâkim değilim ki durun diyebileyim, yani benim vaziyetim nedir burada? Bunlar birtakım adamları mebûs yapmak istiyor.

— Onlara verdiğin bir söz olduğunu anlıyorum, onlar arasında konuşulmuş bir vaziyet olduğu anlaşılıyor.

— Aman efendim, ara sıra konuşuluyor. Fakat Cavid Bey'in evine davet etmişler.

— Pekâlâ bunlar İzmir'den iş yaparlar mı?

— İşte yapmışlar.

— Mebûs çıkarmak için nasıl teşebbüs ederler?

— Bunlar nâmûslu isterler, efendim ben nâmûslu bir adamım.

— Size Rahmi Bey hiç malûmât vermedi mi?

— Vallahi vermemişdir Reis Bey, verse gülünç vaziyetde kalır vereceğim cevâb karşısında.

Reis — [*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*] Soracağınız bir şey var mı?

— Efendim soracağım bir şey yok. Evvel-i emirde şurasını arz edeyim ki kendileri Rauf Bey'e, Rahmi Bey'e söz vererek muvâfakat etmemiş olsalardı, mühim bir vazîfe, mühim bir iş için kendisinin muvâfakati olmadan mürâcaatda bulunmaları adîmül-imkândır. Mebûsluk şaka bir şey değildir; be-heme-hâl kendisinin muvâfakatini almak lâzımdır. Bu cihetden ifâdesini kabûl etmiyorum. Encümen kendisini Cavid Bey'in evinde bulunmaması hasebiyle asıl cemiyet-i hafiye ile yakinen alâkadâr hâlen bir vaziyeti müşâhede edilmemektedir, fakat dâvânın şekl-i umûmiyesinin inkişâfına kadar burada bulunması lâzımdır; binâenaleyh şimdilik burada gayr-i mevkuf olarak devâm ve lüzûm-ı muhâkemesini heyet-i celîlelerinden ricâ ederim.

Reis — Şunu anlamak istiyorum: Rauf Bey tarafından Refik Bey'e yazılan mektûbun İsmail Canbolat tarafından getirildiğine göre, İsmail Canbolat sizinle görüşmüşdür.

— Hayır efendim, görüşmemişdir.

— Böyle bir tavsiye getirdiğini, Refik Bey'in çalışacağını söylemedi mi?

— Söylememişdir. Yalnız Sabri Bey bana, Müdâfaa-i Hukuk'un İstanbul'da şubesi vardır. Orada çalış, demişdi. Fakat bunun o kadar ehemmiyetsiz olduğuna kani oldum ki, Efendimiz orada idiniz, gelip bir defa, benim Paşa Hazretleri'ne böyle bir istidâm var gibi lâkırdı söylemedim, katiyyen uğraşmadım.

— Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmadınız mı?

— Hayır efendim.

— Canbolat Bey tarafından bir şey teklîf edilmedi mi?

— Efendim, Canbolat Bey bendenizden kaçardı. Ufak bir alacak hesâbı vardı. Bendeniz de sıkışmışdım. O cihetle Canbolat Bey'le aramızda bir şey vardı. Bendenizden kaçardı. Onun için adâletinize iltica ederim. Efendim! Müddeî-i Umûmî Beyefendi'ye arz-ı teşekkür ederim ki bendenizin hakkında böyle komplolarda bulunmadığımı söylediler. Yalnız dediler ki mebûsluk ufak bir şey değildir. Maa-mâfîh şunu arz etmek isterim ki mebûsda muhakkak iktidâr aranmaz, bir kısmı itibârıyla, nâmûsuyla, bir kısmı da parti, sempati diye severler, bunun için intihâb edilir.

— Sizde bunlardan birisi yok mu?

— Belki birisi bulunur. Fakat büyük bir iktidâr pâyesini kabûl edemem. Kendimden nez ederim, kendimde o kadar iktidâr görmem.

— Heyet-i hâkime sizin gayr-i mevkuf olarak muhâkemenize devâm etmeğe karar verdi. [Alkışlar].

XV

Vehbi Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar XXXII]*

İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinden Kara Kemâl'in gözde adamlarından Vehbi İstiklâl Mahkemesi huzûrunda Seyyiâtının hesâbını veriyor.

Merkez memûrluğundan kâtib-i mesûllüğe – İttihad ve Terakki'ye yapdığı hidmetler – Mahûd iâşe mesâili – Kâtib-i mesûller de iâşe ile alâkadâr – İâşe Nezâreti müdîrânı kimlerdi? – Kaç para kazanılmış idi? – Vakıf ne sûretle yapılıyor? – Mütâreke'den sonra – Yine Kara Kemâl'in etrâfında – Millî şirketler kimlere yardım eder? – Şişli ictimâları – Kara Kemâl'in tavsiyeleri – Mesadet Hanı'na kimler gelir giderdi? – Ticâret ve iktisâdî faâliyet ocağı mı, yoksa hafî komitenin ictimâ mahallî mi?

Reis — İsminiz?
— Vehbi.
— Müteehhil misiniz?
— Evet.
— Aslen nerelisiniz?
— İstanbulluyum.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1850, 1 Eylül 1926, s. 4-5.

— İstanbullu mu, Kastamonulu mu?

— Kendim İstanbul'da doğdum, pederim Kastamonuludur.

— Esâs mesleğiniz, sanatınız nedir?

— Esâsen ticâretle meşgulüm.

— Tahsîliniz?

— Mekteb-i Hukuk'dan mezûnum.

— İttihad ve Terakki Fırkası'na ne vakit intisâb etdiniz?

— 324'de, Meşrûtiyet'den sonra.

— Kara Kemâl'le ne vakitden beri tanışıyorsunuz?

— Bendeniz merkez memûrluğu yapdım.

— Esâsen merkez memûru mu idiniz?

— Beşiktaş'da merkez memûru idim.

— Hangi tarihde?

— 327'de. O da o vakit Meclis'e gelirdi. Ve Meclis'in inzibâtı da bendenize âiddi. O zamandan beri tanışmağa başladık. İttihad ve Terakki'nin evvelâ Beşiktaş kulübü kâtibi oldum. Sonra o kulüb kapandı. Bayezid kulübüne nakletdiler. Ondan sonra da Fatih'de bulundum.

— Sizden evvel Fatih'de kim vardı?

— Nail Bey.

— Daha sonra?

— Ondan sonra İâşe Nezâreti zamanına kadar orada bulundum.

— Nezâret teşekkül etmezden evvel, Kara Kemâl ve arkadaşlarının iâşe işine karışmağa başladıkları vakit, orada mı idin?

— Evet efendim. Biz de o zamanlar kulüblerde iâşe işleriyle meşgul oluyorduk.

— Seni ne vazîfeye koymuşdu?

— Ekmek tevzîâtı yapardık. Mutfaklar teşkîl etdik.

— Sen hangi mıntıkada ve ne gibi vazîfeler aldın?

— Kulübün bütün muhîtinde ekmek, şeker tevzî etdik.

— Fatih muhîtinde mi?

— Evet, sonra Fatih'le Bayezid'i birleşdirdiler. İkisine birden bakıyorduk. Aynı zamanda vekîlim vardı.

— İâşe işleri mevzû-i bahsolduğu zaman kongrede bulundunuz mu?

— Bulundum.

— O vakte kadar ne kadar para kazanılmış?

— Efendim ekmek tevzîâtından 700 bin lira kadar bir meblağ hâsıl olmuş. Esâsen bendeniz bu hesâbları tamâmen bilmem.

— Kısaca sûret-i umûmiyede söyle.

— Söyleyeceğim efendim. 700 bin lira kadar bir para hâsıl olmuş. Bu paranın 400 bin lirasıyla bir banka yapılmış.

— Yani kongreye kadar olan zamanda değil mi? Bir sene bir ay zarfında.

— Evet, bendeniz olanı söylüyorum efendim. Bir banka yapılmış. Mütebâkî 300 bin lirası da ayrıca vakfedilmiş. Affedersiniz efendim. Vakfedilmemiş. Böylece kalmış. Sonra bu 400 bin lirasıyla banka teşekkül etmişdir. Bu vaziyetde iken kongre inikad etdi. Kemâl Bey oraya geldi dedi ki: Gayr-i kabil-i taksîm olan cüzi bir paradan, yani halka tevzîi imkânı olmayan küsûr bir paradan şu kadar bir para hâsıl oldu. Bunu kongreye vaz ediyorum. Ne yapmak lâzım gelirse öyle yapalım. Kimisi Dârül-fünûn yapalım, kimisi başka bir şey yapalım, dedi. Birçok mütâlaadan sonra kendisi de harbden sonra birçok fukarâ, aceze bulunacak ve birçok esnâf avdet edecek. Aynı zamanda bu vaziyet-i iktisâdiye bu vaz ve hâlde kalmayacakdır, onun için bu parayı müsâade ederseniz vakfedelim, dedi ve şeklini de demin arz etdiğim gibi banka yapmak ve ondan husûle gelecek nemâ ile, esnâf dîvânında vereceği karar ile esnâfa muâvenet etmek üzere bir vakıfnâme yapdı. Bu vakıfnâmede bendenizi de mütevellî yapdılar ve oldum. Sevâblı bir şeydir, denildi. Mütevellî olanlar beş kişi idik. Bu sûretle işlerin tedvîri esnâsında Mütâreke oldu. Mütâreke'de İtilâfcılar geldi, vaz-ı yed etdiler. O zaman henüz biz de orada idik.

— Oraya kadar gitme. Bu 700 bin lira temettuun sermâyesi ne idi?

— Bunun sermâyesini Şehremâneti vermiş.

— Ne kadar?

— Kat'î bilmiyorum vallahi.

— Tahmînen?

— İyi bilemiyorum. Fakat bu para ile yapılmış ve ödenmiş.

— Bu para temettu gibi kalmış. Yani sermâye-i asliyeyi ödedikden sonra bu para kalmış, öyle mi?

— Evet efendim.

— Bu parayı ne sûretle almışlar?

— Zannederim avans sûretiyle almışlar. Bendeniz iyi bilemiyorum.

— Başka. Dâhiliye Nezâreti'nden 8 bin altın liralık bir para daha alınmış?

— İşitmedim efendim.

— Yalnız Şehremâneti'nden alındığını biliyorsunuz.

— Evet.

— Vakıf muâmeleleri yalnız sizin üzerinize mi yapıldı? Başka kimler var?

— Hayır efendim. Memduh Şevket Bey, bendeniz, Edhem Bey, Tevfik Bey, Hüsnü Bey, Hüseyin Bey.

— Hüseyin Bey mi?

— Evet efendim. Ali İhsan Bey, Kemâl Bey.

— Kemâl Bey kendi üzerine ne kadar vakf yapıyordu?

— 26.500 lira olacak. Zâten onlar o listeyi yapmışlardı.

— Parayı elinize aldınız mı?

— Ne para yüzü gördük, ne de elimize aldık.

— Sizde bu parayı vakıf yapabilecek hak ve esâs var mı?

— Bu para kazanıldıkdan sonra –kendi ifâdeleri– sormuşlar, o da bu para kasaplarındır, demiş. Binâenaleyh bizlere bu parayı vakfetmeğe salâhiyetdâr olduğumuzu anlamışlar, ondan sonra bu paranın vakfına kalkışmışlar.

— Hakikaten böyle yirmi bin lira kazanacak kadar almış vermiş yapdın mı?

— Hayır, hattâ kendileri de yapmamışlardır. Bu işi yapan Kemâl Bey'in kendisidir. Dedik ki niçin bizi mütevellî yapıyorsunuz? O da, siz bir tarafdan para işleriyle meşgul olmadınız. Sizin bulunmanız daha iyidir. Ve bizi mütevellî yapdı. Biz ne para gördük ve ne de hattâ bugüne kadar hisselerin yüzünü gördük.

— Demek bir lâfz-ı murâddan ibâretdir?

— Evet, benim üzerimde bir lâfz-ı murâddan ibâretdir.

— Yâhûd muvâzaa şekli veriyorlar?

— Hayır efendim. Muvâzaa olmak için muvâzaaya esâs yok. Eşkâli muhâfaza ediyorlar. Eşkâl de bendeniz mesûlüyüm.

— Yani muvâzaa şu cihetden: Para Kemâl Bey'in tasarrufunda, şu ve bu sûretle arkadaşlarınızın üzerine yirmi, otuz bin lira taksîm ediyor ve böyle göstermek sûretiyle muvâzaa yapılıyor?

— Fakat esâsen paraya da, işe de hâkim olan kendisidir.

— Onu demek istiyorum. O cihetden muvâzaa şeklidir. Sonra şirketlerin teşkîli nasıl oldu? O üç yüz bin lira ile mi yapdınız?

— Efendim, bu işler yapılırken ve bir tarafdan bu para hâsıl olmağa başladığı zaman, diğer tarafdan şirketlerin teşkîline de başlamışlardı ve bu sûretle şirketler de ve banka da aynı zamanda teşekkül etmiş bulundu efendim. Hattâ o vakıf esnâsında ortada para filân da yokdu. Çünkü bu paralar şirketlere yatırılmışlardı. O sırada birkaçını da çağırdılar. Bir yerden para buldular. Koydular da bu sûretle usûlü dâiresinde bir vakıfnâme yapıldı. Yani bu para şirketlerde idi.

— Fakat Kemâl Bey tarafından?

— Evet, evet, bunlar tamâmen onun elinden çıkmışdı.

— Bununla beraber birer sûretle şekl-i resmî verilmiş vaziyetde idi?

— Bu vakıf şekli tamâmen öyle idi.

— Şirketler?

— Şirketlerde bendenizin bir vaziyetim yok.

— Siz bu şirketler teşekkül etdikden sonra hiç para aldınız mı?

— Ne vakıfdan ne şirketlerden bugüne kadar on para almadım.

— Peki, siz iâşeye çalışmağa başladığınızdan itibâren iâşe işlerinden para aldınız mı?

— Biz aynı zamanda kâtib maâşı alırdık. Fakat bunlardan on para almamışımdır. Gerek bankadan ve gerek şirketlerden bugüne kadar beş para almış isem her türlü cezâya razıyım.

— Mütâreke olduğu sıralarda siz İstanbul'da mı kaldınız?

— Evet.

— İttihad ve Terakki'nin madûm addedilmesi kararı verildiği vakit kongrede bulundunuz mu?

— Bulundum efendim. Fakat az bulundum. Bir sabâh, kongre var, dediler. Ne kongresi, dedim. İttihad ve Terakki feshediliyor, onun kongresidir, dediler. İstanbul heyet-i merkeziyesinde idim. Tahmînen biraz sonra gitdim. Yirmi dakika, yarım saat kadar kaldım. Bakdım ki orada adam az, sonra çıkdım geldim.

— İttihad ve Terakki, Teceddüd Fırkası'na hakikaten kalbedildi mi idi?

— İttihad ve Terakki tabîî Teceddüd Fırkası olmuşdu efendim.

— İttihad ve Terakki'nin artık mefsûh olduğunu ve inhilâl etdiğini de tabîatıyla kabûl etdiler değil mi?

— Bendeniz kongre mukarrerâtını bilmiyorum. Yalnız öyle olması lâzımdır.

— Siz en son zamanda, yani Mütâreke olacağı sırada, iâşede ne vazîfede idiniz?

— İstanbul iâşe müdîri olmak üzere bendenizi Kemâl Bey tayîn etdi.

— Nezâret'de iken mi?

— Evet, Nezâret'de iken İstanbul'un teşkîlâtını yapdım. Mıntıkalara ayırdık, adamlarını tayîn etdik.

— Tabîî memûr olarak değil mi?

— Evet, hem ben, hem de tayîn etdiğimiz adamlar memûr idi.

— Maâş aldınız mı?

— Bir ay aldım efendim.

— Bu kâtib-i mesûllük maâşından mâadâ mı?

— Hayır efendim, kâtib-i mesûllük maâşı vermiyorlardı.

— Pekâlâ, kâtib-i mesûllük sâkıt oldu mu idi?

— Oldu idi. O vakit memûr idim.

— Elli liralık memûrsunuz?

— Evet efendim.

— Yani İâşe Nezâreti resmen teşekkül etdikden sonra?

— Evet.

— Sonra?

— Memûrîni tayîn etdik. Fakat daha başlamadan Mütâreke akdedildi. Bir kongre oldu. İttihad ve Terakki sâkıt oldu. İzzet Paşa Kabinesi teşekkül etdi. Talat Paşa ve bazıları firâr etdiler.

— Size ve arkadaşlarınıza merkez-i umûmîden para verildi mi?

— Dört yüz lira kadar verildi.

— Ne parası?

— Muâvenet diye olacak. İstanbul merkezine vermişler. Dediler ki size dört yüz lira verdik. Hattâ bir maâşımı da kesdiler. 350 lira kadar bir şey kaldı.

— Diğer arkadaşlarınız da öyle mi aldılar?

— Benim arkadaşlarımın hepsi öyle aldı.

— İkişer bin lira alındığına dâir ifâde vardır.

— Bilmiyorum.

— Bu dörder yüz lira merkez-i umûmîden mi verildi?

— Merkez-i umûmî İstanbul merkezine vermiş.

— İstanbul merkezine merkez-i umûmîden ne kadar verilmiş?

— Vallahi bilmiyorum. Yalnız kâtiblere dörder yüz lira verildi, dediler.

— Kaç kâtib?

— 7-8 kişi.

— Peki siz İâşe Nezâreti'nde müdîr olduğunuzu söylüyorsunuz. Bu dört yüz lirayı size hangi hakka istinâden veriyorlar? Öteki arkadaşlarınızın da zannediyorum her birisi İâşe Nezâreti'nden bir vazîfe-i resmiye almışlardır.

— Mütâreke oldukdan ve İâşe Nezâreti teşekkül etdikden sonra, Mütâreke'yi müteâkıb, Kemâl Bey değişdi. Celal Muhtar Bey geldi zannediyorum. Onun üzerine hep beraber memûriyetden çekildik.

— Anladık ama artık kâtib-i mesûl değilsiniz, murahhas değilsiniz. Niçin dört yüz lira verdiler?

— Nuruosmaniye'ye tekrar geldik. Yine kâtib olduk.

— Peki, şimdi söyledin ki İttihad ve Terakki artık yok oldu. Ve Teceddüd Fırkası'na kalbedildi?

— İşte o İttihad ve Terakki yok olduğu, infisâh etdiği zaman, o para merkez-i umûmîden bize verildi.

— Artık ne bir vazîfe ve ne de bir vaziyet kaldı. Memûriyetden çekildiniz, bu 400 lirayı niçin aldınız? Onu anlamak istiyorum.

— Verdiler efendim.

— Ondan sonraları kâtib-i mesûl veya herhangi bir nâmla para aldınız mı?

— Hayır.

— Teceddüd Fırkası'nı üzerine alanlar tarafından para almadın mı?

— Hayır, almadım efendim.

— Mütâreke'de siz İstanbul'da mı kaldınız?

— Evet.

— Ne vakte kadar?

— 23 Nisan'da, yani Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı gün buraya geldik.

— Sonra İstanbul'a ne vakit gitdiniz?

— Büyük Zafer'den sonra, İzmir'in istihlâsından sonra.

— Ondan sonra hep orada mı kaldınız? Yani 23 Nisan'dan o vakte kadar Ankara'da mı kaldınız?

— Evet efendim. Odun ticâreti yapdım. Ali Bey, bendeniz, Hüseyin Bey, Eskişehir mebûsu Emin Bey, hep beraberdik.

— Hamal Ferid?

— O daha o zaman Malta'da idi.

— Gitdikden sonra İstanbul'da ne iş gördün?

— Buradan giderken, postahânenin bir elbise taahhüdü işi vardı. Onu taahhüd etmişdim. Onunla meşgul oldum. Sonra bizim refîkanın ötesi berisi vardı. Onlar satmış, mahkemede onlarla uğraşmış.

— Sermâyeniz ne kadardı?

— O parayı Hükûmet verdi. Avans olmak üzere Hükûmet'den yirmi bin lira almışdık. Kefîlimiz de Eskişehir mebûsu Emin Bey idi. Sonra borcumuzu verdik.

— İstanbul'da ne kadar sermâyeyle işe başladın?

— Buradan giderken yine Hükûmet'den avans olarak para almışdım. Sonra bizim satılmış mâllar vardı.

— Ne vardı?

— Dükkân filânda izâle-i şuyû yapılmış, satılmış, onları tahsîl etdim.

— Sonra Kara Kemâl'in yanına tekrar nasıl sokuldunuz?

— İstanbul'a gitdiğim zaman Kara Kemâl'le tekrar görüşdüm.

— Yoksa o mu davet etdi de buradan gitdin?

— Buradan gitdiğim zaman kendisi bana hiç uğramadı. Çünkü o vakit Ali Bey'le kil, toz satıyordum. Sermâyem azdı. 200 lira sermâye ile işe başladım. Devâm etdi. Ondan sonra bu işler bitdi. Bendeniz kendi kendime taahhüdâta başladım. Bana Millî Ticâret de yardım ediyordu, sabun ve arpa taahhüdlerine girdim.

— Millî Ticâret mi, Kemâl Bey mi muâvenet etdi?

— Aynı zamanda onun da muâveneti vardı. Fakat çok devâm etmedi. 7-8 ay kadar bu işle meşgul oldum. Geçen senenin Ağustos'unda bu zeytin yağı kooperatifini teşkîl etdik.

— Yine Kemâl Bey'in yardımı ile?

— Hattâ Kemâl Bey'in ısrârı ile.

— Sermâye de ondan.

— Sermâyeyi arz edeyim. Esâsen bu zeytin yağı işini Millî Ticâret yapıyordu. Bendenizi bir gün çağırdı. Dedi ki: Bir kollektif şirketi yapacağız. Sen de bulun. Fakat bendeniz kendi işimi daha mülâyim gördüm. Bırak, ben kendi kendime ekmeğimi pekâlâ çıkarıyorum, dedim. Fakat nihâyet kabûle mecbûr oldum. Ve bu şirketi yapdık, şirketin sermâyesi doğrudan doğruya Millî Ticâret'den idi. Millî Ticâret'in de İktisâd Bankası'na borcu vardı. Bize yirmi bin küsûr liralık mâl devretdi. Fabrika da beraber.

— Bu fabrika nerede?

— Ayvalık'da, biz de bu fabrika ile beraber demirbaş eşyâyı ve sâireyi aldık. Onun borçlandığı parayı ben şahsen bankaya borçlanmış olduk. Bu sûretle şirket teessüs etdi.

— Millî Ticâret Şirketi müdîri Kemâl Bey değil mi?

— Saadeddin Bey.

— Şirketde a'zâ olarak kimler bulunuyordu?

— Ali İhsan Bey, Paşazâde Emin Bey ve sâire beş kişiden ibâret.

— Başka?

— Hatırlamıyorum.

— Baytar Rasim var mı?

— Yok efendim. Zâten a'zâ defterde mukayyeddir.

— Sizin zeytin yağı şirketinin a'zâsı kimdir?

— Bendeniz, Edhem Bey, Nazif Bey.

— Nazif Bey kimdir?

— Eski arkadaşlardan.

— İâşeci arkadaşlardan mı?

— Evet, iâşeci arkadaşlardan. Daha evvel mâliyeci idi. Sonra bir de Şeref Bey.

— Hangi Şeref Bey. Mülâzım Şeref mi?

— Harbiye Nezâreti levâzım dâiresinde idi. Ketebeden.

— O da iâşe işlerinde bulundu mu?

— Evet. İâşede Ali Bey'in yanında idi.

— Demek son zamâna kadar bununla meşguldünüz?

— Evet.

— Başka, bu Millî Ticâret'e merbût, alâkadâr hangi şirket vardı? Eski Mahsûlât, Kantâriye, filân değil, yeniler?

— Bizim onlarla alâkamız yok efendim. Biz doğrudan doğruya kollektif şirketiz.

— Öyle ama Millî İktisâd'ın?

— Millî İktisâd'ın parası var, ama ayrı bir şeydir.

— Anladım. Yani bir muâmele ve şekil meselesi olarak?

— Evet, bir şekil meselesi olarak.

— Başka ne şirketi vardı?

— Başka bir şey yokdu.

— Bu Baytar Rasim'in alâkası nerede idi?

— Millî Ticâret'de.

— Yani Kemâl Bey'in yanında ve yakınında?

— Evet.

— Ona iş yapardı?

— Devlet işlerine filân bakardı.

— Bir zamanlar Edib Efe de beraber bulundu. O ne vazîfe görüyordu? Alâkası nerede idi?

— Onun alâkası yokdur. Millî Ticâret'de vazîfesi yokdur. Fakat Rasim Bey'in vardır.

— Abdülkadir'in alâkası ne idi? Ona bir iş, sermâye filân verilmedi mi?

— Hayır.

— Fakat gelip gider, görüşür idiniz?

— Bendeniz mi?

— Hayır, Kemâl Bey'in ticârethânesine.

— Vallahi gelip gitdiğini görmedim. O zâten bir yerde oturmaz ki. Sokak sokak gezer. Yani belki gelmiş. Oturmuş, görüşmüşlerdir. Bendeniz görmedim. Yani inkâr gibi bir şey anlaşılmasın, belki gelmiş, görüşmüşdür. Ben râst gelmedim.

— İstanbul'da bu sûretle çalışmağa başladığınız sırada bir İttihad ve Terakki Kongresi yapıldı, Mesadet Hanı'nda, Cavid Bey'in evinde toplanmalar olmuş. Bundan haberdâr mısınız?

— Haberdârım.

— Kaç defa ve nerelerde ictimâ yapdınız ve bu ictimâalar ne idi?

— Efendim, bendenize anlatılan şekil, Hükûmet intihâbâtındaki vaziyetimizin tayînini istemiş. Bendenize bunu Kemâl Bey söyledi. İşe şöyle başladı. İctimâ edeceğiz. Sen de bulun, dedi. Neden, dedim. Biz yine intihâbât işlerine karışıyor muyuz, dedim. Kemâl Bey de "Hükûmet tayîn-i vaziyet edin" diye söylemiş, dedi, pekâlâ, dedik.

— Şimdi bu Kemâl Bey'in bahsetdiği husûsî cemiyet-i belediye, meclis-i idâre intihâbından sonra mı?

— Evet, Büyük Millet Meclisi'nin yeni intihâba başlayacağı zamandır.

— Edhem'in filân iştigal etdiği cemiyet-i belediye intihâbâtı ayrı bir fasıl mı?

— O evvelce efendim.

— O evvel. Onu ayrıca kendi kendinize şu ve bu sûretle deruhde etmiş bulunuyorsunuz.

— Evet.

— Ötekini anlat bakalım.

— İntihâbât meselesini konuşacağız, dedi.

— Bunu sana Kemâl Bey nerede söylüyor?

— Handa söyledi, hattâ bana nerede oturuyorsun, dedi, Valideçeşmesi'nde, dedim. Öyle ise iyi, çabuk gelirsin, dedi. Ben de akşam geldim.

— Saat kaçda, yemekden sonra mı?

— Yemekden evvel.

— Yemeği orada mı yiyecekdiniz?

— Hayır, saat şöylece akşama doğru idi, zannederim kışdı.

— Sen yalnız mı gitdin?

— Evet, orada mesele mevzû-i bahsoldu.

— Orada kimler vardı?

— Cavid Bey, Cahid Bey, Canbolat Bey, Şükrü Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Doktor Nâzım Bey, Ahmed Nesimi Bey, Nail Bey, Hamdi Baba vardı.

— Doktor Rusuhi, Eyüb Sabri var mıydı?

— Yokdu.

— Sabri Bey?

— Hangi Sabri Bey?

— Eski kâtib-i mesûllerden.

— Hayır, yokdu.

— İyi biliyor musun?

— İyi biliyorum.

— Başka kim vardı?

— Bendeniz vardım, Hüsnü vardı.

— Kâtib-i mesûllerden başka yok mu idi?

— Yokdu.

— Sen geldiğin vakit kimler gelmiş bulunuyordu? Kimler sonradan geldi? Müzâkere başlamış mı idi?

— Müzâkere başlamışdı. Pardon müzâkere başlamamışdı. Bir müddet konuşuldu. Sonra evvelâ bir intihâbât meselesi mevzû-i bahsoldu. Orada evvel-i emirde cereyân eden fikir: Biz bu intihâba karışmayalım. Buna karışmakda lüzûm ve mânâ yokdur, şeklinde idi.

Ve bit-tabiî bu kadarcık söylenmedi, epeyce konuşuldu. Sonra efendim, fakat Hükûmet arzu ederse Müdâfaa-i Hukuk'la beraber biz de bu intihâba çalışalım, denildi.

— Zümre hâlinde mi?

— Müdâfaa-i Hukuk bayrağı altında. Artık bir zümre veya grub mevzû-i bahsolmadı Beyefendi. Vaziyetden ne anlarsanız tamâmen odur. Bendeniz aynen anlatıyorum.

— Yani bir İttihad ve Terakki bakayâsı toplanmış. Mevcûdiyetleri üzerinde müzâkere yapıyorlar. Yani bir mevcûdiyet ve bunların intihâba karışıp karışmaması meselesi görüşülüyor. Ben bunu anlıyorum.

— Esâsen Beyefendi, o adamlar bulunmuşlar. Toplanmışlar. Eğer bendenize Kemâl Bey'in dedikleri yalan değilse, Hükûmet bizi bir heyet gibi telâkki etmiş gibi bir fikir de ortada var. Yalan söylediler orasını bilmem.

— Yani bir zümre telâkki etmişler gibi?

— Evet. Fakat bu söz şübhesiz doğru olmak şartıyla. Ondan sonra Canbolat Bey bu teklîfi, yani Hükûmet'le Müdâfaa-i Hukuk bayrağı altında çalışma fikrini Ankara'ya götürmeğe memûr edildi.

— Bin-netîce verdiğiniz karar bu mu? Bunu bir daha tekrar et. Bir daha söyle.

— Evvelâ intihâba iştirâk etmeyeceğiz fikrinden sonra, eğer Hükûmet arzu ederse Müdâfaa-i Hukuk bayrağı altında intihâbât işlerine çalışacağız.

— Yani kendi aranızda bir mevcûdiyet olmak üzere?

— Kendi aramızda değil. Hepimiz beraberce.

— Hepiniz bir zümre veyâhûd bir grub veya bir blok olarak çalışmakdı. Başka türlü nasıl ifâde edilebilir? Vech-i ifâdesi budur.

— Evet doğrudur, yani vech-i ifâdesi böyledir.

— Sonra?

— Canbolat Bey bu teklîfi Ankara'ya götürmüş, Ankara demiş ki: Ben, grub hâlinde teklîf kabûl etmedim. Münferiden mürâcaat etsinler, o vakit düşünürüm. Bunun üzerine münferiden mürâcaat edecekler, etdiler ve mebûs oldular.

— Kimler?

— Zannederim Şükrü Bey, Canbolat Bey oldu.

— Ne vakit dağıldınız?

— Zannederim saat sekiz idi.

— Tekrar bir daha ictimâ edilmek için orada bir karar verildi mi?

— Hayır.

— Demek müzâkere bitdi.

— Evet.

— Sonra?

— Bendeniz çıkdım ve evime geldim.

— Kemâl Bey'in yazıhânesindeki ictimâ ne vakit oldu?

— O zannederim daha evveldi. Paşa Hazretleri'nin İzmit'i teşrîflerinden daha evveldi. Orada Kemâl Bey kendileriyle görüşmüşler. Ve kendisine iltifât etmişler ve beraberce çalışmayı da konuşmuşlar. Kemâl Bey'in bize verdiği îzâhât budur. Şunu da arz edeyim ki bu adam sözünü de tam söylemez. Belki bu adamın ne olduğunu siz de bilirsiniz. Muhakkak bir tarafını yarım bırakır. Bunun bu ahlâkını bilenler bunu da bilir. Mesadet Hanı'nda bize dedi ki, Gazi Paşa Hazretleri'yle beraber çalışacağız. Biz de, pekâlâ, dedik.

— Sonra o toplanma bu mu?

— Bu efendim.

— Burada kimler vardı?

— Orada efendim, yalnız bize ayak üzerinde söyledi.

— Bir ictimâ var, Cavid bey filân da bulunmuş.

— Hayır, bilmiyorum.

— Bu sözü kime söyledi?

— Ayak üzerinde biz kâtiblere söyledi; bendeniz Ferid Bey, Hüsnü, Edhem vardık.

— Hamdi Baba yok mu idi?

— Efendim, orası zâten her zaman ictimâ gibi idi. Fakat bize ayrıca söyledi. Ona da zaman olmazdı ki hiç olmazsa on kişi bulunmasın, ihtimâl ki onlarla ayrıca görüşmüşdür, bize ayrıca söyledi.

— Başka bir şey konuşmadınız mı?

— Hayır.

— Birini Cavid Bey'in evinde; Hüseyinzâde Ali Bey söz aldı mı? Hamdi Baba kezâ söz aldı mı?

— Almışlardı.

— Ne üzerine?

— Bilmiyorum ki.

— İttihad ve Terakki var mı, yok mu diye yapılan münâkaşa üzerinde söz aldıklarını hatırlıyor musun?

— İttihad ve Terakki yok olmasından ve bir bayrak da elde bulunmasından dolayıdır ki intihâbâta iştirâk etmeyelim, deniyordu. Ne intihâbâta iştirâk etmek doğrudur, ne de iştirâk etmeğe kabiliyetimiz, vaziyetimiz vardır gibi sözler cereyân etdi.

— İttihad ve Terakki Fırkası nâmına 9 maddelik bir program da orada yapılmış, senin haberin var mı?

— Hayır.

— Böyle bir program yapıldığını bilâhire işitdin mi?

— Hayır, işitmedim.

[*İttihad ve Terakki'nin tanzîm etdiği 9 maddelik program kendisine gösterildi.*]

— Bu programa ne dersiniz, böyle bir şey tesbît etmediniz mi?

— Hayır.

— Böyle bir program yapıldığını evvel ve âhir işitmedin mi?

— Hayır efendim.

— Bu yazı kimindir?

— Bu yazı Millî Mahsûlât Şirketi muhâsebecisi Said Bey'indir.

— Said Bey'i buraya getirtdik. Diyor ki: Bu yazı benimdir. Ve kâtib-i mesûller bana not etdirdiler, birçok nüsha teksîr etdim.

— Eğer bendeniz bu not etdirenler arasında isem her türlü cezâya razıyım.

— Bunda bir şey yok ki sizin cezâya razı olmanız mevzû-i bahsolsun?

— Cezâdan maksadım, zât-ı âlînizi temîn etmek içindir. Başka türlü nasıl temîn edeyim?

— Peki, Said Bey, ben bunları teksîr etdim ve kâtib-i mesûller de bilir ve bunlar bana not etdirdiler, derse, senin bilmemekliğin nasıl olur?

— Doğrudur efendim, Said Bey'in bildiklerini benim de bilmem lâzım ama bundan haberim yok. Ben kendisine böyle bir şey not etdirmedim.

— Sen not etdirmemiş olursun, fakat Said Bey not eder de senin bilmemekliğin olur mu?

— Benim malûmâtım yok efendim.

— Malûmun olmamış olmaz. Çünkü sen Kara Kemâl'e daha yakınsın.

— Kara Kemâl'in daha yakını olmam lâzım gelirse de bütün yazılarını esâsen bu Said'e yazdırır.

— O da mahrem midir, yani böyle husûsî işleri ondan saklamaz mı?

— Vallahi bilmem.

— O da sizin kadar mahrem midir?

— Onun mahrem olanları zâten belli değildir ki!

— Siz aslen onun eli ayağısınızdır. Başka türlü mânâsı yokdur.

— Zâhiren öyledir Beyefendi.

— Pekâlâ, Said Bey'in bildiği ve teksîr etdiğiniz böyle bir programı sen bilmiyorum, dersen, garîb olur. Sonra Cavid ve Cahid beyler bu programın o ictimâadâ yapıldığında ısrâr ediyorlar. Orada da senin bilmekliğin lâzım.

— Belki ben çıkdıkdan sonra mevzû-i bahsolmuşdur.

— Daha husûsî bir ictimâ da yapdıklarını tahmîn eder misin? Yani İttihad ve Terakki'yi daha ziyâde benimseyenler arasındaki bir ictimâ?

— Vallahi böyle ictimâadân haber yok.

— Bir kerre ne olursa olsun sizin dâireye bu program gelmişdir. Ve içinizde dolaşmışdır. Teksîr edilmişdir. Ve birtakım kimselere de verilmişdir. Bunu açık söylemekliğin senin menfaatin iktizâsıdır. Çünkü işiniz karmakarışık olmakdadır. Çünkü o bir türlü, öteki bir türlü söylüyor, bunların hepsinden çıkacak hulâsa müşterek bir maksadınız var. Onun için kaçıyorsunuz, anlayacağımız budur.

— O hâlde Beyefendi, Said Bey'i lûtfen buraya çağırınız, desin ki sen de vardın ve bunu kopya etdin. Yâhûd sen söyledin, ben yazdım. Veyâhûd başkaları söylerken sen yanında idin.

— Peki, öteki arkadaşlarının yani Edhem'le Hüsnü'nün malûmâtı olmuş olabilir mi?

— Bilmem efendim, çünkü bana her ikisi de bu meseleden bahsetmediler.

— Bahsetmiş olmazlar mı?

— Vallahi bahsetmediler.

— Hüsnü ile sen Kemâl Bey'in en mühim işlerini alırsınız. İfâde-i evveliyende de sorduk. Cemiyet-i belediye, meclis-i umûmî intihâbâtı iki üç kişi üzerinize aldınız. Ve onun nâmına uğraşdınız. İmkân var mıdır ki, onun bildiğini sen bilmeyesin, senin bildiğini o bilmesin?

— Beyefendi bizim Kemâl Bey'le olan vaziyetimiz zâhiren mahremiyiz. Bizden başkasıyla konuşmaz gibi görünürse de fakat işin esâsı katiyen öyle değil, o yapdığı işleri bize söylemez. Kendisi ne yapacağını bilir. Bizim yapdığımız işler intihâb ve sâire işlerdir.

— Bu safhayı bırakalım, oradaki ictimâın netîcesi olarak Şükrü ve Canbolat beyler mebûs oldular. O sene geçdi. 340 senesinde yine Kemâl Bey muhîtinde muhâlif bir fırka yapmak teşebbüsü oldu. Ve bunun için birtakım ictimâalar akdedilmesine başlandı, bunlar hakkındaki malûmâtını söyle.

— Böyle toplanmalardan ve sâirelerden malûmâtım yok.

— Ali İhsan'ın İstanbul'a geldiğini hatırlıyorsun, değil mi?

— Ali İhsan Bey İstanbul'a her vakit gelir gider.

— O tarihlerde geldiğini hatırlıyor musun?

— Arz etdiğim gibi her vakit gelir gider.

— Peki onun ifâdesine göre Şükrü, İsmail Canbolat ve Kemâl beyler toplanmışlar ve böyle bir program tertîb ve ihzârı için uğraşmışlar. Ali İhsan Bey'in malûmâtı olduğu gibi, böyle bir fırka hâzırlığı için sizin de be-heme-hâl malûmâtınız olması lâzım gelir.

— Katiyyen yokdur.

— Kemâl Bey'in Terakkiperver Fırka ismini almadan fırkanın hâzırlığı için çalışdığını bilmiyor musun?

— Bilmiyorum.

— İkinci Grub'dan Kara Vasıf'ın, Hüseyin Avni'nin filân gelip görüşdüklerini ve Çolak Salahaddin'in evine gidip geldiklerini bilmiyor musun?

— Hayır efendim.

— Kemâl Bey Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmak istemedi mi?

— Bana böyle bir şey söylemedi.

— Kendisini Fırka'ya davet eden olmadı mı?

— Bilmiyorum.

— İâşenin başına sizi getirir, nereye giderse götürür, her işinden haberdâr eder, şimdi böyle bir teşebbüs vâki olur da haberiniz olmaz olur mu?

— Tahkik buyurunuz Beyim, malûmâtım yok.

— Ne gibi tahkik edelim? Siz onun gibi, her vakit ona bağlısınız. Ona merbût adamlarsınız. Sizin için bilmemek imkânı yokdur.

— Beyim, ben onun ictimâlar yapdığını ne bileyim?

— Mesadet Hanı'nda toplanıyorlar ya?

— Bu eşhâsın toplandığından vallahi malûmâtım yok, vallahi bilmiyorum.

— Demek Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmadı. Ve bu fırka için çalışmadı?

— Hayır efendim.

— Kemâl Bey, böyle bir fırka teşkîl eder veya etmek isterse buna da lâ-kayd kalır mı?

— Beyim, Kemâl Bey'in bize dediği şey, çocuklar artık biz fırka işleriyle iştigal etmeyeceğiz. Ticâretimizle iştigal edeceğiz, demişdir.

[Resmî zabıtlar XXXII/a]*

Kâtib-i mesûllerden Vehbi'nin muhâkemesine âid zabıtlar.

Kâtib-i mesûllerden Vehbi İstiklâl Mahkemesi huzûrunda seyyiâtının hesâbını veriyor.

— Ne vakit ?
— Biz sorduk, o zaman söyledi.
— Ne münâsebetle söylediniz?
— Fırka'nın teşekkülü sıralarında gazeteler yazmaya başlamışlardı. O vakit sorduk.
— Ne dediniz?
— Gazeteler sizin isminizden de bahsediyor, bu mesele nedir, dedik. O vakit o da hayır böyle bir şey yokdur, biz kendi işimizle uğraşacağız, dedi; hattâ bana da oğlum sen ekmek paranı çıkarmaya bak, dedi.
— Pekiyi intihâbâta karışıp karışmamak meselesi için Cavid Bey'in evindeki ictimâa niçin sizi götürdü?
— Bunu hâlâ anlayamadım. Esâsen böyle ictimâlarda hiç bulunmadık. Cavid Bey'in evindeki ictimâa kadar büyük adamlarla hiç bulunmuş değilim.
— Siz Kemâl Bey'in yazıhânesine, vazîfenize hergün gider gelirsiniz değil mi?
— Evet, fakat benim işim ayrıdır.
— Öyle, fakat aynı handa onun dâiresi sırasında bir odanız var değil mi?
— İki numarada. Fakat herkes gelir oturur, benim müstakil odam değil.
— Orada kim vazîfe görür?
— Hüsnü vazîfe görür.
— Sen?
— Benim yazıhânem ayrıdır.
— Nerededir?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1851, 2 Eylül 1926, s. 4.

— Yağkapanı'nda.
— Fakat hergün oradasın?
— Değilim efendim. Üç beş günde bir defa uğrardım. Hattâ bazân haftada bir defa uğradığım vâkidir.
— Fakat oraya merbûtsun?
— Evet.
— Demek hiçbir şey anlamadın?
— Hayır.
— Hüsnü'den de mi anlamadın?
— Neyi efendim?
— Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü etrâfında efendinin vaziyeti?
— Anlamadım efendim.
— Kemâl Bey'i en son ne vakit gördün, yani gaybûbetinden ne kadar evvel gördün?
— Arifeden bir gün evvel gördüm. Sonra görmedim.
— Saat kaçda gördün?
— Saat bir mi idi, ne idi.
— Nerede gördün?
— Balık Pazarı'nda.
— Yanında kim vardı?
— Kimse yokdu.
— Nereye gidiyordu?
— Sormadım.
— Ne dedi?
— Nasılsın, dedi, iyiyim, dedim, sonra geçdi gitdi.
— Ondan sonra gaybûbet etdiğini nereden anladın?
— Gazetelerden.
— Niçin gaybûbet etdi?
— Bilmiyorum efendim.
— Hiç bilmez olur musun?
— Vallahi bilmiyorum efendim. Sebeb-i gaybûbeti ne bilirim efendim?
— Gaybûbetinden sonra arayıp sormadınız mı?
— Yazıhâneye gitdim, orada yokdu. Hüsnü'ye sordum, bugün gelmedi, dedi.

— O gün veya daha evvel Şükrü Bey tevkif edilmiş mi idi?

— Bilmiyorum.

— Hüsnü Bey size Kemâl Bey'in gaybûbet etmiş olduğunu söylemedi mi?

— Hayır efendim. Esâsen Kemâl Bey birçok senelerden beri saat 2-2.5 da yazıhânesine geliyordu.

— Peki o vakte kadar nerede vakit geçirirdi?

— Evinde otururdu. Yemeğini yer çıkardı, birçok seneden beri âdedi öyledir.

— Senin bu ifâdene rağmen, Hademe Hasib son on beş gün zarfında vaziyetde büyük bir tebeddül olduğunu söylüyor. Saat dörtde beşte gelip gitmekde olduğunu ve nerede oturduğunu ve ne yapdığını bilmemekde olduklarını söylüyor.

— Ben de söyledim ya efendim. Geç gelirdi, dedim. Belki üçde, ikide, dörtde gelirdi.

— Ne ile meşgul olurdu?

— Evinde oturuyordu.

— Bu adam evinde oturur adam mı?

— Hayır, oturmazdı. Fakat birçok seneden beri vaziyetinde tebeddül var idi.

— Ne gibi?

— Bu adam gayet mütereddid, hastalıklı gibi bir adam oldu. Meselâ altı ay evveli kendi kendisini tırnaklamış, altı ay sonra tedâviye kalkardı.

— Hâlbuki o başka hayâl peşinde dolaşıyordu.

— Onun ne hayâl peşinde gezdiğini bilmem.

— Yazıhâneye kimler devâm ederdi? Meselâ Şükrü, Canbolat beyler gelir gider mi idi?

— Şükrü Bey birçok sene evvel gelir giderdi, ondan sonra görmedim.

— Başka, Abdülkadir filân?

— Görmedim.

— Nail?

— O arada uğrardı.

— Hafız Mehmed?

— Efendim, bu isimleri sormakdan maksadınız yazıhâneye kimler gelip gitdiği mi?

— Öyle.

— Hafız Mehmed'e hiç râstlamadım.

— Ziya Hurşid?

— Hiç görmedim.

— Cahid Bey?

— Nereden gelsin?

— Cavid Bey?

— Hayır, hiç gelmedi.

— Mebûslardan filân kimse gelmez mi idi?

— Gelirlerdi.

— Hâlbuki Hasib, beylerin gelip gitdiğini bile söylüyor.

— Bilmiyorum efendim.

— Bugünlük muhâkemeniz kâfîdir.

XVI

Hüsnü Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar XXXIII]*

İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinden Hüsnü Bey İstiklâl Mahkemesi huzûrunda Kara Kemâl ve hempâlarının faâliyetini îzâh ediyor.

Meşrûtiyet'in ilânından sonra – İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlleri – Harb-i Umûmî ilân ediliyor – İâşe meseleleri – İâşe'ye tayîn edilenler kimlerdir? – Kara Kemâl'in faâliyetleri – Harb-i Umûmî'nin netîcesinde – Kâtib-i mesûllere yapılan yardım – Mücâdele-i Milliye başlıyor – Vaziyetin tavazzuhundan sonra – Şişli ictimâları – İctimâlarda kimler bulunuyordu? – Daha husûsî yapılan ictimâlar – Kara Kemâl'in sözleri.

— İttihad ve Terakki'ye hangi tarihlerde intisâb etdiniz?
— 324 nihâyetinde.
— Ne gibi işlerinde, vazîfelerinde bulundunuz?
— Kulüb a'zâsı idim.
— Nerede?
— Pangaltı'da, Fındıklı'da.
— Hangi sene?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1851, 2 Eylül 1926, s. 4.

— 325'de.
— Sonra?
— Fındıklı heyet-i idâre a'zâlığında bulundum.
— Hangi sene?
— Senesini hatırlayamıyorum.
— Sonra?
— 329 senesi Kemâl Bey'in teklîfi ile İttihad ve Terakki kâtibi oldum.
— Nerenin?
— Beyoğlu kâtibi oldum.
— Daha sonra?
— Bu kitâbeti kabûl etdikden sonra hastalandım, fakat hastalanmadan evvel altı, yedi ay kadar çalışdım. Ondan sonra çalışamadım. Sonra iâde-i âfiyet etdim, Beyoğlu kulübüne geldim.
— Sonra?
— Sonra Harb-i Umûmî oldu. Harb-i Umûmî'de hastalık dolayısıyla ağır hidmetlere gelemiyordum. Kemâl Bey bendenizi Harb-i Umûmî içinde açılan ve İstanbul'un fakir mahallerinde bulunan mutfaklara verdi. Yani onların nezâretine tayîn etdi. Ondan sonra bir emr-i hayr olmak üzere Terziler Mektebi açıldı. Bu mektebe sokaklardan kimsesiz çocukları topluyorduk. Bu mektebe getiriyorduk. Bunlar iki tane idi. Biri İstanbul'da, diğeri Tophane'de idi. İki hamâm tutduk, bu çocukları orada temizledik, onlara terzilik, kunduracılık yapdırdık, öğretdik. Hulâsa Mütâreke'ye kadar bununla meşgul olduk.
— İâşe işlerinde ne ile meşgul oldun?
— İâşe işlerinde çalışmadım.
— İlk iâşe faâliyetinin netîcesinde vakfetdikleri para hakkındaki malûmâtın ne derecededir?
— Efendim, bendeniz esâs ile meşgul olmadığım için mufassalan bilmiyorum. Mesmûâtım şudur. Ekmek tevzîi keyfiyetinden cüzi bir mikdâr terâküm etmiş, o terâküm eden para ticâret âleminde yapılan faâliyetle artmış. Hulâsa vakfa esâs olan para bu para imiş.
— O para ne kadar imiş?
— 700 bin lira imiş.

— Kimin üzerine vakfedilmiş?

— Bir tanesiyle millî şirketlerin nısf-ı sermâyesine iştirâk edilmiş, yani o para ile o vakfın tamâmı umûr-ı hayriyeye hasredilmiş idi.

— Vakıflar kimlerdir?

— Hatırımda değil. Fakat yirmiyi mütecâviz idi.

— Sen bilmiyor musun?

— Hayır efendim, vakıflar kimler, diye sordum, böyle söylediler.

— Sen vâkıf değil misin?

— Vâkıfım, hem de mütevellîyim.

— Sana ne kadar vakfetdiler?

— Yirmi yedi bin lira idi.

— Bu parayı eline aldın mı?

— Hayır efendim.

— Bu parayı senin üzerine nasıl vakfediyorlar?

— Beyefendi, bu bir emr-i hayırdır. Ben bu işde bulunmadım, bu para için diyorlardı ki: Bu para kasapların ve zilyedlerindir. Kemâl Bey bu para şahsî menfaati için kazanılmış bir para değildir. Şimdi harb içinde biz yarın iktisâdî âlem için cihâzlanmak lâzımdır. İktisâd da bir harbdir, bu parayı arkadaşlarım için kazanmadım. Bu para ile şirketler, bankalar teşkîl edeceğim, dedi. Bana da sen ecîr gibi çalışdın. Gel sen de vâkıf ol, dediler ve oldum.

— Bu paranın böyle senin söylediğin gibi ekmek farkından hâsıl olduğunu ne ile temîn edersin?

— Mesmûâtım.

— Bu paranın umûr-ı hayriyeye sarfedileceğini ne ile temîn edersin?

— O şart-ı vâkıf idi efendim.

— O mesele kâğıd üzerinde bir şekil meselesi.

— Beyefendi, şirketlerdeki temâsımdan vâkıf hissesi alınmamışdır. Yani Mütâreke'de almış, fakat vâkıf oldukdan sonra yeni bir heyet-i mütevellîye olmamışdı ki bunu mütevellî sıfatıyla alalım.

— Siz siyâsî adamlarsınız. Böyle bir para elinize geçdikden sonra, bunu umûr-ı hayriyeye sarfetmenize imkân var mıdır?

— Mekteblerle mutfaklar meselesini arz etdim Beyefendi.

— Zâhiren böyledir. Fakat siyâsî adamların sırf böyle işler ile uğraşmasına imkân var mıdır?

— Bendeniz sırf o işle meşgul oldum.

— Ben de onu soruyorum. İttihad ve Terakki kâtibi olan adam nasıl olur da böyle işleri üzerine alır?

— Harb bir bâdire idi.

— Cepheye giderdik, her evlâd-ı vatan gibi kan dökerdik, başka sûretle fedâkârlık ederdik...

— Nasîbim değil imiş. Ben hasta idim, Harb-i Umûmî'de affetdiler.

— En mühim vatanî bir vazîfeyi anlatırsınız, ondan sonra da emr-i ahîre çalışdık, dersiniz. O zaman milletin hiç silâh altına alınmayanı var mı idi?

— Belki benim gibi zuafâ ve hastagân vardı.

— Vehbi filân silâh altına alındı mı?

— İâşe işleriyle meşgul olduğu için alınmadı zannederim.

— Gördün mü? İstediğiniz gibi kanûn çıkartırsınız, askerlikden kaçarsınız, ondan sonra da emr-i hayr dersiniz!

— Vakıfda şart-ı esâsî müstakilen kendi mâlı, kendi parası olmalıdır. Siz nasıl oluyor da milletden zorla alınan bu parayı babanızın kesesinden veriyormuş gibi vakfedersiniz, vakfı sû-i istimâl edersiniz?

— Biraz evvel arz etdim efendim. Kongrede bu para ticâretde çalışan kasapların ve tüccârdan olanların, denildi.

— Siz bu para üzerinde âmil oldunuz mu?

— Bendeniz şahsen olmadım.

— Bundan evvel bir arkadaşınıza da sorduk, o da âmil olmadım, dedi. O hâlde nasıl oluyor da vâkıf oluyorsunuz?

— İşte o zaman kongrede vakfolunması lâzımdır, dediler. Fakat ne şekil buldular da elde 700 bin lira olmadığı hâlde vakfetdiler, onu bilmiyorum. Gel imzâ et, vakfet, dediler, ben de imzâ etdim ve vâkıf oldum.

— Size iâşe işinde kullanılmak üzere ne kadar vapur verdiler?

— Bilmiyorum.

— Harb-i Umûmî netîcesinde siz nerede kaldınız ve ne yapdınız?

— Bir kısım arkadaşlarım buraya gelirken ben hastalığım dolayısıyla buraya gelemedim ve İstanbul'da kaldım. Buna rağmen gelmek istiyordum. Fakat yolda müşkilât vardı, hastalığım dolayısıyla

belki bir arızaya uğrarım da iştidâd eder diye gelmedim ve bu sûretle yolda onlara da belâ olurum mülâhazasıyla İstanbul'da kaldım.

— Şirketlerde ne vazîfeniz vardı?

— Mütevellîlikden başka vazîfem yokdu.

— Siz o sırada birkaç defa tevkif edildiniz değil mi?

— Hayır, tevkif edilmedim.

— İâşe meselesinden dolayı arkadaşlarınızdan kimler tevkif edildi?

— Tevkifât iâşe meselesi değildi; umûmî tevkifât da İttihad ve Terakki meselesindendi.

— Vehbi tevkif edildi mi?

— Hayır.

— Edhem?

— Hayır.

— İfâdelerinizi aldılar mı?

— Hayır.

— İâşe Nezâreti teşekkül etdiği vakit siz bir memûriyete tayîn edildiniz mi?

— Hayır efendim, arz etdiğim gibi hasta olduğum için Kemâl Bey beni ağır işlerde kullanmıyordu.

— Siz ne iş görüyordunuz?

— Nuruosmaniye'de kulübde idim.

— Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsını müteâkıb yapılan kongrede bulundunuz mu?

— Bulundum.

— İttihad ve Terakki'nin inhilâl ve bilâhire Teceddüd Fırkası'na kalbine karar verildiği vakit orada mı idiniz?

— Evet.

— Hakikatde İttihad ve Terakki'nin yok olduğu esâsı kabûl edildi mi?

— Evet.

— Merkez-i umûmî filân dağılıp paralarını Teceddüd Fırkası'na devretdikleri sırada size para tevzî etdiler mi?

— Esâsen 450'şer lira alırdık, bu hesâbdan beşer aylık verdiler ki 350-400 lira kadar bir para aldık, buna merkez-i umûmî karar vermiş, dediler.

— Kimlere verdiler?
— Biz kâtiblere.
— Kaç kişi kurdunuz?
— Beş altı kişi.
— Başka yerden size para vermediler mi?
— Hayır.
— İâşe teşkîlâtından bir şey almadınız mı?
— Hayır efendim.
— Elli lira maâşınızı kâğıd olarak mı aldınız, yoksa altın olarak mı?
— O zaman geçer para ne idiyse onu alırdık, yalnız bize bir mikdâr erzâk vermek sûretiyle yardım ederlerdi.
— Men-i İhtikâr Komisyonu'ndan biraz maâş filân alıyor mu idiniz?
— Hayır efendim.
— İâşeden ne yardım ederlerdi?
— Bazı şeker, pirinç filân.
— Ayda ne kadar alıyordunuz?
— Muayyen aylık değildi. Üç dört ayda bir alırdık.
— Esmân-ı mîrisi mukabilinde alıyordunuz değil mi?
— Evet.
— İşgal senelerinde orada ne ile meşgul oldunuz?
— Oturdum Beyefendi. Çünkü işgal kuvvetleri tarafından takib ediliyorduk. İtilâfcılar tarafından aranılıyordum.
— Ne yiyip, ne içerdiniz?
— Pederimden kalma iki evim vardı, onu satdım, hattâ evimin birini hâlâ Mahkeme-i Temyîz'de a'zâ bulunan Said Bey'e satdım.
— Kaç liraya satdın?
— 1500 liraya.
— Kimler vardı?
— Bir vâlidem vardı, o da harbin son senesi öldü.
— Başka?
— Başka kimsem yokdu.
— İttihad ve Terakki rüesâsı memleketi terkederken kongre kendilerine ne kadar para verdi?

— Bilmiyorum.

— Onların kaçacağından haberdâr oldunuz mu?

— Hayır.

— İstihlâsdan sonra Kemâl Bey'le birleşdiniz değil mi?

— Evet, kendisi Malta'dan avdetinden sonra bendeniz işsiz idim; bendenize aza çoğa bakmayalım, çalışalım, dedi. Onun üzerine onun refâkatinde kaldım.

— Siz Almanya'ya gitdiniz mi?

— Gitdim.

— Kemâl Bey'le buluşdunuz mu?

— Evet, kendisi Malta'dan kaçmışdı oraya geldi.

— Niçin gitdiniz?

— Almanya'da bir arkadaşım vardı, hem ona bir iş görmek ve âilesine refâkat etmek, hem de Kemâl Bey'i görmek için gitmek istiyordum.

— O şekerlerin sevkine memûr olan Midhat orada mı idi?

— Midhat gelmişdi, Nihad orada idi.

— Şekerlerin bakiyesini ne yapdınız?

— Orada şeker meker yokdu.

— Evvelce kontrat yapılmış olan şeker ne kadardı?

— Bilmiyorum.

— Almanya'da ne kadar kaldın?

— Birçok ay.

— Kemâl Bey'den başka kimin ile görüşdün?

— Hiç kimse ile. Ben de döndüm geldim. Kemâl Bey orada kaldı, ben bir parça Viyana'da oturacağım, dedi, iki üç ay sonra geldi.

— Basri oraya geldi mi?

— Geldi.

— Ondaki paralar ne oldu?

— Basri Bey'in bendenize anlatdığı şudur: O zaman Ferid Paşa Kabinesi'nde Mâliye nâzırı Tevfik Bey Romanya'ya gitmiş. Basri elde bulunan mâlı ona devretmiş, hattâ para bankada imiş, bilmem kaç milyon imiş, hattâ Mâliye nâzırı Tevfik Bey'den bir kâğıd aldım, demişdi.

— Ne devretmiş?

— Bilmiyorum.

— Kendisi orada ne iş tutuyordu?

— Kendisi bir oyuncak fabrikası tutmuş, onunla meşgul oluyorum dedi.

— Kendi hesâbına mı tutmuş, yoksa İstanbul'a mı âid?

— O zaman kendi başına bir iş tutmuş Beyefendi.

— Şimdi Basri Bey'in üzerinde bir şeyiniz yok mu?

— Hayır yok, bir oyuncak fabrikası yapmışdı. Onu almak için geçen sene Kemâl Bey'den biraz para aldı. Kendisi şahsen mi istiyordu, yoksa şirket nâmına mı, bilmiyorum.

— Pekâlâ sonra Kemâl Bey de İstanbul'a geldi?

— Evet geldi, yine şirketlerle meşgul olmağa başladık.

— Bazı şirketleri yeniden elinize aldınız, kurtardınız.

— Ferid Paşa onları müsâdere için bir kanûn yapmışdı. Onun müddeti bitdi. Evkaf Kanûnu'nun müddeti bitdi, mütevellîlere devr ü teslîm olmak diye teblîg yapıldı. Şirketler o sûretle istirdâd edildi.

— Şu hâlde şirketler zararlarıyla filân sâbıkı vechiyle Kemâl Bey'in eline geçdi?

— Evet.

— Banka ne oldu?

— Banka da geçdi.

— Şirketler Kemâl Bey'in nâmına mı yapıldı?

— Hayır efendim, şirketlerin nısf-ı sermâyesi vakıfdır, nısf-ı sermâyesi de efrâd yedindedir. Yani hisse senedlerini kim isterse almışdır. Vakfolan nısf-ı sermâyenin mütevellîsi Kemâl Bey'dir.

— Sonra siyâsî ne gibi faâliyetde bulundunuz?

— Beş sene evvel bir belediye intihâbâtı yapdık.

— Hangi intihâb?

— Fesholunan belediye intihâbını yapmışdık.

— 338'de mi?

— Evet, o zaman İstanbul'da henüz işgal devâm ediyordu. Ve bir siyâsî fırka mevcûd değildi. Memleket işgal altında devâm ederken intihâbât dolayısıyla o zaman gayet zaîf bulunan Müdâfaa-i Hukuk ve M. M. Grubu'yla birleşerek intihâbâtı yapdık.

— Siz ne olarak karışıyorsunuz?

— Biz de İstanbul'un eski kulübcüleri ve intihâbcıları olmak üzere.

— Yani o hak ve salâhiyete mi istinâd ediyorsunuz?

— Hak ve salâhiyet yok. Fakat memleketdeki nâzik vaziyet devâm ediyordu, onun için.

— Siz de ayrı ayrı nâmzed gösterdiniz değil mi?

— Benim askerî olan M. M. Grubu'yla mutâbık kaldık. Müdâfaa-i Hukuk henüz teşekkül etmeğe başlamışdı. 3-4 grubu vardı.

— M. M. Grubu ve Müdâfaa-i Hukuk Grubu diyorsun, siz ne grubu idiniz?

— Bizim hiçbir sıfatımız yokdu, biz grub değildik, bizim onlarla şu farkımız vardı ki eski grub heyetinde çalışmış kâtibler idik, intihâbda biraz mümârese ve tecrübemiz vardı. Onun için.

— Sizi kim sevkediyordu?

— Kemâl Bey kendileriyle görüşmüş, anlaşmış, o söyledi.

— Nâmzedlerinizi de ayrıca diğer grublarla tertîb ve tefrîk ediyordunuz değil mi?

— O zaman gösterdiğimiz nâmzedler bugün Halk Fırkası'ndadır. A'zâ bulundukları müddetce bir vaz-ı muhâlefet almamışlardır. Şahsen nâmzed gösterdin deyince bir nâm ve unvâna müstenid değildi. Bir hüsn-i vatanperverâne ile işe karışdık.

— Refet'i de onun için çıkardınız, gösterdiniz?

— Refet Müdâfaa-i Milliye'nin nâmzedi idi.

— Sizin değil mi idi?

— Aynı zamanda bizim de nâmzed idi. Yani onlarla muâraza etmiyorduk.

— O intihâbâtın netîcesinde, Cemiyet-i Belediye a'zâlarından kazananlara imzâ etdirip Adnan Bey'e verdiğiniz mazbata ne idi?

— İntihâb bitdikden sonra M. M. Grubu evvelce mutâbık kaldığı bazı dâire nâmzedlerini istemedi. Bendeniz birkaç defa kendilerine gitdim ve söyledim. Hani böyle yapacakdık, müştereken işleri yapacakdık? Nâzik zamanda sızıltıya meydan vermeyecekdik, niçin böyle yapdınız, dedim, hattâ reyleri beraber götürecekdik, getirmediler, ondan sonra da bir kısm-ı a'zâyı toplamışlar. M. M. Grubu nâmına imzâ etdirmişler ve bir kısm-ı a'zâ da bunu haber almışlar. Bu imzâ edenlerden hâric olanlar Kemâl Bey'e gelmişler. Demişler

ki böyle böyle oluyor. Biz şu veya bu grubun nâmzedi değildik. Hattâ mazbatadaki şifre şudur: [Hükûmet-i Milliye ve âmâl-i milliyeye tarafdâr nâmzedleriz ve doğrudan doğruya müntehiblerin intihâb etdikleri kimseleriz.]

— O mazbatayı kim yazdı?

— Kimin yazdığını bilmiyorum. Bana verdiler. Bendeniz de birkaç kişiye imzâ etdirdim.

— Sana o mazbatayı kim verdi?

— Ya müntehib a'zâdan biridir veyâhûd da Kemâl Bey'dir.

— Şu hâlde her ne türlü tevîl ve ifâde etmek istersen iste, memleketde İngilizler, Fransızlar, yani işgal kuvvetleri, muhâsım kuvvetler devâm ederken, siz sipsivri ve hiçbir salâhiyetiniz olmadığı hâlde kaldınız, şehrin intihâbâtına iştirâk etdiniz.

— Hak ve salâhiyet iddiâ ederek değil Reis Beyefendi, sırf işgal altında bulunan bir şehirde intihâbât mücâdelesini, münâzaasını yapmak arzusundan mütevelliddir.

— Bilakis mücâdele açdınız.

— Hayır Beyefendi. Mücâdeleyi biz açmadık. Hattâ tekraren reyleri getirin, biz verelim, dedik, vermediler. O zaman Müdâfaa-i Hukuk Grubu da, M. M. Grubu'ndan müştekî idi. İhtilâfı onlar çıkardılar.

— İhtilâfı siz meydana çıkardınız. O iki millî grubu parçalamak için yapdınız.

— Katiyyen efendim. Nezîh bir hiss-i vatanperverâne ile hareket etdik. Hiçbir hak ve salâhiyet iddiâ ederiz değil efendim.

— Şu hâlde siz kâtib oldunuz, iâşeci oldunuz. Fırsat buldunuz, yine siyâsetçi oldunuz?

— Biz intihâbdan başka bir şey yapmadık.

— Ne söylersen söyle, ben vaziyeti yakinen bildiğim için hâcet yok.

— Pekâlâ efendim.

— Adnan Bey'e verdiğiniz mazbatada İttihadcı nâmzedleri olarak bir zümre demek istediniz değil mi?

— Ne İttihadcı dedik, ne de propagandada İttihad ve Terakki için faâliyet yapdık ve ne de listelerde İttihad ve Terakki'nin ismi vardır. Hattâ o zamanki matbûâta bakınız.

— Siz hayr için, Allah için iş yapacak bir insan değilsiniz. Şekavet ve fesâd için iş yapacak adamlarsınız. Bir tarafda iâşeci olursunuz, sonra beri tarafda Müdâfaa-i Hukuk'çuyuz, intihâb yapıyoruz, dersiniz. Bunları intihâbâtı orada yakinen görmüş, bilmiş bir adama karşı söylüyorsunuz. Cavid Bey'in evindeki ictimâı söyleyiniz.

— Söyleyeyim Beyefendi, 339 senesi olacak bir gün Kemâl Bey: Cavid Bey'in evinde intihâbât meselesi mevzû-i bahsolacak, akşam üzeri uğra, dedi.

— Yani Cemiyet-i Belediye intihâbâtından sonra?

— Evet efendim. Bendeniz de gitdim. Canbolat Bey söz söylüyordu. Ankara'dan gelmişler.

— Cavid Bey'in evine o vakte kadar gitdin mi idi?

— Hayır. Hattâ o gün tanıdım. Canbolat söz söylüyordu. Ankara'dan henüz gelmiş. Ankara'da Hükûmet'le temâs etdim. Önümüzde bir mebûs intihâbâtı var, diyordu.

— Oraya gitdiğin vakit saat kaçdı?

— Akşama doğru idi. Saat hatırımda değil.

— Kimler vardı?

— Cavid Bey, Kemâl Bey, Canbolat Bey, Doktor Nâzım Bey, Ahmed Nesimi Bey, Eyüb Sabri Bey, Hamdi Baba, Hüseyinzâde Ali Bey, Şükrü Bey, Nail Bey, bendenizin arkadaşlarımdan Vehbi ve Edhem beyler vardı.

— Sabri Bey?

— Yokdu.

[Resmî zabıtlar XXXIV]*

İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinden Hüsnü Bey İstiklâl Mahkemesi'nde îzâhât veriyor.

Terakkiperver Fırka'nın nâmzedleri – İntihâb mücâdeleleri – Gizli ictimâlarda kimler bulunmuş? – Alenî ictimâlara iştirâk edenlerin haberdâr olmadığı mukarrerât – Mahûd dokuz maddelik program – Ali İhsan Bey'in şübheleri – Kara Kemâl'in faâliyetleri etrâfında – Mesadet Hanı'nda kimler toplanıyordu?

— Hayri Bey?

— Yokdu, müzâkereye yeni başlamışlardı.

— İlk defa Canbolat Bey mi söylüyor?

— Evet, Canbolat Bey ictimâın sebebini îzâh ediyordu. Önümüzde bir mebûsân intihâbı var. Ne vaziyet alınacağı soruluyor. Bunun için bu ictimâ tertîb edildi, dedi. Geçmiş zaman; bir mevcûdiyet olmadıkdan sonra intihâbda ne yapabileceğiz? Hükûmet'le müştereken hareket edelim. Ancak ona mukabil bizim de göstereceğimiz nâmzed oraca kabûl edilsin, denildi –hulâsaten söylüyorum. Aynen hatırımda yok.– Bu teklîfi Canbolat Bey Ankara'ya gitsin söylesin, denildi.

— Bu sûretle karar verdiniz mi?

— Hulâsaten budur efendim; Müdâfaa-i Hukuk ile müştereken çalışalım, onlara zâhir olarak intihâbâtı yapalım, fakat ona mukabil göstereceğimiz nâmzedleri de Hükûmet kabûl etsin ve bu teklîfi Canbolat Bey Ankara'ya götürsün, denildi.

— Bunun üzerine müzâkere, münâkaşa oldu mu?

— Geçen söz budur; bir mevcûdiyetimiz yokdur, böyle nâzik bir zamanda esâsen ayrıca intihâbât yapmak muhâlefet mânâsını tazammun eder.

— Müzâkere kaç saat devâm etdi?

— Bendeniz üç çeyrek saat oturdum.

— Yani müzâkere bitdi mi?

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1852, 3 Eylül 1926, s. 4.

— Herkes gidiyordu. Bir iki kişi gitmişdi. Hattâ ben ihtiyârım diye Hamdi Baba çıkmışdır.

— Başka defa ictimâ için karar verdiniz mi?

— Hayır, yalnız aradan ne kadar geçdiğini bilmiyorum, bir gün Canbolat Bey avdet etdi. Ankara'dan cevâb getirmiş. Kemâl Bey her hâlde, yine bu akşam uğra Cavid Bey'in evine, dedi. İlk ictimâadâ o kütübhâne odasında oturmuşdur. Kemâl Bey onun kapısında beni karşıladı. Dedi ki, Canbolat Bey Ankara'dan geldi. Ankara'nın cevâbı böyle zümre mâhiyetinde söz kabûl etmiyorlar, dedi.

— Bunu Cavid Bey'in evinde görüşüyorsunuz?

— Kemâl Bey bunu bana Cavid Bey'in evinde söylüyor.

— İctimâ olmuş mu?

— Evet.

— Kimler var?

— Evvelâ aşağı yukarı saydığım eşhâs vardı.

— Kemâl Bey bunu nerede söylüyor?

— Kapının önünde söyledi.

— Ne dedi?

— Ankara zümre hâlinde hareket kabûl etmiyor. Mebûs olmak isteyen varsa şahsen mürâcaat etsin, buraca teemmül edilir, denilmiş ve intihâba iştirâkimiz arzu ediliyormuş. Başka da konuşacak bir şey yok, dedi. İntihâba iştirâkden vazgeçdik. Bendeniz çay içtim ve çıkdım.

— İçerde kimler vardı?

— Saydığım. Fakat hangisi vardı yokdu, bunları tefrîk etmek imkânı yokdur.

— Ne zaman çıkdın?

— Karanlıkdı.

— Çay mı içiyorlardı?

— Bilmem, bana çay verdiler.

— Demek çıkdığında saat yedi, sekiz idi, öyle mi?

— Kış ise öyle olacak 7-8 gibi idi. Yalnız öyle hatırlıyorum ki dışarı çıkdığımda karanlık idi.

— Kemâl Bey niçin seni içeriye almadı?

— Konuşulacak bir şey yokmuş ki içeriye alsınlar; öteki gitdiğimde her hâlde intihâb meselesi için götürmüş olacaklar. Birçoklarını da orada tanıdım.

— Sonra sen yalnız mı çıkdın?

— İyi hatırımda değil. Belki bir arkadaşım vardı. Bir gün gelip de böyle suâl sorulacağı hatırıma gelmemişdir.

Reşid Galib Bey — Şu hâlde Kemâl Bey'i orada terk etdin?

— Evet.

— Pekâlâ; sana mâdâm böyle söylüyor niçin kendileri kalıyor?

— Efendim, belki onlar görüşürler, onlar başka, bizim vaziyetimiz başka.

— Belki daha büyükler orada vardı.

— Bilmem efendim. Belki başka türlü görüşecek, belki beraber yemek yiyecekler...

— Sizin arkadaşlardan o esnâda Vehbi, Edhem var mıydı?

— Vardı, fakat ilk ictimâadâ.

— İkinci ictimâadâ?

— Yokdu.

— Hamdi Baba var mıydı?

— Yokdu.

— Hüseyinzâde Ali Bey?

— Zannetmiyorum.

— İkinci ictimâadâ bulunduğunu sanıyorum.

— Hatırlamıyorum, zannediyorum yokdu.

— Senin gözüne ilişen kimler vardı?

— Canbolat Bey, Şükrü Bey, Nail Bey, Kemâl Bey. Cahid Bey.

— Birinci ictimâadâ Ardahan mebûsu Hilmi var mıydı?

— Görmedim.

— İkincide?

— Görmedim.

— Nasıl görmedin?

— Yâhûd hatırlamıyorum.

— Arkadaşlarınız olduğunu hep söylüyor. Daha görebildiğin kimler var?

— Arz etdim. Hatırlayamıyorum.

— Cahid Bey'i, Cavid Bey'i, Şükrü Bey'i, Canbolat Bey'i gördün?

— Evet.

— Rahmi Bey'i gördün mü?

— Hatırlamıyorum.
— Doktor Nâzım Bey var mıydı?
— Vardı.
— Nail Bey'i gördün mü?
— Gördüm, vardı.
— Sonra?
— Sonra çekildim gitdim.
— Demek birinci ictimâadân tahmînen on, on beş gün sonra?
— Evet.
— Birinci ictimâadâ tahrîrî olarak bir şey tesbît etdiler mi?
— Hayır.

— İttihad ve Terakki mevcûd veya gayr-i mevcûd olduğuna dâir münâkaşa cereyân etdi mi?

— Hayır, yalnız denildi ki –intihâba iştirâkimiz mevzû-i bahsolamaz. Çünkü mevcûdiyet-i siyâsiyemiz yok.– Bu söz geçdi.

— İkinci ictimâa seni kim davet etdi?
— Kemâl Bey bana söyledi.
— Ne için seni çağırdı?
— Ankara arzu etmiyormuş, dedi.
— Onun için sana içeriye girme mi dedi?

— Hayır, girme, demedi. Vehbi Bey haber böyle, intihâbâta filân karışmasak iyi olur, dedi.

— Kemâl Bey senin yanında oturdu mu?
— Hayır.

— Bu zamandan sonra veya evvel Mesadet Hanı'nda Kemâl Bey'in odasında bir ictimâ daha oldu mu?

— Hayır efendim, ictimâ mâhiyetinde bir şey bilmiyorum. Bazân kalabalık olurdu. Yalnız bir defa geç geldiğim vakit iki arkadaşım ayakda idi. Hamdi Bey vardı, Kemâl Bey İzmit mülâkatından avdet etdiğini söylüyordu. O vakit Kemâl Bey'in Paşa Hazretleri'yle mülâkatını ve onunla beraber çalışacaklarına vâkıf oldum.

— Nasıl?

— Gazi Paşa Hazretleri'yle vâki olan mülâkatını söylemiş. Ben geç geldim. O vakit söylemiş imiş.

— Birincide mi?
— Bir defa Beyefendi. Handa buyurdunuz, onu arz etdim.

— Cavid Bey'in evindeki ictimâadân evvel mi?

— Evveldir.

— Arkadaşlar dediğiniz kimler?

— Bizim kâtib-i mesûl arkadaşlar.

— Demek Cavid Bey'in evindeki ictimâadâ ilk defa söz alan İsmail Canbolat Bey'dir. Bunu katiyyetle söylüyor musun?

— Evet, Canbolat idi.

— İsmail Canbolat'ın Ankara'dan geldiğini ve Ankara'da görüşdüğünün netîcesini söylüyorsun. Arkadaşlarınızın birisi Rauf Bey tarafından İsmail Canbolat'a haber gönderildiğini ve İttihadcıların yapacakları hakkında bir karar verilmek lâzım olduğu İsmail Canbolat'ın söylediğini söylüyor. Ne dersin?

— O zaman Heyet-i Vekîle reisi Rauf Bey idi. Fakat isim duymadım. Canbolat Bey Hükûmet'le temâsda, diye anlatıyordu.

— Yani Rauf Bey'i kasdediyordu?

— Belki; o vakit Heyet-i Vekîle reisi Rauf Bey idi, fakat isim tasrîh etmedi.

— Demek Hükûmet'le temâsım demesinden ve Nail Bey'in Rauf Bey tarafından teklîf edilmiş demesi arasında bir yakınlık vardır?

— Olabilir.

— Kemâl Bey, Terakkiperver Fırka teşkîline veya muhâlif bir fırka teşkîline alâkası ne zaman oldu?

— Efendim, Kemâl Bey bizi makasid-i siyâsiyesinden haberdâr etmezdi. Hattâ bu intihâbât meselesinden sonra bize artık siyâsî işlerle iştigal etmeyeceğiz, kendi ticârî işlerimize bakacağız, der ve bunu da tekrar ederdi. Şükrü Bey'in ve Cavid Bey'in sık sık gelip gitmesi meselesi ise, benim odam kenarda olduğu için yani odam ayrı olduğu için görüşmezdim. Onlar gelip gitdikden sonra fırka teşkîli gazetelerde okudum. Kemâl Bey'den bendeniz şahsen sordum. Bu esâmî buraya gelip gidiyor, sizin de isminiz sık sık geçiyor. Siz de beraber misiniz, dedim. Bana hayır, dedi. Biz kendi işimize bakacağız, muhâlif fırka ile bir işimiz yokdur, dedi.

— Oraya Cavid Bey de geliyormuş?

— Hayır, görmedim.

— Ali İhsan'ın bulunduğu bir sırada Cavid Bey filân müzâkere yapmışlar.

— Belki bir gün gelmişdir, ben hepsini bilmem.

— Ali İhsan'ın bu fırka programı üzerinde konuşduklarını söylediğine ne dersin?

— Bilmiyorum.

— Ali İhsan sana söylemedi mi?

— Hayır.

— Demek sen bir fırka yapıyorlar diye şübhe ediyordun ki sordun.

— Evet. O da dedi ki biz kendi işimizle meşgul olacağız, dedi.

— Hâlbuki Kemâl Bey daha 340 Haziran-Temmuz aylarından itibâren İkinci Grub rüesâsından addedilen Kara Vasıf, Hüseyin Avni, Erzurum mebûsu Necati, Çolak Salahaddin ile müzâkereye girişmişdir. Ve programı da onlarla toplanarak müzâkere etmişlerdir. Bunların böyle yazıhânenize gelip toplandıklarını bilmiyor musun?

— Beyim, gelen giden oluyordu. Fakat çok defa malûmâtım olmuyordu. Bu husûsda sizi temîn ederim.

— Bunlar açık olarak gelmişler, toplanmışlardır.

— Arz edeyim. Kendisine bir şey söylemek istersem, odacıya kimse var mı diye sorarım, var derse girmezdim. O bana bir şey söylemek isterse, çağırtırdı. Kendim çok gitmezdim. Belki gelmişlerdir. Fakat hep gelenleri bilmem.

— Demek siz Canbolat ve Şükrü'nün gelmesinden daha ziyâde şübheleniyordunuz.

— Evet, onlar sık geliyorlardı.

— Onların tesbît etdikleri programı görmediniz mi?

— Hayır.

— Bu program Kemâl Bey'in elinde uzun müddet bulunmuşdur.

— Bendeniz bir şey söylemedim. Zâten bendenize böyle şeyleri sormazdı ki mütâlaa-i şahsiyemi alsın.

— Siz dâimâ o sûretle mi Kemâl Bey'in yanında bulunuyorsunuz?

— Evet, öğleden sonra uğrarım. Millî şirketlerin burada takib edilmesi lâzım gelen işlerini takib için uğraşırdım. O da bütün işsiz kalmamak için, buraya âid olan işleri de Ali İhsan Bey'e yazardım. Şirketin mahsûb muâmelesi için Defterdârlık'dan, şu muâmele şu numara ile yazılmışdır. Oradan Mâliyece takib ediniz, bildiriniz diye haftada bir kaş mektûb yazardım. Bir ücretli kâtib muâmelesi-

ne düşdüm. Bu da bana ağır gelmeğe başlamışdı. Bir iş arıyordum. Hattâ bir odun işi bulmuşdum. Kemâl Bey sen de onun başına geçer, çalışırsın, demişdi.

— Terakkiperver Fırka'nın İstanbul Şubesi açılacağı zaman bu Rifat, Hakkı beyleri filân kim tavsiye etdi?

— Onları şahsen tanırım ama o sırada bizim hâneye hiç gelmiş değillerdir.

— Nafiz, Müfid Bey?

— Bunlar uğramazdı.

— Hâlbuki bunlar tesbît edilmişdir. Kemâl Bey tarafından şubeye nâmzed verilmişdir.

— Bendeniz bilmiyorum.

— Rifat gelir giderdi, değil mi?

— Pek seyrek uğrardı.

— Orada a'zâ oldukdan sonra da gelir gider mi idi?

— Belki uğrardı, pek tayîn edemem.

— Hakkı Şinasi Paşa'ya mukabil Cahid Bey'in mebûsluğu hakkında ne malûmâtın var?

— Hiç.

— Kemâl Bey'in odasına Cahid Bey'i davet ederek, bir müzâkere yapmışlardır.

— Bilmiyorum. Ben yokdum.

— Bunu nâmzed yapmak istediklerini işitmedin mi?

— Böyle bir lâkırdı geçdi.

— Nereden ve nasıl işitdin?

— Hatırımda yok. Terakkiperverler de Cahid Bey'i nâmzed göstermek istiyorlarmış sözü geçdi. Fakat şahıs tayîn edemem.

— Hafız Mehmed gelir gider mi idi?

— Ara sıra.

— Fakat dâimâ handa oturur.

— Evet, o handa otururmuş. Ya ikinci veyâhûd üçüncü katda imiş.

— Ziya Hurşid?

— Onu tanımam.

— Evvel ve âhir son zamanlarda hiç tanımadın mı?

— Evvel ve âhir hiç tanımam, görmedim.

— Ardahan Hilmi'yi tanır mısın?
— O her sene gelir.
— Abdülkadir?
— O pek seyrek gelir.
— Son zamanlarda, bu sû-i kasd hâdisesinden evvel, bunların temâsları sıkı mı idi, seyrek mi idi?
— Hiçbir değişiklik görmedim Beyefendi.
— Nail Bey?
— O pek seyrek gelir. Ara sıra uğrardı.
— Canbolat ve Şükrü Bey Ankara'dan gelip geçdikce uğrar mı idi?
— Hayır, son zamanlarda her ikisi de uğramadı, görmüyordum.
— Ali İhsan Bey'in bir ifâdesi var.
— Nasıl efendim?
— Babasının tarih-i vefâtı tarihini bilmiyor musun?
— Geçen sene zannederim.
— O zaman sizin hâneye defaâtle uğramışdır.
— Evet.
— Sizi bir sû-i kasd meselesi üzerinde yokladı mı?
— Katiyyen efendim. Bilhâssa böyle mühim bir şey her hâlde hatırımda kalırdı. Katiyyen böyle bir şey söylemedi.
— Efendinin yanında Ziya Hurşid, Hafız Mehmed ve Şark mebûslarından bazılarının bulunduğunu ve o zaman bir sû-i kasdden şübhe etdiğini anlatıyor ve diyor ki bunun üzerine Hüsnü ile görüşdüm. Bu fenâ vaziyetlerin halli için bir çâre vardır. Bunu sû-i kasd ile halledelim, dedim, diyor.
— Yalan söylüyor, katiyyen efendim.
— Sen doğru söylediğini nasıl temîn edersin?
— Hayır efendim. Katiyyen böyle bir şey olmamışdır.
— Ali İhsan senin arkadaşın. Dâimâ muhâbere de edersiniz, niçin sana iftirâ etsin? Hem bu ne sana, ne ona dokunur. Dâvânın inkişâfına biraz yardım eder.
— Sû-i kasd meselesi katiyyen geçmedi.
— Şimdi yanında söyleteceğiz.
— Söylesin efendim.
[*Ali İhsan Bey getirildi.*]

— Ali İhsan Bey bakınız Hüsnü Bey'i getirdik. Tanıyabilecek misiniz?

— Nasıl tanımam Beyefendi?

— Peder beyin vefâtı üzerine İstanbul'a gitdiğiniz vakit Efendi'nin odasındaki şübheyi biliyorsunuz, yani Hasib'den aldığınız malûmât üzerine Ziya Hurşid, Hafız Mehmed ve daha birkaç Şark mebûsu olduğu hâlde içeride konuşduklarını söylüyor. Siz düşünüyorsunuz, kendinizde bir şübhe hâsıl oluyor. Bunun mâhiyetini anlamak istiyorsunuz. Evvelâ Efendi'den yokluyorsunuz. Sonra da Hüsnü ile görüşdüğünüzü mahkemenizde söylüyorsunuz.

— Evet efendim.

— Söyle bakalım.

— Hüsnü Bey yalnız odada oturuyordu, bu şübhem üzerine yanına girdim. Şimdi ben Kemâl Bey'in yanından geliyorum. Bu işler böyle olmaz, bunu bir kudeta (coup d'état: hükümet darbesi) ile halledelim diye söyledim, dedim. Bunun üzerine Hüsnü Bey bana, Kemâl Bey ne cevâb verdi, diye sordu, ben de hiç ses çıkarmadı, dedim. Vaka böyledir.

Reis — Ali Bey'in yalan söylemeyeceğini ben de tasdîk ederim.

Hüsnü — Bendenize bir bahsetdiğini hiç hatırlamıyorum. O ictimâı da bilmiyorum. Ziya Hurşid'i de tanımam. O Şark mebûslarını da şahsen tanımam. İlk muhâkeme günü arkamda oturuyorlardı. Tesbît-i hüviyet esnâsında da yine yüzlerini görmedim. Ve geleni, gideni bilmem. Kemâl Bey'in de bana gelip bir lâzımdır dediğini hiç zannetmiyorum. Belki başka birisine bahsetmişdir.

— İyi düşününüz.

Ali İhsan — Başkasına söylemedim, kullandığım tabîr de budur.

Reis — Hüsnü Bey şu hâlde hakikati söylemiyorsun?

— Hatırımda kalsa söylerim. Her hâlde bir yanlışlık var.

Reis — Ali Bey başka bir söyleyeceğin var mı?

— Ne emrederseniz cevâb vereyim.

— O hâlde çıkınız. [*Hüsnü Bey'e hitâben*] Sizin bahsetdiğiniz ictimâadâ bulunmuş olan beyler, efendiler orada dokuz maddelik bir İttihad ve Terakki programı yapdıklarını itirâf etmekdedirler. Sen ne dersin?

— Bendeniz bilmiyorum.

— Okunsun da dinle.

[*Dosyasında mahfûz İttihad ve Terakki'nin 9 maddelik programı okundu.*]

— Vallahi hatırlamıyorum Beyefendi.

— Hiç böyle bir program görmedin mi?

— Hayır.

— Hiç orada program müzâkere edilmedi mi?

— Katiyyen.

— Orada müzâkere ve tesbît edildiğini söylerler.

— Benim bulunduğumu söylerlerse, kabûlüm.

— İşitmedin mi?

— Hayır görmedim ve işitmedim.

— Bilâhire de mi görmediniz?

— Vallahi hatırlamıyorum.

XVII

Said, Hüsnü, Küçük Nâzım Beylerin Muhâkemesi ve Azmi Bey'in İkinci Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: XXXV]*

Muhâsebeci Said, kâtib-i mesûllerden Hüsnü, Küçük Nâzım beylerin muhâkemesi ile Azmi Bey'in ikinci muhâkemesine âid resmî zabıtlar.

Muhâsebeci Said Bey, hiçbir şeyden haberi olmadığını söylüyor – Dokuz maddelik program nerede teksîr edilmiş? – Hüsnü Bey'in muhâkemesine devâm edilmişdir – Hiçbir şey hatırlayamıyor – Küçük Nâzım Bey maslûb Cavid'le olan alâkasını anlatıyor – Cavid'in yapdırdığı ictimâlar – Azmi Bey ikinci defa muhâkeme ediliyor – Mahûd mektûb meselesi – Ardahan mebûsu Tahsin Bey'in şahâdeti – Mektûb elden ele dolaşıyor – Kâzım Karabekir Paşa'nın şahâdeti – Şark Ordusu Kumandanlığı'nın raporları.

— Adınız?
— Said.
— Pederinizin adı?
— Mehmed Ali.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1853, 4 Eylül 1926, s. 4-5.

— Müteehhil misiniz?

— Hayır.

— Nerelisiniz?

— İstanbul'da ve Beykoz'da oturuyordum.

— Tahsîliniz?

— Husûsî tahsîlim vardır.

— Sâbıkanız filân var mı?

— Yokdur.

— Kaç seneden beri Kemâl Bey'in yanında bulunuyorsunuz?

— 339 senesinden beri.

— 339 senesine ne vazîfe ile girdiniz?

— Bendeniz 335 tarihinde Millî Mahsûlât Şirketi'ne girdim. 39-40 senelerinde muhâsebeci intihâb edildim.

— O vakit Kemâl Bey'in idâresinde mi idi?

— Evet.

— Sen şirkete girdiğin vakit Kemâl Bey'in idâresinde mi idi?

— Hayır efendim.

— İstanbul Hükûmeti zamanında değil mi?

— Evet.

— Sonra Kemâl Bey geçdikden sonra sen şirketde kaldın değil mi?

— O zaman şübhe etdim ve kendilerine dedim ki: Ben yevm-i cedîd bir adamım, eğer beni çıkarmak istiyorsanız birkaç gün evvel haber veriniz. Kendime bir iş tedârik edeyim, dedim. Hakkımda kim bilir ne düşündüler. Hayır, siz şirketde kalacaksınız, müsterîh olabilirsiniz, dediler.

— Ferid Paşa Hükûmeti zamanında da hâsıl olan vaziyeti aynen onlara devretdiniz mi?

— Evkaf idâresi devretdi.

— Siz elân o şirketde misiniz?

— Tevkif edilinceye kadar orada idim.

— Bu dokuz maddelik İttihad ve Terakki programı kimin yazısıdır?

— Bendenizin el yazımdır.

— Bunu ne vakit yazdınız?

— Her hâlde 339-340 senelerinde yazdığımı zannediyorum.

— Bunu size kim verdi? Ve ne için yazdınız?

— Hücre-i mesâîm kendime mahsûsdur. Ya Hüsnü veyâhûd Edhem Bey –ki iyi hatırlamıyorum– bir tanesi teşrîf etmişlerdi. Bana birkaç kâğıd verdiler, ben dikte edeceğim, siz yazınız, dediler, ben yazmak için görüp yazmalıyım, dedim. Belki okuyamazsınız, ben söyleyeyim, siz yazınız, dedi. Kendi yazımla birkaç tane istinsâh etdiğimi biliyorum.

— Kaç tane?

— Dört-beş tane vardı.

— Onlar kaç tane istediler?

— Aded söylemediler, boş kâğıd bırakdılar. Hattâ son yazdığım kâğıd tam olmamışdı, odacı kendilerini davet etdiler ve bütün bendenizin nezdimden aldılar, götürdüler.

— Hangisi aldı?

— Bendenize yazmamı teklîf eden zât.

— Hüsnü yâhûd Vehbi öyle mi?

— Evet.

— En ziyâde ihtimâl verdiğin hangisidir?

— Hüsnü Bey olduğunu zannediyorum.

Hüsnü — Efendim iyi düşünsünler. Bendeniz iyi hatırlamıyorum. Ben de yazmak bilirim. Öyle bir şey niçin Said Bey'e yazdırayım?

— Said Bey siz bu dokuz maddenin ne olduğunu sordunuz mu?

— Sordum, bana ne kadar alâkadâr oluyorsunuz, dediler. Ben de bu sözlerinden tecessüs mânâsını anladım ve tecessüsün lûgat mânâsını biraz ahlâka şeyn gelen bir nokta idi. Fazla ısrâr etmedim, bırakdım.

Hüsnü Bey — Ricâ ederim, mekânı ve şahsı tesbît etsinler.

Reis — Mesele basîtdir. Kemâl Bey'in yanında bu efendinin mevkii sizin mevkiiniz kadar değildir. Bu efendinin eline verilen böyle bir kâğıddan sizin haberinizin olmamasına imkân yokdur. Sâniyen bu efendinin vâkıf olduğu her hangi bir şeye sizin de vâkıf olmanız lâzımdır. Teksîr edilmesi istenilen bir varakanın gönderilmesi tevzî esâsen öteden beri Kemâl Bey'in siyâset âleti olan sizler tarafından olur. Efendinin söylediği doğrudur. Eğer siz hakikati söylerseniz daha iyi olur. Aranızda kalırsa daha fenâ olur.

— Beyefendi Said Bey'e yazdırılacak kadar mahrem olmayan bir işi bilsem niçin saklarım?

— Belki bir tarafdan siz de teksîr ediyordunuz, bir kısmını da buna yazdırdınız.

— Şu hâlde buna mühim değildir, diyeceğim. Hatırımda kalmamışdır. Eğer mühim ve mahrem bir şey olsa her hâlde niçin şirketin muhâsebecisi Said Bey'e götürüp mikdârını teksîr etdirelim?

— Söylediği sözü işitdiniz, neden bu kadar alâkadâr oluyorsunuz, demişsiniz. Araşdırmasından tahzîr etmek istemişsiniz.

— Yazıyor Beyim.

— İyi ya, niçin alâkadâr oluyorsun, demişsiniz, yani karışma demek istemişsiniz.

— Hatırlasam söylerim. Cezâyı da mûcib olacak bir şey olsa söylerim. Billâh hatırlamıyorum. Yoksa böyle bir programı verdiler, yazdım, derdim.

— Said Bey! Bilâhire bunun niçin yazıldığını araşdırmaklığınız lâzım gelir.

— Tecessüs lâfzı beni anlama nokta-i nazarından ürkütdü, çünkü kendine âid olmayan bir şeyi fazla alâkadâr olup takib etmeği ahlâksızlık adderim. O itibârla düşünüp sormadım.

— Fakat bunda nazar-ı dikkatinizi celbedecek bir vaziyet vardır. O sırada memleketde intihâbât oluyor ve bunların âkıbeti göre az çok sizce de malûmdur. İttihad ve Terakki programı filân karışdırıyorlar, bu cihetden sizin nazar-ı dikkatinizi celbetmiş olmaz mı?

Said Bey — Arz edeyim Beyefendi bendenize yazdırılan şeyde madde filân yokdu. Yanlış numara tahtında yazdırılmışdır. Bendeniz İttihad ve Terakki'nin eski programına vâkıf olmadığımdan dolayı ilk suâli kendilerine tevcîh etdim ve ilk defa nazar-ı dikkatimi celbetdi. Fakat arkasından arz etdiğim suâl karşısında kaldım.

— Siz hiç fırka hayâtında bulunmadınız mı?

— Hayır efendim.

Reis — [*Müddeî-i Umûmî Bey'e*] Soracak bir şeyiniz var mı?

Müddeî-i Umûmî — Hayır efendim.

Reis — [*Said Bey'e*] İfâdenizi ayrıca tamîk edeceğiz. Şimdilik bu kadar kâfî çıkınız.

[*Hüsnü'ye hitâben*] — İfâdenizde ısrâr ediyor musunuz?

— Hatırlamadığımı söylüyorum.

— Cahid ve Cavid beyler burada sâmiîn muvâcehesinde o ictimâın yapıldığını sarâhaten ifâde etmekdedirler. Siz ise Kemâl'in en kuvvetli el altı olduğunuz hâlde, gerek o müzâkerede gerek teksîr ve tayînde, tevzîinde haberiniz olmadığını söylüyorsunuz. Buna imkân yok. Kemâl Bey oturur size emreder, siz de alabildiğinize çalışırsınız. Nitekim intihâbât meselesinde çalışdınız. Bu ciheti de söylerseniz sizin için çok iyi olur. İşin aranızda mechûl kalması daha fenâdır.

— Cahid ve Cavid beylerle oturup bir program tesbît etmek cihetinde katiyyen bulunmadım ve bilmiyorum. Fakat bu teksîr keyfiyeti hatırımda yok. Tanzîm etdiğim bir şeyin edildiğini niçin saklayayım?

— Hatırlamazsınız. Çünkü İttihad ve Terakki'yi yeniden meydana çıkarmak istiyorsunuz, yeni bir program yapıyorsunuz.

— Aradan beş sene geçmiş, yazdığımı hatırlamıyorum.

Kılıç Ali Bey — Yazılıp dağılacakmış, propaganda yapılacak. Bunlar sizin ihtisâsınız dâhilinde olan şeylerdir. Sonra Ali Bey'in sözünü de kabûl etmediniz.

— Sû-i kasd sözü katiyyen yok.

— Böyle kapıyı kapayıp husûsî toplanıldığı ve içeriye kimseyi almadığını Ali Bey sana gelip söylemedi mi?

— Bütün mukaddesâtım nâmına yemîn ederim ki Ali Bey'in söylediğini hatırlamıyorum.

— İyi düşün. Sana müsâade ediyoruz. Belki hatırına gelir. Burada on beş gün sonra gelip hatırladım diyenler vardır.

— Peki efendim.

— Kemâl Bey ne vakit gaybûbet etdi?

— Arefeden bir gün evvel Cumartesi günü son olarak gördüm.

— Ne vakit?

— Akşam üzeri üç buçuk dörtde hana geldi.

— Her vakit öyle mi gelirdi?

— Bazı günler geç geldiği vâkidir.

— O vakte kadar nerelerde vakit geçirir?

— Bilmiyorum. Ertesi günü geleceğim, dedi, fakat gelmedi, ondan sonra da görmedim.

— Hâlbuki Hasib 3,5-4'de geldi, hepimize bayram münâsebetiyle gelmeyin, ben de gelmeyeceğim, dedi, diyor.

— Bilmiyorum, bendenize öyle söyledi.

— Yani pazar günü geleceğim, dedi, sonra gelmedi mi?

— Evet, ondan sonra da görmedim.

— Ertesi günü gelmeyecek olan Kemâl Bey dâirenin işleri için size bir şey söylemez mi?

— Pazar günü uğrayacağım, dedi. Bir daha gelmedi.

— Niçin uğramadı ve bundan ne anladınız?

— Demek takib ediyor.

— Evine sordunuz mu?

— Hayır.

— Hakikati söylemiyorsunuz. Kemâl Bey firâra karar vereceği zaman sizinle müzâkere eder ve beraber karar verirsiniz.

— Söylemedi.

— Size söylemesi lâzım gelir.

— Temîn ederim söylemedi. Pazar günü geleceğim, dedi, gelmedi.

— Şu hâlde o günden itibâren niçin gaybûbet ediyor?

— Kendi düşüncesi mahsûlü olan bir hareketdir, bu gibi mühim bir işi bana sorar mı?

— Sen hiçbir şey anlamadın mı?

— Anlamadım.

— Bayramda gitdiniz değil mi?

— Hayır.

— Niçin?

— Bayramda, seyrânda gitmeyiz.

— Hasib gitdik, bulamadık, diyor.

— Ben gitmedim.

— Niçin?

— Evinde hiçbir münâsebetimiz yokdu, hep handa görüşürüz.

— Nerede bayramlaşdınız?

— Handa.

— Gelmediğinden ne anladınız?

— Zâten kapalı, bu bayram açmayacağız, dedi.

Reşid Galib Bey — Diğer bayramlarda açıyor mu idi?

— Bazân ikinci, üçüncü günü açardı.

— İfâdeleriniz kanâat-bahş değildir.

— Niçin?

— Çünkü hiçbir şeyden haberiniz yok, bu kadar işleriniz var, muâmeleniz var, bir dâire var, bir şirketler var, öyle olduğu hâlde haberiniz olmuyor?

— Şirketlerle dâire ile benim alâkam yok. Bendeniz öğleden sonra bir iki saat uğrarım, o kendi işlerini benimle istişâre ederek yapmaz.

Kılıç Ali Bey — Husûsî kâtibi vaziyetindesin.

— Hiç de değilim. Onun buradaki işleri için mektûb filân yazarken kâtib menzilesine indim. Yoksa ben onun ne şirketlerinde çalışır bir adamım, ne başka husûsda.

— Mâdâmki öyle niçin onun odasında oturuyorsun?

— Onun odasında değil.

— Ne ise, onun dâiresinde?

— İş almamışdım. Bir iki kâğıd verirse yazardım.

— İş buluncaya kadar orada çalışıyordun.

[*Kemâl Bey'in mektûbu maznûna irâe edildi.*]

— Bu kimin yazısıdır?

— Kemâl Bey'in el yazısıdır.

[*Dosyasında mahfûz Kemâl Bey'in mektûbu okundu.*]

— Bu mektûbdan sen ne anladın?

— Herkes ne anladı ise ben de onu anladım.

— Anlayabildiğini îzâh et.

— Belki Terakkiperver Fırka meselesidir.

— Ne diyor?

— Şükrü Bey'i takdîr ediyor, İsmail Canbolat Bey'le müdâvele-i efkâr edildi, ne konuşduklarımızı size söyleyecekdir, diyor.

— Kemâl Bey imzâsını böyle mi atar?

— Evet.

— Pekâlâ zabta geçsin. Şimdi şu mektûbdan tamâmen anlaşılıyor ki Şükrü Bey bir vazîfe deruhde etmiş ve Terakkiperver Fırka burada teşekkül etmişdir. Sonra nokta-i nazarını da Canbolat Bey

vâsıtasıyla Şükrü Bey'e haber gönderiyor, sürüklenmemek kelimesi ile de Terakkiperver Fırka ve kendi kendine işliyor zannedilen adamların arkasına takılmasınlar, idâre etsinler mânâsı çıkıyor.

— Belki efendim.

— Kemâl Bey, Canbolat, Şükrü beyler arasında birçok şeyler geçiyor ve konuşuluyor da sizin haberiniz olmuyor olur mu?

— Böyle işleri bizimle görüşüp konuşmaz. Böyle şeylerden katiyyen haberimiz olmaz.

Müddeî-i Umûmî — Maalesef hakayıkı söylemekden ictinâb etmekdedir.

— Bugünlük muhâkeme bu kadardır.

Küçük Nâzım'ın Muhâkemesine Aid Zabıtlar

— Nâzım Bey! Siz İttihad ve Terakki'nin ne gibi vazîfelerinde bulundunuz?

— Efendim, İttihad ve Terakki'ye 328 senesinde murahhas-ı mesûl olarak intihâb edildim.

— Nasıl intihâb edildiniz?

— Ömer Naci merhûmdan, bir de merkez-i umûmîden iki telgraf aldım. Mezkûr telgrafda seni İstanbul murahhası intihâb etdik. Ricâ ederim kabûl ediniz, deniliyor.

— 326'da zannederim.

— Efendim, 326'da kongreye geldim. 328 bidâyetinde de arz etdiğim gibi intihâb edildim. Bendeniz o zaman Erzurum'da Düyûn-ı Umûmiye nâzırlığında bulunuyordum. Vazîfemden istifâ etdim ve İstanbul'a geldim. 327 senesi nihâyetine kadar murahhas-ı mesûl olarak kaldım. O sene kışın intihâbât yapılıyordu. Siirt mebûsu intihâb edildim. Üç ay kadar mebûsluğum devâm etdi. O sırada Halâskâr Fırkası zuhûr etmiş. Büyük Kabine teşekkül etmiş, orada 3-4 ay netîceye intizâr etdim. Badehû Mahmud Şevket Paşa Kabinesi teşekkül etdiği vakit kayın pederim de Zirâat Nezâreti'ne getirilmiş, o vakit Avrupa'dan avdet etdim. Murahhaslıkdan, mebûslukdan istifâ etdim. Bir müddet açıkda kaldım. Düyûn-ı Umûmiye benim eski hidmetime mükâfâten aynı maâşla yine vazîfeme aldı. İşte İttihad ve Terakki'de bütün hidmetlerim bundan ibâretdir.

— Harb-i Umûmî senelerinde İttihad ve Terakki'nin vazîfelerinde bulunmadınız mı?

— Hayır. Hiçbir hidmetinde bulunmadım.

— İâşe işlerinde?

— Hiçbir hidmetinde bulunmadım, hattâ 329 bidâyetinden itibâren şimdiye kadar eski arkadaşlarımdan hiçbirisiyle temâsda bulunmamışımdır. Yalnız bir Cavid Bey'le temâs ve münâsebetim vardır. O da husûsî bir münâsebetdendir. Onu da arz edeyim.

— İstihlâsdan sonra?

— Hiç kimse ile münâsebetde bulunmadım.

— Terakkiperver Fırka'nın hîn-i teşekkülünde size bir teklîf vâki olmadı mı?

— Hayır.

— Size İstanbul'da bir vazîfe teklîf etdiler mi?

— Hayır.

— Cavid Bey'le münâsebetinizi söyleyiniz.

— Efendim, 327 senesi vazîfemden istifâ edip de murahhas olarak İstanbul'a geldiğim zaman, Cavid Bey Mâliye Nezâreti'nden istifâ etmişdi ve Anadolu-i Şarkî'ye bir seyâhat yapmışdı. Ömer Naci Erzurum'a gitdiği vakit eskiden kayın pederimle münâsebeti varmış. Avdetimde bana Celal Bey'in kızını teklîf etdi. O vakit evlendim. Bu sûretle husûsî münâsebet tesîs etdim. O da bundan ibâretdir.

— Bu münâsebetinizi muhâfaza ediyor musunuz, gider gelir misiniz, görüşür müsünüz?

— Evet efendim, münâsebetimi muhâfaza etmekdeyim, fakat husûsî münâsebet.

— Şu hâlde bunların siyâsî faâliyetleri vardır. Fakat hafîdir yani İttihad ve Terakki'yi ihyâ etmek, Terakkiperver Fırka'yı teşkîl etmek için uğraşmışlardır. Bunlar hakkında mahsûsâtınız ne ise onu söyleyiniz, fakat açık söyleyiniz.

— Açık söylüyorum Beyefendi, bendeniz istihlâsdan sonra Düyûn-ı Umûmiye'den çekildim. Gördüm ki Düyûn-ı Umûmiye artık yaşamayacakdır. Kendimi iş sâhasına atmağa karar verdim ve atdım, ondan sonra benim temâsım Hükûmet-i hâzıra ile olmuşdur.

Dâimâ Ankara'ya gider gelirim. Bu cihet polis tahkikatıyla anlaşılır, hayâtımın nısfı burada geçmişdir. Bunların böyle kongreler yapdıklarını, ictimâlar yapdıklarını geçen gün müddeî-i umûmînin iddianâmesinden anladım ve bunun için size en büyük mukaddesâtım nâmına yemîn ederim. Haberdâr değilim. Bir evlâdım var. Onun nâmına yemîn ederim ki bunların bu gibi ictimâlarını işitmedim ve görmedim.

— Siz yaz aylarını Ada'da geçirirsiniz, değil mi?

— Evet.

— Peki bunların 340 senesinde husûsî ictimâları oldu. Yani şâyân-ı dikkat sûretde birleşmeleri oldu. Bunların şahıslarını tanırsınız, bu husûsdaki malûmâtınız?

— Bilmiyorum Beyefendi. İtimâd buyurunuz. Bunların sûret-i husûsiyede iştirâklerini, ictimâlarını bilmiyorum. Cavid Bey'le olan husûsî münasebetimizde bile zevcem bir defa evine gitmemişdir. Kendi iş ve gücümle meşgulüm. Ekmek parası çıkarayım diye uğraşıyorum. Sonra kendisi biraz meyyâl-i tahakkümdür. Sonra resmî ve siyâsî bir münâsebet tesîs etmeği hiçbir vakit düşünmemişimdir. Ve düşünmedim. Çünkü vaktim bile olmamışdır. Sonra derd ve maîşet ile meşgulüm.

— Terakkiperver Fırka teşekkül ederken size teklîf vâki olmadı mı?

— Size yemîn ederim ki programını bile okumadım.

— En son defa Ankara'ya ne vakit geldiniz?

— Bayramdan on gün evvel gelmişdim. Safvet Bey'le avdet etdim.

— Niçin gelmişdiniz?

— Hükûmet'e makineli tüfenk teklîfâtı vermişdim.

— Teşebbüsde bulundunuz mu?

— Evet, Harbiye Vekâleti'ne teklîf etdim.

— Kaç gün kaldınız?

— 8-10 gün.

— Nerede yatıp kalkdınız?

— Ankara'ya geldiğim zaman Sabri Bey'in evinde yatar kalkarım.

— Tarihini hatırlar mısınız?

— Mazûr görünüz, müteheyyic bir hâldeyim. Hatırlamıyorum.

— Kara Kemâl ile nasılsınız?

— Zâten aram açıkdır. Esâsen İttihad ve Terakki'den çekilmeme de o sebeb olmuşdur. Bendeniz murahhas tayîn edildim. Fakat fiilen îfâ-yı vazîfe ediyordum. Tabîî böyle bir vazîfenin iki kişi tarafından tedvîri kabil olmadığından, aramız açıldı ve ondan dolayı beni mebûs intihâb etmek mecbûriyetinde kaldılar.

— Hafız Mehmed'le tanışır mısınız?

— Hayır efendim.

— Ziya Hurşid'le?

— Hayır efendim.

— Abdülkadir'le?

— Onu murahhas olduğum zaman 327'de kongrede görmüşdüm. Bir defa da Ankara'da vâlî iken Sabri Bey'le bir defa ziyâretine gitmişdik.

— Canbolat ve Şükrü beylerle?

— Canbolat'ı tanırım. Çünkü dâimâ Talat Paşa'nın yanında idi.

— Evine gider gelir misin?

— Refîkam refîkasının eskiden beri arkadaşıdır, birbirine gider gelirler. Fakat ben gitmem.

— Şükrü Bey'le?

— Arz edeyim. Şükrü Bey pederimin yetişdirdiği bir çocuk idi. Kayın peder Kastamonu'da Maârif müdîri iken bunlar iki kardeş yetim imişler. Bunları almış, İstanbul'a getirmiş, okutmuş, Dârül-muallimîne vermiş ve bunlar da âilenin bir ferdî gibi imişler. Fakat Şükrü nâzır oldukdan sonra kendisi yüz çevirdi. Bu husûsda nânkörlük etdi. Bundan dolayı münâsebetimiz soğumuşdur. Hattâ yalnız kayın pederimin cenâzesine geldi. Cenâzesinden bir gün evvel de kızını kayın pederim görmek istemişdi. Getirdi, onu gösterdi. İşte bütün münâsebetimiz bundan ibâret.

— Demek görüşmüyordunuz?

— Hayır efendim.

— [*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*] Makam-ı iddiânın bir soracağı var mı?

— Hayır efendim. Kendisine sorulacak bir cihet yokdur. Yalnız ifâdesine nazaran Harb-i Umûmî'de ve Harb-i Umûmî'den sonra

İttihad ve Terakki faâliyetiyle meşgul olmadığı anlaşılmakda ve alâkadâr bulunmadığı görülmekdedir. Sonra hâlâ kendisinin İsmail Canbolat, Cavid ve Şükrü beylerle olan münâsebetini de siyâsî bir vaziyetden ziyâde, âilevî ve husûsî bir mâhiyetde görmekdeyim. Dâvânın nihâyetine kadar bunun da gayr-i mevkuf olarak devâm-ı muhâkemesine karar verilmesini heyet-i celîleden ricâ ederim.

— [*Reis a'zâ ile badel-müşâvere*] Müddeî-i Umûmî Bey'in talebi vechle gayr-i mevkuf olarak muhâkemenizin devâmına karar verdik.

— Çok teşekkür ederim efendim.

Polis Müdiri Azmi Bey'in İkinci Muhâkemesi

— Azmi Bey! Bu mektûb hakkında ikinci defa muhâkemenize lüzûm gördük, bunu kimin vâsıtasıyla kime gönderiyorsunuz?

— Arz etdiğim gibi efendim. Küçük Talat Bey'e gönderiyorum.

— Şadi onun nâm-ı müsteârı değil mi?

— Evet.

— Kimin vâsıtasıyla gönderiyorsun?

— O zaman Alman veya Rus kuryesi vâsıtasıyla gönderiyorduk. İyi hatırımda değil.

— Kadri kim?

— Tanımıyorum. Kimmiş bu Kadri Efendi?

— Kadri Efendi isminde birisi.

— Tanımıyorum efendim.

— Bu mektûbun ele geçdiğinden ne vakit haberdâr oldunuz?

— Hiç haberdâr olmadım. Bir gün Ardahan mebûsu Tahsin Bey gelmişdi. Bir mektûbun kalmış, gönderdiler, dedi.

— Siz Ankara'da mı idiniz?

— İstanbul'da idim. Hattâ ehemmiyet vermedim, zannederim bir iki hafta kaldı. Bir gün evine gitdiğimde, mektûbun var diyordunuz, dedim. Ha, dedi mektûbu verdi. Açdım bakdım gördüm ki bu mektûbdur.

— Okudunuz mu?

— Şöyle bir göz gezdirdim.

— Şimdi nâm-ı müsteârı ile Talat Bey'e gönderdiğiniz mektûb olduğunu anladınız.

— Evet efendim.

— Tahsin Bey'e mektûb hakkında bir şey ifâde etdiniz mi?

— Hayır efendim, mektûbun kimden olduğunu ve ne olduğunu söylemedim.

— Şu hâlde Tahsin Bey size bunu böyle açık olarak getirmiş olmasına nazaran açıp okumuş olması lâzım gelir.

— Tahsin Bey çok nâmûsludur. Başkasına âid olan mektûbu okumaz.

— Açık olarak veriliyor. Bir mahremiyeti mutasavver değil?

— Hayır efendim, benim nâmımadır.

— Moskova merkezince görüldükden sonra Şadi Bey kardeşime gönderilmesi ricâ olunur, diye yazılı olan bir mektûbu aldıkdan sonra zarûrî olarak bir defa Tahsin Bey'in gözden geçirmesi lâzım gelir. Bu mektûb mühim ve başka mânâyı ifâde eden bir mektûbdur. Yanlış veya doğru, bu husûsda kanâat hâsıl edebilmesi için bir kerre gözden geçirmesi lâzım gelir.

— Bilmiyorum efendim.

— Yani mahremiyetine tecâvüz sûretiyle değil, kendisine tevdî edilmiş olan böyle bir mektûbun ne olduğunu anlamak bir defa gözden geçirmesi lâzım gelir.

— Bendenizce okumaması lâzım gelir.

— Siz de en karışık bir zamanda yazdığınız bir mektûbu elinize geçmek sûretiyle nazar-ı dikkatinizi fazla celbedip de okumadığınızı söylemek istiyorsunuz.

— Şöyle bir gözden geçirdim.

Şâhid Ardahan Mebûsu Tahsin Bey'le Karabekir Kâzım Paşa'nın İfâdeleri

Reis — Tahsin Bey siz ne diyorsunuz, bu mektûbu nerede ve ne şekilde aldınız?

Tahsin Bey — Bir defa bendeniz bu mektûbu İzmir'de verdim. İstanbul'da değil, bu husûsda hatâ etmişlerdir, zaman tesbît edilirse görülür.

— Azmi Bey evvelki muhâkemenizde de söylediğiniz vechle siz bu mektûbu birçok sene evvel mi aldınız?

— Belki yanılıyorum, fakat tahmînim öyle.

Tahsin Bey — Hayır efendim. 3-3,5 sene evveldir. Bendeniz o vakit mebûs idim. Sonra ikinci intihâb oldu. İkinci intihâbda mebûs olamadım, aradan iki sene geçdi. Mebûslar arasında birtakım vefeyât oldu. O vakit münhallerden birine intihâb edildim. O vakit İzmir mebûsu idim, bu tamâmıyla tesbît edilir. Bir defa bu mesele üç sene evveldir. Hattâ daha yukarıdır. Sonra mektûb da kapalı idi.

— Yani başka bir vazîfede mi idi?

— Evet, uzunca bir zarfda idi. Üzerinde vâlî-yi sâbık Azmi Bey'e diye yazılı idi. Kendisine verdim. Hattâ İzmir'de geç vakit hava sıcak olduğu için dışarıda oturuyorduk. Kendisine râst geldiğimde, size Kâzım Karabekir Paşa'dan bir mektûb var, dedim. Bunu unutmasınlar, çok mühim bir noktadır. Hakikaten bu mektûb bendenizde kaldı. Ve komodinde idi. Kendisi geldiğinde kızımı gönderdim. Git mektûbu getir, dedim. Refîkam çıkdı, o getirdi. Mektûbu kendisine verdim. Şöyle açdı. Mektûba bakdı. Kapının önünde mâ-âile 8-10 kişi oturuyordum, kalabalık idi. Belki mektûb ne der, diye sorardım. Fakat çoluk çocuk vardı, vaziyet müsâid değildi.

— Mektûbu ne yapdı?

— Cebine koydu.

— Sonra sormadınız mı?

— Sormadım.

— Başka bir gün de merâk edip sormadınız mı?

— Beyefendi, sormadım. Bu kabâhat bendenizde değil, o zaman galibiyet olmuş, bu gelmiş, hepsi gelmiş. Kendisi samîmî arkadaşım. Kâzım Paşa Hazretleri bendenize bu mektûbu veriyor. Hatır ve hayâle gelmez ki 7 sene evvel yazılan bir mektûb şöyle dönecek dolaşacak da bendeniz için bir gün suâli mûcib olacak. Eğer böyle açık olsaydı, katiyyen kabûl etmezdim.

— Esâsen o kadar mesele değil.

— Bendenizce bir meseledir. Belki o zamâna göre bir mesele olmayabilir. Sonra arz ederim ki Paşa Hazretleri'yle bir uhuvvetim yokdur. Husûsiyetim yokdur. Bir merhabâdan ibâretdir.

— Pekâlâ, o cihet anlaşıldı. Şimdi şu mektûbu nereden ve nasıl aldınız, onu anlatınız.

— 3-3,5 sene evvel Balıkesir'de erkân-ı harb kaim-makamı veya binbaşısı İbrahim Bey'in refîkası ki halamın kızıdır. Bendenize bir mektûb yazıyor ve diyor ki kocam İbrahim Şark'a gidecek-

miş, şöyle olacakmış, böyle olacakmış. Bizim İstanbul'a naklimiz mümkün ise çalışınız, diyor. Bu husûsu bir iki defa bana yazdı. Bir gün arabamla Keçiören'e gidiyordum. Oradan geçerken Fevzi Paşa Hazretleri'ne uğrayıp bu husûsu ricâ edecek idim. Bu kabil midir, değil midir diye geldim. Fevzi Paşa Hazretleri olmazsa, şimdiki umûm jandarma kumandanı Mîralây Zeki Bey var. Meseleyi ona söyleyecekdim. Onu da bulamazsam Kadri Bey'e soracakdım. Bu maksadla gitdim, Fevzi Paşa Hazretleri meşgul, orada intizâr odasında Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri'ne râst geldim. Yanlarında bir iki de zâbit vardı. Gelen giden çokdu. Kendisine kâğıd imzâlatdırıyorlardı. Oturduk, selâmlaşdık, şundan bundan konuşduk, Erzurum'dan Şarıkamış'dan lâkırdı açıldı. Buyurdular ki Azmi Bey Sarıkamış'a gelmişdi. Dışarıya çıkarıldı, dışarıya ben çıkardım zannıyla ötede beride lâf söylüyormuş. Bu kanâati doğru değildir. Ben çıkarmadım. Hükûmet emretdi dedim, dediler ve bu sûretle müreffehen çıkdı gitdi, dediler. Bu kanâati tashîh edin ve gördüğünüzde tashîh edin, dediler. Fevzi Paşa Hazretleri'nin kabûl etmelerini bekliyordum. Fakat meşgullerdi. Biraz daha konuşduk, o sırada çıkdılar. On dakika sonra geldiler. Orada ondan anladım. Ellerinde bir zarf içeriye girdi. Ve odaya girdikleri zaman zarfı kapadılar ve elime verdiler, üzerinde vâlî-yi sâbık Azmi Bey'e yazılı idi. İnce ve uzun bir zarf idi. Fevzi Paşa Hazretleri çok meşguldü. Görüşemedim. Zeki Bey'i aradım, evinde bulamadım, bu sûretle arabaya bindim, gitdim; şunu da söyleyeyim ki bu mektûb bende bir ay kaldı, hemân İzmir'e gitmedim, ondan sonra gitdim.

— Mektûbun mündericâtının ne olduğunu söylemediler mi?

— Katiyyen haberim yokdur.

— Fevzi Paşa gördüler mi?

— Hayır, bendeniz intizâr odasında idim. Başka zâbitler, giren çıkanlar vardı.

Kâzım Karabekir Paşa'nın Şahâdeti

— Buyurunuz Paşa, nasıl olduysa îzâhât veriniz.

Kâzım Karabekir Paşa — Efendim, bu mektûb bir kerre cepheden geçmişdir. Meseleyi evvelâ oradan arz edeyim. Azmi Bey'in

ve daha birkaç efendinin aralarındaki mahrem muhâberâtı tevdî etdikleri bir adam, Azmi Bey'in Talat Bey'e yazdığı bu mektûbu da hâmil olmak üzere cepheye hidmet etmek için gelmişdi.

O zaman Trabzon'da fırka kumandanım Sami Sabit Bey idi. Ona diyor ki bende birtakım muzırr mektûblar vardır, onları tevdî etmek istiyorum ve ediyor. İşte bu mektûb bu meyânda cephenin eline resmen gelmişdir. O sırada Enver Paşa ve arkadaşları memlekete girmek ve Hükûmet-i Milliye'yi müşkilâta düşürmek gibi işlerle meşgul bulundukları için tabîî ehemmiyet vermiyordum. Aralarındaki bu şeye husûsiyle Azmi Bey'i Hükûmet iki kerre memleketden çıkarmışdı. Derhâl şifre ile bana bildiriniz, dedim. Gelen evrâkın içinde üç tane mühim mektûb var, dediler. Onlar da bu mektûbun muhteviyâtını şifre ile bildirdiler ve sonra da mektûbları gönderdiler. Bu mektûblardan birisi Azmi Bey'in Şadi'ye ve Şadi'nin de Talat olduğunu o adam bize haber verdi. Resmen Hükûmet aleyhindeki, Gazi Paşa aleyhindeki cümleleri şifre ile yazdılar ki bir sûretini de demin takdîm etdim.

Bendeniz de derhâl Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye riyâsetine Azmi Bey'in ve diğer iki tane mühim mektûbun kendi kopyalarından elde etdiğimizi ve muhteviyâtının da böyle Hükûmet-i Milliye aleyhine çalışdıklarını tamâmıyla gösterdiklerini ve ifâdelerinin de aynen şunlardan ibâret olduğunu diye arz etdim. Onu müsâade ederseniz okuyayım da zabta geçsin.

Azmi Bey'in Moskova merkezinde okundukdan sonra kaydıyla nukat-ı nazarını hâvî olarak Küçük Talat'a yazdığı mektûb sûret-i umûmiyede makul ve mantıkîdir. Yalnız âtîdeki fıkrası bilhâssa şâyân-ı nazardır. Ben Anadolu'yu yakından gördüm. İdâre nâmına yapılan mezâlim hâlâ kalbimi sızlatıyor, bundan dolayı Hükûmet-i hâzıranın en büyük düşmanıyım. Ve beni memlekete sokmamak cüretkârlığında bulunan bu Hükûmet'in bî-amân hasmıyım. Fakat şimdi değil. Yunanlıları İzmir'den kovdukdan sonra teşkîlâtımız farz-ı muhâl olarak bir şey yapmışsa bile ben şahsen mücâdele edeceklerden biriyim. Ve diğer bir fıkrada Mustafa Kemâl ile hesâb görecek vakit uzak değildir.

Halil Paşa Münih'den İstanbul'a avdet eden Şefik Hüsnü'ye yazdığı mektûbun Münih'deki arkadaşlarının ve hâssaten Kara

Kemâl'in nokta-i nazarını öğrenmenin kendilerince pek mühim olduğunu bildiriyor ve malûmât istiyor.

(c)

Ekserî husûsî olan bu mektûblar dâhilde ve hâricde Hükûmet-i hâzıra aleyhine teşkîlât yapmakla meşgul bulunduğunu teyîd itibârıyla hâiz-i ehemmiyetdir.

Bilhâssa Şark'a tayîn edilecek memûrîn-i hâriciyenin intihâbında basîretkâr olmak pek mühimdir. Paketi kara tarîkiyle göndereceğim.

Ş. 13 F. K,
Sami Sabit

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâsetine

1 — Kafkasya'daki muhbirimiz, ele geçirdiği büyük bir mektûb paketini Trabzon'a gönderdi. Azmi Bey'in Küçük Talat'a, Azerbaycan mümessili Memduh Şevket Bey'in Kara Kemâl'e ve Halil Paşa'nın Komünist Şefik Hüsnü'ye yazılmış mektûbları şâyân-ı kayddır. Bu mektûbları alacağım muhteviyâtına göre vesîka olabilecekler varsa asıllarını takdîm ederim.

Her üç mektûbun mühim fıkraları ikinci maddededir.

2 — Şifredekinin aynı

3 — inci madde aynen şifre edilecek.

4 — inci madde (H.)'e kadar

5 — Ekserî husûsî olan mektûblar dâhilde ve hâricde Hükûmet-i hâzıra aleyhine teşkîlât yapmakda olduğunu teyîd etmiş ve Şark'a tayîn edilecek memûrîn-i hâriciyemizin intihâbında basîret lüzûmunu göstermişdir.

Seyfi Şark Cephesi Kumandanı
Kâzım Karabekir

Kapadım.
5–2–38
Ali Galib

Bu aynen Trabzon'dan daha mektûb ele geçmeden şifre ile bana verildi ve ben de hemân Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne yazdım.

— Tarihi?

— 5.2.38'de efendim ve bu mektûbda bizim resmî vesâik dosyasına konmuşdur. Erkân-ı Harbiye'ye yazdığım şeyde hattâ şunu kaydetdim. Bu mektûbları yakında alacağım muhteviyâta göre vesîka olabilecekler varsa asıllarını takdîm ederim, dedim. Her üç mektûbun mühim fıkralarını aynen arz ediyorum, dedim. Ve Azmi Bey'in arz etdiğim fıkralarını da yazdım, şu mütâlaayı arz etdim. Çünkü diğer mektûblarda bazı resmî sefîr ve şehbenderlerimizin de ismi geçdiği için yazdım. "Ekser husûsî olan mektûblar Hükûmet-i hâzıra aleyhine teşkîlât yapılmakda olduğunu teyîd etmiş ve Şark'a tayîn edilecek memûrîn-i hâriciyemizin intihâbında basîret lüzûmunu göstermişdir" diyerekden bir mütâlaamı yazdım.

38 senesinin bidâyetindeki vakadır; sonra zafer oldukdan sonra bendeniz Ankara'ya geldim.

Böyle mühim mektûblar oldukca ya Ankara bizden isterdi veyâhûd biz cepheden lüzûmunu görürsek gönderirdik. Şifre maksada kâfî olduğu için vaziyete nazaran şifre ile bildirir ve onu kâfî addederiz. Bu da böyle kaldı. Mektûbları Ankara'ya göndermedik. 38 nihâyetinde zafer oldukdan sonra bendeniz Ankara'ya geldim, burada Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye'de bir dâire gösterdiler. Karargâhım mülhaklarım vardı. Cephe muâmelesi de yine üzerimde idi. Ali Said Paşa bendenizin vekîli idi. Ali Said Paşa ve cephe erkân-ı harbiye reisi Seyfi Bey ki şimdi fırka kumandanıdır, buraya cephe için istihbârâtdan bir kurye zâbiti ile birçok evrâk gönderiyor. O zâbite bir mektûb da tevdî ediyorlar. Diyorlar ki o zamanda beyler memlekete gelmiş bulunuyorlar.

[Resmî zabıtlar: XXXVI]*

Azmi Bey'in mahûd mektûbu meselesi tenevvür ediyor, maslûb Nail Harb-i Umûmî'de ve Mücâdele-i Milliye esnâsındaki faâliyet-i siyâsiyesini îzâh ediyor.

Azmi Bey'in mektûbu nereleri dolaşmış? – Muzafferiyet şerefine afv – Maslûb Nail Teşkîlât-ı Mahsûsa'da – Harb-i Umûmî'deki faâliyetler – Vâlî ile arası açılmış – İttihad ve Terakki'nin karışık işleri – Harb-i Umûmî bitince – Rusya'daki faâliyeti – İslâm İhtilâlleri Cemiyeti – Batum konferansında neler görüşülmüş? – Yapılan program neyi ifâde ediyor? – Memlekete avdet – Şark'daki siyâsî faâliyetler – Ankara'ya getirdiği program – Bolşeviklik mücâdelesi etrâfında.

Azmi Bey geliyor ve hâricde diğer bulunanlar da afvoluyor, geliyorlar. Ve tesâdüfî olarak bu mektûb geldiği zamanda da Azmi Bey Gazi Paşa Hazretleri'ne mürâcaat etmişler, kendileri de afvetmişler. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye'de misâfirim, bir gün bendenize haber veriyorlar ki Tahsin Bey'le Azmi Bey Ankara'dadır, sizi ziyâret etmek istiyorlar. Kabûl eder misiniz? Bendeniz diyorum ki buyursunlar. Bunların kendilerine karşı da husûsiyetim yok, yalnız Azmi Bey'e, aldığım emri biraz şedîd îfâ etmişdim. O da Şark'a gelmiş hastayım diyor, yazıyor çiziyor, memleketden çıkmak istemiyordu. Yanlarına bir de zâbit tefrîk etdim, hattâ arzularına rağmen, zâbit Trabzon vâlîsi ile dahi görüşdürmemişdir. Tabîî zâbit aldığı emri îfâ etmişdir. Mektûb okunursa orada edebsizlik yâhûd idâre nâmına mezâlim diye ve idâre-i mülkiyeyi askeriyeyi eline almış, bu sûretle alınan emri hüsn-i îfâ ediyoruz, diye yazılar var ki yani bendenizi îmâ ediyor. O kanâatde bulunan Ali Said Paşa vekâletden böyle cepheye âid evrâkı gönderirken, bu mektûb için de diyor ki bu mektûb gelmişdir. Bu mektûbu Paşa'ya karşı da, yani bendeniz için bir tarîz vardır. Gazi Paşa bunları kabûl etmiş, artık memleketde zafer vardır diye eski kusûrları da afvedilmiş. Çünkü mektûb muayyen ve dosyaya geçmişdir. Onun için belki Karabekir Paşa da ulüvv-i cenâb gösterir ve artık bunun üzerine varmaz. Bunlar afvedilmişdir.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1854, 5 Eylül 1926, s. 4.

Paşa da vaktiyle bu adam benim için şöyle ifâdede bulundu idi ve yine memlekete bu adam niye geldi diye ısrârda bulunur, onun için muvâfakat ederse, bu mektûb kendisine iâde edilir ve zâten resmiyete geçmiş bir vaziyetdedir. Bu sûretle hareket etmek daha insanî olur, diyor. Bendeniz de düşündüm, mektûbu tekrar okudum. Kendisini Gazi Paşa Hazretleri afvetmişler, bu memlekete gelmiş, mektûb resmî dosyaya geçmiş, takibât yapılmıyor. Ne bu mektûb da bir his üzerine yazılmış, memleketden çıkar çıkmaz bir kızgınlık üzerine yazdığı da ifâdelerden kısmen anlaşılıyor. Ben de o mütâlaayı muvâfık buldum. Kendisine nasîhat ederim, bakınız Hükûmet sizi adım be adım takib etmiş ve hâricdeki mektûblarınızı ele geçirmişdir. Ve bunlar bugün bizim elimizdedir, Hükûmet'in resmî dosyasına girmişdir. Binâenaleyh İstiklâl Harbi'nde siz doğru hareket etmediniz. İşte vesîkası da siz neler yapdınız ve bakınız Hükûmet size ne yapıyor? Gazi Paşa ne büyüklük yapmışdır ki sizi afvediyor. Hükûmet'e taarruz ediyorsunuz, sizi afvediyor ve bu vaziyetinizi biliniz diye, mektûbu kendilerine vermek istedim. Bir de bakdım, kendisi gelecek, dediler. Eh, pekâlâ dedim. Bugün bakdım. Tahsin Bey geldi, Azmi Bey yokdu. Tahsin Bey geldiği vakit Azmi Bey râhatsızdır, onun için gelememişdir, dediler. Belki hatırlarlar olabilir, dedim. Çünkü sanıyordum ki ikisi birden ziyâret arzu edince Azmi Bey de vardır zannetdim. Derhâl buradan infikâk etdiyse onu bilmem, Tahsin Bey'e Azmi Bey buradadır diye, Azmi Bey'in hudûd hâricî çıkarılması meselesinin nasıl olduğu ve niçin hâlâ uğraşdıklarını ve bu mektûb muhteviyâtından bahsetdim. Mektûb esâsda bu zarfla kapanmamış vaziyetde idi. Ve istihbârât zâbit getirdiği vakit de, getir ve bir sâhibine tevdî edelim, dedim. Azmi Bey gelmeyip de Tahsin Bey gelince, kendisine Azmi Bey'in bende bir mektûbu var ve o mektûb da resme girmişdir. Şu vaziyetden dolayı kendisine iâdeyi düşündüm. Ve mâdâmki hastadır gelmemişdir, siz veriniz, dedim ve bu sûretle verdim. Yalnız zarf meselesi var, belki emirber zâbiti koymuşdur. Fakat bu zarf açıkdır, mektûbu açık verdim.

— Belki diğer bir zarfa koydunuz?

— Bilmiyorum efendim. Ben koymadım. Belki zâbit bir zarfa koymuş olabilir. Yalnız şunu arz edeyim ki: Mektûb açıkdır. Ve bu resme geçmiş bir mektûbdur. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti

yapılır, Hükûmet biliyor. Bizce kıymet-i tarihiyesi kalmamış ya dosyanın içerisinde bir yerde kalacak. Husûsiyle şahsımdan da şikâyet etdiği için ve aramızda resmî bir vaziyet olduğu için, kendisinin hatâsını söylemek ve hâricde kendilerinin yapdıkları şeyi unutmamasını ve Hükûmet'in de dâimâ kendisine takibâtda bulunduğunu anlatmak için.

— Tahsin Bey'e mektûbun mündericâtından bahsetdiniz mi?

— Söyledim efendim. Bu mektûb Azmi Bey'in kusûr-i vesîkasıdır. Böyle bir şey yapmış ve yazmış ve buraya gelmiş. Bundan Hükûmet'in haberi vardır. Bunu herkes bildiği hâlde, bakın zafer hürmetine ne büyüklük yapılıyor ki afvediliyor, diye bahsetdim. Bunlar hatırımda kalmışdır. Orada burada aleyhimde söylüyor, buna mukabil görülüyor ki biz iddiâyı haketmiyoruz, gel sen vaktiyle bunu yazdın, demiyoruz, bunun kıymetini bilsinler, dedim. Ve bu sûretle gidip kendilerine îzâhât vermelerini söyledim. Yani bu zemîn üzerinde îzâhât vererek mektûbu götürüp kendisine vermesini ricâ etdim.

— Şark'dan geldiğine göre buyurduğunuz gibi bir teklîf var mıydı?

— Teklîf şifâhî idi efendim. Said Paşa buradadır. Asıl istihbârâtla meşgul olan zâbit getirmişdir. Ve Said Paşa'nın gönderdiği ve erkân-ı harb Seyfi Bey'in de aynı mütâlaada bulunduğunu söylemişdir. Hattâ dedim ki, Said Paşa vekîldir. Bunu Hükûmet'e göndermeğe lüzûm görmüş müdür? Paşa resme geçmemişdir, lüzûm görülmemişdir. Fakat bu mektûb bir yere takılıp kalacakdır. Kendisini Hükûmet'in ve Gazi Paşa'nın afvetdiğine göre ben de afvetmezsem ki şâyi idi. Bu edebsizlik lâfı bendenize hitâb idi. Yani beni böyle dışarıya atmışdır. İdâreye askerler vaz-ı yed etmişdir. İşte mektûbun bu muhteviyâtına göre, eğer Paşa da bu hukukunu ararsa müşkil vaziyete gelebilir. Herkes afvetdiğine göre ihtimâl Paşa da kendini afveder ve artık hukukundan sarf-ı nazar eder, bu mesele de biter, demiş, müsâade buyurursanız bu vesîle ile arz edeyim ki bu suâl bendenizin Azmi Bey'e bir mektûb yazdığım zannedildiği için kendimin bir mektûb yazmadığımı ve bir şahs-ı âherin de bana yazmadığını...

— Yani suâlimize karşı böyle cevâb vermişdiniz.

— Evet, bendenize diyorlar ki "Ardahan mebûsu Tahsin Bey vâsıtasıyla vâlî-yi sâbık Azmi Bey'e yazılmış bir mektûb"; hâlbuki mektûb Azmi Bey'in yazısı, başkası yazmamışdır. Şifreyi teblîg eden vâlî vekîli bey mektûbun benim tarafımdan yazıldığını veyâhûd başka birisinin yazdığı mektûbu benim kurye olarak kendisine verdiğim şeklindedir. Onun için bendeniz adem-i malûmât beyân etdim.

— Bu son Tahsin Bey'in verdiği îzâhâta göre yazılmışdır?

— Yani muhteviyâtında imzâyı bilseydim, bu vaziyeti öyle arz edebilirdim.

Tahsin Bey — Efendim! İyice tahattur buyururlarsa zannederim yine bendenizin ifâdeme geleceklerdir. Bendeniz hiç randevu istemedim. Ve ordu müfetişliğinden kabûl için de bir randevuya hâcet yokdur. Bendeniz mebûsum. Her yere randevusuz gidebilirim. Hiçbir vâsıtaya mürâcaat etmedim. Paşa Hazretleri'nden bir randevuya lüzûm görmem de, bugün de görmem. Dün de görmezdim. Fakat Azmi Bey bir randevu istedilerse onu bilmem. Fakat bendenize mektûbu verdiği vakit de Azmi Bey burada hiç yokdu. Üç gün evvel de, beş gün evvel de yokdu. Azmi Bey buraya gelmişdi. O zaman randevu istemişse o suâlin cevâbını kendisi versin. Binâenaleyh buyurdukları gibi o mektûbu o gün bendenize verdiklerine nazaran ve Azmi Bey'in burada olup hasta olduğunu ifâde buyurduklarına karşı derim ki Azmi Bey ne hastadır ve ne de hasta idi. Burada olsa idi, aldığım gibi buyurun mektûbunuzu hasta efendi, diyecekdim. Bu cihetle hâfızasına mürâcaat buyursunlar ki hiçbir randevu istemedim.

Ne vâsıta ile isteyeceğim, niçin isteyeceğim? Sonra mektûb mündericâtından malûmâtım arz etdiğim dâirededir. Azmi Bey benden biliyor. Çıkartmışım, şöyle etmişim, böyle etmişim; bu ortada bir yerde söyleniyormuş. Fakat ben çıkartmadım. Merkezden sordum, kendisi de sordu, cevâb aldı anladı. Bu kalkdı, gitdi. Binâenaleyh burası da yanlışdır. Biraz daha hâfızalarına mürâcaat buyursunlar, sonra Beyefendi Hazretleri mektûbun açık ciheti doğru değildir. Mektûb kapalı idi. Bu mektûbu kendi getirdi ve bendeniz de bu sûretle idâreye misâfir olduklarını anladım. Tahattur buyursunlar, içeriye gitdiler, beş, on dakika kaldılar, üç buçuk sene evvel olan bir

mesele, geldiler, ellerinde uzun bir zarf vardı ve bu sûretle bendenize verdiler; sonra arz etdiğim gibi Azmi Bey de mektûbu verdiğim zaman açmışdır.

— Husûsî zarf mı idi resmî mi idi?

— İnce uzun bir zarf idi, tahattur etmiyorum.

Reis — [*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*] Zât-ı âlînizin soracağı bir mesele var mı?

Müddeî-i Umûmî — Efendim, evvelce de arz etdim. Esâs mesele bugün dâvâya taalluku itibârıyla mektûbun münდericâtıdır. Fakat mektûbun alınıp verilmesi, elden ele geçmesi hakkında vâki olan tezâd bizi bu dereceye kadar tamîke lüzûm göstermişdir. Görülüyor ki iki tarafın hareketinde başka bir maksad-ı husûsî, bu kadar, sorulacak başka bir şey yokdur.

Kâzım Karabekir Paşa — Acabâ Azmi Bey bendenizi ziyâret arzusu ve sonra hasta oldukları için gelmemesi husûsunda haber gönderdiklerini tahattur ediyorlar mı?

Reis — Kâzım Paşa ile görüşmek istediniz mi?

Azmi Bey — Hayır efendim, bir arzuda bulunmadım ve Ankara'ya geldiğim vakit de hiçbir zaman hasta olmadım efendim.

Kâzım Karabekir Paşa — Hasta olduğunu bilmiyorum efendim, hastadır diye haber gelmişdi.

— Mesele tavazzuh etmişdir efendim; başka sorulacak bir şey yokdur.

XVIII

Nail Bey'in Muhâkemesi*

[Maslûb Nail'in Muhâkemesi]

— Nail Bey, siz İttihad ve Terakki'nin ne gibi vazîfelerinde bulundunuz? Hangi tarihlerde ve nerelerde? Evvelâ onu îzâh ediniz.

— 329'da Fatih kâtib-i mesûlü idim. 330'da Trabzon İttihad ve Terakki müfettişi idim. 331'de çekildim.

— Çekildiğiniz vakit Harb-i Umûmî başlamış mı idi?

— Başlamışdı efendim, Harb-i Umûmî'den sonradır.

— Fakat Harb-i Umûmî esnâsında Trabzon'da bazı işlerde bulundunuz. Husûsî mi idi, yani kendi tarafınızdan kendi nâmınıza mı idi?

— Kâtib-i mesûllerden çekilmeden evvel Harb-i Umûmî ilân edildi. Bir emir geldi. Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmıyla hudûda geldik. Vazîfe gördük.

— İttihad ve Terakki'ye mensûbiyetiniz bâki kaldığı hâlde mi?

— Evet.

— Demek Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmıyla vazîfe gördünüz?

---

* Resmî zabıtlar XXXVI'dan devam.

— Evet, maa-mâfih o vakit asker olarak istihdâm etdiler. Bendeniz esâsen yüzbaşı idim.

— Muvazzaf asker mi idiniz?

— Vaktiyle muvazzaf askerdim.

— Evet, ama o vazîfeyi yapdığınız sırada asker değildiniz.

— Hayır, Teşkîlât-ı Mahsûsa Kumandanlığı nâmıyla bir şey ihdâs etdiler.

— Teşkîlât-ı Mahsûsa cephesinden askersiniz, anladım.

— Evet.

— Sizin yerinize kâtib-i mesûl kim oldu?

— Hüsrev Sami Bey orada on beş gün sonra çıkdı.

— Vâlî Cemal Azmi Bey mi idi?

— Evet, Cemal Azmi Bey'di.

— Trabzon'da ne vakte kadar kaldınız?

— 331 Temmuz'una kadar.

— Sonra?

— Sonra Eskişehir'e geldim. Eskişehir'e nakletdiler.

— Ne vazîfe ile?

— Bendeniz orada bazı şeylere itirâz etmişdim. Vâlî ile aramız açılmışdı.

— Vâlî ile ne gibi şeylerden aranız açıldı?

— Sû-i istimâlâtdan dolayı.

— Yani Teşkîlât-ı Mahsûsa vazîfelerinden dolayı?

— Bazı onlar, hulâsa karışık.

— Eskişehir'de ne kadar kaldınız?

— Eskişehir'e geldim, bir ay oturdum gitdim. İstifâ etdim, istifâmı kabûl etmediler.

— Yine kâtib-i mesûl olarak mı?

— Evet, istifâ etdim, o vakit istifâmı kabûl etmediler. Dediklerini yapacağız filân dediler. Yazdığım on, on iki maddelik bir şeydi. Bakdım, yine bir şey olmadı. Gitdim ve bu sefer istifâ etdim. O vakit kongreye davet etdiler. Kongreden iki gün evvel beni teşkîlâtdan ihrâc etdiler. Maksad da kongrede bulunmamaklığımdır.

— Kongrede bulunmaklığınızda ne vardı?

— Cemiyet'in fırka hâline gelmesini mevzû-i bahsediyordum. Sonra birtakım sû-i istimâlât vardı.

— İttihad ve Terakki'nin sû-i istimâlâtı mı?

— Vâlîlerin, polis müdîrlerinin filân.

— İttihad ve Terakki o zaman fırka değil mi idi?

— Hayır, cemiyetdi efendim.

— Hâricdeki teşkîlât mı idi?

— İttihad ve Terakki Cemiyeti idi. Bir merkez-i umûmîsi vardı, bir de meclis-i umûmîsi vardı. Hâlbuki fırka olduğu hâlde merkez-i umûmîye lüzûm yokdu. Doğrudan doğruya merkez-i umûmî içinde idi. Ondan sonra çekildim.

— İstanbul'a geldiniz. Ticârete başladınız?

— Hemân ticârete başlamadım. Bir iki ay kadar boş durdum. Tabîatıyla borçlandım. Zâten çekildiğim zaman 300 lira borcum vardı. Sonra öteden beriden borç almağa başladım. Yazıhâne açdım. Ondan sonra çalışdım. İlk dellâllığım da Ardahan mebûsu Hilmi Bey'den alarak satdığım yapağıdan almış idim.

— Anlamadım.

— İlk olarak ticâretden aldığım parayı Ardahan mebûsu Hilmi Bey'den almışdım. O da yirmi beş liradır.

— Hilmi Bey'i nereden tanırsınız?

— Hilmi Bey o zaman mebûsdu. Ticâret yapıyordu. Tabîî ticâretde onlar tiftik satıyorlardı. Ben de onlara tiftik satmışdım.

— Harb bitdikden sonra siz ne yapdınız?

— Ticâret içinde idim.

— Mondros Mütârekesi filân başladığı vakit savuşdunuz.

— Hayır, o vakit Mondros Mütârekesi olduğu sırada bendeniz İstanbul'a gelmişdim. Vapura bindim, Batum'a gitdim. Orada yazıhânem vardı. Batum'da bir ay kadar kaldım. Bakdım ki Gence'de iyi işler cereyân etmiyor. Oradan firâr etdim. Bakû'ye gitdim.

— Batum'da ne muâmelesi yapardınız?

— Ne bulursak alır getirtirdik. Fotin getirtiriz, satarız. Oranın tütününü alır, satarız.

— Vapurlarla gaz sevkedersiniz?

— Evet.

— Sonra ne vakit firâr etdiniz?

— Mondros Mütârekesi'nin akdinden 15-20 gün sonra. Âilemi gönderdim, kendim Bakû'ye gitdim.

— Şimdi Mondros Mütârekesi'nden sonra, Batum'da veya Bakû'de bulunduğunuzdan itibâren faâliyet-i siyâsiyenizi söyleyiniz.

— Bendeniz Bakû'ye gitdiğim vakit Gence'de oturdum. Bakû şehrinde oturmadım. Bidâyetde tabîatıyla kendimi gizledim. Çünkü içlerinde İngiliz ve sâire vardı, onların içinde ismimi değişdirerek oturdum. Aradan birkaç ay geçdi. Orada oturmakla beraber ilk düşündüğüm gibi, dedim ki evet burada Bakû'ce nüfûzu olan Nuri Paşa vardı. Nuri Paşa orada iyi tesîr bırakmış, Batum'da mevkufdur, bunu kaçıra bilirsem iyi bir tesîr yapabilirim, dedim. Kendimce düşünebildiğim bu idi ve bunun için teşebbüs etdim, adam gönderdim, kaçdı. Benim onu firâr etdirdiğim günü de Halil Paşa buradan firâr etmiş. Oradan Azerbaycan'a gelmiş. Evvelâ Nuri Paşa Karabağ'dan gelmiş, Bakû'ye gitdim. Kendileriyle görüşdüm. Gence'de bir iki ay kadar oturdum. Tekrar Halil Paşa ve Küçük Talat'ın geldiğini işitdim, onlara hoş-âmedî için gitdim.

— Nereye gitdin?

— Bakû'ye gitdim. Galibâ bir iki gün kadar kaldım. Memleket için çalışmak lâzım mı, değil mi, onları görüşdüm. Zâten o vakit Nuri Paşa da Gence'ye geçmişdi. O taraflarda Bolşeviklerle harb ediyordu. Bakû'de kendileriyle görüşdük. Orada birtakım siyâsî fırkalar var. Orada bir Müsâvât Fırkası, bir de İttihad Fırkası vardı. O zaman hükûmet Müsâvât Fırkası'nın elinde bulunuyordu; Müsâvât Fırkası Türkler çekildikden sonra Azerbaycan'a geçiyorlar. Azerbaycan'a İngiliz kuvvetleri gelmiş. O zaman fenâ vaziyetde kalmışlar. Silâhları da kalmamış. Sonra ne ise hükûmetlerini kurtarmışlar. Yirmi beş bin kişilik bir de ordu vücûde getirmiş, hükûmet de Halil Paşa ile Talat Bey'e bir ev tahsîs etdiler. Vekîl-i harcları ve sâireleri vardı. Onlar tarafından idâre olunuyorlardı. O sırada Bolşevik gürültüsü çıkdı. O sırada bendeniz iki üç gün oturdum. Bunlar çalışalım, zâten çalışmak lâzımdır, dediler. Ben dedim ki Gence'deyim, ben çalışmak istemiyorum, Gence'de oturacağım, dedim. Kalkdım, Gence'ye gitdim. Gence'de tâ Bolşeviklerin takarrübünden bir müddet evvelisine kadar oturdum. Bakdım ki vaziyet fenâ, sonra oradan çıkdım. Talat Bey Karabağ cihetinde

idi. Diğer Türkler de Karabağ cihetinde diğer Ermenilerle harb ediyorlardı. Aradan birkaç gün geçdi, Halil Paşa geldi. Fakat bizim orada bulunan Türkler hepsi bir kıpırtı içerisinde, bir teşkîlâta sâhibdiler. Ondan evvel gelişimde Bolşeviklik için çalışıyorlardı. Tabîatıyla iştirâk etmedim. Bu ikinci gelişimde daha fazla kıpırtı var. Nihâyet Halil Paşa geldi. Zâten ne Halil Paşa ile ne hiçbirisi ile görüşmüyordum. Gence'de oturduğumun sebebi de bu idi. Hakkımda İttihad ve Terakki'den tard edilmişdir, diye propagandalar çıkarmışlardı. Bundan dolayı yalnız Türk muhîtde dargınlığımız belli olmasın diye bir iki defa gitmişdim. Bu sefer geldim, bütün Türklerle ayrı duruyoruz. Görüşmüyoruz. Çanakkale gazinosu var, bendeniz bir gün orada oturuyordum. Halil Paşa Salih Zeki Bey'le geldi. Salih Zeki Bey Zor mutasarrıflığında bulunmuş, elân o taraflarda bulunuyor. Halil Paşa dedi ki, Nail, seninle biraz görüşeceğim, dedi. Peki dedim, fakat hayret etdim. Dışarıya çıkdık. Seninle otele gidelim, dedi, gitdik, dedi ki Kâzım Karabekir Paşa'dan kâğıd aldık. Bolşevikler şuraya kadar da yaklaşmışdır. Ve bir Müsâvât Hükûmeti'ne söz geçiremedik, Hükûmet'e teslîm etmek istiyoruz. Böyle olursa Bolşevikler müzâheret edecek ve Türkiye'ye de büyük yardımımız olacak, çalışınız, muvaffak olmağa gayret ediniz diyorlar, dedi. Dedim ki; bize nasıl olur ben Bolşeviklik için hükûmete gelsin de bize yardım etsin, burayı da ezer, ben bu sûretle gidip gitmemeye bir şey söylemem. Çünkü Hükûmet'in bendenize biraz şeysi vardır. Çünkü hiç onlara olmamışımdır. Geldim gayet sessiz olarak oturuyordum. Gel Resulzâde Mehmed Emin'e gidelim, dedim. Bir şey tesbît ederiz. Bunu da Bolşevikler kabûl eder. O zaman gider söyleriz, dedim. Sözleşdik, kâğıd üzerine tesbît edilmemişdir. Dedi ki Bolşevikler burayı resmen tanısın. Buranın parlemanını, sonra Bakû havâlîsinin askerî kumandanlığı size versinler, size silâh versinler, bunları taahhüd etsinler.

İşte birkaç esâs üzerine bunları yapdırınız. Ondan sonra ötekileri şey ederiz, dedim. Peki, dedi. Ertesi günü geldiler, Bolşevik bürosu kabûl etmiş, ertesi gün gitdik. Resulzâde Mehmed Emin'e meseleyi anlatdık. O çok ısrâr etdi, ricâ ederim şey etmeyin, çünkü fenâ bir şeydir. Biz yüz bu kadar seneden beri Rusların elinde bulunuyoruz. Rusların ne olduğunu biz biliriz, siz bilmezsiniz. Onun

için bizi kendi hâlimize bırakınız, dedi. Halil Paşa, ben kumandanım, ben derim ki mesele şu sûretledir. Eğer bunda mahzûr görmüyorsanız kabûl eder yaparsınız. Bu kadar. Ondan sonra muvâfakat etdi, öyle ise yarın toplanalım, dedi. Allah rahmet eylesin, İstanbul'da vurdular, Behbud Cevanşir Hân vardı. Oraya gelecek ve görüşecekdi. Bütün fırka rüesâsı gelecek, görüşecekler, kâğıd gönderilecek; ertesi günü gitdik oturduk, Hüseyin Hafiski geldi, kabûl etdi. Kendilerine kart verildi. Bir hafta zarfında hükûmeti teşkîl etmiş bulunacaksınız.

— Şimdi Müsâvât Fırkası'nı o kadar uzun anlatma. Onun dâvâya taalluku yokdur. Onu başkasından dinledik. Bolşevikler geldiler. Müsâvât Hükûmeti'ni devirdiler.

— Neresini emrederseniz anlatayım.

— Şimdi Bolşevikler geldiler, hükûmeti ele aldılar. Enver Paşa geldi, İslâm İhtilâlleri Cemiyeti İttihadı teşekkül etdi. Siz Anadolu'ya geçdiniz, onları anlat!

— Beş on gün evvel Baha Şakir Bey gelmişdi. Bendeniz orada bir evde oturuyordum. Küçük Talat da zâten Baha Şakir gelmezden 5-6 gün evvel bendenizin evine gelmişdi. Çünkü benim Gence'deki evimi yağma etmişlerdi. Ben Gence'ye gidemedim. Evvelce Nuri Paşa'nın oturduğu evde ben kaldım. Talat bilâhire yanıma gelmişdi. Bendenizde üç, dört gün kadar oturdu. Bolşevik Türkler ile oturmasını iyi görmemişler. Çünkü ben burjuva imişim, Talat Bey yanımızdan çekildi. Bir hafta sonra Talat Bey'i Bolşevikler çıkartdılar. Bendeniz haber gönderdim, evime getirtdim. Sonra Baha Şakir Bey geldi. Ondan sonra Enver Paşa, İbrahim Talî Bey, Azmi Bey üçü geldiler. Enver Paşa geldiği vakit bizi söylemişler. Zâten başka yer yok, bir bir tahkik etmişler. Oturacak bir yer değilmiş. Yemek yokmuş, kalkmış bize gelmişler. Geldiği zaman bakmış ben varım, merkez-i umûmî a'zâsından Baha Şakir filân var.

— Hangi merkez-i umûmî a'zâsından?

— İttihad ve Terakki merkez-i umûmî a'zâsından, hayret etmiş. Nasıl bunlar oturuyorlar? Sonra tamîk etmiş, anlamış. Bendenize teşekkür etdi. Bu zamanda toplanmak lâzımdır, inşâallah çalışırız, dedi. Bunun gelmesinin sebebi de Üçüncü Enternasyonal ictimâı idi. Bu sebeble Baha Şakir evvelce İslâm İhtilâlleri Cemiyeti hesâbı-

na gelmiş. Evvelce orada kendi kendine tahlîfler yapıyor ve sâire yapıyor. Tabîî Üçüncü Enternasyonal ictimâı yapılırken yemek de yiyorlar. Ve hepimiz orada yatıyorduk. Bir gün Enver Paşa beni çağırdı.

— Baha Şakir İslâm İhtilâlleri Cemiyeti İttihadı'na murahhas olarak gelmiş, diğerleri?

— Diğerleri de Üçüncü Enternasyonal'e gelmişlerdi.

— Bahaeddin Şakir ne gibi tahlîfler yapıyordu?

— Oradaki İslâmlardan efrâd kaydediyordu; Türkistan'dan, Buhara'dan, Hive'den gelenler var, onlarla görüşüyor.

— O cemiyet nâmına mı?

— Evet, o cemiyet nâmına.

— Onun gayesi nedir?

— İslâmlar birleşecekmiş. Bendeniz bunları bilmiyorum, bilâhire anladığım şeylerdir. Enver Paşa ile diğerleri de Enternasyonal için geliyorlar. Enver Paşa bendenizi çağırıyor. İçeri giriyorum. Diyor ki: Biz dışarıda çalışacağız.

— Kim?

— Enver Paşa. Enver Paşa, Türkiye'ye girmeyecekler hâricde çalışacaklar, siz ne fikirdesiniz, diyor.

— Siz yalnız mı görüşüyorsunuz? Yoksa öbürleri de var mı?

— Yalnız ikimiz konuşuyoruz. Dedim ki ben Türkiye'ye geçeceğim. Şimdiye kadar geçecekdim. Fakat Bolşeviklerden kurtulamadım. Baha dedi. Şurada bir şey yapalım. Nail Türkiye'ye, memlekete geçecek, onu gönderelim, dedi ve döndü Baha Şakir'e dedi ki: Gördünüz mü Mustafa Kemâl Paşa'yı ben paşalığı için inhâ etdiğim vakit siz, bana sana düşmandır, şöyle yapıyorsun diyordunuz. Ben de size o vakit demedim mi ki evet, benim düşmanım olabilir, fakat Devlet'in dostudur. Yarın bu sandalye bunlar için ve bunlar gibilere hâzırlanmış olmalı, dedim. Hatâ etmiş miyim, dedi. Baha Şakir şaşırdı. Bunu inkâr edebilir misin, dedi. Hayır, dedi. İşte bu memleketi kurtaracak adam budur, dedi. Görüşelim, bir şey yapalım, dedi. Sen benden ve yapılacak programı da verirsin, dedi.

— Kime?

— Mustafa Kemâl Paşa'ya.

— Ne programı?

— Memleketde çalışabilmek için bir program.

— Hangi memleketde çalışacaksınız?

— Bu memleketde; Gazi Mustafa Kemâl Paşa'ya vereceğiz. Kabûl ederse o esâs dâhilinde veya onu tadîl edecek filân bir şey yapacak. Ecnebîye karşı cephesiz bir şey çıkamasın. Çünkü memleketde yapılmış bir şey yokdur. Onlar da çok meşgul yapacaklar, diyor. Biz buradan yardım edelim, diyor.

— O fırka programının adı nedir?

— İsmi yok, şimdi arz edeceğim. Pekâlâ, dedim. Bu ciheti de söylerim, dedim. Toplandık, sonra Azmi Bey, bendeniz, İbrahim Talî Bey, Küçük Talat, Enver Paşa, Baha Şakir.

— Doktor Nâzım?

— Doktor Nâzım yokdu.

— Sonra geldi mi idi?

— Zannetmiyorum yokdu, gelmedi.

— Hafız Mehmed?

— Hafız Mehmed vardı.

— O niçin gelmişdi?

— Onlar kongreye gelmişler, o zamanlar Kâzım Karabekir Paşa tarafından gönderilmiş, orası istemiş, gelenler yirmi sekiz kişi kadar vardı. Birkaç gün oturduk. Programları konuşuyorduk. Fakat her gün hepsi bulunmuyordu, bazân ikisi üçü, bazân bir ikisi bulunur. Esâslar görüşülüyor. Tesbît ediliyor.

— Programı yeni mi yapıyorsunuz?

— Evet.

— Yani kongre yapıyorsunuz?

— Kongremsi bir şey. Nihâyet bir şeyler meydana geldi. Kongre bitdi, mukarrerât bitdi. Programı ve sâireyi hulâsa hâlinde yapdık. Ve ondan sonra Trabzon'a geleceğiz. Orada biz bunu ikmâl edeceğiz. Ben alıp Gazi Paşa'ya getireceğim.

— Program nedir, neyi ifâde ediyor?

— Program her hâlde bir fırka programı idi. Hükûmet'in teşkîlâtına âid kısımlar vardı. Mevâdd üzerine ayrılmışdı. Bir fırka için nasıl bir program lâzım, öyle bir program idi.

— Bu yapdığınız programı Mustafa Kemâl Paşa'ya getireceksiniz. O da tedkik mi edecek?

— Tadîl edecek ve sâire ne yaparsa yapacak.

— Böyle bir şeye neden lüzûm hissediyorsunuz?

— Bendeniz lüzûm hissetmiyorum, onlar.

— Onlar neden lüzûm hissediyorlar?

— İlk söyledikleri şey, memleket dâhilinde Hilâfet, Bolşevik, İngiliz, bilmem ne teşkîlâtları vardır. Bu teşkîlâtlara karşı Hükûmet parasıyla mukabele etmek imkânı yokdur. Çünkü bunların hepsi büyük büyük paralar dökerler. Onun için memleket bir teşkîlât dâhiline alınırsa o zaman o teşkîlâta temâs eden her hangi bir teşkîlât meydana çıkar. Ve bu sûretle işin önüne geçilir, diyorlardı. Ve bu kanâat üzerine yapıldı. Trabzon'a geldik. Trabzon'da tab edildi.

— Kim kim geldiniz?

— Biz Bayezid cihetinden geçdik Nahcıvan'a ve oradan İran'a geldik.

— Yalnız mı?

— Hayır. Küçük Talat'la beraber. Bendeniz ve on sekiz kadar Trabzonlu vardı ki bunlar Hükûmet tarafından kongreye gönderilmiş eşhâsdır. Bunlar gûyâ gidecekler, kongrede Bolşevikleri anlayacaklar fakat bunların hiçbirisi Bolşevik olamadı, sonra Küçük Talat'ın yanında bir yüzbaşı Halil İbrahim Efendi vardı. Kalkdık Bakû'ye geçdik. Bayezid'e geldik. Şimdiki Muâmelât-ı Zâtiye müdîri Cavid Bey orada kumandan idi. Onunla görüşdük. Kars'ın bilmem hangi köyünü bizim ordu işgal etmiş, oradan ilân ediyor. Bolşevik Şurası teşkîl ediliyor.

[Resmî zabıtlar: XXXVII]*

Maslûb Nail İstiklâl Mahkemesi huzûrunda siyâsî faâliyetlerini anlatıyor.

Programı Erzurum'da tab etmişler – Nail teksîrin aleyhinde olduğu hâlde – Ankara'daki faâliyetleri – Kendisi eskiden beri şübheli bir şahısdı – Birâderinin mebûsluğu için çalışmış –Başka hiçbir faâliyeti yok mu idi?

— Kim teşkîl ediyor?

— Kâzım Karabekir Paşa tarafından şura heyeti teşkîl edilmiş. Biz bunu haber aldığımız zaman, aman Bolşeviklik bizi yakar, biz buna şiddetle aleyhdâr olacağız, dedik. Bolşeviklik hakkında malûmât verildi. Hattâ zâbitânı toplayıp onlarla görüşdük, hepsi Bolşeviklik'den nefret etdiler. Bolşeviklik aleyhinde propaganda yapdık. Ve Kâzım Karabekir Paşa'ya da Bolşeviklik yapmasından sarf-ı nazar etmesi için telgraf çekdirdik ve biz geliyoruz, netîceyi anlatırız, dedik. Nihâyet kalkdık Sarıkamış'da Kâzım Karabekir Paşa ile görüşdük, maksadımızı anlatdık. Dedik ki: Bolşeviklik her hâlde memleketi yakacakdır. Üçüncü Enternasyonal'de içerideki faâliyeti gördük, bütün hücûm bizim memlekete karşıdır. Onun için bizim vazîfemiz her râst geldiğimizi îkâz etmekdir, dedik. Kendisine Bolşeviklik husûsâtını anlatdık. Bidâyetde bizim sözlerimizi reddetdi. Biz dedik ki: Bizimle beraber gelen köylüler var. Onlarla görüşün, sonra bizimle görüşürsünüz. Onlarla görüşdü, üç gün sonra da bizi çağırdı, tekrar görüşdük. O da tasvîb etdi. Evet, biz hatâ ediyoruz, Bolşeviklik bizi sarsacak, dedi. Sonra oradan mı, Erzurum'dan mı Ankara'ya bir uzun telgraf verdik. Oradan Trabzon'a geçdik. Trabzonlular bidâyeten bizi Bolşeviklik tarafdârı zannederek Trabzon'a koymamak istediler, sonra anlamışlar ki Bolşeviklik aleyhdârıyız, bir şey söylemediler.

— Küçük Talat'la siz beraber misiniz?

— Evet.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı : 1855, 6 Eylül 1926, s. 3.

— Hafız Mehmed?

— Efendim, onlar kaldı. Tosya cihetinden denizden gideceklerdi.

— Yollarda kimseyi tahlîf etmediniz mi?

— Hayır, Cavid Bey'den söz aldık.

— Neye dâir söz alıyorsunuz?

— Bolşeviklike karşı çalışacağına dâir.

— Yine istikameti kaybediyoruz. Siz ne vazîfe ile geliyorsunuz?

— Biz esâsen Bolşeviklik aleyhdârıyız. Bendeniz evvelce arz etdiğim gibi memleketime gelmek istiyordum. Çünkü oradaki cereyânları gördüm. Ve memleketime gelip bunları bizzât anlatmak isterim, dedim.

— Erzurum'a uğradınız mı?

— Evet.

— Erzurum'da hiçbir faâliyetiniz olmadı mı?

— Hayır. Trabzon'a geldik. Bizim birâder de orada idi. 5-10 zâbit de vardı. Oraya birkaç ay evvel gelmişler. Küçük Talat da benimle beraberdi. Bir ev buldum, âilemi getirtdim. Zâten Erzurum'dan hareket etdiğim vakit İstanbul'a, âileme telgraf vermişdim. Bir gün sonra âilem geldi, onu aldım. Evde oturdum.

— Küçük Talat nerede oturdu?

— O da bendehânemizde oturdu. Bakû'de tesbît edilmiş olan programı orada tab etdirdik. Badehû Küçük Talat tahlîf işine başladı. Bendeniz Küçük Talat'a tahlîf ve sâire doğru değildir, dedim. Bolşevik işlerini vâlîye, kumandana ve sâireye anlatdık. Şimdi mesele bunu gidip Ankara'ya söyleyip, işi Ankara'ya teslîm etmekdir. Bizim için başka yapılacak şey yokdur, dedim.

— Ankara'da ne yapacaksınız?

— Enver Paşa bana Gazi Paşa'yı gör, demişdi. Geleceğim, Enver Paşa'nın söylediklerini söyleyeceğim. Programı vereceğim. Gazi'nin kabûl edip etmeyeceğini bilmiyorum.

— Kaç nüsha tab etdirdiniz?

— Adedini bilmiyorum zannediyorum. Ben 40-50 nüsha kadar getirdim. Oradan kalkdım, o programları aldım, doğru Ankara'ya geldim.

— Küçük Talat orada kimleri tahlîf etdi?

— Zannederim Sıhhiye müdîri Sadri Bey'i tahlîf etdi. Ben tahlîfin aleyhinde bulundum. Sadreddin Bey şimdi Halk Fırkası müfettişidir. Ben böyle tahlîf filân olmaz, yalnız bir söz alabilirsin, dedim.

— Sıhhiye müdîri Bolşevik mi imiş?

— Hayır.

— Neden tahlîf ediyorsunuz?

— Efendim, Bolşeviklik aleyhinde bulunsun diye, yani nüfûzlu şahsiyetlerden Bolşeviklik aleyhine söz alınırsa tabîî onlar Bolşeviklike mâni olurlar dedi.

— Kahyâ'yı tahlîf etmediniz mi?

— Hayır.

— Hiç onunla görüşdünüz mü?

— Yalan söylemeyeyim, belki görüşmüşümdür.

— Küçük Talat ne yapıyorsa siz de beraber yapıyorsunuz. İsbât edeceğiz.

— Bendeniz de isbât edeceğim ki: Bendeniz hiçbir teşkîlâtda bulunmadım.

— Hafız Mehmed nerede?

— O da Trabzon'a bendenizin hareketimden iki üç gün evvel geldi.

— O ne yapıyordu?

— Hafız Mehmed Küçük Talat'la beraber çalışıyordu.

— Siz kongrede beraber bulundunuz. Bu programı beraber yapdınız, gidiyorsun. Sonra onların orada tahlîf etmesi meselesi hakkında malûmâtım yokdur demek olur mu?

— Bendeniz bunu isbât edeceğim.

— Peki niçin tab etdiriyorsunuz?

— Orada bedava bulmuşlar, tab etdirmişler. Bendeniz zâten onun aleyhindeyim ve fakat tab etmişler.

— Enver Paşa gûyâ size sûret-i hakdan bir program verdi. Siz de onu Ankara'ya getireceksiniz. Fakat gelirken yolda Cavid Bey'den itibâren söz alıyorsunuz. Yâhûd şunu bunu tahlîf ediyorsunuz. Sonra tab etdiriyorsunuz. Elli nüsha da sen alıp Ankara'ya geliyorsun.

— Bendeniz getirdim, onu başka bir yere vermedim.

— Yani ne yapmak istiyorsun? Enver Paşa'dan Mustafa Kemâl Paşa'ya program getiriyorsun, neden tab etdiriyorsunuz?

— Efendim, bendeniz tabın aleyhinde idim. Fazla ifrâta gidilmişdir. Onu muterifim. Tabında bendenizin haberim yokdur. Hafız Mehmed'le Küçük Talat tab etdirmişlerdir.

— Siz de fuzûlî olarak elli nüshayı getiriyorsunuz. Sonra?

— Geldim. Şimdi Bahriye vekîli olan İhsan Bey'e verdim. Dedim ki bunu Gazi Paşa Hazretleri'ne veriniz. Mesele böyle böyle, eğer isterse ben kendisiyle görüşürüm, dedim. Peki, dedi.

— Yalnız program getiriyorsunuz. Mektûb filân yok değil mi?

— Evet. Gazi Paşa okumuş. Bir hafta sonra bendenizi çağırmış. Oturduk, 2-3 saat kadar görüşdük. Ne yapdımsa kendilerine aynen söylemişimdir. İşte bunu da size getiriyorum, dedim.

— Siz buraya geldiğiniz tarihi hatırlıyor musunuz?

— 336 Eylül'ünde Bakû'den çıkdığıma nazaran Kanûn-ı evvel, Kânûn-ı sânî aylarında buraya geldim. Paşa Hazretleri'yle görüşdüm. Paşa Hazretleri buyurdular ki evet hakikaten memleketin bir programa ihtiyâcı vardır. Ben programınızı okudum. Memleket için bir programa hakikaten ihtiyâc vardır. Yapacağımız programa bu da medâr olabilir, dediler. Kendisine dedim ki: Paşam ben size her şeyi teslîm ediyorum. Aldığım şeyi de Trabzon'a yazacağım; ondan sonra Trabzon'a Küçük Talat'a mektûb yazdım. Dedim ki: Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşdüm, fevkalâde iyi kabûl etdiler. Netîce itibârıyla bizim bu husûs üzerinde çalışmaklığımız doğru olacakdır, dedim. Bunu Paşa Hazretleri bana söylememişler. Fakat tâ ki Paşa Hazretleri lüzûm görür de şahsen çağırırsa o zaman çalışabilirsin. Katiyyen orada hiçbir şey yapma, diye mektûb yazdım. Ondan sonra burada oturdum ve dâimâ da ziyâretlerine gidiyordum. Onlar da Müdâfaa-i Hukuk Grubu'nu tesîs etdiler ki o vakit bu da Komünist, İştirâkiyyûn ve bir de İstiklâl nâmıyla fırkalar vardı. Hattâ Paşa Hazretleri'ne Bolşeviklik hakkındaki fikrimi söylediğim vakit de Paşa Hazretleri biraz bu cihetden sabırlı olalım, dedi. Bizimle gelip görüşenler çok olduğu için tesîr fazla olmuş.

Bir gün Eyüb Sabri Bey geldi. Bendenize: Aman Nail, hiç kimseye bu bahsi açma. Propagandayı kes, biz yarın Komünist Fırkası'nı yapacağız, dedi. Ne oldu, dedim. Meclis'de bize hücûm etdiler, dedi. Çok alâ, dedim. Nâzım Bey hakkında da bazı şeyler söyledi. Zannedersem, onlar biraz serkeşlik yapmışlar. Ertesi günü Komü-

nist Fırkası'nı yapdılar. Ondan sonra ben propaganda ve sâire işiyle iştigal etmedim.

— Sonra hep burada mı kaldınız?

— Evet.

— Bir de Garb cephesine gitdiniz. Üzerinizi taharrî etdiler zannederim. Sizi niçin aradılar ve niçin Garb cephesine gitdiniz?

— Bendeniz buraya geldikden bir iki ay sonra bir mektûb elde edilmiş.

— Kimden kime?

— Küçük Talat'dan Enver Paşa'ya yazılan bir mektûb. Küçük Talat birçok şeylerden bahsetmiş, bendeniz burada teşkîlât yapmakda olduğumdan, bir adamın Lazistan'da müstakil alay kumandanı olduğundan bahsetmiş. Bizim kuvvet elimizde demiş ve sâire... Böyle bir mektûb. Bu mektûb ele geçmiş. Hafız Mehmed de o zaman Adliye Vekâleti'nde bulunuyordu. Mektûb Heyet-i Vekîle'ye geldiği vakit Hafız Mehmed görmüş, hattâ Hafız Mehmed'i Heyet-i Vekîle'de muâheze etmişler.

— Hafız Mehmed nereden karışıyor?

— Trabzon'a geldi, Bakû'den beraber geldik. Hepsinde bulundu. Ondan dolayı Hafız Mehmed'i muâheze etmişler, ben Hafız Mehmed'den evvel İhsan Bey'den haber aldım. Böyle böyle bir mektûb varmış, dedi. Alçaklık etmiş ve yapar, dedim. Hâlbuki Enver Paşa bana mektûb yazınız, demişdi. Biz Trabzon'da iken bizim hareketimizi Küçük Talat'a mektûbla bildiriyordu. Kendisine dedim ki bu adam bizden mektûb istemedi, mektûb göndermeyelim. Hattâ dedim ki: Küçük Talat! Sizde merkez-i umûmî zihniyeti var, siz bu işi bulaşdıracaksınız. Biz memlekete hayr edelim derken şer çıkaracaksınız; katiyyen bizden işâr ve malûmât almaksızın hiçbir şey yapmayacaksınız. Ben bu sözle Ankara'ya gidiyorum. Bir şey yaparsanız kabûl etmem, dedim. Hattâ kendi yanında bir küçük defter vardı. Oraya karar olarak bunu yazdık, imzâladık. O da hiçbir şey yapmayacağına imzâ etdi, ben de çekildim, geldim, ben geldikden sonra o yazmış.

— Siz hiçbir şey yazmadınız mı?

— Hayır, yalnız ben Küçük Talat'a bir mektûb yazdım.

— Trabzon'dan Küçük Talat veya siz Enver Paşa'ya bir mektûb yazmadınız mı?

— Küçük Talat yazmış, bendeniz yazmadım.

— Devâm ediniz.

— Bendeniz o sırada Eskişehir'e gitmişdim. Eskişehir'de yazıhânem filân vardı. Köprülülü Halil Ağa'nın idâresinde bulunuyordu.

— Hangi kasa veya yazıhâne? Harb-i Umûmî esnâsındaki yazıhâne mi?

— Evet, defteri aldım. Hesâb göreceğim şeyler vardı. O zaman Antalya mebûsu Hoca Rasih Efendi vardı. Onunla beraber gitdik. Ve bir yerde kaldık. Kendisiyle dâimâ beraber dolaşdık, buraya geldiğim zaman üzerimi taharrî etdiler. İsmet Paşa Hazretleri'ne gitdim. Ziyâret etdim, karargâh dedikleri budur.

— Ne münâsebetle İsmet Paşa'yı ziyâret ediyorsunuz?

— Eskiden tanışıyordum.

— Bu büyük hidmetlerinizden İsmet Paşa'ya bahsetmediniz mi?

— Bolşevikliğin fenâlığından bahsetdim.

— Sizi nerede taharrî etdiler?

— Burada, istasyonda.

— Şu hâlde o vakitden beri hareketinizde bir şübhe vardı. Şimdi bir defa dediğiniz gibi siz öyle bir maksadla gelmişsiniz.

— Mahkeme-i âliyenizin adâletine kalmışdır. Bendeniz herşeyi arz edeceğim ve isbât etmeğe çalışacağım.

— Her şey meydanda. Onun içindir ki adâletle muâmele yapacağız. Bir defa program getirmek sûretiyle buraya hareketiniz ve program getirmeniz fuzûlîdir. Burada bir millî hükûmet vardır. Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu vardır. Bir cephe vardır. Bir düşman vardır. Ve tamâmen millî cidâl devâm etmekdedir, sizin böyle bir program getirdiğinizi akıl ve mantık kabûl etmez. Ondan başka Küçük Talat'ın el yazısı ile mektûbu var. Şimdi Talat'ın mektûblarını okuyalım. Sonra seninkini okuruz.

[*Küçük Talat'ın yazdığı dosyasında mahfûz mektûb okundu.*]

Nail — Bunu kime yazıyor Beyim?

— Trabzon'da bırakdığınız Binbaşı Arif'e yazıyor. Bir diğeri daha, bunu da İsmail Hakkı'ya yazıyor.

[*Küçük Talat'ın Enver Paşa'ya yazdığı dosyasında mahfûz mektûb okundu.*]

[*Küçük Talat'ın Halil Bey'e yazdığı mektûb okundu.*]

— Bu Ali kim?

— Enver Paşa'dır.

— Bu mektûbların meâline ne dersin?

— Kendisi yazmış.

— Ne demek? Tamâmen kendisi ile hem-fikir olduğunuzu ifâde etmekdedir.

— Bu mektûblar onu ifâde etmez efendim.

— Ne ise, o geçidi bırakalım. O zamandan kalmış bir şifre var. Onu halledelim. Küçük Talat'ın bu muhâberelerine kat'î sözünü söyle.

— Şükrü Bey, İsmail, Arif Bakû'den beraber gelmişlerdi ve bunların bu programı almış göndermiş olduğunu yazıyor. Enver Paşa'nın göndermiş olduğundan bahsediyor. Bunu isbât edeceğim. Bugün içlerinde bulunan ve berhayât olan Asım vardır. Onunla isbât edeceğim. Demişimdir ki sizde merkez-i umûmî zihniyeti vardır. Beni şübheye düşürmeyin, ben gitdikden sonra bir şey yaparsanız kabûlüm değildir. Asım'ı tabîî bulmuşsunuzdur. Dediğim gibi çıkmazsa Gazi Paşa ile ne görüşmüş isem hepsini tamâmen yazmışımdır. Ondan sonra siz hiçbir şey yapmayacaksınız, dedim.

Azmi Bey gelmiş, Halil Paşa gelmiş, Hacı Sami gelmiş daha birçokları gelmişler. Bunlara burada lânet okumakdan başka bir şey yapmadım.

— Hacı Sami'ye zannedersem senin de mektûbun var?

— Mektûbum yok. Hoş geldin diye telgrafım vardır. İşte o kadar.

— Bu mektûb senin değil mi?

— Hayır.

— Bundan daha ayıp şey olmaz. İmzâ senindir. Yazı da senin.

— Yazı benim değil, fakat imzâ benimdir. Yazıma bakmağa müsâade eder misiniz?

Kılıç Ali Bey — Bakmadan niçin inkâr ediyorsunuz?

— İmzâ benim. Yazı kendi yazım değildir. Belki birine vermiş yazdırmışımdır. Meâlini bilmiyorum. Bu defa okuyorum.

[*Nail Bey'in Hacı Sami'ye yazdığı dosyasında mahfûz mektûb okundu.*]

— Ne teşkîlâtı yapdın da sondaj yapıyorsun?

— Efendim, her hâlde memleket için çalışdığımıza âid.

— Sen kim oluyorsun, ne yapacaksın?

— Efendim, bendeniz onlar Hükûmet aleyhine buraya gelmesinler diye çalışıyorum. Bunu yazmış, vermiş, okumuş, imzâ etmişimdir.

— Ya Arif'in, ya Bekir'in yazısıdır. Onlardan bahsediyorsun?

— Okudum efendim, yazı da benim değil.

— Senindir.

— Değil efendim, imzâ benim.

— Peki sonra?

— Maksadım bunları memlekete sokmamakdır. Çünkü gelirlerse, memleketde bir şey çıkarsa, fenâ olacak diye söylüyorum.

— Mektûb gönderdiği için aleyhinde bulundum diyorsun. Mektûb gönderdiğini kendin ifâde ediyorsun. Şimdiye kadar söylediğin sözlerde mantık yokdur. Doğruluğu ufak bir şemme dahi yokdur. Ankara'daki teşebbüslerinizden bahsediniz.

— Ankara'da o mektûbdan şübheli vaziyetde kaldım. Sonra bir şey yapmadım. Yalnız birâderimin mebûsluğu için çalışdım. Mesele oradan çıkar.

— Hayır, o mesele değil. Trabzon'dan geldikden sonra sû-i kasd için en çok çalışan Abdülkadir ve sû-i kasd için en son faâliyetde bulunan Şükrü, Naim Cevad, Kör Ali İhsan birlikde birkaç defa ictimâ yapdığınız ve böyle bir fırka için tecrübe etdiğiniz hakkında Ali İhsan'ın ifâdesi var.

— Çok yanlışdır.

— Ali İhsan'ın ifâdesini okutacağım dinle.

[*Kör Ali İhsan Bey'in ifâdesi okundu.*]

— Ne dersiniz?

— Efendim, Ali İhsan Bey bendenize Şükrü Bey'in kendisine mürâcaat etdiğini söyledi.

— Burada mı?

— Nerede olduğunu bilmiyorum. Dedi ki Şükrü bir fırka programı ile ortaya çıkmak istiyor.

— O vakit mebûs değil miydi?

— Değildi. Malta'dan geldikden sonra. Ben de arkadaş, biz herkesin nâzırlığı için âlet olmayız, sen de karışma, dedim. Yoksa oturmuş, hiçbir şey yapmamışımdır.

— Bu Abdülkadir, Şükrü, Naim Cevad, kendisi birarada toplanıp da bir fırka programı yapmak için konuşduğunuzu yüzüne karşı söylerse?

— Söylerse söyler. Tabîî bendeniz bilmiyorum.

— Bir defa hepiniz memleketde kanlı mücâdele devâm ederken için için bir fırka yapmak için düşünmüş ve konuşmuşsunuzdur. Ali İhsan, ben de bulundum, diyor. Fakat ileri götüremeyeceğinizi anlamış ve vazgeçmişsiniz, ifâdesi böyledir. Şükrü Bey'in bir program yapmak istediğinden bahsediyordunuz.

— Efendim, Şükrü program yapmak istediğini Ali Bey bendenize söyledi, ben de dedim ki, öyle nâzır olacağım, filân olacağım diye şunun bunun âleti olamam.

— Şükrü Bey ne programı yapmak istiyormuş?

— Tabîî fırka programı yapmak istiyor.

— Sizin ifâdenize rağmen, Küçük Talat biz Türkiye'ye İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti şubesini teşkîl için geldik. Hafız Mehmed de beraber diyor, sen ise şu sûretle geldik, Enver Paşa ile program yapdık, onu Mustafa Kemâl Paşa'ya getirdik, diyorsun. Küçük Talat'ın bu ifâdesine ne dersin?

— Böyle ihtilâl cemiyetleri teşkîlâtı var. Bendeniz bunlara girmedim.

— Birlikde tahlîf edeceğinizi söylüyor.

— Hayır efendim. Birçok şeyler vardı. İhtilâl İttihadı var, şûrâlar var, bunları yapmışlar.

— Küçük Talat'la gelmekden maksadınız ne idi?

— Onun bir şeyi yokdur. Zarûret içerisinde idi. Hattâ Enver Paşa onun gelmesini istemedi. Bendenize söylediği hâlde ben yine Trabzon'da atlatdım. Haberim yok iken bu programı tab etmişlerdir.

— Sen elli tane alıp getirdikden sonra bu sözün mânâsı yokdur.

[*Küçük Talat Bey'in ifâde-i evveliyesi okundu.*]

— Ne dersin?

— Hayır, böyle bir mesele yokdur.

— Şimdi Ali Bey geldiği zaman yüzleşdireceğiz. Siz Birinci Büyük Millet Meclisi'nde teşekkül eden yâhûd teşekkül etmek üzere bulunmuş olan İkinci Grub ile ne dereceye kadar alâkadâr idiniz?

— İkinci Grub'la bendenizin alâkam yok. Fakat Kara Vasıf ile iyi görüşürüm. Küçükden beri tanışırız. Mücâvir evde bulunuruz. Her gün gelip gitdikce görüşürdük, kardeşim de İkinci Grub'dandı. Ondan dolayı görüşürdüm.

— Siz İkinci Grub'un teşekkülüne ne dereceye kadar çalışdınız?

— Bendeniz İkinci Grub'un hiçbir ictimâında bulunmadım.

— Öyle, çünkü Meclis dâhilinde mebûslardan teşekkül etmişdir. Siz hâricden ne dereceye kadar alâkadâr oluyordunuz?

— Bendeniz hiç alâkadâr olmamışımdır. Bir defa Emin, Necati, zannederim Kara Vasıf gelmişlerdi.

— Hangi Emin?

— Canik mebûsu Emin, onlar gelmişlerdi. Kendilerine söyledim. Mebûs değilim ki sizinle çalışayım, dedim.

— Size ne için geliyorlar ve ne istiyorlar?

— İkinci Grub'u teşkîl etmek istiyorlarmış, benden bir fikir istiyorlar. Ben karışmam, siz kendiniz yapın, dedim.

— Ankara'da bulunduğunuz sırada Enver Paşa ile kaç defa muhâbere etdin?

— Bendeniz hiçbir defa muhâbere etmedim.

— Çok iyi muhâbereler etdiniz. Eyüb Sabri de söylemekde, Ardahan Hilmi de söylemekdedir. Sonra Kara Kemâl ile burada bulunduğunuz sırada muhâbereniz vardır. Onları söyleyin! Malta'dan çıkdığınız vakit.

— Muhâbere etdiğimi zannetmiyorum. Yapmadım.

[Resmî zabıtlar: XXXVIII]*

Maslûb Nail İstiklâl Mahkemesi huzûrunda Ali İhsan Bey'le muvâcehe edilmesine rağmen bazı hakikatleri inkâra çalışdı.

Şişli ictimâlarında neler müzâkere edilmişdi? – Dokuz maddelik program ne vakit tertîb olundu? – Müdâfaa-i Hukuk'un umdeleri etrâfında münâkaşa – Ankara'daki ictimâlar niçin yapılıyordu? – Abdülkadir'le müşterek faâliyetleri – Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü etrâfında – Nail ne sûretle çalışıyor? – Siyâsetle meşgul olmadığını söyleyen adam – Ziya Hurşid'le gizli münâsebetler – Nail sû-i kasd mürettiblerinin en faâl bir uzvu idi – Fikret Beş'in şehâdetini kabûl etmiyor – Şapka giydikden sonra.

— Onunla çok güzel muhâbereleriniz vardı?

— Varsa vardır. Meydana çıkar, bendeniz katiyyen yapmadım. Mektûblarım varsa gösterirsiniz, ben zannederim yalnız Talat Paşa'ya bir mektûb yazdım ve katiyyen Türkiye'ye gelmesinin doğru olmadığını söyledim.

— Neden lüzûm gördün de böyle bir şey yazdın? Türkiye'ye mi gelmek istiyordu?

— Kimisi gelmek istiyordu, zannederim yazmışlar, bunları haber almışdım. Bunun üzerine Talat Paşa'ya da mektûb yazdım. Katiyyen memlekete gelme doğru değildir. Gazi Paşa Hazretleri'yle de böyle görüşdük, dedim.

— Hangi adrese yazdınız?

— Adresini iyi bilmiyorum, o vakit galibâ Yunus Nadi'den almışdım.

— Küçük Talat Trabzon'dan çıkarıldı. Sami gelip gitdi, sizin burada bulunduğunuz sırada onlar bir de İttihad ve Terakki Fırkası yapdılar. Onunla ne kadar alâkadâr oldunuz?

— Hiç alâkam yokdur.

— Birtakımlarıyla muhâbere etdiniz?

— Hiç alâkam ve muhâberem yokdur.

— Her biriyle çok iyi muhâbere etmişsinizdir ve çok çalışdınız.

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı : 1856, 7 Eylül 1926, s. 4-5.

— Çıkarırsınız meydana efendim.

— Burayı bırakıyoruz. İstihlâsdan sonra İttihad ve Terakki ile ne kadar alâkadâr oldunuz?

— İttihad ve Terakki nâmına bendeniz hiçbir zaman hareket etmek istemedim.

— Cavid Bey'in evindeki ictimâı anlat.

— Cavid Bey'in evinde ictimâ yapılmış. Bendeniz o zaman Himâye-i Etfâl Hastahânesi'nde idim. On beş gün hiçbir tarafa çıkmadım. 16 veya 17'nci günleri çarşıya çıkmışdım. Beyoğlu'nda Kara Kemâl'e tesâdüf etdim, beni görünce şaşırdı. Aman birâder neredesin, dedi. On beş yirmi gündür hastahânede idim, dedim. Biz burada ictimâ filân yapdık, bilse idim seni de çağırırdım, dedi. Ne ictimâı, dedim. İttihad ve Terakki nâmına intihâba iştirâk edelim mi, etmeyelim mi diye, dedi. Ve ben iştirâk edilmemesi tarafdârıyım, dedim. Onun için iştirâk etmeyelim diye çalışıyorum, dedi.

— Kim?

— Kemâl.

— Ayak üzeri mi?

— Evet. Onun için sen de gel şu işi bitirelim, dedi. O vakit Gazi Paşa ile İzmit'de görüşmüş, Paşa da ferden mürâcaat ediniz, demiş.

— Bunları da ayakda mı görüşüyorsunuz?

— Hayır, ayakda söylediği intihâbâta İttihad ve Terakki nâmına iştirâk etmemek için bir ictimâ yapacağız. Hükûmetin de haberi vardır sözü idi. Ben Cavid Bey'in evini bilmiyorum, dedim. Adam gönderirim, dedi. Adamı gönderdi, hastahâneden kalkdım, gitdim.

— Kaçda gitdin?

— Onu düşünüyorum, akşam saat altı, yedi filân zannediyorum. Her hâlde gece onda çay içdik ve pasta yedik.

— Kimler vardı?

— Doktor Nâzım, Kara Kemâl, Cavid Bey, Cahid Bey, Rahmi Bey, Ali İhsan Bey, Vehbi, kâtib-i mesûllerden Şükrü, Canbolat.

— Ahmed Nesimi?

— Yokdu.

— Eyüb Sabri, Sabri Bey?

— Yokdu.

— Hüseyinzâde Ali Bey?

— Zannetmiyorum.

— Hamdi Baba?

— Hamdi Baba'yı gördüm. Uzun durmadı zannediyorum.

— Müzâkereye nasıl başladılar?

— Zâten müzâkere başlamışdı zannediyorum. İntihâbâta İttihad ve Terakki nâmına iştirâk edilsin mi edilmesin mi diye konuşuluyordu. Bir kısmı iştirâk edilmesin, dedi. Fakat Gazi Paşa'dan istirhâm edilsin, nâmzed verilsin, bunlardan çıkarsınlar, denildi. Kemâl de Gazi Paşa ile görüşdüğümde söz verdim. Katiyyet Cemiyet hâlinde, teşkîlât hâlinde mürâcaat edilmeyecekdir. İsteyen ferden mürâcaat edebilir. Yani intihâba iştirâk edelim, denirse, o vakit girilebilir, dedi. O vakit Cavid Bey ne hakla gireriz, bugün İttihad ve Terakki yokdur, intihâba bir programla girilir, program varsa da Cemiyet mefsûhdur, Teceddüd'e kalbeylemiş, birçok şeyler olmuş, İttihad ve Terakki yokdur, kendimizi aldatmayalım, dedi. Cahid Bey de o sûretle söyledi. Birçok sözler söylendi. Sonra nâmzedlik meselesi mevzû-i bahsoldu. Cavid Bey'e sen koyacaksın, dediler, ben koymam da ve mebûs olmam da, dedi. Cahid Bey de reddetdi. Ve bu zamanda bizim mebûs olmamız doğru değildir, dediler.

— Size teklîf etdiler mi?

— Bendenize sen de mürâcaat et diye Ankara'da söylediler.

— Kim söyledi?

— Canbolat dedi; üç dört gün sonra Canbolat Bey geldi. Senin de nâmzedliğini kabûl etdiler, dedi. Nâmzedliğini koyalım, dedi. Ben istemem, dedim.

— Sonra?

— Bu sûretle bitdi.

— Bu kadar mı?

— Evet, intihâbâta toplu olarak iştirâk etmemeğe karar verdik.

— Niçin böyle birtakımlar, toplu olarak iştirâk etmemeğe tarafdâr oluyordu?

— Toplu olarak iştirâk etmek demek, Hükûmet'le kavga etmekdir. Bu ise doğru bir şey değildir. Resmen taarruz etmiş bir fırka olur, programı olur, o zaman çıkar.

— Hâlbuki orada bir de program yapılmışdır. İttihad ve Terakki nâmına program yapılan ictimâadâ siz bulunmadınız mı?

— Ben böyle bir ictimâadâ bulunmadım. Bendeniz bir defa bulundum.

— Sizin bulunduğunuz ictimâadân sonra tekrar ictimâ edileceği mevzû-i bahsoldu mu?

— Bilmiyorum. Çünkü bendeniz herkesden evvel çıkdım. Dokuz veya onda hastahâne kapanıyordu. Dedim ki hastahâne kapanır, ben gidiyorum. Hattâ bir çay iç de öyle git, dediler. Bendeniz çıkdım, gitdim.

— Program meselesi mevzû-i bahsolmadı mı?

— O zaman olmadı. Yalnız lâf arasında söylendi. İttihad ve Terakki nâmına çıkmak filân. Programla çıkılır, Meclis'de kabûl etdirilir, ondan sonra bir fırka hâlinde ortaya çıkılır, denildi. Ve bunun üzerine ihtimâl ki program meselesi şey edilmişdir.

— Müdâfaa-i Hukuk'un [9 umdesi] mevzû-i bahsoldu mu?

— Oldu zannediyorum.

— Ne esâs üzerine mevzû-i bahsoldu?

— Vallahi hiç hatırımda yok.

— Pekâlâ bir de şu [Dokuz] maddeye bak!

[İttihad ve Terakki'nin mahûd 9 maddelik programı gösterildi.]

— Bendeniz böyle bir şey bilmiyorum.

— Böyle dokuz maddelik bir şey tesbît etmediniz mi? O ictimâalarda böyle bir program yapdıklarını mahkemede sarâhaten ifâde etmekdedirler. Yani siz de bulunmuşsunuz?

— Sarâhaten söylüyorlarsa yapmışlardır.

— Siz?

— Bendenizin bulunduğum zaman bir program lâzımdır, tesbît ediliyor, Millet Meclisi'ne veriliyor, ondan sonra meydana çıkılır, denildi. Cavid Bey de bunu böyle söyledi.

— Böyle dokuz maddelik bir programı orada tesbît etdiniz mi, etmediniz mi? Kat'î söyleyin.

— Bendeniz bilmiyorum.

— Böyle madde madde müzâkere etmediniz mi?

— Hayır.

— Başka defa bunu görmedin mi?

— Hayır.

— İkinci bir ictimâadâ bulundunuz mu?

— Hatırlamıyorum. Bir defa bulunduğumu gece olduğundan ve çaydan anladım, çünkü râhatsızdım. Hastahâneden geldim.

— Beş dakika teneffüs için celseyi tatîl ediyorum.

İkinci Celse

Nail İle Ali İhsan Bey'in Muvâcehesi

Reis — [*Kör Ali İhsan Bey'e hitâben*] Ali Bey sizi ufak bir muvâcehe yapılmak üzere getirtdik. 337'de Şark'dan Trabzon'dan Ankara'ya Nail Bey geldiği vakit onların meşhûr bir programı vardı. O vakit bir fırka yapmak istiyorlardı. Şükrü, Naim Cevad, Abdülkadir ve Nail Bey de olduğu hâlde bir müzâkere yapmış olduğunuzu söylemişdik. Bunu îzâh et de Nail Bey de dinlesin!

Maznûn Ali İhsan — Efendim, bendeniz bu meseleyi karışdırıyorum. Bu iki ictimâadır. Bir değil. Bendeniz ifâdemde ilk ictimâı karışdırdım. İlk ictimâadâ Nail Bey o programı getirdi, program geldiğinde Şükrü Bey hâzır mı idi, değil miydi, iyi bilmiyorum. Tahattur edemiyorum Beyefendi, bu program hakkında biz görüşdük.

— Kiminle görüşdünüz?

— Nail ve Naim Cevad Bey'le, üç kişi görüşdük ve programın kabil-i tatbîk ve kıymetdâr şey olmadığına karar verdik, sarf-ı nazar etdik.

— İkincisi?

— İkincisi, Şükrü Bey geldi. Beraberinde Abdülkadir Bey'le Naim Cevad Bey vardı. Bazân Naim Cevad Bey'in evinde, bazân Abdülkadir Bey'in evinde bir, iki ictimâ yapdık. O vakit Şükrü Bey programı mevzû-i bahsetmezdi. Be-heme-hâl bir fırka teşkîl etmek için çalışırdı. Hangi program olursa olsun, o mücerred çalışmak tarafdârı idi.

— Nail Bey o vakit var mı idi?

— Hayır, yokdur.

— Nail Bey'e söylemişsiniz, şimdi söylüyor, Şükrü Bey'in bir fırka yapmak istediğini söylemişsiniz?

— İhtimâl bir hikâye şeklinde söylemişimdir.

Maznûn Nail — Müsâade ederseniz söyleyeyim. Ali İhsan Bey bendenize dedi ki: Şükrü Bey bir fırka programı yapmak istiyor. Ben de cevâben nâzır olacaklara biz âlet olmayalım, dedim.

Ali İhsan — İhtimâl öyledir. Fakat hatırlamıyorum. Şimdi Şark'dan getirdiği programı öyle tahattur ediyorum ki: Naim Cevad Bey'le konuşduk. Fakat onun bir kıymeti olmadığına karar verdik. Bendeniz de kail oldum. Nail Bey de fark etdi. Israr etmedi.

Reis — Zâten teşebbüsü ileri götüremiyordu.

Nail — Zâten bir şey yapmak için burada çalışmamışımdır.

— Peki Şükrü Bey neden böyle bir fırka yapmak istiyordu, niçin muhâlefete geçmek istiyordu?

Ali İhsan — Efendim! Şükrü Bey sağ değilse söyleyeceklerim doğru değildir. Şükrü Bey'i bendeniz karaktersizlikle ithâm edeceğim. Çünkü nâmzedliğini vaz etdi. Hükûmet tarafından kabûl edildi, sonra da muhâlefete geçdi.

— O ictimâ meselelerini bırakıyorum, bu kadar kâfî. Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü ile ne dereceye kadar alâkadâr oldunuz?

— Bu teşkîlâtdan bidâyetde hiç haberdâr değildim. Benim bu sözlerim tuhaf gelir, hayret ediyorum ve söylemeğe utanıyorum. Terakkiperver Fırkası teşekkül etdi, programı çıkdı.

— 340'da Terakkiperver Fırka teşekkül etdiği vakit siz İstanbul'da mı idiniz?

— Hayır, Ankara'da idim.

— Bir muhâlif fırka programı hâzırlandığına dâir, Kemâl ve Şükrü beyler arasında böyle şeyler geçdiğine dâir ne kadar malûmâtın var?

— Terakkiperver Fırka Hükûmet'ce kabûl edilmişdi. O zaman bendeniz İstanbul'a gitdim. O vakit, Kemâl Bey'in alâkası var, diyorlardı. Kemâl Bey'in yanına gitdim. Bu fırkayla alâkan var mı, dedim. Hayır, dedi. O hâlde senin böyle açıkda kalman doğru değildir. Ya Halk Fırkası'na girmelisin yâhûd Terakkiperver'e girmelisin, dedim. Bunlar taazzuv etmiş fırkalardır. Bunlardan birine girmelisin yâhûd ben hiçbir şey yapmayacağım der, ilân ederek başını kurtarmalısın, dedim. Cevâben: Azîzim, Terakkiperver Fırka'da kim var ki oraya geçeyim. Bakıyorum kimse yok, diyordu, çünkü onun emeli baş olmakdı. Öyle ise oğlum sen daha çok sürtersin, de-

dim. Gülüşdük. Bundan başka Kemâl ile Terakkiperver ve sâireye karşı bir şey görüşmedik, ondan sonra da görüşmedim.

— Kemâl Bey'in alâkasını kimden işitdin, isimlerini söyle!

— Tahattur edemiyorum. Fakat Halid Bey'den işitdiğimi zannediyorum.

— Kemâl Bey'le aranız açıkdı, görüşmüyordun?

— Görüşmüyorum, demiyorum Beyim, görüşüyorum.

— Neden görüşmeğe lüzûm hissetdin?

— Anlatayım diye. Zâten oraya uğramışdım. Söz arasında bundan da bahsetdim.

— Neden lüzûm hissetdin?

— Girmiş de el altından bir şey mi çevirmek istiyor diye.

— Şu hâlde fırkanın teşekkülü anında maddeten değilse de manen alâkadâr olduğunu söylemek istiyorsun.

— Tabîî.

— Eskişehir'de Terakkiperver Fırka teşkîlâtını yapmağa seni kim memûr etdi?

— Ali Fuad Paşa'dan bir mektûb aldım.

— Siz dâhil olmuş mu idiniz?

— Hayır.

— Nasıl mektûb aldın?

— Eskişehir ve Kütahya'nın Terakkiperver teşkîlâtını yapmanızı sizden çok ricâ ederim, diyordu. Hâlbuki ben Fuad Paşa ile görüşmüş bir adam değilim. Husûsiyetim yokdur. Fakat memlekete hidmet etmişdir. Hürmet ederdim. O sırada bendeniz Eskişehir'de idim. Eskişehir'deki İstiklâl gazetesi diyor ki: Nail Bey buraya teşkîlât yapmak için gelmişdir. Kendisine muvaffakıyet temennî ederiz.

— O gazete kimin?

— Oranın belediye reisi olan Basri Bey yazıyor. Çünkü o zaman ben teftîşle meşguldüm. Sonra ben reddetdim. Terakkiperver'de kaydım yokdur, dedim. Bunun üzerine Eskişehir mebûsu Arif Bey geldi. Teşkîlâta onu memûr etmişler. Eskişehir'deki İstiklâl gazetesinin yazdığını İstanbul gazeteleri almışlar ve burada da tabîî okuyorlar. Bunun üzerine Ali Fuad Paşa bana mektûb yazıyor. Ve zannediyor ki ben İstanbul'dan o emri alarak gelmişim. İstanbul merkezinde mukayyed olduğumu zannediyormuş. O sûretle bana

itimâdnâme gönderiyor. Sonra ben de reddetdim. Sonra Ali Fuad Paşa Arif Bey vâsıtasıyla ikinci bir mektûb gönderiyor. Diyor ki mâdâmki kabûl etmediniz, o muhîti iyi tanırsınız, tanıdığın temiz şahsiyetlerden bize adam intihâb et.

— Kim yazıyor?

— Ali Fuad Paşa.

— Kiminle gönderiyor?

— Arif Bey'le. Bunun üzerine bendeniz de kendilerine bir iki şahıs gösterdim.

— Kimi gösterdin?

— Yusuf Bey'i gösterdim.

— Hangi Yusuf Bey?

— Sivrizâde Yusuf Bey.

— Necidir?

— Emlâk sâhibidir.

— Başka?

— Maderzâde İbrahim Efendi. Kendisi 40-45 yaşındadır.

— Başka?

— Zannederim ikisidir.

— Başka yok mu?

— Başka yok. Bunları intihâb etmekden maksadım pek ileri gidemesinler diye.

— Demek aksini tavsiye ediyorsun?

— Yani memleketden birden bire çıkıp da şöyle bir teşkîlât yapalım filân diye bir şey yapmasınlar. Gösterdiğim adamlar da bu iki kişidir.

— Arif Bey kimleri buldu?

— İbrahim Hakkı Bey, tabîî daha başkalarını koydular.

— Arif Bey daha başka kimleri buldu?

— İbrahim Hakkı Bey'i.

— İbrahim Hakkı Bey kimdir?

— Dâvâ vekîlidir. Bundan başka Arif Bey'in asıl kendi adamı olarak Belediye'de a'zâ birisi var.

— Behlül Şaban mı?

— Hayır.

— İhtiyât zâbiti?

— Tanımıyorum efendim, âbânî sarıklıdır.

— İhtiyât zâbiti bir Behlül Şaban var, tanıyor musun?

— Tanımıyorum, varsa onu da Arif Bey koymuşdur.

— Arif Bey'in Behlül Şaban'ı koyduğunu nereden biliyorsunuz?

— Bilmiyorum.

— Siz Eskişehir'de kaç gün kaldınız?

— 15-16 gün hasta kaldım.

— Nerede yatıp kalkdınız?

— Emin Efendi'nin evinde, Demircinin Emin derler.

— Onunla ne münâsebetiniz var?

— Husûsiyetimiz vardır, kendisi askere gitdiği vakit âilesi bizde kalmışdır.

— O da Terakkiperver'e kaydoldu mu?

— Bilmiyorum.

— Evvelce söylediğin Yusuf, İbrahim Hakkı filân İttihadcı idiler?

— İbrahim'i bilmiyorum. Fakat Yusuf evvelce İttihadcı mı idi.

— Arif'le ne gibi husûsâtda birleşerek teşrîk-i mesâî etdiniz?

— Arif'le o gün tanışdık ve o gün tesîs-i münâsebet etdik. O güne kadar tanımazdım.

— Nerede toplanırdınız?

— Maderzâde'nin evinde.

— Geceleri mi?

— Saat kaçdı bilmiyorum, zâten bir gecedir.

— Kaç kişi vardı ve kimlerdi?

— Yedi, sekiz kişi vardı, fakat kimler olduğunu hatırlayamıyorum.

— İfâde-i evveliyende teşkîlât için yüz elli lira sarfetdiğini söylüyorsun.

— Sarfetmedim efendim, teşkîlât için iâne istediler, benden beş yüz lira istiyorlardı. Ayıpdır, dedim, nihâyet çıkardım, Arif Bey'e 150 lira verdim.

— Bu parayı ne için alıyorlardı?

— Binâ tutacaklarmış.

— Başka kim para verdi?

— Bilmiyorum.

— Siz yine siyâsetle iştigal etmiyorum, diyorsunuz. Hâlbuki öyle mi ve öyle mi kabûl edelim?

— Nasıl kabûl ederseniz.
— İstanbul'da Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmadınız mı?
— Hayır.
— O şubeyi teşkîl edenlerle beraber çalışmadınız mı?
— Hayır.
— Orada iâne vermediniz mi?
— Hayır.
— Kaydınız yok mu?
— Ben olanı söylerim, olmayanı söylemem.
— Tabîatınız öyledir?
— Böyle efendim.
— Eskişehir'de Terakkiperver Fırka şubesini teşkîl edip etmemek üzerinde bir de Tüccâr Nafiz'le muhâbereniz var, nedir?
— O meseledir.
— Nasıl oldu, ne oldu?
— O gazete yazdığı zaman diğer gazeteler de alıyordu. Bunu burada Nafiz Bey okuyor. İstiklâl gazetesi haftada bir veya iki defa çıkar. Bu gazeteyi kimsenin okuduğu yok. Fakat İstanbul gazeteleri bundan almışlar. Bendenize haber verdiler. Cânım sıkıldı. Gazeteyi buldurdum. Okudum, Belediye reisine gideyim, dedim. Çünkü asıl sâhib ve sermuharriridir. Gitdim, yerinde bulamadım. Bir mülâkat yapıp tekzîb etmek istiyordum, bulamayınca yazıhâneye geldim. Nafiz Bey'den bir telgraf gelmişdi. Diyordu ki: Şirket siyâsetle iştigal eden adamlarla teşrîk-i mesâî etmemeğe karar vermişdir. Gazeteler de Eskişehir'de teşkîlât yapdığından bahsediyorlar. Ya tekzîb edersin veyâhûd biz meclis-i idâreden çekiliriz, diyordu. Bendeniz de bir telgrafla, iş böyle değildir, tafsîlât postadadır, diye cevâb verdim. Bir de mufassal mektûb yazdım.
— Oradaki şubenizin memûru Eşref Terakkiperver'de mukayyed mi idi?
— Zannediyorum.
— O da iâne verdi mi?
— Bilmiyorum.
— Bu yüz elli lirayı kime teslîm etdiniz?
— İbrahim Hakkı'ya olacak. Hattâ toplanan paralar için bir şey de imzâ etdim. Kimler veriyorsa bir şey yapalım. Altını hepimiz

tasdîk edelim, dediler. Benim işim var, kim verirse yazar, altını imzâ edersiniz, dedim.

— Terakkiperver Fırka'nın hâricî teşkîlâtı Hükûmet tarafından lağvedildikden sonra İstanbul'da bunların hangileriyle münasebetde, temâsda bulunuyordunuz? Kara Vasıf'la münâsebetinizi muhâfaza ediyor mu idiniz?

— Hayır, Kara Vasıf'ın çocuğu hasta olmuşdu. Bir defa refîkamla birlikde gitdim.

— Onların şubeleri varken gider gelir mi idin?

— Hayır.

— Hafız Mehmed'le son zamanlarda ne vakit görüşdünüz?

— Dün hatırıma geldi. Hafız Mehmed 5-6 ay evvel bendenize haber göndermişdi. Galibâ bir zarûreti varmış. Yazıhânesine gitdim. Tatlîk etdiği hareminin yanında ufak bir kerîmesi varmış, kerîmesini kurtarmak için bin lira mı istiyormuş, yoksa vermiş mi? Bunun beş yüz lirası yokmuş, bir yerden bulup vermemi ricâ etdi. Ben kendim zarûret içindeyim, temîn edemem, dedim. Ondan sonra hiç konuşmadım.

— Naim Cevad'la nasılsınız?

— Bayramda hemşîrezâdelerini nikâh etmişdi. Onlara vekâlet için davet etdi. Münâsebetimiz de râstladığımız zaman selâmlaşmakdır.

— Rıza ile nasılsın?

— Bir buçuk iki senedir katiyyen görmedim.

— Tırnakcı Salim'le nasılsınız?

— Hiç görüşmedim.

— Abdülkadir'le nasılsınız?

— Vaka-i müessifeden üç dört gün evvel yazıhâneme gelmişdi. O vakit biz de bir mukavele ile meşguldük. Bir şey soracakdım, dedi, beklemesini söyledim. İşiniz çok, sonra gelirim, dedi. Sonra gelmedi. Maa-hazâ ondan 5-6 gün evvel elinde bir mektûbla yazıhâneme geldi. Avrupa'dan İngilizce bir mektûb gelmiş, içinde bir şeyler istiyorlarmış. Anlayamamış. Muhâsebeciyi çağırdım. Mektûbun ne olduğunu ondan öğrendi, gitdi. Zâten tercüme filân olursa gelir ona yapdırır, giderdi.

— Demek altı gün evvel bir defa, 4 gün evvel de bir defa geldi?

— Evet.

— Bu sû-i kasd meselesi çıkmazdan evvel beraber çıkıp dolaşdınız mı?

— Hayır, Abdülkadir'le ben hiç gezmedim ve Abdülkadir siyâsî fikir nâmına bir şey söylemez.

— Siz sormaz mı idiniz?

— Abdülkadir tuhaf bir adamdır. Söylemez, yalnız kendisi memnûn değildi.

— En yakın arkadaşınız?

— Söylemez. O dâimâ suâl sorar. Siz nasıl görüyorsunuz, der, fakat kendisi söylemez. Mutlaka ona söylemeli. Fakat gayr-i memnûndu. Bu inhisâr idâreleri ne olacak, iş yapamazsın, memûriyete giremezsin. Artık burada durmak câiz değildir, gibi sözler söylenirdi.

— Nerede durmak?

— Yani Türkiye'de, ihtimâl İstanbul'da.

— Demek siyâsî bir şey konuşmadınız?

— Hayır.

— Ziya Hurşid'le nasılsınız?

— Tabîî evvelden mebûsdu, konuşurduk.

— Son zamanlarda?

— Vaka-i müessifeden 15-20 gün evvel yazıhânesinde aradım. Çırak edilecek bir kadının kızı varmış. Bunu birisi istemiş, o da bendenizle Tantavîzâde Lütfi Bey'i veliyy olarak göstermiş. Kızın anası onlardan isteyin, demiş. Lütfi Bey bendehâneye geldi. Oturdular. Damad olacağın ağabeyisi Rıza Bey'le beraber geldi. Kızı istedi. Biz de tahkikat yapalım, dedik.

— Nereden tahkikat yapacakdın?

— Eskefyelizâde filân tanıyanları saydı. Kızı çabuk istiyorlardı. O sûretle oraya geldim. Ordu mebûsu Faik Bey tanır, dedi. Daha bir iki tanesini söyledi. Ergani mebûsu İhsan Bey'i söyledi. Çünkü bunlar Trabzonludur. Ondan sonra Lütfi Bey'le iyi düşündük. Bunun üzerine Faik Bey'i görmek için Ziya Hurşid'e gitdim. Ziya Hurşid yazıhânesinde yokmuş, odacıya haber bırakdım. Gelirse beni görsün, yâhûd telefonla arasın, dedim. Geldi, beni gördü, işi sordum.

— Sekiz on gün evvel mi?

— 15-20 gün evvel oğlunun ahvâlini anlatdı; giderken, bana birâder bu inhisârlar, irtikâb, irtişâ bizi bunaltdı. Bunun gibi daha

birçok şeyler var, bilmem ki ne yapacağız, dedi. Ben de bunları beş, altı ay evvel söylese idin belki dinlenirdi. Fakat şapkayı giydikden sonra bunların mânâsı kalmaz, arkasından dehşetli bir irticâ gelir, dedim. Kanûnlar çıkmışdır, her şey var, filân falan kanûnlar bu gibi şeylere mâni oluyor, hırsızlık kökünden kal' edilmişdir, filân şey şunu yapıyor, 18 yaşındakiler dansa gidemiyor. Âilesi olan bir erkân zanparalık edemez, kanûn bunları tahdîd etmiş. Daha ne kalmış diye hepsini saydım. Ya, sen böyle diyorsun, dedi, kalkdı gitdi.

— Şu hâlde bunları size mevzû-i bahsetmekle sizin muhâlefete doğru temâyülâtınızı mı anlamak istedi?

— İhtimâl.

— İhtimâl değil, bu şekilde ortaya söz atdıkdan sonra o mânâ çıkar.

— Bendeniz bir şey diyemem.

— Hâlbuki, Ziya Hurşid, Kara Kemâl, Şükrü, Hafız Mehmed, Abdülkadir, İsmail Canbolat birisine evvelden beri bir sû-i kasd üzerinde çalışmışlardır. Ve Ankara'da tatbîk için gelmişlerdir. Yapacakları sırada buradakiler mâni olmuşlardır. Çünkü mutâbık kalamamışlar, dönüp gitmişlerdir. Ziya Hurşid'in birçok adamlara söylediği tahakkuk etmekdedir. Hattâ tatbîk için birçok ayak takımlarına teklîfâtda bulunduğu vâkidir ve yakalanmışlardır ve yakalanmakdadır. Size böyle muhâlefet ve adem-i memnûniyet vadisinde bir söz açıyor. Daha sonrasını ve daha evvelini size bahsetmemesine imkân yokdur. Belki siz kabûl etmemişsinizdir.

Sonra Abdülkadir de sizin en yakın arkadaşınızdır. Şükrü ile filân da toplanmışlar. Bunlardan bahsetmemeleri mümkün değildir.

— Mukaddesâtım nâmına ve üç tane çocuğum var, onlar nâmına yemîn ederim ki hiçbir tanesi böyle bir şey söylememişdir.

— Mukaddesâtı filân bırak. Maznûn mevkiinde olanlara yemîn düşmez. Size ifâde-i evveliyenizde de sormuşlardır. Siz en son defa Abdülkadir'le yazıhânede görüşdüğünüzü söylüyorsun. Hâlbuki sû-i kasdden iki gün evvel Beyoğlu'nda Abdülkadir'le beraber görüldüğünüzü polis tesbît etmişdir.

— Bendeniz yazıhânemden bu vakadan 8-10 gün evveline kadar ayrılmadım, bunu her zaman isbât ederim. Bütün su depoları içinde vakit geçirdim.

— Biz de aksini isbât edeceğiz. Şâhid getireceğiz.

— Hattâ Abdülkadir'le Ramazan'dan evvel altı ay bir sene katiyyen evvel görüşmedim.

— Sonra Laz İsmail'in de bir ifâdesi vardır. Mahkemede sarâhaten söylemişdir. Sû-i kasd yapılarak İstanbul'da ıskat etmek ve bunun için Polis müdîrine bir sû-i kasd yapılarak onun yerine Nail ve Naim Cevad isminde birisinin geleceğini sarâhaten Ziya Hurşid'den işitdim, demişdir.

— Ben ne Laz İsmail'i bilirim, ne de böyle bir şey biliyorum.

— Laz İsmail ne Naim Cevad'ı ne de sizi bildiğini değil, işitdiğini söylüyor.

— Düşünebilirler.

— Pekâlâ, Abdülkadir'le bir iki gün evvel gezdiğinize ne dersin?

— Görüşmedim.

[*Doktor Fikret Bey geldi.*]

— Fikret Bey! Size bazı şeyler soracağız, Ertuğrul mebûsusunuz?

Fikret Bey — Evet.

— Büyük Millet Meclisi'nde a'zâsınız?

— Evet.

— Polis tarafından tesbît edilmiş bir vaziyet vardır. Sizi, Abdülkadir'i ve Nail Bey'i sû-i kasd hâdisesi şâyi olmazdan bir iki gün evvel Beyoğlu'nda görüşmüşlerdir. Bunu şâhid sıfatıyla size sormak mecbûriyetinde kaldık. [*Tahlîfi icrâ edildi.*]

Fikret Bey — Efendim, beraber dinledik, vakadan zannederim iki üç gün evvel, akşam saat sekiz râddelerinde bendeniz Tokatlıyan'ın karşısındaki berber dükkânına girmek üzere geçerken Nail Bey'le Abdülkadir'i beraber gelirken gördüm. Nail Bey'le selâmlaşdık, hattâ ellerinde paketler vardı. Nasılsınız, iyi misiniz, dedim. İyiyim, dedi. Abdülkadir uzakdan selâm verdi, ben berber dükkânına girdim.

— Gördünüz mü, ne dersin Nail Bey?

— Bendeniz o zamanlarda zannedersem Beyoğlu'na gitmedim. Abdülkadir'le bir defa gezmedim.

— Fikret Bey'in hakkınızda söylediğini kabûl ediyor musunuz?

— Kabûl etmiyorum.

— Fakat sizi görüp de selâm verdiğini ve Abdülkadir'le beraber demesinde bir maksad var mıdır?

— Hayır.

— Başka bir geçmişiniz var mı?

— Hayır.

— Fikret Bey'i gördükce selâmlaşır mısınız?

— Evet efendim. Fakat Fikret Bey'e şapka giydikden sonra râstladığımı hatırlamıyorum.

— Elinizdeki pakete varıncaya kadar tesbît etmişdir. Kâfîdir, buyurunuz Fikret Bey!

— Efendim, hepsini ilk ifâdemde arz etdim. Saklamadım. Bu cihetleri kimse tesbît etmedi ki yine ben kendim söyledim.

— Sizin o söyledikleriniz bizce malûm değil. Laz İsmail'in kuvvetli bir ifâdesi vardır.

— Evvelce söylediğim de bu. Şimdi de bu. Yani iki gün evvel görmekle, iki gün sonra görmek arasında fark yokdur.

— Bir gün sonra görmenin farkı vardır, çünkü İzmir'den gelecek haberi bekliyordunuz.

— Yok Beyim. Yazıhânemden iyice tahkik edilsin. 3-4-5 gün evveline kadar yazıhânemde bulunmamış isem, yazıhânemden, su şirketlerinden başından tâ hademesine kadar sorulsun, hiçbir yere çıkmadım, depodan depoya çıkar dururdum.

— [*Müddeî-i Umûmî Bey'e*] Buraya kadar soracağınız bir şey var mıdır?

Müddeî-i Umûmî — Soracak bir şey yok. Fakat hakayıkı açık olarak inkâr etmekdedir. Kendisinin yazdığı ve imzâsını hâvî olan mektûb gösterildi. Benim değildir, diye inkâr etdi. Sonra itirâf etdi. Eski vaziyetlere nazaran söylediği şeylere gelince: Tamâmen hakikatden muarrâdır. Doktor Tevfik Fikret Bey'in ifâdesini de red ve cerh ediyor. Kanâat-i âcizâneme göre, Doktor Tevfik Fikret Bey'le aralarında bir husûmet mutasavver değildir. Doktor Fikret Bey'in bu mühim şahâdetiyle kendisini ağır bir vaziyete sokmak için vicdânî bir duygusu olmaması îcâb eder. Hâlbuki hiçbir zaman mutasavver değildir, yazıhânesinden hiç çıkmadığını söylemekde ve bunun tesbîti cihetini taleb etmekdedir. Bu mümkün değildir. Çünkü sû-i kasd hâdisesi olmadan beş on gün evvel yazıhânesinde mütemâdiyen bulunduğuna dâir yazıhânesinde bulunan adamları

tesbît edemezler, zannediyorum. Binâenaleyh mütâlebesinin reddi tarîkini iltizâm ediyorum.

— Bendeniz mektûbu inkâr etmedim, imzâsı benim. Yazısını inkâr etdim. Benim yazım değil. Diğer husûsa gelince, hiçbir zaman Fikret Bey'in bana garazı vardır, diyemem. Fakat benim hatırıma gelmiyor. Bir yanlışlık olacak.

Reis — Senin şirketde bulunmuş olman ve seni dâimâ orada görmüş olmaları Doktor Fikret Bey'in şahâdetini ıskat edemez.

— Bendeniz de bir şey demiyorum.

— Bunun için söylediğin sözlerin vuzûhuna kani değiliz. Bugünlük muhâkeme yokdur.

XIX

Hilmi Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: XXXIX]*

Maslûb Hilmi İstiklâl mahkemesi huzûrunda netîcesi İzmir sû-i kasdine varan seyyiâtının hesâbını verdi.

İttihad ve Terakki'nin son kongresi – İttihadcı kalmış – Mücâdele-i Milliye zamanında – Enver Paşa'nın mektûbu – Hâricdekilerle muhâberede – Ankara'dan Şark'a niçin seyâhat ediyor? – Ankara'da yapılan ictimâlar – Birinci ve İkinci grublar arasında – İstanbul'daki faâliyetler – Şişli ictimâlarında – Mahûd dokuz maddelik program – Kara Kemâl'le olan münâsebetler – Ne yapmak istiyorlardı? – İttihad ve Terakki'nin ihyâsına doğru – İnkâr etdiği hakikatler.

Reis — [*Maznûn Hilmi Bey'e hitâben*] İstihlâsdan sonra İstanbul'a gitdiniz mi?

— Gitdim efendim.

— Ne ile meşgul oldunuz?

— Ticâretle.

— Kiminle?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1857, 8 Eylül 1926, s. 3.

— Yalnız.

— Yazıhâneniz nerede idi?

— İstanbul'da yazıhânem yok, Cavşid ve Ardahan'da var.

— İstanbul'da nerede vakit geçirdiniz?

— Vâlidemin nezdinde oturdum. Şuraya buraya giderdim. Mesadet Hanı'na giderdim. Alışveriş etdiğim adamların yanına giderdim.

— Siz 335 senesi içinde, Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsı üzerine, akabinde akdedilen kongrede bulundunuz mu?

— Kongre mukarrerâtını ittihâz etmezden evvel Trabzon'a vapurla gitdim. Çünkü o gün vapur vardı. Kongre benim hareketim esnâsında hâl-i ictimâadâ idi, kongrenin mukarrerâtını bekleyemedim.

— O kongrede İttihad ve Terakki'nin âkıbetine, yani Teceddüd Fırkası'na kalbi hakkında verilen karardan haberdâr oldunuz mu?

— Onda bulunmadım.

— O kararı işitmediniz mi?

— Bilâhire Trabzon'a geldikden sonra işitdim. Hattâ gazetelerde bile görmedim. Ne vakit ki Harekât-ı Milliye başladı, bendeniz de mebûs olarak Ankara'ya geldim, o vakit bu karara muttali oldum.

— Elân kendinizi İttihad ve Terakki a'zâsından addediyor musunuz?

— İttihad ve Terakki varsa a'zâsıyım. Fakat yok ki kendimi a'zâsından addedeyim.

— Yok olduğunu kabûl etdiniz mi?

— Tabîî, kongrece mefsûh addedildikden sonra yokluğu kabûl etdim.

— Kongrede yokdum, dediniz de bu suâli onun için sordum. Şu hâlde yok olmuş olan İttihad ve Terakki'nin bilâhire her hangi bir sûretle vâki olacak hareketini nasıl telâkki ediyorsunuz?

— Sû-i telâkki ederim.

— Yani meşrûiyetini mi, gayr-i meşrûiyetini mi kabûl ediyorsunuz?

— Tabîî gayr-i meşrûdur.

— Şu hâlde Şişli'de Cavid Bey'in evindeki ictimâı hangi ictihâd üzerine akdetdiniz ve iştirâk etdiniz?

— Cavid Bey'in evindeki ictimâı bir kerre İttihad ve Terakki ictimâı değildi.

— Ya ne ictimâı idi?

— Kemâl Bey Gazi Paşa ile görüşdükden ve onun reyini istimzâcdan sonra vâki olan arkadaşca bir ictimâ idi.

— Yani?

— Husûsî bir arkadaş ictimâı idi; orada en nihâyet herkesin ne fikirde olduğu tesbît edilecek ve karar verilecekdi.

— Orada, yani bu ictimâda kendilerinin İttihad ve Terakki'nin liderleri, müessisleri, mümessilleri addedenlerden mâadâ aranızda yabancı şahsiyetler var mı idi?

— Suâlinizi anlayamadım efendim.

— Suâlim sarîhdir. Tekrar soruyorum. O ictimâadâ kendilerini İttihad ve Terakki'nin lideri, mümessili, murahhası addedenlerden mâadâ içinizde yabancı bir adamın bulunduğunu söyleyebilir misiniz? Yani arkadaşca toplandık diyorsun da onun için tekrar soruyorum.

— Hayır, yok idi.

— Şu hâlde orada ictimâ edenlerin kâffesi kendisini İttihad ve Terakki'nin rüesâsı addedenlerdir.

— İttihad ve Terakki rüesâsı değil. Perâkende kalmış İttihadcılar olarak kabûl edebilirsiniz, çünkü organize bozulmuş, teşkîlât dağılmış, arkadaşların bir kısmı Malta'ya gitmiş, kimisi suver-i sâire ile Avrupa'ya gitmişler, bazıları da Anadolu'ya geçmişler. Ve bu sûretle arkadaşlar dağılmışlar.

— Fakat dağılıp bilâhire buraya gelmeğe muvaffak olanlar?

— Evet efendim.

— Orada bulunanlar İttihad ve Terakki'nin birinci sınıf erkânındandır. Hâricde kimse kalmamışdır. Hâricde kalanları da çağırmışsınızdır. Meselâ Halil Bey Milas'da bulunduğu hâlde telgrafla davet etdiniz.

— Bilmiyorum.

— Ziya Gökalp Bey'i Diyâr-ı Bekr'de olduğu hâlde oradan çağırdınız. İzmir'den Rahmi ve Doktor Nâzım beyleri çağırdınız.

— Rahmi Bey orada idi.

— Kimler vardı, sıra ile söyleyiniz.

— Cavid, Cahid, Ali İhsan, Kemâl, Nail, Hüsnü, Edhem, İsmail Canbolat beyler vardı.

— Cemal Ferid?

— Yokdu.

— Sabri Bey?

— Yokdu.

— Eyüb Sabri Bey?

— Yokdu.

— Hüseyinzâde Ali Bey?

— Onu hatırlamıyorum.

— Doktor Rusuhi Bey?

— Vardı.

— Murahhaslardan Nesimi, Sarım filân yok mu idi?

— Yokdu.

— Size kim haber verdi?

— Kemâl Bey.

— Bu husûs için Kemâl Bey'le evvelce konuşmuş mu idiniz?

— Hayır, konuşmadık.

— Size nerede haber verdi?

— Mezûnen İstanbul'a gitmişdim, o vakit söyledi.

— Gûyâ Gazi Paşa ile Kemâl Bey görüşmüş de ictimâ yapacak imişsiniz?

— Evet.

— Pekâlâ bu ictimâ niçin oluyormuş? Ne ciheti konuşacaksınız?

— Kemâl Bey Gazi Paşa Hazretleri'ne, arkadaşlarla bir ictimâ yapsak hüsn-i telâkki eder misiniz etmez misiniz istifsârında bulunmuşlar. Paşa Hazretleri de pekâlâ ictimâ edebilirsiniz, demişler. Bunun üzerine de ictimâ etmişler.

— Şunun üzerine konuşacağız, mevzû budur, filân diye bir şey söylemedi mi?

— Hayır.

— Saat kaçda gitdiniz?

— Yemekden sonra.

— Hangi yemekden sonra?

— Akşam yemeğinden sonra.

— Bu bahsetdiğin ve isimlerini sorduğumuz zevât orada mı idi? Hangisi evvel geldi?

— İhtimâl ki bazıları evvel geldi, bazıları sonra geldi. Bunu tesbît mümkün müdür?

— Kat'î olarak hatıra gelenleri söyleyiniz.

— Tayîn edemiyorum. O Cavid Bey'in evi olduğu için bit-tabîî orada idi. Cavid Bey belki orada idi. Fakat kat'î olarak tesbît edemiyorum. Bazı arkadaşlar vardı.

— Bunları tesbît etmenizin arkadaşlarınızın hesâbına çok ehemmiyeti vardır. Çünkü ifâdeleri dağıtmışlardır. Sabâh ictimâı var, öğle ictimâı var, öğleden sonra ictimâı var. Şimdi de gece ictimâı var. Siz de gece ictimâında bulunduğunuzu söylüyorsunuz.

— Evet.

— Başka ictimâda bulunmadınız mı?

— Hayır.

— Onun için tesbît edelim. Demin bahsetdiğiniz kâtib-i mesûller filân zannederim gece yokdu?

— Varlardı efendim.

— Ne ise, söylediğin isimler üzerindeki adamlar aşağı yukarı mevcûd idiler, değil mi?

— Evet.

— Ne konuşdunuz, müzâkere kaç saat devâm etdi?

— Zannederim müzâkere iki üç saat devâm etdi. Hattâ bendeniz son tramvaya yetişebildim. Hatırımda bu şekilde kalmışdır. Müzâkereye gelince: Kemâl Bey Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşdükden sonra ve ondan müsâade istihsâl etdikden sonra, âtîdeki takib edilecek nokta-i nazarı konuşacağız ve fikrimiz hakkında müdâvele-i efkâr edeceğiz, dediler.

— Nelere karar verdiniz?

— Biz burada toplanıyoruz, maksadımız doğrudan doğruya Gazi Paşa Hazretleri'nin riyâseti altında çalışmakdır. Bu karar ve teklîfimiz muvâfık ise bu mesele üzerinde yürüyelim, denildi. Herkes müttefikan bu meseleye karar verdi. Bunun akabinde mevzû-i bahsolan mesele de şudur: Olabilir ki Gazi Paşa Hazretleri bazılarının mevcûdiyetlerini hoş görmezler, fakat hoş görse de görmese de Gazi Paşa Hazretleri'yle çalışmak lâzımdır, denildi ve bunun lüzû-

muna kani olunarak karar verildi. Sonra hoş gördükleri bulunursa onlar ferdî nâmzedliklerini koysunlar şekline karar verildi,

— Kimlerin nâmzedliklerini koymaları mevzû-i bahsoldu?

— İsmen kimse mevzû-i bahsolmadı Beyefendi. Gazi Paşa kimleri hoş görürse onların nâmzedlikleri konacakdı.

— Bu şekilde nâmzedlik vazına ne lüzûm vardı? Her birerleriniz her ferd-i millet ve her vatandaş gibi kavânîn-i mevzûa dâhilinde nâmzedliklerini koyabilirlerdi. Ve kavânîn-i mevzûanın bahşetdiği hukuk ve salâhiyetden istifâde etmek sûretiyle herkes nâmzedliğini koyabilirdi. Fakat siz böyle ictimâ ederek, bu şekilde karar verişiniz, zannediyorum eski arkadaşlarınız nâmına, yani İttihad ve Terakki'nin bakayâsı nâmına, mevcûdiyeti nâmına nâmzedliklerinin konulması şeklini tesbît etdiniz.

— Öyle bir şey yok efendim. Böyle bir kararımız da yokdur.

— O hâlde bu toplanmak neden? Orada mevcûd bulunanlar nâmına düşünülmüş ve tesbît edilmiş bir şekil var. Orada bulunanların, ifâdenize nazaran, Gazi Paşa ile birlikde çalışmaları sûretinde kabûl edilebilir. Fakat Müdâfaa-i Hukuk Grubu içerisinde ve bir blok hâlinde.

— Hayır efendim, blok olarak değil. Çalışacağız. Gazi Paşa ile de çalışabilmek için ferden ferdâ bir işe girmek lâzım.

— Prensib olarak ne takib edecekdiniz?

— Hiçbir prensib mevzû-i bahsolmadı. Gazi Paşa'nın riyâsetini kabûl etmek ve onunla beraber çalışmak demek, Gazi Paşa Hazretleri'nin kabûl eyledikleri prensibleri kabûl etmek demekdir.

— Orada bulunan arkadaşlarınızdan İsmail Canbolat ve Şükrü beyler Müdâfaa-i Hukuk'un umdelerini kabûl ederek mebûs oldular. Bilâhire o umdelere sâbit kalmayarak fikrî muhâlefete saptılar; bunu nasıl telâkki edersiniz?

— Herkesin kendi kanâati kendisine âiddir. Bir insan ki evvelâ bir şey kabûl etmiş ve sonradan kabûl etdiği şeyden nükûl etmiş olursa, gayr-i ahlâkî bir iş yapmış olur.

— Müdâfaa-i Hukuk'un kabûl etmiş olduğu 9 umde o ictimâada mevzû-i bahsoldu mu?

— Hayır efendim.

— Prensib itibârıyla şu veya bu sûretle bazı esâsât-ı umûmiye üzerinde konuşuldu mu?

— Hayır.

— Hâlbuki Cavid, Cahid beyler bilhâssa bu ictimâadâ dokuz maddelik bir İttihad ve Terakki Programı hâzırladığınızı müttehiden ifâde etmekdedirler. O program buradadır, okutayım, dinleyiniz.

[*Dosyasında mahfûz 9 maddelik program okundu.*]

— Dinlediniz değil mi?

— Efendim ben bir ictimâdâ bulundum. O ictimâ dâ Cavid Bey'in evindeki ictimâdır. Orada böyle bir programın mevzû-i bahsolduğunu hatırlamıyorum.

— Bilâhire böyle bir program hâzırlandığına dâir bir malûmât almadınız mı?

— Almadım. Çünkü Birinci Büyük Millet Meclisi dağılmak kararını verip de tecdîd-i intihâba başladığı zaman, bendeniz İstanbul'da ancak on beş, yirmi gün kaldım. Badehû Çavşid'e gitdim. Binâenaleyh ondan sonra vuku bulan ictimâlarda verilen kararlardan haberim yok.

— O ictimânız tecdîd-i intihâba karar verildiği zaman vâki olmuşdur.

— Aşağı yukarı birçok ay vardır.

— Sizin de bulunduğunuz bir ictimâadâ bu maddelerin tesbît edildi demelerini reddediyorsunuz demek?

— Hayır reddetmiyorum. O ictimâadâ bendeniz bulunmadım, diyorum.

— Onlar diyorlar ki şu arkadaşların bulunduğu zamanda biz bunları tesbît etdik, diyorlar.

— Ben hatırlamıyorum.

— Bu ictimâların nihâyetine kadar bulunmadınız mı?

— Bulundum.

— Tekrar bir ictimâ için karar verildi mi?

— Verilmedi efendim.

— Ondan daha evvel ictimâ yapılmış olduğunu anladınız mı?

— Hayır efendim.

— Tahrîrî olarak bir şey tesbît edildi mi?

— Hatırlamıyorum, fakat Gazi Paşa Hazretleri'ne arz edilmek üzere böyle bir şeyin tesbît edildiği gibi bir şey hatırıma gelmiyor. Fakat pek kat'î bilmiyorum.

— Orada kimseye bir vazîfe verildi mi?

— Hayır.

— Şu hâlde sizin İhsan Bey'le Ankara'ya gelerek Gazi Paşa Hazretleri'ne mürâcaatınız bu ictimâadân sonradır?

— Ben Ali İhsan Bey'le müştereken Ankara'ya gelmedim.

— Gazi Paşa'ya, prensib itibârıyla biz şöyle istiyoruz, bunu istiyoruz gibi bir şey söylemediniz mi?

— Efendim, Ali İhsan Bey'in İstanbul'da bulunduğu zamanda vâki olan bir şeyi sormak istiyorsunuz zannederim; bu mesele Birinci Grub'la İkinci Grub'u birleşdirmek için bir karar vermişler. Bunu mu sormak istiyorsunuz?

— Evet.

— İhtimâl ki ictimâdan evvel olmuş, binâenaleyh Ali İhsan Bey İstanbul'dan telâkki etdiği bir kararı Ankara'ya geldiği zaman Gazi Paşa'ya söylemişler, mülâkat taleb etmişler ve bu meseleyi mevzû-i bahsetmişler ve ortada grublardan hâric ve müstakil olarak Hilmi Bey vardır. Bu da Birinci Grub'un meclis-i idâre a'zâları meyânına girsin ve bu sûretle İkinci Grub'dan da a'zâlar olarak Meclis'deki bu ikiliği orta yerden kaldıralım, zemîninde bir mülâkat yapmış, bu mülâkatı müteâkıb bir gün bendenize haber göndermiş.

— Kim?

— Ali İhsan.

— Sonra?

— O gelsin, demiş, kalkdım, gitdim. Kendisi hattâ yemek odalarında bulunuyorlardı. İstanbul'da arkadaşları tarafından verilen bu kararı söylediler ve dediler ki biz Birinci Grub ile İkinci Grub'u birleşdirmek üzere hareket edeceğiz ve siz bu vazîfeyi yapacaksınız, dedi. Ben de, Ali İhsan Bey, bu teklîf müsbet bir mânâ ifâde etmiyor, İkinci Grub'a efendiler buyurun Birinci Grub'a içinizden birkaç a'zâ gönderin de onların meclis-i idâre a'zâları meyânında bulunsun. Biz de Hilmi Bey'i meclis-i idâreye koyuyoruz. Artık Birinci Grub'la İkinci Grub arasında bir şey kalmasın zemîninde bir teklîfde bulunmak pek basît bir teklîfdir. Binâenaleyh bu teklîfden

bir fâide göreceğimizi zannetmiyorum. Onun için benim hatırıma şöyle bir şey geliyor. Gerek Birinci Grub gerekse İkinci Grub'un hâricinde daha yüksekce görülmesi memûl bir teklîf yapılırsa; belki İkinci Grub'da bulunan arkadaşlar da bir şey yapıyormuş kanâatinde bulunurlar ve muvâfakat ederler, dedim. Ali İhsan Bey bunun üzerine, "Sizin teklîfiniz İstanbul'daki teklîfin hâricindedir. Bunu Gazi Paşa Hazretleri'ne siz şahsen söyleyin" dedi.

— Yani Birinci ve İkinci Grub'un hâricinde bir şekil bulunmasını düşünüyorsunuz?

— Evet.

— Ne gibi?

— Meselâ İkinci Grub'dan üç beş, Birinci Grub'dan da üç beş kişi alınır ve Meclis'in içerisinde bir heyet-i idâre yapılır. Belki hâricden de adam almak kabil olur. Buna belki Gazi Paşa da muvâfakat ederler şekli düşünüldü. Eğer bu şekil kabûl edilirse, belki böyle müsbet bir şey meydana çıkar zannıyla İkinci Grub'un Birinci Grub'a imâlesi husûsunu düşündüm. Fakat Ali İhsan Bey evvelce de arz etdiğim gibi bu teklîfiniz İstanbul'daki teklîfin hâricindedir. Binâenaleyh bu teklîfi Gazi Paşa'ya şahsen kendiniz yapınız, dedi.

— İstanbul'da görüşdükleri teklîf ne imiş?

— Arz etdim, Birinci Grub'la İkinci Grub'un birleşdirilmesi.

— Bunu kim yapdı?

— Her hâlde Kemâl Bey filân olacak, fakat bilmiyorum.

— Sonra?

— Kalkdık, Gazi Paşa Hazretleri'ne gitdik. Ali İhsan Bey o birinci mülâkatda mütebâkî kalan nokta-i nazarlarını söyledi. Bendeniz de bu teklîfi şahsen yapdım.

— Ali İhsan Bey'in birinci mülâkatındaki teklîfler ne imiş?

— Arz etdiğim zemîn üzerinde. Fakat ne sûretle olduğunu arîz ve amîk bilmiyorum. Ali İhsan Bey gitmiş ve Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşmüş. Fakat na görüşmüş bilmiyorum.

— Sonra?

— Gazi Paşa da bize muhakkak olarak sordular, "Bu teklîfi siz bir grub nâmına mı yapıyorsunuz? Şahsınız nâmına mı?" dediler. Ben dedim ki: Bu teklîf grub nâmına değildir. Esâsen bunu bu sabâh görüşdük, ben şahsım nâmına yapıyorum, dedim. Mülâkat burada

İhsan Bey tarafından kesildi ve dedi ki: "Efendim, müsâade buyurunuz da bir kerre bu husûsu kendi aramızda görüşelim" dedi ve sonra Zât-ı âlîlerine arz ederiz, dedi ve Gazi Paşa'nın yanından bu sûretle ayrıldık.

— Sizin, Ali İhsan Bey'in teklîfi üzerine iştirâkiniz derecesinden başka bir şey değil.

— Suâlinizi anlamadım efendim.

— Yani Ali İhsan Bey size teklîf ediyor. Siz de onun teklîfine aşağı yukarı muvâfakat ediyorsunuz ve Gazi Paşa Hazretleri'ne gidiyorsunuz.

— Evet. Fakat bu teklîfi kâfî görmüyorum. Kendi teklîfimi de ilâve ediyorum. Öylece Gazi Paşa Hazretleri'ne gitdik. Orada Gazi Paşa sordular, bu teklîfi grub nâmına mı yoksa şahıs nâmına mı yapıyorsunuz, dediler.

— Fakat Ali İhsan Bey diyor ki, nasılsa gitdik fakat Hilmi Bey orada birtakım sivri mütâlatalarda* bulundu. Gazi Paşa'nın yanında Hilmi Bey'in teklîfleri karşısında fevkalâde mahcûb oldum. Elân bu hicâbı hissetmekdeyim, diyor.

— Unutmuş olsa gerekdir efendim. Çünkü bunda inkâr edilecek bir şey yok.

— Siz şahsen bir teklîfde bulundunuz mu?

— Efendim, onlar istiyorlar ki, ben Birinci Grub'un heyet-i idâresine dâhil olayım ve bu sûretle bir yapılsın istiyorlar.

— Bunu kim söylüyor?

— Ali İhsan Bey bu teklîfi getiriyor. Bendeniz de Ali İhsan Bey'e bu teklîf bence müsbet değildir. Benim hatırıma gelen şudur: Gerek Birinci Grub'dan gerekse İkinci Grub'dan a'zâ alalım, îcâb ederse yâhûd a'zâ kabûl edilirse olalım. Eğer îcâb ederse buna hâricden de adam ilâve ediliyormuş şeklinde Gazi Paşa Hazretleri'ne bir şey teklîf edelim. Benim teklîfim budur.

— Siz de bulunmak üzere İkinci Grub'dan 2-3 kişi alarak heyet-i idâre teşkîl edilmesini Ali İhsan Bey mi nokta-i nazar olarak söylüyor?

— Onlar iki grubu birleşdirmek için geliyor. Bendeniz de delîl oluyorum. Ali İhsan Bey ise böyle bir kombinezondan maksadımız,

---

* "Mütâlata" şeklinde yazılmıştır. Doğrusu "mütâlaa" olmalıdır.

İttihadcı bazı elemanları grub içerisine sokmak, ondan sonra grub dâhilinde maksadımıza doğru yürümekdir, demek istiyor. Yani hâlis bir maksadla böyle Birinci ve İkinci Grub'u birleşdirmek olmadığını söylemek istiyor.

[*Ali İhsan Bey'in dosyada mevcûd ifâde-i evveliyesi okundu.*]

— Ali İhsan Bey bunun her hâlde mukaddemâtını unutmuş olacak.

— Saçma dediği şeyler ne olabilir?

— Arz etdiklerim olacaklar.

— İttihad ve Terakki nâmına bir teklîfde filân bulunmadın mı?

— Hayır.

— Yâhûd bizden şu kadar mebûs çıksın diye bir şey teklîf etdin mi?

— Hayır.

— Siz, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde a'zâ idiniz ve müstakil bulunuyordunuz, değil mi?

— Evet.

— Niçin grublardan birisine intisâb etmediniz?

— Grublara iltihâk etmediğimin başlıca sebebi şahsîdir. Bir defa bendeniz Meclis'e de verilmiş olan İttihad ve Terakki'nin bakayâsından bir unsur olarak gelmişdim.

— Seni İttihad ve Terakki mi intihâb etdi?

— Hayır, fakat devrilmiş olan İttihad ve Terakki'nin bir unsuru idim. Meclis'de birçok eşhâs vardır ki gerek eşhâsın ve gerek Cemiyet'in aleyhinde bulunuyorlardı. Her hangi bir grubun içine girsem bu hissiyâtı yine izhâr edeceklerdi. Dâhilde bunları dinlemekdense hâricde dinlemeği ve hâricde kalmayı daha ziyâde tercîh etdim.

— Pekâlâ! İttihad ve Terakki rüesâ ve müdîrânının bir kısmı hâricde, Şark'da bulunuyorlardı. Bir kısmı Malta'da, bir kısmı da –sizin müstakil kalmanıza rağmen– Müdâfaa-i Hukuk teşkîlâtı dâhilinde pekâlâ çalışıyorlardı.

— Çalışanlar da vardı.

— Hâricdekilerle kimlerle muhâbere etdiniz?

— Bir defa Enver Paşa'dan Buhara'dan bir kâğıd almışdım, o kâğıdda diyor ki: Ben Afgan Emiri'nin daveti üzerine Afganistan'a gidiyorum. Selâm ederim. Hattâ bu mektûbu o zaman burada bulunan hemşîresine verdim.

— Mektûbu hangi vâsıta ile gönderiyor?

— Vallahi bilmiyorum. Zannederim Buhara'dan gelen bir iki zâbitle göndermişler.

— Elden mi?

— Evet.

— Siz cevâb verdiniz mi?

— İmkânı yokdu ki.

— Hâlbuki Küçük Talat ifâdesinde daha başka muhâbereler yapdığınızı da söylüyor.

— Onu geçenki ifâde-i evveliyemde arz etdim. Doğrudan doğruya Küçük Talat Bey'den hiçbir mektûb almadım.

— Küçük Talat tarafından değil. Orada bulunan başkalarından?

— Arz edeyim: Burada onlardan gelen bir postanın olduğuna muttali olarak o işi öğrendim. Esâsen onlar Batum'da İttihad ve Terakki nâmına bir kongre akdetmişler. Mukarrerâtını Büyük Millet Meclisi reisi nâmına göndermişler. Meclis reisi bulunan Paşa Hazretleri Eyüb Sabri Bey'e, siz geliniz, şöyle iş yapmış, diye söylemiş. Evvelâ oradan muttali oldum. Bilâhire Eyüb Sabri Bey'in kendisine gelen kongre mukarrerâtını okudum. Eğer Talat Bey'in mektûbu o kongre mukarrerâtı içinde ise belki okudum. Değilse almamışımdır.

— İttihad ve Terakki nâmına ittihâz etdikleri mukarrerâtı siz gördünüz mü?

— Gördüm efendim.

— Ne demek istiyorlardı?

— Vallahi Beyefendi; şimdi madde be madde hatırımda değildir.

— Tabîî, İttihad ve Terakki mührüyle mühürlenmişdi?

— Evet. Yani bizi hâric-i vatan telâkki ederek hidmetden mahrûm etmeyin. Bizi de istihdâm edin, diyorlar. Bu meâldedir.

— Yani İttihad ve Terakki nâmına faâliyete geçiyorlar. Kongre akdediyorlar. Sonra buraya da mürâcaat ediyorlar?

— Evet.

— O kongrede kimler bulunmuş?

— Talat Bey, Enver Paşa, Doktor Nâzım, –belki de– Halil Paşa bulunmuş.

— Siz o tarihlerden biraz sonra Trabzon'a bir seyâhat yapdınız. Bu seyâhatiniz niçin mûcib-i şübhe oldu da geri çevirdiler?

— Efendim, o mûcib-i şübhe olmadı. Benim için mûcib-i hicâb hareket oldu. Ben buradan Enver Paşa ile görüşmek üzere gidiyordum.

— Kendiniz tarafından mı gidiyordunuz?

— Hayır gönderiliyordum.

— Niçin gönderiliyordunuz?

— Anadolu'ya geçmek fikrinden vazgeçirmek için. Trabzon'da Yahya Reis nâmında bir zât vardı. Bu takib ve taharrî ediliyordu öteden beri. Daha evvelki faâliyetleri bilmiyorum. Çünkü –Ardahan'da idim– Enver Paşa ile çalışmak istiyormuş diye burada işidiyordum. Bu Yahya Reis'in tutulması benim mülâkatıma sû-i tesîr edeceği mülâhazasıyla Meclis Reis-i sânîsi Adnan Bey'e bir telgraf çekdim. Dedim ki: "Ben bir maksad-ı mahsûsla gidiyorum. Belki bu hareket mûcib-i şübhe olur. Bu Yahya Reis'in takibi hareketi tevkif edilse de ben de râhat râhat gitsem." Adnan Bey'den cevâb gelmedi.

— Yani siz râhatınızı bunun firâr etmesi ne cihetden ihlâl ediyordu?

— Maksadın ihlâlinden korkuyordum.

— Yani Yahya vâsıtasıyla mı görüşecekdiniz?

— Hayır, kendim görüşecekdim. Fakat onun Enver Paşa ile münâsebeti olduğu için Enver Paşa ile görüşülecek maksadın bozulması hasebiyle bu şekli istemiyordum. Adnan Bey cevâb vermeyince bir iki gün bu işi mülâhaza etdim. Ve Sami Sabit Paşa'dan ricâ etdim. Sami Sabit Paşa bunu Şark cephesine yazdı. Şark cephesi meseleyi izâm etdi ve bu iş benim için mûcib-i hicâb bir şekilde netîcelendi.

— Hâlbuki bugün tesbît edilmişdir ki o sırada –muhâkemede mevzû-i bahsetdiğiniz– Avni Bey'in bir mektûbu var. O da faâliyetinden ve yapılacak işlere dâirdir. Aynı esâs üzerinde yeni faâliyet etrâfındadır. Hükûmet'in ve Trabzon vâlîsinin sizden şübhe etmesinde çok hakkı varmış. Bir de Küçük Talat, Hafız Mehmed ve Nail'in Trabzon'a geldiklerinden sonra Yahya'yı ve birtakım kimseleri tahlîf etdikleri ve Hacı Sami dahi gelerek Enver Paşa hesâbına bunları hâzırladığı tamâmen sâbit olmuşdur.

— Îzâh edeyim. Buyurduklarınız benim hareketimden çok evvel cereyân eden şeylerdi. Ben o vakit Ardahan'da memûrdum. Hat-

tâ onları Trabzon'dan çıkardıklarını ben Gümüşhane'ye gitdiğim zaman ancak benim Hasan Fehmi Bey'den haber aldım. Benim hareketimi ihlâl eden kendi vaziyetimdir. Kendi kararımdan kendi kararlarımla bozdum.

— Nail Bey'in, Hafız Mehmed'in, Küçük Talat'ın Şark'dan Trabzon'a geldiklerini bilmiyordun değil mi?

— Hayır.

— Nereden haber aldın?

— Gümüşhane'de bunların çıkarılacağını haber aldım.

— Hudûdu geçdiklerini ve geldiklerini haber almadın mı?

— Hayır.

— Nail ile burada görüşdünüz mü?

— Evet.

— Hatt-ı hareketlerinin ne olduğunu tabîî merâk edip anlamak istemişsinizdir?

— Nail Bey'in hatt-ı hareketi hakkında benim merâkımı mûcib olacak hiçbir şey yokdu. Nail Bey yalnız Bakû'den geldiği vakit bir program getirdiğini ve bunu Gazi Paşa Hazretleri'ne arz etdiğini söylemişdir. Bu da konuşmak kabîlinden bir şeydir.

— Bunun üzerine Nail Bey'in –şekl-i zâhirîsi böyle olmak üzere– dâhilen ve hafiyen bir fırka teşkîl etmeğe doğru çalışdığını anlamadın mı?

— Hayır.

— Şükrü, Abdülkadir ve Naim Cevad ile toplanıp müzâkere yapdıklarını Ali İhsan ve Nail söylemekdedirler. O sıralarda siz de burada idiniz. Bunların bu hareketlerini sizin de bilmeniz lâzımdı.

— Efendim, bu adamlarla biz her zaman konuşurduk. Ziyâret ederdik. Bu sûretle sık sık ziyâretlerimizde mevzû-i bahsolan şeye ictimâ nâmı verilirse, o hâlde ictimâ etdiğimizi kabûl etmelidir.

[Resmî zabıtlar: XL]*

Maslûb Hilmi mâzîdeki seyyiâtını, İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinden İbrahim Edhem Bey iâşe meselelerini îzâh ediyorlar.

Sû-i kasd haberi İstanbul'da şâyi olunca – Hilmi ile Kara Kemâl'in müzâkereleri – Kendilerinden şübhe ediyorlar – Ne vakit ayrılmışlar? – Kara Kemâl'in gaybûbeti – Ziya Hurşid'in itirâfâtına rağmen – Hilmi'nin Kara Kemâl'le derece-i merbûtiyeti – İbrahim Edhem Bey iâşe işlerinde – Şeker ve ekmek tevziâtı nasıl yapılıyordu? – İâşecilerin aldıkları erzâk – Mahûd vakıflar ne kazanmışlar? – Vakfedilen para nereye sarfediliyor?

— Ali İhsan'ın bir ifâdesi var: Bu programı bir fırka programı olarak için için yürütmeğe doğru müzâkere ve ictimâ yapdık, diyor.

— Efendim. ilk isticvâbımda da sormuşdunuz, beyân-ı fikir etmişdim. Bizim böyle ictimâ etmek şeklinde hareketimiz olmamışdır. Bu mesâil üzerine husûsî sûretde her vakit konuşabilirdik.

— Bu ne programı imiş?

— Halk Şûrâlar Fırkası Programı.

— Şükrü Bey ve Abdülkadir'in o vakit muhâlif bir fırka teşkîl etmek fikirleri hakkında sizin ne dereceye kadar malûmâtınız vardır?

— Hiçbir hissem bile yokdur.

— Hâlbuki Nail ve Ali İhsan beyler burada muvâcehe edildiler. Her ikisi de Şükrü Bey'in kendilerine böyle muhâlif bir fırka yapmak fikrini söylediğini ifâde etmekdedirler. –Bu 337'deki Şükrü Bey henüz mebûs değildi ve İzmit'de ikamet etmekde idi.– Buraya geldiği sırada biriyle bir teklîf ve teşebbüsde bulunmak istemişdir.

— Bilmiyorum.

— Malta'dan Kara Kemâl filân tahlîs edildikden sonra bunlardan hangileriyle muhâbere etdiniz?

— Hiç hatırlamıyorum. Kara Kemâl zâten buraya gelmişdi.

— Bir ân evvel Ankara'ya gelmesi için bir teklîfiniz var mıydı?

— Hayır efendim.

— Başkası çağırmış mı?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1858, 9 Eylül 1926, s. 4-5.

— Bilmiyorum efendim.

— Bilmiyorum olur mu? Bunun imkânı yok!

— Niçin efendim, bunlar şahsî şeylerdir. Meselâ Ali İhsan Bey yazabilir ki bir ân evvel Ankara'ya gel de Gazi Paşa Hazretleri'ne arz-ı tazîmât et. Bunu diyebilir, bunu bana da söyleyebilir. Bundan bir mânâ çıkmaz, benim de bundan haberim olmayabilir.

— Kara Kemâl geldikden sonra İttihad ve Terakki'nin mevcûdiyet ve adem-i mevcûdiyeti hakkında burada bulunan eski İttihad ve Terakki arkadaşlarınız ile görüşdünüz mü? Kara Kemâl'in nokta-i nazarı ne idi?

— Geldiği vakit Gazi Paşa Hazretleri'nin riyâseti altında çalışmayı sûret-i katiyede istiyordu. Ve buna tarafdâr idi.

— Sonra nasıl oldu da caydı?

— Bilmiyorum.

— Muhâkemeleri icrâ edilmiş olan arkadaşlarınızdan birtakımlarının şu sûretde ifâdesi vardır: Rauf Bey, İsmail Canbolat'a İttihad ve Terakki müdîrânından addedilen kimselerin toplanarak bir karar ittihâz etmelerini teklîf etmiş ve sizin bulunduğunuzu söylediğiniz ictimâ bunun üzerine vâki olmuş ve ittihâz edilen kararı da Rauf Bey gelmiş, İsmail Canbolat'a teblîg etmiş.

— Bundan hiçbir malûmâtım yokdur.

— Bu ictimâlarda bulunmuş olan Şükrü Bey, İsmail Canbolat, Kara Kemâl ve delâlet itibârıyla Doktor Nâzım'ın ve en nihâyet İzmir'de Ziya Hurşid ve Abdülkadir'in sû-i kasde doğru giden hareketlerinden ne malûmâtınız vardır?

— Hiçbir malûmâtım yokdur.

— Bunlardan son zamanlarda hangileriyle iyi görüşürdünüz?

— Efendim, Canbolat Bey mebûs oldukdan sonra hiç görüşmedim, desem câizdir. Ya bir defa veya iki defa selâmlaşdık. Abdülkadir Bey gezginci bir adamdır. Onun bir yerde sâbit olarak oturduğunu gören yokdur. 6-7 ay evvel son gelişimde kendisi ya iki veya üç defa oturarak görmüşümdür. Mütebâkî görüşüşlerim hep ayak üzerindedir.

— Son zamanlarda?

— İhtimâl ki birçok ay evvel tesâdüfen görüşmüşümdür.

— Abdülkadir'in husûsî fikirleri nedir?

— Onun hakikî fikirlerini anlamak imkânı yokdur. 20 senelik arkadaşıyım, onun hakikî fikirlerini anlayamadım.

— Şükrü ile?

— 1–2 defa sokakda selâm vermek sûretiyle gördüm, görüşmedim.

— Kara Kemâl ile?

— Kara Kemâl'in her vakit yazıhânesine giderdim.

— Onun faâliyetine ne dersiniz?

— Beyefendi! Eğer Müddeî-i Umûmî Beyefendi'nin burada okuduğu iddianâmesini dinlemeden beni İzmir'e çağıra idiniz, ben kendi kendini ithâm edecek daha sıkı bir temînât verecekdim. Ve diyecekdim ki, şâyed Kara Kemâl bu işde müdâhaledâr ise onun bu cürmünü bana tahmîl edin. Ben onun bu kadar sarîh ve açık olarak bu harekete iştirâk etmeyeceğine kanâat edenlerden idim.

— En son defa gaybûbetinden kaç gün evvel görüşdün?

— Efendim, vakayı müteâkıb görüşdüm.

— Yani Çarşamba mı?

— Vaka Çarşamba günü olduysa, ben Perşembe günü görüşdüm. Hattâ görüşdüğüm vakit akşamüstü idi. Şâyi oldu –ki tevkifât vardır– Hafız Mehmed Bey'in, Şükrü Bey'in tevkif edildiği şüyû buldu. Ve arkasından daha tevkifât var, deniliyordu. Tasavvur buyurursunuz ki İstanbul'da tevkifât vardır zemîninde bir şâyia çıkınca, insanda birtakım irtibâtı olmayan intibâlar yapıyor, bir insan durup dururken niçin tevkif ediliyor diye bir fikir geliyor. Bunu konuşduk yarın anlaşılır. Yarına kadar sabredelim, denildi. Ertesi gün Cuma idi. Bizim ev semtsiz olduğundan gazete gelmiyor. Ertesi gün çıkdım. Gazetelerde bu sû-i kasd hâdisesini gördüm.

— Öyle ise Kara Kemâl kendisinden niçin şübhelendi?

— Cumartesi günü gitdim. Böyle bir vaka var. İnsan vakanın üzerinde bir etüd yapacak, mevzû-i bahs vaka tenevvür etmiş. Ziya Hurşid itirâf etmiş. Zât-ı âlînizin beyânâtı var. Vakanın gayet vâsi ve şâmil olduğunu söylüyorsunuz, bu zemînde konuşurken acabâ bu işi tevsî ederler de bize kadar gelirler mi zemîninde konuşuldu. Ben dedim ki: Kemâl Bey, bize kadar gelmeseler bile ben gidici değilim, doğrudan doğruya mahkemeye gideceğim, dedim. Kendisi de bu nokta-i nazarıma iştirâk eder göründü.

— Siz saat kaçda görüşdünüz?

— Belki öğleden sonra, akşama doğru idi.

— Hâlbuki o gün, o saatde firâra karar vermiş bulunuyordu. Çünkü gelmeyeceğini hademeye filân söylemiş.

— Ertesi günü hem Pazar hem arefe idi. Daha ertesi günü bayramdı. Belki bayramda gelmeyeceğini söylemişdir.

— Siz handan beraber mi çıkdınız?

— Evet.

— Nereye kadar geldiniz?

— Tramvaya kadar beraber geldik. Ben tramvaya bindim, eve geldim. O da gitdi.

— Perşembe günü konuşduğunuz vakit saat kaçdı?

— Akşam üzeri idi.

— Perşembe günü konuşurken yanında kim var idi?

— Zannederim yine Hüsnü Bey.

— Cumartesi günü?

— Zannederim benim Hüsnü Bey vardı.

— Diğer Vehbi Bey filân yok mu idi?

— Hayır efendim.

— Cumartesi günü beraber nereye kadar gitdiniz?

— Tramvaya kadar gitdik. Ben Aksaray'a gitdim, o da Beyoğlu'na gitdi.

— Cumartesi günü gaybûbet edeceğini size de söylemedi mi?

— Hayır efendim.

— Nasıl olur? O gün bir daha görünmemişdir. Firâr etmişdir.

— Firârına âid malûmâtım yokdur. Esâsen firârını bendeniz tevkif edildikden sonra öğrendim.

— Pazar günü gelmeyeceğini söylediğini siz de işitdiniz mi?

— Bana yolda gelirken, belki gelirim belki gelmem, dedi. Muhakkak olarak gelmem, demedi.

— Pekâlâ, sû-i kasd meselesini gazeteden, beyânâtdan filân anlıyorsunuz. Bize kadar gelir mi, gelmez mi diye mevzû-i bahsediyorsunuz.

— En nihâyet şahsî bir şübhedir efendim.

— Ondan evvel birçok tevkifât oldu. Birçoklarını tevkif etdik. Eğer kendisinden şübhe varsa, o vakit şübhe edip kaçması lâzımdı. Niçin o vakit kaçmadı? Esâsen niçin kendisinden şübhe ediyor?

— Ne bileyim, kendisine âid bir şey.

— Sonra Pazar günü, Cumartesi günü kendisini aradınız mı?

— Hayır efendim, aramadım. Ben bayramın dördüncü günü tutuldum. O zaman öğrendim ki Kemâl Bey kaçmışdır.

— O zamâna kadar görüşmediniz mi?

— Bayramda görmedim.

— Bayram ziyâretine gitmediniz mi?

— Yazıhâneye gelmeyeceğim, dedi.

— Terakkiperver Fırka'nın teşekkülüne siz ne dereceye kadar alâkadâr oldunuz?

— Hiç alâkadâr olmadım.

— Demek hiç alâkadâr olmadın? Sizi Terakkiperver Fırka'ya davet vâki olmadı mı?

— Hayır.

— Eski İkinci Grub'dan filân tanıdığınız birtakım adamlar var, teklîf etmediler mi?

— Hayır.

— Niçin?

— Ne bileyim efendim? Onların faâliyetleri esnâsında ben Cavşid'de idim. Ticâretle meşguldüm.

— İyi ya, hâricde sizi mutemed yapmak için filân size bir teklîfde bulunmadılar mı?

— Hayır, işitmedim efendim.

— Hâricde bulunanlara, tanıdıklarına, her tarafa yazmışlardır.

— Ben kimseden bir şey almadım.

— Kara Kemâl'in Terakkiperver Fırka'ya gösterdiği alâkayı ne dereceye kadar biliyorsunuz?

— Onu o dereceye kadar bilmiyorum. Bendeniz İstanbul'a geldiğim zaman, İstanbul'da bulunduğum zaman, Terakkiperver Fırka'nın kulüb faâliyeti olmuşdu. Veyâhûd olup bitmişdi. Binâenaleyh bu sıralarda İstanbul'a gelmiş bulunuyordum. Tarihini tayîn edemiyorum. Onların daha evvel nazarî olarak faâliyetleri hakkında hiçbir malûmâtım yok.

— Geldiğinizde tabîî Kara Kemâl ile görüşdünüz. Onun nokta-i nazarı ne idi?

— Kara Kemâl'in nokta-i nazarını bu defa anladım.

— Nasıl?

— Kara Kemâl Bey'le bu defa İstanbul'a gelişimde, Ardahan'dan ve Şavşat'dan vâki olan siparişlerimi aldıkdan sonra, her gün Mesadet Hanı'na uğramışdım. Ali İhsan Bey'le ayak üzerinde duruyorlardı.

— Siz hangi tarihde geldiniz?

— Zannederim Kanûn-ı evvel idi.

— Ali İhsan Bey pederinin vefâtı münâsebetiyle İstanbul'a gitmiş imiş?

— Ne münâsebetle geldiğini bilmiyorum. Geldim, ayak üzeri konuşurlar buldum. Bir hâzırlık vardı. Her hâlde ikisinden biri gidecekdi. Ya Ali İhsan Bey veya Kemâl Bey gidecekdi. Bahis de zannederim bir ticâret bahsi üzerinde idi. Ben içeri girdiğim zaman, ticâret kelimesinden müteessiren Ali İhsan Bey bir şey söyledi. Fakat ne söylediğini bilmiyorum. Kara Kemâl Bey bunun üzerine dedi ki: Efendim, ben bundan sonra siyâset yapmamak azîm ve niyetindeyim ve bundaki kararım kat'îdir. Ali İhsan Bey'le bu kısa münâkaşayı müteâkıb Ali İhsan Bey vedâ etdi. Demek gidici Ali İhsan Bey'di. Ben kaldım. Dedim ki, Kemâl Bey, bu karara sebeb nedir? Dedi ki, arkadaşların arasında kâfî derecede solidarite yokdur. Ve bazı arkadaşlar da var ki Şükrü Bey, Canbolat Bey, Abdülkadir Bey gibi, kendilerini hem severim, hem de onlarla çalışmak istemem. Binâenaleyh bir iş için çalışmak lâzım gelse, onların da bu iş içinde bulunması lâzım gelir. Binâenaleyh ben bunların da dâhil olduğu bir meclisde solidaritenin olamayacağına katiyyen kani olduğum için bunlarla teşrîk-i mesâî etmemek, daha açıkça politika yapmamak kararını verdim. İkincisi, biz Hükûmet-i hâzıradan daha kuvvetli hükûmet yapmak iktidârında değiliz. Üçüncüsü, şahsen ben bu iktidârı kendimde görmüyorum.

— Sonra?

— Ve nokta-i nazarla kendisinin politika yapmamak fikrinde olduğunu ve binâenaleyh Terakkiperverlerle bozuşduğunu bu sûretle bana anlatmak istedi. Yani şahsî mesâilden dolayı âheng yapılamayacak, binâenaleyh âheng temîn edilemeyince böyle karışık bir iş yapmakdansa yapmamağı o vakit tercîh etdi. Ve yapmadı ve yapamayacağım, dedi.

— Şu bahsetdiğiniz tarih de 341 ibtidâsı olacak zannederim?

— Bendeniz dört beş ay evvel geçen meseleyi söylüyorum.

— 4-5 ay evvel değil, 7-8 ay evvel?

— Evet, Kanûn-ı evvel, Kânûn-ı sânî içlerinde.

— O tarihde Abdülkadir ve Şükrü Bey tarafından Ankara'da tatbîk edilmek üzere bir sû-i kasd meselesi mevzû-i bahsolmuş. Bu muhâkemenin rûhunu teşkîl eder. Dâvâ sonradan inkişâf etmeğe başlamışdır. Abdülkadir, Şükrü, Canbolat çalışıyorlar, Şükrü Bey, Laz İsmail, Gürcü Yusuf'larla beraber buraya geliyorlar. Çankaya yolunda tatbîke geçecekleri sırada ifşâ ediliyor. İkiye ayrılıyorlar, bir kısmı aleyhinde, bir kısmı lehinde oluyor, yapamıyorlar. Burada Heyet-i Vekîle'nin bulunduğu binâyı basmak istiyorlar. Bunlar vâsi bir şekilde tesbît edilmişdir. Şimdi şu sözünüzden istidlâl etmek istiyorum ki: Kemâl Bey onların şu hareketleri hakkında belki bir sûretle haberdâr olmuş veya teklîf karşısında kalmış olmalıdır. Bunu dolayısıyla mütâlaâtına ilâveten size bahsetmiş olması lâzım.

— Beyefendi! Ümîd eder idim ki bana böyle bir şey sorsun. İnsan, arkadaşsın değil mi ya! Sizinle aramızda bir şey olmuş olsa ümîd ederim ki, siz bana bu işi söyleyesiniz. Olsaydı böyle bir şey var, ne dersin, derdi. Bendenize bir şey söylemedi ve bendeniz de böyle bir şey olacağını tahmîn etmezdim.

— Bunlar Ziya Hurşid'in beyânâtıyla sâbitdir.

— Beyefendi! Bendeniz mevkufum. Bu husûsda cereyân eden muhâkemâtda, ne gibi hakikatler tebellür etdi, bilmiyorum. Ben nihâyet Müddeî-i Umûmî Bey'in son iddianâmeleriyle bu işe vukuf-ı peydâ eyledim. Ve elimde kâfî malûmâtım yokdur.

— Şimdi temâs etdiniz. Bahsetdiğin tarihlerde Ziya Hurşid'in evinde Laz İsmail filân toplanmışlardır. Ellerine para vermişler ve kalkıp buraya gelmişlerdir. Burada bozulması da paşaların, Rauf Bey'in Sabit Bey'le Halid Bey'in hepsinin vâkıf olmuş olmasıyla vâki olmuşdur. Arif Bey'in evine götürmüşlerdir. Bu sûretle mesele inkişâf etmiş ve o sûretle diğer sû-i kasdle hâdise irtibât peydâ etmişdir. Ve cezâlarını çekmişlerdir. Onun için sizin ifâdelerinizde bir şey vardır. Kara Kemâl'in böyle içlerinde âheng ve tesânüd olmadığından bahsetmesi, Ali İhsan'ın da bir ifâdesi vardır. Tabîatıyla bu

ifâde üzerine evinde tamîk etmek lâzım gelir. İçeride Ziya Hurşid, Hafız Mehmed ve Şark mebûslarından birkaçının toplanmış bulunmasından şübhe ederek, bir sû-i kasde teşebbüs edeceklerine zâhib oldum, diyor. Çünkü bir fırka meselesi gibi konuşma değildi. Kapıyı kapamışlardı. Ve içeriye kimseyi almasınlar diye tenbîh etmişlerdi. Ben girmedim. Sonra görüşdüm, diyor. Sizin ifâdenizle çok mutâbakatı var. Zannederim siz onun akabinde gelmiş olacaksınız?

— Beyefendi benim arz etdiğim bu malûmât altı yedi ay evvelki ictimâdır.

— Tamâm, Kanûnlar'da değil mi? Günü ile söylemişdin. Teşrîn-i sânî yirmi yedisinde buradan gitmişdir. Bir buçuk ay orada bulunmuş. Tamâm, işte o sıralarda.

— Müsâade buyurun, kendim tenevvür etmek için suâl sormak mecbûriyetinde kalıyorum. O vakitler mi ictimâ etmişler efendim?

— Evet, ictimâ etmişler. İhsan Bey kapıcıya sormuş, hattâ kendisini koymamış ve içeri girmemiş. Fakat bilâhire sormuşdur.

— Efendim, afv buyurun, o tarihlerde mi ictimâ etmişler?

— Evet.

— Hayır Beyefendi, bilmiyorum.

— Sizin bulunduğunuzu bilmiyorum. Siz yoksunuz. Fakat Kemâl Bey'in şikâyet kılıklı size karşı ifâdâtından onu istidlâl etmek istiyoruz.

— Efendim, benim bu şikâyetim eski şikâyetdir. Eskiden beri de bu. Şükrü Bey'in fazla inâdcılığı kezâ İsmail Canbolat Bey'in fazla inâdcılığı dâimâ kendisini müşkilâta bırakdığı, bundan yılgın bir vaziyeti vardı, ben onu evvelce bilirim, demişdi.

— Benim de anlamak istediğim, acabâ bunlar teklîf etdiler de Kemâl Bey bundan tevahhuş mu etdi? Bunu anlamak istiyorum. Bu sûretle tevahhuş etdi de size şikâyet etmek mi istedi?

— Bendeniz Kemâl Bey Şükrü Bey'le Abdülkadir Bey'in bu dâvânın içerisinde müştereken bulunduğunu telîf edemiyorum. Eğer yapılan istidlâl netîcesinde, eğer Hafız Mehmed Ziya Hurşid'le birkaç Şark mebûsları dâhil oldukları hâlde ictimâ etmişlerse ve bu ictimâadâ dahi burada mevzû-i bahsolduğu gibi bu hâdise konuşulmuş ise farz-ı muhâl olarak, yâhûd da muhakkak olarak

Kemâl Bey'in Şükrü Bey'le İsmail Canbolat Bey'le bu dâvânın içerisine müştereken gireceğine henüz kanâat getiremiyorum.

— Bir defa siz kendi vaziyetinizi düşününüz.

— Siz onu tahkik buyurunuz, ben var mıyım yok muyum, bunu tesbît ediniz, tahakkuk etdiği takdîrde onun cezâsını ben göreceğim. Fakat var mıyım, yok muyum meselesi...

— Biz biliriz ki Abdülkadir böyle bir yolda yürürken siz anlarsınız, Kemâl Bey yürürken siz anlarsınız.

— Hayır efendim, anlayamam.

— Bunlar eski arkadaşlığın zarûretleridir.

— İstidlâlen emir buyurursunuz da onun için söylüyorum.

— Bunu bir kanâat itibârıyla söylemem. Fakat hâdisât itibârıyla, vukuât itibârıyla, vakayi-i sâika itibârıyla, böyledir?

— Bu nokta-i nazarı afv buyurunuz. Kabûl edemeyeceğim, hattâ Zât-ı âlînizin üzerinde hissen tatbîkini dahi arzu etmem.

— Eğer eski hayâtınızdan vazgeçmiş iseniz bilemem.

— Zannediyorum ki, Meclis'den ayrıldıkdan sonra benim hayâtım gün begün takib edilebilir bir hayâtdır ve bunu istediğiniz kadar tamîk edebilirsiniz.

— Yalnız ictimâa pek memnûniyetle iştirâk etdiğinize ve müzâkerâta iştirâk eylediğinizi kabûl eylediğinize göre, az çok arkadaşlık hissiyâtının mevcûd olduğunu kabûl etmek lâzım.

— Beyefendi o ictimâa iştirâk etdim. Fakat o iştirâkden sonraki hayâtım tamâmen onun makûsudur.

— Sonra bir şey daha söylüyorsunuz ki; Kemâl Bey bunlarla tevhîd-i mesâî etdiğine ve bu gibi işlerle birleşebileceğine kanâat edemiyordum, diyorsun; Kemâl Bey'in Terakkiperver Fırka programını yapdığı gayet vâzıh sûretde anlaşılmışdır. Cavid Bey, Cahid Bey, hattâ Şükrü Bey, İsmail Canbolat Bey, Kemâl Bey vakit vakit ictimâ etmişler ve maddeleri tesbît etmişler. Ondan sonra muhâlif bir fırka teşkîl için Çolak Salahaddin defaâtle ismi konulmamış olan program üzerinde ictimâ etmişlerdir. Müzâkere etmişlerdir. Bunu Kara Vasıf da, Hüseyin Avni de, Çolak Salahaddin de aynen söylemişlerdir. Necati de söylemişdir. Şimdi sen bu kadar bâriz birçok inkişâfâta karşı, ben haberdâr değilim, diyorsun. Kara Kemâl bana söylememişdir, diyorsun. Sen de bir heyet-i hâkime yerinde olsan bunu meskût-ı anh geçebilir misin?

— Beyefendi, sizin bu nokta hakkında bendenizden şübhesiz doğrudur.

— Pekâlâ, nasıl oluyor da Kara Kemâl size söylemiyor? Bir Terakkiperver Fırkası için çalışır da size söylemez olur mu?

— Efendim, bu dâvâ benim ile Kara Kemâl arasında kalmıyor. Sirâyet ede ede Terakkiperverlere dayanıyor, arkadaşların dahi malûmâtı oluyor, binâenaleyh bu arkadaşlar benim bu Terakkiperver Fırka hakkında veya bunun teşkîli veya propagandası hakkında benim nokta-i nazarım olduğunu ve bunu hâricde müdâfaa etdiğimi burada gelip söyleyecekler ve ben sizin karşınızda tekzîb edilmiş vaziyetde kalacağım.

— Demek bunlarla çalışmadım demek istiyorsun?

— Evet, çalışmadım. Dedim ki buradaki arkadaşlar, tamîk buyurduğunuz arkadaşlar, getirilmesi ihtimâli olan arkadaşlar gelirler de benim bu faâliyetimi söylerler. O zaman beni tekzîb etmek değil, beni alenen tevbîh edebilirsiniz.

— Not defterinizde şâyân-ı dikkat malûmât var, nasılsa şimdiye kadar haberdâr olmamışım. Meselâ şurada 1926 Kânûn-ı sânî ikide Cuma intibâlarından hulâsadır, diyorsunuz. "Siyâsete karışmamak için evvelce verdiğim kararda çok isâbet etdiğime kani oldum. Ehli yapsın, nâ-ehillerin yapacağı siyâseti karışdırmakdır, şükür ki kendimi kurtardım. Vefâsız meslek, sâlikerine hayırlar temennî ederim, ben de işlerime bakarım ya nasîb" diyorsun. Anlaşılıyor ki mühim bir meseleye temâs etdiğiniz noktada not ediyorsunuz.

— Beyefendi! Bunlar en nihâyet böyle husûsî mahallerde değil, umûmî mahallerde yapılan dedikodulardan hâsıl olan intibâdır. Ne tarafa gitsem farazâ Hükûmet, mevzûat-ı kanûniyenin hâricinde bir iş yapmış ve bundan muğber olmuş, netîce itibârıyla bunu Hükûmet'in heyet-i umûmiyesinden hınç almak üzere dedikodu yapar. Binâenaleyh bu dedikodulardan mütevellid bir intibâdır.

— Rûhî bir infiâl üzerinde bir hâdiseye temâs ediyorsunuz.

— Rûhî infiâl budur, vermiş olduğum karar aleyhinde yapılan propagandalar hakkındaki notumdur.

— 2 Kânûn-ı sânî hangi Kanûndur?

— Son Kanûn.

— Ziya Hurşid'in Ankara'dan döndüğü tarihdir.

— Olabilir. Şimdi Beyefendi bu notlarımı tedkik buyurun. Bunlar yevmî tutulmuş notlardır. Bunların tenevvürüne âid iyi şeyler çıkacakdır. Ve sizin için tenevvüre medâr olacakdır. İfâdelerimi hakikî olarak arz ediyorum. Reşid Galib Beyefendi dediler ki; ben Kara Kemâl'in o kadar yakın arkadaşıyım ki hafî bir faâliyet-i siyâsiyede bulunsa idi mutlaka bana söylemesi lâzım gelirdi. Şu hâlde Cavid Bey'in evindeki ictimâlarda kararlaşdırılmış olan ve Kara Kemâl'in yazıhânesinde sûretleri alınarak teksîr edilmiş bulunan 9 maddelik İttihad ve Terakki programı Kara Kemâl Bey size söylemişdir. Söylemedi.

Reşid Galib Bey — Bu bir, ikincisi Kara Kemâl Bey, Kara Vasıf Bey, Salahaddin Bey ve İkinci Grub erkânıyla müteaddid ictimâlar akdederek ayrıca Şükrü Bey'le, Canbolat Bey'le temâs ederek Terakkiperver Fırka nizâmnâmesini müteaddid istihâlelerden geçirmek sûretiyle hâzırlamışdır. Bundan sizi haberdâr etmiş midir?

— Hayır.

Reşid Galib Beyefendi — O hâlde Kara Kemâl mutlaka hafî faâliyet-i siyâsiyede bulunsa idi mutlaka bana haber verirdi, diye hangi kanâatle bahsediyorsunuz?

— Efendim, İzmir'de huzûrunuzda ifâde vermek için gelmiş olsa idim ve bana soraydınız, derdim ki Kara Kemâl Bey böyle bir faâliyetde bulunmuşsa onun yerine beni tecziye edin, diye kendi kendimi ithâm edecekdim. Ben Kara Kemâl Bey'le İstanbul'a ilk geldiğim zaman kendisiyle vâki olan mülâkatım netîcesinde bu emniyeti istihrâc etdiğim gibi onun ahlâkına karşı bir itimâdım vardı ve bu itimâd netîcesi onu arz etdim.

— Siz evvelâ her şeyi bilmesi lâzım gelen bir zât gibi ifâdede bulunuyorsunuz. Sonra hiçbir şeyi bilmediğinizi söylüyorsunuz. Şu hâlde her şeyi inkâr ediyorsunuz.

— Her şeyi inkâr etdiğime nazaran mahkeme-i âliye onu tesbît eder ve ben de inkâr etdiğimi anlarım.

Reşid Galib Beyefendi — O hâlde münhasıran hiçbir şey bilmediğinizi söylüyorsunuz?

— Bilmiyorum efendim.

Reis — Bugünlük bu kadar kâfî on dakika istirâhât.

XX

İbrahim Edhem Bey'in Muhâkemesi*

— İbrahim Edhem Bey nerelisiniz?
— İstanbulluyum.
— Tahsîliniz?
— Mekteb-i Hukuk'dan mezûnum.
— Evvelki mesleğin ne idi?
— Mektebden çıkdıkdan sonra altı yedi ay kadar Akşehir'de dâvâ vekâleti yapdım. Dokuz ay kadar polislik etdim, komiser idim. Ondan sonra İttihad ve Terakki'ye kâtib-i mesûl oldum.
— Hangi tarihlerde?
— 329'da.
— Nereye kâtib-i mesûl oldun?
— Bakırköyü'nde.
— Nerede serkomiser idin?
— Bayezid'de, Pangaltı'da, Şehremâneti'nde dört beş ay bulundum.
— 329'da kâtib-i mesûllükde mi bulundun?
— Evet.
— Ondan sonra?
— Mütâreke'ye kadar kâtib-i mesûl idim.

---

* Resmî zabıtlar: XL'tan devam.

— İâşe işlerine ne sûretle karışdın?

— İâşe işlerine Kemâl Bey meşgul olduğu müddetce kulübün iştigali dâiresinde bendeniz de meşgul oldum.

— Kara Kemâl'in Harb-i Umûmî'de İâşe Nezâreti zamanında siz de iâşe işleriyle meşgul oldunuz değil mi?

— Evet.

— Ne iş görüyordun?

— Kâtib-i mesûldüm, fakat mıntıkada şeker dağıtmak, gaz tevzî etmek, ekmek vermek ve sâire gibi vezâif verildi.

— Bakırköyü'nde mi?

— Evet.

— Bakırköy mıntıkasının hudûdu neresi idi? Yani senin idâren altında neresi bulunuyordu?

— Gazlı'ya kadar, bir de Ayastefanos dâhildir.

— Ne gibi şeker dağıtıyordunuz?

— Emzikde bulunan çocuklara şeker dağıtıyorduk.

— Makrıköy dâhilinde sizin mıntıkada hâneler mi tesbît ederdiniz?

— Efendim, çocukların adedi tesbît edilirdi.

— Şekeri nasıl alıyordunuz?

— Çocuk başına yüz dirhem. Fakat bu haftada mı idi, on günde mi idi, bilmiyorum.

— Meselâ hesâbla yedi yüz okka alıyordunuz?

— Evet.

— Sened mi veriyordunuz?

— Teslîm eden adam sened veriyordu.

— Onu ne yapardınız?

— Bazı bakkallar vardı, onlara tevzî ederdik, eshâb mürâcaat için âid olduğu bakkala gider, orada alırdı.

— Pekâlâ, çocukların mikdârını nasıl tesbît ederdiniz?

— Mahallât vâsıtasıyla.

— Buna hükm-i karakuşî derler. Demek şekerleri filân istediğiniz gibi alıyordunuz?

— Hayır efendim, bizim bildiğimiz böyle değil.

— Sizin bildiğiniz nasıl bakalım?

— Mahallât heyet-i idâresinden sorulur; onlar bildirirler, tedkik imkânı olan tedkik edilir. Bunun üzerine verilirdi.

— Yani siz ne verirseniz muhtar onu almağa mecbûrdur. Sonra heyet-i ihtiyâriye ne verirse çocuklar onu almağa mecbûr olurlardı, yâhûd hiç vermezdiniz. Çocuk hesâbı kitâbı mechûl bir iş. Şimdi sizin şeker tevzîâtınız anlaşıldı, bu ne kadar devâm etdi?

— Müddet tayîn edemem.

— Ekmeklerin tevzîâtını nasıl yapardınız? Onu da mı siz tevzî ederdiniz?

— Hayır, mahallâtdan mutemedler vardı.

— Onlar da sizin fırkadan mı?

— Bizim fırkadan yâhûd gayrı fırkadan, yâhûd da efrâd-ı ahâlîden.

— Fakat mutemedleri siz bulurdunuz?

— Hayır efendim, mutemed bulmak...

— Arzunuza göre güç değil ya, tayîn ederdiniz. Nasıl tevzî ederlerdi?

— Âid olduğu mahallâtda âile reisleri kaç nüfûs âilesi olduğuna dâir bir beyânnâme verirlerdi. Unu mahalle yakın olan sevk ederdi, tevzî olunurdu.

— Verilen mikdârı kim tasdîk ederdi, siz mi tasdîk ederdiniz?

— Tasdîk filân yok efendim, fırına gelirdi, verilirdi.

— Onun için millet taş toprak yedi ya böyle gelişi güzel kanûnsuz hareketler yüzünden. Peki böyle şekerden, undan, ekmekden para kazandınız, o para ne oldu? Bir sene bir ay sonra ne kadar temettu hâsıl olmuş?

— Asıl bununla iştigal edenler dediler ki nâ-kabil-i iâde mütehassıl para –Meselâ ekmek 44 paraya mâlolursa 45 paraya veriliyor. Bir para artıyor buna nâ-kabil-i iâde deniyordu.– ve Kemâl Bey'in yapdığı ticâretden mütehassıl para vardı. Bu para 700 bin lirayı buluyordu.

— Yani sizin vâsıtanızla efrâd-ı ahâlîye dağıtdığınız ekmekden filân artan para mı?

— Evet, bir de muâmelât-ı ticâriyesi varmış.

— Muâmelât-ı ticâriyesi de bu, bir de Anadolu'dan kalan Hükûmet nâmına vagonları zabtedersiniz, istediğiniz gibi ise satarsınız, değil mi?

— Vallahi bendeniz onu katiyyetle tayîn edemem, bu paranın yekûnu 700 bin liraya bâliğ olmuş, bu parayı vakfetmişler. Bendeniz de vâkıflar meyânındayım.

— Demek vakfetdiler?

— Umûr-ı hayriyeye ve Türk esnâfın inkişâfına hâdim olmak üzere.

— Siz de vâkıflar meyânındasınız. Bu alaturka, yani anlayabileceğimiz vechle söyleyin.

— Nasıl emir buyurursanız?

— Kemâl Bey yedi yüz bin lira kazanıyor, diyorsun, öyle mi?

— Evet.

— Siz vâkıf olursunuz?

— Efendim! Bu para İttihad ve Terakki'ye konuyor. İttihad ve Terakki nâmına olduğu için İttihad ve Terakki Kongresi bu, kulüblerine âiddir. Onlar ne isterlerse yapsın, diyor.

— Kime âid oluyor?

— Kasaplara âid oluyor.

— Siz de kasaplar meyânında mısınız?

— Hayır efendim, Kemâl Bey vakfetmeğe karar verdiği zaman bu işlerde çalışan arkadaşların şeyi bulunsun diye...

— Şeyi nedir?

— Hayrı bulunsun diye hepsine tevzî ediyor.

— Size mi hayır ediyorlar?

— Bize hayır değil, bu hayırda hisseleri bulunsun diye.

— Sonra?

— Tevzî olunuyor, vakfolunuyor.

— Sizin nâmınıza ne kadar?

— 27 bin lira.

— Bu parayı eline aldın mı?

— Hayır efendim, vakfetdim.

— Sizin nâmınıza vakfolunduğuna mukabil Kemâl Bey sizden sened aldı mı?

— Hayır.

— Siz 27 bin lirayı kazanmış addedilerek mi vâkıf oldunuz?

[Resmî zabıtlar: XLI]*

İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinden İbrahim Edhem Bey Şişli ictimâları hakkında İstiklâl Mahkemesi'ne îzâhât veriyor.

Kara Kemâl'in kâtib-i mesûllerle münâsebeti – Eski İâşe Nezâreti memûrları – Şişli ictimâlarına başlanıyor – İctimâlarda neler görüşüldü? – Dokuz maddelik mahûd program – Belediye intihâbâtında ne sûretle çalışıldı? – Mebûs nâmzedlerinin tesbîti – İntihâbâtda ne sûretle hareket edeceklermiş? – Program ne sûretle teksîr edildi? –Muhâsebeci Said Bey'le muvâcehe – Kara Kemâl ne vakit gaybûbet ediyor? – Bütün müstahdemîni hayret içinde.

— Efendim, senin 27 bin, senin 3 bin liran var, denildi. Hâkim geldi, vakfetdik, tescîl edildi.

— İyi ama siz bunu almışcasına Kemâl Bey'e sened verdiniz mi?

— Hayır, Kemâl Bey'e sened vermedim.

— Yani ne oluyor? Para Kemâl Bey'in, bir şekil verilmek isteniyor. Siz kâtib-i mesûller filândan gûyâ vâkıf oluyorsunuz.

— Evet.

— Sen buna kani oldun mu? Bunun böyle doğru bir şey olduğuna inandın mı? Allah için vicdânın nâmına söyle!

— Vâh efendim. Ben esâs itibârıyla buna muârız değilim, çünkü bir para tahsîl etmiş, emr-i hayra tahsîs olunuyor. Bunun vech-i şerîsine tescîl eden hâkim düşünmeli idi.

— Siz eshâb-ı siyâsetden misiniz, sâhib-i hayr mısınız?

— Eshâb-ı siyâsetden olanlar da sâhib-i hayr olabilir efendim.

— Evet mevki-i iktidârı tutduğu vakit bol bol geçinir. Oraya buraya para dağıtır filân.

— ...

— Sonra bu parayı ne yapdınız? Yani sen vâkıf oldun. Nâmınıza vakıfnâmesi çıkdı.

— Evet.

— Bir kerre sizin bu paradan kâsib sıfatıyla hiçbir şeyiniz yok. Kemâl Bey bu parayı nereden almış da kâsib olmuş?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1859, 10 Eylül 1926, s. 4.

— Bilmiyorum. Yalnız İsmet Bey Şehremini iken Hükûmet'in tensîbi ile Şehremâneti nâmına şehri idâre etmiş.

— Para vermişler mi?

— Vermişler.

— Ne kadar?

— Bilmiyorum.

— Dâhiliye Nezâreti'nden vermişler mi?

— Bilmiyorum.

— Peki, siz bu çalışdığınızdan dolayı ne alırdınız?

— Şehrî on beş lira alıyordum.

— Bu kadar mı?

— Evet.

— Peki, herkes şekeri üç yüz kuruşa yediği zaman siz on beş lira ile nasıl idâre oluyordunuz?

— Bize de erzâk verirlerdi.

— Ayda mı verirlerdi?

— Ayda verirlerdi.

— Ne verirlerdi?

— Şeker, pirinç, yağ verirlerdi.

— Kaç çuval şeker aldınız?

— Bendeniz ihtiyâcımdan fazla bir şey almadım.

— Ne kadar alırdın?

— Ayda iki üç okka şeker alırdım.

— Siz iki üç okka şekere kanar mısınız? Başka ne alırdın?

— Pirinç, yağ alırdım, ekmek alırdım.

— Un.

— Almazdım.

— Tabîî bunları fiyat-ı mîrisi üzerinden alırdın? Meselâ yaran arasında şekerin okkası sekiz on kuruşa idi değil mi? İyi bir dolap kurmuşsunuz, anlaşıldı. Şimdi İttihad ve Terakki dağıldı. Talat Paşa istifâ etdi, merkez-i umûmî, meclis-i umûmî dağıldı, siz ne yapdınız, nerede kaldınız?

— İstanbul'da idim.

— Ne yapdın?

— 16 Mart işgaline kadar arkadaşlarla beraberdik. 16 Mart'dan sonra arkadaşlar buraya geldiler. pederim Trabzon'da idi, onun

mevtini intâc eden hastalığının tedâvîsi için uğraşdım, vefât etdi. Âileyi İstanbul'a götürmek mecbûriyeti oldu. Vâlideyi İstanbul'a getirtdik, işte bunlarla vakit geçdi.

— Sizin tevellüdünüz kaçdır?

— 305'liyim.

— Harb-i Umûmî'de askerlik yapdın mı?

— Bidâyeten Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmına Trabzon'a, havâlîsine gitdik.

— Ne kadar sonra döndün?

— Yedi ay sonra.

— Kiminle bulunuyordunuz? Yakub Cemil ile mi?

— Rıza Bey'le.

— Nereye kadar gitdiniz, Trabzon'a kadar mı?

— Hudûda kadar gitdik.

— Bu işe nereden karışdın?

— İstanbul'dan efendim.

— O vakit ne vazîfede idin?

— Kâtib-i mesûl idim.

— Ondan sonra tabîî askerlik filân yapmadın?

— Hayır, yapmadım.

— O da geçdi. İttihad ve Terakki dağıldığı ve Teceddüd Fırkası'na kalbedildiği vakit para meselesini nasıl yapdınız? Kâtib-i mesûller kaçar kuruş aldınız?

— Hiç.

— Firâr edenler ne oldu?

— Bilmiyorum.

— Sen mi almadın, arkadaşların mı almadı?

— Arkadaşlarım da almadı.

— Hüsnü ve Vehbi ve diğerleri almışlardır.

— Bendeniz almadım.

— Hepimiz aldık diye söylerlerse, Midhat Şükrü Bey merkez-i umûmîden kâtib-i mesûllere şu kadar tevzî etdik derse? Yani sen niçin almıyorsun? Sen orada yok muydun? Seni istisnâ mı etdiler?

— Böyle bir şey almadım. Desin efendim, ben almadım.

— Yani Hazîne-i Milliye nâmına parayı geriye alınacak zannediyorsanız onun için korkmayın, böyle bir şey yapacak değiliz.

— Emîn olun ki almadım.

— Fesübhânallah, arkadaşlarınızın hepsi aldığını kendileri söylüyorlar, resmî makamdan söylüyorum, almışsın.

— Sizi ne sûretle temîn edeyim, almadım.

— Ondan sonra Teceddüd Fırkası tarafından verilen paralar var, onlardan da mı almadın?

— Teceddüd Fırkası tarafından verilen paradan da katiyyen almadım.

— Peki, bu arkadaşların yüzüne karşı parayı aldı, diye söylerlerse.

— Hangisi?

— Vehbi, Hüsnü, Midhat Şükrü söylerlerse?

— Parayı alacak benim. Para malûm-ı âlîniz veznedâra gidilir, alınır. Bendeniz almadım, aldımsa ben bileceğim, onlar ne bilecek.

A'zâdan Kılıç Ali Bey — Bir senelik tahsîsât aldınız?

— Hayır, katiyyen almadım.

— 334 Kanûn-ı evvel'inde Makrıköy kâtib-i mesûllüğünden on lira kıstel-yevm almışsın, bir de Makrıköy'ü kulübünün ihtiyâcına mukabil iki bin beş yüz kuruş, nakil masrafı, iki bin üç yüz elli dört kuruş bütün kâtib-i mesûller sırasında Makrıköy kulübü telefon ücreti iki yüz elli kuruş bunları kim aldı? 335 Kânûn-ı sânî maâşı?

— Tabîî aldık efendim.

— Murahhas kâtib-i mesûllerin tekmîl Şubat maâşı 23 bin beş yüz kuruş, bunda sen de dâhilsin, Mart maâşı on altı bin kuruş. Sen de dâhilsin.

— Bunlar kimin defteri efendim?

— Teceddüd Fırkası'nın.

— Bendeniz Teceddüd Fırkası zamanında kulüb kâtibliği yapmadım ki.

— Aynen devrolundunuz.

— Eşhâs başkadır.

— İmzânız tahtında makbûzlarınız da var. Şimdi bizi uğraşdırma.

A'zâdan Kılıç Ali Bey — Senden sonra kim idi?

— Benden sonra Muhtar Bey vardı. Ondan sonra Hasan Fehmi Bey bulundu.

— Ne vakit?

— Harb-i Umûmî'nin son senelerinde bendeniz Esnâflar Cemiyeti'ne geçmişdim.

— Kara Kemâl'in iâşede kullandığı muayyen adamlardır.

— Evet.

— Bunların makbûzları elimizdedir. İmzân ile bulunuyor?

— Peki beyim, bulunuz.

— Aldın mı almadın mı?

— Teceddüd Fırkası'ndan mı efendim?

— Dağıldığınız sırada?

— Hayır efendim. Teceddüd Fırkası'ndan para almadım. İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü iken tabîî maâşlarımı aldım. Maâşımız on beş liradan başlar, kırk beş liraya kadar çıkar efendim.

— Pekâlâ, Teceddüd Fırkası'na kalbedildiği vakit siz kâtib-i mesûl kalmadınız mı?

— Hayır efendim.

— Boşda mı kaldınız?

— Hayır.

— Hiçbir şeye karışmadınız mı?

— Hayır.

— Teceddüd Fırkası nâmına hiç para almadığınızı söylüyor musunuz, kâtib-i mesûllük sırasında filân?

— Teceddüd Fırkası'nın kâtib-i mesûlü olarak hiçbir para almadım.

— İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü olarak mı aldın?

— Evet.

— Yani dağıldıkdan sonra?

— Hayır efendim. Teceddüd Fırkası'nın bendeniz kâtib-i mesûlü olmadım.

— Makrıköy'ü kim idâre etdi?

— Vallahi iyice bilmiyorum. Zannederim, Hasan Fehmi Bey idi.

— Onun Kadıköyü'nde kaydı var. O başka, bunları bırakalım. İstihlâsdan sonra İttihad ve Terakki nâmına Şişli ictimâını anlatınız.

— Cavid Bey'in evindeki ictimâı mı?

— Evet. Evvelâ şunu söyle, sen Cavid Bey'i tanır mısın?

— Tanırım.

— Selâmın filân var mı?

— Hayır, selâmım filân yok, öyle şahsen tanırım. O ictimâ dolayısıyla bir kerre gitdik.

— Ondan evvel gitdiniz mi idi?

— Hayır.

— Kaç kişi beraber gitdiniz?

— Ben yalnız gitdim.

— Seni oraya kim davet etdi?

— Kemâl Bey söyledi.

— Nerede?

— Mesadet Hanı'nda.

— Ne dedi?

— Akşama Cavid Bey'in evine gel, dedi.

— Yemeğe mi, yemekden sonra mı?

— Yemekden sonra.

— Ne yapacakdınız?

— Oraya gitdik, intihâb meselesini konuşduk.

— Kemâl Bey Cavid Bey'in evine çağırırken niçin çağırdığını söyledi mi?

— Hayır.

— Kaç kişi beraber gitdiniz?

— Ben yalnız gitdim.

— Sen hangi semtde oturuyorsun?

— Şehzadebaşı'nda.

— Orada kimler vardı?

— Kemâl Bey, Cavid Bey, Rusuhi Bey, Ahmed Nesimi Bey, Şükrü Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Hüseyin Cahid Bey, bendeniz, Vehbi Bey, Hüsnü Bey vardı.

— Rahmi Bey?

— Hatırlayamıyorum.

— Sabri Bey?

— Evet, vardı.

— Gece mi idi?

— Evet.

— Nail var mı idi?

— Hatırlayamıyorum.

— Bundan evvel ictimâ olmuş mu?

— Bilmiyorum.
— Gündüz de ictimâ olmuş mu?
— Bilmiyorum.
— Ardahan Hilmi var mı idi?
— Hayır, yokdu.
— İyi biliyor musun?
— Katiyyetle hatırlayamıyorum.
— Müzâkere kaça kadar devâm etdi?
— On ikiye kadar.
— Doktor Nâzım var mıydı?
— Vardı.
— Başka?
— Başka hatırlayamıyorum.
— Toplandıkdan sonra ne konuşdunuz?
— Hatırımda değil.
— Kongre yapıyorsunuz, değil mi?
— Hayır efendim, ne kongresi?
— Ne oldu?
— Ne olduğunu ve konuşulan şeyi katiyyetle hatırlayamıyorum.
— Müzâkere muntazam mı oldu, riyâseti kim yapdı?
— Hayır, Cavid Bey masanın başında oturuyordu. O sûretle müzâkere oldu.
— Evvelâ kim söz aldı?
— Vallahi pek hatırlayamıyorum. Üzerinden de dört sene geçdi. Müzâkerenin teferruâtını sorarsanız, bilemem.
— Ne konuşdunuz?
— Bu intihâb mesâili görüşüldü. Bu Ankara'dan istimzâc edilsin, dediler. Mesâilin heyet-i umûmiyesi bundan ibâretdir zannederim, sonra cevâb-ı muvâfakat gelmemiş.
— İntihâbât meselesi Ankara'dan istimzâc edilsin, dediler. Biliyorsun, o günlerde intihâbât meselesi mi vardı?
— Evet efendim.
— O 9 umde neşredilmişdi, o günlerde intihâb meselesi mi vardı?
— Evet.
— 9 umde neşredilmişdi.
— Hangisi bilmiyorum efendim.

— Müdâfaa-i Hukuk'un 9 umdesi?

— Bilmiyorum efendim.

— Sonra?

— Ankara'dan istimzâca karar verildi. İstimzâc etmiş olacaklar ki ondan sonra hiçbir şeye karışmadık.

— Kaç saat devâm etdi?

— Dokuz buçukda başladı. On ikide filân bitdi. Arada çay içmek filân da oldu.

— 3-4 saat zarfında birçok şeyler görüşülür. Ne konuşdunuz?

— 4-5 senelik mesele, hatırımda kalmamış.

— Kimler söz söyledi?

— Bulunanların birçokları söylediler.

— İttihad ve Terakki'nin fırka hâlinde yeniden faâliyete geçip geçmemesi hakkında ne karar verdiniz?

— Hatırlayamıyorum. Böyle bir şey mevzû-i bahsolmadı.

— Hamdi Baba orada mı idi?

— Yokdu.

— Hüseyinzâde Ali Bey'in olduğunu iyi biliyor musun?

— Bilmiyorum.

— O söz söyledi mi?

— Hayır.

— Peki onun olduğunu nereden biliyorsun?

— Hatırlıyorum.

— O söz aldı mı?

— Hatırlamıyorum.

— Demek İttihad ve Terakki hakkında bir şey konuşulmadı?

— Vallahi bendeniz hatırlamıyorum.

— Netîcede neye karar verdiniz?

— Arz etdiğim gibi efendim. Ankara'dan istimzâc edilecekdi. Hâlbuki netîcesinden müsbet bir şey çıkmadı. Ondan sonra intihâbâta karışmadık.

— Demek siz intihâbât üzerinde müsbet karar verdiniz ama adem-i muvâfakat cevâbı geldi, öyle mi?

— Hayır; müsbet karar verilmedi. Beraber çalışılmak meselesi mevzû-i bahs idi.

— Ne gibi?

— Meselâ nâmzedler meselesinde anlaşmak olacak filân.

— Müdâfaa-i Hukuk tarafından on tane gösteriliyorsa sizden de 2-3 gösterilecek öyle mi?

— Zannederim.

— Bunu tesbît etdiniz mi?

— Bilmiyorum.

— Müzâkerenin netîcesini arz etmek üzere birisinin gelip Ankara'da görüşmesi kararlaşdı mı?

— Hayır efendim, bilmiyorum. Ne vâsıta ile istimzâc etdiklerini bilmiyorum.

— Senin aklın fikrin bir daha iâşe işi çıksa da her tarafa bol bol ihsân etsem, diye düşünürsün galibâ. Demek sen bu işin içyüzüyle alâkadâr olmadın? Onu bilmezsin, bunu bilmezsin, ya neyi bilirsin? 3-4 saat toplandığınızdan bir şey anlamadım. Ne konuşdunuz, diyorum. Bilmiyorum. Neye karar verdiniz, diyorum. Bilmiyorum.

— Bildiğim şeyin hepsini arz etdim.

— Orada bir İttihad ve Terakki Programı yapılmadı mı?

— Hayır.

— Madde madde bir şey yapılmadı mı?

— Hayır.

[*İttihad ve Terakki'nin 9 maddelik programı Maznûna irâe edildi.*]

— Bu yazı kimindir?

— Tayîn edemem.

— Ne dersin buna?

— Bilmiyorum.

— Bu nerede yapılmış?

— Bilmiyorum.

— Bu yazı kimindir?

— Tayîn edemem.

— Kemâl Bey yanında çalışan arkadaşlarının yazısına benzer mi?

— Bazısının yazısını tanırım, bazısının tanımam.

— Hüsnü'nün yazısına benzer mi?

— Hayır.

— Vehbi'nin?

— Hayır.

— Muhâsebeci Said'in?

— Onun yazısını görsem bile tanımam.

— Bu yazı Muhâsebeci Said'in yazısıdır. Kendisine teksîr etmek üzere vermişsiniz.

— Ben mi vermişim?

— Evet.

— Hayır.

— Sen vermedin mi?

— Hayır.

— Kemâl Bey'in veya Hüsnü Bey'in yanında bu programı görmedin mi?

— Hayır.

— İçin için çok şey biliyorsun ama İstiklâl Mahkemesi'nin karşısında olduğunu unutuyorsun. Bu aksi iddiâlar çok aleyhine oluyor.

— Beyefendi! Mevkiimi iyi tayîn ediyorum.

[*Said Bey içeri getirildi.*]

— Sana ifâde-i evveliyende, Cavid Bey'in hânesinde mevki bulan ictimâlara iştirâk etdin mi, bulundun mu diye soruyorlar, hayır iştirâk etmedim, diye inkâr ediyorsun, ihtimâl taşrada idim, diyorsun. Hâlbuki şimdi itirâf ediyorsun. Niçin o vakit inkâr etdin?

— Birden bire soruldu. Hatırlayamadım. Fevren söylenmiş bir şeydir.

— Evet, fevren söylenmiş bir inkârdır.

— Suâlde tekrar edilmedi ki tashîh edeyim.

— Said Bey sana bu programı kim verdi, anlat! Evvelen şunu söyle; bu Edhem Efendi senin elyazını tanır mı?

— Tanıması îcâb eder.

— Bir kerre yazını inkâr etdi, anlat.

— Hüsnü ve Edhem beylerden biri olduğunu tahmîn ediyorum, içeriye geldi.

— Her ikisi mi?

— Hayır, yalnız birisi. Bu yazılacakdır, dediler. Ben de pekâlâ, dedim. Hattâ meşgul idim. Kendilerine ben daha serî yazarım, veriniz, kopya edeyim, o da yazı okunmaz dikte edeyim siz yazınız, dedi. Bir iki tanesini yazdıkdan sonra bu nedir, dedim. O kadar merâklı mısın, tabîrini kullandılar. Ben de bunu tecessüs mânâsına

aldım. Ve o mânâyı gayr-i ahlâkî telâkki etdiğim için vazgeçdim. 3, 5 veya 4, 5 nüsha yazmışdım ki kendilerini çağırdılar ve benim yazdıklarımla beraber boş kâğıd alıp gitdiler.

— Yani yalnız getirenden mâadâ başka arkadaşları da vardı?

— Hayır efendim. Yalnızdı, ayrıldılar, nezâketle söylüyorum.

— Bendeniz miyim, Hüsnü Bey mi idi?

— Hüsnü Bey olsun, sen ol. Hüsnü Bey'in bana yazdırdığı kâğıddan senin malûmâtın olmaz mı?

— Olmaz.

— Senin olursa Hüsnü Bey'in malûmâtı olmaz mı?

— Olmaz efendim.

— Müteaddid kopya yapdırıyorlar, bunu neye hamlediyorsun?

— Bilmem.

— Başkalarına verecekse evvelâ sizin malûmâtınızın olması lâzım gelir.

— Birçok mesâil vardır ki Kemâl Bey bizi haberdâr etmez.

— Yani ne gibi mesâil?

— Bilmiyorum. Olabilir ki vardır da biz bilmiyoruz.

— Pekâlâ o ictimâda bulunduğunuzu kabûl etdiniz ve bilmediğiniz şekilde bazı kararlar verdiniz, ondan sonra intihâbâta karışmadınız mı?

— Hayır.

— O sırada İstanbul'da mı idin?

— Evet.

— Vehbi, sen, Hüsnü Cemiyet-i Belediye intihâbâtına karışdınız?

— Karışdık efendim.

— Fakat karşınızda hangi kuvvetler vardı?

— M. M. Grubu.

— Bu intihâbâta karışmak için kimin tarafından emir almışdınız?

— Kemâl Bey o vakit İzmit'de Gazi Paşa Hazretleri ile görüşmüş imiş. Biz de o intihâba karışdık.

— Kemâl Bey nâmına mı?

— Evet.

— Kemâl Bey'i temsîl etmek üzere?

— Şehir nâmına, Kemâl Bey nâmına, işte bu intihâba karışdık. M. M. Grubu ile de anlaşdık.

— Nâmzedleri taksîm etdiniz. Mebûs intihâbâtını da öyle yapmak istiyordunuz ya? Meselâ: Kadıköyü'nde altı Cemiyet-i Belediye a'zâsı ki ihtiyâtiyle 12 kişi intihâb edilecekdi. Bu sûretle nâmzed a'zâsını kararlaşdırdınız.

— Nasıl efendim?

— On iki nâmzed olacak. Altı ihtiyât, altı Cemiyet-i Belediye a'zâsı. Siz bunları aranızda taksîm ediyorsunuz, onlarla bu sûretle anlaşdınız değil mi?

— Evet efendim.

— Onlardan birisi M. M. Grubu'nu, diğeri Müdâfaa-i Hukuk'u temsîl ediyordu.

— Müdâfaa-i Hukuk'u hatırlamıyorum.

— Ziya Bey'in filân yapdığı işi?

— Anladım efendim.

— Siz de kimi temsîl ediyordunuz?

— Biz de Kemâl Bey'i temsîl ediyorduk.

— O vakit öyle bir teşkîlâtınız ve kuvvetiniz var mıydı, yoksa eski teşkîlâta mı istinâd ediyor idiniz?

— Eski teşkîlâta.

— Mebûs intihâbâtı meselesine karışdınız mı?

— Hayır.

— Kemâl Bey tarafına karışalım filân diye talîmât almadınız mı?

— Hayır.

— Cemiyet-i Belediye intihâbâtında hangi tarafı idâre etdin?

— İstanbul tarafını, Bayezid, Makrıköy, Fatih, üçünü idâre etdim.

— Fatih'de Kemâl Bey tarafından kimleri nâmzed gösterdiniz?

— Eyüb'lü Hafız Kemâl, Şeyh Vehbi Efendi'yi gösterdik.

— Bayezid'den?

— Nüzhet Bey, Gazcı Hasan Bey, Aynîzâde Tahsin Bey idi.

— Bir de Necmeddin Arif Bey.

— Evet, onu da biz gösterdik.

— Makrıköy'den kimi gösterdiniz?

— Orada hiçbir şey yapmadık.

— Orada nâmzedleriniz yok muydu?

— Vardı, fakat hiçbirisi kazanamadı.

— Fakat Bayezid'de kâmilen siz kazandınız?

— Zannederim.

— Fatih'de?

— Hayır.

— Fakat Kemâl Bey'i aynı zamanda Müdâfaa-i Hukuk gösterdi?

— Zâten onlar karışıkdı.

— Peki sonra Adnan Bey'e bir mazbata yapıp verdiniz, o mazbatayı niçin yapdınız?

— Bilmiyorum.

— Bir mazbata yapdığınızı hatırlıyorsunuz değil mi?

— Evet.

— Adnan Bey'e verdiniz, ne demek istiyordunuz?

— Şu gösterdiğiniz nâmzedler şu mazbata ile bizimdir demek istiyorduk.

— Yani Kara Kemâl nâmzedleri?

— Kara Kemâl yok efendim. Kara Kemâl nereden çıkıyor?

— Mazbatanın bir meâli var?

— Tabîî var. Mazbatanın meâl ü müfâdı, biz âmâl-i milliyeye hâdim adamlarız diyorduk.

— O hâlde siz Kara Kemâl'in elinde tâ iâşe zamanından beri, intihâbât işlerinde filân beri âletsiniz. Kara Kemâl bu devresinden sonra bir de Terakkiperver Fırka için çalışması vardır. O fırkanın programını nasıl yapdılar?

— Bilmiyorum. Belediye intihâbâtından sonra İstanbul'da çok az bulundum. Oradan Adana'ya geçdim. Paşalimanı değirmeninde çalışdım, İstanbul'dan Tekirdağı'na gitdim.

— Kemâl Bey hesâbına mı gitdin?

— Millî Ticâret Şirketi hesâbına gitdim, sonra Ayvalık'a gitdim.

— Orayı siz mi idâre etdiniz?

— Evet.

— Tabîî gelip geçdikce bunlar mevzû-i bahsoluyor?

— Hayır efendim.

— Kemâl Bey Terakkiperver Fırka'yı teşkîl etmek için 340 senesi ortasında çok çalışmışdır.

— O vakit ben Küçükköyü'de idim.

— Terakkiperver Fırka'nın nasıl teşkîl edildiğine dâir hiçbir şey bilmiyor musunuz?

— Bilmiyorum.

— Son zamanları söyleyin. Ne vakitden beri Kemâl Bey'in yazıhânesindesin?

— Arz etdim. Son zamanlara kadar Ayvalık'da idim. Yani birçok seneden beri Ayvalık'dayım.

— Tevkifden evvel nerede idin?

— Bayramı geçirmek üzere bayramın birinci günü İstanbul'a geldim.

— Ondan evvel?

— Nisan'ın nihâyetlerinde Eskişehir'den vâlidemin ziyâretinden geldim. 4-5 gün İstanbul'da kaldım. Sonra Ayvalık'a gitdim.

— Bayramın birinci günü mü İstanbul'a geldin?

— Evet.

— Ayvalık'dan ne vakit çıkdın?

— Arefe günü.

— Hangi vapura bindin?

— Ayvalık vapuruna.

— Âilen ile mi?

— Müteehhil değilim.

— Öyle ise bayramını geçirmeğe geliyorsun?

— Teeddüb ederim söylemeği.

— Demek eğlenmeğe, çapkınlığa geldin. Kazandığın paraları yemeğe geldin. Haram helal pul pul sarfetmeğe?

— Beyefendi, bana böyle hitâb ediyorsunuz. Şu arkamdaki elbisemden başka elbisem yokdur.*

* Bu muhâkemenin devamı için bkz. s. 585.

XXI

Hamal Ferid, Naim Cevad ve İbrahim Edhem Beylerin Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: XLII]*

Hamal Ferid ve Naim Cevad beyler İstiklâl Mahkemesi'nde Harb-i Umûmî zamanında bazı İttihad ve Terakki ricâlinin seyyiâtını îzâh ediyorlar.

Boğaziçi kâtib-i mesûllüğü – İâşe mesâili etrâfında – İstanbul'da ekmek tevzîâtı – Konya seyâhatinde bir şâyia – İstanbul'dan Anadolu'ya silâh nakliyâtı – Mücâdele-i Milliye'ye iştirâk – Şark cephesi seyâhati – İslâm İhtilâlleri Cemiyeti – Enver Paşa'nın faâliyetleri –Kafkasya'dan gelen haberler – Bakû Kongresi'nde – Yapılan program Anadolu'ya geliyor – Naim Cevad Bey İstiklâl Mahkemesi'nde – Yapılan tahkikat netîcesi – Askerlikden nasıl çıkmış?

Hamal Ferid Bey'in Muhâkemesi

— Ferid Bey! Siz hâl-i hâzırda ne ile meşgul bulunuyorsunuz?

— Efendim, Kemâl Bey ticâretle meşgul oluyorum, dedi, yanına aldı. Beraber ticâret ediyorduk. Fakat bendeniz dâimî sûretde bulunmazdım. On beş, yirmi günde bir inerdim. Ticârete dâir ufak bir şey olursa takib ederdim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1860, 11 Eylül 1926, s. 3.

— Ne vazîfe vermişdi?

— Ticârete müteallik işler havâle ederdi. Meselâ bağırsak işleri vardı. Onu takib ederdim.

— Sizinle daha bu işlerle meşgul olan kaç kişi vardı?

— Kemâl Bey'in yanında dâimâ Hüsnü Bey bulunurdu. Bendeniz bulunurdum. Üç oda vardı, birisinde Hüsnü Bey, diğerinde kendisi, birisinde de Millî Mahsûlât Şirketi müdîri oturur.

— Bu muhâsebeci Said Bey nerede oturur?

— Said Bey dediğim odur.

— Siz nerede oturursunuz?

— Bendeniz her daim bulunmam. Geldiğim vakit Hüsnü Bey'in odasındayım. Kemâl Bey'i sorarım. Bazân bulunur, bazân bulunmaz; on, yirmi günde bir görürüm. Bir iş var mı diye sorarım.

— Kemâl Bey'i on, yirmi günde bir görürüm diye tahdîd etme; Kemâl Bey'in sizler burnusunuz. Ömer Abid Hanı'nda bir başka yazıhâneniz daha var.

— Orası Türk Ticâret Şirketi'nindir.

— Müdîri kimdir?

— Saadeddin Bey.

— Oradaki teşkîlât nasıldır?

— Bendeniz pek oraya gitmem. Fakat orada Arif Bey var, Feridun Bey var.

— Mesadet Hanı'nda Kemâl Bey'in asıl meşguliyeti nedir?

— Doğrudan doğruya meşguliyetini bilmem.

— Orada hangi şirketlerin merkezi var?

— Millî Mahsûlât'ın merkezi vardır.

— Beri tarafda Millî Türk Ticâret Şirketi?

— Evet efendim.

— Millî Mahsûlât'ı kendisi mi idâre ediyor?

— Müdîri var.

— Demek hepsinin üzerinde âmir kendisidir?

— Tabîî efendim. Kendisi tesîs etdiği münâsebetle hepsinin âmiridir.

— İktisâd Bankası'yla nasıl?

— O vâkıfdır, onun müdîri meclis-i idâresi başkanıdır.

— Onunla Kemâl Bey'in derece-i meşguliyeti nasıldır?

— Bilmem.
— Tabîî kendisinden direktif alırlar.
— Bilmiyorum.
— Şu mahûd paradan teşkîl edilmiş banka değil mi?
— Evet efendim.
— Harb-i Umûmî'de iâşe zamanında siz ne vazîfe aldınız?
— İâşe işleriyle meşgul olmadım.
— Ne yapardın?
— Bendeniz kâtib-i mesûldüm.
— Nerenin?
— Boğaziçi kâtib-i mesûlü.
— Peki, onların iâşe husûsunda tevdî etdiği birçok vazîfe vardır?
— Ne mâl aldım. Ne satdım. Ne de bir vazîfe deruhde etdim. Ne de komisyonculuk yapardım.
— Peki şeker, ekmek filân size oraları vermiyorlar mı idi?
— Müsâade ederseniz arz edeceğim bir cihet vardır. Ahâlîye ekmek tevzîi yalnız yolunda cereyân etsin, fırınlarda hırsızlık olmasın diyerek onlara bakardım. Başka hiçbir şeye bakmazdım.
— Zâten yapdığın iş de husûsîdir. Resmî değildir ya?
— İâşe Nezâreti meyânında idim efendim.
— Oraya geçme! Nezâret'den evvelki vakti söyle.
— O vakit hiç bulunmadım efendim.
— Peki sizi hangi hidmetinize mukabil mütevellî ve vâkıf yapdılar?
— Efendim, bendenizin o işde hiç hidmetim yokdur. Vakıf muâmelesini arz edeyim efendim. Bidâyetden arz edersem belki yanlış malûmât veririm. Yalnız şu kadar hatırıma geliyor ki, Şehremâneti'nden bir taahhüd yapılmış, ondan bir temettu hâsıl olmuş.
— Şehremâneti ile taahhüdü kim yapmış?
— Bendeniz o vakit yokdum. Mesmûât kabîlinden arz ediyorum. Belki yanlış söylüyorum. Zannederim İzzet Bey müteahhid olmuş.
— Şu yirmi bin lira meselesi?
— Mikdârını bilmiyorum Beyefendi, Kemâl Bey'in bize dediği şudur. Bu sevâblı bir şeydir. Bunun vâkıfı olunuz, dedi. Bunun içinde Zirâat vekîli Sabri Bey vardı. Şevket vardı, daha birçok kimseler

vardı. Ve iki vakıf yapıldı. İçinde birçok kimseler vardı. Birisine de mütevellî siz olunuz, dedi. Diğerlerine de başka arkadaşlara teklîf edildi. Yoksa bu para ne sûretle hâsıl oldu, nasıl kazanıldı? Bunların hiçbirisinden malûmâtdâr değilim Beyefendi.

— Sizin için ne kadar vakfetmişler?

— Mikdârı hatırımda değil Beyefendi.

— Sizden bir sened filân aldılar mı?

— Yalnız bendeniz dedim ki: Bu vakıf şeysi, zannederim hisse senedleri için, bizim değildir, vakfa âiddir diye bir sened verdiğimi zannediyorum.

— Hisse senedleri ne nâma yapıldı?

— Bu bâbda uzun malûmâtım yok. Kısaca arz ediyorum. Vakfı yapdık. Vâkıfı siz olmanız, mütevellîsi olmanız sevâbdır, dedi. Fakat kazanılan paranın ne sûretle olduğunu bilmeyiz.

— Demek sizin vaziyetiniz o vakıf meselesinde bir lâfz-ı murâddır?

— Hiç efendim, ne vakfedecek param vardı ve ne de bu işde bulundum.

— İstihlâsdan sonra siz Malta'dan doğru nereye geldiniz?

— Malta'dan doğru Ankara'ya geldim.

— Kemâl Bey o vakit nerede idi?

— Biz çıkdıkdan sonra o Malta'da idi. Sonra firâr etmiş, Avrupa'ya gitmiş.

— Pekâlâ Berlin'den buraya gelmesini kendisine kim yazdı?

— Hiç haberim yok.

— Buraya bir ân evvel gelmesini kim yazdı? Söyle cânım kararı.

— Nâmûsum hakkı için hilâf söylemiyorum. Hiç haberim yokdur.

— Peki, Kemâl Bey oradan buraya geldi. İstanbul'a gidip şirketlere vaz-ı yed etmek için ne düşündünüz ve neye karar verdiniz?

— Beyefendi biz oturup da böyle bir şeye karar vermiş değiliz.

— Efendi hazretleri ne emrederse olurdu değil mi?

— Kemâl Bey'le uzun uzadıya da görüşmeyiz biz, efendim, müzâkere edelim, falan edelim yokdur.

— Olur mu cânım?

— Vallahi yok Beyim.

— Peki, siz İstanbul'a geldiniz. Sonra?

— Bendeniz Zafer'in sonuna kadar kaldım. Doğrudan doğruya gitmedim. Berâ-yı ticâret buradan Mersin'e ve İzmir'e gitdim. Şahsî birçok işlere teşebbüs etdim. Sermâyem olmadığı için bir işde tutunamadım.

— Tabîî yeniden bir vaziyet almak istiyorsunuz. Teşkîlât yapmak istiyorsunuz.

— Hayır beyim. Bugün siyâsetden en yangın bir adam varsa bendenizim.

— Peki, Mersin ve Adana'da kimlerle işe başladınız?

— Bedri Bey, Çayırlızâde Hilmi Bey, Ankara mebûsu Kınacı Şakir Bey. Topdan gidip bir iş yapmak idi. Bendeniz onların yanına sokuldum. Yoksa yalnız başıma ne yapacakdım?

— İzzet Bey'le ayrıca bir iş tutmadınız mı?

— Katiyyen.

— Sonra İstanbul'a nasıl gitdiniz?

— İzmir'de hiçbir iş yapamadım. Şatlar vardı, zarar etdi. Atfasyo fabrikasına mürâcaat etdim. O yarı yolda patladı, dediler. Sonra İstanbul'a geldim. Râhatsızdım.

— İstanbul'a gelir gelmez yine Kemâl Bey'in yanına mı girdiniz?

— Kemâl Bey vaziyetimi biliyordu. Oraya gidince, gel beraber çalışalım, dedi. Ben de ticâretle meşgulüm. Gel beraber çalışalım, dedi. Bu kadar efendim.

— Kemâl Bey'in yanına girdiniz, ne yapdınız?

— Bendeniz râhatsız olduğum için münzevî hayât yaşadım ve hayât-ı husûsiyeme vâkıf olan bir arkadaşımın evinde yatar kalkardım. Ondan aldığım para büyük bir para değildi. İbtidâ yetmiş beş lira idi. Sonra elli liraya tenzîl etdi ve bundan dört beş ay evvelisi de vaziyet-i mâliyesinin adem-i müsâadesinden dolayı da kendine iş bul, dedi.

— Tabîî yine devâm ediyorsun?

— Gitmiyordum.

— Her gün oradasın.

— Bir şey arz edeyim. Hademe Hasib ve Hüsnü Bey burada. Kendilerinden sorunuz. Bendeniz ancak 15-20 günde bir uğrarım.

— Orada çalışmaya başladığınız vakit Rasim Bey'in iştirâki ne idi?

— Baytar Rasim Bey'i bendeniz eskiden tanımam. Orada gördüm.

— Bu Sarı Efe Edib de orada çalışdı, bu ne iş tutdu?

— Bunların ne iş tutduğunu kasem ederim ki bilmem. Çünkü bendenizin şirketlerin içinde bir vazîfem yokdur.

— Bu Abdülkadir filân?

— Abdülkadir'le birçok senedir görüşmedim.

— Kemâl Bey'in yanına gidip geldikce görmez mi idin?

— Ricâ ederim. Sözüme itimâd ediniz. Bendeniz hergün Kemâl Bey'e gitmem. Onun için kimin mektûb getirdiğini bilmem.

— Ardahan mebûsu Hilmi Bey'i?

— Onu gördüm.

— Her vakit beraber değil mi?

— Her vakit zannetmiyorum Beyefendi.

— 339'da intihâbât esnâsında Cavid Bey'in evinde bir ictimâ akdetdiler, siz ona iştirâk etdiniz mi?

— Bendeniz Cavid Bey'in evindeki ictimâa iştirâk etmedim ve hattâ evinin nerede olduğunu bilmem.

— Giden arkadaşlar da evini bilmezler, ama gitdiler.

— Onlar belki gitmişlerdir.

— Arkadaşlarınızdan bir şey sormadınız mı?

— Hayır, sormadım efendim ve işitmedim. Bendeniz esâsen siyâsetle meşgul değilim Beyefendi.

— Orada bir şeyler görüşmüşler, intihâbâta iştirâk edelim, etmeyelim diye. Bunların içinde Vehbi var, Hüsnü var, Edhem var, Kemâl Bey'in etrâfında olanlar hep var. Edhem de var. Yani sizin ayarınızda olanlar da var. İştirâk etmedinse bile duymadın mı?

— Sizi nasıl temîn edeyim, ne diyeyim? Ne ictimâa gitdim ve ne de sordum. Esâsen bendeniz intihâbâtla meşgul olmadım.

— Onlar da sözde intihâbla meşgul olmadılar fakat orada bir toplanma var. Ankara'ya gelip gitme, görüşme var.

— Hiç Reis Beyefendi, nâmûsumla temîn ederim ki bir alâkam yok.

— Kemâl Bey Terakkiperver Fırka'ya ne zaman alâka gösterdi?

— Onun bu Fırka'ya alâkasını bilmiyorum.

— Size bir tarafdan bir teklîf vâki olmadı mı?

— Hayır, teklîf vâki olsa, resmen teşekkül etmiş bir fırkaya girmekde mahzûr olmadığı için söylerdim. Siyâseti terk etdiğim için bu gibi işlerle meşgul değilim Ali Beyefendi.

— Siz Konya'ya niçin gitdiniz?

— Bağırsak ticâreti için gitdim.

— Ne vakit?

— Mebûs intihâbı zamanı orada idim.

— En son defa gidişini soruyorum?

— En son gitdiğim iki sene var.

— Yani Terakkiperver Fırka teşekkül etdiği sıralarda değil mi?

— Ben bağırsakcılık ediyordum.

— Ben de demiyorum ki sû-i kasd filân yapmağa gitdin. Orada birtakımlarıyla siyâsî münâkaşa yapmadın mı?

— Hayır, bendeniz siyâsî münâkaşa yapmadım efendim. Bendeniz Konya'da murahhaslık yapdım, tanırlar, bendenize sordukları vakit...

— Konya mebûsu Hoca Mustafa Efendi'yi tanır mısın?

— Tanırım.

— Onunla siyâsî mesâil üzerinde ne konuşdunuz?

— Hatırlamıyorum. Hiçbir siyâsî mesâil görüşmedim. Karahafızzâde Mustafa Efendi mi?

— Evet. Tanırsın, o da vaktiyle İttihadcı idi.

— Bendeniz böyle bir lâkırdı söylemedim. Benim Terakkiperverlerle böyle bir alâkam yokdur. Hoca ile gayet lâübâlî konuşuruz, fakat böyle bir şey aramızda geçmedi.

Kılıç Ali Bey — Sen Belediye reisine de söylemişsin. Baba'ya ben böyle bir şey söyledim, onu bir mesele yapdı. Öteye beriye haber verdi demişsin?

— Bakınız Beyim arz edeyim: Kâzım Bey'e dedim ki böyle bir şey şâyi olmuş, çok teessüf ederim, dedim. Benden böyle bir şey sâdır olmadığını söyledim.

— Nasıl şâyi olmuş?

— Bendenizin duyduğum bu tarzda değildir. Gûyâ demişim ki pâdişâh gelir de görürsünüz, demişim, hâlbuki Hoca'ya ben böyle bir şey demedim.

— En son Kemâl Bey'le nerede görüşdünüz?

— Mesadet Hanı'nda.

— Ne vakit?

— Gününü hatırlamıyorum.

— Bayramdan ne kadar evvel?

— 20 gün evvel, belki de on beş gün evvel gördüm. Millî Mahsûlât'ın bir dâvâsı vardı. Onu anlamak için bendenize havâle etmişdi. Onun cevâbını getirdiğim vakit gördüm.

— Ondan sonra ne vakit gördünüz?

— Ondan sonra hiç görmedim.

— Gaybûbeti ne vakit haber aldınız?

— Bendeniz henüz tevkif edilmemişdim. Gazetelerde okudum.

— Kimseden tahkik etmedin mi?

— Hayır.

— Mesadet Hanı'na gelmediniz mi?

— Hayır.

— Arkadaşlarınızdan hiçbir kimseye sormadınız mı?

— Hayır efendim.

— Niçin merâk edip sormadın?

— Bendeniz o vakayı işitdiğim vakit hayret içinde kaldım. Gazeteyi de okumadım. Bayram da araya girdi. İstanbul'a inemedim, esâsen de indiğim yok.

— Demek ne olduğunu, nasıl firâr etdiğini anlamadın?

— Hiç.

— İşte buna inanılmaz. Hiç olmazsa telefonla sormuşsundur.

— Katiyyen efendim. Bana vakayı akşam üzeri anlatmış idiler. Hattâ sû-i kasd meselesini gazetede de okumadım. Bana dediler ki sû-i kasd meselesinden haberin var mı, hayır, dedim.

— Bunu nerede söylediler?

— Hayri Bey'in yanında söylüyorlar.

— Siz Hayri Bey'in yanında mı oturursunuz?

— Evet, Yeniköy'de Hayri Bey'in nezdinde oturuyorum. Şimdi bendenize ahvâl-i husûsiyemden bahsetdireceksiniz. Pek acı gelir, bahsetmek istemiyorum.

— Sizin orada uzun zamandan beri İstanbul'a geçmediğinizi bilen var mı?

— Biliyorlar.

— Kim biliyor?

— Hayri Bey biliyor, Refik İsmail biliyor. Refik İsmail Bey bendenizin komşumdur. İstanbul'a inmem, on beş günde yirmi günde bir inerim, esâsen malûlüm, râhatsızım.

— Bugünlük bu kadar kâfîdir.

Reis (*Heyet-i Hâkime ile badel-müşâvere)* — Muhâsebeci Said Bey'in gayr-i mevkuf olarak muhâkemesine karar vermiş ve bu karar mûmâ-ileyhe teblîg edilmişdir.

Naim Cevad Bey'in Muhâkemesi

Reis — İsminiz?

— Naim Cevad.

— Pederinizin ismi?

— İbrahim Hakkı.

— Aslen nerelisiniz?

— Kırkkiliseliyim.

— Hâlen ticâretle mi iştigal ediyorsunuz?

— Evet.

— Evvelce asker miydiniz?

— Evet efendim.

— İstifâ mı etdiniz? Tekaüd mü oldunuz?

— İstifâ etdim efendim.

— Şimdi ne ile meşgulsünüz?

— Şark Eşyâ Pazarı'nın müdîriyim.

— Şark Eşyâ Pazarı şirket hâlinde midir?

— Şark Eşyâ Pazarı, eski ordu ve donanma pazarıdır. Anonim şirket hâlindedir.

— Meclis-i idâresinde kimler vardır?

— Meclis-i idâresinde Halil Paşa, Kütahya mebûsu Nuri Bey, Refik İsmail Bey, Rıza Bey vardır.

— Meclis-i idâre reisi kimdir?

— İsmail Fehmi Bey'dir.

— Pekâlâ siz ne vakitden beri müdîrsiniz?

— Bir buçuk seneyi geçiyor.

— Siyâsetle iştigal etdiniz mi?

— Hayır.

— Millî Cidâl esnâsında nerede idiniz?

— Bidâyetde İstanbul'da idim. Harbiye Dâiresi Piyade Şubesi müdîri idim. Oradan buraya esliha ve cephâne sevk etdim. Takrîben 50-60 bin silâh, cephâne ve 500-600 makineli tüfenk gönderdim. Oradan 16 Mart'da buraya geldim. Buradan Şark cephesine gidildi, oradan da daha Şark'a, memlekete daha ziyâde hidmet edeceğim ümîdiyle Azerbaycan'a geçdim.

— Buradan hangi tarihde gitdiniz?

— İstanbul'dan 336 senesinde buraya geldiğimiz zaman 20 Mart'dan sonra, Haziran aylarında Şark'a gitdim.

— Şark cephesinde vazîfe aldınız mıydı?

— Hayır, doğrudan doğruya karargâhda idik, erkân-ı harb zâbiti olarak.

— Gidişiniz nasıl oldu, kendi arzunuz üzerine mi gitdiniz?

— Evvelce Şark'da bulunmuşdum. Daha ziyâde memleketime hidmet ederim ümîdiyle Kâzım Paşa'ya teklîfde bulundum.

— Enver Paşa'nın yanına gitmek için?

— Doğrudan doğruya Azerbaycan'a gitmek üzere.

— Evvelce oralarda bulundunuz mu?

— Harb-i Umûmî'den sonra, Mütâreke'den evvel orada idim.

— Orada ne vazîfede idiniz?

— Orada İslâm Ordusu vardı, o İslâm Ordusu'nda bulundum.

— Nuri Paşa'nın mâiyetinde mi?

— Evet.

— Şark'da son defa gitdiğinizden itibâren siyâsî ve askerî ne gibi faâliyetde bulundu iseniz sırasıyla söyleyiniz.

— Takrîben Haziran 336'da Şark cephesinden ayrılmışdım. Kâzım Karabekir Paşa'ya tahrîren mürâcaat etmişdim. Kendileri de muvâfakat etdilerdi. Bu sûretle ayrıldım.

— 336 Haziran'ında mı?

— Takrîben 336 Haziran, öyle hatırlıyorum, buradan Karabağ'a geçecekdim. Urdubad diye bir yer vardır, oradan bir kâğıd aldım, o zaman Bayezid'de fırka kumandanı Cavid Bey idi. O Cavid Bey bir kâğıd yazıyor diyor ki: "Erzurum'dan emir aldım. Bolşevik kıtaâtı ileriye doğru hareket etdiği işidiliyor. Bunun için ne yaparsan yap,

bunlarla temâs et!" Bendeniz bu esnâda meşgulken Karabağ'dan şu haber gelmişdi. Nuri Paşa Bolşevik kıtaâtına karşı taarruz etmiş, muvaffak olamamış, Urdubad üzerine ricat ediyor. Yanında bir süvâri, bir piyade alayı, 8-10 top, yirmi, otuz mitralyözden ibâret bir kuvvetle Hüdaaferin Köprüsü üzerinden geri çekiliyor. Bundan tabîî Bayezid'i haberdâr etdim. Urdu'ya da haber verildi. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa'nın bir telgrafı telefonla geliyor, onda, Naim Cevad ne yapıp yapsın mutlaka içeriye geçsin, orada bulunan Bolşevik en iyi bir sûretde ve en yakın bir zamanda bize Nahcıvan'a getirsin. Eğer bunu yaparsa memlekete en büyük hidmeti yapmış olacakdır. Çünkü Garb'daki vaziyet şudur diyor ve Yunanlılar hakkında malûmât veriyordu. Bendeniz tam hareket edeceğim sırada Nuri Paşa geldi, ona vaziyeti anlatdım, o zaman Anadolu'nun istediği şudur: Sizin Bolşeviklere karşı hareketiniz doğru olmayacakdır, binâenaleyh geri çekilmekte olan kıtaât buraya celbedilsin, dedim. Bunun üzerine birkaç kişi çıkardık bütün kıtaâtı oraya celbetdik, ben de Şark cephesine –ki o zaman Şark cephesi değildi, Kolordu'dan ibâretdi– yazdım, dedim ki: Bunların her hâlde silâh ve cephânelerinden istifâde ediniz, fakat Bolşevik kıtaâtı kızgın bulundukları için bunları daha içeri aldırırsa daha muvâfık hareket etmiş olursunuz. Nitekim öyle yapdılar silâhlarını, toplarını filân aldılar, bendeniz daha ileriye hareket etdim. İlk Bolşevik fırkasını buldum. Kumandanıyla temâsa geldim ve Anadolu'nun vaziyetini anlatdım. Ve kendileriyle temâs etmek istediklerini söyledim. Bunun üzerine Bakû'de bulunan ordu kumandanına haber verdi. Ordu kumandanı Levandovski nâmında bir zât idi. O da muvâfakat edeceğini bildirdi, bendeniz Karabağ'ın merkezi olan Şuşa'ya geldiğim zaman üç tane mazrûf aldım. Bunlardan bir tanesi Halil Paşa'ya, bir tanesi Levandovski Ordu Kumandanlığı'na, bir tanesi de o zaman Reis-i Cumhûr bulunan Neriman Nerimanof'a yazılmışdı. Bunlarla birlikde bir tane de bana husûsî olarak bir kâğıd geliyordu. O kâğıdda, üç tane mazrûf gönderiyorum, bunların hulâsası da şundan ibâretdir, diyor. O zaman bu malûmât Kâzım Karabekir Paşa tarafından veriliyordu ve meâli de: "Bolşeviklerle temâsınız her hâlde lâzım, Halil Paşa Moskova'da bulunduğu zaman Anadolu için muvaffak olmuş olduğum top, tüfenk ve sâirenin ve gerekse paranın kolaylık-

la geçebilmesi için Azerbaycan'la Türkiye, yani Anadolu arasında bir muvâsala hattının ve bunun için de her hâlde şimendöfer hattının açılması lâzımdır. Bu hattı ne yapıp yapıp açın" dedi. Ve Halil Paşa'ya teşekkürü muhtevî bir şeyi de yazıyordu. Bu tahrîrâtın esâsı da Halil Paşa'nın Moskova'dan Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne çekmiş olduğu telgrafdan kendilerine verilen malûmâtdı, bunun üzerine bendeniz Bakû'ye hareket etdim. Bakû'ye Halil Paşa da gelmişdi. Onunla birlikde Levandovski ile görüşüldü.

— Bu cihetleri uzun boylu anlatdılar. Asıl Enver Paşa ile Halil Paşa ile siyâsî bazı vaziyetler var, onlara doğru gidiniz.

— Müsâade ederseniz sırasıyla arz edeyim ki oraya geleyim ve kısa söyleyeyim. Bakû'ye geldikden sonra görüşüldü. Bu yolun açılması için ancak, Polzenski denilen bir ordu kumandanı vardır. Onun gelmesine mütevakkıfdır, dendi. Ertesi günü o geldi. Kendisiyle görüşüldü. Bir süvâri livâsı verilerek, Halil Paşa da beraberimizde olduğu hâlde Nahcıvan'a doğru yürüdük ve yolu açdık. O zaman bizim oradaki kıta çekilmiş gitmiş olduğundan ahâlî başıboş bırakılmışdı. Bir adam-ı mahsûs ile Kâzım Karabekir Paşa'ya malûmât verildi. Oradan kıtaât celbedilerek, o sûretle her iki kıta, gerek Bolşevik kıtaâtı ve gerekse bizim kıtaât orada yerleşdi. Kâzım Karabekir Paşa şimendöfer hattının açılması için çok ısrâr etdi ve Halil Paşa'dan çok ricâ etdi ki Bolşevik ordusu imâle edilsin. Evvelâ Bakû'ye geldik. Orada bulunan zevâtla görüşüldü ve onlar bu fikirle imâle edildi ve denildi ki Moskova'ya gidilecek, bu işi orada tesbît edersiniz. Halil Paşa ile birlikde Moskova'ya gitdik. Moskova'da görüşüldü. Fakat o zamanki ricâl biraz teennî etdiler. Zâten biz bunu düşünürken Kâzım Karabekir Paşa'nın da taarruzu başladı. Ve harekât-ı taarruziye bitdi. Bunun üzerine vazîfemiz bitdi. Ve Halil Paşa, ne İngilizlerle veyâhûd Antant'a karşı bir müşkilât gösterilmek için Türkistan'a ve Hindistan'a karşı bir hareket yapılsın, dedi. O vakit Bolşevik rüesâsı buna muvâfakat etmişdi. Oradan kalkılıp Türkistan'a gitdik.

— Yalnız mı?

— Hayır, Halil Paşa ile beraber orada bir ay kadar kaldık. Sonra bu iş kaldı. Tekrar dönmemiz îcâb etdi. Biz Moskova'ya döndüğümüz zaman Enver Paşa da Moskova'ya gelmiş bulunuyordu.

— Yanında kim vardı?

— Ziya Bey isminde bir zât vardı.

— Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir filân yok mu idi?

— Hayır, yokdu efendim. Moskova'da bir müddet çalışıldı. Kendileri daha evvelce İslâm İttihadı Cemiyeti nâmıyla bir cemiyet yapmışlar ki bu da hâricde çalışacak ve dolayısıyla memlekete hidmet olacak.

— Nerede yapmışlar?

— Bilmiyorum.

— İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti mi?

— Evet. Orada bir müddet bulunduk. Halil Paşa râhatsızlandı ve Trabzon'a gelmişdi. Sonra tekrar bilmem nasılsa çıkmış, ondan malûmâtım yok. Bendeniz Moskova'da kaldım.

— Kim geldi?

— Halil Paşa.

— Başka?*

İbrahim Edhem Bey'in Muhâkemesi

— Ne iş yaparsın, ne alırsın?

— Çalışmaya yeni başladık. Zeytinyağı alırdık. Fabrika var. Fakat yeni teessüs etdi. Bir sene çalışdık. Esâsen sermayemiz müsâid değildi. Geçen sene kısır sene idi. Masrafımızı bile çıkaramadık.

— Peki arefe günü geldin, Kemâl Bey'i bulamadın mı?

— Hayır efendim.

— Yazıhâneye, Mesadet Hanı'na geldin mi?

— Gelmedim.

— Niçin?

— Bayramın dördüncü günü bendeniz bulunduğum yerden çıkmışdım, gazeteler meseleyi almış vermişdi. O sırada Kemâl Bey tagayyüb etmişdi.

— Demek gazetelerden öğrendin?

— Evet.

— Arkadaşlarına sordun mu?

— Vehbi'ye sordum.

— Vehbi'yi nerede buldun?

---

* Bu muhâkemenin devamı için bkz. s. 587.

— Mağazada.
— Ne vakit?
— Bayramın dördüncü günü.
— Orada başka kimi buldun?
— Nazif Bey'i.
— Başka?
— Başka yok.
— İstanbul'da sâbık Ardahan mebûsu Hilmi Bey'i gördün mü?
— Görmedim.
— Hüsnü ile görüşdün mü?
— Görüşdüm.
— Nerede?
— Mağazada görüşdüm.
— Kemâl Bey niçin tagayyüb etmiş?
— Bilmiyorum.
— Arkadaşların ne mütâlaa söylüyorlar?
— Hepsi mütehayyir idi.
— Belki uruc etdi zannediyorlardı? Neye mütehayyir oluyorlar? Nereye gitdiğini bilmez olurlar mı?
— ...
— Nereye gitdiğini sormadın mı?
— Sormadım.
— Abdülkadir'le nasıl tanışırsınız?
— Hiç tanışmam, muârefem yokdur.
— Şükrü Bey'le?
— Onunla da.
— Ziya Hurşid'le?
— Hiç tanımam.
— [*Müddeî-i umûmî Bey'e*] Zât-ı âlînizin soracağı bir şey var mı?

Müddeî-i umûmî — Hayır efendim.

— Beş dakika teneffüs.

XXII

Naim Cevad Bey ve Kapıcı Hasib'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: XLIII]*

Naim Cevad Bey, Kara Kemâl'in kapıcısı Hasib İstiklâl Mahkemesi huzûrunda son hâdisâta dâir îzâhât veriyorlar.

Samsun limanına ilticâ – Niçin kömür alacaklarmış? – İstiklâl Mahkemesi huzûrunda – İstanbul'dan gelen bir mektûb – Hasib amelelik yapmış – Mesadet Hanı müdâvimleri kimlerdi? – Kara Kemâl ne vakit kayboluyor? – Hasib'in bilmediği mesâil – Kimlerle hafî ictimâlar yapılıyordu? – Nâmûssuzluk yapan efendi – Kara Kemâl'in son günlerdeki vaziyeti – Maslûb Hilmi'nin sık sık ziyâretleri neye matûfdu?

— İşte o kadar.
— Küçük Talat?
— Onları bilmiyorum.
— Halil Paşa Moskova'dan mı geliyordu?
— Evet Moskova'dan, râhatsız olmuşdu. İbrahim Talî Bey de orada idi. Kendisini muâyene etdi. Ve biraz ciğeri râhatsız bulun-

---

* *Hâkimiyet-i Milliye,* sayı: 1861, 12 Eylül 1926, s. 4.

duğu için kendisinin Türkiye'ye, Trabzon'a gitmesine rızâ göstermişlerdi. Ondan sonra Moskova'da bulunduğum zaman bir hâdise oldu: İstanbul'da Vrangel ordusundan Bolşeviklere bir heyet gelmiş, bu ordu o zaman Fransızlara gücenmiş, Bolşeviklere arz-ı hidmet etdi. Tabîî o zaman Garbî Anadolu ve İstanbul işgal edilmiş vaziyetde, onun için Enver Paşa dedi ki: Siz bunun üzerine ne tesîr yapabilirsiniz, bu işde ne kadar muvaffak olabilirsiniz? Enver Paşa da düşündü şu kararı vermişdi: Garb vilâyetlerimiz meşgul, Anadolu'nun bunlara bir şey yapması mümkün değil. Binâenaleyh arkadan hiç olmazsa bir tesîr yapabilirsek, Anadolu'ya büyük bir nefes aldırmış oluruz. Bunun üzerine bu vaziyeti alabilmek ve bunun hakkında buradaki kuvvetleri toplayabilmek için bendenizin İstanbul'a gitmem lâzım geldi ve Kırım tarîkiyle bir motora bindim, İstanbul'a hareket etdim. İstanbul'dan Anadolu'ya silâh kaçakçılığı yapdığım ve esliha ve cephâne sevk etdiğim için o zaman hakkımda idâm kararı verilmiş, onun için teennî ile hareket etmek mecbûriyeti hâsıl oldu, evvelâ motor Amasra'ya yanaşacak.

— Bu hangi tarihde?

— 337 bidâyetinde, Nisan'da galibâ.

— Evet, sonra?

— Amasra'dan kömür alarak hareket edecekdik. Kömürlerin arasında bir yer yapılacak ve o yere gizlenerek İstanbul'a girecekdim. Amasra'ya geldiğim zaman o vakit Ankara'nın malûmâtı vardı. Esâsen Vrangel için gideceğim husûsunu, Enver Paşa bana söylemişdi ki: Ertesi gün Moskova sefîri Fuad Paşa'ya malûmât verecek, bu zât da doğrudan doğruya Ankara merkezini haberdâr edecekdi. Ve bendeniz de bilmiyorum ki Ankara merkezi bundan haberdâr edilmişdir. Ankara'dan çağırdılar. Ankara'ya geldim. O zaman Birinci İstiklâl Mahkemesi vardı. Tam o esnâda Yunanlıların hareket-i taarruziyesi başladığı için tabîatıyla burada muhâkeme intâc edilemedi, Kayseri'ye gitmişdik. İstiklâl Mahkemesi bütün bu husûsâtı tezekkür etdi. Netîce itibârıyla berâetime karar vererek bırakdı.

— Bir defa Enver Paşa'nın Moskova'ya gelişi böyle bir vazîfe ve maksad için değildi. O tarihlerde bahsetdiğiniz gibi bir İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti programı yapmışlardı. Ve böyle bir cemiyet

vücûde getirmişlerdi. Merkezi Berlin'den Moskova'ya getiriliyor ve bunu tatbîk etmek üzere birtakım teşebbüslerde bulunmuşlardır. Birincisi Küçük Talat, Nail ve Hafız Mehmed'i bir grub hâlinde sokmuşlardı. Diğer tarafdan da daha Şark'a doğru sokmuşlardır. Bu Küçük Talat'ın, Nail'in, hattâ Halil Paşa'nın ifâdesiyle tesbît edilmişdir. Şimdi bir defa, sizin bahsetdiğiniz Vrangel Ordusu'nu elde ederek işgal edilmiş olan Garb vilâyetlerimize karşı düşmanın aleyhine istimâl edilebilmek gibi birtakım farziyât yokdur. Bu kat'î-dir. Sonra sizin Kırım'a gelip de oradan Amasra'ya geçmekliğiniz de hakikat-i hâle muvâfık değildir. Yani siz doğrudan doğruya Anadolu sâhillerine geliyorsunuz ve program tevzî ediyorsunuz.

— İmkân yok.

— Elinizdeki programları sevâhilde dağıtdığınız vâkidir.

— Hayır efendim; Birinci İstiklâl Mahkemesi'ne de arz etdim, o zaman Kılıç Ali Beyefendi de Birinci İstiklâl Mahkemesi a'zâsı idi. Ve İstiklâl Mahkemesi'nde bunları tamâmıyla arz etdim ki bunlar vârid değildir.

— Vaziyet söylediğim gibi. İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'nin programını tatbîk etmek için geldiniz.

— Böyle bir kanâatle hiçbir vakit buraya gelmedim.

— Pekâlâ siz Enver Paşa?

— Enver Paşa'yı düşünmüyorum. Bendeniz memlekete olan hidmeti düşünüyorum; Anadolu teslîhâtını yalnız bendeniz idâre etdim.

— Ali Fuad Paşa'nın filân malûmâtı yok.

— Bendeniz hakikati söylüyorum. Kendi hakkımı söylüyorum.

— Siz böyle yapdığınızı söylüyorsunuz. Hâlbuki hakikat böyle değildir.

— Belki aldanmışım. Asıl hakikati söylüyorum. Bidâyetdeki hidmetimi intâc için geliyorum. Amasra'dan İstanbul'a gidecekdim. Hâlbuki buraya celbedildim.

— Niçin o vakit Hükûmet'e malûmât vermediniz?

— Verdim.

— Nasıl verdin? O İstiklâl Mahkemesi'nde geçen evrâkınızı aldık.

— İstiklâl Mahkemesi'nde geçen ahvâli kâmilen söyledim. Eğer Amasra'dan malûmât vermediğimi diyorsanız, bilmiyorum ki doğ-

rudan doğruya Moskova'dan haber verilmişdir. Eğer şâyi olursa ben İstanbul'a gidemezdim.

— Öyle farz edelim.

— O zaman vaziyeti gördükden sonra Ankara'ya malûmât verecekdim.

— Bırakdınız, Şark'a gitdiniz.

— Memlekete daha fazla hidmet edeceğim kanâatiyle gitdim.

— Kanâat olur mu? Asker aldığı emri yapar. Mücâdele-i Milliye esnâsında bırakıp gidiyorsun.

— Müsâade etdikden sonra ne yapayım?

— Kim müsâade etdi? O esnâda hidmet etdirmek imkânını görmediler, bırakdık, çekildik.

— Bir iki hidmet etdim, diyorum. Birisi Anadolu'nun teslîhâtı husûsunu bizzât bendeniz idâre etdim.

— Siz öyle farz edersiniz. Fakat ordunun sizin üzerinizde bir hakkı vardır. Bırakıp gidemezdiniz.

— Ordu kumandanının salâhiyeti dâhilinde koyuvermezdi, bırakmazdı.

— O zaman henüz zabt ü rabt teessüs etmediği için bırakdınız, gitdiniz.

— Tahrîrî olarak mürâcaatım vardır.

— Öyle olduğunu farz edelim. Amasra'ya geliyorsunuz, ben İstanbul'a gidiyorum, diyorsunuz. Amasra'da kaç gün kaldın?

— Hiç kalmadım. Ankara'dan emir gelinceye kadar durunuz, dediler.

— İstanbul'a geçecekdiniz, sonra?

— İstanbul'daki vaziyeti anladıkdan sonra hem buraya, hem oraya malûmât verecekdim.

— İstanbul'da böyle müsâid bir vaziyet varsa Ankara Hükûmeti kendi vesâitiyle tahkikat yapabilir, siz yalnız fâideli bir şeyi der-hatır etdirebilirsiniz. Nereden tahmîn ediyorsunuz ki bir Vrangel Ordusu'nun enkazını elde edeceksiniz de bizim memleketimizde bizim lehimize hareket etsin, bu nasıl olur?

— Her türlü şeyden istifâde etmek lâzımdır. Memleketim için fâidelidir. Ve memleket için ne kaybetmiş olunur? Kazanırsam memleket için bir muvaffakıyetdir. Kaybedersem bir şahsın muvaffak olamamasıdır.

— İstiklâl Mahkemesi sizi isticvâb etdi. Yani şübhe altında tevkif edildiniz de geldiniz değil mi?

— Tabîî, şübhe altında.

— Peki, geldiniz koyverdiler. Oradan nisbetiniz mi kat' edildi, yoksa istifâ sûretiyle mi?

— İstifâmı kabûl edelim mi, etmeyelim mi? Bu ordu kumandanının salâhiyeti dâhilinde midir değil midir, diye o zaman Dîvân-ı Harb bir karar veremedi. Dîvân-ı Temyîz-i Askerî'ye gönderdiler, orası muvâfakat etdi. Ondan sonra askerlikden çekildim.

— Burada ne ile meşgul oldunuz?

— Nerede?

— Ankara'da.

— Ankara'da bir fırın açacak, onunla meşgul olacakdım.

— Kiminle?

— Yalnız başıma, Mehmed Ağa isminde birisi vardı. Onunla çalışacakdım. Fakat bakdım ki beceremedim, kaldı. 2-3 ay için hayâtımı kazanmak üzere böyle çalışdım.

— Kiminle düşüp kalkıyordun?

— Burada mı efendim?

— Evet.

— Geldiğim zaman Hilmi Bey vardı.

— Hafız Mehmed Bey, Abdülkadir Bey?

— Abdülkadir arkadaşım değil, o vakit tanıdım.

— Nail?

— Evet, burada idi.

— Nail'in ve Hafız Mehmed'in Şark'daki ictimâlarda bulunduğuna ve buraya bir vazîfe ile geldiğine dâir ne biliyorsanız anlatınız.

— Onlarla beraber hiç bulunmadım.

— Burada?

— Burada onlarla hiç bulunmadım. Bir defa şübhe altına girip ve bunu isbât edip kurtuldukdan sonra hiç siyâsetle iştigal etmedim.

— Ali İhsan Bey filân muhâkemede söylemişlerdir. Bir iki defa siz bulunduğunuzda, bir iki defa Abdülkadir'in evinde, Halk Şûrâlar Fırkası Programı'nı müzâkere etdik, diyorlar.

— Bendeniz bu defa muhâkemeden kurtuldukdan sonra katiyyen siyâsetle iştigal etmedim.

— Ali İhsan Bey'le beraber müzâkere etdik derse, ne dersin?
— Böyle bir şey ne müzâkere etdim, ne de bir şey.
— İşte söylüyorum: Abdülkadir, Nail, siz, İzmit mebûsu olan Şükrü birlikde ictimâ ederek müzâkereler yapdınız.
— Hayır efendim, imkân hâricinde.
— Ben söylüyorum.
— Yapsam, evet vardım, derim Beyefendi.
— Size iftirâ mı ediyor dersiniz?
— Eğer böyle söylüyorlarsa iftirâ ediyorlar.
— Ne için iftirâ etsinler?
— Arz etdim Beyefendi, bendeniz siyâsetden çekildim bitdi. Ondan sonra ticâretle meşgul olmağa karar verdim. Ve onun üzerinde yürüdüm. Bundan ne sağa ne sola inhirâf etmemişimdir.
[*Ali İhsan Bey'in ifâdesi okundu.*]
— Ne dersiniz?
— Hayır efendim, imkân yokdur.
— Pekâlâ, kabûl etmiyorsunuz. İstihlâsdan sonra İstanbul'a avdet etdiniz?
— Evet, İstanbul'a nakletdim.
— Ne ile meşgul oldunuz?
— Ticâretle.
— Kiminle ve ne ile?
— Evvelâ arkadaşım Rıza Bey idi, komisyonculuk yapdık.
— Başka?
— Bilâhire Kara Vasıf Bey arkadaşımız oldu. Ondan sonra bir müddet böyle devâm etdi. Arz etdiğim bir buçuk sene evveline kadar; bir buçuk sene sonra ben ayrıldım. Doğrudan doğruya bu Şark Eşyâ Pazarı'yla çalışdım.
— Abdülkadir Bey'le birlikde iş yapmadınız mı?
— Hayır. Hangi arkadaş olursa olsun bir iş getirirse kabûl edelim, dedik, fakat gelmedi. Olmadı.
— Abdülkadir'le münâsebetiniz nasıl?
— Kendisini Ankara'da tanıdım.
— İstanbul'da da görüşürdünüz.
— İstanbul'da pek nâdir olarak görüşdüm.
— Diğerleriyle, Kara Vasıf Bey'le görüşüyor muydunuz?

— Arz etdiğim gibi birçok seneden beri görüşmüyorum. Ender tesâdüf edersem selâmlaşırdım. Rıza Bey ile dâimâ beraber çalışdık. Aynı zamanda a'zâdır.

— Ayrıca faâl vazîfesi var mı?

— Şirketin murahhası, a'zâsı.

— Şükrü Bey'le görüşür müydünüz?

— Hangi Şükrü Bey ile?

— İzmit mebûsu.

— Hayır, görüşmezdim.

— Abdülkadir'le en son ne vakit görüşdün?

— En son zannederim takrîben dört ay evvel yazıhâneme gelmişdi. Halil Paşa filân da orada idi, geldi. Beş dakika kadar oturduk. Bir Yahudi ile bağırsak işleri varmış, bunu söylemişdi. Kahve içdi, gitdi. En son görüşüm budur.

— Ardahan Hilmi ile çok görüşürsünüz değil mi?

— Evet, onunla çok görüşürdüm.

— Kara Kemâl ile?

— Kara Kemâl ile hiç görüşmem.

— Hiç görüşmez misin?

— Bir defa burada gördüm.

— Hafız Mehmed'le?

— Burada görüşdüm.

— İstanbul'da?

— Bir defa Adliye'de tesâdüf etdim. Selâmlaşdım.

— Orada İstanbul'da?

— Belki bir iki seneden beri hiç görüşmedim. Ancak bir defa Adliye'de tesâdüf etdim. Selâmlaşdım.

— Hilmi'nin not defterinde şöyle bir şey vardı: 4 Şubat 342, siz, Abdülkadir, Kara Kemâl, Kara Vasıf, Ziya, zannederim bir de Halil var (Halil Paşa olacak), bir iki saat kadar bir yerde bulunmuşsunuz?

— Hatırlamıyorum. Belki bir defa köprü üzerinde geçerken tesâdüf etdim, belki odur.

— Bir iki saat oturduğunuzu not defterinden anlıyoruz.

— Hatırlamıyorum.

— Hatırlamıyorum olur mu? Yedi, sekiz kişi birarada toplanır da hatırlamıyorum olur mu?

— Çok zaman geçdiyse hatırlamıyorum.

— Yenidir, Şubat'dadır. Sizin böyle yakın bir ictimâı unutacak kadar zekânız zaîf değildir.

— Hatırlamıyorum Beyefendi. Onlardan birisi nerede olduğunu söylerse belki hatırlarım, şimdi hatırlayamıyorum.

— 24 Mart'da yine Hacı'nın çayhânesinde Kara Kemâl, Nail, Aziz, Abdülkadir, siz beraber bulunmuşsunuz.

— Nail Bey'e Ramazan'da bir kerre tesâdüf etdiğimi biliyorum. Fakat Kara Kemâl'e tesâdüf etdiğimi bilmiyorum.

— Bu kimin imzâsıdır?

— Levâzımât-ı Umûmiye İkinci Şube müdîri İsmail Hakkı Bey'in imzâsıdır. Kara Kemâl'in olduğunu bilmiyorum.

— Bu kimin imzâsıdır?

— Levâzımât-ı Umûmiye İkinci Şube müdîri İsmail Hakkı Bey'dir, kendisi buradadır.

— Sizin Abdülkadir'le bir husûsiyetiniz olduğuna delâlet edecek bir cümle vardır.

— Lûtfen okur musunuz?

— "Abdülkadir Bey kardeşimizle irsâl buyurulan lütufnâme" deniliyor.

— Bu Abdülkadir Bey merkez levâzımında olan Abdülkadir Bey'dir ki kendisi Levâzım reisidir.

— Demek öteki Abdülkadir değil?

— Hayır efendim.

— İstanbul'da nerede ikamet ediyorsunuz?

— Osmanbey'de oturuyorum. Orada hemşîrem var. Onun çocuklarıyla beraberim.

— Son zamanlarda Nail Bey'le birleşmediniz mi?

— Hayır efendim. Yalnız son Ramazan bayramı idi. Hemşîremin bir çocuğu vardır. Kendisini nikâhlayacak idik. Kendisinin merâsimde bulunmasını ricâ etdim. Bu sûretle geldiler ve nikâh merâsiminde bulundular.

— İzmir'deki muhâkeme esnâsında, sû-i kasdin akabinde İstanbul Polis müdîrinin Nail veya Naim Cevad Bey tarafından deruhde edileceği hakkında Laz İsmail'in ifâdesi vardır.

— Böyle bir şey hatır ve hayâlimden geçmemişdir ve geçmez de. Ben ticâretle meşgul bir âdemim. Sükûn içinde vakit geçirmek isterim. Böyle bir şey düşünmedim ve düşünmem.

— Demek Abdülkadir'le yakın zamanda görüşmediniz?

— Arz etdim efendim. Yalnız bir defa gelmişdir. O vakit de birçok arkadaşlar vardı.

— Pekâlâ kâfîdir.

Reis (*Naim Cevad Bey'e hitâben*) — Şimdi içeriye çekildiğiniz zaman sizin hakkınızda şöyle bir mektûb aldık; okuyalım da dinleyiniz.

Huzûr-ı âlîlerine

Efendim!

337 senesinde Amasra mevki kumandanı idim. O zamanlar Amasra limanı hâlî ve ıssız idi. Âdetâ kaçakçı ve sâireler için kısmen sâlim bir mevki idi. Bu esnâlarda bir gün limana bir motor gelmiş ve bir saat kadar sonra şübhe üzerine mezkûr motora gitdiğimde serdümeninin Enver Paşa'nın istimbotunda serdümenlik eden Rizeli Şaban olduğunu gördüm. Şübhelerim daha ziyâde takviye bulması üzerine motoru taharriye başladım. [Komünist propagandası ihtimâline binâen müteyakkız bulunulması emri olduğundan] ilk serdümene niçin Amasra'ya geldiklerini sordum, muhâlefet-i havadan cevâbını vermişdi. Velhâsıl motoru taharriyâtımda başaltında üç şahıs gördüm; ikisinin Rus Ticâret Komiserliği murahhası olduğunu ve diğerinin de erkân-ı harb binbaşılarından Naim Cevad Bey olduklarını ısrârla öğrendim. Gazetelerde okuduğuma göre: Benzinlerinin yetmediğinden geldikleri ifâdesini gördüm. Buna binâen zât-ı devletlerine meseleyi arz etmeği münâsib görerek iş bu varakpâre-i âcizî tasdîrine ictisâr eyledim. Benzinleri de vardı. Bir maksada binâen geldikleri ve bunlardan yalnız Naim Cevad Bey'i posta ederek mahfûzen Ankara'ya sevketdiğimi arz eylerim, efendim.

16 Ağustos 926
Haliç'de Zahof gambotu süvârisi
K: Yüzbaşı Nazmi

— Sûreti tedkiki emir buyurulursa etrâfıyla arza hâzırım efendim.

— Gördün mü?

— Efendim! O benzin diyor. Ben kömür diyorum. İhtilâf yok.

— Oraya kaçak olarak geliyorsunuz.

— Hayır efendim.

— Nasıl hayır, işte öyle yazıyor. Hattâ seni tutup Hükûmet'e teslîm ediyor?

— Bunun hesâbını Birinci ve Beşinci İstiklâl Mahkemeleri'nde verdim ve berâet etdim. Bunlar âşikâr olan şeyler Beyefendi. Sonra beni çıkarması yokdur, oraya kömür almak için uğradık.

— Ne kömürü efendim?

— Efendim, kömürü motora yığacak ve alt tarafında biz mahfûz kalacak idik. Yani İstanbul'a maden kömürü götürüyorum şeklinde İstanbul'a girecekdim. Yanımda iki tane Rus vardı.

— Bunlar hiçbir sûretle tevîl götürmeyen şeylerdir. Siz sûret-i mahsûsada vazîfe alarak geliyorsunuz.

— Arz ediyorum efendim. Vazîfe alarak geldim. Fakat vazîfem vatanî düşünce iledir. Memleketime son bir hidmet yapabilir miyim ümîdiyledir.

— Vrangel Ordusu'yle münâsebetin yok ki.

— Beyefendi yanımda iki Rus var. Bunlar kimlerdir? Vrangel Ordusu'nun münâsebeti olan adamlardır. Ve Moskova'ya gelen murahhaslardır.

— Bunlar deruhde edilen fuzûlî işlerdir.

— Belki fuzûlî olabilir. Fakat ne kaybederim? Yani muvaffak olabilirsem memlekete büyük bir hidmet etmiş olacağım, kaybedersem bir ferdin teşebbüsünde adem-i muvaffak olması demek olacak; fakat ondan evvelki hidmetlerim büyükdür. Biliyorsunuz ki bütün Anadolu'nun esliha ve cephânesinin sevkini ben temîn etdim.

— Ben de senin hidmetlerini inkâr etmiyorum. Ve hâline acıyarak muhâkeme ediyorum. Fakat sen bir defa serserî yolunu tutmuşsun. Avanturiye geçiniyorsun.

— Avanturiyelik yok efendim! Yegâne emelim memlekete hidmetdi. Belki aldatılmış olabilirim. Fakat niyetim hâlisâne idi. Muvaffak olamamış isem o da ayrı bahisdir.

— Bugünlük muhâkemeniz kâfîdir. Îcâb ederse tekrar çağırırız.

Kapıcı Hasib'in Muhâkemesi

Reis — Adın ne?
— Hasib.
— Babanın adı ne?
— İsmail.
— Nerelisin?
— Üsküblüyüm.
— Esâsen Üsküblü müsün?
— Evet.
— Nerede ikamet ediyorsun?
— İstanbul'da Şehremini'nde, Topkapı'da.
— Kendi evin mi?
— Hayır, kira ile oturuyorum.
— Neyin var?
— Vâlidem var, refîkam var, bir de çocuğum var.
— Nerede evlendin?
— İstanbul'da.
— Sana ne aylık veriyordu Kemâl Bey?
— 40 lira.
— Kaç seneden beri Kara Kemâl'in yanındasın?
— Seferberlikden beri. Bir zamanlar gitdi. Ben amelelik etmeğe başladım. Tekrar geldi, yanına gitdim.
— Senin sanatın ne idi?
— Kayıkçı idim.
— Sana aylığından başka para vermez mi idi?
— Hayır efendim.
— Kara Kemâl hangi gün ve ne sûretle gaybûbet etdi? Yazıhâneden ne zaman ayrıldı?
— Bayramdan bir gün evvel geldi, bir daha gelmedi.
— Saat kaçda geldi?
— Saatini hatırlamıyorum.
— Vakit itibârıyla?
— Öğle vakti idi.
— Yazıhâneye kiminle geldi?
— Yalnız geldi.

— Ne kadar oturdu?
— Bir iki saat oturdu.
— O gün yanına kim geldi gitdi?
— O gün hiç kimse yokdu.
— Yanına hiç kimse gelip gitmedi mi?
— İyi hatırlamıyorum. Zannedersem yanında Hüsnü Bey vardı.
— Ardahan Hilmi Bey yok mu idi?
— Yokdu, öbür odada idi.
— Kiminle çıkdı gitdi?
— Yalnız çıkdı.
— Hep yalan söylüyorsun. Demek bundan sonra söyleyeceklerini de yalan söyleyeceksin?
— Yalan söylemiyorum efendim.
— Nasıl yalan söylemiyorsun? Hilmi Bey'i daha dün muhâkeme etdik. O vardı, kendisi söyledi.
— O var, dedim efendim.
— Ne vakit gitdi?
— Akşamdan daha erken gitdi.
— Kiminle gitdi?
— Ben yalnız gitdiğini biliyorum. Fakat belki Hilmi Bey'le gitmişler, diyorsunuz, fakat ben bilmiyorum.
— Giderken ne söyledi?
— Ben gidiyorum, dört gün açmayacağız, siz de gelmezsiniz, dedi.
— Niçin dört gün açmıyorsunuz?
— Bayram diye.
— Arefe gününden mi kapayacaksınız?
— Bir gün evvel.
— Yani Cuma günü mü?
— Cumartesi olacak.
— Bayram Pazartesi değil mi idi?
— Bilmiyorum.
— Bundan evvelki bayramlarda yazıhâneyi kapamıyordunuz ve geliyordunuz değil mi?
— Evet.
— Hüsnü Bey ne vakit çıkdı?
— Ondan sonra çıkdı.

— Hüsnü Bey'in yanında kim vardı?

— Birkaç kimseler vardı. Ama hatırlayamıyorum Beyefendi. Fakat zannedersem Hilmi Bey vardı. Rasim bey var mı idi iyi hatırlamıyorum.

— Bayramda ziyâretine gitdin mi?

— Gitdim.

— Evine mi?

— Evet.

— Buldun mu?

— Evde yok, dediler.

— Nereye gitmiş?

— Boğaziçi'ne gitdi, dediler.

— Onun evi nerede?

— Harbiye'den yukarıda.

— Hangi mahallede?

— Mahallesini bilmiyorum.

— Harbiye'nin sağındaki tramvay yolunda mı?

— Evet, 27 numaralı hânede.

— Evinde kim var?

— Bir mâdâm var, bir de hidmetci var.

— O mâdâm kimdir?

— Bilmiyorum.

— Ne vakitden beri orada?

— Bilmiyorum.

— Sen evine gider gelir mi idin?

— Bazân et filân alırdı gönderirdi, giderdim.

— O mâdâmın adı nedir?

— Bilmiyorum.

— Yoksa mantinatosu mu?

— Öyle bir şey olacak.

— Evvelce evine gönderir mi idi?

— Son zamanlarda göndermeğe başladı. Bir iki senedir gönderiyordu.

— Peki evden ne dediler?

— Boğaziçi'ne gitdi, dediler. Yukarı çıkdım. Babası orada imiş, elini öpdüm. Biraz oturdum. Kemâl akşam burada idi, dedi pederi de; Bursa'dan yeni gelmişdi.

— Pederi ihtiyâr mı?
— Çok ihtiyâr efendim.
— Yazıhâneye kimler gelir giderdi?
— Gelen giden çokdu, fakat Rasim Bey gelirdi.
— Ardahan Hilmi?
— O da gelirdi.
— Hafız Mehmed Bey?
— O da sık sık gelenler arasındadır.
— Terakkiperverlerden Şükrü, Canbolat beyler?
— Onlar evvelce gelirlerdi.
— Cavid Bey?
— Tanımıyorum.
— Tanımıyor musun?
— Onlar iki tane efendim.
— Görsen tanımaz mısın?
— Tanırım.
— Cahid Bey?
— O gazetecidir, o bir kerre geldi. Onu bir defa gördüm.
— O geldiğinde Kemâl Bey'in yanında kim vardı?
— Kemâl Bey yalnızdı.
— Başka kim gelirdi?
— Bir paşa vardı, asdılar.
— Rüşdü Paşa mı?
— Evet efendim.
— Başka?
— Ramazan'da Ağaoğlu Ahmed Bey geldi.
— Ziyârete mi geldi?
— Evet, yanında birisi daha vardı.
— Yanındaki kim idi?
— Tanımıyorum. Sarışın birisi idi.
— O da mebûs mu idi?
— Bilmiyorum. Şeker fabrikasına gidiyorduk, uğradık, dediler.
— Şark mebûslarından kim gelirdi?
— Bilmiyorum Beyefendi. Geçenlerde de sordunuz isimlerini bilmiyorum.
— Ziya Hurşid?

— Bir defa gördüm.

— Bir defa mı?

— Belki birkaç defa gelmişdir, fakat ben görmedim.

— Ali İhsan Bey'in geçen sene kış aylarında İstanbul'a geldiğini hatırlıyor musun?

— Evet, babası ölmüşdü. Cenâzesine gitdik.

— Oraya geldiğinde sizin hâneye içeride ictimâ varmış, bir şeyler konuşuyorlarmış. Hasbi'ye sordum, içeride yabancı var, girme, diyor. Ne dersin?

— Belki demişimdir. Bazân bana içeri kimse sokma, derdi. Belki o gün de söylemişdir. *

* Bu muhâkemenin devamı için bkz. s. 612.

XXIII

Nail Bey, Kapıcı Hasib ve Rıza Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: XLIV]*

Maslûb Nail İstiklâl Mahkemesi'nde ikinci defa muhâkemesinde muhâlif teşkîlâtlar hakkında mühim îzâhât verdi.

İkinci Grub ile Birinci Grub arasında – Rauf Bey'in alâkadâr olduğu mesâil – Nail'in faâliyetleri – Ankara'da yapılan ictimâlar – Terakkiperver Fırka'nın ân-ı teşekkülünde – Eskişehir'de ne gibi faâliyetlerde bulunmuş? – Yapılan yardımlar nedir? – İstanbul'a avdetden sonra – Maslûb Hilmi'nin not defterindeki hakikatler – Abdülkadir'le son tesâdüfü – Ramazan'da hemân hemân her gün buluşup görüşüyorlarmış.

Nail Bey'in Muhâkemesi

— Nail Bey! Geçen günkü muhâkemenizde dâvâca mühim olan bir noktayı sormakda zühûl etmişiz. Şimdi onu soracağız: Siz ifâde-i evveliyenizde Cavid Bey'in evindeki ictimâ için sebeb olarak İsmail Canbolat'dan öğrendiğinize nazaran o vakit Heyet-i Vekîle reisi olan Rauf Bey tarafından İttihadcıların toplanarak bir karar

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1862, 13 Eylül 1926, s. 4-5.

verilmesi söylendiğini ve Canbolat'ın da gidip orada bunları topladığını söylediğini söylemişdiniz. Bunun asıl ve esâsı ne ise bir daha söyleyiniz.

— Efendim! O vakit ifâdemde söylemişdim. Mesele 2-3 senelik olduğu için tamâmıyla toparlayamadım. Zannetdiğime nazaran dedim ki: Ankara'ya geldiğimde ben ilk Kemâl Bey'e yolda râstladım. Kemâl Bey dedi ki: İttihad ve Terakki nâmına intihâbâta iştirâk edip etmemek için ictimâ etdik. Bilseydim sana da haber gönderirdim. O zaman ben de Kemâl Bey'e dedim ki: Benim orada bulunmaklığıma lüzûm yok. O da: Ben esâsen iştirâk edilmemesi tarafdârıyım. Senin de iştirâk etmediğin doğru olur, dedi. İşte gidişim bu sûretledir. Fakat bilâhire Ankara'ya geldiğimde Canbolat Bey Ankara'da idi. Ondan anladığımıza nazaran Rauf Bey tarafından bu iş teklîf edilmiş ve bu sûretle ictimâ yapılmış her hâlde evvelâ, galibâ Canbolat Bey gelmiş olacak. İttihad ve Terakki intihâbâta iştirâk edecek mi, etmeyecek mi, demiş. O da toplanın bir karar verin, demiş.

— Siz evvelce ictimâınızdan kaç gün sonra Ankara'ya gelmişdiniz?

— 4-5 gün sonra.

— Canbolat'ı burada buluyorsunuz?

— Canbolat ictimâ bitdikden bir gün sonra gelmiş. Yâhûd ictimâ biter bitmez hareket etmiş.

— Rauf Bey'e haber vermiş mi?

— Vermiş.

— Siz muhâkemeden çıkdıkdan sonra bir mektûb yazıyorsunuz. O mektûbda şöyle bir ifâdeniz vardır. Okuyacağız. [İkinci Grub'a gelince: İkinci Grub'un teşekkülünde hiçbir alâkam olmadığı gibi teşekkülünden sonra da alâkadâr olmadım. Yalnız İkinci Grub İttihadcılardan istifâde etmeği düşünmüş, benimle görüşdüler. Ben de, İttihadcılar üzerinde nüfûzum yokdur, diye işi üzerimden atdım. O sırada Kara Kemâl gelmişdi. Onun nüfûzundan istifâde düşünülüyordu. 1-2 defa Kemâl Bey'e gidildi. Hattâ bendeniz de bulundum. Kemâl Bey de yanaşmadı. Hattâ Şişli ictimâı bu münâsebetle yapıldı, zannediyorum] diyorsun, anlat bakalım.

C[evap] — Efendim, İkinci Grub'un teşekkülü anında bendehâneye çok geliyorlardı.

S[ual] — Kim gelirdi?

— İkinci Grub mebûslarından çoğu geliyordu. Bilhâssa Kara Vasıf'la mücâvir oturduğumuz için tabîî toplanıyorduk. O vakit İkinci Grub'la İttihadcılardan çok bahsediliyordu. Bendeniz kendilerine o vakit söylemişdim. Ben İttihadcıyım fakat İttihadcıların üzerinde hiçbir tesîrim yokdur. Ne Ali İhsan Bey'in, ne de diğerlerinin üzerinde hiç tesîrim yokdur. Sanra İstanbul teşkîlâtında da hiçbir alâkam yokdur. Bundan dolayı tabîatıyla teklîf edemiyorlardı. Bunlar programlarını yapmışlar. O sırada Kemâl Bey geldi, kendisine hoş-âmedîye gitdik.

— Nereye gitdiniz?

— Samanpazarı'nın yukarısındaki bir evde oturuyordu. O sırada İkinci ve Birinci Grub'dan da birçok kimseler geliyorlardı. Hattâ bir program yapılması teklîf edildi.

— Kim teklîf etdi?

— Kara Vasıf.

— Daha?

— Çolak Salahaddin ve Necati Bey, zannediyorum. Kemâl Bey buna tarafdâr olmadı. O sıralarda Meclis'in feshi ânı idi. Kemâl Bey hiçbir zaman yanaşmadı. Bunları teklîf etmekden maksadları ise önümüzdeki intihâbâtda bir şey kazanmak istemeleri idi. Kemâl Bey de bunu böyle anladı. Böyle anladığı içindir ki Kemâl Bey'in işine gelmedi! Ondan sonrakileri bilmiyorum.

— Cavid Bey'in evindeki ictimâ ile bunun ne alâkasını buluyorsunuz?

— Kemâl Bey intihâbâta karışırsa mutlaka İkinci Grub'dan 10-15 kişi koymak mecbûriyetinde idi, hattâ onları avutdu zannederim. O vakit gelsin de bakalım toplanır, bir şeye karar ve beraber çalışırız, demişdi.

— Şu hâlde intihâbâtı kazanmağa İttihad ve Terakki nâmına teşebbüs edilecek olursa, İkinci Grub'dan da 10-15 kişi dâhil edilmesini isteyecek, öyle mi?

— Evet.

— Bunu münâsib görmediği için karışmadı, öyle mi?

— Evet. Çünkü Kemâl Bey bütün kuvvetiyle uğraşarak İstanbul'dan çıkacak mebûsları kendisinden çıkarmak istiyordu. Zâten en kuvvetli İstanbul'dan idi. İstanbul'dan her hâlde mebûs çıkarıla-

bilir. Çünkü diğer grubun orada teşkîlâtı da yokdu ve ısrâr ve icbâr da ondan geliyordu. Onları usûl dâiresinde omuzundan atabilmek için böyle söyledi. Hattâ bizi çok sıkışdırdılar. Ankara'da şeye düşdüm. Sen de gel de bu işi kesip atalım, dedi.

— İkinci Grubcuların falan kendisine olan mürâcaatını siz bildiğiniz ve alâkadâr olduğunuz için size geliniz, diyor.

— Evet.

— Şimdi bunda Rauf Bey'in de bir münâsebeti aramak lâzım gelir?

— O zaman zannediyorum Rauf Bey Canbolat'a teklîf etmişdir. Yalnız Canbolat ile münâsebetde bulunuyordu.

— Onun bu hareketini nasıl telâkki edersiniz?

— Onu ben kesdiremiyorum. Her hâlde Canbolat'la olmuşdur.

— Rauf Bey, Kemâl Bey'in İkinci Grub nokta-i nazarından olan faâliyetine karşı vaziyetlerini tesbît etsinler mi demişdir?

— Rauf Bey, vaziyetlerini tesbît etsinler, demek istiyordu. Münferiden tesbît edilirse mebûs çıkarılabilir. Rauf Bey o zaman münferiden iştirâkle kazanılmış olmasını istemiyordu.

— Fakat bu ifâdeniz, Rauf Bey'in İkinci Grub hesâbına alâkadâr olmuş olması da vaziyeti o nokta-i nazardan tesbît etmek istiyor demekdir.

— Onu pek kesdiremem.

— Rauf Bey'in İkinci Grub'la olan vaziyetini nasıl telâkki edersin?

— Rauf Bey o zaman her iki tarafı da hüsn-i idâre etmek vaziyetinde idi. Bunu anladığıma nazaran arz ediyorum. Rauf Bey'le bendeniz o zaman temâsda bulunmazdım. Hattâ İkinci Grub Rauf Bey'e o zaman biraz kızgın idiler.

— Rauf Bey Canbolat mı teklîf etmiş, yâhûd haber göndermiş, yoksa Kara Kemâl mi?

— Her hâlde Canbolat'la gelmiş olacak. Fakat haber Kara Kemâl'e gelmişdir.

— Bilâhire Canbolat geliyor ve teblîg ediyor ve siz de ondan işidiyorsunuz?

— Evet, bendeniz Ankara'ya geldikden sonra Canbolat Bey'den işitdim.

— Mektûbunuzda ifâdenin mâbadı şudur: "İkinci Grub'un İttihadcıları ele almaları ve İttihadcılarla daha ziyâde Meclis'in feshinden sonra yapılacak intihâb ekseriyet değilse bile, buna yakın mebûs çıkarabilmekdir. Kara Kemâl de bunu anlamışdı. Kara Kemâl Gazi Paşa Hazretleri'yle İzmit'de görüşmeği bahâne ederek Şişli ictimâını hâzırlamışdı" diyorsun. Demek Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşmüş falan sözden ibâret öyle mi?

— Hayır, Gazi Paşa'nın münferiden mürâcaat ederlerse kabûl ederim işine gelmiş ve bu sûretle onu âlet ederek iş yapmışdır zannediyorum.

— Şu dokuz maddelik programı katiyyetle tahmîn edemiyorsun ama, gece yapıldığını da muhtemel görüyorsun.

— Efendim, ihtimâl ki o gece yapılmışdır, diyorum, çünkü lâf arasında dâimâ intihâba, programa ne sûretle çıkılır? Her hâlde bir program olmalı ki intihâbâta çıkabileyim. Bilâhire yapacağımız uzun bir program da Meclis'den geçmelidir, şeklinde sözler söylendiğini tahattur ediyorum. İhtimâl ki programın yapılması için ortaya bir şey konmuşdur kanâati geliyor.

— Siz evvelâ şapka meselesine muhâlif mi idiniz?

— Hayır efendim, değildim.

— Ya ne demek istiyorsun?

— Şübheli bir mevkide bulunuyordum.

— Ne gibi?

— Hükûmet nezdinde, Bakû mektûbları şu ve bu dolayısıyla şübhe altında idim. Nitekim bugün tezâhür etdi. O mevkide olduğumdan dolayı tabîî müteessirdim. Tabîî, bir muhâlefet fikrim olabilirdi. Bu ne programdır, ne de başka bir şeydir. Cân sıkıntısıdır. Fakat o gün geldikden sonra benim bölüm şeyimi şey etselerdi, muhâlefete geçmezdim çünkü bir büyük bir cinâyet olur.

— Muhâlefet fikrim var idi, diyorsun; muhâlefet fikrinin meşrû şekli program ve sâireye bir istinâd eder. Yâhûd muhâlif grub ve cemiyetlere iştirâk etmekle olabilir.

Size sorduk ki İkinci Grub'la şu ve bu sûretle uzakdan alâkadârım, diyorsun. Bahsetdiğin şapka meselesi çıkdığı vakit Terakkiperver Fırka vardı, onlara iştirâk ederdin?

— Eğer şirketden daha evvel çekilmiş olsa idim, ihtimâl ki beraber olacakdım.

— Eskişehir Terakkiperver Fırka heyet-i idâresini teşekkül etmeğe çalışdın?

— Hayır.

— Yardım etdin?

— Evet, yardım etdim. Bendeniz yardım etdiğimi nasıl ki söylüyorum. Fakat teşkîl teklîfini kabûl etmedim. Şahıslar gösterdim. Eğer benim teşkîl etdiğimi kabûl ediyorsanız, ben teşkîl etdim. Fakat Arif Bey geldi ve o teşkîl etdi. Efendim o zaman...

— Muhâlefet olduğu bir zamanda Terakkiperverler vardı. Niçin açık olarak girmedin?

— Şirketin müteessir olacağını düşündüm.

— Senden fikir soranlar kimdi?

— Kim olursa, muvâfıklar da sorar.

— Meselâ kim?

— Vallahi hatırıma gelmez. Kiminle görüşüyorsam. Tabîî, insanlarız, memleketle alâkamız var. Görüşdüğümüz zaman bunu sarâhaten söyledik. Hattâ kardeşim ve ahbâbım ve herkesle beraber bunu sarâhaten söylemişimdir.

— Eskişehir'de şubenin heyet-i idâresi teşkîlinde ilk önce bulundum, diyorsunuz. Heyet-i idâreyi teşkîl etdiniz mi?

— Hayır beyim.

— Öyle söylüyorsun?

— Efendim, evvelce de söyledim. Geçen günkü ifâdemde yine heyet-i idârenin teşkîl edildiği ve Hükûmet'e verildiği vardır.

— Eskişehir'de?

— Yeni heyet-i idârede kimler vardı?

— Bendeniz isimlerini bilmiyorum, Zât-ı âlîlerine söylediğim birkaç esâmiyi, kendilerine tavsiye etdim. Üst tarafını bilmiyorum.

— Size birtakım kimselerle ne dereceye kadar münâsebetiniz olduğunu sormuşdum. Abdülkadir Bey'le, şununla bununla bir iki defa son zamanlarda bulunduğunuzu söylemişdiniz. Hâlbuki Ardahan Mebûs-ı sâbıkı Hilmi Bey'in not defteri elimize geçdi. Ondan aldığımız birtakım malûmât vardır. Birtakım yerlerde beraber bulunmuşsunuz. Sıra ile bunu soracağız. 13 Mart'da Kara Kemâl ile Mesadet Hanı'na uğramışsınız, oraya Hilmi de gelmiş, biraz oturmuşsunuz.

— 13 Mart Ramazan'a mı geliyor?

— Evet.

— Ramazan'da gitdiğimi zâten söylemişdim.

— Ne görüşdünüz?

— Bir şey görüşmedik. Bendenize telefon etmişdi. İlk ifâdemde de vardı. Aramış, ben yokdum. Geldiğimde, Kemâl Bey seni aradı, dediler. Telefon numarası da bende yokdu. Kendisine gitdim, dedi ki akşam sen Direklerarası'na iniyor musun? İniyorum, dedim. Bu akşam ben de inmek istiyorum. Beraber inelim, dedi.

— Fakat bu konuşmanız gündüzdür?

— Gündüz gitdim. Akşam için söyledi, peki, dedim. Akşam kendisiyle çayhânede Aziz Bey'le birlikde oturduk.

— 15 Mart'da tekrar Mesadet Hanı'nda bulunmuşsunuz, sonra Hilmi ile beraber gezmeye gidiyorsunuz. Ziya Hurşid'e tesâdüf ediyorsunuz?

— Zannetmiyorum.

— Öyle der cep defteri ve el yazısı, hatırlamadın mı?

— İhtimâl ki râstlamışızdır. Her hâlde bir yere gidip oturmamışızdır.

— Hacı'nın kahvesinde bir defa mı oturdunuz?

— Kemâl Bey'le bir defa zannediyorum. Bendeniz hep Aziz Bey'le beraber giderdim. Aziz Bey beni çağırmışdı. Ve ben kendisine söylemişdim ki böyle toplanıp bir vaziyet karşısında kalmayalım diye.

— 22 Mart'da tekrar akşam dokuzdan sonra Hacı'nın kahvesinde siz, Aziz, Bursa Mebûsu Necati Bey birleşiyorsunuz. Sonra Eyüb Sabri Bey'in evine gidiyorsunuz. On bir buçuğa kadar oturuyorsunuz. Abdülkadir yok mu?

— O gece ev arıyoruz, kendilerine sorarsanız söylerler; dediler ki, gece ev bulmak kolaydır. Çünkü boş evler lambasızdır. Hakikaten dolaşdık, boş evleri işâret etdik.

— Demek gece ev arıyorsunuz?

— Bayram ertesi nakledecekdim. Onun için. Ev arıyordum. Ondan sonra dediler ki Eyüb Sabri Bey'in evi buraya yakındır, gidelim. Hem habshâneden çıkdı, gönlünü alırız.

— Sonra ertesi akşam, yani 23 Mart'da Abdülkadir de beraber olduğu hâlde birleşiyorsunuz.

— Evet.

— 24'de Kemâl Bey de beraber olduğu hâlde Abdülkadir ve Naim Cevad Bey'le birleşiyorsunuz.

— Evet.

— 25 Mart yani on Ramazan'da iki defa Mesadet Hanı'na gidiyor, gece dokuzda siz, Abdülkadir, Ziya Hurşid birleşiyorsunuz, sonra Naim Cevad da geliyor.

— Hayır efendim, Mesadet'de değil, çayhânede birleşiyoruz. Bendeniz ve Aziz vardı, sonra Ziya Hurşid geçerken görüyor ve içeriye giriyor.

— Kimlerin bulunduğunu yazıyor, sırasıyla okuyorum. Siz, Abdülkadir, Ziya Hurşid buluşuyorsunuz. Sonra Naim Cevad geliyor.

— Abdülkadir'in geldiğini bilmiyorum. Bunların hepsini söyledim. Ramazan'da çayhânede çok defa birleşirdik.

— Size bunları ifâde etmekden maksad, münâsebetinizin ne kadar esâslı olduğunu anlatmakdır. Altı Nisan'da gece Naim Cevad siz de beraber bulunduğunuz hâlde yine birleşiyorsunuz.

— İhtimâl.

— Sonra 7 Nisan'da yine birleşiyorsunuz. Yine Naim Cevad da var.

— Evet efendim. Ramazan'da her gün birleşirdik. Oraya muvâfık ve muhâlif mebûslardan gelenler olurdu. Otururduk. Sonra Aziz Bey'le beraber çıkar, tramvaya biner giderdik.

— 9 Nisan'da Kemâl ile birlikde Hilmi'nin evine gidiyorsunuz, öyle mi?

— Evet, çayhâneye Kemâl gelmişdi. Hilmi hastadır. Haydi gidelim, dedi. Hâlen de hastadır. Çayhâneden kalkdık gitdik, hattâ Hilmi çayhânede hasta olmuşdu.

— 13 Mayıs'da Hilmi size gidiyor. Sultanahmed'de Cafer'in oturduğu kahveye gidiyor. Orada Eyüb Bey'i buluyor. Erzurumlu Cafer'i görüyor. Size gelmiş olmasın? Eve geldim, gece Nail'e ev kutlamaya gitdim, diyor.

— Evet, Aziz Bey'le beraber geldiler. Mübârek olsun, dediler.

— Hayır, Nail'e ev kutlamaya gitdim. Abdülkadir de oraya geldi, diyor. Abdülkadir'in geldiği vâki midir?

— Abdülkadir de geldi, Hilmi Bey, Aziz Bey, üçü geldiler.

— Aziz yok.

— Kendisine sorunuz efendim. Bendeniz gizlemiyorum.

— Bir Haziran'da Mesadet Hanı'na uğruyorlar, altı buçuğa kadar kalıyorlar. Yemekde Abdülkadir'le Bayezid'de bulunuyorlar. Sonra sizin evinize geliyorlar.

— Hilmi'nin o gün ameliyâtı yapılacakmış. Onun için Abdülkadir'le geldiler. Bizim komşu Doktor Ata Bey vardı. Onu aldım, Doktor Ata Bey'e götürdüm. Doktor ameliyât kararı verdi. Yani Abdülkadir'le beraber geldikleri günkü şey budur. Bizde hiç oturmamışlardır.

— Ben de onu soruyorum.

— Yanımızdaki evde Doktor Ata Bey vardı, oraya götürdüm. Böyle muntazam sorarsanız cevâb veririm.

— 12 Haziran yemekden sonra çıkdım. Nail'in yeni taşındığı hanı aradım. Bulamadım. Rıza'yı aradım, yokdu. Cafer'i aradım, yokdu. Mesadet Hanı'na gitdim, yediye kadar orada kaldım. Kemâl Bey ile beraber çıkdım. Köprüden Nail Bey'i aldık. Arab Camii'ne kadar tünel tarîkiyle beraber çıkdık, diyor. Bu da vâki değil mi?

— Evet, vâkidir efendim. Bunlara köprüde tesâdüf etmişdim. Oradan döndük, gezdik.

— Şu hâlde son günlere kadar vakit vakit Abdülkadir'le görüşmekdesiniz. Fakat dünkü ifâdenizde nihâyet bir veya iki defa görüşdüğünüzü söylemişdiniz.

— Hayır, öyle söylemedim. Yazıhâneme son defa geldiğini sordunuz. Onu söyledim. Ondan evvel Ramazan'da İstanbul'da ve birçok defa görüşdüğümüzü söyledim; demedim ki hiç görüşmedim. Fakat Hilmi Bey gibi not tutup da böyle günü gününe tesbît etmedim. Kemâl Bey'le de Direklerarası'na gitdiğimi söyledim.

— Şimdi siz gitdiğinizi siyâsetle o kadar alâkadâr görmüyorsunuz. Hâlbuki bu Abdülkadir müstehcin çalışanların sarâhaten ifâdesiyle katiyyen tahakkuk etmişdir ki bir seneden ziyâde bu sû-i kasd üzerinde çalışılmışdır. Siz kendisiyle bu kadar yakın görüşüyorsunuz da o size siyâsetden bahsetmez. Abdülkadir de bahsetmez ve böyle gelir gider, gezersiniz.

— Müsâade buyurun. Abdülkadir'le Ramazan'dan evvel belki bir sene zannederim görüşmemişimdir. Ramazan'daki tesâdüf de

Aziz Bey'le beraber her ikisinin bir gazinoda oturmasıdır. Bendeniz de ev bulmak için Direklerarası'na çıkmişdım. Ve onlara tesâdüf etdim. Ve ondan sonra da hiç münâsebeti yokdur.

— Benim sorduğum cihet şudur. Siyâset meselesi?

— Yani Abdülkadir öyle bir tuhaf adamdır ki o kime açılırsa açılır, açılmayacağı bir kimseye karşı dünyada bir şeyi söylemez.

— Size yalnız burada geçinemeyiz, dedi, değil mi? Bunun bir mânâsı yok mudur?

— Evet, bizim için burada geçinmemin imkânı yokdur, dedi. Ve ben de ona karşı îcâb edeni söyledim. Ondan sonra kendisine bir şey sormadım.

— Ziya Hurşid de o derecede görüşüyor. Yani ahvâl hakkında ne dersiniz, diyor. Sen de ifâdende söylediğin gibi cevâb veriyorsun, demek hepsi bu kadar?

— Evet. Direklerarası'nda görüşmedim. Direklerarası'na geldi gitdi.

— Sonra siz şapka çıkıncaya kadar fikr-i muhâlif mi taşıyordunuz?

— Bir vatanperver için ondan sonra, yani inkılâb tam kemâle erdikden sonra muhâlefet etmek büyük bir cinâyetdir. Ondan sonra ne Rus gelir, ne de bir şey irticâ memleketden gider. Ve bir daha gelmez, her vatanperver için gaye budur.

Müddeî-i Umûmî — Efendim, Nail Bey'in sözlerine inanabilmek için insan fazla sâfdil olmak lâzım gelir. Abdülkadir'le münâsebet ve temâsda bulunuyorlar ve sık sık 15 Mart'da, 6 Nisan'da, 9 Nisan'da ictimâ ederler. Nail Bey'in eski bir siyâsetçi, Abdülkadir Bey'in de eski bir siyâsetçi olması itibârıyla beynlerinde bu zümreye müteallik hiçbir şeyden bahsetmemesini hiçbir sûretle kabûl etmiyorum. Bu husûsda söyleyeceğim sözleri muhâkemenin hitâmında söyleceğim.

Kapıcı Hasib'in Muhâkemesi

— Demek böyle, kapıyı kapayıp içeri koymadığın zamanlar da olurdu?

— Evet.

— Böyle içeriye kimseyi koyma dediği zaman, içeride kimler bulunurdu?

— Şükrü Bey gelirdi. Bir de sakallı var, o gelirdi. O vakit içeriye kimseyi sokma, derdi.

— Sakallı kim?

— İsmini bilmiyorum.

— Gözlüklü mü?

— Evet.

— Sabit Bey mi?

— Evet, ayrıca bir şey...

— Demek bunlar geldiğinde kapıyı kapardın?

— Evet.

— Kemâl Bey'in kaçışından sen ne anladın?

— Bir şey anlamadım efendim.

— Niçin kaçdı?

— Gazetelerde gördüm. Bir nâmûssuzluk yapmışlar.

— Sen orada odacısın, ne yapdıklarını bilmez olur musun?

— Ne bileyim efendim? Bu böyle şeyler yapacak imiş.

— Son günlerde hâlinde bir başkalık var mı idi?

— Geç gelirdi, saat 3-4 de.

— Son günlerde mi?

— Evet.

— O vakte kadar acabâ nereye giderdi? Nerede vakit geçirirdi?

— Vallahi bilmiyorum. Sabâhleyin gelir, odasını süpürür, masasını temizlerdim.

— Sen geceleri evinde mi yatarsın?

— Evet.

— Kemâl Bey'in evinde hiç yatmadın mı?

— Hayır.

— Böyle geç geldiği vakitler nereye gitdiğini tahmîn edersin?

— Bilmem efendim.

— Senin okuyup yazman var mı?

— Yok efendim. Az buçuk gazete okurum. Fakat yazamam.

— Kemâl Bey'in yanına girip çıkdıkça İttihad ve Terakki Fırkası falan dediklerini hiç işitmedin mi, kulağına böyle bir şey çalmadı mı?

— Bir kerre toplandılar, gazeteler yazdı ya efendim.

— Kimler toplandılar?

— O vakit çok kalabalık idi. Fakat o vakit dışarıdan gelecekleri içeriye koymadım. Öyle tenbîh etmişdi.

— Başka?

— Başka bilmiyorum efendim. Bir kerre toplandılar. O vakit de kimseyi sokmadılar.

— Başka bilmiyor musun?

— Hayır.

[*Müddeî-i Umûmiye*] — Bir soracağınız var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — Söylecek bir şeyim yokdur. Kendisinin cürmle alâkası görülmemekdedir. Gayr-i mevkuf olarak muhâkeme edilmesini ricâ ederim.

[*Maznûna*] — Gayr-i mevkuf olarak muhâkemenizin devâmına karar verildi.

Mütekaid Kaim-Makam Rıza Bey'in Muhâkemesi

— İsminiz?

— Rıza.

— Pederinizin ismi?

— Ahmed.

— Nerelisiniz?

— Esâsen İstanbulluyum.

— Ne ile iştigal ediyorsunuz?

— Şark Eşyâ Pazarı'nın meclis-i idâre a'zâsıyım.

— Evvelce askerdiniz değil mi?

— Evet.

— Siyâsetle iştigal etdiniz mi?

— Hiç etmedim.

— Fakat siyâsetle iştigal eden arkadaşlarla ticâret yapıyorsunuz?

— Tekmîl arkadaşlar askerdir. Oradan hepsini tanırım.

— En ziyâde birlikde muâmele ve ticâret yapdığınız arkadaşlar kimdir?

— Şimdi Şark Eşyâ Pazarı'ndayım. Ondan evvel burada 338'de Millî İdhâlât Şirketi teşekkül etdi. İstanbul'daki şubesinin işlerini

tedvîr için oraya gönderdiler. İstanbul şubesinde bir sene kadar bulundum. Bilâhire idâre a'zâlarıyla idâre etmek kararı verilir ve bendeniz istifâ etdim, çekildim. Ondan sonra Naim Bey geldi. Naim Bey'le beraber ticâret yapmaya karar verdik. Bilâhire Vasıf Bey geldi. Onunla da ticâret yapmaya karar verdik. Yapdığımız ticâret Üçüncü Kolordu'nun mübâyaâtı idi. Hâricde bir iş yapmadık.

— Abdülkadir'le?

— Yapmadım.

— Onunla da bir iki muâmeleniz var?

— Yapmadım efendim.

— Hafız Mehmed ile?

— Yapmadım.

— Ziya Hurşid'le tanışır mısınız?

— Hiçbir münâsebetim yokdur. Burada 338'de geldiğim vakit zannederim İstanbul Mebûsu Şükrü Bey tanışdırmışdı. İki defadan fazla görüşmedim.

— Abdülkadir'le son zamanlarda görüşür müsünüz?

— Efendim, meclis-i idâre Halil Paşa ile birlikde Avrupa'ya gitmişdim. Nisan'da meclis-i idâre heyet-i umûmiyesi var diye geldim. Ve araya bayram girdi. Şirkete de esâs itibârıyla 5-10 gün devâm edebildim. Bilâhire tevkif edildim. Abdülkadir Bey zannederim, şirkete mürâcaat etmiş, bu sırada şirket de meclis-i idâre azası olmak itibârıyla oraya gitmişdim. Orada gördüm. Kendisiyle hiçbir münâsebetim yokdur ve bu arkadaşlarla 338 senesinde buraya gelinceye kadar hiç tanışmamışdım.

— Ardahan Hilmi ile nasılsınız?

— Hiçbir münâsebet-i husûsiyem yokdur.

— Kara Kemâl ile?

— Hiç tanımam. Hattâ 339 senesine kadar ben bu şahsı görmüş, tanımış adam değilim.

— 4 Şubat 342'de Abdülkadir, Kemâl, Kara Vasıf, Naim Cevad, Halil ile birlikde sizin de bulunduğunuzu ve 1-2 saat konuşduğunuzu Hilmi'nin not defterinde buluyoruz.

— Zannetmem efendim.

— Sizden başka Rıza yokdur.

— Olabilir efendim. Vicdânın bütün açıklığı ile söylüyorum. Milletin karşısında ve kanûnların himâyesindeyim. Acabâ bir tesâdüf olmasın? Bir yerde ictimâ ve sâire kasdıyla konuşmamışımdır.

— Hafız Mehmed'le nasılsınız?

— Hiç münâsebetim yokdur. Zâten arz etdiğim gibi, bu sorduğunuz zevât Ankara'ya geldiğim zaman gördüğüm insanlardır.

— İstanbul'da nerede ikamet ediyorsunuz?

— Kızıltoprak'da oturuyorum.

— Hatıra defterinde yine bir işâret var. (Rıza Bey'le buluşduk ve addetdiğimiz tercümeleri yapmakla meşgul) diyor.

— Hayır efendim.

— Bir tercüme meselesi var. Nedir bu?

— Münih'de şirketin bazı muâmelâtı vardı. Bunların dosyalarını Halil Paşa ile beraber getirdik. İstanbul'da tercüme etdirecek idik. Oturduk, kendimiz tercüme etdik.

— Hilmi'nin buna ne cihetle alâkası var?

— Alâkadâr değil efendim. Bir gün şirkete gelmişdi. Bunların tercümesi mevzû-i bahsoluyor idi. Tercümesine şirketin ufak bir para vereceği mevzû-i bahs idi. Tercümelerini bendeniz yapdım. Dikte ve bu raporu kendilerine verdim.

— Kara Vasıf ile tanışır mısınız?

— Onunla ortak olarak iş işledim.

— Son zamanlarda?

— Birçok senedir esâsen işlerimiz bozuldu diyeceğim. Ve altı aydır da bir iş göremedik. Fiilen de yazıhânemiz kapanmışdır. Böyle bir ortaklık da mevzû-i bahs değildir.

— [*A'zâ-yı kirâmla bil-müşâvere*] Sizin de gayr-i mevkuf olarak muhâkemenizin devâmına karar verdik.

XXIV

Midhat ve Hasan Fehmi Beylerin Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: XLV]*

Gözlüklü Midhat Bey İstiklâl Mahkemesi'ne Millî şirketler hakkında îzâhât verdi.

Millî şirketlere intisâbı – Harb-i Umûmî'de şeker nasıl geliyordu? – Harbiye Nezâreti nâmından istifâde – Şirketler şeker işinden ne kazandılar? – Millî şirketlerin sermâyesi – Muâmelât tevsî ediyor – Kara Kemâl'in çekdiği paralar – Firârdan evvel ne kadar para almışdı?

Midhat Bey'in Muhâkemesi

— Sizin isminiz?
— Midhat.
— Pederinizin adı?
— Abdülkadir.
— Nerelisiniz?
— İzmirliyim.
— Müteehhil misiniz?
— Evet.
— Tevellüdünüz?
— 302.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1863, 14 Eylül 1926, s. 4.

— Sâbıkanız var mı?
— Hayır.
— Hiç mahkemeye düşdünüz mü?
— Hayır.
— Tahsîliniz?
— Galatasaray Lisesi'nden mezûnum, İstanbul ve Paris Hukuk Fakültesi'nden mezûnum.
— Ne vakitden beri siyâsetle iştigal ediyorsunuz?
— Hiçbir zaman etmedim.
— İâşe ile?
— İâşede de hiçbir vazîfem yokdur.
— Ya ne ile iştigal edersin?
— Ticâretle iştigal ederim.
— Kara Kemâl'in ticâretini mi idâre ediyorsunuz?
— Şirketlerinde bulundum, şirketlerin reisi idim.
— Kara Kemâl ile ne vakitden beri münâsebetde bulunuyorsun?
— Millî Mahsûlât'ın teşekkülü anından itibâren.
— Siz o vakte kadar ne ile meşguldünüz?
— Tahsîlde idim. Esâsen Harb-i Umûmî'den sonra geldim.
— Tahsîle kendi hesâbınıza mı gitdiniz?
— Hükûmet tarafından müsâbaka ile gitdim.
— Gitdin, geldin, iâşe işlerine girdin.
— Hayır efendim, iâşe işlerine girmedim.
— Millî Mahsûlât iâşeden başka bir şey midir?
— Onu ben şirket olarak bilmiyorum.
— Yani babalarının sermâyesini koydular?
— Hissedârânın nısfı ahâlînindir.
— Onu bırak, esâs sermâyesi nedir?
— Şirket teşkîl edildiği zaman ibtidâ yüzde onunu koydular. Nereden para kondu, onu bilmiyorum.
— Bilmediğin mesele üzerine suâl soracağız. Onun üzerine senin samîmî ifâdelerine istinâd edeceğiz. Demek Millî Mahsûlât'ın sermâyesini bilmiyorsun?
— Millî Mahsûlât Şirketi'nin sermâyesinin yüzde onunu verdiler.
— Kim?
— Hissedârân koydu, Kemâl Bey koydu.
— Kemâl Bey ne koydu?

— Zannederim yüzde ellisini onlar koydu.

— Nereden koydular?

— Onu bilmiyorum. Zannederim ekmek işiyle meşgul olmuşlar, oradan hâsıl olan para ile buraya sermâye koymuşlar.

— Nasıl kalmış o paralar, ne olmuş da kalmış?

— Orasını bendeniz bilmiyorum. Çünkü ne Ekmek Şirketi'nde bulundum. Ne ekmek muâmelâtında bulundum. Yalnız şirketin idârî muâmelâtında bulundum. Meclis-i idâre reisi idim.

— Sizi meclis-i idâre reisi kim yapdı?

— İntihâbla olurdu. Fakat lisân bilen bir şahsa ihtiyâc hâsıl olmuş, bendenizi meclis-i idâre reisi yapdılar.

— Kim getirdi dedim?

— İntihâbla efendim. Hattâ meclis-i idâre reisi olduğum zaman İstanbul'da değildim.

— Yüzde elli hissesine sâhib olan bir şirketin hissedârı Kemâl Bey'in meclis-i idâre riyâsetine gelecek zât hakkında bir rey-i mühimmi vardır. Onun reyini kim istimâl eder?

— Teşkîl edildiği zaman henüz vakıf değildi.

— Anlamadım.

— Bidâyet-i teşekkülünde şirketde vakıf hisse yokdu. Vakıf hisse iki üç sene sonradır.

— Sizin anladığınıza göre Millî Mahsûlât Şirketi nasıl oldu?

— Bidâyetde nısfı Kemâl Bey'in, nısfı da ahâlî tarafından konmak üzere bir şirket teşekkül ediyor. Âdetâ bir anonim şirket. Buna bendeniz de meclis-i idâre azası intihâb edilmişim. Bendeniz Avrupa'da idim. Bilâhire bu şirket mevâdd-ı ibtidâîye alıyor. Almanlara, Avusturyalılara satıyordu. Tâ harbin son senelerine doğru vakıf meselesi çıkdı. Ve şirketin nısf hissesi vakfa kalbedildi.

— Hisse senedâtın vakfa kalbedilmesine mukabil eşhâs senedlerini aldı mı?

— Eşhâs zannederim mütevellîler nâmına kaydedildi.

— Nakit olarak bir para muâmelesi var mıydı?

— O zaman nakit olarak muâmele yokdu. Zîrâ şirketin hissesi tamâm olmuşdu. Ondan artanı vakfetdiler.

— İktisâd Bankası'ndaki vaziyetiniz nedir?

— Orada meclis-i idâre azası idim.

— Millî Kantâriye'de?

— Orada, Allah rahmet eylesin Haşim Bey reis idi. O vefât edince oraya reis intihâb edildim. Çünkü bu şirketlerde lisân bilen birisine ihtiyâc vardı.

— Peki, ne gibi muâmeleler yapdınız?

— Mahsûlât Şirketi mevâdd-ı ibtidâîye-i hayvaniyeyi mübâyaa ederdi. Tiftik, deri, yapağı o zaman bunların ihrâcı memnû idi. Doğrudan doğruya Almanların teşkîl etmiş oldukları sendikaya satardı ve bedelini o sendikadan alırdı. Mevâdd-ı ibtidâîye harb dolayısıyla gitdikce kesb-i galâ etdi. Bu sûretle hâsıl olan temettu ziyâde idi.

— Mevâdd-ı ibtidâiyyeyi hârice siz mi çıkarıyorsunuz?

— İki yüz, üç yüz bin kilo kadar çıkarmışdık.

— Bu müsâadeyi kim verdi?

— Hükûmet verdi.

— Hâricden getirmediniz mi?

— Hâricden Mahsûlât Şirketi bir şey getirmedi.

— Şeker?

— Şekeri Kantâriye Şirketi getiriyordu.

— Onda reis idiniz değil mi?

— Evet.

— Ne vakit şeker getirdiniz?

— Efendim, Avusturya'da şeker sendikası vardı. Ondan 700-750 vagon kadar bir şeker mübâyaa edildi. İlk gelen şeker bu idi. Bendeniz bunun mukavelesini akdetdim. İlk gelen şeker o idi.

— Orada siz mi idiniz?

— Mukaveleyi bendeniz akdetdim ve sefâretde akdetdim. Ve Hilmi Paşa'nın malûmâtı altında.

— Doktor Nâzım'la Hilmi Paşa'ya giden siz misiniz?

— Doktor Nâzım'la değil efendim. Hilmi Paşa bidâyetde bu şekerin mübâyaasını müzâkere ediyormuş. Sonra, ben bunlarla meşgul olamayacağım, İstanbul'dan birisi gelsin, bu işlerle meşgul olsun, demiş; bunun üzerine bendeniz gitdim. Mukaveleyi bendeniz akdetdim.

— Fakat şirket nâmına değil, Hükûmet nâmına akdetdiniz değil mi? Yani Harbiye Nezâreti nâmına.

— Harbiye Nezâreti nâmına olan ikinci idi. Bir de ikinci bir mukavele vardır ki, o "200"* vagon idi.

---

* Metinde 0 rakamını ifade eden bir nokta çıkmamıştır. Mahkeme tutanaklarından anlaşıldığına göre bu rakamın doğrusu 2000 olmalıdır.

— Sizin adınız Ahmed Midhat mı?

— Evet efendim.

— Sonra?

— İkinci defa akdedilen mukavele ya sekiz ay yâhûd bir sene sonradır. Harbiye Nezâreti'ne devredilen o (2000) vagondur.

— Ondan ne kazandınız?

— Tafsîlâtıyla bilemeyeceğim. Çünkü bendeniz sevkiyâtına memûrdum. Tevzîâtda bulunmadım. Fakat herhâlde mühim bir kâr bırakmışdır.

— Şu imzâ sizindir, değil mi?

— Bu mektûb benimdir.

— Şimdi millet bir daha görsün, nâmûslu memûrlarına ne kadar ezâ etmişsiniz. Hilmi Paşa merhûma ne yapmışsınız, nâmûskârlık bile sizin yanınızda bir cürm olmuşdur. Bir de sıkılmadan şöyle yapdım, böyle yapdım, diyorsunuz.

[*Dosyasında mahfûz Ahmed Midhat'ın mektûbu okundu.*]

— Yüz kilosu 54 krona olduğuna nazaran yüz kiloda, bir çuvalda ne kazanırsınız?

— Kaça satıldığını bendeniz bilmiyorum.

— Oradan aldığınıza göre?

— Mâliyet fiyatını da bilmiyorum.

[*Mektûb okunmaya devâm olundu.*]

— Yine senin Kemâl ile hiçbir muâmelen yokdu değil mi? Hüseyin Hilmi Paşa yapdığınız muâmele revâ mıdır, kolundan tutup atmak derecesine geldin. Sen gençsin, çok ayıpdır. Tahsîl de etmişsin. Şerefini böyle pis heriflerin ellerine bu kadar niçin verdin, yakışır mı bu? Saçını sakalını devlet uğrunda ağartmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'ya yapdığın revâ mıdır? Doktor Nâzım'la gitdin, tahakküm etdin. Hükûmet-i Osmaniye nâmına bu şekeri geçireceksin, dedin ve geçirdiniz. Sonra da gûyâ para kazandınız. Siz kazanılan paranın vakfa kalbedilmesi hakkındaki kongrede bulundunuz mu?

— Hayır.

— Bu şekerleri geçirdikden sonra nasıl İstanbul'a geldin?

— O şekerlerin sevk ve nakli uzun sürdü. Kantâriye Şirketi'nin ondan başka Avrupa'dan getirdiği madde bu kadar ve bendeniz ondan başka şeyle meşgul olmadım. Diğer iki bin vagonun mukavelesini de bendeniz akdetdim.

— Bütün icrââtınızın içyüzünü şu mektûb irâeye kâfîdir. Siz istihlâsdan sonra nerede idiniz?

— İstanbul'da idim. Mütârekeyi müteâkıb Viyana'da idim, mahsûr kaldım, istihlâsdan sonra Türkiye Sigorta Şirketi'nde idim.

— Ondan sonra Kemâl Bey'le ne işine başladın?

— Mütâreke zamanında Hükûmet şirketlere vaaz-ı yed etmişdi. Hüsn-i tedvîr etmemişler, sû-i istimâl etmişler. Birçok paralar heder olmuşdu. Vaktiyle, bendeniz yok iken, Mahsûlât Şirketi dâvâ ikame etmişler ve kazanmışdı. Yani men-i müdâhale dâvâsını kazanmışdı. Fakat o sırada Hükûmet kararnâme çıkarmış ve mahkemenin verdiği men-i müdâhale kararını ibtâl etmiş. İstihlâsa kadar diğer hükûmet tarafından idâre ediliyordu. Kararnâme muvakkat müddet için konmuş. Kararnâmenin müddeti bitince, Hükûmet bir tezkere ile gidiniz, şirketlerle meşgul olunuz, dendi.

— Yani eski hâle geldiniz ve Kemâl Bey falan birlikde şirketleri elinize aldınız, devâm etmekdesiniz?

— Beyefendi, kararnâmenin müddeti bitince.

— Müddeti bitdi, siz de şirketi yine elinize aldınız. Kararnâmenin müddeti bitince de ne kalmış ise onu elinize aldınız.

— Bir şey kalmamış Beyefendi.

— Ona tabîr-i marûfunca haydan gelen hûya gider, dediler. Ötekilerin eline geçdi. Onlar da biraz yedi. Enkazını yine siz aldınız, sonra öteye beriye karışmaya başladınız. Millî Ticâret Şirketi'ni kim teşkîl etdi?

— Kemâl Bey teşkîl etdi.

— Sermâyesi nereden?

— ...

— Siz yine İktisâd Bankası'nda a'zâ mısınız?

— Evet.

— Kantâriye'de?

— Reisim.

— Hâlen?

— Hayır, iki buçuk senedir değilim.

— Millî Mahsûlât'da?

— Reisim.

— Millî Mahsûlât'ı Kemâl Bey ne maksadla tesîs etdi?

— O sırada İstanbul'da gerek Talat Paşa merhûm ve gerek diğer birtakım zevât vardı ki onların âilelerine yardım etmek istiyordu.

Hâlbuki diğer şirketlerden para almak imkânı yokdu. Zannederim buradan hâsıl olan nemâ ile ayrıca bir şirket teşkîl ederek onlara para veriyorlardı.

— Sermâyesini nereden koydu?

— Bendeniz onların içinde yokdum, bilmiyorum.

— Millî İktisâd'la ne muâmele yapıyordu?

— Millî İktisâd Bankası'ndaki muâmelesi şirketi teşkîl etdikden sonradır. Fakat şirketin teşekkülünden evvel Millî İktisâd Bankası teşekkülü için para vermiş değildir. Şirket teşekkül etdikden sonra İktisâd Bankası kredi açmışdır.

— Ne kadar?

— Altmış bin liraya kadar çıkarıyor.

— Son zamanlarda mühim bir para almış, ne kadar almış?

— Millî Ticâret Şirketi mi?

— Evet, fakat Kemâl Bey?

— Efendim, Millî Ticâret Şirketi'nin kredisi yükselmişdi. Hattâ 70 bin liraya kadar gelmişdi. Bu sûretle bu kesilince biz bankada dedik ki: Şirketin kredisinin bankada bu derecede yükselmesi mukabilinde temînât doğru değildir. Bunun bir kısmını taht-ı temîne alalım. Bir kısmını da bankaya iâde etdirelim, dedik. O vakit şirkete mürâcaat etdik. Bankanın doğrudan doğruya sizin şirkete para vermesi doğru değildir. Bunu iâde edin, dedik, o zaman henüz istifâ etmemiş yetmiş, seksen bin liralık bir matlûbun olduğunu gösterdiler. Çünkü onlar Hükûmete ot, saman, arpa, buğday veriyorlardı. 70-80 bin lira kadar bir şey vardı. Bunları aldıkca ödeyelim, dediler. Biz yine olmaz, dedik. Mutlaka temînât lâzım ki biz eski koyduğunuz haddi tecâvüz etmeyelim, dedik. Eskiden otuz bin lira kadar bir had koymuşduk. Onun üzerine bankanın hisse senedâtından altmış bin lirasını aldık ve bu altmış bin liraya mükabil Kemâl Bey'e otuz bin liralık kredi açdık. Ve bu kredi ile almış olduğu paraları Millî Ticâret Şirketi'ne devrederek şirketin bankaya borcunu itfâ etdik.

— Firârından az evvel kredi üzerine ne kadar para aldı?

— Bankadan topdan para almış değildir. Benim malûmâtım yokdur.

— Malûmâtın olmayabilir. Fakat işitdim, böyle büyük bir para verileceği zaman senin malûmâtın olmayabilir mi?

— Arz etdiğim gibi otuz bin liralık bir kredi açılmışdı. Ve bu üçer, ikişer bin lira olarak bankadan çekilmişdir. Fakat topdan bir para olarak çekilmiş değildir.

— Kemâl Bey'in şahsî imzâsıyla mı?

— Evet. Çünkü altmış bin liralık temînât mektûbu aldık. Ve otuz bin liralık kredi açdık. Tek Millî Ticâret'in deynini tenkis edelim diye aldık. Nitekim bankanın defterleri tetkik edilirse bu görülür. Eğer topdan bir para alınmış ise yine o defterlerde görülür.

— Her şey keyfinize, arzunuza tâbi, bu anlaşılmışdır. Siz de onun bâzîçesi.

— Çok istirhâm ederim. Mahkeme-i âlînizin kuvvet ve kudretini müdrikim. Yalnız bu yaşa kadar nâmûsum ve izzet-i nefsimle yaşadım. Onun için çok istirhâm ederim. Nâmûsumla himâye-i âlînizde kalayım. Ben bir kusûr ve kabâhat etmem ki ikide bir itâba marûz kalayım.

— Kemâl Bey'in ne yapmak istediğini tamâmen bildiğiniz hâlde onunla çalışdığınız için yine Kemâl Bey'le her şey olursunuz?

— Ricâ ederim efendim.

— Öyledir. Bu nasıl bankadır? Niçin veriyorsunuz? Devletin, milletin kanûnları sizin elinizde bâzîçe midir? Onu oraya, bunu buraya vererek dolap çevirmekde, sonra karışdık, karışmadık, şöyleyiz, böyleyiz. Demek en son verdiğiniz mühim bir para var. Fakat henüz tesbît etmedik.

— En son böyle topdan para verilmemişdir.

— 2-3 bin lira bir paradır?

— Hayır efendim. Arz etdiğim gibi otuz bin lira kadar kredi açılmışdır. Bu da ceste ceste alınmışdır.

— Bunun muâmelesi ne vakit yapılmışdır?

— Beş altı ay evvel olacak.

— Siz hangi fırka ile alâkadâr oldunuz?

— Hiçbirisinden değilim.

— İttihad ve Terakki kulübüyle?

— Hayır, tahsîle gitmezden evvel Fındıklı kulübünden idim. Ondan sonra bir daha Fırka'ya girmedim.

— Kemâl Bey'le alâkadâr bulunuyordunuz?

— Şirket dolayısıyla.

— Kemâl Bey'in faâliyet-i siyâsiyesi hakkında ne biliyorsunuz?

— Mütârekeden sonraki mi?

— İstihlâsdan sonra.

— Bendenizin intibâım, bundan sonra siyâsetle iştigal etmemiz doğru değildir. Esâsen ticâretle iştigal etmemiz matlûbdur. Nitekim Millî Ticâret Şirketi'nin görmüş olduğu muâvenet dolasıyla ticâretle iştigalin hüsn-i tezâhürle görüşüldüğüne şâhid oluyoruz, onun için ticâretle meşgul olalım, deniliyordu. Esâsen bendeniz, Millî Mahsûlât Şirketi ve diğer şirketlerin bir faâliyet-i iktisâdiyesi kalmadığı için o kadar sık temâs olmuyordu.

— Millî Ticâret Şirketi nereden himâye görüyordu?

— Hükûmet'den.

— Ne gibi?

— Alacakları teshîl ediliyordu. Bir bankaya olan deynin tediye edilmeleri için sıkışdırıyorduk, o zaman bir ân evvel borçlarını vermek için çalışıyorlardı.

— Terakkiperver Fırka teşkîlâtı için Kemâl Bey'in faâliyeti hakkında bildiklerini sen de söyle!

— Bendeniz meşgul olmadım.

— Girip çıkdıkça işitmediniz mi?

— Hayır efendim. Dediğim gibi Millî Mahsûlât faâliyet-i iktisâdiyesi kalmadığı için sigorta şirketi ile alâkadâr olmadım, yalnız Çarşamba günleri bankaya uğradıkça Mahsûlât Şirketi'ne de uğrardım.

— İttihad ve Terakki Fırkası nâmına Cavid Bey'in evinde bir ictimâ akdedildi. Bu mesele hakkında ne dereceye kadar malûmâtınız vardır?

— Malûmâtım yokdur.

— Sizin arkadaşlarınızdan olan Edhem, Hüsnü, Ferid falan hepsi bulunmuşdur. Tabîî hasbihâl sûretinde size de söylemiş olmaları lâzımdır. Binâenaleyh hiç olmazsa umûmî sûretle malûmâtın olması lâzım?

— İntihâbâta bir zümre hâlinde değil, ferden iştirâk edeceklerini söylüyorlardı.

— Kim söylüyordu?

— Hüsnü Bey'den işitdim.

— Bir de dokuz maddelik bir program yapmışlar?

— Haberim yok.

— Said Bey hangi şirketin muhâsebecisidir?

— Millî Mahsûlât'ın.

— Said Bey'in yazısını tanır mısınız?

Midhat ve Hasan Fehmi Beyler

[Resmî zabıtlar: XLVI]*

Gözlüklü Midhat ve Millî Ticâret muhâsebecisi Hasan Fehmi beyler mahkeme huzûrunda.

Şirketlerde Kara Kemâl'in vaziyeti – Kara Kemâl hepsinin nâzımı vaziyetinde imiş – Şirketler ne kazanıyordu? – Yapılan işler Kara Kemâl'in hesâb-ı cârîsi – Sû-i kasd meselesinden birkaç gün evvel – Kara Kemâl'in hesâbına alınan paralar – En son çekdiği meblağ ne kadardı?

— Tanırım.

— Onları çağırıyorlar da seni niçin çağırmıyorlar?

— Bendenizin siyâsetle iştigal etmediğimi bilirler, yalnız iktisâdiyâtla meşgul olurdum.

[*Program gösterildi.*]

— Bu Said Bey'in yazısı değil mi?

— Zannederim.

— Onun yazısıdır. Kendisi söylüyor, siz de malûmâtınızı söyleyin. Said Bey falan alâkadâr olur da sen bilmem dersen ayıp olur.

— Said Bey onların bazı şeylerini tebyîz ediyordu. Hattâ bir kitâb da yazdırıyorlardı.

— Bunu Hüsnü vermiş. Tebyîz etdirmiş. Hüsnü size ictimâ etdirdiklerinden bahsederse, bundan da bahseder.

— Haberim yok.

— Said Bey haberdâr olur, Hüsnü haberdâr olur, siz olmazsınız? Hüsnü size ne karar verdiklerini söyler, nizâmnâmeyi bilmezsiniz?

— Bilmiyorum efendim.

— Demek böyle mahrem şeyleri Said Bey'e mi yazdırıyorlardı?

— Onun meşguliyeti olmadığı için ona beyân etdirirlerdi. O meyânda bunu da beyân etdirmişlerdir.

— Hüsnü falan size hiç açmadı mı?

— Söylemedi.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1864, 15 Eylül 1926, s. 4.

— Böyle bir İttihad ve Terakki programı yapdıklarından siz ne anladınız?

— Bilmem ki efendim. Bendenizin meşgul olmadığım ve haberim olmadığı bir şey hakkında ne bileyim?

— Kara Kemâl'in gaybûbetini siz ne vakit haber aldınız?

— Gazetelerde okudum.

— Millî Mahsûlât'ın idârehânesi Mesadet Hanı'nda mı?

— Evet.

— Kemâl Bey'le yan yana mı?

— Hayır.

— Aranızda kimler var?

— Hükûmetin tahsîl şubeleri var.

— En son siz ne vakit görüşdünüz?

— Çarşamba günü zannederim. Bendeniz Mesadet Hanı'na Çarşamba günü uğradım. Çünkü bankanın ictimâı o günlerde olur. Görmüş isem o gün görmüşümdür.

— Gazetelerden haber alınca arkadaşlarınla görüşmedin mi?

— Hayır.

— Gazetelerden ne haber aldın?

— Sû-i kasd meselesini okudum.

— Çarşamba günü görüşdün. Perşembe günü de tabîî gitdi değil mi?

— Perşembe günü uğramadım. Zâten haftada bir gün uğrarım.

— Sizin asıl yeriniz neresi?

— Galata'da.

— Niçin kaçmış?

— O esnâda kaçdığına dâir bir şey yokdu. Kaçdığına dâir havâdis gazetelerde ya bayram veya bayramdan bir gün evveldi.

— Arkadaşlarınla bu mesele üzerine buluşdun mu?

— Görüşmedim.

— Siz ne vakit tevkif edildiniz?

— Bir Temmuz'da.

— Bu şirketlerin vaziyetine dâir arkadaşlarınızla görüşmediniz mi?

— Hayır. Yalnız Said Bey Mahsûlât Şirketi'ni taharrî etdiklerini söyledi. Bendeniz ondan sonra bankaya da gitmedim. Tevkif edildiğim gün Çarşamba idi. O gün bankaya gitmişdim. O akşam tevkif edildim.

— Millî Mahsûlât Şirketi'yle en ziyâde hâricden temâs eden, gelip giden kim vardı?
— Kimse yokdur.
— Abdülkadir gelir gider mi?
— Tanımam.
— Nail Bey?
— Bir defa ya geldi ya gelmedi.
— Hafız Mehmed?
— Tanımam.
— Ardahanlı Hilmi?
— İki sene evvel bir iki defa geldi.
— Kemâl Bey'in yanına gider gelir mi idi?
— Gelir giderdi.
— Terakkiperver nizâmnâmesini hâzırladıkları sırada Şükrü, Canbolat, Cavid Bey, Cahid Bey toplanmışlar. Buna dâir ne biliyorsun?
— Malûmâtım yokdur. Fırka ile alâkam yok.
— Bugünlük muhâkeme bu kadar.

Hasan Fehmi Bey'in Muhâkemesi

— Adınız?
— Hasan Fehmi.
— Pederinizin?
— Emin.
— Nerelisiniz?
— Rodoslu.
— Tevellüdünüz?
— 299.
— Müteehhil misiniz?
— Müteehhilim.
— Nerede oturuyorsunuz?
— İstanbul, Beşiktaş'da, Ali Ağa mahallesinde, Orta sokakda, 23 numaralı hânede.
— Âile itibârıyla neyiniz var?
— İki birâder, bir hemşîre, bir vâlidem, bir çocuğum var.

— Hâlâ ne ile meşgulsunuz?
— Millî Ticâret'de muhâsebeciyim.
— Bu şirketin müessisleri kimdir?
— Müessisleri Ali İhsan, Hüseyin ve Sami beyler.
— İttihad ve Terakki murahhaslarından Sami Bey mi?
— Murahhaslığını bilmiyorum.
— Müessisler meyânında Kemâl Bey yok mu?
— O, müessislerin vekîli imiş.
— Ne demek?
— Müessisler Ankara'da olduğu için o vekîl imiş. Nizâmnâme mûcibince heyet-i idâreyi üç sene müddetle müessisler tayîn ediyor. Bunun için Kemâl Bey'i tayîn etmişler. O da heyet-i idâreyi tayîn etdi.
— Sermâyeniz ne kadardır?
— Nizâmnâmede musarrahdır.
— Merkeziniz nerede?
— Galata'da, Ömer Abid Hanı'nda.
— Müessisler nâmına Kara Kemâl mi idâre ediyor?
— Hayır, heyet-i idâre idâre ediyor. O da ara sıra bakar.
— Müdîr kimdir?
— Saadeddin Rıza Bey.
— Siz?
— Ben muhâsebeciyim. Son zamanlarda veznedârlığını da yapıyordum.
— Harb-i Umûmî'de ne ile meşgul idiniz?
— Evvelâ Zirâat Bankası'nda memûrdum. Badehû iâşeye nakletdirildim.
— Ne gibi vazîfelerde kullandılar?
— Muhâsebe müdîriyetinde.
— Hangi şirketlerde?
— Bendeniz harb zamanlarında şirketlerde bulunmadım, yalnız İâşe Nezâreti teşekkül etdiği zaman Mâliye Nezâreti'nce oraya muhâsebe müdîri olarak nakledildim.
— Millî Mahsûlât'da bulunmadın mı?
— Hayır.
— A'zâ olarak bulunuyorsun.
— A'zâ olduğumu geçen gün öğrendim.

— Ondan evvel noksân kalan bir cihet var. Onu tesbît edelim. Cevâbınız pek sathî oldu. Siz iâşe işlerine ne sûretle ve nasıl karışdınız?

— Efendim! İlk iâşe teşkîlâtında, yani İstanbul heyet-i merkeziyesi tarafından iâşe işi idâre edildiği zaman, yani Kemâl Bey'in İstanbul murahhası bulunduğu zaman, bendeniz Zirâat Bankası'nda mümeyyizdim. 17 sene Zirâat Bankası'nda hidmetim vardır. Oradan beni İâşe'ye tayîn etdiler. O sûretle oraya muhâsebe müdîri oldum.

— Şimdi söyleyiniz. Millî Mahsûlât'daki a'zâlığınız nasıl olmuşdur?

— Arz etdiğim gibi daha yeni öğrendim.

— Nerede?

— Müstantiklikde isticvâb edilirken.

— Nasıl öğrendin?

— İfâde alırken. Millî Mahsûlât'da a'zâ imişsin, dediler. Heyet-i Umûmiye'de intihâb edilmiş isem a'zâyım. Yoksa başka türlü bilmiyorum.

(*Bu husûsdaki ifâde-i evveliyesi okundu.*)

— Bak, a'zâyım, diyorsun?

— Efendim, evvelce bilmiyorum. Bu mesele tayîn ile değildir. İntihâb iledir. Esâsen hakk-ı intihâbım olmadığı için a'zâ değilim, diyorum. Çünkü orada ancak üç hissem var. A'zâ olabilmek için 50 hisse sâhibi olmak lâzımdır. Orada başka Hasan Fehmi vardır. Belki a'zâ ihtihâb edilen odur. Ben a'zâ olduğumu bilmiyorum.

— Millî Mensûcât'da vazîfen var mı?

— Hesâb müfettişiyim.

— Millî Ticâret'in a'zâları kimlerdir?

— Galib Bahtiyar Bey Reis, Ali İhsan Bey Reis-i sânî, Saadeddin Rıza Bey a'zâ, Paşazâde Emin Bey, bir de Hilmi Bey vardır.

— Saadeddin Bey müdîr değil mi?

— Evet, aynı zamanda müdîrdir.

— Kemâl Bey müessesinin işlerin nesine nezâret eder?

— Hesâbâta bazân bakar. Sene nihâyetinde bilançoları ister.

— Her gün uğrar mı?

— Hayır efendim. Bazân uğrar.

— Ömer Abid Hanı'nda oturmaz mı?

— Hayır efendim. Mesadet Hanı'nda oturur. Oraya nâdiren gelir.

— Kaç odanız vardır?

— İki odamız vardır. Birisi müdîr beyindir.

— Ne gibi ticâret yaparsınız?

— Un üzerine muâmele yaparız. Son zamanlarda askerî müteahhidlik yapıyorduk.

— Sermâyesi on bin lira dediniz değil mi?

— Evet.

— Şirket ne vakit teşekkül etdi?

— 339 Şubat'ında.

— Siz o vakitden beri bulunuyor musunuz?

— Hayır efendim. 6-7 ay sonra geçdim.

— Şimdiye kadar ne gibi muâmeleler yapdınız?

— Zahîre ve yapağı üzerine muâmele yapdık. Şirket teşekkül edince evvelâ Paşalimanı değirmenini tutmuşlar. Unculuk yapıyorlarmış. Bilâhire unculuğu bırakarak zahîreciliğe başlamışlar. Çünkü undan zarar etmişler. Sonra da askerî müteahhidliğe girişmişler. Arpa, saman ve ot üzerine muâmele yapmaya başlamışlar ki ben o vakit şirketde idim.

— Hangi kolordularla muâmele yapıyorsunuz?

— İkinci, Dördüncü kolordularla, geçen sene Üçüncü Kolordu ile de muâmele yapılıyordu.

— Kimleri isdihdâm ediyordunuz?

— Taahhüdleri ifâ için mi efendim?

— Evet.

— Her yerde şubeleri var efendim.

— Nerelerde?

— Eskişehir'de, Ankara'da.

— Eskişehir şubesinde kim vardı?

— Baytar Rasim Bey bakıyordu.

— Rasim Bey ne işlerine bakardı?

— Un, saman işlerine bakardı.

— Sarı Efe Edib de bir zaman sizinle çalışdı.

— Hayır efendim.

— Bir iki ay devâm etdi.

— Rasim Bey'in arkadaşı sıfatıyla gelirdi. Yoksa şirketde müstahdem değildi, biz onu Rasim Bey'in arkadaşı olarak tanırız.

— Ne vakit onları tanıdın?

— Şirketde gördüm de tanıdım.

— Rasim Bey'in maâşı ne kadardı?

— Yüz lira idi.

— Başka hisse var mıydı?

— Hayır efendim.

— Şimdiye kadar ne kadar kazancınız oldu?

— Kazanç olmadı gibi bir şey; ilk sene üç bin lira zarar oldu, ertesi sene kazanç olarak belki 60-70 bin lira kazanıldı. Fakat yine zarar da oldu. Evvelki sene zararıyla karşılaşdırılınca cüzi bir kâr kaldı. Evvelki sene on iki bin lira kadar kazanç olmuşdu. Onu bazı matlûbâta karşılık gösterdiler. Binâenaleyh temettu hâsıl oldu.

— Müessisleri olduğunu söylediğin Ali İhsan Bey'in, Hüseyin ve Sami beylerin ne kadar hisseleri var?

— Nâma muharrer ve hâmiline âid olduğu için bilmiyorum.

— Kemâl Bey'in?

— Onun da bilmiyorum.

— Esâsen bütün işleriniz dolap ve dalavare. Ne hesâbı var, ne kitâb. Ne kazanç ne zarar, bir işdir ki gidiyor.

— Hayır efendim, hesâb defterleri görülebilir.

— İfâde-i evveliyenizde Kemâl Bey'in hesâb-ı cârîsi olduğunu söylüyorsunuz.

— Evet efendim.

— Ne kadardır?

— Belli olmaz, bazân üç bin, bazân beş bin olur. Bazân de hepsini çeker.

— Başka neresi ile muâmelesi vardır?

— İktisâd Bankası'nın hesâbı var.

— Sizin bankaların hangisi ile hesâbınız vardır?

— İktisâd Bankası'yla muâmelesi var. İtibâr-ı Millî ile var.

— Mikdârları?

— Muayyen değildir. Son zamanlarda İktisâd Bankası'nın 30–35 lira borcu vardır.

— Evet.

— Başka?

— İtibâr-ı Millî'ye var. Bunlar kredi açıyorlar. Buna mukabil muâmele yapıyorlar.

— Buna mukabil alacağınız?

— Tabîî var efendim.

— Nerede?

— Kolordularda.

— Ne kadar?

— Zannederim, 70-80 bin lira olacak.

— Son zamanlarda Kemâl Bey ne kadar topdan para aldı?

— Şirketden mi efendim?

— Evet.

— Yedi bin lira aldı.

— Gaybûbetinden kaç gün evvel almışdır?

— 3-4 gün evvel almışdır.

— Tarihi?

— Bilmiyorum. Fakat zannederim 19 Haziran idi.

— Ne kadar aldı?

— Yedi bin küsûr lira idi. Maa-mâfih o gün bu yedi bin liranın hepsini almadı. Yalnız beş bin lira aldı. Evvelden borcu var idi onu mahsûb etdi. Bu sûretle yedi bin liradan beş bin lira aldı.

— Perşembe günü değil mi?

— Zannederim.

— Sizde başka hesâb-ı cârîsi kaldı mı?

— Hayır.

— Saat kaçda geldi aldı?

— Kendisi gelmedi. Birisini göndermiş. Hesâbımı gönderin demiş. Biz de gönderdik. Sonra makbûzunu gönderdik, imzâ edeyim, demiş.

— Parayı kim götürdü?

— Halil Bey isminde biri.

— Bu kim?

— Ankara Anbarı'nda Halil Efendi nâmında birisi.

— Ne gibi para verdiniz?

— On tane beşer yüzlük verdik.

— Kasa da hâzır para var mıydı?

— Hayır, İtibâr-ı Millî'den aldık.

— Perşembe günü mü?

— Perşembe mi, Cumartesi mi iyi hatırlayamıyorum.

[*Heyet badel-müşâvere Sirkeci'nin Ankara Anbarı'nda memûr Halil Bey'in malûmâtına mürâcaat edilmek üzere kendisinin celbine karar verdi.*]

— Bu Halil Efendi'ye parayı sen mi teslîm etdin?

— Evet.

— Kara Kemâl'in Halil Efendi ile ne muâmelesi var ki ona parayı teslîm edin diyor?

— Ben râhatsızım gelemeyeceğim, parayı ona verin, demiş.

— Onu sormuyorum, Halil Efendi ile ne münâsebeti var ki parayı ona tevdî edin diyor?

— Bilmiyorum.

— Siz bu adamla muâmele yapıyor musunuz?

— Hayır efendim.

— Halil Efendi'ye verin diye Kemâl Bey size tahrîrî mi yazdı?

— Hayır efendim şifâhen söyledi. Hattâ bunu Saadeddin Efendi'ye de söylemiş, parayı Halil Efendi'ye verin demiş, biz de verdik.

— Daha evvel ne kadar para almışdı?

— Daha evvel de aldı, fakat perâkendedir, hatırımda değil.

— Parayı Kemâl Bey hesâbına kimlere verdiniz?

— Hüsnü Bey'e her ay beş yüz lira veriyorduk. Son zamanlarda bu paranın mikdârı azaldı. 240 liraya inmişdi. Zannederim Hüsnü Bey de bu parayı dağıtır. Hamdi Beybaba nâmında birisine verirmiş.

— Ne kadar?

— Elli lira.

— Başka?

— Ferid Bey nâmında birisi var, ona vermiş.

— Bu ne kadar?

— Elli lira.

— Daha başka?

— Acezelere dağıtırmış.

— Bundan başka böyle toplu para aldı mı?

— Hayır efendim.

— Daha evvelce, yani bir sene evvel?

— Hatırlamıyorum.

— Tahmînen bir sene zarfında Kemâl Bey nâmına kimlere para verildi?

— Dâimâ Hüsnü Bey'e veriyorduk. Hüsnü Bey bulunmazsa bazân böyle adam gönderir, aldırtır.

— İzmit Mebûsu Şükrü Bey'e verildi mi?

— Hayır.

— Abdülkadir'e?

— Hayır efendim.

— İyi düşün!

— Verilmedi efendim.

— Fakat Hüsnü Bey'in toplu para aldığını biliyorsun.

— Aldığı para muayyen ve mukannendir efendim. Bunu da arz etdiğim gibi ay nihâyetlerinde alır.

XXV

Hasan Fehmi, İhsan, Ali Rıza, Saadeddin Rıza, Bekir ve Mehmed Ali Beylerin Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: XLVII]*

Millî Ticâret muhâsebecisi Hasan Fehmi, İzmit mümessili İhsan, veznedâr Ali Rıza beyler İstiklâl Mahkemesi huzûrunda.

Millî Ticâret Şirketi'nin faâliyeti neye münhasırdı? – Kara Kemâl'in şirketlerdeki mevkii – İzmit'de şirket hesâbına faâliyet – Baytar Rasim İzmit'e niçin gitmiş? – Kara Kemâl'in şirketlerdeki kredisi – Son zamanlarda çekdiği paralar – Siyâsî faâliyetden haberi olmayanlar – Kara Kemâl nâmına tutulan kasa – Kasada neler saklanıyordu? – Satılan hisse senedâtı – Sermâye nereden tedârik edilmiş?

— Demek Kemâl Bey nâmına Hüsnü Bey dâimâ para alıyordu.
— Evet.
— Kemâl Bey'in nâmına mı imzâ atıyordu?
— Hayır efendim. Saadeddin Bey Kemâl Bey'e götürür. Ay nihâyetinde imzâsını alır.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1865, 16 Eylül 1926, s. 4.

— Millî İktisâd Bankası'ndan son zamanlarda toplu para aldınız mı?

— Toplu para almadık. Evvelce borcu vardı. Onu yavaş yavaş ödedi. Evvelce altmış bin lira borcu vardı.

— Kemâl Bey'le ne vakitden beri tanışıyorsunuz?

— 334'den beri.

— Daha evvel?

— Daha evvelden tanımıyorum. Yalnız kendisi Şehzadebaşı kulübünde bir defa konferans vermişdi. Orada gördüm.

— Harb senelerinde mi?

— Hayır, Balkan Harbi'nden evvel.

— Konferans neye âiddi?

— Hatırımda kalmadı efendim. Fakat kulübe âid idi.

— Demek Kemâl Bey böyle konferanslar falan da verirdi?

— O vakit vermişdi.

— Siz İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

— 326'da.

— İttihad ve Terakki'nin başka vazîfelerinde kullanıldınız mı?

— Hayır efendim.

— Terakkiperver Fırka'ya intisâb etdiniz mi?

— Hayır efendim.

— Teklîf vâki oldu mu?

— Hayır efendim.

— Kemâl Bey'in bu Fırka'ya intisâbı hakkındaki malûmâtınız nedir?

— İntisâb etmediğini gazetelerde gördüm.

— Fakat...

— Bir emâre göremedim.

— Terakkiperver Fırka'yı teşkîl edenlerden, o Fırka'ya intisâb edenlerden giden gelen olur mu idi?

— Ben Mesadet Hanı'nda bulunmadığım için bilmiyorum.

— Sizin Ömer Abid Hanı'nda?

— Kimse gelmezdi. Yalnız ticâret işiyle alâkadâr olanlar gelirler.

— İttihad ve Terakki'yi ihyâ için 339'da Kara Kemâl'in falan bir faâliyetleri olmuşdu. Bundan haberin var mı?

— Yok efendim, çünkü siyâsetle iştigal etmiş değilim. İttihad ve Terakki'ye girmekdeki maksadım da o vakit kulüblerde gece dersleri veriyordu. Memleketime hidmet emeliyle ben de usûl defteri dersi tedrîs etdiriyordum.

— Kemâl Bey'in mâiyetinde çalışmak demek, yani böyle maksadı karışık şirketlere intisâb etmek demek, doğrudan doğruya siyâsetle iştigal etmek demekdir. Bunun başka mânâsı yokdur.

— Bendeniz şirketlerde siyâsetle iştigal eden kimse görmedim.

— Sû-i kasdı tertîb edenler sizin söylediğiniz Baytar Rasim'ler, şunlar bunlardır. Şükrüler falan...

— Bendenizle bu adamlar görüşmezler ki, benim odam ayrıdır, ben sırf hesâb işiyle meşgul olurum.

— Hayır için falan çalışmışlardır.

— İhtimâl bendeniz fikr-i muzırrlarını bilemem.

— Siz maksadlarına yabancı olsanız yanında tutamaz.

— Beyefendi, bendenizin ihtisâsımdan dolayı tutmuşdur.

— Öyle fakat, veznedârlık bir işdir. Fehmi Hüsnü falan gibi değil, az çok mâlî husûsâtda malûmâtınız olması lâzım.

— Bendeniz 18 sene Zirâat Bankası'nda mümeyyizlik etdim. Arkadaşlarım benim aldığım paradan daha çok maâş alırlar.

— Zirâat Bankası'ndan nasıl oluyor da 30 bin lira kredi alıyorsunuz?

— İktisâd Bankası'ndan aldık, Zirâat Bankası'ndan değil.

— Başka?

— İtibâr-ı Millî'den aldık. Bir de Osmanlı Bankası'ndan alınmışdı. Evvelce yirmi beş bin lira almışlardı. Sonra kat' etdiler.

— İktisâd Bankası'ndan otuz bin, İtibâr-ı Millî Bankası'ndan on dört bin lira. Demek o kadar siyâset yapıyordunuz?

— Hiç efendim, tahkikat da yapılabilir. Kahveye çıkmadım, ne kahve içerim, ne sigara içerim, evimden başka bir yere çıkmadım.

— Maâşınız ne kadardı?

— Evvelce yüz lira idi. Son zamanlarda yüz yirmi beş lira yapdılar. Çünkü ısrâr etdim, başka yere gideceğim, dedim.

— Peki, bugünlük bu kadar kâfî, muhâkemenize de devâm edilecekdir.

Millî Ticâret Mümessili İhsan Bey'in Muhâkemesi

— Adınız?
— İhsan.
— Nerelisiniz?
— İstanbulluyum.
— Babanızın adı?
— Hacı Nuri.
— Tevellüdünüz?
— 308.
— Müteehhil misiniz?
— Evet.
— Nerede ikamet ediyorsunuz?
— Beşiktaş'da Abbas Ağa mahallesinde oturuyorum.
— Hâlâ Millî Ticâret Şirketi'nin İzmit mümessili bulunuyorsunuz?
— Hayır, memûruyum.
— Tahsîlin nedir?
— İdadî tahsîlim vardır.
— İkmâl etdin mi?
— Hayır.
— Demek İzmit'de Millî Ticâret Şirketi'nin memûru bulunuyorsunuz?
— Şirketin oradaki işlerini takib ediyorum efendim. Arpa, nohut taahhüdleri var. Onları teslîm ederim. Mazbataları mukabilinde paralarını alırım.
— Kaç seneden beri çalışıyorsunuz?
— 3-3,5 seneden beri.
— Üç seneden beri nerelerde çalışıyorsunuz?
— Hep İzmit'de, bazân Tuzla'ya gider, kâğıdları alır gelirim.
— Sizi İzmit'den para ile kaçarken Haydarpaşa'da yakaladılar değil mi?
— Kaçmadım efendim, para ile İstanbul'a geliyordum. Haydarpaşa'da tevkif etdiler.
— Parayı nereden aldın?
— Mâl bedeli olarak Yirmi Üçüncü Fırka'dan.

— Ne kadar aldın?
— İki bin lira.
— Niçin İstanbul'a geliyorsun?
— Şirkete yatırmak için.
— Neye geliyorsun? Banka ile muâmele yapabilirdin.
— Hayır efendim, her vakit böyle götürür ve parayı yatırırım.
— Pekâlâ! Bu sû-i kasd meselesini ve Rasim'in falan tevkif edildiğini ne vakit haber aldın?
— Gazetelerde okudum efendim.
— Onun üzerine parayı aldın?
— Hayır.
— İfâden var?
— Hayır efendim. Yanlış anlaşılmış. Ayağınızı öpeyim, öyle değil. O melûn heriflerin...
— Kimlerin?
— Rasim'in falan ismini okudum. Başıma bir felâket geleceğini hissetdim, biraz da takibâta marûz kaldım. Büsbütün tevahhuş etdim. Çünkü başıma böyle bir şey hiç gelmemişdi. O gün bana bin lira vermişlerdi. 800 lirasını bankaya gönderdim. İki yüz lirasını fatura bedeli verdim, o gün vazîfemde kaldım, ertesi günü yine kaldım, mütebâkî gün iki bin lirayı fırkadan aldım. Şirkete yatırmak üzere gidiyordum. Haydarpaşa'da tevkif edildim. Mesele budur.
— Evvelâ sekiz yüz lirayı defaten göndermişsin, şirkete verilmek için göndermişsin, niçin öyle yapdın?
— Efendim birden bire korkdum.
— Niçin korkdun?
— Şirketi kaparlar diye. Zâten çok kahır ve felâket çekdim. Evimi falan satdım. Ne evim ne de yurdum kaldı.
— Ne yapdın?
— Yedim.
— Buradan ne kadar maâş alırsın?
— 75 lira.
— Yoksa sana ne kadar para alabilirsen hemân gönder diye bir şey mi yazdılar?
— Vallahi yok efendim, yalnız şirket müdîrinin mektûbu vardır.

— Kimin?

— Şirket müdîrinin.

— Saadeddin'in?

— Evet, o gün bir telegraf çekmişdim, Tuzla'ya un gönderdik diye, buna cevâbı var, diyor ki para almadan un gönderemem.

— O mektûbu ne vakit yazıyor?

— Tevkifimden üç dört gün mukaddem, evrâkımın arasındadır.

— Harb-i Umûmî senelerinde şirketin ne gibi hidmetlerinde bulundun?

— Harb-i Umûmî senelerinde şirketde bulunmadım. İâşede çalışdım. Haydarpaşa'da sevk ve teslîm memûru idim. Vagonları boşaltır, sevk ve idâre ederdim. Maûnelere de mâl sevkederdim.

— İdârenizde ne kadar vagon vardı?

— Benim idâremde vagon falan yok efendim, Haydarpaşa'ya ne kadar vagon gelirse mahallerine sevkederdim. Hangi değirmenlerde veriyorlarsa oralara gönderdim.

— Bu Millî Ticâret Şirketi'nde başka nereden vazîfen vardı?

— Başka yerde vazîfem yokdu.

— Millî Mensûcât'da?

— Hayır beyim.

— Hangi şirketlerde hissen var?

— Hiçbir şirketde yok beyim. Bana kimse bir şey vermedi.

— İfâdende Millî Mensûcât'ında bir mikdâr hisse senedim var diyorsun.

— Yanlış efendim, ben böyle bir şey söylemedim.

— Olsa da bir şey olmaz, korkma.

— Yok efendim. Tabîî olsa da bir şey değil. Kimse bana bir şey vermedi.

— Kemâl Bey'in yanına girmezden evvel ne hidmetlerde idin?

— O vakit mekteblerde idim.

— Ne zaman çıkdın?

— Hatırlamıyorum efendim.

— İttihad ve Terakki'ye ne zaman intisâb etdin?

— Herhâlde Mahmud Şevket Paşa merhûmun vakasından sonra olacak.

— Başka Fırka'ya intisâb etdin mi?

— Katiyyen beyim. Derd-i maîşetden başka bir şey göremiyordum.

— Dokumacılar'da varsın?

— Katiyyen efendim. O şirketin nerede olduğunu ve ne yapdığını da bilmem.

— Fincancılar Yokuşu'ndaki mağaza hangi şirketindir?

— Bilmiyorum Beyefendi. Bana böyle bir şey sorulmadı.

— İfâdenden bahsediyoruz.

— Bendeniz olmasam gerek efendim.

— Zeytinyağı işlerinde çalışdın mı?

— Yeni çalışacakdım.

— Bu şirketde arkadaşın kimler vardı?

— Benim arkadaşım değildirler beyim. Bendeniz yalnız sevk ve teslîm memûru olacakdım.

— Kemâl Bey'i iyi tanırsın değil mi?

— İâşeden falan tanırım efendim.

— Hüsnü, Vehbi ile beraber düşüp kalkarsınız?

— Eskiden görüşürdük efendim.

— Onlarla beraber fırkacılık yapmıyor musun?

— Ben mi efendim? Üç buçuk seneden beri İzmit'de iâşemle meşgulüm. Satdım, savdım, ne eşyâm kaldı ne bir şeyim. Herkese sorabilirsiniz.

Reis (*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Bir mütâlaanız var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — Efendim! İfâdelerini biraz şâyân-ı dikkat görüyorum. Dedi ki Baytar Rasim'in tevkifi üzerine derhâl bir heyecân ve bir telâşa dûçâr oldum. Eğer kendisinin bir alâka ve münâsebeti olmamış olsaydı, hiç heyecâna düşmeye hâcet yok idi. Çünkü herkesin hakk-ı hayâtı doğrudan doğruya kanûnen taht-ı tekeffüldedir. İstiklâl Mahkemesi cürmle bir şâibe ve alâkası olmayan herkesi sellemehüs-selâm tevkif etmiş değildir. Sonra bu, Rasim'le hem-ayar değildir ve yakını değildir ki Rasim'in tevkifinden haberdâr olsun. Binâenaleyh Rasim'in efkâr-ı cinâyetkârâne ve faâliyet-i cinâiyesinden be-heme-hâl bunun haberi vardır.

Kanâat-i âcizânem bu merkezdedir. Doğrusunu söylesin, haberi olmak doğrudan doğruya bir cürm değildir. Heyecâna düşdüm, diyor ve âilesine derhâl sekiz yüz lira gönderiyor. Yani o zaman bir fevkalâdelik gösteriyor.

— Rasim'i tanırsın değil mi?

— İki defa İzmit'e geldi, tanırım.

— Fırkalara erzâk alıp vermekde beraber mi çalışırsınız?

— Hayır efendim. Şirketle beraber yaparlarmış, bendeniz bu zâtı hiç tanımazdım. Bir un meselesi hâsıl oldu. Ağapınarı'ndan dört vagon un geldi. Ben onu cihet-i askeriyeye teslîm edemedim. Çünkü evet biraz tahaşşub etmiş, şirkete almıyorlar, diye yazdım. Rasim Bey onun üzerine geldi.

— Ne kadar evvel?

— Tam on ay evvel. Şerâitde de yüzde beşten tenzîlât vardı. Bu yüzde beş tenzîlâtla bir kısmını verdiler. Bir kısmı geri gitdi. Bendeniz bu vakayı gazetelerde okudum. Heyecânım şundan hâsıl oldu. Bu adamların yüzünden başımıza felâket gelecek, ben zâten sefîl bir adamım. Sefâlet içinde yuvarlandım, hiç ümîd etmediğim bir zamanda yine bu adamların yüzünden üç beş kuruş para alıp kabımı, kacağımı alacağım derken, bir de başıma bir felâket gelecek. Hep bundandır. Başka hiçbir şeyle alâkam yokdur efendim.

— İzmit mebûsu Şükrü Bey oraya gelip gitdikce görüşdün mü?

— Hayır efendim, uzakdan gördüm.

— Kendisini tanır mısın?

— Şahsen tanırım efendim.

— Selâmlaşmaz mısın?

— Hayır efendim.

— Rasim oraya bir defa gelmez, dâimâ gelip gider.

— Vallah iki defa geldi, birisi evet niçin, birisi de arpa için, başka gelmedi.

— Oradan kiminle düşer kalkarsın?

— İzmit'de Hoca Rafet Bey, komisyoncu Sabri Bey var. Halk Fırkası a'zâsındandır. Dâimâ bunlarla düşer kalkarım, vallah başka bir şeyim yokdur efendim.

— Peki, bu kadar kâfî. On dakika celseyi tatîl ediyorum.

Millî İktisat Bankası Veznedârı Ali Rıza Bey'in Muhâkemesi

— Adınız?
— Ali Rıza.
— Babanızın adı?
— Abdi.
— Nerelisiniz?
— İstanbulluyum.
— Mesleğiniz, memûriyetiniz, vazîfeniz nedir?
— Millî İktisâd Bankası'nda veznedârım.
— Şimdiye kadar mahkemeye falan düşdünüz mü?
— Hayır efendim. Birinci defa mahkemeye düşdüm.
— Evvelki mesleğiniz?
— Mâliye'de bulundum, Esnâf Cemiyetleri'nde veznedâr idim.
— Harb-i Umûmî esnâsında şirketlerde bulundunuz mu?
— Evet. Millî Mahsûlât Şirketi'nde bulundum.
— O vakit ne idiniz?
— O vakit yine veznedâr idim efendim.
— Ne vakitden beri Kemâl Bey ile tanışırsınız?
— Yirmi seneden beri tanışırım.
— Sizin de vakıf paralarında hisseniz var mı?
— Anlayamadım Beyefendi. Millî Mahsûlât Şirketi'ne hissedârım.
— İâşeden kazanılan paraları vakfetdiniz değil mi?
— Evet efendim.
— Siz de bulunuyorsunuz?
— Vâkıf olarak bendeniz de bulunuyorum ama mikdârını bilmiyorum efendim.
— Mütevellî misiniz, vâkıf mısınız?
— Vâkıfım efendim.
— Demek Kemâl Bey'le siz ilk iâşe işlerinde bulundunuz? Yani heyet-i merkeziye gayr-i resmî olarak iâşe işlerine vaz-ı yed etdiği vakit siz de bulundunuz?
— Bir buçuk sene kadar bulundum.
— O vakit Millî Mahsûlât teşekkül etdi mi idi?

— Hayır, sonradan teşekkül etdi.

— Teşekkül etmiş miydi?

— Hayır efendim, etmemişdi.

— O vakit alınan paradan sonra teşekkül etdi zannederim?

— Evet efendim.

— Ne kadar sermâye ile?

— İki yüz bin lira sermâye ile, hepsi defaten değil, bir mikdâr evvelce kondu. Yani esâs iki yüz bin liradır.

— Peki, o para nasıl kazanıldı, vakıf yapıldı, senin malûmâtın nedir?

— Un farkı mütebâkisinden. Bir para, iki para toplanarak kondu.

— Un ekmek alışverişin sermâyesi neredendir?

— Bilmiyorum Beyefendi. Hükûmet'den olacak zannediyorum.

— Aynı zamanda Şehremâneti'nden de aldılar.

— Vallah Beyefendi, ondan haberdâr değilim. Bendeniz veznedârım. Herhâlde bir para vardır. Fakat nereden olduğunu bilmiyorum.

— Peki, sizi vakıf işlerine karışdırdıklarına göre siz o parayı elinize aldınız mı?

— Hayır efendim, hiçbir zaman almadım.

— Demek size de dediler ki sizde vâkıflar sırasındasınız?

— Evet efendim.

— Mütevellî misiniz, vâkıf mısınız?

— Vâkıfım.

— Bu paraya mukabil sizden bir sened aldılar mı?

— Hayır, almadılar.

— Size kim söyledi vâkıfsınız diye?

— Efendim, bir gün Nuruosmaniye'de İstanbul heyet-i merkeziyesine telefonla çağırdılar, Evkaf'dan bir heyet gelmişdi, bir şeyler yazmışlar. Fakat okumadım. Diğer vâkıflar meyânında bendeniz de imzâ etdim, bildiğim bu kadardır.

— Demek maddeten para ile hiç alâkadâr olmadınız?

— Hiç alâkadâr olmadım efendim.

— Şu hâlde meydanda olmayan böyle bir para, bilhâssa şahıslarınızla hiç alâkası olmayan bir para için sizi çağırıyorlar ve size vâkıfsınız. Ona mukabil de bir imzâ veriyorsunuz, bu mesele muvâzaadan başka bir şey değil, değil mi?

— Efendim dediler ki siz burada çalışıyorsunuz bu sâyede para kazanılıyor, sizin için de bir hisse şerefdir. Sizi de vâkıf yapıyoruz.

— Şahsen bilâhire bir istifâden olacakmış.

— Hayır, hiçbir istifâdem olmayacak.

— Harb-i Umûmî'de dağıldınız, siz İstanbul'da mı kaldınız?

— Evet.

— Ne ile meşgul oldunuz?

— Hiçbir şeyle meşgul olmadım. Komisyonculuk yapmak istedik, onu da yapamadık. Sefâlet içinde kaldık.

— Sizi şirketler meselesinden dolayı o sırada isticvâb veya muhâkeme etdiler mi?

— Hayır efendim.

— Habsolmadın değil mi?

— Hayır efendim.

— Yeniden şirketlere ne vakit dâhil oldun?

— Kemâl Bey Malta'dan geldikden sonra efendim. Mütevellîler şirketleri aldılar. Ondan sonra tekrar veznedâr oldum.

— Yine eski vazîfenize değil mi?

— Evet efendim. Millî İktisâd Bankası veznedârı.

— Ne maâş alıyorsunuz?

— 130 lira.

— Kemâl Bey Malta'dan geldikden sonra İttihad ve Terakki'nin ihyâsı için yeniden bir faâliyetde bulundu. Sizi de almak istedi mi?

— Siyâsî meselelerden hiç malûmâtım yokdur Beyefendi. Yalnız iktisâdî meselelerde veznedâr olarak bulundum.

— Sonra Terakkiperver Fırkası teşkîl etdiler, programını falan yapdılar ve Mesadet Hanı'nda, Cavid Bey'in evinde toplandılar, buna dâir ne malûmâtın var?

— Hiçbir malûmâtım yok efendim.

— Cavid Bey'in evinde birtakım kararlar verdiler, size arkadaşlarınız hiçbir şey açmadılar mı?

— Hiçbir malûmâtım yok Beyefendi.

— Hâlbuki Vehbi'nin, Hüsnü'nün, Edhem'in malûmâtı var?

— Bendenizin malûmâtım yok.

— Niçin olmasın? Sen Kemâl'in eski arkadaşısın.

— Efendim, bendeniz siyâsî işlerde bulunmadım. Bendeniz yalnız iktisâdî işlerde bulundum. Veznedârlık yapdım.

— Terakkiperver Fırka'dan sizi davet eden oldu mu?

— Hayır.

— Kemâl Bey'in iştigalâtından haberin yok mu?

— Yok efendim.

— Pekâlâ Millî İktisâd Bankası ile Kemâl Bey'in ticâreti ne gibi muâmeleler yapdı?

— Son zamanlarda efendim, Millî İktisâd Bankası hisse senedâtını terhîn ederek bir mikdâr para istikrâz etmek istedi.

— Ne kadar?

— Meselâ iki bin lira, üç bin lira.

— Hangi hisse senedâtı?

— Millî İktisâd Bankası'nın hisse senedâtı.

— Demek bankanın hisse senedâtı Kemâl Bey'in elinde?

— Evet.

— Ne kadar?

— 65 bin küsûr hissedir.

— Kemâl Bey'in elinde bulunanlar hangi paraya mukabil hisse senedidir?

— Onlar esâs hisse senedidir efendim.

— Şu hâlde bankanın elli, altmış bin lirası Kemâl Bey nâmına mı?

— Elli, altmış bin lira değil, hisse senedâtıdır Beyefendi.

— Hisse senedlerini ne sûretle bankaya koyup da para alıyor?

— Mütevellî sıfatıyla hisse senedâtına mukabil alıyor.

— Diğer mütevellîlerin hisseleri ne oluyor?

— Onları bilmem Beyefendi, kendileri görüşürler Beyefendi.

— Demek elli, altmış bin liralık bir kredi açdınız.

— 50-60 bin mevcûd olan hisse senedâtıdır Beyefendi. Bendeniz krediyi arz ediyorum.

— Son zamanlarda Kemâl Bey ne kadar toplu para aldı?

— Bazân iki bin lira, bazân üç bin lira alırdı, sonra tekrar gönderirdi.

— En son senden ne vakit para aldı?

— Ramazan'dan evvel efendim. Ya Ramazan içerisinde ya Ramazan'dan evvel, iyice hatırımda yok. Fakat o esnâlarda almışdır.

— Bu firârından evvel almadı mı?
— Ramazan bayramından sonra kendisini görmedim.
— Niçin?
— Bir iş düşüp de kendisine gitmedim.
— Hisse senedlerinde mukabil ne kadar aldı?
— Bunlar kayıdda mevcûddur. Kayıddan çıkar Beyefendi. Bendeniz bilmiyorum.
— Veznedâr olduğun için senedle imzâ mukabilinde verebilirsin.
— Aldırtıyordu. Meselâ kendisi üç bin lira aldırtıyor, üç gün sonra tekrar gönderiyordu.
— Umûmî sûretde alıp vereceği ne kadardır?
— Yanlış söylerim Beyefendi.
— Alet-takrîb söyle!
— Der-hatır edemiyorum ki Beyefendi söyleyeyim.
— Siz Harb-i Umûmî senelerinde başka şirketlerde bulundunuz mu?
— Yalnız Millî Mahsûlât'da bulundum efendim.
— Ekmekciler'de?
— Hayır, bulunmadım efendim.
— Kemâl Bey hisse senedlerine mukabil para alıyor demişdin?
— Evet.
— Bu hisse senedleri Kemâl Bey'in eline nereden geçdi?
— Malta'ya gitmezden evvel elinde idi.
— Bunlar nerede idi?
— Bilmiyorum efendim.
— İfâdende kendi elinde olduğunu söylüyorsun!
— Geldikden sonra teslîm etdim efendim.
— Ne kadar teslîm etdin?
— Altmış beş bin hissenin tamâmını.
— Sonra para almak için de bu hepsini mi bankaya verdi?
— Hayır efendim. Yirmi beş bin hisse verdi.
— Senin Millî Ticâret'le de alâkan var mı?
— Efendim, Millî Ticâret Şirketi Paşalimanı değirmenini tutmuşlardı. O sûretle orada birkaç ay bulundum. Orada veznedâra lüzûm görülmüş, beni oraya verdiler. Sonra tekrar yine bankaya geldim.

— Bu Millî Ticâret'in hisse senedlerini ne için sana teslîm ediyorlar?

— Efendim bana teslîm değildir, esâsen kasa Kemâl Bey'in kendisinindir.

— Hisse senedlerini koyduğunuz kasa mı?

— Efendim, Millî Ticâret Şirketi'nin, Millî İktisâd Bankası'nın anahtarları orada bulunuyordu.

— Kemâl Bey nâmına mı o kasa tutuldu?

— Parasını Kemâl Bey veriyordu. Bendeniz Kemâl Bey nâmına tutdum. Bana öyle söylemişdi.

— Peki, Millî Ticâret'in o kasada ne kadar hisse senedâtı vardır?

— Vallahi bilmiyorum Beyefendi. İki paketdir, yekûnunu bilmiyorum.

— Kasanın anahtarı sizde mi idi?

— Evet, bende idi. İstanbul'da heyet-i tahkikiyeye teslîm etdim.

— Peki, daha birçok mütevellîler varken niçin size bu hisse senedlerini teslîm etdi?

— Bendeniz veznedârım Beyefendi. Emîn olduğum için bendenize teslîm etmişdir.

— Bu hisse senedlerinin bir kısmını bilâhire siz satmışsınız, ne kadar satdınız?

— 8-10 bin liralık satıldı.

— O parayı ne yapdınız?

— Bunun dört bin küsûr lirasını Millî Ticâret Şirketi'ne ver, dedi, verdim ve sened aldım efendim. Diğer bir kısmını da orada ifâdemde zühûl vardır. Kendisine teslîm etdim, dedim. Hâlbuki öyle değildir. Muvâzaa sûretiyle satılmışdır.

— Ne gibi?

— Meselâ Agâh Bey'e bir adam gönderiyorlardı. Bin beşyüz liralık hisse senedâtı aldırıyor ve o parayı getiriyor, İktisâd Bankası'nın kasasına koyuyordu. Bu sûretle para tedâvül ediyordu.

— Niçin böyle yapıyordunuz?

— Borsada itibâr kazansın, fiyatı yükselsin diye efendim.

— O hisse senedleri kaç kuruşluk?

[Resmî zabıtlar: XLVIII]*

Saadeddin Rıza Bey İstiklâl Mahkemesi huzûrunda Millî Şirketlerin mâhiyetini îzâh ediyor.

Kara Kemâl'in şirketlerdeki rolü – Şirketlerin hepsi birbirine merbût – Hisse senedleri nerede mahfûz? – Mahûd vakıfların vâkıfları – Vakıfnâmeyi okumadan imzâ edenler – Kara Kemâl'in hesâb-ı cârîsi – Firârından evvel aldığı para – Abdülkadir Kara Kemâl'in yazıhânesinde.

— Esâsı yirmi beş liradır ama üç liraya kadar satılıyor.

— Şu hâlde gerek Millî İktisâd'ın hisse senedleri, gerek Millî Ticâret'in parası ve hisse senedleri doğrudan doğruya Kemâl Bey'in elinde ve Kemâl Bey'e âid vaziyetde bulunuyor?

— Öyle olacak efendim.

— Şu ve bu mütevellîdir, falan, hep onlar lâfz-ı murâd şeyler, o satışdan, yani hisse senedlerini hakikaten satıp dört bin lira Millî Ticâret'e verdin mi?

— Verdim efendim.

— Pekâlâ, Millî Ticâret Şirketi'ne bu Millî İktisâd Bankası'nın hisse senedini ne nâma veriyorsun?

— Efendim, Kemâl Bey söyledi, götür Millî Ticâret'e ver, dedi. Kasaya koydum.

— Peki, şimdi bunun muâmelesi ne olur? Sözde Millî Ticâret'i Kemâl Bey yapmış. Beri tarafdan Millî İktisâd Bankası'nın hisse senedlerini sana çıkartır, satdırır ve sen de bir makbûz alır bunu yine kasaya korsun, bu ne oldu?

— ...

— Canbazlık desene?

— Ben ne bileyim efendim? Ben emir kuluyum.

— Böyle şey olur mu? Siz Kemâl Bey'in en kör, en şuûrsuz bir âletisiniz ve şu son ifâdenizle bunu teyîd etdiniz ve onun bilâ kayd ü şart memûrusunuz, bu nasıl olur? Bir tarafdan vakıf bilmem ne, diğer tarafdan da bin türlü külâh giydirirsiniz!

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1866, 17 Eylül 1926, s. 4.

— Beyefendi kendi söyledi, ben yapdım. Kendisi sat, dedi, ben de götürüp satdım.

— İyi ya benim de söylemek istediğim bu; niçin böyle yapıyorsun ve bu nasıl olur, onu soruyorum. Bir de bankanın nizâmnâmesi var dersen hani nizâm, usûl nerede kaldı?

(*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Sizin soracağınız bir şey var mı?

Müddeî-i Umûmî — Hayır efendim.

Reis — Muhâkemeniz bugünlük bu kadar.

Saadeddin Rıza Bey'in Muhâkemesi

Reis — Adınız?

Saadeddin Rıza Bey — Saadeddin Rıza.

— Pederinizin adı?

— Rıza.

— Tevellüdünüz?

— 310.

— Nerelisiniz?

— Lapsekiliyim.

— Nerede ikamet ediyorsun?

— İstanbul'da, Burgaz Adası'nda.

— Tahsîlinizin derecesi nedir?

— Biraz Ticâret Mektebi'ne devâm etdim.

— Şimdiye kadar ne gibi memûriyetlerde bulundunuz?

— Son memûriyetim Zirâat Bankası müfettiş muâvinliğidir. Muhârebenin ilk senesinden sonra Millî Mensûcât Şirketi'nde müdîr idim. Şimdiki memûriyetim de Millî Ticâret Şirketi müdîriyetidir.

— Oradan başlayalım, bu Millî Ticâret Şirketi'nin sermâyesi ne kadardır?

— Sermâyesi yüz bin lira, fakat nakden on bin lira vaz etdiler.

— Kim vaz etdi?

— Müessisler vaz etdiler. Ali İhsan, Hüseyin Ulvi beyler vaz etdiler.

— Kara Kemâl'in şirketde vaziyeti nedir?

— Efendim, Kemâl Bey Ankara'ya gelmişdi. Şirketin nizâmnâmesini getirdi. Ve şirket müessislerinin vekâletini hâiz olarak geldi, heyet-i idâreyi tayîn etdi.

— Heyet-i idâreyi o mu tayîn etdi?

— Elinde müessislerinin vekâleti olduğu için nizâmnâme mûcibince heyet-i idâreyi o tayîn etdi.

— Müessisleri bir daha söyle!

— Hüseyin Ulvi Bey, Ali İhsan Bey, Sami Bey.

— On bin lira onların mı?

— Bidâyetde onların idi efendim. Sonra aksiyonlar çıkdı, aksiyonlarını aldılar.

— On bin lira nakit parayı kim koydu?

— Müessisler.

— Müessisler kim?

— Arz etdim efendim. Hüseyin Ulvi, Ali Sami beyler.

— Kemâl Bey de onların vekîli mi?

— Evet efendim, şirketin teşekkülü İdâre-i Milliye'ye iktirân etmişdi. Kemâl Bey şirketin nizâmnâmesini getirdi. İdâre-i Milliye'ye iktirân etmiş nizâmnâmeyi hâizdi. Hem de müessislerin vekâletini hâizdi. Müessislerin vekâletine istinâden heyet-i idâreyi tayîn etdi.

— Mütebâkî hisse senedleri nerededir?

— Hisse senedlerini o vakit müessisler aldılar. Hisse senedleri hâmiline âiddir. Üç senedir heyet-i umûmiye teşekkül ediyor. Heyet-i umûmiye teşekkül ediyor. Heyet-i umûmiyede hisse senedlerini ibrâz etdiler.

— Birisi geldi, hisse senedleri benim elimdedir, dedi. Ve anahtarı bende olan bir kasa mahfûzdur, dedi. Buna ne dersin?

— Bilmiyorum, malûmâtım yok efendim.

— Millî İktisâd Bankası'ndan para aldınız mı?

— Millî İktisâd Bankası'ndan bu şirkete teessüs etmezden evvel bunun küşâd merâsimini ifâ etmek için Kemâl Bey Ankara'ya gelmişdi. O vakit şirket gayr-i resmî işe başlamışdı. Bendenize Millî İktisâd Bankası karzen verdi. Vaktâ ki Millî Ticâret Şirketi'nin nizâmnâmesi geldi, teessüs etdi, bendeniz borcumla beraber yani emvâl ve matlûbâtımı be-heme-hâl Millî Ticâret Şirketi'ne devretdim.

— Millî İktisâd Bankası'nın nukudundan mâadâ olan hisse senedleri nerededir?

— Bendeniz bilmiyorum Beyefendi, yalnız bizde birkaç hisse senedi vardır efendim. Bunda Basri Bey isminde bir zâtla Romanya ile kereste işi yapmak için mukavele teâtî etmişdik. Bu 3-5 ay devâm etdi. Kontrol imkân dâhilinde olmadığından dolayı heyet-i idâre feshine karar verdi.

Veznedâr Ali Rıza Bey'le Muvâcehe

— Rıza Bey! Demin siz söylediniz ki Millî İktisâd Bankası'nın senedlerini satdım ve Kemâl Bey'in emriyle Millî Ticâret'e verdim, diyordun. Buna mı teslîm etdin?

— Muhâsebeciye teslîm etdim efendim.

— Fakat Saadeddin Bey müdîrdir. Tabîî malûmâtı vardır. Bu dört bin lirayı ne zaman aldınız?

— Hatırlamıyorum.

— Ne zaman?

— Bir sene var Beyefendi.

— Hatırladın mı?

— Hatırlamıyorum Beyefendi.

— Şirketin nizâmnâmesinden, vekâlet verdiklerinden hiç bahsetme.

— Alınan paralar defterde kayıdlıdır efendim.

— Tabîî kayıdlıdır, fakat öyle kayıdlıdır. Harb-i Umûmî ibtidâsında siz iâşe işlerine karışdınız mı?

— Hayır efendim.

— Kemâl Bey'le ne vakit iş yapmaya başladınız?

— Efendim, bendeniz Harb-i Umûmî'nin ilk senesine doğru Millî Mahsûlât Şirketi'ne muhâsebeci olarak tayîn edildim. Muhârebe nihâyetine doğru Millî Ticâret Şirketi'ne geçdim.

— Vâkıflar veya mütevellîler sırasında mısınız?

— Vâkıflar meyânındayım. Mütevellî değilim efendim.

— Anlat bakalım. Vakıf para ve sizin vâkıf olmak sıfatınız ne sûretle size izâfe edildi?

— Vallah efendim, bendeniz Mahsûlat Şirketi muhâsebecisi idim. Bir gün beni Nuruosmaniye kulübüne çağırdılar. Orada bir kadı efendi oturuyordu. Birçok kimseler vardı. Şu kadar parayı vakfetdiniz mi, dediler. Etdik, dedik. Bu sûretle vâkıf olduk efendim.

— Başka muâmele geçdi mi?

— Hayır efendim, bendenizin malûmâtı bu kadar.

— Siz mukabeleten bir sened almak vermek, sizin tarafınızdan bir şey olmadı mı?

— Hayır.

— Bu tarz vakıfa siz ne dersiniz? Diyorsunuz ki benim alâkam yok. Yalnız bana böyle haber verdiler. Çağırdılar gitdim, diyorsun. Böyle nasıl vâkıf olursunuz?

— Beyefendi! Vakıfnâmeyi okumadım bile, çünkü kalabalık idi. Hattâ vakıfları mütârekeden sonra gazetelerde gördüm.

— Yani hiç anlamadığım bir muâmele oldu demek istiyorsun?

— Kazanılan parayı vakfediyoruz, dediler.

— Yani sen kazananlardan mısın?

— Bendeniz Millî Mahsûlât muhâsebecisi idim.

— Yani kazandın mı?

— Hayır efendim, hiçbir şey kazanmadım.

— Babandan kalanlardan beş paran karışdı mı?

— Hayır efendim.

— Öyle ise o paranın şimdiki kısmı hazîne-i devlete geçecekdir. Artık yediniz içtiniz, bakiyesini de ondan başka bir şey olacak, ne kanûnî, ne şerî ciheti yokdur. Siz hangi şirketin müdîri idiniz?

— Millî Mahsûlât Şirketi'nde muhâsebeci idim. Millî Mensûcât Şirketi'nde müdîr idim.

— Millî Mahsûlât Şirketi şeker devretdi ve devroldu değil mi?

— Hayır efendim, bilmiyorum. Millî Mahsûlât Şirketi yalnız tiftik, yapağı ile meşguldü.

— İhrâcat yapıyordunuz değil mi?

— Evet.

— O zaman ihrâcât inhisârı yalnız size verildi değil mi?

— Bendeniz o zaman muâmelâtdan hiç haberim yokdu efendim. Yalnız muhâsebe kayıdlarıyla meşguldüm.

— Muâmeleyi yapıyordunuz. Ya nasıl anlamazsınız?

— Muâmele cereyân ediyordu. Tiftik, yapağı satış ediliyordu.

— Son zamanlarda Millî Mahsûlât hangi bankalarla muâmele yapdı?

— Millî İktisâd Bankası'yla, bir de İtibâr-ı Millî Bankası'yla muâmele yapdık.

— Ne kadar muâmele yapdınız?

— Millî İktisâd Bankası'yla 30-40 bin liralık kadar muâmele yapıyorduk. İtibâr-ı Millî Bankası'yla da yapıyorduk.

— En son defa olarak İktisâd-ı Millî Bankası'ndan ne kadar para aldınız?

— Vallah bendeniz hatırlamıyorum, defterlerde merkumdur, her gün bonomuz geliyordu. Bunu kırdırıyorduk. Mütemâdiyen muâmele yapıyordu.

— Kemâl Bey Millî Ticâret'den en son defa ne kadar para aldı? Hangi tarihde aldı?

— Millî Ticâret'den bayramdan iki gün evvel 6 bin lira para aldı.

— O parayı niçin aldı?

— Kendisinin hesâb-ı cârîsi vardı. Millî Ticâret'in müzâyakası olduğu zaman kendisinden para isterdik, verirdi ve bizim de o esnâda paramız vardı, kolordulardan para tahsîl etmişdik, kendisine tediye etdik.

— Bayramdan iki gün evvel, Perşembe günü mü?

— Hayır efendim, arefeden iki gün evveldi. Zannederim Çarşamba, Perşembe aldı. Tamâmıyla hatırımda yokdur, kayıdda vardır.

— Hesâb-ı cârîsi üzerine bu parayı topdan o gün niçin alıyordu?

— Malûmâtım yok efendim.

— Firârı hakkında hiçbir istişmâmâtınız yok mudur?

— Hiçbir istişmâmâtı yokdur.

— Parayı alması pekâlâ firârına taalluk eder.

— Kesretle böyle topdan para alması vâkidir efendim. Şimdi sizin paranız var, kolordudan para aldınız, dedim. İkinci Kolordu'dan o gün topdan para gelmişdi.

— O güne mi tesâdüf ediyor? Çarşamba günü sû-i kasd meselesi tamâmen anlaşıldı. Şükrü Bey tevkif edildi. Ondan sonra gitdi. Sizden parayı aldı. Pekâlâ niçin aldığını bilirsin.

— Bilmiyorum beyim, bendeniz muâmelât-ı ticâriyeden başka bir şeyle meşgul değildim.

— Bilmediğin vakit de sen daha böyle sittin sene habshânede kalırsın. Kemâl Bey'in firâr etdiğini ne vakit anladınız?

— Bayramın beşinci günü.

— Ne sûretle anladınız?

— Kemâl Bey'i aratıyorlar, dediler, gazeteler yazdı. O zaman muttali oldum.

— Tahkik etdin mi? Niçin firâr etdi? Arkadaşlardan falan?

— Etmedim.

— Niçin?

— Bendeniz muâmelât-ı ticâriyeden başka hiçbir işle iştigal etmezdim.

— Şirketin başında âmir vaziyetinde bulunan bir adam gaybûbet eder, onu da sağdan, soldan sormazsın ve muâmelât ile uğraşırsın?

— Son zamanda Kemâl Bey şirketde muâmelât ile meşgul değildi. İşleri heyet-i idâreye terk etmişdi. Kendisi yukarıda, Mesadet Hanı'nda otururdu.

— Parayı kendisi sizden mi aldı?

— Bendeniz zahîre borsasında idim, Kemâl Bey parayı aldırtdı, dediler.

— Kemâl Bey'in aldığı parayı muhâsebeci imzâ etmeden veznedâr parayı verir mi? Bilhâssa senin gibi müdîrin imzâsı olmadan veznedâr parayı verir mi? Ne olursa olsun, eğer hakikaten bir şirket usûlü varsa, evvelâ görür. Tasdîk eder, haberdâr olur. Ondan sonra verilir. Bilhâssa 5-6 bin lira gibi bir parayı. Tabîî siz o vaziyetdesiniz. Sizin şirketde Baytar Rasim'in vazîfesi ne idi?

— Memûr idi.

— Ne memûru?

— Bidâyetde Dördüncü Kolordu ile yapılan taahhüd mûcibince mâl teslîm etmek için Eskişehir'de bulunuyorlardı. Kuru ot mesâilinde ve aynı zamanda hayvan mübâyaası gibi şeylerde kendisinin reyine mürâcaat ediyorduk. Ve kendisi gidip bakıyordu, mübâyaa ediyordu.

— Rasim Bey ne vakit sizin şirkete geldi?

— Zannediyorum, Dördüncü Kolordu Adapazarı'nda iken yine Rasim Bey vardı. O vakitden beri şirketdedir. Son zamanda şirketde memûr idi efendim. Fakat on beş günde, yirmi günde bir gelirdi. İş olduğu zaman geliyordu.

— Maâşını alıyor muydu?

— Alıyordu efendim.

— Siyâsetle alâkasına ne dersiniz?

— Bendeniz siyâsetle alâkadâr olmadığım için hiç malûmâtım yok.

— Sarı Efe Edib size bir zamanlar devâm etdi?

— Son zamanlarda gelmedi. Yalnız 2-3 sene evvel Rasim Bey'i aramak üzere geldi.

— 2-3 sene değil, geçen sene.

— Bilmiyorum.

— Rasim Bey'in bulunduğu sıralarda sizinle beraber çalışdı.

— Hayır, bizim şirketde çalışmadı. Bizim şirketde çalışdığını bendeniz bilmiyorum.

— Rasim Bey ne sûretle sizin şirkete yanaşdı?

— Efendim, o vakit Kemâl Bey bil-fiil şirketi idâre ediyordu. Bendenize dedi ki Dördüncü Kolordu taahhüd yapacak, büyük bir taahhüd, git bu taahhüde iştirâk et, dedi. Bendeniz de Adapazarı'na gitdim. Dedi ki orada Rasim Bey'i bul, Rasim Bey'le Dördüncü Kolordu Kumandanı'nın nezdine gidiniz. Bu taahhüdde bulununuz. Gitdim, Rasim Bey'i bulamadım. Sonra Kemâleddin Sami Paşa'ya gitdim. O da ben Türk tâcirlerine lâzım olduğu derecede, kanûn dâiresinde muâvenet ederim, dedi. Ondan sonra münâkaşa başladı, biz de girdik efendim, münâkaşa devâm etdi, bizim üzerimizde takarrür etdi. Takarrür etdikden sonra bu mâlların teslîm ve tesellümü için şey etdik. Rasim Bey'in de memûr olarak şirkete alınmasını söyledi. Kemâleddin Sami Paşa da bize Rasim Bey'i tavsiye etmişdi.

— İzmit mebûsu Şükrü Bey gelir gider mi idi?

— Bizim şirkete gelmezdi efendim.

— Rasim'le onun münâsebeti vardır?

— Bendeniz bilmiyorum efendim.

— Abdülkadir?

— Abdülkadir hiç gelmezdi.

— Siz tanışır mısınız?

— Bendeniz bir iki defa Abdülkadir'i uzakdan gördüm.

— Nerede gördün?

— Kemâl Bey'in yazıhânesinde.

— Mesadet Hanı'nda mı?

— Evet.

— Sizin Millî İktisâd Bankası'yla şahsen muâmeleniz var. Onu anlat bakalım.

— Benim Millî İktisâd Bankası'yla hiçbir muâmelem yok.

— Siz şahsen ticâret yapmak üzere mi şahsen krediyi aldınız?

— Hayır efendim. Millî Ticâret Şirketi'ne izâfeten idi. Fakat Millî Ticâret Şirketi'nin nizâmnâmesi Ankara'da derdest-i tanzîm idi.

— Millî Ticâret'in on bin lira sermâyesi olduğunu söylüyorsunuz. Sonra yirmi beş bin liralık iş yapıyorsunuz?

— İstikrâz yapdık.

— Ne istikrâzı?

— Mâlik Bey'le Necib Bey.

— Hangi Necib Bey?

— Erzurumlu, kefâlet verdim efendim.

— Kimi verdiniz?

— Mâlik Bey'le Necib Bey kefîl oldu.

— Hangi Necib Bey?

— Erzurumlu Necib Bey.

— Onlarla ne münâsebetle tanışıyorsunuz?

— Kemâl Bey'in tavsiyesiyle oldu.

— Yani Kemâl Bey şekil itibârıyla onları gösterdi.

— Evet efendim.

— O, Kemâl Bey'le münâsebetdâr mıdır?

— Bendeniz bilmiyorum. Yalnız bunlar bana kefîl oldular. Ben de bu parayı Millî Ticâret Şirketi'ne devretdim. Defterlerde de mevcûddur. Ve Millî Ticâret heyet-i idâresi de bu meseleyi kabûl etdi efendim.

— Millî İktisâd Bankası'ndan altmış bin liralık hisse senedi vererek Kemâl Bey hesâb açmış idi. Para kabzetmeye başlamışdır. Bunun hakkındaki malûmâtınız nedir?

— Bundan malûmâtım yok. Şirketle bir hesâb-ı cârîsi vardır. Yalnız ondan malûmâtdârım.

— Bu, Romanya'daki Basri Bey'in hesâbı nedir? Onun hakkındaki malûmâtınız nedir? Şu beş yüz bin lira meselesi?

[Resmî zabıtlar: XLIX]*

Saadeddin Rıza, Bekir ve Mehmed Ali beyler İstiklâl Mahkemesi huzûrunda mahûd şirketler hakkında îzâhât veriyorlar.

Harb-i Umûmî esnâsında şeker buhrânı – Almanya'dan şeker mübâyaası – Halka ne sûretle tevzîât yapılırdı? – Millî şirketlerin içyüzleri – Kara Kemâl'in vaziyeti – Mahûd vakıfların vâkıfları meseleden haberdâr değiller – İmzâlar ne sûretle atılıyordu? – Kara Kemâl şirketlerde nâzım mevkiinde – On beş günde bir alınan emirler – Birahâne tanışıklığı – Hisse senedleri kimin elinde? – Vakıf muâmelesi ne sûretle yapılmış?

— Beş yüz bin lira meselesinden malûmâtım yok, Basri Bey bizim Millî Ticâret şirketi ile bir kereste mukavelesi yapdı.

— Keresteyi Romanya'dan mı gönderecek?

— Kendisinin Romanya'da kereste fabrikası vardı ve kendi fabrikasının imâl edeceği keresteleri gönderecekdi ve bu sûretle mukavele yapdı ve para aldı.

— Ne kadar?

— Bu mukavele elli bin liradır. Sonra bu muâmele 5-6 ay devâm etdi. Fakat bunun lâyık olduğu vechle kontrolunu yapamıyorduk. Heyet-i idâre kendisini davet etdi. Kendisi lâyık-ı vechle hesâb veremedi. Onun için Heyet-i idâre fesh-i şirkete karar verdi. Şirkete borçlu kaldı. Bir bunu verdi ve henüz tediye edemedi.

— Bunu sormadım. Harb-i Umûmî senesinde bunun yüksek bir borcu ve bir hesâbı vardır. Onun hakkındaki malûmâtınızı soruyorum.

— Bendeniz ondan malûmâtdâr değilim.

— Nasıl olur?

— Bendeniz Harb-i Umûmî'de Millî Mahsûlât muhâsebecisi idim. Ve Mensûcât'da müdîr idim.

— Kabil sefîri Nebil Bey'in kasanıza tevdî etdiği para nedir?

— Efendim, Nebil Bey parayı koyacak yer bulamadı. Bizim şirkete devretdi. İki üç gün sonra aldı.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1867, 18 Eylül 1926, s. 4-5.

— Ne kadardı?

— Defterlerde mündericdir. Zannederim 10-15 bin lira olacak, fakat mikdârını katiyyetle bilmiyorum.

— Bu Nebil Bey'i Terakkiperver Fırka'nın kâtib-i umûmîsi yapmak istemişler. Sonra sarf-ı nazar etmişler, nasıl oldu?

— Bendenizin malûmâtım yok.

— İşinize gelmeyen yerlerde "Malûmâtım yok"u yapışdırıyorsunuz.

— Bendeniz tamâmen doğru söylerim.

— Bizim muhâkememiz böyle doğruyu kabûl etmez.

— Bendenizi tanıyanlara sorunuz, bendeniz tamâmihen doğru söylerim efendim.

— Biz de ona inanırız. Kara Kemâl'in yanında senelerce durursun. Dünyayı alt üst edersiniz, sonra yine dosdoğrusun.

— Benim vaziyetim temîn-i maîşet ve kanûnen teşekkül etmiş bir şirketde bulunmakdan başka bir şey değildir.

— Pekâlâ, Kara Kemâl memleketde bu kadar rol yapmış Nebil Bey'i böyle Fırka'ya tavsiye ederler, gelirler giderler, uğraşırlar, sen Saadeddin Bey'in hiç haberi olmaz, biz de buna inanalım?

— Bendeniz Kemâl Bey'in siyâsetle iştigal etdiğinden dahi malûmâtım yokdur. Bendeniz mütemâdî iktisâdî işlerle uğraşırdım. Bendenizi zahîre borsasına intihâb etdiler. Bunlarla meşguldüm.

— Fakat ticâret yapmak için paraları iddihâr etdiniz, siyâset yapdınız.

— Anonim şirketdi efendim, vazîfem.

— Hangi anonim şirketi? Şimdi yüzleşdirdik, böyle şirket olur mu? Hisse senedleri elinde, alır, verir, ötekine emreder. Böyle anonim şirket olur mu?

— Şimdi Rıza Bey yanında söyledi, anahtarı heyet-i tahkikiyeye teslîm etdim, diyor.

— Efendim, Kemâl Bey para teslîm etmiş ise defterlerde kayıdlıdır. Bendeniz muâmelât ile meşgul oldum.

— Kayıd meselesi değil, yapılan muâmelelerin hayret verecek derecede tamâmen yolsuz ve usûlsüz olduğudur. İçi dışı Kemâl Bey siyâsetidir. Tabîî kayda geçer, sekiz on bin lira sermâyesi olan bir şirketin müdîri olduğun hâlde, bin lira kasaya gelir. Sen de bilmem, dersin çıkarsın.

— Bendeniz hatırlamıyorum.

— Hatırlayamazsın çünkü hatırlaması çok ağırdır. Hatırlasan işin büsbütün sâhtekârlığını kabûl etmiş olursun. Beş dakika teneffüs edilmek üzere celseyi tatîl ediyorum.

Bekir Bey'in Muhâkemesi

— İsminiz nedir?

— Bekir.

— Pederinizin ismi?

— Ömer Hüsrev.

— Nerelisiniz?

— İstanbul'da doğdum, büyüdüm. Pederim Bağdadlıdır.

— Tevellüdünüz kaçdır?

— 87.

— Çoluk, çocuk sâhibi misiniz?

— Hayır, bekârım efendim.

— Nerede oturuyorsunuz?

— Kadıköyü'nde, birâderimin evinde.

— Birâderin kimdir?

— Mâliye mümeyyizliğinden mütekaid Tuğrul.

— Siz hâlen Kantâriye Şirketi'nde müdîr misiniz?

— Evet. Ondan evvel İstanbul'da Şehremini muâvini idim.

— Ne vakit?

— 332 Temmuz'una kadar. Temmuz'da Kantâriye Şirketi teessüs etdi.

— Şehremini kim idi?

— Canbolat zamanında istifâ etdim. Ondan evvel İsmet Bey ve Cemil Paşa ile bulundum. Muâvin idim.

— Sizin tahsîliniz nedir?

— Vallah bizim gibilerinin tahsîli ne olur? Bir rüşdiye tahsîli, bir Mekteb-i Hukuk şehâdetnâmesi, adliyede (26) senelik bir emeğim varsa, ne olacak?

— Mekteb-i Hukuk'u bitirdiniz miydi?

— 312 de şehâdetnâme aldım. Adliyede birçok memûriyetlerim var. İstanbul'un istînâf müddeî-i umûmîliğinde bulundum, memûr-

luğunda bulundum. Zâten icrâ memûrluğundan Şehremini muâvinliğine geçdim.

— Şehremini muâvinliğine hangi tarihde geçdin?

— 328 nihâyeti yâhûd 329 ibtidâsı.

— Cemil Paşa'nın zamanında mı?

— Evet.

— Bedri Bey'le bulundunuz mu?

— Zâten beni Bedri Bey almışdı.

— Pekâlâ, sizin iyi bilmekliğiniz lâzım. Kara Kemâl İttihad ve Terakki heyet-i merkeziyesiyle beraber iâşeye karışdığı vakit Şehremâneti'nden ne kadar para verdiniz?

— Efendim, o zaman Şehremini İsmet Bey idi ve bu gibi muâmelâtı merhûm bizzât idâre ederdi. Tafsîlâtını bilmem. İlk zaman duyduk! Sekiz bin lira avans olarak bir para almış.

— Sekiz bin lirayı Dâhiliye'den verdiler zannederim.

— Evet, fakat Şehremâneti'nindir. Ondan sanra alet-tedrîc (82) bin lira kadar bir şey almışdı. Onu da mütâreke zamanında aleyhimizde bir ihtikâr dâvâsı ikame edildiği vakit öğrendik. İsmet Bey malûmât vermezdi.

— İhtikâr dâvâsında siz de dâhilsiniz. Yani o parayı almış, vermişsiniz, muâmele yapdırmışsınız, diye sizin hakkınızda da dâvâ var.

— Evet efendim.

— Bu paraları niçin Cemiyet-i Belediye'ye haber vermediniz?

— Tafsîlâtını bilmiyorum. İhtimâl ki hâl-i ictimâda değildi. İhtimâl ki Şehremini lüzûm görmedi. Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye'de bizim sıfatımız yokdu.

— İâşeye 332'de mi geçdiniz?

— 332 senesinde Şehremini Canbolat Bey'le aramızda bir ihtilâf hâsıl oldu, istifâ etdim. Açıkda kalmışdım. Kemâl Bey de o sırada bu Kantâriye Şirketi'ni teşkîl etmişdi. Bendenizin şeker işinde ve sevkinde hidmetim sebketdiği için Kemâl Bey beni oraya müdîr diye aldı.

— Sana ne maâş veriyordu?

— Elli lira veriyordu.

— Şehremini muâvinliğinde ne alıyordun?

— 40 lira.

— Maâş aslî değil mi?

— Zâten o zaman zam falan yokdu.

— Bu Kantâriye Şirketi'nin sermâyesi neredendir?

— Anonim şirketi, aksiyonlardandır. Çıkarılan aksiyonların nısf-ı hissesini Kemâl Bey aldı ki Kemâl Bey'in iki vakıfı vardı. Onlar aldı.

— Yarısı Kemâl Bey'in vakıfından mı?

— Evet.

— Bu Kemâl Bey'in vakıfı nasıl şey imiş?

— Efendim, bu iâşeden yedi yüz elli bin lira tahsîl etmiş, bu parayı iki vakıf olarak vakfetdiler. Bir tanesini şehîd çocuklarının yetişdirilmesi için, bir tanesini Müslümân esnâfın ilerlemesi, sanatın terakkisi ve malûl olanların beslenmesi gibi husûsâta muhtass olmak üzere iki nevî vakıf yapdılar. O zaman memleketde iâşe buhrânı vardı. Şirketler çalışıyor. Onlar da bu para ile ayrıca çalışdırılırsa daha ziyâde galâ-yi es'âra mâni olunabilir de binâenaleyh şirketlere iştirâk edelim, dediler.

— Pekâlâ! Niçin Şehremâneti kendine düşen bu vazîfeyi yapmadı da Kemâl Bey'e verdi? Bâ-husûs siz Şehremini muâvinisiniz?

— Arz edeyim: Esâsen müsellâh bîtaraflık ve onu müteâkıben Harb-i Umûmî ilân edilince iki boğaz kapandı. Memlekete un, buğday başlıca Romanya'dan geliyordu. Gelmez oldu. İki hat kalmışdı. Bunlara da Levâzım reisi İsmail Hakkı Paşa vaz-ı yed etdi. Herkes ekmek arıyordu. Şehremâneti kendi teşkîlât-ı mevcûdesiyle bunun önüne geçmekden âciz kaldı. Kemâl Bey de kendisi İstanbul murahhası olmak itibârıyla kendisini alâkadâr addetdi. Ve İsmet Bey'le bil-ittifâk bu işi deruhde etdi. Anadolu'dan, Rûmeli'den İstanbul'a buğday getirmeye, buğdayları tohum etdirmeye ve fırınlara vererek ekmek yapdırmaya başladı. Başlangıcımız böyle idi. Şehremâneti'nin teşkîlâtı bu işi yapmaya kifâyet edemeyecek idi.

— Kemâl Bey'in teşkîlâtı İttihad ve Terakki teşkîlâtı mı idi?

— Teşkîlâtını vallahi bilmem. Fakat mıntıka muâvinleri; kulüblerinin mevcûdunu, adamları ve sâire itibârıyla ortaya atıldı, bunu yapmaya karar verdi. Bütün tafsîlâtım istitlââtdan ibâretdir. Diğer muâvin dahi işe karışmazdı.

— Siz vâkıflar sırasında mısınız?

— Evet efendim.

— Nâmınıza ne kadar vakfedildi?

— Zannederim 35 bin lira.

— 35 bin lirayı siz kazandınız mı?

— Hayır.

— Nasıl vâkıf olabiliyorsunuz?

— Demin arz etdim. Şeker işinde ufak bir hidmetim geçdi zannederim. Kemâl Bey de benim gururumu okşamak için yapdı.

— Vakıf herkesin kendi müstakil mâlı olmak üzere şahsen olabilir. Siz 35 bin lirada şahsen ne esâs üzerine alâkadâr oluyorsunuz?

— Bunlar muâmelât-ı ticâriyeye başladığı zaman şeker buhrânı başladı. Avusturya'dan şeker aldılar, bunu kısmen Ruscuk'a kadar getirebildiler. Oradan buraya getirmenin imkânını bulamadılar. Hattâ o zaman Sofya sefîri olan Fethi Bey –ki şimdi Paris sefîrimizdir– sefâretden Hâriciye'ye "Çok ricâ ederim bu gibi işleri resmen yapmayınız, haysiyetimiz muhtell oluyor." diye yazdı. Onun üzerine Şehremini ile Kara Kemâl birisini yollayalım diye düşünmüşler. Bendenizi yolladılar. Allah teshîlât ihsân etdi. O şekerlerin İstanbul'a sevki mümkün oldu ve sekiz yüz vagon şeker de İstanbul'a geldi.

— Şekerleri nasıl aldınız?

— Bendeniz almadım, onlar almışlar. Bendeniz o zaman Şehremâneti'nde idim.

— Hangi nâma almışlar?

— İstanbul ihtiyâcı nâmına.

— Hangi müessese için, şirketler nâmına mı?

— Hayır, şirketler o zaman teessüs etmemişdi. Bu şeker Şehremâneti nâmına alınıyor. Alan Kemâl Bey'dir.

— Heyet-i ticâriye nâmına mı, heyet-i hesâbiye nâmına mı?

— Heyet-i hesâbiye nâmına alındı.

— Onu ben sana söyleyeyim, bunun içyüzünün nasıl olduğunu evvelki günkü muhâkemede Midhat Bey'in burada okunan mektûbundan anladık. Ve gazetelere de geçdi. O bir dolap ve fırıldakdır.

— Bilmiyorum beyim. Ben sevkine memûrdum. Ve zannederim ona mükâfât olmak üzere benim de gururum okşansın diye, bunu vakfedeceğiz, sana da 35 bin lira ayırdık, sen de bunu vakfedeceksin, dediler.

— Bu 35 bin lira vakıf için umûmî olarak ne gibi muâmele geçdi?

— Mahkeme-i Şeriye'den bir kadı geldi.

— Sizden sened falan aldılar mı?

— Hayır efendim.

— Sonra?

— Bir kadı, bir de hoca geldi.

— İyi ama para nederededir? Ne oldu? Onu bilmiyorsun. Başka bir alâka-i maddiye ve maneviyen de yok, böyle vakıf olur mu?

— Demek oluyormuş efendim. Hüccet bile çıkdı.

— Sen söyle! Hukukda falan da okumuşsun. Böyle vakıf olur mu?

— Elbetde bir yolunu buldular ki o hâkim efendi onu yapdı.

— Hâkim efendi kitâba mı uyduruyordu?

— Herhâlde bir şey yapdı. Yani ortaya konmuş bir para hakikaten yokdu.

— Siz o sırada kongrede falan bulundunuz mu?

— Hayır.

— Bu şekerleri siz mi temsîl etdiniz?

— Hayır, bendeniz yalnız vagon sevkinde bulundum.

— Bu şekerleri hangi şirket satdı?

— Kantâriye Şirketi satdı. Zîrâ heyet hesâbına şirkete devretmişdi.

— Siz o vakit müdîr olmuş mu idiniz?

— Evet efendim. Her ay memleket halkına yüz dirhem şeker tevzî ediliyordu. Ayrıca hastahâne ve eczahânelere şeker tevzî olunuyordu. Taşra belediyeleri isterlerse ayrıca verildi.

— Anladım, sen anlat bakalım! Şeker tevzîi için nüfûs nasıl tesbît edilir, kim tasdîk eder, şekeri kim teslîm eder, kim tevzî eder?

— Efendim, bir Bakkal Esnâfı Cemiyeti vardı. Bu cemiyeti ile İttihad ve Terakki'nin mıntıka muâvinleri mahallâtda her eve, kaç nüfûs varsa ona göre vesîka bırakırdı. Bakkal Esnâfı Cemiyeti'nin de muayyen esnâfları vardı. Onların getirdiği muayyen listelere göre bakkallara tevzî edilirdi. İkinci defa şeker vermek için bakkalın, birinci şekerin pusulalarını getirip hesâb vermesi mecbûrî idi. Eğer fazla artmış ise ona göre şeker verilir, noksân kalmış ise kezâ ona göre verilirdi. Bu sûretle tevzî ediliyordu. Yoksa öyle hakikaten bir nüfûs idâresi teşkîl edilip de nüfûs-ı hakikî tesbît edilerek mevlüde şeker külâhı dağıdılır gibi dağıdılmazdı ki.

— Şimdi Kemâl Bey'in şirketler üzerindeki vaziyeti ve alâkasını nasıl buluyorsun?

— Onları tesîs etmek, itibârıyla muâmelâtının intisamına nezâretden ibâretdi. Yoksa bir sıfat-ı mahsûsası yokdu. Bir de heyet-i tevliyet meyânında olmak üzere ve vakıflar nâmına hissesi olmak itibârıyla alâkadârdı.

— Kantâriye Şirketi'nin sermâyesi ne kadardı?

— İki yüz bin lira.

— Para ne kadar, aksiyon ne kadar?

— Yirmi bin aksiyonu vardı ki beheri otuz liradan iki yüz bin lira sermâyesi oluyordu. Bunun on bin aksiyonu heyet-i tevliyetdedir.

— Yirmi bin aksiyonun ne kadarını paraya kalbetdiniz?

— Bize bidâyetde para vermediler. Bu şekerleri falan devretdiler. Şeker, fasulye, zeytinyağı olarak emvâl verdiler. Bunlar yüz bin lira tutdu, biz onlara yeni heyet-i tevliyeti teşkîl eden adamlar isimlerine yüz bin liralık aksiyon verdik.

— Pekâlâ siz müdîrsiniz, aksiyonları kime taksîm etdiniz?

— Aksiyon nâma muharrer idi.

— Yüz bin lirası?

— O da ahâlînin idi efendim.

— İki yüz bin liralık aksiyonun hepsini satdınız mı?

— Evet.

— Zannetmiyorum. Öyle olmayacakdı. Şirket iki yüz bin liralıkdır. Fakat tabîî nakdî o kadar olamaz.

— Efendim, başka şey soruyorsunuz. Tekasît-i muâyyineyi kâmilen isîfâ* etdiğimizi demek istiyorsunuz zannederim. Ona göre arz edeyim: Anonim şirketi teessüs edince hisse senedâtının hepsi birden alınmaz, yani peşinen alırdık. Meclis-i idâre lüzûm görürse ikinci rub'ını tesviye edin diye ilân eder.

— Ben sana onu sormuyorum. 20 bin aksiyon kâmilen dağılmış mıdır? Yoksa mahfûz mudur?

— Kâmilen dağılmışdır. Hattâ birçok mürâcaat edenler oldu, bulamadılar.

— Bu aksiyonlar dağıldığı zaman vakıf muâmelesi bitdi mi idi?

---

* Basım hatasından dolayı metinde" isîfâ" şeklinde yazılmıştır. Doğrusu "istîfâ" olmalıdır.

— Hayır.

— Nerede, hani mütevellî?

— Heyet-i hesâbiye bize emvâl ve emlâk ve sermâye vermedi mi? Ona göre yapıldı.

— Demek vakıf muâmelesi yapılmazdan evvel heyet-i hesâbiye size...

— Para mukabilinde bize mâl verdi.

— Yani demek Kemâl Bey'in kafâsında ne varsa tatbîk etdi. Ve onu da vakıf şekline sokdu.

— Efendim vakıf, şirketin teşekkülünden iki sene sonra meydana geldi.

— Yani harbin netîcesi anlaşılmaya başlayınca işe bir şekil verdiniz?

— Daha anlaşılmış falan değildi.

— Siz Mücâdele-i Milliye senelerinde İstanbul'da mı kaldınız?

— Evet.

— Ne ile meşgul idiniz?

— Açıkda kaldım.

— Ne ile geçindiniz?

— Neyim var neyim yok hepsini satdım. Hâlâ da bir şey edinemedim. Yatağıma varıncaya kadar satdım.

— İkinci defa Kantâriye Şirketi'ne ne vakit müdîr oldunuz?

— 338 Kanûn-ı evvel'inde idi zannederim. Galat-ı tabîat hükûmetleri sâkıt oldu. Onun üzerine şirketleri iâde etdiler. Tekrar müdîr oldum. Bu sefer yetmiş lira aylık alırdım.

— Kemâl Bey'le ne vakitden beri tanışırsın?

— Meşrûtiyet'den evvelden beri tanışırdım. O zamanki tanışıklık bit-tabi İstanbul'un malûm olan birahâne tanışıklığından ibâretdir. Sonra İttihad ve Terakki Cemiyet hâlinden çıkıp da fırka-i siyâsiye hâline gelince ve her yerde kulübler açılmaya başlayınca, Ada'da İttihad ve Terakki kulübüne dâhil oldum.

— İfâdende meyhânede, şurada burada tanışdık, diyorsun.

— Efendim, Meşrûtiyet'den evvel nerede buluşulur, görüşülür?

— Bu sefer firâr etmeden evvel nerede ve ne vakit görüşdün?

— Efendim, bendeniz fazlaca hastalanmışdım. Şirkete ancak ayda bir, on beş günden bir defa inebiliyordum.

— Şirkete kim bakardı?

— Celal Bey bakardı. Zâten şirket tatîl-i faâliyet etmişdi. Hükûmet de onun tasfiye olmasını söylemişdi. Tasfiye etmişdik. Binâenaleyh Kurban bayramından 15-20 gün evvel görüşdüm.

— Niçin 15 gün evvel gitmiş görmüşdür?

— Efendim, âdetâ ayda bir defa kendimizi gösterdik.

— Emir telâkki edersiniz?

— Tabîî, şirketlere âid emri ondan telâkki ederiz.

— Peki, Kemâl Bey İstanbul'a geldi. Şirketlere falan eskisi gibi kondunuz. İttihad ve Terakki hakkında ne düşündünüz? Kemâl Bey ne düşünüyordu?

— Efendim, işin yanlışlığına kurban olarak buralara geldik. İttihad ve Terakki'nin Cemiyeti-i mukaddese diye hakikî bir cemiyeti vardı. Sonra bir fırka-i siyâsiye oldu. Bunun içerisine İstanbul murahhası Kemâl Bey girdi. İttihad ve Terakki ile alâkadâr olmayan bir fikir ile Kemâl Bey tutdu, bu şirketleri vücûda getirdi. Biz de öteden beriden geldik, bu şirketlere memûr olduk. Bizim siyâsiyât ile hiçbir münâsebetimiz yokdu.

— Ben sana ne sordum, sen ne söylüyorsun? İstanbul'a gitdiniz, şirketlere yeniden vaz-ı yed etdiniz. Kemâl Bey ve siz İttihad ve Terakki için ne düşünürdünüz?

— Hiç efendim, hattâ Kemâl Bey derdi ki: Bu zaferi Anadolu mücâhidleri kazandılar, orta yere atılıp da onların bacağına dolaşmak doğru değildir. Onların idâre etmek hakkıdır, derdi.

— Öyle ama, sizin şirketler işlemez, eski yağmayı yapmak lâzım: İçinden dışdan oynayamazsınız.

— Zâten şirketler oynayacak hâlde değildi ki: Mütâreke hükûmetleri bize şirketleri şirket hâlinde teslîm etmediler. Bendenizi polis ve jandarma ile çıkardıkları vakit on sekiz bin lira bırakmışdım, girdiğim zaman 458 lira teslîm etdiler. 220 bin lira da bankalara borç ile teslîm etdiler.

— Sizin Kantâriye Şirketi'nin dâiresi neresi idi?

— Tâ ibtidâdan ben Mesadet Hanı'nda birinci katı tutmuşdum.

— Mesadet Hanı'nda 39 numarada ictimâlar oldu. Kâtib-i mesûller toplandılar. Ne konuşdular?

— Belediye intihâbâtı sırasında mı efendim?

— Evet, nasıl oldu ne konuşdular?

— Bendeniz onlara dâhil değildim. Şirket bize iâde edildiği vakit bizim odaların bir kısmı îcâra verilmiş. Bize yalnız üç oda kalmışdı. Sonra birisini de terketdik. İki oda kaldı. Sonra onlar geldiler, ayrıca iki oda da onlar tutdu.

— Kim?

— Kemâl Bey ve kâtibleri! Onlar ayrı odada otururlardı. Kantâriye Şirketi'nin odası ayrı idi. Oturmak için gelen misâfirler ve dinlemek isteyenler benim odada oturuyorlardı.

— Mebûs intihâbâtı sırasında orada 1-2 ictimâ yapdığınızı arkadaşların söylüyor.

— Hatırlayamıyorum. Biz yalnız Belediye intihâbâtında çalışdık. Müdâfaa-i Milliye, Milliye-i Hukuk diye iki grub vardı. Onların rüesâsı geldiler, konuşdular. Ondan sonra Belediye intihâbâtı icrâ edildi. Fakat Mebûsân hakkında bilmiyorum.

— Niçin oraya geliyorlar? Müdâfaa-i Milliye Grubu falan ne konuşuyorlar?

— Hep birleşip çalışalım, dediler. Yeni teşekkül eden bu Müdâfaa-i Hukuk ve Müdâfaa-i Milliyeciler henüz İstanbul'da kök salmamışlardı. Üçü bir araya gelip bir kuvvet yapalım diye birleşmişlerdi.

— Üçü birleşdi demek?

— Öyle zannediyorum. Müdâfaa-i Milliye, Müdâfaa-i Hukuk, bir de Kemâl Bey grubu. Kemâl Bey'inki bu iki gruba yardım edip gürültüsüz, patırtısız intihâbâtı ikmâl etmek idi. Yoksa kendisinin mültezimi olan kimse yokdu.

— Sonradan mebûs intihâbâtı için tekrar toplandılar.

— Bilmiyorum, biz üç seneye yakın bir zamandan beri oradan ayrıldık. Şimdi Ömer Abid Hanı'ndayız. Oraya geleli üç sene oldu.

— Hangi tarihde geçdiniz?

— Tarihi hatırımda değil, fakat üç sene oldu.

— İyi ya. Tam o sıralarda siz daha Mesadet Hanı'nda idiniz?

— Böyle bir intihâb falan hatırlamıyorum.

— Cavid Bey'in evindeki ictimâdan haberin var mı?

— Hayır efendim. Zâten arz ediyorum. Kemâl Bey bizi siyâsiyâtla hiç alâkadâr etmez. Bir gün oturup da siyâsî bir şey konuşmuş değiliz.

(*Maznûnun dosyada mevcûd ifâde-i evveliyesi okundu.*)

— Burada ifâdende mevzû-i bahsetdiğin barometro hesâbı ne ise bunu anlat bakalım.

— Efendim, intihâbât sırasında Mesadet Hanı'nda bir rivâyet çıkdı. Gazi Paşa Hazretleri İzmit'e teşrîf etmişler. Kemâl Bey'i vapur-ı mahsûs ile aldırmışlar. İzmit'de iki gece kalmışlar, müzâkere etmişler. Ve Kemâl Bey'e İstanbul intihâbâtına iştirâk etmesini söylemiş. O vakit Cumhûriyet daha ilân edilmemişdi. Bu şâyi olunca, halk kazan nerede kaynarsa buradayız, diye geliyorlardı.

— Bunu şimdi işidiyoruz, Gazi Paşa'nın ne mecbûriyeti var? Kemâl Bey kim oluyor?

— Evet, kim olacak... Fakat...

— O senin söylediğin, menfaatcilerin çıkardığı sözlerdir. Barometro diyorsun. Nedir? O menfaatciler kimlerdir?

— Yani Gazi Paşa Kemâl Bey'i çağırdı diye barometro yükseldi. Gazi Paşa bendenize iltifât etse elbetde bir mevkim olur. Yarın yüz çevirirse mevkim yine başka olur.

— Demek o sûretle mi ictimâ etdiler?

— O ictimâ İttihad ve Terakki'nin ictimâı değildi. Onlar açıkdan adamlardı.

— İfâde-i evveliyende barometroya daha güzel cevâb veriyorsun.

(*İfâde-i evveliyesi okundu.*)

— Mebûs intihâbında mı idi?

— Bendeniz onu Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye intihâbı zannediyorum.

— Fakat onu da ayrıca tasrîh ediyorsun.

(*İfâde okunmaya devâm edildi.*)

— Böyle midir?

— Evet.

— Cavid Bey falan yazıhâneye falan gelir gider mi idi?

— Hayır.

— Şükrü Bey?

— Onu birkaç defa gördüm.

— Canbolat?

— Onu da gördüm.

— Abdülkadir?

— Hayır.
— Hafız Mehmed?
— Gelirdi.
— Sizin kasanızdan on bin küsûr lira eksik çıkıyormuş?
(*Heyet-i tahkikiyenin raporu okundu.*)
— On bin lira nerede?
— Efendim, şirket hissesinde esâsen bendeniz bir kısım zimmetim vardı.
— Ne kadar?
— Beş, altı bin lira kadar var.
— Bu borcun ne vakitden beri duruyor?
— Mütâreke'den beri birikmiş birçok borçlarım vardı. Yeğenlerim vardı. Onlar teverrüm etmişlerdi. Tedâvîleri için birçok masraf ihtiyâcına mecbûr kaldım. Hattâ Kemâl'e de söyledim.
— Defterlerde niçin doğru dürüst muâmelesini göstermiyorsun? Zimmet senedin falan da yok. Sen bir şeyler uyduracağım, demişsin.
— Kasanın mevcûdunu tabîî benden isteyecekler.
— Sen müdîrsin?
— Muhâsebecim yokdu.
— Demek on bin lirayı ödeyeceksin?
— Ne zaman olsa ödemeye çalışacağım. Tahsîl edilecekleri ederim. Ben bunları çalacağım diye almadım ya, bit-tabi ödeyeceğim.
— 16 Mayıs ictimâında hissedârân toplandığı vakit sizin de üzerinize (1854) hisse kaydetmişler. Hakikaten bu kadar hissen var mı?
— Hayır efendim. Benim 69 hissedir. Esnâf Cemiyetleri nâmına Kemâl Bey'in aldığı aksiyonlar vardır. Esnâf Cemiyeti'nin şahsiyet-i maneviyesi olmadığından, bunun üzerine kaydedilsin, dedi. Satıldıkca bedelini bana verirsin, dedi. Benim değildir.
— Anlaşıldı, karmakarışık bir iş.
— Uzun iş efendim, anlatmaya vakit bulamıyorum.
— Kemâl Bey Terakkiperver Fırka teşkîline çalışdı mı? Bunları doğru söyle.
— Bizim muhîtimiz içersinde çalışmadı.
— Sizin muhîtiniz içersinde değil, İkinci Grublarla falan.
— Vallahi bilmiyorum.
— Toplandılar, muhâlif fırka programı hâzırladılar, bilmiyor musun?

— Hayır.

— Kemâl Bey sizleri iyi intihâb etmiş, hepinizin ayrı ayrı kendinize göre meziyetiniz var. Kemâl Bey'in yapdığı şeyleri dünya öğrendi. Sen daha hayır, diyorsun.

— Bugün ulüvv-i ahlâk nâmına en yüksek kimi tasvîr etmek mümkünse, Kemâl'i öyle telâkki ederim.

— Şübhesiz öyle lâzım. Sizi bu kadar kayırmış. Bol bol elinizi herşey taksîm etmiş.

— Bendenizin mesleğim bulunan Adliye'den sorarsanız çok nâmûslu olduğuma şehâdet ederler, öyle kolay kolay da herkese aldanmam.

— Peki Kemâl Bey'in çalışdığına ne dersin?

— Kemâl Bey'in tağyibinden şübhelendim, çünkü benim bildiğim Kemâl Bey kaçmayacak ve ortaya çıkacakdı. Benim yüksek ahlâklı bildiğim Kemâl Bey, arkadaşları tevkif edilince, gelip îzâhât verecekdi. Fakat ortaya çıkmayışından şübhelendim, ondan sonra bulundu mu bilemem.

— Tağyibini nereden haber aldın?

— Gazetede gördüm, aranmış bulunamamış, diye okudum. Sonra bendeniz de tevkif edildim. Aradan üç dört gün geçdi. Polis müdîriyetinde isticvâb edildim. Mütemâdiyen malûmâtıma mürâcaat edildi.

— 339 senesinde Cavid Bey'in evinde toplandıklarını bilmiyor musun?

— Hayır! Kemâl Bey bizi siyâsiyâta âid hiçbir şeyle alâkadâr etmezdi.

— Niçin?

— Ticâretde meşguldük. Hesâbına gelmezdi.

— Mâiyetinde bulunan adamlardan hangisini siyâsetle alâkadâr ederdi?

— Şirketlerden mi?

— Evet.

— Kimseyi efendim.

— Vehbi, Hüsnü, Edhem nasıldılar?

— Onlar İttihad ve Terakki'nin kâtib-i mesûlleri idi.

— Onları mı alâkadâr eder?

— Belki.

— Pekâlâ şimdilik muhâkemeniz kâfî.

Mehmed Ali Bey'in Muhâkemesi

Reis — İsminiz nedir?

— Mehmed Ali.

— Babanızın ismi nedir?

— Abdi.

— Nerelisin?

— Yenişehirliyim.

— Tevellüdünüz kaçdır?

— 95'liyim.

— Evli misiniz?

— Mücerredim.

— Tahsîlinizin derecesi nedir?

— Mekteb-i Hukuk'dan mezûnum.

— Lisân bilir misiniz?

— Biraz Rumca, Fransızca anlarım.

— Mesleğiniz nedir?

— Adliye'ye intisâb etdim. Selânik'de bulundum. Sekiz sene orada bidâyet ve istînâf mahkemelerinde bulundum. Ondan sonra 317'de Evkaf'a geldim. Evkaf nâzırı o zaman Hayri Bey idi. Bendenizi Selânik'den tanırdı. O vakit mahkemede reis idi. Beni Evkaf'a dâvâ vekîli olarak aldı. Birkaç ay bulundum. Sonra Nukud-ı Mevkufe Müdîriyeti'ne gönderdi. Burada bir sene bulundum. Sonra nezâretde tebeddülât oldu. Sonra memûrîn müdîri oldum. Birçok sene de orada bulundum. Hayri Bey şeyhülislâm olduğu vakit Beytülmâl Eytâm müdîri olarak oraya aldı.

— Banka müdîri nasıl oldun?

— Arz ediyorum. Tekrar memûrîn müdîriyetine verildim. Üç sene bulundum. Badehû azledildim. Açıkda kaldım. Altı ay kadar satış komisyonunda bulundum. Askerî eşyâları satıyorlardı. Müfettiş Ali Bey bendenizi tanıyordu. Beni veznedâr olarak aldı. Bir sene kadar orada kaldım. Komisyon lağvolunca bana Âlî Satış Komisyonu'na gel çalış, dediler. O sırada beni Evkaf'dan çağırdılar. Bu bankanın müdîri Ali Rıza Bey vazîfe ile Avrupa'ya gönderildi. Bazı yolsuz hâlleri görülmüş, onu azletdik, yerine muvakkaten devâm et, dediler. Gitdim. Benden evvel Niyazi Bey isminde birini tayîn et-

mişlermiş, fakat meclis-i idâre müdîr vekîli kabûl etmemiş, o kızmış gitmemiş, onun üzerine meclis-i idârede bu azle itirâz etmiş. Onu da beraber azletdiler. Bendeniz meclis-i idâreye gitdim. Onunla beraber birçok sene çalışdım.

— Hangi tarihde?

— 336 senesinde gitdim. Ve 338 senesi Eylül'üne kadar orada bulundum. Evkaf bir kararanâme ile müdâhale etmişdir. Müddet-i münkazî olunca üç ay daha temdîd etdiler. Sonra tekrar bir kararnâme ile Evkaf şirketlerinden elini çekdi. Sâhib-i aslîlerine iâde edilsin, dendi. Eski meclis-i idâre geldi. Dediler ki sizin üzerinize birkaç müdîr değişdi. En ziyâde bankanın hukukunu muhâfaza eden sensin, keşke seni göndere idik, bankanın parası zâyi olmazdı, dediler. Çünkü birçok muâmeleler var, binlerce lira zarar var. Paralar dağılmış, evler alınmış. 16-20 bin lira kadar bir zarar vardı. Sen bizimle kal, dediler, ben de o vesîle ile kaldım.

— Demek Harb-i Umûmî senesinde Kemâl Bey'in yanında bulunmadın?

— Arz etdiğim memûriyetlerde bulundum.

— Yani İstanbul Hükûmeti zamanında vazîfeye geçiyorsun? Sonra Kara Kemâl'e falan intikal ediyor.

— Evet, bana sen kal, dediler.

— Niçin?

— Bankanın zararına çalışmamışsın, kal, dediler, bu sûretle kaldım.

— Bankanın sizin elinize geçmezken evvelki vaziyeti-i umûmiyesi hakkında ve sermâyesine dâir malûmâtın var mı?

— Bankanın sermâyesi 375 bin lira. Bu bendenizin evrâk üzerinde aldığım malûmâtdır. Banka bir buçuk milyon lira sermâye ile teşekkül ediyor. Bunun rub'ını sermâye olarak koyuyorlar. Rub'ı 375 bin lira ediyor ki, bunu koymuşlar.

— Aksiyonları nerede kalmış, yani bir buçuk milyon liranın bakiyesi nerede kalmış?

— Malûm-ı devletiniz ki sermâye yüzde on ile de yirmi beş ile de ve yüzde elli ile de teşekkül eder. Onlar rub'ını koymuşlar, bilâhire tezyîd edeceklermiş, etmemişler.

— Aksiyonlar nerede?

— Hissedârlara dağıdılmış.

— Bir buçuk milyon liralık hisse senedleri tamâmen dağılmış mı?

— Dağıldı efendim.

— Demin bir arkadaşınız altmış bin liralık hisse senedi Ünyon Bank kasasında mahfûzdur, diyor.

— Senedâtı bir milyon lira kıymetinde çıkıyor. Fakat altmış bin lira değildir. Altmış bin hissedir. Banka kasasında dediği, terhîn edilmiş 23 bin lira kadar bir şeydir.

— Kemâl Bey tarafından konmuş bir hisse var, o nedir?

— O 23 bin hissedir.

— Kaç lira tutar?

— Kıymetleri 625 kuruşdur.

— Bu aksiyonlarda Kemâl Bey'in alâkası neden ibâretdir? Çünkü onun nâmına mahfûzdur.

— Bunlar mütevellî imişler. Bunlar beş kişi hissedâr olarak bankayı teşkîl etmişler.

— Demek o 75 bin lirayı beş kişi koymuşlar?

— Evet.

— Beş kişi kim imiş?

— Vehbi Bey, Salahaddin Bey, İbrahim Edhem Bey, Tevfik Bey, Ferid Bey.

— Bu bir buçuk milyon lirayı nereden taahhüd etmişler?

— Bilmem, bendeniz muâmeleyi gördüm.

— Onların nâmına da Kemâl Bey'in deruhde etdiği anlaşılıyor.

— Kimlerin taahhüd etmiş olduğunu bilmiyorum. Altmış bin hissedâr var, her biri on ikişer bin hisseye tâlib olmuşlar. Yekûn hisse altmış bin oluyor. Mecmûu taahhüd etmişler. Vermezlerse satmak lâzım gelir.

— Hisse senedleri nerede?

— Mütevellîlere verilmiş.

— O hâlde şu söylenen söze göre, mütevellîler nâmına olan hisse senedlerinin bankada mahfûz olması îcâb eder.

— Bankaya terhîn edilmişdir.

— Muhâfaza için koyduk, diyor. Hattâ anahtarını heyet-i tahkikiye elde ediyor.

— Hayır efendim. Başka bir muâmele olacak. Veznedârın kendi elinde muhâfazaten varsa onu bilmiyorum. O zannederim bir de

mütevellîlerin emîni olmak üzere hareket ediyordu, o şekilde kalmışsa bilmiyorum.

— Öyle bir ad takarlar. Ad mı istersin? Sizin kasada mahfûz olduğunu söylediğiniz aksiyon kaç bin liralıkdır?

— 65 bin hissedir, iki yüzü meclis-i idâre a'zâlarına ayrılmışdır.

— İktisâd Bankası'nın mı?

Veznedâr — Evet.

— Gördünüz ya bankaya teslîm etmiş?

— Nerede efendim? Bizim bankada değil.

Veznedâr — Kredi Liyone'de. Orada kasa tutulmuşdur.

— Aksiyonlardan sizin malûmâtınız olmaz olur mu?

— Beyim, hissedârlar nâmına muhâfaza ediyor. Bendeniz bir bankanın aksiyonuna mâlik olsam ve bu efendiye muhâfaza et, dersem, bankanın ne malûmâtı olur?

— Bankanın kredisi itibârıyla muhâfaza etmeniz lâzım değil mi?

— Hisse senedâtı hissedârların elinde kalır.

Reis (*Veznedâr'a*) — Siz ne kadarını satmışdınız?

— İşte o kadar Beyefendi. On bin lira kadardır. Bir kısmı muvâzaa sûretiyledir. Dört bin küsûr liralığı da Millî Ticâret Şirketi'ndedir. Satdım, makbûzumu aldım.

Reis — Mehmed Ali Bey! Siz Kemâl Bey'le olan muâmeleyi anlatın. Yani ne aldı ne verdi, hesâb-ı câri̇si var mı?

— Vardı, senedâtı terhîn ederek para aldı.

— Ne kadar?

— Yirmi üç bin lira kadar bir hisse aldılar zannederim.

— O aksiyonları ne vakit verdiniz?

— Mart'da olacak.

Veznedâr — Şubat'dadır.

— En son olarak Kemâl Bey ne kadar para aldı?

— Üç bin lira aldı. Yekûnu otuz beş bin lira tutuyordu. Şubat'dan Nisan'a kadar olan zaman zarfındadır.

— Ne kadar aldı?

— İstikrâz Şubat'da başlıyor. Nisan nihâyetinde bitiyor. O tarihe kadar otuz beş bin lira almışdır.

— Suâle cevâb ver. En son defa gaybûbetinden evvel ne kadar para aldı?

— Üç Nisan'da üç bin lira almışdır.

— Mayıs'da, Haziran'da?

— Hayır, yokdur beğim. Muâmeleyi memûr beyler gördüler. Şirketler komiseri Hayreddin Bey geldi, hesâbı çıkardılar, gördüler.

(*Mehmed Ali Bey'e*) — Şimdiye kadar hangi fırkalara dâhil oldunuz?

— Meşrûtiyet'in ilânından bir sene sonra Selânik'de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girdim. Orada bir sene bulundum. İstanbul'a geldikden sonra hiçbir fırkaya girmedim.

— Terakkiperver Fırka'ya davet vâki olmadı mı?

— Hiçbir fırkadan davet olunmadım.

— Bu Rıza Bey sizin İktisâd Bankası'nın veznedârı mı?

— Evet.

— Muâmelâtını o bilir de sen nasıl bilmezsin?

— Arz etdim. Bu zâtın iki türlü vazîfesi vardı.

— Ne gibi?

— Bu zât, bankaya vaz-ı yed edilmezden evvel yine veznedâr olmuş. Sonra tekrar şirketlere geçince veznedâr oluyor. Sonra bunu Millî Mahsûlât Şirketi'ne aldılar. Bir buçuk sene kadar orada kaldı. Sonra bize bir veznedâr kâfî gelmedi. Yine istedik, bunu tekrar bize verdiler. Bunun bildiği malûmât, mütevellîlerin malûmâtıdır. Banka nâmına olan malûmâtı bilemez. Benim söylediğimde zerre kadar hilâf yokdur. Defterler meydandadır.

— Demek şimdi bankanın Kemâl Bey'den otuz beş bin lira alacağı var.

— Evet.

— Kemâl Bey'in siyâsî faâliyeti hakkında ne malûmâtın var?

— Bankaya geldiğim günden itibâren bu zevâtla hiçbir faâliyetim yokdur. Siyâsî faâliyetlerine dâir bir şey bilmem. Vazîfemden başka bir şey düşünmem.

— Ne maâş alıyorsun?

— İbtidâ yüz lira idi. Beş sene içersinde 180 lira oldu. 25 lira bu sene zam etmişlerdi.

— Başka âidât falan yok mu?

— Hayır. Yalnız senede bir defa ikramiye verirler. Âidâtı vardır ama temettu etmemişdir.

— Peki, muhâkeme bitdi.

XXVI

Hilmi ve Üsküblü Cavid Beylerin Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: L]*

Telgraf memûrlarından ve bir vakitler Kara Kemâl'in âmiri olan Hilmi Bey'le sâbık komiserlerden Üsküblü Cavid Bey İstiklâl Mahkemesi huzûrunda.

Kara Kemâl telgraf memûru – İlân-ı Meşrûtiyet'den sonra – İşini bitirmeyen adam – Nihâyet âmiri istifâ teklîf ediyor –Kara Kemâl eski âmirine düşman – Babası oğlunun harekâtından endişede – Ekmekciler Cemiyeti – Millî Şirketlerin hisse senedleri nasıl satılıyor? – Terakkiperver Fırka'ya Cavid Bey'i davet ediyorlar – Fırka'daki faâliyetler – İstanbul ictimâlarından haberdâr değil.

— Adınız?
— Hilmi.
— Babanızın adı?
— Hacı İbrahim.
— Nerelisiniz?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1868, 19 Eylül 1926, s. 4.

— Kızanlıklı.
— Çoluk çocuk sâhibisiniz değil mi?
— On nüfûs âilem var.
— Nerede sâkinsin?
— İstanbul, Davutpaşa mahallesi (52) numaralı hâne.
— Mesleğiniz?
— Mesleğim telgrafcılıkdır.
— Ne vakit terketdin?
— 328'de azledildim.
— Kemâl Bey mi yanına aldı?
— Kemâl Bey ile yirmi sene bir kalemde bulunduk.
— Nerede?
— Telgraf Nezâreti'nde, ben mektûbî kalemi mümeyyizidim, o da müsevviddi.
— Kaç kuruş maâş alırdın?
— Onu tayîn edemiyorum.
— Sizin mâiyetinizde mi bulunuyordu?
— Evet efendim! Sonra Meşrûtiyet'de tensîkat yapıldı, bendeniz memûrîn kalemi müdîri idim. Üç şubesi vardı. Kemâl Bey de bu üç şubenin birinde mümeyyizdi.
— 327'de mi?
— 324'de, Meşrûtiyet'den sonra efendim.
— Bir kalemde mümeyyizdi?
— Evet; bendeniz müdîr idim. O da mümeyyizdi. O Meşrûtiyet'i müteâkıb Selânik, İstanbul, Edirne arasında gezdi.
— Kim?
— Kemâl Bey.
— Niçin gezdi?
— Bilmem, o vazîfesini benimsemedi. Çok çalışdım. O şubenin vazîfesini üzerime aldım, sıhhatim muhtell oldu, bir gün bakdım ki iş ilerlemiyor ya sen çekil ya ben çekileyim, dedim. Onun adem-i devâmı da sû-i tesîr hâsıl ediyordu. Makam-ı Nezâret'e mürâcaat etdim, şikâyet etdim. Bir müddet sonra Kemâl Bey istifâ etdi. Bendeniz mezûniyet alarak Kızanlık'a gitdim. Orada üç ay kadar kaldım. Müddet-i mezûniyetimi biraz geçirerek avdet etdim. Memûriyetim münhalldı. O zaman mebûs Münir Bey ve kırk senedir

Çankırı'dan tanıdığım birâderi Hacı Nuri Bey vardı, bir gün dedim ki birâdere söyle de –O zaman Telgraf nâzırı Talat Paşa idi– memûriyetime devâm edeyim. Aldığım cevâb, galibâ Kemâl Bey'le Hilmi Bey'in arası açık olduğundan ibâretdir. Müteâkıben diğer bir vâsıta ile mürâcaat etdim, o vakit de kalem-i mahsûs müdîri olan Hamdi Bey'i Talat Paşa çağırmış, demiş ki: Hilmi Bey'e söyle, dışarıya giderse memûriyet verebilirim, öteye beriye mürâcaat etmesin, demiş, ümîdimi kesdim. Sonra Şehremâneti bendenizi Bakırköy belediye riyâsetine inhâ etmişdi.

— Kim?

— Şehremâneti.

— Kimi?

— Bendenizi.

— O vakit Şehremini kimdi?

— Şehremini galibâ İsmet Bey olacak.

— Bu hangi sene oluyor?

— 327'den sonra, azledilmiş idim. Açıkda idim.

— Ama Kemâl Bey artık komiteciliğe, fırkacılığa başladı?

— Ondan sonra münâsebet ve temâsım yokdur. Mümeyyizlikden çekildi.

— Şu hâlde bunu anlayalım! Sizinle yirmi senelik arkadaşlığı müddetince telgrafhânede hep müsevvid mi idi?

— Mektûbî kaleminde müsevviddi.

— Yazısı iyi mi idi?

— Evet.

— İmlâsı doğru mu idi?

— Kuvve-i kalemiyesi iyi idi.

— Tahsîli?

— Tahsîli o kadar yokdur.

— Demek Kara Kemâl yükseldi, İâşe nâzırı Kara Kemâl oldu.

— Evet.

— Seni de bırakmamış, hep beraber taşımışdır?

— Hayır efendim.

— 327'den sonra ne oldu, şimdi siyâsetçiliğe başlayacaksınız?

— O inhâyı takib etdim. Talat Paşa olamaz demiş, sebebi de Kara Kemâl Bey'le görüşüldükden sonra bir söz.

— Buralarını o kadar uzatma! Buraları bizce o kadar ehemmiyeti hâiz değildir.

— Bunlar câlib-i nazardır efendim, böyle kaldım, ne o azîm teşkîlâtda bulundum ve ne de şirketlerin birinde istihdâm edildim.

— Sonra?

— Öyle devâm etdim.

— Ne vakte kadar?

— Hangi ciheti soruyorsunuz efendim?

— Bakırköy belediye riyâseti olmadı, sonra?

— Ondan sonra çekildim. Kendi hesâbıma fırıncılık yapdım.

— Harb-i Umûmî başladıkdan sonra mı?

— Evet.

— Kemâl Bey'in iâşeye vaz-ı yed etdiği vakit?

— Evet.

— Ekmekciler Şirketi'ni teşkîl etdik diye açık söyle ki!

— Evvelce teşekkül etmişdi efendim. 6-7 azası vardı. Heyet-i idâreye girdim.

— Sonra başka şirketlerde a'zâlığın var mı?

— Hayır efendim.

— Fakat o şirketlerden birçok hissen var?

— Aldım efendim.

— Millî İktisâd Bankası'ndan yüz elli hissen var değil mi?

— Evet efendim.

— Millî Mensûcât'ın da var?

— Var.

— Ekmekciler Şirketi'nden de var?

— Var.

— O tarihden beri de Ekmekciler Şirketi'nde a'zâ bulunuyorsun?

— Evet efendim.

— İyi ya, bu şirketler Kara Kemâl'in değil mi? Beraber gitmişsin.

— Bu hisse senedlerini çalışamayacak zamanımda intifâ etmek için aldım.

— Kimden aldın, Kemâl Bey'den mi?

— Hayır efendim, Kemâl Bey'den değil, Ekmekciler Şirketi teşekkül etdiği zaman umûm fırıncılara hisse senedi alacaksın, dediler. Umûm fırıncılar aldılar, bana da beş yüz lira yazmışlardı. Ben

bu parayı veremem dedim, taksitle alacağız, dediler, peki, dedim. Bir müddet geçdi onu ödeyip ötekini alacaksın, dediler. Ona da peki, dedim. Alış bu sûretledir. Millî Mahsûlât'dan istedim, vermediler. Liman reisi...

— Ekmekciler Şirketi'nin müdîri kimdi?

— İsmet Bey'di.

— Muhasebecisi?

— Arif Hikmet Bey'dir.

— İlk a'zâ arkadaşlarınız kimlerdi?

— Yedi sekiz kişi idi.

— Kimler?

— Rauf Bey, Galib Bey, Siminzâde İsmail Bey, yine Siminzâdeler'den Nuri Bey vardı. Hatırımda kalanlar bunlar, belki daha olacakdır.

— İlk teşekkülü senelerinde hâricden olan hissedârlara temettu verdiniz mi?

— Aldılar efendim.

— Ne vakit?

— Bende nisyân var, hatırlamıyorum.

— Sen de aldın mı?

— Aldım efendim.

— A'zâlıkdan bir şey aldın mı?

— Aldım, hakk-ı huzûr diyorlardı; ya bir lira veyâhûd elli kuruş veriyorlardı.

— Şimdiye kadar hangi fırkalara girdin, çıkdın?

— Meşrûtiyet'in ilânından sonra o sevincle bendeniz de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girmişdim. Sonra o münfesih oldu.

— Ne vakit?

— Vallahi tarihi hatırımda değil.

— Sonra?

— Sonra başka yere girmedim.

— Sonra 338'de yine toplanarak şirketlerin başına geçdiniz. Kemâl Bey geldikden sonra İttihad ve Terakki'nin ihyâsı için o vakit çalışdınız, bu nasıl oldu?

— Ne maksadla çalışıldığını bilmem. Ekmekciler Şirketi'nde hissem vardı. Ben tasfiyesi tarafdârı idim. Birkaç kerre söyledim.

Fakat ekalliyetde kaldım. Büyük bir şey değildir, dedim. Fakat kabil olmadı, tesîri olmadı.

— Şirket ictimâ ediyor muydu?

— Evet. Bazân davet ediyorlardı, gidiyorduk.

— İdârehâneniz nerede idi?

— Galata'da, Ömer Abid Hanı'nda.

— Millî Ticâret'in yanında mı?

— O da orada galibâ.

— Yan yana mı?

— Evet efendim.

— Kemâl Bey'in yazıhânesinin yanında?

— Orada Kemâl Bey'in yazıhânesi yokdu. Millî Ticâret'de yazıhânesi varsa bilmiyorum. Yalnız solda bir oda vardı, galibâ Bahtiyar Bey reis idi. Müdîr Celal Bey isminde birisi idi. Orada toplanırdık, fakat bir şey yapılmak imkânı da yokdu.

— Son zamanlarda Kemâl Bey'le görüşüyor muydun?

— Hayır efendim.

— Peki, sen bu İttihad ve Terakki'yi canlandırmak istediğine ne dersin?

— Arz etdim, efendim. Bendeniz bunun şeyinden bir şey alamadım.

— Ne alamadın?

— Bir türlü fikir alamadım. Yani beraber bulunduğumuz zamanda da bunun ahvâl-i husûsiyesini ve mesleğini bir türlü anlayamadım.

— Ne gibi şeyler görüyordun?

— Şergüzeştcûyâne hareket, hattâ pederi benim pek kadîm komşumdur. Hukukum da vardır. Bana birkaç defa, bu çocuğun böyle hâli ne olacak, bilmiyorum eve de her zaman gelmiyor, dedi. Dedim ki bunu everiniz. Ve aramızda böyle hasbihâl geçerdi.

— Demek babası da son zamanda iyi görmüyordu?

— Bendenizin arz etdiğim bidâyetde efendim. Mektûbî kaleminde iken.

— Babasıyla son sene zarfında görüşdün mü?

— O ateh getirmiş efendim.

— Senden büyük mü?

— Hemsinniz zannederim.

— O da telgrafcı mesleğinde mi idi?

— Evet, hattâ komşu idik, o da Yusufpaşa'da otururdu. Ben de Yusufpaşa'da otururdum.

— Şimdi orada değil mi?

— Bilmiyorum, yalnız Arif Bey, Bursa'dan gelmiş, Şişli'ye gitmiş diye birisinden işitdim.

— Bursa'da nesi var?

— Bursa'da İrfân Bey isminde bir küçük oğlu vardı.

— O nasıl, o da serserî mi?

— Pekiyi bilmiyorum, fakat zannetmem.

— Şahsen tanır mısın?

— Tanırım.

— Bursa'da ne iş tutar?

— Bursa'da mâ-âile oturduğunu biliyorum. Fakat ne iş tutduğunu bilmiyorum.

— Pekâlâ, onun hareketinde sergüzeştcû olarak ne görüyordun da beğenmiyordun?

— Efendim! Meşrûtiyet'i müteâkıb...

— O zamanı bırak! Son zamanlarını söyle! Yani 338'den itibâren yine şirketlerin başına geçdiği zaman?

— Vallahül-azîm zerrece bir şey hissetmedim.

— Husûsî evrâkını sizde sakladığını söylüyorlar.

— Katiyyen efendim, hiçbir vakit.

— Senin oğlun falan var mı?

— Var iki tane.

— Ne yaparlar?

— Ne diyeyim, evlâd; küçüğü Halkalı Zirâat Mektebi'ne devâm eder. Büyüğü ne diyeyim... Bizi çökertdi.

— Ne yapardı?

— ...

— Serserî mi?

— ...

— Oğlun habs midir?

— Değil efendim, Yedikule'de şimdi zannederim.

— Aklını mı bozdu?

— Mâliye Tahsîl Şubesi'nde müstahdem.

— Adı ne?

— Suphi.

— Seninle geçinemiyor mu?

— Hiçbir zaman geçinmedi. Üç çocuğu var, evlenmeden evvel geçinmedi, evlendikden sonra geçinmedi, beni yedi, bitirdi, evlâddır.

— Sen kaç yaşındasın?

— 68 yaşındayım.

— Fakat Kemâl Bey sana çok inanıyormuş?

— Efendim! Beni Kemâl Bey'e mâl etmek isteyenler vardır.

— Neden?

— Hilmi Bey Kemâl Bey'in müdîridir, derler, hattâ iâşe meselesinde bendenize Cemal Bey nâmında biri mürâcaat etdi. Kemâl Bey'e söyle de ben açıkdayım, beni bir yere koysun, dedi. Bendeniz kendiniz mürâcaat ederseniz belki yapar, dedim. Herkes içyüzünü bilmez, ben onun istifâsına sebeb oldum. O benim azlime sebebiyet verdi. Fakat bu infiâl ve iğbirârı ne ben izhâr etmişimdir, ne de o izhâr etmişdir. Böyle devâm etdi, gitdi.

— Bu son zamanlarda aylık falan vererek size yardım ediyor muydu?

— Katiyyen efendim.

— Sen ne ile geçinirsin?

— Bir hayli işe girdim, çıkdım. Vâlidenin meşrûkâtından, Zağra'dan, şuradan, buradan bazı şeyler gelir, kaşarcılık yapdım, zeytinyağcılık yapdım, bazısından kazandım. Böylece yuvarlandım, bir bahçem var, onunla uğraşırım.

— Bahçen nerede?

— Evimin arkasında, sebze, meyve yetişdiririm, fazlasını satdırırım, onunla geçinirim.

— (*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) Bir mütâlaanız var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — Efendim sorulacak bir şey yok, gerek tahkikat safhasından gerek şimdi cereyân eden muhâkeme safhasından anlaşıldığına göre kendisi Kemâl Bey'in faâliyet-i siyâsiye alâkadâr olmamış. Esâsen ihtiyârdır. 68 yaşındadır, faâliyet-i siyâsiyede bulunacak bir sin ve çağda değildir. Diğerleri gibi bunun da

gayr-i mevkuf olarak devâm-ı muhâkemesini heyet-i celîlelerinden ricâ ederim efendim.

Reis (*A'zâ ile bilmüzâkere*) — Gayr-i mevkuf olarak devâm-ı muhâkemene heyet-i hâkime karar verdi.

— Teşekkürler ederim. Allah ömürler versin efendim.

Üsküblü Cavid Bey'in Muhâkemesi

— Senin adın?

— Cavid.

— Babanın adı?

— Hacı Hayreddin.

— Tevellüdün kaç?

— 94.

— Nerelisin?

— Üsküblü.

— Ne vakit geldin?

— Balkan Harbi'nde geldim.

— Polis idin değil mi?

— Evet.

— Seni Talat Paşa'nın yanına verdiler. Sonra yavaş yavaş komiser oldun?

— Evet, beş buçuk sene beraber bulundum.

— Şimdi ne ile meşgulsün?

— Bakkallık ile meşgulüm.

— Nerede?

— Bakırköyü'nde.

— Orada evin falan var mı?

— Hayır.

— Kimin var?

— Familyam var. Sekiz nüfûs âilem var.

— Ne sermâyen var?

— Cüzi bir sermâyem var.

— Evvelce habs falan oldun mu?

— İşgalde oldum.

— İşgalde İstanbul'da kaldın, habsetdiler öyle mi? Kaç gün kaldın?

— Dört buçuk ay efendim.
— Hangi senede?
— 21 Temmuz'da fakat seneyi hatırlamıyorum.
— Yani Mütâreke başladığı vakit mi?
— Mütârekede beyler Malta'ya gitdikden sonra.
— Sen Talat Paşa'nın kaçacağını ne vakit haber aldın?
— Bilmiyorum.
— Sen yanında değil mi idin?
— Talat Paşa sadrazam olunca polise lüzûm kalmadı, müdîriyetine gitdim.
— Demek takibinden haber almadın?
— Hayır.
— Senin yerine o vakit polis kim vardı?
— Polis kalmadı, yâverân vardı.
— Demek o sırada dört buçuk ay habsetdiler?
— Hayır efendim; beyler Malta'ya gitdikden çok zaman sonra habsetdiler, Ferid Paşa zamanından sonra koyverdiler. Çünkü kabine değişdi, Tevfik Paşa geçdi ve Hurşid Paşa Dîvân-ı Harbi'nde berâet etdirdiler.
— Ondan sonra İstanbul'da mı kaldın?
— İstanbul'da kaldım.
— Ne ile meşgul oldun?
— İki tane ineğim vardı...
— Vazîfe almadın mı?
— Hayır.
— Polislik de ibka etmediler mi?
— Hayır efendim.
— Niçin?
— Talat Paşa merhûmun yanında polise lüzûm kalmayınca müdîriyete gitdim. Müdîriyetde iken işgal vâki oldu. O sırada Bakırköy'de Hırıstiyanlar epey fenâlık yapdılar. Ertesi günü istifâ etdim. Sonra kendi işimle meşgul oldum. Ve kendi arzumla istifâ etmişdim.
— Anadolu'ya geçmeden orada kaldın?
— Orada hidmetim vardır.
— Ne hidmetin vardır?
— Efendim, o sıralarda Kuvâ-yı Milliye ilerledikden sonra ufak tefek hidmetlerle uğraşmaya başladım. Bir gün Kuvâ-yı Milliye'nin

kapsüle ihtiyâcı olmuş. Zeytinburnu'nda Yüzbaşı Vasıf nâmında birisiyle görüşürken dedim ki Kuvâ-yı Milliye'nin kapsüle ihtiyâcı varmış, evet, dedi. Bunun üzerine kapsüllerini yapdırdım. Birisini İzmit'e, diğerini İnebolu tarîkiyle buraya gönderdim. Bir milyon kapsül tedârik etdiğimi yazdım. Fakat buradan çıkarılamaz. Buraya gelinirse ondan sonra çıkarabilir, dedim. Beni de bu sûretle tevkif etdiler.

— Peki onları bırakalım. İstihlâsdan sonra İstanbul'da tatbîk edilmeye başlayınca ne ile meşgul oldun?

— Tekrar polis oldum.

— Yine komiser mi?

— Evet.

— Vâlî kim idi?

— Vâlî Esad Paşa idi.

— Ne vakit polislikden nisbetini kat' etdiler?

— Geçen sene 27 Haziran 1341'de.

— Niçin?

— Bilmiyorum, Hükûmet çıkardı.

— Anlat şimdi, Terakkiperver Fırka'da nasıl çalışdın?

— Çalışmadım Beyefendi, yalnız kulübe davet etmişlerdi, oraya gitdim.

— Teşkîlâtda çalışdığın anlaşıldı.

— Katiyyen teşkîlâtla uğraşmadım.

— Pek malûm olan bir şey. Kim seni davet etdi?

— Kimse davet etmedi, kulübün resm-i küşâdında davet etdiler.

— Orada şubeyi kim teşkîl etdi?

— Bilmiyorum.

— Bakırköyü'nde şunu, bunu başladın tehdîde, haydûdca sağa sola başladın faâliyete değil mi? Seni gönderelim Üsküb'e de, orada teşkîlât yaparsın. Anlat, orada şubeyi kimler teşekkül etdi?

— Vallah uğraşmadım beyefendi.

— Nasıl uğraşmadın? Birçok nâmûslu adamları tehdîd etdin?

— Hayır efendim.

— Orada şubeyi kimler teşkîl etdi?

— Kâtib Şehremâneti müfettiş-i sâbıkı Kâzım Bey idi, reis Tahir Bey idi.

— Tahir Bey kim?

— Sâbık mebûslardan olacak.

— Nerelidir?

— Bilmiyorum.

— Bursa mebûsu Tahir Bey'dir. Sen orada kaç numara aldın?

— Vallah numaram yok Beyefendi.

— Defterde ismin heyet-i idâre a'zâsı olarak mukayyed?

— Memûrum Beyefendi, nasıl olurum heyet-i idâre a'zâsı?

— Sana ne vazîfe verdiler?

— Katiyyen bir vazîfe almamışım.

— Abdülkadir'le ne vakitden beri tanışırsın?

— İstiklâl Mahkemesi'nden sonra tağyib eden Abdülkadir Bey şudur, diye arkadaşlar gösterdiler. Tanıdım.

— Eskiden beri tanımaz mısın?

— Katiyyen.

— Nasıl tanımazsın? Senin tanıdığını ben bilmez miyim? Bana karşı nasıl söylersin?

— Tanımam.

— Ziya Hurşid'i?

— Tanımam.

— Sizin Üsküblülerden Makrıköyü'nde başka kim var?

— Jandarmalıkdan mütekaid Şevki Bey var. Bir de Bakkal Abbas. Başka yokdur.

— Ayastefanos'da falan?

— Orada yokdur.

— Ayastefanos'da araziniz var mı?

— Safraköyü'nde kırk dönüm arazim vardı, satdım.

— Başka?

— Başka yokdur.

— Başka kimin var?

— Eyüb Sabri Bey'in var.

— Niyazi Bey'in kardeşi Osman'ın arazisi nerededir?

— Onun uzakdır, Ispartakule'den ileriye.

— Ne kadar?

— Azatlı balıkhânesinde, fakat ne kadar olduğunu bilmiyorum.

— O Terakkiperverlerden kaç numarayı aldı idi?

— Görmemişim, bilmiyorum, bir defa gitdim.
— Ardahan Hilmi ile tanışırmısın?
— Merkez-i umûmîde a'zâ idi.
— Nail Bey'le tanışır mısın?
— Tanımam.
— Kara Kemâl ile?
— Tanımam.
— Yazıhânesine gider gelir mi idin?
— Katiyyen.
— Bakkal dükkânında ne sermâyen var?
— İki çuval fasulye, bir çuval pirinç, bunları yemişden ve piyasadan alırız.
— Siz biraz da Adnan Bey'in yanında bulundunuz değil mi?
— İki seneye yakın bulundum.
— Yani İstanbul'da bulunduğu zamanlarda?
— Evet.
— İşte o zamanlarda, orada burada ictimâ ediyorlardı. İttihad ve Terakki kongresi yapdılar. Bunlara dâhil ne biliyorsun?
— Bir şey bilmiyorum.
— Muhâkeme bugünlük kâfîdir.

XXVII

İzzet ve Seyyid Mehmed Beylerin Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: LI]*

İzzet ve Seyyid Mehmed beyler İstiklâl Mahkemesi huzûrunda sû-i kasdcilerin faâliyetine dâir îzâhât veriyorlar.

Millî şirketlerin Anadolu'daki şubeleri – İstanbul'dan verilen evâmir – Kara Kemâl iş başında – Terakkiperver Fırka'nın İstanbul teşekkülü – Fırka kapısında sopalı palalı pehlivanlar – Fırkadaki faâliyetler – Belediye intihâbâtı esnâsında – İstifâların tevâlîsi – Rauf Bey'in komşuluğu neyi ifâde eder? – İstanbul'daki ictimâlar – Sû-i kasdcilerin faâliyeti nedir?

— Adınız?
— İzzet.
— Pederinizin adı?
— İsmail.
— Nerelisiniz?
— İstanbulluyum.
— Tevellüdünüz?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1869, 20 Eylül 1926, s. 4.

— 97.
— Evli misin?
— Evliyim, çoluğum çocuğum var.
— Nerede?
— Adana'da.
— Sâbıkan var mı?
— Yok.
— Hiç muhâkeme görmedin mi?
— Hayır.
— Siyâsetle ne vakitden beri meşgulsun?
— Hiç siyâset yapmadım.
— Kara Kemâl ile münâsebetin ne vakitden beri vardır?
— 330'dan beri.
— Tahsîlin var mı?
— Rüşdiye mezûnuyum.
— Esâs mesleğin nedir?
— Bahriye muhâsebesinde kâtib idim.
— Ne münâsebetle Kemâl Bey'e yanaşdın?
— Efendim, Esnâf Cemiyetleri'ne kâtib oldum. Ekmekci Cemiyeti reisi Ali Efendi vardı. Onun dolayısıyla kâtib oldum. Ondan sonra kendisi Millî Şirket'i idâreye kalkdı. O münâsebetle o vakitden beri tanışırım. Şimdi Adana'da da Millî Ticâret Şirketi şubesi memûruyum.
— Yani Kemâl Bey'in Millî Ticâret Şirketi'nin Adana şubesi memûrusun?
— Evet efendim.
— 330 da Ekmekciler Şirketi'nin müdîri oldun mu?
— Evet efendim.
— Sermâyesi nedir?
— 100 bin liradır.
— Vâkıfların ne kadar var?
— Elli bin lirası vâkıfların, elli bin lirası Ekmekciler'in idi.
— Heyet-i idâresi kimler idi?
— Galib Bahtiyar Bey reis, Hilmi Bey a'zâ, Fırıncı Akif Bey, İsmail Efendi, Rauf Bey a'zâ idi. Heyet-i idâresi bundan ibâretdir efendim.

— Hilmi de a'zâ mı idi?

— Evet.

— Siz vâkıflar veya mütevellîler sırasında mısınız?

— Vâkıflar meyânında mı?

— Bu vakıf muâmelesini nasıl yapdılar?

— Beyefendi, bendeniz bilmiyorum. Vakıf yapılacak, dediler, Evkaf'dan Kemâl Bey kadı mı idi, müşâvir mi idi, ne idi, o geldi yazdılar, vakfetdiler.

— Sakallı Kemâl Bey mi?

— Evet, sonra tescîl etdiler, vakfetdiler.

— Tescîl etdiklerinde sen orada mı idin?

— Evet, orada idim.

— Başka kimler vardı?

— Vâkıfların hepsi orada idi.

— Hâricden böyle vakıf şekillerini anlayan, tetkik edecek olanlardan kim vardı?

— Bilmiyorum.

— Seyyid Haşim orada değil mi idi?

— Bilmiyorum.

— Belki onlar, Mustafa Fevzi Efendi falan sonradan toplandılar?

— Onları görmedim.

— Bu para nereden geldi?

— Ekmekciler'in cemiyetinde fırınları, değirmenleri idâre etdiler. Bu değirmenciler de hâsıl olan paradan şeye vakfetdiler.

— Vakıf muâmelesi yapılmadan evvel mi?

— Evet.

— Değirmenler nereden, kimin?

— İstanbul'daki değirmenlere Şehremâneti vaz-ı yed etdi. Yani Şehremâneti'nin değirmenlerini Kemâl Bey idâre ediyordu. Bundan kazanç hâsıl oldu. Onu da vakfetdiler.

— Sizden sened falan aldılar mı?

— Hayır, almadılar.

— Parayı çıkartıp ortaya koydular mı?

— Koymadılar.

— Senin nâmına ne kadar vakfetdiler?

— Onu da bilmiyorum.

— O hâlde bu vakıf muâmelesinin bir muvâzaadan ibâret olduğu anlaşılıyor?

— Evet efendim, öyle olduğu anlaşılıyor.

— Siz yine Ekmekciler Şirketi'nin müdîri mi idiniz?

— Ben mütârekeye kadar Ekmekciler Şirketi'nin müdîri idim. Mütârekeden sonra vaz-ı yed etdiler. Ondan sonra çekildim efendim.

— Millî Ticâret Şirketi'ne üç sene evvel girdiniz değil mi?

— Evet.

— Millî Ticâret Şirketi'nin Adana'da ne kadar sermâyesi vardı?

— Adana'da sermâyesi yok gibidir. Yalnız para lâzım olduğu zaman yazarız, gönderirler.

— Ne alırdınız?

— Arpa, buğday alırdık, sevkederdik.

— Ne kadar alışveriş yapabilirsiniz?

— 20-30 bin lira kadar tutar efendim.

— Orada kaç kişisiniz?

— Bendeniz, bir de kâtib vardır o kadar.

— Ne kadar kazanırdınız?

— Bilmem. Ben yalnız alır gönderirim.

— Millî Ticâret kimler tarafından teşkîl edildi?

— Onu da bilmiyorum. Zîrâ bendeniz Konya'da bulunuyordum. O sırada telgraf aldım. Adana'da Ticâret Şirketi'nin arpası falan var, sevkedin, dediler. O zaman oraya gitdim. Ve ondan sonra orada kaldım efendim. Onun için kim teşkîl etdi bilmem efendim.

— Konya'da ne iş yapdın?

— Millî Mahsûlât Şirketi'nin şubesi müdîri idim.

— Ne vakit?

— 338'de.

— Yani şirketlerin muâmelesini elinize aldığınız vakit.

— Henüz almamışdık.

— Muâmelesi kimin nâmına idi?

— Mahsûlât Şirketi hesâbına.

— Kemâl Bey başında olmak üzere?

— Kemâl Bey o zaman yokdu, daha gelmemişdi efendim.

— Gelmeden evvel mi?

— Gelmeden evvel.

— Merkezi nerede idi?

— Merkezi İstanbul idi. Fakat şubeleri İstanbul'u tanımadılar. O zaman vaz-ı yed heyeti vardı, onlar bakıyorlardı. Heyet-i idâre toplandı, bendenizi Mahsûlât Şirketi'nin şeyleri üzerine gönderdiler.

— Konya'da ne kadar para vardı?

— Para falan yokdu, mâl vardı.

— Ne cins mâl vardı?

— Yapağı vardı.

— Ne kadar?

— Yirmi bin okka kadar vardı.

— Başka?

— Başka bir şey yokdu.

— Demek siz kendi kendinize devâm etdiniz.

— Evet efendim.

— Mütârekeden sonra değil mi?

— Evet, mütârekeden sonra Konya'ya geldim.

— Ve o şirkete kondun değil mi?

— Evet, mütârekeden bir sene sonra geldim ve o şirketi idâreye başladım.

— Mâllar kimin idâresinde idi?

— Her şubede adam vardı.

— Konya'da senden evvel kim vardı?

— Şevki Bey vardı efendim.

— Şevki Bey kimdir?

— Oranın memûru idi.

— Şimdi orada yine Millî Mahsûlât şubesi var mı?

— Hayır, Mahsûlât Şirketi şubesi yok.

— Millî Ticâret'in başka nerelerde şubesi var?

— Konya'da, Ankara'da, Eskişehir'de var.

— Eskişehir'de müdîr kim idi?

— Sami Bey.

— Konya'da müdîr kim idi?

— Hamdi Bey.

— O da eski iâşecilerden değil mi?

— Hayır efendim, bendeniz tanımıyorum, zâbit imiş.

— Sami'yi tanır mısın?
— Sami'yi tanırım.
— Zannederim Makrıköyü'nde murahhas idi?
— Hayır efendim, murahhaslığı yok.
— Harb-i Umûmî'de ne iş tutardı?
— Maûneciler Cemiyeti'nin kâtibi idi.
— Başka şubeniz nerede var?
— Ankara'da, onun da müdîri Seyfullah Efendi isminde bir zât.
— Şirketin esâsâtından bir malûmât vermeyecek misin?
— Bendeniz yokdum efendim. 3 senedir İstanbul'dan ayrıldım.
— Şubelerin olduğunu biliyorsun?
— Muhâbere ve muâmele yapdığımızdan biliyorum.
— Peki bir de siyâsî hayâtınızı anlatınız. Hangi fırkalara girip çıkdınız?
— Efendim, bendeniz hiçbir Fırka'ya girmedim. İttihad ve Terakki Eyüb kulübünde idim. Sonra başka bir yere girmedim.
— Terakkiperver Fırka falan çıkdığı vakit nerede idin?
— Adana'da idim.
— Sizi oraya davet eden oldu mu?
— Hayır.
— İstanbul'a gidip gelirsiniz değil mi?
— Senede bir defa giderim.
— Adana'ya gitmezden evvel Kemâl Bey'in İstanbul'da İttihad ve Terakki arkadaşlarını toplaması var. İstanbul'da intihâbât falan başlamışdı. O zaman siz İstanbul'da mı idiniz?
— Hayır efendim, Konya'da idim.
— Ekmekciler Şirketi'nde senin alâkan yok mu?
— Hayır efendim.

Müddeî-i Umûmî — Efendim! Şimdi bir ifâdede bulundu. Kemâl Bey yeniden bu İttihad ve Terakki cereyânlarına başladığı zaman siz nerede idiniz, buyurdunuz. Konya'da idim, dedi. Demek bu husûsda kendisinin malûmâtı vardır. Konya'dan malûmât alması muhtemeldir. Bu husûsda malûmâtı varsa söylesin!

— Söyleyiniz!
— Bilmiyorum beyefendi.
— Peki o sıralarda Konya'da olduğunu ne biliyorsun?

— Dört senedir taşradayım, onun için söyledim. Kemâl Bey'in İstanbul'a geldiği zamanda İstanbul'da bulunmadım, bunun için bilmiyorum.

— Kemâl Bey'in geldiği sırada Konya'da mı idiniz?

— Evet efendim, Konya'da idim.

— Peki kâfî, beş dakika celseyi tatîl ediyorum.

Seyyid Mehmed Bey'in Muhâkemesi

— Adınız?

— Seyyid.

— Pederinizin?

— Mehmed Cemal.

— Nerelisiniz?

— İstanbullu, Erenköylüyüm.

— Tevellüdünüz?

— 301.

— Müteehhil misiniz, çoluk çocuk sâhibi misiniz?

— Evet.

— Vazîfeniz?

— Reji'de memûrdum.

— Daha evvel?

— Erenköyü'nde çiftçi idim.

— Reji'ye ne vakit girdiniz?

— Bir buçuk sene evvel.

— Yani Terakkiperver Fırka dağıldıkdan sonra?

— Hayır, dağılmazdan evvel.

— Kimin delâletiyle girdin?

— Kendim gitdim, müdîr-i umûmiye mürâcaat etdim.

— Şifâhen mi?

— Hayır, istidâ etdim. Kabûl ediniz, açıkdayım, dedim.

— Tanır mısınız?

— Hayır efendim. O zaman birçok münhall vardı. İhrâcât fabrikası sevkiyât âmiri oldum.

— Ne kadar maâş?

— 120 lira maktû maâşla.

— Demek doğrudan doğruya şahsî mürâcaatınız üzerine tayîn edildiniz?

— Evet.

— Esâsen siz zâbitdiniz galibâ?

— Evet, yüzbaşı idim.

— Ne vakit istifâ etdiniz?

— 327'de.

— İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etmişdiniz?

— 324'de.

— Yani herkesin benimsediği zaman?

— Evet.

— Sonra?

— Birâderim İttihad ve Terakki murahhası idi. Ben onun yanına gider gelirdim.

— Siz murahhas falan olmadınız mı?

— Hayır olmadım.

— Balkan Harbi'nde?

— Beni çağırmadılar. Ticâretle meşgul oldum.

— Harb-i Umûmî'de?

— Nisbet-i askeriyemi kat' etmişlerdi, çağırmadılar, ikamete memûrdum.

— Birâderinizle beraber mi?

— Evet. Birâderim hâdisesi üzerine bendeniz Erenköyü'nde ikamete memûr etdiler. Altı sene habsoldum. Mütâreke ile beraber çıkdım. İttihadcılar gitdikden sonra serbest kaldım.

— Mütâreke senelerini İstanbul'da mı geçirdiniz?

— Evet. Erenköyü'nde idim, zirâatle iştigal ediyordum.

— Ondan sonra fırka hayâtı geçirdiniz mi?

— İstanbul'un işgali senesinde mürâcaat etmişlerdi. Mücâdele-i Milliye'ye çalışdım.

— 339'da değil mi?

— İngilizlerin işgali zamanında Refet Paşa daha İstanbul'a gelmemişdi. Kadıköy'den Gekbüze'ye kadar, Müdâfaa-i Milliye teşkîlâtına bendeniz bakardım.

— Sonra bir de Terakkiperver Fırka teşkîlâtı yapdınız, onu nasıl yapdınız?

— Efendim, birâderimin Fevzi Bey isminde bir arkadaşı vardı. Geldi bendenize mürâcaat etdi. Köyde zâten teşkîlât yapmışlardı. Hâzır teşkîlât vardı. O teşkîlâta bendenizi de dâhil etdiler.

— Hangi Fevzi Bey?

— Selânik'de jandarma binbaşısı idi. Kendisi Mardinlidir. Ömer Fevzi Bey bendenize geldi. Dedi ki Erenköyü'ndeki teşkîlâtın hepsi hâzırlanmışdır. Yalnız çiftçiler sizi aralarında görmek istiyorlar. Siz de dâhil olunuz, dedi. Ben de dâhil oldum.

— Siz nerede, ne sûretle dâhil oldunuz?

— Erenköyü'nde dâhil oldum.

— Merkeze götürmediler mi?

— Hayır efendim. Orada bendenizden imzâ aldılar, nizâmnâmesini, programını verdiler.

— Ömer Fevzi'nin ne vazîfesi, salâhiyeti vardı da sizi davet etdi?

— Fırka tarafından Terakkiperver teşkîlâtına dâhil edilmiş. Bendenize mürâcaat etdi. Birçok arkadaşları yazmış, o meyânda beni de kaydetdi.

— Siz de teşkîlâta bakdınız?

— Evet.

— Ne yapdınız?

— Erenköy istasyonuna indim. Orada bir kulüb vardı.

— Erenköy heyet-i idâreniz kimler oldu?

— Her mahallenin bir müfettişi vardı. O müfettişler heyet-i idâreyi teşkîl ediyordu.

— Söyle bakalım kimlerdir?

— Maltepe'den Kadri Bey, Sahrayıcedid'den Hasan Bey.

— Hasan Bey dediğin istasyonun yanındaki mi?

— Evet.

— Tam mâlları bulmuşsunuz, sonra?

— Kozyatağı'nda Tevfik Bey vardı. Zannederim yüzbaşılıkdan mütekaiddir.

— Başka?

— Hatırlamıyorum, defterde vardır.

— Mutantan resm-i küşâdı kim tertîb etdi?

— Onu Fırka merkezi tertîb etdi. Mahallât taazzuv etdikce kulüb açıyorlardı. Sonra gelin bulunun diye davet vâki olmadı.

— Orada kimler nutuk söyledi?

— Rauf Bey söyledi, başka hatırıma gelmiyor.

— Kapının önüne koyduğunuz sopalı, palalı pehlivanlar kimlerdi?

— Yanlış söylemişler, böyle bir şey yokdur.

— Bizim İstiklâl Mahkemesi'ne gelip de on seneye mahkûm etdiğimiz Pehlivan kapıda değil mi idi?

— Bilmiyorum.

— Tütün kaçakçılarını falan hepsini kapıya dizdirdiniz?

— Dizilmiş, hâzırlanmış bir şey yokdur. Belki kendileri seyretmek için gelmişlerdir.

— Peki ne gibi ictihâd ve kanâat üzerine Terakkiperver Fırka'ya intisâb etdiniz? Ve o vazîfeyi deruhde eylediniz, ne yapacakdınız?

— Hiçbir şey yapmak için değil. Siyâsî fırkadır. Teşekkül etmişdir, dedik.

— Fakat memleketi sevk ve idâre etmiş olanlara ve onun başında Kemâl Paşa bulunan bir Fırka'ya muhâlefet ediyorsunuz. Maksad nedir? Onu anlamak istiyorum.

— O zamanlar hiç muhâlefet yokdu efendim. Bana dediler ki siyâsî bir fırkadır. Memleketin ileri gelenleri, büyük kumandanları buna dâhildir. Siz de bu Fırka'ya dâhil olun. Aramızda sizi de görmek isteriz, dediler.

— Siz o vakit ki vaziyeti takdîr edemeyecek vaziyetde değilsiniz. Kimler ne yapıyordu ve ne yapmak istiyordu? Bunu pekiyi anlamışsınızdır?

— Hiç anlamadım efendim.

— İşte o büyük kumandanlar ve büyük adamlar dediğin adamlar seni buraya kadar getirdi. Şimdi ne olduğunu anladın mı?

— Efendim, bendeniz o zaman anladım ve istifâ etdim, çekildim.

— Kulübleri zâten kapanmışdı.

— Hayır efendim, kapanmadan istifâ etdim.

— Niçin?

— Kartal'da bazı teşkîlât için yazmışdım. Hükûmet defterleri ve mühürleri müsâdere etdi, sonra mühürleri iâde etdi. Bunu yazdım. Defterleri alamadılar, kurtaramadılar. Ben de istifâ etdim. Yani himâye edemediler.

— İstifânı gazetelere verdin mi?

— Halk Fırkası mutemedi Seyfi Bey'e verdim.

— Onlardan ne gibi himâye istiyorsun?

— Kulübün defterleri bulunmak lâzımdır. Ve efrâdı bilmek o sûretle kabil olur.

— Hayır, bunun mânâsı o değildir. Siz hükûmete dayanamıyorsunuz, bir şey yapamıyorsunuz. Mâdâmki öyle ben de çekiliyorum demekdir.

— ...

— Şimdi onu bırakalım. Pehlivan'ı bu tarafa sen mi gönderdin?

— Hangi Pehlivan?

— Erenköylü kaçakçıyı?

— Hayır efendim.

— Defterinde birçok kayıdlar vardır. Haymana'yı dolaşdı, Kırşehri dolaşdı, nihâyet yakalandı.

— Hayır efendim, ben böyle kimseyi göndermedim.

— Tütün kaçakçısı Ali Pehlivan.

— Haberim yokdur.

— Biz o zaman seni de derdest edecekdik, etmedik.

— Edeydiniz beyefendi. Bendenizin haberi yokdur.

— Ali Pehlivan'ı tanımaz mısın?

— Tanırım, bizim köylüdür. Hepsini tanırım, fakat yollamadım.

— Onun ifâdesine nazaran, o gün resm-i küşadda kapının önüne bekçi koymuşsun.

— Hayır efendim.

— Anadolu'dan ondan mektûb almadın mı?

— Almadım. Yollamadım ki alayım. Ali Pehlivan öteden beri Anadolu'ya gidip gelir. 8-10 senedir gider gelir. Fakat niçin gitdiğini bilmem.

— İfâdenizle merkez-i umûmîde murahhas olduğunuza dâir malûmât vardır.

— Kardeşimden bahsetdim. Bendeniz murahhas değildim. Kardeşimin yanına gider gelirdim.

— Size ifâde-i evveliyyenizde Kara Kemâl'i tanır mısın diye soruyorlar. Tanırım, ben İttihad ve Terakki zamanında merkez-i umûmî murahhası idim. O da merkez-i umûmî a'zâsı idi. Ve Nuru-

osmaniye kulübünde idi. Fırka arkadaşı olmak dolayısıyla merkez-i umûmîde konuşurduk. Kardeşime ihânet etdikleri için Fırka'dan ayrıldım diyorsun.

— Bendeniz murahhas değildim. Kardeşim İttihad ve Terakki murahhası idi. Kardeşimin yanına gider gelirdim. O sûretle Kemâl Bey'i tanıdım, dedim.

— Cavid Bey'i tanır mısın suâline de "şahsını tanırım fakat görüşmedim. 31 Mart Vakası'ndan sonra merkez-i umûmî Cavid Bey'in evinde ictimâ etmişdi. Merkez-i umûmî murahhası olduğum için bende temâs maksadıyla gitdim. Temâsdaki maksad da Mahmud Şevket Paşa katillerinin derdestinden bahs idi" diyorsun.

— Hayır efendim, yanlış yazılmış. Bendeniz murahhas değildim. Kardeşim murahhas idi. Bendeniz o münâsebetle giderdim. Merkez-i umûmî murahhaslarına sorabilirsiniz, bendeniz ticâretle meşgul oldum. Hiç murahhaslık yapmadım. İfâdemi bendeniz söyledim. Bir kâtib efendi yazıyordu.

— İmzân var mı?

— İmzâ et, dediler, hepsini birden imzâ etdim çıkdım.

— Şurada şâyân-ı dikkat bir malûmât var; "Terakkiperver Fırka'nın teşekkülüne takaddüm eden günlerde Kemâl Bey ve rüfekâsının faâliyeti hakkında malûmât verin" diye size soruyorlar. Siz Terakkiperver Fırka'ya nasıl intisâb etdiğinizi söylerken, Rauf Bey'in komşunuz olduğunu ve Ömer Fevzi'nin de Rauf Bey'le münâsebeti olduğunu söylüyorsunuz.

— Evet, Rauf Bey komşumdur. Fakat görüşmem. Zâten köyde oturmaz, Beyoğlu'nda oturur. Köyde vâlidesi vardır.

— Fırka meselesi üzerine onunla görüşmedin mi?

— Hiç görüşmedim.

— Aziz'le?

— Aziz esâsen öyle şeylere sokulmaz. O ata biner, ava gider.

— Fakat sû-i kasd olursa alkışlar. Onun için iyi çalışmışdır. O da mevkufdur. Sonra İttihad ve Terakki murahhaslarından Kara Kemâl'in adamlarından bir Vehbi var, onunla da münâsebetiniz olduğunu söylüyorsun muhtar teşkîlâtı sırasında?

— Kadıköyü'nde bendeniz Müdâfaa-i Milliye teşkîlâtı yaparken muhtar teşkîlâtı vardı. O meyânda bendenize mürâcaat etdi,

iki isim verdi. Bunları belediye a'zâsı yapdır, dedi. Hâlbuki biz belediye a'zâsını isimle değil, köyümüze yarayacak adamları intihâb ediyorduk. Onun için yapmadık.

— Belediye intihâbâtını soruyorlar. Vehbi Bey'in takib etdiği, ona mukabil de şunu söylüyorsun: "O teşkîlâtda muvaffak olamadılar. Yalnız geceleyin giderek sandığı alt kısmından açmışlar. Evrâkı değişdirmişler" deniyordu. Öyle mi oldu?

— Kadıköy Dâire-i Belediyyesi'nde böyle bir vukuât oldu, mahkemeye verdik.

— Demek bunu Vehbi yapdı?

— Vehbi yapmadı. Onlar kendilerinden bir a'zâ yapmak istediler. Yalnız o zaman muhâlif olan a'zânın isimlerini değişdirmişler. Onu işitdim. Sonra evrâkını muhâkemeye vermişler.

— Sizin evvelce yazıhâneniz falan var mıydı?

— Vardı, birâderin vukuâtıyla beraber kapandı.

— Son zamanda memûr oldukdan sonra kimlerle daha ziyâde temâs edersiniz? Kara Kemâl'in yazıhânesine gider misin?

— Hayır.

— Abdülkadir'le?

— Tanışmam.

— Şükrü Bey'le?

— Bunların şahıslarını biliyorum fakat konuşmam, 331'den beri hiçbirisiyle münâsebetim yokdur.

— Nail'i tanır mısın?

— Tanırım.

— Bu sû-i kasd meselesi hakkında falan kulağına bir şey gelmedi mi, Nail'i tabîî tanırsın.

— Evet, fakat görüşmem, vazîfem mânidir. Beyefendi, sabâhleyin giderdim. Gece çalışırdım, bir buçuk seneden beri kimse ile görüşmedim. Esâsen bu gibi siyâsî hayâtdan bıkdım.

— Halk Fırkası'na girmek için hakikaten mürâcaat etdin mi?

— Etdim. Reji'ye girmek için Seyfi Bey'e mürâcaat etdiğim zaman, istifâ etmek lâzım gelir, dedi. Zâten çekildim, dedim. Bir istifânâme yazdım, verdim ve Halk Fırkası'na dâhil olmak için de vazîfe istedim. Meclis-i idârede a'zâ olan Yusuf Bey isminde birisi delâlet etdi.

— Hacı Lütfi mi?

— Hayır, şişmanca, Yusuf Bey nâmında bir zâtdır. O delâlet etdi. O evrâkı aldı götürdü. Refik İsmail Bey'e verdi. Fakat bir randevu tayîn etmediler, görüşemedik.

— Şu hâlde siz Terakkiperver Fırka'da iken Reji'ye girmiş bulunuyordunuz?

— Evet.

— Seyfi Bey de biliyor muydu?

— Hayır. Sonradan söylemişler ve demişler ki Terakkiperver Fırka'nın Erenköy muhâbiridir.

— İfâdenizden anlaşılıyor ki istifâ etmek lâzımdır, demiş.

— Söylemişler efendim. Dâhil oldukdan bir hafta sonra duymuşlar, bize istifânâme yazmak lâzımdır, dediler, pekâlâ yazayım, dedim. Yazdım verdim. Kendileri de merkez-i umûmîye yolladılar.

— Hangi merkez-i umûmîye?

— Halk Fırkası merkez-i umûmîsine, Refik İsmail Bey'e gönderdiler.

— Yani Terakkiperver Fırka'dan çıkıp Halk Fırkası'na geçmek için mi?

— Evet.

— Bugünlük muhâkemeniz bu kadardır.

XXVIII

Salih Ağa ve Salim Bey'in Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: LII]*

Hamallar Kahyâsı Salih Ağa ile Tırnakcı Salim Bey Huzûr-ı Adâlet'de.

Kürd Teâlî Cemiyeti'nin faâliyetleri – Her fırkada çalışan kahyâ – Terakkiperver Fırka'ya girmemiş mi? – Defterindeki kayıdlardan malûmâtı yok – Verdiği paranın mikdârı – Yalnız vatanına hidmet edermiş – Hamallık meselesinden iftirâya uğramış – Tırnakcı Salim Bey'in ifâdesi – Askerlikden ne vakit istifâ etmiş? – Harb-i Umûmî esnâsında fabrikalar – Topal İsmail Hakkı Paşa'nın itirâzı.

— Adın ne?
— Salih.
— Babanın adı ne?
— Ömer.
— Aslen nerelisin?
— Malatyalıyım.
— Neresinden?
— Keverdis'den.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1870, 21 Eylül 1926, s. 4.

— Köy mü?
— Evet.
— Merkeze mi merbût?
— Malatya'ya merbût.
— Köyünden çıkalı kaç sene oldu?
— 38 sene oldu.
— Sen kaç yaşındasın?
— 82 tevellüdlüyüm.
— Çoluğun çocuğun?
— İstanbul'dadır.
— Şimdiye kadar hangi fırkalara girdin çıkdın?
— Hiçbir fırkaya girmedim efendim. Yalnız sizin Fırka'ya girdim.

— Sizin cebinizde hepsinden vardır, Halk Fırkası'na girersin ve ondan da böyle çıkarsın. Ben sana sorayım da sen bana söyle, Meşrûtiyet'den sonra İttihad ve Terakki'ye girmedin mi?

— Onlar bize yalnız Ferid Bey nâmıda bir kâtib-i mesûl gönderdiler, onunla da geçinemedik, ayrıldı gitdi. Bizim fırkaca mırkaca hiçbir şeyimiz yokdur efendim. Kayıdlara bakabilirsiniz.

— Kara Kemâl'in yanına gider gelirsin?

— Hayır efendim, tanırım. Gidip gelmem.

— Ben söyleyeyim, benim bildiklerimi sıra ile inkâr et. Bir zamanlar Terakkiperverlerin bayrakdârı oldun. Kara Kemâl'in yanına gidersin, efendi hazretleri diye arz-ı ubudiyet edersin.

— Ben vatanıma hidmetden başka hiçbir şey tanımam.

— Meşrûtiyet oldu, sonra mütâreke oldu. Harb seneleri geçdi, Kürd Teâlî Cemiyeti'ne girdin mi?

— Ermenilere beylik veriyorlar, hepimizi çağırdılar, orada toplandık.

— Ben sana girdin mi diyorum?

— Bütün esnâf girdi efendim, bakdık ki bunların gidişatı bozuk. Bendeniz oradan kavga etdim, çıkdım. Çıkdığımı Polis müdîri Esad Bey bilir. Topkapılı Mehmed Bey bilir. Ben hükûmetime kim ciddî hidmet ederse, vatana kim ciddî hidmet ederse...

— Dur, ben sana söyleyeceğim. Ben seni onlardan daha iyi bilirim. Yakından gördüm. Kürd Teâlî Cemiyeti'ne girdiğin sırada başında kimler bulunuyordu?

— İsimlerini bilmiyorum.

— Ben söyleyeyim, Seyyid Abdülkadiroğlu, Bolulu Kürd Sadi...

— Bendeniz orada bir ay bile kalmadım. Polis müdîri Esad Bey ...

— Bırak sen, defter elimizdedir.

— Esad Bey'e telgraf verebilirsiniz. Salih Reis kavga etdi de kulübden çıkdı diye anlarsınız.

— O vakit Esad Bey falan yokdu. Otuz beşdeki kaydını göstereceğim.

— Belki kaydımı söylememişler.

— Oraya ne kadar para verdin?

— Adam başına otuz kuruş verdik.

— Kaç ay verdin?

— Benim aklımdan çıkmış.

— Onların heyet-i idâresi kimdi?

— Tanımıyorum, çok adamlar vardı.

— Merkezleri nerede idi?

— Cağaloğlu tarafında idi.

— Bunlar ne yapmak istiyorlardı?

— Evvelki cemiyetde Ermenilere beylik verilecekmiş, biz çalışalım, Ermenilere beylik verdirmeyelim, dediler, gitdim bakdım ki ne beylik var ne bir şey. Bendeniz orada kavga etdim. Bunu kâinât bilir.

— Peki sana soruyorum! Sen aslen Kürd müsün, Türk müsün?

— Ermenilere beylik veriliyor, dediler, benim Kürdlerle hiçbir alız ü itâm yokdur. Necdet Bey vâlîmizdir. Sorunuz Salih'in köyü Kürd müdür, Türk müdür?

— Seyyid Abdülkadir'in evine gider gelir misin?

— Katiyyen gitmem.

— İstanbul'a Millî İdâre girdiği vakit, eski saltanat düşdüğü vakit, Anadolu'da tatbîk edilen idâre İstanbul'da da tatbîk edilmeye başladığı sırada, Bitlis mebûsu Yusuf Ziya oraya geldi. Sizi başına niye topladı?

— Yusuf Ziya'yı ne tanırım, ne de yüzünü gördüm. O Muşluları, Vanlıları topladı. Bunları polis müdîri muâvinine ben haber verdim. Sadi Bey'in yanında jurnaller vardır. Topkapılı Mehmed Bey'le beraber haber verdik, bunları gidin basın, memûr gönderdik diye söylemişlerdir.

— Sonra Seyyid Abdülkadir'in evinde toplandınız?

— Katiyyen, Allah ismi hakkı için ben onlarla düşüp kalkmadım.

— Ondan sonra yeniden onun vâsıtasıyla teşkîlât yapmaya kalkdınız?

— Katiyyen.

— Sizin Hamallar Teşkîlâtı; onu buraya tekrar gönderdiniz, falan etdiniz?

— Katiyyen efendim, teşkîlât falan yokdur. Zâtınıza da gelmiş kâğıd almışdım.

— Onlar daha sonra; ben daha evveli soruyorum. Yusuf Ziya İstanbul'da son defa beş on gün kaldı. Memlekete gideceği sıralarda ikinci defa geldiğinde orada kimlerle konuşdu? Memlekete gideceği sıralarda kimlerle görüşdü?

— Eğer Yusuf Ziya Bey'in yüzünü görmüş isem Allah bana kulum demesin. Söylenenler hep iftirâdır.

— Niçin sana hasım olsunlar, sen ne oluyorsun?

— Efendim, hamallık dâvâsı ortaya girmiş, bir yerden işini yapar, falan olur diye, hep bunun içindir. Ben fırkama merbûtum, fırkama aylığımı veririm, Paşa'mı severim, ben Paşa'nın resmini koynumda taşırım; otuz altı sene hükümdârlık sürecek, bugün İttihadcılar diyorsunuz. İttihadcıların arkasından kim gider? Bugün Allah ömür versin, çekdi çarığı ayağına geldi, düşmanları denizlere dökdü.

— Sus, sana ne sorarsam onu söyle, yalancılık, şarlatanlık ne vakte kadar devâm edecek?

— İşte kâğıdlarım.

— Bırak onları sâhtekâr.

— Katiyyen efendim.

— Nasıl yapmadın, ben seni bilmez miyim, dört bin kişi, on bin kişi ile emrinize âmâdeyim, dersin, hükûmet sizi meneder, kanûn çıkarır.

— Hayır beyim, hiç ben zâtınızla görüşdükden bu yana kayıdlar var mı efendim? Bir fenâlık, bir kaydımı gösterin.

— Böyle sıkıya geldiniz mi beş on para verirsiniz. Ben Halk Fırkası'na merbûtum dersin. Eğer samîmî olsan Halk Fırkası'nın makbûzunu göstermeye kalkmazsın.

— Îcâb ediyordu da çıkarıyorum. Çoluk çocuğumun rızkını kazanmakdan başka bir maksadım varsa Allah beni kahretsin.

— Birtakım zavallıları kazandırırsın, ondan sonra onların elinden alırsın, sonra da didiniyorum, dersin. Kaç defa sizin teşkîlâtınızı bozdular?

— Paşam ben kimin beş parasını almışım?

— Nasıl almamışsın? Şehremâneti'nin çıkardığı nizâmâta niçin karşı gelirsin?

— Ben hangi gün kanûna karşı gelmişim? Bir defa zât-ı âlînize geldim. Hâli arz etdim. Ondan sonra gitdim. Bir daha hep hamallık yapıyorum. Hükûmet kapılarında var mı bir kaydım kuyûdum ki Salih Reis şöyle yapmış, böyle yapmış? Beni çekemediklerinden Paşam.

— Şu kâğıdların içinde birtakım isimler var. Bunları söyleyip Taksim'in Sıraselviler'de İstanbuliyon Hanı'nda (9) numaralı apartmanda Nahit Bey, bu kimdir?

— Tanımıyorum.

— 3281 Beyoğlu telefon adresi, bu kimindir?

— Bazı ahbâbların telefon adresini alıyordum ama ... İsmi ne efendim?

— İsmi yok. Burada pusula var, birtakım isimler var. Bunlar kimdir? Faik Bey, Kerim Paşa, Edhem Bey, Mehmed Ali Bey, Muammer Bey, bunlar kim?

— Bilmiyorum, hatırıma gelmiyor.

— İstanbul telefon 2050, bu kimdir?

— Hamdi Bey olmasın?

— Hangi Hamdi Bey?

— Dâvâ vekîli.

— Ne dâvâ vekîli?

— Bazı işlerimiz olursa onu dâvâ vekîli diye tanıdık.

— Bu imzâ kimin?

— Benim imzâm yok, okuyup yazmam yok ki. [*Salih Ağa'ya yazılan pusula okundu.*]

— Böyle bir paradan malûmâtım yok. Dâvâ vekîli Hamdi Bey'in olmasın?

— Hayır.

[*Pusula bir daha gösterildi.*]

— Bilmiyor musun?

— Böyle bir şey aklıma gelmiyor efendim. Halil Ağa nâmına mı diyor?

Reşid Galib Beyefendi — Bu Halil ile dâvâ vekîli Hamdi Bey'e dört yüz lira göndermişsin.

— Dört yüz lira göndermedim.

— Hiçbir para vermedin mi?

— Verdim ama ne kadar bilmiyorum.

— Hasan Ağazâde Dursun isminde birisi var, bu kimdir?

— Bu nereli efendim?

— Sizin hamallardan, galibâ Raşid Ağa'nın adamlarından. Hani bir adam vurulmuşdu, onun tarafından olacak.

— Hatırlamıyorum.

— Abdullah'ın kardaşı imiş?

[*Hasan Ağazâde Dursun imzâlı bir mektûb okundu.*]

— Abdullah benim kayın birâderim. Bunlar üç, dört kişi pusu yapdılar, Abdullah'ı öldürdüler, bendeniz familyamın ağzından bir istidâ yazdırdım. Buradan da havâle etdiler. Katillerin bir kısmı geziyor, diye yazdım. Onları tutdurmak için ben buradan uğraşdığımı söylüyorum. Bunu yazan kayın birâderimdir. Bunu yazıyor ki; sen bizden ne istiyorsun, diyor. Hâlbuki vuran onlardır.

— Sen niçin firâr oldun?

— Firâr olmadım.

— Nasıl firâr olmadın? Bir hayli zaman İstanbul'un içinde kaçak gezdin.

— Esnâflıkdan dolayı bana bir iftirâ etdiler.

— Ne kadar saklandın?

— Saklanmadım, hasta idim.

— Ne kadar firâr gezdin?

— Firâr gezmedim, hasta idim, üç ay yatdım.

— O hâlde gizlendin?

— Efendim, ondan sonra gitdim, İzmit'de teslîm oldum.

— Ali Cemal imzâlı bir mektûb var, bu kimindir?

— Mâliye'dedir.

— Şu Matrabaz Cemal mi yoksa?

— Evet efendim.

— Anladın ya. Sen de eski zamanda İstanbul'da kendi başına bir pâdişâh, bir muhtesib idin.

— Hayır efendim, M. M. Grubu vardı. Orada Topkapılı Mehmed Bey vardı. Bendeniz keyifsiz olduğum vakit...

— Tamâm buluşdunuz.

— Efendim! Ben Cemal Bey'le, Topkapılı Mehmed Bey'le buluşdum ise çalışdık, fenâlık için çalışmadık ki. O zaman hep cephâne gönderdik.

— Makrıköy Terakkiperver şubesinin küşâdı için kim çalışdı?

— Katiyyen Beyefendi. Zât-ı âlîniz Yeşilköy'e geldiğiniz vakit orada bir kulüb açdık.

— Ali Cemal mi yapdı?

— Katiyyen ne Ali Cemal ne de ben doğruya doğru, eğriye eğri söylüyorum. O kâğıda bakınız, Ali Cemal M. M. Grubu'yla çalışıyordu. Bendeniz de beraberdim. İngilizler yakaladılar, Arabyan Hanı'na götürdüler. 22 gün çocuk orada kaldı. Bunu cümle âlem biliyor. Polis müdîriyetinden sorabilirsiniz.

— Terakkiperver Fırka'ya seni davet etdiler mi?

— Hayır efendim, bir Mehmed Sadık vardı.

— O kim?

— Öldü.

— Nerede idi?

— İstanbul'da, Aksaray'da idi. Bir gün bana geldi. Dedi ki: Bir cemiyet açılıyor, oraya girelim mi, dedi. Ben de, oğlum bunlar külhanbeyi, sâhtekâr adamlardır. Ben Halk Fırkası'ndanım, giremem, dedim.

— Senin gibi Halk Fırkası'ndanım deyip de Terakkiperver'e girenler listesini sana göstersek ne dersin?

— Ne diyeyim?

— Senin gibi onlar da Halk Fırkası'na âidât verir. Sonra Terakkiperver Fırka'ya girer, sonra böyle başı sıkışınca cebinden Halk Fırkası makbûzunu çıkarır. Ben Halk Fırkası'ndanım, der.

— Beyim bakınız, benim orada mührüm, imzâm var mıdır?

— Abdülkadir'i tanır mısın?

— Tanımam Beyefendi, bana İstanbul'da bunları sordular. Kara Kemâl'i tanır mısın, dediler, tanıdığım adamları tanırım, dedim. Ben hamal parçası bir adamım, benim neme lâzım Kara Kemâl, neme lâzım Abdülkadir. Kara Kemâl bir ...k mu ki, kendisi bir ha-

yır mı yapmış ki millet onun peşinden gitsin. Bunları bana niçin soruyorsun? Bendeniz vallahül-azîm haberim yok. Benim buraya düşüşüm çekememezlikdendir.

— Bugünkü muhâkeme kâfîdir.

Tırnakcı Salim Bey'in Muhâkemesi

— İsminiz Salim değil mi?

— Evet efendim.

— Şimdi ne işle iştigal ediyorsunuz?

— Bazân Bursa'ya giderim. Düyûn-ı muvahhade alır satarım. Onunla iştigal ediyorum. Ondan evvel Adapazarı Şirketi'nde idim.

— Ne vakitden beri ticâretle iştigal ediyorsun?

— Harb-i Umûmî'den beri.

— Nasıl başladınız?

— Evvelâ Adapazarı Şirketi'ne girdim. Tamâmen orada uğraşıyordum. Hem meclis-i idârede a'zâ idim, hem de müessis idim.

— Ne kadar sermâye koydunuz?

— Bidâyetde sekiz bin lira idi.

— Topal İsmail Hakkı Paşa ile mukavele yapdınız değil mi?

— Topal İsmail Hakkı Paşa o işe muhâlif idi. İsmail Paşa yapmadı. Enver Paşa yapmış, bendeniz o işe karışmadım.

— Enver Paşa Levâzım reisi değil ki; başkumandan idi. Levâzım reisi Topal İsmail Hakkı Paşa idi ve sizin ahbâbınızdı.

— Ahbâbım, tanırım, fakat o razı olmadı.

— Peki nasıl yapdınız?

— Merkez-i umûmîde Nihad Bey vardı. Bütün muâmeleyi onunla yapmışdık. Yani muhâberâtı o yapdı. Hattâ istidâyı da o verdi. Sermâyeyi de beraber koyduk.

— Nihad Bey'le siz koydunuz öyle mi?

— Evet, bir de onun eniştesi Rasim Bey vardı. Ticâretle iştigal ederdi. Fabrika yapıldı ve bu sûretle çalışdık.

— Makineleri nereden aldınız?

— Hükûmet bizim hesâbımıza Almanya'dan getirtdi. Sonra parasını aldı.

— Ne kadar kıymet takdîr etdi?

— Makine zannederim otuz beş bin lira idi.

— Siz ordudan ne vakit istifâ etdiniz?

— Harb-i Umûmî'nin bidâyetinden sonra.

— Sonra?

— Rüsûmât Muhâfaza müdîri oldum.

— Mülâzım mı idiniz?

— Yüzbaşı idim.

— Sonra ne oldunuz?

— Rüsümât Muhâfaza müdîrliğinde üç sene kaldım. Sonra çıkdım, fabrikayı yapdırdım.

— Tekaüd mü olmuşdunuz?

— Hayır, istifâ etmişdim.

— Harb başladığı zaman nasıl istifâ ediyorsunuz? Ve nasıl istifânız kabûl ediliyor?

— Bilmiyorum, kabûl etdiler.

— Öyle îcâb etdi değil mi?

— Bilmiyorum efendim.

— Harb-i Umûmî'nin nihâyetine doğru fabrikanın kıymeti ne kadardı?

— Fabrika bitdikden sonra "84" bin lira kıymet koydular.

— Altın mı?

— Hayır efendim, kâğıddı. Zannederim bunun "44" bin lirasını hükûmet getirdiği makineler bedeline karşı aldı, zâbitâna tevzî etdi.

— Mütârekeye kadar İstanbul'da idin değil mi?

— Evet.

— Ondan sonra?

— Tevfik Rüşdü Bey'le Avrupa'ya firâr etdik. Bir gün evvel ben gitdim, bir gün sonra Tevfik Rüşdü Bey gitdi. Fakat İstanbul'da beraber saklanmışdık.

— Avrupa'da nasıl vakit geçirdiniz?

— Bidâyetde Venedik'e gitdim. Sonra âilemi de getirdim. Sonra Milano'da kaldım. 3-4 ay sonra Viyana'ya gitdim. Orada bir sene kaldım. Son zamanda Berlin'e gitdim. Kayın birâderim orada idi.

— Kayın birâderin kim?

— Fazıl Bey'in mahdûmu.

— Berlin'e ne için gitdin?

— Berlin daha ucuzdu. Bunu kayın birâderim bana bildirdi. Burası ucuzdur, dedi, kalkdım, gitdim.

— Demek siz Anadolu'ya gelmediniz?

— Bir vâsıta bulup gelemedim.

— İstanbul'a ne vakit geldiniz?

— Muzafferiyetden evvel.

— O vakit sizi aramıyorlar mıydı?

— Gevşemişdi.

— Geldikden sonra ne ile meşgul oldunuz?

— 5-10 gün İstanbul'da kaldıkdan sonra Adapazarı'na gitdim, fabrikayla meşgul oldum.

— Eskiden İttihad ve Terakki'de çalışdınız?

— Meşrûtiyet'den sonra girdim. 31 Mart'da alâkamı kesdim. Çünkü zâbitânın siyâsetle iştigal etmemeleri için yemîn etdirmişlerdi. Ondan sonra siyâsetle meşgul olmadım.

— Sivil olduğun vakit?

— Hiç karışmadım.

— Doktor Nâzım İstanbul'a geldiği vakit sizde kalır mı?

— İstanbul'a geldikden sonra kendisini görmedim. Kendisi İzmir'de, biz İstanbul'dayız. Vâkıa akrabâmızdır. Fakat bize çok gelmez. Harb-i Umûmî'den evvel gelirdi. Kendisi Kadıköyü'nde oturuyordu. Tevfik Rüşdü Bey'le birlikde idi. Kendisi familyamın amcasıdır, arz etdiğim gibi Harb-i Umûmî'den evvel o bize gelirdi, biz ona giderdik.

— Sonradan niçin gelmedi?

— Ekseriyâ Adapazarı'nda bulunuyordum.

— Dâimâ Adapazarı'nda değildiniz ya?

— 10-15 günde bir defa İstanbul'a inerdim. Sonra tekrar dönerdim.

— Ondan sonra birtakım siyâsî cereyânlar oldu. Bunların hangisiyle alâkadârsınız?

— Hiçbirisiyle alâkadâr olmadım. Çoluk çocuğumun iâşesini temînle meşgulüm.

— Kendilerini İttihad ve Terakki'nin müdîrânı addedenler İttihad ve Terakki nâmına ictimâlar yapdılar ve intihâb esnâsında çalışdılar, bundan ne dereceye kadar malûmâtınız var?

— Haberim yok efendim. Vilâyetden Vâlî Bey isticvâb ederken bunlardan malûmâtdar oldum.

— Fakat bunların hepsini tanırsınız?

— Tanırım.

— Tabîî, bunlara tesâdüf etdiğimizde yüzünüzü çeviremezsiniz ya?

— Tabîî, selâmlaşırım efendim.

— Belki oturup bir kahve falan içersiniz?

— Mütârekeden sonra maat-teessüf birçoklarını görmedim.

— İstanbul'da nerede oturuyorsunuz?

— Acıbadem'deki köşkümde efendim.

— Yazıhânelerden hangisine gider gelirsiniz?

— Bundan on ay evvelisi Vasıf Bey'in yazıhânesine şirketin işi için bir defa gitmişdim. Rıza Bey orada meclis-i idâre azası idi. Ben de hem a'zâ hem de şirketin murahhas mesûlü idim.

— Abdülkadir'le tanışırsınız?

— Bir merhabâdan ibâret.

— Nail Bey'le?

— Onunla da kezâ. Oturup kendisiyle kahve içmiş değilim.

— Cavid Bey'in evine gider gelir misin?

— Cavid Bey'le ne merhabâm var, ne de evine gider gelirim. Yalnız şahsen tanırım.

— Doktor Nâzım'la muhâberen var mı?

— Hiç yokdur. Kendisini yalnız Berlin'de gördüm.

— Berlin'de daha kimlerle görüşdün?

— Talat Paşa merhûm orada idi. Bazân evine giderdim. Rusuhi Bey orada idi. Merhûm Cemal Azmi Bey orada idi. Bir aralık Kemâl Bey geldi. Nihad Bey'in evinde kaldı. Bir defa gitdim, onu gördüm.*

---

* Bu muhâkemenin devamı için, bkz. s. 725.

XXIX

Ali Osman Ağa'nın Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: LIII]*

Sâbık Sandalcılar kahyâsı Ali Osman Ağa Huzûr-ı Adâlet'de.

Ali Osman Kahyâ sû-i kasdden haberdâr değilmiş – Kara Kemâl'i eski teşkîlât zamanından tanıyor – Son defa ticâret yapacaklarmış – Firuz Kaptan'la münâsebet – Maslûb Kasap Osman Kahyâ – Terakkiperverler Kahyâ'yı almak istemişler.

Reis — Adın ne?

— Ali Osman.

— Ali Osman Kahyâ râhatsız mısın, çarpıntın mı var?

— Hayır efendim.

— Korkma o kadar, günâhların çokdur ama korkma, babanın adı ne?

— Şaban.

— Nerelisin?

— Rizeliyim.

— Rize'nin neresindensin?

— Malpet nâhiyesindenim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1871, 22 Eylül 1926, s. 4.

— Orada kimin var?
— Kimsem yok.
— İstanbul'a ne vakit geldin?
— On beş senedir memleketime gitmedim. Ayrılalı otuz sene oldu.
— Evli misin?
— Evet.
— Nerede oturuyorsun?
— Galata'da, Arab Camii'nde.
— Çoluğun çocuğun var mı?
— Var.
— Şimdiye kadar kaç defa mahkemeye düşdün?
— Cihet-i adliyede hiç mahkemeye düşmedim. Yalnız Kürd Mustafa Paşa'nın mahkemesine düşdüm. Bir de İstanbul'da İstiklâl Mahkemesi'ne düşdüm.
— Ne kadar mahkûm oldun?
— Bir sene.
— Sû-i kasd meselesi idi değil mi?
— Hayır, Sandalcılar meselesinden beni içeriye atdılar.
— Bunun muhâkemesi yapıldı ve heyet-i hâkime kanâatini söyledi. Kanûna tatbîk edildi. Sen bir seneye mahkûm oldun. Yine şöyle böyle dersin, sonra Lütfi Fikri Bey'le affedildin?
— Evet.
— Başka?
— Başka hiçbir şeyim yokdur.
— Bu sû-i kasd meselesi şekli nasıldı, ne yapmak istiyordu?
— Bilmiyorum.
— Demek başka mahkemeye düşmedin? Kimin haddine düşmüş senden dâvâ etmek?
— Cihet-i adliyeye sorunuz.
— Yokdur, bilirim. O sû-i kasd meselesi ne gibi bir sû-i kasd idi?
— Haberim yok.
— O muhâkemede geçen şekli anlamak istiyorum.
— Geçmişdir Beyefendi, unutdum.
— Seninle beraber sû-i kasdda kimler mevzû-i bahs idi?
— Abdülkadir, İstanbul mebûs-ı sâbıkı Şükrü, Kör İbrahim.

— İlyas Sami de vardı galibâ?

— Evet.

— O da sizin hemşehri değil mi?

— Evet.

— Sonra onlar firâr etdiler. Sen muhâkeme edildin, mahkûm oldun, değil mi?

— Evet.

— Abdülkadir'i nerden tanırsın?

— Tanımam.

— Hiç tanımaz mısın?

— Hiç tanımam.

— Kara Kemâl'i tanır mısın?

— Tanırım.

— Haftada birkaç defa gidiyorsun?

— Bir seneden beri gitmiyorum.

— Daha evvel?

— Daha evvel bir un meselesi için giderdim. Askeriyeye un veriyordu. Ben de bir motor alacakdım. Unu ben taşıyayım, dedim. Bunun için birkaç defa gitdim, geldim, bir fâide hâsıl olmayacağını anlayınca bir daha hattâ bir senedir gitmedim.

— Hacı Lütfi Şehremâneti iktisâd müdîri iken gider gelir, tanırsın değil mi?

— Tanımam.

— Kara Kemâl'in iâşe müdîri idi?

— Tanımam.

— Haydar Bey zamanında iktisâd müdîri idi?

— Tanımam. Kemâl Bey bize bir kâtib-i mesûl vermişdi. Sandalcılar Cemiyeti'ni o idâre etdi.

— Kimdir?

— Kadıköylü Cemal Bey nâmında birisi idi.

— Demek o vakit onların a'zâsı idi?

— Hayır efendim. Kemâl Bey 328'de onu bize kâtib olarak verdi. O vakit ben ona, bu kimdir diye sordum. O da İstanbul murahhası Kemâl Bey, dedi. Esnâf Cemiyeti meselesinden dolayı tanırdım.

— Ondan sonra da artık görüşmeye başladın.

— Hayır, biz yanına giremezdik, kâtib-i mesûl girerdi.

— Nasıl giremezsin? Senin de onun kadar ağalığın var.

— Benim okuyup yazmam yok, biz câhil adamız.

— Onun da yok.

— Vallah görüşmedik.

— Un meselesi için sık sık gider gelirdin ya? Nasıl görüşmezdik diyorsun?

— İşim için efendim.

— Ziya Hurşid'i nereden tanırsın?

— 36 senesinde Ankara'dan tanırım.

— O vakitden beri görüşürsün değil mi?

— Hayır.

— Selâm da mı vermezdin?

— Hayır.

— Yapma, nasıl olur? Ya kendisi seni çok iyi tanırsa?

— Vallahi tanımam.

— Gürcü Arslan'ı tanırsın?

— İstanbul'da gümrük müfettişi.

— Görüşür müsün?

— Selâmlaşırız.

— Bursa'daki Firuz Kaptan'ı tanır mısın?

— Burada tanıdım.

— Bursa'daki Firuz Bey, Kuvâ-yı Milliye kaptanlarından. O da Sürmeneli?

— Tanımam.

— Ya senin tanıdığın Firuz hangisi?

— Bir Laz Firuz Bey var, onu burada tanıdım.

— Bir de Sürmeneli Osman var?

— Onu tanımam.

— İdâm olunan Kör Rifat'ı tanır mısın?

— Tanırım, İpsiz Receb'in yanında idi.

— O da seninle çok düşdü kalkdı.

— Hayır, ben Galata'da kahve tutuyordum. O Unkapanı'nda.

— Ardahan Mebûs-ı sâbık Hilmi Bey'i tanır mısın?

— Onu da burada tanıdım.

— Hep burada tanıyorsun?

— 336'da burada idim.

— Ne kadar kaldın?

— 36 gün kaldım.

— 36 gün burada kaldığın hâlde hep bunları tanıyorsun? Hâlbuki İstanbul'da otuz senedir kaldığın hâlde hiç kimseyi tanımıyorsun?

— İstanbul'da işi ile gücü ile olan bir adam hep bunların peşinde mi gezecek?

— Nail Bey'i tanıyor musun?

— İstanbul'da bir defa gördüm.

— Kırşehri Mebûsu Rıza Bey'i?

— Onu tanımam.

— Kasap Osman Bey'i tanır mısın?

— Bir defa İstanbul'a geldi, orada görmüşdüm.

— Nerede?

— Bir defa Sirkeci'de görüşdüm.

— Otelde görüşmediniz mi?

— Hayır efendim.

— İfâdesi vardır?

— Otelden çıkmış geliyormuş, yolda görüşdüm.

— Bu sû-i kasd meselesinden ne vakit haberdâr oldun?

— Hiç haberim olmadı.

— Haberin yok da nasıl intikal etdin?

— Hangi sû-i kasd?

— İzmir'de tertîb edilen?

— Gazetelerde gördük.

— Sen ne vâkit habs oldun?

— Haziran'ın yirmi yedisinde İzmir'de muhâkeme cereyân ederken ben mevkuf değildim.

— Bu Laz İsmail falan kim imiş diye hiç sormadın mı?

— Nâmûssuz bir adam, cemâatden dışarı, ben niçin soracağım?

— Acabâ kim imiş, nasıl adam imiş, diye de mi merâk etmedin?

— Sormadım.

— Kandıra'da ikamet eden bir Keleş Mehmed var, onu tanır mısın?

— Tanımam.

— Sen hepsini tanır ve hepsini pek güzel bilirsin.

— Tanıdığımı tanırım, derim. Evkaf'dan müzâyede ile bir bahçe tutdum. Onu gazino yapdım. Bir de asrî kırâathâne açdım. Onlarla meşgulüm.

— Senin silâhlı birtakım adamların vardı. Onlar nerede kaldı?

— Hangi silâhlı?

— Beykoz ormanlarında sakladığın adamlar?

— Benim öyle adamım yok.

— 339'da beş, on kişi silâhlıların vardı. Bana mürâcaat etdin. Bilmiyor musun? Onları soruyorum.

— Onlar korucu Beyefendi.

— Kimlerdi?

— Korucular.

— Sen onlara niçin sâhib oluyordun?

— İstanbul'da benimle beraber çalışdılar. Sonra boşda kaldılar. Çiftlikde korucuya ihtiyâc hâsıl oldu. İstanbul'da o vakit mahrem olarak polis yazıyorlardı. Birkaç tanesi de korucu yazdılar. Yani benimle beraber çalışıyorlardı, boşda kaldılar.

— Seni Terakkiperver Fırka'ya istediler mi?

— Girmedim.

— Nasıl oldu? Onu olsun doğru anlat.

— Hiçbir şeye karışmadım ki bilemem.

— Sana teklîf edenler kimdir deriz, bilmem dersin.

— Bilmem efendim.

— Kim istedi?

— Vallahi farkında değilim, istediler, girmedim.

— Niçin girmedin?

— İşimle meşgulum, resm-i küşâdlarına bile gitmedim. Teklîflerini kabûl etmedim.

— Düşün, kim teklîf etdi? Büyüklerden mi?

— Hayır, mahalleden teklîf etdiler.

— Buraya getirip habsetdiğimiz arabacılar mı?

— Hayır efendim.

— Sen onlarla konuşursun değil mi?

— Komşuyuz efendim.

— Muhâkemeniz bu kadar kâfî.

Tırnakcı Salim'in Muhâkemesinin Mâbadı

— Bunların orada siyâsetle olan alâkalarını söyle!

— Beyim! Garibüd-diyâr bir olan bir de ben geçinmekle meşguldüm, âilem orada idi. Yemeğimizi kendimiz pişiriyorduk, bazân dediğim gibi Talat Paşa'nın evine giderdim. Orada briç oynarlardı. Beş on dakika otururur, kalkar giderdim.

Müddeî-i Umûmî — Efendim, bendeniz ifâdelerini samîmî bulmuyorum.

Maznûn — Pek samîmidir Beyefendi.

Müddeî-i Umûmî — Çünkü Berlin'e gider. Memleketden uzak yaşar, memleketin ricâl-i siyâsiyesiyle temâs eder de memlekete âid hiç husûsî konuşmaz olur mu? Buna imkân var mıdır? Bu bir cürm teşkîl etmediği hâlde söylemekden çekiniyorlar. Şu hâlde diğer husûsâtı inkâr etmiş olduğuna kani olmuş bulunuyorum.

— Hayır efendim, böyle şeyler konuşmadım.

Reis — Sizin, siyâsetle iştigal etmedim ve etmem, demenizi kayd-ı ihtiyâtî ile telâkki etmelidir. İttihad ve Terakki'de istifâ etdim, dediniz, hâlbuki İttihad ve Terakki'yi ve memleketi benimsediniz artık. Bunun karşısında İttihad ve Terakki'den istifâ etdim, demenin mânâsı olur mu? Bârî bunu bize söyle.

— Neye karışdım söyleyiniz Beyefendi?

— Daha neye karışacaksın?

— Yalnız Harbiye Nezâreti'nde habshâne zâbitliğim var. Bütün felâket başıma oradan geldi. Bu vazîfeyi de zâbitliğim dolayısıyla yapdım.

— Ne yapacaksınız? Bütün sülalenizi zengin etmeye kalkışdınız ve buna karar verdiniz. Babandan ne kadar para kaldı da o fabrikayı açdın?

— İttihad ve Terakki'nin sâyesinde on para kazanmadım Beyefendi.

— Herkes harbe gider, kanını döker, bütün millet varını yoğunu fedâ eder. Siz yine İttihad ve Terakki'den değilim, dersiniz! Fazıl Bey'in kızını alırsın, Doktor Nâzım'la akrabâ olursun, yine İttihad ve Terakki'den değilim, dersin. Bütün sülaleni zengin etmeye kalkarsın, yine bir şey yok, dersin!

XXX

Çolak Salahaddin, Hüseyin Avni ve Kara Vasıf Beylerin Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: LIII/a]*

Çolak Salahaddin Bey'e İstiklâl Mahkemesi'nde neler soruldu?

Maslûb Nail'in evinde muhâliflerin bir ictimâı – Kara Kemâl'in de bulunduğu bir ictimâ – Diğer ziyâfete kim iştirâk etdi? – İctimânın mâhiyeti ne idi? –İkinci Grub intihâbâta iştirâk edip etmemeyi münâkaşa ediyor.

Reis — Salahaddin Bey! İzmir'de bir safha muhâkemenizi yapdık. Şimdi bazı husûsâtın tenvîrine ihtiyâc hissedildi. Bazı şeyler soracağız. Birinci Büyük Millet Meclisi dağıldıkdan sonra, İkinci Grub müdîrânının Kara Kemâl ile birleşerek birlikde intihâbâta iştirâk etmek üzere müzâkereler yapdıklarına dâir burada maznûn sıfatıyla muhâkeme edilen efendilerden birisi ifâdâtda bulunmuşdur. Kendisi bu husûsla alâkadârdır. Siz Birinci Büyük Millet Meclisi'nin İkinci Grub'unda bulunuyordunuz ve müdîrânı sırasında idiniz. Tabîîdir ki: Böyle bir şey vâki ise, yani böyle bir ictimâ var

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1871, 22 Eylül 1926, s. 4.

ise –ki vardır– sizin de iştirâk ve malûmâtınızın bulunması lâzımdır; bu husûsda bizi tenvîr ediniz.

— Efendim! Büyük Millet Meclisi hâl-i inikadda iken burada böyle husûsî olduğunu bilmiyorum. Bildiğim bir şey var ise, yalnız bir defa Nail Bey'in evine bir akşam yemeğine davet edildim. Malûm-ı âlîleridir ki: Yahudi havrâsının karşısında iki büyük binâ vardır. Bunlardan birisi bizim kulüb idi. Diğeri de Nail Bey'in oturduğu binâ idi; zannederim arkadaşlar Nail Bey'e lâtife etmişler, o da bu sûretle bizi davet etdi. Fakat bu davet, kardeşi İstanbul Mebûsu Şükrü Bey tarafından vâki olmuşdur, işte orada arkadaşlara tesâdüf edildi. Fakat duyurduğunuz husûsâta âid hiçbir şeyi mevzû-i bahsolmamışdır. Yalnız arkadaşlardan birisi Kemâl Bey'e: İntihâbâta siz iştirâk edecek misiniz, dedi; o da: İnşâallah sulh olsun da ondan sonra bakalım, cevâbında bulundu. Ve esâs itibârıyla hâl-i hâzırda hiçbir fikir ve faâliyetde bulunmayacaklarını söyledi. Bunun üzerine, sulhden sonra ahvâle göre bir fikir ve hareket düşünecekleri ve hâl-i hâzırda hiçbir şey yapmayacakları kanâati bizde hâsıl oldu. İstanbul'daki meseleye gelince, orada bendeniz arz etdiğim gibi iki defa görüşülmek esâsı da Rauf Bey'in delâlet ve arzusuyla husûl bulmuşdur. Ondan sonra Kemâl Bey'le bil-vâsıta, bilâ-vâsıta hiçbir sûretde temâsım yokdur.

— Nail Bey'in evinde, o davetde kimler bulunuyordu?

— Avni, Vasıf, Necati beyler vardı. Sâhib-i hâne olmak itibârıyla bit-tabîî Şükrü ve Nail beyler vardı. Kara Kemâl Bey var idi. Zannederim Rahmi Bey de var idi. İzmir vâlî-yi esbâkı, bir de Ardahan Hilmi Bey var mı idi, yok mu idi, kat'î tahattur edemiyorum. Fakat herhâlde var idi zannediyorum. Esâsen arz etdiğim gibi husûsî bir ictimâ şeklinde değil idi. Biraz av eti var imiş, onun için çağırmışlardı.

— Ne kadar oturdunuz?

— Akşam yemeği yenildi. Biraz oturduk ve dağıldık.

— Söylediğiniz zamanlarda Meclis henüz dağılmamış mı idi?

— Hayır, henüz hâl-i inikadda idi. Onlar Malta'dan kurtulup buraya geldikden sonra idi.

— Bu toplanmanın sûret-i mahsûsada bir ictimâ olduğunu ve orada İkinci Grub'la beraber İttihadcıların intihâbâta iştirâk edip

etmeyecekleri husûsunun mevzû-i müzâkere olduğunu evvelce söylediğim arkadaşlarım burada ifâde etmişdir.

— Efendim! Bir mevzûu herkes kendi nokta-i nazarına göre dallandırır. Bendenizin bildiğim şudur. Orada Necati Bey Kara Kemâl'e intihâbâta iştirâk edip etmeyeceklerini sordu. O da arz etdiğim gibi, sulh olsun da düşünürüz, dedi. Mesele bundan ibâretdir.

— Yani dördüncü sene-i ictimâyenin feshini müteâkıb Meclis hâl-i tabîî müddeti ikmâl edip de yeniden intihâbâta başlandığı sıralardaki intihâbâta iştirâk edip etmeyecekleri meselesini soruyorsunuz değil mi?

— Evet efendim! Meclis hâl-i tabiîyyede müddeti ikmâl edip yeniden intihâbâta başlayacağı sıralarda. Daha sarîh arz edeyim, malûm-ı âlîleri Büyük Millet Meclisi Kanûn-ı Esâsî'nin nihâyetine bir fıkra ilâve etmiş idi ve demişdi ki: Sulh bitdikden ve intihâbât yapıldıkdan sonra, yeni heyet-i mebûsa gelip vazîfeye başladığı zaman, Meclis mülgadır demiş idi. Ve bunu arz etdiğim gibi Kanûn-ı Esâsî'nin bir fıkra-i mütemmimesi şeklinde zeyl olarak tesbît etmişdir. Binâenaleyh ikinci bir intihâbât herkesin bildiği gibi ancak sulh akdedildikden sonra olacakdı. Binâenaleyh, ikinci intihâbât yapıldığı zaman siz de iştirâk edeceksiniz, diye arkadaşlar sordular; o da arz etdiğim cevâbı verdi.

[Resmî zabıtlar: LIV]*

Sâbık Mersin Mebûsu Çolak Salahaddin Bey Terakkiperver Fırka'ya nasıl girmiş olduğunu ve firârî Rauf'un faâliyetini anlatıyor.

İstanbul'daki temâslar – Rauf'u arıyorlar – Terakkiperver Fırka'yı kimler tesîs ediyor? – Rauf'un ısrârları – Paşalar Fırka'ya nasıl girmişler? – Muhâlif fırkanın teşkîli etrâfında münâkaşalar – Kara Kemâl kimin nâmına hareket ediyordu? – Hangi programı okuyorlar? – İkinci Grub müdîrânı ve muhâlefet – Kara Vasıf Bey'le Rauf anlaşmış – Makam-ı iddiânın mütâlaası karşısında – Müddeî-i Umûmî Bey'in cevâbı – Reis Bey'in mütâlaası.

— Nail Bey'in bahsetdiği ictimâ bu değildir. Nail Bey, Ali İhsan Bey ve Kara Kemâl ile daha başkaları –Kara Kemâl'in Samanpazarı'nda oturduğu bir ev vardı– orada toplandığınızı söylüyor. Hem Meclis dağıldıkdan sonra.

— Hayır efendim. Meclis dağılmadan bendeniz İstanbul'a gitdim. Oradan Alaiye'ye gitdim. Meclis dağıldığı zaman burada yokdum. Bundan haberim yokdur. Sonradan bir ictimâ falan olmuş ise bilmiyorum. Ben bulunmadım.

— O hâlde siz bulunmamışsınız. İstanbul'da vâki olan ictimâların, faâliyeti burada başlamış olan faâliyetin mâbadı olduğunu Nail Bey söylüyor.

— Malûmâtım yok efendim. Bendeniz Mart'ın içinde, ki malûm-ı ihsânınız Meclis 30 Nisan'da galibâ dağılmaya karar vermişdi, İstanbul'da idim ve bir daha bu tarafa gelmedim. 30 Nisan'da Alaiye'de bulunuyordum.

— İstanbul'daki temâsınız?

— İki defadır efendim.

— Nerelerde?

— Birisi bendehânede, bir çay ziyâfetinden ibâret olan toplanış. Diğeri de, doğrudan doğruya programın okunması için, kendi yazıhânesinde vâki olan toplanışdır. Hattâ program birinci celsede tamâm olmuşdu. Bendeniz de ikincisine gitmedim. Zâten pek az kalmışdı. Gitmeye de lüzûm görmedim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1872, 23 Eylül 1926, s. 4.

— Bu temâs ile tesîs edilen münâsebetin, Rauf Bey tarafından vâki olan arzu ve temennî üzerine olduğunu söylediniz. Bil-fiil dâhil olduğunuz için bunun mâhiyeti hakkında hakikî bir muhâkeme ve mülâhaza yapmışsınızdır. Yani Rauf Bey sizi ne için Kara Kemâl ile birleşdirmek istiyordu?

— Bir gün Rauf Bey yazıhâneye gelmişdi. Söz arasında, Kara Kemâl ile görüşür müsünüz, dedi. Ben de hayır, temâsım pek uzakdandır, tanımam, dedim. Görüşseniz a, dedi. Ben de, "tanımadığım adamla ne için ve ne diye görüşeyim?" dedim, o da "Kendisi münâsebetsiz bir adam olsa ve nâ-lâyık bir vaziyetde bulunsa, size bu teklîfi yapmam, dedi. Kendisi ile bir kerre görüşünüz, anlayınız" dedi.

— Nesini anlayacaksınız?

— Kendisini ve fikrini.

— Sonra?

— Cevâben "Ben bilmediğim adamın yanına gitmek istemem" dedim. O da "Cânım! Böyle şeylerde merâsim mi aranılır? O sizin yanınıza gelsin ne çıkar?" dedi. Bu sûretle mesele böylece kaldı. Bir gün Vasıf Bey "Sizin evde çay içmeye toplanacağız. Kara Kemâl de gelecek. Kendisi Fırka'ya girmek arzusundadır" dedi. Onun üzerine bendeniz o gün yazıhâneden biraz erken çıkdım. Arkadaşlar geldi. Altı buçukda kendisi de geldi. Arz etdiğim gibi bir parça oturdu.

— Fırka'yı kim tesîs ediyor?

— Müsâade buyurursanız arz edeyim. Bendenizin bildiğim, Fırka'yı tesîs edenler Fırka'nın heyet-i merkeziyesini teşkîl eden arkadaşlardır.

— Sizin bu toplanmalarınız Meclis açılmazdan ve Terakkiperver ismi mevzû-i bahsolmazdan evvel oluyor, değil mi?

— Hayır efendim. Bilakis, Millî Meclis burada îfâ-yı vazîfe etmekde idi ve îfâ-yı vazîfelerinin bilmem kaçıncı ayında idi ve zannederim Rauf Bey ve arkadaşları hakkında Fırka merkezinde bu müzâkere cereyân etmişdi, bu da ondan sonra teşekkül etmişdir. Yani Terakkiperver Fırka'nın henüz ismi konmadan ve fakat Meclis'de bir grub olmak üzere teşekkül etdiği zamandır ki bu da Rauf Bey'in aynı Fırka'ya iştirâk etmek üzere şifâhî bir ricâsından ibâretdir. Ondan evvel buyurduğunuz gibi hiçbir şey yokdur.

— İzmir'deki muhâkemenizde böyle söylemediniz.

— Hayır, böyledir efendim.

— Diğer arkadaşlarınızın ifâdesi böyle değildir. Meselâ Necati Bey'in ifâdesi, Temmuz veya Haziran aylarında müzâkereye başladığınız merkezindedir. Evvelâ Kara Vasıf'ın tarafından sizi bununla görüşdürmek ve bir fırka yapmaya doğru müzâkereye girişmek teklîfi vardır ki onun üzerine toplandınız. Hattâ iki üç defa toplandınız. Temâs ondan sonra vâki olmuşdur. Bu mesele Meclis'in kuşadından çok evveldi. Ondan sonra belki tekrar görüşmüş olabilirsiniz.

— Hayır efendim! Şimdi arz etdiğim nukatı nokta nokta tahkik ve tesbît buyurunuz; eğer söylediğimin hilâfı çıkarsa tekrar bendenize sorunuz. Çünkü bildiğim vaka budur. Şu sûretle de arz edeyim. Birinci Meclis-i Millî fesholunduğu zaman bendeniz Alaiye'de idim. Geldim. Artık hayâtı-ı siyâsiyeye karışmamaya karar vermişdim. Ve kendi hayâtımı kendim kazanmaya ahdetmişdim. Vakit geçdi. Birinci Meclis-i Millî teşekkül etdikden sonra, Müdâfaa-i Millîyye vekâletinden şifâhen ve bil-vâsıta ricâ etdim. Tekaüdümü istedim ve tekaüd oldum. Bendeniz kendi maîşetim ile meşguldüm. Meclis-i Millî dağıldıkdan bir hayli sonra Rauf Beyefendi bizim yazıhâneye gelmişdi. Başvekâletden istifâ etdiği zaman bir devir seyâhati yapmışdı. O vakit mi yoksa ondan sonraki gelişi mi, iyi bilemiyorum. O vakit, yeni yapılacak olan bir fırka teşkîli hakkında kendisinin bazı arkadaşlarla konuşduğundan, kendileriyle hem-fikir olduğundan ve bizim de aynı fırkada bulunmaklığımız lüzûmundan bahsetdi. Ben de, peki ama bizim bunlarla uğraşacak vaktimiz yok. Kendi işimizle meşgulüz, dedim ve hem de niçin bir fırka teşkîli lüzûmuna kail oluyorsunuz, dedim. Ve sitem etdim. Lâzımdır, dedi. Ben de bir kerre düşünelim, sonra söylerim, dedim. Ondan sonra arkadaşlarla görüşdüm, onlar da bu husûsu bir gün konuşalım, dediler. Ve size gelelim, dediler. Pekâlâ, dedim.

— Bu hangi aylarda oluyor?

— Dediğiniz gibi mevsim sıcak idi, Haziran veya Temmuz ayları idi.

— Ali Fuad Paşa'nın, Kâzım Karabekir Paşa'nın beraber olduğunu sorduğunuz...

— Ben sormadım efendim, kendisi söyledi.

— Ne söyledi?

— Meclis'deki birtakım arkadaşlarla bir fırka teşkîl etmek arzu etdikleri ve hattâ Refet, Ali Fuad ve Kâzım Karabekir Paşa'nın şunun ve bunun da fırkaya dâhil olmak arzu ve kanâatinde olduklarını söyledi. Bendeniz de bunun üzerine düşünelim, demişdim. Ondan sonra arz etdiğim gibi bunu arkadaşlara açdım. Onlar da bir gün toplanalım, düşünürüz, dediler. Ve bu sûretle toplandık.

— Kimler?

— Vasıf Bey, bendeniz, Necati Bey; fakat Beyefendi itimâd buyurunuz şahsen buna lüzûm görmedik, benim açık kanâatim, bizim nemize lâzım, merkezinde idi. Fakat memleketde ikinci bir siyâsî fırka taazzuv etmek istiyor. Bunun içinde bulunan adamlar ise memleketde tanınmış ve her bulundukları işlerde şeref, haysiyet ve temkînle vazîfelerini yapmış insanlardır. Onun için memleketde şu veya bu şekilde murâkıb bir fırkanın bulunması derkârdır. Sonra sulh olmuş, hâl-i tabîî avdet etmiş, Meclis'de de bazı kanâatlerce ayrı olan arkadaşlar vardır. Ve bunların ayrılmasına tarafdâr olan kimseler vardır, sonra ikinci bir fırka için bir temâyülât vardır. O temâyülâtı Dâhiliye Vekâleti İstanbul'da izhâr etmişdi; görülüyor ki memleketin inkişâf-ı siyâsiyesi için hatveler atılmak isteniliyor. Sonra yeni bir fırkanın ortaya atılması istidâdı var. Arzu var. İstek var. Ve bu fırkayı teşkîl edecekler memleketce iştihâr etmiş nâmûslu insanlardır, falan, dedi. Uzun boylu aramızda görüşüldü; şahsî düşüncem: Evvelâ hayât-ı şahsiyemi yani kazancımı temîn idi. Ben maîşetimi düşünüyordum. Bunu temîn etdikden sonra bu gibi düşüncelerim arz etdiğim husûsât olabilirdi. Nihâyet bir hayli düşündük. Bütün bu fırkayı teşkîl etmek isteyenleri de rencîde etmek ve onların önüne bir sed ve bir duvar çekmiş olmak da hoşumuza gitmezdi. Nihâyet uzun mülâhazalardan sonra, pekâlâ iştirâk ederiz, dedik. Bundan sonra Rauf Bey'e, pekâlâ biz de iştirâk edeceğiz, fakat programınızı yapın şeklini görelim; hükûmetden müsâadenizi alın, ne gibi gayelere hidmet edeceğinizi anlayalım, ondan sonra kararımızı verelim, dedim. Rauf Bey de pekâlâ programımızı gösteririz, dedi.

— Rauf Bey mi söyledi?

— Evet.

— Sonra?

— Aradan bir hayli zaman geçdi. Bilmiyorum belki bir ay, iki ay idi. Bir gün kendisi bize uğradı. Bahis açıldı, Kara Kemâl'le görüş-

dünüz mü, dedi. Hayır, dedim. Ne olur görüşün, dedi. Tanımıyorum, nasıl görüşürüm, dedim. O da, yok cânım bildiğin gibi adam değildir. Fenâ bir adam olsa ben tavsiye etmem, dedi. Yine aradan epey bir zaman geçdi. Bir gün Vasıf Bey bendenize dedi ki, senin evin yakındır, bir gün sende çay içeceğiz, dedi. Hakikaten evim Cağaloğlu'nda idi ve vâlidemin evinde idim. Henüz teehhül etmemişdim. Nihâyet arz etdiğim gibi o gün erkence eve gitdim. Arkadaşlar geldiler, çay içdik. Kısaca görüşüldü. Kendisi de böyle bir fırkaya girmek istiyordu. O zaman arkadaşlar ona sordular. Ve siz kimsiniz, dediler. Yani yalnız mısınız, yoksa birkaç arkadaşınız var da onun nâmına mı idâre-i kelâm ediyorsunuz, denildi. Biz kimşeye maşa olmak istemeyiz, vaziyet tesbît edilsin, denildi. Ve zannederim bunu Emin Bey söyledi ve ilâveten işte biz 3-4 arkadaşız, bizi gördünüz, siz de kendinizi söyleyin görelim, dedik ve arkadaşlarınızın bizimle çalışıp çalışmayacağı mümkün olacak mı olmayacak mı, denildi. Kemâl Bey'de cevâben, hayır, ben yalnızım, dedi. Bunun üzerine bilâhire program ortaya çıkarsa, isteyen kendi arzusuyla dâhil olur, denildi ve böylece kaldı. Ve ondan sonra programa intizâr edilmek üzere ictimâa nihâyet verildi.

— Elinizde program yok mu idi?

— Hayır efendim.

— Sonra?

— Bir iki ay geçdi. Fırka Meclis'de teşekkül etdi, yâhûd etmek üzere idi ki bir gün Avni Bey, Vasıf Bey bana haber göndermiş, Mesadet Hanı'na kadar gideceğiz, dedi. Ben de geçen gün o bize geldi, biz de ona gidelim diye reddetmedim. Kalkdım gitdim. Necati Bey de var idi. Arz etdiğim gibi program okuduk, hattâ bitmemişdi. Ondan sonra ben gitmedim. Ve ondan sonra müzâkere olduysa bile ben bulunmadım.

— Hangi programı okuyorsunuz?

— Matbû olan programı, yani hükûmet tarafından mazhar-ı tasvîb olan Terakkiperver Fırka'nın resmî programını okuyoruz.

— Arkadaşlarınızın ifâdesi bunun aksinedir. Program el yazısı ile idi. Matbû buyurdunuz da...

— Bilâhire tab edildi ya efendim.

— Program daha gazetelerde neşredilmemişdi. Eğer neşredilse idi öyle şeye hâcet yokdu.

— Hayır hayır, neşredilmemişdi.

— Ve Meclis'de de fırka henüz tesbît edilmemişdi.

— Resmen müsâade alıp almadıklarını ve tarihini bilmiyorum. Fakat mâ-vaka budur.

— Siz orada programın maddelerini müzâkere ediyorsunuz?

— Hayır efendim, yazılmış bir program idi. Yukarıdan aşağıya bir kerre okuduk ve bunu bit-tabi kanâat hâsıl etmek için okuduk, yoksa buyurduğunuz gibi madde madde münâkaşa edip de program yapmış değiliz. Biz Meclis'de arkadaşların yapıp gönderdiklerini okuduk, tadîlât için çalışmadık.

— Peki okumaya neden lüzûm hissettiniz?

— Vallahi efendim, bunu herkes ayrı ayrı eline alır okuyabilirdi. Okuyan zât diğerine verir ve bu sûretle mütereffik bir sûretde okunabilirdi. Fakat Vasıf Bey böyle düşünmüş ve kendisine de niçin böyle yapdın, dedik.

— Peki, böyle topal bir vaziyetde okumak neden îcâb ediyor?

— Hiç malûmâtım yok.

— Kemâl Bey bu fırkaya dâhil olacak imiş. Fakat neden Rauf Bey size bunu tavsiyeye lüzûm görmüş?

— Efendim, kendisinin de o fırkada her ferd gibi açık bir şekilde bulunacağı itikad ve emniyesiyle hareket etdik.

— Efendim, evvelâ ortada bir fırka yok. Rauf Bey size teklîf ediyor, siz de kabûl ediyorsunuz.

— Bize teklîf etmiyorlar, kendileri teşkîl edecekler. Hükûmetden müsâadesini alacaklar, bizim de İstanbul şubesinde bulunmamızı arzu ediyorlar.

— İyi ya. Sizin de o fırkada bulunmanızı arzu etdikden sonra, bu teklîfi yapdıkdan sonra, Kara Kemâl ile bir defa görüşmenizi teklîf ediyor.

— Bilmiyorum efendim.

— Açık söylemeli, siz İkinci Grubu temsîl eden müdîrânsınız; o da şahsında iâşeci ve İttihadcı kuvveti temsîl etdiğini farz eden bir adama, şimdi bu iki kuvvetin mümessilleri sırasında olan sizleri birleşdirmek ve iki kuvveti bir yapmak, bir program etrâfında bulun-

durmak ve yapılacak fırka etrâfında sizi toplamakdır. Rauf Bey'in kasdı budur. Ve bunun delâlet etdiği mânâ-yı sarîh de böyledir.

— Müsâade buyurunuz. Bir şey arz edeyim. Bendeniz şu Meclis-i Millî'nin kapısından çıkdıkdan sonra buradaki bütün efkâr, mücâhedât, mücâdelât ve mahsûsâtımı burada gömdüm ve ondan sonra münferid olarak çalıştım, ekmeğimi çıkarmaya uğraşdım. Ondan sonra kendimi hayâtda münferid Salahaddin bilirim. Diğer arkadaşlarımın hukuka, İkinci Grub ve sâire gibi şâmil olarak bir vaziyetde bulunmayı kendi kendime doğru bulmadım ve bulmam; şahsen benim ve iki arkadaşımın fırkada bulunmaklığımızı arzu etdiler. Ben de kıramadım. Benimkisi bir formaliteden ibâretdir.

— Doğru, bunu kabûl ediyoruz. Yani siz onları değil, onlar sizi sürüklediler. Açıkçası Kara Vasıf Rauf Bey'le anlaşmış, fakat diğer tarafdan da sizi bırakmamak lâzım. Bir defa Rauf Bey kendisi teklîf ediyor, diğer tarafdan da Kara Vasıf vâsıtasıyla teklîf etdiriyor. Ona delâlet etdiriyor, sizi birleşdiriyor ve konuşduruyor.

— Müsâade buyurulursa, zât-ı âlînizin emirleri ve suâlleri bitsin, bendeniz de bir iki noktaya cevâb vermek isterim. Bütün nokatı aynen arz edeceğim.

— Buyurunuz?

— Makam-ı iddiânın iddianâmesini okudum. Kendi hakkımda iki şey gördüm. Birisi sû-i kasdı ve tağlib-i hükûmetdir ki bunu İzmir'de iken serdetdiler. Ve bu teşebbüsden malûmâtdâr olmak ve bunu ihzâr etmekle ithâm edilir. Fakat aradaki muhâkememizde bu husûsda malûmâtım olmadığı anlaşılarak, bu husûsdan berâetim ile yalnız Kara Kemâl ile olan münâsebetimizin tedkiki için buraya getirildim. İki Ağustos tarihli iddianâmede "bu heyet-i fesâdiyyenin Terakkiperver Fırka'nın bundan sonra da icrâ-yı faâliyet etdiği anlaşılmakdadır" deniliyor. Bendeniz ondan dolayı cürmün buna inhisâr etdiğini zannediyorum. Telâkkim böyledir. Takrîr-i Sükûn Kanûnu'nun tarih-i neşrinden itibâren –ki o gün müdür, ertesi gün müdür– ben fırkadan istifâ etdim. Esâsen Fırka'ya, hükûmetin bu fırkanın teşekkülünde arzusu olduğunu bilerek kabûl etmişdim. Ve o sûretle girmişdim. Evvelâ Rauf Bey'in şifâhî ifâdesinden anladım. Takrîr-i Sükûn Kanûnu'nun neşrinden sonra Vasıf Bey'e şifâhen söyledim. Hüseyin Avni Bey de biliyor. Kendisi şâhid-i hâzırdır. İstifâ

etdim. O tarihden itibâren de değil Kara Kemâl'le, hiçbir arkadaşla, hiçbir kimseyle siyâsî temâsım kalmamışdır. Ve bu husûsda bir şey düşünmüş ve konuşmuş değilim. En basît olarak heyet-i âliyenizce kabil-i tahkik olan nukatı arz edeyim. Vasıf Bey en yakın arkadaşımızdır. Tevkifimizden bir buçuk ay evvel bir kerre bizim yazıhâneye uğramışdı, bu da bir dâvâ için, Hüseyin Avni Bey'den istimzâc için gelmiş. Bu sûretle görüşdük. Hüseyin Avni Bey'i bulamadı. Bırakdı gitdi. Ondan bir buçuk ay evvel de arkadaşları olan Naim Cevad Bey ve şürekâsı Rıza beyler falan, bir iş için para lâzım olmuş, bu parayı bulup bulmamanın imkânı olup olmayacağına dâir telefon etmişlerdi. Gitdim. Ondan sonra çocuğu hastalandı. Uzun müddet gelmedi. Yani diyebilirim ki altı ay içerisinde ya iki defa ya da üç defa şahsını görmüşümdür. Hattâ üçüncü defayı tahattur etmiyorum. Kendisinden sorunuz. Fırkanın İstanbul'da seddi bir buçuk sene oluyor. Necati Bey o zamandan beri 2 veya 3 defa yazıhânemize gelmişdir veya gelmemişdir. O da ticârî bir iş içindi. Ne biz kendisini arayabiliyorduk, ne de o bizi râhatsız etmek istiyordu. Hulâsa demek istiyorum ki Takrîr-i Sükûn Kanûnu'nun tarih-i neşrinden itibâren hiçbir kimseyle temâsım yokdur. Hattâ Kara Vasıf Bey'in geldiğinde arkadaşlardan birisi daha var idi. Tesbît edebiliyorum. O da Merzifonlu Ömer Lütfi Bey idi. İlk defa yazıhânemize gelmişdi. Vasıf Bey bırakdı gitdi. Ve bana, yalnız bırakma, kırk yılda bir görüşdük, dedi. Bendeniz siyâsî temâslarla teşebbüslerle şahsî bir hırs ve emel peşinde koşacak insan değilim. Zannederim ki heyet-i âliyenizde bunu pekâlâ bilir ve vicdânen buna kanidir; memleket için bir menfaat ve tekemmül için bir yol olursa buna aklım erer. Bu fırkaya da intisâbım, sulh oldu bitdi, memleketde şekil ve idâre taayyün etdi. Artık siyâsî tekemmüle adım atmak lâzımdır. Ötede beride karışıklıklar, yolsuzluklar olursa önüne geçilir, şunun bunun taassubu meydana çıkmasın. Hiç olmazsa ötede bir fırka-i Cumhûriyet olsun, murâkabe fırkası olsun için bu fırkaya girmiş idim. Yoksa Meclis'in kapısından çıkdıkdan sonra hayât-ı siyâsiyeyi görmedim. Fırka denilen şeyi arz etdiğim hiss-i zarûretle kabûl etmişimdir. Zâten devâmım formalite idi. Rifat Bey orada kâtibdir. Kendisinden sorulabilir. Gelelim ikinci noktaya: Hakkımda bir delîl izhâr ediniz. Bendeniz yüz misli cezâya razıyım. Vâki değildir. Çünkü sebeb yokdur. Sonra

tağlîb-i hükûmet, sû-i kasd bilmem ne gibi şeylerle katiyyen alâkam yokdur. Heyet-i âliyeniz zannederim buna kanidir. Makam-ı iddiâ da kanâatini izhâr etmişdir. Buna heyet-i hâkimenizin de iştirâk edeceği ümîd-i kat'îsindeyim. Buna heyet-i âliyenizin kani olduğunu pekâlâ bilirim. Bu iki ictimâ için arkadaşlarımızdan birisini dinlediniz, kanâat hâsıl etdiniz. Ve kendisine serbestîsini bahşetdiniz. Birinci ictimâda bendehânemizde bulunan arkadaşlardan Emin Bey de vardı. İhtimâl ki kendisinin isticvâbına lüzûm görmediniz. Çünkü kani oldunuz ki görüşülen şey bundan ibâretdir. Bu adam bir fenâlık yapmak fikrinde, tasavvurunda bulunduğu hâlde, şübhesiz ki bunu ilk görüşdüğü 3-5 kişi arasında üç sene evvel söyleyecek değildi. Çünkü muhtâc değildi. Biz onunla bu nokta-i nazardan konuşacak adamlar değiliz. Vaka gösterdi ki bu husûsları kendi bildiği gibi yapmışlardır. Bu da tahakkuk etmişdir. Yani demek istiyorum ki heyet-i âliyenizin kanâatleri vekayi ve tahkikak ile tenvîr etmişdir. Bir nokta kalıyor ki o da bizim İkinci Grub'dan olmamız, yani alnımızda bir nevî muhâlefet damgası bulunması talihsizliği ve takdîrsizliğidir. Bendeniz bu meclis-i âliyenin sakfı altındaki geçen hayât-ı say'ın çok muakaddes olarak yüreğimde intibâı vardır. Orada milletin selâmeti için, milletin şerefiyle çalışan ve kapısından çıkarken içerisindeki efkâr ve hissiyâtı gömdük ve çıkdık. Bendeniz o salâhiyet olduğu için çalışdım. Ve o salâhiyetle hâl ve zamanın îcâbâtına göre, aklıma göre söyledim. Ve zannediyorum heyet-i âliyeniz de biliyor ki en büyük meseleleri biz İttihad-ı ârâ ile yapdık. Ve zamanına göre –bugün için garîb görünecek– her şeyi yapdık. Vatan tehlike altında iken diktatörlük lâzımdı. Diktatörlük yapdık. Heyet-i icrâîyeye fazla kuvvet vermek lâzımdı, kuvvet verdik ve azamî kuvvet verdik. Zaman geldi ki fazla görüldü. Verilmemek lâzım geldi, tenkis etdik. Demek istiyorum ki meclis-i âliyedeki mesâîmiz o ân ve zamâna âid birtakım şeylerdir. Teferruâtda ihtilâf olsa bile esâslarda vicdânî çalışdık. Hiçbir menfaat düşünmeyerek netâyicini şerefle bağladık. Bendeniz onları orada bırakmışımdır. Bilâhire bir muhâlefet gibi mânânın verilmesi, yani kuvvetli bir hükûmetin vücûd bulmasına muhâlefet gibi bir muhâlefet bana girân gelir. Bendeniz nâmûskârâne çalışdım. Meclis'de aklımın erdiği gibi doğru çalışdım. Efâlimin hepsinden, herhangi bir noktasından bugün tarihi açmak lâzım değildir ve onun

yeri değildir. Her zaman cevâb vermeğe de hâzırım. Ve kaanatimi teşrîh ederek zannederim ki kanâatime de iştirâk etdirdim. Heyet-i âliyenizin bir mahkeme-i adâlet olduğunu biliyorum. Kudretinizden emînim. Fakat çekinmeyerek biliyorum. Ve söylüyorum ki adâletle mükellefsiniz. Ve ben masûmum ve hiçbir şey bilmiyorum. Yani bilmiyorum dediğim, nâmûs ve haysiyetin ve kuvvetinin îcâb etdirdiği husûsdan bir adım dışarı atmadım. Sonra ben hayât-ı şahsiyemi kazanabilir bir adamım. Mütâlaada zevk mi bulmuşum? Çalışabilirim. Ve bir kenara çekilmişim. Üç seneden beri ne gazetelerle, şununla, bununla reklamda veyâhûd ortaya çıkan vekayinin ve husûsât-ı diğerde hiçbir dehâletimiz yokdur. Çekilmiş, her vatandaş gibi kendi hâlimizde yaşıyoruz. Eğer şahs-ı insanlık itibârıyla bir kusûr yapmış isek kusûr vâkidir. Fakat bir cürm-i kanûnî; Allah göstermesin bunu etmek için ortada hiçbir sebeb göremem. Ne bir sebeb, ne de beklediğim bir şey vardır. Memleketin hayrı için bir sa'y varsa ondan başka bir şey düşünmem. İctihâd hatâsı olabilir. Bunu bilmem.

Müddeî-i Umûmî — Efendim! Beyefendi bu mütâlaalarını tabîî hakk-ı müdâfaasını istimâl etdiği vakit uzun boylu serdedebilir. Yalnız ifâdeler arasında bir söz söylemişdir ki bunun mânâsına makam-ı âcizî pek nüfûz edememişdir. Diktatörlük yapmak îcâb etdi, yapıldı, demişdir. Kanâat-i âcizâneme nazaren ne İstiklâl Muhârebâtı esnâsında ve ne de sonra böyle irticâî bir fikrin, Büyük Millet Meclisi sakfı altında olmadığına kaniim. Diktatörlüğün mânâsı nedir? Ve ne zaman olmuşdur?

— Efendim, arz etdiğim başkumandanlık keyfiyetidir ki buna, en fenâ tevîl edilirse nihâyet diktatörlük denir. Fakat memleketin menfaati için lâzımdı.

Müddeî-i Umûmî — Şu hâlde zât-ı âlîniz en fenâ tevîl ediyorsunuz?

— Hayır efendim. Herşeyin İttihad-ı ârâ ile yapıldığını söylemek istiyorum. Hayât ve memâtını kurtarmak için bütün memleketi kanâat-i umûmun kanâati ile intıbâk hâsıl etmişdir.

Müddeî-i Umûmî — Demek ki buna diktatörlük diyorsunuz?

— Efendim, yani buna bu mânâ verilebilir.

Reis — Efendim! Mesele anlaşılmışdır. Benim anladığım şudur: Memleketin hayât ve selâmeti nokta-i nazarından azamî ne yapıl-

mak lâzımsa yapdık. Yani azamî salâhiyet vermek gibi bir diktatörlük derecesinde yapılacak bir şeyi de yapdık. Ancak memleket selâmetine vâsıl olabilsin, demek istiyor. Tabîîdir ki söyledikleri Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyet-i maneviyesi nâmına ve Büyük Millet Meclisi nâmınadır.

— Şübhesiz efendim, umûmîmizin kanâatini söylüyorum.

Müddeî-i Umûmî — Şu hâlde mesele anlaşılmışdır efendim.

Reis — Mesele şuradadır: Zâten heyet-i hâkimenin bir kimseyi maznûn mevkiinde isticvâb etmekden gayesi de onun mevzû-i bahsolan dâvâda ve cürmde derece-i alâkasını tamâmen istiknâh etmekdir. Ve biz bu nokta-i nazardan sizin ne dereceye kadar alâkadâr olduğunuzu anlamak istiyoruz.

— Bendeniz zâten bu noktayı ayân etmek isterim.

— Şimdi mesele sû-i kasdcı mıdır? Ve Harb-i Umûmî'nin netîcesinde İttihad ve Terakki zimâm-dârânı dağıldıkdan sonra, bir Kara Kemâl ve onun etrâfında bulunan adamlarla ve İttihad ve Terakki'nin mâlikî ve sâhibi olduklarını farz eden eşhâsın İttihad ve Terakkicilik rûhunu memleketin inhilâliyle, felâketiyle bırakmayarak, Avrupa'ya firâr etdikden ve bir kısmı da Malta'ya gitdikden sonra gelerek, ahvâlin müsâadeleri nisbetinde yeniden içli dışlı, zâhiren gazetelerle ve bâtınen arkadaşları arasında çalışmış olmalarıdır. Ve bu iş buradan başlamışdır. Bu muhâkeme bunu ve hâricdeki faâliyetlerini tamâmen göstermişdir. Hattâ Malta'da bulundukları sırada dahi birbirleriyle olan muhâberelerini Hüseyin Cahid Bey dahi burada söylemişdir ve bu devâm etmiş gitmişdir. Siz İkinci Grubcular, Büyük Millet Meclisi dağıldıkdan sonra intihâbât-ı umûmiyeye iştirâk etmek için bunlarla görüşüyorsunuz ve bu muhâkemede geçmişdir.

— Ne gibi efendim?

— Birlikde mücâdele edip mebûs çıkmak, yani bu sûretle bir tarafdan İttihad ve Terakki nâmına hafî ictimâlar yapıyorlar ve bir program tertîb ediyorlar. Ondan sonra da Terakkiperver Fırka programı nâmına verdikleri bir programı sûret-i aherle hâzırlıyorlar. Fakat beri tarafda İttihad ve Terakki programı da aralarında devâm ediyor. Sonra birçok hâdiseler oluyor. Ve Takrîr-i Sükûn Kanûnu çıkıyor. O vakit duruyorlar. Durdukdan sonra yine aynı eşhâs, etrâflarında toplayabildikleri diğer anâsırla birlikde, bir

sû-i kasda doğru gidiyorlar. Yakalanıyorlar. Mesele budur. Bunun etrâfında tahlîl yapıyoruz. Tedkik yapıyoruz. Ve tabîîdir ki masûm olanlara karşı, ahvâl-i sâbıkası ne olursa olsun, hiçbir vechle bir şey düşünemeyiz. Omuzlarımızdaki yükün çok ağır olduğunu ve mesûliyet-i vicdâniyenin büyüklüğünü tamâmen takdîr ederiz. Bir adâlet ifâde etmek istediğimize katiyyen emîn olabilirsiniz.

— Bendeniz de zâten aynı kanâati söylüyorum.

— Emîn olabilirsiniz ve tahkikat yapıyoruz. Onun için şimdi intihâbât-ı umûmiyeye iştirâkinizi söyleyiniz.

— Bendeniz ikinci intihâbât için iştirâk husûsunu kabûl etmedim. Ahvâl ve vaziyete bakdım.

— Arkadaşlarınız?

— Kendilerinin dâire-i intihâbiyeleri uzakdır. Ne yapdıklarını bilmiyorum. Oldukca rey almışlardı zannediyorum. Fakat bendeniz hiçbir yere kendimin ismini koymadım ve teşebbüs etmedim. Vaziyete bakdım. Bizim için siyâsetden başka her husûsda çalışmak imkânı var. Sırf siyâsetde çalışmaya sebeb de yok; milletin içinde iş görecek adam yalnız biz miyiz? Bendeniz dâimâ bu fikir ile yaşamakdayım ve katiyyen temîn ederim ki Reis Beyefendi, Rauf Bey'i şahsen sevmiş olmasa idim ve arkadaşlar bulunmasa idi, Fırka'ya da girmezdim. Buna kani olunuz; Fırka'ya birçok mühim zevâtın girdiğini görerek ve memleketde bir hayra yarayacağına kani olarak ve hükûmetin müsâade etdiğini görerek bu işe girdim.

— Peki! Rauf Bey'i böyle muhâlif bir fırka yapmaya doğru etrâfdan kuvvet toplamasını nasıl mütâlaa etdiniz?

— Bilmiyorum. Çok incinmiş, üzülmüş, hastalanmış, yıpranmış bir hâlde idi. Birinci Meclis-i Millî'nin nihâyetine doğru çok meşâgili vardı. İşleri çokdu, yani çok zamandan beri de bit-tabi vardı. İhtimâl biraz da arkadaşları tarafından incitildi. Kendisiyle hem-fikir olan arkadaşlarla çalışmak istedi. Bendeniz açık söyleyeyim. İfrât dâimâ bir aks-i tesîr yapıyor. İhtimâl müfrit arkadaşların tesîriyle kırıldı. Ve başka sûretle çalışmak, yani muayyen bir istikamet alarak o istikametde çalışmak istedi. Büyük Millet Meclisi aynı fikir ve kanâat altında toplanmış zevâtdan müteşekkil idi. Keşke öyle devâm etseydi. Bu kadar dağdağa olmayacakdı.

[Resmî zabıtlar: LV]*

Çolak Salahaddin ve Hüseyin Avni beylerin İstiklâl Mahkemesi huzûrunda isticvâbları.

Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü anında – Kara Kemâl'in İkinci Grub'a yapdığı tesîrler – İkinci Grub rüesâsının fikirleri – Ankara'da yapılan ictimâlar – Samanpazarı'ndaki evde kimler bulunmuş? – Beşiktaş ictimâlarında neler görüşüldü? – Rauf Bey'in fikirleri – Terakkiperver Fırka'ya kimleri davet ediyorlardı? – İttihad ve Terakki'nin ihyâsı etrâfında.

— Yani doğru dürüst masûm bir adamla birleşiyor gibi mi telâkki ediyorsunuz?

— Hayır efendim. İâşede sû-i istimâl vâki olmuş. Buna kendisi bir el olmuş bir adam olarak tanıyorum. Ve bunun için de ihtirâz ediyordum. Çünkü birliğe bulaşmamasına dikkat ediyordum.

— Onun hareketini hakikaten şahsî hareket olarak mı telâkki ediyordunuz?

— Efendim! Bu zamanla belli olacakdı. Fakat kendisi Fırka'ya girerim dedikden sonra, girmeyince fenâ hâlde müteessir oldum. Ve cânım sıkıldı. Hattâ biz dahi çekilecekdik. Sonra iş muattal olacak diye çekilmedik. Nitekim Emin Bey katiyyen çekildi. Bize de, Hüseyin Avni'ye de çekilin, diye söyledi. Biz de çekilecekdik. Fakat atılmış bir adım vardı. İstidâda ismimiz de vilâyete verilmiş. Birkaç gün geçsin de yerimize başka biri intihâb olunur, dedim. İlk imzâ tebdîlinde bendeniz a'zâlıkdan çekildim. Ve bilâhire istifâ etdim.

— Emin Bey kaydedildi mi?

— Hayır efendim, kaydedilmeden çekildi.

— Emin Bey'e Samsun havâlîsinde teşkîlât için bir vazîfe verdiniz mi?

— Hayır. Onu biz vermiyorduk. Zâten o husûsunu Rauf Bey kendisinden ricâ etmişdi. Ve kendisini sıkışdırmışdı. Emin Bey reddetdi.

— Ne gibi sıkışdırdı?

— Yeni ricâ ve ısrâr etdi. Emin Bey kabûl etmedi. Hattâ ben, Fırka'ya Emin Bey girerse girerim, dedim. Zîrâ Emin Bey'le beraber

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1873, 24 Eylül 1926, s. 4.

çalışıyorduk. Emin Bey ertesi gün cevâb verdi. Katiyyen girmem, dedi. Ben yalnız ticâretle uğraşacağım. İki şey birden olmaz, dedi. Hattâ bendeniz de a'zâ olarak ismimin vilâyete verildiğini bilmiyordum. Bana sonra söylediler; hattâ arkadaşlar benim için, bunu neye koydunuz, işiyle gücüyle meşguldur, kesîrül-âiledir, falan diye söylemişler, yazılacak bir isim olsun diye yazmışlar efendim.

— Siz orada heyet-i idâreyi teşkîl etdikden sonra, Abdülkadir'e sizin şubenizin delâletiyle bir vazîfe verilmek istenildi mi?

— Hayır yokdur. Esâsen haftada işi az olan bir gün ictimâ etmek mukarrerdi. Bendeniz 2-3 defa ancak gitdim.

— Ziya Hurşid'e teklîfde bulundunuz mu?

— Bizim tarafımızdan teklîf yokdur. Benim bildiğim, Ankara'dan Samsun'a yapılmışdır zannediyorum. Kara Vasıf Bey'in malûmâtı daha ziyâde vardır. Bendeniz meşgul olmadım.

— Şükrü Bey'in İstanbul şubesiyle çok alâkadâr olduğunu görüyoruz. Şükrü Bey'in sizin şubenizde ne gibi şeyi vardı?

— Kendisinin ne alâkası vardır, ne de alâkasına bir sebeb olabilir. Fakat Ankara'dan gelip de Ali Fuad Paşa'dan falan mektûb getirmişse, Vasıf Bey'le görüşmüşdür. Bizim malûmâtımız yokdur.

— Kulüb kapandıkdan sonra tasfiyesi kimin tarafından yapıldı?

— Arz edeyim efendim. Bir ramazan gecesi idi. Bendeniz âilemle birlikde gece kalmak üzere vâlideme gelmişdim. Evvelce o evde otururdum. Bu beni kulübün adamı biliyordu. Kapı çalındı. Birisi gelmişdi. Aşağıya indim. Vasıf Bey sizi çağırıyor, kulübe geleceksiniz, dedi. Tuhaf, dedim. Benim bu akşam İstanbul'da olduğumu Vasıf Bey nereden biliyor? Vasıf Bey'in oraya gelmesine ve benim orada olduğumu bilmesine sebeb yokdu. Hattâ gitmeyecekdim. Fakat gideyim, dedim. Sâika-i merâkla çıkdım, gitdim. Bakdım ki: Polis müdîriyeti Dördüncü Şube'den Şükrü Bey gelmiş, Vasıf Bey'in evi de yakın idi. Oradan onu istemişken, memûr bey hükûmetden emir var, kulübün kâğıdlarına bakacağız, dedi.

— Onu sormadım efendim. Kulüb kapandıkdan sonra eşyânızı ve diğer husûsâtınızı tasfiye etmek husûsunu soruyorum.

— Bendenizin malûmâtım yokdur, Vasıf Bey bilir.

— Kulübün bütün hesâbâtı, evrâkını Şükrü Bey'in evrâkı arasında bulduk.

— Bendenizin hiç haberim yokdur.

— 31 Kânûn-ı sânî tarihli bir tezkere ile Ali Fuad Paşa'ya 27 numaralı şöyle bir mektûb geliyor. (Canik mebûs-ı sâbıkı Emin Bey İzmir'den geçen Kânûn-ı sânî 27'de avdet ederek, Samsun'a geçdi. Amasya, Samsun, Sivas vilâyetlerine âid mühürler ona teslîm olundu. Sinop mührünü sâbık mebûs Hakkı Hami Bey'e teslîm edeceği gibi, Amasya mührünü de esbâk mebûs ve mutasarrıf Osman Bey'e veya bilmüzâkere münâsib görecekleri bir zâta teslîm edecek. Samsun mührü Ziya Hurşid Bey'e teslîm edildi. Kendisi tamâmen mesûliyeti deruhde edip azamî sûretde çalışacağını söyledi) diyor. Bunu nasıl telâkki edersiniz?

— Bunu Vasıf Bey yazmış. Kendisinin uğraşdığı mesâildir. Bunlar böyle bir araya toplanıp da badel-müzâkere yazılmış ve yapılmış şeyler değildir.

— Malûmâtınız yok mu?

— Benim bildiğim, Emin Bey Bafralı olduğu için Samsun ve Bafra havâlîsi teşkîlâtının onun tarafından yapılması keyfiyeti arzu olunuyordu ve ricâ edildi. Rauf Bey bilhâssa kendisinden ricâ etmişdi. O gün utandı, peki, dedi. Sonra düşünmüş, ertesi günü gelmiş, ben yapamam, dedi. Onun üzerine mühürlerin başka birisine verilmek üzere giderken kendisine verildiği malûmât olarak yazılmış. Başka bir şey değil efendim.

— Sizin merkeze karşı İstanbul teşkîlâtından gayrı vazîfeniz var mı?

— Hayır efendim. Vasıf Bey'le Ali Fuad Paşa veya Rauf Bey konuşmuşlar. Arkadaş bulunan yerlerde teşkîlât onlara yazılacak, olmayan yerlerde bizzât yapılacak; bunun üzerine Vasıf Bey'e bir iki yeri bırakmışlar. O sûretle Vasıf Bey yazmışdır.

— Ziya Hurşid'e de vazîfe vermişsiniz?

— Vazîfe vermek sûretiyle değil. Emin Bey işi üzerine olmayınca orada kim var, demişler. Ziya Hurşid var. Bunun üzerine ona verilmişdir.

Müddeî-i Umûmî — Efendim! Bir cürm olmak itibârıyla bir şey sormayacağım. Fakat bir nokta-i tarihiyenin tenvîri nokta-i nazarından bir şeyi söyleyeceğim. Rauf Bey'in muhâlefete geçmesine Meclis dâhilinde ifrâtkâr hareketlerin sebebiyet verdiğini, Beyefendi ifâde etmek istediler.

— Tahmîndir.

Müddeî-i Umûmî — Şimdi efendim! Memleket istiklâline kavuşdukdan sonra memleketde asrî, güzel bir idârenin vücûda getirilmesi zarûreti vardı. Eski Büyük Millet Meclisi şekli hukuk-ı idâre ile pek kabil-i telîf değildi. Binâenaleyh memleketde Cumhûriyet ilân etmek lâzım geliyordu. Sonra Cumhûriyet ilân edilince, eski hânedânın memleketde durması tabîî memleket için felâket idi. Binâenaleyh Beyefendi'nin ifrâtcılar dedikleri şahsiyetler ve zevât memleketde Cumhûriyet'i ilân etdi. Ve memleketden hânedânı kovdu. Sonra tamâmen garblılaşma lüzûm ve zarûreti vardı. Onun için tamâmen ve bilâ kayd ü şart Avrupa medeniyetini almak zarûreti vardı. Bunun için şeklen Avrupa medeniyetini temsîl etdiğimiz gibi, Kanûn-ı Medenî ile rûhen de Avrupa medeniyetini temsîl etmiş olduk. İfrâtkâr demek istedikleri hareket bunlar mıdır? Bunu soruyorum.

— Hayır efendim. Bendeniz ve zât-ı âlîleri gibi bize takaddüm eden milletlerin nasıl yaşadıklarını, ne safhalar geçirdiklerini, nereye gitdikleri ve teşkîlât-ı siyâsiyelerinin tekemmülü ne olduğunu takib ediyorum. Bu hareketin nereye vardığı malûmdur. Mütekâmil ve son şekillerini çizip kesmek lâzımdır. Birinci Meclis bunu yapamadı. Çünkü memleketde vaziyeti tayîn etmek lâzımdı, memleket daha kurtulmamışdı. İkinci Meclis, memleket toplandıkdan sonra bunu yapdı. Pekâlâ yapdı. Bendeniz bunu demiyorum. Ricâl-i devlet arasında fikir nokta-i nazarından müsâmaha fikri olursa, siyâsî hayât inkişâf eder, zâhir bu mevcûd olmadı ki arkadaşlar ayrıldı. Kusûr kimindir? Ben onu bilemem.

Müddeî-i Umûmî — Mesele zihniyet meselesidir. Rauf Bey'in zihniyeti Cumhûriyet'i hazmetmekden çok uzakdır ve işte onun için ayrılmışlardır.

— Efendim, bendeniz fikir ve maksadımı söyledim zannediyorum; tarih bize gösteriyor ki yapdığı ve gördüğü işte müsâmaha görenler kendini taht-ı emniyetde görerek o fikrini memleketde ileri sürer ve yürütür, müsâmaha görmezse inkişâf olamaz, darılır.

Reis — Müsâmaha inkılâblarda tehlikelidir.

— Şübhesiz ama...

— Rauf Bey'le alâkanızı söyleyiniz.

— Rauf Bey'i daha evvelden az tanırım. Fakat Sivas'a geldikden sonra daha iyi görüşdük. Dostlukdan, arkadaşlıkdan, muhabbet-i

mütekabileden başka bir his yokdur. Ve burada Meclis'de geldikleri zaman Malta'dan gelmiş ve arkadaşlar arasında tanıdığımız bir arkadaşdır. Sevindik. Çünkü ilk evvel bu işlerde çalışmışdı. Benimle başka hiçbir alâkası yokdur.

— İkinci Grub'la alâkasını söyleyiniz?

— Hiçbir alâkası yokdur. Zannederim ki kendisi Birinci Grub'dan bulunuyordu. Ben zâten Birinci, İkinci grub tabîrlerini fazla görüyorum. Bizimle dostlukdan başka hiçbir alâkası yokdur. Bendeniz o zamanlar burada bulunduğumuz için biliyorum ki katiyyen bir alâkası yokdur.

— Kâfî, çıkınız.

Hüseyin Avni Bey'in Muhâkemesi

— İzmir'deki muhâkemenizde Terakkiperver Fırka'yı teşkîl edebilmek için Kara Kemâl ile nasıl temâsa geldiğiniz etrâfında bazı şeyler sorduk. Kara Kemâl ile temâsınızı ve onların kuvvetinin ne olduğunu anlamak ve bunu bir tecrübe edeyim diye tarafdâr olduk, dediniz. Hâlbuki Kara Kemâl ile daha evvelden bir iki ictimâ yapdığınız ve temâsa geldiğiniz buradaki bazı arkadaşlarınızın ifâdesinden anlaşılıyor. Buradaki bazı arkadaşlar böyle ifâde etdiler. Birinci Büyük Millet Meclisi dağıldıkdan sonra, Kara Kemâl'in Ankara'ya geldiği bir sırada veyâhûd İstanbul'da, intihâbâtı İttihadcıların İkinci Grub'la birlikde takib etmesi için bir müzâkere yapmışsınız. Bu nasıl oldu ve nerede oldu? Dinleyelim.

— Müsâade buyurursanız bunun safahâtını arz edeyim. İzmir'de heyecân var idi. Mahkemenin serî hareket etdiğini görüyordum. Onun için ber-tafsîl arz edeyim. Suâli anlayamamışdım. Ve îzâhât-ı kâfiye de verememişdim. Kara Kemâl ile münâsebetimizi minel-evvel arz edeyim. Kara Kemâl Bey Ankara'ya geldiği zaman bir gün beni yanımızdaki lokantaya götürdü, gel bir çay içelim, dedi, gitdik. Grub'un mâhiyetini hâricde anlamadıklarını ve bir fırka hâlinde gösteremediğimiz için bize sükûnet tavsiye ediyordu.

— Hangi tarihde, Meclis dağıldıkdan sonra mı?

— Hayır, Meclis hâl-i ictimâda idi. Kara Kemâl ile olan münâsebetimin bütün safahâtını anlatacağım. Kendisini bizi, yani İkinci Grub'u tenkid eder vaziyetde gördüm. Ve dedim ki seni bîtaraf

olarak dinlemiyorum. Geçdik gitdi. Sonra Meclis dağılmadan evvel mebûs iken ben İstanbul'a gitdim.

— İntihâbâtda birlikde çalışmaya dâir görüşdüklerinizi söyleyin.

— Birlikde çalışmayı arz edeyim. Fırka'nın teşekkülü esnâsında birgün Tünel'den inerken Rauf Bey bana râst geldi.

— Suâlin cevâbı değişdi. Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü zamanından bahsediyorsunuz. Onu sormadık, daha evvel Birinci Büyük Millet Meclisi dağıldıkdan sonra, İkinci Büyük Millet Meclisi'nin intihâbâtına iştirâk edebilmek için bir pazarlık yapmak istemişsiniz.

— Pazarlık yok efendim.

— Burada, Kemâl Bey'in Samanpazarı'nda oturduğu evde?

— Bendeniz Kemâl Bey'i burada, Nail Bey'in evinde gördüm. Samanpazarı'nda Kemâl Bey'in evine gitmedim ve Kemâl Bey'in nerede oturduğunu da bilmem.

— Rahmi Bey'in bulunduğu ictimâda?

— Rahmi Bey falan yokdu. Nail Bey, Kemâl Bey var idi. Bizim arkadaşlardan 3-5 kişi var idi. Orada intihâbâta âid bir şey görüşülmedi. O vakit Meclis'in feshi mevzû-i bahs değildi. Yemek yedik.

— Akşam yemeğine davetli idiniz.

— Evet, intihâbâta dâir bir şey görüşülmedi. Meclis devâm ediyordu. Meclis'in feshi bile mevzû-i bahs değildi.

— Meclis devâm ederken Nail Bey'in evinde bir kerre görüşmüşsünüz. Onu Salahaddin Bey'den anladık.

— Arz edeyim efendim. Nail Bey'in evinde Kemâl Bey'i gördüm. Birgün bana, ben gideceğim, gel, sana biraz nasîhat vereyim, dedi. Kendi başımıza çayhâneye geldik. Hattâ çıkarken dargın çıkdık. Dedim, arkadaş sen bîtaraf değilsin. Hep bizi tenkid ediyorsun. Çünkü o sırada İzmit mülâkatını yapmış idi.

— Burada görüşdüğünüz daha ne idi?

— Kendisi, Grub'un mâhiyeti anlaşılmadığından gayeye muhâlif insanlar var zannediyordum. Hâlbuki gayeye muhâlif değilmişsiniz. Bir de Misâk-ı Millî'den başka bir şey düşünmüyorsunuz. Hâricde bir muhâlefet hissi var. Hâlbuki bu, hârice hüsn-i tesîr yapmıyor. Sizi gayeye muhâlif gibi telâkki ediyorlar. Sukûnetle hareket etmenizi tavsiye ederim, diye nasîhat gibi şeyler söyledi. Ben de,

sen bîtaraf olarak söylemiyorsunuz, dedim. İşte bu kadar. İntihâbât etrâfında o vakit bir şey görüşülmedi.

— Samanpazarı'ndaki evine gitdiniz mi?

— Samanpazarı'nda oturduğu evi bilmem.

— Sonra intihâbât esnâsında İstanbul'da görüşdünüz mü?

— İntihâbât esnâsında Beşiktaş'a bir ziyâfete gitdik. Kemâl Bey geç vakit geldi. Fakat öyle bir intihâbât pazarlığı falan olmadı.

— Niyazi'nin evine mi?

— Evet, Niyazi'nin evine. Bir iftâr ziyâfeti yapmışlardı. Kendisi yokdu. Sonradan geldi.

— Kimler vardı?

— Pek tanıdığım kimseler yokdu. Vasıf Bey'in kardeşi var idi. Niyazi vardı. Çoklarının ismini bilmiyorum.

— Kara Kemâl de var?

— O geç geldi. Ben bir saat kadar kaldım. Zâten tiyatroya davetli idim. Biraz oturdum gitdim. İntihâbâta iştirâk bahisleri vardı.

— İntihâbâta iştirâk etmiyoruz mu dediniz?

— Evet, İkinci Grub esâsen dağılmışdı. Fırka hâlinde değil idi. Zâten kimsenin vekâletini de hâiz değil idik. Ve kimseye de vekâlet vermiş değil idik, herkes dağılmışdı. Onun için İkinci Grub nâmzedliğini vazetmiş değildir.

— Bu Ankara'daki ictimâınızda, yâhûd davetde kimler var idi?

— Hatırımda kaldığına göre Vasıf, Salahaddin, Necati var idi.

— Emin Bey var mı idi?

— Yokdu zannederim.

— Başka?

— Kara Kemâl, Nail, Nail'in kardeşi Şükrü beyler var idi.

— Rahmi Bey var mıydı?

— Hayır, onu tanımam bile.

— Ardahan Mebûsu Hilmi Bey var mı idi?

— O da vardı.

— Orada âtiyen birleşebilmek için hiçbir şey geçmedi mi? Meselâ iskandîl falan etmediniz mi?

— O bizi iskandîl ediyordu. Ben kendisine dedim ki, siz siyâsetle iştigal edecekseniz hangi tarafı münâsib görüyorsunuz, dedim. Vallah ben teşkîlâta tâbi bir adamım. Tek başıma bir adam değilim. Yalnız ben burada her iki tarafı dinledim. Gayeniz müşterek. Birleş-

me esâsını düşünmüşdüm, dedi. Sonradan işitdim. Bir fırka teşkîl etmek istiyormuş, bu orada mevzû-i bahsolmadı.

— İstanbul'da Beşiktaş'daki ictimâda kimler var idi?

— Vallah iyice isimlerini tanımıyorum. Niyazi vardı. Kardeşi vardı. Vasıf Bey ve kardeşi vardı. Hüdai Bey nâmında bir asker vardı.

— Süvârî kaim-makamı?

— Rütbesini bilmiyorum. Askerî kaim-makamlardan zâbit Behçet Bey vardı.

— Hafız Besim?

— Çoğunun ismini bilmiyorum. Unutmuşum.

— Nail var mı idi?

— Hayır, yokdu.

— Kaç kişi kadar idiniz?

— Yedi sekiz kişi kadar.

— Söylediğim zâbitler tarafından Nureddin Paşa'nın nâmzedliği meselesi mevzû-i bahsoldu mu?

— Hayır.

— Ne esâs üzerine toplanmışdınız?

— Efendim! İstanbul'a gitdiğim zaman bir hafta zarfında 36 tane iftâr daveti aldım, o davetler meyânında bendeniz de oraya gitdim.

— Onları tanımıyorsunuz değil mi?

— Ondan sonra o adamları gördüm, tanıdım.

— Onlardan hiç eskiden tanıdığın var mı idi?

— Hayır.

— Kara Vasıf Bey var mıydı?

— O da yokdu. Bunlar efendim bizi tanımak istiyorlardı.

— İkinci Grub'dan kim vardı?

— Kimse yokdu.

— Sizi kim davet etdi?

— Niyazi Bey'in davetine gitdim.

— Niyazi Bey'in kim olduğunu bilir misin?

— Bilmem efendim. Daha bildiğim birkaç yere gitdim. Hulûs niyetle gitmiş idik. İstanbul bize hürmet gösteriyordu.

— O sizin gitdiğiniz eve Reşid, Edhem, Hacı Sami falan dâimâ gider gelir, orası onların karargâhı idi.

— Bilmiyorum.

— Bilmiyorsan şimdi öğren!

— Ondan sonra yüzlerini görmedim.

— Orada bir şeye karar vermediniz mi?

— Hayır, vermedik. Orada intihâbât meselesini mevzû-i bahsetdiler. İntihâbâta iştirâk etmemeye karar verdiklerini söylediler. Ve bizim de ne sûretle çalışacağımızı sordular. Ben de bizim kudret-i intihâbiyemiz yokdur. Yani zümre hâlinde değiliz. Arkadaşlar dağıldı. Ferden kudret-i intihâbiyesi olanlar nâmzedliklerini koyarlar, dedim. Biz bir fırka hâlinde değiliz. Bizim mesâîmiz yalnız maksûrdur, dedim.

— Başka Kara Kemâl ile ne vakit buluşdunuz?

— Başka Kara Kemâl ile bu fırka münâsebetiyle görüşdüm efendim. Tünel'den bir gün çıkıyordum. Rauf Bey'e tesâdüf etdim. Vasıf'ı gördün mü, dedi. Hayır, dedim.

— Ne vakit?

— Eylül'de. Dedi ki meclisde teşekkül edecek fırka programını yapacakdır. Bunun için İstanbul'da vaziyet-i hâzırayı ihtiyâcâtı anlamaya, müttefiklerinin mütâlaasını almaya karar verdik. Bunun için Kemâl Bey'e mürâcaat etdik. Vasıf'ı alıp, siz de gidin görüşün. Sizin alâkanızı celbetmek isteriz, arzunuz var ise not ederiz, o sûretle program encümeninde müzâkere edilir, dedi.

— Bunu Rauf Bey söylüyor değil mi?

— Evet.

— Söylerken başka kimesne var mıydı?

— İkimiz idik. Dedi ki arkadaşlarınıza tesâdüf ederseniz onları da alırsınız. Kemâl Bey'e gidersiniz. O dâimâ yazıhânesindedir, dedi. Bir gün sonra Vasıf Bey yazıhâneye geldi. Ne dersiniz, bizden böyle program falan istiyor, dedi. Veririz, dedik. Kara Vasıf Bey elinde bir program vardı, dedi ki: Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne âid o devre göre bir programımız vardır. Bunu Cumhûriyet devrine göre ıslâh ederiz. Salahaddin Bey'in evinde bunu ıslâh etdik. Kemâl Bey'e gitdik. Kemâl Bey bizdeki fırkaların fecâyiinden bahsetdi ve dedi ki bizden istediler. Bizim programımız yanımızda değil, dediler. Öyle ise yarın getirirseniz görürüz, dedik. Alâkalanmak isterim, böyle umûrdîde adamlar bakalım. Nasıl görmüşler, nasıl yapmışlar. Bir gün gitdik. Masasının gözünden bir kâğıd çıkardı. Âdî bir kâğıd üzerine 7-8 satırlık bir şey idi. Usûl-i mâlî şöyle olmalı, meclis-i umûmîler böyle olmalı diye beş altı maddelik bir program okudu.

— Beş altı madde mi dediniz?

[Resmî Zabıtlar: LVI]*

Hüseyin Avni ve Kara Vasıf beyler İstiklâl Mahkemesi'nde Kara Kemâl ve Rauf Bey'in faâliyetlerini îzâh ediyorlar.

Terakkiperver Fırka'nın teşekkülü etrâfında – Rauf Bey'in tavsiyeleri – İki tarafı da idâre etmek isteyen adam – Kara Kemâl iş başında – Rauf Bey ile Kara Kemâl aynı gaye peşinde – Perde arkasında kim vardı? – Samanpazarı'nda ziyâfet – Nail'in itirâfları – İkinci Grub'un son kararı – İntihâbât esnâsında Kara Kemâl'i ziyâret – Kara Kemâl'in kuvvetleri nedir? – İntihâbâtdan sonra.

— Altı mı, yedi mi bilmiyorum. El bile sürmedim. Kendisi okudu, pekâlâ ama, dedim. Ben vâsi büyük bir program göreceğim diye bekliyordum. Ondan sonra çıkdık. Ve bir daha teşkîlâta âid bir şey görüşmedik. Ondan sonra gazetelerde intişâr etdi. Daha pek çoklarından esâslar olacağını söylemişdi. Kimlerden aldı ve ne aldı, bilmiyorum, fırka programını neşretdi, gazetelerde gördük. Kemâl Bey'le temâs ve münâsebetimiz bundan ibâretdir.

— Rauf Bey Kemâl Bey'le görüşmek ve konuşmanızı neden arzu ediyordu?

— Zannederim Rauf Bey Kemâl Bey'le beraber çalışmak istiyordu fakat bize sarîh söylemedi. Biz de sormadık.

— O buyurduğunuz 8-9 madde, yâhûd 6 maddelik program Terakkiperver Fırka'da mevzû-i bahsolanlardan mı?

— Reis Beyefendi, onu bize madde hâlinde okumadı. Meselâ, biz usûl-i mâlîyi böyle düşünüyoruz, dedi. Terakkiperver Fırka programına derc edildi mi edilmedi mi, bilmem. Evrâk nezd-i âlîlerindedir. Yani onların teklîfi, bizim teklîfimiz yedinizdedir. Kendisi okudu. Kâğıdı elime bile almadım.

— Şurada dokuz maddelik bir program var. Bunu Kemâl Bey size gösterdi mi?

— Bakayım beyim. Hayır, bunu hiç görmedim. Bundan bir bahs yokdur, bize sarı kâğıd üzerinde yazılı ve not hâlinde bir şeyi gös-

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1874, 25 Eylül 1926, s. 4.

terdi. Meselâ, usûl-i mâlî şöyle olmalıdır falan, diye okudu. Hattâ bendeniz bizimle âlây zannediyor etdim.

— Fakat teşkîl edilecek muhâlif bir fırkanın programı olmak üzere müzâkere ediyorsunuz?

— Müzâkere değil efendim, bir not hâlinde veriyor. Bizi Rauf Bey'in göndermesi, zannederim sırf görüşdürmek içindir. Hattâ resmî ve soğuk bir şekilde kabûl etdi. Kendisinin programını da bizim elimize vermedi. Yalnız hutût-ı esâsiyesini gösteren bazı notlar gösterdi. Yoksa müzâkere şeklinde ortada bir program yokdu. Ve samîmî bir meclisimiz de yokdu.

— Sizin mütekabilen bir programınız var mı idi?

— Daha evvel vermişdik efendim. Zâten Rauf Bey'in sözü, fikrinizi not etdirin. Daha bazı mütefekkir insanlardan alacak, sonra bana verecek idi.

— Şimdi Rauf Bey'in şu tarz-ı hareketi teşebbüsü yalnız sizin şahsınız için değil, İkinci Grub nâmınadır ve aynı zamanda sizi Kara Kemâl ile birleşdirmek istemesini nasıl telâkki edersiniz? Yani sizinle birleşdirilmek istenilen Kara Kemâl'in şahsı mı, yoksa onun temsîl etdiği fırka mı?

— Bunlar sarâhaten görülmüş şeyler değildir.

— Tabîî İttihadcıları kasdediyor.

— Beyefendi ben İttihadcıları bize rakib telâkki ederim.

— Kimi?

— İttihadcıları. Çünkü Harekât-ı Milliye'de birtakım şahsiyetleri bilirdi, o şahsiyetler de parçalandı. Bu şahısların parçalanmasından istifâde etmek isteyen bir İttihadcılar vardı. Ben öyle görürdüm ki bizi dâimâ kendilerine rakib addederler. Ve bizi öne sürerek ve bizi mücâdele ile meşgul ederek, arkadan kendileri eski fırkalarını meydana getirmek için çalışırlar, hissi bendenizde vardı.

— Bunu nereden hissediyordun?

— Bu his şudur. On beş senelik mücâdele geçirmiş bir fırkadır ve ikiye ayrılmışdır. Bunun birisi bugün nâmları unutulmuş en fenâ bahislerde isimleri geçiyor. Meselâ iâşeci falan, tabîî bunlar Harekât-ı Milliye'de gölgede kalmışlardı. Bunlar bir mahsûsât efendim.

— Fakat bilâhire birleşdiniz?

— Hayır efendim.

— Pekâlâ birleşmeye doğru yürüdünüz.

— Hayır efendim. Bizi Rauf Bey bir defa sevketdi. Ve mâhiyetini de bilemem. Fakat kuvvet-i kalb vermek istedi.

— Peki, Rauf Bey'in bunlardan maksadı ne idi?

— Kuvvetli görünmek.

— Kendi başına İkinci Grub ile İttihadcıları toplamak istiyor değil mi?

— Efendim sonra fikrini başka türlü söylüyordu.

— Ne vakit?

— Teşkîlâtda. Teşkîlât zamanında bunları alalım, derken, sonra kendisi, bunlar zaîfdir. Bunların bin türlü şeyleri vardır, dedi.

— Hangi teşkîlâtda söylüyor?

— Terakkiperver Fırkası'nın teşkîlâtı esnâsında dedim ki bunlar gelmiyor, pusu kurup sonra biz muvâzene fırkası gibi bir fırka teşkîl etmek emelleri olmasın, dedim. Rauf Bey de hayır, artık onlar dağılmışdır, parçalanmışdır. Onun imkânı yokdur, dedi. Rauf Bey'in bana sarâhaten söylediği bunlar idi. Bunlar dağılmış, bir kısmı Halk Fırkası'nda, bir kısmı şurada burada, açıkda kalmış 3-5 adamdır. Bunların da sözü birbirine geçmez. Bunları almak kuvvetden ziyâde zaaf verir. Bunları sarâhaten Rauf Bey söylemişdir.

— Pekâlâ Terakkiperver Fırka'ya aldığınız Canbolat ve Şükrü beyler onlardan başka bir şey midir?

— Onlar mebûs efendim.

— Mebûs ama onların hesâbına bir elemandır.

— Onlar evvelce Halk Fırkası'nda idiler. Onlar muhâlefete geçerken Halk Fırkası'ndan geçdiler. Onun mesûliyeti varsa herhâlde başkadır.

— Size ilk sorduğum suâl, Kara Kemâl Ankara'ya geldiğinde Samanpazarı'nda bir ev vardır, orada oturmuşdur.

— Gitmedim, bilmem.

— Siz de dâhil olduğunuz hâlde Nail Bey o evde toplandığınızı söylüyor.

— Yanlışdır. Ne evine gitdim ve ne de ev bilirim. Ben yalnız Nail Bey'in evine gitdim.

— Nail Bey'i şimdi getireceğiz, yüzleşdireceğiz.

— Yanlış söylüyor, belki unutmuşdur.

— Mesele sizin ifâde etdiğiniz şekilde değil, Kara Kemâl ile tamâmen anlaşabilmek ve birleşebilmek maksadıyla temâsa geldiğinizi Necati Bey ifâdesinde sarâhaten söylemekdedir, ifâdesini bir kerre dinleyin.

[*Necati Bey'in İzmir'deki ifâdesi okundu.*]

— Necati Bey'in ifâdesini dinlediniz. Bak! Necati Bey, siz, Salahaddin, Vasıf beyler beraber imişsiniz.

— İfâdesini dinledim efendim. Bu endişe hepimizde vardı. Arz etdiğim gibi bu işde en çok ısrâr eden bendenizdim, geçende arz etmiş idim. Bu İttihadcılar kimlerden ibâretdir, diye merâk ediyordum. O zamandan programdan falan bahsedilirken Kemâl Bey hevâhişger idi. Sonradan girmemesi üzerine biz şübhelendik. Ve bunları ayrı bir fırka yapacaklar, dedik. Geçende yine arz etmiş idim. Kemâl Bey'i davet etdik. Mâdâm beraber çalışacağız, bunun lüzûmuna kanisiniz, buyurun siz de bizim fırkamıza dâhil olunuz, dedik. Dedi ki ben arz etmişim bundan sonra fırkalara giremeyeceğim. Yalnız müzâheret edeceğim. Hattâ ben suâl etdim. Sizi hevâhişger görüyordum. Program kanâatinize uygun değil mi? Veyâhûd başka bir fırka teşekkülünü mü düşünürsünüz, dedim. Hayır, program iyidir, arkadaşlara da hürmetkârım, yalnız siyâsetle uğraşmayacağım. Fırkalara girmemeye ahdetdim. Bir de bizim ticârethânelerimiz var. O ticârethâneler varken bil-fiil çalışamayacağım, dedi. Biz de ısrâr etdik, yani Salahaddin Bey'in evine davet etmemizin sebebi budur. İkinci bir fırkanın arkadan takib etmemesi için dâhil olmuş görünsün, denildi. Fakat girmedi. Sonra en çok para meselesi vardı. Bir fırka teşekkül ederken İstanbul gibi bir muhîtde 50-60 bin lira lâzım idi. Hâlbuki ben Şükrü Bey'e sordum, ne kadar paranız var, dedim. Arkadaşlar arasında on bir bin lira kadar bir para tedârik etdik, dedi. Ben de dedim ki karşımızda bir Halk Fırkası var. Yarın arkamızdan bir de İttihadcı çıkarsa onların İstanbul'da teşkîlâtları daha kuvvetlidir. Onun için...

— Siz bu Şükrü Bey'i falan onlardan gayrı mı farz ediyorsunuz?

— Şükrü Bey o vakit Kara Kemâl'in aleyhinde söylüyordu.

— Ne gibi?

— Teşkîlât zamanı bize karşı onun aleyhinde idâre-i kelâm ediyordu.

— Terakkiperver Fırka'yı küşâd etdiniz, Abdülkadir'i nerelerde, ne sûretle istihdâm etmek istiyordunuz?

— Abdülkadir'i merkez, Harput veyâhûd evvelce memûriyet yapmış olduğu yerlere göndermek istiyordu. Kendisine teblîg etmişler. Bir gün gördüğüm vakit bana böyle bir teklîf var. Gitmeyeceğim, diyordu.

— Heyet-i idârenin kararıyla ve Ali Fuad Paşa imzâsıyla teblîgat vardır.

— Bilmiyorum. Belki.

— Ziya Hurşid'e ne vazîfe verdiniz?

— Ziya Hurşid'e vazîfe vermedik. Merkez bize kimi tavsiye edersiniz, dedi. Biz de Emin Bey'i, dedik, fakat Emin Bey ticâretle iştigal etdiği için siyâsetle iştigal etmeyeceğim, dedi. Ve bu Fırka'ya girmedi. Bizim tanıdığımız Ziya Hurşid var, dedi.

— Emin Bey ne için Fırka'ya girmedi?

— Girmedi efendim, ben ticâretle iştigal edeceğim, artık siyâsetle uğraşmayacağım, dedi. Zâten Emin Bey'e Rauf Bey tarafından teklîf edilmiş, Emin Bey de kabûl etmemiş.

— Nerede?

— Yazıhânede. Rauf Bey de söylüyordu, biz de ısrâr ediyorduk, fakat Fırka'ya girmeyeceğim, siyâsetle iştigal etmeyeceğim, diyordu

— Hâlbuki müzâkerelerde bulundu?

— O arkadaşlık kabîlinden idi. Müzâkere şeklinde değildi. Hattâ bize de söyledi ki Fırka'ya girmeyin, ticâretle uğraşalım, dedi. Katiyyen siyâsetle alâkadâr olmak istemiyordu.

— Nail Bey'in İkinci Grub'la alâkası ne kadardır?

— Bir arkadaşlıkdan ibâret. İkinci Grub'da kardeşi vardı.

— Onu kardeşi getirmedi. O İkinci Grub'a karşı Şükrü'yü getirdi.

— Kardeşi gelmeden zâten o vakit Grub yokdu.

— Rauf Bey'in İkinci Grub'a alâkası ne idi?

— Rauf Bey oynak idi. Birinci Grub'la alâkası ne kadar ise, İkinci Grub'la da o kadardı.

— Oynak mı idi?

— Evet. Biz ona itimâd etmez idik. Yani öyle bir hâlde idi ki bizim için şâyân-ı itimâd değildi. Meclis müzâkerâtında en çok karşımıza çıkan Rauf Bey idi.

Kılıç Ali Bey — Başka zamanlarda sizinle beraberdi.

— Değil idi, yalnız Vasıf Bey'in dostudur.

— Nail Bey'in şöyle bir ifâdesi vardır: Terakkiperver Fırka'yı yapmak için İttihad ve Terakki nâmına Cavid Bey'in evinde toplamak falan ki bunların bir mukaddemesi vardır. Bu mukaddemeyi evvelâ İkinci Grub'la İttihad ve Terakkiciler anlaşmak istediler. Ve burada Samanpazarı'ndaki evde Kemâl Bey'le temâsa geldiler. İntihâbâta iştirâk etmek ve birlikde çalışmak için, diyor. Bunu İkinci Grub teklîf ediyordu. Fakat Kemâl Bey bunu istemedi, diyor. İkinci Grub'la anlaşılır da intihâb mücâdelesine girişilirse 15-20 kişiyi mebûs yapmak kabil olacakdı. Bunu Kemâl Bey düşündü ve istemedi. Bilâhire başka şekilde intihâbâta iştirâk etmediler. Fakat bir muhâlefet fırkası meydana getirmek istediler. Ve bu sûretle İttihad ve Terakki nâmına Cavid Bey'in evindeki ictimâı yapdılar. Ve daha sonra da onu takib etdirmek için Terakkiperver Fırka'yı vücûde getirdiler, diyor.

— Bunlar ince işlerdir, entrikadır. Ben bunların içine girmedim. Haberim de yokdur. Ben sarîh, açık, vâzıh iş yaparım. Ankara'ya Kemâl Bey gelmiş idi. İki Grub'un arasını bulmak istiyorum diyordu. Fakat o vakit Meclis devâm ediyordu. İntihâbât mevzu-i bahs değildi, sonra birleşmek esâsı falan da yokdu. Siyâsetle çalışacaksanız tebellür eden iki kanâat vardır. Bir fırka değiliz, zâten iki tarafın da programı yokdur. Bize Meclis'de müzâheret olabilir, başka bir şeyi olamaz, iki grubun da gayesi Misâk-ı Millî'dir. Bunun tahakkukuna çalışıyoruz. Başka emelimiz yokdur. Muhâlif bir fırka teşkîl etmek hatırımızdan geçmemiş, mesâîmiz gözünüzün önünde cereyân etmişdir. Kemâl Bey'i bilmiyoruz ki onunla birleşelim.

Reşid Galib Bey — Bir defa Kara Kemâl'in nezdine gitdiğiniz vakit size sarı kâğıd üzerine bir program göstermiş. Bu programda usûl-i mâlîden bahsediyordu, dediniz. Tabîî, siyâsî programda yalnız usûl-i mâlîden bahsedilmez. Usûl ve şekli-i hükûmet hakkında neden bahsetdi?

— Onları arz etdim. Onlarda formül olarak cumhûriyet fikri varmış. Onu fırka düşünecekdir, diyor.

Reşid Galib Bey — Demek Kara Kemâl'in kafâsında o vakit cumhûriyet fikri varmış?

— O vakit zâten Cumhûriyet vardı efendim.

Reşid Galib Bey — İlk temâsınızda Cumhûriyet ilân edilmiş mi idi?

— Evet.

Reşid Galib Bey — İyi tahattur ediyor musunuz?

— Elbet. Fırka programı yapacakdır. Biz bunlara hükûmetin şekli cumhûriyet olsun diye ukalalık yapmadan, bu bizim aklımıza gelmiş değil, zâten tahakkuk etmiş bir şeydir. İlâve edilmesi lâzım gelen, meselâ prensib olarak idâre-i mâlî nokta-i nazarından şu prensibi kabûl etmeli. Meclis-i umûmîlerin salâhiyeti şu olmalı, gibi şeyler diyordu. Diyorum ya bununla âlây ediyor zannetdim efendim.

Reşid Galib Bey — Meclis-i müessesâtdan bahsolunuyor mu idi?

— Hayır.

Reşid Galib Bey — İki meclisden bahsolunuyor mu idi?

— İki meclisi bizzât biz not etdik.

Reşid Galib Bey — Demek o not ediyordu?

— Evet.

Reşid Galib Bey — Rauf Bey size diyor ki: Siz İkinci Grub'la, Kemâl Bey'le temâs etmelisiniz. Siz İkinci Grub da kalkıyorsunuz tıpış tıpış Kara Kemâl Bey'le temâs ediyorsunuz. Aradan biraz zaman geçiyor. Rauf Bey size diyor ki, Kara Kemâl zümresi bir sebeb-i zaafdır. Onlarla temâs etmemek lâzımdır. Onu da ilk sözü gibi bilâ-muhâkeme kabûl ediyorsunuz ve onları da sebeb-i zaaf görüyorsunuz; bu söylediğinizin her ikisini de kabûl etmek lâzım gelirse, sizin bir kukla vaziyetinde Rauf Bey'in elinde oynatıldığınızı da kabûl etmek lâzım gelir. Şimdi hangisinde ısrâr ediyorsunuz?

— Şimdi ısrâr edecek bir şey yokdur. Birisi kuvvet-i kalb olarakdır, arz etdim. İttihadcılar bize müzâhir gibi kendisini satmak istedi. İkinci Grub kelimesi de, ricâ ederim şey etmeyelim, ben tek adamım ve Hüseyin Avni'yim. Arkadaşlarımın vekâletini hâiz değilim. Kimseye de vekâlet vermedim. Rauf Bey bizi sevkederken kukla gibi değil, temâsa geliniz, not etdiriniz, ricâ ediniz, diyor. Bunu sarâhaten değil, îmâen söylüyor. Demiyor ki sarâhaten kuvvet-i kalbdir,

Reis Bey'in suâline karşı ben bunu söyledim. Yani kendisini kuvvetli göstermek istiyor. Kemâl Bey ricâ etdi, biz de not etdik ve Kemâl Bey yazıhânesinde toplandık ve beraber çalışacağız tahmîn etmişdim. Bu şık böyledir; ikinci mesele, benim ısrârım üzerine Rauf Bey söyledi. İttihadcılar sebeb-i zaafdır. Onlar hakkında bin söz vardır, diye bunu sarâhaten söyledi.

Reşid Galib Bey — Rauf Bey sizi Kara Kemâl ile temâsa sevketmeden evvel İttihadcıların üzerinde bin tane leke olduğunu bilmiyor mu idiniz?

— Bilmiyorduk.

— Bilâhire bunu muhâkeme etmediniz mi?

— Bizce İttihadcı falan mevzû-i bahs değildir. Bizim neşretdiğimiz programa herhangi bir İttihadcı gelse menedemeyiz, memleketde ticâret ve sâire yapan hukuk-ı medeniyesine sâhib bir adamı menedemez.

— Her hâlde Rauf Bey'in telkinâtı altında gitdiniz?

— O kadar kukla değiliz.

Reşid Galib Bey — Söze başlarken, Kara Kemâl ile temâsına taalluk eden safahâtı aynen söyleyeceğim, dediniz. Hâlbuki safahât hakkında hemân hemân hiçbir şey söylemediniz. İzmir'den söylediklerinizden bir kelime fazla bu zabıtlara geçmemişdir. İzmir'de iken vaziyeti kavrayamadığım için kısa söylemiş idim. Şimdi tafsîlen söyleyeceğim, demiş idiniz. Hâlbuki hiçbir şey yine söylememiş oluyorsunuz?

— Reis Bey'in orada tahtıesine dûçâr oldum, nasıl girdiniz, dediler. Ben program üzerine girdim, dedim. Reis Beyefendi evvelini ketmediyor telâkkisiyle tahtıe buyurmuşlardı. Hâlbuki ketmetmeye sebeb yokdu. Çünkü Kemâl Bey'i yazıhânesinde iş yapar bir adam bilirdim. Evvel nasıl gitdik, programı nasıl yapdık, bunları îzâh etmeye vakit bulamamış idim. Onun için sizde inkâr etdiğim kanâati hâsıl oldu.

— Şimdi hakikat olan bir cihet vardır. Bütün dâvânın gösterdiği manzara: Siz İkinci Grub müdîrânı, Kara Kemâl emsâli İttihad ve Terakkici geçinenler birleşip bir fırka yapmaya karar verdiniz. Bunu alenen ifâde etmediyseniz de harekâtınız, gidiş ve gelişiniz, ictimâlarınız, yapdığınız program buna delâlet etmekdedir. Fakat

beri tarafda ikinci bir safha var. İttihadcı geçinen adamların içyüzü var. Siz bu adamların arkasına takıldınız, bir muhâlif fırkanın programı üzerinde yürürüz zannıyla, iş sû-i kasda kadar dayanmışdır. Siz de bu sûretle buraya gelmişsinizdir. Mesele budur. Şimdi siz basît bir şekilde Rauf Bey söyledi. Gitdik, Kara Kemâl ile görüşdükden sonra Salahaddin Bey'in evinde görüşdünüz, hâlbuki siz bunu basît çay ziyâfeti şeklinde göstermek istiyorsunuz ki bu doğru değildir. Tamâmen siyâsî bir maksadla anlaşmak istediniz ve bilerek anlaşdınız. Fakat bir yere kadar gitdiniz ve gitdiğiniz yeri göremediniz. Onlar perdenin arkasında başka türlü hareket etdiler. Artık muhâkeme devâm etmekdedir. Ziya Hurşid, Hafız Mehmed sizin arkadaşlarınızdır; Abdülkadir burada en çok sizinle düşer kalkardı, Kara Vasıf'ın, diğerlerinin arkadaşı idi. Bunlar hepinizin arkadaşı ki, sû-i kasdın birinci derecede fâilleridir. Şimdi sizden dâvânın inkişâfı için safahâtı açık olarak ifâde etmenizi ümîd ederdik. Memleketde Cumhûriyet ve kanûnlar oldukca, kanâat-i siyâsiyesini izhâr her vatandaşın hakk-ı kanûnîsidir. Ve bunun için size suâl sormayız, fakat sû-i kasda doğru giden maceranın safahâtını müteselsilen takib etmek mecbûriyetindeyiz; bunun için gayet açık olarak söyleyeceğinizi zannediyorduk, maalesef söylemediniz.

— Reis Bey! Sizi her şey üzerine temîn ederim ki: Ketmetmiyorum.

— Bunları bilerek yapdınız. Rauf Bey sizi, Kara Kemâl ve sâireyi etrâfına toplayarak ve paşalara falan yalan söyleyerek, aldatarak her grubun, her şahsın mizâcına göre hareket etmişdir.

— Bendeniz de aynı şeyi söylüyorum. Fakat İttihad ve Terakki'nin bizimle değil, kimse ile birleşmeyeceğine kani idim. Onlar tarihini yaşamış, biz onlara gölge oluyoruz. Onlar bizim mücâdelemizden istifâde etmek istiyorlar, bunun siyâsî tılsım yeri burasıdır. Maksadları bizi yıpratmakdan başka bir şey değildir. Bunu muhâkememde de söyledim. Teşkîlât arasında da söyledim. Onlarla birleşmedik. Fakat birleşmekden ziyâde teşvîk edilmişizdir. İki fırka yaparak ve bu ve bu fırkaları emerek yeniden bir İttihadcılık yapmak istemişlerdir. Onlar bizimle birleşemez. Biz öyle kolay kolay basamak olur insanlar değiliz. Belki gaflet ederiz.

— Beş dakika istirâhât etmek üzere celseyi kapatıyorum.

Kara Vasıf Bey'in Muhâkemesi

— Vasıf Bey! İzmir'de bir muhâkemenizi yapdık, fakat bazı cihetler eksik kalmış idi, şimdi onları tamâm ediyoruz. Kara Kemâl ile İkinci Grub nâmına ne vakitden beri müzâkerelere başladınız?

— Beyefendi, İkinci Grub nâmına Kara Kemâl ile hiçbir müzâkere olmamışdır. Malûm-ı âlîniz Grub, sırf Meclis'de îfâ-yı vazîfe eden ve hâricde zerre kadar irtibât ve alâkası olmayan bir parti idi. Binâenaleyh o nâma katiyyen kendisiyle bir müzâkere yapılmamışdır.

— Birinci Büyük Millet Meclisi'nin feshinden sonra Ankara'da Kara Kemâl ile temâsa gelmediniz mi?

— Gelmedim efendim. Yalnız feshinden sonra İstanbul'da temâsa geldim. Fakat burada değil.

— Yalnız mı, yoksa arkadaşlarınızla beraber mi?

— Yalnız.

— Niçin temâsa geldiniz?

— Para istemek için.

— Hayır o değil, siyâset meselesi, intihâbât meselesi için temâsa geldiniz.

— Hayır efendim. Yalnız intihâbâta iştirâk edip etmeyeceklerini sordum. Ve iştirâk etmeyeceklerini söylediler.

— Yalnız mı mürâcaat etdin?

— Evet.

— İkinci Grub nâmına mı?

— Hayır. Katiyyen İkinci Grub mevzû-i bahs değildir.

— Hâlbuki burada, Meclis dağılmazdan evvel, Nail Bey'in evinde bir ziyâfet dolayısıyla anlaşmak istediğinizi Nail Bey ifâde ediyor. Ondan başka Samanpazarı'nda, Kara Kemâl'in oturduğu evde, İkinci Grub Kara Kemâl'in temsîl etdiği iâşeci, İttihadcı kuvvetlerini birleşdirerek intihâbât mücâdelesi yapılmasına dâir görüşmüşsünüz?

— Beyefendi! İkinci Grub intihâbâtı sûret-i mutlakada her ferdin kendi arzusuna bırakmışdır. Nitekim intihâbât arasında bu gözükmüşdür. Binâenaleyh bu karar sarîhdir. Birinci Grub'ca da malûmdur. İkinci Grub nâmına müşterek bir intihâbâta girmek

meselesi yanlışdır. Mutlak bunda bir yanlışlık vardır, eğer ifâde böyle ise.

— Nail Bey'le yüzleşdireceğiz. Nail Bey'in evinde ictimâ etdiniz mi?

— Vallahi hatırlayamıyorum Beyefendi. Belki bulunmuşumdur. Nail Bey söylerse kabûl ederim.

— Kemâl Bey'i yemeğe davet etmişsiniz?

— Belki. Fakat hatırlayamıyorum.

— Samanpazarı'nda intihâbât meselesi için toplanmadınız mı?

— Toplanma değil efendim. Görüşdük.

— Yanınızda kimler vardı?

— Ben onunla yalnız görüşdüm. Başka kimseyi hatırlamıyorum.

— Erzurum Mebûsu Necati, Salahaddin, Hüseyin Avni birlikde görüşmüşsünüz?

— Katiyyen hatırlayamıyorum, Beyefendi.

Nail Bey'le Muvâcehe

— Nail Bey! Evvelki günkü muhâkemenizde Kara Kemâl ile İkinci Grub'un birlikde intihâbâta iştirâk edebilmesi için Ankara'da görüşdüklerini ve Samanpazarı'ndaki evde konuşduğunuzu söylemiş idiniz. Program üzerinde konuşduğunuzu da ifâde etmişdiniz. Bir daha söyleyin.

Nail Bey — Efendim, Samanpazarı'ndaki evde mi, yoksa diğer tarafda mı hatırlamıyorum, bir akşam Kemâl Bey'le toplanılmış idi. Tesâdüfen mi gelmişdi bilmiyorum. Siz vardınız, Salahaddin Bey vardı. Necati Bey vardı. O zaman görüşüldü. O zaman Meclis'in feshi ânı üzerinde idi. İntihâbâta iştirâk edebilmek için beraber hareket etmek tasavvur edildi. Ve Kemâl Bey de buna o zaman muvâfakat etmedi. Bu sûretle bir görüşme olmuşdu.

— Hangi evde olduğunu da söyle!

Nail Bey — Hangi evde olduğunu hatırlayamıyorum. Belki bizdedir.

— Yemek yenilmiş, sizin evde imiş. Kemâl varmış, bunlar varmış, sizin Şükrü Bey varmış, böyle bir ictimâ var. Fakat sizin sarâhaten ifâdeniz, Samanpazarı'ndaki eve gitmiş idim, onları da orada

buldum, merkezinde idi. Herhâlde Samanpazarı'ndaki evde olacak, evdeki davet.

Nail Bey — Bizde hiçbir şey konuşulmadı.

— Vasıf Bey cevâb ver!

— Beyefendi! Bu ziyâfeti hatırlamıyorum. Fakat bununla beraber reddetmem, gitmişimdir. Fakat, söylesin ki: Bendeniz bu müzâkerâta şahsen iştirâk edip beyân-ı mütâlaa etdim mi? Saklayacak bir şey yokdur. İntihâbâta iştirâk her ferdin hakkıdır.

— Nail Bey! Söyleyiniz!

Nail Bey — Orada görüşüldü.

— Ben şahsen lâkırdıya karışdım mı, söyledim mi?

Nail Bey — Bilmiyorum. Tabîî karışılmışdır.

— Karışsam inkâr etmeye lüzûm görmem. Açık bir intihâbâtdır, hakk-ı meşrûumdur, fakat hatırlamıyorum.

— Kara Kemâl'in kuvvetlerinden istifâde ederek intihâbâta iştirâk etmek istemişsinizdir. Olduğu gibi söyleyiniz.

— Nâmûsumla temîn ederim ki: Açık ve sarîh olarak söylüyorum. Ziyâfeti dahi hatırlamadığımı size mukaddesâtım nâmına temîn ederim.

— Yine hatırlamıyorsun, olur mu?

— Hatırlayamıyorum. Mâdâmki davet etdik, diyor, evet, diyorum.

— Pekâlâ, Kemâl Bey'le ne konuşmak istiyorsunuz?

— Davete gitdim. Konuşmak için gitmiyorum Beyefendi.

— Samanpazarı'nda diyor.

— Samanpazarı'nda ben kendisini ziyârete gitdim.

— Samanpazarı'nda kim ziyâfet veriyor?

— Samanpazarı'ndaki ziyâfet değil, Kemâl Bey'in evine gitmekdi.

— Nail Bey de bulunmuş!

— Bulunmuş olabilir.

— Ne yapmak istiyorsunuz?

— Konuşacağım efendim! Belki bu intihâbât meselesi de orada açılmışdır. Ve konuşulmuşdur. Nail Bey söylesin ki: Bendeniz intihâbât meselesi açmış mıyım ve buna dâir konuşmuş muyum?

[*Nail Bey'in muhâkemedeki ilk ifâdesi okundu.*]

— Bunları kim söylüyor efendim?

— Nail Bey söylüyor! Nail Bey! Siz söyleyiniz.

Nail Bey — Efendim! Her hâlde intihâbâta iştirâk için bir şey yapılacak, bir şey hâzırlanacak. Kendileri teşkîlâtlarını yapmışlar. Zâten İkinci Grub'u teşkîl etmişler. O sırada Meclis dağılacak, intihâbâta iştirâk için Kemâl Bey'le anlaşmaya lüzûm gördüler. Orada da görüşüldü, bendehânede de görüşüldü.

— Fırka programı yaparak meydana çıkmak, intihâbâta iştirâk etmek için mi?

Nail Bey — Yani intihâbâta programla iştirâk edebilmek için değil.

Kılıç Ali Bey — Geçen defa daha sarîh söylediniz! Program yapınız, ortaya çıkınız, başa geçiniz, dedi, demişdiniz.

Nail Bey — Hayır, Kemâl Bey'in söylediği, Meclis'de program yapılır, kabûl edilir, bir muhâlefet çıkar, onunla o zaman yapılabilir. Yani söz bu tarzdadır.

— Yani İkinci Grub'la birlikde mi?

Nail Bey — İntihâbâtda adam kazanacaklar, adam kazandıkları zaman Meclis'de bir program çıkaracaklar. Mesele budur.

(*Vasıf Bey'e hitâben*) — Diyor ki: Orada müzâkerenin mevzûu: İkinci Grub'la İttihadcılar intihâbâta karışacaklar, intihâbâtda kazanacaklar, bir program yapacaklar, Meclis'de muhâlif bir fırka yapacaklar, Meclis'de bir vaziyet alacaklardır. Şekil konuşulmuşdur.

— Sûret-i katiyede böyle bir şey konuşulmamışdır. Nail Bey'in münferid ifâdesine rağmen bütün İkinci Grub meydandadır. İkinci Grub'un her ferdinden istizâh edebilirsiniz efendim. İkinci Grub intihâbâta karışmayacak, kim istiyorsa kendiliğinden karışacak kararını vermişdir.

— Bu kararı ne vakit verdiniz?

— Meclis'den, feshinden biraz evvel verdik. Çünkü sulh akdolunur olunmaz tabîî intihâbât tecdîd edilecekdi. Arkadaşlar, ne yapacağız, diye sordular. Kararlaşdırdık ki herkes kendi kuvvetine güvenerek intihâbâta iştirâk edebilecek.

[Resmî Zabıtlar: LVIII]*

Kara Vasıf Bey Terakkiperver Fırka'nın teşkîlâtından evvel sû-i kasdla alâkadâr olan eşhâsın faâliyetini îzâh ediyor.

Kara Kemâl Ankara'da – Samanpazarı'ndaki ictimâda neler görüşüldü? – Maslûb Nail itirâf ediyor – Kara Vasıf Bey sağır olduğundan işitmedim diyor – Erenköy ictimâında neler görüşüldü? – Kara Kemâl alacağını vermiyor – Kara Vasıf Bey "Kara Vasıf" olduğuna pişman – Terakkiperver'in teşekkülünde Rauf Bey'in faâliyeti – Kara Kemâl Fırka'ya girmiyor – Terakkiperver Fırka kâtiblerinin intihâbâtı.

Çünkü İkinci Grub'un programı dahi yokdur. İkinci Grub yalnız Meclis dâhilinde takib etmek için bir hatt-ı hareket tayîn etmişdir. Ve bu da açıkdır, sarîhdir. Hâricde hiçbir alâka yapmamışdır. Ve yapmayı da kabûl etmemişdir. Mesâîsi yalnız Meclis'e münhasır kalmışdır. İkincisi; Kemâl Bey İkinci Grub'la anlaşmak meselesini dâimâ takib etmişdir. Hattâ Gazi Paşa Hazretleri'ni ziyâret etmişdir. Ali İhsan Bey malûm-ı âlîniz fikirlerini gazete ile yazardı. Hangi yoldan gidileceğini söylerdi. Tevâfuk-ı efkâr hâsıl olmamışdı. Ondan başka, pekâlâ takdîr buyurursunuz ki İttihadcı sayılan Hafız Mehmed Bey, Hilmi Bey İkinci Grub'la beraber değillerdi ve İkinci Grub'la hiçbir vakit yürümemişlerdi. Binâenaleyh şu vaziyetde İkinci Grub onlarla anlaşmak imkânı görmemişdir. Ve ne üzerine anlaşmak imkânını bulacakdı? İttihad ve Terakkici denilenlere gelince, Ali İhsan Bey'in elinde bir program vardı. Şahsen göstermişdir ki bu program doğrudan doğruya sıfat veya parti üzerine bir temsîl yapmak gayesini takib eder –ki komünizmin bir başka çeşididir– bu bizim fikirlerimize tevâfuk etmez. Bilâhire Nail Bey bir program getirmiş, Kafkasya'da yapmışlar. Nail Bey Gazi Paşa Hazretleri'ne takdîm etmiş, o program da yarı klerikal yarı emperyalist böyle çeşit, çeşit karmakarışık; binâenaleyh o da bu program değildir, onunla da yürünemez, şu hâlde İttihadcıların zâten bir kısmı Birinci Grub'dadır. Bir kısmı da hâricde dağıdılmışdır. Aralarında

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1875, 26 Eylül 1926, s. 4-5.

bir tesânüd, bir program yok ki onlarla anlaşmak üzerinde çalışalım. Bizim programımız yok, onların programı yok, Beyefendi! Ne üzerine istinâd etdirebiliriz?

— Bu sözlerinizin hepsi bâtıldır; bin-netîce Terakkiperver Fırka-sı'nı siz vücûde getirdiniz, hiç mevcûdiyetleri olmayan bu adamları birer sûretle toplayarak bir araya getirdiniz. Onun için söylediğin sözlerin hiç mânâsı yokdur.

— Neyi yapdık?

— Terakkiperver Fırka'yı?

— Bunu Kemâl Bey'in evinde yapmadık.

— İntihâbât meselesi için Kemâl Bey'le görüşdünüz mü, görüşmediniz mi?

— Görüşdüm.

— İkinci Grub nâmına mı, şahsınız nâmına mı?

— Şahsım nâmına.

— Ne münâsebetle Kemâl Bey'le konuşmak mecbûriyetini hissediyorsunuz?

— Kemâl Bey'i şahsen ziyârete gitmiş idim. Şahsî râbıtam vardır. O sırada İstanbul'da intihâbât yapılıyordu. Şehremâneti vilâyet intihâbâtı vardı. Binâenaleyh sordum. Mebûs intihâbâtına iştirâk edecekler mi, etmeyecekler mi? Ve bu intihâbâta iştirâk ediyorlar mı, etmiyorlar mı?

— Demek o vakit onlar belediye intihâbâtına falan iştirâk ediyorlardı?

— Bendenize Kemâl Bey hayır, dedi. Hattâ mebûs intihâbâtına dahi iştirâk etmeyeceğiz, dedi.

Nail Bey — Bendeniz îzâh edersem belki hatırlarlar. Ben onun nerede görüşüldüğünü hatırlıyorum. Çünkü bizim evde görüşülmüşdür. Bir akşam bizim evde Necati, siz, Salahaddin Bey, bendeniz, Hüseyin Avni var mıydı, yok muydu hatırlayamıyorum, Kemâl Bey de gelmiş idi. Yemek yememişdik. Orada görüşüldü. Kemâl Bey'le hareket ederek rey cihetinden kuvveti biraz artırmak ciheti görüşüldü, sonra orada tabîatıyla fikr-i tevâfuk etmedi. Ve Kemâl Bey de işi kesdirip atmadı. Zannederim "Ben bunda bir şey sâhibi değilim" demiş idi. O sûretle mesele kesildi.

— Cevâb vereyim Beyefendi! Demin arz etdiğim gibi Nail Bey'den lûtfen sorunuz, ben şahsen müzarekeyi idâre etmiş miyim?

Çünkü ben duymamış isem bilmem. Arkadaşlar itirâf ediyorsa kabûl ediyorum. İntihâbât üzerine konuşulmuşdur. Fakat grub nâmına olmayacakdır. Çünkü ben duymaksızın şey edilmez.

— Kara Kemâl ile ne yapmak için konuşuldu? Şahsen Kemâl Bey'le böyle görüşülemez.

— Nail Bey davet etmiş, gitmişiz Beyefendi, arkadaşlar konuşurlar, ben işitmediğim için söze karışmam. Fakat îcâb etdikce bana sorarlar. Ben de cevâb veririm. Nail Bey söylesin ki: Bu şekilde mi olmuşdur, yoksa şahsen müzâkereyi ben mi yapmışımdır?

Nail Bey — Sizinle görüşüyor.

— Birçok isimler de sayıyorlar.

— Hepinizle görüşmüş.

— O hâlde benim şahsen görüşdüğümü söylesin.

— Zâten neye toplanıyorsunuz, her şeye rağmen bağırarak konuşmak ve anlamak için.

— Hay hay söyledim. Anlamak için davet etdiler. Kendisine gitdiğim zaman İstanbul'da intihâbâta iştirâk edip, etmeyeceklerini sordum.

— Orada bulundunuz mu?

— Bulunduğumu nâmûsumla temîn ediyorum; bilmiyorum. Arkadaşlar kabûl ediyorsa ben de kabûl ediyorum.

— Bütün ifâdeleriniz böyle. Arkadaşlarım kabûl ediyorsa ben de kabûl ediyorum, diyorsun, maznûn sensin, sözlerime cevâb ver!

— Beyefendi, kulaklarım itibârıyla duymuyorum. Arkadaşlarım kabûl ediyorsa ben de kabûl ediyorum, maalesef duymadığım şeyi nasıl söyleyeyim?

— İnsan bir yere gider, beş on arkadaşla oturur, saatlerce görüşür. Sonra kulağım sağırdır diye hiçbir şey işitmedim, der. Bu olur mu?

— İntihâb üzerinde görüşdüğümü saklamıyorum. Samanpazarı'nda konuşduğumuzu söylüyorum. Nail Bey'in evinde de toplandığımızı esâsen söyledim.

— İstanbul'da intihâbâta iştirâk edip etmeyeceklerini sorduğunuzu kabûl ediyorsunuz değil mi?

— Etmiyordu.

— İntihâbâta iştirâk etmesi şahsî mi, yoksa kuvveti nâmına mı?

— O, herhâlde kendisinin bir kuvveti temsîl etmekde olduğunu gösterirdi. Binâenaleyh şahsî değildi. Bunu itirâf ederim.

Nail Bey — Hattâ demişdim ki: Ben, İttihad ve Terakki nâmına hiçbir şey yapamam. Benim İttihad ve Terakki nâmına hiçbir kuvvetim yokdur. Kara Kemâl ile şey edebilirsiniz. Tabîî, bu sözler üzerine görüşüldü. Kara Kemâl geliyor, ondan istifâde cihetini düşündünüz değil mi?

Kılıç Ali Bey — Şu hâlde size evvelce teklîf etdiler?

Nail Bey — Evet, ben de böyle söyledim. O sûretle geldiğimde görüşelim sözü olmuş idi.

— Vasıf Bey'e söyle!

Nail Bey (*Vasıf Bey'e hitâben:*) — Bidâyetde ben İttihad ve Terakki nâmına müessir olmadığımı söylüyordum. Ve Ali İhsan Bey bir tarafda, diğeri bir tarafda bir sûretle hareket ediyorlardı. O sırada Kemâl Bey geliyordu. Kemâl Bey geldiği zaman, onun İstanbul teşkîlâtı kuvvetlidir. Kendisiyle konuşunuz ve ondan istifâde ediniz, demiş idim. Böyle görüşülmüşdü. Bunun üzerine setr edilmiş idi.

— Ali İhsan Bey'e sorduk: Burada İkinci Grub'la Birinci Grub'u birleşdirmek meselesi sizi niçin alâkadâr ediyor, dedik, ona mukabil, İttihadcılık gayesini bu sûretle tatbîk ederek birkaç kişi Birinci Grub'dan, birkaç kişi İkinci Grub'dan birleşdirerek arkadaşlarımızı içlerine sokmak veya parçalamak istiyordum, dedi. Ve bunu sarâhaten ifâde eyledi. Yani o da bir hayır maksadı ile değil, bir maksad-ı siyâsî ile idi. Ve bu da birlikde tasavvuru tasmîm edilmişdir. Kendisine sorduk; İkinci Grub'la temâs etdiniz mi ve İkinci Grub'dan bu sûretle bir salâhiyet aldınız mı, dedik. Anlaşıyorduk, dedi.

— Ali İhsan Bey mi?

— Evet.

— Beyefendi! Herkes düşündüğü gibi söylüyor. Fakat öte yerde bir hakikat vardır. O mu İkinci Grub'u arz etdiğim gibi elindeki bir program üzerinde birleşdirmek istiyormuş?

— Kara Kemâl nokta-i nazarından sizi birleşdirmek istiyor, ifâdesi öyledir.

— Fakat muvaffak olmuşlar mı ve böyle bir müzâkereden İkinci Grub haberdâr olmuş mu? Bendeniz bir davete giderim orada bir bahis açılır. Ben de bu bahise iştirâk ederim. Fakat o müzarekenin netîcesi...

— Şimdi o ciheti bırakalım. Siz Kara Kemâl ile ne vakitden beri tanışıyorsunuz?

— Mütâreke'den biraz evvel, İstanbul'dan tanırım efendim.

— Ne gibi?

— Efendim! Biz üç arkadaşdık. Ticâret yapıyorduk. Birisi aleyhinde söylerdi, diğeri lehinde söylerdi. Ben de iâşe nokta-i nazarından aleyhinde söyleyene iştirâk ederdim. Lehinde söyleyen Sezai Ömer Bey, sizi görüşdüreyim, dedi. Göreceksin, aleyhinde bulunulacak bir adam değildir. Bu sûretle görüşdürdü. Fakat bu bir tanışmakdan ibâretdi. Sonra İâşe nâzırı oldu. İâşe Nezâreti'nde ordunun iâşesini temîn etmek îcâb ediyordu. Bendenizi tavsiye etmişler, çağırmışlar, o gece reddetdim. Israr etdiler, muvakkat olmak üzere kabûl etdim.

— Kara Kemâl'e müsteşâr oldun?

— Müsteşâr bütün vezâife bakar. Ben müşâvir-i askerî oldum efendim. Hattâ elli lira tahsîsât verdiler, reddetdim, kabûl etmedim. Ben buraya memûr olarak geldim. Size ilk teşekkülünüzde yardım etmek için geldim, dedim. Bu kayden sâbitdir ve fil-hakika kısa bir müddet gitdim. O sırada İstanbul'a iki Alman fırkası gelecekmiş, bunun iâşesi için Harbiye Nezâreti'nde bir konferans tertîb ediliyor, bendeniz de tabiî gitdim. Ondan sonra geldim. Kemâl Bey'le bidâyet-i muârefemiz budur, ondan sonra da Malta'da görüşdüm.

— Şimdi Nail Bey'le aranızda mevzû-i bahsedildiğini sorduğum safhaya geçiyorum. Terakkiperver Fırka'yı nasıl birleşdiniz de teşkîl etdiniz?

— Birleşerek teşkîl etmedik efendim! Onu arz edeyim. Çünkü İzmir'de böyle bir suâl soruldu, bendeniz böyle bir şeyi beklemediğim ve hasta olduğum için derhâl kavrayamadım. Bir gün Meclis toplanmış, epeyce şiddetli müzâkere oluyor, Meclis ve matbûâtda yeni bir fırka çıkacağı mevzû-i bahsoluyordu. Kemâl Bey'e gitdim, aramızda üç senedir bir alacak meselesi vardı. Devâm eder, gider. O alacak meselesi için yine gitmişdim, gazeteyi gösterdi. Bir fırka teşekkül ediyor, ne dersin, dedi; tabiî bir şey, her memleketde muhtelif fırkalar teessüs eder, dedim. "Nasıl, girecek misin?" dedi. Bu husûsda arkadaşlarla konuşurum, dedi.

— Bu ne vakit?

— Arz etdiğim gibi, daha fırka teşekkül etmezden evvel, fakat matbûâtda fırka teşekkül edeceğine dâir havâdisler vardı. Arkadaşlarla bir defa görüş, benim programımı görün, siz de programınızı getirin, eğer matlûba muvâfık bir şey olursa ben de girerim, dedi. Ben bunu arkadaşlara söyledim. Hâlbuki bizim programımız yok, Necati Bey'le konuşduk. Fikirler zâten muayyen, bizim basît birkaç noktamız vardı. Necati Bey on altı veya on yedi maddelik bir şeyi hâzırlamış ve âdî parça kâğıdlar üzerine yazmışdı. Hattâ güldüm ve lâtife etdim. Program bu mudur, dedim, esâslar yok, dedi. Kemâl Bey'le görüşdük, o, orta yere muntazam bir program çıkardı.

— Nerede görüşdünüz?

— Mesadet Hanı'nda.

— Kimler var idi?

— Salahaddin Bey, bendeniz, Necati Bey, Hüseyin Avni Bey, Salahaddin Bey'in olup olmadığını iyice bilmiyorum.

— Kara Kemâl'le gitdiniz, görüşdünüz?

— Evet.

— Demek evvelâ karar verdiniz, Kara Kemâl'le müzâkereler yapabileceksiniz. Kemâl Bey: Eğer fırkaya dâhil olacaksanız benim de niyetim var, ben size programımı göstereyim. Sizin de bir programınız varsa birleşelim görüşelim, dedi.

— Yani bir muhâlif fırka çıkacaksa, biz dâhil olacağız ve program yapacağız, dediniz.

— O dâhil olurum, demedi. Görüşelim, ondan sonra, dedi; biz de eğer programlarını muvâfık görürsek, şâyân-ı itimâd insanlar görürsek, dâhil oluruz, dedik. Ve bu sûretle gitdik, görüşdük. Görüşdüğümüz zaman bit-tabi ben duymadığım için müzâkereye karışmadım. Arkadaşlar görüşdüler, sonra ben de programı gördüm. Bu program muvâfık bir program idi.

— Kemâl Bey'inki mi?

— Evet.

— Yani bilâhire Terakkiperver Fırka ismini alan fırkanın programının müsveddesi?

— O değil, fakat ona esâslarında falan çok benzer. Netîce olarak, arkadaşlar görüşdükden sonra kalkıldı, ben o zaman sordum, çünkü müzâkerâta iştirâk etmedim. Kemâl Bey dedi ki esâslarda

sizin düşündüğünüz bizim programda dâhildir. Binâenaleyh programları neşretsinler.

— Kim neşredecek?

— Yeni teşekkül edecek olan fırka programını neşretsin. Bizim programa muvâfık gelecek mi, gelmeyecek mi görelim, diye Kemâl Bey söylüyor.

— Yeni fırkayı kim yapacakdı?

— Mebûslar yapıyorlar.

— O hikâyeyi bırak, esâsen bu işi kim yapıyor?

— Beyefendi! Sizi iknâ edecek bir vâsıtam yok ki! Lûtfen beni dinleyiniz!

— İşte dinliyoruz. Daha ne kadar dinleyelim?

— Nâmûsumla temîn ediyorum, vallah tamâmıyla doğrusunu söylüyorum. Eğer el altında onlar bir rol oynamış ise, ben de o rolün kurbanı oluyorsam, ona diyeceğim yokdur. Bu sûretle ayrıldı. Hakikaten bir fırka teşekkül etdi. Programı gazetelerde intişâr etdi. Münâkaşalarda tenkidlere uğradı. Derken İstanbul'a Rauf Bey geldi, Sabit Bey geldi, daha birçok kimseler geldiler, bunlar teşkîlât meselesi için geldiler, Rauf Bey galibâ daha evvel arkadaşlarla temâs etmiş, Hüseyin Avni Bey'le, Salahaddin Bey'le temâs etmiş, benimle de temâs etdi. Arkadaşlarla görüşdün mü, dedim, görüşdüm, dedi, kendisine de söyledim. Fenâ olmaz, dedi.

— Nasıl?

— Fenâ olmaz gelsin, dedi. Kemâl Bey'den bir ses çıkmıyor, Şükrü Bey'den sordum. Çünkü asıl İstanbul teşkîlâtını Şükrü Bey idâre ediyordu. Şükrü Bey, kararsız, düşünüyor, dedi. Bunun üzerine Kemâl Bey'e gitdim. Programı beğenmediğini, şahsen dâhil olmayacağını söyledi.

— Hangi programı kabûl etmiyor?

— Terakkiperver'in programını. Hâlbuki ben, senin programın ile onların programı arasında büyük bir fark yokdur. Muvâfık görmüyorum ve zâten karar vermedim, dedi. Hattâ ertesi günü zannederim, Sivas mebûsu Muammer Bey Kemâl Bey'le konuşuyor, bana telefon etdiler veyâhûd geldiler.

— O girmemiş mi?

— Hayır, girmediği gibi reddetmiş, hattâ benim de girdiğimi istemiyordu.

— Şükrü Bey onu elde bir diye defterin başına kaydetmiş?

— Biliyorum. Arkadaşlar bir mülâkat tertîb etmişler. O zaman Kemâl Bey'i Terakkiperver'e girmeye razı etmişler. O zaman ben, başkâtibliği de sen alacaksın, dedim. Hay hay, fakat bir düşüneyim, dedi. Fakat yine gelmedi, aldatmışdır. Zâten ticâret hesâbında da aldanmışdır, binâenaleyh sonra münâsebeti kesdim. Bunu şâhidle isbât ederim. Bilâhire bu para meselesi için 2-3 defa gitdim. Adamlarından, hidmetcilerinden, kâtiblerinden sorunuz, ondan sonra birçok sene zarfında uğramadım. Sonra Kemâl Bey bendenize bir haber gönderiyor. Çocuğum hasta iken Şükrü Bey bana gelmişdi, borcunu verecekmiş, fakat pusulayı kaybetmiş, gelsin de hesâb görelim diyor, dedi. Bana borcunuz yokdur, alacağınızı aldınız diye sarâhaten reddetdi ve beni gücendirdi; kendisine söyle, benim onunla hesâbım kalmamışdır. Kendisini ziyâret edemeyeceğim gibi davet de etmem, dedim; kendisiyle ne siyâsî, ne ticârî münâsebetim yokdur. Ancak dostluk münâsebetim vardır. Şükrü Bey meydandadır. İsticvâb buyurabilirsiniz.

— Şükrü Bey'den başka daha yakın arkadaşlarınızın ifâdeleri var, onları size okuruz.

— Sarîh yanlışlıklar yapıyorlar, ben bunu size yalnız Şükrü Bey'le değil: Müteaddid şâhidlerle isbât ederim.

(*Kendisine birkaç program irâe edildi.*)

— Kemâl Bey'le müzâkere etdiğiniz bunların hangisidir?

— Lûtfen, bunlar nedir?

— Terakkiperver ismi verilen muhâlif fırkanın ilk programları.

— Bunları sûret-i katiyede görmedim ve bilmem.

— Bir de şuna bakın.

(*Bir program daha irâe edildi.*)

— Bunun bazı maddeleri uyar. Fakat bunları ilk defa görüyorum. Benim bildiğim bir defter hâlinde 80-100 sahîfelik, kurşun kalemle yazılmış bir şeydi. Fakat muntazam yazılmışdı.

— Evvelâ daha Temmuz, Haziran aylarında Salahaddin Bey'in Erenköyü'ndeki hânesinde toplandınız mı?

— Ay, zaman tayîn edemem. Salahaddin'in evinde bendeniz, Hüseyin Avni, Necati toplanmışdık.

— Niçin?

— İşte bu arz etdiğim şey için. Yeni çıkacak olan fırkaya girelim mi, girmeyelim mi diye.

— Ondan sonra Kara Kemâl Bey de dâhil olduğu hâlde Salahaddin'in İstanbul'daki evinde toplandınız mı, toplanmadınız mı?

— Toplandık. Çünkü Kemâl gireceğini vaad etdiği hâlde gelmediği mevzû-i bahsoldu.

— Arkadaşlarınızın ifâdesi böyle değil, program üzerinde konuşuyorsunuz.

— Terakkiperver Fırka'ya girmişiz. Ondan sonra hangi program üzerinde çalışırız?

— Kara Kemâl ile olan münâsebetinizin esâsını arıyoruz, siz ondan kaçıyorsunuz.

— Fırka çıkmadan evvel Kemâl Bey'le görüşüyoruz. Arkadaşlar tesbît etdikleri efkâr-ı siyâsiyeyi söylüyorlar.

— Kara Kemâl'in yazıhânesinde bir defa değil, üç defa toplandınız.

— Katiyyen efendim.

— Arkadaşlarınız söylüyorlar?

— Yanlış Beyefendi. Eğer toplandılarsa kendileri toplanmışlardır.

— Siz başdasınız. Arkadaşlarınızı Kemâl'e empoze etmek isteyen sizsiniz.

— Hay hay benim. Çünkü ben arkadaşlarımla konuşmadıkça cevâb-ı muvâfakat vermeyeceğimi söyledim.

— Bu mesele üzerinde Rauf Bey'le daha evvel ne anlaşdınız?

— Rauf Bey'le sûret-i mutlakada anlaşmadık.

— Bu fırkayı kimler istiyormuş ve kimler yapıyormuş?

— Beyefendi, nâmûsumla temîn ederim ki: Fırka meydana çıkmayınca anlaşılmamışdır. Yalnız Rauf Bey'in Meclis'de muhâlif bir vaziyete düşdüğü anlaşılıyordu.

— Bu muhâlif fırka üzerinde arkadaşlarınızdan Rauf Bey'le konuşan yok mudur?

— Bilmem. Konuşmuşlarsa benim haberim yokdur.

— Nasıl olur efendim, Salahaddin Bey görüşmüşdür.

— Bana söylememişdir.

— Paşaların da beraber çalışacaklarını söylemediler mi?

— Cidden söylemediler.

— Şu hâlde siz Kara Vasıf değilmişsiniz.

— Keşke Kara Vasıf olmasaydım.

— Kara Vasıf değilmiş gibi konuşuyorsunuz, olur mu bu?

— Vallahi olmasaydım. Daha memnûnum Beyefendi. Keşke Kara Vasıf olmasaydım.

— Başka bir adam gibi idâre-i kelâm ediyorsunuz, yani Kara Vasıf değilmiş gibi. Bir defa program üzerinde Kemâl Bey'le görüşdün?

— Evet. Fikirlerimizi ortaya koyduk. Esâsda tevâfuk var, dendi. Fikirler dinleyerek bırakıldı. İkinci defa Salahaddin Bey'in evinde 5-6 arkadaş toplandık. Kemâl Bey'i getirtmek ve vaadinde sebât etdirmek için konuşduk. Kemâl Bey vaadinde sebât etmedi ve gelmedi. Münfail olduk. Bir daha gitmedim, ziyâret etmedim. Yalnız son zamanlarda iki defa reddetdikden sonra, Abdülkadir'i de şâhid gösterecekdim, fakat o, elde değildir. Bir gün...

— Abdülkadir'i neye şâhid gösterecekdin?

— O para ile alâkadârdır. O da Şükrü Bey gibi geldi. Kemâl Bey parayı verecek, dedi. Kendisine bir gün sokakda râst geldim. Bir sû-i tefehhümden ve dedikoduların devâmından bir teessürle bahsetdi ve şu hesâbı keselim, dedi. Ben de sarâhaten ve acı sözlerle artık aramızda hiçbir hesâb kalmadığını söyledim. Kendisiyle görüşecek bir işim olmadığını ve kendisiyle hiçbir münâsebetim kalmadığını sarâhaten söyledim. Sonra bendeniz de mahcûb oldum. Keşke bu kadar ileri gitmeseydim, dedim.

— Demek Kemâl Bey'le anlaşarak bir fırka teşkîl etmeyi kabûl etdiniz, öyle mi?

— Fırka teşkîl etmek değil, teşekkül eden fırkaya iştirâk etmesini görüşdük.

— Kemâl Bey'in girmesini niçin o kadar arzu ediyorsunuz? Şahsî meziyetleri için mi yoksa elindeki kuvvet için mi?

— Elde bir program olunca şahsı mevzû-i bahsolamaz.

— İttihad ve Terakki ile birleşiyorsun?

— İttihad ve Terakki de mevzû-i bahsolamaz.

— Ya başka ne olabilir?

— Beyefendi, ben İttihad ve Terakki'nin vücûde geleceğine zâten kail değilim. Binâenaleyh İttihad ve Terakki ortada yokdur.

— Kemâl Bey'i hangi kuvvetin mümessili olarak biliyorsunuz?

— Onun dostları çok, elbetde bir muhîti var. Kendisi murahhaslık yapmış.

— Bu ifâde ve cevâblarınız heyet-i hâkimeyi tatmîn etmemişdir. Kemâl Bey'le müzâkereye girişdiğini itirâf edersin, fakat niçin deyince, dostluk için dersin. Kemâl Bey'in İttihad ve Terakki nâmına hareket etmediğini söylemek istersin, bunların içyüzünü çok iyi bilirsin. Bunları söylemezsin, bir de istirhâm ederim, dersin.

— Teşekkül etmiş bir fırkaya girmek mevzû-i bahsolduğu zaman o, zihninde bir İttihad ve Terakki tutmuş ise ve öbürleri de İttihad ve Terakki'den çıkarsa, ben de ona dâhil olursam, o vakit mesûl olayım. Fakat onun zihninde tutduğundan benim haberim yoksa ve çıkanlar İttihad ve Terakki'den değilse nasıl olur?

— İşte programları okuduk. Daha evvel bu program yapılmış.

— Eğer bendeniz de beraber imiş isem her şeyi kabûl ederim.

— Hayır, sen de beraber yapdın, demiyoruz. Bunu onlar yapmışlardır ve defaâtle ictimâ etmişlerdir.

— Beyefendi! Muhâkemenin tarz-ı cereyânını takib etmedim. Eğer hakikaten böyle gizli ictimâlar yapmışlarsa, ister İttihad ve Terakki olsun, isterse kim olursa olsun böyle hafî bir şekilde iş yapmışlar ve ben de bu tuzağa düşmüş isem, buna Allah şâhiddir.

— Size daha evvelce sorduk. İntihâb meselesi için temâsınız ve sâire Kemâl Bey'in şahsı için mi, yoksa onun temsîl etdiği kuvvet yani, İttihad ve Terakki için mi, dedik. Sen de dostlar için dedin.

— O zaman matbûâtda İttihadcılar, İâşeciler intihâbâta karışıyorlar, yok karışmıyorlar, falan diye sık sık mevzû-i bahsoluyordu. Bu mesele etrâfında o zaman herkesde bir alâka ve bir merâk vardı. Bendeniz böyle bir merâk ile kendisiyle görüşdüm. Eğer bundan benim, bence mechûl olan âmâle hidmet etdiğim anlaşılırsa, bilmiyorum. Fakat böyle mi anlaşılmak lâzım gelir? İntihâbâta iştirâk etmiş olan birçok zevât ve zannederim Birinci Grub'a mensûb birçok zevât da Kemâl Bey'le aynı esâs üzerine konuşmuşlardır ve konuşabilirler.

— Abdülkadir'e ne vazîfe verdiniz?

— Abdülkadir'e Ankara'dan yazdılar. Harput'da kâtibliği deruhde et, dediler, reddetdi.

— Siz teblîg etdiniz mi?

— Evet efendim.

— Yazdığın tahrîrâtda muvakkat bir zaman için gitmediğini söylüyorsun?

— Evet, öyle söylüyordu. Mart'a kadar Almanlarla kontratım var, gitmem, diyordu.

— Vekâleten göndermek istediğiniz Midhat Bey kimdir?

— Necati Bey'in kardeşi olsa gerek. Çünkü o zaman o Harput'da idi.

— Sizin İstanbul kâtibliğinden başka merkeze karşı vazîfeniz var mı idi?

— Hayır.

— Peki, bütün Anadolu'nun, şuranın, buranın kâtiblerini siz gösteriyorsunuz ve tavsiye ediyorsunuz?

— Hayır efendim. Anadolu'da merkez-i umûmînin neresi olduğunu bilmiyorlar, İstanbul'a yazıyorlar. Ben de merkeze yazıyorum.

— Maraş mebûs-ı sâbıkı Hasib Bey'den mektûb var?

— Arz edeyim: Biz bu fırkaya girmeyi kararlaşdırınca evvelce İkinci Grub'da bulunan arkadaşlara birer mektûb yazdık. Orada dedik ki: Evvelce verdiğimiz karar üzerine Birinci Büyük Millet Meclisi'nin dağılması üzerine siyâset yapmayacağımızı, şâyed siyâset yapmak istersek birbirimizi haberdâr edeceğimizi kararlaşdırmışdık. Böyle bir fırka teşekkül etdi, programını gördük. Âmâlîmize muvâfık bulduk. Ve girdik. Eğer siz de bu fırkanın programını muvâfık görür ve siyâset yapmak isterseniz davet vukuunda icâbet edin, dedik. Bizim Büyük Millet Meclisi dağıldıkdan sonra hiç siyâset yapmadığımıza bu çok iyi bir delîldir. Ancak Terakkiperverlerle alâka peydâ etdiğimiz zaman arkadaşları da haberdâr etdik ve o mektûb müteaddid imzâ iledir.

— Hangi mektûb?

— Biz bir tamîm yapdık. Müteaddid imzâ iledir. Bendenizin, Hüseyin Avni Bey'in, Cemal Paşa'nın ve bazı İstanbul'da bulunan arkadaşların imzâları vardır. Bunun üzerine Hasib Bey kendisine malûmât verilmediğinden ve mürâcaat edilmediğinden bahisle mektûb yazıyor. Niçin bana haber vermediniz, diyor.

— Siz Meclis'den dağıldığınız vakit bir fırka teşkîl etmeyi mevzû-i bahsetdiniz mi?

— Hayır.

— Peki o tamîmi niçin yapıyorsunuz?

— Arz etdim efendim. Yanlış bir şey yapmamak için onlara siyâset yapacağımızı söyledik. Çünkü böyle bir şey yaparsak birbirimizi haberdâr edeceğimize söz vermişdik.

— O tamîmde daha kimlerin imzâları vardı?

— Salahaddin Bey'in, Hüseyin Avni Bey'in, bendenizin ve şahıs tefrîk etmeksizin kimlere râst geldikse, bulunan arkadaşların hepsine imzâ etdirdik.

— Erzincan teşkîlâtından niçin bahsetdiniz?

— Oradan Emin Bey yazdı.

— Kastamonu için yazıyorsun?

— Evet, Besim Bey için, bunların ekserisi İstanbul'a uğrarlar.

— İzmir için kimi düşündünüz?

— İzmir için hiçbir tavsiyede bulunmadım. Şükrü Bey'e sordum. Rahmi Bey'dir, dedi. Mührü Rahmi Bey'e gönderdik.

— Kabûl etdi mi?

— Hayır.

— Samsun için ne düşündünüz?

— Emin Bey'i, fakat o sonra bırakdı, almadı.

— Ziya Hurşid'i?

— Ona ben karışmadım, Emin Bey tavsiye etmiş.

— Oraya gitmesi için Ziya Hurşid'le görüşdün mü?

— Hayır, görüşmedim. Yalnız Emin Bey'in kabûl etmediğini ve kendisinin kabûl etdiğini bana Ziya Hurşid yazıyor, ben de Ankara'ya yazdım.

— Siz hiç karışmadınız mı?

— Katiyyen efendim.

— Siz bütün arkadaşlara yazıyorsunuz. Ziya Hurşid'le muhâbere etmemek imkânı var mı?

— Arkadaşlarımıza karşı yapdığımız vaadde durmayı ahlâkî bir mesele telâkki etdik. Şu kayıd sarîhdir. Mürâcaat vukuunda eğer siyâset yapacaksanız icâbet ediniz, dedik ve bu mürâcaat da merkezdendir. Merkeze de o mektûbun bir sûretini gönder. Böyle bir tamîm yapdığımızı bildirdik. Merkez onlardan kimi isterse ona teklîfâtda bulundu. İstemediklerine teklîf etmedi. Bazıları da kendilerine teklîf vuku bulmadığı için bana mürâcaat etmişlerdi. Ben de Ankara'ya yazdım.

— Hafız Mehmed?

— O bizim İkinci Grub'dan değildi, ona göndermedik.

— Trabzon'a kim gönderdi?

— Kendisini Ankara'dan istediler. Kalkdı gitdi. Trabzon'a onu gönderelim, dediler. Hafız Mehmed Bey bendenizin intihâbımla olmamışdır. Olmuş olsa bile tabîatıyla saklamayacağım. Çünkü âtiyen bir cürm işlemiş olan bir adamı o gün ben nasıl hissedebilirim?

— Heyet-i idârenize dâhil?

— Öyle efendim.

— Sonra Trabzon'a parasını hepiniz vererek gönderdiniz.

— Onun kendisinden bidâyeten haberdâr değilim, sonra haberdâr oldum.

— Terakki Fırkası kapandıkdan sonra eşyâsını tasfiye etdiniz mi?

— Hayır efendim.

— Kim yapdı?

— Halet Bey, Sabit Bey'le beraber yapdılar, hattâ Şehremâneti müzâyedesine götürüp satdılar.

— Siz niçin karışmadınız?

— Sûret-i katiyede çekildim.

XXXI

Kara Vasıf ve İhsan Beylerin Muhâkemesi

[Resmî zabıtlar: LVIII]*

Kara Vasıf ve Ergani mebûsu İhsan beyler İstiklâl Mahkemesi'nde muhâlefetin faâliyetini îzâh ediyorlar.

Kara Vasıf Bey'in bulunduğu ictimâlar – Terakkiperver Fırka programı – Ziya Hurşid'in münâsebâtı – Kara Vasıf Bey birçok şeyleri hatırlayamıyor – Yapılan muvâceheler – Maslûb Nail'in mühim itirâfları – Ergani mebûsu İhsan Bey'in ikinci muhâkemesinde – İttihad ve Terakki'nin infisâhından sonra Teceddüd Fırkası'na devredilen şeyler – Para, mücevherât ne oldu? – Kimlere yardım ediliyordu?

— Bir para meselesi varmış aranızda, o nedir?

— Para meselesi yok. Para göndermediler. Borç var, bazı şubeler borçlarını ödeyemediler. Bu borçları ödemek zarûreti hâsıl oldu. Meselâ bazı şubeler eşyâlarını merkeze gönderdiler. Meselâ Makrıköyü, Eminönü eşyâlarını merkeze gönderdiler. Hattâ hidmetcilerin maâşlarını bile veremiyorlar. Karar verip de eşyâyı satıp borçları veremiyorlar.

— Siz şube açılacağı zaman istikrâz etmişsiniz; nereden, ne kadar para istikrâz etdiniz?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1876, 27 Eylül 1926, s. 4-5.

— Bendeniz hiçbir istikrâz yapmadım. Yalnız son borçları ödeyebilmek için Rauf Bey'in verdiği bin lira vardır. Başka sûretle istikrâz yapmadım.

— Sonra ne kadar borcunuz kaldı?

— Vallah Halet Bey'in en son ödediği hidmetcinin borçları idi. Çünkü biz ilk borçları Rauf Bey'in verdiği para ile ödedik. Halet Bey iki yüz veya dört yüz lira, hidmetcinin beş aylık maâşını, evin kiralarını, elektrik masrafı verdiler.

— Abdülkadir'le görüşmeniz devâm etdi mi?

— Bidâyeten Fırka meselesinden sonra epey zaman uğramadı. Ondan sonra ara sıra gelirdi.

— Hafız Mehmed'le?

— Hafız Mehmed uzun müddet gelmedi, görüşmedim.

— Sizin yazıhâneneniz nerede?

— Selâmet Hanı'nda.

— Ziya Hurşid'le?

— Ziya Hurşid Bey ender gelirdi. Hattâ o kadar ki arkadaşlara, bu çocuk geldiği zaman beni ziyâret etdi. Ben de mukabeleten ziyâret etmediğim için darıldı da mı gelmiyor, der idim.

— Şükrü Bey'le görüşür mü idiniz?

— Şükrü Bey'le katiyyen.

— İstanbul mebûsu Şükrü değil, İzmit mebûsu Şükrü?

— Efendim, Fırka'nın parası meselesinden dolayı uğramaz oldu ve gücendi ve katiyyen Fırka kapandıkdan sonra Şükrü Bey'le sûret-i mutlakada görüşmedim. Yalnız bir defa arz etdiğim gibi geldi. Halet Bey'i aradı. Tarihini tamâmıyla hatırlayamam, fakat zannederim Mayıs aylarında idi.

— Az çok şu ve bu sûretle kendileriyle teşrîk-i mesâî etdiğiniz bu siyâsî arkadaşlarınız bin-nihâye bir sû-i kasda karar veriyorlar. Ziya Hurşid, Abdülkadir, Kara Kemâl, Şükrü, Canbolat ve daha emsâli, bir maksad-ı siyâsî üzerinden bir sû-i kasd yapmak istiyorlar; siz de buna dâir hiçbir şeyi bilmez misiniz?

— Beyefendi; kendilerini muhâkeme buyurdunuz, ifâdede bulundular. Birbirlerine gizlemeksizin söylediler, bendenizin malûmâtıma dâir bir şey söylediler mi?

— Daha var. Hepsini daha söylemediler, maalesef hepsini çözemedik. Belki zamanen onları da birer ikişer bulacağız. Siz haberdâr değil misiniz?

— Sûret-i mutlakada haberdâr değilim.

— Bu arkadaşlarınız birçoklarına söylemişlerdir; meselâ Ziya Hurşid, az çok kabiliyet gördüğü adamlarla temâs etmiş, söylemişdir. Şimdi sizin en yakın adamınız ve en yakın âletiniz size bahsetmez olur mu, buna inanmak için biraz düşünmek lâzım.

— Beyefendi, bu öyle bir şey ki orta yerde delîl olmak lâzım.

— Hafız Mehmed ve diğerlerinin söylemesi mümkün değildir, bu lâzımdır.

— Beyefendi! Bu öyle bir şey ki isbât etmek için bana söylediğine dâir ortada bir de delîl olması lâzım gelir. Bendeniz de o delîle karşı müdâfaa ederdim. Beyefendi arz ediyorum, eğer bu çocuk bir şey söylese idi, hiçbir şey yapmasa idim, o çocuğu zabtetmeye çalışırdım.

— Heyet-i idâre arkadaşlarınızdan istifâ eden oldu mu?

— İsmail Hakkı Bey istifâ etdi.

— Ne vakit?

— Reji'de memûriyete tayîn edildi. Memûr olduğu için çıkdı. Hafız Mehmed Bey intihâbâtda istifâsını verdi çıkdı. Necati Bey çıkdı, öbürleri yeniden intihâb olundu.

— Öteki arkadaşlarınız Fırka seddolununcaya kadar kaldılar mı?

— Evet, kaldılar efendim.

— Edib Efe'nin bir ifâdesi vardır.

— Zâten Müddeî-i Umûmî Beyefendi'nin iddianâmelerinde gördüm ve nasıl hayret etdiğimi bilemem. Beyefendi ben adını bir kerre Ankara'ya geldiği zaman zâbit üniformasıyla gördüm ve karşıdan selâmlaşdık.

— O sizi görmüş olmak itibârıyla söylemiyor. Vaziyeti müşahadesini ve malûmâtını söylüyor.

(*Sarı Efe Edib'in dosyada mahfûz ifâdesi okundu.*)

— Beyefendi! Muhâkemenin ciddiyeti müsâid olmuş olsaydı, bu adama karşı çok başka türlü söylemek isterdim. Bu adamla yüzleşmeyi çok isterdim. Maalesef ki muhâkemede bu ifâdeleri duymadığım içindir ki söyleyemedim. İddiânâme Ankara'ya hareket edeceğim gece verildi. Ancak o zaman okuyabildim. Nereden görmüş, kim söylemiş, nereden duymuş, bunları sormak lâzım gelirdi ve isterdim ki yüzüne karşı söyleyeyim.

— Bunları söyledi ve ipe çekildi.

— Beyefendi! Bu adamla benim hiçbir münâsebetim yokdur. Benim için böyle söyleyişi ...

— Onun bildiği vaziyetdir. Bize vaziyeti söylüyor.

— Beyefendi, o vaziyeti nereden biliyor?

— Ziya Hurşid'le, Abdülkadir'le, Şükrü ile hep temâsda.

— Ziya Hurşid de, Şükrü Bey de itirâfâtda bulundular. Aynı zamanda mâiyetindeki adamlar da ve şerîki olan adamlar da itirâfâtda bulundular. Kâzım Karabekir Paşa'dan tutdular ve esirgemeksizin en nihâyete kadar söylediler. Bendenize dâir bir şey söylediler mi efendim?

— Sana son suâl. Terakkiperver Fırka seddedildikden sonra siz fikr-i muhâlefetinden vazgeçdiniz mi?

— Beyefendi, müsâade buyurun, bugün fikr-i muhâlefetde bulunuyorum diye mahkeme-i âlîniz huzûrunda nasıl söyleyebilirim? Benim için ne fırka mevcûddur, ne de bir şey. Hattâ gelen hidmetciye maâşı için, ev sâhibini de kira için Şükrü Bey'e havâle ediyordum. Bu dereceye kadar çekiniyordum. Muhâlif bir fikrin husûlü için intihâbâtda kazanmaya çalışmakdır. Mâdâmki intihâbât kalmamışdır, benim için siyâset de kalmamışdır.

— Bir de Bitlis mebûs-ı sâbıkı Yusuf Ziya ile görüşmenizi anlatınız.

— Anlayamadım efendim, kiminle?

— Yusuf Ziya ile.

— Hangi Yusuf Ziya ile?

— Bitlis mebûs-ı sâbıkı Yusuf Ziya.

— Beyefendi, bana rey vermek için herkes gelebilir ve bana yol göstermek için de isteyenler gelir, fakat herkesin bildiği gibi ben de bilirdim ki Yusuf Ziya Kürddür ve bir Kürd fikrini takib ederdi. Fakat Meclis'de ona meydan verilmiş midir?

— Size mürâcaat etdi mi?

— Hüseyin Avni Bey'e mürâcaat ederiz. Hüseyin Avni Bey kendisini bir kerre grub bulunmadığından, grub nâmına faâliyetde bulunmayacağından, yapacağı faâliyetin gayesi malûm olduğundan ve hattâ kullandığı şu ifâde aynen hatırımdadır. Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne karşı eğer bir şey çıkarmak isterseniz şunu iyi biliniz. Ben Paşa Hazretleri'ne omuzumu üzengi yaparım ve size karşı hareket ederim, demişdir. Vallahi Hüseyin Avni Bey bu sözü söylemişdir.

— Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne karşı hareket yapmaları meselesi değil, vatanı parçalaması meselesi, onu anlamadınız mı, onu söyle.

— Anladım tabîî, Kürdcülük demek vatanı parçalamak demekdir.

— Sizden ne istiyordu?

— Ne bilirim Beyefendi?

(*Necati –Erzurum– Bey'in dosyada mahfûz ifâde-i evveliyesi okundu.*)

— Muhâkemede daha açık ifâdeleri vardır. Şunu söylemek istiyor. Muhâlifler başımıza geçin, birlikde çalışalım; siz eğer hakikaten hamiyet-i vataniye ile fikr-i muhâlefet taşıyor idiyseniz bu meseleyi duydukdan ve hakikaten Yusuf Ziya'nın dediği gibi isyân oldukdan sonra, sizin fikr-i muhâlefete devâm etmeniz yakışır mı idi?

— Müsâade buyurun Beyefendi, benim muhâlefetim hiçbir zaman, hiçbir ân ve zaman vatanımın hiçbir zerresi için fedâkârlıkda bulunamaz. Memleketde buhrândan bahsediyor, bu malûm-ı âlînizdir. Biz Meclis'de iken de dâimâ Kürdistan'daki buhrândan bahsetmişdir.

— Hüseyin Avni Bey'e şimdi yüzüne karşı söyletdirirsem?

— Saklamadım Beyefendi: Söyledim, Hüseyin Avni Bey kendisine söyledi, sizin yapdığınız Kürdcülük, memleketi inkısâma uğradmakdır. Buna bizi âlet mi ittihâz edeceksiniz? Bir kerre grub yok, muhâlefet yok, bilmem ne yok, Mustafa Kemâl Paşa'yı vesîle gösterirseniz garez-i şahsî ile hareket edersiniz ve memleketi parçalamak isterseniz, biz size muîn olmayız; biliniz ki Mustafa Kemâl Paşa'ya omuzumu üzengi eder, onunla beraber yürürüm. Herkesin bildiği bir fikirle hareket eden Yusuf Ziya bizden bu cevâbı aldıkdan sonra, çok ricâ ederim Beyefendi, muhâlefetimizin şekline ve fikrimizin ne olduğuna şu çocuğun verdiği cevâb bir misâl teşkîl etmez mi? Vatanın ufak bir ıztırâbına razı değiliz.

— Şeyh Said'e bayrak çekdirdiniz. Bu mülâkatdan sonra Trabzon'a çıkmışdır. Erzurum'a gitmişdir. Hınıs'da isyân bayrağını çekmişlerdir. Bunun mesûl-i manevîsi sizlersiniz.

— Benim ne alâkam var Beyefendi, bendenize ne taalluku var?

— Peki, böyle vatanın aleyhinde çalışdıklarını sarâhaten söyler de siz nasıl hükûmete ihbâr etmezsiniz?

— Arz edeyim. İkinci Grub yokdur. Bu bir ism-i tarihîdir. İkinci Grub diye faâliyetde bulunmuşdur. Açdığı kulübü de Mebûsân

Kulübü diye açmışlardır. Yoksa biliyorsunuz ki ismi İkinci Grub değildir. Bu isim kendisine Birinci Grub tarafından verilmişdir. Müdâfaa-i Hukuk'un bazı husûslarda biraz aykırı düşünen bir parçası olarak kalmışdır. İkinci Grub yokdu. İkinci Grub nâmına kimsenin söz söylemeye hakkı yokdur. Yapdığımız, bu umûmî tamîm dediğimiz şeyi siyâset yapmadık, yeni bir fırka çıkmışdır. Girmek istiyorsanız biz muvâfık bulduk, geliniz, diyoruz.

— Ferden niçin haber vermedin?

— Neyi Beyefendi?

— Yusuf Ziya size böyle söylediği gibi Seyyid Abdülkadir'in evinde de toplanmış ve söylemişdirler. Size de sarâhaten söylemişdir. Maksadını neye haber vermediniz?

— Arz edeyim; eğer Yusuf Ziya'ya bir kıymet versem, sonra Yusuf Ziya'nın dediği gibi Kürdler hâzır ise, onlar benim sözümü mü bekliyorlar? Beyefendi, Yusuf Ziya'nın söylediği söz memleketde umûmî isteksizlik, hoşnûdsuzluk ve ondan ibâret ve bu esâs dâiresindedir; fakat bunun zımnında ne olduğunu biz pekâlâ kavradık ve kendisine lâzım gelen cevâbı verdik. Bunlar Beyefendi, bu vaziyetler Beyefendi, dâimâ Meclis'de iken de mevzû-i bahsolmaz mı idi? Şimdi ben bunlara bir ehemmiyet verip de hükûmete gelip ne hakla söyler ve ne ile isbât edebilirim Beyefendi? Vilâyât-i Şarkiye'de isyân çıkacakmış, Yusuf Ziya gelmiş gitmiş, aradan yedi sekiz ay geçmiş...

— Sözleriniz tatmîn etmiyor. Sizinle teşkîlât nâmına konuşduklarını söylüyor.

— Beyefendi, mevzû-i bahs değil, bu ifâdeyi sûret-i katiyede kabûl etmiyorum; bu ifâde kimindir?

— Arkadaşlarınızın ifâdesi.

— Peki söylesinler, ben böyle bir teşkîlât bilmiyorum.

— Necati'nin ifâdesidir. Arkadaşlarınız da sarâhaten söylüyor.

— Bendeniz esâsını inkâr etmiyorum Beyefendi.

Salahaddin, Hüseyin Avni Beylerle Muvâcehe

— Salahaddin Bey! Yusuf Ziya sizinle muhâliflere istinâd ederek Şark'da bir isyân çıkaracağını söyledi mi?

Salahaddin Bey — Efendim bu şekilde değil, o tarafdaki birçok şehrin gûyâ aralarında yemîn etdiklerini ve birtakım yolsuzluklar

olacağını, kendisi Grub nâmına orada hareket etmek arzu etdiğini söyledi. Biz kendisini fenâ hâlde tekdîr etdik.

— Yusuf Ziya'nın size bir mürâcaatı var, onu muhâkemede de tesbît etdik. Vasıf Bey bunu kendi mantalitesine göre çevirmek istemişdir.

— Yusuf Ziya size mürâcaat etdi mi, etmedi mi?

— Bize yazıhâneye geldi efendim.

— Ne dedi, ne konuşdu?

— Bizim o tarafda hükûmet zaîfdir. Mutlaka Mustafa Kemâl Paşa'nın aleyhinde cereyân vardır. İkinci Grub faâliyete geçmeli, geçerse muvaffak olursunuz. Program yapalım. İnkılâb yapalım, dedi.

— Bak, İkinci Grub başımıza geçmeli dedi, diyor?

— Bendeniz söylemedim mi İkinci Grub başımıza geçmeli diye söylediğini?

Salahaddin ve Hüseyin Avni beyler — Vasıf Bey'in kulağı ağır işidir. Belki bu ciheti duymamışdır.

— O kendi hesâbına gelen işleri öyle işidir ki biz onu bilmez miyiz? Samanpazarı'ndaki evde intihâbât meselesi konuşulduğu vakit Salahaddin Bey var mıydı?

Nail Bey — Var idi zannederim, beri tarafa Vasıf Bey'le gitmişdik, Salahaddin Bey bendehânenizde vardı.

— Samanpazarı'nda mı?

— Samanpazarı'nda yokdu. Oraya yalnız Vasıf Bey'le beraber gitdik.

— Pekâlâ, sizin evde intihâbât meselesi görüşülerek Kara Kemâl'le birlikde hareket etmek mevzû-i bahsoldu mu?

Nail Bey — Oldu.

— Ne dersiniz?

Salahaddin Bey — Beyim, konuşulan şey budur. Meclis-i Millî ikinci bir intihâb yapdığı zaman çalısacaksınız, denildi, sulh olsun da bakalım, dedi. O zaman benim anladığım, şimdiden icrâ-yı faâliyet etmeyi ya münâsib bulmuyor ya çalışmaya söz vermiyor, her hâlde mübhem görünüyor, kanâatini besledim.

— Hüseyin Avni Bey, siz ne dersiniz?

Hüseyin Avni Bey — Ben intihâbı bilmiyorum. Meclis devâm ediyordu. Fesholunmamışdı ki intihâbât olsun.

— Ne dersiniz?

Nail Bey — Feshedilecekdi. Ondan dolayı görüşüldü. İttihadcıları bu sûretle yani İstanbul intihâbâtı kazanılabilir mi kazanılamaz mı meselesi idi. Bendeniz, kazanılamaz çünkü İttihadcılar esâsen benimle beraber gitmez, dedim. O sırada Kemâl Bey gelecekdi; geldiğinde kendisiyle görüşülmek meselesi konuşuldu. Kemâl Bey geldiği zaman bendenize gelmişlerdi. O zaman orada görüşüldü. Eğer intihâbât olursa İstanbul teşkîlâtından istifâde ederek her hâlde birkaç kuvvetli şahsın mebûs çıkarılması meselesi konuşuldu.

— Ne dersiniz Avni Bey?

Hüseyin Avni Bey — Bahis teşkîl edecek bir şey değil.

— İzmir vâlî-yi sâbıkı Rahmi Bey sizin evde toplandığınızda var mı idi?

Nail Bey — Hayır efendim. Rahmi Bey hiç gelmemişdir.

— Siz de katiyyetle söylemiyorsunuz?

Salahaddin Bey — O hâlde efendim, bendeniz hatâ ediyorum, kavrayamamışım, yalnız diğer meseleye gelince ki görüşülen mesele intihâbâta karışılmayacağı meselesidir, hele sulh olsun bakalım, dedi ve binâenaleyh sulhe kadar çalışmayacakları ve ihtimâl ki o yolda söz verdikleri anlaşıldı. Ve bu benim aklımda bir fikir olarak kaldı. O zaman 338 senesinin kışı idi. 339 gelmemişdi. Malûm-ı âlîniz Meclis'in ikinci intihâba karar vermesi Nisan'ın nihâyetindedir.

— Kara Kemâl'in yazıhânesinde programı konuşmak için kaç defa toplandılar?

Salahaddin Bey — Bir defa.

— Avni Bey siz?

— İki defadır.

— Kim vardı?

Hüseyin Avni Bey — Birincisinde Vasıf Bey, Necati Bey vardı. İkincisinde Salahaddin Bey'le beraber gitdik. Bu sefer Vasıf Bey'in olup olmadığını bilmiyorum.

— Sizin Erenköyü'ndeki evde toplandığınız vakit, Vasıf Bey muhâlefet fırkasına karşı arkadaşların vaziyetini anlamak üzere toplandık, diyor.

Salahaddin Bey — Arz edeyim efendim; zât-ı âlîleri onu 339 senesi Haziran veya Temmuz olduğunu tahmîn buyurmuşdunuz, hâlbuki 340'da olduğunu tahattur ediyorum. Necati Bey de zâten Erzurum'da idi, hasta idi, gelmişdi. Cumhûriyet ilân edilmiş idi.

340 Haziran veya Temmuz'u idi, bize işte o zaman arz etdiğim gibi Rauf Bey'in bu fikrini, yani İstanbul'da bir şube olarak çalışmak fikrini söylemişdi.

— Pekâlâ Vasıf Bey Rauf Bey'in bu fikrini biliyor değil mi?

Salahaddin Bey — Tabîî, orada ben söyledim, Rauf Bey böyle söyledi, dedim.

— Vasıf Bey'in kulağı işitdi mi?

Salahaddin Bey — Arz vallahi edeyim Beyefendi...

— Fakat böyle mühim bir meselede bir adım atıyorsunuz da onun kulağı işitmemiş olur mu?

Salahaddin Bey — İhtimâl ki hatırasında toplayamadı; mesele şudur, biz bu işe girmeli miyiz, girmemeli miyiz, niçin girelim, biz kendi rızkımızla uğraşıyoruz, onlar kendi çalışsınlar, denildi. Fakat sonra mâdâmki ümîde düşmüşler, çalışıyorlar, çalışacaklar. Hükûmet de müsâade etmiş, aşağı yukarı ufak bir faâliyet. Fakat bir kerre program isteyelim ve programları işimize gelir mi bakalım, dedim. Program üzerine görüşmemiz ise kış üstüdür. Yani 3-4 ay sonradır.

— Meclis açılmazdan evvel?

Salahaddin Bey — Hayır efendim, 340 senesinin kışı.

— Yaz aylarında başladınız?

— Bir kerre arz etdiğim gibi bizim evde ictimâ etdik. Meclis Teşrîn-i evvel'de açılıyor. Bizim toplandığımız kış idi. Kara Kemâl bizim eve gelmişdi. Hattâ yağmur yağıyordu. Soba vardı. Katiyyen zannediyorum ki kış idi. Ondan bir iki ay sonra falan programı okuduk, onu demek istiyordum ki programın okunduğu tarihi hatırımda tesbît edemem, fakat galibâ kendi aramızda konuşmuşduk, yani teşekkül etmiş bir fırka olduğuna göre programı konuşuyoruz.

— Fırka'nın teşekkülünden evvel olduğuna göre, Necati ve Emin beylerin tesbît edilmiş ifâde-i evveliyeleri vardır, kâfîdir.

(*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Bir soracağınız var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — Hayır efendim.

— Peki muhâkemeniz bugünlük bu kadardır.

Ergani Mebûsu İhsan Bey'in İkinci Muhâkemesi

— İhsan Bey 334 senesi Teşrîn-i sânî'sinde Teceddüd Fırkası'nın sûret-i teşekkülü hakkında bir daha îzâhât veriniz.

— Efendim, 334 senesi Teşrîn-i sânî'sinde İttihad ve Terakki bir kongre açdı. Bu kongrede reis intihâb etdi. Müzâkereye başladı. Nizâmnâmesini yapıyordu. Talat Paşa firâr etdi. Müzâkereye devâm eyledi. Nihâyet bir program, bir nizâmnâme tanzîm edildi. Ahvâl dolayısıyla kongre dağıldı, yani ahvâlin güşâyişine intizâren tatîl-i faâliyet etdi.

— Teceddüd Fırkası tamâmen ve usûlen teşekkül etdi mi?

— Evet, nizâmnâmeler, programı yapıldıkdan sonra ismi mevzû-i bahsoldu. Dediler ki: Bu evvelce bir ihtilâl cemiyeti idi. Binâenaleyh artık cemiyet hâlinden çıkıp bir fırka şekline girmelidir, denildi. Hem de ismini değişdirelim, dediler. Bu münâsebetle ismi Teceddüd Fırkası oldu.

— İttihad ve Terakki'nin nelerini teslîm aldınız?

— Eşyâsını, emvâlini, parasını teslîm aldık.

— Hatırınızda kalan ne gibi şeyler?

— Eşyâ malûm. Otuz küsûr bin lira da parasını aldık.

— Nakit olarak mı?

— Evet.

— Biraz da mücevherât, halı filân aldınız?

— Evet.

— Ondan sonra Teceddüd Fırkası ne oldu?

— Devâm etdi. Meclis fesholununcaya kadar bir fevkalâdelik yokdu. Meclis dağıldıkdan sonra, işgal dolayısıyla husûle gelen fevkalâdelik üzerine kimse gelmedi ve dağıldı.

— İstanbul dâhilinde ve hâricde bir teşkîlâta teşebbüs etdiniz mi?

— Efendim, bu kongrede karar verildiği zaman, ismi Teceddüd Fırkası oldu. Evvelce bir cemiyetdi, şimdi fırkaya inkılâb etdi, tasfiyeye karar verelim, dediler. Aynı zamanda İttihad ve Terakki a'zâsı arasında da tasfiye yapalım, nakl ve tehcîr ve sû-i istimâlâtda bulunanları dâhil etmeyelim, denildi; tabîî, meclis idâresi tasfiyeye başladı, kâtib-i mesûlleri tasfiye etdi. Bu sırada İzzet Paşa Hükûmeti de değişdi. Fevkalâdelik husûle geldi. Tasfiyede kaldı, yalnız kâtib-i mesûllerden birkaç kişi tasfiye edildi.

— Pekâlâ, vaziyet karşısında siz kendi vaziyetinizi nasıl mütâlaa ediyordunuz? Yani şu sûretle dağılmış olan Teceddüd Fırkası'ndan sonra heyet-i idârenin vaziyeti ne oldu?

— Heyet-i idârede ahvâlin inkişâfına intizâren tatîl-i faâliyet etdik.

— Ahvâlin inkişâfı nedir?

— İşgal kalkacak, sulh olacak, ondan sonra siyâsî faâliyete meydan olursa faâliyete geçecekdi.

— Heyet-i idâreniz ne vakte kadar devâm etdi?

— Teceddüd heyet-i idâresi 1336 ibtidâsına kadar devâm etdi.

— Ondan sonra ne oldunuz?

— Öyle kaldı. Teşkîlât da âtıl bir hâlde durdu.

— Tesellüm etdiğiniz paralar ne oldu?

— Hükûmetce vaz-ı yed edilinceye kadar o sıralarda teşekkül eden bazı millî cemiyetlere verdik. Sonra mevkuf olan bazı kâtib-i mesûllere verdik, bazıları Malta'ya gitdiler, onlara verdik.

— Malta'ya gidenler sizin fırkanız a'zâsından mı idi?

— Onları tasfiye etmedik.

— Bir beyânnâme neşretdiniz, tefrîk ediyordunuz. Onunla beraber Malta'ya gidenlere şunlara, bunlara nasıl para veriyordunuz? Sâniyen bu para tevzî etmek hakkınız var mı idi?

— Muâvenet kabîlinden.

— Memleketde muâvenet edecek başka kimse bulamadınız mı?

— Îcâb eden yerlere verildi.

— Siz de aldınız?

— Maâş olarak biz de aldık.

— Heyet-i idârenin maâşı mı vardı?

— Evet.

— Ne gibi?

— Çünkü heyet-i idâre muvazzaf idi.

— A'zâ değil mi idiniz?

— A'zâ idim.

— İntihâbla yapılmadınız mı?

— İntihâbla yapıldık, öteden beri merkez-i umûmî a'zâsı muvazzafdır.

— Heyet-i idârenizde veyâhûd merkez-i umûmînizdeki a'zâların ismini söyleyiniz.

— Meclis-i idâresini mi?

— Hayır, a'zâ-yı faâlesini.

— Sivas mebûsu Rahmi Bey, merhûm Kırşehri mebûsu Ali Rıza Bey, Saruhan mebûsu Mustafa İbrahim Bey vardı.

— Berhayât mı?

— Berhayâtdır.

— Başka?

— Bu dört kişi kaldık.

— Bu paraları tesellüm etdikden sonra, ne vakte kadar bu paraları sarfedebilmek salâhiyetini hâiz olduğunuzu farz ediyordunuz?

— Teceddüd Fırkası'nın bir nizâmnâmesi vardır; bu nizâmnâmenin sermâyesi meclis-i idâresini emvâline mutasarrıf, mâlik kılmışdı; masraf için kongresine karşı mesûl idi.

— Kaç sene devâm edebilecekdiniz?

— Her sene kongre yapar.

— Siz kongreye, nizâmnâmeye karşı mesûl vaziyetdesiniz, fakat arkadaşlarınızdan iki üçünüz bir araya gelerek bu parayı istediğiniz gibi sarfedebilir mi idiniz, edebilirseniz ne vakte kadar sarfetdiniz?

— Biz 336 nihâyetine kadar sarfetdik ve onu sarfetmekde kendimizi salâhiyetdâr addetdik.

— Defterde üç bin lira teslîm etdiğin görünüyor.

— Parakende sûretiyle verdiklerimizi bir senede rabtetdik.

— Evvelce mi verdiniz?

— Evvelce verdik, senedleri alınmışdır.

— 336 senesine kadar siz nerede bulunuyordunuz?

— Bendeniz 336 Nisan'ında burada idim.

— Yine para sarfetmekde devâm ediyorsunuz, hattâ Fırka'ya girmiyorsunuz. Yine para sarfediyorsunuz, bunu nasıl tevîl edelim?

— Muhtâc-ı muâvenet olduklarından dolayı vermişdik.

— Siz bu hak ve salâhiyeti hâiz misiniz? Kesenizden muhtâc-ı muâvenet olanlara yardım etseniz o vakit anlarız. Fakat size teslîm edilmiş bir cemiyetin, bir fırkanın parasını arkadaşlarınız arasında istediğiniz gibi nasıl sarfedebilirsiniz?

— ...

— Şimdi bir defa, Teceddüd Fırkası'yla İttihad ve Terakki Fırkası'nın hudûd ve vaziyetini beyânnâmenizle gösteriyorsunuz. Bir defa bunu okuyalım. Bunu siz neşretdiniz değil mi?

— Evet.

— Fakat bu beyânnâme müfâdına riâyet etdiniz mi?

— Ahvâl-i fevkalâde husûle geldi, tamâmıyla tatbîk edilemedi.

— Sizin nakit olarak on bin lira aldığınız anlaşılıyor. Bankalardan da ayrıca yirmi bin lira kadar bir para almış oluyorsunuz. Makbûzlarını derc ve kaydetdiğinizi göstermek istediğiniz defterde ise daha fazla görülüyor. Otuz üç, otuz beş bin lira kadar bir para.

— Daha fazla efendim. Mücevherât vardı, satdık.

— Mücevherâtı kim tesellüm etdi?

— Biz.

— Kim aldı satdı?

— Piyasa mûcibince Saruhan mebûsu Mustafa İbrahim Bey'e verilmişdi. Maâşı da vardı ona mukabil aldı.

— Şu para meselesini de okuyalım: Bankalardan parayı kim teslîm etdi?

— Malûmâtım yok.

— Bankalardan parayı tesellüm etmek salâhiyeti kime âiddir?

— Bankadan alınmış bulduk.

— Kimde kaldı paralar, onu soruyorum.

— Bizde. Yani umûm meyânında.

— Kim teslîm aldı?

— Bendeniz aldım.

— Mücevherât da mı sizde idi?

— Evet.

— Nakit o on bin lira?

— O da bende idi.

— Bunların hepsini Mustafa İbrahim Efendi'ye mi devretdiniz?

— Yalnız bir taç ile bir küpe vardı ki onları bendeniz düğmelerle beraber dokuz yüz liraya satdım.

— Kendi kendinize mi satdınız?

— Birisine verdik, satdırdık.

— Merkez-i umûmîden bu mikdâr para mücevherât ve eşyâ aldığınızı ne ile isbât edersiniz? Karşılıklı mühür altına alınması lâzımdır. Ne ile isbât edilir?

— Efendim, bendeniz aldım. İtirâf ediyorum.

[Resmî zabıtlar: LIX]*

Ergani mebûsu İhsan, kâtib-i mesûllerden Muhtar beyler İstiklâl Mahkemesi'nde mâzîdeki faâliyetlerini îzâh ediyorlar.

İttihad ve Terakki'nin infisâhından sonra – Kalan paralarla kimlere yardım ediliyordu? – Malta'ya para gönderilmiş mi? – Osmanlı Bankası'na karşı açılan dâvâ – Maslûb Şükrü paraları istiyor – İttihad ve Terakki'nin parası mı? – Maslûb Hafız Mehmed de işe karışıyor – İâşe teşkîlâtında – Halkın ihtiyâcları ne sûretle tesbît ediliyor? –Kara Kemâl'in verdiği talîmât – Tevzîât nasıl yapılıyordu?

— Hayır, yani siz dört beş kişi aldık, diyorsunuz. Fakat bu kadar aldığınızı ne ile isbât edersiniz? Belki bunu siz sonradan tertîb etdiniz, kendi aranızda teslîm ve tesellüm muâmelesine benzer bir şeyler yapdıysanız. Çünkü teslîm ve tesellüm muâmelesi karşılıklı imzâ ile olur.

— Bu imzâ sâhibini kongre intihâb etmişdir. Kongrede satdık, aldık.

— Peki onların bu kadar teslîm etdiğini kongrede ne için imzâ etdirdiniz?

— Teslîm aldık, kongreye verdik, öyle kaldı. Sonra bize teslîm etdiler.

— Demek böylece teslîm aldınız, bundan ibâret?

— Evet.

— Nasıl olur böyle muâmele? Bu para ve mücevherâtın sizin söylediğinizden fazla olduğunu bir kimse kalkıp söylerse ne cevâb vereceksiniz?

— Onun şu kadar diye isbât etmesi lâzım gelir.

— Böyle teslîm ve tesellüm muâmelesi olmaz ki... Burası halledilemez, sâlim emniyet-bahş bir muâmele değildir. Merkez-i umûmînin eşyâlarını ne yapdınız?

— Hükûmet aldı efendim.

— Hepsini hükûmet mi aldı?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1877, 28 Eylül 1926, s. 4.

— Fransızlar girince bir kısmını da onlar aldı.

— Evrâkınız arasında böyle bir parça tesbît edilmiş diye bir kâğıd çıkıyor. Diğer tarafdan İtibâr-ı Millî Bankası'na teslîm edilmiş bir para, istikrâz-ı dâhilî senedleri var. Fakat sizin bir defteriniz niçin yokdur?

— Esâs defterimiz de merkez-i umûmîde kaldı. Fransızlar işgal etdi.

— İndel-iktizâ bir hesâb sorarlar diye defterleri yanınıza almanız lâzımdır.

— Defterler büyükdü efendim, yalnız yanımıza bir hulâsa aldık.

— İttihad ve Terakki nâmına hangi bankalardan para aldın, kimin nâmına teslîm edilmiş ve kimin nâmına aldın?

— Biz teslîm etmedik, bendeniz tesellüm etdiğim zaman bankadan alınmışdı.

— Hâlbuki 30 Teşrîn-i sânî'de bankada para olduğunu söylüyorsunuz?

— Değil efendim. Kayda öyle geçmiş.

— Şu hâlde bankalarda da yirmi bin kusûr lira demeye hâcet yokdu. Nakit olarak gösterebilirdiniz.

— Öyle yazmışlar.

— Pekâlâ, Suriye kâtib-i mesûlü İsmail Hakkı Bey ki, şimdi Anadolu şimendöferler idâresinde bulunan İsmail Hakkı Bey olduğu anlaşılıyor, onun üzerindeki on altı bin altın lirayı siz niçin almak istediniz?

— İsmail Hakkı Bey o paranın kendisinin olduğunu iddiâ etdi. Biz buna delâlet etdik.

— Biraz îzâh ediniz.

— İsmail Hakkı Bey bu paranın şahsına âid olduğunu söyledi. Akrabâ ve taallukatının eşyâlarını hîn-i tahliyede satmış, benim paramdır, dedi; bunun üzerine Osmanlı Bankası'ndan dâvâ etdi. Ve bendeniz buna delâlet etdim ve aldım.

— İsmail Hakkı Bey bu parayı bankadan aldı mı?

— Aldı.

— Para hakikaten kimindir?

— Bendeniz kimin olduğunu bilemem. Fakat kendisi şahsına âid bir para olduğunu iddiâ etdi.

— Siz ne esâs üzerine işe müdâhale ediyorsunuz?

— Bendeniz o vakit burada idim, ben bu parayı alacağım, buna delâlet et, dedi.

— İzmit mebûsu Şükrü Bey bu parayı sizden niçin istedi?

— Bendenizden istemedi.

— İttihad ve Terakki'nin parasıdır, bu parayı bize vereceksin, diye niçin iddiâ ediyordu?

— Benden istemedi efendim.

— Hafız Mehmed'in sarâhaten ifâdesi var.

— Hafız Mehmed'in ifâdesi olabilir.

— Müdâhale etdiğiniz bir parayı hiç olmazsa Şükrü Bey sizden sorar. İsmail Hakkı Bey sizden delâlet istiyor. Şükrü Bey'e de İsmail Hakkı Bey'den parayı alıp vermek için sizin delâletiniz mevzû-i bahsdir. Hafız Mehmed böyle söylüyor.

— İfâde etmiş olabilir. Fakat benim malûmâtım yokdur.

— Sû-i kasda sarfetmek için?

— Allah esirgesin.

— İsmail Hakkı Bey için delâlet etdiğinizi söylüyorsunuz. Rahmi Bey'in ifâde-i evveliyesi de bu paranın İsmail Hakkı Bey'e âid olduğu etrâfındadır.

(*Rahmi Bey'in ifâdesi okundu.*)

— Şimdi Hafız Mehmed bu paraya nereden karışıyor? Bankadan kurtarmak için değil mi? Bu paradan siz ne alacakdınız? Hafız Mehmed ne alacakdı ve siz bu parayı ne yapacakdınız? Öyle söylüyorsunuz. Şükrü Bey, bu para bize sû-i kasd için lâzımdır, diyor. Hafız Mehmed de birine dâvâ vekâleti yapıyor, Hakkı Bey hesâbına kurtarmaya çalışıyor, nedir bunlar?

— Hakkı Bey bu para benimdir, diye iddiâ etdi. Hafız Mehmed Bey'i vekîl yapdı. Dâvâyı kazandılar. Banka temyîz etdi ve tasdîk edildi.

— Şükrü Bey neye karışıyor?

— Şükrü Bey'in karışdığını bendeniz bilmiyorum.

— Bilmiyorum olur mu? Hafız Mehmed'in sarâhaten ifâdesi var.

(*Hafız Mehmed'in ifâdesi okundu.*)

— Diğer ifâdesinde size de mürâcaatı var. Onlar bu paranın İttihad ve Terakki'ye âid olduğunu iddiâ ediyorlar. Sen İsmail Hakkı

Beyindir diyorsun. Hafız Mehmed paranın tahsîli için dâvâ vekâletini deruhde ediyor. Şükrü Bey de sû-i kasd maksadının husûlü için almak istiyor, sizin bunları açıkça îzâh etmeniz lâzım.

— Bildiğimi söylüyorum. Hakkı Bey, para benimdir, âilemin hilyâtini satdım ve bankaya teslîm etdim, dedi. Dâvâ sebketdi, parayı kendisi kabzetdi. Bendenizin bildiğim budur. Eğer bazıları bu paranın İttihad ve Terakki'ye âid olduğunu iddiâ ediyorlarsa bendenizce mechûldür çünkü bir şey ile isbât edemezler. İttihad ve Terakki'nin şubelerine o kadar para göndermesine imkân yokdu.

— İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü kendi kendine bu kadar parayı bankada bırakabilir mi idi? On altı bin altındır?

— Katiyyen altın değildir.

— Altındır, o vakit altın olarak Harb-i Umûmî senelerinde konmuşdu. Ya 31'de veya 30'da.

— İhtimâl altındır. Fakat benim bildiğim kâğıddır.

— Şükrü'nün size mürâcaatını söyleyin.

— Bendenize mürâcaatı yokdu.

— Oraya gelince durursun. Durduğun vakit, tamâmen aksi mânâyı almak zarûreti hâsıl olur. 2650 lira 1 Nisan 336 tarihinden 29 Mart 926 tarihine kadar rüfekâya itâ edilmek üzere Rahmi Bey'e, diyorsun; ne gibi rüfekâdır?

— İstanbul'daki kâtib-i mesûller vardı, mevkuf olanlar kâtib-i mesûllükden azledilmemişlerdi. Daha duruyorlardı.

— Ne kâtib-i mesûl arıyorsunuz? Memleket alt üst olmuşdu ve sizin hiçbir mevcûdiyetiniz kalmamışdı; yeni idârenin memûru, mebûsu olmuşsunuz, ne yapıyorsunuz?

— Şerhinde tarihi yazılmışdı; şu tarihden şu tarihe kadar diye bu senedler ayrı idi, bunları tevhîd etdik.

— Rahmi Bey nerede idi?

— Rahmi Bey İstanbul'da idi, tâ Meclis'e gelinceye kadar İstanbul'da idi.

— Bu parayı sen Rahmi Bey'e nerede teslîm etdin?

— İstanbul'da, 2 Nisan 336'da.

— 1 Nisan 36'dan 39'a kadar arkadaşlarına nasıl, ne hakk-ı meşrû üzerine tevzî edeceksin?

— Kâtib-i mesûllerin maâşını kat' etmemişdik, onun için efendim.

— Beri tarafda da Halk Fırkası'ndansınız falan...

— O vakit Halk Fırkası yokdu.

— 125 bin kuruş, yani 12 bin beş yüz lira merkez-i umûmî a'zâsından olup Malta'da bulunan zevâtın âilelerine, itâ kılınan bunlar kimdir?

— 125 bin kuruş değil hepsi 1250 liradır. Merkez-i umûmî a'zâsından Topçu Rıza Bey...

— Merkez-i umûmî a'zâsı mı?

— Sâbık merkez-i umûmî a'zâsından Topçu Rıza Bey vardı. Âilesi İstanbul'da perîşân idi. Kendisi de orada perîşân idi. Ona verdik.

— Merkez-i umûmî a'zâsından Malta'da bulunduğu müddetce kendisine irsâl edilen, diyorsunuz. Kimlere irsâl etdiniz?

— Kendilerine değil efendim. Âilesine verildi.

— Âilesine 1250 lira mı verdiniz?

— 17-20 ay kadar kaldılar, bu müddet zarfında ayda kırk elli lira verdik.

— Bu hangi Rıza Bey?

— Topçu Rıza Bey.

— Öyle bir Rıza Bey yokdur. Bir Bursalı Rıza Bey vardı, o olmasın?

— O değil efendim, Ahıskalıdır. Ertuğrul mebûsu Rasim Bey'in eniştesidir.

— Rıza Bey Malta'da yokdu; bu o Rıza Bey'e değil, kime gönderdin?

— Odur efendim, senedi var.

— Bir defa kararnâmenizde merkez-i umûmî a'zâları istifâ etmişdir. Onlar meclis-i umûmî a'zâsı meyânından hâric tutuyorsun, ne sûretle olursa olsun bu parayı yine gönderiyorsun.

— Zarûret ve ahvâl-i fevkalâde...

— 337 Ağustos'unda gönderildiğinizi söylüyorsunuz. Bir defa o tarihde Rıza Bey yokdu.

— Vardır, hatır-ı âlînizde kalmamış efendim. Hattâ geldikden sonra senedini aldık.

— Yani 1250 lira gönderdiniz mi?

— Âilesine verdik efendim.

— Niçin buraya Malta'da bulunanlara, diye yazıyorsun?

— Kendisinden sened aldık da onun için.

— Sonra Malta'dan avdetde Ziya Gökalp Bey'e, Atıf Bey'e vermişsiniz, bunlar da merkez-i umûmî a'zâsı değil mi?

— Merkez-i umûmî a'zâsı diye vermedik efendim; ihtiyaclardan, zarûretlerden dolayı verdik.

— Size ne demeli? Nasıl insanlarsınız? Burada millet varını yoğunu, yüzde kırkını vermişdir. Çırçıplak perîşân koşmuşdur, siz orada yine şuna buna perîşândır diye para verirseniz, millet kağnısı ile koşar, o parayı orada saklarsınız. Para dalaveresi yaparsınız, buna kim inanıyor? Sen de burada, bu idârede vâlî diye oturuyorsun, o sırada mebus olursun yine aramıza girersin, nasıl insanlarmışsınız? Bir vatan meselesi karşısında bu kadar iki yüzlü siyâset olur mu? İttihad ve Terakki'nin kâtib-i mesûllerine ne hak ile para veriyorsunuz?

— Onlar tasfiyede ibka edilmişdi efendim.

— Sarâhaten beyânnâmenizde söylüyorsunuz: İttihad ve Terakki'nin seyyiâtıyla alâkadâr olanların birçokları mesûl mevkiindedir. Nasıl istihdâm edebilirdiniz, nasıl ayırabilirdiniz? Â'yân'dan Hüsnü Paşa'ya, sâbık İstanbul veznedârı Vahid Bey'e, Hacı Kâmil Efendi'ye sıradan, gelişi güzel, keyfinize göre para tevzî etmişsiniz. Bunların hepsinin bir maksadı vardır. Maddî irtibâtı muhâfaza etmekde bir maksadınız vardır, nedir onu söyleyiniz?

— Hiçbir maksadımız yokdur; eski arkadaş olmak hasebiyle bunlara verilmişdir.

(*Burada mefsûh İttihad ve Terakki'nin eşyalarının listesi okundu.*)

— Bunu o vaktin Mâliye nâzırı teslîm almış öyle mi?

— Dosyasında vardır efendim.

— Kasa açılıyor, bu istikrâz-ı dâhilî senedlerini arıyorlar, orada yok, ben getirdim, diyorsun, yüz bin liralık istikrâz-ı dâhilî tahvîlâtı vesâirelerini getiriyorsun, teslîm ediyorsun, bunu nereye kaldırdı idin? Nereden getiriyorsun?

— Malûm-ı âlîniz gerek hükûmet gerek Düvel-i İtilâfiye basıp paralarını alıyorlardı, onun için bendeniz, Rahmi Bey bunları aldık, eve götürdük ve sakladık.

— Mikdârı ne kadardır? Merkez-i umûmîden ne kadar teslîm aldınız?

— 104 bin küsûrdur.

— Bu kadar olduğu ne ile sâbitdir?

— Bu kadardır.

— Sonra?

— Bunları getirdik.

— Kendi evinize mi götürdünüz?

— Bendeniz de Rahmi Bey, İbrahim Bey götürdük, evimizde sakladık, vaziyet bu hâli alınca getirdik, teslîm etdik.

— Onu da ayrıca yine tahkik ederiz. Bunları teslîm etdiğinize dâir makbûzlar var mıdır?

— Evet.

— Pekâlâ, istikrâz-ı dâhilî tahvîlâtı şu kadardır, falan diye bir yere tesbît etdiniz mi idi? Bunu evrâkınız meyânında başka bir yerde görmüyoruz, ne teslîm aldınız?

— Bunlardır.

— Efendim, bu parayı tesellüm mazbatası, zabıt varakası yapmışsınız, fakat istikrâz-ı dâhilî makbûzları meydanda yokdur. Esâs kaydı nereden bulalım da size inanalım?

— Kasada idi, saymadık; teslîm eden, merkez-i umûmî yokdur, dedi, bu kadar aldık.

— Demek size merkez-i umûmî yokdur, dedi, siz de aldınız, öyle mi?

— Evet.

— Fırka nizâmnâmesinde heyet-i idârenin, heyet-i faâlenin maâşı var mıdır?

— Yokdur, teâmülen aldık.

— Onu da ihmâl etmemişsiniz. Ben nizâmnâmenizde vardır zannediyorum. Teâmül dediğin nedir? İhmâl etmemişsiniz tâ sonuna kadar maâş almışsınız. Bir karar falan var mıdır?

— Senelerden beri böyledir. Teşkîlât-ı hâriciyeye bakan a'zâ maâş alır, onlar gece gündüz çalışırlar.

— Pekâlâ, üzerinizde bir vazîfe olur da böyle para alabilirsiniz; üzerinizde hiçbir şey kalmadığı hâlde mütemâdiyen parayı almakdasınız, bu nedir?

— Cemiyetler Kanûnu'na binâen hükûmet feshetmiş idi.

— Peki, almakda devâm için kendinizde nasıl bir hak görüyordunuz?

— ...

— İttihad ve Terakki'nin yeniden faâliyete geçmesi için birtakım teşebbüslerde bulunanlar vardır. Yani kendilerini İttihad ve Terakki'nin müdîrânından addedenler Cavid Bey'in evinde toplanmışlar, bir nizâmnâme yapmışlardır. Daha evvel, Meclis dağılacağı sırada, İttihad ve Terakki nâmına Kara Kemâl ile İkinci Grubcular görüşmüşlerdir. Bundan sizin ne kadar malûmâtınız var? Siz o vakit Zonguldak'da bulunuyordunuz.

— Böyle bir programı İstanbul'da yapdıkları tevdî olunan iddianâmede beyân olunuyor; eğer o cemiyetlerde bendeniz bulunmuş isem –tabîî orada bulunanlar vardır, söyleyeceklerdir– veyâhûd inikaddan bendenizi haberdâr etmişlerdir. Ne derseniz deyiniz, bendeniz katiyyen malûmâtım yokdur.

— Sonra, Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti nâmına bin-netîce Halk Fırkası mebûsu olarak Meclis'e geliyorsunuz, sonra Terakkiperver Fırka'ya geçiyorsunuz, bu nedir?

— Efendim, Halk Fırkası mebûsu olarak bendeniz geldim. Tatîl esnâsında iddianâmede beyân olunan ictimâlar olmuş. Bunlardan bendenizin katiyyen malûmâtım yokdur. Bendeniz 341 senesi Teşrîn-i sânî'sine kadar...

— Benim sorduğum: Halk Fırkası'ndan istifânızın esbâb-ı zâhiriyesi nedir?

— Her vakit ekalliyetde kalıyordum, bakdım olmayacak, istifâ etdim.

— İşte, sebebini soruyorum.

— Başka sebebi yokdur.

— Ekalliyetde kaldığınız için mi?

— Evet, dâimâ ekalliyetde kalıyordum.

— Fakat şimdi şâyân-ı şükrândır ki sizin vaziyetinizde tahakkuk etmişdir. Öteden beri müteselsilen gelen sû-i istimâlât mâhiyetindeki harekâtınızın izlerini kaybetmek mânâsından başında bir şey olmadığı tamâmen anlaşılmakdadır. Çünkü tabîîdir ki böyle bir vaziyetde kalamazdınız. Menfî cihete iltihâk etmelisin ki ortalık alt üst olsun, hesâb sorulmasın, ondan sonra yine bir karışıklık olsun ve yine öyle günler gelsin.

(*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Soracağınız bir şey var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — Efendim! Öteye beriye birçok para verdikleri anlaşılmışdır. Bunları heyet-i idârenin kararıyla mı, yoksa doğrudan doğruya kendi reyiyle mi vermişdir?

— Ekserisi heyet-i idârenin kararıyladır, burada bendenizin verdiklerim kendi reyimledir. İstanbul'da bulunduğumuz müddetce heyet-i idâremiz kararıyla verdik, pekiyi temâs etdik.

— Bir heyet-i idâre karar defteriniz var mıdır?

— Bendenizde yokdur. İstanbul'da vardır.

— Bütün evrâkınızı saklamak istediniz, bulduk.

(*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Başka efendim?

Müddeî-i Umûmî — Başka bir şey yok efendim, vaziyet anlaşılmışdır.

— İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin mühürleri, damgaları senin üzerinde çıkdı. Bu nedir?

— O vakit para ile vermişlerdi, onun için üzerimde kaldı.

— Niçin kalıyor?

— Hatıra olarak kaldı.

— Bu gibi ahvâlde infisâh etmiş, tarihe intikal etmiş, âkıbeti taayyün etmiş olan bir fırkanın mühürleri sizin üzerinizde ne için kalıyor, bir daha soruyorum.

— Bendenizde kalmasında ne zarar olabilir, hatıra olarak kaldı. Sokağa atamazdık tabîî.

— Hatırasını sizin muhâfaza edebilmenize bir sebeb var mı?

— Hayır yok, hattâ bendeniz müzehâneye götürüp verecekdim.

— Bu mühürlerin sizde kalmasına göre İttihad ve Terakki'ye âid birtakım vesâik ve siyâsî dosyaların da sizde kalmış olması lâzım gelir.

— Siyâsî ne dosyası olabilir?

— Dosya yok muydu?

— Hayır efendim.

— Her şeyi ezbere mi yapardınız?

— Bilmiyorum, bize teslîm edilmiş bir şey yok, varsa arkadaşlar söylesinler.

— Demek içinde dışında olan birkaç mühür vardı, onu da sana teslîm etdiler; şu kadar da para vardı, onu da aldık, hesâbsız istikrâz-ı dâhilî senedlerini verdiler, sonra gitdiler, öyle mi yapdınız?

— Hayır efendim.

— Nedir yani, bir şey yokdu diyorsun?

— Kasada para arasında kalmışdı, biz de sakladık.

— Dosyaların ve vesâik-i mühime-i siyâsiyenin Bahaeddin Şakir Bey'in yanında kaldığına dâir sizin bir malûmâtınız yok mudur?

— Size teslîm etdikleri sırada çıkarmadılar mı?

— İhtimâl ki daha evvel alıp firâr etmişlerdir.

Reis (*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Bir soracağınız var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — İhsan Bey ifâdelerinde İttihad ve Terakki Fırkası'nın infisâhından bahsederlerken Teceddüd ismiyle bir fırkanın teşkîl ve tesîsine lüzûm vardı, çünkü İttihad ve Terakki bir cemiyet-i ihtilâliyedir, dediler. Şimdi İhsan Bey'den soruyorum: İttihad ve Terakki kongre kararıyla infisâh edinceye kadar bir cemiyet-i ihtilâliye şekil ve hüviyetini muhâfaza etmiş midir, etmemiş midir?

— Hayır, etmemişdir. Kongrede a'zânın biri böyle söylemişdir.

Müddeî-i Umûmî — Çünkü malûm-ı âlîniz İttihad ve Terakki Cemiyeti 329 Kongresi'yle cemiyet hâlinden fırka hâline inkılâb etdiğini söylüyordu; demek bu bir formaliteden ibâretmiş, son zamâna kadar ihtilâlci ve ihtilâlkâr rûh taşımış olduğu anlaşılıyor.

— Hayır efendim. Bunu kongre a'zâsından birisi söyledi, beyânnâmesi, hüviyeti meydandadır efendim.

— Bankalardakini de siz mi teslîm aldınız?

— Hayır, onlar teslîm aldı.

— Kim teslîm aldı?

— Bilmiyorum.

— Peki, bu kadar kâfî, buyurun. Beş dakika teneffüs için celseyi tatîl ediyorum.

XXXII

Ahmed Muhtar, Rifat ve Velid Beylerin Muhâkemesi*

Gazi Ayıntablı Ahmed Muhtar Bey'in Muhâkemesi

— Adınız?
— Muhtar.
— Babanızın adı?
— Hacı Doğan.
— Nerelisiniz?
— Gazi Ayıntablıyım.
— Sanatın, mesleğin nedir?
— İrâd ve akarımla geçinirim.
— Tahsîlin var mı?
— Rüşdiye tahsîlim var, husûsî tahsîlim var.
— Gazi Ayıntab'da mı ikamet ediyorsun?
— Evet efendim, işlerimle iştigal ederim.
— Siyâsete karışdın mı?
— Hayır efendim.
— İâşe işlerine karışdın mı?
— Karışdım efendim.

---

* Resmî zabıtlar: LIX'dan devam.

— Nereden karışdın bakalım?

— Bakırköy'den.

— Bakırköyü'nün nesi idin?

— Bakırköy kâtib-i mesûlü idim.

— Hangi senelerde?

— 331'de İstanbul'da 3,5 sene kaldım.

— O vakit İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü müydün?

— Evet efendim.

— Peki orada ne gibi iâşe işlerini deruhde etdin?

— Efendim, fırınlarda ekmek tabah olunuyordu. Şeker tevzîâtı oluyordu, defter yapılır, merkeze gönderilirdi.

— Bu vazîfe size merkez-i umûmî tarafından mı verildi?

— Hayır efendim, Kemâl Bey tarafından verildi.

— Kemâl Bey neci idi?

— Kemâl Bey İâşe'nin reisi idi. İstanbul kâtib-i mesûlü idi. Cemiyet nâmına iâşe mesâilini üzerine alarak iâşeyi o idâre ediyordu.

— Şeker ve ekmek tevzîâtını yalnız mı idâre ediyordunuz?

— Bakırköy İttihad ve Terakki heyet-i idâre a'zâları vardı, semt mutemedleri vardı. Lâzım olanlara tahkikat yapar, vesîka veririz, ona göre tevzî ederler, biz de nezâret ederdik.

— Şeker tevzîâtını nasıl yapdınız?

— Bendeniz şeker tevzîâtında bulunmadım. Şekerin tevzîâtını vaktiyle yapmışlar, yalnız kooperatif şirketi açılmışdı. Bakırköyü'ne bir vagon göndermişlerdi. Bunun kıyyesini elli kuruşa sat, dediler. Bendeniz onu kooperatif şirketinde olan hissedârlara mürâcaat edenlere verdim.

— Ne gibi mürâcaat edenlere verdiniz?

— Kooperatif şirketi açılmışdı. Onların hissedârları elli kuruş üzerinden verilsin, dedi.

— Hangi şirketin şubesi idi?

— Şubesi yokdu, müteaddid yerlerde kooperatifler açılmışdı.

— O kooperatifi kim idâre ediyordu?

— Müdîri, kâtibi vardı.

— Fırka'dan mı?

— Evet.

— A'zâları da yine Fırka'dan?

— Evet, fakat hissedârlar Fırka hâricinden de oluyordu.

— Halkın mevcûdunu, ihtiyâcını nasıl tahkik ederdiniz de doğru dürüst tevzî edebilirdiniz?

— Efendim! Bize Kemâl Bey talîmât verirdi, bulunduğumuz mıntıkanın nüfûsunu tahkik ederdik ve bu sûretle vesîka verirdik.

— Vesîkayı kim veriyor?

— Vesîkayı merkez gönderiyordu, biz muhtarlarıyla, husûsî heyetler marifetiyle tahkikat yapardık.

— Merkez nereden tedârik ederdi?

— Vesîkaları o tedârik ederdi. Biz mevcûdu tahkik ederdik.

— Yani sizin ihtiyârınıza, insâfınıza muhavvel bir şey?

— Hayır efendim, mahalle heyet-i ihtiyâriyeleri bulundu, bu sûretle nüfûs tesbît ediliyordu, tevzî ediliyordu.

— Bârî Fırka hâricinde olanlara falan da merhamet eder mi idiniz?

— Bendeniz efendim zâten fırka hayâtında çok yaşamış değilim, bendenize seferberlik zamanı burada bir parça hidmet et, dediler.

— Kim dedi?

— Kemâl Bey teklîf etdi.

— Kemâl Bey sizi nereden tanıyor?

— Efendim, bendeniz Ayıntab Kulübü'nün kâtib-i mesûl vekîli idim. Ali İhsan Bey Haleb'e müfettişliğe gelmişdi. Ayıntab'a da uğramışdı ve tanışmışdık; oraya ticâret için gitdiğimde kongreden sonra iâşe umûrunda bir müddet çalış vazîfe et, dediler.

— Demek Ali İhsan Bey sizi tavsiye etdi, böyle işleri becerecek kabiliyeti sizde gördü?

— İhtimâl efendim.

— Ve Kemâl Bey'e seni takdîm etdi?

— Evet efendim. Şu işi sen yap, dediler, ben de elimden geldiği kadar memlekete, vatana hidmetdir diye çalışdım.

— Sen askerlik yapdın mı?

— Yapdım efendim.

— O sırada?

— Harb-i Umûmî'de jandarma idim müstahfız olduğum için...

— Nefer miydin?

— Evet, jandarma neferi idim, bilâhire bedel-i nakdî verdim. İstanbul'a geldim, geldikden sonra iâşe umûrunda kaldım, iâşede müstahdem olanları zâten tecîl ediyorlardı, o sûretle kaldım.

— Harbin nihâyetine kadar İstanbul'da kaldın mı?

— Evet.

— Sonra?

— Gazi Ayıntab'a geldim.

— Orada çalışdın mı?

— Çalışdım efendim. Memlekete dönerken bendeniz birçok felâketler geçirdim, yolda hastalandım. Adana'da mahbûs kaldım. Pozantı'da Ermeniler tarafından indirildim. Gazi Ayıntab'a geldim. Oraya Fransızlar yeni gelmişdi. Birkaç kişi arkadaş Müdâfaa-i Hukuk teşkîlâtı için çalışıyorlardı.

— O hikâyeleri biliyoruz, bırak.

— Peki efendim.

— Terakkiperver Fırka çıkdığı vakit seni Terakkiperver Fırka'nın teşkîline kim memûr etdi?

— Hayır efendim, benim Terakkiperver Fırka ile hiç alâkam yokdur; bendeniz yalnız Ayıntablı Eczacı Tevfik Bey vardı, o dedi ki Meclis'de iki fırka olmuş, buna tebrîk telgrafı çekelim; ben de bu işlere karışmıyorum, dedim. Memleket felâket geçirmişdir, iki çocuğumu ve bir refîkamı kaybetdim. Sonra muhâcerete gitmişdim. Muhâceretden döndükden sonra münzevî bir hayât yaşıyordum. Bendenize geldi, böyle bir telgraf yaz, tebrîk edelim, dedi.

— Yani iştirâk mı teklîf ediyordu?

— Hayır efendim, Ali Fuad Paşa'ya tebrîk telgrafı çekelim, dedi. Ben fırka umûruyla iştigal etmem, dedim. Benim Terakkiperver Fırka ile alâkam yokdur.

— O adam telgrafı çekmiş mi?

— Bilmiyorum.

— Sonra bu Kara Kemâl ve Ali İhsan Bey'le muhâbereye devâm etdiniz değil mi?

— Bendenizin Kara Kemâl ve Ali İhsan ile İstanbul'da kalmakdan mütevellid bir muârefem vardır. Ali İhsan Bey'in bir iki mektûbunu aldım. Kendisine bir adam tavsiye etmişdim. O sırada kendisi Ankara'da idi zannederim. Bir arkadaşın bir memûriyete tayîni için tavsiye etmişdim. Onun için bendenize bir cevâb vermişdi. Sonra bir de bendenize peçete ve sofra takımı ısmarlamışdı. Sonra bir de çocuğu Galatasaray Lisesi'ne yerleşdirmek için şerâiti anlamak üzere Vehbi'ye bir mektûb yazmışdım, hepsi budur.

[Resmî zabıtlar: LX]*

Kâtib-i mesûl Muhtar ve Rifat beylerin muhâkemesi.

Ali İhsan Bey'in mektûbu – Mektûbun sonundaki işâretler neye delâlet ediyor? – Yüzellilikler'le muhâberesi var mı? – Rifat Bey' in muhâkemesi.

— Ali İhsan'ın mektûbunu muhâkemesinde okuduk. Şurada şâyân-ı dikkat bir iki cümle var, bunun hakkında bize malûmât ver: Bir defa temsîl-i meslekî, kooperatif kooperasyon teşkîlâtıyla uğraşacağız; kooperatif demekle mânâ-yı hakikîsini hâiz eski gedik esnâfını ihyâ değil, tredavinyon [trade union] ve sendikaları kasdediyoruz, diyor. Ondan sonra size bir program göndereceğinden bahsediyor. Ne programı göndermek istiyor, tabîî siyâsî bir programdır.

— Bilmiyorum Beyefendi, bu mektûba ehemmiyet vermiş değilim. Kaldırıp bir köşeye atmışım, eğer bunların maksad-ı siyâsiyesine âgâh olsaydım mektûbu alıkoymazdım.

— Sonra şöyle bir cümle var: Edhem İstanbul'dadır Hüsnü Efendi'nin malûmâtı tahtında Berlin'e gitdi, yakında numara altında evâmirini teblîg edeceğiz; efendimize de bir hisse çıkacağı gayet tabîî. Buradaki Edhem, zannederim Makrıköy'deki Edhem'dir.

— Evet efendim. Bendeniz ondan sonra geldim.

— Bu cümlelerden ne demek istiyorsun?

— Bilmiyorum. Bendenize bir mektûb göndermiş, ehemmiyet vermedim. Bir tarafa atmış idim. Burada okunduğunda nazar-ı dikkatimi celbetdi. Rumkale'den muhâceretden yeni gelmişdim. Mektûb aldım. Okudum, bir köşeye atdım, ne mektûb yazdım, ne de mektûblarını aldım. Hiçbir şeyden haberim yokdur.

— Sonra "Memduh Şevket'i Bolşevizm'in men-i duhûlü için bizim âbâ-i sâbıka ile çalışmak üzere Şark'a gönderdik. Buna muvaffak olamadı" diyor. Ali İhsan'ın size bahsetdiği âbâ-i sâbıkanız kimlerdir?

— Bilmiyorum.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1879, 30 Eylül 1926, s. 3.

— Tabîî, siyâsî mesleğinizde başınızda bulunanları kasdediyor; kimleri söylemek istiyor?

— Şimdi o cevâbı verebilirim. Fakat o zaman ne dikkat etmişim, ne de ehemmiyet vermişimdir, ne de cevâb yazmışımdır.

— Sonra sizin İttihadcı olarak kaldığınızı söylüyor ve tebrîk ediyor.

— Zannederim ondan maksadı Halkcı demekdir, yani teşkîlâtda çalışdığımdan bahsediyor zannederim.

— Hangi Halkcı?

— Yani Müdâfaa-i Hukuk teşkîlâtı.

— Sen Müdâfaa-i Hukuk teşkîlâtını İttihadcı teşkîlâtı mı zannediyorsun?

— Hayır efendim, ben Müdâfaa-i Hukuk'a yemîn ile dâhil olmuşumdur ve oldukca çalışmışımdır.

— Sonra imzâda bir işâret var. Bârî bunu doğru söyle. Ali İhsan imzâsını koymuş, "M. Y." demiş, üzerine bir (+) işâreti koymuş, bu nedir?

— İsticvâbımdan sonra gitdim düşündüm. Çok âmâl-i fikr etdim, bulamadım. Sizi temîn ederim.

— Bu mektûb geldiği vakit bu işâret nazar-ı dikkatinizi celbetmedi mi?

— Hayır efendim, yemîn câiz olsa yemîn ederim. Çünkü başka temînâtım yok. Bu bendenizin nazar-ı dikkatimi isticvâbâtım esnâsında celbetmişdir.

— Sonra Abdülkadir'le muhâbereniz vardır. Abdülkadir'i nereden tanırsın?

— Memleketlim olduğu için çocukluğumdan tanırım, mektebden mezûnen geldikce görüşürüm, sonra da İstanbul'da görüşdüm.

— Size mebûsluk meselesi için birtakım vesâyâda bulunuyor, siz onunla muhâbere etdiniz mi?

— Hayır.

— Bu mektûba cevâb verdiniz mi?

— Hatırlamıyorum, fakat evrâkım meyânında bir cevâb bulundu. Bir defa Bilecik'de muhâceretde bulunduğum zaman kendisinden bir mektûb almışdım, bir de bu mektûbdur.

— Sonra Yüzellilikler'den Celal Kadri ile muhâbereye devâm etmekdesiniz. Mektûbu 338'de almışsın?

— Hayır efendim.

— Gerçi siyâsî bir şey değilse de irtibâtınızı muhâfaza etdiğinize delâlet ediyor.

— Hayır efendim.

— Peki bu adam Fransızlara satılmış ve memleketin aleyhinde çalışmış bir adam. Sen bunu şâyân-ı nefret görmüyor musun? Nasıl muhâbere ediyorsun?

— Bendeniz muhâbere etmiyorum. Şâyân-ı nefret görüyorum. Kendisi mektûb yazmışdır. Zannederim ki yazısından da muhâbere etmediğim anlaşılır.

— Bu mektûba cevâb vermedin mi?

— Hayır efendim. Yalnız kendisine, sizinle muhâbere etmek istemiyorum, diye bir mektûb yazdım. İşte hepsi bu kadardır.

— Size bir şey söylüyor ve hani ya Ali Kemâl de dâhil olduğu hâlde bir Tarihçe-i Ayıntab yazacakdık, diyor. Bu hangi Ali Kemâl'dir? Ali Kemâl kimdir?

— Yeğenimdir.

— Elân orada mı?

— Evet, bir cemiyet teşekkül etmişdi, Ayıntab'ın bir tarihçesi yazılmak meselesi mevzû-i bahsolmuşdu. Celal Kadri bir zamanlar benimle Müdâfaa-i Hukuk'da çalışmışdı, zâten ondan tanıyorum, sonra tebdîl-i meslek etdi, vatana hıyânet etdi.

— (*Yazıyı işâretle*) Bu yazı sizin midir?

— Evet efendim.

— Ali İhsan'ın temsîl-i meslekîsine tarafdâr oldunuz mu?

— Hayır.

— Bak, ona dâir bir şeyler düşünüp yazmışsın.

— Efendim, onu öyle manzûme hâlinde zihnimde evirip çevirmemişimdir. Belki bu sene, belki bundan 3-5 ay evvel fırka ayrılışları yazmışımdır. Yani memleketde sükûn takarrür etdikden sonra fırka lâzım olduğunu yazmışımdır.

— Ne vakit yazdın?

— 3-4 ay evvel.

— Ali İhsan'a mı gönderecekdin?

— Hayır efendim. Kendi kendime yazdım, buna dâir çok evrâkım var. Zannederim maksad-ı âcizânem nihâyetinde dahi gösterilmişdir.

— Abdülkadir'le başka muhâbere etdin mi?

— Hayır efendim, kendisi Ankara'da vâlî iken bana matbû bir mektûb göndermişdi, bir de Bilecik'de muhâceretde bulunuyordum. Kendisi de Elaziz'de vâlî idi, bir mektûb daha göndermişdi. Bendeniz refîkamla iki çocuğumu kaybetmişdim. Bendenizi taziye ediyordu.

— Kardeşi Fazıl var, onunla tanışır mısın?

— Tanırım.

— Muhâbere eder misin?

— Hayır efendim.

— Senin gayr-i mevkuf olarak muhâkemenin devâmına karar verdik.

— Allah ömürler versin Beyefendi!

Rifat Bey'in Muhâkemesi

— İsminiz?

— Rifat.

— Pederinizin adı?

— Ahmed.

— Nerelisiniz?

— İstanbullu.

— Aslen İstanbullu musun?

— Evet.

— Tevellüdünüz?

— 98.

— Evli misiniz?

— Evet, çocuklarım da var.

— Esâs mesleğiniz nedir?

— Zirâat yapıyorum.

— Siyâsetle iştigal etdiniz mi?

— Vaktiyle İttihad ve Terakki'ye mensûb idim.

— Siz Karahisar-ı Şarki mutasarrıflığından çekilinceye kadar memûr mu idiniz, yoksa fâsıla verdiniz mi?

— Verdim efendim.

— Memûr olmadığınız zamanlarda mı İttihad ve Terakki'ye dâhildiniz?

— İnfisâhına kadar bulundum.

— Harb-i Umûmî senelerinde nerede idiniz?

— Üsküdar ve Kadıköyü'nde belediye müdîri idim.

— İttihad ve Terakki'nin başka bir vazîfesini deruhde etdiniz mi?

— Hayır efendim.

— Anadolu'ya ne vakit geçdiniz?

— Birinci Büyük Millet Meclisi açılmadan iki gün evvel buraya geldim.

— Nereye tayîn olundun?

— Karahisar-ı Şarkî'ye.

— Orada ne kadar kaldınız?

— İki buçuk sene.

— Zannederim sizi o zaman eşkıyâ esîr almışdı. Onun netîcesi olarak infisâl etdiniz?

— Evet.

— Sonra?

— Kırşehri'ne tayîn olundum. Heyet-i Vekîle'nin, Reis-i Cumhûr Hazretleri'nin tasdîkine iktirân etdi. Harcırâhımı aldım. 15 gün arabaya intizâr etdim. Bulamadım, mevsim kış idi. Kar vardı. 14'üncü günü nihâyet bir fayton ile hareket etmek mecbûriyetinde kaldık, faytonu buldular. Kırk liraya pazarlık etdik, gideceğim zaman bir polis memûru vâsıtasıyla Giresun'a tahvîlim münâsib olduğunu ve biraz intizâr etmekliğimi emretdiler. On beş gün kadar bekledim. Heyet-i Vekîle'den karar çıkmadı zannederim, o sırada Osman Ağa ısrâr ediyormuş. Bu sırada İstanbul'a gitdim, telgrafla Mersin'e tayîn edildiğim teblîg edildi. Mersin'e vaktiyle seyâhaten gitmişdim. Ahvâl-i sıhhiyemin orada îfâ-yı vazîfeye müsâid olmadığını vekâlet-i celîleye arz etdim.

[Resmî zabıtlar: LXI]*

Kadıköy Dâire-i Belediye müdîr-i sâbıkı Rifat, Tevhîd-i Efkâr sâhibi Velid beyler İstiklâl Mahkemesi'ne îzâhât veriyorlar.

Harb-i Umûmî'de iâşe meseleleri – Kara Kemâl memûr tayîn ediyor – İâşe memûrlarına verilen emirler – Velid Bey mahkemede – Ankara'dan alınan bir telgraf – Merkez hükûmetde fevkalâde ahvâl mi varmış? – Rauf Bey'i niçin haberdâr ediyorlar?

Dâhilde ne kadar uzak olursa olsun gideceğimi söyledim, münhall olmadığını söylediler. Bendeniz de istifâ etdim, İstanbul'da kaldım.

— Hangi sene?

— 339'da.

— Sonra siyâsete başladın mı?

— Hayır.

— Cemiyet-i belediye intihâbâtına karışdın?

— Katiyyen efendim.

— Siz ne vakit cemiyet-i belediye a'zâsı oldunuz?

— O vakit burada idim. A'zâ olduğumu gazetelerde okudum.

— Nasıl olur?

— Burada idim efendim.

— O hâlde siz Kara Kemâl'in ve refîklerinin şübhe götürmez arkadaşları sırasındasınız.

— Hayır efendim.

— Burada Vehbi ve Hüsnü resmen söylemişdir. Yani cemiyet-i belediye nâmzedleri tesbît edildiği vakit, İttihad ve Terakki nâmına, Kara Kemâl nâmına Üsküdar'dan kimleri nâmzed gösterdiklerini sorduk. Ali Rıza Efendi'yi ve sizi söylemişlerdir.

— Müsâade buyurun, beni Üsküdar'dan Naci Efendi göstermişdir.

— Onlar da gösterebilir, fakat bunların nazarında kendi nâmzedlerisiniz, öyle biliyorlar ve zannederim Adnan Bey'e verilmiş olan mazbatada sizin de imzânız vardır.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1880, 1 Teşrin-i evvel 1926.

— Hayır efendim, yokdur.

— Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye'ye verilen mazbatada imzânız var mıdır?

— Hayır efendim, bendeniz o sırada İstanbul'da bulunmadım.

— Bulunmadığın hâlde sizin oraya gelip kalacağınızı nereden biliyorlar da sizi dâhil ediyorlar.

— Hâl-i infisâlde idim, burada bulunuyordum. Pek tabîî idi ki bir yere tayîn edileceğimi de bilemezler. Dâhil-i liste etmişler, aynı zamanda kuvve-i intihâbiyem de ziyâde olduğundan nâmzed olarak göstermişler.

— Üsküdar'da belediye müdîri olduğunuz için mi fazla?

— Aynı zamanda on seneden beri orada ikamet ediyorum. Kuvve-i intihâbiyem fazladır.

— O bir devir idi, geldi geçdi, şimdi Terakkiperver Fırka'ya nasıl intisâb etdiniz?

— Şükrü Bey'in tavsiyesi üzerine.

— Şükrü Bey'i nereden tanırsınız?

— Maârif Nezâreti'nden tanırım. Şehremini Bedri Bey'in zamanında bir evrâk-ı resmiye ile kendisine gönderilmişdim. Emânet ile Nezâret arasında hâsıl olan ihtilâfdan dolayı beş defa gitdim. Ondan tanırım.

— Bu kadar tanışma üzerine mi sizi oraya tavsiye etdi?

— Bilmiyorum.

— Siz Terakkiperver Fırka'nın İstanbul şubesi heyet-i a'zâsındansınız değil mi?

— Vazîfe-i kitâbeti yapıyordum.

— Yani heyetindesiniz, aynı zamanda kâtibliği yapıyorsunuz?

— Hayır efendim, yalnız muâmelât-ı kalemiye ile iştigal etdim.

— Şükrü Bey'in tavsiyesi ne sûretle vâki oldu?

— Kemâl Bey'in odasında.

— Başka kim vardı?

— Kimse yokdu.

— Size nasıl teklîf etdi?

— Bir işle meşgul müsünüz, dedi. Hayır, zirâat yapıyorum, dedim. O hâlde bir fırka teşkîl etdik, mezûniyet-i resmiyeye iktirân etdi. Beyânnâmesini vilâyete verdik, buradaki vazîfe-i kitâbeti deruhde edermisiniz, dedi; meşguliyetim pek çok. Çünkü cemiyet-i

belediye hâl-i ictimâdadır. Orada mazbata muharrirliği yapıyorum. Ancak 1-2 saat vaktim müsâiddir, dedim. Bu kadar kâfîdir, gelebilirsiniz, dediler.

— Demin dediniz ki cemiyet-i belediye a'zâlığına beni Naci Hoca, Ali Rıza Efendi falan teklîf etdi. Pekâlâ. Onların dâhil olduğu Halk Fırkası'na siz niçin dâhil olmadınız?

— Reis Beyefendi! Bendeniz böyle bir suâle daha marûz kaldım. Fakat cevâb veremeyeceğim, mazûr görünüz. Pek uzunca bir meseledir.

— Burası mahkemedir, cevâb vereceksin. Sorulan suâle niçin cevâb vermiyorsun?

— Bir anlaşamamazlıkdan girmedim.

— Şu hâlde Terakkiperver Fırka'ya girmekle daha müsâid ve daha anlaşmış vaziyetde mi idiniz?

— Hayır efendim, hiçbir vaziyete düşmüş değilim.

— Kemâl Bey'le nereden tanışırsınız?

— İstanbul murahhası olmak itibârıyla tanırım.

— Şu hâlde Kemâl Bey size veyâhûd siz Kemâl Bey'e daha yakınsınız, hâlbuki siz yalnız Şükrü Bey'in tavsiye etdiğini söylüyorsunuz. Diğer arkadaşlarınıza sorduğumuz vakit, bilhâssa İkinci Grub'dan Kara Vasıf, Salahaddin ve Hüseyin Avni beylerle beraber sizi Hafız Mehmed Bey'i ve hafidini Kara Kemâl tavsiye etmişdir, ifâdelerinde bulunmuşlardır.

— Reis Beyefendi, onu bu şekilde ifâde eden zevâtın buraya gelip bu şekilde söylemeleri lâzım; yani bendenizi Kara Kemâl'in yanında gördüklerini ve böyle işitdiklerini söylemeleri îcâb eder, o adam nargilesini çekmiş ve bir kelime söylemişdir.

— Hayır, sizi Kara Kemâl'in yanında görmüş olmaları sûretiyle söylemiyorlar. Kara Kemâl ile anlaşarak program tertîb etdiklerini söylüyorlar. Ve heyet-i idâreye girdiğimiz zaman hiç tanımadığımız dört kişi daha heyet-i idâreye dâhil oldu ki orada tanışdık, diyorlar ki bu Kara Kemâl tarafından ancak heyete tavsiye edilmiş olabilir.

— Bendenize hiçbir teklîf vâki olmadı.

— Şurada size bir suâl soruluyor: "Kemâl Bey'in davet-i vâkıası sizin akide-i siyâsiyenizin en ince noktalarına kadar vâkıf olduğuna delâlet eder" diyorlar size, cevâb veriyorsunuz: "İttihad ve Terak-

ki'nin infisâhına kadar iyi bir İttihadcı olduğumu elbetde bilmesi lâzımdır"; bunu biraz îzâh edin.

— Kemâl Bey'in nokta-i nazarını bilmem, fakat bendeniz Hürriyet ve İtilâf, Ahrar, Teceddüd gibi şu veya bu fırkalara kaçmış şahsiyetlerden değilim; bir fırkaya girdim ve infisâh edinceye kadar orada kaldım.

— Şu hâlde sizi o sûretle tanıdı ve onun üzerine tavsiye etdi.

— İhtimâl.

— Fakat Harb-i Umûmî esnâsında onların hüviyeti daha ziyâde iâşecilik damgasıyla tanınmıştır. Ona nisbetiniz nasıldır?

— Hiç, zerre kadar yokdur.

— Terakkiperver teşkîlâtının İstanbul şubesi nasıl yapılmışdır? Siz teşkîlât cihetinden alâkadâr oldunuz mu?

— Hayır efendim. Hattâ ne toplandıklarından, ne de görüşdüklerinden malûmâtım vardır. Birisi de vardır diye iddiâ edemez.

— Üsküdar'da kimleri teşkîlâta memûr etdiniz?

— Üsküdar'da teşkîlât yokdur.

— Teşkîlâta memûr adamları siz tavsiye etdiniz?

— Katiyyen.

— Siz fırkada ne gibi vazîfe îfâ edersiniz?

— Bendeniz hesâbları yaparım. Pusulalarını tanzîm ederim. Başkâtibe takdîm ederim. O heyet-i idâreye verir ve tasdîke iktirân eder.

— Demek Kara Vasıf'ın mâiyetinde kâtiblik yapdınız?

— Evet.

— Öteki, Siyameddin?

— O da benim söylediklerimi yazardı. Aled-derecât ikimiz de kâtib idik.

— Sizin maâşınız ne kadardı?

— 150 lira.

— Kara Vasıf'ın?

— Zannederim onun da 150 lira, iyi bilmiyorum.

— Siyameddin'in?

— Onun da 70-80 lira kadar olacak.

— Başka odacı kimler vardı?

— İki odacı, bir de kadın hidmetci var idi.

— Kâtib olmakla beraber, Terakkiperver Fırka'nın programını kabûl etmiş vaziyetdesin.

— Öyle telâkki edilebilir.

— Telâkki edilebilir değil. Fırka programını kabûl etmesen oraya kâtib yaparlar mı?

— Öyledir efendim.

— Peki, Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmaklığın ictihâd-ı siyâsî üzerine mi?

— Tabîî, başka bir şey üzerine olamaz.

— Tabîî, hükûmet fırkasının ictihâdına zıt veyâhûd kısmen.

— Tabîî, başka bir şey üzerine olamaz.

— Tabîî, hükûmet ve hükûmet fırkasının ictihâdına zıt veyâhûd kısmen başka şekilde bir program üzerinde ictihâdınızı kabûl ederiz değil mi?

— Evet.

— Terakkiperver Fırka şubesi kapandıkdan sonra sizin vaziyetiniz ne oldu?

— Hiç.

— Ne ile meşgul oldunuz?

— Zirâatle.

— Ne gibi?

— Sebze, süd, yumurta ve teferruâtla.

— Şükrü Bey'le olan münâsebetinizi idâme etdiniz mi?

— Hiç görmedim.

— Ne mâni vardı?

— Bendeniz sokağa çıkmazdım.

— Nerede otururdunuz?

— Çamlıca'da. Çünkü çıkamazdım, çalışamazsam hayâtımı kazanamam.

— Kemâl ile?

— İki veya üç defa gördüm.

— Abdülkadir'le görüşür müsün?

— Onu burada Dâhiliye Vekâleti kalem-i mahsûsunda gördüm.

— İstanbul'da tanışmıyor musunuz?

— Hayır.

— Hafız Mehmed'le?

— Heyet-i idârede olduğundan tanırım. Ondan sonra hiç görmedim. Zâten çok inmezdim. On, on beş günde bir defa ufak tefek almak için inerim.

— Fırka dağıldıkdan sonra bunların mahrem faâliyet-i siyâsiyeleri hakkında malûmâtınız yok mu?

— Hiç zerre kadar yokdur efendim, hiçbirini görmedim ve hiçbiri de beni gelmiş görmüş değildir.

(*Heyetle badel-müşâvere*) — Sizin de gayr-i mevkuf olarak muhâkemenize karar verdik.

Rifat Bey — Arz-ı şükrân eylerim efendim.

Velid Bey'in İfâdesi

— Ebüzziyazâde Velid Bey'siniz değil mi?

— Evet efendim.

— Esâs mesleğiniz gazetecilik idi değil mi?

— Evet efendim.

— Bekârsınız değil mi?

— Evet, şimdi bekârım.

— Tevellüdünüz?

— 98.

— Mahkûmiyetiniz var mıdır?

— Mahkûmiyetim yokdur.

— Mahkûmiyet-i sâbıkanızı soruyorum?

— Yok efendim.

— Siyâsî fırkalara intisâb etdiniz mi?

— Hayır efendim. Bidâyet-i Meşrûtiyet'de İttihad ve Terakki'ye mensûb idim. Fakat birçok sene sonra Makrıköy kulübünde bazı ahvâli muvâfık görmediğim için çıkdım. Ondan sonra hiç siyâsetle iştigal etmedim.

— Sû-i kasd dâvâsı meyânında İstanbul mebûsu Rauf Bey'in vaziyeti vardır. Rauf Bey'le derece-i alâkasını tesbît etmek mecbûriyetindeyiz. O meyânda, Rauf Bey'in eniştesi Aziz Bey'in evinde tarafınızdan yazılmış bir mektûb elimize geçdi. Bu mektûbun tarihine nazaran, Terakkiperver Fırka'nın teşekkülünden sonra Rauf Bey'in İstanbul'a azîmet etmiş olması günlerinde yazıldığı anlaşılmakda-

dır. Gerek Rauf Bey'in vaziyeti ve gerekse mektûbun mündericâtı nokta-i nazarından sizi buraya celbetmek ve istizâh etmek mecbûriyeti hâsıl oldu. Maznûn mevkiinde değilsiniz, fakat şâhid mevkiinde de değilsiniz; şimdi mezkûr mektûbun okunması lüzûmu vardır. Evvel emirde mevzû-i bahsolan mektûb okunsun dinleyiniz.

(*Mektûb okundu.*)

— Şimdi efendim, evvelâ Rauf Bey'le olan münâsebetinizi söyleyiniz.

— Rauf Bey'le Malta'dan beri oldukca iyi tanışıyorduk. Malta'dan geldikden sonra, gazeteciliğe başladığım zamandan bir müddet sonra, Rauf Bey Heyet-i Vekîle reisi olmuşdu. O riyâseti esnâsında Tevhîd-i Efkâr'ın cidâlcû ve mukaddes mesleği vardır. Kendisini de bu meyânda tenkid etmişdik. O tenkidâtdan Rauf Bey çok müteessir olmuş, hattâ bir gün Ankara muhâbirimiz Baha Tevfik Bey vâsıtasıyla, o vakit bendeniz tenkidâtı mutedil yapdığıma kaniydim, bir ihtâr geldiğini hatırlıyorum. Bu ihtârın çok haksız olduğunu zannediyorum. Çünkü Tevhîd-i Efkâr'ın bilhâssa sulh katiyyet kesbedinceye kadar değilse de İngilizlerin memleketden çıkdığı zamanlara kadar takib etdiği meslek ihtimâl ki her gazetenin kolay kolay yetişemeyeceği kadar fazla milliyetperver idi. Ve vahdet-i milliyi muhâfazaya matûf idi. Bunu heyet-i âliyenizin huzûrunda tekrarlamayı zaid addediyorum. Hatır-ı âlînizde olması şübhesizdir. Binâenaleyh böyle bir zamanda Rauf Bey'in şahsına âid olan bu tenkidâtımı hazmedememesi ve böyle bir ihtârda bulunması dargınlığına delâlet edebilir. O sıralarda vaziyetimiz böyle idi. Sonra Rauf Bey'le yavaş yavaş temâs etmiş idik. Fakat temâslarımızın şeklini tahattur edemiyorum. Çünkü 2-3 sene geçmişdir. Bu temâslarda kendisine verdiğim îzâhât ile gazetenin münekkidliğinin, bendenizin münekkidliğimin tabîî bir meslek olduğunu ve bundan müteessir olmamak lâzım geldiğini, çünkü memlekete be-heme-hâl hidmetden başka bir gayem olmadığını anlatmışdım. İhtimâl bunun tesîriyle olacak, Rauf Bey' in muâmelesi bendenize karşı daha iyileşdi. Bu son meseleye gelince efendim, o vakit Rauf Bey hasta idi, o zaman Ankara'dan gelmiş mühim veya az çok mühim zevât ve ricâle dâimâ gazetecileri koşdurduğumuz veya kendimiz de koşduğumuz gibi Rauf Bey'e de muhbirler

[Resmî zabıtlar: LXII]*

Tevhîd-i Efkâr gazetesi sâhibi Velid Bey Rauf Bey'le olan mülâkatlarını îzâh ediyor.

Ankara'dan alınan telgraf – Ankara muhâbirinin telâşı niçin? – Gelen telgraflardan ne anlaşılıyor? – Velid Bey Rauf Bey'e mürâcaat ediyor – Cumhûriyet'in ilânı etrâfında – Terakkiperver Fırka'ya Velid Bey davet edildi mi? – Ahmed Emin Bey'le beraber – Rauf Bey muhâbirlere beyânâtda bulunmuyor – Velid Bey tesîr altında değilim diyor.

Gitmişdi, yalnız muhbirleri evine kabûl etmiyormuş. Hiçbir muhbir konuşamamışdı. Onun üzerine gidip hem kendisiyle görüşmek ve hem de hastalığını ziyâret etmek emeliyle bizzât gitdim. Hattâ kapısının çıngırağını kaldırmışlardı. Kapıyı vurarak açdırmak lâzımdı. Tereddüdle aldılar, gazeteci olup olmadığımı anlamak istediler. O vakit anladım ki gazetecilerden korkuyor, kabûl etdi, girdim; hakikaten hasta idi, yanında arkadaşları da vardı. Şöyle bir beş on dakika kadar ya konuşmuşduk ya konuşmamışdık, hidmetci geldi.

— Orada takdîm takaddüm olmadı mı?

— Hayır efendim, oradakilerini bendenize tanışdırmadı; husûsî arkadaşları olacak, çünkü siyâsî adamlar olsa tanımaklığım lâzım gelir, ikinci üçüncü derecede birtakım husûsî mâhiyetde olan adamlar olacakdır. O gün çıkdım. Aradan bir hafta kadar geçmiş olacak, ki gazete mündericâtı tedkik edilirse tarihleri iyi tayîn edilebilir. O sırada İstanbul yeni bir korku geçirecek, diye İstanbul'da bir şâyia çıkmışdı, bunu her hâlde Ankara'dan bir muhbir yazmışdı. Fakat Tevhîd-i Efkâr'da değil idi. Diğer gazetelerde olduğu gibi Tevhîd-i Efkâr da bu İstanbul korku geçirecek meselesi etrâfında mütemâdiyen neşriyâtda bulunuyorlardı. Velhâsıl havâdisi çıkaran gazete kailini zikretmiyordu. Diğer gazeteler de bu merâkla neşriyâtda bulunuyordu. Bendeniz de bunun taḥt-ı tesîrinde kalmış olacağım. Evvelce bir defa İstiklâl Mahkemesi'nden geçmiş olmamı, sonra

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1881, 2 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

gazetenin dâimâ cidâlcû meslekde bulunması dolayısıyla dâimâ az çok cân sıkmış olmam, ihtimâl ki bendenizi endişeye düşürmüş olacak; işte o günlerde Rauf Bey'e tekrar gitdim. Biraz evvel kırâat olunan telgrafın gelmiş olduğu güne tesâdüf etmiş olacağını zannediyorum. Bu korkudan maksad ne olacak, diye muhakkak sormuş olacağım efendim.

— Nerede görüşdünüz, yine aynı yerde mi?

— Evine gitdim efendim, mukni bir cevâb vermedi. Yani endişemi defedecek bir cevâb vermediğini zannediyorum. Yalnız şunu tahattur edemiyorum ki, Ankara'dan gelen telgrafları bana gönder mi demişdi, yoksa veya ben mi kendiliğimden lüzûm görmüşdüm, bilmiyorum. O gün akşamı bendeniz matbaada yazı ile meşguldüm. Telgrafı alan muharrir ki ekseriyâ heyet-i tahrîriyeye gelir ve telgrafların içinde mühim nokta görürlerse başmuharrire getirirler, bu meyânda bu telgrafı da getirdiler, gördüm. Manzûr-ı âlîleri olduğu üzere gazetede birçok muvahhiş haberler var idi, maalesef o muhbirimiz biraz telâşeci etdi ve bilâhire anlaşılmışdır ki muhbirin biraz telâşeci olmasından ileri gelmişdi. O muhâbirimiz bilâhire başka telgraflar da çekdi ki hepsinde telâş eseri vardı. Bu telâş bizi bazân yanlış muhâkemeye düşürüyor. Bazân de böyle lüzûmsuz bir endişeye düşürüyordu. Telgrafı aldığım zaman telefon etmişim, ki bendeniz iyi tahattur etmiyorum, bilâhire gazetelerde gördüm ki gelen haberlerin kablel-neşr Rauf Bey tarafından görülmüş olduğunu yazıyordu. Gazeteye gelen bir telgrafı kablel-neşr Rauf Bey'e gönderdiğimi tahattur etmediğim için, Rauf Bey'e uzakdan yakından hiçbir mektûb yazmak hatırıma gelmiyordu. Fakat bir muharrir kendisi bana söyledi. Eğer hatırlamamış olsa idi bugün mahkemenizin huzûrunda pek müşkil vaziyetde kalacakdım. Bilhâssa götüren muhâbirin ismini zikredemeyecekdim, tabîî şübheye düşecekdim. Pek marûf bir adama vermiş ve göndermiş olduğum zehâbı hâsıl olacak ve bunu söylemekden çekiniyorum, çünkü bundan bazı hakayık çıkacakdır diye şübheye düşecekdim, pek tabîî olarak mahkemeniz bu zanna düşecekdi. Sırf çocuğun ihtârıyla bunları hatırladım. Tabîî bu söz de tamâmen doğrudur. Bendenize mezûn olduğunu, Beyoğlu'na tiyatroya gitmekde olduğunu söyle-

mişdi. Bendeniz de mâdâm Beyoğlu'na çıkıyorsun, Şişli ile Beyoğlu arasında mühim bir mesafe yokdur. Telgrafı Rauf Bey'e götürür, badehû tiyatroya gidersin ve bir mühim mütâlaa dermiyân ederse, gel bana söyle, demişim. Bütün bu sözleri hep onun ifâdesine atfen arz ediyorum. Hattâ giderken yolda tiyatroya giden bir arkadaşına tesâdüf etmiş, onu da beraber almış; telgrafı kapıdan vermişler. İçeriye kabûl etmemiş, sonra dönmüşler. Bu telgrafın bu kadar mühim olması ve beni telâşa düşüren hâdise ise, yine aynı nüshada görüldüğü üzere iki saat sonra gelen telgrafdan olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki bütün bu telâş, Heyet-i Vekîle'nin istifâsıyla yerine Fethi Bey'in gelmesinden ibâret imiş.

— Efendim?

— Muhâbirin bu kadar telâş ile vaziyeti tehlikeli göstererek çekdiği telgraf, ancak İsmet Paşa'nın istifâsı ile yerine Fethi Bey'in gelmesi meselesinden ibâretmiş, yani ahvâl-i fevkalâdeye intişâr ediyoruz, dediği, bir kabinenin tahavvülâtdan ibâret olmasıdır; bir kabine istifâsı gibi bir meseleyi, gayet vahîm vukuâtın arefesindeyiz, gibi herkesi heyecâna düşürecek şekilde telgrafın çekilmesi doğru değildir.

— Biz telgrafın meâlini sormak îcâb ederse o muharrire de sorarız; şimdi Rauf Bey'le bir iki defa temâsa geldiğinizi söylediniz. Evvelce sizin hatırınızda olan muâmelesinden sonra görüşmek sûretiyle daha iyi bir râddeye geldiğini söylediniz. Bu temâsınız ne vakit vâki oldu?

— Beyefendi, bunu sarîh sûretde söyleyeyim; Rauf Bey muhtelif zamanlarda İstanbul'a gelirdi. Orada görüşürdük.

— Nerede görüşürdünüz?

— Bir defa evine gitdim. Bir defa mülâkat için gitmişdim, hattâ sonradan Ahmed Emin Bey de gelmiş idi. O vakit Feneryolu'nda Refet Paşa'nın evine gitdik, orada görüşdük.

— Cumhûriyet meselesi mevzû-i bahsoldu değil mi?

— Evet, bütün temâslarımız beş altıyı geçmez efendim. Hastalığı da dâhil olmak üzere.

— Feneryolu'ndaki mülâkatınız kendisinin daveti üzerine mi vâki olmuşdur, yoksa siz mi kalkıp gitdiniz?

— Efendim, onu da tahattur edemedim. Fakat Ahmed Emin Bey'le bendeniz vapurda buluşmuşduk. Kendisini vapurda görünce, nereye gidiyorsun, dedim; Rauf Bey'e, dedi; benden evvel davranmış gidiyorsun, dedim, düşündüm acabâ mülâkatı ben mi istedim yoksa kendisi mi çağırdı. Muhbirlerden birisiyle mülâkat istemişdik kendisinden, mülâkatı muhbire vermemiş, istersen Velid'e söyle gelsin görüşürüz ve kendisine beyânâtda bulunabilirim, demiş. Tahattur etdiğime göre böyledir.

— Bu da câlib-i dikkatdir. Memleketde resmen Cumhûriyet idâre teşekkül ediyor. Siz Rauf Bey'i aramak, mülâkat etmek mecbûriyetini hissediyorsunuz, yâhûd Rauf Bey sizi celb ve davet ediyor. Böyle bir meseleye temâs gerek onun tarafından gerek sizin tarafınızdan istenilmiş olsun, neden îcâb ediyor?

— Efendim, bunu kemâl-i safvet ve samîmiyetle arz edeyim. Mülâkatı ben mi taleb etdim, yoksa kendisi mi çağırdı, bilmiyorum; yalnız Ahmed Emin Bey'le gelirken bunu trende görüşdük. O sırada Rauf Bey Meclis'in reis-i sânîsi intihâb edilmiş ve bu bilmem nasıl bir nazar-ı dikkati câlib olmuş. Fethi Bey de reis-i evvel imiş, istifâ mı etmek istemiş, ne imiş, bunu tahattur edemiyorum. Velhâsıl o zaman bu intihâb câlib-i nazar-ı dikkat olmuşdur. Ahmed Emin Bey'le bunu İstanbul'da görüşmediğimiz içindir ki, görüşmüş olsa idik o vakit ki gazeteleri karışdırır, Rauf Bey'in Meclis reis-i sânîliğine intihâbı ne gibi münâkaşaları mûcib, ne gibi şerriyâtı mûcib olmuşsa onları tahattur ederdim. Ahmed Emin Bey'in tahattur etdiğine göre, gazetecileri kendisiyle mülâkata sevketmişdi. Ve o mülâkat da o günkü mesâil-i mühimme meyânında Cumhûriyet dahi olduğu için aynı meseleye temâs edilmişdir.

— Bizim hatırımızda kaldığına göre Rauf Bey çok evvel İstanbul'a gitmişdir. Böyle bir mesele vâki ise daha evvel görüşülmüş olabilirdi.

— Çok evvel İstanbul'a mı gelmişdir buyurdunuz?

— Evet. Bu mülâkat bilâhire vâki olmuşdur. Cumhûriyet ilânı meselesini siz mi anlamak istediniz, yoksa o mu size anlatmak istedi?

— Bendeniz, biraz evvel arz etdim, katiyyen tahattur edemiyorum; eğer Meclis'in reis-i sânîliği intihâbı meselesi varsa, hakikaten

Ahmed Emin Bey'in tahattur etdikleri gibi, ki bendeniz o nüshaları görmedim, çünkü trende mevzû-i bahsoldu, bu meselelerin de o mülâkatda münâsebeti olduğunu kabûl etmek lâzımdır.

— Cumhûriyet ilânı meselesi ehemmiyetle Rauf Bey tarafından ifâde edilmişdir. Ve siz de gazetenize yazdığınız mülâkatı ya siz taleb etdiniz veyâhûd Rauf Bey nokta-i nazarını daha evvel size söylemek istedi ve o sûretle mülâkat yapdınız; ne ise, başka nerede görüşdünüz?

— Tahattur edemiyorum. Rauf Bey'le Cumhûriyet'e âid mülâkat müstesnâ olursa tabîî yazı yazdığımız için uzun sürmüşdür. Onun hâricinde hastalandığında evine gitdiğim zamâna kadar uzun bir mülâkat olmamak lâzım gelir, zannederim. Mülâkat olmuşsa gazeteye geçmesi îcâb eder.

— Şimdi ifâdenize rağmen bu mektûbda bir husûsiyet şemmesi vardır: Rauf Bey, Ankara'da Terakkiperver Fırka teşkîlâtı yapılmış olmakla beraber, mütekabil münâkaşalar netîcesinde biraz hastalandı. İstanbul'a geldi. Siz o sırada Rauf Bey'i ziyârete gidiyorsunuz. Rauf Bey'in bir Terakkiperver Fırka teşkîl etmekde hâmil olanların birincisi derecesinde olduğunu da biliyorsunuz?

— Şübhesiz efendim.

— Gerek o sırada ziyâretinizde ve gerekse evvelce Rauf Bey'in fırka teşkîl etmekdeki maksadı ve arzusu hakkında tabîî sûretde anlaşmış olmaklığınız lâzımdır. Bunun hakkında îzâhât verir misiniz?

— Beyefendi, mahkeme-i âliyenizin huzûrunda müteaddid defalar herkes samîmiyetle bahsederek temînâtda bulunmuşdur. Fakat aynı sözleri söyleyecek olursam, zât-ı âlîlerine artık gınâ getirmiş olacağım; fakat zât-ı âlînize çok samîmiyetle temîn ediyorum ki başka çârem yokdur, Rauf Bey'le Terakkiperver Fırkası teşekkül etmeden evvel veya sonra katiyyen bu husûsa dâir ne bir defa görüşdüm, ne de istişâre etdim, ne Rauf Bey bendenize mürâcaat etdi ve ne de bendeniz mürâcaat etdim. Katiyyen Terakkiperver Fırka'nın teşekkülünden mukaddem katiyyen Rauf Bey'le temâsda ve muahhar bulunmamışımdır. Buna dâir bir tek söz aramızda cereyân etmemişdir ve bendenizin hatırımda kaldığına göre, Terakkiperver Fırka teşekkül etdikden sonra Rauf Bey'i ilk görüşüm hasta oldukdan sonradır.

— Peki, sizi Rauf Bey'in hasta olması alâkadâr ediyor ve böyle aldığınız bir telgrafı hemân haber veriyorsunuz...

— Bendenizin zâten Rauf Bey'e Malta'dan beri samîmiyetim vardı. Benim neşriyâtıma mukabil kendisinin bana kızmasına karşın ben kendisine kızmamışımdır. Bir Rauf Bey'i zât-ı âlîniz de tanırsınız, her yerde tanınmışdır, açık konuşur, açık söyler, samîmî bir vaziyet alır bir zât idi. Bu sâikle kendisine karşı bendenizin samîmiyetim vardı. Bunu mahkeme-i âliyenizin huzûrunda bilâ tereddüd itirâf ediyorum, şu mektûbla beraber vaziyetimin müşkilleşdiğini bildiğim hâlde hakikati saklamayı münâsib görmem, hattâ o hastalık sâikasıyla kendisine gitdiğim vakit fazla hasta görmüşdüm; geldiği vakit gazetelerde resmi intişâr etmişdi, o zamâna nazaran iyi bir vaziyetde idi. Ankara'dan gelen telgraflara nazaran tifoya tutulmuş gibi sözler vardı. Sedye ile gidecek zannetmişdim. Hâlbuki resimlerine nazaran ayakda gidiyordu. Bendeniz kendisine gitdiğim vakit hakikaten hasta idi. Mâdâmki kendisine karşı fazla samîmiyetim vardır. Bu hastalığı bendenizi fazla alâkadâr etmişdir. Arz etmişdim ki o sıralarda akşam gazeteleri kabine istifâ edecek veya etmişdir gibi havâdis çıkmışdı. Bu havâdis çıkınca her gazeteciye sorabilirsiniz. En bildiğiniz adamlardan bile alelâde sâdık bir kariniz diye telefonu açarlar, ne havâdis var, diye gazetede havâdis intişâr etmeden sorarlar. Bazân gazete sâhibiyle olan münâsebetine göre bir hak sûretiyle, bazân âmirâne sorarlar, bazân dostça sorarlar. Bunların da bazılarına cevâb verdiğimiz olur; nitekim Rauf Bey'e bidâyetde telefon etmişim, telefona cevâb vermeyince mektûb yazmışım.

— Rauf Bey'le samîmiyetiniz açık söylemesi, açık konuşması itibârıyla dediniz; tabîî bunların siyâsî mânâsı ile kabûl etmek zarûreti vardır. Siyâsî mesâilde mi samîmî idiniz?

— Hayır, Rauf Bey her husûsda samîmî gibi görüşür bir adamdı. Muhâtablarına karşı telkin etdiği his bu idi.

— Malta'da mı?

— Malta'da o kadar görüşmezdik, Malta'dan sonradır.

— Sizi Terakkiperver Fırka'ya girmek için davet etdiler mi?

— Katiyyen efendim.

— Niçin?

— Bendeniz Terakkiperver Fırka'ya giremezdim. Çünkü hiçbir fırkaya girmemişdim. Neşriyâtım görülüyordu.

— Neşriyâtınızla Terakkiperver Fırka'nın bayrakdârı olduğunuzu kabûl etmek zarûreti vardır. Şimdi tahlîl edelim. Siz diyorsunuz ki şu ve bu sûretle Rauf Bey'le görüşerek konuşduk, iyi gördüm. Kendisini de ziyâret etmek lüzûmunu hissetdim. Pekâlâ bir defa İstanbul dâhilinde yarın neşredeceğiniz telgraf havâdisi için bir mektûb yazıyorsunuz, mektûbda öyle ifâde kullanıyorsunuz ki kendilerine karşı âdetâ bir iltifât-ı mahsûs olarak hissediyorsunuz ve kendisini sıyânet etmek istiyorsunuz. Birtakım şöyle böyle adamlar toplanıyor herhâlde ve sana bir şey yapacaklardır. Rauf Bey, diyorsunuz, bu hakikaten samîmiyet üzerine teessüs etmiş bir arkadaşlığın ifâdesi midir ve memleketin dâvâsı nokta-i nazarından bir samîmiyet ifâde eden mektûb mudur?

— Beyefendi, bunu biraz evvel arz etdim. Gazete okunacak olursa anlaşılır.

— Ona âid hiçbir şey yokdur.

— Vardır efendim.

— Peki, haydi onu kabûl edelim, onu ihsâs edecek tek bir kelime yokdur, onu da öyle kabûl edelim. Rauf Bey'e söylemekle, hasta olan Rauf Bey'i ziyâret etmekle ne temîn etmek istiyorsunuz?

— Kendisine nokta-i nazarınız ne olabilir, diyorum.

— Benim anladığım şudur; yazacağınız şeylere karşı Rauf Bey'den veche almak istiyorsunuz; telgrafa karşı Rauf Bey'den ne gibi bir fikir alabilecekseniz, ona mukabil makale yazmak istiyorsunuz.

— Öyle bir şey yokdur efendim.

— Bundan çıkacak mânâyı tabîî zât-ı âlîniz daha iyi anlarsınız. Rauf Bey'den bu mânâyı anlamak istiyorsunuz?

— Beyefendi, mahkeme-i âliyenize gelen ve hadd-i zâtında çıkan bir mektûb bile yokdur. Sarîh olsa bunun vesâiki aranılıyor. Bilhâssa zât-ı âlîniz de tedkik buyuruyorsunuz.

— Anlamak için.

— Şübhesiz anlamak için. Mektûbu yazmaya sâik olan esbâb mahkeme-i âliyenizce mutlaka nazar-ı itibâre alınacak zannederim, iki sûretle arz ederim.

— Nereden anlayalım?

— Birisi, bendenizin endişede olmam lâzım geldiği bu mektûbun gönderildiği günkü gazeteler tedkik edilecek olursa, İstanbul korku geçirecek, sözü gazetelerde her hafta mütemâdiyen yazılmışdır ve her İstanbul'a gelen mebûsa ve Ankara'dan gelen sâhib-i salâhiyet zevâta bu suâl sorulmuşdur. Kabil olup da koleksiyon elimde olsaydı, o neşriyât zât-ı âlînizi çok temîn ederdi. Gazeteyi derhâl açdım. O neşriyâtı gördüm. Bendenizi korkutacak birinci sâik bu idi. İkinci sâik de bu iki endişe tahtında Ankara'dan yeni gelmiş ve Ankara'yı bizlere nazaran çok iyi bilmiş olan bir adamın ne düşünmesi lâzım geleceğini, daha iyi tayîn eder gayesinden başka hiçbir şey olamazdı.

— Bunları Rauf Bey'den almak istiyorsunuz. Fakat kime karşı, bir Reis-i Cumhûra, bir Mustafa Kemâl Paşa'ya karşı ve onun etrâfında bulunan arkadaşlarına ve onun yanında bîçâre vaziyetinde gördüğün Fevzi Paşa'ya karşı Rauf Bey' in mütâlaasını almak istiyorsun.

— Ahvâl-i umûmiyenin mütâlaasını almak istiyorum Beyefendi.

— Öyle. Ve bilesiniz iyi birtakım fırka adamları Gazi Paşa'nın etrâfinda toplanmışlar, sonra Fevzi Paşa gelmiş. Gazi Paşa, Fevzi Paşa'ya gitmiş, bir şeyler, şimdi Rauf Bey'e bahsetmek istediğiniz şeyin karşısında böyle bir vaziyet olmasına bîtarafeyn öyle bir şeyden endişe etmişsin; onun için de Rauf Bey'den istîzân etmek fikrini, mütâlaasını almak mevkiinde olduğunuzu kabûl edebiliriz. Fakat öyle değildir. Bir tarafda Gazi Paşa, Fevzi Paşa ve arkadaşları, diğer tarafda Rauf Bey var. Sonra alelacele yazılmışdır.

[Resmî zabıtlar: LXIII]*

Velid Bey Rauf Bey'e yazdığı mektûb hakkında, Vatan sermuharriri Ahmed Emin Bey Rauf Bey'den aldığı mektûb hakkında îzâhât veriyorlar.

Velid Bey Rauf Bey'e niçin mürâcaat etmiş? – Ankara muhâbirinin telgrafından çıkan mânâ – Terakkiperver Fırka'ya muârız bir vaziyetde – Tevhîd'de yazılan makaleler samîmî mi idi? – Ahmed Emin Bey'in aldığı mektûb – Rauf Bey'le yapdığı münâkaşalar – Rauf Bey muhâlefete şiddetle tarafdâr – Vatan gazetesinde intişâr eden makaleler – Fikir arkadaşı değillermiş – Müddeî-i Umûmî Bey'in kanâati.

Açıkdan telgraf ve İstanbul'da bunu alelacele yazmak mecbûriyetinde bulundun.

— Alelacele yazmaklığım da işi sarâhatle aramadığıma delâlet eder. Hiçbir vakit Rauf Bey bana veche vermemişdir. Ve hiçbir vakit de onun sâiki altında bir adam değilim. Değil onun, hiç kimsenin istişâre edip, konuşup yazı yazdığım zevât pek çok olmuşdur. Bilhâssa Halk Fırkası'ndan kanâat geldikden sonra yazı yazdığım olmuşdur, veche aldığım söylenemez, bendenize veche vermek niçin Rauf Bey'e münhasır kalsın?

— Ben öyle anlıyorum ki bu Rauf Bey'le olan samîmiyetinizin içyüzüdür, bunu kabûl etdin.

— O samîmiyette bir gıll ü gışş yokdur ve olamaz.

— Biz de öyle zannediyorduk. Fakat mektûb çıkdıkdan sonra sizi buraya getirmeye mecbûr kaldık.

— Zât-ı âlînize müsâade buyurursanız bir fıkra okuyayım. Bu Rauf Bey'in tesîri altında kalamayacağıma dâirdir. Terakkiperverler çıkdığı vakit de hakikaten bir fırka lâzımdır ictihâdında bulundum. Makaleler yazdım, fakat bu ictihâdım sırf kendi fikir ve mütâlaam tahtında bir ictihâddı, hiçbir vakit onların tesîri altında yazılmamışdı. Meselâ onların bir mebûs intihâbâtı sırasında kemâl-i şiddetle şu fıkrayı yazdım. Eğer mahkeme-i âliyeniz müsâade buyurursa okuyayım.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1882, 3 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

— Pekâlâ, dinliyoruz.

(*Gazetedeki fıkrayı okudu.*)

— Beyefendi, bu makale 20 Kanûn'dur. Mektûb 30 Teşrîn'dir. Şimdi bir fırkanın samîmiyeti itirâf etdiğim rüesâsından birisinden veche almış olduğumu kabûl etdiğiniz bir adam, bir ay sonra o fırkanın kemâl-i ehemmiyetle nâmzedliğini vazetdiği bir adam aleyhinde bunu yazabilir mi? Bu bendenizin sırf istiklâl fikrime tevâfuk etdiği için tervîc etmişim. Onu inkâr etmiyorum. Esâsen inkâr etmek de mahkeme-i âliyelerinin huzûrunda gülünç olur. Ve zâten tabîata da muvâfık değildir. Niçin yalan söyleyeyim? Fakat o ictihâdım pek samîmî idi. Nitekim bu fırkayı teşkîl eden adamlar, Rahmi Bey gibi bir adamın nâmzedliğini ilân eder etmez, o zaman belki hükûmet gazetelerinin yazamayacağı şekilde hem İttihad ve Terakki'ye hem de Terakkiperverlere karşı şiddetle mukabelede bulundum. Bendenize öyle geliyor ki: Reis Beyefendi mâzîdeki hâlim mahkeme-i âliyenizce malûm olmasaydı, mümkün olduğu kadar temiz olmaya çalışmış olmam olmasaydı, şu vesîka ile karşınıza çıksaydım zât-ı âlîniz de kanâat getirirdiniz.

— Dün mahkemede bulunmuş olsaydınız anlardınız. İkinci Grub'dan Kara Vasıf, Çolak Salahaddin, Hüseyin Avni'yi muhâkeme etdik ve kemâl-i teessüf ve tesîrle söyleriz ki: Şeyh Said isyânının âlemdârlarından olan Bitlis mebûsu Yusuf Ziya ile isyân etrâfında teklîflerini konuşmuşlar, görüşmüşlerdir. Onlar hamiyetleri hakkında ufak bir lâkırdı söylemek imkân hâricî idi. Fakat bugün tahakkuk etmekdedir. Bundan başka herhangi birisini getirip de karşısına siz böyle düşünüyorsunuz, böyle yapıyorsunuz, demenin imkânı var mıydı? Pek çok hamiyetli zannetdiğimiz insanlar bu memleketin temelini kazıyorlardı. Ben şimdi sizin bu mektûbunuza mukabil, bu ifâdelerinize mukabil yüz tane, bin tane makale gösteririm ki: Hem o tarafa hem bu tarafa hücûm etmişsinizdir. Halk Fırkası panik yapdı, diyen sizin gazetenizdir. Bu kadar vekayi ve hâdisât îcâd eden sizin gazetenizdir. Başmakalelerinizin birisinde samîmiyet perdesi varsa, sekizinde gayr-i samîmiyet perdesi vardır. Birer birer tahlîl edebilirim. Fakat oraya kadar tamîk etmeye lüzûm görmüyorum. Şimdi mesele o değildir. Mesele mektûbun meâlidir. Sen onu umûmî müdâfaa sırasında ister isek, muhâkemenin son

defa biteceği sırada söyleyebilirsin. Şâyân-ı dikkat olan cihetleri tahlîl etmek mecbûriyetindeyiz.

(*Mektûb tekrar okundu.*)

— Siz teşkîl edilmesine doğru tasavvur etdiğiniz; tasmîm etdiğiniz Fevzi Paşa'nın şu veya bu kalıba konulacağından bahsediyorsunuz. Bunun sâiki nedir? Biz bunu arıyoruz.

— Bunun sâiki Reis Beyefendi, çok samîmiyetle söylüyorum, nâmûsumla temîn ederek söylüyorum, bendenizin şahsen korkumdan başka bir şey değildir. Gazetelerin korku geçirecekdir tarzındaki neşriyâtının taht-ı tesîrinde kalmam, bir de muhbirin heyecânlı telgrafı ki bendenizi korkutmuşdur. Bu korku ile Rauf Bey'den ne olmuşdur diye, sanıyorum çünkü kendisi Ankara'dan yeni gelmişdir. Son ahvâle bizimle kabil-i kıyâs olamayacak derecede vâkıfdır. Bendeniz o kadar bu mektûba ehemmiyet vermemişimdir ki: Eğer muhbir söylemeseydi hatırlamayacakdım, demin arz etdiğim gibi...

Reşid Galib Beyefendi — Korku meselesi üzerinde biraz mübhem geçiliyor. Nedir bu korku?

— İstanbul bir korku geçirecekdir, diye söylemiş, söyleyen tahkik etmişdir. Falih Rıfkı Bey imiş. Gazeteciler bir korku geçirecekmiş. İhtimâl ki yine gazetecilere bir İstiklâl Mahkemesi gönderilerek gazetecilere karşı tedâbîr ittihâz olunacak gibi... Binâenaleyh o zaman, ki gazeteler tedkik buyurulacak olursa ki –Matbûât Müdîriyeti'nde vardır– görürsünüz ki bütün gazetelerde aynı korku hakkında birçok neşriyât vardır.

— Efendim, şimdi ifâdenizle kanâatiniz ve fikriniz arasında bir tezâd-ı tam vardır. Siz bir korku meselesinden bahsediyorsunuz. Fevzi Paşa'nın kabine teşkîl etmesinden ve ona mümâsil birtakım vârid-i hatır olabilecek şeylerden bahsediyorsunuz. Fevzi Paşa istifâ etdirildi, diyorsunuz. Öyle olduğu hâlde kabine nasıl teşekkül edebilir? Bu olur şey değil, Heyet-i Vekîle'ye dâhil olamaz, diyorsun da sonradan herhangi bir tedbîre tevessül etmek diyorsun...

— İfâdem muvâfık değil mi efendim, bu korku ile alâkadâr değil midir Reis Beyefendi? İstanbul korku geçirecek, deniyor.

— Bugün dahi tahakkuk ediyor ki: O korku meselesini siz îcâd etmişsinizdir.

— Hayır efendim, evvelâ bu korku meselesi bizim gazetede yazılmamışdır. Bu akşam gazetelerinde çıkmışdır. Onlardan sabâh gazeteleri almışdır. Bu sözümden şübhe buyuruyorsunuz. Fakat bunun gazete koleksiyonundan tahkiki pek basît bir şeydir.

— Korku meselesinin eğer ufacık bir delâleti olsaydı burada zikretmekliğiniz lâzımdı. Sonra telgraf vekayi-i fevkalâde arefesinde olduğumuzu gösteriyor. Ona binâen zât-ı âlînize bildirmeye lüzûm görmedim, diyorsun, yani mukabil bir tedbîre Rauf Bey'i davet ediyorsunuz.

— Efendim, hasta bir adamı mukabil tedbîre çağırmak bilmem nasıl olur? Böyle bir şey bendenizin aklımdan geçmez.

— İşte Cumhûriyet'in ilânı meselesinde konuşdunuz ya kim bilir hatırınıza ne geliyor?

— Hiçbir şey Reis Beyefendi. Çünkü bendenizin gıll ü gışşla alâkadâr olabilmesine ve tek bir kimsenin çıkıp da bunu mahkemenizin huzûrunda söyleyebilmesine imkân yokdur. Ortada böyle bedbaht bir mektûb vardır. Ve korkunun taht-ı tesîrinde yazılmışdır. Başka bir şeye mahmûl olmasının imkânı yokdur.

— Şu hâlde, evvelce söylediğim gibi, Rauf Bey'den bir veche almak istiyorsunuz?

— Efendim, veche almış olsaydım Zât-ı âlîniz yazdığım şu küçük bir fıkrayı iştigal buyuruyorsunuz, yani veche alan adam müstakarren, muntazaman o veche dâhilinde hareket eder. Fırka gazeteciliği yapanların âdetidir. Fakat benim de öyle olsaydı bu satırları yazmadım, veche almaya lüzûm görmedim. Bu fırka teşkîlinde takib edilmiş olan siyâseti ve bu sû-i kasda müncerr olan faâliyet-i muhâlefetkârâneye –husûsî söylerim– birinci derecede liderlerinin ifâdesi, bizi Kara Kemâl ile çalışmaya davet edilmek meselesi, katiyyen mevzû-i bahsetmemişdir. Bunu Rauf Bey yapmış ise Rauf Bey bize hıyânet etmişdir.

— Rauf Bey size Kara Kemâl ile, Rahmi Bey'le birlikde çalışdığını söylemez. Rauf Bey size başka şeylerden bahseder. Samîmî olabileceğiniz şeylerden bahseder. Onun için sizin onu öyle yazmış olmaklığınız, sizin onların maksadlarından bîtaraf kaldığınıza bugünkü vaziyet karşısında hükmetmek doğru olamaz.

— Aldanmış olabilirim Reis Beyefendi. Bütün mesele aldanmış olmaklığımdan gelebilir; bu samîmiyetimden mahkeme-i âliyenizin şübhesini davet edebilir mi?

— Şu hâlde, sizin gençliğinize, şahsiyetinize, matbûât âlemindeki vaziyetinize karşı söylemek çok ağır geldi. Siz vaziyeti jurnal etmek istiyorsunuz!

— Reis Bey! Hakikaten ağırdır.

— Hakikaten ağırdır. İstanbul'da neşredilecek bir telgrafı bir ân evvel böyle riyakârâne yazdığın vakit, vaziyet değişir, hakikat budur. Sonra size bir suâl daha sormak mecbûriyetindeyim; size bir İstiklâl Madalyası vermişlerdir ve onu bir iftihârla takdınız ve bu İstiklâl Madalyası'nı Fevzi Paşa inhâ ederek vermişdir. Sizin hamiyet-i vataniyenize yakışır mı idi ki Fevzi Paşa'ya karşı bîçâre tabîrini kullanıyorsunuz.

— Bu mektûbu okuduğum vakit çok müteessir oldum; bendenizin ağzımdan husûsî bir mektûbda çıkacak bir vaziyet değildir. Fevzi Paşa'nın mâiyetinde iki üç sene çalışmışımdır. Kendisinin mazhar-ı takdîri olduk. Çok hürmetim vardır. Çok teessüfle söylüyorum, bunda hatâ etmiş olabilirim, başka söyleyecek sözüm yokdur.

— İşte samîmiyetin iç perdesi olduğuna bir delîldir. Rauf Bey'e her şeyden bahsedebilirsin, fakat Rauf Bey'e karşı Fevzi Paşa'dan böyle bahsetdiğin gibi meselenin içyüzü görülür.

— Efendim, onu zaîf göstermişimdir. Yoksa bendenizin başka bir yerde bir mektûbum, bir sözüm çıkmış mıdır? İmkânı var mıdır Reis Beyefendi?

— Bunu başka birisine yazıp da söylese idiniz, belki bir dereceye kadar kanâatiniz olabilirdi. Fakat bunu vaziyete karşı bayrak çekmiş Rauf Bey'e, Çerkes Rauf Bey'e karşı söylüyorsun.

— Beyefendi aldatılmışım, Rauf Bey herkesi aldatmış, bu mahkeme-i âliyenizin huzûrunda sâbit olmuşdur. Herkese karşı lisân kullanmış.

— Nasıl dersiniz, Fevzi Paşa'nın vaziyetini neden öyle görüyorsunuz?

— Telgrafın tesîri var Reis Beyefendi, o telgrafı muhbir çekmiş olsa idi olmayacak idi.

— Telgrafda Fevzi Paşa'nın ismi yokdur.

— Vardır efendim.

— Evet, Fevzi Paşa'yı ziyâret etmiş kelimesi vardır. Fakat sizin söylediğiniz gibi bîçâre dememişdir ki!

— Bendenizin hatırımda kaldığına göre, acabâ öyle bir tesîr altında mı kaldım, yani bir korku altında mı kaldım, takdîr edemiyorum Reis Beyefendi! Bu sözlerimin hiçbirisinde gayr-i samîmiyet yokdur, hatâ vardır, bunu kabûl ederim. Yirmi dört saatde iki sütun yazı yazmaya mecbûr olan bir adam gelen bin telgraf içinde muhbirinizi kontrol edemezsiniz. Tabîî hatâ eder. Fakat bendenizin gayr-i samîmî olduğuma mahkeme-i âliyenizin kani olacağına çok müteessir bulunuyorum Beyefendi!

— Artık samîmiyet kalmamışdır.

Müddeî-i Umûmî — Efendim, telgraf ve mektûbun mâhiyeti anlaşıldıkdan sonra insan çâr-nâ-çâr nazarlarını mâzîye doğru çevirmek mecbûriyetindedir. İşte o zaman memleketin efkâr-ı umûmiyesine hayli tesîri olan Velid ve Ahmed Emin beylerin gazetelerinde ortada hiçbir şey yok iken, hiçbir fenâlık yok iken, gûyâ Ankara'da büyük bir felâket, büyük bir kıyâmet kopuyor gibi gazetelerine malûmât verirler. Beyler de gazetelerine başmakale yazarlar, memleketde bir inkılâb vardır. Ve bu inkılâb yürümekde idi. İnkılâb zamanlarında milletleri bedbîniye sevketmek çok fecî şeydir. Bedbînlik insanları intihâra, milletleri felâkete sevkeder. Beylerin mütevâliyen ve müstemirren meşgul oldukları iş, Türk Milleti'ni idâre-i hâzıraya karşı bedbîn olmalarını temîn için ne lâzımsa bunları yapmışlardır. Sonra Velid Bey Rauf Bey'le beynlerinde bir karâbet-i fikriye, bir samîmiyet mevcûd olmadığını ifâde ediyor. Makam-ı âcizî bunu bu tarzda kabûl edemez. Çünkü Velid Bey ile Rauf Bey arasında bir karâbet-i fikriye bulunmaması mümkün değildir, çünkü makam-ı âliyeleridir ki Rauf Bey muhâfazakâr bir sîmâ ve şahsiyet olarak tanınmışdır. Velid Bey de milletlerdeki dinamik hayâtın vücûduna kail olmamışdır; binâenaleyh hiç şübhe yok ki memleketi tâ Hulefa-yı Abbasiye zamanındaki şekilde muhâfaza etmek için her gün yazılar yazan Velid Bey'in Rauf Bey'le arasında elbetde bir karâbet-i fikriye mevcûd idi. Cumhûriyet'in ilânını işitdiler. –Cumhûriyet ilân edilince Cumhûriyet'de ilânı Velid Bey için bir kıyâmet kopmuş demekdir.– Bu mektûbu hakikaten bu maksada

binâen yazmışdır Reis Beyefendi; eğer kanûn müsâid olmuş olsa idi Cumhûriyet'in yaşadığı bir devirde Velid Bey'in serbest olduğuna makam-ı âcizî hiçbir sûretle tahammül edemezdi. Fakat malûm-ı âlîleridir ki Bey'in irtikâb etdikleri cürm bir matbûât cürmüdür ve mürûr-ı zamanda vâki olduğu için ve esâsen aynı meselelerden dolayı isticvâb edilmiş olduğundan, kendisinin serbest bırakılmasını heyet-i celîlelerinden ricâ ediyorum.

— Heyet-i hâkime nâmına şunu son söz olmak üzere söylemek isterim: Fevzi Paşa bu milletin en elemli günlerinde azamî fedâkârlık ve mahrûmiyetler içerisinde bilâ ârâm ordu ve vatan ve memleket için çalışmış ve fedâ-yı nefs etmişdir. Bu vakf-ı hayâtî fedâkârlığı hiçbir vakit bîçârelik değildir. Millet ve insâl-i âniye kendisini takdîr eder.

— Şübhesiz Reis Beyefendi! Aynı mesâilde bendeniz de kendilerinin mâiyetinde çalışmışım, kendilerine şu gün de sorulsa şu tabîre rağmen bendenize karşı teveccühlerini esirgemeyeceklerdir. Çünkü kendilerinin Ankara'da bulunduğu vakit, bizim kadar kendilerine fedâkârlık yaparak çalışmış olan adamların ağzından böyle bir hatâ çıkarsa, bunda nasıl bir sû-i niyet olabilir Beyefendi?

— En büyük hakikat en husûsî sûretde yazılmış olan mektûbunuzdur. Heyet-i hâkime sizin serbest olduğunuza karar vermişdir. Gidebilirsiniz.

XXXIII

Ahmed Emin Bey'in Muhâkemesi*

— Emin Bey! 28 Nisan 1340 tarihiyle Rauf Bey tarafından size yazılmış bir mektûb münâsebetiyle mahkemeye celbinize lüzûm görüldü; bu mektûbun bazı kısımları âile husûsâtına taalluk ediliyorsa da hâiz-i ehemmiyet görmüyoruz, münâsib görüyorlar, okutalım zabta geçsin, ondan sonra soracaklarımızı sorarız, siz tenvîr edersiniz.

Ahmed Emin Bey — Başüstüne efendim.

— "İşler iğrenç gidiyorsa evvelden tahmîni güç değildi. Size İstanbul'dan gidiyorken söylediklerimi der-hatır buyursanız. Bunların çâresi var idi ama ben muvâfık bulmadım. Esâsen zaman da münâsib değildi. Siz de bu fikirlere iştirâk etmişdiniz" diyor. Evvelâ bunu îzâh ediniz, fakat daha evvel bir mukaddeme ile başlayalım. Siz Terakkiperver Fırka'ya intisâb etdiniz mi?

— Katiyyen efendim.

— Teklîf karşısında kalmadınız mı?

— Rauf Bey bir gün eve geldi.

— Hangi tarihde?

— Tarihini tesbît edemem efendim, yalnız ertesi gün buna âid bir makale yazdım, müsâade buyurulursa o makaleden tarihini arz edeyim.

---

* Resmî zabıtlar: LXIII'ten devam.

— Pekâlâ.

— 15 Teşrîn-i evvel 340'da efendim.

— Yalnız mı geldi?

— Adnan Bey'le.

— Demek Meclis'in ictimâından evvel daha İstanbul'da iken...

— Evet efendim, o sırada bir fırka teşekkül edeceğine dâir rivâyetler vardı. Rauf Bey'le de görüşdüğümün ertesi günü, teşekkül edecek olan fırka aleyhinde şiddetli yazılar yazdım ve yeni teşekkül edecek olan fırkayı memleketde ikilik ihdâs edeceğine delîller gösterdim ve bundan katiyyen sarf-ı nazar edilmesini tavsiye etdim. Rauf Bey bu makaleyi okumuş; bana dedi ki sen bu tarzda yazılar yazıyorsun, ben ise Cumhûriyet'de ikinci bir fırkanın lüzûmuna kani ve kailim. Şimdi seninle konuşalım. Ya sen beni iknâ et, yâhûd ben seni iknâ edeyim, dedi; ben de memleketde ikinci bir fırka ne kadar vatan-ı mukaddesle teşekkül ederse etsin, bir müddet sonra kemiyet aramaya başlayacak, gayr-i memnûnlar etrâfında toplanacak, bundan mâadâ İttihad ve Terakki bakayâsı da etrâfına toplanacak ve bunu teşkîl edenler ipin ucunu kaçıracaklar, dedim. Adnan Bey fikirlerimi tamâmıyla kabûl etdi. Emin Bey'in sözleri doğrudur, dedi ve böyle bir fırka teşekkül ederse kendisinin de girmeyeceğini söyledi. Rauf Bey de İttihad ve Terakki bakayâsıyla gayr-i memnûnların girmeleri ihtimâli olmadığını, ancak İttihadcıların zümre hâlinde değil, fakat ferden girebileceklerini söyledi. İlaveten, eğer bu şekilde giremeyip de senin dediğin gibi fırkaya dâhil olurlarsa, bir sâniye bile o fırkada kalmak imkânı olmayacağını bilesin, dedi. Kendisi çıkar çıkmaz ben oturdum ve şu makaleyi yazdım. Esâsen kanâatimde sâbit idim. Tekrar bir makale daha yazarak gösterdiğim delîlleri tekrar etdim. Bu sûretle Rauf Bey'e karşı şifâhî ifâdemden ziyâde bir tesîr îka eder diye arz etdiğim şu makaleleri yazarak fırka fikrinin önüne geçebilecegimi ümîd etdim. Şu makalelerim sıra ile intişâr etmişdir. Ve 16-17 Teşrîn-i evvel tarihli gazetelerimde mündericdir. Ser-levhası da "Fırka Gaye Olamaz" idi. Arzu buyurulursa bu iki makaleyi okuyayım ve takdîm edeyim.

— Veriniz efendim.

— Başüstüne.

[Resmî zabıtlar: LXIV]*

Mesdûd Vatan gazetesi sermuharriri Ahmed Emin Bey'le, Rauf Bey'in eniştesi Bahriye mütekaidlerinden Aziz Bey'in İstiklâl Mahkemesi'ndeki îzâhâtları.

Rauf Bey'in Avrupa'dan yazdığı mektûb – Emin Bey Rauf Bey'le fikren birleşemiyor – Aziz Bey'in aldığı mektûblar – Hiçbir fırka kapısından içeri girmemiş – Kaim-makam Atıf Bey mektûbunda neler söylüyor? – Aziz Bey bu mektûbdan müştekî – Cevâb vermediği gibi dikkatle bile okumamış – Rauf Bey'le olan muhâbereleri – Siyâsetle alâkadâr olmadığı için – Rauf Bey'in başvekâleti zamanında.

(*Makam-ı riyâsete mezkûr gazeteleri tevdî etdi.*)

— Ondan sonra?

— Benimle artık temâs etmedi.

— Bu söylediginiz şey 340 Teşrîn tarihlidir, fakat esâs olarak şu mektûb 340 Nisan tarihlidir. Bu nedir?

— Efendim, Rauf Bey Avrupa'ya gitdikden bir müddet sonra kısa bir mektûb gönderdi. Safa isminde birisinden Amerika'dan bir mektûb aldım. Beni Amerika'ya davet ediyor ve Amerika'da bulunan Türkler tarafından davet edildiğimi ilâve ediyor. Sen Amerika'da bulundun, bu adamı bilirsin, bu kimdir, diyor. Ben bu adamı bilmiyorum, Şükrü Bey'den tahkik etdim; Şükrü Bey de bu adam Rıza Tevfik'in damadıdır. Amerika'da şübheli bir zât, Rauf Bey'i oraya davet etmesinden maksadı, oradaki Türklerden para toplayarak bu sûretle kazancını temîn etmekdir, yani kendi hesâbına para dolandırmak, dedi. Ben de bunu aynen Rauf Bey'e yazdım; o da bana âid olan meseleden bahsediyordu. Ondan sonra da siyâsî fikirler söylüyor. İğrenç bulduğu meseleler, o sırada Ermeni mesâili vardı ve bu münâsebetle gazetelerdeki neşriyâtı var idi. Bu husûsları da iğrenç bulunuyor. Hareketinden evvel bendenize söylediği şeylere gelince: Kendisi bir münekkid sıfatıyla ortaya çıkıp siyâsî muhâlefet vaziyeti almasına çok kıymet veriyordu. Elinde dosya usûlü ile

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1883, 4 Teşrin-i evvel 1926, s. 4-5.

vesîkalar bulunduğunu ve bu sûretle muhâlefete geçince Meclis'de kendisini bir ekseriyet takib edeceğini söylemişdi. Bununla beraber Musul meselesi halledilmedi. Memleket hâl-i tabîiye girmediği için, hârice karşı bir ikilik hâsıl etmemek için, şimdilik bu fikrini tatbîk etmeyeceğini ve bunun münâsib olmayacağını söyledi ve münâsib zaman hulûl edince tatbîk edeceğini söyledi.

— Fırka teşkîlini mi?

— Kendisinin muhâlefet sıfatıyla ortaya çıkacağını ve tenkidâta başlayacağını ve elindeki dosya usûlüyle siyâsî bir vaziyet alacağını ve bu sûretle siyâsî irşâda geçeceğini söylemişdi.

— Siz yazıyorsunuz ve o cevâbı yazıyor.

— Hayır efendim, bu husûsu kendisi yazıyor.

— İfâde şâyân-ı dikkatdir; işlerin iğrenç gitdiğinden bahsedişini siz Ermeni mesâilidir, diyorsunuz. Sonra evvelden tahmîni güç değildi. Size İstanbul'dan hareketimden evvel söylediklerimi der-hatır ediyor musunuz, bunun çâresi vardı, ama muvâfık bulmadım, diyor. Çâresi ne imiş bu çâre dediği şey nedir?

— Çâre dediği, muhâlefete geçecek, Meclis'de bir ekseriyet bulacak.

— Nasıl ekseriyet?

— Efendim! Evvelce fırkada kendisini sıkışdırmışlar, o vakit kendi arkasında bir ekseriyet bulmuş; kendisini zannederim o vakit fırkadan çıkarmak istemişler, işte o zaman kendisinin etrâfında bir ekseriyet toplatmış; işte bu ekseriyetle vaziyeti düzeltmek için tedbîrler alacak, çâre dediği budur. Kendisinin kanâati bu tarzda idi.

— Pekâlâ muhâlefete geçmekle bunların çâresi bulunmuş olacak mı imiş?

— Şahsının muhâlif vaziyete geçmesine ehemmiyet veriyordu.

— Bu mektûbu nereden yazıyor?

— Berlin'den.

— Bu mektûbdan evvel fırka teşkîl etmek için müdâvele-i efkâr etdi mi?

— Fırka teşkîl edeceğinden sarîh bir sûretle bahsetmedi, yalnız muhâlif bir vaziyet alarak ortaya çıkmaya zamanın müsâid olmadığından ve bunu âtiye talîk etdiğinden bahsetdi; fakat ortaya çıkınca tabîî yalnız çıkmayacak, etrâfına adamlar toplayabilecek demek-

dir; kendisinin söylediği, henüz Musul meselesi halledilmedi. Memleketde hârice karşı ikilik varmış manzarası vermeyeceğim, onun için bunu münâsib zamâna talîk ediyorum, dedi; yani bu sözleriyle bendenize bu intibâı bırakdı.

— Bunu daha açık yazmak imkânı yok mu idi? Bu ibâre çok kapalıdır.

— Beyefendi, Rauf Bey'in tarz-ı tahrîrîne bendenizin tesîrim olamaz ki kendisi mübhem yazmış.

— Fakat muhâtabına anlatabilecek bir tarzda yazmak mecbûriyetindedir. Yani siz bunu anlarsınız. Sizin anlamış olmaklığınız lâzım. Fakat siz böyle telâkki ediyorsunuz. Ben de diyorum ki bu ifâde çok mübhemdir, söylediğiniz esâsı istihdâf etdiğine kani değilim. "Hareketimden evvel söylediklerimi der-hatır ediyor musunuz? Bunların çâresi vardı ama ben muvâfık bulmadım" diyor. Ne çâresi olabilir? Eğer muhâlefete geçecek idiyse hareket etmek üzeredir. Hareketinden evvel sizin bahsetdiğiniz iğrenç şeylerin önüne geçebilir mi idi, mâni olabilir mi idi? Bu nedir?

— Efendim, giderken vedâ maksadıyla matbaaya geldi. Orada konuşuldu; kendisiyle sık sık görüşmüyorduk, fikirlerinden bahsetdi. O sırada ecnebî gazetelerinde, bilhâssa Dail Telegraf'da [Daily Telgraph] ve diğer gazetelerde mütemâdiyen Rauf Bey'in muhâlefetinden bahsediliyordu. Bu ecnebilerce intizâr edilen bir vaziyet idi.

— Ne?

— Rauf Bey'in muhâlefete geçmesi.

— Sonra?

— Söz buralara intikal etdi. Nihâyet kendisi, ortada halledilmemiş bir Musul meselesi vardır. Bunun için böyle muhâlif bir vaziyete geçerek ortaya çıkmayı arzu etmiyorum ve bunu henüz münâsib görmüyorum, şeklinde lisân kullandı ve nitekim o zaman Halk Fırkası dâhilinde idi. Ondan altı ay sonra fırka lâkırdısı çıkdığı vakit, evvelen tekzîb etdiler, bilâhire tahakkuk etdi. Sonra müsâade buyurursanız bir şey arz edeyim, bendenizin Rauf Bey'in taht-ı tesîrinde kaldığım yolunda bir zann hâsıl olmuşdur. Şark İstiklâl Mahkemesi'nde bu mektûb hakkında bana suâl sorulmuşdu, arz etdim, fakat netîcede müdâfaaya lüzûm görülmedi; berâet kararı îmâ edildiği için kendimi müdâfaa edemedim; bendenizin Rauf Bey'in tesîri al-

tında kalmaklığıma imkân yokdur ve olamaz; bendenizin sarîh bir teceddüdperverliğim var. Yanlış aldığım malûmât üzerine heyecânla acûl ve hatâlı yazılar yazmış olabilirim. Fakat teceddüdperverlikden hiçbir zaman inhirâf etmiş değilim. Rauf Bey tesîr yapmaya muvaffak olsa idi bu noktada tesîr yapabilirdi. Rauf Bey'le bu mektûbun teâtîsinden sonra bendeniz sık sık Ankara'ya geliyordum; o zaman Ankara'da gayet nikbîn bir hava buldum. Mahsûlün gayet iyi olduğu söyleniyordu.

Hükûmet zürrâa aşârın lağvedileceğinden bahsediyordu. Hattâ Receb Bey'le mülâkat yapdım. Kendileri boğazından muztarib idiler. Hasta yatıyorlardı. Lâkırdı söyleyecek bir hâlde değildi. Buna rağmen bana temiz bir vatanperver hissiyle memleket hakkındaki fikirlerini söyledi ve bazı gazetelerin yazdığı gibi, duvarda dâimâ ihtilâl levhası asılı duruyor tarzındaki fikirlerin, tehdîdlerin hükûmet tarafından tasvîb edilmediğini söylediler. Bendeniz bu intibâların sevkiyle gayet samîmî neşriyâtda bulundum. Ve hükûmet nokta-i nazarı etrâfında yazılar yazdım; eğer bir tesîr altında kalsa idim bunu yapmazdım. Sâniyen Rauf Bey Avrupa'dan avdetden sonra bir gün beni tramvayda gördü ve dedi ki; "Seni tebrîk ederim, tamâmıyla hükûmet gazetecisi olmuşsun"; ben de eğriye eğri, doğruya doğru diyen bir adamım, bu fikriniz doğru değildir. Ben Ankara'ya gitdim, orayı gördüm, doğru söylemeyi vazîfe biliyorum, dedim. Cevâben "Hayır, sen tahsîsât-ı mestûreden para almışsın ve o sûretle fikirlerini değişdirmişsin" dedi; "Hayır, ben katiyyen tahsîsât-ı mestûreden para almadım ve maddî bir sebeb benim üzerime icrâ-yı tesîr edemez; bu rivâyeti kim çıkardı?" dedim. Rauf Bey benim tamâmıyla intibâlarıma tâbi olarak yazı yazdığımı görüyor ve bu sûretle tenkid ediyor; işte bu da gösterir ki ben tesîr altında değilim ve tesîr altında kalmamışım; sonra Terakkiperver Fırkası sözü olduğu zaman ben bunu politikacı gözüyle değil, bir ictimâiyâtcı gözüyle görmeye ve tahmîn etmeye çalışdım. Maat-teessüf tahmînlerimde isâbet olduğunu vekayi gösterdi; yazılarım tedkik buyurulursa tamâmıyla husûle gelen netîceyi iyi tahmîn etmiş olduğumu gösterir; binâenaleyh Rauf Bey'in tesîri altında kalmama imkân yokdur; kendisiyle dâimâ husûsî bir arkadaş gibi görüşdüm, fakat fikir arkadaşlığı buna karışmamışdır. Marûzâtım bundan ibâretdir.

— Makam-ı İddiâ'nın bir mütâlaası var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — Efendim Ahmed Emin Bey hakkında da aynı nokta-i nazarı serd ediyorum.

— Yani Velid Bey gibi muhâfazakâr olduğunu mu?

Müddeî-i Umûmî — Hayır efendim, serbest bırakılmasını arz ediyorum.

Reis (*Ahmed Emin Bey'e hitâben*) — Serbestsiniz, gidebilirsiniz efendim.

XXXIV

Aziz Bey'in Muhâkemesi*

— İsminiz?
— Aziz.
— Pederinizin ismi?
— Raşid.
— Mütekaid Bahriye kaim-makamısınız değil mi?
— Evet.
— Hâlen neyle iştigal ediyorsunuz?
— Şimdilik bir şeyle iştigal etdiğim yok.
— Nerede oturuyorsunuz?
— Erenköyü'nde.
— Sâbıkanız falan var mı?
— Hayır efendim.
— Siyâsetle iştigaliniz var mı?
— Hayır efendim.
— Terakkiperver Fırka'ya girdiniz mi?
— Hayır efendim.
— Rauf Bey'e yakın bulunuyorsunuz. Onun teşkîl etdiği Terakkiperver Fırka'ya intisâbınız teklîf edilmedi mi?

---

* Resmî zabıtlar: LXIV'ten devam.

— İntisâb değil, Bir fırkanın kapısından bile girmedim. Girdim ise intisâb etmiş addediniz.

— Rauf Bey sizi intisâb etdirmek istemedi mi?

— Hayır efendim. Ne o istedi, ne de ben.

— İstanbul'da Rauf Bey'le birarada mı oturuyordunuz?

— Hayır efendim. Ayrı oturuyorum.

— Rauf Bey'in ayrı evi var mıdır?

— Hayır, bir apartmanda oturur.

— Vâlideniz?

— Benimle beraber oturur.

— Son Avrupa seyâhati sizce malûmdur.

— Tabîî efendim, malûmâtdârım.

— Mektûblaşıyor musunuz?

— Gitdikden sonra Radyum banyolarından iki mektûb aldım.

— Mektûblarında husûsât-ı âdiyeden mi bahsediyor, yoksa siyâsetden mi bahsediyor?

— Hayır efendim, çocuklardan falan bahsediyor. Esâsen ben siyâsî bir şey yazmam ki o bana yazsın, çünkü siyâsetle iştigal etmem.

— Tuapse şehbenderi bulunan Sabri Bey'le bir temâs ve kendisine müsellâh teşkîlâtınız olduğundan bahisle bir ifşâatınız var. Kendisinin de buna karşı ifâdesi vardır. Bunun aslı ne ise söyleyiniz.

— Beyefendi, bunun aslı ne olduğunu arz edeyim: Paşa Hazretleri'ne bir mektûb yazılmış. Paşa Hazretleri de Rauf'a vermiş; Rauf da bu husûsda benim malûmâtıma mürâcaat etdi, o vakit onlarda idim; tabîî, bu husûsdaki malûmâtımı yazdım ve katiyyen böyle bir şeyden malûmâtdâr olmadığımı bildirdim ve dedim ki ben İstanbul'a gideceğim ve mümessil Adnan Bey'le, Salahaddin Adil Paşa'nın huzûrunda kendisini çağırtıp bunu nereden uydurduğunu soracağım; o da tabîî böyle bir şey olmadığı için söylemeyecekdir. Ve işi bu sûretle oraya kadar sürükleyeceğim, dedim. Onun üzerine Salahaddin Adil Paşa onu benden evvel çağırmış ve sormuş, o da katiyyen Aziz Bey'e böyle bir şeyi söylemedim ve esâsen böyle bir şey de yokdur, demiş; hattâ ben Aziz Bey'i müdâfaa etdim, gibi şey de söylemişdir. Mesele budur, Salahaddin Adil Paşa'nın bu husûsda malûmâtları vardır.

— Onunla bir yerde münâkaşa falan yapdınız mı?

— Tuapse'den gelmişdi, ben de Salihli'de bulunuyordum, oraya geldi ve çalışmak istiyorum, dedi. Tekrar geleceğini vaad ederek kaçıp gitdi, bir daha da gelmedi; onun için, yine kaçdın, diye birkaç lâkırdı söyledim.

— Sabri Bey'i tanır mısınız?

— Tanırım.

— Böyle müsellâh teşkîlâtınız olduğuna dâir söz geçdi mi?

— Hayır Beyefendi.

(*Dosyasında mahfûz Tuapse şehbenderi Sabri Bey'in ifâdesi okundu.*)

— Bu hangi tarihde?

— İngilizlerin İstanbul'u işgal etdiği sıralardan çok sonra efendim. İlk İstanbul'a gitdiğim tarihdir, fakat Beyefendi ağır söyleyeceğim, bunu böyle söylemekle nâmûssuzluk etmişdir. Bu husûsu bana sormazdan evvel Salahaddin Adil Paşa'ya sorunuz. Çünkü onu o isticvâb etmişdir. İlk istintâk eden kendileridir.

— Bununla İzmir'de görüşdünüz mü?

— İzmir'e demir falan almak için gelmişdi Ali Beyefendi, bu iş için tekrar arz ediyor ki Salahaddin Adil Paşa daha evvel temâs etmişdir. Hattâ Aziz Bey için ben böyle bir şey söylemedim. Bilakis Aziz Bey'i müdâfaa etdim, ben Salihli cephesine gitdim. Orada memleketi müdâfaa edenleri gördüm. Şimdi bu adamları bir kenara atınız diye müdâfaa etdim, demiş.

— İzmir'de görüşdüğünüzde bunları da söylüyorsunuz?

— Hayır efendim, İzmir'de böyle bir şey görüşmedik.

— Bir şey söylemediniz mi?

— Hayır, yalnız Salih Bey'in yazdığını kendisi söyledi. Ben yazmadım, Salih Bey söyledi, dedi.

— Ahmed Nuri imzâlı bir mektûb var, bu kimdir?

— Bu mektûbu Denizli'den yazıyor.

— İzmirli midir?

— Zannetmem.

— Necidir?

— Ticâretle meşguldür.

(*Dosyasında mahfûz Ahmed Nuri imzâlı mektûb okundu.*)

— Bununla münâsebetiniz nedir?

— Arz edeyim, bendeniz Seyr-i Sefâin idâresinde müfettiş idim. Bu zât da o vakit müfettiş idi.

— Ne vakit?

— Mahmud Şevket Paşa zamanında.

— Ne idiniz?

— Müfettiş idim ve aynı zamanda tensîke memûrdum; bu çocuk da o vakit müfettiş idi.

— Demirci Mehmed Efe ile münâsebetiniz var mıdır?

— Şöyle konuşuruz.

— Ahmed Nuri'nin Demirci Efe ile münâsebeti var mıdır?

— Denizli'de olduğu için görüşür.

— Sizin onunla muhâbere etmenize bir sebeb var mı idi?

— Hayır efendim, malûm-ı âlîniz o vakitler muhâbereler dâimâ telgrafla olurdu. Belki Nuri söylemişdir. Bana yazardı, başka muhâberemiz yok.

— O münâsebet nedir ve müdîr olmasını size neden bahsediyor?

— Arz edeyim, o Nuri ile bana selâm göndermişdi; demiş ki bana mektûb yazmıyor, Aziz Bey bana mektûb yazmıyor, biz de efeyiz, şöyleyiz böyleyiz, diye söylüyor; sonra bendeniz de dedim ki hay hay mektûb yazarım. Tabîî bununla başımdan atdım, sonra da mektûb yazmadığına çok gücendi falan, diyor.

— Yani ketûm ve müdebbir olması bundan dolayı mı lâzım?

— Hayır efendim, yalan söyler, diyor, görüşmediği hâlde görüşdüm süsünü kendisine veriyor, demek istiyor.

— Onun altında şâyân-ı dikkat bir cümle daha var.

(*Dosyada mahfûz mektûbun okunmasına devâm edildi.*)

— Demirci Efe ile zâten telgrafla falan muhâberemiz vardır. Kendisi Aydın cephesinde idi. Demirci Efe ile başka benim ne münâsebetim olsun? Şifâhen konuşduğumuz hiç yokdur.

— Demirci Efe ile alelâde görüşüp konuşmak ile bunu alelâde bir muhâbere mektûbu olarak kabûl edemeyiz, fakat bunu tamîke lüzûm görmüyoruz.

— Pekâlâ Beyefendi, bu başka türlü de halledilebilir, siz tedkik ediniz anlayınız, ben yine sözümde sebât ediyorum. Bundan ne mücâzât tevellüd ederse yapabilirsiniz.

— Askerî kaim-makam Atıf Bey'le ne münâsebetiniz var?

— Ben Atıf Bey'i evvelden tanırım. Tabîî görüşdük, kendisi Eskişehir cephesinde idi, bizden daha evvel oraya gelmişlerdi. Sonra onu İngilizler aldırmışlar, İstanbul'a gelmedi. Sonra Geyve cephesinde bulunuyordu. Muhâberemiz falan var, tanışırız.

— Siyâsî münâsebetiniz?

— Hayır efendim.

— Onun mektûbunu okuyalım da dinle.

(*Kaim-makam Atıf Bey'in Aziz Bey'e hitâben yazdığı mektûb okundu.*)

— Bu mektûb nedir?

— Vallah Beyefendi, bu mektûbu yazmış, ben cevâb vermedim kendilerine. Ben kendilerinden yağ istedim, ona böyle bana siyâset yazın veyâhûd Yenigün gazetesini okuduğunuzu yazın, diye yazmadım. Çünkü ben siyâsetle meşgul değilim.

— İlkbahara kadar ne istiyor?

— Vallah bilmiyorum, kahrolayım bilmiyorum, ne yapayım yazmış.

— Bu mektûbu ne için muhâfaza ediyordunuz?

— Muhâfaza değil, evrâklarım içinde kalmış; ben zâten mektûblarımı yarım yamalak okurum ve bir yere atarım.

— Muhâfaza etdiniz, fakat bizim elimize geçeceğini bilmiyordunuz.

— Değil Ali Beyefendi. Benim sâflığım vardır.

— Onu da getiriyoruz, ona da soracağız, fakat bu muhakkakdır ki şurada burada idârenin aleyhinde çalışmakdasınız, bu mektûbun muhâtabı sizsiniz.

— Ali Beyefendi! Bu mektûbu bana böyle yazmakla ben size bu mektûbu getiremezdim eğer içinden çalışmış isem ve bunu bulabilirseniz benden alçak kimse yokdur, o vakit hep dedikleriniz doğrudur. Beyefendi o mektûbu yazmış fakat ben ona bir cevâb vermedim. Mektûbun derece-i ehemmiyetini bile takdîr etmedim.

— Bunun Rauf Bey'le münâsebeti nedir?

— Beraber Irak'da bulundular.

(*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Soracağınız bir şey var mı?

Müddeî-i Umûmî — Hayır efendim, yokdur. Yalnız mektûb meselesi hakkında söylemiş olduğu sözler kanâat-bahş değildir. Çünkü

Atıf Bey'in istihdâf etdiği nokta hayli mühimdir. Şimdi Atıf Bey'le rûhen ve fikren birleşmeleri olmasa, Atıf Bey'in bilhâssa kendisine böyle mektûb yazmayacağı bedîhî ve âşikârdır. Onun için sözlerini kabûl etmiyorum.

— Şimdi Beyefendi, bendeniz bir defa Atıf Bey'e değil, hiçbir kimseye siyâsî bir mektûb yazmadım, ama yazmışlar ve göndermişler. Fakat vallahül-azîm ne yazarım ne okurum ve ne de bu şeylerle iştigal ederim. Atıf Bey gelirse ona da sorarsınız.

— Başka muhâbere etdiniz mi?

— Bir iki defa muhâbere etdik.

— Böyle siyâsî şeyler var mıydı?

— O evvelce yazmamışdır. Belki o mektûblar da yanınızdadır.

— Rauf Bey'e başvekâleti bırakmamasını, kabineden çekilmemesini söylediniz mi?

— O zamanlar yanımızda Rauf Bey yokdu ki...

— Mektûb falan yazmadınız mı?

— Hayır efendim, katiyyen ne yazdım ve ne de bana yazdı. Çünkü alâkadâr değilim ki yazacak.

Reis — Muhâkemeniz bu kadar, buyurun efendim.

XXXV

Ali İhsan, Cahid ve Cavid Beylerin Muvâceheleri*

— Cavid ve Hüseyin Cahid Bey ve Ali Bey'in ifâde-i evveliyesinde ve muhâkemesinde Terakkiperver Fırka'ya daha evvelden birlikde Şükrü Bey, Canbolat, Kara Kemâl dâhil olduğu hâlde müzâkere etdiğinizi ve tertîb ve tanzîm eylediğinizi söylemekdedir. Evvelâ Ali Bey'e sizin muvâcehenizde sorayım, sizin birkaç defa bulunduğunuzu Hüseyin Cahid Bey de bir iki defa söylemekdedir. Şimdi Ali Bey'in ifâdesini dinleyiniz, evvelâ bu ciheti halledelim. Ali Bey söyleyiniz.

Ali Bey — Efendim, bendeniz Terakkiperver Fırka'nın programına evvelâ Mesadet Hanı'nda râst geldim. Şükrü Bey ve Canbolat Bey getirdiler. Bu tam bir program değildi. Bazı mevâddı noksândı. Bu programı Kemâl Bey'in yanında okudular, ondan sonra Cavid Beyefendi'nin devlethânelerinde iki defa yemek yediğimi ve orada program müzâkeresinde hâzır bulunduğumu hatırlıyorum. Orada program tekrar okundu ve buyurduğunuz zevât beraberdir. Hüse-

---

* Resmî zabıtlar: LXIV'ten devam.

yin Cahid Bey bir defasında zannediyorum bulundu ve geç geldi. Terakkiperver Fırka programı, bu 9 maddeyi bendeniz tahattur etmiyorum.

Cavid Bey — Bendeniz zannediyorum ki Ali İhsan Bey ikisini karışdırıyor. 9 maddelik programla Terakkiperver Fırka programını karışdırıyor, çünkü geçen gün Ali Bey'in ifâde-i evveliyesini okurken, orada Terakkiperver Fırka'nın programı Kemâl Bey'e tam olarak hâzırlanmış olarak geldi, diye burada Ali Bey'in ifâdesini okudunuz; sonra da o 9 maddelik programın bendeniz Memduh Şevket Beyefendi ve Kemâl Bey'le birlikde ihzâr edildiğini söylüyor; yine zannederim ki iki programı karışdırıyor, yani Terakkiperver Fırka programıyla 9 maddelik programı; bizim evde müzâkere edilen yalnız 9 maddelik programdır.

— Ali Bey cevâb ver.

Ali Bey — Reis Beyefendi bendenizin hatırımda kalan –ifâde-i evveliyemde olduğu gibi– Terakkiperver Fırka'nın programıdır. 9 maddelik program müteahhir bu programın Beyefendi'nin evlerinde müzâkere olunduğunu bilmiyorum efendim. Bendeniz 9 maddelik programın tam olarak değil, bazı mevâddını Kemâl Bey'in elinde buldum. Ve orada bendeniz yalnızdım. Ne Cavid ne de Cahid Beyefendi o 9 maddelik programı gösterdiği vakit yoklardı. Diğer arz etdiğim Terakkiperver Fırka programıdır. Bendenizin hatırımda zaptetdiğim budur.

— Bu hangi tarihlerde, yani Cavid Bey'in evinde intihâbât meselesi dolayısıyla vâki olan birkaç ictimâadâ mı, daha sonra mı, yâhûd Terakkiperver Fırka'nın çıkacağı sıralarda mı?

Ali İhsan Bey — İntihâbât meselesi için Beyefendi'de hiç ictimâ vâki olmadı. Yalnız Paşa Hazretleri'ne iltihâk için ictimâ vâki olmuşdur.

— O başka bir şekildir. Ne dersin Cavid Bey?

Cavid Bey — Ali Bey'in hâfızası kendisini aldatıyor; 9 maddelik program muahherdir, diyor, bunun imkânı var mıdır?

— Öyle söylemedi.

Cavid Bey — Öyle söyledi efendim, muahherdir dedi.

— Muahher olmasını Kemâl Bey'in elinde görmesi dolayısıyla söylüyor.

Cavid Bey — Efendim, ikisinin arasında iki sene fark var. Beyefendi, 9 maddelik program Birinci Lozan Konferansı ile İkinci Lozan Konferansı'nın arasında vâki olmuşdur. Ve onun ifâdesi çok sarîhdir. Çünkü maddelerinin birinde, badel-sulh şöyle olacakdır, diyor, demek ki sulhden evvel yapılmış bir programdır. Ali Bey ikincisini karışdırıyor.

— Terakkiperver Fırka programı olduğunu ne ile tahattur ediyorsunuz Ali Bey?

Ali İhsan Bey — Terakkiperver Fırka programını şöyle tahattur ediyorum: Orada bir madde vardı ki Kemâl Bey'e en şiddetle itirâz etdiğim madde idi, o irticâa âid olan altıncı maddedir. Diğeri şunu da tahattur ediyorum ki bendeniz temsîl-i meslekî hakkında bir fırkanın be-heme-hâl konulması lüzûmunda ısrâr etdim. Ve bilâhire bir gün Cavid Beyefendi uğradılar. O maddeyi yazmışlar. Mesadet Hanı'na getirdiler ve Mesadet Hanı'nda o maddeyi okudular zannederim. Bu noktayı tahattur buyururlar ki Kemâl Bey onu kabûl etmemekde o zaman da ısrâr etdi.

Cavid Bey — Temsîl-i meslekî meselesi de yine bizim evde mevzû-i bahsoldu. O 9 maddenin içinde müzâkere edildi. Â'yân meselesi mevzû-i bahsolduğu gibi, temsîl-i meslekî de mevzû-i bahsoldu. Hakkı Ali Bey temsîl-i meslekîyi müdâfaa etdi. Hattâ bendeniz kendisine dedim ki, temsîl-i meslekî bu memleketde kabil-i tatbîk değildir. Bu memleketde teşekkül etmiş heyet, ticâret odaları, zirâat odaları, ilâh. yok ki temsîl-i meslekî üzerine bir intihâb-ı mebûsân yapılabilsin. Temsîl-i meslekî olsa olsa Â'yân'dadır. Nihâyet Â'yân'da yapılabilir, yoksa Mebûsân'da temsîl-i meslekî olamaz, diye yine bizim evde Â'yân meselesi mevzû-i bahsolduğu vakit söylenmişdir.

Ali İhsan Bey — Burası doğrudur, ancak bu Terakkiperver Fırka'nın programına âiddir.

Reis — Yalnız hakikat olan bir cihet varsa, Canbolat ve Şükrü Bey'in sizin nezdinizde bulunan Adnan Bey'i telefonla Terakkiperver Fırka programını müzâkereye çağırmış olduklarını söylemenizdir.

Cavid Bey — Hayır efendim. Adnan Bey'i bizden aldılar. Fakat Refet Paşa ve Rauf Bey'in evlerine gitmek üzere çağırdılar.

Reis — Nereye çağırdılar?

Cavid Bey — Bilmiyorum. Ya Refet Paşa'nın evine veyâhûd Rauf Bey'in evinedir.

Reis — Kuvvetli bir karîne vardır ki: Öteden beri bunlarla Terakkiperver programını ve meselâ bahsetdiğiniz temsîl-i meslekî prensiblerini mevzû-i bahsetmişsinizdir. Sonra sizin de yakın arkadaşlarınız Terakkiperver Fırka programından bahsederler. Siz onlardan da ayrı kalıyorsunuz.

Cavid Bey — Bendeniz arkadaşlarımın bana bahsetdiklerini, gerek Canbolat ve gerek Adnan Bey'in fırka teşkîl edeceklerinden bahsetdiklerini söyledim.

Reis — Evet, fakat siz de bizzât fırkanın programını evvelce görmüş veyâhûd tanzîminde alâkadâr olmuş olabilirsiniz.

Cavid Bey — Hayır olmadım efendim.

Reis — Bir defa Ali İhsan Bey'in ifâdesini ceffel-kalem reddetmeyiz: Şimdi Cahid Bey! Siz söyleyiniz.

Hüseyin Cahid Bey — Ali İhsan Beyefendi bendeniz için, bir defa bulundu, o da geç geldi, dedi. Cevâb vermeden evvel müsâade-i âliyeleriyle kendilerine bir suâl sorar mısınız? Ali Bey o füzyon tabîr etdiği iş için Cavid Bey'in evinde bulundum, dediler ve Cavid Bey'in evine bir defa mı iki defa mı gelmişlerdir? Bu sorulursa iş meydana çıkacak.

Reis — Ali İhsan Bey! Bir defa mı bulundunuz, iki defa mı?

Ali İhsan Bey — İkidir efendim. Terakkiperver Fırka programının müzâkeresine âid olan celseler Cavid Beyefendi'nin evinde iki defa oldu. Ondan mâadâ, daha evvel Paşa Hazretleri'ne bendenizi gönderdikleri ictimâ mevcûd; o ictimâadâ program meselesi mevzû-i bahs değildi. Yalnız Â'yân noktasından bahsolunuyordu. Hâlbuki Kemâl bendenizi gönderdiği vakit, Â'yân meselesini de katiyyen kaldırdı, bundan da bahsetmedi.

Reis — Yalnız bir şey anlamak isterim. Birinci ictimâınız ve müzâkerenizle ikinci Terakkiperver Fırka programının müzâkeresi arasında tahmînen ne kadar zaman var?

Ali İhsan Bey — Bendenizin hâfızam tarihini gayet az zapteder, yalan söylemekden de korkarım. Şimdi bendeniz İstanbul'da râst geldim. İntihâbât olmak üzere idi. İşte ondan ya biraz evvel veyâhûd biraz sonradır. Bendenizin geldiğim her hâlde şimendöfer polis kayıdlarında vardır.

Reis — Bu bahsetdiğin hangisi?

Ali İhsan Bey — Bu bahsetdiğim intihâb ve İkinci Grub'la füzyon yapmak, birleşmek meselesi içindir. İkinci mesele Terakkiperver Fırka programının teşekkülünden bir ay evveldir, dokuz maddede asamile konsentisant var, hâlbuki diğerinde şekil yokdur. İşi millete terketmekdedir.

Hüseyin Cahid Bey — Benim için diyorlar ki: Bir kerre geldi ve geç geldi. Yemekde idik. Bu doğru olabilir, çünkü bendeniz yemek vakitleri hemân her gün Cavid Bey'in evine uğrarım. Otomobiline binip biraz aşağı inmek için, olabilir ki böyle bir vakitde gelmiş olabilirim, fakat Terakkiperver Fırka programının müzâkeresi için ne Cavid Bey'in evine uğradım ve ne de programın müzâkeresinde bulundum. Ben Cavid Bey'in evine haftada 5-6 gün uğradığım gibi, o gün de uğramış ve yemekde bulunmuş olabilirim.

Reis — Evvelden böyle bir program etrâfında konuşup konuşmadıklarını size söyleyebilirler, sizin hatırınızda kalmış olması lâzımdır. Böyle bir program etrâfında müzâkereleri vâki olup olmadığını ne sûretle biliyorsunuz?

Hüseyin Cahid Bey — Bendeniz Terakkiperver Fırka'nın meydana çıkdığını tabîî sabâhleyin gazeteleri açdığım vakit öğrendim; malûm-ı âlîleri daha 2-3 ay evvelden dedikodusu başlamışdı. Meclis'de üçler beşler bir tarafa çekiliyorlar, fırka teşekkül edecek falan diye havâdisler duydum. İhtimâl ki Cavid Bey'den duymuşumdur. Tahattur edemeyeceğim ne söylesem, yanlış bir şey söyleyeceğimden korkarım.

Reis (*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Bu cihetin muvâcehesini kâfî görüyor musunuz?

Müddeî-i Umûmî — Kâfî görüyorum efendim.

— Her ikinize söylüyorum, siz 9 maddelik programın bu ictimâalarda yapıldığını ve intihâbât meselesi dolayısıyla arkadaşlarınızın davetiyle Cavid Bey'in evinde bir, iki, belki üç ictimâ yapıldığını söylüyorsunuz. Bu 9 maddelik programın o ictimâalarda yapıldığını sizden başka söyleyen yokdur.

Cavid Bey — Hâfızaları kendilerini aldatıyor Reis Beyefendi.

— Şimdi kaç ictimâ ve kaç saat olduğunu kat'î olarak söyleyiniz.

[Resmî zabıtlar: LXV]*

Hüseyin Cahid, Ali İhsan beyler ve sâir maznûnlarla maslûb Cavid ve Nail'in muvâceheleri, Müddeî-i Umûmî Bey'in iddianâmesi.

Hüseyin Cahid Bey hâfızasının kuvvetine itimâd ediyor – Cavid'in müellim itirâfları – Şişli ictimâları gece mi, gündüz mü yapılıyordu? – Gündüz ictimâlarında kimler vardı? – Kimlerin yanında neler görüşülüyordu? – Mahûd dokuz maddelik program ne vakit hâzırlanmışdır? – Maslûb Cavid bazı hakikatleri saklamak istiyor fakat – Müddeî-i Umûmî Bey'in serdetdikleri iddianâme – Cürmler ikiye taksîm edilir: Ânî cürm, mütemâdî cürm.

Cavid Bey — Kaç saat ictimâ edildiğini söyleyemem. Fakat belki ertesi güne kadar sürmüşdür.

— Gece ictimâ oldu mu?

Cavid Bey — Ben tahattur etmiyorum, oldu derlerse olmuşdur.

— Gece ictimâ olduğuna dâir Ali Bey'in ifâdesi vardır, yani saat yediden, sekizden sonra, yani yemekden sonra ictimâ edildiğine dâir Nail Bey'in, Ali Bey'in, Ardahan Hilmi Bey'in sarîh ifâdeleri vardır.

— Olabilir, hâlâ der-hatır etmiyorum, inkâr da etmiyorum.

— Şimdi gerek öğleden evvelki ictimâalarda gerek öğleden sonraki ictimâalarda ve gerekse gece ictimâalarında olduklarını söyleyenler vardır. Hattâ bir de saat beşte çay içildiğini de söyleyenler vardır, fakat bu dört ictimâadâ 9 maddelik programın tesbît edildiğini sizden başka söyleyen yokdur.

— Reis Beyefendi insâf buyurun, dört ictimâ oldu, yalnız Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne intihâbât için söyleyeyim diye mi konuşulur. On sekiz kişi dört ictimâadâ yalnız bu meseleyi mi konuşdu efendim?

— Arkadaşlarınızla şimdi karşılaşdıracağız, onlar da söyleyecek. Hamdi Baba, Doktor Rusuhi Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Hilmi Bey, Edhem Bey, Hüsnü ve Vehbi beyler kâmilen aynı ifâdede bulunmakdadırlar. Yalnız ictimâaların esbâbını ufak tefek farklarla

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1884, 5 Teşrin-i evvel 1926, s. 4-5.

söylemekdedirler; kimisi intihâbât, kimisi Birinci, İkinci grubları birleşdirmek meselelerini konuşduğunuzu söylüyor.

— Müsâade buyurursanız şunu arz edeyim: Bizim evde katiyyen grubları birleşdirmek meselesine dâir bir kelime geçmemişdir.

— Size sözlerinizde serbestî veriyoruz. Arkadaşlarınız da buradadır. Orada 9 maddeyi tesbît etdilerse söylesinler. Hepsinin muhâkemeten ifâdelerini tesbît etdik.

— Reis Beyefendi, onlar tahattur etmiyorlarsa ben ne yapayım?

— Ondan bir hakikat çıkar.

— Emîn olunuz ki bizim evde, her kim yapmadık derse desin, dokuz maddelik program o ictimâda konuşulmuşdur. Ve kararlaşmışdır.

— Tamâm. Biz hâsıl olan netîceyi söyleyeceğiz. Hüseyin Cahid Bey! Arkadaşlarınızın ifâdesine ne dersiniz? Yani bu arkadaşlarınız hepsi başka sûretde söylüyorlar ve dokuz maddelik programın orada yapılmadığında ısrâr ediyorlar.

Cahid Bey — Efendim! Müsâade buyurursanız bu mesele bir psikoloji meselesidir. Siz heyet-i hâkime olmak sıfatıyla pek güzel idrâk buyurursunuz. Şahâdetlerde az çok ihtilâf olmak bugünkü ilmin kabûl etdiği bir şeydir. Bâ-husûs orta yerde cemiyet-i hafiye şeklinde bir program diye huzûr-ı devletinizde söylenirse, insanın ne kadar tereddüd etmesi, ne kadar korkması lâzım geldiğini pekâlâ takdîr buyurabilirsiniz. Bugün hâzırûndan hangisini çağırsanız dün akşam ne yedik deseniz, titrer korkusundan söyleyemez. Şimdi cemiyet-i hafiye programını orada yapdık demek insan için ne kadar ağır bir meseledir, bu âşikârdır, arkadaşlarım bundan dolayı ihtimâl ki hâfızalarına fenâ tesîr etmiş, ihtimâl ki bu fenâ tesîr dolayısıyla vakayı unutmuşlardır; bendeniz başka bir şey demiyorum. Çünkü fenâyı kabûl ediyorum, hayır, demiyorum ki! Bendeniz de Cavid Bey'in evinde böyle bir şey tezekkür edilmedi, benim hiç haberim yokdur, diyebilirdim. Fakat bunu demedim, o program Cavid Bey'in evindeki o ictimâalardan tesbît edilmişdir, dedim.

— Anladık, o ictimâalarda tesbît edilmişdir. Fakat şu sûretle tesbît etdiniz. Evvelâ bu arkadaşlarınızı topladınız, bir defa İttihad ve Terakki'nin var yâhûd yok olduğu etrâfında sondaj yapdınız; bir, iki, üç müzâkerede intihâbâta iştirâk edip edememek etrâfında

uzun boylu ahvâl-i rûhiyeleri üzerinde tedkikat yapdınız, sonra o gece ictimâını tertîb etdiniz ve gece ictimâını da sizler tesbît etdiniz.

— Bendeniz gece ictimâında bulunmamışımdır. İstanbul'da kime isterseniz sorunuz, Cahid gece evinden çıkmaz, derler, gece evimden dışarı çıkmam.

— Gece ictimâı olduğuna dâir çok kuvvetli delâil vardır. Bakınız, bir defa gece bulunmayanlar var: Hüsnü Bey, Edhem Bey, Vehbi Bey, Rusuhi Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Hamdi Baba, Nesimi Bey, Eyüb Sabri Bey gece ictimâlarında bulunmamışlardır.

— Bulunmamışdır. Daha Nesimi Bey bulunmamışdır. Eyüb Sabri Bey bulunmuşdur. Gece ictimâında bulunduğunu kabûl edenlerse: Nail, Hilmi, Cavid beylerdir. Bilmiyorum, siz gece ictimâında bulunduğunuzu kabûl ediyor musunuz?

— Bilmiyorum. Ben ihtimâl veremem.

— Buyurduğunuz gibi öyle ahvâl-i rûhiye itibârıyla söylemeyecek vaziyetde olmayan Doktor Nâzım Bey vardır; o dahi o müzâkerelerde dokuz maddenin tesbît edildiğini sarâhaten ifâde etmekdedir, bunu Kemâl Bey'in kendisine bir mektûbla gönderdiğinde ısrâr etmekdedir; şu hâlde bu dokuz maddelik programın tesbît edilmesi itirâfı ikinizin üzerinde kalıyor, eğer bunun aksini içinizde söyleyecek varsa söyleyiniz.

— Bendeniz kendi hâfızama başkalarınınkinden daha fazla itimâdım vardır. Bu böyledir. Ve bu dokuz madde sûret-i katiyede o ictimâlarda bizim evimizde tesbît edilmişdir.

— Onu kabûl ediyoruz.

— Fakat bendeniz bu on beş kişiden on biri mi, on ikisi mi vardı bilmiyorum.

— İşte şimdi doğrultuyorsunuz.

— Belki de bir ikisi daha evvel gitmişlerdir.

— Biz de bu arkadaşlarınızın ifâdesini kabûl etmek mecbûriyetindeyiz. Siz onu daha husûsî bir meclisde, husûsî arkadaşlarınızla tesbît etdiniz.

— Hayır, böyle bir şey yokdur.

— Îzâh edeceğim: Siz evvelâ bu efendileri tanımadığınızı sarâhaten ifâde etdiniz ve bazıları evinize ilk defa gelmişlerdir. Şimdi bunlarla böyle bir maddeyi, programı müzâkere etmeye ihtiyâc

yokdur; siz kendinizi İttihad ve Terakki'nin sâhte liderleri sırasında farz eden 7-8 kişi aranızda yapdınız; size Kara Kemâl, Canbolat, Şükrü Bey'le Doktor Nâzım Bey, Rahmi Bey, ihtimâl Hilmi Bey, Nail Bey ve Ali Bey dâhil olsun, fakat biz onların ifâdelerini karışdırmadan mutlak olarak kabûl ediyoruz.

— Hüsnü Bey veyâhûd Vehbi Bey bulundu, demiyorum, fakat her hâlde İttihad ve Terakki'ye âiddir.

— Hiç malûmâtları olmaz mı? Malûmâtlarını uzun uzadıya sora sora nefesimiz kesildi.

— Unutabilirler efendim.

— Sıra ile soruyorum. Nail Bey, sizin bulunduğunuz ictimâadâ bu dokuz maddelik program tesbît edildi mi?

— Hayır efendim.

— Rusuhi Bey siz?

— Bendeniz hiç böyle bir şeyde bulunmadım.

— Vehbi Bey siz?

— Tahattur etmiyorum.

— Hüsnü Bey, siz?

— Bendeniz de tahattur etmiyorum.

— Nâzım Bey, siz tahattur ediyor musunuz?

— Bendeniz bir veya iki ictimâadâ bulundum, fazla bulunmadım.

— Ali Bey, siz ne dersiniz?

— Bendeniz evvelki ifâdelerimi tekrar ediyorum; bu ictimâaların birinde –şimdi duydum– Adnan Bey hâzırmış ve Adnan Bey'i telefonla çağırmışlar. Bundan bendenizin malûmâtım yokdur. Ve hiç tesâdüf etmedim; bendenizin Cavid Bey'in evinde bulunduğum ictimâalar iki nevîdir. Birisi Terakkiperver Fırka programına âid olandır, bu ictimâadâ kâtib-i mesûller mevcûd değildir; diğeri gece ictimâlarıdır. Gece ictimâalarında Rahmi Bey hattâ pardesüsünü koluna değil, omuzuna alarak gelmişdir. Sözlerini uzun uzadıya dinledikden sonra meseleyi anladım. Hulâsası ve Türkçesi şudur: Siz Gazi'ye iltihâk etmek istiyorsunuz, fakat o sizi kabûl edecek mi? Onu düşününüz, dedi. En karakter söz olarak hatırımda kalan budur ve gece ictimâlarında program meselesi katiyyen mevzû-i bahsolmadı. Burada Kemâl Bey ve rüfekâsının konuşdukları iltihâk meselesi idi; ellerinde bir sermâye olmak üzere İkinci Grub'u

birleşdirmeyi düşünüyorlardı. Cavid Beyefendi'nin devlethânelerinde hattâ hanımlar da vardı. Nuriye Hanım da bulundu. Bendenizin bulunduğum, arz etdiğim gibi, Terakkiperver Fırka programına âid olanıdır.

Cavid Bey — Hayır Beyefendi, cevâb vereyim! Ali Bey gece ictimâlarında bulunduğunu söylüyor. Zât-ı âlîniz de şimdi bu dokuz maddelik programın gece ictimâında bulunan arkadaşlar tarafından yapıldığını buyuruyorsunuz. Ali Bey ise ben bulundum, fakat yapılmadı diyor.

— Ali Bey mutlak olarak bulundu, demiyorum, bulunmak ihtimâli vardır, dedik. Fakat şimdi daha ziyâde isimlerini saydık. Bahsetdiğim kimselerin bulunmuş olmaları ihtimâli daha ziyâdedir.

— Fakat bu arkadaşlarınız bulunmadılar. Siz bunu husûsî olarak gece ictimâlarında tesbît etdiniz.

— Diğer bir efendi de diyor ki: Ben gece ictimâlarında bulundum, o ictimâadâ yapılmadı.

— Olabilir. Onun bulunmadığı başka bir ictimâda yapılmışdır.

— Başka bir ictimâ olmadı ki Reis Beyefendi.

— Evet, cereyân-ı muhâkemeden sizin evinizde başka ictimâlar da olduğunu anlıyoruz.

— Olmamışdır. Bunu gayet kolay tedkik edebilirsiniz. Doktor Nâzım Bey'i Kemâl Bey davet etmiş, İzmir'den kalkdı geldi. Rahmi Bey İzmir'den davet edildi, geldi.

— Ziya Gökalp Bey'i de Diyâr-ı Bekr'den çağırdınız.

— Bendeniz Ziya Gökalp Bey'den malûmâtım yokdur.

Hüseyin Cahid Bey — Onu bendeniz söyledim, mektûb yazdı, fakat gelmedi, dedim.

Reis — Ne kadar kaldınız?

— Bunların İzmir'den ne zaman geldikleri ve İstanbul'da ne kadar kaldıkları malûmdur. Bu program mutlaka Birinci Lozan Konferansı ile İkinci Lozan Konferansı arasındadır ki müddet zarfında yapılmışdır, başka zaman da yapılmasının imkânı yokdur. Fakat kaç gün kaldıklarını tahkik buyurunuz ve o ictimâadâ yapılıp yapılmadığını anlarsınız.

— Farz edelim ki o tarihden o tarihe kadar tesbît edilsin. Kendileri kabûl etmedikden sonra ne yapalım? Siz Hüsnü Bey! Galibâ

ifâdenizde olacak, siz gündüzün gitdiğiniz vakit içeride bir müzâkere olduğundan Kemâl Bey'in sizi içeri sokmadığından geri döndüğünüzü söylediniz.

Hüsnü Bey — Tekrar edeyim efendim: Kemâl Bey Canbolat Bey'in Ankara'dan geldiğini söyledi, cevâb getirmiş, Cavid Bey'e uğra, dedi, ben de gitdim, uğradığım zaman kütübhânenin köşesinde Kemâl Bey beni karşıladı. Cavid Bey falan içeride idiler, menetmedi, karşıladı.

Reis — Diğer kâtib-i mesûller de var mı idi?

— Hayır efendim, onlar yokdu hatırlamıyorum.

— Nail Bey var mı idi?

— Birinde vardı, fakat onda mı ötekinde mi tefrîk edemiyorum.

— Doktor Nâzım Bey var mı idi?

— Onu da öyle Beyefendi, Kemâl Bey beni menetmedi. Yalnız adem-i muvaffakıyet cevâbı geldi. Böyle bir zümrenin iltihâkı kabûl edilmiyormuş. Biz de intihâbâta iştirâkden sarf-ı nazar etdik, dedi. Ben de bir çay içtim ve çıkdım, söylediğim böyledir.

Reis — Şu hâlde ayrıca gündüz ictimâında tesbît etmiş olabilirsiniz. Fakat dediğim gibi, daha husûsî vaziyetde kâtib-i mesûller olmadığı hâlde arkadaşlarınıza sizin hesâbınıza sorulması lâzım?

Hüseyin Cahid Bey — Bendeniz bir şey arz edeceğim; ihtimâl şöyle sorulursa Reis Beyefendi, mesele daha ziyâde tavazzuh eder. Programın muhteviyâtından bir maddeyi sorsanız.

Reis — Programı hepsine gösterdik.

— Ona âid bir maddeyi sorarsanız, program tesbîti tarzında olmasın, intihâbâta iştirâk, tevhîd-i mesâî gibi lâkırdılar mevzû-i bahsoldu mu diye sorsanız, ihtimâl hakikat daha ziyâde anlaşılır. Arkadaşlarım bu dokuz maddenin içindeki esâsâtın hiçbirisini görüşdük mü diyorlar?

— Görüşmedik, diyorlar.

— İnsâf buyurunuz, sabâh saat ondan akşam saat yediye kadar bu efendilerle ne kadar konuşulur? İntihâbâta iştirâk için program tesbît etmekse birkaç dakikada biter.

— Yemekde kimler bulundu?

Cavid Bey — Bilmiyorum, bizim sofra on iki kişi alır, binâenaleyh on iki kişi bulunmuşdur.

Reis (*Maznûnlara hitâben*) — Yemekde hanginiz bulundunuz?

Ali Bey — Bendeniz bulundum.

— Şu hâlde bunlardan mâadâ arkadaşlarınız yemekde bulundular. İsmail Canbolat, Şükrü, Rahmi falan bulunmuşlardır.

Ali İhsan Bey — İntihâbât için adem-i muvaffakıyet cevâbı geldiği zaman bendeniz Ankara'da idim, binâenaleyh bu müzâkerede huzûruma imkân yokdur.

— Şu hâlde yemekde kimler bulundu?

— Bendeniz, Kemâl Bey, Şükrü Bey, Cavid Bey, Ahmed Nesimi Bey, Canbolat Bey.

— Rahmi Bey var mı idi?

— Yokdu.

Cavid Bey — Beyefendi, yine Terakkiperver Fırka programından bahsediyor.

— Mesele tenevvür etmişdir. (*Müddeî-i Umûmî Bey'e hitâben*) Soracağınız bir şey var mı?

— Hayır efendim, maznûnlar hâzır bulunsunlar; safahât-ı muhâkemeden hâsıl olan tesbît etdiğim kanâatimi iddianâmemde zikredeceğim ve okuyacağım. Kendilerine âid olan cihetleri müdâfaa edebilmeleri için not alsınlar.

— Dâvânın daha ziyâde tamîkine lüzûm kalmamışdır. Çünkü lüzûm hissedildiği kadar tamîk ve tedkik edilmişdir. Binâenaleyh dâvânız hitâm bulmuşdur. Müddeî-i Umûmî Bey iddianâmesini serdedecekdir. Beş dakika teneffüs etmek üzere celseyi tatîl ediyorum.

XXXVI

Müddeî-i Umûmî Necib Ali Bey'in İddianâmesi*

Muhterem Hâkimler!

Taklîb-i hükûmet maksadıyla Reis-i Cumhûr Hazretleri'nin şahsiyetlerine matûf sû-i kasd meselesiyle alâkadâr olup, daha vâsi ve şâmil siyâsî faâliyetlerde bulunmaları hasebiyle dâvâlarının rüyeti biz-zarûre dâvâ-yı esâsiyeden tefrîk ile esbâb-ı maznûniyetleri evrâk-ı dâvâ meyânında mevcûd iddianâmede ber-tafsîl arz ve îzâh edilen maznûnların müdâfaâtını ve bil-cümle safahât-ı mahkemeyi istimâ etdikden sonra hâsıl olan kanâat-i vicdâniye ve kanûniyemi ber-vech-i zîr arz ediyorum. İzmir'deki dâvâda sû-i kasd hâdisesinin en faâl ajanı ve bütün tertîbâtı meşûm bir mahâretle idâre eden şahsiyetin mefsûh İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umûmîsi a'zâsından esbâk İâşe nâzırı Kara Kemâl Bey olduğunu arz ve îzâh eylemişdim. Dâvânın esrârıyla âlûde perdeleri kaldırıldıkdan ve en ince noktaları kemâl-i vuzûh ile tenvîr edildikden sonra, kanâat-i vicdâniyemi bir kat daha teyîd ile bidâyetde konulan teşhîsin aynı hakikat olduğunu müşâhede etmekdeyim.

---

* Resmî zabıtlar: LXV'ten devam.

Malûm-ı âlîleridir ki cürmler irtikâb edildikleri zaman ve müddet-i devâmının tevlîd etdiği vehâmet-i ictimâiye ve cürmün devâmından husûle gelecek usûl ve salâhiyet-i kanûniye gibi mülâhazât nokta-i nazarından iki büyük kısma ayrılırlar: Cürm-i ânî, cürm-i mütemâdî.

Cürmlerin bu tarz-ı taksîmi mâhiyeti itibârıyla ve bazân de sarâhaten kanûn ile tefrîk olunurlar. Burada cürm ibtidâsiyle intihâsı arasında hayli safhalar geçirmiş ve binâenaleyh temâdî etmiş olduğundan, işbu cürmü cerâim-i mütemâdiyeden olarak kabûl etmek mecbûriyetindeyim. Bu gibi mütemâdî karakteri hâiz olan cürmün doğrudan doğruya mâhiyetini tedkik etmezden evvel, ne gibi rûhu hâmil ve sebeblerin taht-ı tesîrinde ihzâr ve tertîb inkişâf etdiğini tedkik etmek îcâb eylediği cihetle, cürmü bu nokta-i nazardan tahlîl edeceğim; evvelce de iddianâmemde arz etdiğim vechle Reis-i Cumhûr Hazretleri'ne yapılmak teşebbüsünde bulunan sû-i kasd müşârün-ileyh şahsî kin ve garazın vücûde getirdiği nefsânî husûmet ve itirâzdan ziyâde, Ziya Hurşid'in ifâdesinde sarâhaten zikretdiğim vechle hükûmeti ıskat ve yeniden intihâbât icrâsıyla mevki-i iktidâra gelmek heves-i emelinden neşet etmiş bir fiil-i cürmîdir. Dâvânın tedkikinden pek güzel anlaşıldığı üzere, vaktiyle ve bilhâssa Harb-i Umûmî esnâsında mevki-i iktidârı dâimâ ellerinde bulundurmak ve her neye mâl olursa olsun mahâfaza etmeye karar veren İttihad ve Terakki'nin bazı rüesâsı geçirdikleri acı ve tatlı birtakım tecrübelerden istihsâl etdikleri kuvvetli bir kanâatle, ictimâi heyetlerde pek az insanların idealist olduğunu, el ele tutulabilecek bedbînî ve adem-i hoşnûdî karşısında çok fecî bir iflâs-ı felâkete giden kurtarmak ve her gün adetleri çoğalan gayr-i memnûnlar zümresinin temâyülâtını hiç olmaz ise tevkif edebilmek için maddî menfaatler temîn etmek cihetini teemmül ile bazı iktisâdî müesseseler vücûde getirmişlerdir.

Bu müesseselerin sûret-i teessüsünü Ali İhsan Bey, Küçük Talat Bey ifâdelerinde iâşe ve ekmek meseleleriyle başladığını, Talat Paşa'nın tesbît etdiği Romanya'dan un celbine hâcet olmayıp Anadolu şimendöferlerinin yevmî 70-75 vagon kabiliyet-i nakliyesinden ancak 40-45 vagon cihet-i askeriye ihtiyâcâtına kâfî olduğunu ve mütebâkî vagonların kabiliyet-i nakliyesi İstanbul iâşesine tekabül edecek mevâdd-ı gidaiyeyi Ankara ve Konya'dan celbedilebileceği

teemmül olunmuş ve Kara Kemâl Bey'in taht-ı riyâsetinde teşekkül eden heyet-i mahsûsa-i ticâriye marifetiyle İstanbul'a sevkedilerek yapılan ekmekden kazanılan ve gayr-i kabil-i istifâde bir para, beş para gibi küsûrâtdan hâsıl olan (233.000) lira ile bu şirketlerden bir tanesi, yani Millî Mahsûlât Şirketi'ni kurmuşlardır. Maznûnlardan bu işlerle alâkadâr olan şahsiyetler teşekkül eden bu ticârî müesseselerin faâliyet-i gayesini fukarâ çocuklarını sefâletden himâye ile ilbâs ve iâşe etmek, Türk esnâfının iktisâden faâliyetleri için kredi açmak, İstanbul'da Türk iktisâdçılığının hiç olmazsa memleketdeki anâsırla rekabet edebilmesini temîn maksadıyla tesîs edildiğini ve ilk defa gûyâ bu fikir

[Resmî zabıtlar: LXVI]*

Doktor Nâzım Bey Atina'da esîr iken Fransızca bilen bir Yunan neferinin söylediği acı ve intibâh-âver sözlerden müteessir olarak, İstanbul'a avdet etdiği zaman Türkleri hayât-ı iktisâdiyeye sevketmek için sarf-ı faâliyet etdiği ve bilâhire teessüs eden Millî Mahsûlât, Millî Mensûcât ve Kantâriye şirketleriyle Millî İktisâd Bankası'nı bu gayeden mülhem olarak vücûde getirildiği kendilerinin zümre-i müdâfaâtındandır.

Mâhiyet-i mesele memleketdeki ihtikâra mâni olmak ve Türk Milleti'ni memleketde hayât-ı iktisâdiyesine hâkim kılmakdan ibâret olsa idi, büyük bir hüsn-i hidmet olurdu. Fakat maalesef cereyân-ı vakayi bunun aksini isbât etmişdir. Evvel emirde memleketin iâşesi gibi devletin umûmî hidemâtından madûd olan en ağır ve müşkil bir vazîfenin bir idâreye terk ve tevdî edilmesi o zaman iktidâr mevkini işgal eden zevâtın devlet mânâ ve mefhûmu hakkında yüksek bir fikre mâlik olmadıklarını isbât eder. Tamâmıyla husûsî bir mâhiyeti hâiz olan bu şirketler, işgal-i kanûniye altında icrâ-yı ticâret eden herhangi bir şirketden ziyâde, gayr-i meşrû bir inhisârcılık manzarası arz etmekdedir. İnhisârların devlet tarafından bir menfaat-i âmme görüldüğü takdîrde sâha-i faâliyeti kanûnen mahdûd husûsâta münhasır olmak şartıyla mukayyed olabilir. Nitekim elyevm bizde ve birçok hükûmetlerde bu nevî inhisâr

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı:1885, 6 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

idâreleri mevcûddur veyâhûd da bir idâre sistemi olarak hayât-ı iktisâdiyenin bütün şubelerine âmm ve şâmil olmak üzere umûmî bir inhisâr telâkkisi vardır ki bu da doğrudan doğruya devlete mevdûdur. Komünizm gibi, ki ferd yok, cemiyet var düstûruyla ifâde olunur, hâlbuki harb hükûmetinin istinâd etdiği fırkanın tesîs etdiği ve alelâde mâhiyeti hâiz olan bu şirketlerin temîn etdiği menâfi mahdûd ve muayyen eşhâsa münhasır bulunmakla beraber, bu şirketler devletin azamî muâvenetine mazhar olarak hâricde âdetâ bir devlet muâmelesi gibi süferâyı kendi için tavsît etmişlerdir.

O zaman Viyana sefîri bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'nın pek haklı olarak gösterdiği mukavemet maalesef bâlâdan aldığı emirle kırılmışdır. Sofya sefîri Fethi Bey de o sırada acı şikâyetlerde bulunmuşdur. Rakibsiz kalan bu şirketler eğer muâmele-i ticâriyelerini ahlâkî esâsât ve prensiblere ittika etdirse idi, tarihin tenkidinden bir dereceye kadar tahlîs-i girîbân edebilirlerdi. Hâlbuki iddiâları hilâfına menfaat-i âmmeye hidmet etmekden ziyâde eşhâs-ı husûsiyeye azamî menfaatler temîn etmişler ve dört buçuk kuruşa Avusturya'dan mübâyaa etdikleri şekerin okkasını İstanbul'da 300 kuruşa satmak gibi insâfsızlıklarda bulunmuşlardır. Anadolu'da müstahsillerinden çok ucuz olarak alarak mübâyaa etdikleri bilumûm mevâdd-ı hayvaniye ve tabîiyeyi beş on misli fark fiyatla satmışlardır. Bunun netîce-i tabîiyesi, bâlâda arz edildiği vechle muayyen ve mahdûd eşhâs-ı husûsiyenin fevkalâde istifâdelerine mukabil, heyet-i ictimâiyemizin büyük bir kitlesi Türk tarihine emsâli görülmemiş felâket ve sefâlet içinde kalmış ve ictimâî ve iktisâdî muvâzenenin bozulmasından mütevellid, müthiş ve fecî bir buhrân başlamışdır. Gerçi bütün kabiliyet-i hayâtiyesiyle parçalanan memleketin vaziyet-i fevkalâdesinin bu buhrânda dahl ve tesîri mevcûd bulunduğu inkârı gayr-i kabil-i bir hakikatdir. Ancak fevkalâde mebzûl mevâdd-ı tabîiyeyi hâiz olan ve bugünkü kesâfetden daha on misli halkı sînesinde müreffehen yaşatabilecek olan bir memleketde bu kadar ictimâî ve iktisâdî buhrânın vücûde gelmesi harb idâresinin fenâlığıyla mümtâz eşhâs-ı husûsiyenin vaziyetleri netîcesi olduğunu kabûl etmek bir emr-i zarûrîdir.

Bu ticârî faâliyetlerin hüsn-i netîce vermediğini ve bilakis muhîtde pek ziyâde adem-i hoşnûdî vücûde getirdiği ve pek çok tenkid ve

düşmanı davet eylediği cihetle, İstanbul'u keskin nazarlarla gören bazı zevâtın Fırka'nın bu gibi mesâili icrâ-yı nüfûz etmemesi hakkındaki tenkidâtına mukabil, 334 senesinden evvel kongrede bu husûs artık meskût geçirilmeyerek kongrenin heyet-i umûmiyeye tevdî etdiği raporda

"Bu muâmele-i ticâriye ve zirâiyeye müdâhaleden maksad-ı kasd ticârî olmayıp memleketin temîn-i ihtiyâcı olmuşdur."

"Maksad bu olmasa dahi bu cism-i muâmelâtın mühim bir temettu temîni derkâr idi. Bu temettuâtın şimdilik cihet-i istiâneyi tayînde tereddüd etmeden memleketimizin ahvâl-i iktisâdiyesiyle temâsı bize hakikî kurtuluş yolunu gösterdi."

"Yukarıda zikredilen muâmelât-ı ticâriyeden gerek aynen ve nakden elde bulunan ve gerek şirketlere mevzû olan sermâyeden şimdiye kadar vuku bulan temettuâta ne şahsî, manevî ve ne de bunu idâre edenler iddiâ-yı tasarruf ve temellükü hatıra bile getirmediği cihetle masârif vâkıa-yı zarûrîyeden mâadâ tahassul eden her nevî temettu tamâmen ve emâneten hıfz edilmişdir. Bunun bit-tabi memlekete nâfi olacak bir emr-i mebrûre tahsîsiyle devâmlı bir sermâye-i nakdiyenin teessüs-pezir olmasının müsâade buyurulacağı muhakkakat-ı umûrdan addedilmişdir."

Kongrede îrâd edilen bu rapor muhteviyâtı teenniyetle hiçbir vechle kabil-i telîf değildir. Memleketin ihtiyâcâtı temînden ziyâde bâlâda ber-tafsîl arz edildiği vechle memleketdeki buhrânın tezyîdine sebebiyet vermişdir.

Hakikatin bütün bu tatmînkâr mevâid hilâfında cereyân etmesi eşhâs-ı husûsiyeye bir kayd-ı kanûniyeye tabi olmaksızın gayr-i mahdûd bir mümtâziyet bahsedilmesinden ileri geldiği hâdisâtla da sâbitdir. Bu şirketler birinci iddianâmemde arz ve îzâh edildiği vechle Damad Ferid zamanında çıkarılmış bir kanûn-ı muvakkatle hükûmet tarafından vaz-ı yed edilmiş ve şirketin sermâyesinden Hürriyet ve İtilâf'a mensûb bazı eşhâsa gûyâ bir nevî tazmînât olmak üzere hayli meblağ verilmişdir. Malta'dan firâr eden bir müddet Almanya'da bulundukdan sonra İstanbul'a dâhil olan Kemâl Bey Anadolu'daki muvaffakıyât-ı milliye üzerine bu şirketlerin çok zaîflemiş oldukları bir zamanda başına geçmiş ve yine faâliyete başlamışdır. Bu kerre iktisâdın tabîî kaideleri altında herhangi bir

şirket gibi faâliyet-i ticâriyesine devâm etdiği gayr-i kabil-i inkâr ise de şirketin aksiyonlardan hâsıl olacak temettuun menfaat-i husûsiyeden ziyâde bir gaye-i siyâsiyeye sarfı hedef ittihâz edilmişdi.

Kara Kemâl'in bu şirketlerle kanûnen bir vaziyeti bulunmadığı hâlde, Millî İktisâd Bankası'nda yeni tesîs etdikleri Millî Ticâret Şirketi'nde dâhil olduğu hâlde hepsi Kemâl'in emir ve işâretiyle hareket eden bir müessese olduğu maznûnların aled-derecât ifâdeleriyle sâbitdir. Kara Kemâl ticâret kaideleri hilâfında şirketlerin muâmelâtını birbiriyle tedâhül etdirir ve istediği zaman istediği kadar para alır, nitekim firârından üç gün evvel Millî Ticâret Şirketi'nden 6000 lira para almışdır. Millî Ticâret Şirketi maznûnlardan bazılarının ifâdesine göre şehîden vefât eden İttihad ve Terakki rüesâsının âileleriyle bazı muhtâc-ı muâvenet Hamdi Baba gibi propaganda emekdârlarına para vermekde olduğu bil-muhâkeme sâbit olmakdadır.

Buna mebzûl bir emr-i hayırdan ziyâde bir emel-i mahsûsa atfetmek pek tabîîdir. Kara Kemâl'in eldeki sermâye ile usûl-i ticâret nokta-i nazarından yalnız bir cihete atf-ı ehemmiyet etmesi daha makul iken, müteaddid şirketler teşkîl etmesi bir tarafdan elde fazla adam bulundurmak ve diğer tarafdan iktisâdî hayâtın bütün şuabâtına nüfûz etmek gayesinden neşet etmişdir ki bunun da siyâsî maksada matûf bulunduğu şübhesizdir. Cereyân-ı muhâkemât bu husûsu tamâmen teyîd etmişdir.

Mesadet Hanı'nın bir köşesindeki odada çok müreffeh bir hayât-ı âmirâne geçiren Kemâl ile hiç de sefâlet içinde kalmayan rüfekâsının rûhundaki siyâset temâyülü neden neşet etmişdir, bunu bir cümle ile ifâde edeceğim. Harb-i Umûmî'deki müstesnâ yağma ve saltanat günlerini ihyâ etmek hırsı. Mevki-i iktidâra geçmek elbetde ki meşrû bir arzudur. Türk vatandaşlığı sıfatını hâiz olan her ferdin siyâsî bir emel-perverde etmesi tabîî ve şübhe yokdur ki memnû değildir. Fakat kanûnun tarîfi dâiresinde ve açık bir şekilde olmuş olsa idi buna elbetde bir şey denemezdi, fakat maalesef ne kadar şâyân-ı teessürdür ki 329 senesinde bırakdıklarını ilân etdikleri komitecilik rûhunun faâliyetinden bir ân bile fârig olmamışlardır. İşte bunun içindir ki tarihin sahîfeleri arasında karışdığını zannetdiğimiz dünkü ricâl ile bugün karşı karşıya bulunmakdayız; memleketde baş döndürücü süratle inkılâblar yapılırken, başka milletler inkılâb tarihle-

rinden misâl olarak bunların sukut etmeleri bir lâzıme-i hamiyet idi ve hem memleketi uçurumun kenarına getirenlerin sukut etmeleri bir vazîfe-i ahlâkiye idi. Bunlar ne yapmışlardı ki ve memlekete ne gibi bir inkişâf vermişlerdi ki yine memleketin mukadderâtına sâhib olmak istiyorlar? Rûhumun derinliklerinden gelen bu suâle ancak İttihad ve Terakki'yi tahlîl ederek cevâb vereceğim.

Yalnız tahlîline mübâşeret etmezden evvel şurasını îzâh edeyim ki bunların bütün irtikâb etdikleri harb mesûliyetleri ihtikârlar ve her biri bir destân ve fecâat olan sayısız sû-i istimâlât ve idârenin artık bir mesûliyet ve cezâiyesi yokdur. Dâimâ şefîk ve rahîm olan Türk Milleti bunu 12 Ramazan 342 ve 16 Nisan 340 tarihli kanûn ile artık affetmişdir. Fakat bunların gayr-i meşrû bir faâliyet-i siyâsiye ile mevki-i iktidârı almak istedikleri bir zamanda sâbık vaziyet ve mâhiyetlerini efkâr-ı umûmiye huzûrunda ve azîz Türk Milleti'nin vicdân-ı selîmî huzûrunda tedkik ve tahlîl etmek elbetde lâzımdır. Evvelâ İttihad ve Terakki nedir? Vaktiyle Sultan Aziz istibdâdına karşı teşkîlât vücûde getiren Jön Türkler'in üfûlünü müteâkıb, Sultan Aziz idâresinden daha mutlakıyetci olan Sultan Hamid idâresini yıkmak maksadıyla 311 ve 312 senelerinde bir zümre-i ihtilâliye taazzî etmişdi ki birtakım nâmlar altında çalışdıkdan sonra Meşrûtiyet'in ilânına takaddüm eden senelerde İttihad ve Terakki nâmını almışdı. İttihad ve Terakki bu hüviyet ve taazziyesiyle bir fırka-i siyâsiye olmakdan ziyâde ihtilâlci bir cemiyet idi.

En muayyen hedefi, mutlakıyet idâreyi devirmek idi. Bunlar vatan ve milliyet mefhûmlarını ancak Tanzîmâtcılar gibi anlayabiliyorlardı. Bu ihtilâl cemiyeti memleketin inkişâfı hakkında muayyen bir istikamet ve hedefe mâlik değil idi. Memleketi garblılaşdırmak isteyenlerin yanında, asr-ı saâdetdeki safvet ve sâdegîye sevketmek isteyenler de olduğu gibi, Türklük siyâseti takib edenlerin yanında âlemşümûl İslâmcılık siyâseti için çalışanlar vardı. Her iki mücâdele o kadar kuvvetle imtidâd etmişdir ki İttihad ve Terakki'nin son zamanında Said Halim Paşa ve Ziya Gökalp kutupları pek bâriz bir sûretde fark ve temyîz ediliyordu. İttihad ve Terakki'nin infisâh ve sukutuna takaddüm eden senelerde Ziya Gökalp kutbu galebe çalmış ve az çok bir vahdet manzarası hâsıl olmaya başladı. Teşekkülünden son devre-i infisâha kadar geçen zamanını birkaç

satır içinde hulâsa etdiğim İttihad ve Terakki'nin bu hüviyet-i maneviyesinin vatanperverâne bir teşkîlât olduğunda şübhe yokdur; işte bunun içindir ki millet ve memleketiyle alâkadâr olan pek çok zevât İttihad ve Terakki bayrağına yazılmışlardı. Bu nokta-i nazardan düşmandan istimdâd zilletinde bulunan ve nâmı ihânet ve seciyesizliğe âlem olan Hürriyet ve İtilâf ile mukayeseye bit-tabi lüzûm görmem ve yalnız takib edilen gaye ne kadar meşrû olur ise olsun, bunu sevk ve idâreye memûr olanlar uhdelerine aldığı muazzam vazîfe-i tarihiyeyi ifâda çok kusûr etmişlerdir.

Binâenaleyh ekser İttihad ve Terakki rüesâsı tarihin huzûrunda bihakkın mesûldürler.

Harb-i Umûmî'ye takaddüm eden senelerdeki hatâya-yı siyâsiye ve idâriyeden kat-ı nazar Almanya ile şerâit-i gayr-i mütesâviye altında yapılan ittifâk, Harb-i Umûmî'ye duhûl ve harbin idâresi başdan başa bir destân-ı fecâatdir. Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube'de yapılan tahkikatdân müstebân olduğuna nazaran o zaman Avrupa düvel-i muazzaması iki veche arz ediyordu: Biri İttifâk-ı Müselles, diğeri de antant kordiyal denilen İtilâf-ı Müselles zümreleri idi. İttihad ve Terakki, Said Halim Paşa'nın ifâdesine nazaran, devletin menfaatin hangi zümreye iltihâkda olduğunu takdîr etmekden ziyâde zümrelerden birine dâhil olmak istiyordu.

Herhangi bir sebeb ve bahâne ile harb ilânı yaklaştığı vakit Almanya'nın vâki olan teklîfine hemân şitâb etmişler, kuvvetli bir temînâta rabta lüzûm görmeksizin akd ve ittifâk olunmuş ve Alman kumanda heyetine muâhedenin üçüncü maddesiyle bir vaziyet-i mahsûsa verilmişdir. Bu itibârla muâhede vahidel-cânib bir akde pek benzer ve muâhedenin heyet-i umûmiyesinde memleketin istiklâliyle gayr-i kabil-i telîf bir rûh ve mânâ mevcûd idi. Muâhede o kadar hafî yapılmış ki ibtidâ Enver, Talat ve badehû Said Halim ve Cemal paşalardan mâadâ bilen kimse yokmuş, Hükûmet herkesi emr-i vâki karşısında bulundurmuşdur. Devletin o zamanki vaziyetine nazaran bir zümre-i düveliyeye iltihâkı her ne kadar zarûrî idiyse de bu kadar ağır şerâit altında akd-i ittifâk etmek menâfi-i âliye-i memleketle kabil-i telîf değildir. Seferberlik ilânı Kanûn-ı Esâsî'deki sarâhat ve usûl hâricinde ve Heyet-i Vükelâ'da tezekküre lüzûm görülmeden yapılmış ve birçok vükelâya seferberlik kararnâmesi ayakda imzâlatdırılmışdır.

Memleketin bu kadar muazzam ve hayâtî bir işinin şâyân-ı hayret bir lâübâlilik ile yapılması ne kadar sezâvâr-ı teessüfdür. Harb ilân edildikden ve harbe dâhil oldukdan sonra zimâm-dârân umûr gerek yazılarıyla ve gerek nutuklarıyla Almanya zümresinde harbe dâhil olmakdan başka çâre olmadığına milleti iknâya hayli gayret etmişlerdir. Eğer harbe hakikaten böyle bir azîm ve îmân ile dâhil olmuş olsalardı bir şey denemezdi, hâlbuki Beşinci Şube'deki tahkikatda Said Halim Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa, Cavid Bey'in ifâdelerine nazaran Heyet-i Vükelâ'nın harbin ilânı ve ona takaddüm eden günlerde böyle bir zihniyet ve hâlet-i rûhiyede bulunmadıkları anlaşılmakdadır. Heyet-i Vükelâ'nın, birkaçı müstesnâ olmak şartıyla, tamâmıyla harb aleyhdârı bulunmaları harbin ilânından sonra iddiâ etdikleri gibi harbe dâhil olmanın o zaman bir zarûret-i katiye olmadığını vâzıhan isbât eder. Harbin ilânını her neden ise o kadar müstacel yapmışlardır ki devletin kuvve-i mâliyesinin ne râdde ve derecede bulunduğunu tahkike bile lüzûm görmemişlerdir. İşte o gün hazîne-i devletde 62.000 lira gibi gayet nâçîz bir meblağ vardı. Esâsen Alman seyl-i istîlâsı Marn mağlûbiyetiyle tevkif edilmiş ve harbin istikbâli âdetâ kesfolunmuş bulunduğu bir zamanda, Kayzer'den aldığı emirle hareket eden Alman amiralinin ihdâs etdiği emr-i vâki koca Türk Milleti'ni harbe sürüklemişdi. Açık bir tabîr ile büyük ve tarihî imparatorluk, hüviyeti Türk Milleti'nce mechûl bir Alman amiralinin bâzîçesi olmuşdu.

Bütün bu emr-i vâkilere boyun eğen Türk Heyet-i Vükelâsı, Türk Milleti'nin mazhar-ı emn ü itimâdı olan bir heyetden ziyâde Kayzer'in emirlerine mutî ve münkad insanlara benzemez mi? Dâimâ milliyetperverlikden bahseden bu zevât devletin izzet-i nefsiyle oynayan bu çılgın Amirali tedîbe etmekden âciz mi idiler? Harb edildikden sonra Türk Milleti Çanakkale'de, Kafkasya'da, Arabistan çöllerinde mucizevî kahramanlıklar gösterdi, fakat muhârebenin geri hidemâtı o kadar fenâ idâre edilmişdi ki memleketin tabîî menbalarının orduyu hayli zaman besleyeceğinden şübhe yok iken, milletin yavruları düşman kurşunundan ziyâde açlık ve sefâletden mahvolup gitdiler. Vatan evlâdı açlık ve sefâletle memleketde hudûdlarını bekler ve milletin istiklâlini müdâfaa ederken, bu efendiler Ada'da Binbir Gece hikâyelerindeki hayâtı yaşıyorlardı.

Para, nimet, kadın, herşey bu efendilerindi. Zavallı Anadolu fakr u zarûret ve mâtem içinde beklerken ve çırpınırken, pâyitaht-ı saltanatda dahi açlıkdan ölenlere tesâdüf edilirken, bunlardan bazıları kadınlara banknotdan elbiseler yapdırmak gibi cinnetlere tevessül ediyorlardı. Bâlâda arz etdiğim buhrânın dehşeti hayât-ı ictimâiyemiz üzerinde derin rahneler vücûde getirdi. İrtikâb, irtişâ her tarafda başladı. Millî ahlâkımız müthiş recfelerle parçalandı. Eskiden kudsi tanıdığımız bütün mefhûmlar zîr ü zeber oldu. Anafor gibi Türk kamusunda bulunmayan yeni lûgatlar îcâd edildi. Yukarıda bil-münâsebe îzâh edildiği vechle bütün mevcûdiyet-i hayâtiyesiyle memleket dünyanın en kavî devletleriyle çarpışırken hayât-ı umûmiyede her memleketde görüldüğü gibi bizde de kuvvetli bir buhrânın tevellüd etmemesi kabil değildi. Lâkin kuvvetli tedbîrlerle buhrânın vücûde getireceği felâketlerin tenkisi pek mümkün ve kabildi. Harb-i Umûmî'ye iştirâk eden dünya milletlerinden hiçbiri Türk Milleti kadar sefîl ve perîşân olmamışlardır.

Bunların yapdıkları tedbîrler çok zaîf ve hattâ gülünç idi. İhtikâr felâketine karşı bir Men-i İhtikâr Heyeti vücûde getirdiler. Malûm-ı âlîleridir ki ihtikâr bir hâdise-i iktisâdiyedir. Buna karşı yapılacak iktisâd tedbîrlerinin amelî ve nazarî iktisâdî hayâta nüfûz etmiş ve iktisâdiyâtla alâkadâr kimselerin bulunması îcâb ederken, hükûmet iktisâdiyâta şimdiye kadar ömründe sarf-ı zihin etmemiş kimseleri Men-i İhtikâr Heyeti'ne tayîn etmişdi.

Hüseyin Cahid Bey, Doktor Nâzım Bey, Doktor Rusuhi Bey, bunların hiçbiri ömründe bu hayâtda bir vaka geçirmemiş insanlardır. Doktor Nâzım Bey bu bahse temâs etdiği zaman, biz nâmûskâr kimseler olduğumuz için Talat Paşa bizi İhtikâr Heyeti'ne tayîn etdi, diyor. Bu gibi ihtisâsa taalluk eden mesâilde yalnız nâmûskâr olduğunu ifâde etmek kâfî değildir. Bilgili ve malûmât olmak lâzımdır. İşte bunun içindir ki teşekkül eden heyet hiçbir şey yapmaya muvaffak olamadı ve ancak geride elân mahkemelerde sürünen bir sürü mesûliyet bırakdı. Fakat heyet-i celîleleri ihtikâr dâvâsını tedkik etmediği için bu bahis üzerinde fazla tevakkuf etmeyeceğim, zâten her şey hüsn-i idâre edilememişdi. Memleketin umûmî manzarası çok fecî ve elîm idi. Artık her tarafda felâket saatlerinin çalmasına intizâr ediliyordu; nihâyet Bulgar inhilâlini Suriye

mağlûbiyeti takib etdi. Artık cepheler sukut ediyor, mantıksızlık ve çılgınlığın bütün âsârı bütün dehşetiyle kara bulut gibi Türk Milleti'nin tâliine yaklaşıyordu. Bu sırada alelacele İttihad ve Terakki Kongresi'ni akdetdiler. Kongre'de Talat Paşa merhûm, takib etdikleri siyâsetin tamâmıyla iflâs etdiğini resmen itirâf ediyordu. İşte bu muazzam kongre İttihad ve Terakki'nin resm-i tedfînini yapdı ve o günden itibâren İttihad ve Terakki vefât etmişdi.

Tabîî, kabine de evvelce sukut etmişdi. Bunu müteâkıb çok meşûm mevâddı ihtivâ eden Mondros Mütârekesi akdedilmiş ve İtilâf müdâhaleleri yavaş yavaş memlekete girmeye başlamışdı. Bu sırada kanûnsuz ve mantıksız memleketi idâre eden efendilerden birçoğu birinci iddianâmemde tafsîl edildiği vechle bir torpido ile Karadeniz'in enginlerine doğru açılıp kaybolmuşdu. Nihâyet yapdıkları seyyiât-ı siyâsiye ve idâriye İstanbul işgali ve Sevr Muâhedesi'yle hukukî vaziyetini iktisâb etmiş bulunuyordu. İşte İttihad ve Terakki liderleri Fırka'yı, Osmanlı sefinesini bu sûretle batırmışlardı. Türk Milleti'nin takrîben beş yüz bin genç ve tüvânâ evlâdını kara topraklara seren ve bütün memleketi baykuş yuvasına çeviren ve nihâyet koca bir devleti batıran bu efendiler yine Türk Milleti'nin mukadderâtıyla alâkadâr olmak için şahsiyetlerinde ne gibi bir hak ve salâhiyet görüyorlar? Türk Milleti'nin kendilerini parçalamadığı kendileri için en büyük nimet iken, yine ölüm heykeli gibi sivrilmek isteyenler Türk Milleti'nin karşısına hangi cephe ile çıkacaklardı? Efendiler: Gerçi en büyükleriniz bugün aranızda yokdur. Fakat sizlerin de üstünde yetîm bırakdığınız yüz binlerce çocukların, yüz binlerce dulların, ihtiyâr peder ve vâlidelerin hakkı vardır. Nasıl ittifâk yapdığınızı, nasıl seferberlik ilân etdiğinizi ve harbe nasıl dâhil olup nasıl idâre etdiğinizi millet muvâcehesinde teşrîh etdim. Sizin için en hayırlı iş milletin büyük ve asâlet ve necâbetle sizi affetmesine mukabil sâkit köşenizde milletin hayır ve selâmetine duâ etmekden ibâret idi. Sizin gerçi hayâtınızda bazı inkılâb kıvılcımları görülmüşdür. Fakat hangisi Lozan Muâhedesi'yle, hangisi Cumhûriyet ilânı ve nihâyet hangisi Kanûn-ı Medenî ile kabil-i kıyâsdır? İsnâd etdiğiniz İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb eski arkadaşlarınızdan pek çoğunu en kat'î teceddüd ve inkılâb adımlarını atan hükûmetle yürürken siz hiçbir manevî şahsiyete istinâd

etmeksizin mefsûh bir fırka nâmına hükûmet aleyhine kıyâm etmek için kendinizde ne gibi bir hak ve salâhiyet buldunuz? Siz bu hak ve salâhiyeti hangi menbadan aldınız? Mevki-i iktidâr elbetde kimseye bâ-tapu ferâğ edilmiş bir mülk değildir. Her vaziyetin bir zamanı vardır, siz sahnede rolünüzü bitirmiş insanlarsınız, sizin vazîfe ve rolleriniz artık bitmiş ve tarihe mâlolmuşlardır.

[Resmî zabıtlar: LXVII]*

Hükkâm-ı kirâm! İttihad ve Terakki son kongresiyle ve kendi kararıyla tarihe intikalden sonra sergüzeşt seyâhatleri birinci iddianâmemde de arz ve îzâh edilen liderler gitdikleri yerlerde yine hayâlî âmâl ve mefkûrelerinden vazgeçmeyerek, esâslarını Almanya'da tesbît etdikleri İslâm İhtilâller Cemiyeti'ni teşkîl etmişlerdi. Bu Cemiyet'in ismi Halil Paşa'nın ifâdesinde ber-tafsîl zikr ve beyân edildiği vechle İttihad ve Terakki'ye tebdîl edilmek istenilmiş ve nihâyet Halk Şûrâlar Fırkası nâmında karar kılınmasına rağmen, Enver Paşa memleketde yeniden öyle bir İttihad ve Terakki vücûde getirmek istemişdi ki Talat Bey'in ifâde etdiği vechle, vaktiyle İttihad ve Terakki olmayan mahallerin bile mühürlerini kazdırmışdı. Enver Paşa Moskova'dan Doktor Nâzım'la birlikde Batum'a gelmiş, her ne olursa olsun hudûd dâhiline girmek teşebbüsâtında bulunmuşdur. Fakat bunun için evvel emirde bir teşkîlâtın lüzûmuna kani ve kail olarak Küçük Talat Bey Trabzon'da, firârî Abdülkadir Harput'da teşkîlâta başlamışlardı. Enver Paşa'nın Küçük Talat Bey'le yapdıkları ve Doktor Nâzım'ın da imzâsı bulunduğu kongre mukarrerât ve nizâmnâmesini hâmilen Ankara'ya gelen Nail Bey'in Ankara'da da bidâyetden nihâyete kadar menfî faâliyetde bulunmasından istidlâl olacağına nazaran mûmâ-ileyhin de bu vazîfe ile tavzîf edildiği muhakkakdır. Memleketin en nâzik ve en çetin bir imtihân devresi geçirdiği ve Türk Milleti'nin mukadderâtının katiyyen tayîn olunacağı bir zamanda, memleketi, İttihad ve Terakki'yi iflâs ve felâkete sevkeden bu zevâtın hareketleri her ne olursa olsun vatan aleyhine irtikâb edilmiş cürm diye telâkki edilmez mi?

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1886, 7 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

Millet cephede düşmanla çarpışırken geriden kundak hâzırlamak isteyenlerin âmâl ve teşebbüsâtı ne kadar elîm vatanperverlik ve hamiyet nâmına ne kadar çirkin bir manzara irâe eder, bunlar birinci iddianâmemde arz ve tafsîl edildiği vechle mevki-i iktidârı terk etdikleri günden itibâren mevki-i iktidâra gelmek istemişlerdir. Rusya'daki hareket, Batum'daki teşebbüsât hep âmâl ve gayenin taht-ı tahrîkinde vücûde gelmiş şeylerdir; eğer yalnız bununla kalmış olsalardı, ihrâz edilen zaferin hürmetine bunlar da affedilmiş ve tarihe intikal etmiş bulunacakdı. Fakat meşûm rûh imtidâd etmiş, daha İstanbul'un sularında düşman hâkimiyeti bil-fiil cârî iken, İstanbul'un azîz toprakları düşman çizmeleri altında titrerken, bunlar da elde bulunan dokuz maddelik programla üstleri çamur ve kan lekeleri mülemma oldukları hâlde siyâset sahnesine çıkmak istedikleri indel-muhâkeme sâbit olmuş bir hakikatdir. Bu yürüyüş devâm etmiş ve nihâyet Reis-i Cumhûr Hazretleri'ne sû-i kasd teşebbüsâtına kadar varmışdır.

İzmir'de cereyân eden muhâkemede Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u tahrîk ve idâre eden kuvvetin başında Şükrü, Abdülkadir, Rasim gibi öteden beri bu o adamlara nisbet ve merbûtiyeti olan eşhâs bulunduğu ve esâs program ve tertîbâtı Kara Kemâl tarafından vücûde getirildiği, dahi sû-i kasda takaddüm eden günlerde Hafız Mehmed ve Ziya Hurşid'in Kara Kemâl yazıhânesinde uzun boylu müzâkerât ve münâkaşâtda bulundukları, Kara Kemâl'in hademesi Hasib'in ifâdât ve ikrârıyla sâbit bir hakikatdir. Ziya Hurşid ifâdeleri arasında Reis-i Cumhûr'u imhâ etdikden sonra ittihâz edecekleri tedâbîr ile bu dokuz maddelik programın ihtivâ etdiği efkâr arasında derin bir müşâbehet ve tetâbuk mevcûddur. Fil-hakika bu ictimâlarda bir fırka-i siyâsiye teşkîline esâs olacak bir program ihzârıyla intihâbâta iştirâk meselelerinden gayrı bir husûs zikredilmemiş olduğu iddiâ edilmekdedir. Bir fırka-i siyâsiye teşkîl ve bir program ihzârı ve nihâyet intihâbâta iştirâk edip etmemek hakkındaki müzâkerât kanûnî efâl-i memnûadan değildir. Terakkiperver Fırka sed ve feshedildi ise, İzmir'deki iddianâmemde zikredildiği vechle, bilerek bilmeyerek irticâa âlet olduğu bil-muhâkeme sâbit olmasından neşet etmişdir. Binâenaleyh eğer bir fırka-i siyâsiye gibi meydana çıkmış olsalardı, kendileri haklarında hayli

gülünç olmakla beraber, hukuk-ı medeniyelerinden hâiz bulundukları bir cürm-i ahlâkî değilse de bir cürm-i kanûnî teşkîl etmezdi. Fakat siyâsî tabîiye ile muvaffak olmayacaklarını derpîş ederek faâliyetlere geçmişler ve böyle bir sû-i kasdla gayelerine vâsıl olacaklarını teemmül eylemişlerdir.

Bu faâliyetin hafî bir cemiyet tarafından yapıldığına ve mesâil-i cezâiyede cürmlerin şahsen teşebbüs edilmesi îcâb etdiğine göre, maznûn sıfatıyla huzûr-ı âliyelerinde ahz-ı mevki eden şu zevâtın cürmü vaziyetlerini kanâat-i vicdâniyeme tevfîkan birer birer arz ve tasfîl ediyorum:

Ali İhsan Bey; iâşe işleri bahsi açıldığı zaman Ali İhsan Bey'i tahattur etmemek mümkün değildir. Talat Paşa'nın Romanya'dan un celbine mukabil Anadolu'da ordunun ihtiyâcından fazla vagonlarla bunun temîn edilebileceği nokta-i nazarını ilk dermiyân eden Ali İhsan Bey'dir. Merkezi umûmî a'zâsı içinde iâşe mesalinde Kara Kemâl'den sonra ikinci derecede mevzû-i bahsolacak yegâne şahsiyet hiç şübhe yokdur ki tâ kendisidir. Vaktiyle Diyâr-ı Bekr ve Haleb cihetlerinde müfettişlikde bulunan İstanbul heyet-i merkeziye a'zâsı, İstanbul'un işgalini müteâkıb Kara Kemâl'in refîki Anadolu'ya firâr ve ilticâ eylemiş ve diğer rüfekâsının macerasına iştirâk edememişdir. Anadolu'ya geçdiği günden itibâren siyâsetle meşgul olmadığını söylediği hâlde, bir ân siyâsetden fârig olmamışdır. Temsîl-i nisbî üzerine programlar yapmış ve nokta-i nazarını her yerde müdâfaa eylemişdir. Ali İhsan Bey'in nokta-i nazarı açık ve herkesce malûm bulunduğu için tabîî bir cürm-i kanûnî teşkîl etmez. Ali İhsan Bey Lozan sulhunun devâm etdiği esnâlarda, İstanbul'da Cavid Bey'in evindeki ictimâlara da iştirâk etmişdir. Mûmâ-ileyhin ifâdesine nazaran bu ictimâlarda programdaki mevzû-i bahs mesâil müzâkere edilmiş ve Kara Kemâl'in Â'yân meselesinin aleyhinde bulunduğunu zikretmişdir. Müzâkere netâyicini Gazi Paşa Hazretleri'ne iblâğ etdiğini de söylemekdedir. Ali İhsan Bey'in Gazi Ayıntablı Ahmed Muhtar Bey'le Kara Kemâl'in Almanya'ya avdetinden sonra vâki olan muhâbereleri çok psikolojik bir noktaya temâs etmekdedir.

Kara Kemâl'in avdetini müteâkıb yine res-i kâr hülyâlarının ne kadar canlandığı bu mektûbda pek ranâ anlaşılır. Hele mektûbun nihâyetinde, Ahmed Muhtar Bey'in de halledemediği imzâ mahal-

linde M+Y* işâreti son derece câlib-i dikkat ve ehemmiyetdir. Vaziyetinin en mühim ve canlı noktası gûyâ pederinin vefâtı münâsebetiyle İstanbul'a gitdiği ve Kara Kemâl'in ziyâretine uğradığı zaman görmüş olduğu manzaradır. Maslûb Ziya Hurşid ve Hafız Mehmed'in içeride bazı Şark mebûslarıyla müzâkerâtda bulunduklarını ve kapıcının kendisini içeri almadığını söylüyor. Kapıcı Hasib ifâdesinde fil-hakika Ziya Hurşid ve Hafız Mehmed'in hâl-i müzâkerede bulundukları vâki ise de Ali İhsan Bey'e böyle bir şey söyleyip söylemediğini tahattur edememekdedir. Bu müzâkereden Ali İhsan Bey'in derhâl sû-i kasd meselesine intikal ederek keyfiyeti Kara Kemâl'den suâl etdiği ve Kara Kemâl'in sukut ile cevâb verdiğini ve bu husûsu Hüsnü Bey'e açdığını söylemekdedir. Hüsnü Bey bu ciheti külliyen inkâr etmişdir. Makam-ı âcizî Ali İhsan Bey'in böyle bir sû-i kasd meselesine derhâl intikal etmesini çok câlib-i nazar görmekde, Hasib'in ifâdesini ise ayrıca şâyân-ı ehemmiyet bulmakdadır. Binâenaleyh irtikâb edilecek taklîb-i hükûmet ve sû-i kasd meselesiyle münâsebetdâr heyet-i hafiye ile Ali İhsan Bey'i yakından alâkadâr görmekdeyim.

Nail Bey; Harb-i Umûmî'de Trabzon kâtib-i mesûlü olan Nail Bey müzareke esnâsında zavallı Azerbaycan'ın siyâset gürültülerine karışmış ve nihâyet Enver Paşa'nın kongre mukarrerâtıyla nizâmnâmesini hâmilen Ankara'ya gelmişdir. Memleket basübadel-mevt hâlinde yeniden ihyâ olunurken, Nail Bey meşûm bir kuş gibi ötmüş, İttihad ve Terakki ajanlarıyla İkinci Grub'u yekdiğerleriyle telâkki etdirmek için hânesini mevid-i telâkki yapmışdı ve o zamandan itibâren hafî siyâsî faâliyetlerden bir ân bile fârig olamamışdır.

Anadolu harikaları her nedense bir türlü Nail Bey'in nazar-ı dikkatini celbedememişdir. Nail Bey Cavid Bey'in Şişli'deki hânesinde ve Mesadet Hanı'ndaki ictimâlarda bulunmuşdur. Kara Kemâl'in perestişkârlarından olan ve Abdülkadir'in en yakın arkadaşlarından bulunan mûmâ-ileyhin bu hafî meselelerle yakından ve uzakdan temâs ve alâkası olmaması nasıl mümkündür? Sû-i kasde takaddüm eden günlerde Abdülkadir'i görmediğini söylediği hâlde, şâhid sıfatıyla ifâdesine mürâcaat olunan Ertuğrul mebûsu Doktor Fikret Bey Tokatlıyan'ın karşısındaki berber dükkânının önünde Abdülkadir'le

---

* Metinde "mim + ye" harfi şeklinde yazılmıştır.

giderken bit-tesâdüf elini sıktığını ân-ı muvâceheten söylemiş, Nail Bey, kendisine hiçbir husûmet ve garazı olmadığı muhakkak olan mûmâ-ileyhin ifâdâtını sadece reddetmişdir. Nail Bey'in gayr-i mantıkî red ve inkârı her hâlde bir sebebe müstenid olduğu bedîdârdır. Ziya Hurşid'in ifâdelerinde en mühim mukarrerâtı Beyoğlu sokaklarında ve parkda dolaşırken ittihâz etdikleri husûsundaki itirâfâtına nazar-ı dikkat-i âlîlerini calp ederim. Binâenaleyh mûmâ-ileyhin de işbu cemiyetle alâkadâr olduğunu vicdânen kabûl etmekdeyim.

Doktor Nâzım Bey; İttihad ve Terakki'nin en eski sîmâsı olan mûmâ-ileyh diğer liderleriyle birlikde Avrupa'ya firâr etmiş, İslâm İttihadı İhtilâlleri Cemiyeti ile meşgul olmuş, Enver Paşa ile Batum'a gelmiş ve nihâyet Türkistan taraflarına doğru gitmiş, velhâsıl diğer liderlerin sergüzeşt ve menâkıbına tamâmıyla iştirâk etmiş ve istirdâddan sonra İzmir'e avdet etmişdir. Gûyâ âilevî bir mazeret dolayısıyla İstanbul'a gitdiği zaman, tesâdüfen Cavid Bey'in hânesindeki ictimâda bulunmuşdur.

Dokuz maddeyi ihtivâ eden program hânenin taharrisinde elde edilmişdir. Doktor Nâzım bu meselerle alâkadâr bulunmadığını iddiâ etmekde ise de kendi eser-i seyyiâtları olarak işgal edilen İzmir'i tahlîs eden devletin reisine, hükûmetin siyâsetine karşı bir ân itirâz etmekden fârig olmamışdır. Maslûb Şükrü'ye yazdığı bir mektûbda Rahmi Bey'in intihâbında muvaffak olunamamasının sebebini îzâh ederken, aynen (Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemâl'e karşı beslenen hüsn-i minnettarînin henüz tamâmıyla zâil olmamış tesîrleri vardır) demekdedir; insâfsızlığın, ihtirâs ve garazkârlığın bu derecesine Türk tarihinde tesâdüf edilemez.

Doktor Nâzım bilmelidir ki Gazi Mustafa Kemâl Türk Milleti'nin ideal şahsiyetidir. Ve ona karşı olan hüsn-i ihtirâm ve minnettarî Türk Milleti'nin rûhunda ebediyen yaşayacakdır. Doktor Nâzım kendilerinin meşûm faâliyetine esbâk Meclis-i Mebûsân reisi Halil Bey'i de iştirâk etdirmek istemişler ise de Halil Bey tarihin verdiği ders ve tecrübelerden mülhem olarak kendisine pek güzel nasîhatlerde bulunmuşdur. Halil Bey'in burada eski siyâset arkadaşı Doktor Nâzım Bey'i himâye edercesine ifâdelerde bulunmasına rağmen, elde edilen mektûbdur ki tarz-ı beyân ve ifâdesi Doktor Nâzım Bey'in kendisine vâki teklîfâtının ancak mânâ ve mâhiyetini tamâmıyla izhâr etmekdedir.

Makam-ı âcizînin muttali olduğu malûmâta nazaran, kendisi son dakikaya kadar ân be ân intizâr etmiş ve beni niçin tevkif etdiler, diye etrâfdakilere suâl îrâd eylemişdir. Mûmâ-ileyhin Ziya Hurşid'le doğrudan doğruya alâkası olmasa bile vâsi bir cemiyet-i hafiye tarafından yapılmak istenilen sû-i kasd hâdisâtıyla alâkadâr bulunmaması mümkün değildir. Doktor Nâzım'ın en galîz tefevvühât ile mütemâdiyen ötede beride münâsebetli, münâsebetsiz propagandada bulunması ve maslûb Şükrü'nün bu kadar yakından bulunan dostunun be-heme-hâl bu işden haberdâr olması îcâb edeceği bir zarûret-i mantıkiyedir. Şükrü'nün bu kadar muazzam işi yalnız Kara Kemâl, Abdülkadir gibi iki üç marûf şahsiyetle yapmasına imkân var mıdır? Binâenaleyh Doktor Nâzım Bey'in de bu mesele ile alâkadâr olup heyet-i hafiyede bulunduğuna kanâat-i kaviyem vardır.

Cavid Bey; Meşrûtiyet devrinin en imtidâdlı Mâliye nâzırı olan, bu borcun tertîb-i fazîletkârîsi bulunduğunu söyleyen mûmâ-ileyh harbin bidâyetinde istifâ etmiş ve nihâyetlerine doğru tekrar Mâliye nâzırı olmuşdu. Bir müddet İzzet Paşa Kabinesi'nde Mâliye nâzırlığı yapdıkdan sonra mezkûr kabine ile birlikde istifâ etmiş ve hayli müddet İstanbul'da saklandıkdan sonra Avrupa'ya firâr etmişdi. Avrupa'da bulunduğu müddet zarfında siyâsete faâlâne bir tarzda iştirâk etmediği anlaşılmakda ise de İsviçre'den avdetini müteâkıb İttihad ve Terakki'yi yeniden ihyâ maksadıyla vâki olan ictimâlar hep kendisinin Şişli'deki hânesinde akdedilmişdir. Cavid Bey bu ictimâları Kara Kemâl Bey'in İzmit'de Gazi Paşa ile vâki olan mülâkatı esnâsında arkadaşları nâmına söz söylemek salâhiyetini hâiz olmadığından, arkadaşlarının rey ve fikrini almak üzere sâbık İttihad ve Terakki erkânını topladığını ve intihâbât işleri üzerinde müzâkere edildiğini ve program denilen bu dokuz maddenin birtakım esâsât-ı umûmiyeden başka bir şey olmadığını ve meselede İttihad ve Terakki'nin ihyâsı mevzû-i bahsedildiğini zikr ve beyân etmekdedir.

Cavid Bey Kara Kemâl ile her zaman sıkı münâsebâtda bulunduğunu ve hattâ yakın zamanlarda Kemâl Bey ile birlikde Şükrü Bey Cavid Bey'in Ada'daki köşküne geldikleri ve bir öğle yemeği yediklerini beyân etmişdir. Bu ictimâların yalnız alelâde Kemâl Bey'in davetiyle vâki olan bir istimzâc mâhiyetinde olmayıp, birkaç gün devâm etdiği ve her ictimâda muhtelif mevzûlar üzerinde konuşul-

duğu ictimâda hâzır bulunan maznûnların muhtelif ifâdelerinden anlaşılmakdadır. Cavid Bey'in ifâdelerinin hakikate makrûn olmadığı şununla da sâbitdir ki programın kendi hânesinde maddelerin birer birer tesbît edildiğini itirâf etdiği hâlde, programın bir esâsât-ı umûmiyeden ibâret olduğunu söylüyor, hâlbuki esâsât-ı umûmiye dediği mezkûr programın birinci maddesi (İttihad ve Terakki bütün hürriyetlere tarafdâr radikal bir Fırka-i siyâsiyedir. Hukuk-ı esâsiye-i efrâda taaddî eden ahkâm ve kavânîn bu gayeye göre ıslâh ve tadîl olunacakdır) demekle doğrudan doğruya İttihad ve Terakki esâsâtının hâzırladığını ihsâs etmekdedir. Cavid Bey bu kadar bâriz hakikati niçin inkâr ediyor ve etmeye telâş ediyor, bilmem. Şurası muhakkakdır ki bu ictimâ alelâde bir ictimâ değildir. Çünkü Diyâr-ı Bekr'deki Ziya Gökalp Bey'le Milas'daki Halil Bey bu ictimâya davet edilmişdir. Maslûb Sarı Efe Edib ifâdesinde Cavid Bey'in bu heyet-i hakikiyeye maddeten yardım etdiğini söylemiş ve Cavid Bey ber-mutâd bunu da inkâr eylemişdir. Kendisinin eskiden beri arkadaşı olan Ali İhsan Bey ifâdât-ı mazbûtasında Kara Kemâl'in bidâyetde siyâsetle iştigal etmek hatırından geçmediği hâlde, kendisini siyâsete imâle eden ve tahrîk ve teşvîk eden Cavid ve Şükrü beylerdir, diyor. Bu kadar delâil ve şahâdât muvâcehesinde Kara Kemâl'in şebekesinde Cavid Bey'in dâhil olmadığını kabûl etmemek mümkün müdür? Binâenaleyh Cavid Bey'i de aynı vechle ithâm ediyorum.

Ardahan mebûs-ı sâbıkı Hilmi Bey Birinci Büyük Millet Meclisi zamanından beri menfî bir rûhla hareket eden ve Şark için deruhde etdiği bir vazîfeyi sû-i istimâl eden mûmâ-ileyh Enver Paşa'nın vaktiyle Anadolu'ya girmek için vâki olan teşebbüsâtında say ve gayret etmiş bir şahsiyetdir. Cavid Bey'in hânesindeki meşhûr ictimâında hâzır bulunmuş ve kendisi rüfekâsının ifâdeleri hilâfına gece ictimâda olduğunu söylemişdir. Abdülkadir ve Ziya Hurşid'i pek yakından tanıdığı ve hattâ vakaya takaddüm eden günlerde Abdülkadir'le sıkı münâsebâtda bulunmuş olduğu kendi itirâfıyla sâbitdir. İlk defa Ankara'da yapılacak sû-i kasd zamanında İstanbul'a gelmesi ve gece gündüz Abdülkadir ve Kara Kemâl'le pek sıkı bir münâsebâta girişmesi ve kendisinin öteden beri gayet menfî bir rûh taşıması hasebiyle bu cereyânlardan uzak kalamayacağı muhakkakdır. Hilmi Bey'i de aynı vechle mücrim addediyorum.

Beybaba lakabıyla marûf Hamdi Bey'in bu işlerle alâkası bulunduğu ve hattâ Kara Kemâl tarafından ayda elli lira verilmek sûretiyle propaganda âleti olarak istihdâm edildiği muhakkak ise de, kendisinin alîl ve yetmiş yaşına yakın bir ihtiyâr bulunması hasebiyle bu cihetin hakkında esbâb-ı muhaffifeden addedilmesini ricâ ederim. Hüseyin Rauf, Rahmi ve Adnan beyler davet-i vâkıayı adem-i kabûl ile huzûr-ı adâlete gelmekden ictinâb etmişlerdir. Mûmâ-ileyhimâ Hüseyin Rauf Bey ve Rahmi beyler suver-i muhtelifede bu cürme iştirâk etdikleri maznûnların ifâdeleri ve elde edilen evrâk ve delâil ile sâbit bulunduğundan, onların aynı vechle derdestleri hâlinde tekrar muhâkemeleri yapılmak şartıyla mücrimiyetlerini taleb ederim.

Küçük Talat Bey; merkez-i umûmî a'zâsından olan mûmâ-ileyh harb zamanında iâşe işlerine karışmayıp Yeni Mecmûa'sıyla gençliğin tekâmülât-ı fikriyesine hâdim olmuşdur. Enver Paşa'ya olan fart-ı meclûbiyeti dolayısıyla maalesef Batum'dan gelerek memleketde aks-i inkılâb için teşkîlâta teşebbüs etmiş ise de Trabzon'dan çıkarıldıkdan sonra siyâsetle bir daha iştigal etdiğine dâir hiçbir delîl ve emâreye tesâdüf edilememişdir ve İstanbul'daki ictimâda da hâzır bulunmamış ve İzmir'de müsbet veya menfî siyâsî hayâtından uzaklaşarak hayât-ı ticâriyeye dâhil olmuşdur.

Hüseyin Cahid Bey; meğer İttihad ve Terakki'nin âteşîn muharriri Hüseyin Cahid Bey'in yazdığı yazılardaki efkârının mahsûlül-ilhâmı olmakdan ziyâde Cavid Bey'in hânesinde takarrür etdirilen esâsâtı müdâfaa etmek için olduğu bugün tahakkuk ediyor. Hüseyin Cahid Bey Şişli ictimâlarında bulunmuş, program müzâkeresine iştirâk etmişdir. Ancak Hüseyin Cahid Bey'in son sû-i kasd hâdisesiyle alâkadâr ve heyet-i hafiye ile münâsebetdâr bulunduğuna dâir bir delîl ve emâre ve hiçbir karîne-i kanûniye yokdur. Yazdığı yazılardan dolayı da heyet-i celîlelerince evvelce müebbeden nefye mahkûm edilmişdir. Maslûb İsmail Canbolat ve Şükrü İzmir'e fırka teşkîli için geldiklerinde, yazıhânesinde kendisinin Terakkiperver Fırka'ya dâhil olması mevzû-i bahsolmuş olduğu ve bunları evinde gece misâfir etdiği Doktor Nâzım'ın ifâde ve kendisinin itirâfıyla sâbit olmakda ise de Şişli ictimâında ve gerekse muahharen faâliyet-i siyâsiyede bulunduğu tahakkuk etmemekdedir.

Kara Vasıf, Mersin mebûs-ı sâbıkı Salahaddin, Erzurum mebûs-ı sâbıkı Hüseyin Avni beylerin de kezâ icrâî bir alâkaları meşhûd değildir.

Hüseyin Cahid, Kara Vasıf, Azmi, Adnan, Küçük Talat, Midhat Şükrü, gayr-i mevkuf dâvâ-yı muhâkemelerine karar verilen Hüseyinzâde Ali, Eyüb Sabri, Salah Cimcoz, Küçük Nâzım beylerle, Hamal Ferid, Naim Cevad, Hasib, erkân-ı harb Rıza, Gözlüklü Midhat, Hasan Fehmi, Efe, Ali Rıza, Saadeddin Rıza, Bekir Efendi, Mehmed Ali, Hilmi Bey, Komiser Cavid, İzzet, Seyyid Bey, Salih Reis, Tırnakcı, Ali Osman Kahyâ, Salahaddin, Hüseyin Avni, Gazi Ayıntablı Ahmed Muhtar, Üsküdarlı Belediye reisi Rafet beylerin berâetini, Teceddüdperver Fırkası'nın paralarını sû-i istimâl etdiği muhakkak ise de fiil-i tabîî afv-ı mevâdd bulunduğu cihetle Ergani mebûsu İhsan Bey'in de berâetini taleb eylerim efendim. Şirketlere ve Millî İktisâd Bankası'na yarı sermâyesini teşkîl eden nukud-ı vakfiyenin alâ tarîkül-muvâzaa vakfedilmiş bulunduğu tebeyyün etmiş ve vakfın ahkâm ve şerâit-i vakfiye ile teâruz ederek bir vakf-ı gayr-i sahîh bulunduğu tahakkuk etmesine binâen, mebâliğ-i mezbûrenin hükûmetce istirdâdına, Kanûn-ı Ticâriye ahkâm-ı hilâfında gaye-i ticâriyeden ziyâde siyâsî maksad ve âmâl üzerine teessüs etmiş olduğu bil-muhâkeme sâbit olup şirketler hakkında hükûmetce ayrıca bir karar ittihâzına karar itâ buyurulmasını taleb eylerim efendim.

XXXVII

Cavid Bey'in Müdâfaası

[Resmî zabıtlar: LXVIII]*

Maslûb Cavid İstiklâl Mahkemesi'nde zâhir olan hakikata rağmen kendisini saatlerce müdâfaa etmişdi.

— Cavid Bey müdâfaanızı dinlemeye âmâdeyiz.

— Muhterem heyet-i hâkime! Senelerden beri devâm etdiği söylenen gayet ağır bir cürm ile maznûn olarak bugün altmış beşinci gündür ki emr-i adâletinizle mevkuf bulunuyorum. Yakında yarım asrı dolduracak olan hayâtımda birinci defadır ki bir mahkeme-i adâlet huzûrunda hem ne cürm için nefsini müdâfaa etmek mecbûriyetinde bulunuyorum. Yevm-i tevkifimden beri İzmir'de ve Ankara'da yapılan isticvâblardan, cereyân eden muhâkemelerden, istimâ etdiğim iddianâme ve ithâmnâmelerden mülhem olarak bunların bütün tafsîlât ve muhteviyâtını belki biraz zaîflemiş olan hâfızamda canlardırmaya çalışarak kendimi müdâfaa edeceğim. Bu müdâfaamı Müddeî-i Umûmî Bey'in tasnîfine riâyet etmiş olmak için ikiye ayıracağım. Biri müdâfaa-i umûmiye, diğeri müdâfaa-i husûsiye. Müdâfaa-i umûmiyede İttihad ve Terakki'nin fırkasına,

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1887, 8 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

merkez-i umûmîsine, meclis-i umûmîsine, hükûmetine, hulâsa şahsiyet-i maneviyesine isâbet eden mesûliyetlerden hissemi tefrîk ve temyîz etmek için, müdâfaa-i husûsiye de uzakdan ve yakından bu dâvâya temâs etdirmiş olduğunuz muhtelif noktaları teşrîh ve tedkik eylemek. Müddeî-i Umûmî Beyefendi iddianâmelerinde İttihad ve Terakki'nin ibtidâ vakayi ve hâdisâtın tasvîrini yapdılar ve bizim de hutût ve şemâilimizi bir iki kalem çizgisiyle ifâde etdiler.

Şahsiyetlerimizin nâçîz bir ehemmiyeti olmayabilir, fakat vaktiyle işgal etdiğimiz mevkiler dolayısıyla dâvânın ehemmiyet-i tarihiyesi hasebiyle daha vâsi bir inkişâf yapmalarını arzu ederdim. Mekteb-i Hukuk'umuzun genç ve güzide yetişdirmesi olan ve geçen gün Kanûn-ı Medenî'nin müdâfaası hakkındaki pek muhikk iftihârlarıyla Garb fikr-i hukukîsinin de aynı zamanda samîmî bir muhabbet ve mütemâyili olduklarından şübhem olmayan Müddeî-i Umûmî Bey'den beklerdim ki, bu dâvâda nasıl söyleyim, meselâ potaların önünde ecsam-ı kimyeviyeyi tedkik ve tahlîl eden bir kimyager gibi yâhûd talebesine karşı bir naaşın bütün etlerini, kemiklerini, derilerini didik didik ederek gösteren bir teşrîh hocası gibi ve nihâyet bizim cesm ve şühûdumuza belki görünmeyen havas-ı hamsenin nüfûz ve tesîrinden hâric kalan fakat vicdân gözüyle gören ... ve hissiyât-ı rûhiyeyi tahlîl ve teşrîh eyleyen bir romancı gibi bizim hayâtlarımızı mebdelerinden müntehâsına kadar tedkik etsinler ve geçdiğimiz yollarda ne gibi hislerle, ne gibi âmillerle tahrîk edilerek farz ve tahmîn etdikleri cürmü yapmaya âmâde olduğumuzu göstersinler. Müddeî-i Umûmî'nin iddianâmelerinde ibtidâ İttihad ve Terakki'nin burada bulunan veyâhûd bulunmayan henüz zî-hayât olan veyâhûd şehîd olan ricâl-i hâzıra veya gaiyesine hitâb ederken ilk mesûliyet olarak harb mesûliyetini dermiyân etdiler. Harb mesûliyeti!

Hâkim efendiler! Bu memleketde mukadderât-ı millete vaz-ı yed etmiş olanların içinde harb mesûlü olmayan biri varsa, harb mesûlü olmayan üç kişi varsa, iki kişi varsa, bunun birisi benim ve yalnız benim bir harbin bütün âlâm ve fecâyine gayet kuvvetli bir lisân-ı hazin ile ve gayet hakikî ve samîmî bir lisân-ı hazin ile tasvîr etdiler. Tasvîr etdikleri levha yaşamış bir levha idi. Hâkim Beyefendiler! Fakat ben o levhayı 330 senesi Ağustos'un on ikinci günü bu göz-

lerimle gördüm ve ben vicdânımla yaşadım ve memleketi harbin o kâbus-ı müthişi altına girmemek için üç ay geceli gündüzlü çalışdım, tepindim, uğraşdım, harb mesûliyetinden bana isâbet edecek hiçbir hisse-i vicdâniye yokdur Hâkim Beyefendiler! Harbe girildiği gün, nasıl girildiğini gördüğümden itibâren, bir mukavemet ve mücâdele kapısı açdım. Harb yapanlara, Mısır'ı alacağız diyenlere, efendiler Mısır'ı alıp ne yapacaksınız, bizim elimizde biri Irak diğeri Adana olarak iki Mısır vardır. Bunlar harâbe ve vîrâne hâlinde, çöl hâlinde dururken, bir üçüncü Mısır'ı buna iltihâk etmek için mi harb edeceksiniz, diye sordum. Bizden belki bir rub'ı asır ileride olan bu memleketi memleketimize iltihâk etmekle, fazla toprak almakla ne kazanacaksınız, diye sordum. Allah'ın bize verdiği feyyâz ve münbit toprakları sanki son derecesine kadar işletmişiz de daha yeniden toprak mı ilâve edeceğiz? Türk mefkûresinin en büyük mübdilerinden biri Ziya Gökalp'in hâzır olduğu bir meclisde, beni harbi teshîl etmiyor, diye ithâm ederlerken ve ben hükûmetde harbi iskal için bulunuyorum, dedikden sonra, Ziya Gökalp'e hitâben bu memleketin mâlik olduğu şey toprak değildir. Bu memleketin mâlik olduğu şey insandır. Harb sâhalarında telef olacak olan yüz binlerce Türkü düşünmüyor musunuz ve bunların ziyâını karşılayacak hangi zafer, hangi muvaffakıyet olabilir suâlini îrâd etdim. Fakat bütün bu suâllerim cevâbsız kaldı. Karşımdaki adamların vatansızlıklarından değil, hâşâ karşımdaki adamların Kurân'a îmân etdikleri kadar, Almanya'nın zaferine îmân etdiklerinden dolayı suâllerim cevâbsız kaldı; üç ay hergün bu harbe girilmemek için müşkilât ihdâs etdim. Goeben geldiği vakit, donanmayı Karadeniz'e göndermek istedikleri vakit, müşkilât ihdâs etdim. Hulâsa üç ay ben onlarla uğraşdım, onlar benimle uğraşdılar. Arkadaşlarımı iknâ edemediğime kani olduğum dakikada, düşmanlara, birkaç ay sonraki düşmanlara, Antant sefîrlerine gitdim, bizim elimize bir koz veriniz, sulh tarafdârlarının eline dâvâlarını müdâfaa etmek imkânını bahşeyleyiniz. Bu harbi menedelim, dedim, uğraşdım, bütün Fransız, İngiliz Mavi, Kırmızı, Oranj Rus kitâblarının ve vesâik-i resmiyeleri şâhiddir. Kendilerinden sulh masasında Osmanlı Devleti'nin mukadderâtı mevzû-i bahsolmayacağına dâir taahhüdnâme aldım. Kendilerinden bu harbin devâm etdiği müddetce, Türkiye'ye

hiçbir tarafdan tecâvüz ve taarruz edilmeyeceğine dâir müşterek imzâlı taahhüdnâme aldım. Kapitülasyonları kaldırmaları için talebde bulundum, onların bir kısmına Rus sefîrini iknâ etdim. Sazanof'un Rus Oranj Kitâbı'nda Fransız ve Rus ve İngiliz Hâriciye nâzırlarına olan telgraflarını okursanız, görürsünüz, Cavid Bey'in teklîfini kabûl ediniz, belki Türkleri harbe sokmaktan kurtarırsınız, diye yalvarıyordu. Hiçbiri mümkün olmadı efendiler ve nihâyet Teşrîn-i evvel'in yirmi dördüncü günü Karadeniz faciası vukua geldi. Ve onun üzerine ben de fikrimin gösterdiği vecheyi takib etdim. Yani kalem parçalayarak arkadaşlarımdan ayrıldım, istifâ etdim. Bu benim için çok ağır bir şey idi. İttihad ve Terakki'nin hemân hemân teşekkülünden beri birlikde çalışdığım insanlardan, Meşrûtiyet'in ilânından sonra aynı bayrağın altında en mukaddes fikirleri müdâfaa etdiğimiz arkadaşlardan ayrılıyordum. Menkûb oldum; türlü türlü ithâmâta marûz kaldım. Selâmet ve saâdet sanki şu harb yolunda imiş gibi bakınız şu hâin, vatanın saâdet ve selâmete gitmesini istemiyor, dediklerini işitdim. Öldürmek istediler Beyefendi, şâhidim Mithad Şükrü Bey buradadır, elbet kendisinden sorarsanız evime gelen, gözleri dumanlananlar seni öldüreceklerdir, sokağa çıkma, dedi, hiçbir zaman yalnız sokağa çıkmazken inâdına şu fikir uğruna gelecek kurşuna nâsıyemi hedef etmek için yalnız olarak baston elimde sokaklarda dolaşdım; ne garîb cilve-i talihdir ki Reis Beyefendi, önden harb istemediğim için beni öldürmek isteyen adam, iki sene sonra sulh istediği için asılıyordu; böylece hâkim beyefendiler, bütün nâçîz kuvvet ve kudretimi istimâl ederek memleketin başına o kâbusun inmemesine çalışdım. Kazanılması ihtimâli olmayan bir harbe girilmemesi için çalışdım. Ben kâhin değildim, fakat karşımdaki devletlerin kudretleri hakkında malûmâtım bana bu hissi veriyordu. Ve memleketin Basra Körfezi'nden Akdeniz'e kadar büyük bir kale hâlinde mahsûr kalacağını düşünüyordum. Müddeî-i Umûmî Beyefendi iddianâmelerinde memleketin mahsûlât-ı tabîiyesi daha beş on misli halkı geçindirebilir, dediler. Çok mübâlâga ediyorlar. Bu memleketin mahsûlât-ı tabîiye-i müstakbelesi belki daha beş on misli halkı yetişdirebilir, fakat belki bundan dûn olan mahsûlât-ı tabîiye-i hâzırası 15-20 milyon nüfûsa mâlik olan bu koca kıtayı dört sene beslemeye kifâyet etmezdi. O açlıklar,

o sefâletler, çocuklarına süd bulamadıkları için öldüklerini görenler, sokaklarda ot toplayarak kendilerini beslemek isteyen analar işte bu hâlin mahsûlü idi. Bunda Reis Beyefendi, yine tekrar ediyorum ki tarihin kabûl etdiği bir hakikatdir ki benim hiçbir hisse-i mesûliyetim yokdur. Yalnız mezaret-âlûd acı bir şeref ve iftihârım vardır, keşke benim dediklerim yalan ve arkadaşlarımın dedikleri doğru çıkmış olsaydı, keşke ben hakayık-ı âlemden bîhaber bir câhil ve sersem telâkki edilmiş olsaydım da vatan kurtulmuş olsaydı ve Irak'dan Kudüs'e kadar o güzel memleketleri parça parça her birini kaybetmese idi. İkincisi Müddeî-i Umûmî Bey'in İttihad ve Terakki ricâline ikinci hitâb-ı itâbamızı harb zamanında teşkîl edilen iktisâdî şirketlere âiddi. Bendeniz İttihad ve Terakki'nin başlıca bir iktisâd mütehassısı, min gayr-i haddin adem-i kıtada belki memleketin de zaîf bir iktisâd ve mâliye mütehassısı olduğum hâlde, bunların ne teşekkülünde, ne devâmında, ne idâresinde katiyyen rey ve fikrim munzam olmamışdır; bilakis bahis buyurdukları Hüseyin Hilmi Paşa'lardan evvel Talat Bey'e birkaç kerre, gaye ne kadar emîn ve kabûl ve müstahsin olursa olsun, fırka erkânının ve Kemâl Bey'in bu gibi para ve kazanç işlerine müdâhale etdirilmesi katiyyen câiz değildir, diye söyledim. Nasîhat etdim. Fakat şirketler yapılmış, yola başlanılmış, yapılacak hiçbir şey kalmamışdı. Bütün harb zamanında da bunlara müteallik hiçbir işle, ne yakından ne de uzakdan mütevaggıl oldum. Üçüncü bir itirâz olmak üzere, iâşe meselesini mevzû-i bahsetdiler. Harbin ilk iki senesinde tamâmıyla menkûb bir hâlde idim. Arkadaşlarımı pek az görürdüm. Arasıra bir nefer gibi bana bir vazîfe tahmîl ediyorlardı. O vazîfeyi îfâ ediyordum. Ondan başka hiçbir işlerine sûret-i katiyede müdâhalem yokdur. İâşe işleriyle de hiçbir sûretle mütevaggıl olmadım. Talat Paşa Kabinesi'ne girdiğim zaman –Müddeî-i Umûmî Bey'in söyledikleri gibi– iâşe işlerinin böyle husûsî ellerde tedvîri doğru olmayacağını, bunun pek çok dedikodulara ve haksızlıklara meydan verebileceğini ve resmî İâşe Nezâreti teşkîl edilmesi lâzım geldiğini söyledim ve nihâyet buna muvaffak oldum. Ve kabinede İâşe Nezâreti teşkîl etdirdim, binâenaleyh harbin gerek ilânına, gerek idâresine, gerek harb zamanında teşkîl edilen şirketlere, gerek iâşe işlerine müteallik hiçbir hisse-i mesûliyetim yokdur.

Hiçbir vicdân tasavvur edemem ki bunlardan dolayı bizi muâheze ve muâtebe edilsin. Sonra Müddeî-i Umûmî Beyefendi yine harb facialari meyânında buyurdular ki harb esnâsında Türk neferleri serhadlerde düşman karşısında ölürken, vatan diyârında kadınlar çocuklar aç kalırken, pek çok kimseler isrâf ediyorlar. Sefâhat ediyorlar, kadınlara banknotdan esvâb yapıyorlar, kadınların kahvelerini banknotla pişiriyorlar, kadın, zevk ve sefa arkasında koşuyorlardı. Bu hayâtların hiçbirinde zerre kadar müdâhalem yokdur Reis Beyefendi. Gayet muntazam ve dürüst bir hayâtım vardır. Hayâtda hiçbir zevke meftûn değilim. Değil böyle harb ve buhrân zamanlarında, en âdî zamanlarda bile hayâtımın intizâmı herkes nazarında meşhûrdur.

Hiçbir zaman harb esnâsında ne buyurdukları eğlence âlemlerinden birinde hâzır bulunmuş, ne buyurdukları alçaklıklardan bir tanesini yapmış, ne de bir tanesine uzakdan şâhid olmuşumdur. Hiç böyle şeyler bendenizin hayâtımda hiçbir zaman ahz-ı mevki etmemişdir. Hâkim beyefendiler! Bunları yapanlar her zaman, her fırkanın başına musallat olan birtakım tüfeylîlerdir. Birtakım evham ve haşeratdır ki yapdıklarının cezâsını hem hiç mesûl olmayanlara hem bütün millete çekdirirler. İşte İttihad ve Terakki'nin harb idâresindeki mesûliyetlerinden bana sıçrayabilecek şeyleri Müddeî-i Umûmî Bey'in çizmiş olduğu hudûddan hiç hârice çıkmamış olarak arz ve îzâh etdim. Şimdi hayâtımı size teşrîh ve tahlîl edeceğim: Böyle mühim bir dâvâda hâkim beyefendiler, siz de teslîm ederseniz ki muhâkeme edeceğiniz adamların, maznûnların hayâtları hakkında malûmâtdâr olmak fikirlerinizi, hükümlerinizi ve kararlarınızı tenvîr etmek için ihmâl edilecek şeyler değildir.

Müddeî-i Umûmî Beyefendi benim bütün hayât-ı iktisâdiye ve mâliyemi bu küçük cümle içerisinde teksîf ederek sözlerine başladılar; dediler ki, Cavid Bey, borçların fazîlet-i tertîbkârîsini söyleyen Cavid Bey, teessüf ederim ki on senelik hayât-ı siyâsiye ve mâliyemden miras olarak yalnız bu cümle kalmışdır. Evvelâ bu cümle doğru değildir. Borçların fazîlet-i tertîbkârîsi vardır, derdim. Büdce açığının fazîlet-i tertîbkârîsi vardır, dedim. Büdce açığının fazîlet-i tertîbkârîsi sözü benim değildir. Bunu İtalya'nın medâr-ı iftihârı olan ve bir şöhret-i âlemgir mâlik bulunan Mösyö Lutsani gibi bir adam

İtalya büdcelerinin açıklarla ezildiği bir zaman (... büdcemiz) diyerek, Meclis-i Mebûsân'da feryat etmişdi. Bendeniz de bu cümleyi almış ve müthiş bir tecrübeden sonra yapdığım 327 senesi büdcesinin mazbatası başına koymuşdum. Bu Mâliye nâzırları için bir söz değil, büdce açığını yapan Harbiye nâzırları için bir sözdür; büdceye geniş bir cevelân veren, âtîyi düşünmeyen mebûslar için söylenmiş bir sözdür. Yoksa benim hiçbir zaman büdce açığının veyâhûd hiçbir zaman istikrâzların imzâ etmez insanların hayâtlarında garîb tecelliler vardır. Ben de bu tecelliyâtdan birine uğramışımdır; bu memleketde ne zaman istikrâz ismi anılsa mutlaka arkasından sanki öz kardeş imişiz gibi Cavid ...... ismi telaffuz edilir. Dünyada bundan büyük bir haksızlık, bundan büyük bir adâletsizlik tasavvur edemem Reis Bey, ben bütün hayât-ı mâliyemde Müddeî-i Umûmî Bey'in tasvîr etdiği uzun seneler süren hayât-ı mâliyemde yalnız ve yalnız iki tane istikrâz yapmışımdır. Bugün bu vesîle ile hayâtımı huzûrunuzda teşrîh ederken bu hurafeyi de tashîh etmek isterim. Yalnız iki istikrâz yapmışımdır ve bu iki istikrâzın yekûnu 12 milyon liradır. Yüzde dört ile yapdığım bu istikrâzların dört milyon lirasını Sultan Hamid devrinin miras bırakdığı beş, altı, yedi, sekiz, dokuz faizli Çengane borçlarının tesviyesine hasretdim. 3,5 milyon lirasını sahra matbahına varıncaya kadar ordunun bütün levâzım ve techîzâtını ikmâl etmekle uğraşan Mahmud Şevket Paşa'nın emrine koydum. Geriye kalan yalnız 4-5 milyon lira ile memleketde asrî bir idâre-i mâliyenin temellerini kurdum. Asrî bir idâre-i mâliye, diyorum. Tevâzu göstermiyorum. Bunu kemâl-i şeref ve iftihârla söylüyorum. Çünkü kendimden ziyâde benimle beraber çalışmış olan silâh arkadaşlarıma medyûnum. Öyle bir idâre ki memleketin en hücra yerlerinde dağ başlarında oturanlar ayın ilk günü aylıklarını alırlar. Müteahhidler, paramız kasada duracağına, Mâliye hazînesinde dursun beklesin, derlerdi. İşte o yapılan istikrâzlardan kalan o küçük makadır ile bu idâre-i mâliyenin temelleri atıldı ve bu istikrâzları Reis Beyefendi, hayâtımın yine en büyük şeref ve iftihârı olarak, bu istikrâzları Osmanlı Saltanatı'nın altmış sene zarfında, Kırım Muhârebesi'nden beri görmemiş olduğu maddî ve manevî şartlar dâhilinde yapdım ve bu istikrâzları Paris ile İstanbul, Berlin ile İstanbul arasında teâtî edilen telgrafların masrafından başka on

para masraf olmaksızın, hiç kimseye on para gayr-i meşrû bir şey verilmeksizin akdetdim. Hayâtımda nâmûsdan, istikametden ve sadâkatden hiçbir zaman ayrılmadım. Bu dediğim şeyler, Fransa'nın ve Almanya'nın mahâfil-i mâliyesinde zebân-zed ve destân olmuş hakikatlerdir.

Benim kadar bu memleketde belki tezvire, bühtâna ve iftirâya uğramış kimse yokdur. Fakat bütün bunlara Reis Beyefendi, ayağımın pabuçlarıyla teptiğim çamurlar kadar ehemmiyet vermedim. Yalnız dünyada beni korkutan bir şey vardı. O da vicdânımın azap ve ıztırâbıydı. Bunu ömrümde bir gün ve bir dakika hissetmemişimdir. Kemâl-i nâmûs ve sadâkatle memleket için çarpışdım. Harb etmek, mücâdele etmek lâzım geldiği zaman dünyanın en büyük kuvvetleriyle, Fransız mahâfil-i mâliyesi gibi dünyada bir misli daha bulunmayan bir kuvvetle tek başıma, hattâ arkadaşlarım muârız iken, Mahmud Şevket Paşa merhûm bile bu işin yürümez bir iş olduğunu söylerken, tek başıma mücâdele etdim. Çünkü memleketimin istiklâl-i mâliyesini almak istiyorlardı. Bunu vermedim. Buna o zamanın bütün gazeteleri, bütün ricâli, Fransa'nın matbûâtı şâhiddir. Tardiyo gibi bir adam gazetesinin başmakalesinde, eğer Cavid Bey Fransa'nın teklîfâtını, yani Türkiye'nin istiklâl-i mâliyesini mahvedecek olan teklîfâtı kabûl etse idi parlamentonun karşısına açık bir nâsıye ile çıkacakdık, diye yazdı makalesi dosyalarımda mahfûzdur. Bunu Meclis-i Mebûsân'da da söyledim: Bunu kabûl edecek bir Mâliye nâzırı parlamentonun karşısına çıkmaya değil, cehennemin dibine gitmeye lâyık bir Mâliye nâzırı olurdu.

İşte Reis Beyefendi! Hâkim beyefendiler, bunları size söylemekden maksadım, hayâtımda sadâkatden, istikametden, nâmûsdan, memleketime gücüm, kuvvetim yetdiği kadar muâvenet etmekden başka bir şey bulunmadığıdır. Size ömrümün bütün efâl ve safahâtını devvâr ve safahâtını en bî-amân münekkitlere, en müthiş hasımlarımın mîzân-ı tedkikine tevdî etmeye hâzırım. Mekteb-i Mülkiye'den çıkıp da üç yüz kuruş aylıkla kâtib olarak devâm etdiğim günden bugüne kadar bütün îrâd ve masrafım mukayyeddir. Bunun içinde haksız ve gayr-i meşrû kazanılmış bir santim bile yokdur. Ben hayâtı ve devlete hidmeti böyle telâkki etmiş ve siyâset yolunda böyle yürümüş bir adamım. Hiçbir servetim, memleketin üstünde

dikili bir taşım, memleketin dâhil ve hâricinde "25" kuruşluk bir servetim yokdur.

Öldügüm gün âilem aç ve muhtâcdır. İşte o İttihad ve Terakki'de on sene Mâliye saltanatı eden, milyonlarla kâğıd, kâğıd değil altınlarla oynayan adamın tercüme-i hâli. Bunları söylemek bir şeref ve iftihâr değildir. Çünkü Reis Beyefendi! Nâmûs ve istikamet iftihâr edilecek bir şey gibi telâkki edilmez. Nâmûs ve istikamet bir borçdur. Borcunu yapan bir adam iftihâr edemez, fakat işidilmiş o kadar yalanlar, o kadar bühtânlar, o kadar isnâdlar, tevzîrler ve iftirâlar var ki bunları bu dakikada size söylemeye mecbûr oldum.

Gerek İttihad ve Terakki'nin şahsiyet-i resmiyesine taalluk eden cinâyetlerden, cürmlerden, gerek hayât-ı resmiyemin edvâr ve sefâhatinden size muhtasaran bahsetdim. Şimdi diğer safhalara geçeceğim ve hayâtımın Harb-i Umûmî'den itibâren olan sûret-i güzârîsini arz ve tafsîl edeceğim. Harb-i Umûmî oldu, menkûb oldum, iki sene uzak, âzâde bir hayât yaşadım, hiçbir şeyle meşgul olmadım. Bazân arkadaşlarım dûçâr-ı müşkilât oldular, bazân bir nefer gibi hidmet etmek üzere beni davet etdiler, icâbet etdim, Almanya'ya, Viyana'ya gitdim. Elimden geldiği kadar bizimle müttefik olan devletleri muâhedenâmelerinde, Müddeî-i Umûmî Bey'in buyurdukları gibi, hiçbir mecbûriyet olmadığı hâlde bize muâvenet etmeye ve en geniş bir sûretde muâvenet ve müzâheret etdirmeye mecbûr etdim. Memleketimizde yapmak istedikleri yanlış şeylere mâni oldum ve müdâfaa etdim. Bir gün haber aldım ki Almanlar Alman banknotlarının bütün Memâlik-i Osmaniye'de tedâvül-i resmiyeye nâiliyeti için mürâcaat etmişler, Meclis-i Vükelâ'da müzâkere ediliyor ve akşam karar bekliyorlardı. Çıldırdım kaldım, Sadrazam'a gitdim, Talat Bey'e gitdim, ne yapıyorsunuz, Alman kâğıdlarının istikbâline kendi memleketimizin istikbâlini ne için bağlıyorsunuz ve niçin bu memleketde kendi kâğıdlarımızın yerine ecnebî kâğıdını bir ecnebî müstemlekesi gibi tedâvül etdirmek istiyorsunuz, dedim. Alman sefîrine gitdim, dedim ki siz ne yapıyorsunuz, bu kartal resimli kâğıdları Anadolu'nun sâf ve Müslümân ahâlîsi arasında dolaşdırıp da bir kıyâm mı yapmak istiyorsunuz? Bu teklîfinizi geri alınız, bundan vaçgeçiniz ve geri aldırdım. Bu olmamış olsa idi hâkim beyefendiler, ya bizim evrâk-ı nakdiyemiz yerine Alman evrâk-ı nakdiyesi tedâvül etse idi trilyon-

lar, ki ne trilyonlar, katrilyonlar basıldığı zaman o kâğıdların kıymeti bu memleketin yüz elli, iki yüz milyonluk serveti ne olacakdı? Bunu anlamak için çok düşünmeye hâcet yokdur. Böyle harb esnâsında elimden gelen küçük büyük hidmetleri îfâ etmekle meşgul oldum ve hiçbir zaman beyefendiler, hiçbir zaman ilk fikrimi tebdîl etmedim. Ne Çanakkale muzafferiyeti, ne Kutül-amare, ne Lehistan istîlâsı, ne Sırbistan istîlâsı, ne Mazuri [Mazurie/Mazurya] muvaffakıyeti, hiçbir muvaffakıyet gözümün önünde temâs ediyormuş gibi olan o felâket gününü benim hatırımdan çıkarmadı. Ve bunu yalnız Türk ricâline değil, kendilerinden para teseül etmeye gitdiğim Alman ricâline de söylemekden çekinmedim. Kaç kereler, İngiltere'nin dâhil olduğu bu harbi sizin kazanmanıza imkân yokdur, diye söyledim.

[Resmî zabıtlar: LXIX]*

Cemiyet-i hafiyenin rüesâsından maslûb Cavid İstiklâl Mahkemesi'nde zâhir olan hakikate rağmen kendisini saatlerce müdâfaa etmişdi.

Fikrimi her zaman ve her mekânda bîpervâ müdâfaa etdim. Talat Paşa Hükûmeti'ne geldim. Bu da memleketin benden istediği bir hidmet idi. Ne şerâitle geldiğimi Beşinci Şube'nin bütün tahkikatını okumuş olduklarını anladığım Müddeî-i Umûmî Bey görmüşlerdir ve geldiğim günden beri o şerâitle çalışdım. Bir tarafdan da memleketin fazla evrâk-ı nakdiye altında ezilmemesini kendime matbaa ittihâz etdim. Eğer ben Hükûmet'e gelmemiş olsa idim, Mâliye Nezâreti Harbiye Nezâreti'nin bir şubesi hâline gelmiş, istiklâl-i hürriyetini kaybetmişdi. Eğer ben Hükûmet'e gelmemiş olsa idim daha elli, altmış milyon liralık fazla evrâk-ı nakdiye basılmış olacakdı ve bugün hâlâ bunun tesîri altında kalmış bulunacakdım. Hükûmet'de bulunduğum zamanlar sulh felâketini düşündüm, o sulhun nasıl bir sulh olacağında hiç tereddüdüm yokdu. O felâket günü için, hani bazı devletler Harb-i Umûmî'den evvel harb hazînesi yaparlardı, ben de Hükûmet'de bulunduğum zaman o felâket günü için sulh hazînesi yapmaya başladım. Ve iki sene

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1888, 9 Teşrin-i evvel 1926, s. 3.

müddet zarfında hiç kimsenin, ne Sadrazam'ın ne Harbiye nâzırının haberi olmaksızın, yalnız ikisi de berhayât olan muâmelât-ı nakdiye müdîriyle vezne müdîrinin malûmâtı altında, sulhun felâket günü için on beş milyon lira kasalar içinde gizli gizli Osmanlı Bankası'nın mahzenlerinde sakladım, çünkü sulhun o felâketli günlerinde memleketin hiçbir tarafdan bir imdâd ve müzâheret görmeyeceğini biliyordum, işte Hükûmet'de de bunları yapmakla meşgul oldum. Nihâyet muntazır olan o felâket dakikası geldi. Ordular birer birer Bulgar inhilâlini müteâkıben her yeri müdâfaa etdikleri serhadlerde bu vatanın en canlı, en şanlı evlâdlarından on binlercesini terk etdikden sonra, gerisin geriye bütün o memleketleri düşman ayaklarına teslîm ederek dönüyorlardı. İşte o günlerde artık ne Hükûmet'in ne Fırka'nın devâmı imkânı kalmamışdı. Talat Paşa istifâsını verdi. Hükûmet düşdü. Yeni bir hükûmet teşkîline teşebbüs edildi, bu yeni hükûmetin teşkîli kendisine deruhde etdirilen zât vazîfesinde muvaffak olamadı. Onu müteâkıben İzzet Paşa Kabinesi geldi. O kabinede isticvâb-ı tahrîriyemde de arz etmiş olduğum üzere hiçbir mevki hırsıyla değil, hiçbir arzu ile değil, Fethi Bey'in, Abdurrahman Şeref Bey'in ibrâmiyle ve İzzet Paşa'nın "Sen gelmezsen kabineyi teşkîl etmeyeceğim" demesiyle geldim; orada mütârekeyi akdetdik, mütâreke şerâiti içinde elbetde fenâ olanlar vardır. Fakat onları bugünkü gözle değil, o günkü gözle, bugünkü ahvâl ve şerâitle değil, o günkü ahvâl ve şerâitle mukayese etmek lâzımdır. Zamanın tesîrâtını inkâr etmek mümkün değildir. Bütün ordulardan, bir ân evvel mütâreke yapınız, diye telgraflar geldiği ve bütün Harbiye Nezâreti erkânının mütâreke lâzımdır, dediklerini Sadrazam ve Harbiye nâzırı olan zât Meclis-i Vükelâ'da gelip bize söylüyordu; bundan dolayı bütün arkadaşlarım bir ân evvel mütârekenin yapılmasına kani idiler ve ondan dolayı o mütârekeyi yapdılar. Mütâreke şartlarının fenâlığından ziyâde, memlekete hükûmet etmek üzere gelen, fakat memleketde hükûmetsizliği cârî kılan adamların hareketleridir. Onların hareketleri, onların ecnebîlere âdetâ esîr ve münkad olmalarıdır ki mütâreke ahkâm-ı esâsiyesinin de hakikî hükümlerini ibtâl etdirmişdir. Fakat mütârekenin şerâitini orada bütün arkadaşlarımız, geçende de arz etdiğim gibi, hiçbir tarafdan bir itirâz olmaksızın ne ihtiyârlarında, ne levendle-

rinden, ne de Fethi Bey gibi en gençlerinden hiçbir itirâz olmadan ittifâk-ı ârâ ile kabûl etdiler. Bendenizin mütârekenin hangi şartlarına itirâz etdiğimi sormuşdunuz. Tabîî tahattur etmediğim için o tafsîlâtı arz edememişdim. Bugün de tahattur edemiyorum. O gün gelen telgrafları bendeniz tercüme etdim. Her birinin cevâbını fıkra fıkra bendeniz tedkik etdikden sonra yazdım. Kelime be kelime. Fakat itirâzlar neden ibâretdi, bunları îzâh etmeye muktedir değilim. Nihâyet İzzet Paşa Kabinesi pâdişâhın Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir hareketi ve bugün dediğini ertesi gün nakz etmesi dolayısıyla terk-i mevkiye mecbûr kaldım. Ondan sonraki hayâtım siyâsetle katiyyen tevaggul etmemek sûretiyle geçdi. Arkadaşlarımın birçoğu tevkif edildi. Hâricde kalanlardan da zaman zaman gördüğüm, daha o vakit henüz tevkif edilmemiş olan Fethi Bey'e münhasırdı diyebilirim. Nihâyet Damad Ferid Kabinesi geldi. Onlar da vükelâlıkda bulunmuş olanları tevkife başladı. Bundan vaktinden evvel haberdâr olarak saklandım. Arz etdiğim gibi 175 gün saklı kaldım. Bana bu müddet zarfında bir şey yapmadığımdan, yani Anadolu'ya geçmemek bir cürm-i manevî isnâd etdiniz; Anadolu'ya geçmediğimden dolayı bir cürm değildir, fakat niçin geçmediniz, diye sordunuz ve niçin Anadolu'ya geçmek imkânı varken Avrupa'ya kaçdınız, dediniz. Evvelâ o zamanlarda Anadolu'ya geçmiş hemân hiç kimse yok gibi idi. Siz Reis Beyefendi, sergüzeşt-i hayâtınızda memlekete ne gibi hidmetler, ne gibi büyüklükler, ne gibi muvaffakıyetler yapmış olursanız olunuz, ona müsâvî bir şey yapmış olmayacaksınız ki o da temiz vatanımıza ayak atmış olan düşmana ilk silâh isyânı fırlatdığınız gündür. Hiçbir kimsenin bu benim tanıdıklarımdan ve sonradan Ankara'ya gelenlerden hiçbir kimsenin o zaman firâr etmiş olduğu, İstanbul'u terk etdiğini bilmiyorum. Maa-mâfih daha bir delîlim var: Geçen gün mahkemede söyleyemediğim bir şeyi artık işin bu safhasında –nâmûsuma tevdî edilmiş bir sır olmakla beraber– söyleyeceğim. Bir akşam Temmuz nihâyetlerinde veyâhûd Ağustos ibtidâlarında idi. Sivas Kongresi'nin ne tarihde inikad etdiğini siz daha iyi bileceksiniz, bir akşam küçük bir kâğıdın üzerine yazılmış tanımadığım bir adam tarafından yazılmış, iki satır aldım. Diyordu ki: Yarın akşam kimler olduğunu görünce tanıyacağın iki zâtla birlikde İstanbul murahhası olarak Sivas Kongresi'ne gider

misiniz? Gece bu kâğıdı bana yazan adamı buldurmak imkânı yokdu, sabâhleyin aratdım bulduramadım. O zaman düşündüm.

Fevziye Mektebi müdîresi Nakiye Hanım'ı çağırdım ve bu işlerle iştigal etdiğini gazetelerde gördüğüm Adnan Bey'e ve haremine gönderdim, ben böyle bir kâğıd aldım, beni davet edenler kimdir, buna bir hak ve salâhiyetleri var mıdır, gideyim mi, diye sordum. Dört beş saat sonra, yine küçük bir kâğıd üzerine yazılmış cevâb aldım. Bunlar dosyalarımda mahfûzdur. Diyorlar ki: Bu işlerle iştigal eden mahâfil-i âliye senin gitmeni münâsib görmüyorlar. Bunun üzerine gitmedim, daha birkaç gün orada kaldım, sonra zuhûr eden ilk fırsatda sâdık ve vefâkâr bir dostumun ihzâr etdiği vesâitle Avrupa'ya gitdim. Ve gitdiğim ikinci günü İstanbul'da saklandığım evi basdılar. Eğer gitmemiş olsa idim ya Malta'ya gönderilecekdim, –her hâlde zevkli bir şey değildi– yâhûd o zaman Damad Ferid dîvân-ı harbi tarafından ben Cavid memleketde harb ilân etdiğim için, bulunmadığım bir hükûmetde tehcîr muâmelesi yapdığım için on beş sene kürek cezâsına mahkûm edilmiş olacakdım. Bu iki sebebden La Fontaine'in kurdla kuzu hikâyesi gibi (si toi, si ton frère) sen yapmamış isen kardeşin yapmışdır. Haydi sen de cezâya mahkûmsun, diyeceklerdi. Eğer tutulmuş olsaydım Damad Ferid'in zindanına gidecekdim. İşte bunun için kaçdım. Avrupa'da üç sene hayât geçirdim. Ben bu üç senelik hayâtımda faâliyet-i siyâsiye ile ne yakından ne uzakdan alâkadâr olmadım. İslâm Şûrâlar Cemiyeti yapılmış, İhtilâller Cemiyeti tertîb edilmiş, İttihad ve Terakki Kongresi yapılmış, bunların hiçbirine, hiçbir sûretle iştirâk etmedim. Müzâheret etmedim, niçin diye sordunuz Reis Beyefendi, kendimiz daha girdâbdan kurtulmamışken, kendimizden binlerce kilometre uzakdaki memleketleri hangi vâsıta ve hangi kuvvetle kurtaracakdık? Onun için bunları bir hayâl addediyordum. Ve hayâllerin arkasından gitmiyordum. Yine Avrupa'da bulunduğum müddet zarfında bir ecnebî ile temâs etmedim. Lakayd mı kaldınız, diye sordunuz, hayır, lakayd kalmadım. Fakat ecnebîleri ben çok iyi bilirim. Bu memleketde bir düzine adam varsa, birisi benim. Avrupa böyle zamanlarda olursa, yalnız bir şeyden anlarlar. O da: Sulh. Silâhınız varsa, kuvvetiniz varsa, galip ve muzaffersiniz, yoksa mutî ve münkad bir esîr olmaya mahkûmsunuz. Bunu bildiğim için konuş-

madım, sonra böyle buhrânlı zamanlarda etrâfı koklayan birtakım kurdlar zuhûr etdiğini bildiğim için konuşmadım; bir ecnebî gelecek, size mürâcaat edecek, ona aldanacaksınız ve zannedeceksiniz ki elinde bir kuvveti var, o adam size Kleinenso [Clemenceau] sağ cebimde, Lloyd George sol cebimde, Byron da yeleğimin cebinde, diyecek, böyle adamları ben çok gördüm. Hâlbuki oraya gidecek, sizin cebinde olduğunu söyleyecek, para ve mevki kopararak kendi işini çevirmeye çalışacak, işte onun için kimse ile temâs etmedim. Böyle zamanlarda ve öyle muhîtlerde bu gibi adamların rolü olduğunu bildiğim için temâs etmedim Avrupa'da hayâtım bu sûretle geçdi. Nihâyet birgün Düyûn-ı Umûmiye'ye intihâb edildim kendi haberim olmaksızın ve tâlib olmadığım hâlde intihâb edildim. Bütün dostlarıma tanıdıklarıma, evvelce yapdığım gibi, Cahid Bey'i tavsiye etdim, fakat onun intihâbına bir mâni-i kavî çıkdı. Bunun üzerine bendenizi intihâb etdiler, âilemle birlikde İstanbul'a geldim. 338 senesi Temmuz'unun ikinci gününden itibâren Birinci Lozan Kongresi'nin hitâmına kadar her ne sûretle olursa olsun siyâsetle iştigal etmedim. Yalnız şunu unutmadan söyleyeyim ki, memlekete gelişim Düyûn-ı Umûmiye'ye intihâb edilmiş olduğum için değildir; memlekete gelişim bana bu imkânın verilmiş olmasından dolayıdır. Memlekete geldiğim vakit henüz düşman çizmeleri memleketimin kaldırımlarını çiğniyorlardı, istihlâs-ı tam olmamışdı. Fakat onun ilk müjdeleri, ilk işâretleri ufuklarda görülmemiş olsa idi o çizmelerin beni ayakları altında ezeceklerini anlamayacak kadar ne sâfdil ne de ahmakdım. İşte bu sâyede memleketime geldim. On ay vazîfede çalışdım. Konferansın hitâmına kadar, Şubat, Mart'a kadar hiçbir siyâsetle iştigal etmedim. Birinci Lozan Konferansı'ndan sonra idi ki: İlk defa olarak mahûd ictimâ vuku buldu.

Reis — Biraz istirâhât ediniz, beş dakika celseyi tatîl ediyorum.

İkinci Celse

— Müdâfaanıza devâm ediniz.

Cavid Bey — Birinci Lozan Konferansı'ndan sonra idi ki Kemâl Bey bizim evde mahûd ictimâı vücûde getirdi. Bu ictimâa birçok kimseleri mektûbla ve geçen gün buyurduğunuz gibi telgrafla davet

etdi. Bu davetlerin hiçbirini bendeniz yapmadım. Gerek İstanbul'da, gerek hâricde bulunan kimselerin daveti hep kendi tarafından yapıldı. Bendeniz evini iâre etmiş bir adam vaziyetinde idim, hattâ zât-ı âlînize esnâ-yı muhâkememde Halil Bey'in ve Mithad Şükrü Bey'in Kemâl Bey tarafından davet edilmiş olduklarını ve gelmediklerini söyledim. Ziya Gökalp'in bile davet edildiğinden haberdâr değildim. Geçen gün zât-ı âlînizden öğrendim, bu ictimâın nasıl bir sebeble vücûde getirildiğini söylüyorsunuz. Bize söylenen şeyi zât-ı âlîlerine arz etdim. Bütün arkadaşların ayrı ayrı ifâdelerini aldınız. Onlar da aynı şeyi söylemekdedirler, sebeb bundan ibâret idi; böyle bir sebeb için toplanan ictimâa evimi iâre etmekliğim niçin gayr-i tabîî görülüyor? Müddeî-i Umûmî Bey'i ictimâların bizim evimizde olması noktasında ısrâr ederler gibi gördüm; bizim evde olduğu gibi başka bir evde de olabilirdi. Bizim evde olması çabuk bitmesi içindi ve kolaylıkla yemek falan yenebileceği içindi. Yoksa hafî olması için değildi; Reis Beyefendi, bizim evde olmakla Unkapan'da olmak arasında hiçbir fark yokdur. Evimizin solunda polis karakolu, on adım sağında polis noktası vardı. Evimize girip çıkanların polisce görülmemesine imkân yokdur. Hafî bir ictimâ her hâlde bizim evde akdedilmez ve edilemez; arz etdiğim gibi ictimâ sabâh, öğle ve akşam devâm etdi. Gece devâm etdiğini söyleyenler de varmış. Olabilir, bendeniz sizi temîn ederim ki hâlâ gece ictimâını tahattur etmiyorum, belki devâm etmişdir. Hattâ daha ileri giderek ertesi sabâh da devâm etmişdir, derim ve yine tekrar ediyorum ki intihâbât meselesi mevzû-i bahsoldukdan sonra, şu mahûd vesîka herkesin haberiyle gündüzün gece ictimâında dört beş arkadaşın hafî sûretde yapdığı bir şey değil, gündüzün yapılmışdır, başka türlü olmasına nasıl imkân tasavvur edebilirsiniz? Sabâhleyin iki saat, öğleden sonra üç dört saat, velhâsıl altı, yedi saat toplanılır da yalnız bir intihâbât meselesi mi müzâkere edilir? Bütün bunların hâfızaları kendilerini aldatıyor; bu mesele umûmiyetle ve herkes hâzır olduğu hâlde orada müzâkere edilmiş ve orada yapılmışdır. Yüz kişiden 98 kişi hayır dese, hâfızamın bu noktadaki isâbetine tamâmen kaniim ve 98 kişiye karşı bunu müdâfaa ederim. Yalnız olabilir ki orada biri, ikisi gitmişdir. Buna bir diyeçeğim yokdur; bu vesîka İttihad ve Terakki programı mâhiyetinde denilen ve hakikatde bir intihâbât

(platformu) derecesinde olmayan bu vesîka bir fırka programı olsa idi, böyle sekiz, dokuz maddeden ibâret olmazdı; bu vesîkayı bendeniz o günden sonra size yine tekrar ediyorum ki hiçbir vesîle ile görmedim. Zihnimde hiçbir hücrede bu vesîkanın yeri kalmadı ve bana Nâzım Bey'in dosyasından çıkarıp gösterdiğiniz güne kadar böyle bir vesîka yapıldığı katiyyen hatır ve hayâlimde de değildi. En esâslı ısrârla söylüyorum. Bu programa veyâhûd bu vesîkaya dâir hayâtımda ne bir kimseye bir kelime söyledim ve ne bu gibi propaganda mâhiyetinde kullandım. Ve ne de kimseye bahsetdim. Bunu belki mantıksız bir söz gibi telâkki edebilirsiniz, fakat bir hakikatdir. Bu kâğıd üzerine bence yapılmış hiçbir muâmele yokdur ve bu kâğıdın üzerine bir muâmele yapıldığının katiyyen farkında olmamışımdır. Müddeî-i Umûmî Beyefendi bu işte fazla ısrâr ve telâş etdiğimi söylüyorlar. Hayır. Fazla ısrâr ve telâş göstermedim. Fakat bütün o tafsîlât ve teferruâtı ve müzâkerenin nasıl başladığını ve nasıl bir çığır aldığını dört sene sonra tahattur etmek imkânı olmadığı için yalan veya yanlış bir şey söylemekden ihtirâzdan dolayı fazla bir şey söylemedim. Ricâ ederim, bugün bu meselede aldanmayan yegâne hâfıza benim ve hayret etdiğim Cahid Bey'in hâfızasıdır çünkü kendisi pek hâfızasız olmakla müştehir değildir; diğerleri ya tahattur etmiyorlar, yâhûd korkdukları için söylemiyorlar veya her ne maksadla ise böyle diyorlar. Hakikat, hakikat-i hakikiye benim söylediğim merkezdedir. Bu programdan başka hakkımda medâr-ı ithâm olarak kullanılan şeylerin ve Müddeî-i Umûmî Beyefendi'nin iddianâmesine koyduğu şeyin birisi de Kemâl Bey'in muhâlefet ve politika yapmak istemediği hâlde, muhâlefete Şükrü ve Cahid beylerle birlikde bendenizin onu teşvîk etmekliğim husûsudur. Böyle bir şeye nasıl inanılabilir ve nasıl tasavvur etmek mümkündür? Bunu Ali İhsan Bey söylemiş. Ali İhsan bana ne fikirler söylemiş, ben onun farkında değilim. Müddeî-i Umûmî Beyefendi buyuruyor ki "Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa gibi Fırka liderlerinin hemân memleketi terkeylemeleri husûsunda İâşe nâzırı Kara Kemâl Bey'in vâki ısrârı üzerine Enver Paşa'nın bir Alman torpidosuyla firâr etdiği ve Kara Kemâl'in maksad ve gaye-i esâsiyesi kendisinin şimdilik başka bir nâm altında çalışdıkdan sonra ahvâl ve vaziyet müsâid olduğu takdîrde ortaya çıkmak..."

(*Maznûn iddianâmeden buraya âid kısmı kırâat eyledi.*)

İşte kongre kararıyla infisâh eden İttihad ve Terakki'yi ihyâ etmek için Kemâl Bey ilk işe buradan başlamışdır. Reis Beyefendi! Bu hâdiselerin hiçbirinde benim alâkam yokdur. Ne Talat Paşa'nın kararında, ne Kara Kemâl'in kendisini Moda sâhillerinde teşyî etdiğinde ve ne de Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünde zerre kadar alâkadâr değilim, hattâ Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünü alkışlamış değil, buna taaccüb etmişimdir. Mânâsız (absürd) bir şey bulmuşumdur. İttihad ve Terakki'yi vekayi infisâh etdirmiş, İttihad ve Terakki, harbi yapanlar ve harbi zafer günlerinde alkışlamakdan elleri nasırlanan ve sonra felâket günlerinde kendilerini kurtarmak için kaçamak arayanların yapdıkları bir fırka değildir. İttihad ve Terakki'yi infisâh etdiren şey takib edilen siyâsetin iflâsıdır. O iflâs ile İttihad ve Terakki Fırkası bir hükm-i kanûniyeden daha ziyâde bir hükm-i fiil ile infisâh etmişdir. Teceddüd Fırkası bir kaçamakdan ve birtakım mesûllerin, mebûsların kendilerini mesûliyetden kurtarmak için yapmış oldukları bir şeydir. Bunda da ne alâkam vardır ve ne de reyim munzam olmuşdur ve ne de dâhil olmuşumdur.

(*İddinâmelerden Kara Kemâl'in şirketlerin başına geçmekdeki gayesine âid bendini okudu.*)

Demek ki Kemâl Bey bir gün tekrar mevki-i iktidâra gelmeyi veya arkadaşlarını mevki-i iktidâra getirmeyi Talat Paşa'ların, Enver Paşa'ların firâr etdikleri günden beri kurmuş ve Millî Mücâdele zafer-i kat'î ile tetevvüc etmezden evvel bendenizin İstanbul'a muvâsalatımdan 5-6 ay mukaddem oraya gelmiş ve bu işlere tekrar başlamışdır. Bunların hiçbirinden bendenizin alâka ve irtibâtım yokdur. Bu fenâ fikir ve rûh ile hareket etmişse, o hâlde kendisinin muhâlefete geçmek için veyâhûd siyâset yapması için bir müşevvika ve bir mahreke ihtiyâcı olduğu nasıl teslîm edilebilir veya böyle bir şey nasıl iddiâ olunabilir Reis Beyefendi? Hiçbir zaman bendeniz Kemâl Bey'i siyâset yapmak için ve muhâlefete geçmek için ve katiyyen teşvîk etmedim. Bendeniz kendisine hiçbir zaman böyle bir şeyden bahsetmediğim gibi, Cahid Bey'in de bahsetmiş olmasına ihtimâl veremem.

Müddeî-i Umûmî — Reis Beyefendi, Cahid Bey yokdur, Şükrü ve Cavid beylerdir.

Cavid Bey — Efendim, iddianâmemde Cahid Bey de vardır. (*Cahid Bey hakkındaki fıkrayı okudu.*)

Müddeî-i Umûmî — Son fıkrada o kaldırılmışdır.

— Daha iyi! Bundan dolayı Ali İhsan Bey'in ne maksadla ve kimden işitmiş olarak böyle bir sözü söylediğini anlayamıyorum; böyle bir söz ve böyle bir teşvîk benim tarafımdan Kemâl Bey'e katiyyen vâki olmamışdır. En nihâyet benim kudretim nedir ki Kemâl Bey'i teşvîk ve igvâ edebileyim? Asıl para kuvveti, şirketler kuvveti, adamlar kuvveti Kemâl Bey'in kendi elindedir. İttihad ve Terakki'nin enkaz ve bakayâsı denilen adamların hiçbirisi benim elimde değildirler; bunların kâffesi Kemâl Bey'in adamlarıdır. Benimle beraber ve benim arkamdan yürüyebilecek üç beş mütefekkir ya vardır ya yokdur, bunların hiçbirisi benim fikrimle gidecek, yürüyecek adamlar değildir. Binâenaleyh Kemâl Bey'in hiçbir itibârla ne adam ne vâsıta-i nakdiye ne teşvîk ne tahrîk ve ne de igvâya ihtiyâcı yokdur. Bunlar için bana arz-ı iftikâr etmez ve ihtiyâcı da yokdur.

Sonra efendim, üçüncü bir ithâm olmak üzere, yine Terakkiperverler meselesi vardır. Terakkiperverler meselesi hakkında Ali İhsan Bey'in söylediğini sâbit ve müstakar olmayan bir hâfızanın ve sâbit ve müstakar olmadığını beş dakika zarfında dört, beş şekilde ifâde eden seyyâl ve mütemevvic bir hâfızanın sözleri olmak üzere kabûl etmek zarûretindeyim ve yine tekraren arz ederim ki Ali İhsan Bey'in bu husûsdaki sözleri seyyâl ve mütemevvic bir hâfızanın sözleridir. Bunu huzûr-ı âlînizde dört, beş misâl ile ifâde etmişdim ve bizzât mesmûunuz olmuşdur. İşte Reis Beyefendi, böyle bir hâfızaya katiyyen itimâd edilemez ve edilmemelidir. Her şeyi karmakarışık ediyor; bir defa dokuz maddelik programın Terakkiperver Fırkası'ndan muahhar olduğunu söylüyor, bunun ne kadar (absürd) olduğu muhakkakdır. Ali İhsan Bey dokuz maddelik programın benimle Memduh Şevket Bey arasında ve Mesadet Hanı'nda müzâkere edildiğini ifâde ediyor, bu ne kadar mânâsız bir şey olduğu meydandadır çünkü dokuz maddelik program yapıldığı vakit Memduh Şevket Bey'in nerede olduğunu siz benden daha iyi bilirsiniz. Kendisi Bakû'de mi, Batum'da mı, bilmem nerede idi. Sonra bizim evdeki ictimâları da karmakarışık ediyor. Bizim evde yalnız bir ictimâ olmuşdur ve bu ictimâda söylediğim malûm insanlarla kendisi de bulunmuşdur. On-

dan başka hiçbir ictimâ bizim evde vâki olmamışdır. Ve olmasına da imkân yokdur. Reis Beyefendi, Ali İhsan Bey, bu ictimâlar Terakkiperver Fırka'nın teşekkülünden bir ay evvel vâki olmuşdur, dediler; bir defa Eylül nihâyetlerine kadar biz Ada'da idik, İstanbul'daki evimizde ictimâ yapılması nasıl mümkün olabilirdi? İstanbul'a indikden sonraki Teşrîn-i evvel günlerinde benim evim misâfir, bilhâssa ictimâ kabûl edebilecek bir hâlde değil idi. Çünkü refîkam râhatsız idi ve Teşrîn-i evvel içinde vaz-ı haml etmişdi. O günlerde refîkamın gelip de aşağıda misâfirlerle beraber sofrada oturabilmesine imkân yokdur. İşte Reis Beyefendi, Ali İhsan Bey'in söylediği bütün şeyler bir ictimâya matûfdur. Ali İhsan Bey galat hissiyle, galat fikir ve muhâkemesiyle karışdırmış, hattâ Kemâl Bey'in de gayet mantıksız olarak, nasıl olur da size bu meselelerden bahsetmez, buyurmuşdur. Eylül nihâyetine kadar Ada'da olduğum günlerde İstanbul'a geldiğim zaman da yirmi, yirmi beş gün Meclis açılıp da Fırka teşekkül etdiği güne kadar hiç kimseyi görecek bir hâlde değildim. Dâimâ karımla meşguldüm. Bundan dolayıdır ki bana bahsetmemişdir. Ve Fırka'nın teşekkülünden sonra dahi bu Fırka'nın programının kendisine muvâfık olmadığını, temsîl-i meslekî yapıldığını ve Â'yân yapılmadığını ve daha birçok şeyleri söylemiş, Rauf ve Adnan beyler de Kemâl Bey'in hiçbir sûretle kendilerine muâvenet ve müzâheret etmediklerinden şikâyet etmişlerdir.

Sonra yine Müddeî-i Umûmî Beyefendi esbâb-ı ithâmiye olarak ve en mühim meseleye temâs etmek üzere, pek kısa zamanlarda Şükrü ve Canbolat ve Kemâl beylerin benim evime geldiklerini söylüyor. Hayır, Müddeî-i Umûmî Beyefendi, yakın zamanlarda değil, pek yakın zaman diye buyurduğunuz şey bundan tamâm yirmi yedi ay evvel vâki olmuş bir şeydir; yani 340 senesi Haziran veya Temmuz'unda vuku bulmuş bir ziyâretdir. Ondan sonra ne 340 ne de 341 ve ne de 342 senesinde ne Şükrü ve ne de Kemâl Bey bizim evde ne bir ziyâret ne bir ziyâfet için gelmemişlerdir, yegâne vâki olan şey arz etdiğim gelişdir. Ve bu da Müddeî-i Umûmî Bey'in buyurdukları gibi pek yakın bir zamanda değil, yirmi yedi aylık bir hâdise mahsûludür. Sonra Reis Beyefendi, esnâ-yı muhâkemede Ali İhsan Bey'in Şükrü ve Cavid beylerin Kemâl Bey'in siyâsete teşvîkleri diye ifâde geçmişdir. Yani gûyâ Kemâl Bey'i siyâsete ben ve Şükrü Bey teşvîk

etmişiz; bu ifâde okundukdan sonra diğer bir ifâde daha okundu ki bu da Sarı Efe Edib'in ifâdesidir; buyurduğunuz bu ifâdeyi bendeniz başka sûretle telâkki etdim.

Müddeî-i Umûmî Bey'in iddianâmelerini okuyunca hayret etdim. Terakkiperver Fırka'dan bahsedilirken Kemâl Bey ve Cavid Bey muâvenet etmişlerdir, diye söylüyorlar, demişdim. Ve yalnız bunu söylemekle iktifâ etmişdim, anlamamışım, meğerki teşkîlât-ı hafiyeye muâvenetden bahsediliyormuş, öyle mi Beyefendi?

Reis — Evet.

— Reis Beyefendi, bendeniz öyle anlamamışdım, eğer öyle olduğunu bilse idim kalbimden kopan daha şiddetli bir nidâ-yı isyânla müdâfaa ederdim. Şimdi asıl meseleye geliyorum. Reis Beyefendi, teşkîlât-i hafiye meselesi tâ İttihad ve Terakki programı yapıldığı günden beri mevcûd olduğunu farz etdiğiniz teşkîlât-ı hafiye meselesi; ve o teşkîlât-ı hafiyece verilen sû-i kasd kararından bendenizin katiyyen ve katıbeten malûmâtım yokdur. Tabîî menfiyi isbât etmek kudretini Cenâb-ı Hakk insanlara vermemişdir. Bir insanın bir şey yapdığını isbât etmek lâzım gelir. Ben bir şey yapmadığımı nasıl isbât edebilirim? Reis Beyefendi, ben bütün hayâtımda, yani 324 senesinden bugüne kadar cereyân eden hayâtımda, hiçbir zaman, hiçbir kimseye karşı, hattâ en müthiş düşmanlarıma, hayâtıma ve mukaddesâtıma, şerefime, nâmûsuma, tecâvüz edenlere bile şiddet istimâl etmedim ve edilmesine de hiçbir zaman razı olmamış, tarafdâr olmamış bir adamım; benim hayâtımda şiddet mevcûd değildir. Ben dünyanın hâricen ve dâhilen en sulh ve selâmet tarafdârı olan bir adamıyım; hiçbir hareketimde, hiçbir konuşmamda, hiçbir yazımda şiddet yokdur. Ve şiddete delâlet edecek hiçbir şey bulamazsınız. İşte İttihad ve Terakki'nin hiçbir şiddetli hareketinde benim sun'um yokdur. Hattâ –şiddetli hareketler vatan mücâdelesine mahsûs olduğu zamanlarda bile– Bâbıâlî Hâdisesi'nde kezâ hulâsa ben hiçbir şeyde mevcûd değildim ve tanıdığım binlerce hiçbir adam içerisinde hiçbir kimse benim için böyle yanlış bir tezkiye veremez ve hiç kimse yokdur ki benim böyle işlere girebileceğimi kabûl etsin. Talat Paşa merhûm benim büyük dostumdu. Doktor Nâzım Bey dostumdur. Enver Paşa da dostum idi. Fakat bunlar Avrupa'da muhtelif faâliyet-i

siyâsiyelere iştirâk etdikleri hâlde, ben yanı başlarında bulunduğum hâlde, iştirâk etmedim. Dostluk başka, bu iş yine başkadır; herkes kendi fikrinin, kendi mevcûdiyetinin, kendi benliğinin muakkibidir, başkasının muakkibi değildir. Maznûna yemîn düşmez, onu da biliyorum. Fakat size bütün mukaddesâtım nâmına yemîn ederim ki bunların faâliyet-i siyâsiyelerine iştirâk etmedim. Bu cihet sâbitdir. Benim hayâtım, mukadderâtım ellerinizdedir. Size bütün mukaddesâtım nâmına yemîn ederim ki bana bu teşebbüslerden bahsetmemişdir ve tekrar olarak benim için en mübeccel karım ve çocuğumun başları için elimi koyarak yemîn ediyorum ki Kemâl Bey bana bu teşebbüslerinden hiçbir zaman bahsetmemişdir ve hiçbir zaman cürme münhî olan teşkîlât-ı hafiyeye dâir bir şey söylememişdir ve hiçbir zaman bu cürmün yapılacağını bana ihsâs ve ifşâ etmemişdir. Reis Beyefendi, sizin vicdânlarınızdan hiç şübhe etmem ki efkâr-ı âmmenin yapılmış olduğu esîrî ve semâvî maddeden mensûc vicdânlara mâliksiniz ve bu vicdânlarınızla öyle bir katl-i serserînin söylediği sözlerle beni ithâm edemezsiniz. Çünkü hiçbir şeyden haberdâr değilim, masûmum, bîgünâhım, bana yazıkdır ve günâhdır.Hem niçin yapacağım Reis Beyefendi? Siz kendiniz de kabûl etdiniz ki ben daha ilk gününden hayât-ı siyâsiyeye girmek istemedim, mebûs olmak istemedim. Hem mebûs olup da ne yapacağım? Benim ayda bin lira temîn eden bir memûriyetim vardır. Bu Tunus gediği yâhûd Hindistan vâlîliği gibi herkesin gıbta ve hasedi onun üstündedir. Şimdi bunu bırakıp da Mâliye nâzırı olmak için mi bunları yapacağım? İnsâf ediniz, Hâkim Efendiler.

[Resmî zabıtlar: LXX]*

Hayâtın otuzuncu baharından itibâren altı kerre bu zaîf omuzlarımda taşıdığım ve her defasında ne azaplar ve ıztırâblar çekdiğimi ben ve benimle beraber çalışan arkadaşlarımın bildiği bir Mâliye nezâreti almak için mi bunları yapacağım? İnsâf buyurunuz Reis Beyefendi, eğer bunu yapacak insan isem hakikaten mücrimim, fakat mesûl değilim, öyle bir adam mesûl olamaz; o vakit benim cürmüm, o vakit benim yerim sizin mahkeme-i adâletinizden evvel

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1889, 10 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

Doktor Şako'nun en müstesnâ tilmizlerinden birinin müşâhedehânesi olmak lâzım gelir. Çünkü makinesinde bozukluk var demekdir. O vakit henüz keşfedilmemiş ânât ve serâir-i rûhiye için kuvvetli bir mevzû teşkîl etmiş olurum. Size hayâtımı teşrîh etdim; hiçbir vakit mevki arkasından, şan ve şeref arkasından, para arkasından koşmadım. Hiçbir ihtirâs ile vicdânım kirlenmedi; bundan dolayı Reis Beyefendi, böyle bir şeyin benden sudûr edeceğine ihtimâl veremezsiniz. Hayâtımın her safhası buna şâhiddir. Yirmi senelik hayât-ı siyâsiyemde benim yakından uzakdan ellerime temâs etmiş hiçbir kan lekesi mevcûd değildir.

Reis Beyefendi, benim de belki de herkes gibi kabâhatlerim vardır. Kusûrlarım olabilir. Hareketlerimde noksânlar yapılmış olabilir, fakat böyle hâdiselere teşebbüs etmek, bunlara iştirâk etmek benim mevcûdiyetimin katiyyen ve katıbeten kabûl edemeyeceği bir şeydir. Artık vicdânlar sizindir. Buyurduğunuz gibi bu mahkeme de delîldir. Ziyâde kanâat-i vicdâniye lâzımdır. Bütün kuvvetimi, hayâtımı bütün uryânlığıyla, bütün çıplaklığıyla teşrîh etmeye hasr ve tahsîs etdim, inanmış iseniz pekâlâ; inanmamış iseniz mukadderâtıma tâbi olurum. İşte, kendimi müdâfaanın mebdeinden müntehâsına kadar söyleyeceğim bunlardan ibâretdir. Şimdi artık yanınızdan ayrılacağım. Ve son sözlerimi söyleyeceğim: Sizler birkaç dakika sonra bizi terkedeceksiniz, içeriye harîm-i müzâkerenize maddî ve manevî bütün bunlardan tecrîd etdikden sonra muazzam ve muhteşem sakflarının altına girilecek olan edyân-ı kadîme mabedlerinden daha mukaddes olmak lâzım gelen harîm-i müzâkerenize gireceksiniz; orada Allah'ın insanlara telkin-i dîn etmek için gönderdiği peygamberlerin vazîfesinden sonra, insanların insanlara verdiği en ulvî, en semâvî bir vazîfe olan vazîfe-i kazâiyenizin son safhasını, son ve mühim safhasını Allah'a mahsûs olan bir şey, hem cinslerinizin mukadderâtı üstünde fermân-fermâ olmakdan ibâret olan vazîfenizi îfâ edeceksiniz. Bütün beşerî hislerinizi, bütün nefsânî ihtirâslarınızı, şâyed varsa, şu kapının eşiğinde bırakacaksınız; orada sizler yalnız Allah'ınızdan, yalnız vicdânınızdan ve kitâb-ı mukaddesiniz olan kanûnuzla karşı karşıya kalacaksınız. Adâletin, adâlet-i ezeliyenin vakur ve nâzân sîmâsı birer yıldız gibi parlayan gözlerinden size hak ve hakikat şulelerini uzatacakdır.

Elli altmış sene evvel büyük bir Türk şâirinin saltanat hâkimleri için söylediği:

"Lâyık mıdır insan olana vakt-i kazâda,

Hak zâhir iken bâtıl ile hükm-i imâlet"

sözleri yüksek ve muhterem cumhûriyet hâkimleri için söylenemeyeceğini göstereceksiniz. İşte bu ümîd ile ki mukadderâtımı ellerinize tevdî ediyorum: Hakkıma mağrûr vicdânlarınızdan emîn olarak hükm-i adâletinizi bekliyorum.

(*Müddeî-i Umûmî'ye hitâben*) — Bir mütâlaanız var mı efendim?

Müddeî-i Umûmî — Efendim, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şahsiyet-i maneviyesi hakkında tenkidâtda bulunduğumu söylediler; iddianâme dikkatle okunacak olursa İttihad ve Terakki Cemiyet-i mefsûhasını şahsiyet-i maneviyesinin esâs itibârıyla vatanperver bir teşkîlât olduğunu söylemiş ve Fırka'yı liderlerin batırmış olduğunu söylemişdim. Tarihî bir hakikat olmak üzere burasının zabta geçmesini isterim. Başka bir söyleyeceğim yokdur.

— Pekâlâ buyurun efendim.

XXXVIII

Doktor Nâzım, Nail, Ali İhsan, Vehbi, Hamdi, Hüseyin Cahid ve İhsan Beylerin Müdâfaaları

Doktor Nâzım Bey'in Müdâfaası

Reis — Buyurun Nâzım Bey, müdâfaanızı dinleyebiliriz.

(*Doktor Nâzım Bey müdâfaasını okudu.*)

— Bendeniz Yunanistan'da mahbûs olduğum zaman ve gayet fenâ bir muâmele gördüğüm zaman, Yunan neferi süngüsünü çıkarmış, gözlerimin içine bakarak dişlerini gıcırdatırken, bir Rum Serez mebûsu bendenize geldi. Doktor biz Bulgarlarla bozuşduk, yakında harb ihtimâli vardır. İstanbul'da hükûmet arkadaşlarınızın eline geçmişdir. Arkadaşlarınızı sizi bırakırsak, onları Yunanistan'ın menfaatine temâyül etdirmeye söz verir misiniz, dedi. Bendeniz, hayır, söz vermem, çünkü beni on aydan beri ağır bir cezâya koydunuz, ahvâl-i âlemden haberdâr değilim. Eğer memleketime gitdiğim vakit memleketimin menfaati sizinle beraber hareket etmeye müsâid ise çalışırım, eğer Bulgarlarla beraber hareket îcâb ediyorsa emîn olunuz ki: Aynı hareket ve şiddetle sizin aleyhinizde ve Bulgarların lehinde söz veririm, dedim. Yüzüme bakdı ve çıkdı, ondan sonra bir buçuk ay daha şedîd cezâ altında bendenizi habsetdiler. Öyle bir zamanda

bile samîmiyeti terk etmiş adam değilim. Gazi Paşa bu memleketin bânîsi ve müessisidir. Bin bir meşakkat içinde tesîs etdiği hükûmetin, devletin gayet kuvvetli olmasını ister. Bir Fransız muharriri, Almanya'nın vatanperverlik hüsn-i tedkik etdiği zaman en ziyâde vatanıyla alâkadâr olan İmparator'u buldum ve en muhabbetli olan da yine onu gördüm, demişdir. Bendeniz bu Fransız muharririnin sözünü aynıyla Gazi Paşa Hazretleri'ne tatbîk edebilirim, diyebilirim ki:

Bu memleketin iyiliğini isteyen ve cumhûriyetin takviyesini isteyen birinci Türk Gazi Paşa Hazretleri'dir. Gazi Paşa Hazretleri bir devletin, bir hükûmetin ne ile kuvvetleneceğini bilmez bir zât değildir. O da, en esâslı temel taşı olan adâletdir. Onun için Gazi Paşa'ya muhâlif olan zevâta çok tavsiye ederim ki, Gazi Paşa'nın hayâtına çok duâ etsinler. Çünkü Gazi Paşa öldükden sonra daha büyük şiddete dûçâr olabilirler. Onun için bendeniz Gazi Paşa Hazretleri'nin vücûdunu elzem addederim. Bilhâssa bendeniz de Cumhûriyet idâresi sâyesinde hayâtımı bol bol kazanırken, mutlakıyet idâresi altında memleketimin ezildiğini görmek ister miyim? Bir zamanlar memleketimin mutlakıyet idâresi altında ezildiğine tahammül edemediğim içindir ki: Bütün saâdet-i maddiye ve maneviyemi terk ederek çalışdım; 7-8 senelik bir mahbûsiyet hükmü altında memleketime girdim ve iki sene çalışdım. Diğer bütün arkadaşlarım gibi ben de her şeyden tecerrüd ederek uğraşdım. Nihâyet Meşrûtiyet istihsâline muvaffak olunabildi. Meşrûtiyet ilân olundukdan sonra zannederim bendeniz de bir mebûs, bir vâlî ve belki de bir â'yân olabilirdim. Bendeniz bunları yapmadım. Selânik'de kaldığım üç sene zarfında belki bir mebûs olurdum. Yapmadım. Selânik fukarâ hastahânesinin müdîriyeti vazîfesi bendenizi o kadar işgal etmişdi ki, merkez-i umûmîye yalnız gece ictimâı olduğu zaman gidebilirdim; merkez-i umûmî İstanbul'a naklolunduğu zaman bir tesîrle Selânik hastahânesini terketdim. Yine o niyetle, hayâtımı hastahâneye vakfetmek niyetiyle, hastahâne müdîriyetinden istifâ etdim. Ve Balkan Harbi olduğu zaman hemân oraya koşdum. Eğer Selânik eczâ-yı memleketden ayrılmamış olsaydı, Türkiye'den ayrılmamış olsaydı, emîn olunuz bütün hayâtım orada geçecekdi. Harb-i Umûmî zamanında hayâtımı tedkik edecek olursanız, ömrüm bilhâssa talebe ile geçmişdir ve talebe ile uğraşmışımdır. Mütâreke'den sonra memleketime

geldiğim zaman, memleketime hidmet olmak üzere ilk mürâcaat etdiğim zât Abdülhalik Bey olmuşdur. Bir hidmet istedim. Muvaffak olamadım. Arkasında Hilâl-i Ahmer reisi Ömer Bey vardı, ona mürâcaat ederek Hilâl-i Ahmer'de hidmet etmek istedim, ona da muvaffak olamadım. Tevfik Rüşdü Bey İzmir'e geldiler. Rıza Nur Bey o sırada konferansda olduğu için vekîl sıfatıyla gelmişlerdi. Bendeniz Makedonya'da muhâcir meselesi ile biraz uğraşdığım için bu işle bendenizin de meşgul olmamı ricâ etdim. Çünkü beş yüz bin Türk muhâcirin gelmesi mevzû-i bahsdi. Eğer bunda bir tedbîr alınmazsa bunun içinden çıkılamazdı. Tevfik Rüşdü Bey'den cevâb-ı muvâfakat alamadım. Ondan sonra hayâtımı kazanmak için bir amele gibi, bir depo memûrluğu gibi âdî bir vazîfe aldım ve boş vaktimi de evimde, bahçemde geçirdim. Eğer elimde biraz sermâye olsaydı sizi vicdânımla temîn ederim ki, bir köye çekilir ve siyâsetden yine uzak yaşardım. Ben bir gazete bile okumuyorum. Küçük yaşda bir kızım var, onun başına yemîn ederim ki, eğer benim sû-i kasddan haberim olmuş olsa idi İzmir'de bulunmak itibârıyla o adamları bana tavsiye ederlerdi; siz de biliyorsunuz ki o adamlarla hiç münâsebetim yokdur. Hiçbir alâkam yokdur, masûmum. Vicdânınıza havâle ediyorum. Gerek bu teşkîlât-i hafiye meselesinde olsun, gerek bu cürm meselesinde olsun nâmûsum üzerine, evlâdımın başı üzerine yemîn ederim ki hiçbir alâkam yokdur, tamâmıyla masûm bir vaziyetde bulunuyorum. Ve vicdânınıza havâle ediyorum Reis Beyefendi.

Nail Bey'in Müdâfaası

Reis (*Nail Bey'e hitâben*) — Buyurun Nail Bey, müdâfaanızı dinleyebiliriz.

(*Nail Bey müdâfaanâmesini okudu ve ilâveten şunları söyledi*)

— İttihad ve Terakki'nin merkez-i umûmîsi ve meclis-i umûmîsinde ve iâşe işlerinde hiçbir zaman alâkadâr olmadım ve bulunmadım. Yalnız 329'dan 331 senesine kadar iki sene kâtib-i mesûllük yapdım, onun için ondan bahsetmiyorum.

Reis (*Ardahan Hilmi'ye hitâben*) — Buyurun Hilmi Bey müdâfaanızı dinleyelim.

(*Ardahan Hilmi Bey müdâfaasını okudu.*)

Ali İhsan Bey'in Müdâfaası

Reis (*Ali İhsan Bey'e hitâben*) — Müdâfaanızı söyleyin!

Ali İhsan Bey — Bendeniz müdâfaada bulunmayacağım; heyet-i âliyenizin isâbet-i reyine ve nüfûz-ı nazarına itimâd-ı tanımım vardır. Bendeniz ne biliyorsam tamâmıyla söylemişimdir. Hayâtımda yalan az söylemişimdir. İki nokta hakkında müsâadenizi ricâ edeceğim.

Birincisi, ithâmnâme çok ağırdır. İkincisi, kapalı bir oda dâhilinde hafî bir müzâkerede bulunduğumdan dolayı gösterdiğim teferrüş ve intikali çok görüyorlar. Kemâl'i tanıyan ve fırkası suya düşdükden sonra kapalı bir ictimâın ne olduğunu düşünmek benim gibi bir adam için çok basîtdir; sonra yazdığım mektûb mevzû-i bahsdir; bu mektûbda bendeniz kemâl-i sarâhat ve katiyyetle politika ile iştigal etmeyeceğimi söylüyorum. Kemâl'in Almanya'ya geldiğinden dolayı kendisine emirler gideceğine âid bir lâtifem vardır. Bu nihâyet bir delâletdir. Malûm-ı ihsânınız kavâid-i hukukiyetdir. Sarâhat mukabilinde delâlet hükmü olmaz efendim. Bu iki noktayı işâret edeceğim efendim. Tekrar yüksek vicdânınızın nez'ine hükümlerine intizâr eder ve adâlet beklerim efendim.

Reis — Beyefendi, bir şey anlamak istiyoruz. Kara Kemâl ile o kadar husûsiyetin olduğu hâlde kapıya vuruyorsunuz. Niçin içeri girmek istemiyorsunuz?

Ali İhsan Bey — İçeride kapıyı kilidlemiş olduklarını Hasib söyledi ve benim mutâdım değildir ki menolunduğum bir yere gireyim.

— Kapı kilidli mi?

Kör Ali İhsan Bey — Bunu da söyledi. O çocuk derd-i maîşetle yüz kişiye kapı açar, kapar, bunu tahattur etmesine imkân yokdur. Bendeniz hâfızamda bu nokta çok kuvvetlidir, bendenize itimâd buyurunuz. O gün biraz erken gitdim ve bu arz etdiğim vakaya erken tesâdüf etdim. Girmek istedim. Vilâyât-ı Şarkiye mebûslarından bazısının bulunduğunu Hasib söyledi. Hafız Mehmed'le Ziya Hurşid de var dedi. Kim bilir Makedonya lehcesiyle kapıyı kilidlemişler, dedi. Bu sözü de söyledi, onun üzerine tevakkuf etmedim ve düşünerek çıkdım, ne olabilir dedim, mesele budur.

Reis — Pekâlâ, anlaşıldı efendim.

Vehbi Bey'in Müdâfaası

Reis — Vehbi sen söyle, müdâfaanı dinleyelim.

Vehbi Bey — Efendim, hiçbir sûretle Kemâl Bey'in eli ayağı olmadım; kendisinden gördüğüm iyilik Harb-i Umûmî içerisinde bile bize verdiği geçinmemiz için otuz beş liradan ibâretdir; bu otuz beş lira ile değil beş bin liralık emlâkı satmak sûretiyle ancak nafakamı temîn etdim. Kemâl Bey ve rüfekâsı refâh ve saâdet içerisinde yaşamışlardır; biz ise arz etdiğim vechle emlâkımızı satmak sûretiyle idâre-i hayât ediyorduk. Bunun tahkiki gayet kolaydır. Öyle servet ve sâmân içinde yaşamış kimseler değiliz. Ankara'dan avdet etdiğimde kendisine mürâcaat etdim ve dedim ki ben tamâmen yalnız çalışacağım, Ankara'da kilcilik ve tuzculuk yapıyordum, bu ticâret bana çok tatlı geldi, dedim ve aynı zamanda İzmir'e nakledeceğim ve İzmir'de ihtiyâr-ı ikamet edeceğim, dedim. Uzun müddet yalnız çalışdı Reis Beyefendi, bendeniz Mekteb-i Hukuk mezûnuyum, cereyân eden muhâkemâtda bendenizin iştirâkim sâbit olmadığını gösterdiği hâlde Müddeî-i Umûmî Bey yine Kemâl Bey'in eli koludur diye bendeniz hakkında cezâ tesbîtini istiyorlar. Said Bey'in yazdığı program benim bildiğim sâbit iken, ben Kemâl Bey'in nasıl eli ayağı olurum? Terakkiperver Fırka'nın teşkîlinde bulunanların esâmisi evvelki gün huzûr-ı muhâkemede öğrendiğim benim bundan haberim olmadığına şâhiddir.

Paşaların buradan firârının Kemâl Bey'in ısrârıyla olduğunu ve Moda sâhillerinde dolaşdığını bugün iddianâmeden öğreniyorum. Ziya Hurşid ve Hafız Mehmed'in eğer handa toplandıklarını biliyorsam dünyanın en alçak ve nâmûssuz adamı olayım, Reis Beyefendi. Geçen Ağustos'un on beşine kadar yalnız çalışıyordum. Sonra Edhem Nazif ve bendenizden ibâret olan kollektif şirketi tamâmen bankadan borç aldığımız para ile yapdık; bugün onları şahsen ödemeye mecbûruz, o hâlde ben bu şekilde onun nasıl ayağı kolu olurum Reis Beyefendi? Ben de bu vatanın evlâdıyım, ikamet etdim, herkes hüsn-i ahlâkıma şâhiddir. Sakarya Harbi'nde askere dediler, gitdim. Ve ilk safda çalışdım. İttihad ve Terakki'ye geride hidmet etdim, vakıflardan ve şirketlerden on para almadım, beni belediye intihâbâtına gönderdikleri zaman muvaffak olama-

yacağımı dilden söyledim. Tekrar etdim, hiçbirisinde muvaffak olamadığım hâlde yine eli kolu sıfatı nasıl takınabilirim? İttihad ve Terakki'nin faâliyeti zamanında kulüblerde ekmek tevzî ve matbah işlerinden başka bir şey yapmadım. Hattâ maat-teessüf sukut eden yerleri bile kayıkçılardan ve muhâcirlerden öğrendim; hulâsa cumhûriyet idâre bizim gibi mazlûmları hiçbir zaman dûçâr-ı cezâ etmez. Belki onları muhtâc-ı merhamet görür efendim, bendenizin marûzâtım bundan ibâretdir.

Hamdi Baba'nın Müdâfaası

Reis (*Hamdi Baba'ya*) — Sizin müdâfaanızı dinleyeceğiz.

Hamdi Baba — Ben Kemâl Bey'e propagandalık etmedim; sizden isterim ki şurada iki üç günlük ömrüm var, benim bu kadarcık ömrüm, hayâtım karanlıkda geçmesin; ben ne bu işlerden ve ne de bunlardan malûmâtdâr değilim; mahkemenizden istediğim budur, başka bir şey istemiyorum.

Hüseyin Cahid Bey

Reis — Cahid Bey sizin müdâfaanız var mı?

Hüseyin Cahid Bey — Efendim, Müddeî-i Umûmî Beyefendi'nin hissiyâtına teşekkür ederim. Aynı hissin mahkeme-i âliyelerine rehber olacağını temennî ederim; bundan başka söyleyeceğim yokdur.

İhsan Bey

Reis — İhsan Bey sizin müdâfaanız var mı?

İhsan Bey — Müddeî-i Umûmî Beyefendi'nin iddianâmelerine ve mahkeme-i âliyelerinin hakkımda vereceği hükme razıyım, arz-ı şükrân ederim.

Azmi Bey — Benim söyleyeceğim yokdur efendim.

XXXIX

Abdülkadir Bey'in Muhâkemesi

Birinci Celse

[Resmî zabıtlar: LXXI]*

Esbâk Ankara vâlîsi maslûb Abdülkadir İstiklâl Mahkemesi huzûrunda mâzîdeki seyyiâtının hesâbını vermişdi.

Abdülkadir niçin kaçmış imiş? – Evvelce de bir sû-i kasd meselesinden dolayı aranmış – İstiklâl Mahkemesi'nden korkuyor – Mesadet Hanı'nda – Bağırsak ticâreti – Maslûb Nail ile olan münâsebeti – Ankara vâlîliğinden niçin azledilmiş? – Bağırsak ticâretinden vazgeçerse suculuk yapacakmış – Yeşil Ordu teşkîlâtı nedir? – Yeşil sarıklı Abdülkadir – Komünizme münkalib olan teşkîlât.

(*Müddeî-i Umûmî Bey'e hitâben*) — Buyurun Beyefendi. İddiânâmenizi dinleyebiliriz.

(*Müddeî-i Umûmî iddianâmesini okudu.*)

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1890, 11 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

Reis (*Maznûn Abdülkadir'e hitâben*) — Evvelâ heyet-i hâkime Müddeî-i Umûmî Bey'in talebi vechle gıyâbınızda evvelce verilmiş olan idâm kararını feshetmişdir.

— Teşekkür ederim.

— Şimdi hüviyetinizi tesbît edeceğiz. İsminiz?

— Abdülkadir.

— Pederinizin ismi?

— Hacı İsmail.

— Bekârsınız değil mi?

— Evet.

— Tevellüdünüz?

— 98.

— Nerelisiniz?

— Gazi Ayıntablıyım.

— Esâsen askersiniz değil mi?

— Evet, Mekteb-i Harbiye'den neşet etdim, bilâhire askerlikden istifâ etdim.

— Şimdiye kadar hidemât-ı mülkiyede istihdâm ediliyordunuz değil mi?

— Evet, hidemât-ı mülkiyede istihdâm edildim.

— Son zamanlardaki meşguliyetiniz nedir?

— Hangi zamanlarda efendim?

— Yani tevkifinizden evvelki zamanlarda?

— Ankara vâlîliğinden ayrıldığımdan beri komisyonculuk ile meşguldüm.

— İstanbul'da mı ikamet ediyordunuz?

— Evet, Gedikpaşa'da hamâm karşısında bir evde oturuyordum.

— O ev kendi eviniz mi?

— Hayır, müsteciren oturuyordum.

— Kiminiz var?

— Birâderimin bir çocuğu vardı. Kendisi terzilik tahsîl ediyordu. Onu ben besliyor, ben himâye ediyordum.

— Kaç yaşında?

— 17-18 yaşlarında kadar.

— Akrabâlarınızdan kimler var?

— İki birâderim var.

— Onlarla beraber oturmuyor musunuz?

— Hayır, onlardan birisi Çemberlitaş'da, Dizdariye mahallesinde oturur. Diğeri de Küçük Ayasofya'da, Cinci meydanına karşı kendi evinde oturur.

— Birâderlerin müteehhil midir?

— Evet.

— Onlar senin büyüğün mü, küçüğün mü?

— Birisi büyüğüm, birisi küçüğüm.

— En son firârınızdan evvel ne gibi işler tutmuşdunuz?

— Ticâret sâhasında mı?

— Evet.

— Ticâret sâhasında hemân 1340 tarihinden itibâren son zamâna kadar bağırsak üzerine iş takib ederdim. Başka sûretle bir iş de bulursam onu da takib ederdim. Bu sûretle maîşetimin temînine uğraşırdım.

— Bağırsak muâmelesini ne sûretle, kiminle yapardınız?

— Bir zaman Mesadet Hanı'nda 29-30 numarada Hasan Hulki Bey vardır, onunla beraber yapardık. Sonra Edmond Kitmend nâmında bir Alman tâciri Türkiye'ye bağırsak ticâreti yapmak üzere gelmişdi, ben onunla anlaşdım. Mukavele yapdım. Mukavelemiz 1926 senesinin bidâyetine kadar devâm etmişdi, 926 senesinin bidâyetinde de bağırsakcılık biraz sukut etmişdi. Bekliyorduk ki bağırsak muâmelesi canlansın, tekrar işe başlayalım.

— Bir de su meseleniz var, o nedir?

— Bu bağırsak meselesi suya düşer. Belki bundan istifâde temîn etmek imkânı kalmaz düşüncesiyle başka bir iş de arıyordum. Nail Bey yazıhânesi İstanbul'da Göztepe suyunun satılmasını kendi üzerlerine almışlar, meselâ İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar cihetinin suyunun satılması husûsunu onlar bana ihâle etsinler diye konuşdum. Fakat iş netîcelenmemişdi.

— Demek bağırsak meselesinden dolayı Hasan Hulki Bey'le iştigalâtınıza Mesadet Hanı'nda devâm ediyordunuz?

— Evet.

— Sonra Nail Bey'le de su işini Nail Bey'in yazıhânesinde yapıyordunuz?

— Evet, kendilerine uğruyordum. Orada bir iş çıkarmağa çalışıyordum.

— Hasan Hulki Bey'in yazıhânesini müşterek mi işgal ediyordunuz?

— Hayır efendim. Kendisi çok eskiden tanıdığım bir arkadaşım idi. Memûriyetden ayrıldıkdan sonra bir zaman bir iş yapayım diye yazıhâneleri dolaşmakda iken: Bağırsak üzerine iyi işler var, yazıhâneye gel, beraber çalış, yarısı senin olsun yarısı benim, dedi. Yazıhâne kendisinin. Bu vechle anlaşdık. Bir sene kadar beraber çalışıyorduk.

— Başka iştirâk eden arkadaşınız var mı idi?

— Hayır efendim, yalnız sermâyeyi fazlalaşdıralım diye düşündük. Bir iki tane ismini bilmediğim bağırsak tüccârıyla bir şirket yapalım da bağırsak işini ilerletelim diye düşündük. Fakat sonra...

— Mesadet Hanı'nda ikamet edenlerden daha tanıdıklarınız kimler vardı?

— Mesadet Hanı'nın alt katında Kara Kemâl'in yazıhâneleri vardı. O zamanlarda başka tanıdığım yok.

— Hafız Mehmed?

— O sonradan geldi. Zannedersem bir sene kadar oldu, olmadı, evvelce vakıf hanlarından birinde idi.

— Hafız Mehmed'le, Kara Kemâl'le falan temâs ediyor muydun?

— Râstgele temâs ediyordum, yoksa husûsî sûretde görüşmüyordum; bir iş çıkaracağımı duyarsam gidip soruyordum falan...

— Onların yanında bir Baytar Rasim vardı, onunla tanışır mısın?

— Hiç tanışmam, yalnız geçen defa İstanbul'daki İstiklâl Mahkemesi'nde malûm-ı âlîniz gıyâben mahkûm olmuşdum, berâet etdikden sonra nerede olduğunu hatırlamıyorum, bu Rasim Bey İhsan Bey'in arkadaşı imiş diye orada tanıtdırdılar. İhsan Bey'le senin için falan konuşmuşdur falan diyerek bana bu sûretle tanıtmışlardır.

— Kara Kemâl'in yanında çalışdığını bilmiyor musun?

— Dün isticvâbımda öyle arz etmişdim. Fakat hakikat böyledir. Tanışmaklığım bu sûretle olmuşdur. Kara Kemâl'in yazıhânesine

gitdikce râst gelmedim değil, fakat bendeniz her saat, her gün oraya uğrar değilim. Yâhûd 10-15 günde bir giderdim. İşim yokdu ve o zümre yalnız kendi zümrelerinin kazancını düşünürdü. Onun için oradan bir fâide çıkaramayacağımızı düşünürdüm.

— O zümrede kimler vardı?

— Orada belli başlı Vehbi Bey vardı. Kâtiblerden Hüsnü mü, Hüseyin mi vardı. Ali İhsan Bey'i orada görürdüm. Bir de İsmail Hakkı Bey vardı.

— Dârül-eytâmcı?

— Evet, sonra Edhem vardı. Oraya Millî Ticâret Şirketi'nin adamları gelir giderdi.

— Bunlarla münâsebât tesîs etdiniz mi?

— Selâmlaşırdım.

— Yazıhânelerine uğrar mısın?

— Onların yazıhâneleri zâten orasıdır. Oraya uğradıkça görüşürüm. Selâmlaşırım, biraz oturur nefes alırım.

— Siz evvelce bir defa daha İstiklâl Mahkemesi'nce aranılmış idiniz, değil mi?

— Evet.

— O vakit de sû-i kasd meselesi idi, değil mi?

— Evet, öyle bir şey olacak.

— Evinizde mi otururdunuz?

— İstanbul'da ifâdemi aldılar, o zaman söylemişdim. Kısmen büyük birâderimin evinde, kısmen de Mabeynci Faik Bey'in damadının evinde otururdum.

— O nerededir?

— Belgrad'da şehbenderdir.

— Evi nerede idi?

— Maçka'da idi.

— Nereden tanıyordunuz?

— Rüşdiyeden beri arkadaşımdır.

— O vakit niçin firâr etmişdiniz?

— Firâr etdiğimin hakikî sebebi İstiklâl Mahkemesi'nden korkduğumdandır.

— Demek kanûn seni böyle bir cürm ile davet ederse firâr etmek itiyâdındır?

— Hayır efendim, itiyâd değil, bendeniz şimdiye kadar hiçbir muhâkeme görmedim. Mehâkim-i nizâmiyenin kavânîn ve nizâmâtına hiç vukufum yokdu. İstiklâl Mahkemesi'nin dehşet ve azameti tabîî insana ayrıca bir korku bahşeder. Sonra bendeniz, hükûmet tarafından bana bir infiâl mevcûd olduğuna zâhibim. Onun için benim hakkımda fevkalâde bir hâl vâki olur mütâlaasıyla, korkusuyla çekilmişimdir.

— Hükûmetin sana ne gibi infiâ* ve iğbirârı olduğunu farz ediyorsun?

— Bendeniz Ankara'da vâlî idim, mezûniyet verilerek İstanbul'da azledildim. Bu tabîî bir teveccüh değildi. Sonra hükûmeti tutan –ki o zaman Birinci Grub idi– mebûsân beylerin selâmlarına, hârül-iltifâtlarına nâil olagelmekde idim. O kesildi, infiâl olduğunu hissetdim. Sonra İstanbul'da ufak tefek adam aranıldığı vakit, mutlaka benim de tarassud edilmekde olduğumu ve peşimde dâimâ polis gezmekde olduğunu hissederek, bir tuzağa düşürüleceğim zannıyla korkuyordum. İki sene evvel bağırsak işi için Adana'ya gitmişdim. Adana'da Harput'daki İstiklâl Mahkemesi a'zâsından, eskiden jandarma yüzbaşısı olan Ali Saib Bey'e râst geldim. O dedi ki buralarda gezme. Senden şübhe ederler ve seni bir sûretle tevkif ederler. Sen İstanbul'da otur, ayrılma. Ondan da bir derece kuşkulandım. Sonra Rize mebûsu Fuad Bey, buraya gelmiş olan sınıf arkadaşım Siyami Bey'e söylemiş ki...

— Siyami Bey kim?

— Fuad Bey'in sınıf arkadaşıdır. Eskiden Talat Paşa'nın yâveri idi. Şimdi de sigorta işleriyle beraber uğraşmakdadır.

— Siyami dediğin bu adam mı?

— Evet efendim.

— O Terakkiperver Fırkası'nın İstanbul şubesi kâtibidir. Buraya geldiğinde Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyâret için yanlışlıkla Meclis reisi Kâzım Paşa'nın evine gidiyor ve Terakkiperver şubenin kâtibi olarak takdîm ediyor. Fuad Bey'i de aldatmak isterken rezîl olmuş ve buradan gitmişdir.

— Terakkiperver Fırka'nın kâtibi olduğunu bilmiyor mu idin?

* Metinde "infiâ" şeklinde yazılmıştır. Aslı "infiâl" olmalıdır.

— Terakkiperver Fırka'nın kâtibi olduğunu biliyordum, daha iyi anlatmak için böyle söylüyorum.

— Ben de biliyorum. Ordu burada mücâdele etdiği zaman gelmemişdir. Diğer orada kalanlara da yâverlik etmişdir. Ondan sonra da nisbet-i askeriyesi kesilmişdir. Nâmûslu bir zâbit idi. Fakat buraya gelmemiş, sonra daha felâkete düşmüşdür. Şimdi anlat, ona söylemiş, ne demiş?

— Benim burada vâlî bulunduğum zaman Ali Şükrü meselesi olmuşdu. Bundan dolayı ben gûyâ işin tamîk ve tahkikini hükûmet erkânına bulaşdırmış, hükûmet erkânı da o mesele ile alâkadâr etmek ister gibi tahkikat yapmışım. Bu sebeble burada herkesin iğbirârını kazanmış, yolunda beyânâtda bulunmuş. Bana Siyami bu sûretle söyledi. İşte bunların hepsi İstanbul'da bendenizi merdümgirîz yaşatmaya mecbûr etmişdir. Ve hükûmet tarafından gelecek tarassudları ürkütmüş ve korkutmuşdur. İstiklâl Mahkemesi'nden tahaffuzum sebebi budur.

— Siyami'yi siz nereden tanırsınız?

— Selânik'den tanırım. Harbden evvel Selânik'de bir zâbit talîmgâhı vardı. Oraya gelmişdi. Bendeniz de mıntıka erkân-ı harbiyesinde bulunuyordum. Birkaç defa manevra ve tatbîkat yaparken tanıdığımı hatırlıyorum.

— Son zamanlarda demek yine görüşüyordunuz ve tarz-ı ifâdenizden aranızda bir mahremiyet şemmesi olduğunu hissediyoruz.

— Hayır efendim, onun ya kayın birâderi veyâhûd birâderi İstanbul'da bulunan bir Amerikalı bağırsak şirketi nezdindedir ve oldukca hâiz-i mevkidir ve zannederim şimdi o adamı bağırsak şirketi bir seneden beri Bağdad tarafından bağırsak aramak üzere göndermişdir. Bendeniz de o vesîle ile konuşmuş, anlaşmışımdır.

— Yani siyâsî meseleleri görüşülebilecek vaziyet ve münâsebetde bulunabiliyorsunuz demekdir.

— Hayır efendim, ben siyâsî adam değilim ki onunla siyâsî görüşeyim. Deminden beri arz etdiğim vechle bendeniz maîşetimi temîn için dolaşıyorum ve şununla bununla temâs ediyorum.

— Evvelâ şuna cevâb ver. Ankara vâlîliğinden İstanbul'a gidince beni azletdiler, diyorsunuz. Siz İstanbul ve İzmir vâlîliğini istemekde ısrâr etdiniz.

— Katiyyen değil.

— Tabîî inkâr edeceksin.

— Niçin efendim? Hakikatler inkâr edilebilir mi? Ricâ ederim bu husûs kapalı kalmasın. Arz edeyim.

— Peki niçin seni azletdiler? Seni Ankara vâlîsi yapan Fethi Bey seni sebebsiz azleder mi?

— Efendim, İstanbul'un istirdâdı zamanında kimi vâlî gönderelim diye lâkırdı geçdi. İstanbul'da ne meslek takib edeceğiz diye mevzû-i bahsoldu. Fethi Bey bana, seni gönderelim mi, dedi. Fakat bunu resmî bir sûretde değil, musâhabe şeklinde olarak söyledi. Ben de, gönderirseniz ve bana açık bir talîmât verirseniz, gider vazîfemi yaparım, dedim. Sonra bu heyet-i vekîlede mevzû-i bahsoldu. Bunun üzerine bendeniz burada kaldım. Refet Paşa gitdi, ben İzmir ve İstanbul vâlîliği falan istemedim.

— Siz Elaziz vâlîliğine ne vakit tayîn oldunuz?

— Vâlî vekîli idim.

— Nihad Paşa giderken beraber gitdiniz değil mi?

— Evet. Beni Musul vâlî ve kumandanlığına tayîn etdiler; o vazîfe uhdemde iken Harput vâlî vekîlliğine tayîn olundum.

— Harput'da husûsî bir teşkîlât yapdınız mı?

— Orada Dirilik Cemiyeti diye bir cemiyet yapdık ki birkaç şubesi vardı. Onlar da mûsikî şubesi, spor şubesi, gazetelere yazı yazmak ve gazete çıkarmak şubesi idi. Gençliğin teâlîsi için yapılmış bir şey idi.

— Yeşil Ordu şubesi var mı idi?

— Yeşil Ordu şubesi Dâhiliye Vekâleti'nden gelen emir üzerine yapıldı. Sonra buradan gelen bir emirle ismi tahvîl edildi.

— O Yeşil Ordu şubesi ne yapacakdı, o teşkîlât nasıl olacakdı?

— Esâsını biraz düşünmeden arz edemem, unutmuşum.

— Ahâlîden teşkîlât yapdınız mı ve yeşil sarık sardınız mı?

— Dâhiliye Vekâleti'nin verdiği emir üzerine yapıyorduk.

— Ahâlîye yeşil sarık sardınız mı?

— Yeşil sarık meselesini ayrı ayrı arz edeyim; vilâyetin jandarma mikdârı çok azdı. Bundan evvel Mazhar Müfid Bey vâlî idi. Dersimliler isyân etmişdi. Erzincan, Harput ve Sivas yolları geçil-

mez bir hâle gelmişdi. Hattâ biz de soyulduk, Nihad Paşa vuruldu. Ben de yaralandım. Harput'un içinde günde bir iki adam ölüyordu. Dersimliler Mazhar Müfid Bey'e, ya git yoksa seni yirmi dört saate kadar gitmezsen şöyle böyle yaparız, demişler. Onun üzerine Mazhar Müfid Bey, buraya durmayacağım, diye yazmışdı. Bana, Harput'a git, oranın vekâletini deruhde et, diye yazıldı. Ben de oraya geldim. Dâhiliye Vekâleti'nden aldığım müsâade üzerine köylere bir fazla kır bekçisi yazdırdım. Onları da jandarma vazîfesinde istihdâm etdim. Bu sûretle âsâyişi yoluna koyduk.

— Sarık mı sardınız?

— Sırf oranın zihniyetine tevâfuk etsin mütâlaasıyla öyle bir şey yapmışdık.

— Yeşil Ordu meselesini anlat, onu nasıl yapdınız?

— İyice hatırlamıyorum, Dâhiliye Vekâleti'nden aldığımız teblîgat üzerine yapmışdık. Bendeniz memleketin vâlîsi sıfatıyla bununla meşgul olmuyordum. Bir şube açmışdık, onlar meşgul oluyorlardı.

— Yalnız sizin vilâyetde mi tatbîk ediliyordu?

— Galibâ Konya'da da vardı. Sonradan onun ismini komünistliğe tahvîl etdilerdi.

— Yeşil Ordu meselesi muhâkemeten iki şekilde anlaşılmışdır. Birisi Enver Paşa'nın tedârik etdiği kuvvetlerle Anadolu hükûmetine karşı vaziyet almakdı. Diğeri de Nâzım'ların yapmak istedikleri şeylerdir ki: Onlar da on beşer seneye mahkûm olmuşlardır, senin yapmak istediğin de budur.

— Bize Dâhiliye Vekâleti'nden teblîgat yapıldı. Sonra ismi komünistliğe tahvîl edildi. Ondan sonra çok geçmeden lağvedildi.

— Şark'da böyle Yeşil Ordu teşkîl için kongrelerde birtakım programlar yapıldığı ve memleket dâhiline gönderildiğini siz ne sûretle haber aldınız?

— Hatırlamıyorum.

— Şark'da, Batum'da, Bakû'de çalışanlar hakkında umûmî husûsî hiçbir malûmâtın yok mu?

— Ciddî hiçbir malûmât sâhibi değilim; gazetelerden şuradan buradan edinme bir malûmât ki hâiz-i ehemmiyet değildir.

— Şark'dan bazılarının teşkîlât yapmak üzere geldiklerini, teşkîlât yapmak istediklerini işitdiniz mi?

— Halil Paşa'nın o fikirle geldiğini Ankara'da işitmişdim. Sonra Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın da o fikirle geldiğini ve Erzurum'da ikamete memûr olduğunu işitmişdim.

— Siz Ankara'ya hangi tarihde geldiniz?

— İyice tahattur edemiyorum, galibâ 38 nihâyetlerine doğru azledildim.

— Nail'in Batum'dan getirdiği fırka programını ve yapacağı teşkîlâtı ne sûretle haber aldınız?

— Bendeniz buraya gelince Nail Bey'in evine misâfir oldum, çünkü Gümüşhane'de bendeniz de onu evvelce misâfir etmişdim. Ona mukabeleten beni misâfir etdi, fakat böyle bir program getirdiğine muttali değilim ve görmedim, çalışdığına da muttali değilim.

— Hâlbuki 337'de sizin evinizde, Naim Cevad'ın evinde veyâhûd Hafız Mehmed'in evinde birkaç defa ictimâ yapdığınızı ve Nail Bey'in de bu programla oraya geldiğini ve fırka yapmak için İzmit Şükrü Bey'le İzmit'de ve Adapazarı'nda müzâkereler yapdığınızı söylüyorlar.

— Bendeniz hatırlamıyorum. Herhâlde bendeniz mevcûd iken böyle bir şeyin mevcûdiyetine inanmıyorum.

— Burada muhâkemede açık olarak söylediler; hem beraber çalışmış, oraya, buraya teblîg etmişsiniz, siz de haberim yokdur, diyorsunuz; sonra Nail Bey'in evinde yatıp kalkdığın hâlde programı getirdiğinden falan haberin olmadığını söylüyorsun, ondan sonra görüşmez mi idiniz?

— Bendeniz vâlî idim, herkesle görüşmek ve konuşmak muvâfık olmazdı. Fakat bir, iki kerre evine gitdim. Sokakda râstladıkça selâmlaşırdık.

— Demek bu program meselesini inkâr ediyorsun.

— Hatırlayamıyorum.

— O ictimâlarda sizin de bulunduğunuzu Ali İhsan Bey söylüyor, ne dersin?

— Ben masûmum, bir ictimâda bulunmadım.

— Tesâdüfî ictimâlarda bulundunuz mu?

— Râstgele birkaç arkadaş bir yerde oturmuş, kahve falan içerlerken gördümse ve ben de oturdumsa başka, yoksa ictimâ şeklin-

de hiçbir yerde bulunmadım. Ali İhsan Bey nerede râstlasa temsîl-i meslekîsini söyler ve kabûl etdirmeye çalışır. Hattâ şimdi görse ondan bahsetmeye kalkar.

— Başka?

— Başka hatırlayamıyorum.

— Şükrü Bey'in İzmit'den geldikden sonra birarada oturup bazı şeyler konuşduğunuzu hatırlamıyor musunuz?

— Bunların hepsi gayr-i vârid şeylerdir. Şükrü Bey zannederim o zamanlar buraya gelmedi. Şükrü Bey Birinci Meclis'in dağılacağı sıralarda geldi zannederim.

— Fırka meselesi üzerinde temâsınız vâki olmadı mı?

— Uzakdan selâmlaşırdık. Fakat böyle musâfaha şeklinde yakınlaşmadığımızı zannediyorum.

— Niçin böyle uzakdan selâmlaşdığınızı hatırlıyorsunuz da yakından görüşüp konuşduğunuzu hatırlamıyorsunuz? Hâlbuki bunlar tesbît edilmiş malûmât ve ifâdedir. Siz o vakit ictimâ etmişsinizdir. Şükrü Bey de dâhil olduğu hâlde bundan anlaşılıyor ki daha o zamandan beri, muhâlefeti Ankara'da vâlî bulunduğunuz tarihden itibâren araşdırmışsınızdır.

— Hayır efendim, bendeniz muhâlefet peşinde hiç koşmadım ve çalışmadım.

— Biz hepsini biliyoruz. İttihad ve Terakki ile olan münâsebetin nasıldır?

— Bendeniz o Cemiyet'e girdim, 31 Vakası'na kadar o Cemiyet'de çalışdım. 31 Vakası'ndan sonra fırka şekline münkalib olunca bendeniz alâkamı fiilen kesdim; ondan sonraki hayâtım serâpâ şark ve cenûb, yani Medine taraflarındaki vilâyet ve livâlarda geçmişdir.

— İlk devrede ne gibi vazîfelerinde çalışdınız?

— İstanbul'da İttihad ve Terakki kulüblerini yapdık.

— Sû-i kasd falan?

— Öyle bir esâsda bendeniz şimdiye kadar çalışmadım. Misâlini gösterirseniz kabûl ederim. Bendenizin hakkımda böyle bir zehâb hâsıl olmuşdur bilmem ki neden...

— Zehâb değil hakikatdir, bütün memleket biliyor; arkadan kolay kolay atarsınız, fakat cepheye gelince kaçarsınız.

— Sorulursa taayyün eder.

— Hâcet yok. Şimdi onları muhâkeme etmiyoruz; senin ne yapmak istediklerinin hepsi bizce, dünyaca malûm olmuşdur. Kim olduğunu sormaya ne hâcet?

— Bir vakit zât-ı âlînizin de en samîmî arkadaşı idim.

— Fakat ben hiçbir vakit senin gibi kör âlet olmadım. Hiçbir efendinin sevkine de ihtiyâc hissetmedim; ben dâimâ ben olarak yaşamışım ve öyle yaşayacağım, nihâyetine kadar da böyle yaşayacağım; îcâb etse idi daha fazla söylerdim. Fakat mevkiim müsâid değil.

— Bendeniz de kötü işlerle meşgul olmadım.

— Artık istemez, resmî bir mevkidir. Sen Terakkiperver Fırka ile olan münâsebetini söyle.

— Bendeniz Terakkiperver Fırka ile hiçbir münâsebetim yokdur; vâki olan teklîfleri kâmilen reddetdim ve karışmadım.

— Hiçbir işlerine karışmadın mı?

— Karışmadım.

— Seni aramadılar mı?

— Her ân ve zaman, daha son zamana kadar Terakkiperver Fırka'ya girmemi istediler, uğraşdılar. Fırka'nın İstanbul'da, Beyoğlu'nda vazîfesini verdiler, sonra Harput'da kâtib-i mesûllük teklîf etdiler. Tayîn etdiler. Harput mebûsluğu inhilâl etdiği vakit oraya gidip çalışmamı söylediler. Yani her ân ve zamanda Terakkiperver Fırka'ya girmem için râstladıkça çalışdılar, uğraşdılar, ben arzu etmedim, girmedim, çalışmadım.

— Sizinle en ziyâde meşgul olanlar kimlerdi?

— Heyet-i idâre meşgul oluyordu ki en ziyâde imzâsıyla yazı yazan Sabit Bey'dir. Sabit Bey'in imzâsıyla mektûblar alıyordum. Sonra Sabit Bey İstanbul'a geldikce dâimâ sitem ederdi. Şükrü Bey sitem ederdi, girmedin, ayıp etdin, diyorlardı. Niçin girmedin, şöyle yapacakdık, böyle edecekdik diye sitem yağdırırlardı.

— Ne olacakmış?

— Yani çalışacağız, ekseriyeti kazanacağız, hükûmeti kazanacağız, derlerdi. Rauf Bey de girmemeye çalışıyordu. Halet Bey de söyledi, hepsi söyledi.

— Şükrü Bey size nerelerde söyledi?

— Râst geldikce söylerdi.
— Râst geldiği yerleri söyle.
— Defter tutmadım.
— Fakat ifâdenize nazaran çok defa görüşdüğünüz anlaşılıyor.
— Musammem bir buluşmamız yokdur.
— Peki, Rauf Bey nerelerde söyledi?
— O da râst geldikce söylerdi.
— Onunla böyle teşkîlât yapma fikirleri üzerinde görüşmediniz mi?
— Niçin girmedin, beraber çalışır Fırka'yı ihyâ ederdik? Niçin ayrıldın, düşün de tekrar gel, dedi.
— Girdin de çıkdın mı idi?
— Hayır efendim.
— Hâlbuki Elaziz kâtibliğini kabûl etdiğine dâir onların evrâkı arasında bir kayıd var.
— Bendeniz kabûl etmedim.
— Erzurum Mebûs-ı sâbıkı Necati'nin kardeşini muvakkaten sizin yerinize göndermeye karar vermişler. Yani sizin vaziyetiniz tavazzuh edinceye kadar, o vekîl kalacakmış. Size o teklîfi kim gönderdi?
— Zannedersem Kara Vasıf Bey; evvelâ Kara Vasıf Bey'e bir mektûb yazmışdır.
— Kim yazmış?
— Görmediğim şeyi ne bileyim? Yalnız heyet-i idâresi Sabit Bey, Halet Bey, Şükrü Bey imiş.
— Yani Terakkiperver Fırka merkez-i umûmîsinin heyet-i idâresi mi yazmış?
— Evet.
— Kime?
— Vasıf Bey'e; Abdülkadir'e söyle, kabûl etsin ve gitsin, demişler.
— Fakat Elaziz'den yazılmış bir kâğıd vardır. Orada seni isteyenler kimlerdir?
— Bendenizin malûmâtım yokdur.
— Hacı Kaya ile Nuri Efendi ile münâsebetiniz yok mu?
— Hacı Kaya ile hiç mektûblaşmadım.

— Polatlı Halil ile nasılsınız?

— Mektûblaşırım. Fakat bir buçuk, iki seneden beri mektûblaşmıyoruz.

— Sabit size ne sûretle teklîf ediyordu?

— Harput vilâyetinde seni tanırlar. Orada bulundun, git teşkîlâtımızı orada tevsî et, dedi.

— Peki, siz bu teklîfleri nasıl oldu da ve niçin kabûl etmediniz?

— Beyefendi, bendeniz İttihad ve Terakki Cemiyeti fırka hâline girdikden sonra o fırkadan tekme yedim. Sonra Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ne girdim. Ötede beride memleketime, milletime çalışdım. Bu da fırka hâline geldikden sonra yine bendeniz zedelendim.

— Yani zedelendim demekden maksadınız, azledildiniz mi?

— Evet, hattâ zât-ı âlînize pekiyi hatırlatabilirim. Pekiyi ve pek samîmî görüşürken ve iltifâtınıza mazhar olurken, öyle zaman oldu ki İkinci Grub'dan addedildim. Ve benden selâm sabâh kesildi. Hâlbuki ben bir vâlî idim. Hükûmet'den gelen emir dâiresinde hareket eder ve herkese aynı çehre ile ve aynı samîmiyetle görünürdüm. Fakat aralarındaki ihtilâf şiddetlendikce ben zedelendim. Onun için fırkalara girmek istemiyorum. Girmemek azminde idim ve hâlen de girmiyordum.

— İzmit mebûsu Şükrü Bey'le birarada oturup konuşmadınız mı?

— Bir iki defa, zannederim Mesadet Hanı'nda, Kemâl Bey'in yazıhânesinde râst geldim, orada bana niçin girmiyorsun, diye söyledi.

— Kemâl Bey'in yanında mı?

— Değil efendim. Onların birçok odaları var, orada otururken olacak.

[Resmî zabıtlar: LXXII]*

Esbâk Ankara vâlîsi maslûb Abdülkadir, İstiklâl Mahkemesi huzûrunda mâzîdeki seyyiâtının hesâbını vermişdi.

Abdülkadir niçin saklanıyor? – Her gitdiği yerde polislerle karşı karşıya – Polisler Abdülkadir'i tanımıyorlar – Sultanahmed pazarında – Gazeteler ne yazıyor? – Ayasofya Camii içinde – Camiilerin büyüklüğünden istifâde – Firârînin ilk gecesi – Ertesi gün nerelerde gezmiş? – Maslûb Nail ile mülâkat – Nail Abdülkadir'in kalmasını istemiyor – Topkapı hâricinde bir mezâr taşı – Kurban sürüsü bekleyen şahs-ı mechûl – Çiflikde ne sûretle yerleşiyor? – Sandık içinde nakl-i mekân.

— Sizi başka bir odaya mı çağırdı?

— Hayır efendim. Diğer odalar boş değil, adamlar var. Tabîî, kâtibler vardı.

— Onlar böyle konuşduğunuzu işitdiler mi?

— Gizli kapaklı konuşmadık; çok vakit ayak üzeri tesâdüf eder konuşurduk. Bendeniz 29-30 numaraya gider gelirdim. Çok vakit merdivende Kemâl Bey'e de, Kemâl Bey'e gidenlere de râst gelirdim.

— Meselâ kimlere?

— Hatırlamıyorum.

— Boş odada görüşdüğünüzü hatırlıyorsunuz da Kemâl Bey'in yanında görüşdüklerinizi hatırlamıyorsunuz.

— Efendim, bendenize Şükrü Bey'le nerede konuşdunuz dediniz de onu arz ediyorum. Bütün konuşmalarımız tesâdüfîdir. Galata'da râst geldim. Sirkeci'de râst geldim. Şuradan buradan konuşur, ayrılırdık.

— Ziya Hurşid'le?

— Ziya Hurşid'i bendeniz bir seneden beri tanırım.

— Nerelerde görüşdünüz?

— Onunla da hiçbir yerde, yani musammem bir yerde görüşmedik. O da Sirkeci muhîtinde iş peşinde dolaşırdı. Birbirimize râst gelirdik. Meselâ Hüseyin Avni Bey'in yazıhânesinde, Salahaddin Bey'in yazıhânesinde, bazân Nafiz Bey'in yazıhânesine giderdim, orada râst gelirdim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1891, 12 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

— Demek onların yazıhânelerine gider gelirdin?

— Efendim, meselâ bir tütün meselesi... Onların yazıhânesine uğrardım; yani her hangi bir mesele için oraya gider, malûmât alırdım; meselâ bir afyon işi bulurum, afyon işiyle kimin meşgul olduğunu gider sorardım; Nafiz Bey meşgul olur, derler. Eski Canik mebûsu Nafiz Bey, oraya gider sorarım. Orada diğer bir arkadaşa tesâdüf ederim.

— Bu söylediklerin, karar esnâsında okuduğun gazeteleri söylüyorsun; meselâ afyon meselesini onlar söylemişdi, sen hakiketen görüşdüğün safahâtı söyle.

— Zât-ı âlîniz sordukca doğrusunu söylüyorum.

— Sen gazetelerde okuduklarını söylüyorsun.

— Efendim, afyon meselesine inanmazsanız, bendenizin evimde tabîî şimdi numûneleri mevcûddur. Eğer almadı ise emir buyurursanız gelir. Bendeniz bu işle alâkalanmışım.

— Siyâsî meseleleri kimlerle hasbihâl edersin?

— Bendeniz hiç kimse ile hasbihâl etmem. Yalnız hasbihâli dinlerim. Meselâ bir yazıhâneye giderim; meselâ iki üç arkadaş birbirleriyle dedikodu mâhiyetinde hasbihâl ediyorlar. Bendeniz de oturur onları dinlerim.

— Meselâ kimlerle, nerelerde böyle hasbihâl etdiniz?

— Dediğim gibi gezdiğim dolaşdığım yazıhâneler ki, Nafiz Bey'in, Hüseyin Avni Bey'in, Salahaddin Bey'in, Vasıf Bey'in yazıhânelerinde oturuyorum. Orada görüşülür.

— Kara Kemâl'in siyâsî akidesi nasıldır, bu Terakkiperver Fırka çıkmazdan evvel kendisini nasıl görürdünüz?

— Kara Kemâl'in akidesi hakkında bana bir şey söylediklerini hatırlamıyorum. Siz bendenizden iyi bilirsiniz. Efendi'nin ağzından etrâfındaki adamlar her şeyini çıkarırlar, kendileri bir şey çıkaramazlar.

— Yani Efendi'nin ilhâmâtını etrâfa işâa ederler diyorsun, öyle mi?

— Hayır efendim, kendi ağızlarından bir şey çıkarmazlar, hep Efendi'nin fikrini telkin ederler.

— Peki, onlardan ne dinliyorsun?

— Bir şey dinlemiyorum. Zât-ı âlîniz buyuruyorsunuz, gece gündüz, her saat, her vakit onların peşindesiniz, diyorsunuz, ben böyle

bir şey hatırlamıyorum. Şöyle konuşulmuşdur, böyle konuşulmuşdur, diye bir şey bilmiyorum. Şöyle konuşulmuşdur diye sorarsanız belki hatırlarım. Umûmî söylüyorsunuz da hatırlayamıyorum.

— Yani hiç siyâsî konuşmaz mıydınız?

— Efendim, hasbihâl etmek musammem, mukarrer ve vücûd bir esâs üzerine olur. Bir de var ki dedikodu mâhiyetindedir. Tabîr-i âmiyânesiyle lâklâkıyyât mesâbesinde görüşülen, konuşulan mânâlı mânâsız olur, bunlar hâiz-i ehemmiyet değildir. Asıl Zât-ı âlînizin buyurduğu musammemül-şekl mevcûd bir mesele üzerine görüşüldü buyuruyorsunuz, böyle bir şey görüşülmedi.

— Size Terakkiperver Fırka'nın Beyoğlu kâtibliğini kim teklîf etdi?

— İstanbul heyet-i idâresine buradan öyle yazılmış, ben de Hüseyin Avni Bey'den işitdim.

— Sizin Beyoğlu ile ne münâsebetiniz var ki teklîf etdiler?

— O münâsebeti onlar bilir. Bu işi bana bulaşdırmak için demek orayı hatırlarına getirmişler.

— Hafız Mehmed'le siyâsî hasbihâlinizi söyleyin.

— Hafız Mehmed avukatdır, bendeniz de ticâret peşinde dolaşırım, birçok mesâil-i hukukiyeye marûz kalırım; yani Ticâret Mahkemeleri'nde işlerim olursa o husûslarda kendisinden istîzânda bulunurum. Hattâ kendisine bir iki arzuhal de yazdırdım, mehâkim-i âidesine mürâcaatda bulundum. Kendisiyle bu meseleleri görüşürüz. Bazân çok yorulurdum, yazıhânesini açık bulur, orada otururum. Onun yazıhânesi hiç boş bulunmaz; mebûs olsun, dâvâ takib edenler de bulunurdu.

— Siyâsî olarak ne konuşurdunuz?

— Musammem bir şeyimiz yok.

— Gayr-i musammem?

— O kendi hâlinden derd yanardı, işsizlikden bahsederdi, fakr u zarûretden derd yanardı.

— Siz ne vakit firâr etdiniz?

— Bendeniz tarihini tabîî bilmiyorum. Polislerin beni aradıklarına muttali oldum. Birâderimin evinin kapısında polislerin bulunduğunu gördüm; bir müddet göze görünmeyeyim, işin esâs ve hakikati nedir diye anlayayım, diyerek saklandım.

— Polisler sizi hangi gün aramış?

— Tarihini iyi bilmiyorum.

— Şükrü Bey'in tevkif edildiğini ne vakit haber aldınız?

— Şükrü Bey'in tevkif edildiğini gazetelerde gördüğümü hatırlıyorum.

— Tevkifinden bir yâhûd iki gün evvel görüşdünüz mü?

— Kaç gün evvel görüşdüğümü hatırlamıyorum, fakat ara sıra râst geliyordum. Bendeniz 17 yâhûd 27 Haziran'da...

— 17 Haziran'da...

— Evet, o gün polisleri kapımın önünde gördüm. Evime uğramadım.

— Yani tahmînen Şükrü Bey'in tevkif edildiğinden kaç gün sonra olabilir?

— Şükrü Bey'in hangi gün, hangi saat tevkif edildiğini bilmiyorum ki Beyefendi.

— Nasıl bilmiyorsun? Sû-i kasd meselesi için Dâhiliye vekîlinin gazetelerde beyânâtı neşredildikden kaç gün sonra kaçdın?

— Evimin kapısında polislerin beklediğini gördüğüm gün, Anadolu Ajansı'nın gazetelerde teblîgatı vardı.

— O gün sizde gaybûbet etdiniz öyle mi?

— Evet, bir müddet göze görünmemeyi düşündüm.

— Siz gaybûbetinizden bir gün evvel mi Kara Kemâl ile görüşdünüz?

— Zannetmiyorum ve hatırlamıyorum, eğer hatırlatırsanız görüşüp görüşmediğimi arz ederim.

— Şükrü Bey ile kaç gün evvel ve nerede görüşdünüz?

— Kaç gün evvel ve nerede görüşdüğümüzü hatırlayamıyorum.

— Nail Bey'le?

— Nail Bey'in yazıhânesine bir su meselesi için gitdim. Fakat kaç gün evvel gitdiğimi hatırlayamıyorum.

— Lazistan mebûs-ı sâbıkı Abidin Bey'e nerede râst geldiniz?

— Kim efendim?

— Doktor Abidin Bey?

— Hiç râst gelmedim efendim.

— Nail'in bir ifâdesi vardır. Siz ona gûyâ söylemişsiniz. Nuruosmaniye semtinde görüşmüşsünüz. O Şükrü'ye söylemiş, Şükrü de Nail'e söylemiş.

— Bir kerre Abidin'in İstanbul'da olduğunu zannetmiyorum ve râst gelmedim.

— Şu hâlde Nail sizin nerede olduğunuzu başka sûretle biliyor. Abidin'in ifâdesi ise, evine gitmiş, kızına, hidmetcisine falan sizden bahsetmiş, Abdülkadir size gelecek demiş.

— Bendeniz Abidin ile görüşmedim.

— Firâr edeceğini kimlere haber verdin?

— Hiç kimseye.

— Kardaşlarına?

— Katiyyen. Esâsen görüşmedim, sonra firâr edeceğimi söylersem iş gizli kalmaz; o gün öğleden sonra evimin kapısında polisleri gördüm, tagayyüb etdim.

— Ne zaman geldiniz?

— Sabâha karşı geldim, saat dört beş idi.

— O zamâna kadar nerelerde idin?

— Beyoğlu tarafında gezdim.

— Ne tarafda gezdin, söyle.

— Beyoğlu'nda gezen nerede gezer?

— Nerede oturdun?

— Moskova pastahânesinde oturdum.

— Hangi saatde?

— Ne bileyim?

— Ondan sonra nereye gitdin?

— Bazı evlere girdim.

— Sonra?

— Sonra geç vakit evime geldim.

— Her vakit evinize böyle geç vakit mi geliyordunuz?

— Bekâr olduğum ve evde beni bekleyen olmadığı için çok vakit geç gelirdim. Evde dâimâ o çocuk vardır. Beyoğlu'nda terzihâneye gider, akşam gelir, sabâh gider, evde dâimâ o çocuk yatar.

— Eve gelince doğrudan doğruya girebilir mi?

— Ayrı anahtarlar vardır, girer.

— Senin?

— Benim de var.

— Sende anahtar bulmadık ama?

— O vakit atdım efendim.

— Tanıdığın kimselerden kime tesâdüf etdin?

— Hiç kimseye tesâdüf etmedim.

— İstanbul gibi kalabalık yerde gezilir de hiç kimseye tesâdüf edilmez olur mu?

— Mükellef yerlerde oturmadım, Moskova pastahânesinde oturdum. Galatasaray'ın karşısında bir pastahâne var, orada oturdum, sabâh oldu geldim.

— Beyoğlu'nda gündüzleri falan nerede oturursun?

— Beyoğlu'nda gündüzleri çok gezmem Beyefendi.

— Geceleri?

— Kanûn-ı Esâsî kırâathânesinde oturuyorum. Taksim'deki kahvelerde oturuyorum. Esâsen bendeniz çok oturmam, oturursam rûhum sıkılır.

— Ekseriyâ sana kimler ayak arkadaşı olur?

— Kime râst gelirse görüşürüz.

— Tanıdıklarınızdan kime tesâdüf etdiniz, isim söyle.

— Kimi söyleyeyim Beyefendi? Zât-ı âlîniz bir yere çıkdığınız vakit falana râst geleceğim, falanı göreceğim diye düşünür müsünüz? Bir tesâdüf birisini râstgetirir, selâmlaşır, görüşür, ayrılırız. Benim hemân bir adamla gezdiğim enderdir.

— Ardahan Hilmi ile münâsebetiniz nasıldır?

— Onunla görüşdüğümüz zamanlar râst geldikce, Zât-ı âlîniz de bilirsiniz, arkadaşlığımız vardır.

— Son günlerde çok berabersiniz.

— Sonu evveli yok, râst geldikce dolaşırız. Gelsem, mazhar-ı iltifât olursam sizinle de görüşürüm.

— Pekâlâ o gün polisleri gördün, sonra nerelere gitdin?

— Oradan Sultanahmed'e gitdim, Ayasofya Camii'nin avlusunda gezdim, büyük parkda dolaşdım.

— Polisleri gördün, döndün, hangi yolu takib etdin?

— Küçük parka doğru.

— Doğru yolu mu takib etdin?

— Zâten eğri yol yokdur ki...

— Yani tramvay yolunda mı gitdin?

— Tabîî. Ondan sonra büyük birâderimin evine gitdim, orada da polisi gördüm, sonra Küçük Ayasofya'dan çıkdım.

— Polislerin seni arayacağını tamâmen tahmîn ediyorsun ki görür görmez seni aradıklarını zannediyorsun.

— Efendim, artık kapının önünde polis durur da anlamaz olur muyum? Ondan sonra arz etdiğim gibi o evlerin önünde de polisleri gördüm. Demek bunlar beni arıyorlar. Bir kerre işin esâsını anlayayım diye parkların olduğu semtlere gitdim. Orada bir gazete aldım. Sonra Sultanahmed, Ayasofya camilerinde, büyük parkda epey vakit geçirdim.

— Demek camiide saklanmayı müsâid buldun. Peki, camiiye halk gelmez mi?

— Malûm-ı âlîniz camiler büyükdür. Bir tarafında namaz kılınırsa öbür tarafı boş kalır.

— Bir kerre kapında polis görmüş, savuşmuş değilsin. Şükrü Bey'in tevkifini işidir işitmez savuşdun. Hakikat budur.

— Hakikat arz etdiğim gibidir.

— Sonra?

— Gülhane parka gitdim, akşam oldu. Yine camiilere doğru çıkdım, oralarda vakit geçirdim.

— Oralarda polis sizi görmüyor muydu?

— Hayır efendim. Esâsen polis beni tanımaz, çünkü ben öteden beri alâyişle yaşamış bir adam değilim. Beni kimse tanımaz. Gezdim, dolaşdım, akşam oldu. Sonra Sirkeci'nin Salkımsöğüd tarafına gitdim, yemek yedim.

— Nerede yediniz?

— Sirkeci'nin Salkımsöğüd havâlîsinde yemek yedim.

— Hangi lokantada?

— Semtinin ismini bile bilmem; Şahinpaşa otelinin civârında alelâde aşçılara girdim, sonra yıkanayım diye Hocapaşa hamâmına gitdim yıkandım, sabâh oldu.

— Orada mı yatdın?

— Zâten yıkanıncaya kadar sabâh oldu. Kalkdım oradan Kumkapı, Yenikapı taraflarına gitdim. Orada deniz kenarında dolaşdım.

— Firâra geçdiğin vakit üzerinde neyin vardı?

— Para olarak mı?

— Para ve silâh olarak?

— Silâh olarak bir şey yokdu; para olarak 110-120 lira kadar param vardı.

— Silâh taşımaz mısın?

— Hayır.

— Başka neyin vardı?

— Bir de saatim vardı.

— Sonra?

— Sonra oralarda biraz vakit geçirdim. Sonra yine deniz kenarlarından Sultanahmed, Ayasofya semtlerine geldim. Orada biraz vakit geçirdikden sonra Beyoğlu tarafına çıkdım.

— Nereden?

— Köprüyü geçerek.

— Nasıl olur, polisler seni tanımaz mı?

— Tanımadılar efendim.

— Yürüyerek mi, otomobil ile mi?

— Yürüyerek geçdim. Sonra o geceyi karşı tarafda Konstantinopl otelinde geçirdim. Ertesi günü Kasımpaşa'dan Hasköy taraflarına geçdim. Akşam oldu Balat tarafına geçdim. Sonra hâlâ polislerin olduğunu öğrendim. O gece bayram gecesi idi.

— Birinci bayram gecesi mi idi?

— Evet efendim, oradan Nail Bey'in evine gitdim. Birkaç saat orada kaldım. Oradan çıkdım. Fatih'e gitdim, Fatih'den çıkdım, Derviş Bey'in çiftliğine gitdim.

— Nail Bey'in evinde kimler vardı?

— Kimse yokdu. Çocukları vardı. Kendisiyle âilesi yokdu, bir yere misâfir gitmişlerdi. Bir iki saat kaldım. Kendisi geldi, bir mikdâr oturduk.

— Bu firâr meselesini, tertîbâtı, takibâtı falan nasıl konuşdunuz?

— Hiçbir şey konuşmadık, yalnız kalmayı düşündük. Onlar korku gösterdiler. Bendeniz de kalmadım, çıkdım. Ve arz etdiğim yere gitdim.

— Nail Bey'in evine kaçda geldin? Kaçda çıkdın?

— Gündüz gelmedim. Gece saat dokuz, on vardı.

— Kaça kadar oturdun?

— Zannederim bir buçuk, iki saat kadar oturdum.

— Yemek yedin mi?

— Hayır.

— Nail Bey saat kaçda geldi?

— Sonradan geldi. Öğleden sonra yarım saat kadar oturdum ya oturmadım, kalkdım gitdim.

— Abidin'in söylediği şimdi anlaşıldı. Nail'in yanında hidmetci bir delikanlı varmış. Onunla görüşmedin mi?

— Hayır.

— Orada kalmak istediniz, fakat bırakmadılar değil mi?

— Evet, kalmak istedim, fakat korku gösterdi. Bendeniz de çıkdım.

— Oradan nereye gitdiniz?

— Oradan sur hâricine çıkdım. Derviş Bey'in çiftliği hatırıma geldi. Oraya gitdim ve kaldım.

— Hangi tarîkle gitdin?

— Fatih tarîkiyle Edirnekapı'ya çıkdım, orada ay aydınlığı kapatdı; kapının hâricinde biraz oturdum, sonra bir südçü geçiyordu, südçüye Halkalı'ya nereden gidilir, diye sordum.

— Çiftliğin ismi Halkalı mı?

— Hayır efendim. Esâsen ismini bilmiyorum. Oralarda olduğunu biliyorum, sorarım diye yola çıkmışdım. Sonra oraya Topkapı'dan gidilir, dediler. Ortalığın ağarmasını bekledim, ortalık ağardı, yolu tutdum gitdim.

— Çiftliği eskiden biliyor mu idin?

— Hayır.

— İsmi nedir?

— Sonra öğrendim, Pandaniçe'dir. Pandaniçe Halkalı köyünün yakınındadır.

— Evvelden gitmedin demek?

— Hiç gitmedim.

— Nasıl buldun?

— Çok uzak değil.

— Saat kaçda vardın?

— Güneş doğmuşdu, namaz zamanı bitmek üzereydi.

— Derviş ile münâsebetin nedir?

— Hakikî bir münâsebetimiz yokdur, o zâten son zamanlarda serâpâ çiftçilik hayâtıyla vakit geçiriyordu.

— Polis, jandarma kimseye râst gelmedin mi?

— Yolda iki jandarmaya râst geldim, karanlıkda bir mezâr taşı üzerinde oturuyordum. Kimdir o, dedi. Ben de kalkdım ve benim, dedim. Sen kimsin, dedi. Kurban davarlarımız geliyor, onları bekliyorum, dedim. O gün bayramın birinci gecesi idi.

— Yani Nail Bey'e bayramın birinci gecesi uğradın, çiftlikde kimi buldun?

— Derviş Bey'i buldum. Ona, beni arıyorlar, dedim. Evvelce böyle aradılar, sonra berâet etdim. Bunda da mutlaka berâet edeceğim, birkaç gün burada kalayım diye ricâ etdim. O da şefâat etdi kaldım.

— Kaç gün kaldın?

— On, onbeş, yirmi gün kaldım.

— Orada nasıl vakit geçiriyordun?

— Hiç, bir odada oturuyordum.

— Orada taharriyât olmadı mı?

— Bendeniz orada iken olmadı.

— Sonra neden tebdîl-i mevkiye lüzûm hissetdin?

— Çiftlikde münâsib bir oda yokdu. Ahırın bir tarafını oda hâline ifrâğ etdim. Orada oturuyordum. Daha râhat oturmak istiyordum. Ayrı bir ev tutdum.

— Nerede tutdunuz?

— Bakırköyü'nde.

— Evi kim tutdu?

— Derviş Bey'in baldızı vâsıtasıyla tutduk.

— Onun baldızı orada mı oturuyor?

— Misâfireten çiftlikde idi.

— Orada dâimî olarak başka kim vardı?

— Derviş Bey, familyası, baldızı ve kayın vâlidesi vardı, sonra bir başka ev daha vardı, orada Arablar falan vardı.

— Hidmetkârlar falan var mıydı?

— Vardı efendim, isimlerini bilmiyorum.

— Onlarla da temâsa geliyor mu idin?

— Hayır.

— Derviş Bey'in familyası ile görüşüyor muydun?

— Onlar hakikati bilmiyorlardı.

— Baldızı Seher Hanım?

— Belki onlara Derviş Bey söylemişdir. Fakat bendeniz onlarla esâsa dâir bir şey konuşmadım.

— Küçük Bağlar'da ev kimin nâmına tutuldu?

— Kontratoyu görmedim, ama ya baldızı veya Derviş Bey nâmına tutuldu.

— Kirasını kim verecekdi?

— İki aylığını ben verdim.
— Kaça tutdunuz?
— On beşe.
— Parayı Derviş Bey'e mi verdin, hanıma mı?
— Hanıma verdim zannediyorum.
— Evin eşyâsı falan?
— Çiflikden götürecekdik.
— Seher Hanım orada mı yatıyordu?
— Evet.
— Evvelâ o gitdi, sonra sen mi gitdin?
— Evet.
— Çiftlikden oraya nasıl gitdin?
— Eşyâ nakledildi. O esnâda arabanın üzerinde bendeniz de gitdim.
— Bir sandık meselesi var, nasıl o?
— Büyük bir sandık vardı, sandığın içinde eve gitdim.
— O evde kaç gün kaldınız?
— Tarihini bilmiyorum, İğneada'ya gitdiğim tarihe kadar, kırk, kırk beş gün kadar kaldım.
— Pekâlâ, o Seher Hanım dâimâ o evde mi bulunurdu?
— Bendeniz orada bulunduğum zaman o da evde bulunurdu.
— Hidmetinize kim bakardı?
— Ben bakardım, o da yardım ederdi.
— Yiyecek içeceği ne sûretle tedârik ederdin?
— Kendisi gider alırdı. Sonra çiftliğin bir adamı vardı, o alıyordu.
— Adı ne?
— Yusuf.
— Masrafı kim yapardı?
— Bir parça ben vermişdim.
— Kaç lira kadar?
— Zannederim yirmi beş, otuz lira kadar.
— Yirmi beş, otuz lira ile nasıl idâre olunur?
— Kendilerinin de şeyi vardı. Her hâlde ben yirmi beş, otuz lira verdim. Sonra bir aylık daha verdim.
— Ne kadar vermiş oldun?
— 45 lira, üç aylık.
— Bu kadar mı?
— Öyle hatırlıyorum.

[Resmî zabıtlar: LXXIII]*

Esbâk Ankara vâlîsi maslûb Abdülkadir, İstiklâl Mahkemesi huzûrunda mâzîdeki seyyiâtının hesâbını vermişdi.

Abdülkadir İstanbul'dan nasıl kaçıyor? – Eğer tanıdık biri olsa imiş kalacakmış – Gece yürüyüşleri – Hiçbir tarafda tanınmıyor – Bir jandarmanın refâkatinde – Jandarmayı da öldürebilirmiş – Sû-i kasdcilarla olan münâsebeti – Ziya Hurşid'le neler konuşurlarmış? – Sû-i kasd meselesini ona açmamışlar – Terakkiperver Fırka mevki-i iktidâra geçmek için – Abdülkadir niçin Fırka'ya girmiyor? – Ziya Hurşid'in garezi mi var? – Sarı Efe Edib'le selâmlaşmıyormuş – Maslûb Şükrü ve Ziya Hurşid'le bira içiyorlar.

— Çiftlikde başka masrafın olur muydu? Sigara falan?
— Hayır, sigara içmem.
— Bu Seher Hanım kimdir?
— Derviş Bey'in baldızıdır.
— Diğer sûretle kimdir?
— Diğer sûretle orada öğrendim ki Enver Paşa'nın sultanının hemşîre-i maneviyesi imiş, öyle diyordu.
— Zevci kim imiş?
— Mustafa Natık Paşa imiş.
— Yüzellilikler'den?
— Evet.
— Çocuğu yok mu?
— Yok.
— Orada bulunduğun müddetce kimlerle görüşdün?
— Derviş Bey ve Yusuf Efendi ile.
— Derviş Bey İstanbul taraflarına gidip malûmât getiriyor muydu?
— Hayır.
— İstanbul'a gidiyor muydu?
— Gider gelirdi ama işe yarar bir haber getirmezdi!
— Gazete muntazaman geliyor muydu?

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1892, 13 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

— Muntazaman gelmiyordu.

— Dâvâyı takib ediyordunuz?

— Hemân etmedim gibi.

— Size gıyâbî idâm kararı verildiğini nereden haber aldınız?

— Ya çiflikde ya evde. Tarihini iyice hatırlamıyorum. Tesbît edilirse tarihi meydana çıkar.

— Peki, size idâm hükmü verildikden sonra olduğunuz yerde kaldınız mı?

— Kaldım.

— Peki ne olacakdı?

— Bit-tabiî serî bir hüküm verildi, bendeniz kendi kendime düşündüm. Her hâlde bir zaman gelecek, iş tamâmıyla tahakkuk edecek...

— O hükümden vazgeçecekler, öyle mi?

— Hayır efendim, işi daha ziyâde tevsî ve tahkik edecekler, benim için de o zaman halâs imkânı olacak ve belki çıkarım diye düşündüm.

— Yerinizden nasıl oynadınız ve kaçdınız?

— Çiftliği aramışlar, Derviş Bey'i götürmüşler, bana da Yusuf haber getirdi. Artık kendi başımın çâresine bakmamı Yusuf bana söyledi. Bendeniz de düşündüm ve köyler içine gitdim.

— Sizin çiftlik muhîtinde su alışverişine âid bir işiniz, bir vaziyetiniz var mı?

— Hayır, öyle bir şey yok.

— Yani bir tarafdan Nail Bey'le bir su işi yapıyordunuz?

— Evet.

— Orada öyle bir işiniz var?

— Hayır efendim, öyle bir şey yok.

— Yani bu Derviş Bey'in çiftliğine gitmeyi siz Nail Bey'le beraber tesbît etdiniz ve bu sûretle gitdiniz.

— Hayır efendim, kendi kendime gitdim.

— Siz Seher Hanım'la otururken Derviş Bey yanınıza geldi mi?

— Bir kerre geldi.

— Bulgaristan'a gitmek fikri Derviş Bey'in tutulmasıyla beraber mi doğdu?

— Bendeniz tahaffuz edecek bir yer arıyordum. Tahaffuzu nerede bulursam orada bir müddet tabîî barınacakdım. Bu gayede bulunuyordum. Oradan kalkdım. Makrıköyü'nden biraz uzaklaşayım, dedim. Köylere gitdim ve eğer bir tanıdığa râst gelse idim, kabûl olunsa idim, kalacakdım.

— Siz Yusuf'dan Derviş Bey'in tevkif edildiğini saat kaçda haber aldınız?

— Sabâha karşı haber aldım.

— Yusuf sûret-i mahsûsada mı geldi de haber verdi?

— Hayır efendim, süd getiriyormuş.

— Jandarmaları kandırdı, geldi, sana haber verdi. O evden derhâl kırlara savuşabilmek müsâid midir?

— Zâten ev kırlara yakındır, bendeniz oradan çıkdım, karanlık idi, ortalık ağarıp göz gözü görmeye başladığı zaman Ayastefanos caddesiyle Safraköyü'ne doğru gitdim.

— Orada tanıdığın yok mu?

— Hayır.

— Cafer'in orada olduğunu bilmiyor musun?

— Hayır, esâsen bendenizin Safraköyü'nden çok evvel geçdim.

— İyi ya erken olsun, uğradın, tanıdıklarına tesâdüf etseydin kalacakdım diyorsun?

— Bilmiyorum.

— Hâlbuki Derviş'in bir ifâdesi var. Siz onunla görüşdüğünüzde değil öyle tahaffuz etmek, beni Bulgaristan'a veya Yunanistan'a kaçır demişsin.

— Arz etdim ya, tahaffuz edilecek bir mahall arıyordum. Benim için gaye tahaffuz edilecek bir mahalldir. O sözler aramızda geçmedi değil. Geçdi, fakat benim için tek başıma gitmek, kolay değildi. Hasseten param da yokdu.

— Demin dedin ki vaziyetim tavazzuh edinceye kadar saklanacakdım. Senin aleyhinde gıyâbî hüküm verilmeden falan niçin firâr ediyorsun, teslîm olmuyorsun?

— İlk defa arz etdim.

— Onu dinledik, ifâdende mantık yokdur.

— On, on beş gün içinde zannederim mahkûmiyet oldu. Mahkûmiyet oldukdan sonra benim gelmem daha ziyâde güçleşdi.

Gıyâbî mahkûmiyetlerin bilâhire vicâhî bir vaziyete düşünce tekrar muhâkeme edilmeyi, buraya gelirken yolda öğrendim. Onu da bilmiyordum.

— Pekâlâ bundan evvel birkaç defa vâsi tevkifât yapıldı. Tarîkat-ı Salâhiye meselelerinden dolayı falan. Sonra İsmail Hakkı meselesinden birçok adamlar tevkif edildi. O zamanlar sana dokunan olmadı mı?

— Bu Kasap Osman meselesinde tarassud edildim.

— Kaçdın mı?

— Firâr etmedim, her hâlde serbest de değildim, müteyakkız bulunuyordum.

— Şu hâlde ya şuûrunuzda noksânlık var, yâhûd memleketin kanûnlarına karşı bir husûmetin var. Sen şahsından emîn olsan, gelir teslîm olur, kanûnen kendini müdâfaa edersin, dağdan dağa, kırdan kıra kaçmazsın?

— Bendeniz sebebini arz etdim.

— Sebeb hiç makul değil.

— Kendi muhâkememce böyle düşünüyordum ve böyle bir korku ve endişe dolayısıyla İstiklâl Mahkemesi'nden müctenib bulunuyordum.

— On dakika istirâhât etmek üzere celseyi tatîl ediyorum.

İkinci Celse

— Sonra nerelere uğradın? Nasıl tutuldun, oraya kadar olan vaziyeti anlat.

— Safraköyü'ne vardım, oradan Halkalı'ya gitdim. Oradan da Şamlılara, Şamlılardan Akpeyker çiftliği, Yassı Peyker, Yasören, Kızılcaköy, Çanakçı'ya gitdim, birinci konak budur.

— O gün gündüz mütemâdiyen yürüdünüz mü?

— Evet, Çatalca hatt-ı müdâfaası esnâsında bir müddet oralarda muhârebelerde bulundum, biraz malûmâtım vardır.

— Sonra?

— Gece Çanakçı'da kaldım.

— Köyde mi?

— Hâricde, biraz ayaklarım acımışdı, aynı zamanda orman içine giriyordu, orman içinde yol tutmak çok müşkil idi, köy kenarında bir mekareciye râst geldim, tutdum. Oradan Karacaköy, Podimar, Çilinkos çiftliğine gitdim.

— Mekareyi nasıl tutdun, para ile mi tutdun?

— Para ile.

— Bargir miydi?

— Evet.

— Kaç kuruşa?

— Dört, beş liraya.

— Seni nereye kadar götürecekdi?

— Çilinkos'a.

— Podimar'da kaldın mı?

— Podimar'da kalmadım.

— Köye uğradın mı?

— Uğradım.

— Bu köylerde jandarma karakolu vardır, görmediler mi? Karaköy'ün de vardır.

— Vardır, fakat görmediler. Köyün içinden geçdim, bana bir şey diyen olmadı.

— Sonra?

— Podimar'dan Çilinkos'a vardım. Gece orada kaldım.

— Orada tanıdığın kimse var mı?

— Hayır.

— Çilinkos'u evvelden bilir miydin?

— Hayır, orada Hayri Bey eskiden otururmuş, fakat gitmedim.

— Sonra?

— Midye'ye gitdim. Orada Çilinkos'daki mekareyi bırakdım. Bir merkepci tutdum.

— Midye'ye yaya mı gitdin?

— Hayır, o bargirle gitdim.

— Şimdi artık Bulgaristan'a gidiyorsun değil mi?

— Hayır, Çilinkos'da tanıdığım kimse olsaydı kalacakdım.

— Hâlbuki onların ifâdesine nazaran sen kalmak istememişsin. Çiftlikde yatmak bile istememişsin. Onlar ricâ etmişler, çiftlik müdîri Almanın muvâfakatı olmayınca bargir veremeyiz, demişler.

— Hayır efendim, adamları gözümün önünden geçirdim, tanıdığım adam görmedim, kalmadım.

— Orman müfettişiyim, dedin?

— Ormancıyım, dedim. Oradan tutduğum bir mekare ile Midye'ye kadar gitdim. Orada dört beş saat kadar kaldım.

— Kasabaya girdin mi?

— Girdim.

— Kasabaya nasıl girersin, belki kenarda, medhâlde bir kahvede falan oturmuşsundur.

— Hayır, zâten küçük bir yerdir. Girdim, ekmek aldım. Orada sur var, surun yanında güzel bir yer var, orada oturdum. Bir merkepci buldum, o merkepci ile İğneada istikametine gitdim. Zâten akşam serin olmuşdu. İki, üç saat uzakda bir kömür ocağında kaldım. Ertesi günü aynı merkepci ile İğneada'ya gitdim. Ahâlî orada evvelki yerlerde olduğu gibi yapmadı. Birbiriyle görüşerek konuşarak beni göstermeye başladı.

— Demek köyün içerisine girdin?

— Evet, birisi gitmiş jandarmaya haber vermiş esâsen tek bir jandarma varmış, o geldi.

— Siz bir yere oturdunuz mu?

— Hayır oturmadım. Henüz yeni dâhil oluyordum.

— Merkepciyi ne yapdın?

— Onu bırakdım gitdi. Köyün içerisine dâhil oldum, ahâlî birbiriyle görüşerek, birbirine bakışıyorlardı, nihâyet jandarmaya haber verdiler, jandarma geldi. Benden vesîka sordu. Vesîkam yokdu. Geliniz ifâdenizi alayım, dedi. Gitdim. Bu sûretle yakalanmış oldum.

— Hüviyetinizi ifâdenizde niçin sakladınız?

— Sakladığımın sebebi sessiz şamatasız gideceğim yere gitmek maksadıyladır.

— Ne demek?

— Kendimi İbrahim Nazif dedim. Abdülkadir demedim. Abdülkadir deseydim birçok muhâbere falan olacakdı. Hâlbuki bendeniz tek bir jandarma ile Demirci'ye geldim. Oradan yine tek bir jandarma ile Serkin köyüne geldim. Serkin köyünden yine tek bir jandarma ile hattâ kelepçesiz falan Vize'ye geldim. Eğer kendime Abdülkadir dese idim fevkalâde muhâfaza ile getireceklerdi.

— Yani senin Abdülkadir olduğunu anlamadılar mı?

— Vize'ye kadar anlamadılar. Vize'de şübhelendiler ve sonra Kırklareli'nde şübhelendiler ve anladılar.

— İğneada'dan nereye gitdin?

— İğneada'dan kazâ merkezi Demirci köyüne gitdim. Demirci köyünden nâhiye merkezi Serkin'e, Serkin'den kazâ merkezi Vize'ye geldim. Vize'de benim Abdülkadir olduğumdan şübhe etdiler. Sonra kaim-makam, jandarma kumandanı, bir iki jandarma ile kalkdık. Evvelce tek bir jandarma ile gidiyordum. Oradan büyük bir külfetle götürdüler. Kırkareli'ne varınca orada verdiğim hüviyeti uzun uzadıya artık değişdirmeyeyim, dedim. Zâten ifâdemin sonunda demişdim ki ben İstanbulluyum, beni sâkin olduğum vilâyete gönderirseniz hüviyetim tahakkuk edecek ve hakkımda lâzım gelen muâmele yapılacakdır, dedim. Yani beni bırakın, ben falanım diye ısrâr etmedim. Sırf gerek kendimi, gerek onları külfete sokmamak maksadıyla öyle söyledim, hüviyetimi sakladım.

— Aferin! Son zamâna kadar hükûmetin lehinde hareket etmişsiniz. Jandarma devletin bir kuvve-i zâbıtasıdır. Sen de bir mücrim vaziyetindesin. Bir jandarma seni kelepçesiz filân getirebilir. Ondan da yine kendine bir hisse çıkarma.

— Siz öyle biliniz.

— Öyledir. İşte bir jandarma seni oraya kadar getirir.

— Efendim, başka sûretle düşünse idim belki gelmezdim.

— Başka sûretle nasıl?

— Efendim, geçmişdir, başınızı ağrıtmazsam arz edeyim.

— Söyle!

— İğneada'dan, Demirci köyünden Serkin köyüne gelinceye kadar geçdiğimiz yollar serâpâ balkan, serâpâ uçurum, serâpâ yalçın kayalıkdır. Hep keçi yollarından geliyorduk. Tek bir jandarma ile geliyordum, ekseriyâ elimde kelepçe olmuyordu, jandarmaya bir tekme vursam yuvarlanır giderdi.

— Yani elinde kelepçe vardı da jandarma mı çıkarıyordu?

— Evet, bendenize itimâd eder çıkarırdı. Tabîî bendeniz ona hıyânet etmek küçüklüğünü kabûl etmezdim. Ben istersem kendim yuvarlanır gider, buraya gelmezdim.

— Biz de öyle zannederdik. Fakat cânın pek tatlı imiş ki seksen kilometre yerden kaçdın.

— Seksen kilometreyi kendimi muhâfaza altına almak için yürümüş oldum.

— Onun ikisi de birdir.

— Nasıl kabûl ederseniz.

— Ziya Hurşid'le olan münâsebetinizi söyleyin.

— Herkesle münâsebetim nasılsa onunla da öyledir.

— Kaç defa ve nerelerde görüşdün?

— Ziya Hurşid'le kaç defa ve nerelerde görüşdüğümü tesbît etmedim. Fakat İstanbul'da o da ekmek peşinde gezer. Bendeniz de iş peşinde gezerim. Piyasa yeri de Sirkeci'dir. Sirkeci'de bazân yazıhânelerde râst geliriz, bu sûretle görüşürüz. Yoksa musammem bir buluşmamız yokdur.

— Sarayburnu parkında buluşduğunuzu kabûl ediyor musunuz?

— Musammem buluşmamız yokdur.

— Tesâdüfî?

— Sarayburnu parkında tesâdüfî buluşduğumuzu pek hatırlayamıyorum.

— Şükrü Bey, Ziya Hurşid ve siz, Bulgar çarşısında, Nis bahçesinde görüşüp konuşdunuz mu?

— Musammem buluşmak değildir. Dün sordunuz, arz etdim. Bugün de hakikati arz ederim ki o buluşmak musammem bir buluşma değildir; ben Şişli'de bir âileyi ziyârete gitmişdim.

— Hangi âileyi?

— Hayâti Bey'in hemşîresini ve eniştesini –ki ismi Osman Bey'dir– Ankara'dan tanırım, İstanbul'da da birbirimizi ziyâret eder görüşürdük. Şişli'de otururlar, o gün yine onları ziyârete gitmişdim. Evde kendilerini bulamadım, tramvaya binmek üzere idim, o sırada Şükrü Bey'le Ziya Hurşid'e râst geldim, bana doğru geldiler. Selâmlaşdık, gel gidelim, dediler. Nereye, dedim. Gel gidelim, memnûn olursun, dediler. Bira ısmarlayacak mısın diye lâtife etdim. Gel içeriz, dediler. Gitdim, Bulgar çarşısındaki bahçeye girdik. O bahçeye bendeniz evvelce ya girmişdim veya girmemişdim; iki şişe bira ısmarladılar, içdik, bir saat kadar oturduk kalkdık.

— Ne konuşdunuz?

— Bence musammem bir şey yokdu. Fakat havâiyatdan, bahçenin mâzîsinden, hâlinden, işgal zamanındaki maceradan ve sâireden bahsolundu. Aynı zamanda yine Terakkiperver Fırka'dan, benim Terakkiperver Fırka'ya girmediğimden ve sâireden bahsetdiler. Bu ve buna mümâsil şeyler konuşuldu.

— Terakkiperver Fırka meselesini Ziya Hurşid benimsiyor muydu?

— O da çok vakit için girmedik falan, derdi. Kendisi Terakkiperver Fırka'nın Samsun mümessili imiş zannederim.

— Tamâm! Peki gaye ve yapılacak iş itibârıyla ne konuşdunuz? Onların nokta-i nazarı ne idi?

— Terakkiperver Fırka'nın ihyâsına, muvaffakıyâtına birlikde çalışmak. Bunu dâimâ söylerdi.

— Sû-i kasd meselesine doğru kimlerle ne konuşdun?

— Bendeniz bu husûsda kimse ile konuşmadım.

— Sûret-i umûmiyede kimlerde bu husûsa dâir arzu vardı?

— Efendim, falan falan saatde böyle bir şey yapılacakdır diye kimseden bir şey işitmedim. Ancak Terakkiperver Fırka kazanmak için, yani mevkii elde edebilmek için her vesîleden istifâde ederek çalışacakdır. Her tarafda adamları vardır. Bunlar mevki elde edecekler. Sen niçin akılsızlık ediyorsun, kenarda kalıyorsun, derlerdi.

— Kimler söylerdi?

— Terakkiperver mebûsların ekserisi.

— İsim söyle!

— Sabit Bey, Faik Bey, Halet Bey, Şükrü Bey, bunlar söylerdi, mebûs olmayanlardan da söyleyen olurdu.

— Meselâ kimler?

— İstanbul heyet-i idâresinde bulunan zevât söylerdi.

— Yani mevki-i iktidârı elde etmek için bir şey yapmalı diye mi?

— Hayır, mevki-i iktidârı elde edeceğiz, milletin ekserisi bizimle beraberdir. Her tarafda teşkîlât yapacağız. Müsâid fırsat zuhûr edecekdir. Biz mevki elde edeceğiz, diye söylerlerdi.

— Ben size sû-i kasda tarafdâr olanları sordum, husûsî ve umûmî buna kimler tarafdârdı? Bunlar sana bu sözlerle sû-i kasd yaparız mı demek istiyorlardı?

— Efendim; sû-i kasda tarafdâr olanlar sû-i kasda âmil olanlardır. Bendeniz sû-i kasde iştirâk etmiş değilim ki bana bu sırrı açmış olsunlar; bunlar çalışacağız, halk bize müsâiddir, hükûmeti elde edeceğiz, onun için sen neden uzakda bulunuyorsun, hâricde kalıyorsun, diyorlardı.

— Birçok Terakkiperver mebûslar söyledi, dedin, fakat saya saya dört kişi saydın; başka daha kimlerle bu husûsda konuşuyordun?

— Hepsi de Terakkiperver Fırka'ya girmediğimden dolayı bana sitem ediyorlardı.

— Anladık! Gazeteleri okudun; Faik Bey, Sabit Bey, Halet Bey yapılmak istenilen habâsetin içyüzünü bize, millete karşı ifâde etdiler. Onun için hep onları söylüyorsun, asıl konuşanları söyle.

— Halet, Sabit ve Şükrü beylerin fikirleri birbirinden ayrı değildir. Çünkü onlar yekpâre bir hâlde çalışıyorlardı.

— Anlaşıldı, hâlbuki sû-i kasd yapmak isteyenlerin birinci derecede uzvu siz olduğunuzu ve bahçede Şükrü Bey, Ziya Hurşid siz tekrar müzâkere etdiğinizi Ziya Hurşid ifâde etmekdedir. Onun için dediğiniz gibi o bahçede Terakkiperver'e girip girmemek meselesini değil, doğrudan doğruya sû-i kasd meselesini konuşdunuz. Bu Ziya Hurşid'in ifâdesidir.

— Orada sû-i kasda dâir bir bahis geçmediği gibi, Ziya Hurşid ve Şükrü ile de bendenizin arasında sû-i kasdcılık hakkında hiçbir şey geçmemişdir.

— Hakkınızda kimlerin ne söylediğini dinleyelim ve sen de dinle de muhâkemeyi bitirelim.

— Söyleyebilirler. Müsâadenize mağrûren arz edeyim, meselâ o bahçeyi zât-ı âlîniz teşrîf etseydiniz, biz ricâ etseydik, her hâlde red buyurmaz, bizimle bir iki dakika otururdunuz; o zaman siz de şübhe altında mı kalacakdınız?

— Öyle teklîf-i mâ-lâ-yutâk olamaz, böyle farz-ı muhâl olmaz; ben onunla karşı karşıya geldiğim vakit aksini müdâfaa ederim; nitekim burada da bu gibi şeyler çok defa olmuşdur. Onlarla orada bu husûsu ancak sen konuşabilirsin, onlarla ancak sen anlaşabilirsin, başka türlü görüşmüş ve konuşmuş olmaklığınız zâten vârid olamaz.

— Reis Beyefendi, maznûnun lehine düşünmekliğiniz lâzım gelirken, niçin aleyhine düşünürsünüz?

— Hakikatin hudûdu dâhilinde cürmün mâhiyetini tesbît edebilmek kanûna muhavveldir, onun için ne söylersen söyle beyhûdedir; ifâdeleri okuyalım da dinle, millet de bir daha dinlesin.

— Ziya Hurşid'in ifâdelerini benim için yapılmış bir kasd olarak telâkki ederim.

— Sana niçin kasd yapsın?

— Efendim, bu isimler bendenizden daha düşkün servetde değiller ki, onlar müteaddid defalar mebûsluk etmişlerdir. Şu ifâdeye bakılırsa, ben onları istihdâm ediyormuşum; bunların içinde nâzırlık yapmış adamlar var, onlar nasıl benim emrime, benim boyunduruğuma girerler?

— Sana neden kasdları olabilir?

— Dâimâ bendenizi içerlerine almak isterlerdi, ben de kabûl etmezdim, onun içindir.

— Şu hâlde sende bir kuvvet tasavvur ediyorlar.

— Beyefendi! Bende maddî bir kuvvet gördünüz mü? İştirâk, ortaya bir şey koymakla olur. Bugün sizinle bir şeye iştirâk etsem, ortaya bir şey koymak lâzım gelir. Ben ne koymuşum? Hem niçin yapayım? Hükûmete olan iğbirârım desem, benim iğbirârım yokdur. Olsa olsa ben küskün olabilirim. Hâlbuki onlar hükûmetde bulunmuşlar, mebûsluk etmişler, hükûmet tarafdârı fırka ile dâimâ mücâdelede bulunmuşlar ve mücâdele etmekdedirler, mücâdele o mertebeye varmışdır ki birbirlerinin gırtlağına sarılacak dereceye gelmişdir. Aralarında adâvet vardır.

— Yani sen onların arasına karışmadığın için sana bu sûretle kasd ve iftirâ ediyorlar, öyle mi?

— Evet efendim, ricâ ederim. Tedkik buyurunuz, bendeniz için yapılmış bir kasd-ı mahsûsdur. Benim onları idâre etmeme imkân yokdur. Hepsi benden yüksek, benden büyük, müreffeh adamlar.

(*Sarı Efe Edib'in dosyada mahfûz ifâdesi okundu.*)

— Bu ifâdeye ne dersin?

— Ne diyeyim? Bendeniz isbât ederim ki bu adamla yalnız iki defa selâmlaşmış ve lâkırdı da etmemişimdir.

— Biz demiyoruz ki Edib seninle başbaşa gelip de konuşmuşdur, fakat kendisi teşkîlâtın a'zâsındandır. İşin içyüzünü biliyor. Şükrü ile pazarlığa girişmişdir, ifâdesi var.

— Bendenizin ne muârefem ve ne de görüşmüşümdür. Ne bugün ne de Meşrûtiyet'den evvelden beri hiçbir münâsebetim yokdur. Bunun söyledikleri serâpâ nazariyeden ibâretdir.

Kılıç Ali Bey — Edib ifâdesinde Abdülkadir'le sokakda tesâdüf etdiğimiz vakit selâmlaşmayız, zâten sokakda onun selâm vermek âdeti değildir, yalnız sokak aralarında selâm verir diyor.

— Bunu kim görmüş, sonra ben dâimâ sokak aralarında mı geziyorum ki?

— Sabâhlara kadar gezerim, dedin ya?

— Evet, fakat umûmî caddelerde dolaşırım.

— Öyle yerlere gitmedin, nerelere girmedin?

— Efendim, geziyorum dediysem artık bilâ-ârâmda dolaşıyorum demek istemedim ya; buyurduğunuz şekle esâsen insan mütehammil değildir. Fırsat buldukca yazıhâneye gidiyorum. Kahveye oturuyorum, bir müddet sonra kalkıp geziyorum, geliyorum, tekrar oturuyorum, bunu böyle arz etdim; yalnız bir yerde çok otursam sıkılırım kalkar, umûmî ve kalabalık caddelerde dolaşırım.

— Bir de Ziya Hurşid'in ifâdesini okutalım da dinleyiniz.

(*Dosyasında mahfûz Ziya Hurşid'in ifâde-i evveliyesi okundu.*)

— Buna ne dersiniz?

— Arz etdim efendim, Şükrü Bey'le aralarında geçmiş bir şey ise bilmem.

— Nis bahçesinde görüşdüğünüzü söylüyor.

— Arz etdim efendim, bendeniz Nis bahçesinde binde bir defa oturur, bir iki bira içer, kalkar giderim. Şimdi bunlarla görüşmüşüm diye onların müşterekî mi addedilmekliğim lâzım gelir? Müşterekî olabilmek için mutlaka maddî bir şey lâzımdır, iştirâk ne ile olur? Mutlaka herkesin ortaya bir şey koymasıyla olur. Sonra onları ben sevk ve idâre ediyormuşum buyuruyorsanız, onlar benden daha akıllı, daha zeki ve bu gibi işlerde de daha fazla bulunmuş şahsiyetlerdir; kimi nâzırlık etmiş, kimisi mebûsluk etmiş zevât. Şimdi bunlar nasıl olur da benim sevk ve idâreme girerler? Elinizden buna müşâbih binlerce dâvâ geçmişdir. Bir adamı öldürmek,

yok etmek kolaydır. Fakat bir adamı meydana getirmek güçdür. Ve 35-40 seneye mütevakkıfdır. Şimdi Ziya Hurşid'in böyle ceffel-kalem ve kavl-i mücerredinde kalan sözüyle ve böyle bir tasavvuru ile aleyhimde hüküm vermeye kalkışmak, öyle zannediyorum ki heyet-i âliyenin vicdânıyla mütenâsib değildir.

Müddeî-i Umûmî Bey — Efendim! Birkaç günden beri bu meseleyi tedkik ediyorum. Gıyâbında muhâkemesi cereyân etdi, vicâhında kezâ. Bugün dahi sabâhdan beri cereyân eden muhâkemesinde Abdülkadir Bey yalnız bir nokta-i nazarı müdâfaa etmekle iktifâ etmekdedir. Kendisi hakkında heyet-i celîleden karar-ı sâbıkın feshini taleb etdiğimiz zaman, rûhumda bir heyecân duymuşdum; vaktiyle vâlîlik etmiş olan ve memlekete ufak tefek hidmetleri sebketmiş Abdülkadir Bey hakikatleri ifâde eder zannını besliyordum ve bu sûretle de tatbîk edilmesi mukarrer olan cezâ tahfîf edilir diye de ümîd vardım. Fakat muhâkeme safhasından sonra büyük nevmîdiye düşdüm. Ziya Hurşid'in, Sarı Efe Edib'in, hattâ Laz İsmail'in ifâdeleri hilâfına, yalnız kuru bir lâf ile ve müccerred kuru bir ifâde ile bunları reddetmekde berdevâmdır. Evvel emirde Ziya Hurşid'in kendisi hakkındaki sözleri bir kasda makrûn değildir ve olamaz. Çünkü Ziya Hurşid'le bir seneden beri tanışdığını ve aralarında husûmete benzer hiçbir şey olmadığını Abdülkadir Bey zâten ikrâr etmekdedir. Böyle mühim bir mesele için Ziya Hurşid başkasına atf-ı cürm etmeyip de Abdülkadir Bey üzerine atf-ı cürm etmesi şâyân-ı ehemmiyetdir. Bu da hiçbir zaman olamaz. Sonra kendisinin inkâr etdiği bir cihet daha var ki o da mesbûkül-esâmî kimselerin mebûsluk etmiş, nâzırlık etmiş adamlar olduğunu ve devletin yüksek hidemâtında istihdâm edilmiş kimseler bulunduğunu ve bu sûretle kendilerini sevk ve idâre etmek mümkün olmayacağını serdederek, ben bunları nasıl sevk ve idâre ederim, diyor. Meseleyi bu sûretle empoze edecek olursak bir dereceye kadar doğrudur. Fakat meselenin şekli ve Ziya Hurşid'in ifâdelerindeki rûh ve mânâ bu değildir ki: Ziya Hurşid'in ifâdelerinden anlaşılan şudur:

[Resmî zabıtlar: LXXIV]*

Maslûb Abdülkadir'in, İstiklâl Mahkemesi'nde serdetdiği müdâfaa mantıksızlığın ve safsatanın en bâriz bir misâlidir.

Abdülkadir müdâfaasını serdederken – Mantık oyunları yapmak istiyor – İsticvâbı esnâsında sakladığı hakikatlerin bazılarını itirâf ediyor – Sû-i kasdcı ve taklîb-i hükûmetci değilmiş – Maslûb Şükrü ile münâsebetleri – Abdülkadir onlarla alay ediyormuş – Ziya Hurşid'in söyledikleri – Terakkiperver Fırka'nın merkezi faâliyetde imiş, sû-i kasdcı olması için sebeb yokmuş – O olsa olsa küskün olurmuş – Azlinden sonra müreffeh bir hayât yaşamış imiş.

Ziya Hurşid bu husûsda bedbîn olmuş, fakat gitmiş Abdülkadir Bey'le görüşmüş, görüşünce Abdülkadir Bey'i de taklîb-i hükûmet meselesinde aynı derece-i harâretde bulmuş, nihâyet konuşmuşlar, sonra Şükrü Bey ile Abdülkadir vâsıtasıyla temâsa gelmişdir, vaziyet sarîhdir. Binâenaleyh Abdülkadir Bey onları sevk ve idâre etmemişdir, bir fikir etrâfında toplanan şahsiyetler aynı kanâat etrâfında çalışmışlardır. Meselenin mâhiyeti budur. Binâenaleyh mâhiyet-i dâvâ mikdâr-ı kâfî tavazzuh etmişdir; vaziyet-i cürmiyeler yeni Kanûn-ı Cezâ-yı Umûmî'nin 55'inci maddesi mûcibince 57'nci maddesinin fıkra-i evvelâsına tevâfuk eden efâl-i cürmiyedendir. Hakkında ona nazaran cezâ tayîn ve tecziyesini taleb ederim.

— Abdülkadir Bey müdâfaanızı söyleyiniz de dinleyelim!

— Efendim! Müdâfaanâmemi muntazam yazamadım. Bazı husûsâtı not etdim. O notlara bakarak mümkün olduğu kadar kendimi müdâfaaya çalışacağım. Fakat benim esâs müdâfaam; sizin asîl ve yüksek vicdânınız olacakdır. Ve vereceğiniz âdil karar beni müdâfaa etmiş olacakdır. Bendenize verilen iddianâmede Abdülkadir sû-i kasd ve taklîb-i hükûmetci olarak gösteriliyor. Bendeniz sâbıkan sû-i kasdcı değilim. Aksini iddiâ edenler gelsinler, huzûr-ı âliyenizde maddî delâil serdetsinler; ona cevâb vereyim. Bendeniz Meşrûtiyet'den evvel meşrû bir maksad uğrunda bazı icrââta

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1893, 14 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

bil-vâsıta iştirâk etdim, fakat bizzât iştirâkim hiç vâki olmamışdır. Meşrûtiyet'den sonra ise ne bil-vâsıta, ne de bilâ-vâsıta bu gibi şeylere iştirâkim, dahlim yokdur ve olmamışdır; bunun aksini iddiâ edenler gelsinler söylesinler, cevâb vereyim. Bunu arz etmekden maksadım, bazı gazeteler bazı defa beni sû-i kasdcı olarak gösteriyor ve bu sûretle beyân-ı fikir ediyorlar. Bunu çok defa düşündüm. Hakkımdaki bu zann ve zehâbı sildireyim, dedim, fakat fırsat bulamadım. Fakat çok şükür Allah'a, ki bugün o fırsatı bana bahşetdi, ben de arz ediyorum.

Bendeniz mâ-sabıkam itibârıyla sû-i kasdcı değilim. Taklîb-i hükûmetci hiç değilim. Aksini iddiâ edenler varsa vaka ve delîl göstermek sûretiyle gelsin, burada söylesinler. Kendilerine cevâb vereyim. İstanbul'da Kâmil Paşa Kabinesi zamanında bir taklîb-i hükûmet olmuşdu, bendeniz onun dahi müfrit aleyhdârı idim. Vâki ictimâlarda taklîb-i hükûmete aleyhdâr olarak ben ile Fethi Beyefendi bulunmuşdur. Bu husûsa Fethi Bey de şâhiddirler ki hiçbir alâkam olmamışdır. Ve hiçbir sûretle iştirâkim sebketmemişdir. Şimdiki sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet meselesine gelince: Bendeniz bu sû-i kasd ve taklîb-i hükûmetde müşterek gibi gösteriliyorum. Hâlbuki hiçbir sûretle dahl ve iştirâkim olmadığını yüksek mahkemeniz görüyor ve görecekdir; bazı husûsâtda zât-ı âlîlerini tenvîr için uğraşacağım. Gazi Paşa Hazretleri'ne sû-i kasd yapmak için bende bir âmil-i müessir olmalıdır ki o âmil-i müessirin tesîriyle bu işi yapayım. Bu gibi hareket için evvel emirde âmil-i müessir aramak lâzım gelir, bende ise bu yokdur, çünkü Gazi Paşa Hazretleri'yle tâ Selânik'den beri tanışır, görüşür ve sevişiriz. Kendisi kolağası iken ben yüzbaşı idim. Pek çok defalar Kolombiya gazinosunda buluşur, görüşür, hasbihâl ederdik. Meşrûtiyet'den sonra ise ordu zâbitânının İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılması fikri vardı. O husûsda kendileriyle de hem-fikir idik. Zannederim bu husûsa âid kendisiyle birçok hasbihâllerimiz geçmişdir. Sonra 31 Mart Vakası'nda Mahmud Şevket Paşa ordusunun erkân-ı harbi olarak İstanbul'u teşrîf etmişlerdi. O zaman kendileriyle vazîfedâr olarak temâs etdim. O vakit dahi husûsiyetimiz vardı. Sonra Balkan Harbi'nde Bolayır'da iken, Fethi Bey erkân-ı harb reisi idi. Mustafa Kemâl Bey de –ki o zaman binbaşı idi– kolordunun erkân-ı harb reisi idi. Ben de müstakil sü-

vârî kolordusunun erkân-ı harb reisi idim. Üçümüz müşterek olan vazîfemiz dâhilinde dâimâ buluşur, konuşur, hasbihâl ederdik ve bu sûretle samîmiyetlerimiz kuvvetlenirdi.

Sonra büyük harb esnâsında kendileri Diyâr-ı Bekr'de İkinci Ordu kumandanı idiler. Ben de Deyr-i Zor'da mutasarrıf idim. Bana dâimâ iltifât ederlerdi, telgraf çekerlerdi. Hâl ve hatırımı sorarlardı. Ve beni dâimâ himâyet ve sahâbet ederlerdi; ordusu zâbitânı için benden hâkî kalpak derileri istemişdi. Gönderdim ve bu sûretle günler geçdikce samîmiyet ve muhabbetimiz kuvvetleniyordu. Sonra mütâreke oldu. Felâkete marûz kaldım. Sonra İstanbul'da gizlenmeye mecbûr oldum.

O zaman Paşa Hazretleri Şişli'de, Tahsin Bey'in oturdukları evde oturuyorlardı. Geceleri fırsat buldukca Fethi Bey falan orada toplanır, konuşur, görüşür, hasbihâl ederdik ve memleketin derdlerine derman olmak için çâreler arardık ve memleketin selâmeti nâmına hem-fikir olarak aylarca çalışdık ve kendileri Anadolu'ya geçinceye kadar bu sûretle samîmiyetlerimiz gitdikce tezâyüd etmişdi. Sonra harekât-ı milliyenin bidâyetine kadar İngilizlerin hakkımdaki takibât ve tarassudâtı şiddetlenmişdi. Artık İstanbul'da yaşayamayacak bir hâle geldim. Bu sûretle Anadolu'ya geçdim. O sıralarda Birinci Büyük Millet Meclisi teşekkül etmek üzere idi. O vakitde Gazi Paşa bendenizi Musul vâlî ve kumandanlığına gönderdiler ve oradan tedârik edilecek millî kuvvetlerle Musul'un istirdâdı husûsuna memûr etdiler. Fakat bilâhire Ermeni harekâtı çıkdı ve bu mesele tehîre uğradı. Ve bendeniz de Harput vâlî vekîli olarak orada kaldım. Kürdistan yani Şark vilâyetleriyle Garb vilâyetleri arasındaki münâsebâtı hemân doğrudan doğruya ben temîn etdim, dersem, hiç de mübâlâga etmiş olmam. Bu sûretle kendilerine sebkeden hidmetlerim dolayısıyla samîmî râbıtamız artmışdı.

Sonra Ankara vâlîliğinde bulundum. Burada da hiçbir ferdi, hiçbir partiyi kayırmamak sûretiyle îfâ-yı hidmet etdim. Sonra Ankara'dan ayrıldım. Azledildiğim zaman katiyyen müteneffir olmadım. Hiç müteessir olmadım. Çünkü ben hayât-ı memûriyetimde dâimâ sade yaşar, dâimâ debdebe ve saltanatdan uzak kalır ve kanâatkârâne hareket eder bir ferdim. Bu benim başlıca prensiblerimdendir. Bütün hayâtım; memleketime, vatanıma nâmûskârâne hidmet

etmek sûretiyle geçmişdir. Emelim ve gayem budur. Binâenaleyh vâlîlikden azledilmekle hayâtım, maîşetim hakkında hiç mutazarrır olmadım. Bilakis vâlîlikde bulunduğum zamandan daha mesûd, daha intizâmkârâne yaşadım. Müreffeh vakit geçirdim. Binâenaleyh ne Reis-i Cumhûr Gazi Paşa Hazretleri'ne, ne hükûmete, ne de onun partisine en ufak bir iğbirârım, husûmetim, adâvetim, hattâ en hafif tabîriyle söyleyeceğim, küskünlüğüm bile yokdur. Vâlîlerde esâsen eski kuvvet ve salâhiyet kalmamışdı. Eğer azledilmemiş olsa idim, esâsen ben istifâ edecekdim. Binâenaleyh arz etdiğim gibi benim beynime, dimâğıma müessir olacak hiçbir âmil yokdur ki böyle bir işe tevessül etmiş olayım?

Sonra bazı gazetelerde gördüm ki, bu kurşun Gazi Paşa Hazretleri'ne birinci değil, gûyâ dördüncü imiş. Yani birincisi, ikincisi, üçüncüsü, dördüncüsü var imiş ve bunlar tarafımdan tavsiye edilmiş. Tekrar olarak arz ediyorum ki, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü hangisi ise gelsin burada söylesinler, arz edeyim, şimdiye kadar kurşun atmayı düşünmedim ve düşünmeyeceğim belki Gazi Paşa'nın yüzünden çok defa kurşun yediğim vâkidir. Çünkü İttihad ve Terakki devrinde Gazi Paşa ve Fethi Bey dâimâ ayrı bırakılır ve dâire-i mahremiyet ve samîmiyet almazlardı. Ben dâimâ bunları müdâfaa eder ve bu iki faâl ve muktedir uzuv niçin hâricde bırakılıyor diye müdâfaa ederdim ve böyle müdâfaâtda bulunduğum için dâimâ tekme yedim ve bu sûretle İttihad ve Terakki muhîtinden uzaklaşdırıldım. Bunu Fethi Bey pekâlâ bilirler.

Binâenaleyh Gazi Paşa Hazretleri'ne kurşun atmadım ve atmayacağım; aksini isbât edenler gelsinler söylesinler, böyle bir şey tasavvur etmedim ve etmem. Esâsen müntakim değilim. Bütün bulunduğum işlerde herkes beni tanır. Bana vâki olan bir tecâvüz için bile hiç kimseye intikam ve kin hissi göstermemişimdir. Sonra hükûmetden hiçbir sûretle rencîde olmamışım ki böyle bir hiss-i perverde edeyim?

Sonra hükûmeti devirmek meselesine gelince: Sebeb ne? Harîs değilim ki yüksek bir mevki temînini düşüneyim; farz edelim harîsim ve onu düşünüyorum. Fakat sırada değilim ki vekîl olayım. Mebûs olmaya çalışayım. Sonra reis-i cumhûr olayım, başvekîl olayım; esâsen bu vaziyet ve bu mevkide değilim, bunları farz-ı muhâl

olarak kabûl etsem bile muhtelif karakterde 10-15 kişi ile tesânüd dâiresinde çalışacağımı ummam. O da olsa bile bendeniz birçok vâlîlikler yapdım, vâlîlik ile vekîllik arasında fark yokdur. Bunlar başımdan geçmiş şeyler. Tadını tatmışım. Artık o hırs bende sönmüş, hayâtda yegâne arzum, kendi hayâtımı kendim kazanmakdır. Binâenaleyh taklîb-i hükûmete sebeb olacak dimâğımda hiçbir âmil-i müessir yokdur. Eğer bu işi sırf memleket ve millet kaygusuyla yapıyorum diye düşünülürse, taklîb-i hükûmet de olsa, bugünkü uzuvlar değişecek, yerine bir düzine diğer uzuvlar gelecek, fakat gelecek olan bu uzuvlar şimdikilerden daha liyâkatli değildir.

Sonra memlekete bu işi yapmakla bir yenilik, bir feyz ve bereket de gelecek değildir. Hulâsa eski hamâm eski tas vaziyetinde kalınacak. Lüzûmsuz bir kargaşalık olacak, bir tatîl-i hükûmet olacak ve bin-netîce millete ve memlekete zarar îrâs edilmiş olacak ve başka hiçbir fâide-i hasenesi olmayacakdır. Hulâsa memleketimin, vatanımın menâfii nâmına buna tarafdâr olamam. Hulâsa arz etdiğim bu üç şey üzerine dimâğımda âmil-i müessir olacak hiçbir şey yokdur. Hulâsa şunu arz etmek isterim ki ben ne sâbıkan ve ne de hâlen sû-i kasd ve taklîb-i hükûmetci değilim. Binâenaleyh bu nokta-i nazardan muhâkememi arz edeyim: İmkânı buldukca alâkadâr olduğumu bit-tabîî mantıkî sûretde arz edecegim. Sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet kimlerden çıkabilir? Falan adam benim için şöyle böyle demiş diye, bunların kavl-i mücerredini red ve cerh etmek imkânını bulamıyorum. Bulduklarımı mantıkî sûretde arz edeceğim: Evvelen sû-i kasd kimlerden çıkar? Bit-tabi sû-i kasd, taklîb-i hükûmet tarafdârı olmak için evvelâ insan harîs olmak lâzım, mevki-i ikbâle düşkün olmak lâzım. Yüksek bir para ile debdebe ve saltanat içinde yaşamaya azmetmiş olmak lâzım. Sonra müteaddid zamanlarda, muhtelif vesîlelerle hükûmet tarafdârânıyla siyâsî mücâdelelerde bulunarak ikbâl düşkünü olmak lâzım ve bu sûretle mücâdeleler netîcesinde dimâğında ilkin, büyük bir buğz ve adâvet olmak lâzım.

Zât-ı âlîleri de pekâlâ bilirler ki siyâsî mücâdeleler insanı kan düşmanı mertebesine vardırıyor. Binâenaleyh bu gibi adamlardır ki, mebûslar veya mebûslukdan çıkmış olanlar, daha fazla kin ve adâvet isterler. Bu adâvet hepimizin gözünün önündedir. İşte sû-i

kasda âmil-i müessir böyle mebûslukdan düşmüş kimselerde olur ki hükûmeti devirmek, sû-i kasd yapmak gibi hâllere bunlar tevessül ederler. Şurada birinci maddede yazılı ki "Ankara sû-i kasdı etrâfında Ziya Hurşid'le Abdülkadir'in görüşdükleri ve Abdülkadir'in kendilerine dâimâ hâkim ve müessir olduğu ve bu yola sevketdiği" deniliyor. Arz etdiğim gibi, ben ne hâkim ve ne de müessir olmuşumdur. Ve olamam da. Kendilerinin uzun senelerin ilka etmiş olduğu kin ve adâvet vardır. Bu kin ve adâvet kendilerine hâkim olur. Ziya Hurşid'le Abdülkadir'in görüşdükleri ve Abdülkadir'in Ankara'daki adamından geldiği maslûb Şükrü ile kendisini sû-i kasd için temâs etdirdiler, diye yazılıdır. Makam-ı iddiâ bunları bana edille olarak gösteriyor. Şimdi evvelki marûzâtımdan, Abdülkadir'in artık sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet rûhuyla meşbû olarak görülmeyeceği tabîîdir. Fakat Şükrü ve Ziya Hurşid kuvvetli bir sû-i kasdcı ve taklîb-i hükûmetci olması ihtimâlinin kuvvetli olduğunu düşünmek ve bilmek lâzımdır. Çünkü onlar mebûslukda ve mücâdelelerde bulunmuşlar, birçok defalar darbeler yemişler, kinleri, hırsları, gayzları artmış, fırka teşkîl etmişler, teşkîl etdikleri fırkalar usûl ve kanûn dâiresinde seddedilmiş. Bu sûretle hükûmete, hükûmet partisine ve reis-i hükûmete karşı kin ve adâvetleri kat kat artmış, binâenaleyh bunların dimâğında kin ve garez mevcûddur.

Fakat Abdülkadir'de böyle bir müessir ve âmil bulunamaz. Bendeniz Şükrü'yü –İttihad ve Terakki devrinde Maârif nâzırı idi– bir defa gördüm. Ziyâret etdim. Fazla görmediğime sebeb, ibtidâî ifâdemde de arz etdiğim gibi, 31 Mart'dan sonra İstanbul'da bulunmamaklığımdır. Sonra ben vâlî iken Şükrü bir defa Ankara'ya gelmişdi. Burada gördüm. Selâmlaşdım, yanıma yaklaşmadı, anladım ki vaktiyle nâzırlık etdiği için ihtimâl ağrına gidiyor. Mahcûb edeyim diye ben kendisine gitdim. Merhabâ, dedim. Zannederim bir iki defa böylece burada görüşdüm. Ondan sonra Terakkiperver Fırka teşkîl edilinceye kadar ben Şükrü ile görüşdüğümü hatırlamıyorum.

Fakat belki tesâdüfî yine görüşmüşümdür. Terakkiperver Fırka teşkîl edildiği zamanlarda İstanbul'a gelmişlerdi. Buranın heyet-i idâresi onu da İstanbul teşkîlâtına memûr etmişdi. Geldikleri vakit tesâdüfen gördüm ve bana Terakkiperver Fırka'ya girip hidmet etmekliğimi, artık bir program etrâfında çalışılmaya başlandığını,

binâenaleyh İstanbul'da ya her hangi bir mahallde bir vazîfe deruhde ederek çalışmaklığımı söyledi; ben de programı kim yapdı, yine 2-3 kişinin düşünmesine âlet mi olacağız, böyle birkaç defa başımızdan geçdi, tekmelendik. Artık bizden bu gibi hidmetleri beklemeyin, meâlinde cevâb verdim, ayrıldık; kaç kerre tesâdüf etdi isem onun teklîfi tekrar etmişdir. Benim de cevâbım dâimâ cevâb-ı red olmuşdur. Sonra bir zaman geldi, Terakkiperver Fırka'nın hâricindeki kulübleri seddedildi, o zamanlar yine İstanbul'da râst geldim. Kendisine güldüm ve dedim ki:

Gördünüz mü bak ne oldu? Senin teşvîk etdiğin fırkaya girmeyişim ne güzel olmuş, diye âlây etdim, bu sûretle ayrıldık fakat yine o fırkanın ihyâ edileceği ve faâliyetden hâric kalmayacağı hakkında beyânâtda bulunmuş olduğunu hatırlıyorum. Sonra geçen sene sonbaharında, zannederim yine Şükrü Bey'in lisânından işitmiş olacağım, dedi ki mülhakatdaki kâtib-i umûmîleri buraya toplayacağız. Kendilerinden fikir alacağız ve onların içinden seçerek bir zümre-i faâle teşkîl edeceğiz ve yine Terakkiperver Fırka'nın ihyâsına ve maksadımızın istihsâline çalışacağız.

— Yani hafî faâliyet hâlinde mi?

— Tabîr ve istilâh budur, mülhakatdan gelen kâtiblerle görüşeceğiz, onların da fikirlerini alacağız ve onların içinden ehliyetlisini seçip ayıracağız. Bir zümre-i faâle meydana getireceğiz, zâten bizim yalnız kulüblerimiz seddedilmişdir, merkez yine hâl-i faâliyetdedir. Maksadımızın istihsâline çalışacağız, diye işitdim. Sonra geçen sene sonbaharında Terakkiperver a'zâların bazı şube ve yazıhânelerde toplanarak faâl bir zümre ile çalışmak üzere karar verdiklerini işitdim.

İşte bu sıralarda idi ki Ziya Hurşid'le bendeniz tanışdırıldım. Evvelce Ziya Hurşid Ankara'da Birinci Büyük Millet Meclisi'nde mebûs iken hiç görüşmemişdim; sebebi de o zaman kendisi Gümüşhane mebûsu Hasan Fehmi Bey'in evinde yatar kalkardı. Hasan Fehmi Bey ile münâsebetim ise o derece yolunda değildi. Onun için görüşmedim, işte geçen sene kâtib-i umûmîlerin İstanbul'a geldiği sıralarda ben Ziya Hurşid'le tanışmış oldum.

— Orasını anlamıyoruz; kâtib-i umûmîlerden maksad Ali Fuad Paşa mı yoksa diğerleri mi?

— Efendim, Harput'da, İzmir'de, Samsun'da falan bulunan kâtib veya mümessilleri; meselâ Samsun'dan Ziya Hurşid gelmişdi.

— Sizi onlarla görüşdürdüler mi?

— Hayır, bendeniz Ziya Hurşid'i ya sokakda veya bir yazıhânede tesâdüfî olarak tanıdım. Ondan sonra tesâdüfen görüşürdük. Ya sokakda veya herhangi bir yazıhânede râstlardım, bu da 10-15 günde ancak bir defa olurdu. O sıralarda Ziya Hurşid'in dilinden birçok şeyler işitmişimdir. Fakat sırasıyla arz edemeyeceğim, dağınık olarak arz edeyim. Merkum Terakkiperver Fırka'nın dağıldığından müteessirdi, meyûsdu, onu anlatırdı. Terakkiperver Fırka tekrar her ne sûretle olursa olsun faâliyete geçmezse, kendisinin Samsun'da büyük bir teşkîlâtı olduğunu beyân eder ve îcâb ederse oraya gidip dağa çıkacağını söylerdi. Bazân ticâret etmek ister, ötekiyle berikiyle ticâretden bahseder. Bazân samîmî zevâtdan para alarak yazıhâne açacağından bahseder, bazân parasızlığından şikâyet eder, bazân kendisine para vermeyen her hangi bir yazıhânenin başına büyük bir felâket açacağını beyân eder. Boğazına çok düşkün idi, onun için herkesle beraber yiyip içmek ister, bu meyânda tabiî aylar geçiyor. Bir zamanlar Şükrü ile kendisine yemekde râst gelmişdim. Beraber gezdiklerini görmüşümdür. Birkaç defa bana Şükrü'yü medhetdi. Terakkiperver Fırka adamları içerisinde Şükrü çok kuvvetlidir. Azimlidir, faâldir. En değerli adam budur diye medhederdi. Terakkipervercilerin içinde en ziyâde ona bir râbıta gösterirdi. Bir zamanlar yine Terakkiperver Fırka'nın ihyâsına doğru çalışdığını ve çalışmakda olduğunu beyân etmişdi.

Şimdi arz etdiğim husûsâtın hepsini toplayarak göz önüne koyacak olursak, dimâğları aynı tesîrât tahtında malûl olan Şükrü ve Ziya Hurşid ve mümessili adamlar zâten birbirleriyle buluşmuşlar, anlaşmışlar, faâl bir zümre ile çalışmak husûsunda birleşmişler, bu sûretle beraber yemek yer, beraber gezerler, bendeniz bunu bizzât kaç kerre görmüşümdür. Birkaç defa Şükrü'yle Erenköyü'ndeki evine gitdiğini bana söylemişdir. Binâenaleyh hâricden bir Abdülkadir'in Ziya Hurşid'le Şükrü'yü birbirlerine tanıtdırmasına hiç lüzûm yokdu çünkü onlar zâten meşgale ve fikir itibârıyla, iş itibârıyla buluşmuşlar, tanışmışlar ve bu sûretle sevişerek işe başlamışlar. Bendeniz Ziya Hurşid ile geçen sene sonbaharında tanışmış oldum. Ben

esâsen son derece ihtiyâtkâr tanınmışımdır. Karakterini arz etdiğim Ziya Hurşid'le iki, üç ay içerisinde belki altı, yedi defa, o da ancak iki, üç dakika olmak üzere görüşmüşümdür. Böyle iken bunun gibi mühim ve hayâtî bir meselede kendisiyle nasıl anlaşılabilir, nasıl mütekabil bir emniyet tesîs edebilirim? Birkaç defa görüşme zarfında bunun imkânı var mıdır, yok mudur? Mantıken düşünülürse senelerce bu ... tecrübe etmeden azîm ve hayâti bir meseleye girişmek ihtimâli yokdur. Bu gayet azîm ve hayâti bir işdir. Ziya Hurşid'le böyle iki ay içinde anlaşdık. Şükrü de beraber olduğu hâlde sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet için çalışdık. İttifâk etdik, demesi bir kavl-i mücerreddir. Mantığa muhâlif ve hakikate makrûn olmayan bir kavl-i mücerreddir. İki, üç ay içinde böyle karakteri mutarrid olmayan ve herkesden para alarak geçinen ve Ankara'da birçok ricâl ile münâsebeti olduğunu söyleyen bir adamla samîmî olmak ve böyle hayâti bir meselede ittifâk etmek imkânı gayr-i mantıkîdir ve hakikate gayr-i makrûndur.

Bu marûzâtıma nazaran, ben onları yekdiğeriyle tanışdırmadığım gibi, Ankara'da tatbîk etdikleri veya etmek istedikleri husûsât ve müzâkerâtla ve Arif'le alâkam yokdur. Rüşdü Paşa ile ara sıra görüşür ve râst geldikce selâmlaşırdık. Fakat sırf eğlenmek maksadıyla görüşürdüm. Onun mizâcına göre hareket ederek lâtife ederdim. Onun lisânından işitdiğim bazı husûsât vardır ki arz edeyim. Erzurum ve Trabzon havâlîsinde kendisinin nâfiz olduğunu ve orada teşkîlâtları bulunduğunu, her zaman isterlerse orada isyân çıkaracaklarını söylerdi. Bana, sen git, seni oraya göndereyim falan, derdi, ben de gülerdim ve yapılacak şeylerden bahsederdi. Tabîatı ve mizâcı Şükrü'ye benzerdi.

Bir de Halis Turgud var ki onunla hiç münâsebetim yokdur. Ziya Hurşid demiş ki: Sarı Efe Edib'in 1 Haziran 926 tarihinde sû-i kasd yapacağını Ziya Hurşid'e söylemişim. Hâlbuki ben Sarı Efe Edib'i tanımam. Bir defa Mesadet Hanı'nda görmüşümdür, muârefem yokdur. Mâzîsini katiyyen bilmem. Yalnız İzmir cephesinde az çok hidmeti sebketmiş bir adam olduğunu işitdim. Kimlerle düşüp kalkdığını katiyyen aramadım. Sarı Efe Edib'in böyle bir tertîbâtda bulunup bulunmadığını hükûmet bendenizden daha iyi bilir. Kendisi ile hiçbir vechle alâkam olmayan bir adamın tertîbâtını nasıl Ziya Hur-

şid'e söyleyebilirim? Bunda azîm bir yanlışlık var, iftirâ etmiş. Reis-i Cumhûr Hazretleri'ne sû-i kasdın be-heme-hâl yapılması lâzım geldiği ve memleketin bunda fâide göreceği, diye bir şey yazılmış; yani nazariyât ve şâirâne bir ifâde vermiş, ben gûyâ Ziya Hurşid'e böyle sû-i kasdın lâzım olduğunu söylemişim; hâlbuki ben böyle his ve illetle malûl değilim, çünkü dimâğıma tesîr edecek hiçbir sebeb ve âmil yokdur. Reis-i Cumhûr Hazretleri maâz-allah ölürse memleketin ne hâle gireceğini kesdirmeyecek kadar âciz değilim ve böyle bir şeyin imkân ve ihtimâli yokdur; yirmi beş, otuz sene askerî ve mülkî hidmetlerim var, vekayi ve memleketin ahvâl-i umûmiyesini takib etmişim. Gazi Paşa Hazretleri'nin ne gibi mahrûmiyet ve fedâkârlıklara katlanarak ve son harekât-ı milliyenin azîm vekayi arasında tekrar meydana çıkardığı şu milletden böyle bir zâtın bir daha güç çıkacağını bilmez değilim. O ölürse yerini kim tutacak? Hiçbir vakit memlekete bu hareketden fâide geleceğini ve hürriyet-i hakikiye teessüs ederek vatanperverlik inhisârının kalkacağı hakkında kendisine beyânâtda bulunduğum gibi sözleri de boşdur, bu fikirlerde ve bu meâlde hiçbir vakit, hiçbir yerde söz söylememişim.

Şimdi aklıma geldi. Sırası gelirse Reis-i Cumhûr Hazretleri'nin ve hasseten şahıslarını kasdederek İsmet Paşa Hazretleri'nin hayâtlarının muhâfaza edilmesi hakkında beyânâtda bulunmuşdur. Kendi ecelleri gelinceye kadar her zaman ve her devrede fikirlerinden, tecrübelerinden memleketin istifâde etdirilmesi hakkında birçok yerlerde beyânâtda bulunmuşdur. Zannederim ki Fevzi, Zülfü ve Fethi beylerin yanlarında bu gibi sözlerim çok geçmişdir. Ben onların vücûdunun elzem olduğuna kani bir adamım. Nihâyet sû-i kasdın be-heme-hâl tatbîki emrinde, maslûb Şükrü'ye Ziya Hurşid ve Abdülkadir'in sû-i kasda takaddüm eden zamanlarda Bulgar çarşısında, Nis bahçesinde buluşdukları yazılıdır ki bendeniz dün de arz etdiğim gibi Nis bahçesinde tesâdüfen râstlayarak gitdiğimi söylemişdim; gitdik, iki şişe bira içerek kalkdık. Bendeniz ayrıldım. İstanbul'a gitdim. Orada sırf o Nis bahçesinin mâzîsinden, hâlinden bahsetdik. Öyle bir sû-i kasdcılık hakkında aramızda bir şey geçmemişdir.

Bu senenin içinde, yani 1926 senesinin içinde Şükrü Bey İstanbul'a geldikce ara sıra tesâdüf etmiş ve selâmlaşmışımdır. Yine ge-

çen sene Ziya Hurşid ve Şükrü Bey'le alâkamın derecesini arz etmişdim. İkisiyle de temâsım pek azdır, fazla değildir. 926 senesinde Ziya Hurşid'le temâsım vâki olmamışdır. Bu temâsların da sırf tesâdüfî olduğunu arz etmişdim. Onlarla vâki olan temâslarımla onların rûhundan ilhâm almış değilim. Terakkiperver Fırka'nın faâl bir zümresinin çalışdığını ve maksadlarına her vesîleden istifâde ederek vâsıl olacaklarını Şükrü'nün lisânından işitmişdim ve hattâ bana sen niçin Terakkiperver Fırka'ya girmedin. Mâdâmki ona girmedin faâl zümreye bârî gir. Bu husûsda beraber çalışırız ve maksada vâsıl oluruz, demişdir. Ben de evvelce sizinle teşrîk-i hayât etmedim. Bundan sonra da teşrîk-i hayât etmek imkânı yokdur. Birçok darbeler yedim. Fırkalardan, fırkalar arasındaki münâzaâtdan ben zedelendim, bir daha böyle bir şeye yanaşmam, dedim. Hattâ senin herhâlde arkadaşların da var, arkadaşlarınla beraber sen kendi kendine çalışırsın, sırası geldiği vakit biz sana haber veririz. Çalışmalarımızı tevhîd ederiz, demişdir. Hâlbuki benim ne arkadaşlarım var, ne de bu his ile malûlüm.

Reis — Tabîî siz ona intikal etdiniz. Ne demek istiyordu, bunu biraz açık söyleyiniz.

— Terakkiperver Fırka'nin içinden bir faâl zümre çıkarmışlar.

— Yani husûsî bir maksada müntehî olması için mi?

— Evet efendim, Şükrü de hâricde çalışmakda olan faâl zümre peşinde gezermiş, beni de böyle bir faâliyete sevketmek istedi. Hâlbuki benim böyle şeylerle alâka ve onlarla hiçbir iştirâkim yokdur.

Ziya Hurşid'le arz etdiğim gibi râst geldikce görüşür, selâmlaşırdık. Bana yapdığı kendi karakteri îcâbı olarak kahpelikdir. Yevm-i hareketden evvel görüşerek vedâ etdik, diyor. Bendeniz onun ne İzmir'e hareket etdiğini ve ne de bir fikir üzerine hareket etdiğini bilmiyorum. Bunlarin hiçbirisine vukuf ve malûmâtım yokdur, hepsi bir kavl-i mücerredden ibâretdir.

44'üncü sahîfede, taklîb-i hükûmet için ilk atılacak adımın Gazi Paşa Hazretleri'nin ifnâsı olduğunu söylediğim yazılıdır. Hâlbuki maâz-allah Reis-i Cumhûr Hazretleri'ne öyle bir şey olsa, hükûmet kâğıd gibi kendi kendine devrilecek mi? Bu kadar zaîf, bu kadar istinâdsız mıdır? Bu fikir doğru değildir ve böyle bir fikrin benim tarafimdan sarfedilmesi mantıksızdır. Buna imkân yokdur ve böy-

le bir şeyin sarfedildiği zaman, karşımdaki adam benden daha az fikirli ve daha az malûmâtlı değil ki yine ona böyle bir şeyi söyleyebileyim? O, senelerden beri böyle siyâsetle muhâlefet içerisinde yetişmiş, büyümüş, mücâdelede bulunmuş, sonra kâtib-i mesûllüklerde bulunarak propagandalarda çalışmış bir adamdır. Ona böyle bir şey söylememe veya böyle bir şey benden öğrenmesine imkân yokdur. Abdülkadir'in sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet için vâsi ve şümûlü bir teşkîlâta lüzûm olmayarak, gizli bir komite hâlinde çalışmasının maksad ve emeli temîn edecegi hakkındaki beyânât-ı mesrûdesi... bit-tabi bunlar hep kavl-i mücerreddir. Bendeniz katiyyen böyle beyânâtda bulunmadım. Ve bulunmam, bir kerre bu fikir mantıken de doğru bir şey değildir. Üç, beş kişi ile bir hükûmet ve hâssaten yedi, sekiz seneden beri çelik ağ hâline gelmiş tertîbâtı, teşkîlâtı, kuvveti itibârıyla çelik ağ hâline gelmiş, kesb-i kuvvet etmiş bir hükûmeti üç beş kişi ile devirmek ve devrilmesini düşünmek gayet mantıksızlıkdır.

Benim için, böyle söyledi, diyorsanız, nerede ve nasıl söylemişim? Hâlbuki bunların daha mühim, daha esâslı işleri kendi aralarında zâten öteden beri görüşmüşler ve görüşüyorlar. Ülfet etmişler konuşuyorlar, ben bunların esâs arkadaşı değilim ve bunların esâs arkadaşı kimler olduğu sicilen malûmdur. Evrâk-ı tahkikiyenin yirmi ikinci sahîfesindeki Sarı Efe'nin mazbût ifâdesine nazaran, Sarı Efe Edib'in en muannid sû-i kasdcılar meyânında Abdülkadir'i göstermek sûretiyle tavzîf etmesinden öyle anlaşılıyor ki, Sarı Efe Edib'e sû-i kasdcılar kimlerdir, diye sorulmuş, o da eskiden beri kulak dolgunluğu üzerine en muannid sû-i kasdcı olarak Abdülkadir'i tavzîf eylemiş. Abdülkadir'in bu sû-i kasda şu ve şu gibi vesâik ve delâil ve emârât ile dahl ve tesîri vardır diye bir beyânât değildir, bunu yalnız böyle söylemiş, Abdülkadir'i sû-i kasdcı olarak göstermiş. Bendeniz ne sû-i kasdcı ne de taklîb-i hükûmetciyim, demin arz etdiğim gibi hükûmet erkânına karşı hiçbir sûretle iğbirârım, küskünlüğüm yokdur; bu Sarı Efe Edib'i hiçbir sûretle, hiçbir vechle, hiçbir husûsla tanımam. Tanışmam, bizzât, bil-vâsıta muhâberem mütâlaam yokdur, binâenaleyh öyle zannediyorum ki buna sû-i kasdcılardan kimleri tanıyorsun diye sorulmuş, o da birkaç isim zikredeyim diye

[Resmî zabıtlar: LXXV]*

Maslûb Abdülkadir müdâfaasını serdederken bazı hakikatleri muallelen itirâf etdi.

Ziya Hurşid ve Sarı Efe Edib neler söylemişler? – Abdülkadir bunları kabûl etmek istemiyor – Abdülkadir sû-i kasdcı değilmiş – Sû-i kasdlara her vakit aleyhdâr – Sû-i kasdcılar ondan yüksek şahsiyetlermiş – Sâbık Ankara vâlîsi Ankara'yı tanımıyormuş – Bursa'yı, İzmir'i hiç tanımıyormuş – İdâm kararı.

benim ismimi de söylemiş gibi görünüyor; yoksa benim onunla hiçbir zaman, hiçbir vakitde münâsebetim, müşâreketim yokdur. İkinci Grub'un nakdî müzâheretiyle Abdülkadir gibi cüretkâr şahsın elde tutduğu, deniyor; bir kerre İkinci Grub yok, İkinci Grub'un üç, beş kişi ileri gelenleri murâd ediliyorsa, o üç, beş kişinin zâten açlıkdan boğazları kuruyor, bana nereden para verirler?

Ve sonra ben hayâtımda hiçbir zaman ne kimseden para almışım ve ne de borç istemişdir ve ne de istemişimdir. Sefîl olmuş, aç kalmış, fakat hiç kimseye boyun eğmemişimdir. Kara Vasıf, Naim Cevad, Rıza, Nail'in kardeşi Şükrü daha ilk senelerde birkaç iş yapdık. Bu işden hâsıl olan temettuu aramızda taksîm etdik, ondan benim hisseme düşenleri aldım ki mikdârı defterimde yazılıdır. Mikdârı da geniş değildir. Binâenaleyh Edib'in bu ifâdesi hiçbir mücrimiyeti ve maznûniyeti mûcib bir mesele olarak telâkki edemiyorum, kavl-i mücerreddir.

Maslûb Şükrü ile Hafız Mehmed müteaddid defalar Abdülkadir'le görüşmüşdür. Bendeniz inkâr etmiyorum ki onlarla görüşmedim. Bendeniz Hafız Mehmed'in yanına girerim. İş husûsunda hafî meseleler olur. Bunları ondan sorarım. Hattâ bazı meseleler vardır ki onun verdiği direktif dâiresinde mahkemeye mürâcaat etmişimdir. Bazı meselelerde de kendisini vekîl tutmuşumdur. Binâenaleyh Hafız Mehmed gibi bünyesi, kalbi çürük bir adamla böyle azîm ve mühim meselelere girişmek imkânı beni tanıyanlarca ...

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1894, 15 Teşrin-i evvel 1926, s. 4.

Hafız Mehmed kim, bendeniz kimim? Maslûb Şükrü ile tesâdüf etdikce konuşduğumu arz etdim ve ediyorum. Şübhesiz ki maslûb Şükrü ile birçokları da görüşüyordu ve görüşmekde idi.

Müddeî-i Umûmî Bey iddiânın nihâyetinde diyorlar ki, delâil ve berâhîn-i mantıkiye ile maznûn-ı aleyh sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet için teşekkül etmiş olan cemiyet-i hafiyenin erkânından Ankara, Bursa, İzmir'de tatbîk edilecek sû-i kasdın mahrek ve müşevviki olduğu sâbit olmuşdur, diyor.

Bendeniz bir kerre sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet illetiyle malûl değilim. Öyle bir müessir dimâğımda yokdur. Mahrek-i mefsedet ben değilim. Benim olmamın imkân yokdur, mantıken düşünülürse benim olmaklığımın imkânı yokdur. Ben hükûmetden veya hükûmetin herhangi bir rüknünden mutazarrır olmadım. Vâlîlikden azledildim. Burada veya aher mahallerde vâlî veya kumandan iken ne derecelerde sade, debdebe ve ezvâkdan uzak yaşadığım malûmdur. Vâlîlikden azledilmekle huzûr ve saâdetim eksilmedi. Belki daha ziyâde intizâma girdi. Ziya Hurşid mebûsluğu, yani saâdet ve mevki-i ictimâiyesini ve Terakkiperver Fırka seddedilmekle kâtib-i mesûllüğü ve almakda olduğu maâşı kaybetmişdi. Bu sûretle İkinci Grub zamanındaki hükûmet partisine olan gayz ve kinini kat kat artırmışdı. Şükrü ve diğerlerinin meclis ve hükûmet nezdinde hiçbir sûretle kendilerine hem-fikir temîn etmeyişleri dahi nefsen mücâdelâtı ve fırkalarının seddi gibi esbâb onları hükûmet ve hükûmet partisine vermiş hükûmete adüvv-i ekber hâline koymuş, bunlar, kin ve hırslarını kazanabilmek için her türlü esbâba sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet gibi şeylere yeltenmeleri mahrek-i mefsedet olmalarını îcâb etdiren esbâbdır.

Mahrek-i mefsedet olabilmek için bendenizde müessir bir âmil yokdur, fakat onlarda vardır. Mahrek-i mefsedet olmuşlardır. Onlar çalışmışlar, birleşmişler, anlaşmışlardır. Bendeniz mahrek ve meşkûk da değilim, çünkü Ziya Hurşid gibi, Şükrü gibi adamlardan daha yüksek seviyeli değilim. Daha siyâsî mücâdelât-ı siyâsiye içerisinde bulunmuş, tecrübe görmüş bir adam değilim. Onlardan daha zengin, daha mevki-i ictimâiyeli bir adam değilim. Onlardan daha muhâkemeli değilim. Hükûmet partisine ve hükûmete onlar misillû kin ile âlûde değilim. Sonra onlar gibi hükûmetin her nokta-

sına, her kapısına, her erkânın yanına bilâ-pervâ girmeye mevkiim ve vaziyetim müsâid değildir. Binâenaleyh dâimâ onlardan zaîf bir hâldeyim, ben onların nasıl mahrek ve meşkûku olurum? Onlar bu illetle malûl... Ben ise ve ben hiç malûl değil iken nasıl olur da onların mahrek-i mefsedeti olurum, veyâhûd mevki-i ictimâiyesi seviyeten daha dûn bir adama hangi bir adam mahrek ve meşkûk veya mahrek-i mefsedeti olmuşumdur? Bunlar yokdur.

Sarı Efe Edib'in benim hakkımdaki beyânâtını kabûl etmem. Bir kerre Sarı Efe Edib'in benim hakkımdaki beyânâtının hepsi, şahsen kendisini ne tanırım ne görüşürüm, mantıkdan âzâdedir; Ziya Hurşid'in hakkımdaki beyânâtını serâpâ kavl-i mücerred görürüm ve bana karşı yapılmış bir iftirâ ve bir kasd görürüm ve mantığımın zaîfliğine rağmen az çok heyet-i âliyelerini tenvîr etdim, her şeyi îzâh etdim; bu sırf gerek Ziya Hurşid'in gerek Sarı Efe Edib'in kendilerinin kurtarılacağı, kendilerinin affedileceği veyâhûd kendilerinin her hâlde fâideli olacağını ve binâenaleyh sû-i kasdcılardan kimleri bildiklerini veyâhûd sû-i kasdcılardan kimlerin bu işde bulunduğunu veyâhûd şefâat alacağı hakkında vâki olan beyânât üzerine böyle öteden beri fikirlerinde sû-i kasdcı olarak tanıdığı adamlardan böyle bulaşdırmış ve benim hakkımda iftirâ ve sû-i kasd etmiş gibi hükmederdim. Ve arz etdiğim gibi Ziya Hurşid bazı ticârethânelerden para ister, verilmeyince muğber olur ve onların başına büyük felâketler getireceğini söyler tabîatda ve tiynetde olduğunu evvelce de arz etmişimdir. Ben bunlarla gerek Terakkiperver Fırka'ya ve gerekse onların faâl zümreleriyle çalışmaya hiçbir defa iştirâkim vâki olmamışdır. Ve dâimâ reddetmişimdir. Binâenaleyh beni bu sûretle lekelemek ve bana iftirâ edilmek maksadıyla söylenilmiş birtakım kavl-i mücerred olarak bunları görür ve bu vechle arz ederim. Eğer Reis Beyefendi, bendeniz bu sû-i kasdcılar kimlerse onlara âid her hangi bir yazı, mektûb, silâh, bomba gibi şeyler benim üzerimde bulunsa idi, yâhûd evimde bulunsa idi, o zaman ben onlarla maddeten müşterek bir vaziyetde bulunurdum veyâhûd benim her hangi bir silâhım, adamım, mektûbum, bombam eğer o sû-i kasd yapan adamların üzerinde bulunsa idi, sû-i kasdcılığa müteallik bu gibi vesâik ve onların üzerinde bulunmuş olsaydı, onlarla müşterek adam olmuş olurdum veyâhûd sû-i kasd meydanında bana mensûb

bomba, adam, silâh, evrâk ve buna mümâsil bir şey bulunsa idi, ben o sû-i kasdcılarla alâkadâr ve müşterek olmuş olurdum.

Hâlbuki buyuruluyor ki İzmir'de, Bursa'da, Ankara'da sû-i kasd yapılmış. Ben onlarla beraber, müşterek olsaydım, veyâhûd bunların refîki olsaydım, elbetde benim de oralarda beni temsîl edici ya bir adamım veya bir silâhım veya bir âlât ve edevâtım bulunur, meydana çıkar, ben de onların arasına baedille girmiş olurdum. Hâlbuki bunların hiçbirisi yokdur.

Bunlar kavl-i mücerreddir ki benim mücriyetime sâik olacak hiçbir adle berâhîn olamayacağı kanâatindeyim. Sû-i kasdın mürettibi de ben değilim. Çünkü bu husûsda bana hiç ihtiyâc yokdur. O sû-i kasdla alâkadâr olarak tutulan adamlar benden daha fikirli, benden daha münevver ve bu husûsda benden daha işgüzâr oldukları şübhesiz ki seviyelerinden anlaşılır. Aynı zamanda ben o sû-i kasd mahallerini bilir bir adam değilim. Oralarda bulunmadım. Gezmedim. Ankara'nın sû-i kasd mahallini ne gördüm, ne Çankaya'yı bilirim. Ne Arif'i bilirim, ne Arif'in evini bilirim, tanırım. Bu sûretle, benim fikrimden, malûmâtımdan istifâde etdiler, diyerekten mürettibler sırasında olamam. Çünkü imkânı yokdur, giremem. Aynı zamanda Bursa'yı bilmem. Aynı zamanda İzmir'i bilmem. Sû-i kasd tertîbinde fikrimden istifâde edildi. O sûretle onların müşterekiyim, bu da vârid değildir. Benim için bildiğim husûsâtda zât-ı âlîlerini kısmen tenvîr etdim. Daha sorulacak yerler olursa o cihetlere de arz-ı cevâb ederim. Bendeniz bu memlekete yirmi, yirmi beş sene hidmet etdim. Bunun on iki senesi askerlikle, mütebâkisi sivil mülkiye hidmetleriyle geçdi. Askerlikde muhtelif cephelerde, muhtelif küçük, büyük kumandanlıklarda sa'yiim nisbetinde memlekete hidmetim sebketdi. Mülkiyede sekiz, on livâ ve vilâyetlerde bulundum. Mülkî ve bazân mülkî ve askerî vazîfeler yaptım. Her yerde nâmûskârâne hidmetim sebketdi. Hiçbir zaman kendi menfaatim, kendi ezvâk-ı hayâtım için çalışmadım. Dâimâ milletim, memleketim diye çalışdım. Bunu bilenler bilir, bilenler benim için şâhiddir. Nitekim heyet-i âliyeleri bu husûsu dün ve evvelki gün tasdîk buyurmuşlardır; binâenaleyh bu nâmûskârâne hidmetim beni huzûr-ı âlîlerinde her hâlde maznûn, mücrim gibi bir mevkide göstermeyecekdir; benim şahsiyetimi zât-ı âlîlerine tanıtdıracak bu hidmetim,

bu vazîfemdir. Harekât-ı Milliye'de bendeniz az çok hidmetde bulundum, arz etdiğim gibi Harekât-ı Milliye'nin bidâyetinde Şişli'de Paşa Hazretleri'yle üç, beş ay çalışdığımız gibi, ondan sonra geldim burada, Ankara'da emirlerini aldım. Emirleri dâiresinde Musul tarafında, Harput'da, Ankara'da îfâ-yı hidmet etdim. Bu sûretle de memleketimin ikinci teessüsüne, Türk hükûmetinin ikinci kurtuluşuna az çok hidmeti sebketmiş bir adamım. Binâenaleyh meseleyi heyet-i âliyelerinin yüksek vicdân ve âli olan kanâatine bırakıyorum. Her hâlde bendeniz sû-i kasdcı ve taklîb-i hükûmetci değilim ve bunlarla iştirâkimi müeddâ-yı maddî meydanda bir alâmet ve emâre yokdur.

Gerçi ben de mahkeme-i âliyelerine vaktiyle gelmediğimden dolayı kusûrluyum. Sizin yüksek vicdânlarınızın yanında o kusûrum her hâlde küçük görülür. Binâenaleyh îcâb-ı muâdeleti heyet-i âliyelerinin vicdânına terk ediyorum. Sözüme tazîmlerimle beraber nihâyet veriyorum.

Müddeî-i **Umûmî** — Efendim, makam-ı âcizî nokta-i nazarını dünkü ve son celsede heyet-i âliyelerine arz etmişdir. Fakat şimdi istitrâden birkaç söz söylememe müsâade buyurunuz.

Parmaklık içinde ve idâm sehpalarının heyûlâsı karşısında kendini uzun uzadıya müdâfaa eden Abdülkadir Bey'in müdâfaâtını dinledikden sonra, maalesef heyet-i umûmiyesinde kendisini müdâfaa edemediği kanâati hâsıl olmuşdur.

Kendinin iddiâsı eşkâl-i umûmiyesi itibârıyla iki kısma ayrılır. Birisi doğrudan doğruya nâfi vürûd etdiği cihetlerdir. İkincisi de zımnen itirâfâtda bulunduğu cihetlerdir ki bilhâssa burasını arz etmek isterim. Diyor ki benim bu meselelerde katiyyen alâkam yokdur ve tamâmen masûmum ve bîgünâhım ve çok arzu ederim ki bir Türk vatandaşı olmakla kendisinin hakikaten bîgünâh olduğuna dâir gerek makam-ı âcizînin, gerek heyet-i celîlelerinin vicdânına böyle bir tesîr yapabilmiş olsun! Fakat öyle değildir. Bir kerre Ziya Hurşid'in ifâdesinin iftirâ-yı mahz olduğunu söylemekdedir. Öyle değildir. Çünkü Ziya Hurşid yalnız böyle sözlerini düpedüz atmış bir vaziyetde değildir. Ziya Hurşid ne söylemişse ve her hangi bir meseleye temâs etmişse, hepsi de aynen zuhûr etmişdir. Gerek Rasim'e atfetmiş olduğu cürm, gerek Sarı Efe'ye atfetmiş olduğu söz-

ler hepsi ayni hakikat çıkmış ve zâten Ziya Hurşid'in ifâdesi üzerine dâvânın heyet-i umûmiyesi tenevvür etmişdir.

Ziya Hurşid'in söylediği sözler içerisinde hakikate muhâlif tek bir kelime zuhûr etmemişdir. Kendisi de Ziya Hurşid'le temâsda bulunduğunu ve yedi sekiz ay suver-i muhtelife ile kendisiyle görüşdüğünü, fakat bu meseleye temâs etmediğini söylemekdedir. Fakat Rüşdü Paşa ile olan münâsebeti çok şâyân-ı dikkat görmekdeyim. Rüşdü Paşa'yı gûyâ (Avanturye) bir adam, bir şahsiyet gibi görmekdedir. Hâlbuki Rüşdü Paşa memleketde fırka ve kolordu kumandanlığı etmiş zeki, dessas, şeytan ve kurnaz bir adam idi. Rüşdü Paşa buna vâki olan ifşâatı hiç şübhe yok ki daha on kişiye ifşâ etmemişdir. Demek ki Rüşdü Paşa buna karşı büyük bir kanâat ve bu Rüşdü Paşa'ya büyük bir emniyet telkin etmişdir. O sözleri buna söylemişdir. Ve hakikat de bu merkezdedir. Binâenaleyh Abdülkadir Bey'in şu kendisini müdâfaa edebilmesini çok arzu etdiğim hâlde, maalesef müdâfaa edememişdir. Fakat hüküm ve kanâat heyet-i celîlenizindir.

Abdülkadir — Müsâade buyurur musunuz Reis Beyefendi? Vicdânımdan kopan bir sadâ ile Zât-ı âlîlerine arz ediyorum: Hiçbir riyâ, hiçbir hatâ yokdur. Ben Rüşdü Paşa'ya hiçbir kıymet vermem. Hiç, hiç, hiç. Arz etdim Hacı Şükrü Bey vardı, belki tanırsınız, Rüşdü Paşa her ân, her dakika, sen onunla görüşme zâten onlar her ân, her dakika Ankara'dadırlar. Kırk yılda bir İstanbul'a gelir. Kırk yılda bir râst gelir. Bir yazıhânede râst gelirim. O zaman iki dakika, üç dakika, beş dakika görüşürüm. Görüşüldüğü vakit de palavra atar. Kendisini hiç olduğu hâlde büyük göstermek ister, hiç elinden iş gelmediği hâlde –bendeniz bunları bilirim– ihtiyâr olduğu hâlde kendisini genç gibi gösterir. Kuvvetsiz olduğu hâlde kendisini her şeye kadîr, kuvvetli, kudretli gösterir. Bendeniz bunu aynen görürüm. Hiçbir vechle kıymet vermem.

Onun sözüyle, sohbetiyle bayağı gönlümü eğlendirirdim. O söylemiş, benim nazarımda hiçbir kıymeti yokdur. Ve zâten onun ne olduğunu ve onun söylediği şeylerin sâhasının ne olduğunu hareket ve hâdisât da göstermişdir ki o hiçdir ve kendisi hiçbir şey olduğu hâlde kendisini çok büyük bir şey göstermek istediğini Erzurum taraflarındaki hâdisât ve vekayide göstermişdir.

Binâenaleyh bendeniz Müddeî-i Umûmî Beyefendi'nin Rüşdü Paşa hakkında buyurduğu husûsu kanâatim itibârıyla vârid görmüyorum. Rüşdü Paşa hiçdir, malûldür, ihtiyârdır, hiçdir. Onunla faâliyat sâhasında aramızda bir şey sebketmiş değildir, zuhûr etmiş değildir. Buyurdular ki Ziya Hurşid'in ifâdeleri doğrudur. Sizin vicdânınız, adâletiniz büyükdür. Hâssaten arz etmek istiyorum ki benim bu üç kasd meydanında bana dâir ne gibi eser, emâre bulunmuşdur? Onların hepsine dâir eser, emâre bulunmuşdur. Benim mektûbum mu bulunmuş, benim bir âletim mi bulunmuş, benim bir adamım mı bulunmuş, ben birisine bir silâh mı göndermişim? Bu sû-i kasd için muhâkeme olan adamların üzerinde sû-i kasd hakkında bana dâir bir vesîka yok. Benim üzerimde onların herhangi birisine âid bir vesîka yok, ben Ziya Hurşid'le görüşürüm.

Fakat Ziya Hurşid benim nazarımda bir Karadeniz uşağından başka bir şey değildir. Herkes de onunla görüşür, herkes de onunla konuşur. Binâenaleyh Ziya Hurşid'le görüşmeyi bunlarla be-heme-hâl beraberdim gibi telâkki buyurulmayacağı tabîîdir. Bugün bendenizin hayâtım, memâtım meselesi mevzû-i bahsdir. Bendeniz kırk beş yaşındayım. Bundan sonra böyle bir fiil ve hareket benden zuhûr etmesi imkânı yokdur. Zâten meydanda benim için öyle bir fiil, eser ve emâre yokdur.

Reis — Müddeî-i Umûmî Bey'in nokta-i nazarı heyet-i hâkime üzerinde sâbit bir şey değildir. Vaziyeti mütâlaa edeceğiz. Her iki tarafın müdâfaa ve iddiâsını ona göre netîce-i hüküm teblîg edilecekdir. Müzâkereye çekileceğiz.

Abdülkadir Bey Hakkında Heyet-i Hâkimenin Kararı

Reis — Abdülkadir Bey hakkında heyet-i hâkimenin kararı. Makam-ı iddiânın ve maznûnun iddiâsı ve müdâfaalarını dinledikden sonra hâsıl olan kanâat ve tesbît edilen hüküm şudur: Eski Kanûn-ı Cezâ'nın 55'inci maddesi delâletiyle 57'nci maddenin fıkra-i evvelâsına tevfîkan idâmına karar verilmişdir. Muhâkeme bitdi.

XL

Kararnâme Sûreti*

111 / 69 numaralı ve 13 Temmuz 1926 tarihli karara zeyldir.

Muhâkeme safahâtını tesbît eden ifâdât, Makam-ı İddiâ'nın talebnâmesi ve maznûnların müdâfaâtı mütâlaa ve tedkik olunarak husûl-i kanâate kâfî görüldü. Bu tedkikat netâyicine nazaran Harb-i Umûmî'yi ve Harb-i Umûmî esnâsında devlet umûrunu hüsn-i idâre edemeyerek memleketi inhizâm ve izmihlâl tehlikesine ilka sûretiyle mevki-i iktidârı terke ve kendi kendisini feshe mecbûr kılan ve ekser-i rüesâsı memleketi, bizzât açdıkları felâket uçurumunda bırakarak firâr eyleyen İttihad ve Terakki'nin yeniden mevki-i iktidâra getirilmesi maksadı ile hafî ve sû-i kasda müntehî bir faâliyet-i siyâsiye şebekesinin İzmir muhâkemâtında taayyün ve tezâhür eden mevcûdiyeti Ankara'da ikmâl edilen safahât ile sûret-i katiyede teeyyüd etmişdir.

Harb-i Umûmî firârîlerinin memleketde millî mukavemet istidâdını sezdikleri dakikadan itibâren Berlin'de başlayarak Moskova ve Batum'da tafsîlatı zabıtnâmelerde münderic eşkâl tahtında devâm eden teşebbüs ve faâliyetlerinin kendi kendisini kurtarma-

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1845, 27 Ağustos 1926, s. 1, 3-4.

ya çalışan milletin, bâisi oldukları felâketi gayr-i kabil-i tamîr ve telâfî bir hâle getirecek tarzda yeniden memleket mukadderâtına pençe atmak maksadına masrûf ve matûf bulunduğu sâbit olmuşdur. Dâvâcısı bütün bir millet ve şâhidi bütün bir cihân olan Harb-i Umûmî felâketlerinin millî zafer şeref ve hürmetine alel-umûm mücrimîn-i siyâsiye meyânında millet tarafından afvedilen mesûlleri, Harb-i Umûmî'yi müteâkıb ecnebî topraklarda anavatan aleyhine tertîb etdikleri ve zabıtnâmelerde mâhiyeti münderic entrikalardan dolayı dahi mazhar-ı af ve müsâmaha olmuşlar ve bilâ-kayd ü şart vatandaşlık câmiası içine kabûl edilmişlerken bunlardan bir kısmının her türlü kayd-ı hamiyet ve kayd-ı vicdânîden ârî bir hırsla açdıkları hıyânet mecrâsına yeni ve gizli istikametler vererek leîm maksadlarına doğru yürümekden fârig olamadıkları cereyân-ı muhâkeme ile vâzıhan anlaşılmışdır. Türk milletinin kuvvet ve mukavemet menbalarının lâ-yezâl olduğundan bir gaflet-i mutlaka ile gafil bulunarak, o zaman millet ve memleketi düşman ayakları altına atıp kaçmakdan başka çâre bulamayan İttihad ve Terakki rüesâsının Millî Zafer'in netîce-i tabîiyesi, kendilerinin yeniden re's-i kâre gelmeleri olacağı kanâatiyle müteharrik oldukları ve Berlin'de kararlaşdırılarak Moskova'da teyîd ve Batum'da tecrübe edilen Anadolu'ya ve Anadolu mevki-i iktidârına baskın fikirlerinin başlıca rüesâsının zayâiyle ârızî tevakkufdan sonra Birinci ve İkinci Lozan konferansları arasında İstanbul'da Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid Bey'in Şişli'deki hânesinde akdolunan hafî kongrede eski kasdlerin temînine doğru yeni kararlar ittihâz olunduğu, zabıtlarda münderic ifâdât ve itirâfât ile tamâmen tezâhür ve tebeyyün etmişdir.

Mezkûr hafî kongreye Cavid, Kara Kemâl, Şükrü ve İsmail Canbolat taraflarından isimleri tesbît olunan ve İstanbul'da mevcûd bulunmayanları bil-muhâbere davet edilen kendi tabîrlerince eski İttihadcılar cem edildiği ve Kara Kemâl'in Gazi Paşa Hazretleri'ne İzmit'de vâki mürâcaatı mevzû-i asliye vesîle ve zemîn ittihâz edilerek İttihad ve Terakki'nin müstakbel rolü tezekkür olunduğu ve kongre a'zâsından bir kısmının hamiyet ve fazîlet-i vataniye hislerinin galebesi ile bu mâhiyetde bir faâliyet-i siyâsiyeyi tecvîz edemeyip ayrıldıkları; bir kısmının davetlere hiç icâbet etmedikleri ve merhûm Ziya Gökalp Bey'in de Diyâr-ı Bekr'de aldığı davet-

nâmeye cevâb-ı red verdiği gibi bilâhire İstanbul gazetelerine vâki beyânâtı ile harekat-ı mesrûdeyi alenen takbîh eylediği ve isimleri zabıtnâmede zikredilen ve ekseriyeti teşkîl eyleyen diğer kısmının ise ictimâda isbât-ı vücûdla müzâkerâta iştirâk etdikleri tahkikat-ı vâkıa ve cereyân-ı muhâkemeden ve ifâdât-ı evveliyenin tekrar tedkikinden müstebân olmuşdur.

Mezkûr kongrenin mâhiyet-i umûmiyeyi hâiz birinci celsesinden sonra sâbık ve tasavvurlarınca müstakbel İttihad ve Terakki'nin sevk ve idâre komitesinin erkânı rolünü alan ve mazbût ifâdât ve itirâfâta nazaran Cavid, Kara Kemâl, Cahid, Şükrü, İsmail Canbolat, Doktor Nâzım, Ardahan mebûs-ı sâbıkı Hilmi, Nail ve Rahmi beylerden müteşekkil olan heyet a'zâsının müteâkıb günlerde gece ve gündüze müsâdif muhtelif zamanlarda akdetdikleri diğer hafî ictimâlarda İttihad ve Terakki'nin bütün memleket dâhilindeki sâbık a'zâ ve mensûblarının kendilerini her kasd ve hareketlerinde takib edebileceklerini tahayyül ile millî fedâkarlıkların ve onların netîcesi olan Millî Zafer'in memleket hesâbına azamî semerelerini iktitâf edebilmek için sulh sâhasında dahi yeni mücâdelelere giren hükûmeti ne sûretle ber-taraf ederek yerine kaim olabileceklerini Cavid Bey'in riyâseti altında dûrû-dirâz müzâkere eyledikleri anlaşılmış ve akdedilen bu ictimâlarla müzâkere mevzûlarının hafî tutulmasına fevkalâde ehemmiyet verildiği Kara Kemâl'in sehven vâki daveti üzerine hâneye gelen ve ikinci derecede a'zâdan addedilen kâtib-i mesûl Hüsnü'nün müzâkere odasına alınmaması ve müzâkere odasına muttasıl salonda bir çay içirilerek savulmuş olması ile tebeyyün ve teyîd etmişdir.

Bu ictimâlarda hedefe doğru tesbît edilen ilk merhaleler ber-vech-i âtî üç tatbîk esâsını ihtivâ etmişdir.

1 – Birinci ve İkinci Grubları birleşdirerek her iki hizibdeki eski İttihadcıları toplamak ve Rauf Bey'in de inzimâm-ı muâveneti ile müttehid grublar heyet-i idâresinde ve heyet-i vekîlede nâfiz bir vaziyet almak.

2 – Bu mümkün olmadığı takdîrde eski İttihad ve Terakki nâmına on beş, yirmi kişilik bir mebûs listesini (Müdâfaa-i Hukuk, Halk Fırkası) teşekkülü içinde şübheyi davet etmeden ve yine Rauf Bey'in inzimâm-ı muâvenetiyle idhâl etdirebilmek.

3 – Bu da mümkün olmadığı takdîrde doğrudan doğruya İttihad ve Terakki nâmı altında ve esâsât-ı zâhiriyesi dokuz umdeye meydan okuyan dokuz madde hâlinde tesbît olunan bir fırka teşkîli ile ortaya atılmak ve açık mücâdeleyi tecrübe etmek.

Gerek İzmir'de ve gerek Ankara'da icrâ edilen tahkikat ve muhâkemâtla bu üç şekilden ikisinin muhtelif teşebbüsâtdan sonra, nihâyet adem-i muvaffakıyete müncerr olduğu ve İttihad ve Terakki'yi ihyâ fikrinin dahi Hüseyin Cahid Bey'in müteaddid harâretli makalelerine ve diğerlerinin şifâhî propaganda gayretlerine rağmen efkâr-ı umûmiyede hiçbir cây-i kabûl bulamaması üzerine tehîri cihetine gidilerek dördüncü bir şekil üzerinde tevakkuf ve ittihâz-ı karar olunduğu anlaşılmışdır.

Dördüncü şeklin zümre ve blok hâlinde teşebbüsâtın terkiyle münferid mürâcaatlar ve bu mürâcaatları besleyecek delâlet ve tavassutlarla kendilerine mensûb olan veya bilâhire iltihâkları muhakkak bulunanları Halk Fırkası nâmzedleri olarak Büyük Millet Meclisi'ne mebûs intihâb etdirmek ve bir kerre intihâb edildikden sonra ikinci bir fırka teşkîli sûretiyle Halk Fırkası'nı karşılamak projesini ihtivâ eylediği ve bu gibi nâmzedlerin tervîci husûsunda Rauf Bey'in azamî bir tesîri ile müzâheretde bulunduğu cereyân-ı muhâkeme ile ve ez-cümle Nail ve Ali İhsan Bey'in itirâfâtı ile sübût bulmuşdur. O zamanlar henüz sâlifüz-zikr hafî heyetin rüşeym-i tasavvuru hâlinde bulunan mefsûh ve mülga Terakkiperver Cumhûriyet Fırkası'nın Meclis dâhilindeki müstakbel anâsır-ı esâsiyesi bu hud'a ve desîse yolu ile temîn edildikden sonra fırka ve ayrılık tabîrleri telaffuz edilmeksizin muhâlefet telkinâtına başlanmış olduğu ve Meclis hâricinde Cahid, Cavid, Kara Kemâl, Doktor Nâzım, Rahmi, Nail, Hilmi ve Meclis dâhilinde de Rauf, Şükrü ve İsmail Canbolat'ın azamî harâretle faâliyete geçerek Halk Fırkası ekseriyetini teşkîlini tasavvur etdikleri fırkaya imâle etmek sûretiyle memleket idâresini ellerine almaya doğru yürüdükleri ve bu esnâda Rauf, Cahid ve Cavid beylerin İstanbul matbûâtının mühim bir kısmını dahi maksadlarına vâsıta olarak kullanmaya muvaffak oldukları gerek hâdisâtın tahlîlinde ve gerek o zamana âid cerâid-i yevmiyenin mütâlaası ile ahîren elde edilen ve mahkemede kırâat olunan vesâik ve mektûbların tedkikinden müstebân olmuşdur.

Keyfiyetin mâhiyet-i asliyesine ve hâdise-i muhâlefetin esâs-ı istihzârına o esnâda tamâmıyla vâkıf bulunmayan Halk Fırkası'nın, muhâlefet emelinde olanların hemân Fırka'dan ayrılmasını emr-i vâki hâline getirmek sûretiyle Halk Fırkası ekseriyetini iğfâl edebilmek ümîdinde bulunanları, nâ-tamâm dahi olsa, serî ve kat'î harekete mecbûr etdiği ve sâlifüz-zikr heyet-i hafiyenin birinci devre-i tatîliyede ihzâr eylediği –ve birçok müzâkerâtdan sonra İttihad ve Terakki unvânının bir zaman için terki ile Terakkiperver Cumhûriyet Fırkası nâmı verilen– fırka programıyla Meclis dâhil ve hâricinde muhâlefet teşkîlâtına geçildiği ve bu husûsda en faâl rolü, ordudan istifâ ile Meclis'e iltihâk eden kumandanları ve sâbık İkinci Grub erkân ve mensûbînini bu maksad etrâfında toplayan Rauf Bey'in deruhde ve îfâ eylediği ve mûmâ-ileyhin İkinci Grub'u Kara Kemâl ile Terakkiperver Fırka'nın gayesi etrâfında ne sûretle birleşdiği İzmir'de ve Ankara'da cereyân eden muhâkeme zabıtlarından ve tahkikat-ı evveliye evrâkının tekrar tedkikinden anlaşılmışdır. Kendi eserleri olan Terakkiperver Fırka'da heyet-i hafiye erkânından Meclis hâricinde kalanların hemân müttefikan denilebilecek hâlde girmemiş bulunanları İzmir Muhâkemesi'nde Cavid Bey'in söylediği gibi alelâde ferd olarak girmeye tenezzül etmediklerinden dolayı olmayıp, hâricde kalmakla maksad için daha müfîd olabileceklerine dâir ittihâz eyledikleri karar-ı mahsûs netîcesi olduğu, kuvvetli karîneler, Kara Kemâl'e atfen vâki ifâdelerle anlaşılmakdadır.

Takrîr-i Sükûn Kanûnu'nun neşri ve Terakkiperver Fırka'nın hükûmet tarafından ilgası ile husûle gelen vaziyetin heyet-i hafiyeyi beşinci şekl-i faâliyet olmak üzere yeni kararlar ittihâzına sevk eylediği ve artık herçi-bâd-âbâd kat'î ve kanlı bir yoldan taklîb-i hükûmet tarîki ile mevki-i iktidâra vusûl esâsının kabûl edildiği indel-muhâkeme hâdisâtın takibiyle tezâhür eylemekdedir. Heyet-i hafiyenin bundan sonraki faâliyetinde yeni bir fırka teşkîli veya herhangi bir şekilde kanûnun tecvîz edceği mesâî-i siyâsiye âsâr ve alâimi külliyen madûm olup, bilakis zâhirî nümâyiş ve tezâhürlerden müctenib tamâmıyla hafî bir mecrâya intikal olunduğu, mücrimlerin cürmün seyrini tesbît eden ifâdât ve itirâfâtıyla anlaşılmakda ve en şenî bir cinâyet kararına kadar imtidâd eden âmâl-i harîsânelerine ilk ve en kavî mânia addeyledikleri Gazi Re-

is-i Cumhûr Hazretleri'nin şahs-ı devletlerine müteveccih bir sû-i kasd yoluyla taklîb-i hükûmet projesinin sâha-i tatbîke vazı için de Şükrü, Kara Kemâl, Hilmi, Nail beylerden mürekkeb icrâ ve teşkîlât komitesi tefrîk olunduğu ve heyetin reisi olan Cavid Bey'le Kara Kemâl vesâtetiyle muntazaman hâl-i temâsda bulunan bu komitenin yeni kararın istilzâm etdiği vezâife göre maslûb Arif, Rüşdü Paşa, Hafız Mehmed, Abidin gibi harîs politikacılar ve Abdülkadir ve Sarı Efe Edib gibi sû-i kasdlara mümâreseli eşhâs ve Ziya Hurşid, Çopur Hilmi gibi âlet olmaya müstaid uzuvlar ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf gibi cürmü medâr-ı maîşet ittihâz eden sefîller ile takviye edildiği ve teşkîlâtın tevessüüne doğru yürütüldüğü, dâvânın ibtidâsından itibâren bizzât mücrimlerin ve maznûnların itirâfları netîcesinde vâzıhan inkişâf eden safahât ile taayyün ve tebeyyün etmekdedir.

Heyet-i hafiyenin İstanbul'da, İzmir'de veya memleketin diğer aksâmında idâme eylediği gizli faâliyetin mebdei Cavid Bey'in hânesinde akdedilen kongre ve onu takib eden daha münhasır ictimâlar müntehâsı taklîb-i hükûmet gayesine matûf sû-i kasd hareketi olup bu mebde ile müntehâ arasında intihâbâta, meclis mücâdelâtına ve memleket dâhilinde fırka teşkîlâtına taalluk eden fasılların kanûnen müstelzim takibât ve mûcib-i mücâzât olmadığı bedîhî ise de en salâhiyetdâr ve hakikî kongresinin kararıyla kendi kendisini fesheden ve binâenaleyh kanûnen mevcûd bulunmayan İttihad ve Terakki nâmına kongreler akdiyle o unvân altında yeni programlar ve teşkîlât projeleri tanzîminin ve mukerrerât ittihâzının gayr-i meşrû ve gayr-i kanûni harekâtdan olduğu şübhesiz bulunması ve ilk tecrübeleri Ankara'da yapılan ve müteâkıben Bursa'da tatbîki arzu edilerek muvaffak olunamayan ve İzmir'de ân-ı tatbîkinden biraz evvel keşf olunan sû-i kasd tarîkiyle taklîb-i hükûmet teşebbüsün kanûnen en ağır efâl-i cürmiyeden addolunması itibârıyla muayyen maksad ve gaye etrafında taazzuv ederek harekete gelmiş işbu teşekkül-i hafiye dâhil bulunanlardan malûmül-esâmî bir kısmının muhâkemeleri İzmir'de icrâ kılınarak cürmleri sâbit olanlar hakkında vicâhen verilen karar zaman infâz edilmiş idi. Hâl-i firârda bulunmalarına binâen gıyâben idâma mahkûm olanlardan Kara Kemâl muvâcehe-i kanûn ve milletde meşûm teşebbüsât-ı cinâiyesi-

nin hesâbını vermekden kaçarak hîn-i derdestinde hükmünü bizzât infâz eylediği gibi Abdülkadir de ahîren Bulgaristan'a savuşmak üzere vâsıl olduğu İğneada'da hayyen derdest olunmuşdur. Aynı vechle maznûniyetlerine binâen taht-ı tevkife alınmış olanlardan Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid, sâbık Ardahan mebûsu Hilmi, Ergani mebûsu İhsan, Sivas mebûs-ı sâbıkı Kara Vasıf, Erzurum mebûs-ı sâbıkı Hüseyin Avni, Mersin mebûs-ı sâbıkı Salahaddin memâlik-i ecnebiyede bulunan ve mahkemenin davetine icâbet etmeyen İstanbul mebûsları Rauf ve Adnan ve İzmir vâlî-yi sâbıkı Rahmi beylerin cürme derece-i iştirâkleri hakkında tenvîr-i vicdâna medâr olacak tahkikatın tamîki tefrîk-i davalarına karar verilmiş idi. Kezâlik bu teşekkül-i hafiye dâhil bulunmakla maznûn muhtelif tarihlerde taht-ı tevkife alınan sânık İttihad ve Terakki erkânından Doktor Nâzım, Küçük Talat, Midhat Şükrü, Hamdi Baba nâmıyla marûf Hamdi, Fatih kâtib-i mesûlü Vehbi, Makrıköy kâtib-i mesûlü İbrahim Edhem, Hamal nâmıyla marûf Ferid, Doktor Rasuhi, kâtib-i mesûllerden Hüsnü, Trabzon murahhası Nail, Ordu Donanma Pazarı müdîri Naim Cevad, Tırnakcı nâmıyla marûf yüzbaşılıkdan mütekaid Salim, Yakub Cemil'in birâderi Seyyid Mehmed, Kör Ali nâmıyla marûf Ali İhsan, polis müdîr-i esbâkı Azmi, Ekmekciler Şirketi müdîr-i sâbıkı İzzet, sâbık komiserlerden Cavid, diğer meseleden müebbeden nefye mahkûm Tanîn sâhib-i imtiyâz ve sermuharriri Hüseyin Cahid, Millî Mahsûlât Şirketi'nden Gözlüklü Midhat, Kantariye Şirketi müdîri Bekir Sıdkı, Millî İktisâd Bankası müdîri Mehmed Ali, serveznedâr Rıza, Millî Mensûcât Şirketi'nden Saadeddin Rıza, Millî Ticâret Şirketi'nin İzmit mümessili İhsan, Millî Mahsûlât'dan Hasan Fehmi, Bahriye kaim-makamlığından mütekaid Azir beyler ve Sandalcı Cemiyeti reis-i sâbıkı Ali Osman Kahyâ, Hamallar kahyâsı Salih Reis ile sûret-i cereyân-ı muhâkemâta nazaran temâdî-i mevkufiyetlerine lüzûm-ı kanûnî bulunduğu anlaşılarak gayr-i mevkuf devâm-ı muhâkemeleri karargîr olan Doktor Hüseyinzâde Ali, Posta ve Telgraf memûrîn-i müdîr-i sâbıkı Hilmi, Ekişehir mebûs-ı sâbıkı Eyüb Sabri, Hâriciye nâzır-ı esbâkı Ahmed Nesimi, İttihad ve Terakki erkânından Salah Cimcoz, Ordu ve Donanma Pazarı meclis-i idâresinden binbaşılıkdan mütekaid Rıza, kâtib-i mesûllerden Gazi Ayıntablı Muhtar, Üskü-

dar Belediye reis-i esbâkı Rifat, Düyûn-ı Umûmiye müfettişlerinden Küçük Nâzım, Millî Mahsûlât Şirketi'nde muhâsebeci Said beylerle Kara Kemâl'in yazıhânesinde müstahdem hademe Hasib ve Makrıköy kaim-makam-ı sâbıkı Neşet Bey haklarında dâvânın tefrîkine karar verilmiş olan diğer maznûnların tevhîden ve tevsîan tahkikat ve muhâkemât icrâ kılınmışdır.

Maznûnlardan Cavid Bey'in Birinci Lozan Konferansı'nı takib eden ânlarda tahkikat-ı evrâkdan, zabıtnâmelerden ve iddianâmede münderic ictimâları tertîb ve hânelerinde akdetdirdiği kongre tesmiye edilen ilk ictimâın birinci, ikinci ve üçüncü derecede eşhâsın terkîbiyle akdolunup diğerlerinin rüesâ mertebesinde bulunanlara hasredilerek hafî mukarrerât ittihâz olunduğu ve Cavid Bey'in Kanûn-ı Cezâ'nın 57'nci maddesindeki tarîfâta mutâbık sûretde hafî teşekkülün riyâsetini deruhde eyleyerek rüfekâsı vâsıtasıyla meâli beş şekilde hulâsa edilen muhtelif faâliyetleri, bilhâssa Kara Kemâl'i faâliyete sevk ve idâre eylediği tahkikat-ı vâkıa ve zabıtnâmelerde münderic ifâdât ve itirâfât ile vâsıl-ı mertebe-i sübût olmakdadır.

Cavid Bey'in ictimâlara ve mukarrerâtın şekil ve mâhiyetine müteallik olarak İzmir'de sorulan suâller karşısında gerek ifâdât-ı evvel-i mükerreresinde ve gerek muhâkemesinde musirrâne inkâr ve kaçamak yoluna tecrübe etmesine rağmen Ankara'daki bütün itirâfâtı, Harb-i Umûmî senelerinden beri hiç görüşmeyecek ve selâm dahi vermeyecek derecede dargın bulunduğu maslûb Şükrü ile Kara Kemâl'in delâletiyle barışarak sâlifüz-zikr ictimâlarda teşrîk-i mesâîyi kabûl etmiş bulunması ve Ali İhsan Bey'in Şişli ictimâlarına maslûb Sarı Efe Edib'in sû-i kasd teşebbüslerinin tatbîkatı için nakdî muâvenetlere mütedâir ifâdeleri, on senelik cemiyet ve fırka arkadaşlığı esnâsında hemân hiç temâs ve münâsebetde bulunmadığı Kara Kemâl ile son senelerde bilhâssa son zamanlarda bir haftayı geçmeyen fâsılalarla sık sık temâs ve münâsebetde bulunduğu hakkındaki tahkikatın kendi itirâfâtıyla sübûtu gibi delâil-i tâliye ve karâin-i kanûniye mûmâ-ileyhin hafî heyetinin riyâsetini deruhde eylemiş olduğunu müteallik kanâatleri teyîd ve takviye eylemekdedir.

Doktor Nâzım Bey'in, Cavid Bey'in hânesindeki kongreye ve onu takib eden heyet-i hafiye ictimâlarına iştirâk eylediği ve hafî

ictimâlarda ittihâz edilen bil-cümle kararlarda reyi munzam ve müşterek olduğu ve bu mukerrerâtı sâha-i tatbîke îsâl edecek siyâsî faâliyetlerde bulunduğu siyâsetle iştigalden külliyen fârig bulunduğu hakkındaki ifâdâtına ve mebde-i tahkikatdan muhâkeminin sevkine kadar devâm eyleyen umûmî inkârlarına rağmen diğer rüfekâsının hafî ictimâlarda bulunduğuna müteallik ifâdâtı ve esbâk Hâriciye nâzırı Halil Bey'in dosyada mahfûz cevâbî mektûbları müfâdıyla anlaşılmış ve mesâîsi ve teşkîlâtı ile aslâ alâkadâr bulunmadığı ifâde-i evveliyesinde söylediği Terakkiperver Fırka'nın hafî teşekküle dâhil diğer rüfekâsı gibi gizli fakat tam ve harâretli bir müzâhiri bulunduğu da maslûb Şükrü'ye hitâben yazılmış olup ele geçirilen mektûbuyla sâbit olmuşdur. Vatanın izmihlâle sürüklenmesinde başlıca âmillerden olduğu malûm ve tehlike anında ecnebî diyârlara firârıyla müeyyed olan Doktor Nâzım Bey'in intisâbını inkâr eylediği siyâsî hayâtın en meşûm ve levs-âlûd girîvelerinde sarf-ı faâliyet etmekde olduğunu ve mektûbun bilhâssa Türk Milleti'nin necâbetinden şikâyet eden ve düşman ayakları atılmış olan vatanı kurtaran ve selâmet ve saâdet yollarına sevk eden halâskâra karşı nankörlük gösterilmesinden muztarib olduğunu ifşâ eyleyen fıkrası pek âşikâr bir sûretde isbât ve izhâr etmekdedir. Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemâl'e karşı beslenen hüsn-i minnetdârînin henüz tamâmıyla zâil olmamış bulunmasından iştikâyı ifâde eyleyen fıkra Doktor Nâzım Bey'in memleketde nelerin izâlesini arzu eylediği ve nelere çalışdığı hakkında bir fikr-i mahsûs verebilecek mânâ ve mâhiyetde telâkki edilmişdir.

İfâde-i evveliyesinde İttihad ve Terakki nâmına sarfedilecek her türlü faâliyetlerin ve ittihâz olunacak her türlü mukarrerâtın gayr-i meşrû olacağını beyân eylemiş olan Nâzım Bey'in Cavid Bey'in hânesinde yeni bir İttihad ve Terakki programını tanzîme iştirâk eylediği sâbit olduğu gibi mevzû-i bahs mektûbda doğrudan doğruya İttihad ve Terakki nâmına faâliyete geçilmesi ve bunların maksad nokta-i nazarından daha müsmir netîceler vereceği hakkındaki îmâ ve işâreti de ayrıca şâyân-ı dikkat görülmüşdür.

Hafî ictimâda tesbît edilmiş olduğu bil-muhâkeme taayyün eden 9 maddelik program sûretinin mûmâ-ileyhin hânesinde bit-taharrî elde edilen evrâk meyânında zuhûru kendisinin hafî heyete dâhil

ve Kanûn-ı Cezâ'nın 57'nci maddesinde vasfedilen muharrikler zümresine mensûb bulunduğu teyîd ve tevsîk edecek delâil kaviyeden addolunmuşdur.

Sâbık İttihad ve Terakki murahhaslarından olup dosyada Rusya'da ve bilâhire merhûm Enver Paşa'nın memûr-ı mahsûsu olarak gelip ikamet eylediği Ankara'da dâimâ hafî olmak üzere siyâsî faâliyetden ve o zaman mevcûd iki grup arasında nifâkcu bir rolü bir ân hâli kalmamış olduğu cereyân-ı muhâkeme ile mütezâhir olan Nail Bey'in Millî Zafer'i müteâkıb Kara Kemâl şebekesine tekrar iltihâkla Cavid Bey'in hânesindeki kongreye iştirâk eylediği ve hafî heyet meyânına alındığı ve o ândan itibâren takib ve tahkik olunan tarz-ı hayâtına nazaran dâimâ menfî faâliyetleri tahrîk eylediği ve gerek Harb-i Umûmî'den beri dargın olduğu hâlde son faâliyet-i siyâsiye devrinde barışdığı Kara Kemâl, ve gerek Abdülkadir'le en sıkı birer irtibât ve münâsebet idâme ederek bilhâssa son sene zarfında Kara Kemâl, Abdülkadir ve Hilmi'nin iştirâkiyle akdolunan hafî ictimâlarda hazır bulunduğu ve kendisinin tevîlen vâki itirâfâtı ve rüfekâsının ifâdâtıyla tebeyyün etdiği gibi siyâsetle iştigalden ferâgat eylediği hakkındaki katî ifâdelerine rağmen Eskişehir'de Terakkiperver Fırka teşkîlâtını deruhde eylediği gibi yüz elli liradan ibâret maddî yardımda dahi bulunduğu ve kendisinin de aynen Kara Kemâl, Cavid, Abdülkadir, Hilmi ve emsâli gibi Terakkiperver Fırka'ya dâhil olmadan bu fırka teşkîlâtını müttehaz karar-ı mahsûs mûcibince gizli faâliyetlerle takviyeye çalışdığı itirâf-ı zâtiyesiyle anlaşılmış ve Cavid'in hânesinde İttihad ve Terakki nâmına müstakbel projeler tanzîm eden hafî heyete dâhil bulunduğu kâtib-i mesûllerden Hüsnü'nün müşâhedeye müstenid ifâdesiyle teyîd etmiş bulunduğundan mûmâ-ileyhin dahi Kanûn-ı Cezâ'nın 57'nci maddesi tarîfâtına sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet cerâimine müntehî efâl ve harekât ve teşebbüsâtın muharrikleri meyânında kabûl etmeğe mecbûriyet-i kanûniye tahassul etmekdedir. İttihad ve Terakki'nin kadîm fedâî ve silâh-endâzlarından ve son zamanlarda merkez-i umûmî a'zâlarından olup Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Ardahan mebûsu olarak bulunduğu esnâda bir tarafdan Rusya'da memleket dâhiline atılmaya fırsat arayanlarla râbıta ve münâsebet tesîs eyleyen ve Batum'da memleket aleyhine vahîm netâyic tevlîd edebilecek tarzda faâliyetlerde bulunmakda olan Enver

Paşa'nın bu gibi harekâtından vazgeçmesi husûsunda Ankara Hükûmeti tarafından bazı vesâyâyı Enver Paşa'ya îsâle memûr edilmiş iken daha Ankara'dan ayrılır ayrılmaz bu vazîfeyi bütün güzergâhda Millî Mücâdele aleyhinde ve vatan hâricinde olanlar lehinde harâretli propagandalarda bulunmak gibi bir sûret-i ihânetkârânede îfâ eyledikden dolayı derhâl Trabzon'dan geri çevrilmiş olmakla marûf bulunan Hilmi Bey'in, Cavid Bey hânesindeki kongreye ve rüesânın onu takib eden hafî ictimâlarına iştirâk eylediği ve mukarrerât-ı malûmenin ittihâzında medhâldâr olduğu ve hafî heyetin Kara Kemâl'e merbût uzvu hâlinde Nail ve Abdülkadir'le birlikde Mesadet Hanı'nda mükerrer gizli toplanmalarda hâzır bulunduğu ve Ankara sû-i kasd planı hazırlandığı esnâda vâki davet üzerine berây-ı ticâret azîmet etmiş olduğu Şavşat'dan derhâl İstanbul'a şitâb eylediği sâbit olmuşdur. Hilmi Bey'in müdâfaanâmesinde ticâret işleri görmek ve vâlidesini ziyâret etmek maksadıyla her sene yalnız kısa bir müddet için İstanbul'a gelmekde ve derhâl avdet etmekde olduğu hakkındaki beyânâtını Ankara sû-i kasdı hâzırlıkları esnâsındaki gelişinden tevkife kadar altı ayı mütecâviz bir müddet kısa bir ziyâret olarak tavsîf ve kabûle imkân bulunmadığı gibi ifâde-i evveliyesinde İstanbul'da kaldığı müddetce Kara Kemâl ancak sekiz on defa ziyâret etdiğine dâir olan beyânâtını da zâbıtaca elde edilen ve altmışa karîb ziyâret kaydeden kendi not defteri tekzîb eylemekdedir. Notları 30 Kânûn-ı sânî'den başlayan defterin şâyân-ı dikkat ve ehemiyet kuyûdâtına nazaran Hilmi Bey bu müddet zarfında 6 defa Kara Kemâl nezdine gitmiş, on defa Abdülkadir'le ve 13 defa Nail ile buluşmuş olduğu ve 9 Mart'da Kara Kemâl ile 10 Mart'da Abdülkadir'le görüşdükden sonra 11 Mart'da dahi Hafız Mehmed'in yazıhânesinde Hafız Mehmed ve Abidin ile temâsa gitdiği, 13 Mart'da Mesadet Hanı'nda geçirdiği ve 15 Mart'da ise yine Mesadet'e uğradıkdan sonra Nail ve Ziya Hurşid'le buluşdukları, 16 Mart'da Kara Kemâl ile tekrar görüşdükden sonra 17 Mart'da Rüşdü Paşa ile buluşarak Ziya Hurşid'in nezdine gitdikleri ve kendisinin oradan ayrılıp şübhesiz netîce-i mülâkat hakkında malûmât vermek üzere Kara Kemâl'in yanına avdet ederek yarım saat kaldığı, bunu takib eden günlerde Kara Kemâl ve Nail ile birçok gece toplanmalarında bulunduğu ve 25 Mart'da Mesadet Hanı'na iki defa uğradığı ve aynı günün gecesinde saat do-

kuzda Nail ve Ziya Hurşid ve Abdülkadir'le buluşduğu, 9 Nisan'da Kemâl ve Nail'in kendisini hânesinde ziyâret etdikleri, 15 Nisan'da Mesadet'de Kemâl ve Hafız Mehmed'le buluşduğu, 25 Nisan'da maslûb Şükrü uzun boylu görüşdüğü, 13 Mayıs'da Nail ile temâs etdiği ve aynı günün gecesinde tekrar Abdülkadir'le birlikde Nail'in hânesine gitdiği, İzmir sû-i kasdine yakın sûretde takaddüm eden zamanlardan 1 Haziran'da ber-mutâd Mesadet Hanı'na uğradıkdan sonra oradan çıkarak Abdülkadir'i bulup birlikde Nail'in hânesine gitdikleri, 5 ve 9 Haziran'da yine Abdülkadir'le buluşduğu, 12 Haziran'da Nail'i arayarak bulamadığı ve Mesadet Hanı'na giderek Kara Kemâl'i bulduğu ve beraberce çıkarak Nail'i de aldıkları ve 14 Haziran'da Kara Kemâl'e giderek saat on altıya kadar kaldıkdan sonra Hafız Mehmed'e uğradığı, 15 Haziran'da yine Kara Kemâl'e uğrayıp saat on sekize kadar kalarak Kara Kemâl ile çıkdığı, 17 Haziran'da yine Mesadet Hanı'na uğradığı gayr-i kabil-i red ve inkâr bir sûretde tahakkuk etmekde ve Ardahan mebûs-ı sâbıkı Hilmi Bey'in dahi kanûnun aynı maddesinin tavsîf eylediği muharrik-i mefsedet olanlar sınıfına dâhil bulunduğuna şübhe bırakmamakdadır.

İzmir vâlî-yi esbâkı Rahmi Bey'in Cavid Bey'in hânesindeki hafî ictimâı akdeden heyet-i hafiyeye dâhil bulunduğu tahkikat-ı evveliyede ve zabıtnâmelerde münderic muhtelif ve müteaddid ifâdât ile tebeyyün etmekde ve hem diğer rüfekâsı gibi bir fırkaya sûret-i sarîhada intisâb etmeksizin gizli siyâsî faâliyetlerde bulunduğunu hem de sû-i kasd va taklîb-i hükûmet hareketinin anâsır-ı esâsiye-i icrâiyesinden olan Sarı Efe Edib ile mesâil ve mesâî-i siyâsiyede müşterekül-âmâl olduğunu ibrâz ve ispât eden ve zabıtnâmede mazbût ve dosyada mahfûz bulunan mektûbu mûmâ-ileyhin de efâl ve teşebbüsât-ı mesrûde de medhaldâr olduğu kanâatini tevlîd eylemekde ve ancak mahkemenin davetine icâbet etmemiş olması hasebiyle muhâkemesi icrâ kılınamadığından son zamanlardaki vaziyet ve derece-i faâliyeti tamâmen taayyün edememekdedir.

İstanbul mebûsu Rauf Bey'in tâ başvekâletde bulunduğu tarihden itibâren kongre kararıyla infisâhı şübhesiz sûret-i katiyede ve en yakın şekilde malûmu bulunan İttihad ve Terakki'yi o zaman için henüz mazlûm olan makasidi yolunda kullanmak üzere ihyâya çalışdığı ve bilâhire dahi kendilerini İttihad ve Terakki erkânı ad-

dekmekde taannüd eylemiş olan kesânla teşrîk-i mesâî ederek İkinci Grub mensûblarını da maksadına âlet eylediği ve yine o zaman ki rüfekâ-yı mesâîsi ve bugünkü şürekâ-yı cürmüyle Meclis dâhilinde dahi muhtelif hissiyâtdan mâhirâne istifâde eyleyerek celb ve cezb edebildiği zevâtı bir fırka-i muhâlife teşkîline imâle husûsuna sarf-ı faâliyet etdiği ve sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet hâzırlıklarına hangi noktadan itibâren muttali olduğu henüz tenevvür etmemiş ise de teşebbüsât-ı mezkûrenin Ankara safhasına tamâmen vâkıf bulunduğu hâlde millet ve memleket için felâket-engîz bir fâcianın men-i vukuu ve tekerrürü için hükûmeti haberdâr etmek en basît ve en ibtidâî ve en nâmûskârâne bir vazîfe-i kanûniye, bir farîza-i vataniye ve nihâyet bir vecîbe-i insaniye olduğu hâlde bunu îfâ etmediği gibi ilk gayretinin keyfiyetinden haberdâr olan rüfekâsını hükûmeti îkâzdan mene marûf olduğu müttehidül-lafzül-mânâ ifâdât ve itirâfât ile vâsıl-ı mertebe-i sübût olmuşdur.

Mûmâ-ileyhin Bursa, İzmir teşebbüsât-ı leîmesine takaddüm eden günlerde "Ben gidiyorum, siz ne yaparsanız yapınız" diyerek Avrupa'ya azîmet etmiş olması, hafî heyetin bütün meşûm kararlarının mürevvici olduğuna şübhe bırakmamakdadır.

Avrupa'da bulunup mahkemenin davetine icâbet eylememiş olan Adnan Bey'in gıyâben icrâ kılınan mahkemesinde sâlifüz-zikr hafî ve cinâî teşebbüsât-ı siyâsiyede bir gûnâ medhal ve alâkası bulunmadığı tebeyyün etmişdir.

Hüseyin Cahid Bey'in Cavid'in hânesindeki bazı ictimâlara iştirâk eylediğini ve sermuharriri bulunduğu Tanîn gazetesinde bu ictimâlar müzâkerât ve mukarrerâtını bazı makalâtıyla neşretmiş olduğu tezâhür eylemiş ise de hafî heyetin sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet kararına takaddüm eden zamanlarda tevkif ve muhâkeme nefy eylediği tesbît olunmuş ve mûmâ-ileyhin dahi hafî ve cinâî teşebbüsât-ı siyâsiyede medhal ve iştirâki bulunmadığı anlaşılmışdır.

İttihad ve Terakki İstanbul heyet-i merkeziyesi a'zâsından ve iâşe faâliyetleri erkânından olup kendi iddiâsına nazaran Kara Kemâl'in hem istirkab eylediği hem de müzâheretinden vazgeçmediği bir refîki olan ve mefkûre-i siyâsiyesini umde-i esâsiye ittihâz etdiği temsîl-i meslekî nazariyesinin nâşir-i mütemerridi bulunan Ali İhsan Bey'in Mütâreke devresinde Anadolu'ya iltihâk eylemiş olup gerek

Ankara'da ve gerek bilâhire İstanbul'da bazı faâliyet-i siyâsiye de bulunmuş ve Cavid Bey'in hânesindeki kongreye ve ictimâlaradan bir kısmına dahi iştirâk eylemiş ise de bil-cümle teşebbüsât ve telkinât karşısında temsîl-i meslekî nazariyesine sâdık kalarak bunun hâricindeki siyâsî programlarla mücâdelede bulunduğu ve bilhâssa Terakkiperver Fırka nizâmnâmesi müsveddesinin Mesadet Hanı'nda Kara Kemâl, Cavid, Şükrü, Canbolat ile birlikde müzâkeresi esnâsında irticâî mutazammın addetdiği altıncı maddeye şiddetle hücûm ve itirâz eylediği, muahharen Kara Kemâl'in Hafız Mehmed ve Ziya Hurşid ve mahkemece isimleri mechûl kalan bazı Şark mebûslarının Mesadet Hanı'ndaki dâirede kapıyı kilidlemek sûretiyle hafiyen akdetdikleri ictimâdan bihakkın şübhe ve endişeye düşerek meşrû bazı efâlin hâzırlığı karşısında bulunduğunu kendi ifâdesine nazaran teferrüs eylemiş ise de her hangi fenâ bir hareketin önüne geçebilmek üzere hakikati istiknâh yolundaki teşebbüslerinin semere vermemiş olduğu icrâ kılınan isticvâb ve muhâkemesinin cereyânıyla anlaşılmış ve hakkında başkaca delâil de dest-res olunamadığının sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet cürmünde medhal ve iştirâki bulunmadığı kanâati tahassul eylemişdir.

Cavid Bey'in kongresinde cümlesinin mukaddemâ İttihad ve Terakki ve bazılarının bilhâssa Kara Kemâl'in şahsına merbûtiyetleri dolayısıyla davet olunarak hâzır bulunanlardan Hâriciye nâzır-ı esbâkı Ahmed Nesimi, Eskişehir mebûs-ı sâbıkı Eyüb Sabri, Doktor Hüseyinzâde Ali, Doktor Rusuhi beylerle Hamdi Baba'nın müzâkerât-ı vâkıaya iştirâklerinin ancak intihâbâta mütedâir umûmî mesâile inhisâr etdiği ve yalnız bir öğleden sonra saat 15-17'ye kadar devâm eylediği ve müteahhir faâliyetlere alâkadâr olmadıkları sâbit olmuşdur.

Ve yine Şişli ictimâının bir kısmına iştirâk etmiş olan sâbık İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinden Edhem, Vehbi, Hüsnü'nün uzun senelerden beri maîşetlerini ve mevki-i siyâsiyelerini medyûn bulundukları Kara Kemâl politika âletleri rolünü îfâ eyledikleri ve Kara Kemâl'in her hangi bir hareket ve teşebbüs-i siyâsiyesinde kendisini bir ân bile terk etmedikleri gibi onun emir ve irâdesine muntazır ve münkad âmillerinden ibâret bulundukları ve Cavid Bey hânesindeki mukarrerâtın Kara Kemâl tarafından takib ve tat-

bîkinde dahi en emîn ve mutemed vâsıtalar hâlinde faâliyetlerde bulunmakdan geri kalmadıkları ve bu itibârla bil-cümle sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet tasavvurât ve teşebbüsâtın mürevvic ve tarafdârı oldukları tahkikat-ı vâkıa ve muhâkemelerinin kâffe-i safahâtıyla tebeyyün ve tezâhür etmişdir.

Ergani mebûsu İhsân Bey'in sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet cürmüne medhal ve iştirâki sâbit olamamışdır. Küçük Talat Bey'in ve Azmi Bey'in vatana avdetinden sonra, Millî Zafer'i takib eden senelerde müsbet veya menfî hiçbir faâliyet-i siyâsiyede bulunmadıkları sâbit olmuş ve son teşebbüsât-ı cinâiyede alâkalarını müeyyed bir delâil görülmemişdir. Sâbık İkinci Grub a'zâsından Terakkiperver Cumhûriyet Fırkası İstanbul kâtib-i umûmîsi Kara Vasıf ve heyet-i idâre a'zâsından Salahaddin ve Erzurum mebûs-ı sâbıkı Hüseyin Avni beylerin faâliyet-i siyâsiyelerinde ahkâm-ı kanûniyeye mugayir müstelzim-i mücâzât safahât görülememiş ve mevzû-i bahs cürme iştirâklerini isbât edecek kanâat-bahş vicdân-ı delâil bulunmamışdır. Öteden beri Kara Kemâl'in muhtelif sâhalarda rüfekâ-yı mesâîsinden olan Gözlüklü Midhat, Bekir Sıdkı, Mehmed Ali, Veznedâr Rıza, Millî Ticâret İzmit mümessili İhsan, Hasan Fehmi, İzzet, Muhtar, Ferid, Postacı Hilmi, belediye reis-i esbâkı Rifat, Küçük Nâzım beylerle Hademe Hasib'in ve mefsûh İttihad ve Terakki erkân-ı sâbıkasından Salah Cimcoz ile erkân-ı harb binbaşılığından mütekaid Rıza, topçu yüzbaşılığından mütekaid Salim, Seyyid Mehmed, sâbık komiser Cavid, belediye kaim-makamlığından mütekaid Aziz, esbâk Bakırköy kaim-makamı Neşet, Muhâsebeci Said beylerin sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet harekât ve teşebbüsâtına iştirâkleri sâbit olmamışdır.

Sandalcılar Cemiyeti reis-i sâbıkı Ali Osman Kahyâ ile hamallar kahyâsı Salih Reis'in mevzû-i bahs cürmde müstelzim-i mücâzât olacak derecede iştirâklerini mübeyyin delâile dest-res olunamamış ise de mavnacılar ve hamallar teşkîlâtına âid evâmir ve nizâmât-ı hükûmete mugayir ve umûmî sükûn ve intizâmı muhill-i efâl ve harekât-ı itiyâdında bulundukları ve esnâfı terhîb ve tedhîş ile dâimâ evâmir ve nizâmât ve kavânîne muhâlif vekayi ihdâsında âmil bulundukları heyet-i mahkemeye mütemâdiyen vârid olan şikâyât ve indel-muhâkeme tahassul eden kanâat ile tesbît olunmuşdur.

Binâenaleyh bunlardan Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid, Doktor Nâzım, Ardahan mebûs-ı sâbıkı Hilmi ve kâtib-i mesûllerden Nail beylerin hareket-i vâkıalarının îcâb etdirdiği cezâların yeni Kanûn-ı Cezâ'da daha ağır bir ahkâmı ihtivâ etmesi hasebiyle eski Kanûn-ı Cezâ'nın metninde (Türkiye Cumhûriyeti'nin Teşkîlât-ı Esâsiye Kanûnu'nu tamâmen veya kısmen tağyîr ve tebdîl ve ilgaya ve kanûn-ı mezkûre tevfîkan teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'ni ıskat veya îfâ-yı vazîfeden mene cebren teşebbüs edenler idâm olunur) diye muharrer bulunan 55'nci madde delâletiyle kanûn-ı mezkûrun metninde (bâlâda muharrer 55'nci ve 562'nci maddelerde beyân olunan fesâdlardan birini birtakım eşhâs müctemian icrâ eder yâhûd icrâsına tasaddî eylerse ol cemiyete dâhil bulunanlardan asl-ı reis ve muharrik-i mefsedet olanlar her nerede tutulur ise idâm olunur) diye muharrer 57'nci maddenin fıkra-i evvelâına tevfîkan idâmlarına ve maznûn-ı aleyhimden Vehbi, Hüsnü, İbrahim Edhem, Raif ve Rahmi beylerin hareket-i vâkıları sâlifül-beyân 55'nci madde delâletiyle Kanûn-ı Cezâ'nın (metninde bâlâda mezkûr olan cinâyetlerden, 55 ve 56'nci maddelerde beyân olunan fesâdlardan birini icrâ kasdıyla iki veyâhûd daha ziyâde eşhâs beyninde bir ittifâk-ı hafî teşkîl olunup da o ittifâkda tasmîm olunan fesâdın icrâsı şöyleşilip karargîr oldukdan sonra başka esbâb-ı icrâiyesini tehiyye zımnında bazı efâl ve tedâbîre dahi teşebbüs olunmuş ise ol ittifâkda bulunan kimseler müebbeden kalebend olunur: Ve eğer öyle bir ittifâk-ı hafiyede ber-vech-i muharrer fesâdın esbâb-ı icrâiyesini tehiyye zımnında teşebbüs olunmuş bir fiil ve tedbîr tebeyyün etmeyip yalnız icrâsı söyleşilerek karar verilmiş olmakdan ibâret bulunur ise o hâlde dâhil-i ittifâk bulunan kimseler muvakkaten kalebend kılınır) diye muharrer olan 58'nci maddenin ikinci fıkrasına tevfîkan onar sene müddetle kalebend edilmelerine ve yeni Kanûn-ı Cezâ'nın 558'nci* maddesine tevfîkan Vehbi'nin on sene müddetle Kangırı'ya ve Hüsnü'nün on sene müddetle Niğde ve Edhem'in on sene müddetle Kastamonu'ya ve diğer maznûn-ı aleyhimâ Ali Osman ve Salih kahyâların hareket-i vâkıaları Kanûn-ı Cezâ'nın metninde (her kim meydan ve esvâkda ve mecmû-i nâs olan mahallerde gerek nutuk îrâd ederek ve ge-

* Metinde 558 olarak yazılmıştır.

rek yâfte yapışdırarak veyâhûd matbû varaka neşreyleyerek ahâlî ve sekeneyi işbu fiilde beyân olunan cinâyetleri işlemeye doğrudan doğrudan doğruya teşvîk ederse ol cinâyetlerin fiilen mürtekibi gibi mücâzât olunur. Fakat zikrolunan teşvîkatın bir gûnâ eser-i fiiliyesi zuhûr etmez ise muvakkat nefy cezâsıyla mücâzât olunur) diye muharrer olan 64'nci maddenin son fıkrasına tevfîkan onar sene müddetle memleketleri olan Malatya ve Sürmene'ye nefy edilmelerine ve cerâim vâkıada medhal ve müşâreketleri vüsûk-ı kanûnî ile teeyyüd etmeyen ve berî-üz-zimme bulunduklarına dâir kanâat-i vicdâniye hâsıl olan Ergani mebûs-ı sâbıkı İhsan, İstanbul mebûs-ı sâbıkı Adnan, Erzurum mebûs-ı sâbıkı Hüseyin Avni, Sivas mebûs-ı sâbıkı Kara Vasıf, Mersin mebûs-ı sâbıkı Salahaddin, Küçük Talat, Midhat Şükrü, Doktor Hüseyinzâde Ali, Hamdi Baba, Cemal nâmıyla marûf Ferid, Eyüb Sabri, Doktor Rusuhi, Ahmed Nesmi, Salah Cimcoz, mütekaid erkân-ı harb binbaşı Rıza, Naim Cevad, Tırnakcı Salim, Yakub Cemil'in birâderi Seyyid Mehmed, Düyûn-ı Umûmiye müfettişlerinden Küçük Nâzım, Çerkes Aziz, Ekmekciler şirketi müdîri Aziz, Kör Ali nâmıyla marûf Ali İhsan, Üsküdar Belediye reis-i esbâkı Rifat, polis müdîr-i esbâkı Azmi, Tanîn sermuharriri Hüseyin Cahid (yalnız işbu efâlden), Gazi Ayıntablı Ahmed Muhtar, Bakırköy kaim-makamı Neşet, Millî Mahsûlât Şirketi muhâsebecisi Said, sâbık komiser Cavid, Gözlüklü Midhat, Bekir Sıdkı, Mehmed Ali, serveznedâr Rıza, Millî Mensûcât'dan Saadeddin Rıza, Millî Ticâret'den İhsan, Millî Mahsûlât'dan Hasan Fehmi beylerle Hademe Hasib Ağa'nın berâetlerine ve sebeb-i âhere binâen mevkuf bulunmadıkları takdîrde tahliye-i sebîllerine ve Kara Kemâl'in teşkîl eylediği İktisâd Bankası ve şirketler sermâyesinin makam-ı iddiânın îzâh ve tafsîl eylediği vechle ahkâm-ı şerâit-i vakfîye müteârız bir şekilde mütevellî ve vâkıf tayîni sûretiyle vakfeylediği mebâliğin muvâzaa bir vakıf gayr-i sahîh olduğu indel-muhâkeme tahakkuk etmesine binâen vakfiyesinin feshine ve Kanûn-ı Ticâret hilâfında makasid-i siyâsiye itibârıyla teessüs etdiği sâbit olan mezkûr banka ve şirketlerin tasfiye sûretiyle idâme ve idâresi hakkında hükûmetin tensîb ve ittihâz edeceği mukarrerât dâhilinde muâmele îfâsıyla ve kezâ Ergani mebûsu İhsan Bey'in İttihad ve Terakki Fırkası'nın inhilâli dolayısıyla Teceddüd

Fırkası nâmına teslîm edilmiş olan mebâliğ ve mücevherât ve eşyayı indel-tahkikat hüsn-i istimâl etmediği ve bir kısım mebâliği malûmül-esâmî rüfekâsıyla zimmetlerine geçirdikleri birçok sene evvel madûm hâline gelmiş olan Teceddüd Fırkası nâmına yed-i zabtında bulundurmuş olduğu mebâliğ ve eşyâ-yı mebhûsenin Hazîne-i Devlet'e âid olması lâzım geleceğine göre o sûretle bu cihetin dahi îcâb-ı kanûnîsi icrâ kılınmak üzere Başvekâlet-i celîleye arz ve iblâğına ve maznûnlardan Rauf ve Rahmi beylerin gıyâbında diğerlerinin vicâhında bil-ittifâk 26 Ağustos 926 tarihinde karar verildi.

Hükmün Sûret-i İnfâzı*

Dün akşam habshânede kumandanın odasında mahkûmlara hükm-i idâmın hulâsası teblî edilmiş ve vasiyetleri dinlendikden sonra onu çeyrek gece Cavid, müteâkıben Nâzım, Nail ve Hilmi habshâne önünde kurulan muhtelif sehpalara asılmışdır. Hükmün infâzı yarım saatde hitâm bulmuşdur.

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1845, 27 Ağustos 1926, s. 4.

BELGELER

Belge I

Esbâk Polis Müdîr-i Umûmîsi Azmi'nin Küçük Talat'a Göndermiş Olduğu Mektûb*

17 Teşrîn-i sânî [13]37

Azîz Kardaşım;

Mektûbunu memnûniyetle, Batum'da hâl-i faâliyetde olduğunu anlayarak tabîî mütehassis oldum. Bunu zâten öğrenmiş idim.

Posta, mektûbunuzla beraber kongre mukarrerâtı ile Anadolu'ya yazılan mektûb sûretlerini de birlikde getirdi. Bunları kemâl-i dikkatle okuduk.

Ben kongre mukarrerâtını mevki-i münâkaşaya koymak ve bunun sizinle birçok şeyler konuşmak isterim, bilmem mektûbum bu husûsdaki fikirlerimi ihtivâ edebilecek mi?

Bizim bütün gaye ve mesâîmiz, İslâm İhtilâlcileri Teşkîlâtı'nı tanzîm ve tevsî ve âlem-i İslâm'da mevcûd olan umûm muhtelif

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1828, 10 Ağustos 1926, s. 3. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin notu: "İstiklâl Mahkemesi'nde sû-i kasd ve taklîb-i hükûmet dâvâsında maznûn bulunan esbâk polis müdîri Azmi'nin vatan ve bu vatanın müncîsine karşı nasıl hâinâne hissiyât ve emeller beslediğini gösteren şâyân-ı dikkat mektûbu aynen neşrediyoruz."

teşkîlâtı tevhîde çalışarak bunları daha nâfi bir sûretde harekete getirmek ve kendileriyle beraber Anadolu'ya hâricden yardımcı temîn eylemek idi.

İngilizler Harb-i Umûmî'ye kadar nasıl ki doğrudan doğruya karşımıza çıkmayarak Arabları, Kürdleri, Arnavudları ve sâireyi iğfâl ile bizi meşgul etdiyse biz de yukarıda bahsetdiğim teşkîlâtı hâl-i faâliyete getirerek aynı sûretle mukabele etmek ve Anadolu'ya bundan sonra biraz râhat bırakmak idi. Buna bugün de, yarın da muhtâcız ve dâimâ muhtâc olacağız. Bütün kuvvetimizle buna çalışarak hem Anadolu'ya hem de âlem-i İslâm'a karşı vatanı pek büyük hidmetler îfâ edeceğimize ve bunların İslâmiyet'de unutulmayacak semerât vereceğine şübhe yokdur.

Bana öyle geliyor ki şimdi Anadolu'yu kendine bırakmak ve düşmanı Sakarya'dan defeden Anadolu'nun kuvvetini ve İttihadını bozmamak için ora ile meşgul olmamak lâzımdır.

Mustafa Kemâl bizler için ne yapar ise yapsın ve elindeki günkü kuvveti masharaca aleyhimizde kullansın, muvakkaten bunu unutalım ve Anadolu'yu kendi mücâdelesinde serbest bırakalım. Bizim Mustafa Kemâl'e karşı yapacağımız her hareketden bîçâre Anadolu zarar görecek ve yine onun sînesinde bir yara daha açacak, Mustafa Kemâl ile hesâb görecek zaman uzak değildir.

Anadolu Yunan gibi şenî bir düşman ile uğraşırken arkadan bir cephe de biz açmayalım. Anadolu'da tarafdârımız ne kadar çok olursa olsun vatanın menâfii nâmına bunlardan yine memleket nâmına istifâde edilmek üzere biraz sonraya bırakalım. Çünkü şu sırada Anadolu en küçük ihtilâfa bile mütehammil değildir, bunu siz de bilirsiniz.

Hem Anadolu'da tarafdârımız görülenler arasında hakikat-bîn olanlar mevcûd olmakla beraber bir hırs-ı şahsiyeden dolayı istinâd edecek diğer bir kuvvet aramak zilletinde bulunanlar da az değildir. Bunlar her zaman memlekete muzırr olan insanlardır.

Ben Anadolu'yu yakından gördüm, idâre nâmına yapılan mezâlim hâlâ kalbimi sızlatıyor. Bundan dolayı hükûmet-i hâzıranın en büyük düşmanıyım ve beni memlekete sokmamak cüretkârlığında bulunan bu hükûmetin bî-amân hasmıyım. Fakat şimdiye değil, Yunanlıları İzmir'den kovdukdan sonra teşkîlâtımız farz-ı muhâl

olarak bir şey yapmasa bile şahsen mücâdele edeceklerden biriyim. Ancak zamanı bekleyelim.

Gazeteler Ankara'ya gönderilen mektûbu münâkaşa ediyorlar ve bu münâkaşalarını pek mantıkî esâslara istinâd etdirebilirler ve ben zannediyorum ki hakikaten bize tarafdâr olanların da şu son teşebbüsümüzle kendimizden uzaklaşdıracağız. Bizim gayemiz selâmet-i vatan olunca şahıslarımıza karşı yapılan edebsizlikden dolayı muvakkat bir zaman için susmak zarûretinde kalırız. Tekrar ediyorum, her hangi bir hareketimiz Anadolu kuvvetini tenkis eder ve Yunan muvaffakıyâtını temîn eder zannındayım. Sonra kongreden malûmât verilmiyor. Nizâmnâme mûcibince merkez-i umûmî kongre vazîfesini görecek idiyse de merkez-i umûmînin orada hâzır bulunmayan dört a'zâsının reyi alınmaksızın ittihâz-ı mukarrerât edilmiyor ki bu kararlar da aklında kalsalar dahi bu zevâtın birer fikir ve mütâlaası vardır ve olacakdır.

Bendenize kalır ise diğer bir kongre yapılarak vaziyet-i hâzıraya göre hâl ve istikbâldeki faâliyetimiz için bir mesâî programı çizmek ve ona göre çalışmak pek çok fâideli olur. Burada henüz fikrimize iştirâk etmeyen daha pek çok arkadaşlar var. Bu zevât henüz bir program etrâfında toplanmamışdır.

Bu arkadaşlar ya âtıl bulunuyor veyâhûd serserî bazı fikirler etrâfında koşuyor. Bu arkadaşların her biri bir tarafda bîfâide zamanını geçiriyor. Bizler de Berlin'de hiçbir şey yapıyor değiliz. Yalnız vakit öldürüyoruz.

Hâlbuki dediğim gibi bir mesâî programı tanzîm edilirse içimizde her fedâkârlığı iktihâm ederek çalışacak çok arkadaşlar var, fakat bugün için bu kabil olmuyor.

Meselâ Bahaeddin Şakir Bey kardaşımızın malûm olan mesâîsinde de (muvaffak olsa dahi) hiçbir fâide intizâr etmemelidir. Çünkü yukarıda îzâh etdiğim gibi mesâînin veche-i istikameti malûm değil.

Şu mektûbuma sıkışdırdığım birkaç cümle ile pek çok şeyler îzâh etmek istedim. Tabiî bunları tamâmen anladınız. Vâkıa bunları yazmakla atılan adımın geri alınacağını düşünmedim. Bunun zamanı geçmişdir. Ancak burada hep birarada görüşülür ve bir esâs üzerinde kararlaşır isek belki daha başka bir sûret-i hâl bulunur.

Size ilâve edecek yalnız bir şey kaldı, onu da yazıyorum.

Anadolu siyâset-i hâriciyesinin hutût-ı umûmiyesinde veyâhûd harb mesâilinde zannederim ki Anadolu'ya karşı söyleyecek söz pek azdır.

İdâre-i umûmiye-i memleket hakkında söylenecek ve yapılacak pek çok şeylerimiz var.

Fakat bunlar ancak harbden sonra söylenmelidir. Hem acabâ siyâset-i dâhiliye için göstereceğimiz Anadolu'nun kabûl etmeyeceğini kim iddiâ edebilir?

Bundan başka evvelce Halk Şûrâlar Fırkası nâmı İttihad ve Terakki'ye kalb edilmişdir. Bu kerre kongre mukarrerâtınca bu iki nâmın karışdığını görüyoruz. Rusya'daki mezâlim ve itisâfâtı işiden Anadolu halkı Rusya'daki idâreye benzeyen her şeyden korkuyor. Onun için yalnız İttihad ve Terakki Fırkası nâmı kâfîdir zannındayım.

İşte bu kadar, sizi daha ziyâde yormayayım, cevâbınıza intizâr ile gözlerinden öper ve muvaffakıyetinize duâlar ederim azîz kardeşim.

Azmi

[Halil Paşa Hazretleri'nin ellerinden öper, diğer arkadaşlara arz-ı hürmet ederim. Doktor Tevfik Bey gözlerinizden öpüyor. Diğer arkadaşlara da selâm ederim efendim.]

Belge II

Halil Bey'in Doktor Nâzım'a Gönderdiği Mektûb*

Milas: 27 Kanûn-ı evvel 340

Azîzim Nâzım Bey,

Mektûbunu dikkat ile okudum. Salahaddin'den avdet vaziyetine dâir daha ziyâde tenevvür etdim. Kim sebebiyet verir ise versin şu sırada inkılâbcılar arasında ikiliği muzırr bulurum. Çok kat'î bir inkılâb yapıldı. Birçok insanların hissiyâtında, fikirlerinde, itikadât ve menâfiinde tahrîbât yapıldı. Hükümdârlık efrâdın rekabetine arz edilerek en şedîd ihtirâsât körüklendi. Hülyâperver olmayalım. Bunun buhrânı daha çok zaman devâm edecekdir.

İnkılâbları öldüren en büyük tehlike henüz buhrân devâm eder iken inkılâbcıların arasına sokulacak "Faksuyona" ihtirâsıdır. Fransa'da ilk cumhûriyeti öldüren budur. Tarihde daha pek emsâl faciası vardır. Fransa'da cumhûriyet öldü, fakat Fransa bâki kaldı; çok korkarım ki bizde cumhûriyet –maâz-allah– ölür ise vatan da beraber elden gider. Meşrûtiyet'den sonra dâhilî ve hâricî sû-i kasdlara karşı memleketi ve hürriyeti ancak tesânüd ve tenâsurumuzla ayakda tutabildiğimizi unutmamalıyız. Ne demek istediğimi zannederim ki, kâfî derecede îzâh edebildim.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1828, 10 Ağustos 1926, s. 1.

Belge III

Enver Paşa'nın "Ali" İmzâsıyla Yazdığı Mektûb*

Batum: 17 Eylül 1921

Dün Moskova'dan posta geldi, Fevzi Bey belki resmîdir diye hep husûsî mektûbları da açmış. Seninkiler de böyle geldi, leffen gönderiyorum; senden Tiflis'den bir haber almadık. Acabâ yazdın da göndermediler mi? Ne ise inşâallah arızasız yoluna devâm ediyorsun ve böylece güzel güzel Moskova'ya gelir bu kâğıdı alırsın. Biz hâlâ Batum'dayız. Maa-mâfîh Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hâcet yok böylece bu kış da muhârebe var. Harb devâm edecek, bakalım Allah ne gösterecek, gözlerinden öper sabırsızlıkla bekleriz.

Oraya Bedri gelmiş ise hemân Moskova merkezini ona terkle gel veya diğer münâsib bir arkadaş kalsın. Fakat malûm ya Çiçerin ve sâire ile görüşebilecek olmalı.

Ali

[Nihad'ın mektûbundan mâadâsını havâdis vardır diye okudum.]

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1828, 10 Ağustos 1926, s. 1.

Belge IV

Doktor Nâzım'ın Maslûb Şükrü'ye Mektûbu*

[Doktor Nâzım'ın maslûb Şükrü'ye yazdığı mektûbun kılişesini koyduk, mektûbun metni ber-vech-i zîrdir:]

Azîzim Şükrü Bey,

6 Kânûn-ı sânî 341 tarihli ahidnâmeyi aldım. Rahmi Bey'in mağlûbiyetiyle netîcelenen intihâb hepimizi müteessir etdi. Esbâb-ı mağlûbiyetini ber-tafsîl Sabit Beyefendi'ye yazdım. Bundan ders alarak müstakbel için ittihâzı elzem tedbîrler vardır. Bunların birincisini teşkîlât, ikincisini de intihâb kanûnunda yapılması elzem tadîlât teşkîl eder. Bu intihâb kanûnu kaldıkca hükûmet nâmzedlerine karşı galebe çalmak çok güç olacakdır.

Karşımızdaki adamlar içinde İttihad ve Terakki teşkîlâtında bulunmuş, tecrübe görmüş birçok zevât vardır. Senelerce Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemâl'e karşı beslenen hiss-i minnetdârînin henüz tamâmıyla zâil olmamış tesîrleri vardır. Sonra bir de bu tevhîd-i kuvâ ve tevzîn-i kuvâ meselesi vardır. Bu mesele gibi bir de İttihadcılık meselesi vardır. Hâlen birçok tanıdığım zevât İttihad ve Terakki nâmına meydana atılmayan bir taaz-

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1828, 10 Ağustos 1926, s. 1-2.

zuva iştirâk etmemekde musirr. Milaslı Halil Bey birâderimiz tam intihâb zamanında Terakkiperverlerin programı gazetelerle tenkidde imsâk göstermedi. Halil Bey'in Milas'dan çekdiği telgrafda itirâz etdiği nokta şübhesiz tevhîd-i kuvâ fikri idi. Bence Mayıs'da inikad edecek kongrenizin kat'î bir kararları anlaşılmayınca bence esâslı bir teşkîlât yapmak, kıymetli insanları teşkîlâtınıza rabtetmek kolay olmayacakdır. İzmir merkezi için burada iken birlikde intihâb etdiğimiz zâtı bile çalışdırmak güç olacakdır. Rahmi Bey'in de eski hevesi kalmadı. Sehilüt-teessür bu zâtda intihâbdan sonra sükûnluk görüyorum. Bakalım tahrîren vuku bulan teklîfinize ne cevâb verecekdir?

Rahmi Bey bu işe hevesle ve dört el ile sarılmazsa mâlî husûsâtda da müşkilât çekilecekdir. Fuad Paşa olsun Rauf Bey olsun Rahmi Bey'in yakasını bırakmamalıdırlar. Ben de elimden geldiği kadar Rahmi Bey'i teşvîkde tekâsül göstermeyeceğim; lâkin senin gibi benim de bu intihâbât netîcesi üzerine Rahmi Bey nezdinde büyük kredimiz kalmadı. Zaman sebebiyle siz Rahmi Bey'in teessürâtını izâle edecek ve metânet ve cesâreti iâde edeceksiniz. Gözlerinden öperim azîzim.

Nâzım

Belge V

Dokuz Maddelik Program*

Birinci madde – İttihad ve Terakki bütün hürriyetlere tarafdâr radikal bir fırka-i siyâsiyedir. Hukuk-ı esâsiye-i efrâda taaddî eden ahkâm ve kavânîn bu gayeye göre tadîl ve ıslâh olunacakdır.

İkinci madde – Hâkimiyet ve saltanat münhasıran milletindir.

Üçüncü madde – Kuvâ-yı hükûmetin tevhîdine değil, tefrîk ve tevzînine tarafdârdır.

Dördüncü madde – Kuvâ-yı teşrîiye milletce müntahib iki meclisden terekküb etmelidir. Mebûsân intihâbâtı rey-i âmm ile olmalıdır.

Beşinci madde – Kuvâ-yı teşrîiyenin terekküb edeceği iki heyet badel-sulh bir meclis-i müessisân hâlinde ictimâ ederek memleketin teşkîlât-ı esâsiyesini tanzîm maksadıyla bir kanûn-ı esâsî yapmalıdır.

---

* *Hâkimiyet-i Milliye*, sayı: 1828, 10 Ağustos 1926, s. 1-2. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin notu: "Cavid'in evinde ve Kara Kemâl'in yazıhânesindeki ictimâalarda ve bilâhire yapılan husûsî bir ictimâada İttihadcıların tesbît etmiş oldukları dokuz mâddelik mahûd programı aynen neşrediyoruz."

Altıncı madde – Merkez-i hükûmet İstanbul şehridir.

Yedinci madde – İttihad ve Terakki Fırkası düşman-ı hâricî karşısında bütün vatandaşlar arasında kat'î bir İttihad-ı tâmm temînini bir vazîfe-i vataniye bilir. Sulh meselesinde memleketin mâlî, iktisâdî, siyâsî ve idârî istiklâlini temînden başka bir emeli yokdur.

Sekizinci madde – İttihad ve Terakki Fırkası her şeyden evvel memleketde muntazam ve asrî bir devlet mekanizması vücûde getirmek lüzûmuna kani bulunduğu cihetle nazariyât ve hayâlât peşinde dolaşmayarak muntazam bir iş hükûmeti yapmak, teşettüt-i efkâra meydan verecek mücâdelât-ı siyâsiyeden ictinâb etmek, memleketin bütün sunûf ve efrâdı arasında vifâk ve muhâdenet hislerinin fiilen tesîsine, agrâz ve ihtirâsâtın teskînine çalışmak azmindedir.

Dokuzuncu madde – Bu devre-i teşrîiyede İttihad ve Terakki Fırkası bir tarafdan memleketde muntazam bir idâre teşkîline sarf-ı gayret edeceği gibi, vilâyât-ı müstahlisenin imârı ile melcesiz kalmış ahâlînin iskânını da akdem-i vezâif bilecek ve bu uğurda hiçbir fedâkârlıkdan geri kalmayacakdır.

DİZİN

Erol Şadi Erdinç 1935 yılında İstanbul'da doğdu.
Davutpaşa Ortaokulu'ndan sonra Pertevniyal Lisesi'ne devam etti.
Daha lise yıllarında dayısı, Türkiye Sosyalist Partisi kurucularından Aziz Uçtay aracılığıyla sosyalist fikirlerle tanıştı.
İstanbul Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi.
Öğrenimi sırasında çeşitli gazetelerde çalıştı. Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın 788 numaralı üyesi oldu.
Doğan Kardeş Yayınları'ndan sonra Yapı ve Kredi Bankası'nda Vedat Nedim Tör'le birlikte Kültür ve Sanat Danışmanı olarak çalıştı, bankanın desteği ile kurulan Türk Halk Oyunlarını Yaşatma ve Yayma Tesisi bünyesinde halk oyunlarının tespiti ve derlenmesi; Anadolu sanatlarına ilişkin sergilerin ve gösterilerin hazırlanması; *Hasan Rıza Soyak'ın Anıları* gibi kitapların yayımlanması türü faaliyetlerde yer aldı.
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın yanında, yakın tarih araştırmalarına özellikle II. Meşrutiyet, Milli Mücadele gibi alanlara, İttihad ve Terakki'nin kuruluş ve gelişmesine ilişkin konulara yöneldi.
1974 yılında Akdeniz Haber Ajansı'na girdi, ardından *Tercüman* gazetesi bünyesindeki Kervan Yayınları'nın yöneticisi oldu. Bu dönemde özellikle 1001 Temel Eser başlığı altında pek çok Osmanlıca ve Osmanlı tarihine ilişkin çalışmanın Türkçeye çevrilerek basılmasına önayak oldu. Sermet Muhtar Alus, Ahmet Emin Yalman, Tarık Zafer Tunaya gibi isimlerin kitaplarının derlenmesi ve yayımlanmasını sağladı.
2007-2012 yılları arasında tarih danışmanı olarak bulunduğu İş Bankası Kültür Yayınları'nda "Yakın Tarihten Temel Kaynaklar ve Belgeler" dizisinin danışmanlığını da üstlendi; Haluk Oral ile birlikte *Meclis-i Mebusan Birinci Dönem 1908-1911* (2008) ve Sabahattin Özel ile birlikte *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk* (2010) kitaplarını yayına hazırladı. İttihad ve Terakki başta olmak üzere yakın tarihe ilişkin farklı konularda makaleler yayımladı.
"İttihadcılık bir ruhtur" sözüyle tanındı.
Uzun yıllar boyunca üzerinde çalıştığı, İttihad ve Terakki'ye ilişkin belgeler ve yargılamaları içeren eserini tamamlamak üzereyken 2012 yılında hayatını kaybetti.

Değerli araştırmacı ve tarihçi Erol Şadi Erdinç'in deyim yerindeyse bir ömür adadığı "İttihad ve Terakki Belgeleri" dizisinin ilk kitabı olan *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Yargılamaları* üç ciltten oluşuyor.
I. Cilt, *Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube Soruşturması*, I. Dünya Savaşı bittikten hemen sonra başlatılan Meclis-i Mebûsân soruşturmasının tutanaklarını;
II. Cilt, *Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması*, İttihadcıların 1919'da Mütareke İstanbul'unda yapılan ve tehcir ve taktil olaylarıyla da suçlandıkları yargılamanın tutanaklarını;
III. Cilt, *Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama* ise 1926'da İzmir'de ortaya çıkarılan suikast girişimi ile ilgili yargılama kapsamında, ileri gelen İttihadcıların Ankara'da yapılmasına karar verilen *Siyasî Yargılama*'sının tutanaklarını içeriyor.
Bu üç ciltlik derleme, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi gerekse Cemiyet/Fırka'nın tarihi açısından vazgeçilmez bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

9 786052 954393

